ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

(Πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις ἀναθεωρηθεῖσαι)

Ἔκδοσις τρίτη

ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΩΝ «Ο ΣΩΤΗΡ»
ΑΘΗΝΑΙ – ΜΑΪΟΣ 1992

Συγγραφεὺς
† Παναγιώτης Ν. Τρεμπέλας
('Αδελφότης Θεολόγων «ὁ Σωτήρ»)
'Ισαύρων 42 – 114 72 ΑΘΗΝΑΙ
Προϊστάμενος Τυπογραφείου
Γεώργιος Λ. Καφαῦρος
'Ισαύρων 42 – 114 72 ΑΘΗΝΑΙ

'Έκδοσις 'Αδελφότητος Θεολόγων
«Ο ΣΩΤΗΡ»
'Ισαύρων 42 – 114 72 ΑΘΗΝΑΙ
PRINTED IN GREECE

Διδάξαντες μετὰ τήν, λόγῳ ὁρίου ἡλικίας, ἀποχώρησιν ἀπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ ἀοιδίμου Γρηγ. Παπαμιχαὴλ σχεδὸν ἐπὶ δεκαετίαν ὁλόκληρον καὶ τὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν τῆς Θεολογίας, ἐθεωρήσαμεν χρήσιμον μετὰ τὴν ἀποχώρησιν καὶ ἡμῶν, ἵνα ἀναθεωροῦντες τὰ μαθήματα, ἅτινα ἔκτοτε ἐκυκλοφόρησαν πολυγραφημένα, δημοσιεύσωμεν αὐτὰ καὶ τύποις. Παρουσιάσθη δὲ τοῦτο εἰς ἡμᾶς τοσούτῳ μᾶλλον ἀναγκαῖον, ὅσῳ τοιαύτη τις συγγραφή, πλὴν συντομωτάτου τινὸς δοκιμίου πρὸ πολλῶν δεκαετηρίδων ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Φιλιπ. Παπαδοπούλου ἐκδοθέντος καὶ ἤδη ἐκλιπόντος, δὲν ὑπάρχει παρ' ἡμῖν, ἀφ' ὅτου δὲ ἡ ἕδρα τῆς Ἀπολογητικῆς καὶ Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας διὰ λόγους οἰκονομιῶν κατηργήθη, ἔπαυσαν νὰ διδάσκωνται τὰ μαθήματα ταῦτα καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ. Δεδομένου δ' ὅτι ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας ἀποτελεῖ σύνοψίν τινα τῆς ὅλης Θεολογίας, παρουσιάζεται αὕτη οὐ μόνον εἰς τοὺς σπουδαστὰς αὐτῆς ἀναγκαία ὡς εἰσάγουσα αὐτοὺς ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων βημάτων αὐτῶν εἰς τὸ τέμενος τῆς ἱερᾶς ἐπιστήμης, εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ὁποίας ἀφιέρωσαν ἑαυτούς, ἀλλὰ κινοῦσα τὸ ἐνδιαφέρον καὶ παντὸς περὶ τὰ Γράμματα διατρίβοντος, παρὰ τῷ ὁποίῳ φυσικὸν εἶναι νὰ διεγείρεται ἡ περιέργεια, ὅπως πληροφορηθῇ, ποία ἡ θέσις τῆς Θεολογίας ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἐπιστημῶν, ποῖαι δὲ αἱ ἔρευναι καὶ τὰ ἐπιτεύγματα αὐτῆς ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ κατὰ πόσον αὕτη δικαιοῦται ἐν ταῖς Πανεπιστημιακαῖς Σχολαῖς τοῦ προβαδίσματος, τὸ ὁποῖον αὖται τῆς ἀναγνωρίζουσι.

Ἀκριβῶς δέ, ὅπως ἐνημερώσωμεν περὶ τούτων ὡς οἷόν τε πληρέστερον τὸν ἀναγνώστην, δὲν ἐδυσκολεύθημεν συμπληροῦντες τὰς ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ παραδόσεις μας ταύτας νὰ ἐκτραπῶμεν καὶ εἰς καινοτομίαν τινά. Προετάξαμεν δηλαδὴ ἐν τοῖς Προλεγομένοις καὶ σύντομόν τινα ἱστορικὴν ἀνασκόπησιν τῆς ὅλης Θεολογίας. Συνήθως εἶδός τι τοιαύτης ἀνασκοπήσεως παρεμβάλλεται εἰς πολλὰ τῶν κυκλοφορησάντων ἐν τῇ Δύσει ἔργων, τῶν εἰς τὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν τῆς Θεολογίας ἀναφερομένων, εἰς τὸ κεφάλαιον, τὸ ἀφιερωμένον εἰς τὴν Ἱστορίαν αὐτῆς. Ἐπειδὴ ὅμως παρ' ἡμῖν ἡ Ἱστορία αὕτη τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας παρουσιάζεται πτωχοτάτη, προεκρίναμεν ἀντὶ τῆς εἰδικωτέρας ταύτης γενικωτέραν τινὰ ἀνασκόπησιν. Καὶ δὲν διαφεύγει μὲν ἡμᾶς, ὅτι, τόσον διὰ τὰς ἄλλας ἀτελείας αὐτοῦ, ὅσον καὶ διὰ τὴν ἄτοπον ἴσως καινοτομίαν ταύτην, τὸ ἔργον ἡμῶν τοῦτο πολλὰ θὰ ἐμφανίσῃ τὰ τρωτά, ἐτολμήσαμεν ὅμως νὰ προβῶμεν εἰς τὴν δημοσίευσιν αὐτοῦ ἐλπίζοντες, ὅτι εἰς τὴν πρώτην ταύτην δι' αὐτοῦ βολὴν θὰ ἐπακολουθήσωσιν ἄλλαι ὑπὸ νεωτέρων εὐστοχώτεραι. Ὡς ἐκ τούτου πεποίθαμεν, ὅτι εὐμενῶς θὰ παρασχεθῇ εἰς ἡμᾶς οὐ μόνον ἡ ἐπιείκεια, ἀλλ' ἀκόμη καὶ ἡ συγγνώμη παρὰ τῶν ἀναγνωστῶν μας.

Ἔγραφον ἐν Ἀθήναις τῇ 22 Μαρτίου 1960.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ

Ἡ Θεολογία τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων σελ. 1-20

1. Ἀποστολικοὶ καὶ Ἀποστολικῶν Πατέρων χρόνοι σελ. 1.—2. Ἀπολογηταὶ σελ. 4.—3. Γνωστικοί, Μοντανισταὶ καὶ τούτων πολέμιοι σελ.7.—4. Μικρασιατικὴ Σχολὴ σελ. 8.—5. Ἀλεξανδρινὴ Σχολὴ σελ. 10.—6.Ἀντιοχειανὴ Σχολὴ σελ. 18.—7. Λατινικὴ Θεολογία σελ. 19.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

Ἀνάπτυξις τῆς Θεολογίας τῶν Πατέρων ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει σελ. 21-50

1. Ἀντιοχειανὴ Σχολὴ σελ. 21.—2. Ἀλεξανδρινὴ Σχολὴ σελ. 25.—3. Μονοφυσιτισμὸς καὶ Μονοθελητισμὸς σελ. 32.—4. Μυστικὴ Θεολογία σελ. 36.—5. Ὁ περὶ τὰς εἰκόνας ἀγὼν σελ. 41.—6. Ἡ Θεολογία τῆς Δύσεως σελ. 42.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ

Μεσαιωνικὴ Θεολογία ἐν τῇ Ἀνατολῇ σελ. 51-70

1. Θεολογικὴ κίνησις ἐν τῇ Ἀνατολῇ σελ. 51.—2. Μυστικὴ Θεολογία σελ. 55.—3. Βυζαντινὴ Θεολογία σελ. 65.—4. Βυζαντινὴ ἑρμηνευτικὴ Θεολογία σελ. 68.—5. Πρακτικὴ Θεολογία σελ. 68.

Μεσαιωνικὴ Θεολογία ἐν τῇ Δύσει σελ. 71-82

1. Προσχολαστικὴ Θεολογία σελ. 71.—2. Σχολαστικὴ Θεολογία σελ. 72.—3. Πρῶτοι Σχολαστικοὶ σελ. 74.—4. Ἀκμὴ τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας σελ. 76.—5. Παρακμὴ τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας σελ. 79.—6. Ἡ Μυστικὴ Θεολογία ἐν τῇ Δύσει σελ. 79.—7. Ἡ ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς ἐν τῇ Δύσει σελ. 81.—8. Τὸ κήρυγμα σελ. 81.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΕΤΑΡΤΗ

Νεωτέρα Θεολογία σελ. 83-119

1. Ἑλληνικὴ Θεολογία σελ. 83.—2. Τὸ κήρυγμα σελ. 92.—3. Ρωσικὴ Θεολογία σελ. 93.

Δυτικὴ Θεολογία

1. Λουθήρειος Θεολογία (ιστ΄ αἰών) σελ. 95.—2. Ζβίγγλιος σελ. 97.—3. Ἰωάννης Καλβῖνος σελ. 98.—4. Ἡ Μεταρρύθμισις ἐν Ἀγγλίᾳ σελ. 99.—5. Κίνησις περὶ τὴν Ἐξηγητικὴν σελ. 99.—6. Τὸ κήρυγμα ἐν ταῖς Προτεστα-

τικαῖς Ἐκκλησίαις σελ. 100.—7. Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία σελ. 101.—8. Ἡ Δυτικὴ Θεολογία κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα σελ. 103.—9. Ὁ Εὐσεβισμὸς σελ. 105.—10. Νοησιαρχικαὶ καὶ Ὀρθολογιστικαὶ τάσεις σελ. 106.—11. Ἡ Διαφώτισις καὶ ὁ Ὀρθολογισμὸς σελ. 108.—12. Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία σελ. 109.—13. Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα σελ. 109.—14. Ὁ Schleiermacher καὶ ἡ Θεολογία αὐτοῦ σελ. 111.—15. Ἡ σχολὴ τῆς Τυβίγγης σελ. 113.—16. Ἀλβέρτος Ritschl καὶ ἡ Θεολογία αὐτοῦ σελ. 114.—17. Ἡ μέση Προτεσταντικὴ Σχολὴ σελ. 116.—18. Ἡ Θρησκειολογικὴ Σχολὴ σελ. 117.—19. Τὸ Προτεσταντικὸν κήρυγμα σελ. 118—20. Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα σελ. 119.

Εἰσαγωγὴ σελ. 123-132

1. Ὁρισμὸς τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας καὶ ἔννοια αὐτῆς σελ. 123.—2. Τὸ ὑποκείμενον τῆς Θεολογικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας ἐν σχέσει πρὸς τὰς χριστιανικὰς ὁμολογίας σελ. 126.—3. Ἡ ἀπὸ τῶν σκοπῶν αὐτῆς χρησιμότης τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας σελ. 128.—4. Διαίρεσις τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας σελ. 132.

ΜΕΡΟΣ ΓΕΝΙΚΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Θεμελιώδης τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης ἔννοια σελ. 133-168

1. Τί ἐστιν ἐπιστήμη καὶ ποῖοι οἱ συνιστῶντες αὐτὴν ὅροι σελ. 133.—2. Ἔννοια τῆς Θεολογίας καὶ ἐπιστημονικὸς χαρακτὴρ αὐτῆς σελ. 135.—3. Ἡ Θεολογία ὡς θετικὴ καὶ θεωρητικὴ ἐπιστήμη σελ. 137.—4. Ὁ ἐπιστημονικὸς χαρακτὴρ τῆς Θεολογίας καὶ κατὰ τὴν θεωρητικὴν αὐτῆς πλευρὰν σελ. 139—5. Ἡ ἐν Πανεπιστημιακαῖς Σχολαῖς ἔνταξις τῆς Θεολογίας σελ. 142.—6. Κοιτὶς καὶ γένεσις τῆς Θεολογίας σελ. 145.—7. Ὀρθόδοξος, Ρωμαιοκαθολική, Προτεσταντικὴ καὶ Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία σελ. 150.—8. Κατανομὴ τῆς Θεολογίας εἰς κλάδους σελ. 161.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Σχέσεις τῆς Θεολογίας σελ. 169-187

1. Σχέσεις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν σελ. 169.—2. Σχέσεις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας σελ. 172. α) Ἡ σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Φιλολογίαν σελ. 173. β) Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Ἱστορίαν σελ. 174. γ) Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς Νομικὰς ἐπιστήμας σελ. 176. δ) Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς Φυσικὰς ἐπιστήμας σελ. 178.—3. Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν σελ. 181.

ΜΕΡΟΣ ΕΙΔΙΚΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ἐξηγητικὴ Θεολογία σελ. 188-270

Προθεωρία τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας σελ. 188.—1. Ἱερὰ Ἑρμηνευτικὴ σελ. 192.—2. Ἐξήγησις ἢ Ἑρμηνεία σελ. 208.—3. Ἱερὰ Γλωσσολογία σελ. 215.—4. Ἱερὰ ἢ Βιβλικὴ Κριτικὴ σελ. 225.—5. Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία σελ. 242.—6. Βιβλικὴ Ἱστορία σελ. 247.—7. Εἰσαγωγικὴ ἢ Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς Ἁγίας Γραφὰς σελ. 261.—8. Βιβλικὴ Θεολογία σελ. 265.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ὁ ἱστορικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας σελ. 271-313

Προθεωρία τοῦ Ἱστορικοῦ κλάδου σελ. 271.—1. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία σελ. 275.—2. Ἱστορία τῶν Δογμάτων σελ. 283.—3. Συμβολικὴ ἢ Ἱστορία τῶν Ὁμολογιῶν σελ. 290.—4. Πατρολογία καὶ Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία σελ. 295.—5. Χριστιανικὴ ἢ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχαιολογία σελ. 300.—6. Ἐκκλησιαστικὴ Στατιστικὴ ἢ Καταστατικὴ σελ. 305.—7. Ἁγιολογία σελ. 307.—8. Ἡ ἱστορία τῶν Ἱεραποστολῶν σελ. 310.—9. Ἱστορία τοῦ πολιτεύματος σελ. 311.—10. Ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. σελ. 312.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Θεωρητικὸς καὶ συστηματικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας σελ. 314-350

Ἡ προθεωρία τοῦ συστηματικοῦ κλάδου σελ. 314.—1. Θρησκειολογία σελ. 320.—2. Ἀπολογητικὴ σελ. 331.—3. Δογματικὴ σελ. 337.—4. Χριστιανικὴ Ἠθικὴ σελ. 344.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Πρακτικὴ Θεολογία σελ. 351-414

Προθεωρία τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας σελ. 351.—1. Ὁμιλητικὴ σελ. 355.—2. Λειτουργικὴ σελ. 361.—3. Ὑμνολογία σελ. 374.—4. Κατηχητικὴ σελ. 376.—5. Ποιμαντικὴ σελ. 384.—6. Ἁλιευτικὴ ἢ Ἱεραποστολικὴ σελ. 391.—7. Ἐκκλησιαστικὸν καὶ Κανονικὸν δίκαιον σελ. 401.

Συντμήσεις:

Βεπ. = Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἔκδοσις τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΠΡΩΤΗ

Η ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

1. Ἀποστολικοὶ καὶ Ἀποστολικῶν Πατέρων χρόνοι.

1. Τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. καὶ ἡ διὰ ζώσης Παράδοσις τῶν Ἀποστόλων ἀποτελοῦσι τὰς αὐθεντικὰς πηγὰς τῆς Χριστιανικῆς Θεολογίας. Θὰ ἠδύνατό τις μάλιστα τὸν ἀπόστολον τῶν ἐθνῶν Παῦλον νὰ κατονομάσῃ ὡς τὸν πρῶτον θεμελιωτὴν ταύτης, τὸν διαμορφώσαντα τὰς πεποιθήσεις αὐτοῦ εἰς δογματικὸν καὶ θεολογικὸν σύστημα. Ζηλωτὴς τῶν πατρικῶν παραδόσεων, αἱ ὁποῖαι ἐν πολλοῖς παρεποίουν τὴν ἀληθῆ ἔννοιαν τοῦ Νόμου, ἀλλὰ καὶ ἔμπειρος καὶ πιστὸς τούτου σπουδαστὴς καὶ γνώστης, μετὰ τὴν θαυμαστὴν κλῆσιν αὐτοῦ ἐδόθη ὁλόκληρος εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ καθ' ὁδὸν ἐμφανισθέντος καὶ λαλήσαντος εἰς αὐτὸν Κυρίου. Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἐκείνης ὁ μεγαλοφυὴς οὗτος ραββῖνος κατέστησε βαθὺ καὶ διαρκὲς βίωμά του τὸν μέχρι πρὸ ὀλίγου διωκόμενον ὑπ' αὐτοῦ. Ὑπὸ τοὺς παλμοὺς δὲ τούτους τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς ἡ μεγάλη διάνοιά του μετεβλήθη εἰς μέγα ἐργαστήριον πνευματικῆς ἀληθείας. Τὰ μαθήματα τοῦ Νόμου καὶ τῆς πολυσχιδοῦς πείρας του, τὰ θρησκευτικὰ βιώματα τῆς ὅλης του ζωῆς ἀνεχωνεύθησαν πάντα εἰς τὸ πῦρ τοῦ θερμοῦ συναισθήματός του καὶ τῆς φλογερᾶς ἀγάπης του πρὸς «τὸν ἀγαπήσαντα καὶ παραδόντα ἑαυτὸν ὑπὲρ αὐτοῦ»[1] Ἰησοῦν. Ἐκ τῆς συντήξεως δὲ ταύτης ὑπὸ τὸ φῶς τῆς γενομένης εἰς τὰ βάθη τοῦ Παύλου θείας Ἀποκαλύψεως[2] προῆλθεν ἡ θαυμαστὴ εἰς λογικὸν συνειρμὸν καὶ εἰς πληρότητα Θεολογία αὐτοῦ, ἥτις ὑπῆρξεν ἀπαύγασμα βιώσεως τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς του. Ἐντεῦθεν δὲ ἡ Θεολογία τοῦ Παύλου ὡς καρπὸς ζωῆς καὶ πράξεως ἀπεδείχθη πάντοτε καρποφόρος καὶ δαψιλὴς εἰς πρακτικὰς ἐφαρμογὰς καὶ ἀποδόσεις.

2. Εἰς τὸ θεόπνευστον ἐξ ἄλλου βιβλίον τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς ἔχομεν ἄλλην μετὰ μεγάλης σαφηνείας καὶ αὐστηρᾶς μεθόδου διαπραγμάτευσιν, ἀποδεικνύουσαν συστηματικῶς εἰς τὰ πρῶτα δέκα κεφάλαια τὴν ἀνυπέρβλητον ὑπεροχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς Θρησκείας καὶ ὡς νέας Διαθήκης ἐναντι τῆς Παλαιᾶς. Ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ὅτι καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη προέρχεται ἐκ θείας Ἀποκαλύψεως συγκρίνει τοὺς κομιστὰς ἐκείνης πρὸς τὸν κομιστὴν καὶ μεσίτην τῆς Νέας. Ἄγγελοι καὶ προφῆται καὶ μεσίτης ὁ Μωϋσῆς ἐν ἐκείνῃ, καὶ ἀρχιερεῖς ἔχοντες ἀσθένειαν ἐν τῇ σκηνῇ αὐτῆς. Αὐτὸς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ μεσίτης τῆς δευτέρας, ὁ αὐτὸς δὲ καὶ μέγας καὶ ἀδιάδοχος ἀρχιερεύς, οὐχὶ αἷμα ἀλόγων ζώων προσφέρων, ἀλλ' αὐτὸ τὸ ἴδιον αὐτοῦ αἷμα, δι' οὗ ἱλασμὸν ἅπαξ διὰ παντὸς ποιησάμενος εἰσῆλθεν εἰς αὐτὴν τὴν ὑπερουράνιον καὶ ἀληθινὴν σκηνήν, πρόδρομος τῶν πιστευόντων εἰς αὐτὸν χρηματίσας. Οὕτως ὁ θεόπνευστος συγ-

(1) Γαλάτ. β' 20. (2) Γαλάτ. α' 16.

γραφεὺς πρὸς Ἰουδαΐζοντας καὶ ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανοὺς ἀπευθυνόμενος συνέταξε τὴν πρώτην συστηματικὴν Ἀπολογίαν ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐπὶ κεφαλῆς ἱστάμενος τῶν κατὰ τὸν ἑπόμενον αἰῶνα ἀναφανέντων ἀπολογητῶν.

3. Ἐπακολουθοῦν οἱ γνωστοὶ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν «Ἀποστολικοὶ Πατέρες» συγγραφεῖς, οἱ ἀποτελοῦντες τὴν γέφυραν τὴν μετάγουσαν εἰς τοὺς μετὰ σαφοῦς θεολογικοῦ χρωματισμοῦ συγγραφεῖς τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Ἀποβλέποντες οὗτοι κυρίως εἰς πρακτικοὺς σκοποὺς στεροῦνται τοῦ βάθους καὶ τῆς δυνάμεως, ἅτινα διακρίνουσι τὰ θεόπνευστα τῆς Κ. Δ. βιβλία. Τὰ συγγράμματά των εὐάριθμα, ἴσως ἀποτελοῦσι λείψανα περισωθέντα ἐκ μεγαλυτέρου τινὸς ἀριθμοῦ συγγραφῶν τῆς γενεᾶς των. Μαρτυροῦντα ὅμως περὶ τῆς ὀργανώσεως τῆς πρώτης Ἐκκλησίας καὶ περὶ τῶν θεμελιωδῶν γραμμῶν τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως, ἀποτελοῦσι πολυτιμοτάτους κρίκους συνδέοντας τὸν δεύτερον μετὰ τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ αἰῶνος. Ἡ θεωρία δὲ τοῦ Baur περὶ μερίδων ἢ κομμάτων κατ' αὐτοὺς τοὺς Ἀποστολικοὺς χρόνους σχηματισθέντων ἀντιμετωπίζει εἰς τὰ συγγράμματα ταῦτα συντριπτικὸν σκόπελον. Οὕτω διὰ τὸν Κλήμεντα Ρώμης ἀμφότεροι, ὅ τε Πέτρος καὶ ὁ Παῦλος εἶναι «οἱ ἀγαθοὶ ἀπόστολοι»(3), συνάπτονται δὲ ὡς μέγα κῦρος ἔχοντες ἀπόστολοι, ἐξουσίαν ἔχοντες νὰ διατάσσωσι καὶ ὑπὸ τοῦ θεοφόρου Ἰγνατίου(4), ὁ δὲ «μακάριος καὶ ἔνδοξος Παῦλος» ὁ διὰ τὴν «σοφίαν» αὐτοῦ διακρινόμενος συναριθμεῖται «καὶ τοῖς λοιποῖς ἀποστόλοις» ὑπὸ τοῦ Πολυκάρπου(5). Εἶναι δὲ τὰ συγγράμματα ταῦτα τὰ ἑπόμενα: 1) Πρώτη πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴ τοῦ Κλήμεντος Ρώμης ἀπευθυνθεῖσα περὶ τὸ 96 μ.Χ., ἀδιαμφισβητήτως ὑπὸ τῆς ἐν Ρώμῃ ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἐν Κορίνθῳ, λόγῳ ταραχῶν καὶ διχονοιῶν, αἵτινες ἐπισυνέβησαν εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην ἐκκλησίαν. Ἀποτελουμένη ἐξ 65 κεφαλαίων χαρακτηρίζεται ὡς «πολύτιμος διὰ τὰς πληροφορίας περὶ διοργανώσεως τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας»(6). 2) Ἡ ἐπ' ὀνόματι τοῦ αὐτοῦ Κλήμεντος φερομένη ὡς δευτέρα πρὸς Κορινθίους ἐπιστολή, ἀναφέρεται μὲν τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου(7), χαρακτηρίζεται δὲ ὑπὸ τοῦ Φωτίου(8) «ὡς νόθος». Ἡ ἐπικρατοῦσα περὶ αὐτῆς γνώμη εἶναι, ὅτι ἀποτελεῖ τὸ ἀρχαιότερον περισωθὲν χριστιανικὸν κήρυγμα, χωρὶς νὰ δύναται ὅπως καθορισθῇ πότε, ποῦ καὶ ὑπὸ τίνος ἀπηγγέλθη τοῦτο(9). Ἔχομεν ἐν τούτοις τὴν εἴδησιν, ὅτι ἀνεγινώσκετο ἐπ' ἐκκλησίαις ἐν Κορίνθῳ, ὡς ἐκ τούτου δὲ προῆλθεν ἡ συναδέλφωσις αὐτῆς μετὰ τῆς προτέρας(10). Ἀνάγεται εἰς τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνος. 3) Ἐκ Ρώμης προέρχεται καὶ τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «Ποιμήν», ἔργον ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἑρμᾶν, περιλαμβάνον δὲ πέντε ὁράσεις, δώδεκα ἐντολὰς καὶ δέκα παραβολάς. Ἡ εἰς τρία μέρη διαίρεσις αὐτοῦ αὕτη ἐγένετο κατὰ τὸν G. Fisher(11) ὑπὸ μεταγενεστέρας μᾶλλον χειρός. Φαίνεται δὲ ἀναγόμενον εἰς πολὺ παλαιοὺς χρόνους, ὡς δύναται νὰ συναχθῇ ἐκ τοῦ ὅτι αὐτὸς μὲ ὁ Ἑρμᾶς(12) παριστᾷ ἑαυτὸν σύγχρονον τοῦ Κλήμεντος, λίαν δὲ ἐνωρὶς μνημονεύεται ὡς κυκλοφοροῦν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Ἀνατολῆς, ἐξ οὗ καὶ ὁ Zahn μετά τινων ἄλλων κριτικῶν τοποθετεῖ τὴν συγγραφὴν αὐτοῦ μεταξὺ τοῦ 90-100(13). 4) Ἡ ἀνακριβῶς ὑπὸ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως καὶ τοῦ Ὠριγένους(14) ἀποδιδομένη εἰς τὸν Βαρνάβαν ἐπιστο-

(3) Α' Κορινθ. ε' 3, Βεπ. 1, 15. (4) Πρὸς Ρωμ. 4 Βεπ. 2, 304.
(5) Πρὸς Φιλιπ. κεφ. 3, 2 καὶ κεφ. θ' 1 Βεπ. 3, 16, 17.
(6) Β. Στεφανίδου, Ἐκκλ. Ἱστορία 1 σελ. 50.
(7) Ἐκκλ. Ἱστορ. 3, 38. (8) Μυριόβιβλος 126.
(9) Δ. Μπαλάνου Πατρολογία ἐν Βεπ. 1, 6.
(10) Β. Στεφανίδου ἐνθ. ἀνωτ.
(11) George Park Fisher, History of Christ. Doctrine, Edinburgh, 1927 σελ. 34.
(12) Ὅρασις 2, 4 Βεπ. 3, 42.
(13) Fisher αὐτόθ.
(14) Στρωματ. 2, 15 καὶ 20 Βεπ. 7, 332 καὶ 350 Κατὰ Κέλσου 1, 63 Βεπ. 9,116

λή, χαρακτηριζομένη δὲ ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὡς νόθος(15), προέρχεται προφανῶς ἐξ Ἀλεξανδρείας. Γραφεῖσα ὅμως πρὸ τοῦ 160, τοποθετεῖται πιθανώτερον εἰς τοὺς χρόνους τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἀδριανοῦ (117-138). Ἀποτελουμένη ἐξ 21 κεφαλαίων διαπνέεται ὑπὸ σφόδρα ἀντιϊουδαϊκοῦ πνεύματος. 5) Ἐκ μιᾶς τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, πιθανῶς ἐκ Συρίας ἢ Παλαιστίνης ἢ καὶ ἐξ Ἀλεξανδρείας, προέρχεται ἡ ὑπὸ τοῦ Μητροπολίτου Νικομηδείας Φιλοθέου Βρυεννίου τὸ πρῶτον δημοσιευθεῖσα ἐν ἔτει 1883 «Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων». Ἀπετέλεσεν αὕτη κατὰ τὸν Fisher μίαν ἐκ τῶν μάλιστα ἐνδιαφερουσῶν φιλολογικῶν ἀνακαλύψεων τῶν νεωτέρων χρόνων. Σύγκειται δὲ ἐκ δύο μερῶν. Τὰ πρῶτα δηλαδὴ ἓξ κεφάλαια ἀποτελοῦσι τὴν κατηχητικὴν διδασκαλίαν ὑπὸ τὸ σχῆμα τῶν δύο ὁδῶν, τῆς ὁδοῦ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὁδοῦ τοῦ θανάτου, ταυτιζομένην ἐν πολλοῖς πρὸς τὴν ἐν τῇ ἐπιστολῇ τοῦ Βαρνάβα. Τὰ δὲ ὑπόλοιπα δέκα κεφάλαια περιέχουσιν ὁδηγίας σχετιζομένας πρὸς τὴν τέλεσιν τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς λατρείας καὶ γενικώτερον τὴν ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν. Εἰκάζεται, ὅτι ἀνάγεται εἰς τοὺς πρὸ τοῦ 160 μ. Χ. χρόνους. 6) Ἑπτὰ ἐπιστολαὶ τοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Ἰγνατίου, μαρτυρήσαντος ἐπὶ Τραϊανοῦ (98-117). Αἱ ἐπιστολαὶ αὗται διεσώθησαν εἰς δύο ἐκδόσεις, ἤτοι ἐκτενεστέραν καὶ βραχυτέραν. Ἐπειδὴ δὲ ἐν αὐταῖς μαρτυρεῖται πλήρης διαμόρφωσις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος, ὁ δὲ συγγραφεὺς παρουσιάζεται διαπρύσιος κήρυξ τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, διὰ τοῦτο διετυπώθησαν σφοδραὶ ἀντιρρήσεις ὑπὸ τῶν νεωτέρων περὶ τῆς γνησιότητος αὐτῶν. Πόρισμα ἐν τούτοις πασῶν τῶν ἐκ τῶν ἀντιρρήσεων τούτων συζητήσεων ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ πάντων ἀναγνώρισις τῆς γνησιότητος τῆς βραχυτέρας ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τούτων, τῶν ὁποίων χρόνος συγγραφῆς καθωρίσθη ὑπὸ τοῦ Lightfoot(16) περίπου τὸ 110 μ.Χ. 7) Πολύκαρπος ὁ Σμύρνης, μαθητὴς τοῦ ἀποστόλου Ἰωάννου, μαρτυρήσας ἐπὶ Ἀντωνίου τοῦ Πίου περὶ τὸ 156 ἔγραψε τὴν πρὸς Φιλιππησίους ἐπιστολήν, ἐκ τῶν 14 κεφαλαίων τῆς ὁποίας μόνον τὰ ἐννέα πρῶτα μετὰ τοῦ δεκάτου τρίτου περιεσώθησαν εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον, τῶν ὑπολοίπων ὄντων γνωστῶν εἰς ἡμᾶς ἐκ παλαιοτάτης λατινικῆς μεταφράσεως. 8) Τὸ μαρτύριον τοῦ Πολυκάρπου εἶναι ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος τῆς ἐκκλησίας Σμύρνης πρὸς τὴν ἐκκλησίαν Φιλομηλίου τῆς Φρυγίας «καὶ ταῖς κατὰ πάντα τόπον παροικίαις», περιγράφουσα τὰ κατὰ τὸ μαρτύριον τοῦ Πολυκάρπου. Συγγραφὲν ὀλίγον μετ' αὐτὸ θεωρεῖται ὡς τὸ παλαιότερον ἐκ τῶν περισωθέντων εἰς ἡμᾶς Μαρτυρίων, εἰ καὶ δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένον νεωτέρων τινῶν προσθηκῶν. 9) Ὁ ἐπίσκοπος τῆς ἐν Φρυγίᾳ Ἱεραπόλεως Παπίας «Ἰωάννου τοῦ ἀποστόλου ἀκουστής, Πολυκάρπου δ' ἑταῖρος» κατὰ τὸν Εἰρηναῖον(17) συνέγραψεν ὑπερμεσοῦντος τοῦ δευτέρου αἰῶνος ὑπὸ τὸν τίτλον «Λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεις» βιβλία πέντε, ἀπολεσθέντα καὶ μόνον ἀποσπάσματά τινα ἐκ τούτων περιεσώθησαν. Ἓν ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων τούτων σχετιζόμενον πρὸς τὴν ἀρχὴν τῶν Εὐαγγελίων τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Μάρκου ἐκρίθη ὡς λίαν ἐνδιαφέρον ὑπὸ τῶν νεωτέρων καὶ παρέσχεν ἀφορμὴν εἰς σύλληψιν διαφόρων θεωριῶν ὡς πρὸς τὴν χρονολογικὴν τοποθέτησιν καὶ συγγραφὴν τῶν δύο τούτων συνοπτικῶν Εὐαγγελίων. Ὁ Εὐσέβιος κατεφέρετο κατὰ τοῦ Παπίου, διότι πρῶτος αὐτὸς ἐδίδαξε τὸν Χιλιασμόν. 10) Εἰς τὰ συγγράμματα τῶν ἀποστολικῶν Πατέρων κατηριθμήθη καὶ ἡ ὑπ' ἀγνώστου συγγραφεῖσα πρὸς τὸν «κράτιστον» Διόγνητον ἐπιστολή, ἐκ δώδεκα κεφαλαίων ἀποτελουμένη καὶ χαρακτηρισθεῖσα διά τε τὸ ὕφος καὶ τὰς ἐν αὐτῇ ἐννοίας «ἀδάμας τῆς ἀπολογητικῆς γραμματείας». Ὁ ἀληθὴς χαρακτὴρ τῶν μαθητῶν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ σκληρότης ἡ ὑπὸ τῶν διωκτῶν αὐτῶν πρὸς αὐτοὺς ἐπιδεικνυμένη διαζωγραφεῖται ἐν αὐτῇ μετὰ νευρώδους εὐγλωττίας. Οἱ Χριστιανοί, γράφεται ἐν τῷ πέμπτῳ κεφαλαίῳ «πα-

(15) Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 3, 25. 6, 13.
(16) Παρὰ Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 36.
(17) Ἔλεγχος 5, 33 Βεπ. 5, 169.

τρίδας οἰκοῦσιν ἰδίας, ἀλλ' ὡς πάροικοι», «πᾶσα ξένη πατρίς ἐστιν αὐτῶν καὶ πᾶσα πατρὶς ξένη», «ἐπὶ γῆς διατρίβουσιν, ἀλλ' ἐν οὐρανῷ πολιτεύονται, πείθονται τοῖς ὡρισμένοις νόμοις καὶ τοῖς ἰδίοις βίοις νικῶσι τοὺς νόμους· ἀγαπῶσι πάντας καὶ ὑπὸ πάντων διώκονται», «πτωχεύουσι καὶ πλουτίζουσι πολλούς», «ἀγαθοποιοῦντες, ὡς κακοὶ κολάζονται»... Ἡ ἐνανθρώπησις ἐξ ἄλλου τοῦ Κυρίου, ἀποσταλέντος ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ τοῦ παντός, ἵνα ὡς ὁ μονογενὴς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ πραγματοποιήσῃ τὸ περὶ τῆς σωτηρίας σχέδιον τοῦ Πατρός, διακηρύττεται μετὰ θαυμαστῆς ἀκριβείας καὶ εὐκρινείας. Ὡς πρὸς δὲ τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς τοῦ λαμπροῦ τούτου ἔργου προέκυψε διχογνωμία μεταξὺ τῶν νεωτέρων κριτικῶν, ἄλλων μὲν τοποθετούντων τοῦτο περὶ τὸ 180, ἑτέρων δέ, ἐν οἷς καὶ ὁ Harnack, εἰς τὸν τρίτον αἰῶνα([18]).

2. Ἀπολογηταί.

1. Ὁ Fisehr([19]) οὐχὶ ἄνευ λόγου παρατηρεῖ, ὅτι αἱ ἀρχαὶ τῆς χριστιανικῆς Θεολογίας δέον νὰ ἀναζητηθῶσιν εἰς τοὺς Ἀπολογητάς, οἵτινες διαπραγματεύονται τὸν Χριστιανισμὸν ὡς σῶμα διδασκαλιῶν ἀνηκουσῶν εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἠθικήν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ διαπραγμάτευσις αὕτη γίνεται ὑπὸ εἰδικὰς συνθήκας, ἐπειδὴ προωρίζετο δι' ἀνθρώπους ξένους πρὸς τὴν νέαν θρησκείαν καὶ διώκοντας αὐτήν. Ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν λοιπὸν ταύτην προβάλλουσιν οὗτοι εἰς τὰς συγγραφὰς αὐτὰς τὸ Εὐαγγέλιον, ἐξαίροντες τὴν ἀσύγκριτον μὲν ὑπεροχὴν τῆς ὑπ' αὐτοῦ εἰσηγουμένης θρησκείας ἔναντι τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ τῶν παχυλῶν περὶ θεῶν ἐκδοχῶν τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου, τὸ ὕψος δὲ τῆς περὶ ἀρετῆς διδασκαλίας αὐτοῦ. Τὰ εἰς ἡμᾶς γνωστὰ ὀνόματα τῶν πρώτων τούτων ἀπολογητῶν εἶναι τὰ ἑπόμενα: 1) Ὁ ἀρχαιότερος πάντων Κοδρᾶτος, ὃν ὁ Εὐσέβιος([20]) χαρακτηρίζει ὡς τὸν «ἱερὸν τῶν ἀποστόλων ἀκουστὴν καὶ προφήτην», ἐπιδόντα δὲ τὴν ἀπολεσθεῖσαν δυστυχῶς Ἀπολογίαν του εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανὸν κατὰ τὴν περὶ τὸ 125 μ.Χ. διαμονὴν αὐτοῦ ἐν Ἀθήναις. 2) Ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος Ἀριστείδης, ὁ ἐπιδοὺς τὴν ἀπολογίαν αὐτοῦ κατὰ γνώμην πιθανωτέραν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀντωνῖνον τὸν εὐσεβῆ (138-161). Αὕτη θεωρουμένη ὡς ἀπολεσθεῖσα ἀνευρέθη ὁλόκληρος μὲν ἐν συριακῇ, τμῆμα δὲ ταύτης ἐν ἀρμενικῇ μεταφράσει, ὡς δὲ ἀπέδειξεν ὁ Robinson τὸ ἑλληνικὸν κείμενον αὐτῆς ἐπεξειργασμένον διεσώθη ἐν τῷ θρησκευτικῷ μυθιστορήματι «Βαρλαὰμ καὶ Ἰωάσαφ»([21]). 3) Μελίτων ὁ Σάρδεων, τῆς ἀπολογίας τοῦ ὁποίου, ἐπιδοθείσης εἰς τὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον περὶ τὸ 170, ἐλάχιστα ἀποσπάσματα διέσωσεν εἰς ἡμᾶς ὁ Εὐσέβιος([22]). 4) Κλαύδιος Ἀπολινάριος ἐπίσκοπος Ἱεραπόλεως καὶ ὁ Ἀθηναῖος ῥήτωρ Μιλτιάδης. Ἀμφοτέρων τούτων αἱ ἀπολογίαι ἐπιδοθεῖσαι εἰς τὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον ἀπωλέσθησαν. 5) Ὁ σπουδαιότερος πάντων Ἰουστῖνος ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, οὗτινος σώζονται δύο Ἀπολογίαι, ἐπιδοθεῖσαι πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Ἀντωνῖνον (138-161) καὶ ὁ Διάλογος πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον. 6) Ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Τατιανός, ἐκκλίνας εἰς τὸν Γνωστικισμὸν καὶ χρηματίσας ἀρχηγὸς τῶν Ἐγκρατιτῶν. Σώζεται τούτου ὁ Λόγος πρὸς Ἕλληνας, ἀπωλέσθησαν ὅμως καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα αὐτοῦ, ἐν οἷς καὶ τὸ «Εὐαγγέλιον διὰ τεσσάρων», ὅπερ γνωρίζομεν μόνον ἐξ Ἀραβικῆς μεταφράσεως, προελθούσης ἐκ συριακῆς καὶ ἐκ λατινικῆς ἐπεξεργασιῶν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου. 7) Ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος Χριστιανὸς Ἀθηναγόρας, ὅστις τὴν «πρεσβείαν αὐτοῦ περὶ Χριστιανῶν» ἀπηύθυνεν εἰς τὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον καὶ τὸν υἱὸν

(18) Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 37. Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἀνωτ. παρὰ Βεπ. 2, 249.
(19) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 61. (20) Εὐσεβίου χρονικὸν Μ. 19, 557.
(21) Migne 96, 1108-1124 ἐν τοῖς ἔργοις Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ.
(22) Ἐκκλ. Ἱστ. 5, 24.

αὐτοῦ Κόμμοδον περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Ὁ αὐτὸς συνέγραψε καὶ τὸ σωζόμενον ἔργον αὐτοῦ Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν· καὶ 8) Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχείας (168-190), οὗτινος ἡ ἀπολογία ἐκ τριῶν βιβλίων συγκειμένη ἀπηυθύνθη πρὸς τὸν ἐθνικὸν φίλον αὐτοῦ Αὐτόλυκον. Ἄλλα ἔργα συγγραφέντα ὑπ' αὐτοῦ ἀπωλέσθησαν.

2. Κοινὴ θέσις, ὑποστηριζομένη ὑπὸ πάντων τῶν Ἀπολογητῶν, εἶναι, ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον περιέχει τὴν νέαν καὶ τελείαν φιλοσοφίαν, περὶ τῆς ἀληθείας τῆς ὁποίας ἐγγυᾶται ἡ μαρτυροῦσα περὶ αὐτῆς θεία Ἀποκάλυψις. Ἡ ἰδέα αὕτη, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι φιλοσοφία, παρατηρεῖ ὁ Fisher([23]), διήκει διὰ πάσης τῆς ἀπολογητικῆς γραμματείας. Σπανίως διὰ τοῦτο παραθέτουσι διδάγματα καὶ ἰδέας τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων, ὅπως καταδειχθῇ ἡ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Εὐαγγελίου σύμπτωσις καὶ συμφωνία αὐτῶν, τονίζοντες μᾶλλον, ὅτι καὶ ἄν ποτε οἱ φιλόσοφοι ἀνήχθησαν εἰς ἀληθείας τινάς, ἢ διετύπωσαν ταύτας ἀναμεμιγμένας μετὰ πλειόνων πλανῶν ἢ ἐδανείσθησαν ταύτας ἀπὸ τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν προφητῶν. Ὁ Ἰουστῖνος ὅμως παρὰ τὸ ὅτι δέχεται, ὅτι ὁ Πλάτων «ἀναγνοὺς τὸν Μωϋσέα καὶ μὴ ἀκριβῶς ἐπιστάμενος» παρ' ἐκείνου παρέλαβε τὰ κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου([24]), ὑποστηρίζει σαφῶς, ὅτι «οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες» ἐν τῷ ἐθνικῷ κόσμῳ «οἷον ἐν Ἕλλησι Σωκράτης καὶ Ἡράκλειτος» «Χριστιανοί εἰσι, κἂν ἄθεοι ἐνομίσθησαν», ὁ λόγος δὲ οὗτός ἐστιν ὁ Χριστὸς ὁ πρωτότοκος «οὗ πᾶν γένος ἀνθρώπων μετέσχε» ([25]) «διὰ τὸ ἔμφυτον παντὶ γένει ἀνθρώπων σπέρμα τοῦ λόγου»([26]). Ὁ μαθητὴς ὅμως αὐτοῦ Τατιανὸς διασύρει ἀνηλεῶς τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους γράφων, ὅτι ὁ μὲν «Ἀρίστιππος ἐν πορφυρίδι περιπατῶν ἀξιοπίστως ἠσωτεύσατο, ὁ δὲ Πλάτων φιλοσοφῶν ἐπὶ Διονυσίου διὰ γαστριμαργίαν ἐπιπράσκετο καὶ Ἀριστοτέλης ἀμαθῶς ὅρον τῇ προνοίᾳ θεὶς καὶ τὴν εὐδαιμονίαν ἐν οἷς ἥρέσκετο περιγράψας λίαν ἀπαιδεύτως Ἀλέξανδρον τὸ μεμηνὸς μειράκιον ἐκολάκευε»([27]). Μετριώτερος τούτου κατὰ πολὺ ὁ Θεόφιλος χαρακτηρίζει τοὺς τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου συγγραφεῖς ὡς «ἀέρα δέροντας» ἅτε «τὰ ἄδηλα συγγράφοντας»([28]).

3. Καὶ δὲν παραλείπουσι μὲν οἱ Ἀπολογηταὶ νὰ ἐξάρωσι τὸ ὕψος καὶ τὴν καθαρότητα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ ἠθικῆς ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ τῶν ἐθνικῶν διδάγματα, ἐπιμένουσιν ὅμως περισσότερον ἐπὶ τῆς ἐξυγιαντικῆς δυνάμεως τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ὡς διαπιστοῦται αὕτη εἰς τὸν ἄμεμπτον βίον τῶν Χριστιανῶν, τὰς κατὰ τῶν ὁποίων ἐπὶ ἀθεΐᾳ καὶ θυεστείοις δείπνοις καὶ οἰδιποδείοις μίξεσι συκοφαντικὰς κατηγορίας ἀναιροῦσι καταδεικνύοντες τὸ ψεῦδος αὐτῶν. Ἐξαίρουσιν ὡσαύτως τὸ ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας προφητικὸν τεκμήμιον παρουσιάζοντες τὴν πλήρη ἐπαλήθευσιν τῶν προφητικῶν προρρήσεων ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ.

4. Ὡς πρὸς τὸ δόγμα τῆς Τριαδικῆς Θεότητος εἶναι ἀληθές, ὅτι ἀπαντῶνται παρ' Ἰουστίνῳ ἰδίᾳ καὶ Θεοφίλῳ ἐκφράσεις τινὲς παρεξηγήσιμοι καὶ οὐχὶ ἐν πᾶσιν ἀκριβεῖς. Τοῦτο ὅμως ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀποσαφηθῇ οὐδὲ διατυπωθῇ ἐπακριβῶς ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία. Πάντως ὅμως καὶ ὁ Θεόφιλος παρουσιάζει τὸν Θεὸν κατὰ τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου λέγοντα «οὐκ ἄλλῳ τινί, ἀλλ' ἢ τῷ ἑαυτοῦ λόγῳ καὶ τῇ ἑαυτοῦ σοφίᾳ Ποιήσωμεν ἄνθρωπον», πρῶτος δὲ αὐτὸς ἐν τῇ Ἀνατολῇ χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον Τριὰς ἐπὶ τοῦ Θεοῦ([29]). Καὶ ὁ Ἀθηναγόρας διακηρύττει «Θεὸν Πατέρα καὶ Υἱὸν Θεὸν καὶ Πνεῦμα Ἅγιον» ἐξαίρων τούτων «καὶ τὴν ἐν ἑνώσει δύναμιν», ἤτοι τὴν ἑνότητα τῆς οὐσίας, «καὶ τὴν ἐν τῇ τάξει διαίρεσιν», ἤτοι τὴν διάκρισιν τῶν ὑποστάσεων([30]). Ὁ

(23) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 61. (24) Α' Ἀπολ. κεφ. 59-60 Βεπ. 3, 193.
(25) Αὐτόθ. κεφ. 46 Βεπ. 3, 185. (26) Β' Ἀπολ. κεφ. 8 Βεπ. 3, 204.
(27) Πρὸς Ἕλληνας κεφ. 2 Βεπ. 4, 243.
(28) Πρὸς Αὐτόλυκον Γ' κεφ. 2 καὶ 3 Βεπ. 6, 51.
(29) Πρὸς Αὐτόλ. Β' 18 καὶ 15 Βεπ. 5, 34 καὶ 32.
(30) Πρεσβεία 10 Βεπ. 4, 288.

δὲ Ἰουστῖνος παρά τινας ἀτυχεῖς ἐκφράσεις αὐτοῦ, δυναμένας νὰ παρεξηγηθῶσιν ὡς τὴν ὑποτέλειαν πρὸς τὸν Πατέρα εἰσηγουμένας, βεβαιοῖ, ὅτι «ὁ Θεὸς γεγέννηκε δύναμίν τινα ἐξ ἑαυτοῦ λογικὴν» ἥτις καλεῖται Υἱὸς «οὐ κατ' ἀποτομὴν ὡς ἀπομεριζομένης τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας», «Θεὸς Θεοῦ υἱὸς ὑπάρχων», «ἄτμητος καὶ ἀχώριστος τοῦ Πατρός»(31). Ἐπὶ πλέον θεωρεῖ ἀπαραίτητον τὸ θεῖον τοῦ βαπτίσματος λουτρὸν νὰ γίνεται «ἐπ' ὀνόματος τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ Πνεύματος Ἁγίου», ἐν δὲ τῇ Εὐχαριστίᾳ «ὁ προεστὼς αἶνον καὶ δόξαν τῷ Πατρὶ τῶν ὅλων διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος τοῦ Ἁγίου ἀναπέμπει»(32). Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐνανθρώπησιν τοῦ Λόγου ὁ Ἰουστῖνος ἔχεται τοῦ ὀρθοῦ κατὰ τῶν Δοκητῶν φρονήματος, μὴ ὁμιλῶν μὲν ὡς ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, ὅστις χαρακτηρίζει αὐτοὺς ὡς «ἀθέους καὶ ἀπίστους», ἅτε λέγοντας «τὸ δοκεῖν πεπονθέναι» τὸν Χριστὸν «αὐτοὶ ὄντες τὸ δοκεῖν»(33), κηρύττων ὅμως σαφῶς, ὅτι «δύναμις Θεοῦ ἐπελθοῦσα τῇ παρθένῳ ἐπεσκίασεν αὐτὴν καὶ κυοφορῆσαι παρθένον οὖσαν πεποίηκε», «δύναμιν δὲ τὴν παρὰ Θεοῦ οὐδὲν ἄλλο νοῆσαι θέμις ἢ τὸν Λόγον, ὃς καὶ πρωτότοκος τῷ Θεῷ ἐστι»(34). Προκειμένου ἐξ ἄλλου περὶ τῆς Εὐχαριστίας ἀποφαίνεται σαφῶς, ὅτι «ὃν τρόπον διὰ λόγου Θεοῦ σαρκοποιηθεὶς Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ σάρκα καὶ αἷμα ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἡμῶν ἔσχεν, οὕτω» καὶ τὴν Εὐχαριστίαν «ἐκείνου τοῦ σαρκοποιηθέντος Ἰησοῦ καὶ σάρκα καὶ αἷμα ἐδιδάχθημεν εἶναι»(35). Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ ἑτέρου τῶν μυστηρίων ἤτοι τοῦ Βαπτίσματος διδάσκει ὁ Ἰουστῖνος, ὅτι ἐν αὐτῷ οἱ κατηχηθέντες «τρόπον ἀναγεννήσεως ἀναγεννῶνται», «καλεῖται δὲ τοῦτο τὸ λουτρὸν φωτισμὸς ὡς φωτιζομένων τὴν διάνοιαν τῶν ταῦτα μανθανόντων»(36).

5. Ὁ Ἀθηναγόρας ἐξ ἄλλου παρουσιάζεται κάτοχος τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας καὶ γραμματείας, ἔχων βαθυτέραν γνῶσιν τῆς φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τῆς πλατωνικῆς, πρὸς ἣν διάκειται εὐμενῶς, θεωρεῖται δὲ ὡς ὁ ἑλληνικώτερος πάντων τῶν Ἀπολογητῶν, διακρινόμενος διὰ τὸ μέτρον τῆς πολεμικῆς του καὶ τὴν δικαιοσύνην πρὸς τοὺς ἀντιπάλους του(37). Κήρυξ τῆς θεοπνευστίας ἐκδέχεται αὐτὴν ὡς περιορίζουσαν εἰς ὅλως παθητικὰ ὄργανα τοὺς θεοπνεύστους ἄνδρας, πρὸς οὓς ἔχει σχέσιν τὸ φωτίσαν αὐτοὺς Πνεῦμα, οἷαν ὁ αὐλητὴς πρὸς τὸν αὐλόν(38). Ἐν δὲ τῷ ὀγδόῳ κεφαλαίῳ τῆς Πρεσβείας του διὰ συλλογισμοῦ ἐπιζητεῖ νὰ καταδείξῃ, ὅτι «ὁ τοῦδε τοῦ παντὸς ποιητὴς εἷς ἐστιν ἐξ ἀρχῆς». Διὰ συλλογισμῶν πάλιν ἀλλεπαλλήλων ὑποστηρίζει τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν τῶν σωμάτων, ἐκδεχόμενος, ὅτι κατ' αὐτὴν «τὸ διαλυθὲν καὶ ἀφανισθὲν σῶμα» θὰ συσταθῇ καὶ πάλιν. Μεταξὺ δὲ τῶν ἄλλων συλλογισμῶν, τοὺς ὁποίους ποιεῖται, ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν «ἄμορφον καὶ ἀνείδεον καὶ ἀδιακόσμητον οὐσίαν» τοῦ ἀνθρωπίνου σπέρματος. Ἡ αὐτὴ λοιπὸν δύναμις τοῦ Δημιουργοῦ, ἡ δυναμένη τὸ «ἓν ὂν καὶ ἁπλοῦν εἰς πολλὰ διελεῖν καὶ τὸ ἀδιάρθρωτον διαρθρῶσαι», ἐπαρκεῖ «καὶ τὸ κείμενον ἀναστῆσαι καὶ τὸ τεθνηκὸς ζωοποιῆσαι πάλιν καὶ τὸ φθαρτὸν μεταβαλεῖν εἰς ἀφθαρσίαν»(39).

6. Τέλος εἰς τὰ ἀποσπάσματα τοῦ Μελίτωνος ἀπαντῶνται διατυπώσεις θαυμαστῆς ἀκριβείας. Οὕτως ὁμιλῶν περὶ τῶν μετὰ τὸ Βάπτισμα ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ πραχθέντων γράφει, ὅτι «μάλιστα τὰ σημεῖα τὴν αὐτοῦ κεκρυμμένην ἐν σαρκὶ θεότητα ἐδήλουν»· «Θεὸς γὰρ ὢν ὁμοῦ τε καὶ ἄνθρωπος τέλειος ὁ αὐτὸς τὰς δύο αὐτοῦ οὐσίας (ἢ φύσεις) ἐπιστώσατο ἡμῖν»(40). Τοῦ «Χριστοῦ δὲ αὐτοῦ

(31) Διάλογος 61, 105, 128 Βεπ. 3, 265, 306, 327.
(32) Α' Ἀπολ. 61, 6 καὶ 65, 2 Βεπ. 3, 194, 197.
(33) Τραλλιανοῖς 10 Βεπ. 2, 273. (34) Α' Ἀπολ. 33 Βεπ. 3, 178.
(35) Αὐτόθ. 66 Βεπ. 3, 197. (36) Αὐτόθ. 61 Βεπ. 3, 194 καὶ 195.
(37) Δ. Μπαλάνου Πατρολογία σελ. 79.
(38) Πρεσβεία 9 Βεπ. 4, 287.
(39) Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν 3 Βεπ. 4, 313.
(40) Περὶ σαρκώσεως Χριστοῦ Βεπ. 4, 274.

ὄντος Θεοῦ Λόγου πρὸ αἰώνων ἐσμὲν θρησκευταί»(41), ὃς «βασιλεὺς οὐρανῶν καὶ κτίσεως ἡγεμών, ἥλιος ἀνατολῆς, ὃς καὶ τοῖς ἐν ᾅδου νεκροῖς ἐφάνη καὶ τοῖς ἐν κόσμῳ βροτοῖς καὶ μόνος ἥλιος οὗτος ἀνέτειλεν ἀπ' οὐρανοῦ»(12). Εἰς τέσσαρα δὲ ἄλλα ἀποσπάσματα εἰς συριακὴν μετάφρασιν περισωθέντα ὁ Χριστὸς κηρύττεται ὡς «ὁ τέλειος λόγος, ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ γεννηθεὶς πρὸ τοῦ φωτός, ὁ δημιουργὸς μετὰ τοῦ Πατρός», «ὁ ἐν τῷ Πατρὶ Υἱὸς καὶ Θεὸς ἐν τῷ Θεῷ»(43).

3) *Γνωστικοί, Μοντανισταὶ καὶ τούτων πολέμιοι.*

1. Ἐὰν οἱ διωγμοὶ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ αἱ κατὰ τῶν Χριστιανῶν συκοφαντικαὶ κατηγορίαι ἔδωκαν ἀφορμὴν νὰ ἀναπτυχθῇ ὑπὸ μορφὴν Ἀπολογιῶν ἡ πρώτη θεολογικὴ γραμματεία, αἱρέσεις τινὲς τείνουσαι νὰ παραποιήσωσι τὴν ἀλήθειαν τοῦ Χριστιανισμοῦ, παρέσχον νέαν ὥθησιν πρὸς περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς Θεολογίας. Ὅπως ὁ δοκητισμὸς συνετέλεσεν ἤδη ἀπὸ τοῦ πρώτου αἰῶνος νὰ διακηρυχθῇ ἡ πραγματικὴ ἐνανθρώπησις τοῦ Κυρίου, οὕτως ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δευτέρου αἰῶνος, ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἀποκηρύξεως τοῦ Γνωστικισμοῦ καὶ τοῦ Μοντανισμοῦ νέαι θεολογικαὶ συγγραφαὶ εἶδον τὸ φῶς.

2. Ὁ Γνωστικισμὸς προέκυψε κατὰ τὸν Στεφανίδην(44) ἐκ τοῦ θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ διὰ τῆς ἑνώσεως τεσσάρων εἰδῶν στοιχείων, ἑλληνικῶν, ἀνατολικῶν, ἰουδαϊκῶν καὶ χριστιανικῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀνάμιξις τῶν στοιχείων τούτων ἐγίνετο εἰς διαφόρους ὑπὸ διαφόρων ἀναλογίας ἐδημιουργήθησαν καὶ διάφορα συστήματα αὐτοῦ. Καὶ θὰ ἠδύνατο μὲν ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐκλεκτικὴ φιλοσοφία. Ἀλλ' οἱ ἀρχηγοὶ αὐτοῦ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐπέδειξαν θερμὸν ἐνδιαφέρον καὶ ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικὰ προβλήματα καὶ ὡς ἐκ τούτου ὁ Γνωστικισμὸς παρουσιάσθη ὡς θρησκεία μετὰ λατρείας εἰδικῆς καὶ μυστηριακῶν πράξεων, ἅτινα ἀπετέλουν μῖγμα χριστιανικῶν καὶ ἐθνικῶν μυστηρίων. Τὰ ἰδιαιτέρως προσιδιάζοντα εἰς τὸν Γνωστικισμόν, κοινὰ δὲ εἰς πάντα τὰ συστήματα αὐτοῦ γνωρίσματα, εἶναι τὰ ἑπόμενα δύο: α) Οἱ Γνωστικοὶ ἠξίουν, ὅτι κατεῖχον βαθυτέραν γνῶσιν τῶν θείων, τῆς ὁποίας ἦσαν ξένοι οἱ πολλοί, ὠφείλετο δὲ αὕτη ἢ εἰς ἰδιαιτέρας θείας Ἀποκαλύψεις, ἐξ ἀμέσου θέας τοῦ Θεοῦ, ἢ καὶ εἰς ἀποκρυβεῖσας ἀπὸ τῶν πολλῶν ἀποστολικὰς παραδόσεις· β) θεμελιῶδες δόγμα τοῦ Γνωστικισμοῦ ἦτο, ὅτι ὁ Δημιουργὸς τοῦ κόσμου δὲν ἦτο ὁ Ὕψιστος καὶ ἀγαθὸς Θεός, ἀλλ' ἢ κατώτερός τις μὴ ἐχθρικῶς διακείμενος πρὸς τοῦτον, ἢ κατώτερος μέν τις, ἀλλ' ἀνταγωνιζόμενος τὸν ἀγαθὸν Θεόν. Ἐντεῦθεν ὁ Θεὸς τῆς Π. Δ. δὲν εἶναι αὐτὸς οὗτος ὁ ἀποστείλας τὸν Λυτρωτὴν εἰς τὸν κόσμον. Λόγῳ δὲ τοῦ ὅτι ἡ ὕλη ὡς δημιουργία τοῦ κακοῦ Δημιουργοῦ ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν πλειόνων Γνωστικῶν ὡς κακόν τι, διετείνοντο, ὅτι καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ Δημιουργοῦ ἀποσταλεὶς Λυτρωτὴς ἐνηνθρώπησε κατὰ δόκησιν, τῆς θείας φύσεως αὐτοῦ μὴ σαρκωθείσης πραγματικῶς. Ἦσαν λοιπὸν οἱ Γνωστικοὶ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον «δυαλισταὶ» δεχόμενοι δύο ἀρχάς, ἤτοι ἐκτὸς τοῦ ἀγαθοῦ Θεοῦ, ἀνεξάρτητον καὶ αἰωνίαν ὕλην ὡς ἕδραν τοῦ κακοῦ. Ἐπειδὴ δὲ μεταξὺ Θεοῦ καὶ ὕλης ὑφίστατο μέγα χάσμα, ἐδέχοντο, ὅτι ἐκ τοῦ Θεοῦ προῆλθε σειρὰ ὁλονὲν ἀτελεστέρων ὄντων πρὸς πλήρωσιν τοῦ χάσματος τούτου, τὰ μεσάζοντα δὲ ταῦτα πρόσωπα ἐκαλοῦντο ὑπ' αὐτῶν αἰῶνες(45). Ἐπὶ πλέον ἐπειδὴ ἡ ὕλη ἐθεωρεῖτο ὑπ' αὐτῶν κακόν τι, ἔδει νὰ καταπολεμῆται αὕτη εἴτε διὰ τοῦ ὑπερασκητισμοῦ δι' ἀποφυγῆς πάσης ἀπολαύσεως, εἴτε καὶ δι' ἐκτροπῆς εἰς ἀκολασίαν κατά τινας, ὡς φθείρουσαν τὸ σῶμα ἢ ὡς ἀθετοῦσαν τὸν Νόμον (ἀντινομισμός) τὸν δοθέντα ὑπὸ τοῦ Δημιουργοῦ. Οἱ

(41) Ἐκ τῆς Ἀπολογίας Βεπ. 4, 272. (42) Περὶ λουτροῦ Βεπ. 4, 275.
(43) Παρὰ Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 89.
(44) Ἐκκλ. Ἱστ. σελ. 52. (45) Αὐτόθ. σελ. 54.

σπουδαιότεροι δὲ Γνωστικοὶ ὑπῆρξαν οἱ Σατουρνεῖλος, Βασιλείδης, Βαλεντῖνος καὶ Μαρκίων.

3. Ἱδρυτὴς τοῦ Μοντανισμοῦ ἐξ ἄλλου ὑπῆρξεν ὁ Μοντανός, ὅστις περὶ τὸ 170 ἐνεφανίσθη ἐν Φρυγίᾳ ὡς σχισματικὸς μᾶλλον κατ' ἀρχὰς ἢ ὡς αἱρετικός. Διατεινόμενος, ὅτι εἶχεν ἐκστάσεις καὶ ὁράσεις καὶ προφητείας, παρίστα ἑαυτὸν ὡς ὄργανον, δι' οὗ ὡμίλει ὁ Θεὸς καὶ μάλιστα ὁ Παράκλητος εἰς πρῶτον πρόσωπον. «Ἐγὼ κύριος ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτωρ», ἔλεγεν. Ἢ «ἐγώ εἰμι ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ ὁ παράκλητος»(46). Μὲ κέντρον τὴν Φρυγικὴν πόλιν Πεπούζην—ἐξ οὗ ἐκλήθησαν οἱ ὀπαδοὶ αὐτοῦ καὶ Πεπουζιανοί—ἔχων δὲ καὶ συνεργάτιδας τὴν Πρίσκιλλαν καὶ Μαξιμίλλαν, ἀμφοτέρας προφήτιδας, ἐπεζήτει τὴν διατήρησιν τῆς αὐστηρότητος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου ὑποστηρίζων, ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν ἐδικαιοῦτο νὰ συγχωρῇ τὰ βαρέα ἁμαρτήματα. Ἡ κίνησις οὕτω τοῦ Μοντανοῦ ἐπόμενον ἦτο νὰ καταλήξῃ καὶ εἰς αἵρεσιν, τοῦτο μὲν λόγῳ τοῦ ὅτι ἠρνεῖτο οὗτος τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς μετανοίας, τοῦτο δὲ διότι εἰσῆγε τὸ κατ' αὐτὸν προφητικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ λατρείᾳ, καὶ ἐπὶ πλέον διότι ὤθει πρὸς τὴν αἵρεσιν τῶν Ἐγκρατιτῶν. Ἐντεῦθεν, ὡς ἀναφέρεται εἰς τὸν πρῶτον κανόνα τοῦ Μ. Βασιλείου ὑπῆρχον Μοντανισταὶ βαπτίζοντες «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Μοντανοῦ καὶ τῆς Πρισκίλλης»· ἄλλοι δὲ λόγῳ τῶν ὑπερασκητικῶν αὐτῶν τάσεων ἀποφεύγοντες τὸν οἶνον ἐχρησιμοποίουν ἀντὶ τούτου ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ τυρόν (Ἀρτοτυρῖται). Γενικῶς δὲ ὁ ὑπερασκητισμὸς των οὗτος ἤγαγεν αὐτοὺς εἰς αὐστηροτέρας νηστείας καὶ εἰς ἐπιβολὴν τῆς ἀγαμίας.

4. Σχῖσμα πάλιν ἐξ ἀφορμῆς τῆς ὑπὸ τοῦ πάπα Καλλίστου (217-222) ἐπιδειχθείσης πρὸς τοὺς ὑποπίπτοντας εἰς βαρέα ἁμαρτήματα ἐπιεικείας ἐγένετο καὶ ἐν Ρώμῃ, εἰς τοῦτο δὲ παρεσύρθη καὶ ὁ Ἱππόλυτος, κύριος ὅμως ἀρχηγὸς αὐτοῦ ὑπῆρξεν ὁ πρεσβύτερος Νοβατιανός, ὁ ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς πηγαῖς συνήθως ὀνομαζόμενος Νοουάτος ἢ Ναυάτος(47), ὅστις ἐξελέγη ὑπό τινος μειοψηφούσης ἐν Ρώμῃ μερίδος περὶ τὸ 251 καὶ ἐπίσκοπος, ἐξ οὗ προῆλθον οἱ Νοβατιανοί. Κατὰ τὸν Fisher(48) οὗτοι ἐποιοῦντο διάκρισιν μεταξὺ τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ παρεχομένης συγχωρήσεως καὶ τῆς ἐκ νέου προσλήψεως τῶν ἁμαρτησάντων ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὡς μελῶν αὐτῆς. Ἡ συγχώρησις ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ, χωρὶς ὅμως καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἥτις ὤφειλε νὰ διατηρῇ τὴν καθαρότητα αὐτῆς, νὰ εἰσδέχηται καὶ πάλιν τοὺς ἁμαρτήσαντας εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς.

4. *Μικρασιατικὴ Σχολή.*

1. Ἐξ ἀφορμῆς τῶν αἱρέσεων τούτων καὶ διὰ τῆς καταπολεμήσεως αὐτῶν ἐσημειώθη, ὡς εἴπομεν, νέα ἀνάπτυξις τῆς χριστιανικῆς θεολογίας, ἐσχηματίσθησαν δὲ θεολογικαὶ τάσεις» καὶ «θεολογικαὶ σχολαί». Λέγοντες δὲ θεολογικὰς τάσεις ἐννοοῦμεν κατὰ τὸν Στεφανίδην(49) διαπραγματεύσεις τῶν θεολογικῶν ζητημάτων κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, αἱ ὁμοιότητες δ' αὗται εἷς τινα μέρη ἐπροχώρησαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ διαμορφωθῶσιν ὡρισμένοι ἀρχηγοὶ καὶ πιστοὶ ὀπαδοὶ αὐτῶν, ἤτοι ἐσχηματίσθησαν θεολογικαὶ σχολαί. Ἡ παλαιοτέρα τούτων ἀναγομένη εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ δευτέρου αἰῶνος, ὑπῆρξεν ἡ τῶν Μικρασιατῶν θεολόγων. Ἡ τάσις τῆς Σχολῆς ταύτης, περὶ ἧς δὲν γνωρίζομεν πολλὰ λόγῳ τῆς ἀπωλείας τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν συγγραφέων, ἦτο συντηρητικὴ καὶ πρακτική. Τὰ πλείονα τῶν ὀνομάτων τῶν συγγραφέων τούτων ἀνεφέραμεν μεταξὺ τῶν Ἀπολογητῶν, ἦσαν δὲ οὗτοι ὁ Μελίτων καὶ ὁ Ρόδων, οἵτινες ἔγραψαν καὶ κατὰ τῶν Γνωστικῶν, ὁ Ἀπολινάριος, ὁ Ἀπολλώνιος καὶ

(46) Ἐπιφανίου, Κατὰ αἱρέσεων 48, 11 καὶ Διδύμου, Περὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος 3, 41. (47) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 75.

(48) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 83. (49) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 111.

Ἀνώνυμός τις, οἵτινες ἔγραψαν καὶ κατὰ τῶν Μοντανιστῶν, ὁ ῥήτωρ καὶ ἀπολογητὴς Μιλτιάδης, ὅστις ἔγραψε κατά τε τῶν Γνωστικῶν καὶ τῶν Μοντανιστῶν. Εἰς τὴν Σχολὴν ταύτην θὰ ἔπρεπε νὰ καταριθμηθῇ καὶ ὁ Εἰρηναῖος, ὅστις γεννηθεὶς ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ περὶ τὸ 125 ἢ 130, ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος Λουγδούνων, ὡς βοηθὸς τοῦ γέροντος ἐπισκόπου Ποθεινοῦ, ὃν καὶ διεδέχθη. Τὸ περισωθὲν εἰς ἡμᾶς κατὰ τὸ πλεῖστον εἰς λατινικὴν μετάφρασιν, δαψιλὲς δὲ εἰς περιεχόμενον καὶ ἐκ πέντε βιβλίων ἀποτελούμενον ἔργον του, εἶναι τὸ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Ἔλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως» (Adversus haereses), τὸ ὁποῖον συνέγραψε πρὸς ἀναίρεσιν τῶν Γνωστικῶν. Γνώστης τῆς Παραδόσεως, ὡς αὕτη διεφυλάχθη οὐ μόνον ἐν τῇ Δύσει, ὅπου ὁ Εἰρηναῖος ἔδρασεν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὁπόθεν προήρχετο, παρουσιάζεται ἀξιόπιστος μάρτυς περὶ τῶν πλανῶν τοῦ Γνωστικισμοῦ, ἀλλὰ καὶ σπουδαῖος ἑρμηνεὺς τῆς ὀρθῆς διδασκαλίας. Ἡ ἀποστολικὴ διδασκαλία, ἡ μαρτυρουμένη ὑπὸ τῆς Γραφῆς καὶ ὑπὸ τῆς Παραδόσεως, ἀποτελεῖ διὰ τὸν Εἰρηναῖον τὸν κανόνα τῆς πίστεως. Ἐξ αὐτῶν δὲ καὶ μόνων δέον νὰ ἀντλῶμεν τὴν περὶ Θεοῦ γνῶσιν ἡμῶν, ἥτις εἶναι πάντοτε σχετική, καθ' ὅσον ὁ Θεὸς εἶναι ἀκατάληπτος καὶ ὅσα περὶ αὐτοῦ λέγομεν εἶναι μᾶλλον συμβολικὰ καὶ σκιώδη[50]. Τὸν κόσμον ἐδημιούργησεν ὁ εἷς καὶ μόνος Θεὸς ἐκ τοῦ μηδενός, τὸ κακὸν δὲ καὶ ἡ ἁμαρτία προῆλθον ἐκ τῆς κακῆς χρήσεως τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἡ σκλήρυνσις δὲ τῆς καρδίας τοῦ Φαραὼ δὲν προῆλθεν ἐξ ἀμέσου ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὑπῆρξε συνέπεια τοῦ χαρακτῆρος ἐκείνου[51]. Ὁ Χριστὸς ἐξ ἄλλου εἶναι ὁ μονογενὴς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ὁ Λόγος, ὁ πάντοτε ὑπάρχων μετὰ τοῦ Πατρός, ὁ μὴ χωριζόμενος αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ μὴ συγχεόμενος μετ' αὐτοῦ[52]. Ὡσαύτως καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ὑπῆρξε πάντοτε μετὰ τοῦ Πατρός, διὰ τοῦ Υἱοῦ δὲ καὶ τοῦ Πνεύματος ὁ Θεὸς ποιεῖ ἐλευθέρως πάντα[53]. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ἁμαρτίας του ἀπεξενώθη τοῦ Θεοῦ, ὁ Υἱὸς ἐγένετο ἄνθρωπος καὶ ἐχρημάτισε μεσίτης μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, προσάγων μὲν τούτους τῷ Θεῷ, ἀποκαλύπτων δὲ τὸν Θεὸν εἰς αὐτούς[54]. Ἐξαίρων δὲ τὴν ἕνωσιν τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον μῖξις, οὐχὶ ἵνα σημάνῃ δι' αὐτοῦ σύγχυσιν τῶν φύσεων τούτων[55]. Οὕτως ὁ Κύριος καταστὰς δεύτερος γενάρχης τῆς ἀνθρωπότητος ἀνεκεφαλαιώσατο αὐτὴν ἐν αὐτῷ, ἀνακαινίσας ταύτην καὶ λυτρωσάμενος αὐτὴν διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος καὶ δοὺς τὴν ζωὴν αὐτοῦ λύτρον ὑπὲρ ἡμῶν[56]. Ὡς πρὸς δὲ τὰ μυστήρια ὁ Εἰρηναῖος ἀποφαίνεται, ὅτι τὸ βάπτισμα εἶναι ἀναγέννησις ἡμῶν ἐν τῷ Θεῷ, ἐν δὲ τῇ Εὐχαριστίᾳ ὁ ἄρτος μετὰ τὸν καθαγιασμὸν αὐτοῦ δὲν εἶναι πλέον κοινὸς ἄρτος, ἀλλ' ἀποτελεῖται ἐκ δύο τινῶν, τοῦ ἐπιγείου καὶ τοῦ οὐρανίου, ὅπερ εἶναι τὸ Σῶμα καὶ τὸ Αἷμα τοῦ Χριστοῦ[57]. Ἀκόμη ὁ Εἰρηναῖος ὁμιλεῖ καὶ περὶ τῆς εἰς Ἅδου καθόδου τοῦ Κυρίου[58], διάκειται εὐμενῶς πρὸς τὴν περὶ χιλιασμοῦ διδασκαλίαν τοῦ Παπίου[59], ἔχεται ὅμως σταθερῶς τοῦ περὶ αἰωνίας τιμωρίας τῶν ἁμαρτωλῶν φρονήματος τῆς Ἐκκλησίας[60]. Αὗται ἐν ὀλίγοις εἶναι αἱ κεντρικαὶ γραμμαὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Εἰρηναίου, οὗτινος τὸ βιβλίον τοῦτο ἀποτελεῖ πολύτιμον πηγήν, ἐξ ἧς πληροφορούμεθα περὶ τῶν διδασκαλιῶν τοῦ Γνωστικισμοῦ, τῶν ὁποίων οὗτος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν ἐπιτυχεστέρων πολεμίων ἀσκήσας μεγάλην ἐπίδρασιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ [61].

2. Μαθητὴς τοῦ Εἰρηναίου κατὰ Φώτιον[62] καὶ φίλος καὶ «ἐραστὴς τῶν

---

(50) Βιβλ. II 13, 3, 4. (51) Αὐτόθ. 28, 3 καὶ IV 29.
(52) II 30, 9· III 18, 1· II 25, 3. (53) IV 20, 1. (54) III 18, 7.
(55) IV 20, 4 καὶ 14, 1· III 17, 4.
(56) III 16, 6· 18, 1, 7. V 1, 2. IV 28, 3.
(57) I 21, 1· III 17, 1 καὶ IV 8, 3. (58) IV 32, 2. (59) V 31, 2.
(60) IV 28, 1 καὶ 39, 4· III 23, 3.
(61) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 112. (62) Μυριόβιβλος 121.

λόγων» τοῦ Ὠριγένους ὑπῆρξεν ὁ ἀκμάσας κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ δευτέρου αἰῶνος καὶ πολυγραφώτατος συγγραφεὺς Ἱππόλυτος(63), χρηματίσας πρεσβύτερος καὶ σχισματικὸς ἐπίσκοπος ἐν Ρώμῃ. Ἔχομεν τούτου τὰ συνήθως καλούμενα «Φιλοσοφούμενα» ἢ ἀκριβέστερον «Κατὰ πασῶν αἱρέσεων ἔλεγχος», σύγγραμμα πολεμικόν, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀποσκοπεῖται νὰ καταδειχθῇ, ὅτι οἱ αἱρετικοὶ δὲν ἀντλοῦσιν ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς Παραδόσεως, ἀλλ' ἐκ τῆς τῶν Ἑλλήνων σοφίας καὶ «ἐκ δογμάτων φιλοσοφουμένων». Ἐν τῷ ἔργῳ του τούτῳ ὁ Ἱππόλυτος ἐκθέτει εἰς μὲν τὰ πρῶτα τέσσαρα βιβλία τὰ φιλοσοφούμενα δόγματα τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοῦ Θαλοῦ μέχρι τοῦ Ἡσιόδου καὶ τὰ κατὰ τὰ μυστήρια καὶ τὰς θεωρίας τῶν μάγων καὶ ἀστρολόγων, ἀπὸ δὲ τοῦ πέμπτου μέχρι τοῦ ἑνάτου βιβλίου ποιεῖται λόγον περὶ τῶν αἱρετικῶν συστημάτων, ἅτινα χαρακτηρίζει διὰ τοῦ περιληπτικοῦ ὀνόματος Γνωστικοί, καὶ εἰς τὸ δέκατον κεφάλαιον περιλαμβάνει ἐν ἐπιτομῇ τὰ ἐν τοῖς ἐννέα κεφαλαίοις λεχθέντα. Καὶ τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἀποτελεῖ πολυτιμοτάτην πηγὴν διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν αἱρέσεων. Ἐκτὸς αὐτοῦ ὁ Ἱππόλυτος συνέγραψε καὶ ἄλλα πολεμικοῦ χαρακτῆρος ἔργα, τῶν ὁποίων ἀπωλεσθέντων μόνον τοὺς τίτλους γνωρίζομεν, οἷον «Σύνταγμα κατὰ αἱρέσεων λβ΄», «Κατὰ Νοητοῦ», «Κατὰ Μαρκίωνος» κλπ. Ἀλλ' ὁ Ἱππόλυτος συνέγραψε καὶ ἐξηγητικὰ συγγράμματα, ἐκ τούτων δὲ διεσώθη πλήρης ἡ ἐξ 28 κεφαλαίων ἑρμηνεία εἰς τὰς εὐλογήσεις τοῦ Ἰακὼβ καὶ τὸ ἐκ τεσσάρων βιβλίων ὑπόμνημα εἰς τὸν Δανιήλ, καθὼς καὶ ἡ «ἀπόδειξις ἐκ τῶν Ἁγίων Γραφῶν περὶ Χριστοῦ καὶ περὶ τοῦ ἀντιχρίστου». Ταῦτα εἶναι τὰ παλαιότερα μέχρις ἡμῶν περισωθέντα ἑρμηνευτικὰ τῆς Ἁγίας Γραφῆς συγγράμματα τῆς Χριστιανικῆς γραμματείας. Ἐπὶ πλέον ἔχομεν καὶ χρονογραφικὰ συγγράμματα τοῦ Ἱππολύτου ἤτοι «τὰ χρονικά», σύντομον χρονογραφίαν ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου μέχρι τοῦ 234, περισωθεῖσαν εἰς τρεῖς λατινικὰς ἐπεξεργασίας, καθὼς καὶ «Ἀπόδειξιν χρόνων τοῦ Πάσχα», οὗτινος μόνον ἀποσπάσματα περιεσώθησαν. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν λειτουργικὴν πρᾶξιν τῆς ἐκκλησίας ἐπεξέτεινε τὴν συγγραφικήν του δρᾶσιν ὁ Ἱππόλυτος, προϊὸν δὲ ταύτης ὑπῆρξε καὶ τὸ ἐν τῇ Αἰγυπτιακῇ ἐκκλησιαστικῇ Διατάξει καὶ τοῖς ἀποσπάσμασι τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τῆς Βερώνης περισωθὲν σύγγραμμα αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀποστολικὴ Παράδοσις», ἐν ᾧ καὶ ἡ παλαιοτέρα τῆς λατρείας Ἀναφορά.

3. Οὕτως ἡ Μικρασιατικὴ Σχολή, ἡ διὰ τοῦ Εἰρηναίου μετενεχθεῖσα καὶ εἰς τὴν Δύσιν κατέλιπεν ἡμῖν διὰ τῶν Πολεμικῶν συγγραφῶν τῶν ἀποτελούντων ταύτην σπουδαιότατον ὑλικὸν διὰ τὴν ἱστορίαν τῶν αἱρέσεων, πολυτίμους δὲ λίθους διὰ τὰ μετέπειτα διαμορφωθέντα οἰκοδομήματα τῆς Ἱστορίας τῶν δογμάτων καὶ τῆς Δογματικῆς, ἐσημείωσε δὲ καὶ τὰ πρῶτα βήματα ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν Γραφῶν.

5. Ἀλεξανδρινὴ Σχολή.

1. Ἡ Ἀλεξανδρινὴ σχολὴ ἐλειτούργησε τὸ κατ' ἀρχὰς ὡς κατηχητικὴ ἀποσκοποῦσα κυρίως εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν ἐκ τοῦ ἐθνισμοῦ προσηλύτων. Λόγῳ ὅμως τοῦ ὅτι ἡ Ἀλεξάνδρεια ἦτο κέντρον πάσης ἐπιστήμης, οἱ ἐκ τῆς πόλεως ταύτης προερχόμενοι κατηχούμενοι ἐντριβεῖς καὶ περὶ τὴν φιλοσοφίαν ἦσαν ἐπιδεκτικοὶ θεωρητικωτέρας πως διδασκαλίας. Ἐντεῦθεν συντομώτατα ἡ κατηχητικὴ σχολὴ ἐξειλίχθη εἰς ἀνωτέραν ἀποσκοποῦσαν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ κλήρου, ἀνεπτύχθη δὲ καὶ εἰς κέντρον θεολογικόν, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἐδόθη καὶ ἡ πρώτη καὶ ἀρκούντως ἰσχυρὰ ὥθησις, ὅπως ἡ Θεολογία βαδίσῃ σταθερῶς πρὸς φιλοσοφικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν διαμόρφωσιν. Ἡ ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας λοιπὸν ἐπίδρασις εἶναι παρὰ τοῖς Ἀλεξανδρεῦσι περισσότερον ἐμφα-

(63) Πρβλ. Δ. Μπαλάνου Πατρολογία σελ. 119 καὶ ἑξῆς.

νὴς ἢ ὅσον παρὰ τοῖς ἀπολογηταῖς. Καὶ ἐνῷ οἱ Μικρασιᾶται ἀντέτασσον κατὰ τῶν Γνωστικῶν τὴν ἀποστολικὴν παράδοσιν, οἱ Ἀλεξανδρεῖς διδάσκοντες καὶ αὐτοί, ὅτι κυρία πηγὴ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας εἶναι ἡ Ἁγία Γραφή, ἀλλ' ἐντριβεῖς καὶ περὶ τὴν φιλοσοφίαν, ἤντλουν καὶ ἐξ αὐτῆς ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτῶν, ὅπως κατὰ τῶν Γνωστικῶν ἀντιτάξωσι χριστιανικὴν γνῶσιν. Ἐζήτουν ἐπομένως κατὰ τὸν Στεφανίδην(64) νὰ ἀναπτύξωσι τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν εἰς χριστιανικὴν γνῶσιν.

2. Πρῶτος διδάσκαλος καὶ διευθυντὴς τῆς σχολῆς ταύτης ὑπῆρξεν ἀπὸ τοῦ 185 μ.Χ. ὁ ἐκ Σικελίας ὁρμώμενος στωϊκὸς φιλόσοφος Πάνταινος, οὗτινος οὐδὲν σύγγραμμα περιεσώθη. Ὁ διαδεχθεὶς τοῦτον μαθητής του Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, Ἕλλην τὴν πατρίδα, ἐδίδαξεν ἐν τῇ σχολῇ ἀπὸ τοῦ 200 μ. Χ. περίπου γενόμενος καὶ πρεσβύτερος τῆς Ἀλεξανδρινῆς ἐκκλησίας. Περιεσώθησαν συγγράμματα αὐτοῦ εἰς ἡμᾶς ὁ «Λόγος προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας», ὅστις εἶναι ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ· «ὁ Παιδαγωγός», διὰ τοῦ ὁποίου ἐπιδιώκεται ὁ ἐκ τοῦ ἐθνισμοῦ ἀπομακρυνθεὶς νὰ παιδαγωγηθῇ εἰς τὴν νέαν ἐν Χριστῷ ζωήν· οἱ ἐξ ἑπτὰ λόγων ἢ βιβλίων ἀποτελούμενοι Στρωματεῖς, τῶν ὁποίων διήκουσα ἔννοια εἶναι, ὅτι ἀληθὴς γνωστικὸς εἶναι ὁ ἀληθὴς Χριστιανὸς καὶ ἀληθὴς φιλοσοφία εἶναι ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκαλυφθεῖσα, καὶ ὁμιλία τις τιτλοφορουμένη Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος, ἀναφερομένη εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τὸν πλούσιον νεανίσκον(65). Συνέγραψεν ὅμως καὶ ἄλλα ἀπολεσθέντα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ αἱ Ὑποτυπώσεις, αἵτινες παρουσιάζουσιν αὐτὸν κατάρξαντα συστηματικῆς ἑρμηνείας τῆς Γραφῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ὡρμήθη ἐκ τοῦ πολέμου του πρὸς τοὺς Γνωστικούς, ὡς ἐκ τούτου δὲ κατ' ἀνάγκην ὁ σκοπὸς τῆς ἑρμηνείας αὐτοῦ ἦτο δογματικὸς καὶ ὁ τρόπος ἀλληγορικός, χωρὶς νὰ ἀποφεύγηται καὶ ἡ τοῦ γράμματος ἑρμηνεία.

3. Ὁ Κλήμης δὲν συμμερίζεται τὸν φόβον, τὸν ὁποῖον ἐκδηλοῦσιν οἱ πολλοί, οἵτινες «καθάπερ οἱ παῖδες τὰ μορμολύκεια, οὕτω δεδίασι τὴν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, φοβούμενοι μὴ ἀπαγάγῃ αὐτούς»(66). Φρονεῖ, ὅτι αὕτη «ἐπαιδαγώγει τὸ ἑλληνικὸν ὡς ὁ νόμος τοὺς Ἑβραίους εἰς Χριστόν», ἐχαρακτήριζεν αὐτὴν ὡς «προπαρασκευάζουσαν καὶ προοδοποιοῦσαν τὸν ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ τελειούμενον»(67), τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσῳ «τὰ προειρημένα παρὰ Μωϋσέως τοῦ μεγάλου ἐπὶ τοὺς Ἕλληνας φαίνεται διαδεδόσθαι δόγματα», ὡς ἐπὶ παραδείγματι ὁ Ἡράκλειτος φαίνεται ὠφεληθεὶς δήπουθεν παρὰ Σολομῶντος(68), ἀλλὰ καὶ «πᾶσαι ἀρεταί, αἱ παρὰ τῷ Μωϋσεῖ ἀναγεγραμμέναι ἀρχὴν Ἕλλησι παντὸς τοῦ ἠθικοῦ τύπου» παρέσχον(69). Ὡς ἐκ τούτου ἡ φιλοσοφία «ζήτησις οὖσα ἀληθείας συλλαμβάνεται, οὐκ αἰτία οὖσα καταλήψεως», «ἡ δὲ εὕρεσις» τῆς ἀληθείας «δι' υἱοῦ»(70). «Ἡ τῷ ὄντι ἀλήθεια» δὲ ἡ δι' υἱοῦ εὑρισκομένη «ὥσπερ ἥλιος ἐπιλάμψας» «πᾶσαν ἐλέγχει σοφιστικὴν πιθανολογίαν»(71). Ὡς ἐκ τούτου ὁ κατὰ Χριστὸν «γνωστικὸς» «ἀντὶ τῆς ἄλλης ραθυμίας καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐφάπτεται φιλοσοφίας οἷον τρωγάλιόν τι ἐπὶ τῷ δείπνῳ παροψώμενος οὐ τῶν κρειττόνων ἀμελήσας, προσλαβὼν δὲ ἐφ' ὅσον πρέπει»(72). Διότι οὗτος «θεοπρεπῶς τὸν τῷ ὄντι Θεὸν θρησκεύων» ἐκ τῶν «λεγομένων τῶν Κυριακῶν Γραφῶν ἀναπνεῖ τε καὶ ζῇ»(73) καὶ «τῇ Κυριακῇ Γραφῇ τε καὶ φωνῇ χρῆται κριτηρίῳ πρὸς τὴν τῶν πραγμάτων εὕρεσιν» καὶ τῇ «φωνῇ Κυρίου παιδεύεται πρὸς τὴν ἐπίγνωσιν τῆς ἀληθείας»(74). Οὕτως ἡ γνῶσις, τὴν ὁποίαν ἐξαίρει ὁ Κλήμης, ὁρμᾶται ἐκ τῆς

(64) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 112.
(65) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἀνωτ. παρὰ Βεπ. 7 σελ. 12-14.
(66) Στρωμ. ΣΤ' 10 Βεπ. 8, 207.. (67) Στρωμ. Α' 5 Βεπ. 7, 245.
(68) Αὐτόθ. Β' 5 Βεπ. 7. 314, 316. (69) Αὐτόθ. 18 Βεπ. 7, 336.
(70) Αὐτόθ. Α' 20 Βεπ. 7, 274. (71) Αὐτόθ. ΣΤ' 10 Βεπ. 8, 208-209.
(72) Αὐτόθ. 18 Βεπ. 8, 240. (73) Αὐτόθ. Ζ' 1 Βεπ. 8, 244.
(74) Αὐτόθ. 16 Βεπ. 8, 291-292.

πίστεως «τελείωσις οὖσα τῆς πίστεως» καὶ δι' αὐτῆς οὗτος «ἐπέκεινα περισσεύει τῆς κατηχήσεως κατὰ τὸ μεγαλεῖον τῆς τοῦ Κυρίου διδασκαλίας καὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸν κανόνα»(75). «Ἡ γνῶσις» κατὰ τὸν Κλήμεντα εἶναι «τελείωσίς τις ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου διὰ τῆς τῶν θείων ἐπιστήμης συμπληρουμένη κατά τε τὸν τρόπον καὶ τὸν βίον καὶ τὸν λόγον, σύμφωνος καὶ ὁμόλογος ἑαυτῇ τε τῷ θείῳ λόγῳ. Διὰ ταύτης γὰρ τελειοῦται ἡ πίστις ὡς τελείου τοῦ πιστοῦ ταύτῃ μόνως γινομένου»(76). Οὕτως «ἡ μὲν πίστις σύντομός ἐστιν, ὡς εἰπεῖν, τῶν κατεπειγόντων γνῶσις, ἡ γνῶσις δὲ ἀπόδειξις τῶν διὰ πίστεως παρειλημμένων ἰσχυρὰ καὶ βέβαιος διὰ τῆς κυριακῆς διδασκαλίας ἐποικοδομουμένη τῇ πίστει»(77). Λέγων δὲ ὁ Κλήμης ἀπόδειξιν τῶν διὰ πίστεως παρειλημμένων ἐννοεῖ τὴν ἐνάργειαν καὶ ἀκλόνητον πεποίθησιν τὴν παρεχομένην τῷ πιστῷ ὑπὸ τοῦ βιώματος τῆς πίστεως. Διότι κατ' αὐτὸν «πρώτη πρὸς σωτηρίαν νεῦσις ἡ πίστις ἡμῖν ἀναφαίνεται, μεθ' ἣν φόβος τε καὶ ἐλπὶς καὶ μετάνοια σύν τε ἐγκρατείᾳ καὶ ὑπομονῇ προκόπτουσαι ἄγουσιν ἡμᾶς ἐπί τε ἀγάπην ἐπί τε γνῶσιν», «στοιχείων οὐσῶν τῆς γνώσεως τῶν προειρημένων ἀρετῶν»(78). Ἐντεῦθεν ὁ γνωστικὸς «προσομιλεῖ τῷ Θεῷ διὰ τοῦ μεγάλου ἀρχιερέως ἐξομοιούμενος εἰς δύναμιν τῷ Κυρίῳ διὰ πάσης τῆς εἰς τὸν Θεὸν θεραπείας»(79), ἔχων «βίον καθαρὸν» καὶ «φθόνου καὶ μίσους καὶ βλασφημίας πάσης καὶ διαβολῆς ἐκτὸς ὤν»(80), «μιμούμενος τὸν Θεὸν καθ' ὅσον οἷόν τε»(81), «μιμούμενος τὸν Κύριον, εἰς ὅσον ἐφικτὸν ἀνθρώποις, ποιότητά τινα Κυριακὴν λαβὼν εἰς ἐξομοίωσιν Θεοῦ»(82). Ἐντεῦθεν τῷ ὄντι γνωστικοὶ ἦσαν «Ἰάκωβος, Πέτρος, Ἰωάννης, Παῦλος καὶ οἱ λοιποὶ ἀπόστολοι»(83), καίπερ τῆς θύραθεν φιλοσοφίας ξένοι καὶ ὅλως ἄμοιροι.

4. Ἀλλ' ὁ Κλήμης μορφωθεὶς καὶ δράσας ἐν κέντρῳ, ὅπου ἡ ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς εἶχε καλλιεργηθῇ συστηματικῶς καὶ ὑπ' ἄλλων, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ Φίλωνος, μὴ ὢν δὲ καὶ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τῆς τακτικῆς τῶν Στωϊκῶν, οἵτινες τοὺς ἀπεχθεῖς τῆς ἀρχαίας Μυθολογίας μύθους καθίστων διὰ τῆς ἀλληγορίας εὐπροσδέκτους, εἶχετο καὶ οὗτος τῆς ἀλληγορικῆς ἐξηγήσεως τῶν Γραφῶν, καταντήσας καὶ εἰς ἀπαραδέκτους ὑπερβολάς. Οὕτως τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου «ὃ δὲ ἀκούετε εἰς τὸ οὖς ἐπὶ τῶν δωμάτων κηρύξατε» (Ματθ. ι' 27) ἐξεδέχετο ὡς σημαίνοντας, ὅτι ὅσα ἀκούετε «ἐπικεκρυμμένως καὶ ἐν μυστηρίῳ, τὰ τοιαῦτα εἰς οὓς λέγεσθαι ἀλληγορεῖται». «Λέγουσι γοῦν οἱ Ἀπόστολοι περὶ τοῦ Κυρίου, ὅτι π ά ν τ α ἐν παραβολαῖς ἐλάλησε καὶ ο ὐ δ ὲ ν ἄνευ παραβολῆς ἐλάλει αὐτοῖς» (Ματθ. ιγ' 34). Ἀλλὰ «καὶ ἡ προφητεία καὶ ὁ νόμος δι' αὐτοῦ τε ἐγένετο καὶ ἐν παραβολαῖς ἐλαλήθησαν δι' αὐτοῦ»(84). Τῇ ἀλληγορικῇ λοιπὸν ἑρμηνείᾳ χρησάμενος κατὰ ταῦτα ὁ Κλήμης δὲν παρημποδίζετο ὑπὸ τοῦ γράμματος τῆς Γραφῆς νὰ παρασυρθῇ κατ' ἐπίδρασιν ἐκ τῆς θύραθεν φιλοσοφίας, ἐν ᾗ ἦτο λίαν ἐντριβής, καὶ εἰς διδασκαλίας ἀφισταμένας κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον τῆς ὀρθῆς καὶ ὑγιοῦς πίστεως. Τοῦτο δὲ φαίνεται νὰ ἐγένετο κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς συγγραφικῆς αὐτοῦ δράσεως, καὶ μάλιστα ἐν ταῖς Ὑποτυπώσεσιν αὐτοῦ, ἐν αἷς ἑρμηνεύων τὰ κανονικὰ βιβλία τῆς Κ. Δ., τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Βαρνάβα καὶ τὴν ἀπόκρυφον ἀποκάλυψιν τοῦ Πέτρου, ἣν ἐξελάμβανε γνησίαν, ἐποιήσατο χρῆσιν τῆς ἀλληγορικῆς ἐξηγήσεως. Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Φώτιος(85) ὁμιλῶν περὶ τοῦ συγγράμματος τούτου τοῦ Κλήμεντος παρατηρεῖ: «καὶ ἔν τισι μὲν αὐτῶν ὀρθῶς λέγειν δοκεῖ, ἔν τισι δὲ παντελῶς εἰς ἀσεβεῖς καὶ μυθώδεις λόγους εἰσφέρεται». Λαμβανομένου ὅμως ὑπ' ὄψιν, ὡς

(75) Αὐτόθ. ΣΤ' 18 Βεπ. 8, 241. (76) Αὐτόθ. Ζ' 10 Βεπ. 8, 270.
(77) Αὐτόθ. σελ. 271. (78) Αὐτόθ. Β' 6 Βεπ. 7, 319.
(79) Αὐτόθ. Ζ' 3 Βεπ. 8, 249.
(80) Ἐκ τῶν προφητικῶν ἐκλογαί Βεπ. 8, 344.
(81) Στρωμ. Β' 19 Βεπ. 7, 343. (82) Αὐτόθ. ΣΤ' 17 Βεπ. 8, 236.
(84) Αὐτόθ. 15 Βεπ. 8, 225. (83) Αὐτόθ. 8 Βεπ. 8, 203.
(85) Μυριόβιβλος 109.

παρατηρεῖ ὁ Δ. Μπαλᾶνος[86], ὅτι εἰς τὰ ἄλλα συγγράμματα τοῦ Κλήμεντος δὲν ἀπαντῶνται τοιαῦται κακοδοξίαι, πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ἢ ὅτι πρόκειται περὶ τοῦ πρώτου ἔργου τοῦ Κλήμεντος, ὅστις δὲν εἶχεν ἔτι σαφῶς ἐκκαθαρίσει τὴν χριστιανικὴν ἀντίληψιν ἀπὸ τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν ἢ ὅτι ὁ Φώτιος εἶχε πρὸ αὐτοῦ νοθευθείσας Ὑποτυπώσεις, ὡς καὶ ὁ ἴδιος ὑποπτεύεται.

5. Πράγματι ὁ Κλήμης εἰς τοὺς Στρωματεῖς αὐτοῦ διακηρύττει «τὴν Ἁγίαν Τριάδα, τρίτον μὲν εἶναι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τὸν Υἱὸν δὲ δεύτερον, δι' οὗ πάντα ἐγένετο κατὰ βούλησιν τοῦ Πατρός»[87]. Καὶ ὁ μὲν «Θεὸς ἄναρχος» «ἐστὶ νοῦς» καὶ «διδάσκαλος μόνος ὁ Λόγος, υἱὸς τοῦ νοῦ Πατρός», «οὐδὲ πολλὰ ὡς μέρη ὁ υἱός, ἀλλ' ἓν» καὶ «πᾶσαι αἱ δυνάμεις τοῦ Πνεύματος συλλήβδην ἕν τι». Καὶ λέγεται «ἄλφα καὶ ὦ ὁ Λόγος, οὗ μόνου τὸ τέλος ἀρχὴ γίνεται καὶ τελευτᾷ πάλιν ἐπὶ τὴν ἄνωθεν ἀρχήν» ἤτοι τὸν Πατέρα «οὐδαμοῦ διάστασιν λαβών»[88]. «Ἐπεφάνη δὲ ἀνθρώποις αὐτὸς οὗτος ὁ Λόγος, ὁ μόνος ἄμφω, Θεός τε καὶ ἄνθρωπος», «καὶ τὸ ζῆν ἐν ἀρχῇ μετὰ τοῦ πλάσαι παρασχών, ὡς δημιουργός, τὸ εὖ ζῆν ἐδίδαξεν ἐπιφανεὶς ὡς διδάσκαλος, ἵνα τὸ ἀεὶ ζῆν ὕστερον ὡς Θεὸς χορηγήσῃ»[89]. Καὶ «διὰ τοῦτο αὐτὸς κατῆλθε, διὰ τοῦτο ἄνθρωπον ἐνέδυ, διὰ τοῦτο τὰ τῶν ἀνθρώπων ἑκὼν ἔπαθεν, ἵνα πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀσθένειαν οὗς ἠγάπησε μετρηθεὶς ἡμᾶς πρὸς τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν ἀντιμετρήσῃ. Καὶ μέλλων σπένδεσθαι καὶ λύτρον ἑαυτὸν ἐπιδιδοὺς» «ὑπὲρ ἡμῶν ἑκάστου κατέθηκε τὴν ψυχὴν τὴν ἀνταξίαν τῶν ὅλων»[90]. «Ἐγνωκότες οὖν» ὅτι «ἐλυτρώθημεν τιμίῳ αἵματι ὡς ἀμνοῦ ἀμώμου καὶ ἀσπίλου Χριστοῦ» «ὅρον ἔχωμεν τὸν σταυρὸν τοῦ Κυρίου, ᾧ περισταυρούμεθα καὶ περιθριγκούμεθα τῶν προτέρων ἁμαρτιῶν»[91]. Ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἀρχῆς τοῦ κακοῦ ὁ Κλήμης διδάσκει τὰ ὀρθὰ εἰσηγούμενος, ὅτι «ἐφ' ἡμῖν γε ἥ τε πρὸς τὴν παιδείαν ἡμῶν παράστασις ἥ τε πρὸς τὰς ἐντολὰς ὑπακοὴ» καὶ «ἀδικία ἑκούσιός ἐστι κακία»[92], «τὸ ἀπαλλάττεσθαι δὲ τῆς τε ἀγνοίας, τῆς τε αἱρέσεως τῆς φαύλης καὶ ἐπιτερποῦς καὶ πρὸ τούτων μὴ συγκατατίθεσθαι ταῖς ἀπατηλαῖς φαντασίαις ἀπόκειται ἐφ' ἡμῖν»[93].

Τοσαῦτα περὶ τοῦ Κλήμεντος, ὅστις κατὰ τὸν Δ. Μπαλᾶνον[94] καταλαμβάνει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας ἐξαίρετον θέσιν, συνδυάζων ἁρμονικῶς χριστιανικὴν εὐσέβειαν, φιλοσοφικὴν εὐρύτητα ἀντιλήψεων καὶ ἐλευθεροφροσύνην.

6. Μαθητὴς καὶ διάδοχος τοῦ Κλήμεντος ἐν τῇ Σχολῇ τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπῆρξεν ὁ Ὠριγένης, ὁ εἰς ἡλικίαν δέκα καὶ ἑπτὰ ἐτῶν ἀπορφανισθεὶς τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Λεωνίδη μαρτυρήσαντος ἐν ἔτει 202 κατὰ τὸν ἐπὶ Σεπτιμίου Σεβήρου διωγμόν. Ἓν ἔτος βραδύτερον ἀναγκασθέντος τοῦ Κλήμεντος ν' ἀπομακρυνθῇ τῆς Ἀλεξανδρείας ἕνεκα τοῦ διωγμοῦ, ὁ δεκαοκταετὴς Ὠριγένης «προέστη τοῦ τῆς κατηχήσεως διδασκαλείου» ἐπὶ τριάκοντα που ἔτη (203-232) διευθύνας αὐτό, «οἷον τὸν λόγον, τοιόνδε καὶ τὸν τρόπον, καὶ οἷον τὸν τρόπον τοιόνδε καὶ τὸν λόγον» ἐπιδεικνύμενος[95]. Ἀσκητικὸς τὴν δίαιταν, ἐκοιμᾶτο ὀλίγας ὥρας τὴν νύκτα ἐπὶ τοῦ ἐδάφους καὶ οὐχὶ ἐπὶ στρωμνῆς, ἐνεδύετο δὲ ἁπλούστατα καὶ περιεφέρετο ἀνυπόδητος, ἐξ οὗ καὶ ἔπαθεν ἡ ὑγεία αὐτοῦ. Παρὰ τὸ ὅτι δὲ εἶχετο καὶ τῆς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας τῶν Γραφῶν, ἐκλαβὼν κατὰ γράμμα τοὺς περὶ εὐνουχισάντων ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν λόγους τοῦ Κυρίου (Ματθ. ιθ' 12), ὑπέβαλεν ἑαυτὸν εἰς εὐνουχισμὸν «καὶ διὰ τὸ νέον τὴν ἡλικίαν ὄντα» μὴ μόνον δὲ ἀνδράσιν, ἀλλὰ «καὶ γυναιξὶ διὰ τὰ θεῖα προσομιλεῖν, ὡς ἂν πᾶσαν τὴν παρὰ τοῖς ἀπίστοις αἰσχρᾶς διαβολῆς

---

(86) Ἔνθα ἀνωτ. Βεπ. 7, 15. (87) Ε' 14 Βεπ. 8, 156.
(88) Αὐτόθ. Δ' 25 Βεπ. 8, 105 καὶ 103. (89) Προτρεπ. Ι Βεπ. 7, 20, 21.
(90) Τίς ὁ σῳζόμενος πλούσιος 37 Βεπ. 8, 369.
(91) Παιδαγ. Γ' 12 Βεπ. 7, 226. (92) Στρωμ. Β' 15 Βεπ. 7, 331.
(93) Αὐτόθ. Α' 17 Βεπ. 269. (94) Ἔνθ' ἀνωτ. παρὰ Βεπ. 7, 15.
(95) Εὐσεβ. Ἐκκλ, Ἱστ. 6, 3.

ὑπόνοιαν ἀποκλείσειεν», ἐπισπάσας τὸν θαυμασμὸν καὶ τὸν ἔπαινον τοῦ ἐπισκόπου Δημητρίου, ὅστις βραδύτερον καθήρεσεν αὐτὸν προβαλόμενος κατηγορίαν τὸν εὐνουχισμόν, ὅτε εἶχε χειροτονηθῆ πρεσβύτερος ἐν Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Θεοκτίστου καὶ τοῦ Ἱεροσολύμων Ἀλεξάνδρου»[96]). Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ὁ Ὠριγένης ἐφοίτησε καὶ παρὰ τῷ νεοπλατωνικῷ φιλοσόφῳ Ἀμμωνίῳ Σακκᾷ, ἕνεκα δὲ τοῦ πλήθους τῶν συρρεόντων εἰς τὴν διευθυνομένην ὑπ' αὐτοῦ Σχολὴν διῄρεσε ταύτην εἰς δύο τάξεις, ἤτοι «τὴν τῶν ἄρτι στοιχειουμένων» ἢ ἀρχαρίων, ἀναθέσας τὴν ἐν αὐτῇ διδασκαλίαν εἰς τὸν τέως μαθητήν του Ἡρακλᾶν, καὶ τὴν «τῶν ἐν ἕξει» ἢ τῶν προκεχωρηκότων, τοὺς ὁποίους ἐδίδασκεν αὐτός([97]).

7. Ὅταν δὲ ἐν ἔτει 232 καταδιωχθεὶς ὑπὸ τοῦ καθαιρέσαντος αὐτὸν Δημητρίου ἠναγκάσθη ν' ἀπομακρυνθῇ τῆς Ἀλεξανδρείας, καταφυγὼν εἰς Καισάρειαν τῆς Παλαιστίνης συνέστησε ἐκεῖ νέαν σχολήν, ἔνθα ἔδρασεν ἐπὶ 17 ἔτη (232-249). Καὶ ἐπανῆλθε δὲ εἰς Ἀλεξάνδρειαν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἐπισκόπου Δημητρίου, ἀλλὰ καὶ ὁ διαδεξάμενος τοῦτον Ἡρακλᾶς ἠνάγκασεν αὐτὸν καὶ πάλιν νὰ ἀπέλθῃ ἐκεῖθεν([98]). Ἐν ἔτει 244 ἐλθὼν εἰς Ἀραβίαν, ἵνα μεταπείσῃ τὸν ἐπίσκοπον Βόστρων Βήρυλλον, διδάσκοντα, ὅτι ὁ Κύριος πρὸ τῆς εἰς ἀνθρώπους ἐπιδημίας αὐτοῦ δὲν προϋφίστατο, οὐδὲ εἶχεν ἰδίαν θεότητα, κατώρθωσε τοῦτο([99]). Βραδύτερον ἐπανῆλθεν εἰς Ἀραβίαν πρὸς καταπολέμησιν τῶν θνητοψυχιτῶν ἢ Ὑπνοψυχιτῶν, οὓς καὶ ἐπανέφερεν εἰς τὴν ὀρθὴν πίστιν([100]). Ὡσαύτως κατεπολέμησε καὶ τοὺς ἀθετοῦντα τινὰ τῆς Γραφῆς καὶ πάντα τὰ τοῦ Παύλου, ἔχοντας δὲ ἰδίαν Γραφὴν Ἐλκεσαΐτας, τοὺς διδάσκοντας ἐπὶ πλέον, ὅτι ὁ λόγῳ καταπιέσεως ἀρνούμενος τὸν Χριστὸν δὲν ἁμαρτάνει([101]). Κατὰ τὸν ἐπὶ Δεκίου διωγμὸν ὁ Ὠριγένης ἐφυλακίσθη καὶ ὑπεβλήθη εἰς τὰς «ὑπὸ σιδήρῳ κλοιῷ καὶ μυχοῖς εἱρκτῆς τιμωρίας», ἐλευθερωθεὶς δὲ ἐκ τῆς φυλακῆς, ἀλλὰ καταβεβλημένος ἐκ τῶν πολλῶν κακώσεων ἀπέθανε περὶ τὸ 254([102]).

8. Ὁ Ὠριγένης ὑπῆρξεν εἷς τῶν πολυγραφοτέρων συγγραφέων τῆς παγκοσμίου γραμματείας([1]). Οἱ πίνακες τῶν ἔργων αὐτοῦ, τοὺς ὁποίους κατήρτισεν ὁ Εὐσέβιος, καὶ ἐν τοῖς ὁποίοις ἠριθμοῦντο περὶ τὰ δισχίλια ἔργα, ἀπωλέσθησαν, τούτους δὲ πιθανώτατα εἶχεν ὑπ' ὄψιν ὁ Ἱερώνυμος, ὅστις καταριθμῶν ἐν τῇ πρὸς τὴν Πάουλαν ἐπιστολῇ του περὶ τὰ ὀκτακόσια συγγράμματα τοῦ Ὠριγένους ἐπάγεται: «Τίς ὅμως ἠδυνήθη ποτὲ νὰ ἀναγνώσῃ ὅσα ἐκεῖνος ἔγραψεν;». Ἐκ τοῦ ὄγκου ὅμως τούτου τῶν συγγραμμάτων μόνον ἐλάχιστα περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς, ἐκ τούτων δὲ τὰ περισσότερα εἰς μεταφράσεις τοῦ Ἱερωνύμου καὶ τοῦ Ρουφίνου μετὰ παραλλαγῶν καὶ συντμήσεων. Θὰ ἠδύναντο ταῦτα νὰ καταταχθῶσιν εἰς ἑρμηνευτικά, ἀπολογητικὰ ἢ πολεμικά, δογματικά, ἠθικὰ καὶ ἐπιστολάς. Καὶ τὰ μὲν ἑρμηνευτικὰ αὐτοῦ ἔργα ἀνέδειξαν τοῦτον πρῶτον μεταξὺ τῶν μεγάλων ἑρμηνευτῶν καὶ κριτικῶν τῶν ἱερῶν κειμένων. Τὸ ἐπὶ τῆς Π. Δ. πρὸς ἀποκατάστασιν ὡς οἷόν τε ἀκριβεστέρου κειμένου αὐτῆς κολοσσιαῖον καὶ καταπληκτικὸν ἔργον αὐτοῦ, τὸ ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰς παραλλήλους στήλας ἀντιβαλλομένων πρὸς τὸ πρωτότυπον ἑβραϊκὸν καὶ τὴν μετάφρασιν τῶν Ο΄ ἄλλων μεταφράσεων γνωστῶν ὑπὸ τὰς ὀνομασίας Ἑξαπλᾶ, Τετραπλᾶ, Ὀκταπλᾶ, Ἐννεαπλᾶ, τοῦ ὁποίου μόνον τμήματά τινα διεσώθησαν, προσπορίζει αὐτῷ τὸν τίτλον τοῦ πατρὸς τοῦ νεωτέρου μαθήματος τοῦ ἑρμηνευτικοῦ κλάδου «Ἱερὰ ἢ Βιβλικὴ κριτική». Ἐξ ἑτέρου ὁ Ὠριγένης ἡρμήνευσεν ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν Ἁγίαν Γραφὴν εἴτε διὰ σχολίων, εἴτε διὰ τόμων ἢ ὑπομνημάτων εἴτε δι' ὁμιλιῶν, ἐξ ὧν διεσώθησαν περὶ τὰς 200 ἐν λατινικῇ μεταφράσει, εἴκοσι δὲ μόνον εἰς τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον μετά τινων

(96) Αὐτόθ. 8. (97) Αὐτόθ. 15 καὶ 18-19.
(98) Γενναδίου De vir. illust. 54 καὶ ἑξῆς.
(99) Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 6, 33. (100) Αὐτόθ. 37. (101) Αὐτόθ. 38.
(102) Αὐτόθ. 7, 1. (1) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἀνωτ. παρὰ Βεπ. 9, 17.

ἀποσπασμάτων. Εἰς αὐτὰς ὁ Ὠριγένης ἐμφανίζεται ὡς κατηχητὴς ἅμα καὶ ἑρμηνευτής, ἀκολουθῶν κατὰ στίχον τὴν βιβλικὴν περικοπὴν καὶ προσδίδων εἰς τὸ ἐφ' οὗ αὐταὶ ἐξετείνοντο βιβλίον τῆς Γραφῆς τὴν μορφὴν ὑπομνήματος δημώδους ἅμα καὶ θεολογικοῦ. Καλούμενος νὰ ἐξηγῇ τὰς Γραφὰς ἐνώπιον τῆς συνάξεως τῶν πιστῶν, ὡμίλει συχνότατα ἄνευ ἰδιαιτέρας τινὸς προπαρασκευῆς. Χάρις ὅμως εἰς τὴν μεγαλοφυΐαν του, ἀνεβίβασεν εἰς πολὺ ὑψηλὸν σημεῖον τὸ ἀπ' ἄμβωνος κήρυγμα. Καὶ ἐὰν δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς δημιουργὸς τοῦ εἴδους τούτου τῆς Ὁμιλίας, πάντως ἀπεδείχθη κατὰ τὸν Van Oosterzee ἰσχυρὸς σημαιοφόρος καὶ ἀθλητὴς ἐν τῷ πεδίῳ τούτῳ, αὐτὸς δὲ πρῶτος εἰσηγήθη τὴν θεολογικοπρακτικὴν ἀνάπτυξιν τῶν βιβλικῶν κειμένων(2). Ἐν ταῖς ἑρμηνείαις αὐτοῦ ὁ Ὠριγένης ἀνήγαγε μὲν τὴν ἀλληγορίαν εἰς περιωπήν, ἀλλὰ καὶ ἡ περὶ τὸ γράμμα καὶ τὸ ἱστορικὸν σπουδὴ αὐτοῦ, ὅσον μικρὰ καὶ ἂν εἶναι ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἐπὶ τὴν ἀλληγορίαν προτίμησιν αὐτοῦ, εἶναι ὅμως ἐπαρκεστάτη, ὥστε νὰ μὴ ὑπολείπηται ὡς ἀφετηρία τῆς μετὰ ταῦτα κρατησάσης γραμματικῆς καὶ ἱστορικῆς τῆς Γραφῆς ἑρμηνείας. Οὕτως ὁ Ὠριγένης διέκρινεν ἐν ἑκάστῳ χωρίῳ τῆς Γραφῆς τριπλῆν τινα ἔννοιαν, ἤτοι τὴν σωματικὴν ἔννοιαν τοῦ ἑρμηνευομένου στίχου, τὴν οἰκοδομοῦσαν τοὺς ἁπλουστέρους «ἀπὸ τῆς οἱονεὶ σαρκὸς τῆς Γραφῆς· τὴν ψυχικὴν ἢ διδακτικὴν καὶ πρακτικὴν ἔννοιαν, ἐκ τῆς ὁποίας ἤντλει «ὁ ἀναβεβηκὼς» καὶ ὁπωσδήποτε προωδευμένος πιστὸς «ἀπὸ τῆς ὡσπερεὶ ψυχῆς» τῆς Γραφῆς· καὶ τὴν πνευματικὴν ἢ μυστικὴν καὶ προφητικήν, τὴν εἰς τοὺς τελείους προσιτήν(3). Ἐννοεῖται ὅτι παρατρέχων πολλάκις τὴν γραμματικὴν ἔννοιαν καὶ ἑλκυόμενος ὑπὸ τῆς πνευματικῆς παρεσύρετο εἰς ὑπερβολὰς διὰ τῆς ἀλληγορίας παραποιῶν τὴν πραγματικὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου.

9. Ἐκ τῶν ἀπολογητικῶν ἔργων τοῦ Ὠριγένους περιεσώθησαν μόνον οἱ ὀκτὼ τόμοι αὐτοῦ κατὰ Κέλσου, πλατωνικοῦ φιλοσόφου, δημοσιεύσαντος περὶ τὸ 178 δριμύτατον κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔλεγχον ὑπὸ τὸν τίτλον «ἀληθὴς λόγος», τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποίου ἀπολεσθέντος γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἀνασκευῆς τοῦ Ὠριγένους. Καὶ ἀποτελοῦσι μὲν οὗτοι δεῖγμα τῆς πολυμαθείας αὐτοῦ, παρουσιάζεται δ' ἐν πολλοῖς ἐπιτυχεστάτη καὶ ἡ ἐν αὐτοῖς ἀνασκευὴ τῶν κατηγοριῶν τοῦ Κέλσου, ἐπειδὴ ὅμως ὁ Ὠριγένης παρακολουθεῖ κατὰ πόδας τὸν ἀντίπαλον αὐτοῦ, ἀναγκάζεται νὰ ταυτολογῇ, καθ' ὅσον παρουσιάζεται «ταυτολογῶν ὁ Κέλσος»(4), καὶ τὸ ὅλον ἔργον ἐμφανίζει ἔλλειψιν συνοχῆς καὶ καλῆς κατατάξεως.

Ἠθικὰ συγγράμματα τοῦ Ὠριγένους περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς δύο, τὸ περὶ Εὐχῆς πραγματευόμενον περὶ προσευχῆς καθόλου καὶ περὶ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς χαρακτηρισθὲν καὶ ὡς «ὁ ἀδάμας μεταξὺ πάντων τῶν ἔργων τοῦ Ὠριγένους» (παρὰ Δ. Μπαλάνῳ Βεπ. 9 σελ. 27) καὶ ὁ Εἰς μαρτύριον προτρεπτικὸς, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν φίλον αὐτοῦ Ἀμβρόσιον καὶ τὸν πρεσβύτερον Πρωτόκτητον, οἵτινες κατὰ τὸν ἐπὶ Μαξιμίνου τοῦ Θρακός (235-238) διωγμὸν ἐρρίφθησαν ἐν τῇ εἱρκτῇ Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης. Ἐκ δὲ τῶν πολυαρίθμων ἐπιστολῶν, ἃς ἔγραψε σώζονται μόνον δύο, ἡ πρὸς Ἰούλιον τὸν Ἀφρικανὸν καὶ ἡ πρὸς Γρηγόριον τὸν θαυματουργόν.

10. Ἐκ τῶν δογματικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ὠριγένους περιεσώθη εἰς ἡμᾶς τὸ Περὶ ἀρχῶν, ἐν λατινικῇ καὶ οὐχὶ ἐν πᾶσιν ἀκριβεῖ μεταφράσει, γενομένη τὸ 398 ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου. Ἔχομεν ἐν αὐτῷ κατὰ τὸν Fisher(5) τὸ πρῶτον ὑπόδειγμα «θετικοῦ καὶ κατειργασμένου συστήματος δογματικοῦ». Ἐάν τις μελετῶν τὸν Ὠριγένη ἤθελεν ἀρχίσει ἀπὸ τοῦ συγγράμματος τούτου,

---

(2) Van Oosterzee, Practical Theology, transl. by M. Evans, London 1878 σελ. 82 καὶ Schian ἐν Schaff-Herzog: The New Religious Encyclopedia τόμ. 9 σελ. 159. (3) Περὶ ἀρχῶν 4, 11.

(4) Κατὰ Κέλσου, ΣΤ' 10 Βεπ. 10, 66.

(5) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 104 καὶ 105.

εὑρίσκει αὐτὸν κατὰ τὸν Fisher πρὸ νεωτέρου τινὸς ἀνδρός, καὶ εἰσάγεται εἰς ἀτμόσφαιραν ἐλευθέραν προκαταλήψεως καὶ πολεμικῆς πικρίας. Ἐν τῇ ἐκθέσει δὲ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας στηρίζεται ὁ Ὠριγένης ἐπὶ τοῦ κανόνος τῆς πίστεως, ὡς οὗτος ἐκφράζεται ἐν ταῖς Γραφαῖς καὶ τῇ διατηρουμένῃ δι' ἀξιοπίστου παραδόσεως ἀποστολικῇ διδασκαλίᾳ(6). Καίπερ φιλελευθέρος, διακηρύττει ὅτι δὲν πρέπει νὰ γίνεταί τι δεκτὸν ἀντικείμενον εἰς τὰς Γραφάς, τῶν ὁποίων ἐδέχετο ἀνεπιφυλάκτως τὴν θεοπνευστίαν. Ἐποιεῖτο ὅμως διάκρισιν μεταξὺ καθωρισμένων καὶ ἀκαθορίστων σημείων τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἐπὶ τῶν τελευταίων δὲ τούτων ἀνεγνώριζεν ἐλευθερίαν σκέψεως καὶ δὲν ἐθεώρει ἀξιοκατάκριτον τὴν διαφωνίαν. Ἐπὶ πλέον ἡ ἐπὶ τὴν ἀλληγορικὴν ἐξήγησιν τῆς Γραφῆς ροπὴ αὐτοῦ ἐδημιούργει εὐρὺν χῶρον, ὅπως στηρίζωνται ἐπ' αὐτῆς καὶ ὑποκειμενικαὶ ἐκδοχαὶ ξέναι πρὸς τὴν πραγματικὴν ἔννοιαν τοῦ ἱεροῦ κειμένου, οὕτω δὲ ἐνυπῆρχεν ὁ κίνδυνος ἀνεπιγνώστως καὶ ἄνευ κακῆς προθέσεως νὰ παρασυρθῇ εἰς παρερμηνείας πεπλανημένας τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Οὕτως ἐδέχετο ὁ Ὠριγένης, ὅτι ναὶ μὲν ἡ δημιουργία τοῦ κόσμου δὲν προῆλθεν ἐξ ἀπορροῆς τινος τοῦ «ἐπέκεινα νοῦ καὶ οὐσίας» Θεοῦ, ἀλλ' αὕτη εἶναι αἰωνία καὶ συναΐδιος τῷ Θεῷ καὶ δὲν ὑπῆρξέ ποτε χρόνος, καθ' ὃν ὁ Θεὸς ὑπῆρχε μόνος καὶ καθ' ὃν λογικὰ ὄντα δὲν ὑπῆρχον(7). Πρῶτα δὲ δημιουργήματα ὑπῆρξαν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὰ λογικὰ πνεύματα. Συνεπῶς καὶ αἱ ψυχαὶ προϋπῆρχον. Τὸ φρόνημα τοῦτο τοῦ Ὠριγένους κατὰ τὸν Στεφανίδην(8) προήρχετο ἐξ ἐπιδράσεως τῆς θεωρίας τοῦ Πλάτωνος, καθ' ἣν ὁ κόσμος τῶν ἰδεῶν ὑπάρχει καθ' ἑαυτόν, ὁ δὲ ἡμέτερος κόσμος εἶναι ἀπεικόνισις τοῦ κόσμου ἐκείνου. Ἡ πτῶσις κατ' ἀκολουθίαν τῶν ψυχῶν ἐγένετο πρὸ τῆς ἐν τῷ ὑλικῷ κόσμῳ γεννήσεως αὐτῶν, ἀκριβῶς δὲ εἰς τὴν πτῶσιν ταύτην ὀφείλεται ἡ δημιουργία τοῦ ὑλικοῦ κόσμου(9). Τὰ πεπτωκότα δηλαδὴ πνεύματα ἐγένοντο ψυχαί, ἐνεῖχον δ' ἐμφυῆ κατὰ τὴν δημιουργίαν αὐτῶν τὴν δυνατότητα νὰ ἐνσαρκωθῶσι εἰς ὑλικὸν σῶμα, ἡ δυνατότης δ' αὕτη μετεβάλλετο εἰς πραγματικότητα διὰ τῆς πτώσεως αὐτῶν, μετὰ τὴν ὁποίαν προσελάμβανον σῶμα ὑλικὸν ὡς τιμωρίαν, ἵνα διὰ τῆς εἰς τὴν ὕλην ἐγκαθείρξεως ἐξαγνισθῶσι καὶ παιδαγωγηθῶσιν. Οὕτως ὁ κόσμος, ἐν τῷ ὁποίῳ ζῶμεν, ἐγένετο ὡς θεάτρόν τι ἀπολυτρώσεως, ἐν τῷ ὁποίῳ αἱ θλίψεις καὶ τὰ δεινὰ καὶ ἐν τέλει ὁ θάνατος ἐπάγονται ἡμῖν ὡς ἀνταπόδοσίς τις τῆς δικαιοσύνης, ἥτις ὅμως ἀποτελεῖ μορφὴν θείου ἐλέους(10). Καὶ ἐν ταῖς ἐκδοχαῖς αὐτοῦ ταύταις ὁ Ὠριγένης ὑπέστη κατὰ τὸν Στεφανίδην τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Γνωστικισμοῦ, διότι καὶ οἱ Γνωστικοὶ ἐδίδασκον, ὅτι αἱ ψυχαὶ ἐξέπεσαν πρὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου, ἐπὶ πλέον δὲ τῆς διδασκαλίας, ὅτι ἡ ἑνσωμάτωσις τῶν ψυχῶν ἀποτελεῖ ἐγκάθειρξιν αὐτῶν καὶ τιμωρίαν τούτων, ὑπόκειται λανθανόντως ἡ γνωστικὴ πλάνη, ὅτι ἡ ὕλη εἶναι κακόν τι. Κατὰ τὸν Στεφανίδην ὁ Ὠριγένης ἐφρόνει, ὅτι τὰ ἄλλα πνεύματα ἀπέκτησαν ἐπίσης σώματα ἀνάλογα τῆς διαγωγῆς αὐτῶν, καὶ οἱ μὲν ἄγγελοι ἀπέκτησαν σώματα φωτεινά, οἱ δαίμονες δὲ σώματα ἀερώδη καὶ σκοτεινά. Δυσκολίαν ἀντιμετώπισεν ὁ Ὠριγένης ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου προκειμένου ν' ἀποφύγῃ τὸν σκόπελον τοῦ Δοκητισμοῦ, ἐφ' ὅσον αὐτὸς ἐδέχετο, ὅτι ὁ Λόγος σαρκωθεὶς εἶχε καὶ ἀνθρωπίνην ψυχὴν ἐν ἀχωρίστῳ ἑνώσει μεθ' ἑαυτοῦ(11). Καὶ κατὰ μὲν τὸν Στεφανίδην ὁ Λόγος ἡνώθη κατὰ τὴν ἐνανθρώπησιν μετὰ πνεύματος ἔχοντος σῶμα καθαρὸν καὶ φωτεινόν, ὅπερ μετεβλήθη εἰς σῶμα ἀνθρώπινον, τοῦθ' ὅπερ ἄγει κατὰ τὸν αὐτὸν συγγραφέα εἰς ἄρνησιν τῆς ἐνανθρωπήσεως. Κατὰ τὸν Fisher(12) ὅμως ἡ μεθ' ἧς ἡνώθη ὁ Λόγος ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἦτο καθαρόν, ἄπτωτον καὶ προϋφιστάμενον πνεῦμα ἐκλεγὲν λόγῳ τῶν ἀγαθῶν τούτων ἰδιο-

(6) Περὶ ἀρχῶν I, I 1, 2.
(7) Αὐτόθ. I, II 10.
(8) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 114 ὑποσ. 5.
(9) Περὶ ἀρχῶν III, V 34.
(10) III, I 10 καὶ ἑξῆς.
(11) Αὐτόθ. II, VI 3.
(12) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 109.

τήτων του, οὗτινος ἡ προαίρεσις καὶ ἡ ἐλευθερία πρὸς ἐκλογὴν τοῦ ἀγαθοῦ ἠσκήθη μετὰ τὴν ἐνανθρώπησιν διὰ τῆς κατανικήσεως τῶν πειρασμῶν, ἥτις κατανίκησις ὑπῆρξε πλήρης καὶ τελεία. Ἐπὶ πλέον ὁ Ὠριγένης κατήντα τελικῶς εἰς ἄρνησιν τῆς ἀναστάσεως τῶν σωμάτων, ἐφ' ὅσον ἐδέχετο ὅτι τὰ ἐκπεσόντα λογικὰ κτίσματα «τιμωρίας χάριν σώμασιν ἐνεβλήθη καὶ καθαιρόμενα πάλιν ἀνάγονται ἐν ᾗ ἦσαν πρότερον καταστάσει, παντελῶς τὴν κακίαν ἀποτιθέμενα καὶ τὰ σώματα»[13]. Διὰ δὲ τὰ διὰ τῆς μιᾶς ἐνσαρκώσεως μὴ ἐξαγνισθέντα πνεύματα ἢ ψυχὰς ἐφρόνει ὁ Ὠριγένης ὅτι «καὶ πάλιν ἐκ δευτέρου καὶ τρίτου καὶ πλεονάκις διαφόροις ἐμβάλλονται σώμασι πρὸς τιμωρίαν, εἰκὸς γὰρ διαφόρους κόσμους συστῆναί τε καὶ συνίστασθαι, τοῦτο μὲν παρελθόντας, τοῦτο δὲ μέλλοντας»[14]. Τέλος ὁ Ὠριγένης εἶχετο τῆς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων θεωρίας φρονῶν, ὅτι «γίνεται νεκρῶν ἀνάστασις καὶ γίνεται κόλασις, ἀλλ' οὐκ ἀπέραντος, κολαζομένου γὰρ τοῦ σώματος κατὰ μικρὸν καθαίρεται ἡ ψυχὴ καὶ οὕτως ἀποκαθίσταται εἰς τὴν ἀρχαίαν τάξιν», ἀποβάλλουσα λοιπὸν τὸ σῶμα. «Πάντων δὲ τῶν ἀσεβῶν ἀνθρώπων καὶ πρός γε δαιμόνων ἡ κόλασις πέρας ἔχει καὶ ἀποκατασταθήσονται ἀσεβεῖς τε καὶ δαίμονες εἰς τὴν προτέραν αὐτῶν τάξιν»[15]. Ἀλλ' αἱ αἱρετικαὶ αὗται δοξασίαι τοῦ Ὠριγένους προέκυψαν κατὰ τὸν Στεφανίδην κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῆς καταπολεμήσεως τοῦ Γνωστικισμοῦ, ἤτοι ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς αὐτὸν παρεσύρθη οὗτος εἰς ἄλλας ἀντιθέτους δοξασίας, ἔν τισιν ὅμως ὑπέστη καὶ θετικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Γνωστικισμοῦ. Βαθμηδὸν ὅμως ἀπεμακρύνθη οὗτος τῶν Γνωστικῶν, ἐξ οὗ καὶ τὰ ἐξηγητικὰ αὐτοῦ συγγράμματα, γραφέντα μεταγενεστέρως καὶ μακρὰν τῆς Ἀλεξανδρείας, εἶναι ἐκκλησιαστικώτερα.

11. Ὡς πρὸς τὰ ἄλλα θεμελιώδη δόγματα θὰ παρετηροῦμεν, ὅτι ὁ Ὠριγένης ἀντιτιθέμενος πρὸς τοὺς Μοναρχιανοὺς ἐκήρυττε τὰς τρεῖς ἐν τῇ μονάδι τῆς Θεότητος ὑποστάσεις «τὸν Πατέρα καὶ τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα» καὶ ἐδίδασκεν ὅτι «ἕτερος καθ' ὑποκείμενόν ἐστιν ὁ Υἱὸς τοῦ Πατρός», ὢν «κατ' οὐσίαν Θεὸς» «αὐτοσοφία, αὐτοδικαιοσύνη, αὐτοαλήθεια, αὐτοβασιλεία» καὶ «ἀπόρροια ὁμοούσιος τῷ Πατρί», «ἄϊδιον γέννημα τοῦ Πατρός»[16]. Ὁμιλεῖ δὲ καὶ περὶ «τῆς προσκυνητῆς Τριάδος». Καὶ περὶ τοῦ Πνεύματος δὲ ἀποφαίνεται, ὅτι ἄπειρον χάσμα διαχωρίζει αὐτὸ ἀπὸ τῶν λοιπῶν δημιουργηθέντων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κτισμάτων, οὐδαμοῦ δὲ συναντᾶται ἐν ταῖς Γραφαῖς νὰ λέγηται τὸ Πνεῦμα δημιούργημα[17]. Ὑπάρχουσιν ὅμως παρὰ τῷ Ὠριγένει καὶ ἐκφράσεις κατηγοροῦσαι πλήρη ὑποτέλειαν πρὸς τὸν Πατέρα τῶν ἄλλων δύο προσώπων καὶ ἀποκλείουσαι τὴν πρὸς αὐτὸν ἰσοτιμίαν τούτων. Ὀνομάζει δέ που τὸν Υἱὸν «πρεσβύτατον πάντων τῶν δημιουργημάτων» καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα κατώτερον τοῦ τε Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ[18]. Αἱ ἐκφράσεις ὅμως αὗται ἀπαντώμεναι εἰς τὰ πρωϊμώτερα ἔργα τοῦ Ὠριγένους, κολάζονται ὑπ' ἄλλων αὐτοῦ μεταγενεστέρων διατυπώσεων, αἵτινες ἐμφανίζονται ὀρθοδοξότεραι.

Τοσαῦτα περὶ τοῦ Ὠριγένους, ὅστις κατὰ τὸν Στεφανίδην συνδυάζων μεγάλην μνήμην καὶ μεγάλην κρίσιν ὑπῆρξεν Ἱδρυτὴς τῆς ἐπιστημονικῆς Θεολογίας, διαμορφώσας μὲν πρῶτος σύστημα δογματικόν, προαγαγὼν δὲ τὴν ἐν τῷ κηρύγματι Ὁμιλίαν, καθὼς καὶ τὰς περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Γραφῆς σπουδάς.

12. Ἡ ἐπίδρασις τῆς θεολογικῆς σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας ὑπῆρξε τερα-

(13) Περὶ ἀρχῶν II, VI α Βεπ. 16, 311. (14) Αὐτόθ.
(15) Αὐτόθ. II, X Βεπ. αὐτόθ.
(16) Εἰς τὸν Ἰωάν. II 6, X 21 II 2 Migne 14, 128, 376, 108-109.
(17) Περὶ ἀρχῶν I, III 3 καὶ 1308 εἰς ἀπόσπασμα εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους.
(18) Περὶ ἀρχῶν I, II 13. Κατὰ Κέλσου, VII 57, V 37 Βεπ. 10, 136 καὶ 39. Περὶ εὐχῆς 15, 1 Βεπ. 10, 258. Εἰς τὸν Ἰωάν. I 22 καὶ II 6 Migne 14, 56 καὶ 136.

στία καθ' ἅπασαν τὴν ἑλληνόφωνον ἐκκλησίαν, συντελοῦντος εἰς τοῦτο τοῦ ὅτι πολλοὶ ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Ὠριγένους κατέλαβον ἐπισκοπικοὺς θρόνους. Αὐτὸς ὁ Ἀλεξανδρινὸς κλῆρος καὶ οἱ ἐπίσκοποι τῆς Παλαιστίνης, Συρίας, Κιλικίας, Καππαδοκίας, καθ' ἃ παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης[19] ἀκολουθῶν τῷ E. Schwartz, κατὰ τὴν μεγίστην αὐτῶν πλειοψηφίαν εὑρίσκοντο ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς φιλοσοφικῆς μεθόδου τοῦ Ὠριγένους. Καὶ ἐνωρὶς μὲν ἀνεφάνη ὁ κατὰ τῶν ἰδεῶν τοῦ Ὠριγένους πόλεμος, οὗ κατήρξατο μετὰ σφοδρότητος ὁ διατελέσας μαθητὴς αὐτοῦ, εἶτα δὲ καὶ ἐπίσκοπος τοῦ ἐν Λυκίᾳ Ὀλύμπου Μεθόδιος, ὁ καὶ μαρτυρικὸν ὑπομείνας θάνατον (310-311), ἀλλ' ἐχρειάσθη πολὺ περισσότερος χρόνος, ἵνα οἱ πολέμιοι τοῦ Ὠριγένους ἐπικρατήσωσιν, εἰς τρόπον ὥστε ἐξεβλήθη μὲν ὁ ὠριγενισμὸς τῆς ἐκκλησίας, ἡ ἐπιστημονικὴ ὅμως μέθοδος παρέμεινε τροποποιηθεῖσα, χρησιμοποιηθείσης εἰς τὸ ἐξῆς τῆς φιλοσοφίας οὐχὶ ὡς μέσου συμπληρώσεως καὶ ἀλλοιώσεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀλλ' ὡς μέσου μόνον ἀποσαφήσεως καὶ συστηματικῆς κατατάξεως αὐτῆς. Ἐπομένως κατὰ τὸν Στεφανίδην ἱδρυτὴς τῆς ἑλληνικῆς Θεολογίας, ἥτις εἶναι Θεοκεντρικὴ δεχομένη, ὅτι τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα δύναται ἔχον ὡς ἀντικείμενον ἀπ' εὐθείας τὸν Θεὸν καὶ τὰ θεῖα νὰ σκεφθῇ περὶ αὐτῶν, νὰ γεννήσῃ ζητήματα καὶ νὰ εὕρῃ τὴν λύσιν αὐτῶν, παρέμεινεν ὁ Ὠριγένης. Ἡ Θεολογία δὲ αὐτὴ ἡ ἑλληνική, κατὰ τὸν αὐτὸν Στεφανίδην ἐδέσποσεν ἀπολύτως ἔν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ δεκάτου ἑνάτου αἰῶνος, ὅτε ἱδρύθη καὶ ἡ κριτικὴ Θεολογία ἐπὶ τῇ βάσει τῆς φιλοσοφίας τοῦ Καντίου.

6) Ἀντιοχειανὴ Σχολή.

1. Ἀπολείπεται ἤδη νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ τῆς Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς. Ἱδρυτὴς αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ πρεσβύτερος Λουκιανός, καταγόμενος ἐκ Σαμοσάτων καὶ σπουδάσας ἐν Ἐδέσσῃ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ περὶ τὰς Γραφὰς ἐντριβὴς Μακάριος εἶχεν ἱδρύσει Σχολὴν διακριθεῖσαν κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα. Ἡ ἐν Ἀντιοχείᾳ Σχολή, ἂν καὶ ἐνεπνεύσθη ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ τελειοτάτου τύπου τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς, ἐτράπη εἰς τὰς σπουδὰς αὐτῆς πρὸς ἐναντίαν φορὰν ἐκείνης, ἣν εἶχον αὗται ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Τοῦτο δὲ διότι ἡ Ἀντιόχεια οὔτε κέντρον προχριστιανικῆς καλλιεργείας τῆς ἀλληγορίας ἦτο, ὅπως ἡ Ἀλεξάνδρεια, οὔτε τὴν ἀπὸ τῶν Γνωστικῶν καὶ λοιπῶν αἱρετικῶν πίεσιν ἐδοκίμασε τοσοῦτον ἰσχυρῶς, ὅσον ἡ Ἀλεξάνδρεια. Εἶχον δ' ἄλλως τε καταστῇ ἐμφανῆ ἤδη τὰ ἀτοπήματα τῆς ἀλληγορίας. Ἐντεῦθεν οἱ τῆς Σχολῆς ταύτης ἑρμηνευταὶ περὶ τὴν ἐξήγησιν τοῦ γράμματος διατρίψαντες ἐπλούτησαν μὲν αὐτὴν διὰ κριτικῶν καὶ ἱστορικῶν παρατηρήσεων, ἐκόσμησαν δὲ καὶ διὰ τῆς διαλεκτικῆς καὶ ρητορικῆς. Οὕτω τῆς Σχολῆς ταύτης ἡ ἑρμηνεία καλεῖται ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Ἑρμηνευτικῆς καὶ τῆς Ἐξηγήσεως «κριτικὴ καὶ ἱστορικὴ ἑρμηνεία». Καὶ πρόδρομοι μὲν τῆς Σχολῆς ταύτης θὰ ἠδύναντο νὰ ὑποληφθῶσιν, Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχείας, Ἰούλιος ὁ Ἀφρικανὸς καὶ Διονύσιος ὁ Ἀλεξανδρείας, θεμελιωτὴς δὲ ταύτης ὁ μνημονευθεὶς Λουκιανὸς ὁ πρεσβύτερος, περὶ τῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ ὁποίου ἐλάχιστα γνωρίζομεν[20]. Γνώστης τῆς Ἑβραϊκῆς γλώσσης ἐπεχείρησε κριτικὴν ἐξέτασιν καὶ διόρθωσιν τοῦ κειμένου τῶν Ο', καθὼς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, τὸ κείμενον δὲ τοῦτο τῆς Κ. Δ. εἰσῆλθε κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἱερωνύμου εἰς ἐπίσημον χρῆσιν ἐν τῷ πατριαρχείῳ Ἀντιοχείας, εἶτα δὲ καὶ ἐν τῷ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τοῦτο δὲ φαίνεται νὰ εἶχον ὑπ' ὄψιν καὶ οἱ ἐξ Ἀντιοχείας προελθόντες ἑρμηνευταὶ Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας, Ἰωάννης ὁ Χρυ-

(19) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 115-116.

(20) Εὐσεβίου Ἐκκλ. Ἱστ. 8, 13. 9, 6 καὶ 9. Φιλοστοργίου Ἐκκλ. Ἱστ. 2, 12 καὶ 13.

σόστομος καὶ Θεοδώρητος ὁ Κύρου. Ἐκτὸς τούτων ὁ Λουκιανὸς ἠσχολήθη καὶ μὲ δογματικὰ ζητήματα, ἀπὸ τοῦ μαθητοῦ δ' αὐτοῦ Διοδώρου ἡ Ἀντιοχειανὴ Σχολὴ ἀνῆλθεν εἰς μεγάλην ἀκμὴν διαδραματίσασα σπουδαῖον πρόσωπον ἐν ταῖς χριστιανικαῖς ἔρισι καὶ τῇ καταπολεμήσει τῶν αἱρέσεων κατὰ τὴν ἑπομένην περίοδον.

7. *Λατινικὴ Θεολογία.*

1. Εἴπομεν, ὅτι ἡ Μικρασιατικὴ Σχολὴ μετηνέχθη διὰ τοῦ Εἰρηναίου καὶ τοῦ ἐν Ρώμῃ δράσαντος Ἱππολύτου εἰς τὴν Δύσιν. Ἡ λατινικὴ λοιπὸν θεολογία δὲν ἤρχισεν ἐν Ρώμῃ, ἡ ἐκκλησία τῆς ὁποίας ἔχουσα καὶ μέχρι τῶν μέσων τοῦ τρίτου αἰῶνος γλῶσσαν λατρείας τὴν ἑλληνικήν, κυβερνωμένη δὲ καὶ ὑπὸ ἐπισκόπων γραφόντων εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὡς ὁ Κλήμης τὴν Α΄ πρὸς Κορινθίους, ἀλλὰ καὶ πολλῶν ἐξ αὐτῶν φερόντων ὀνόματα ἑλληνικά, ἐχαρακτηρισθη ὡς ἀποικία ἑλληνική. Ἡ λατινικὴ θεολογία ἤρχισεν ἐν Καρχηδόνι τῆς βορείου Ἀφρικῆς περὶ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου καὶ ἀρχὰς τοῦ τρίτου αἰῶνος, ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης[21], δὲν πρέπει νὰ γίνεται λόγος περὶ ἰδιαιτέρας ἀφρικανικῆς Σχολῆς, διότι ὅλη ἡ δυτικὴ θεολογία φέρει τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα, τὰ διακρίνοντα δ' αὐτὴν χαρακτηριστικὰ εἶναι ἡ λατινικὴ γλῶσσα ἐξ ἑνός, αἱ πρακτικαὶ τάσεις ἐξ ἑτέρου καὶ τὸ νομικὸν πνεῦμα ἐκ τρίτου. Ἱδρυτὴς τῆς λατινικῆς θεολογίας ὑπὲρ πάντα ἄλλον εἶναι ὁ Τερτυλλιανός († 220 ἢ 240), ὅστις ἐπαξίως θὰ ἠδύνατο ν' ἀποκληθῇ πρόδρομος τοῦ Αὐγουστίνου[22]. Διακεκριμένος δικηγόρος, προσέδωκεν αὐτὸς τὸν νομικὸν χαρακτῆρα εἰς τὴν λατινικὴν θεολογίαν, κατὰ τὴν ροπὴν ἄλλως τε πρὸς τὸ νομικὸν πνεῦμα τῆς λατινικῆς φυλῆς. Ὁ Τερτυλλιανός, μολονότι δὲν ἠγνόει τοὺς φιλοσόφους, περιεφρόνει αὐτούς. Ἰσχυρὸς ὡς διανοούμενος καὶ εὔγλωττος ὡς ῥήτωρ παρουσιάζει ἐκκεντρικότητα πνεύματος καὶ σφοδρὸν καὶ στρυφνὸν χαρακτῆρα, ταῦτα δὲ ἀποτυποῦνται καὶ εἰς τὸ λεκτικὸν αὐτῶν. Ἐν μέρει Λατῖνος καὶ ἐν μέρει Ἀφρικανὸς συγκεντρώνει ἐν ἑαυτῷ τὰ ἰδιώματα τῆς μικτῆς ταύτης καταγωγῆς του. Ὑποστηρικὴς καὶ κήρυξ τῆς Παραδόσεως δὲν θεωρεῖ μόνας τὰς Ἁγίας Γραφὰς ὡς πηγὴν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, διότι αὗται διαστρέφονται ὑπὸ τῶν αἱρετικῶν. Αὗται δέον νὰ ἑρμηνεύωνται κατὰ τὸν κανόνα τῆς πίστεως, εἰς τὰς ἑκασταχοῦ δ' ἐκκλησίας ὑπάρχει ἡ ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων διαδοχὴ τῶν ἐπισκόπων, φρουρῶν τῆς γνησίας Παραδόσεως. Ἐξαίρων τὴν πίστιν καὶ τονίζων τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς ἀπὸ τῆς γνώσεως δὲν ἐξήνεγκε μὲν αὐτὸς τὴν ἀποδιδομένην αὐτῷ φράσιν «credo quia absurdum est», ἀπαντῶσιν ὅμως ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ ἄλλαι φράσεις ἐκφράζουσαι τὸ αὐτὸ νόημα. Οὕτω θεωρεῖ ἀξιόπιστον, τὸ ὅτι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἀπέθανε, διότι τοῦτο εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν παρίσταται ὡς ἄτοπον. Ὡσαύτως πρέπει ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς νὰ ἀνέστη, διότι καὶ τοῦτο φαίνεται ἀδύνατον[23].

2. Ὁ Τερτυλλιανὸς ἐπηρεάσθη πολὺ ἐκ τῆς Μικρασιατικῆς Θεολογίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ Στωϊκισμοῦ. Ὡς ἐπίδρασις δὲ ἐκ τοῦ Στωϊκισμοῦ δέον νὰ θεωρηθῇ ἡ διδασκαλία αὐτοῦ, ὅτι καὶ ἡ ψυχὴ εἶναι ὑλικόν τι, ὁμοία πρὸς ἄνεμον ἢ πνοήν, ἔχουσα χρῶμα καὶ μορφήν[24]. Ὡς πρὸς τὰ θεμελιώδη δόγματα ὁ Τερτυλλιανὸς εἰ καὶ παρεσύρθη ἐν τέλει εἰς τὸν Μοντανισμόν, ὀρθοδοξεῖ. Πρῶτος εἰσήγαγεν εἰς τὴν λατινικὴν θεολογίαν τὸν ὅρον Trinitas[25] διακηρύξας ὅτι τὸ τριπρόσωπον προσήκει εἰς τὸν ἕνα Θεόν, τὸν Πατέρα, τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, οἵτινες εἶναι μία οὐσία δεκτικὴ ἀριθμοῦ ἀλλ' οὐχὶ καὶ διαι-

(21) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 116.
(22) Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 90.
(23) De carne Christi c. 5.
(24) De anima c. 5 καὶ 7.
(25) Adv. Prax. 3.

ρέσεως(26). Καὶ ὑπάρχουσι μὲν καὶ φράσεις τινὲς ὑπονοοῦσαι τὴν ὑποτέλειαν τῶν δύο προσώπων εἰς τὸν Πατέρα, ἀλλὰ δι' αὐτῶν μᾶλλον ἐξαίρεται ὁ Πατὴρ ὡς ἐνιαία ἀρχὴ ἐν τῇ θεότητι, εἰ καὶ αἱ διατυπώσεις αὗται δὲν εἶναι ἀκριβεῖς. Ὡς πρὸς τὴν ἐνανθρώπησιν ποιεῖται διάκρισιν πλήρη τῶν δύο ἐν Χριστῷ φύσεων, ἀπορρίπτων τὴν σύγχυσιν τῶν φύσεων τούτων, εἰ καὶ πρὸς ἔξαρσιν τῆς ἐν ἑνὶ προσώπῳ ἑνώσεως αὐτῶν χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον μῖξις(27). Δέχεται τὴν κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου(28) καὶ τὴν ἐλευθερίαν αὐτοῦ, καθὼς καὶ τὸ ἐν τῇ ψυχῇ κακὸν προελθὸν ἐκ τῆς ἀρχικῆς διαφθορᾶς (ex originis vitio)(29). Ὀπαδὸς τοῦ Traducianismus ὑποστηρίζει τὴν ἐκ τοῦ σπέρματος γέννησιν τῆς ψυχῆς(30), διάκειται δὲ εὐμενῶς πρὸς τὸν χιλιασμὸν ἀπορρίπτων τὰς ὑλόφρονας Ἰουδαϊκὰς ἐκδοχάς. Ἐκκλίνας εἰς τὸν Μοντανισμὸν φαίνεται ὑπὲρ τὸ δέον τονίζων τὴν γενικὴν τῶν Χριστιανῶν ἱερωσύνην(31). Καὶ ἐν ὀλίγοις εἰς μὲν τὴν καταπολέμησιν τῶν Γνωστικῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ Εἰρηναίου, εἰς δὲ τὴν διαπραγμάτευσιν τῶν δογματικῶν ζητημάτων ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν Ἀπολογητῶν, διακρινόμενος τούτων διὰ τῆς χρήσεως μᾶλλον ἢ ἧττον νομικῶν ὅρων. Ἀξιοσημείωτον, ὅτι ὁ Τερτυλλιανὸς ἐχειρίζετο ἄριστα καὶ τὴν ἑλληνικήν, κατ' ἀρχὰς δὲ ἔγραψεν ἑλληνιστὶ καὶ βραδύτερον ἔγραψεν εἰς τὴν λατινικήν, εἰς τὴν ὁποίαν μετέφρασε καὶ τὰ σπουδαιότερα ἐκ τῶν ἑλληνιστὶ γραφέντων ἔργων του(32).

---

(26) Αὐτόθ. 2.
(27) De anima 12, Adv Marc. III 8.
(28) Adv. Marc. 7.
(29) De anima 41.
(30) Αὐτόθ. 27
(31) De pudicitia 7.
(32 Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 117.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΔΕΥΤΕΡΑ

ΑΝΑΠΤΥΞΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΕΝ ΤΗι ΑΝΑΤΟΛΗι ΚΑΙ ΤΗι ΔΥΣΕΙ

1. *Ἀντιοχειανὴ Σχολή.*

1. Ὁ τέταρτος καὶ πέμπτος αἰὼν ὑπῆρξαν ἐποχὴ ἀκμῆς τῶν θεολογικῶν γραμμάτων. Κατ' αὐτοὺς ἡ Ἀντιοχειανὴ Σχολὴ ἐσημείωσε τὰς μεγαλυτέρας προόδους της. Ὁ διαδεξάμενος τὸν Λουκιανὸν Διόδωρος, ὁ μετέπειτα ἐπίσκοπος Ταρσοῦ († 392), ἀνὴρ ἀσκητικός, μετέσχεν ἐνεργῶς τῶν δογματικῶν ἐρίδων τῆς ἐποχῆς του καταπολεμήσας ἐπιτυχῶς καὶ μετὰ ζήλου τὸν ἀρειανισμόν, μάλιστα δὲ τὸν Ἀπολινάριον διδάξαντα, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Λόγου ἐστερεῖτο ψυχῆς, καταλαβόντος τὴν θέσιν ταύτης αὐτοῦ τούτου τοῦ Λόγου. Ἀλλ' ἐν τῷ κατὰ τοῦ Ἀπολιναρίου πολέμῳ του ὁ Διόδωρος ὅλως τυχαίως καὶ ἄνευ προθέσεως, ἐξαίρων τὴν ὁλοκληρίαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Κυρίου, ἐξέκλινεν εἰς διατυπώσεις δογματικὰς οὐχὶ ἐν πᾶσιν ἀκριβεῖς, ἐν συνδυασμῷ δὲ πρὸς τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας, οὗτινος τὴν διδασκαλίαν μετὰ μικρῶν διαφορῶν ἠκολούθησεν ὁ Νεστόριος, κατηκολούθησε τῇ ἐξηγητικῇ μεθόδῳ τοῦ Διοδώρου, τούτου καὶ τὴν ἐν τοῖς δογματικοῖς διδασκαλίαν προσοικειωθείς, ἐκλήθη ὑπὸ Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας πατὴρ τοῦ Νεστοριανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ κατεδικάσθη μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ ὑπὸ συνόδου τινὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐν ἔτει 499 συνελθούσης. Συνέγραψεν ὁ Διόδωρος πολλὰ εἰς τὴν Γραφὴν ὑπομνήματα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀπολεσθέντα, μόνον δὲ ἀποσπάσματά τινα περιεσώθησαν ἐκ τῶν πολλῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων. Μεταξὺ τούτων ὑπῆρξε καὶ τὸ ἐπιγραφόμενον: «Τίς διαφορὰ θεωρίας καὶ ἀλληγορίας», ἀπολεσθὲν καὶ τοῦτο, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξέθετε τὰς περὶ τῆς ἑρμηνευτικῆς μεθόδου γνώμας αὐτοῦ, καταπολεμῶν τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον καὶ ὑπερασπίζων τὴν γραμματικὴν καὶ ἱστορικήν, τὴν ὁποίαν ἀπεκάλει θεωρίαν. Ὁ Διόδωρος καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Φλαβιανός, μετέπειτα ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας, ὡς λαϊκοὶ ἦ μοναχοὶ ἐγένοντο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 348 καὶ 358 εἰσηγηταὶ μεγάλης ἐν τῇ ψαλμῳδίᾳ τῆς λατρείας μεταρρυθμίσεως καὶ καινοτομίας, σημειωσάσης μεγάλας συνεπείας εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν ᾆσμα. Διότι οὗτοι κατὰ τὸν Θεοδώρητον[1] «πρῶτοι διχῇ διελθόντες τοὺς τῶν ψαλλόντων χοροὺς ἐκ διαδοχῆς ᾄδειν τὴν Δαβιτικὴν ἐδίδαξαν μελῳδίαν», εἰσαγαγόντες ἐν τῇ λειτουργικῇ πράξει τὴν ραγδαίως μετ' αὐτοὺς διαδοθεῖσαν καὶ κρατήσασαν ἀντιφωνικὴν ψαλμῳδίαν, συντάξαντες καὶ νέας κατ' ἐλευθέραν ποιητικὴν ἔμπνευσιν ἐπῳδοὺς ἢ ἐφύμνια παρεμβαλλόμενα εἰς τοὺς στίχους τῶν ψαλμῶν καὶ ἀποτελέσαντα τὰ κύτταρα, ἐκ τῶν ὁποίων προῆλθεν πᾶσα ἡ μετέπειτα ἑλληνικὴ ὑμνογραφία.

2. Κύριος ἀντιπρόσωπος τῆς Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς ὑπῆρξε κατὰ τὸν Στεφανίδην[2] Θεόδωρος ὁ ἐπίσκοπος Μοψουεστίας († 428), ὅστις, ὡς εἴπομεν, ἠκολούθησε μάλιστα πάντων τὴν ἑρμηνευτικὴν μέθοδον τοῦ Διοδώρου, καινοτομήσας καὶ περὶ πολλά. Οὗτος χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Fisher[3] ὡς «μέγα φῶς ἐν τῇ Ἀντιοχειανῇ Σχολῇ». Ἡρμήνευσε τὰ πλεῖστα τῶν βιβλίων τῆς

(1) Ἐκκλ. Ἱστ. II 19 Migne 82, 1060.
(2) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 298. (3) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 131.

Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ συνέταξεν ὑπομνήματα εἰς τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰς Ἐπιστολὰς τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἡ δὲ ἑρμηνεία αὐτοῦ ὑπεράγαν ἐξετιμήθη ἐν Συρίᾳ. Ἐπεδείξατο ὅμως περὶ αὐτὴν τοσαύτην ἐλευθερίαν, ὥστε ἐφαίνετο ἀμφιβάλλων περὶ τῆς θεοπνευστίας τῆς Γραφῆς καὶ ἐκλαμβάνων αὐτὴν μόνον ὡς θρησκευτικὸν βιβλίον. Ἐπὶ τοσοῦτον δὲ περιώριζε, χωρὶς καὶ νὰ ἀπορρίπτῃ ὁλοτελῶς, τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον, ὥστε ἠρνεῖτο ὅλως τὴν μυστικὴν ἔννοιαν τοῦ Ἄσματος τῶν ᾀσμάτων, χαρακτηρίσας αὐτὸ ὡς ποίημα ἐπὶ τοῖς γάμοις τοῦ Σολομῶντος μετά τινος μαύρης Αἰγυπτίας, τὸ δὲ βιβλίον τοῦ Ἰὼβ ἐχαρακτήριζεν ὡς διδακτικὸν δρᾶμα, καὶ ἐπὶ πλέον δὲν ἐδέχετο μεσσιανικοὺς ψαλμοὺς καὶ προφητείας, πλὴν ἐλαχίστων, ἐξηγῶν αὐτοὺς ἱστορικῶς, ἀναφερομένους εἰς σύγχρονα πρόσωπα καὶ γεγονότα. Ἐντεῦθεν τὰ συγγράμματα αὐτοῦ μετέπειτα παρεδόθησαν εἰς τὸ πῦρ καὶ μόνον τὸ ὑπόμνημα αὐτοῦ εἰς τοὺς μικροὺς προφήτας περιεσώθη καί τινα ἀποσπάσματα ἐκ τῶν ἄλλων αὐτοῦ ἔργων. Διετηρήθη ἐν τούτοις ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Συρίᾳ ἡ φήμη αὐτοῦ, ἐντεῦθεν δὲ ἀνεφέρετο πολλάκις ἐκεῖ διὰ μόνου τοῦ ὀνόματος «Θεόδωρος ὁ ἐξηγητὴς» καὶ μετεφράσθησαν ἐν τῇ συριακῇ γλώσσῃ πολλὰ τῶν ἔργων αὐτοῦ, ὡς αἱ Κατηχήσεις αὐτοῦ πρὸς τοὺς φωτιζομένους, αἱ ἐσχάτως ὑπὸ τοῦ Mingana δημοσιευθεῖσαι.

3. Ἡ συστηματικὴ ὅμως ἑρμηνεία τοῦ Διοδώρου καὶ τοῦ Θεοδώρου ἐνδιέφερε μόνον τὸν στενὸν κύκλον τῶν θεολογούντων. Οἰκοδομητικωτέραν καὶ δημοτικωτέραν ἑρμηνείαν, ἥτις θ' ἀπέβαινεν ἐπωφελὴς εἰς τὸ ὅλον ἐκκλησιαστικὸν πλήρωμα, ἐπεχείρησε μετὰ θαυμαστῆς ἐπιτυχίας ὁ τρίτος ἐκπρόσωπος τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ἐν ἐξόχοις ὁμιλίαις ἀνέπτυξε τὴν ἐκ τοῦ γράμματος ἔννοιαν καὶ ἐκφαίνων ἐν περιωρισμένῃ μὲν ἀκτῖνι καὶ ἐν θαυμαστῇ ὀρθοδόξῳ διατυπώσει τὰ δογματικὰ διδάγματα, εἰς τρόπον ὥστε διὰ τῶν βραχειῶν μὲν ἀλλ' ἐπὶ πάντων σχεδὸν τῶν δογματικῶν ζητημάτων ἀποφάνσεων αὐτοῦ τῶν ἁπανταχοῦ τῶν ὁμιλιῶν του ἐγκατεσπαρμένων νὰ ἀναδεικνύεται καὶ μέγας τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας δογματικὸς διδάσκαλος, εὑρύτατα ὅμως καὶ ἐπιμελέστερον ἐνδιατρίβων περὶ τὰ ἠθικὰ διδάγματα. Πολεμικαὶ λοιπὸν καὶ δογματικαὶ παρεκβάσεις δὲν ἀπεκλείοντο τῆς ἑρμηνείας αὐτοῦ, οὐδὲ ἡ χρῆσις τῆς ἀλληγορίας εὐκαίρως γινομένη, μᾶλλον ὡς οἰκοδομητικὸν μέσον καὶ ὡς κόσμος ρητορικός. Ἡ ἑρμηνεία ὅμως αὐτοῦ κατ' οὐδὲν ἀποβάλλει τὸν ἱστορικὸν καὶ γραμματικὸν χαρακτῆρα εἰς τρόπον, ὥστε νὰ δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι οὐδέποτε ἄλλοτε ὁ χριστιανικὸς κόσμος ἐνεφορήθη οὕτω πλουσίως καὶ λαμπρῶς τῆς ἐκ τῆς Γραφῆς διδασκαλίας ἢ ὅτε ὁ χρυσοῦς ἀληθῶς τὴν γλῶσσαν Χρυσόστομος ἐδίδασκε δημηγορῶν καὶ συγγράφων. Ἡρμήνευσε δὲ πᾶσαν τὴν Κ. Δ. πλὴν τῶν εὐαγγελίων Μάρκου καὶ Λουκᾶ, τῶν ἑπτὰ καθολικῶν καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἔχομεν ἐπὶ πλέον ὁμιλίας αὐτοῦ ἐπὶ τῆς Γενέσεως καὶ ἐπὶ τῶν Ψαλμῶν. Τὴν δὲ διαφορὰν μεταξὺ τῆς ἑρμηνείας τοῦ Θεοδώρου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου δυνάμεθα νὰ ὁρίσωμεν, ἐὰν εἴπωμεν, ὅτι ἐκεῖνος μὲν ἡρμήνευσε γραμματικώτερον, οὗτος δὲ οἰκοδομητικώτερον. Ἀλλ' ὁ Χρυσόστομος ἐπεσκίασε καὶ πάντας τοὺς ἐν τῇ ἀρχαιότητι διακριθέντας ἀριστεῖς ἐν τῇ διακονίᾳ τοῦ κηρύγματος, δι' αὐτοῦ δὲ ἡ ἱερὰ ρητορεία κατέφθασεν ἐν τῇ Ἀνατολῇ εἰς ὑπέρτατα ὕψη, εἰς τὰ ὁποῖα οὐδέποτε ἄχρι τοῦ νῦν προσήγγισεν. Αὕτη κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ Στεφανίδου(4) δὲν «ὄζει ἐλλυχνίων», ἀλλ' εἶναι ἐκ θείας χάριτος, ὁσονδήποτε δὲ καὶ ἂν τονίσῃ τις τὴν σημασίαν τοῦ Χρυσοστόμου ὡς ῥήτορος, δὲν κινδυνεύει νὰ θεωρηθῇ, ὅτι λέγει ὑπερβολάς. Εἶναι κατὰ τὸν van Oosterzee(5) «μεγαλοφυΐα Χριστιανοῦ ἱεροκήρυκος ὑπὸ τὴν πλήρη τῆς λέξεως ἔννοιαν, εἰς τὰς τριακοσίας δὲ ἕως τετρακοσίας ὁμιλίας καὶ λόγους αὐτοῦ, οἵτινες περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς, τὰ δύο χαρακτηριστικὰ τοῦ πράγματι μεγαλοφυοῦς ἱεροκήρυκος, ἤτοι ἡ δαψίλεια καὶ εὔροια ἐξ ἑνὸς καὶ ἡ τάξις ἐξ ἑτέρου, ἁπαντῶνται παρ' αὐτῷ ὅσον παρ' οὐδενὶ ἄλλῳ τῶν ἱερο-

(4) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 299. (5) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 96.

κηρύκων τῆς παλαιᾶς περιόδου». «Ὁλόκληρον τὴν δύναμιν τοῦ λόγου του χρησιμοποιεῖ κατὰ τῆς ἁμαρτίας καὶ τῶν παθῶν, κατὰ τῶν μαστιζόντων τὴν σύγχρονον αὐτοῦ γενεὰν ἐλαττωμάτων καὶ κακιῶν, καὶ προτρέπει εἰς τὸν χριστιανικὸν ἁγιασμὸν μετὰ τοσαύτης ἐμφάσεως, ὥστε κατατάσσεται δικαίως μεταξὺ τῶν μεγαλυτέρων ἠθικολόγων τῆς περιόδου ταύτης». «Μέγας ψυχολόγος, γνωρίζων ὅσον ἐλάχιστοι τὴν ἀνθρωπίνην καρδίαν, διαγινώσκει τί ὑπὸ ὡρισμένας περιστάσεις δύναται νὰ γεννᾶται εἰς τὰς καρδίας τῶν ἀκροατῶν του καὶ ἐκφράζει τοῦτο ἀξιοθαυμάστως. Μολονότι δὲ καὶ ὡς ἀρχιεπίσκοπος διῆγεν ὡς μοναχός, ἐγνώριζεν, ὅσον ὀλίγοι, τὴν κοινωνίαν καὶ ἠδύνατο νὰ εἰσδύῃ ἐν τῷ μέσῳ τῆς ζωῆς της καὶ νὰ διακρίνῃ τὰς ἀνάγκας της». Καὶ ἵνα συνελόντες εἴπωμεν «αἱ ἐπὶ μέρους ἔξοχοι ἱκανότητες τοῦ Χρυσοστόμου δύνανται νὰ εὑρεθῶσι καὶ εἰς ἄλλους ἱεροκήρυκας, συνδυασμὸς ὅμως πάντων τούτων τῶν μάλιστα ἐξεχόντων χαρακτηριστικῶν, οἷος συναντᾶται ἐν τῷ Χρυσοστόμῳ, δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς σπάνιος». Ὡς οὐχὶ δὲ ὀλιγώτερον σπουδαῖον προσὸν αὐτοῦ εἶναι, ὅτι «κατεῖχεν οὗτος εἰς ὕψιστον βαθμὸν ὅ,τι ἐχαρακτηρίσθη που ὡς σιωπηλὴ εὐγλωττία ἁγίου βίου. Ἐπίστευε, διὸ καὶ ἐλάλει. Ἦτο οὐ μόνον μέγας, ἀλλὰ καὶ ἀγαθὸς ἀνήρ, ὅσον ὀλίγοι». Τέλος οἱ περὶ ἱερωσύνης ἓξ λόγοι τοῦ Χρυσοστόμου ἀποτελοῦσι πρώϊμον καὶ κλασσικὴν συμβολὴν εἰς τὸ μετέπειτα διαμορφωθὲν θεολογικὸν μάθημα τῆς Ποιμαντικῆς.

4. Ἕτερος ἀξιόλογος ἐκπρόσωπος τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς ὑπῆρξεν ὁ Θεοδώρητος, ἐπίσκοπος τῆς ἐν Συρίᾳ Κύρου (δυτικῶς τοῦ Εὐφράτου) ἀπὸ τοῦ 423 μέχρι τοῦ περὶ τὸ 457 ἐπισυμβάντος θανάτου του. Οὗτος κατὰ Στεφανίδην(6) εἶχε διδασκάλους, τοὐλάχιστον κατά τινας, Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον καὶ Θεόδωρον τὸν Μοψουεστίας, συμμαθητὰς δὲ τὸν αἱρεσιάρχην Νεστόριον καὶ τὸν ἐκ τῶν Νεστοριανῶν ἐρίδων γνωστὸν Ἰωάννην τὸν Ἀντιοχείας. Ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ του εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου ἀκολουθεῖ τῷ Χρυσοστόμῳ, ἔχουσιν ὅμως τὰ ἔργα αὐτοῦ καὶ πολλὴν αὐτενέργειαν. Ἡρμήνευσε δὲ καὶ πλεῖστα τῶν ἱστορικῶν βιβλίων τῆς Π. Δ. καὶ τοὺς Προφήτας, τινὰς τῶν ψαλμῶν καὶ τὸ Ἆσμα τῶν ἀσμάτων, οὗτινος δέχεται τὴν μυστικὴν ἔννοιαν. Ὁ Θεοδώρητος συνέγραψε καὶ «τῶν θείων δογμάτων ἐπιτομήν», ἀποτελοῦσαν τὸ πέμπτον βιβλίον τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Αἱρετικῆς κακομυθίας λόγοι» γενικωτέρου ἔργου αὐτοῦ. Τοῦτο ἀποτελεῖται ἐξ 29 κεφαλαίων, εἰς τὰ 23 πρῶτα τῶν ὁποίων ἐκτίθενται τὰ κύρια δόγματα τῆς πίστεως, ἅτινα διαπραγματεύεται οὗτος συντόμως μέν, ἀλλ' ἄνευ παρεκβάσεων, μετ' ἀξιολόγου ἀκολουθίας καὶ ἀκριβείας καὶ μετ' ἀποδείξεως αὐτῶν ἐκ τῶν Γραφῶν. Ἐκτὸς δὲ ἄλλων συνέγραψε καὶ δέκα λόγους περὶ Προνοίας, χαρακτῆρος ἀπολογητικοῦ, καθὼς καὶ «Ἑλλήνων παθημάτων θεραπευτικήν», συναφοῦς καὶ τούτου χαρακτῆρος. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ἱστορικὸν κλάδον οὐχὶ ἀσήμαντον συμβολὴν συνεισήνεγκεν ὁ Θεοδώρητος καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας αὐτοῦ. Εὑρεθεὶς δὲ καὶ ἀναμεμιγμένος εἰς τὴν Νεστοριανὴν ἔριδα καὶ ὑπερασπίσας ἐν ἀρχῇ τὸν Νεστόριον, διότι εἶχε τὴν γνώμην, ὅτι αἱ εἰς αὐτὸν ἀποδιδόμεναι αἱρετικαὶ δοξασίαι ἐστηρίζοντο ἐπὶ νενοθευμένων συγγραφῶν, ἐθεωρήθη ὕποπτος περὶ τὴν πίστιν, ἠναγκάσθη δὲ ἐν τῇ Δ΄ Οἰκουμενικῇ συνόδῳ νὰ ἀναθεματίσῃ τὸν Νεστόριον καὶ προσωπικῶς, ἀναγνωρισθείσης δ' οὕτω τῆς ὀρθοδοξίας αὐτοῦ ἐν αὐτῇ, ἀνέλαβεν ἐν συνεχείᾳ σοβαρὸν πρόσωπον ἐν τῇ ὑπὸ τῆς συνόδου ταύτης διατυπώσει τοῦ ὅρου, τοῦ διακηρύττοντος πραγματικὴν καὶ ἀχώριστον καὶ ἀσύγχυτον ἕνωσιν τῶν δύο φύσεων, τῆς θείας καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἐν ἑνὶ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, «οὐδαμοῦ τῆς τῶν φύσεων διαφορᾶς ἀνηρημένης διὰ τὴν ἕνωσιν, σωζομένης δὲ μᾶλλον τῆς ἰδιότητος ἑκατέρας φύσεως, καὶ εἰς ἓν πρόσωπον καὶ μίαν ὑπόστασιν συντρεχούσης».

5. Ἀλλ' εἰς τὴν Ἀντιοχειανὴν σχολὴν ἀνῆκε καὶ ὁ Νεστόριος γενόμενος

(6) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 299.

πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως τῷ 428. Κατὰ τὸν Στεφανίδην(7) ὁ Νεστόριος τὴν διδασκαλίαν περὶ τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ Χριστῷ παρέλαβε παρὰ τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, οὗτινος ὑπῆρξε μαθητής, ὅστις ἐδέχετο δύο φύσεις ἀλλὰ καὶ δύο πρόσωπα ἐν τῷ Χριστῷ, προσεπάθει δὲ νὰ κρύψῃ τὸ φρόνημά του τοῦτο λέγων «ὅταν ἐπὶ τὴν συνάφειαν ἀπίδωμεν, ἓν πρόσωπον τότε φαμέν». Ὑπὸ τὸ ἓν δὲ πρόσωπον καὶ ὁ Νεστόριος δὲν ἐνόει τὸν θεῖον Λόγον, πρὸς ὃν ὑποστατικῶς ἀπ' αὐτῆς τῆς συλλήψεως εἶχεν ἑνωθῇ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ἀλλὰ τὴν ἐνιαίαν πνευματικὴν ἐνέργειαν δύο ἐν Χριστῷ προσώπων, τοῦ θείου Λόγου καὶ τοῦ προσώπου τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Κατὰ τὸν Θεόδωρον, τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ, μεταξὺ τῶν δύο τοῦ Χριστοῦ προσώπων, ὑπῆρχεν ἁπλῶς ἑνότης «γνώμης», φαινομενικὴ οὐχὶ δὲ καὶ πραγματικὴ προσωπικὴ ἕνωσις, μᾶλλον ἐπαφή τις τῶν δύο φύσεων, ἥτις ἐξεφράζετο διὰ τοῦ ὅρου «συνάφεια». Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Νεστόριος τὴν Παρθένον ἐκάλει οὐχὶ Θεοτόκον, ἀλλὰ Χριστοτόκον.

6. Οὕτως ἡ Ἀντιοχειανὴ σχολή, ἡ ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς πολλοὺς ἔχουσα τοὺς ἀντιτιθεμένους αὐτῇ, μάλιστα δὲ τοὺς θιασώτας τῆς νέας Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς καὶ δὴ τὸν Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, πρὸ μὲν τῆς ἐκρήξεως τῶν Νεστοριανῶν ἐρίδων διῆλθε καλῶς, πολεμοῦσα καὶ πολεμουμένη, καὶ κατώρθωσεν ἐπί τινα χρόνον μετὰ τὴν Β΄ Οἰκουμενικὴν σύνοδον πολλὴν ν' ἀποκτήσῃ δύναμιν καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἀλλ' ἐνέσκηψεν ἐπ' αὐτὴν ὁ δεινὸς τοῦ Νεστοριανισμοῦ κλύδων καὶ φοβερὸς ἐξ Αἰγύπτου χειμών. Καὶ κατώρθωσε μὲν νὰ καταγάγῃ ἐν τῇ Δ΄ Οἰκουμενικῇ συνόδῳ νέαν νίκην καὶ νὰ ἀποβάλῃ πως τὸ τῆς κακοδοξίας ὄνειδος, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ καὶ ἡ σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας συνταρασσόμεναι ὑπὸ ἐσωτερικῶν ἐρίδων ἐκ τοῦ Νεστοριανισμοῦ καὶ τοῦ ἐπακολουθήσαντος Μονοφυσιτισμοῦ προερχομένων, παρήκμασαν καὶ κατέλιπον τὸ πεδίον εἰς ἄλλην ἐπιφανεῖσαν κραταιοτέραν δύναμιν, τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ρώμης ὀρθοδοξίαν.

7. Πρὸς τὴν Ἀντιοχειανὴν σχολὴν συγγενὴς ὑπῆρξεν ἡ ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Συρίᾳ καὶ ἐν Νισίβει τὸ πρῶτον ἱδρυθεῖσα ὑπὸ Ἰακώβου τοῦ Νισίβεως σχολή, ἥτις ἀνέδειξέ τινας ἀξιολόγους θεολόγους καὶ ἑρμηνευτὰς τῆς Γραφῆς. Τῆς σχολῆς ταύτης ἐκπρόσωπος ὑπῆρξεν Ἐφραίμ ὁ Σῦρος, ὁ ἐπικληθεὶς προφήτης τῶν Σύρων, ὅστις γεννηθεὶς ἐν Νισίβει ἐδίδαξεν ἐν τῇ σχολῇ αὐτῆς. Ὅτε δὲ οἱ Πέρσαι κατέλαβον τὴν πόλιν ταύτην, μετέφερε τὴν σχολὴν εἰς τὴν Ἔδεσσαν, γενόμενος ἱδρυτὴς τῆς ἐν Ἐδέσσῃ σχολῆς ἐν ἔτει 363. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ Ἐφραὶμ ἔρρεπε μὲν εἰς τὴν ἀλληγορίαν, δὲν ἦτο ὅμως ξένη πρὸς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ γράμματος καὶ ἐν γένει πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς. Τὰ ὑπομνήματα δὲ τοῦ Ἐφραίμ, εἰς πᾶσαν, ὡς λέγουσι, τὴν Γραφὴν ἀναφερόμενα, πρακτικὰ καὶ ἐποικοδομητικά, φαίνονται ἀπορρεύσαντα ἀπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ τότε κρατοῦντος ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἐκκλησίᾳ. Ὁ Ἐφραὶμ ἐνησχολήθη μετ' ἐξαιρέτου ἐπιτυχίας καὶ περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν συνθέσας ὁμιλίας ἐμμέτρους εἰς τὴν συριακήν (μίμρα ἢ μίμρο), καθὼς καὶ ὕμνους ἐκ πλειόνων στροφῶν (μαντράσιε ἢ μαντρόσιε), συγγενεῖς δὲ πρὸς τὰ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας κοντάκια, ἅτινα ἐκ Συρίας φαίνεται ἔχοντα τὴν καταγωγήν, ἀφοῦ καὶ ὁ εἰς τὴν σύνθεσιν τούτων ἐξόχως διακριθεὶς Ρωμανὸς ἐκ Συρίας προήρχετο. Ἐν τῇ σχολῇ τῆς Ἐδέσσης τελικῶς ἐκράτησεν ὁ τρόπος τῆς ἑρμηνείας, ὁ ἐν τῇ Ἀντιοχειανῇ σχολῇ ἰσχύσας, καὶ δὴ ὁ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Θεοδώρου Μοψουεστίας, τὰ ἔργα τοῦ ὁποίου ἐκομίσθησαν εἰς τοὺς Σύρους ὑπὸ τῶν Βαρσουμᾶ καὶ Ἴβα, ὧν ὁ τελευταῖος κατεκρίθη μετὰ τοῦ Θεοδώρου καὶ τοῦ Θεοδωρήτου ἐν τῇ Ε΄ Οἰκουμενικῇ συνόδῳ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ σχολὴ τῆς Ἐδέσσης προδήλως ἐνεστοριάνιζεν, ἐκλείσθη ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ζήνωνος (489). Κατέφυγεν ὅμως καὶ πάλιν εἰς Νισίβιν, ὅπου κατὰ τὸν Στεφανίδην(8) διήνυσε νέαν περίοδον καὶ ἤκμασεν, ὑπὸ τὴν πρωτοπορείαν δ' αὐτῆς ἀνεπτύχθη ἡ

(7) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 195. (8) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 301.

συριακὴ λογοτεχνία, περιλαμβάνουσα ἀφ' ἑνὸς μὲν μεταφράσεις ἑλληνικῶν ἔργων εἴτε θεολόγων κυρίως Ἀντιοχέων, εἴτε θύραθεν συγγραφέων, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρωτότυπα θεολογικὰ ἔργα, γραφόμενα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἑλληνικῆς θεολογίας, φέροντα ὅμως ἰδιάζοντα χαρακτῆρα.

2) Ἀλεξανδρινὴ Σχολή.

1. Ἂς ἐπανέλθωμεν ἤδη εἰς τὴν Ἀλεξανδρινὴν σχολήν. Ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἀλεξανδρινῆς, τὴν ὁποίαν διέκρινε ἐλευθερία τις ἔναντι τῆς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ μήπω σαφῶς καθωρισμένης παραδόσεως, προῆλθεν ἡ συντηρητικωτέρα ταύτης νέα Ἀλεξανδρινὴ σχολή. Ἔχει ὅμως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην καὶ ἡ ἀρχαία σχολὴ τοὺς ὀπαδούς αὐτῆς καὶ μεταξὺ τούτων ἐξέχουσι δύο, ὁ Εὐσέβιος ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, ὁ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ φίλου αὐτοῦ γνωστὸς καὶ ὡς Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου (†340) καὶ ὁ Συνέσιος ὁ τῆς ἐν Αἰγύπτῳ Πτολεμαΐδος ἐπίσκοπος (†μετὰ τὸ 413). Ὑποστηρικτὴς τοῦ Ὠριγένους ὁ Εὐσέβιος εἶναι μὲν γνωστὸς ἀπὸ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν συνέγραψε χρησιμοποιήσας τὰς βιβλιοθήκας τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Καισαρείας, καθὼς καὶ τὰ ἀρχεῖα τοῦ κράτους, καὶ διὰ τὴν ὁποίαν θεωρεῖται ὡς ὁ πατὴρ τοῦ μαθήματος τούτου τῆς Θεολογίας, σπουδαῖα ὅμως τυγχάνουσι καὶ τὰ ἀπολογητικὰ καὶ ἑρμηνευτικὰ ἔργα αὐτοῦ. Εἶναι λυπηρόν, ὅτι τὸ εἰς ἀναίρεσιν τοῦ προσβαλόντος τὸ κῦρος τῆς Γραφῆς νεοπλατωνικοῦ Πορφυρίου συγγραφὲν ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ἔργον ἀπωλέσθη. Ἔχομεν ὅμως τούτου τὴν Εὐαγγελικὴν προπαρασκευὴν καὶ τὴν Εὐαγγελικὴν ἀπόδειξιν, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων ὁ Fisher(9) χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς τὸν πολυμαθέστερον ἐκ τῶν Ἀπολογητῶν. Ἀξιόλογα εἶναι καὶ τὰ ἑρμηνευτικὰ ἔργα αὐτοῦ. Ἐν τῇ Ἀρειανικῇ ἔριδι ἐπέδειξεν ὁ Εὐσέβιος τὰς φιλελευθέρας τάσεις αὐτοῦ, μὴ ἐκτραπεὶς μὲν πλήρως πρὸς τὸν Ἀρειανισμὸν ὡς ὁ ὁμώνυμος αὐτοῦ ἐπίσκοπος τῆς Νικομηδείας, θεωρούμενος ὅμως ὡς εἰσηγητὴς διδασκαλίας ἥτις ἐξειλίχθη εἰς τὴν πλάνην τῶν λεγομένων Ὁμοιουσιανῶν. Μετεχειρίζετο δηλαδὴ καὶ αὐτὸς τὸν ὅρον ὁμοούσιος, ἀλλ' εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ «ὅμοιος κατὰ πάντα», διὸ καὶ κατηγόρησε τὸν Εὐστάθιον Ἀντιοχείας ἐκδεχόμενον, ὡς καὶ ἡ ἐν Νικαίᾳ σύνοδος, τὸν ὅρον ὁμοούσιος εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ «ταυτοούσιος»(10). Ὁ Εὐσέβιος ἐκτὸς τῶν ἑρμηνειῶν αὐτοῦ ἔγραψε καὶ τὸν ἐγκωμιαστικὸν βίον τοῦ Κωνσταντίνου, καθὼς καὶ κατὰ τοῦ προσκειμένου εἰς τὸν Μοναρχιανισμὸν Μαρκέλλου τοῦ Ἀγκύρας.

2. Ὁ Συνέσιος ἐξ ἄλλου χρηματίσας μαθητὴς τῆς Ὑπατίας ἦτο ἐνθουσιώδης πλατωνιστὴς καὶ ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ διὰ συνυφάνσεως χριστιανικῶν καὶ πλατωνικῶν στοιχείων διατυποῦται εἶδός τι θρησκευτικοῦ ἰδεαλισμοῦ. Ὡμολόγει δὲ ἑαυτὸν ὀπαδὸν τῶν δοξασιῶν τοῦ Ὠριγένους, δεχόμενος τὴν προϋπαρξιν τῶν ψυχῶν, τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου καὶ ἀρνούμενος τὴν ἀνάστασιν τοῦ σώματος, τὸ ὁποῖον ἐθεώρει ὡς φυλακὴν τῆς ψυχῆς. Συνέγραψε δὲ καὶ ὕμνους εἰς προσῳδιακὰ μέτρα, καθὼς καὶ ἐπιστολάς, αἵτινες ἀποτελοῦσι πλουσίαν πηγὴν τῆς Ἱστορίας καὶ γεωγραφίας τῆς Πενταπόλεως τῆς Αἰγύπτου(11).

3. Ἡ ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς προελθοῦσα νέα σχολὴ ἐτράπη πρὸς συντηρητικὰς κατευθύνσεις, ὡς βάσιν μὲν αὐτῆς θέσασα τὴν Ἁγίαν Γραφὴν καὶ τὴν Παράδοσιν, διορθώσασα δὲ τὸν Ὠριγένην καὶ ἀποβαλοῦσα τὰς πλάνας αὐτοῦ. Κύριος ἀντιπρόσωπος αὐτῆς ὑπῆρξεν Ἀθανάσιος ὁ δικαίως ἀποκληθεὶς μέγας(†373), περὶ τοῦ ὁποίου παρετήρησεν ὁ Γίββων(12) ὅτι

(9) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 119. (10) Σωκράτους Ἐκκλ. Ἱστ. 1, 23, 8 καὶ 8, 50.
(11) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 301.
(12) Decline and Fall τόμ. III σελ. 69 (Ἔκδοσις Smith).

«τὸ ἀθάνατον ὄνομα αὐτοῦ δὲν θὰ χωρισθῇ ποτε ἀπὸ τῆς Καθολικῆς περὶ Τριάδος διδασκαλίας, πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς ὁποίας ἀφιέρωσε πᾶσαν στιγμὴν καὶ πᾶσαν ἱκανότητα τῆς ὑπάρξεώς του». Τὰ συγγράμματά του ἀποπνέουσι τὴν θερμότητα τοῦ χαρακτῆρος του, τὰ κυριώτερα δὲ τούτων ἀναφέρονται εἰς τὴν Τριάδα, καὶ μεταξὺ αὐτῶν οἱ τέσσαρες λόγοι κατὰ Ἀρειανῶν ἐνέχουσιν ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα. Ὅπως δὲ παρατηρεῖται ἑνότης σκοποῦ ἐν τῇ ζωῇ τοῦ μεγάλου τούτου πατρός, οὕτως ἡ αὐτὴ ἑνότης ἀναπηδᾷ καὶ εἰς ὅλην αὐτοῦ τὴν συγγραφικὴν παραγωγήν. Εὑρεθεὶς ὡς διάκονος ἤδη τοῦ ὃν διεδέχθη ἐπὶ τοῦ θρόνου ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας Ἀλεξάνδρου ἀντιμέτωπος πρὸς τὸν αἱρεσιάρχην Ἄρειον «ἐπαρρησιάζετο κατὰ τῆς ἀσεβείας τῶν Ἀρειομανῶν»[13] νεαρὸς ἔτι καὶ ἐν αὐτῇ τῇ πρώτῃ Οἰκουμενικῇ συνόδῳ, ὅπου εἶχε μεταθῇ συνοδεύων τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀλέξανδρον.

4. Μαθητὴς τοῦ Λουκιανοῦ ὁ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πρεσβύτερος Ἄρειος διετείνετο, ὅτι τὸ ἐν τῇ προϋπάρξει τοῦ Λόγου κατηγορούμενον γεννᾶν ταυτίζεται πρὸς τὸ ποιεῖν, διότι ὁ Λόγος ὑπῆρξε τὸ πρῶτον τῶν δημιουργημάτων τοῦ Θεοῦ, καίτοι δι' αὐτοῦ ἐγένετο τὰ πάντα. Ὡς δημιούργημα δὲ δὲν ὑπῆρχεν ἀϊδίως, ἀλλ' «ἦν ποτε, ὅτε οὐκ ἦν, καὶ οὐκ ἦν πρὶν γένηται». Καὶ λέγεται μὲν Υἱὸς τοῦ Πατρός, ἀλλ' εἶναι «ἀλλότριος καὶ ἀνόμοιος κατὰ πάντα τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας», «ἐξ οὐκ ὄντων διὰ θελήματος Θεοῦ» κτισθείς. Καὶ δύναται μὲν νὰ κληθῇ Θεός, ἀλλὰ «μετοχῇ χάριτος ἐθεοποιήθη, ὥσπερ καὶ οἱ ἄλλοι πάντες». Λόγῳ δὲ τῆς προγνώσεως τοῦ Πατρός, ὅτι θὰ ἀνεδεικνύετο νικητὴς κατὰ παντὸς πειρασμοῦ ἐν τῷ ἐπιγείῳ βίῳ του, διὰ τοῦτο ἐξελέγη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ κατὰ πρόληψιν τῆς δόξης, τὴν ὁποίαν τελικῶς θὰ κατέκτα, ὀνομάζεται ὁ Λόγος, ὁ Υἱός, ὁ μονογενής. Ἐν ὀλίγοις ἡ εἰς τὸν Χριστὸν ὑπὸ τοῦ Ἀρείου καθοριζομένη θέσις ἦτο ἐν τῇ πραγματικότητι ἡ τοῦ ἡμιθέου[14].

5. Διὰ τῆς διδασκαλίας ταύτης τοῦ Ἀρείου παρετήρει ὀρθῶς ὁ Ἀθανάσιος, ὅτι τὸ ὅλον ἔργον τῆς Ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρώπου διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀνετρέπετο. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ Χριστὸς εἶναι ἁπλοῦν τι δημιούργημα, διὰ τῆς μετ' αὐτοῦ κοινωνίας δὲν προσαγόμεθα πλησιέστερον πρὸς τὸν Θεὸν οὐδὲ ἑνούμεθα μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ ἑνώσεως. Τοῦτο δὲ ἀκριβῶς ὑπῆρξε τὸ πρακτικὸν σύνθημα καὶ ἐλατήριον, τὸ ὑποκείμενον ὡς βάσις τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀθανασίου, κηρύττοντος, ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν προῆλθεν «ἐξ οὐκ ὄντων», ἀλλ' ἐξ αὐτῆς τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς ἀχρόνως καὶ ἀϊδίως, ὁμοούσιος τῷ Πατρί. Εἶναι ὁ Λόγος φύσει Υἱὸς τοῦ Πατρὸς καὶ οὐχὶ θελήσει ὡς τὰ δημιουργήματα[15]. Ἐνῷ δὲ ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱὸς εἶναι δύο, ἡ Μονὰς ἐν τῇ Θεότητι εἶναι ἀδιαίρετος καὶ ἄσχιστος[16], ταυτότης δὲ καὶ ἑνότης οὐσίας[17] παρουσιάζει τὸν Υἱὸν ὁμοούσιον πρὸς τὸν Πατέρα. Διακρίνει δὲ ὁ Ἀθανάσιος τὸ κατηγορούμενον ἐπὶ τοῦ Υἱοῦ ὁμοούσιος τοῦ μονοούσιος, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκληφθῇ κατὰ τὴν πλάνην τοῦ Σαβελλίου ἐκδεξαμένου ἓν καὶ μόνον πρόσωπον ἐν τῇ Θεότητι, τὰ δὲ τρία πρόσωπα τῆς Θεότητος ὡς τρεῖς τρόπους ἐνεργείας. Ἀλλὰ ποιεῖται καὶ ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὸν ὅρον ὁμοιοούσιος, διότι «τὸ ὅμοιον μόνον λέγειν κατ' οὐσίαν οὐ πάντως σημαίνει τὸ ἐκ τῆς οὐσίας». Διότι καὶ ὁ «κασσίτερος ὅμοιός ἐστι μόνῳ τῷ ἀργύρῳ καὶ λύκος κυνὶ καὶ χαλκὸς χρυσίζων τῷ ἀληθινῷ χρυσῷ». Διὰ τοῦτο δὲ ὁ Υἱὸς δέον νὰ λέγηται «καὶ ἐκ τῆς οὐσίας καὶ ὁμοιοούσιος»[18]. «Μία λοιπὸν Θεότης ἐστὶν ἐν τῇ Τριάδι» καὶ εἶναι βλάσφημον «σχίζειν αὐτὴν εἰς διαφόρους φύσεις»[19]. Καὶ «ὅλος Θεός ἐστιν ὁ Υἱὸς καὶ μιᾶς οὔσης τῆς Θεότη-

(13) Ἐπιστολὴ συνόδου Ἀλεξανδρείας καὶ Μ. Ἀθαν. Ἀπολογητικὸς 6, 2.
(14) Πρβλ. Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 156 καὶ Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ.134.
(15) Κατὰ Ἀρειανῶν III 60-64.
(16) Αὐτόθ. IV 1. (17) Αὐτόθ. III 3.
(18) Περὶ τῶν γενομένων ἐν τῇ Ἀριμίνῳ... συνόδῳ § 41 Μ. 26, 765.
(19) Κατὰ Ἀρειανῶν I 18 Μ. 26, 48.

τος τὰ αὐτὰ λέγεται περὶ τοῦ Υἱοῦ, ὅσα λέγεται περὶ τοῦ Πατρός, χωρὶς τοῦ λέγεσθαι Πατήρ»(20).

6. Αὕτη ἐν ὀλίγοις ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀθανασίου ἀντιταχθεῖσα περὶ τοῦ Λόγου κατὰ τοῦ Ἀρείου διδασκαλία. Ἀλλ' ὁ Ἄρειος ἐδίδασκε καὶ περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὅτι ἦτο ἡ πρώτη διὰ τοῦ Υἱοῦ δημιουργηθεῖσα φύσις(21). Κατὰ τῆς ἐκδοχῆς ταύτης γράφων ὁ Ἀθανάσιος τὴν πρώτην ἐπιστολὴν αὐτοῦ πρὸς Σεραπίωνα χαρακτηρίζει ὡς δύσφημον τὸ λέγειν «κτίσμα τὸ ἐν τῷ Θεῷ Πνεῦμα, τὸ καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ ἐρευνῶν» καὶ τὸ ὁποῖον ἐὰν δὲν ἦτο Θεός, δὲν θὰ ἠδύνατο καὶ νὰ ἁγιάσῃ ἡμᾶς, ἀλλὰ συναπτόμενοι αὐτῷ κτίσματι ὄντι «ἀλλότριοι τῆς θείας φύσεως» θὰ ἐγινόμεθα, «ὡς κατὰ μηδὲν αὐτῆς μετέχοντες». Ἐφ' ὅσον δὲ ὡς τρίτον συντάσσεται τῇ Τριάδι, «μανία τὸ λέγειν τὸ Πνεῦμα κτίσμα». Διότι ἐὰν ἦτο κτίσμα «οὐ συνετάσσετο τῇ Τριάδι. Ὅλη γὰρ εἷς Θεός ἐστι». Τὸ ἀλλότριον δὲ τῇ φύσει «οὐκ ἐπιμίγνυται τῇ Τριάδι, ἀλλ' ἀδιαίρετος αὕτη ἐστὶ καὶ ὁμοία ἑαυτῇ»(22). Κατ' ἀκολουθίαν ὁ Ἀθανάσιος καὶ ἡ ἐν ἔτει 362 συνελθοῦσα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ σύνοδος διεκήρυξε τὸ ὁμοούσιον καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

7. Ἀλλ' ὁ Ἀθανάσιος διεκήρυξε τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν καὶ κατὰ τοῦ φίλου αὐτοῦ Ἀπολιναρίου τοῦ νεωτέρου ἐπισκόπου Λαοδικείας(†390), ὅστις εἰλικρινὴς ὀπαδὸς τῆς πίστεως τῆς Α' Οἰκουμενικῆς συνόδου ἐξέκλινεν εἰς πλάνην ὑποστηρίζων, ὅτι δύο φύσεις ἔχουσαι ἑκατέρα ἐλευθέραν θέλησιν δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ συνυπάρχωσιν ἐν τῷ Χριστῷ. Διότι ἐὰν ἐν τῷ Χριστῷ ὑπῆρχε καὶ ἄλλο ἐκτὸς τοῦ Λόγου λογικὸν πνεῦμα, θὰ ὑπῆρχον τότε δύο υἱοὶ τοῦ Θεοῦ ἐν αὐτῷ, «εἷς μὲν φύσει, εἷς δὲ θετός». «Δύο δὲ τέλεια», ἡ τελεία ἀνθρωπίνη φύσις καὶ ἡ τελεία φύσις τοῦ Λόγου, «ἓν γενέσθαι οὐ δύναται». Ὡς ἐκ τούτου ὁ Ἀπολινάριος ἐδίδασκε μίαν φύσιν τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένην, νομίζων ὅτι οὕτως ἔσωζε τὸ ἀναμάρτητον τοῦ Χριστοῦ, διότι ἔλειπεν ἐξ αὐτοῦ οὐχὶ ἡ ζωτικὴ ψυχή, ἀλλ' ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, ἡ ἀνωτέρα ψυχή, ἐκ τοῦ αὐτεξουσίου τῆς ὁποίας προέρχεται ἡ ἁμαρτία. «Ὅπου γὰρ τέλειος ἄνθρωπος ἐκεῖ καὶ ἁμαρτία»(23).

8. Αἱ πλάναι αὗται τοῦ Ἀπολιναρίου ἀντιμετωπίσθησαν ὑπό τε τοῦ Ἀθανασίου καὶ τῶν Καππαδοκῶν Πατέρων. Καὶ δὲν φαίνεται μὲν νὰ εἶναι γνήσιοι οἱ ἀποδιδόμενοι εἰς τὸν Ἀθανάσιον «λόγοι δύο κατὰ Ἀπολιναρίου», ἀλλ' ὁ μέγας πατὴρ ἐν ἄλλοις συγγράμμασιν αὐτοῦ διακρίνει σαφῶς μεταξὺ τῶν ἐνεργειῶν τῆς θείας φύσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως αὐτοῦ, ἐξαίρει δὲ ὡς ἀναγκαῖον τὸ νὰ εἶναι ὁ Χριστὸς καὶ τέλειος ἄνθρωπος, διότι ἄλλως ἡ ἀνθρωπίνη φύσις δὲν θὰ ἐκαθαρίζετο ὁλόκληρος. Καὶ δὲν ἀναφέρεται μὲν ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ ὁ ὅρος «δύο φύσεις», γίνεται ὅμως λόγος ἐν αὐτοῖς περὶ «ἑνώσεως φυσικῆς» τοῦ θείου καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τονίζεται ὅτι ὁ Θεὸς ἐγένετο ἄνθρωπος, ἵνα ὁ ἄνθρωπος θεωθῇ. Δὲν διστάζει δὲ νὰ ὁμιλήσῃ περὶ Θεοῦ ὡς σταυρωθέντος καὶ νὰ ὀνομάσῃ τὴν μητέρα τοῦ Κυρίου Θεοτόκον(24). Ἐπὶ πλέον περιεσώθη καὶ ἀπόσπασμά τι, εἰς τὸν λόγον τοῦ Κυρίου Νῦν ἡ ψυχή μου τετάρακται ἀναφερόμενον, εἰς τὸ ὁποῖον σαφῶς ὁ θεῖος πατὴρ διακρίνει τὰ δύο ἐν Χριστῷ θελήματα καὶ παρουσιάζεται ὁ Κύριος δοκιμάσας «τὸ ἐναντίωμα τὸ ἀπὸ τῆς σαρκὸς» καὶ τονίζεται, ὅτι «ἔδει τὸ τῆς σαρκὸς θέλημα κινηθῆναι, ὑποταγῆναι δὲ τῷ θελήματι τῷ Θεϊκῷ(25).

---

(20) Αὐτόθ. III 4 Μ. 26, 328, 332.

(21) Fisher ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 144.

(22) Α' πρὸς Σεραπίωνα §§ 22-31 Μ. 26, 581 καὶ ἑξῆς.

(23) Πρβλ. τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ἀθανάσιον ψευδῶς σύγγραμμα Περὶ σαρκώσεως τοῦ Κυρίου κατὰ Ἀπολιναρίου κεφ. 2.

(24) Περὶ τῶν γενομένων ἐν Ἀρμίνῳ.... συνόδων 14· Πρὸς Ἀδέλφιον 4· Πρὸς Ἐπίκτητον 10.

(25) Πρᾶξις 14 τῆς ΣΤ' Οἰκ. συνόδου Mansi 11, 597.

Οὕτως ὁ μέγας οὗτος τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἀθλητὴς κατέθεσε μὲν τοὺς ἑσαεὶ θεμελίους λίθους τῆς περὶ Τριάδος διδασκαλίας, καθώρισε δὲ σταθερὰς τὰς κατευθύνσεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐβάδισαν οἱ μετ' αὐτὸν Πατέρες καὶ πᾶσαι αἱ ἐπακολουθήσασαι Οἰκουμενικαὶ σύνοδοι, αἱ τὴν ὀρθὴν πίστιν τῆς Ἐκκλησίας περὶ τοῦ ὅλου Χριστολογικοῦ προβλήματος εἰς ὅρους αἰωνίους διατυπώσασαι.

9. Εἰς τὴν νέαν Ἀλεξανδρινὴν σχολὴν τάσσονται καὶ οἱ τέσσαρες Καππαδόκαι, ἤτοι ὁ Μέγας Βασίλειος, οἱ δύο Γρηγόριοι, Ναζιανζηνὸς καὶ Νύσσης, καὶ ὁ Ἰκονίου Ἀμφιλόχιος. Διεκρίθησαν καὶ οὗτοι, μάλιστα οἱ πρῶτοι τρεῖς, διὰ τὰς περὶ τὴν θύραθεν φιλοσοφίαν καὶ τοὺς κλασσικοὺς σπουδὰς αὐτῶν, δὲν παρουσιάζονται δὲ πολέμιοι τοῦ Ὠριγένους, ἀλλὰ μετ' ἀμεροληψίας κρίνοντες αὐτὸν διαχωρίζουσι τὰς ὀρθὰς ἀπὸ τῶν πεπλανημένων διδασκαλίας αὐτοῦ. Ὁ Βασίλειος μάλιστα καὶ ὁ Ναζιανζηνὸς κατὰ τὴν ἐν Πόντῳ διατριβὴν αὐτῶν ἐφιλοπόνησαν ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ τὴν Φιλοκαλίαν([26]), ἀκολουθοῦσι δὲ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ αὐτῶν τὴν ἀπὸ δογματικῶν προϋποθέσεων ὁρμωμένην ἀλληγορίζουσαν δογματικὴν ἑρμηνείαν, ἥτις διακρίνει τὴν νέαν Ἀλεξανδρινὴν Σχολήν. Οὕτω τοῦ Βασιλείου ἡ εἰς τὴν Γένεσιν καὶ εἰς πολλὰ χωρία τῆς Γραφῆς διαλεκτικὴ καὶ ρητορικὴ ἀλληγορίζουσα ἑρμηνεία ἀποβλέπει ἐπὶ τοὺς Ἀρειανοὺς καὶ τὸν Εὐνόμιον, ὡς καὶ αἱ ἑρμηνεῖαι τοῦ Ἀθανασίου ἀποβλέπουσιν εἰς καταπολέμησιν τῶν κακοδοξιῶν τοῦ Ἀρείου καὶ εἰς στήριξιν τῶν ὅρων τῆς Νικαίας. Πρὸς τοὺς αὐτοὺς δὲ αἱρετικοὺς μάχεται ὑπὲρ τῶν δογμάτων τῆς ἐκκλησίας καὶ ἡ τοῦ Θεολόγου Γρηγορίου ἐξήγησις. Οὐδὲν δὲ διαφέρουσι τούτων κατὰ τὸν σκοπὸν καὶ τὸν τρόπον αἱ εἰς τὴν Ἑξαήμερον, τὸ Ἄσμα τῶν ᾀσμάτων, τὸν Ἐκκλησιαστήν, τὴν Κυριακὴν προσευχήν, τοὺς Μακαρισμοὺς ἑρμηνεῖαι τοῦ Νύσσης Γρηγορίου. Πάντως ὅμως πρὸς τῇ ἀλληγορικῇ μεθόδῳ δὲν παραμελεῖται καὶ ἡ τοῦ γράμματος ἔννοια, ἡ περὶ τὴν ὁποίαν σπουδὴ παρουσιάζεται ἤδη ἐντονωτέρα ἢ ὅσον παρὰ τῷ Ὠριγένει, τῆς ἀλληγορίας κινουμένης νῦν ἐντὸς ὁρίων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον λελογισμένων. Ἡ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς μάλιστα τοῦ εἰς τὴν σχολὴν ταύτην καταριθμουμένου Ἰσιδώρου τοῦ Πηλουσιώτου ἑρμηνεία, καίπερ ἓν τισιν ἀλληγορίζουσα δογματική, ἔχεται ὅμως καὶ τοῦ γράμματος, μέχρι σημείου, ὥστε νομίζεται οὗτος ὑπό τινων τῶν παλαιῶν μαθητὴς τοῦ Χρυσοστόμου.

10. Οἱ τέσσαρες ἐν τούτοις Καππαδόκαι ἐδέχθησαν κατὰ τὸν Στεφανίδην([27]) διὰ τοῦ ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Μελετίου († 381) καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς καὶ παρεσκεύασαν προκειμένου περὶ τοῦ Χριστολογικοῦ ζητήματος τὴν μέσην λύσιν, ἥτις ἐδόθη ἰδίᾳ διὰ τοῦ ὅρου τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἐξ οὗ καὶ ἄγεται οὗτος εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι δύναταί τις νὰ δεχθῇ, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὑφίστατο μικρασιατικὴ θεολογικὴ τάσις ἢ σχολή, κειμένη καὶ τοπικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς μεταξὺ τῆς Ἀλεξανδρινῆς καὶ Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς. Ἴσως εἰς τὴν Σχολὴν ταύτην θὰ ἠδύνατό τις νὰ ἐντάξῃ καὶ Κύριλλον τὸν Ἱεροσολύμων.

11. Υἱὸς ἀριστοκρατικῆς οἰκογενείας ὁ Βασίλειος († 378) ἐγεννήθη περὶ τὸ 330 ἐν Καισαρείᾳ τῆς Καππαδοκίας καὶ διετήρησε μέχρι τέλους τὸν ἀριστοκρατικὸν χαρακτῆρα τῆς οἰκογενείας του, ἦτο δὲ σύννους καὶ συγκεντρωμένος πρὸς τὰ ἔσω, ἐκ τῶν σκέψεων αὐτοῦ διακοπτόμενος κατὰ τὴν ὁμιλίαν([28]). Κατέστη περίφημος ἐν τῇ διακυβερνήσει τῆς ἐκκλησίας αὐτοῦ καὶ διὰ τὴν κοινωνικὴν καὶ φιλανθρωπικὴν αὐτοῦ δρᾶσιν, ἀλλὰ καὶ ὡς μέγας πάτρων τῆς μοναχικῆς ζωῆς, συγγράψας σπουδαιότατον δι' αὐτὴν σύγγραμμα τὰ Ἀσκητικά, ἐν οἷς περιλαμβάνονται οἱ Ὅροι κατὰ πλάτος καὶ οἱ Ὅροι κατ' ἐπιτομήν. Ἀκολουθῶν τοῖς ἴχνεσι τοῦ Ἀθανασίου ἀνεδείχθη ὑπερασπιστὴς τῆς πίστεως τῆς Νικαίας, συγγράψας Ἀνατρεπτικὸν τοῦ ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσεβοῦς Εὐ-

(26) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 153.

(27) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 302. (28) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 302.

νομίου, κατὰ δὲ τῶν τότε ἀναφαινομένων Πνευματομάχων, Κεφάλαια τριάκοντα περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Αἱ ἐννέα δὲ ὁμιλίαι αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑξαήμερον καὶ αἱ ὁμιλίαι του εἰς τοὺς Ψαλμούς, καθὼς καὶ αἱ λοιπαὶ ἠθικαὶ καὶ οἱ εἰς μνήμας μαρτύρων ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι του διακρίνονται διὰ τὴν καθαρότητα τοῦ ὕφους, τὴν ζωηρότητα τῆς συλλήψεως, τὴν πνευματικότητα τοῦ περιεχομένου, τὴν ἐκ τῶν Γραφῶν καὶ τῆς πείρας καὶ τῆς πλήρους γνώσεως τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας καὶ τῆς φύσεως ἐν γένει τεκμηρίωσιν καὶ ἀποδεικτικότητα, καθὼς καὶ τὴν μεθοδικὴν διάταξιν καὶ ἐνότητα. Θὰ ἠδύναντο δὲ νὰ προβληθῶσιν, ὡς παρατηρεῖ ὁ van Oosterzee([29]), ὡς ἐκδήλωσις τῆς ἰδίας του πνευματικῆς ζωῆς καὶ ὡς πολύτιμος καρπὸς τῆς ἐρημικῆς μονώσεως, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ἐξύμνησεν ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ πείρας ὡς καθάρσιον ψυχῆς. Εἶναι δὲ τοσούτῳ μᾶλλον ἀξιόλογοι, ὅσῳ ἐξεφωνήθησαν οὐχὶ σπανίως ἐκ τοῦ προχείρου καὶ καθ' ὃν χρόνον ἐκακουχεῖτο ὑπὸ χρονίας καὶ βαρείας νόσου τοῦ σώματος. Αἱ ὑπερβαίνουσαι τὰς 350 ἐπιστολαί του, διακρινόμεναι διὰ τὴν χάριν καὶ τὴν τελειότητα τοῦ ὕφους, εἶναι σπουδαιόταται καὶ διὰ τὴν διδακτικότητα αὐτῶν, τινὲς δὲ καὶ διὰ τὴν δογματικὴν διατύπωσιν, ἀλλὰ καὶ διότι παρέχουσιν ἀκριβῆ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς του. Ὁ Βασίλειος συνέγραψε καὶ «εὐχῶν διατάξεις», εἰς αὐτὸν δὲ ἀνήκει κατὰ τὸ κύριον αὐτῆς μέρος καὶ ἡ ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ φερομένη Λειτουργία. Ἀπέθανε προώρως οὔπω συμπληρώσας τὸ πεντηκοστὸν αὐτοῦ ἔτος.

12. Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὁ ἐπιστήθιος φίλος τοῦ Βασιλείου, παρ' οὗ καὶ ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος Σασίμων, ἐγεννήθη πιθανώτατα τῷ 329 ἐν τῷ παρὰ τὴν Ναζιανζὸν Καππαδοκίας χωρίῳ Ἀριανζῷ, χρηματίσας ἐπὶ βραχὺ διάστημα καὶ Ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπεκλήθη καὶ θεολόγος διὰ τὴν δεξιότητα καὶ ἀκρίβειαν, μεθ' ἧς ὑπερήσπισε τὸ Τριαδικὸν δόγμα, μάλιστα εἰς τοὺς πέντε θεολογικοὺς λόγους αὐτοῦ, ἔνθα ἐπιτυγχάνει κλασσικὴν ἀκρίβειαν διατυπώσεως, εἰς ὀλίγας πολλάκις φράσεις ἢ καὶ λέξεις περιλαμβάνων βάθος νοημάτων καὶ συνυφαίνων βιβλικὰς παραθέσεις τεκμηριούσας τὰ λεγόμενα ὑπ' αὐτοῦ. Ἐκτὸς τῶν πέντε τούτων λόγων ἐξεφώνησε καὶ ἄλλους δογματικούς, ἑορταστικοὺς εἰς δεσποτικὰς ἑορτάς, ἐγκωμιαστικοὺς εἰς μάρτυρας, ἐπιταφίους, ἐπικαίρους καὶ ἠθικούς, συνέγραψε δὲ καὶ δύο κατὰ Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου λόγους στηλιτευτικούς. Περίφημος ἐθεωρήθη ὁ «Συντακτήριος εἰς τὴν τῶν 150 ἐπισκόπων παρουσίαν» λόγος του, τὸν ὁποῖον ἐξεφώνησεν, ὅταν ἀπεχώρει τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου. Ὁ λόγος οὗτος θεωρεῖται ἄριστον δεῖγμα ρητορικῆς τέχνης. Ἡ παρρησία δὲ τοῦ Γρηγορίου, ἡ ἐν αὐτῷ ἐκδηλουμένη, καθὼς καὶ εἰς τοὺς κατὰ τῶν Ἀρειανῶν ἀγῶνας του, ὅπως καὶ εἰς τοὺς κατ' Ἰουλιανοῦ στηλιτευτικούς, ἐξηγεῖ, πῶς ὁ ἱερὸς οὗτος ἀνήρ, παρὰ τὴν αἰσθηματικότητα καὶ τὸ ἐν πολλοῖς ὑποχωρητικὸν αὐτοῦ, εἶχε πολλοὺς καὶ ἰσχυροὺς ἐχθρούς. Ἡ ρητορικὴ τέχνη τοῦ Γρηγορίου διαλάμπει περισσότερον καὶ εἰς τὸ οὗ ὑπῆρξεν εἰσηγητὴς ἐν τῷ ἄμβωνι εἶδος τῶν ἐπιταφίων λόγων, οἵτινες παρουσιάζονται οὐχὶ σπανίως μακρότεροι τοῦ δέοντος, διότι πολλοὺς ἐξ αὐτῶν ἔγραφε πιθανώτατα μετὰ τὴν ἐκφώνησίν των καὶ προσέθετε κατὰ τὴν συγγραφὴν καὶ ὅσα διήρχοντο τότε διὰ τῆς σκέψεώς του. Ὁ Γρηγόριος ἔγραψε καὶ πολλὰς ἐπιστολάς, ἐκ τῶν ὁποίων περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς 246, τινὲς τῶν ὁποίων εἶναι δογματικοῦ περιεχομένου. Οὕτως ἐν ταῖς πρὸς Κληδόνιον 101 καὶ 102 ἐπιστολαῖς ἀναιρεῖ μετὰ δυνάμεως τὰς πλάνας τοῦ Ἀπολιναρίου. Εἰς τὸ σόφισμα τοῦ Ἀπολιναρίου ὅτι «δύο τέλεια ἓν γενέσθαι οὐ δύναται», ὁ Γρηγόριος ἀπαντᾷ: «Ποῦ τέλειος νοῦς ἀνθρώπου ἢ ἀγγέλου» συγκρινόμενος πρὸς τὴν θεότητα, «ἵνα τὸ ἕτερον ἐκθλιβῇ παρουσίᾳ τοῦ μείζονος;». Ὁ νοῦς ἡμῶν ὡς πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι τι «δοῦλον καὶ ὑποχείριον, ἀλλ' οὐ συνηγεμονικὸν οὐδὲ ὁμότιμον». Ὑπὸ δὲ τοῦ Λόγου «τὸ χεῖρον προσείληπται» ἤτοι ὁ διεφθαρμένος ἡμῶν νοῦς, «ἵνα ἁγιασθῇ διὰ τῆς σαρκώσεως». Καὶ ἐπάγει ἀποφθεγματικῶς: «Τὸ ἀπρόσληπτον, ἀθεράπευτον, ὃ δὲ ἥνωται τῷ Θεῷ, τοῦτο

(29) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 93.

καὶ σώζεται». Ὁ Γρηγόριος ἔγραψε καὶ πολλὰ ἔπη καὶ ὕμνους εἰς 18000 περίπου συμποσούμενα στίχους εἰς ἀρχαῖα μέτρα. Κατὰ τὴν κρίσιν δὲ τοῦ Κρουμβάχερ(30) εἶναι ἄξιος νὰ καταλάβῃ μεταξὺ τῶν τὰ ἀρχαῖα μέτρα χρησιμοποιησάντων Χριστιανῶν Ἑλλήνων ποιητῶν τὴν πρώτην θέσιν. Ἡ ποίησίς του ὅμως ἔμεινε ξένη πρὸς τὸν λαὸν καὶ τὴν λατρείαν ἐξ αἰτίας τοῦ κλασσικοῦ της ἐνδύματος.

13. Γρηγόριος ὁ Νύσσης τῆς Καππαδοκίας († 394), χρηματίσας ἐπί τινα χρόνον διδάσκαλος τῆς ρητορικῆς, ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ του Βασιλείου ἐπίσκοπος ἐν ἔτει 371. Οὗτος ὑπερτέρει τοὺς λοιποὺς Καππαδόκας κατά τε τὴν φιλοσοφικὴν καὶ τὴν ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν, ὑπελείπετο ὅμως αὐτῶν κατὰ τὴν ρητορείαν. Κατὰ τὸν van Oosterzee(31) ὁ Γρηγόριος ἀπέκτησεν ἰδιαιτέραν φήμην διὰ τῆς ἐκ τεσσαράκοντα κεφαλαίων ἀποτελουμένης πραγματείας αὐτοῦ «Λόγος Κατηχητικὸς ὁ μέγας», ἥτις μολονότι δὲν ἀποτελεῖ λόγον ὑπὸ τὴν κρατοῦσαν ἐν τῇ Ὁμιλητικῇ ἔννοιαν, ὑπερέχει κατὰ πολὺ τὰς δεκαπέντε ὁμιλίας του εἰς τὸ Ἆσμα τῶν ᾀσμάτων, εἰς τὰς ὁποίας ἀφίνει ἑαυτὸν ἐλεύθερον νὰ ἄγηται ὑπὸ τῶν προσκλινουσῶν εἰς τὴν ἀλληγορίαν τάσεών του. Ἀξιολογώτεροι τῶν τελευταίων τούτων εἶναι οἱ εἰς τοὺς Μακαρισμοὺς καὶ οἱ πέντε περὶ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς λόγοι του. Οἱ περιστατικοί του ὅμως λόγοι καὶ οἱ εἰς τὰς μνήμας μαρτύρων καὶ ἁγίων ὑπερέχουσι πάντων. Διὰ τῶν Δογματικῶν ἔργων αὐτοῦ κατεπολέμησε τὸν αἱρετικὸν Εὐνόμιον καὶ τὰς πλάνας τοῦ Ἀπολιναρίου, καὶ τῶν Μακεδονιανῶν, οἱ πρὸς Εὐνόμιον δὲ ἀντιρρητικοὶ λόγοι του θεωροῦνται ὡς ἓν τῶν καλλίστων ἔργων του καὶ τῆς ἀντιαρειανικῆς ἐν γένει γραμματείας(32). Διατελῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Πλατωνικῆς φιλοσοφίας παρουσιάζεται προσκλίνων πρὸς τὴν περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων θεωρίαν τοῦ Ὠριγένους, δεχόμενος εἶδός τι καθάρσεως τῶν ψυχῶν διὰ πυρός, ἀπέρριπτεν ὅμως τὴν περὶ προϋπάρξεως τῶν ψυχῶν Ὠριγένειον δόξαν(33). Ὁ Γρηγόριος συνέγραψε καὶ ἐπιστολάς, ἐξ ὧν περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς 29, μία δὲ ἐκ τούτων, ἡ πρὸς Λητόϊον ἐπίσκοπον Μελιτινῆς, κατελέχθη εἰς τὰς κανονικὰς πηγὰς διαιρεθεῖσα εἰς ὀκτὼ κανόνας.

14. Ὁ Ἰκονίου Ἀμφιλόχιος Καππαδόκης καὶ φίλος τῶν τριῶν ὡς ἄνω πατέρων, ἔδρασεν ὡς δικηγόρος ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἀδίκως δὲ κατηγορηθεὶς ἐπὶ χρηματοληψίᾳ ἀπεσύρθη εἰς ἔρημον, ἔνθα ἔζησε βίον αὐστηροτάτης ἀσκήσεως, μεθ' ὃ ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ Μ. Βασιλείου ἐπίσκοπος τοῦ ἐν Λυκαονίᾳ Ἰκονίου, ἀποθανὼν περὶ τὸ 400. Περὶ τὸ 390 προέστη τῆς Συνόδου, τῆς κατακρινάσης τοὺς περιφρονοῦντας τὰ μυστήρια καὶ τὴν νηστείαν Μεσσαλιανούς. Σώζονται μόνον ἑπτὰ λόγοι αὐτοῦ, καθὼς καὶ συνοδικὴ ἐπιστολὴ γραφεῖσα ἐντολῇ τῆς ἐν Ἰκονίῳ Συνόδου τοῦ 376 κατὰ τῶν πνευματομάχων. Ὡσαύτως διεσώθη μέγα μέρος τοῦ ἔργου του κατὰ τῶν Ἀποτακτικῶν, οἵτινες ἀπέρριπτον τὸν γάμον καὶ ἀπεῖχον οἴνου καὶ πάντων τῶν ἐμψύχων. Τῶν περισσοτέρων ἔργων αὐτοῦ γνωστοὶ εἶναι μόνον οἱ τίτλοι καὶ μόνον ἀποσπάσματα αὐτοῦ περιεσώθησαν. Ὁ Ἀμφιλόχιος κατὰ τὸν Μπαλᾶνον(34) ἐτιμᾶτο πολὺ ἤδη ὑπὸ τῶν συγχρόνων του λόγῳ τῆς ἐξόχου παιδείας του, κατὰ δὲ τὸν Στεφανίδην(35) ἤρχισε καὶ τελευταῖον νὰ ἐκτιμᾶται περισσότερον.

15. Εἰς τὴν πιθανολογουμένην ὑπὸ τοῦ Στεφανίδου Μικρασιατικὴν Σχολὴν θὰ ἔπρεπεν ἴσως νὰ καταριθμηθῇ καὶ ὁ Κύριλλος, ὁ μετὰ τὸ 348 ἐπίσκοπος Ἱεροσολύμων, γεννηθεὶς ἐν Παλαιστίνῃ περὶ τὸ 312, ἐξορισθεὶς ἐνεργείαις τοῦ ἀρειανίζοντος ἐπισκόπου Καισαρείας Ἀκακίου τρὶς καὶ διελθὼν πλέον τοῦ

---

(30) Κρουμβάχερ-Σωτηριάδου, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας τόμ. Β' σελ. 497. (31) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 94 καὶ ἑξῆς.

(32) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 325.

(33) Λόγος κατηχητ. 8 καὶ 26 καὶ 35· Λόγος περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως Μ. 46, 125. (34) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 335.

(35) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 303.

ἡμίσεος τεσσαρακονταετοῦς αὐτοῦ ἐπισκοπικοῦ βίου ἐν ἐξορίᾳ. Ὀπαδὸς τῆς πίστεως τῆς Νικαίας ἀπέφευγε μὲν τὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου ὁμοούσιος, ἔπραττεν ὅμως τοῦτο, ἐπειδὴ καὶ ὁ Σαβέλλιος ἐχρησιμοποίησεν αὐτόν. Θεωρεῖται ἄλλως τε, ὅτι τὸ ἐν ἔτει 381 ὑπὸ τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου διακηρυχθὲν σύμβολον τῆς πίστεως, τὸ καὶ τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεως τῆς Νικαίας περιλαβόν, συνετάχθη ὑπ' αὐτοῦ πρὶν ἢ χειροτονηθῇ ἐπίσκοπος(36). Τὸ κυριώτερον σύγγραμμα αὐτοῦ εἶναι αἱ Κατηχήσεις, σπουδαιότεραι διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ δόγματος, ὅπερ ἀναπτύσσεται μετ' ἀκριβείας, σαφηνείας καὶ πειθοῦς, ὥστε νὰ ἀναδεικνύωσι τὸν Κύριλλον ἀξιόλογον δογματικὸν διδάσκαλον. Αἱ πέντε δὲ μυσταγωγικαὶ περὶ τὰ τρία μυστήρια, ἤτοι τὸ τοῦ βαπτίσματος, τὸ τοῦ Χρίσματος καὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἐνδιατρίβουσαι ἐνέχουσιν ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα ἐξ ἐπόψεως οὐ μόνον δογματικῆς, ἀλλὰ καὶ λειτουργικῆς, ἀποτελοῦσαι πολυτιμοτάτην πηγὴν περὶ τῆς κατὰ τὸν τέταρτον αἰῶνα μορφῆς τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἐντεῦθεν αἱ Κατηχήσεις αὗται πᾶσαι δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς ἀξιολογωτάτη καὶ σοβαρωτάτη συμβολὴ τόσον εἰς τὴν Δογματικήν, ὅσον καὶ εἰς τὴν Λειτουργικήν, ἐξ ἴσου δὲ καὶ εἰς τὴν Κατηχητικὴν ὡς παρέχουσαι πρωϊμώτατον δεῖγμα τῆς εἰς τοὺς κατηχουμένους παρεχομένης κατηχήσεως.

16. Ὁ ὁμώνυμος τοῦ Κυρίλλου καὶ κατὰ ἥμισυ σχεδὸν αἰῶνος μεταγενέστερος αὐτοῦ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Ἀλεξανδρείας, εἶναι ἀναντιλέκτως εἷς ἐκ τῶν κυριωτέρων ἐκπροσώπων τῆς νέας Ἀλεξανδρινῆς σχολῆς, γεννηθεὶς ἐν Ἀλεξανδρείᾳ περὶ τὸ 370 καὶ διαδεξάμενος τὸν θεῖον αὐτοῦ Θεόφιλον ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τῷ 412, ἀγωνισθεὶς δὲ κατὰ τοῦ Νεστοριανισμοῦ μετὰ ζήλου ὑπερμέτρου, ὃν τινες ἐχαρακτήρισαν εἷς τινας ἐκδηλώσεις αὐτοῦ καὶ ὡς οὐ κατ' ἐπίγνωσιν(37) μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἐπισυμβάντος τῷ 444. Μέγας δογματικὸς θεολόγος ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ μὲν τῆς Ε΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου ὡς τῆς ὀρθῆς πίστεως συνήγορος(38), ὑπὸ δὲ Ἀναστασίου τοῦ Συναΐτου ὡς σφραγὶς τῶν Πατέρων(39). Ὑπῆρξε διὰ τὸν Νεστοριανισμόν, ὅ,τι ὁ μέγας Ἀθανάσιος διὰ τὸν ἀρειανισμόν. Ὑπῆρξεν ὅμως καὶ μέγας ἑρμηνευτὴς τῶν Γραφῶν, σώζονται δ' αὐτοῦ ἡ ἑρμηνεία εἰς Ἡσαΐαν καὶ τοὺς μικροὺς προφήτας, καθὼς καὶ τὸ μέγιστον μέρος τοῦ ἀξιολογωτέρου ἑρμηνευτικοῦ ἔργου του εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, ἀποσπάσματα δὲ τῶν ἐξηγήσεών του εἰς τὰ κατὰ Ματθαῖον καὶ Λουκᾶν Εὐαγγέλια, τὰς Πράξεις καί τινας ἐπιστολάς, ὅπως καὶ εἰς τὰ βιβλία τῶν Βασιλειῶν, ᾄσμα ᾀσμάτων, Παροιμίας, μείζονας προφήτας καὶ Ψαλμούς. Ἀξιολογώτατα ὑπῆρξαν καὶ τὰ πολυπληθῆ κατὰ τοῦ Νεστοριανισμοῦ συγγράμματά του. Ὡς πρὸς τὸ ὕφος αὐτοῦ παρετήρησεν ἤδη ὁ Φώτιος, ὅτι «ὁ λόγος αὐτῷ πεποιημένος καὶ εἰς ἰδιάζουσαν ἰδέαν ἐκβεβιασμένος καὶ οἷον λελυμένη καὶ τὸ μέτρον ὑπερορῶσα ποίησις»(40). Κατὰ τοῦ Νεστορίου ὁ Κύριλλος ἀντέτασσεν, ὅτι «οὐ πρῶτον ἐγεννήθη ἄνθρωπος κοινὸς ἐκ τῆς ἁγίας Παρθένου, εἶθ' οὕτω κατεπεφοίτηκεν ὁ Λόγος», οὐδὲ «ἄνθρωπος μὲν ψιλὸς Ἰησοῦς ὑπῆρξέ ποτε, πρὸ τῆς τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτὸν κοινωνίας τε καὶ ἑνώσεως, ἀλλ' αὐτὸς ὁ Λόγος ἐν αὐτῇ τῇ μακαρίᾳ Παρθένῳ γενόμενος ἴδιον ναὸν ἑαυτῷ ἐκ τῆς οὐσίας τῆς Παρθένου ἔλαβε» καὶ χωρὶς νὰ μεταποιηθῇ ὁ Λόγος εἰς σάρκα, ἥνωσεν «ἑαυτῷ καθ' ὑπόστασιν ἀφράστως τε καὶ ἀπερινοήτως» «ἐξ αὐτῆς μήτρας» «σάρκα ἐψυχωμένην ψυχῇ λογικῇ». Νομίζων δὲ ὁ Κύριλλος, ὅτι ἡ ἀπὸ τοῦ Ἀπολιναρίου γενομένη διατύπωσις «μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη» προήρχετο ἐκ τοῦ μ. Ἀθανασίου, υἱοθέτησεν αὐτὴν ἐκλαμβάνων ταύτην ὀρθοδόξως. Ἐνόει δηλαδὴ δι' αὐτῆς «τὴν κοινὴν φύσιν» τῆς Θεότητος «ἐν τῇ τοῦ Λόγου ὑποστάσει ὁλικῶς θεωρουμέ-

(36) Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 145.

(37) Πρβλ. κρίσιν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Τσερνικόβου Φιλαρέτου παρὰ Δ. Μπαλάνῳ ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 394 καὶ Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 131-132.

(38) Mansi 6, 1008. (39) Ὁδηγὸς 7 Μ. 89, 113. (40) Μυριόβιβλος 49.

νην» (=μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου) «σεσαρκωμένην», ἤτοι φέρουσαν τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν οὐχὶ ἐν ἰδίᾳ ὑποστάσει, ἀλλ' ἐνυπόστατον ἐν τῇ μιᾷ ὑποστάσει τοῦ Λόγου(41).

17. Περὶ τοῦ ἐν ἔτει 360 περίπου γεννηθέντος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ δισχιλίας που ἐπιστολὰς καταλιπόντος Ἰσιδώρου, τοῦ ἐξ οὗ ἐμόνασεν ὄρους Πηλουσίου ἐπονομασθέντος Πηλουσιώτου, εἴπομεν ἤδη, ὅτι ἀνήκει μὲν εἰς τὴν Ἀλεξανδρινήν, πολλὴν δ' ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν καὶ ἐκ τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς διὰ τῶν συγγραφῶν τοῦ Χρυσοστόμου, τὸν ὁποῖον ἀποκαλεῖ «τῶν τοῦ Θεοῦ ἀπορρήτων σοφὸν ὑποφήτην καὶ ὀφθαλμὸν τῆς ἐν Βυζαντίῳ καὶ πάσης ἐκκλησίας»(42).

Τοσαῦτα περὶ τῆς νέας Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς.

3. *Μονοφυσιτισμὸς καὶ Μονοθελητισμός.*

1. Τῷ Νεστοριανισμῷ ὅμως ἐπηκολούθησεν ὁ Μονοφυσιτισμὸς καὶ τούτῳ ὁ Μονοθελητισμός, οἵτινες ἔδωκαν νέας ἀφορμὰς πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς Θεολογίας. Αἱ Μονοφυσιτικαὶ ἰδέαι προέκυψαν κατὰ τὸν Στεφανίδην(43) ἐκ δύο μερῶν· πρῶτον ἐκ τοῦ Ἀπολιναρίου, ἀπορρίπτοντος, ὡς εἴπομεν, τὴν ἀκεραιότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Κυρίου· καὶ δεύτερον ἐκ τῶν ἄκρων ὀπαδῶν τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. Κύριος δὲ εἰσηγητὴς τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ ὑπῆρξεν ὁ Εὐτυχής, ἀρχιμανδρίτης ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅστις καταπολεμῶν τὸν Νεστοριανισμὸν κατέληξεν εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον χαρακτηρίσας τὴν ἕνωσιν τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ Χριστῷ ὡς κρᾶσιν καὶ σύγκρασιν αὐτῶν, ἐν ᾗ ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἀπερροφήθη ἐξ ὁλοκλήρου ὑπὸ τῆς θείας. Καὶ ὡμολόγει μὲν μίαν ὑπόστασιν καὶ ἓν πρόσωπον ἐν τῷ ἐνανθρωπήσαντι Λόγῳ καὶ ἐδέχετο «ἐκ δύο φύσεων γεγενῆσθαι τὸν Κύριον ἡμῶν πρὸ τῆς ἑνώσεως», ἐπέμενεν ὅμως, ὅτι «μετὰ τὴν ἕνωσιν μία φύσις» ὑπῆρχεν ἐν αὐτῷ καὶ δὲν ἐδέχετο, ὅτι «τὸ σῶμα τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ ἡμῶν ἦτο ὁμοούσιον ἡμῖν»((44). Καὶ ὑπεστηρίχθη μὲν ὑπὸ τοῦ Ἀλεξανδρείας Διοσκόρου συγκροτήσαντος τὴν ἀποκληθεῖσαν ληστρικὴν σύνοδον τῆς Ἐφέσου τῷ 449. Κατεκρίθη ὅμως ὑπὸ τῆς καθαιρεσάσης τὸν Διόσκορον Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου (451), διακηρυξάσης ἐν τῷ ὅρῳ αὐτῆς κατὰ τῶν Νεστοριανῶν καὶ Μονοφυσιτῶν «τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν τέλειον τὸν αὐτὸν ἐν Θεότητι καὶ τέλειον τὸν αὐτὸν ἐν ἀνθρωπότητι, Θεὸν ἀληθῶς καὶ ἄνθρωπον ἀληθῶς τὸν αὐτὸν ἐκ ψυχῆς λογικῆς καὶ σώματος, ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ κατὰ τὴν Θεότητα καὶ ὁμοούσιον τὸν αὐτὸν ἡμῖν κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα» γεννηθέντα «ἐκ Μαρίας τῆς Παρθένου τῆς Θεοτόκου κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα, ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν Χριστὸν υἱόν, κύριον, μονογενῆ ἐν δύο φύσεσιν ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως γνωριζόμενον», «σωζομένης τῆς ἰδιότητος ἑκατέρας φύσεως καὶ εἰς ἓν πρόσωπον καὶ μίαν ὑπόστασιν συντρεχούσης»(45). Ἐν τῷ καθορισμῷ τῆς ὀρθοδόξου διδασκαλίας κεφαλαιώδους σημασίας ὑπῆρξεν ἡ λατινιστὶ πρὸς τὸν Κωνσταντινουπόλεως Φλαβιανὸν ἀποσταλεῖσα ὑπὸ τοῦ πάπα Λέοντος Α΄ ἐπιστολή, περὶ ἧς θὰ εἴπωμεν ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ.

2. Κατὰ τῶν ἀποφάσεων ὅμως τῆς τετάρτης Οἰκουμενικῆς συνόδου ἀντέδρασαν ἰσχυρῶς οἱ Μονοφυσῖται, οἱ ὁποῖοι ἐπλεόναζον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ Συρίᾳ. Ἐν ταῖς προκληθείσαις δ' ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ταραχαῖς ἐσφάγη ἐν τῷ ναῷ ὁ ὑπὸ τῆς ὡς ἄνω συνόδου κατασταθεὶς ὀρθόδοξος ἀρχιεπίσκοπος Προτέριος καὶ ἐξελέγη ἀντ' αὐτοῦ ὁ μονοφυσίτης Τιμόθεος ὁ Αἴλουρος. Ὡσαύτως καὶ ἐν

(41) Ἐπιστολὴ πρὸς Νεστόριον IV Μ. 77, 45. Λόγος κατὰ τῶν μὴ βουλομένων ὁμολογεῖν Θεοτόκον τὴν ἁγίαν Παρθένον 4 Μ. 76, 260.

(42) Ἐπιστ. Α΄, 156. (43) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 200.

(44) Mansi VI, 741, 744. (45) Mansi VII 116.

'Αντιοχείᾳ τὸν ἀναγκασθέντα εἰς παραίτησιν ὀρθόδοξον ἀρχιεπίσκοπον Μαρτύριον ἀντικατέστησεν ὁ μονοφυσίτης Πέτρος ὁ Γναφεύς (470). 'Ο δὲ ἁρπάσας τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον Βασιλίσκος, θέλων νὰ στηριχθῇ ἐπὶ τῶν μονοφυσιτῶν ἐξέδωκε τὸ ἀνατρέπον τὸν ὅρον τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου 'Εγκύκλιον, ὅπερ ὑπέγραψαν πεντακόσιοι ἐπίσκοποι(46). Πρὸς συνδιαλλαγὴν τῆς συνεχιζομένης σφοδρᾶς μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων καὶ μονοφυσιτῶν ταραχῆς ἐξέδωκε ὁ διαδεξάμενος τὸν Βασιλίσκον Ζήνων ἐν ἔτει 482 τὸ 'Ενωτικόν, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπεσιωπᾶτο μὲν ἡ φράσις «ἐν δύο φύσεσι» τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἡ σκανδαλίζουσα τοὺς μονοφυσίτας, καθὼς καὶ ἡ φράσις «μία φύσις», ἡ σκανδαλίζουσα τοὺς ὀρθοδόξους, ἐγίνοντο δὲ δεκτοὶ οἱ κατὰ τοῦ Νεστορίου ἀναθεματισμοὶ τοῦ Κυρίλλου, ἐν οἷς ὑπῆρχεν ἡ φράσις «μία φύσις». Παρὰ τὸ ὅτι ὅμως τοῦτο ὑπεγράφη καὶ ὑπὸ τῶν τεσσάρων πατριαρχῶν ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἀποσκοπουμένη ἕνωσις δὲν ἐπετεύχθη, τῆς Ρώμης ἀντιταχθείσης εἰς αὐτό. 'Εντεῦθεν ὁ αὐτοκράτωρ 'Ιουστῖνος Α' κατήργησε τοῦτο καὶ ὁ διαδεξάμενος αὐτὸν 'Ιουστινιανὸς ἀποκατέστησε διὰ τῆς Ε' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (553) τὸ κῦρος τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς, συγχρόνως ὅμως ὑπ' αὐτῆς κατεκρίθησαν καὶ οἱ Θεόδωρος Μοψουεστίας δι' ὃν δὲν εἶχεν ἀσχοληθῇ ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ σύνοδος, Θεοδώρητος ὁ Κύρου καὶ ἡ πρὸς Μάριν ἐπιστολὴ τοῦ Ἴβα τῆς 'Εδέσσης, οἵτινες εἶχον κηρυχθῇ ὑπὸ τῆς αὐτῆς συνόδου ὡς ὀρθοφρονοῦντες. Παρὰ ταῦτα αἱ ἐκ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ ἔριδες συνεχίζοντο. Πρὸς κατάπαυσιν δ' αὐτῶν ὁ αὐτοκράτωρ 'Ηράκλειος εἰσηγήσει τοῦ Πατριάρχου Σεργίου ἐξέδωκεν ἐν ἔτει 638 τὴν Ἔκθεσιν, ἥτις κατέληγεν ὡς ἑξῆς: «Ἕν θέλημα τοῦ Κυρίου ἡμῶν 'Ιησοῦ Χριστοῦ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ ὁμολογοῦμεν ὡς ἐν μηδενὶ καιρῷ τῆς νοερῶς ἐψυχωμένης αὐτοῦ σαρκὸς κεχωρισμένως καὶ ἐξ οἰκείας ὁρμῆς ἐναντίως τῷ νεύματι τοῦ ἡνωμένου αὐτῇ καθ' ὑπόστασιν Θεοῦ Λόγου τὴν φυσικὴν αὐτῆς ποιήσασθαι κίνησιν, ἀλλ' ὁπότε καὶ οἵαν καὶ ὅσην αὐτὸς ὁ Θεὸς Λόγος ἠβούλετο»(47). Οὕτως ἐκράτησε πρὸς στιγμὴν καθ' ἅπασαν τὴν ἐκκλησίαν ὁ Μονοθελητισμός, διότι ὁ Σέργιος μετὰ τοῦ Κύρου 'Αλεξανδρείας ὡς συμπαραστάτου καὶ τοῦ Μακεδονίου 'Αντιοχείας ὡς ὁμόφρονος ἐξησφάλισε καὶ εἰδός τι ἀνοχῆς καὶ ἐκ μέρους τοῦ πάπα 'Ονωρίου. Δύο μόνον μοναχοὶ εἶχον ἡγηθῇ τότε τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῆς νέας ταύτης πλάνης, ὁ Σωφρόνιος († 638), ὅστις ἐγένετο ἐν ἔτει 634 πατριάρχης 'Ιεροσολύμων, καὶ Μάξιμος ὁμολογητής († 662) ἀποθανὼν ἐν ἐξορίᾳ. 'Αμφότεροι ἀπέθανον πρὶν ἢ ἴδωσι τὴν δικαίωσιν τῶν ἀγώνων αὐτῶν, τὴν ὑπὸ τῆς ΣΤ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου (680-681) συντελεσθεῖσαν. 'Η Σύνοδος αὕτη ἀναθεματίσασα τὸν Σέργιον καὶ τὸν διαδεξάμενον τοῦτον Πύρρον καὶ τὸν πάπα 'Ονώριον διεκήρυξε: «Καὶ δύο φυσικὰς θελήσεις, ἤτοι θελήματα ἐν αὐτῷ (τῷ Χριστῷ) καὶ δύο φυσικὰς ἐνεργείας ἀδιαιρέτως, ἀτρέπτως, ἀμερίστως, ἀσυγχύτως κατὰ τὴν τῶν ἁγίων πατέρων διδασκαλίαν ὡσαύτως κηρύττομεν».

3. Τινὰ τῶν ἀπὸ τῆς Γραφῆς προβληθέντων κατὰ τοῦ Μονοθελητισμοῦ ἐπιχειρημάτων ἔχουσιν ὡς ἑπεται: Κατὰ τὸ Μάρκου ζ' 24 ὁ Κύριος ἀπελθὼν «εἰς τὰ μεθόρια Τύρου καὶ Σιδῶνος καὶ εἰσελθὼν εἰς οἰκίαν οὐδένα ἤθελε γνῶναι καὶ οὐκ ἠδυνήθη λαθεῖν». Δεδομένου δέ, ὅτι τὸ θεῖον θέλημα τοῦ Κυρίου εἶναι «παντοδύναμον, θελήσας δὲ λαθεῖν οὐ δεδύνηται», «ἕπεται, ὅτι «καθὸ ἄνθρωπος θελήσας οὐκ ἠδυνήθη». Εἰς τὸν Γολγοθᾶ πάλιν ὁ Κύριος «εἶπε Διψῶ καὶ ἔδωκαν αὐτῷ οἶνον μετὰ χολῆς μεμιγμένον· καὶ γευσάμενος οὐκ ἤθελε πιεῖν». 'Εφ' ὅσον δὲ ἡ Θεότης εἶναι ἀπαθής, «πάθος δὲ ἡ δίψα καὶ ἡ γεῦσις», ὁ Κύριος δὲν ἐδίψησεν ὡς Θεός, ἀλλὰ «καθὸ ἄνθρωπος». 'Ως ἄνθρωπος δὲ ἀπεποιήθη μετὰ τὴν δοκιμαστικὴν γεῦσιν νὰ πίῃ τὸ προσενεχθὲν εἰς αὐτὸν μῖγμα. Συνεπῶς «ἦν θελητικὸς καὶ καθὸ ἄνθρωπος». Καὶ ἐν Γεθσημανῇ «παρητεῖτο τὸν θάνατον» καὶ «ὡς ἄνθρωπος θέλει τὸ ποτήριον παρελθεῖν». 'Επαγαγὼν δὲ ὁ Κύριος τὸ «πλὴν οὐχ ὡς ἐγὼ θέλω, ἀλλ' ὡς σύ», ἐμφανίζει τὰ δύο θελήματα,

(46) Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 156. (47) Mansi X, 996.

τὸ ἴδιον δηλαδὴ καὶ τὸ τοῦ Πατρὸς ὡς «ἐναντία ἀλλήλοις, εἴ γε ὁ μὲν Πατὴρ βούλεται αὐτὸν σταυρωθῆναι, αὐτὸς δὲ οὐ βούλεται». Οὕτως ὁ Κύριος εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην ἐδοκίμασε «τὸ ἐναντίωμα τὸ ἀπὸ τῆς σαρκός». Διότι διὰ νὰ γίνῃ ὁ Κύριος ὑπήκοος μέχρι θανάτου, ὡς λέγει ὁ θεῖος Παῦλος (Φιλιπ. β' 8), «ἔδει γενέσθαι τὸ ἀπὸ τῆς σαρκὸς ἐναντίωμα, νικῆσαι δὲ τὴν ὑπακοήν»(48).

4. Ὑπερασπιστὴς τοῦ ὑπὸ τῆς τετάρτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου διατυπωθέντος δόγματος καὶ πολέμιος τῶν Μονοφυσιτῶν ἀνεδείχθη καὶ Λεόντιος ὁ Βυζάντιος γεννηθεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει πιθανῶς τῷ 485 καὶ ἀποθανὼν περὶ τὸ 543, χαρακτηρισθεὶς ὑπὸ τοῦ Ἀγγέλου Mai († 1854) ὡς «ἐν τῇ θεολογικῇ ἐπιστήμῃ τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ραδίως ὁ πρῶτος»(49). Ἔμπειρος τῆς Νεοπλατωνικῆς Φιλοσοφίας, θεωρεῖται ὡς εἷς τῶν προδρόμων τῆς μετέπειτα ἐν τῇ Δύσει ἀποκληθείσης Σχολαστικῆς Θεολογίας. Ἡ θεολογία αὕτη κατὰ τὸν Στεφανίδην(50) δὲν ζητεῖ νὰ λύσῃ θεολογικὰ ζητήματα, ἀλλ' ἁπλῶς νὰ διασαφήσῃ καὶ συστηματοποιήσῃ τὰ καθωρισμένα πλέον δόγματα. Λείπει ἀπ' αὐτῆς ἡ δημιουργικὴ δύναμις καὶ πρωτοτυπία, συντελέσαντος εἰς τοῦτο τὸ ὅτι εἶχον πλέον καθορισθῆ τὰ θεμελιώδη δόγματα. Τὸ ὄργανον δὲ τῆς διασαφήσεως καὶ συστηματοποιήσεως τῶν δογμάτων ἦτο ἡ λογικὴ ἢ ἡ Λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους. Περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς θεολογίας ταύτης κατὰ τὸν μεσαίωνα ἐν τῇ Δύσει καὶ τῶν προόδων, καθὼς καὶ τῶν ὑπερβολῶν καὶ ἐκτροπῶν αὐτῆς, γενήσεται λόγος ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ. Ὁ Λεόντιος διέκρινε κατὰ τὴν Ἀριστοτέλειον φιλοσοφίαν τὴν οὐσίαν ἢ φύσιν ἀπὸ τῆς ὑποστάσεως ἢ τῶν ἰδιωμάτων καὶ ὑπεστήριζεν, ὅτι ἡ μὲν ὑπόστασις ἢ τὸ πρόσωπον ταυτίζεται πρὸς τὸ ἄτομον ἢ τὴν δι' ἰδίων ἐπὶ μέρους γνωρισμάτων διακρινομένην καὶ καθ' ἑαυτὴν καὶ κεχωρισμένως ὑφισταμένην φύσιν, ἡ δὲ φύσις «τὸν τοῦ εἶναι λόγον ἐπιδέχεται»(51). Δὲν ὑφίσταται ἡ φύσις καθ' ἑαυτήν, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἀφαίρεσιν καὶ ἔννοιαν ψιλήν. Ὅταν λοιπὸν κατηγορῶμεν εἰς τὸν Χριστὸν καὶ φύσιν ἀνθρωπίνην, ἀγόμεθα νὰ δεχθῶμεν καὶ ἴδιον ἀνθρώπινον πρόσωπον. Ἀλλὰ τοῦτο εἶναι πεπλανημένον. Διότι μεταξὺ ὑποστάσεως καὶ ἀνυποστάτου ὑπάρχει καὶ μέσον τι, τοῦτο δὲ εἶναι τὸ ἐνυπόστατον, τὸ μὴ ὑφιστάμενον μὲν καθ' ἑαυτό, ἀλλ' ὑφιστάμενον ἐν ἑτέρῳ τινὶ καὶ συναποτελοῦν μετ' αὐτοῦ ὅλον τι. Ἐν τῷ Χριστῷ λοιπὸν ἡ ἀνθρωπίνη φύσις δὲν ὑφίσταται καθ' ἑαυτὴν ὡς ἰδία τις ὑπόστασις ἢ πρόσωπον, ἀλλὰ προσελήφθη ὑπὸ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Λόγου καὶ συναποτελεῖ μετ' αὐτῆς ἓν πρόσωπον. Ὡς δὲ ἡ ψυχὴ μετὰ τοῦ σώματος ἑνοῦται οὐσιωδῶς, οὕτω καὶ ὁ Λόγος μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Καὶ ὡς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἡ ψυχὴ διατηρεῖ τὰς ἰδίας πνευματικὰς ἰδιότητας, τὸ δὲ σῶμα τὰ προσιδιάζοντα εἰς αὐτὸ γνωρίσματα, οὕτω καὶ ἐν τῷ ἐνανθρωπήσαντι Λόγῳ ἑκατέρα φύσις διασώζει τὰ ἴδια αὐτῆς ἰδιώματα καὶ χαρακτηριστικά. Ὡς δὲ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα ἑνοῦνται εἰς ἓν πρόσωπον, οὕτω καὶ ἡ ἕνωσις τοῦ Λόγου μετὰ τῆς ἐκ μήτρας τῆς Παρθένου προσληφθείσης ἀνθρωπίνης φύσεως ἀποτελεῖ ἓν πρόσωπον. Ὑπάρχει ὅμως καὶ διαφορά τις. Ἐκ τῆς ἑνώσεως τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς δὲν προέρχεται ἓν μόνον ἄτομον, ἀλλ' εἶδος καὶ φύσις ἀνθρωπίνη, τὴν ὁποίαν ἀποτελοῦσι πολλὰ ἐπὶ μέρους ἄτομα. Ἡ ἕνωσις ὅμως τῆς ἀνθρωπίνης καὶ τῆς θείας φύσεως ἐν τῷ Χριστῷ ὑπῆρξε μοναδική, ἕνα καὶ μόνον Χριστὸν προβάλλουσα. Δὲν προῆλθεν ἐξ αὐτῆς φύσις τις δυναμένη νὰ κληθῇ «χριστότης» ἢ «εἶδος Χριστῶν» δυναμένη νὰ μεταδοθῇ καὶ εἰς ἄλλους, ὥστε νὰ ἔχωμεν πολλοὺς Χριστούς, ὡς ἐκ τῆς μιᾶς ἀνθρωπίνης φύσεως ἔχομεν πολλοὺς ἀνθρώπους. Αὕτη εἶναι ἡ κυρία ἐπιχειρηματολογία τοῦ Λεοντίου, ὅστις συνέγραψε «Λόγους τρεῖς κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν» καθὼς

(48) Δαμασκ. Ἔκδοσις Ὀρθοδ. πίστεως Γ' 15 καὶ 18 Μ. 1040, 1073, 1076 καὶ Mansi XI 373, 597.

(49) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 307. (50) Αὐτόθ. σελ. 305.

(51) Κατὰ Νεστοριανῶν καὶ Εὐτυχιανῶν βιβλία τρία Μ. 86, 1280.

καὶ τὸ ὡσαύτως σπουδαῖον ἔργον «Πρὸς τοὺς προσφέροντας ἡμῖν τινα τῶν Ἀπολιναρίου ψευδῶς ἐπιγεγραμμένα εἰς ὄνομα τῶν ἁγίων Πατέρων».

5. Ἀντίπους τοῦ Λεοντίου ὑπῆρξεν Ἰωάννης ὁ Φιλόπονος χρηματίσας καὶ ἐπίσκοπος Ἀλεξανδρείας, τοῦ ἔργου τοῦ ὁποίου ἐπιγραφομένου ὁ Διαιτητὴς σώζονται μόνον ἀποσπάσματα. Κατὰ τὸν Στεφανίδην(52) οὗτος τὴν Ἀριστοτέλειον φιλοσοφίαν ἐφήρμοσεν ἐπὶ τοῦ χριστολογικοῦ καὶ τοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος δόγματος, ταυτίζων ὑπόστασιν καὶ οὐσίαν. Οὕτως ἡ ἐν τῷ Χριστῷ μία ὑπόστασις ἦγεν εἰς ἀποδοχὴν μιᾶς οὐσίας (=Μονοφυσιτισμός), αἱ δὲ ἐν τῷ Θεῷ τρεῖς ὑποστάσεις ἔφερον εἰς ἀποδοχὴν τριῶν ἐπὶ μέρους οὐσιῶν, ἤτοι τριῶν κεχωρισμένων ἀπ' ἀλλήλων προσώπων. Ἡ δὲ μία τοῦ Θεοῦ οὐσία, περὶ τῆς ὁποίας γίνεται συνήθως λόγος, εἶναι ἡ γενικὴ ἔννοια τῶν τριῶν μερικῶν οὐσιῶν. Οἱ μονοφυσῖται οὗτοι θεολόγοι κατηγοροῦντο διὰ τοῦτο ὡς «τριθεῖται».

6. Ὁ δὲ ἐν τῷ κατὰ τοῦ Μονοθελητισμοῦ ἀγῶνι διακριθεὶς Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων συνέγραψεν ἔργον κατὰ τοῦ Μονοθελητισμοῦ ἀπολεσθέν, περιεσώθη ὅμως ἡ πρὸς τὸν Σέργιον Κωνσταντινουπόλεως ἐνθρονιστικὴ ἐπιστολή του, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀναιρεῖται ἡ πλάνη του Μονοενεργητισμοῦ, βαρυτέρα τῆς τοῦ Μονοθελητισμοῦ, διὰ τῆς ἀποδείξεως, ὅτι ἐν τῷ Χριστῷ ὑπῆρχον δύο ἐνέργειαι. Ὡσαύτως ὁ Σωφρόνιος συνέγραψε τοὺς βίους Κύρου καὶ Ἰωάννου καὶ Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας, καθὼς καὶ δέκα λόγους εἰς ἑορτὰς καὶ βιβλικὰ πρόσωπα. Διεκρίθη ὅμως καὶ ὡς ποιητὴς χρησιμοποιήσας τὸ ἀνακρεόντειον μέτρον καὶ καλλιεργήσας πρωτοτύπως τοὺς τονικοὺς ἀνακρεοντείους στίχους, οἵτινες ἐκτὸς τῶν ὀκτὼ συλλαβῶν, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἕκαστος τούτων, ἔχουσι καὶ τὴν κατάληξιν παροξύτονον. Οἱ ὕμνοι τοῦ Σωφρονίου ἀριθμούμενοι εἰς 23 ἀκολουθοῦσι τὴν Ἐφραίμειον διαίρεσιν εἰς Οἴκους καὶ κουκούλια ἢ ἀνακλώμενα. Ὁ Σωφρόνιος παρουσιάζεται ἀξιοθαύμαστος καὶ εἰς τὸν πεζὸν λόγον, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐπιτυγχάνει αἰσθητότατα τὸν ρυθμὸν καὶ τὴν ὁμοτονίαν, ἰδίᾳ ἐν τοῖς πανηγυρικοῖς λόγοις αὐτοῦ.

7. Ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ Σωφρονίου ἀντιμετωπισθέντα πατριάρχην Σέργιον ἀποδίδεται ὑπό τινων ὁ θαυμάσιος Ἀκάθιστος ὕμνος, εἰ καὶ ὑπ' ἄλλων θεωρεῖται συγγραφεὺς αὐτοῦ Γεώργιος ὁ Πισίδης ἢ τὸ πιθανώτερον ὁ συντάκτης τούτου παραμένει ἄγνωστος. Κατὰ κοινὴν δ' ἐκδοχὴν εἰσήχθη ὁ ὕμνος οὗτος εἰς ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν κατὰ τὸν Ζ' αἰῶνα, ὅτε τοῦ Ἡρακλείου πολεμοῦντος κατὰ τῶν Περσῶν, πατριαρχεύοντος δὲ τοῦ Σεργίου, ἐπολιορκήθη ἡ Κωνσταντινούπολις ὑπὸ τῶν Ἀβάρων, καὶ ἐλύθη ἡ πολιορκία αὕτη μετὰ σφοδρὰν θύελλαν, ἀποδοθείσης τῆς ἐντεῦθεν σωτηρίας τῆς πόλεως εἰς θαυμαστὴν ἐπέμβασιν καὶ προστασίαν τῆς Παρθένου. Εἶναι τὸ μόνον μέχρι τοῦ νῦν σωζόμενον πλῆρες ἐν ἐκκλησιαστικῇ χρήσει τοῦ εἴδους τῶν κοντακίων, εἰς τὴν σύνθεσιν τῶν ὁποίων διέπρεψεν ὁ Ρωμανός, ὁ μεγαλύτερος μελῳδὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὁ κατὰ τὸν Bouvy Πίνδαρος τῆς ρυθμικῆς ποιήσεως, οὗτινος τὰ ἔργα παρουσιάζουσι τὸν λειτουργικὸν ὕμνον ἢ μᾶλλον τὸ θρησκευτικὸν δρᾶμα ἐν τῇ τελειότητι αὐτοῦ(53).

8. Ὁ ἕτερος τῶν διακριθέντων ἐν τῷ κατὰ τοῦ Μονοθελητισμοῦ ἀγῶνι Μάξιμος ὁ ὁμολογητής († 662) θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Κρουμβάχερ(54) ὁ διαπρεπέστερος θεολόγος τοῦ ἑβδόμου αἰῶνος. Ὁ Μάξιμος ἐθεμελίωσε φιλοσοφικῶς τὴν κατὰ τοῦ Μονοθελητισμοῦ πολεμικὴν διακρίνας θέλημα φυσικὸν καὶ θέλημα γνωμικόν. Εἰς ἀναίρεσιν δηλαδὴ τῆς ἐνστάσεως τῶν Μονοθελητῶν, καθ' ἣν ἡ παραδοχὴ δύο ἐνεργειῶν ἐν τῷ Χριστῷ εἰσάγουσα διαίρεσιν ἐν αὐτῷ ἄγει καὶ εἰς τὴν παραδοχὴν δύο θελημάτων «ἐναντίως πρὸς ἄλληλα ἐχόντων», διὸ καὶ οὗτοι διετείνοντο, ὅτι ἡ ἐν τῷ θεανθρώπῳ ἀνθρωπίνη φύσις ἤτό

(52) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 308.
(53) Ed. Bouvy, Poètes et mélodes, Nimes 1886 σελ. 367.
(54) Ἔνθ' ἀνωτ. τόμ. Α' σελ. 195.

τι «θεοκίνητον ὑπὸ τῆς αὐτοῦ τοῦ Λόγου θεότητος ἀεὶ καὶ ἐν πᾶσιν ἀγόμενον», καὶ ἡ φυσικὴ κίνησις αὐτῆς ἐγίνετο «ὁπότε καὶ οἵαν καὶ ὅσην αὐτὸς ὁ Θεὸς Λόγος ἠβούλετο»(55), ὁ Σωφρόνιος ἐποιήσατο τὴν διάκρισιν ταύτην. Κατ' αὐτὴν τὸ φυσικὸν θέλημα φέρεται οἱονεὶ αὐτομάτως πρὸς τὸ ἀγαθόν, χωρὶς νὰ εἶναι τοῦτο ἠναγκασμένον, ἀλλ' αὐτεξούσιον. Ὁ Θεὸς θέλει ἐλευθέρως κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον. «Φύσει ὢν ἀγαθὸς καὶ φύσει δημιουργὸς καὶ φύσει Θεὸς οὐκ ἀνάγκῃ ταῦτά ἐστι», κατηγορεῖται δ' ἐπ' αὐτοῦ ἡ αὐτεξουσιότης «ὑπερουσίως». Τὸ γνωμικὸν ἐξ ἄλλου θέλημα κατηγορούμενον ἐπὶ τοῦ πεπτωκότος ἀνθρώπου καὶ ὑποκείμενον εἰς πλάνην εἶναι ἐπισφαλὲς καὶ ἀτελές. Ὁ Κύριος λοιπὸν ἀπηλλαγμένος τῆς διαστροφῆς, τὴν ὁποίαν ἐν ἡμῖν ἐδημιούργησεν ἡ ἁμαρτία, λόγῳ δὲ καὶ τῆς καθ' ὑπόστασιν ἑνώσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν θεότητα ἀπολαύων τοῦ φωτὸς τῆς ὑπερφυσικῆς γνώσεως, εἶχε μόνον τὸ φυσικὸν θέλημα, οὐχὶ δὲ καὶ τὸ γνωμικὸν καὶ ἦν «θέλων καθ' ἑκατέραν φύσιν, θεϊκῶς καὶ ἀνθρωπίνως, οὐχ ὡς μόνα θέλων ἃ φυσικῶς ὡς Θεὸς ἤθελε». Διότι τότε πῶς ἤθελε νὰ φάγῃ καὶ νὰ πίῃ καὶ νὰ ἀναπαυθῇ; Ἀλλ' ἤθελε καὶ ὡς ἄνθρωπος «οὐκ ἐναντιότητι γνώμης, ἀλλ' ἐν ἰδιότητι τῶν φύσεων»(56). Ὁ Μάξιμος συνέγραψε πλεῖστα συγγράμματα ἤτοι Δογματικὰ καὶ πολεμικά, Ἑρμηνευτικά, Σχόλια εἰς Πατέρας, Ἠθικὰ καὶ ἀσκητικά, ἐπιστολὰς καὶ τὴν Μυσταγωγίαν ἔργον λειτουργικόν. Ἐκ τούτων περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς ἱκανά. Κατέλαβεν ὅμως καὶ ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν Μυστικῶν θεολόγων ἑρμηνεύσας τα κατὰ τὰ τέλη τοῦ πέμπτου καὶ ἀρχὰς τοῦ ἕκτου αἰῶνος τὸ πρῶτον μνημονευόμενα καὶ ψευδῶς εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἀποδιδόμενα συγγράμματα, τὰ περιέχοντα σύστημα μυστικῆς θεολογίας.

4. *Μυστικὴ Θεολογία.*

1. Ἵνα κατανοηθῶσιν ἡ ἔννοια καὶ αἱ τάσεις καὶ αἱ ὑπερβολαί, εἰς τὰς ὁποίας προϊόντος τοῦ χρόνου ἐξέκλινεν ἡ μυστικὴ θεολογία, δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι κυρία πηγὴ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ὀρθοδόξου Θεολογίας εἶναι ἡ Ἁγία Γραφή, ὡς ἑρμηνεύεται αὕτη ὑπὸ τῆς ἐν τῇ συνειδήσει τῆς Ἐκκλησίας, τοῖς ὅροις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων, τῇ συμφωνίᾳ τῶν Πατέρων (consensus Patrum) καὶ τῇ ἀνέκαθεν καὶ ἀπ' ἀρχῆς πράξει τῆς Ἐκκλησίας ἀποθησαυρισθείσης Ἀποστολικῆς Παραδόσεως. Αἱ δύο αὗται πηγαί, ἐνέχουσαι ἀπόλυτον κῦρος ἀποτελοῦσι τὸν ἀντικειμενικὸν κανόνα τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας καὶ πίστεως. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, ὡς ὁ παράγων ὁ προσοικειούμενος τὸν ἀντικειμενικὸν τοῦτον κανόνα καὶ ἀποσαφῶν τοῦτον, ἵνα καταστῇ ἐν ἐπιγνώσει καὶ ἐν βιώματι πίστις, ἔχει ἀναμφιβόλως νὰ ἐπιτελέσῃ ἔργον σημαντικόν. Δι' αὐτοῦ, φωτιζομένου καὶ ὑπὸ τοῦ Πνεύματος, ὁ ἀντικειμενικὸς καθίσταται καὶ ὑποκειμενικὸς κανὼν πίστεως, μεταβαλλόμενος εἰς πεῖραν νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς, φωτίζων μὲν τὴν σκέψιν καὶ χαλιναγωγῶν ἐντὸς τῶν ὑπὸ τοῦ φωτὸς τοῦ ἐκ τοῦ ἀντικειμενικοῦ κανόνος ἐκπεμπομένου τὸ συναίσθημα, κατευθύνων δὲ καὶ τὴν θέλησιν εἰς τὴν ὁδὸν τὴν ἐκ τοῦ κανόνος τούτου καθοριζομένην. Διὰ τῆς ὁμαλῆς δὲ καὶ φυσιολογικῆς τῶν τριῶν τούτων τῆς ψυχῆς δυνάμεων ἐξελίξεως καὶ ἀναπτύξεως ὁ ὑπὸ τῆς νέας ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως φωτισμὸς καὶ ἡ ἐξ αὐτοῦ νέα ζωὴ καθίσταται καὶ κτῆμα τῶν πιστῶν. Ὅταν ὅμως τὸ συναίσθημα θεωρηθῇ ὡς ἄμεσός τις πηγὴ θείας γνώσεως, τότε καὶ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς παραμερίζεται καὶ στερεῖται τῶν πρὸς γνῶσιν δικαιωμάτων αὐτοῦ, καὶ αἱ ἀντικειμενικαὶ πηγαὶ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἡ Γραφὴ καὶ ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις, ἀποβάλλουσι τὸ κῦρος αὐτῶν. Οὕτω

(55) Ἐπιστολὴ Σεργίου πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας Κύρον Mansi XI, 533, 536.
(56) Μαξίμου πρὸς Μαρῖνον Μ. 91, 12 καὶ 21 καὶ 73 καὶ Διάλεξις πρὸς Πύρρον Μ. 91, 301, 308.

προέρχεται ὁ ἄμετρος καὶ ἀξιοκατάκριτος Μυστικισμός. Λέγομεν δὲ ὁ ἀξιοκατάκριτος Μυστικισμός, διότι δὲν πρέπει ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦτον Μυστικισμὸς νὰ ἀποδοκιμάζωνται πᾶσαι αἱ μορφαὶ τῆς χριστιανικῆς πείρας, τῆς ἐκδηλουμένης πολλάκις καὶ εἰς ἀσυνήθη θερμότητα συναισθήματος. Ἐφ' ὅσον ὁ Μυστικισμὸς ἐξακολουθεῖ νὰ ἀντλῇ τὰς ἐμπνεύσεις αὐτοῦ ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, νὰ κρατύνηται δὲ καὶ ὑπὸ τῆς μυστηριακῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, κατ' οὐδένα λόγον ἐπιτρέπεται νὰ κατακρίνεται, διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει θὰ ὑπέπιπτεν εἰς τὴν κατάκρισιν καὶ αὐτὴ ἡ Ἁγία Γραφή. Αὐτὸς ὁ Κύριος λέγων τὸ «ὁ ἔχων ὦτα ἀκούειν ἀκουέτω» (Ματθ. ια΄ 15) καὶ προσεπικυρῶν τοὺς λόγους τοῦ Ἡσαΐου «ἀκοῇ ἀκούσετε καὶ οὐ μὴ συνῆτε καὶ βλέποντες βλέψετε καὶ οὐ μὴ ἴδητε» (Ματθ. ιγ΄ 14), καθιστᾷ σαφές, ὅτι ἐκτὸς τῶν σωματικῶν αἰσθητηρίων ὑπάρχουσι καὶ ἐσωτερικὰ αἰσθητήρια τῆς καρδίας, ἅτινα ἀπαμβλύνονται ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ οἱ ἐκ τῶν ἀκροατῶν τοῦ λόγου μὴ ἔχοντες ταῦτα κεκαθαρμένα «βλέποντες οὐ βλέπουσι καὶ ἀκούοντες οὐκ ἀκούουσιν οὐδὲ συνιοῦσι». Πρέπει δέ, ἵνα θέλῃ τις «ποιεῖν τὸ θέλημα τοῦ πέμψαντος» τὸν Ἰησοῦν, ὅπως γνωρίσῃ «περὶ τῆς διδαχῆς» αὐτοῦ «πότερον ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐστιν» ἢ ὁ Ἰησοῦς ἀφ' ἑαυτοῦ λαλεῖ (Ἰωάν. ζ΄ 17). Καὶ πρέπει νὰ ἀγαπᾷ τις, ἵνα γνωρίσῃ τὸν Θεόν, διότι «ὁ μὴ ἀγαπῶν οὐκ ἔγνω τὸν Θεόν»(Α΄ Ἰωάν. δ΄ 8). Καὶ καθὼς παρατηρεῖ ὁ C. I. Nitzsch(57) «εἶναι πρόδηλον, ὅτι ὁ θρησκεύων, ὁ πιστεύων ὡς τοιοῦτος εἶναι μυστικός. Οἱοσδήποτε δέ, ὅστις καθιστᾷ τὸν Θεὸν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἀντικείμενον τῆς σκέψεώς του, χωρὶς νὰ ἀγαπᾷ αὐτὸν καὶ νὰ γίνεται καθαρὸς τῇ καρδίᾳ, δὲν δύναται νὰ γνωρίσῃ αὐτὸν κατὰ τρόπον ζωντανόν». Ἀλλ' ὅταν ἐν τῷ μυστικῷ τὸ συναίσθημα ἐξωθηθῇ εἰς ὑπερβολὴν καὶ παραφοράν, ὁδηγοῦσαν εἰς ἐκστάσεις, διὰ τῶν ὁποίων οὗτος φαντάζεται, ὅτι λαμβάνει νέας ἀποκαλύψεις ὑπερεχούσας τῆς ὑπὸ τῆς Γραφῆς παρεχομένης θείας Ἀποκαλύψεως, ἔχομεν πλέον τὸν πεπλανημένον καὶ ἄμετρον καὶ ἀξιοκατάκριτον Μυστικισμόν. Ὁ μυστικὸς τότε ὑποτιμᾷ τὴν Γραφήν. Παραθεωρεῖ δὲ καὶ τὰ Μυστήρια ὑπὸ τῆς ὑπερεξογκώσεως τοῦ συναισθήματός του φανταζόμενος, ὅτι ἔρχεται εἰς ἀμεσωτέραν κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς χάριτος αὐτοῦ. Πρὸς τί νὰ κρατῇ εἰς χεῖρας τὸν λύχνον τῶν Γραφῶν, ὅταν αὐτὸς ὁ Ἥλιος τῆς δικαιοσύνης ρίπτῃ ἀμέσως τὰς ἐκπάγλους καὶ φωτεινὰς ἀκτῖνας εἰς τὸ ἐσωτερικόν του; Καὶ τίς ἡ ἀνάγκη τῆς διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς Εὐχαριστίας θείας Κοινωνίας, ὅταν αὐτὸς κοινωνῇ ἀμέσως καὶ γεύεται αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ; Οὕτω δι' ἄλλης ὁδοῦ καταντᾷ καὶ οὗτος εἰς τὴν αὐτὴν πλάνην, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ὁ ὀρθολογιστής, ὅστις μὴ δεχόμενος τὸ κῦρος καὶ τὴν ὑπερφυσικὴν θεοπνευστίαν τῆς Γραφῆς πειρᾶται διὰ μόνου τοῦ λογικοῦ του νὰ ἐρευνήσῃ καὶ νὰ ἀχθῇ εἰς κατανόησιν τοῦ θείου καὶ τῶν μυστηρίων αὐτοῦ. Μυστικισμὸς ἄμετρος καὶ Ὀρθολογισμός, λέγει ὁ Fisher(58), συμφωνοῦσιν εἰς τὴν ἀπόρριψιν ἀντικειμενικοῦ τινος κανόνος διδασκαλίας, κύρους τινὸς ἐξωτερικοῦ, ὑπερτέρου παντὸς ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀτομικοῦ κύρους. Ὁ ἄμετρος Μυστικισμὸς εἰς τὸν θρόνον τοῦ κύρους ἐγκαθιδρύει τὸ συναίσθημα· ὁ ὀρθολογισμὸς ἐγκαθιδρύει εἰς αὐτὸν τὸν λόγον. Εἶναι ἀμφότερα διάφοροι μορφαὶ μονομεροῦς ὑποκειμενισμοῦ. Συχνάκις δὲ παρουσιάζουσιν ἐπαλήθευσιν τοῦ ἀξιώματος, καθ' ὃ «τὰ ἄκρα συναντῶνται». Διότι ἔξαψις τοῦ συναισθήματος ἐν τῷ ὀρθολογιστῇ καὶ ἀπόσβεσις τῆς ζέσεως ἐν τῷ μυστικῷ ἄγει τούτους εἰς τὸ νὰ ἀνταλλάξωσι τὰς θέσεις των. Ὁ μυστικὸς ψυχραινόμενος καθίσταται ὀρθολογιστὴς καὶ ὁ ὀρθολογιστὴς θερμαινόμενος καθίσταται μυστικός.

2. Μετὰ τὰ προεισαγωγικὰ ταῦτα κατανοοῦμεν πλήρως πῶς διέπρεψαν μὲν οἱ πρῶτοι εἰσηγηταὶ τοῦ Μυστικισμοῦ Μακάριος ὁ μέγας καὶ Διάδοχος ὁ Φωτικῆς καὶ Μάξιμος ὁ ὁμολογητής, ἐξετιμήθησαν δὲ παρά τινας μονοφυσιτιζούσας τάσεις αὐτῶν τὰ εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἀποδιδόμενα συγ-

(57) Παρὰ Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 12,

(58) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 13.

γράμματα. Ἐξηγεῖται ἀκόμη καὶ ἡ ὑπερβολικὴ ροπὴ τινῶν ἐκ τούτων πρὸς τὴν ἀλληγορίαν γενικῶς καὶ τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν τῶν Γραφῶν εἰδικώτερον. Καὶ ὁ μὲν παλαιότερος πάντων τούτων Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος († 390) συνέγραψε μεταξὺ ἄλλων καὶ πεντήκοντα ὁμιλίας πνευματικάς, αἵτινες «εἶναι πολλῆς ἀξίας καὶ μαρτυροῦσιν, ὅτι ἐγράφησαν ὑπὸ πρωτοτύπου, ἀγνοῦ καὶ σοβαροῦ ἀσκητικοῦ πνεύματος ἔχοντος ἀξιόλογον μυστικὴν πτῆσιν»([59]). Κατ' αὐτὸν ὁ Θεὸς «διὰ χρηστότητα ἄφραστον καὶ ἀγαθότητα ἀνεννόητον μεταβάλλει καὶ σμικρύνει καὶ ἐξομοιοῖ ἑαυτόν, σωματοποιῶν κατὰ χώρησιν, ταῖς ἁγίαις ψυχαῖς, ἵνα ὁραθῇ αὐταῖς ὁ ἀόρατος, καὶ ψηλαφηθῇ κατὰ τὴν φύσιν τῆς λεπτότητος τῆς ψυχῆς ὁ ἀψηλάφητος, καὶ αἴσθωνται αὐτοῦ τῆς γλυκύτητος καὶ τῆς χρηστότητος τοῦ φωτός, τῆς ἀρρήτου ἀπολαύσεως αὐτῇ πείρᾳ ἀπολαύσωσιν». Καὶ «ὅταν ἡ ψυχὴ πρὸς τὴν τελειότητα τοῦ πνεύματος καταντήσῃ, τελείως πάντων τῶν παθῶν ἀποκαθαρισθεῖσα καὶ τῷ Παρακλήτῳ Πνεύματι διὰ τῆς ἀρρήτου κοινωνίας ἑνωθεῖσα καὶ ἀνακερασθεῖσα, καὶ καταξιωθῇ πνεῦμα γενέσθαι συγκεκραμένη τῷ Πνεύματι, τότε ὅλη φῶς, ὅλη ὀφθαλμός, ὅλον πνεῦμα, ὅλον χαρά, ὅλον ἀνάπαυσις, ὅλον ἀγαλλίασις, ὅλον ἀγάπη, ὅλον σπλάγχνα, ὅλον ἀγαθότης καὶ χρηστότης γίνεται. Ὥσπερ γὰρ ἐν ἀβύσσῳ θαλάσσης λίθος πανταχόθεν ὕδατι περιέχεται, οὕτως οὗτοι παντὶ τρόπῳ Πνεύματι ἁγίῳ ἀνακεκραμένοι ἀφομοιοῦνται Χριστῷ»([60]) Σημειωτέον, ὅτι ὁ Μακάριος ποιεῖται πυκνοτάτην χρῆσιν τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἰς ὑπὲρ τριακόσια χωρία ταύτης παραπέμπων ἐν ταῖς ὁμιλίαις αὐτοῦ ταύταις.

3. Ὁ δὲ κατὰ τὰ μέσα τοῦ πέμπτου αἰῶνος ἐπίσκοπος Φωτικῆς (τῆς σημερινῆς ἐν Ἠπείρῳ Βελλᾶς) Διάδοχος συνέγραψε μεταξὺ ἄλλων καὶ Κεφάλαια γνωστικὰ ἑκατὸν «ἐν οἷς ἐν μυστικιζούσῃ τάσει πραγματεύεται περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐπιτεύξεως τῆς γνώσεως ἤτοι τῆς μοναχικῆς τελειώσεως»([61]). Ἀναγινώσκομεν ἐν τῷ 84 τῶν κεφαλαίων τούτων: «Ὅτε πάσας τὰς ἀρετὰς ὁ τοῦ ἀγῶνος ἄνθρωπος ἐγκομβώσοιτο καὶ μάλιστα τὴν τελείαν ἀκτημοσύνην, τότε τὴν πᾶσαν αὐτοῦ βαθυτέρᾳ τινὶ αἰσθήσει περιαυγάζει φύσιν» ἡ χάρις «εἰς ἀγάπην λοιπὸν αὐτὸν πολλὴν περιθάλπουσα». Καὶ ἐν τῷ 87 κεφαλαίῳ: «Ἐὰν οὖν ἁρξώμεθα θερμῷ ζήλῳ τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ διαπράττεσθαι, ἅπαντα ἡμῶν τὰ αἰσθητήρια ἐν βαθείᾳ τινὶ αἰσθήσει φωτίζουσα ἡ χάρις, τὰ μὲν ἡμέτερα ὥσπερ καταφλέγει ἐνθυμήματα, ἡδύνουσα δὲ ἡμῶν τὴν καρδίαν ἐν εἰρήνῃ τινὶ φιλίας ἀνενδότου πνευματικά τινα, καὶ οὐκέτι κατὰ σάρκα λογίζεσθαι παρασκευάζει». Καὶ ἐν κεφαλαίῳ 89-91 ἀναγινώσκομεν: «Διηγήσατό μοί τις τῶν ἁπλήστῳ τινὶ γνώμῃ ἀγαπώντων τὸν Θεόν, ὅτι ἐπιθυμήσαντί μοι γνωστῶς γνῶναι τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ, παρέσχε τοῦτο ἐν αἰσθήσει πολλῇ καὶ πληροφορίᾳ ὁ ἀγαθός. Καὶ τοσοῦτον τῆς τοιαύτης ἐνεργείας ἠσθόμην, ὥστε ἐπείγεσθαι μέν τότε τὴν ψυχὴν μετὰ ἀνεκλαλήτου τινὸς χαρᾶς καὶ ἀγάπης ἐκδῆναι ἐκ τοῦ σώματος καὶ ἀπελθεῖν τῆς προσκαίρου ζωῆς τὸν τρόπον»([62]).

4. Πατὴρ ἐν τούτοις τῆς μυστικῆς Θεολογίας ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὑπῆρξεν ὁ ἄγνωστος συγγραφεὺς τῶν εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἀποδιδομένων συγγραμμάτων, ὅστις παρὰ τὸ ὅτι ἀναμιγνύει ἐν τῷ πλήρει συστήματι αὐτοῦ μετὰ χριστιανικῶν καὶ στοιχεῖα ἐκ τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας, οὔτε τὰ δικαιώματα τοῦ νοῦ πρὸς γνῶσιν τοῦ Θεοῦ παραθεωρεῖ, οὔτε τὴν ἀναγκαιότητα τῶν μυστηρίων ἀρνεῖται. Ὁ συγγραφεὺς χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Στεφανίδου([63]) ὡς πρωτότυπος καὶ οὐχὶ ὡς πλαγιάτωρ ἢ συμπιλητής, μεταχειρίζεται

(59) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 282.

(60) Ὁμιλίαι πνευματικαὶ ἐκδ. ὑπὸ Σπυρ. Ζερβοῦ (Βενετία 1857) Ὁμιλ. τετάρτη σελ. 24-25 καὶ Ὁμιλ. δεκάτη ὀγδόη σελ. 139.

(61) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 288.

(62) Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν. Ἔκδ. Π. Τζελάτη (Ἀθῆναι 1893) σελ. 158, 159, 160, 161. (63) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 304.

δὲ τὰ νεοπλατωνικὰ καὶ χριστιανικὰ στοιχεῖα κατὰ τρόπον προσωπικόν. Τὸ κύριον δὲ σύγγραμμα αὐτοῦ ἀποτελεῖται ἐκ τεσσάρων πραγματειῶν ὑπὸ τοὺς τίτλους: 1) Περὶ τῆς οὐρανίας ἱεραρχίας. 2) Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας. 3) Περὶ θείων ὀνομάτων καὶ 4) Περὶ μυστικῆς Θεολογίας. Παρὰ τὸ ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἐξαίρει τὸν Θεὸν ὡς ἐν θείῳ γνόφῳ καὶ ἐν ἀπροσίτῳ φωτὶ κατοικοῦντα καὶ ὑπὲρ πᾶσαν οὐσίαν καὶ γνῶσιν ὄντα, εἶναι ἐν τούτοις ὁ εἰσηγητὴς τῶν τριῶν ὁδῶν, δι' ὧν ἄγεταί τις εἰς γνῶσίν τινα τῶν θείων ἰδιοτήτων, ἥτις ἐπιτυγχάνεται «ἐν τῇ πάντων ἀφαιρέσει καὶ ὑπεροχῇ καὶ ἐν τῇ πάντων αἰτίᾳ»(64). Καθορίζων δ' ἀλλαχοῦ τὴν μέθοδον τῆς «πάντων ἀφαιρέσεως» παραβάλλει αὐτὴν πρὸς σμίλην, διὰ τῆς ὁποίας τὸ εἰς τὰ βάθη ὀγκώδους τινὸς μαρμάρου ἐμπεφυκὸς ἄγαλμα ἀποκαλύπτομεν ἀφαιροῦντες δι' αὐτῆς τὴν συγκαλύπτουσαν αὐτὸ περιττὴν ὕλην καὶ ἐμφανίζοντες τὰς ὑπ' αὐτῆς τέως ἀποκρυπτομένας ὡραιότητας αὐτοῦ(65). Δὲν ἀρνεῖται λοιπὸν ὁ Διονύσιος καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ νοῦ. Δὲν παύει ἐν τούτοις ὁ Θεὸς νὰ εἶναι ὑπὲρ πᾶσαν οὐσίαν καὶ γνῶσιν «ἡ ὑπερούσιος καὶ κρυφία Θεότης», μόνον δὲ διὰ φωτισμοῦ καὶ καθάρσεως δύναταί τις νὰ προσεγγίσῃ «τὸν γνόφον τῆς ἀγνωσίας τὸν ὄντως μυστικὸν» καὶ διὰ τῆς ἀγνοίας τοῦτ' ἔστιν ἀπ' εὐθείας διὰ τοῦ συναισθήματος γνωρίζει τὸν ὑπὲρ νοῦν, «τῷ παντελῶς ἀγνώστῳ τῇ πάσης γνώσεως ἀνενεργεσίᾳ κατὰ τὸ κρεῖττον ἑνούμενος καὶ τῷ μηδὲν γινώσκειν»(66). Ὁ φωτισμὸς καὶ ἡ κάθαρσις τοῦ ἀνθρώπου ἐξυπηρετεῖται ὑπὸ τῆς ἐπιγείου ἱεραρχίας, «ἧς ἀρχὴ καὶ οὐσία καὶ θεαρχικωτάτη δύναμις αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς ὁ θεαρχικώτατος νοῦς» καὶ ἡ ὁποία ἀποτελουμένη ἐκ τριῶν βαθμῶν, ὡς καὶ ἡ οὐράνιος θεαρχία (ἐξ ἑνέα μὲν ταγμάτων, εἰς τρεῖς ὅμως διακοσμήσεις κατανεμομένων), ἤτοι ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, διοχετεύει τὴν θείαν γνῶσιν καὶ τὰς θείας δυνάμεις εἰς τὴν ἐπίγειον ἐκκλησίαν. Οὕτως ἐκ τοῦ ἑνὸς Θεοῦ προεβλήθη πρὸς τὰ ἔξω ἡ οὐράνιος ἱεραρχία ἐκ τριῶν τάξεων ἀγγέλων ἀποτελουμένη καὶ ἡ ἐπίγειος ἱεραρχία εἰς τρεῖς καὶ αὕτη διαβαθμίσεις διακρινομένη. Μεταδιδομένης δὲ ἀπὸ τῆς τελευταίας ταύτης ἡ θεία γνῶσις καὶ δύναμις διὰ τῶν ἱερουργουμένων ὑπ' αὐτῆς μυστηρίων ἐπανάγεται ἡ ἐκκλησία εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἐπιτυγχάνεται ὑπὸ τῶν μετεχόντων τῶν θείων μυστηρίων καὶ ἠθικῶς κεκαθαρμένων «ἡ τῆς ἱερᾶς ἀληθείας δρασίς τε καὶ ἐπιστήμη, ἡ τῆς ἑνοειδοῦς τελειώσεως ἔνθεος μέθεξις, αὐτοῦ τοῦ ἑνὸς ὡς ἐφικτὸν ἡ τῆς ἐποψίας ἑστίασις, τρέφουσα νοητῶς καὶ θεοῦσα πάντα τὸν εἰς αὐτὴν ἀνατεινόμενον»(67).

5. Τὸ σύστημα τοῦ Διονυσίου ἔσχε ζηλωτὴν μαθητὴν καὶ συνήγορον Μάξιμον τὸν Ὁμολογητήν, ὅστις κατὰ τὸν Fisher(68) συνανέμιξε μετὰ τοῦ μυστικισμοῦ του καὶ ἠθικόν τι στοιχεῖον κατὰ τὴν περὶ ἐλευθέρας θελήσεως καὶ αὐτεξουσίου ἔκδοχὴν αὐτοῦ. Σχολιάσας τὰ συγγράμματα τοῦ Διονυσίου καὶ ἀπαλλάξας τὴν μυστικὴν Θεολογίαν τῶν νεοπλατωνικῶν ἰδεῶν ἔφερεν αὐτὴν εἰς μεγαλυτέραν ἁρμονίαν πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν(69). Δυνάμεθα δὲ νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ Μάξιμος εἶναι ὁ αὐστηρῶς ὀρθόδοξος ἐκπρόσωπος τῆς μυστικῆς Θεολογίας. Κατ' αὐτὸν «τῶν Ἁγίων Γραφῶν χωρὶς οὐκ ἔστι κατὰ ἀλήθειαν δύναμις νοημάτων θεοπρεπής», θεωρεῖ δὲ τὴν μὲν Παλαιὰν Διαθήκην ὡς τῆς πρακτικῆς μᾶλλον προνοουμένην φιλοσοφίας, τὴν νέαν δὲ Διαθήκην ὡς καινοῦ μυστηρίου διδάσκαλον καὶ τῆς ἐν ἑκάστῳ τῶν πιστῶν θεωρητικῆς ἕξεως ποιητικήν». Αὕτη «τὸν νοῦν πρὸς τὸν Θεὸν ἀναβιβάζει»(70). Ὑπὸ τὸ γράμμα ὅμως τοῦ νόμου ὑπάρχει «ἡ φανέρωσις τῆς φυσικῆς θεωρίας, τῆς

(64) Περὶ θείων ὀνομ. VII 3 M. 3, 869.
(65) Μυστ. Θεολ. II M. 3, 1025.
(66) Αὐτόθ. III M. 3, 1000 καὶ 1020.
(67) Πρόλ. Περὶ θείων ὀνομ. 1, 3 καὶ Περὶ οὐραν. ἱεραρ. 6, 2 καὶ 7, 1 καὶ 4
(68) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 173. (69) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 305.
(70) Περὶ Θεολογίας ἑκατοντὰς ἕκτη 82-84.

μυστικῶς ἐγκεκρυμμένης τῷ γράμματι γνώσεως». Ἐπειδὴ δὲ «τὸ γράμμα ἀποκτείνει, τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖ, χρὴ τὸ ἀποκτείνειν πεφυκὸς ἀποκτείνεσθαι πνεύματι ζωοποιῷ»([71]). Ἐντεῦθεν ὁ Μάξιμος παρουσιάζεται σφόδρα ρέπων πρὸς τὴν ἀλληγορίαν. Οὕτω κατ' αὐτὸν «ὁ Ἡρῴδης ἐνεργείας τόπον ἐπέχει παθῶν, ὁ δὲ Πιλᾶτος τῆς ὑπ' αὐτῆς ἡπατημένης ἕξεως· ὁ δὲ Καῖσαρ τοῦ σκοτεινοῦ κοσμοκράτορος, οἱ δὲ Ἰουδαῖοι» τῆς εἰς «τὴν φθοροποιὸν τυραννίδα τοῦ διαβόλου» δουλωθείσης ψυχῆς([72]).

6. Ὁ πιστὸς κατὰ τὸν Μάξιμον «ἐξανύων τὴν ἀρετὴν μετὰ τῆς πρεπούσης γνώσεως καὶ ὑποζύγιον ἔχων τὸ σῶμα» ἀπολαύει τοῦ σαββάτου, τὸ ὁποῖον εἶναι «ἡ κατ' ἀρετὴν ἀπαθὴς καὶ εἰρηναία τῆς τε ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος κατάστασις, ἤγουν ἀναλλοίωτος ἕξις»([73]). «Σάββατα δὲ σαββάτων ἐστὶν ἡρεμία πνευματικὴ ψυχῆς λογικῆς καὶ ἀπ' αὐτῶν πάντων τῶν ἐν τοῖς οὖσι θειοτέρων λόγων τὸν νοῦν συστειλάσης καὶ μόνῳ τῷ Θεῷ κατ' ἐρωτικὴν ἔκστασιν ὁλικῶς ἐνδυσάσης καὶ παντελῶς ἀκίνητον αὐτὸν τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς μυστικῆς Θεολογίας ποιησάσης». «Ἐν πνεύματι δὲ περιτομὴ καρδίας ἐστὶν ἡ τῶν κατ' αἴσθησιν καὶ νοῦν περὶ τὰ αἰσθητὰ καὶ τὰ νοητὰ φυσικῶν ἐνεργειῶν παντελὴς περιαίρεσις»([74]). Ταύτην ἐπιτυχόντες οἱ ἅγιοι «τὸν νοῦν τῆς περὶ τὰ ὄντα πάντα κινήσεως καθαρῶς ἀπολυθέντα καὶ αὐτῆς τῆς καθ' αὐτὸν φυσικῆς ἐνεργείας ἡρεμοῦντα τῷ Θεῷ προσεκόμισαν καὶ ὁλικῶς πρὸς Θεὸν συναχθέντες ὅλοι ὅλῳ Θεῷ ἐγκραθῆναι διὰ τοῦ πνεύματος ἠξιώθησαν». Οὕτω τῷ «πρὸς Θεὸν τὸν νοῦν γνωστικῷ» ἕπεται «ἀναισθησία» ἀπὸ τῶν τῆς σαρκὸς παθῶν καὶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ «γίνεται Θεὸς τῇ μεθέξει τῆς θεϊκῆς χάριτος πασῶν τῶν κατὰ νοῦν τε καὶ αἴσθησιν αὐτή τε παυσαμένη καὶ ἑαυτῇ τὰς τοῦ σώματος συναποπαύσασα φυσικὰς ἐνεργείας, συνθεωθέντος αὐτῇ κατὰ τὴν ἀναλογοῦσαν αὐτῷ μέθεξιν τῆς θεώσεως, ὡς μόνον τὸν Θεὸν διά τε τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος φαίνεσθαι». Καὶ «ἐν μὲν τῷ Χριστῷ, Θεῷ ὄντι καὶ Λόγῳ τοῦ Πατρός, ὅλον κατ' οὐσίαν οἰκεῖ τὸ πλήρωμα τῆς Θεότητος σωματικῶς, ἐν ἡμῖν δὲ κατὰ χάριν οἰκεῖ τὸ πλήρωμα τῆς Θεότητος, ἡνίκα πᾶσαν ἐν ἑαυτοῖς ἀθροίσωμεν ἀρετὴν καὶ σοφίαν καὶ μηδενὶ τρόπῳ, κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνθρώπῳ, λειπομένην τῆς πρὸς τὸ ἀρχέτυπον ἀληθοῦς ἐκμιμήσεως»([75]). Οὕτως «ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος, ἐφάπαξ κατὰ σάρκα γεννηθείς, ἀεὶ γεννᾶται θέλων κατὰ πνεῦμα τοῖς θέλουσι· καὶ γίνεται βρέφος ἑαυτὸν ἐν ἐκείνοις διαπλάττων ταῖς ἀρεταῖς· καὶ τοσοῦτον φαινόμενος, ὅσον χωρεῖν ἐπίστανται τὸν δεχόμενον· οὐ φθόνῳ σμικρύνων τοῦ οἰκείου μεγέθους τὴν ἔκφανσιν, ἀλλὰ μέτρῳ σταθμίζων τῶν ὁρᾶν ποθούντων τὴν δύναμιν. Οὕτως ἀεὶ καὶ φαινόμενος ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος τοῖς τρόποις τῶν μετοχῶν, ἀεὶ διαμένει κατὰ τὴν ὑπερβολὴν τοῦ μυστηρίου τοῖς πᾶσιν ἀθέατος»([76]).

7. Αὗται εἰσιν αἱ θεμελιώδεις γραμμαὶ τῆς κατὰ πάντα ὀρθοδόξου καὶ ἐν πλείστοις ἀλληγοριζούσης μυστικῆς Θεολογίας τοῦ Μαξίμου. Τοῦ δὲ εἰς τὰ μυστήρια σεβασμοῦ καὶ τῆς περὶ αὐτῶν ὀρθῆς κατὰ πάντα πίστεως αὐτοῦ πρόκειται δεῖγμα καὶ ἀπόδειξις τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον Μυσταγωγία ἔργον αὐτοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ συμβολικῶς ἑρμηνεύεται ἡ θεία Λειτουργία.

---

(71) Ἑκατοντ. ἑβδόμη 37 καὶ 39.
(72) Ἑκατ. πρώτη 76.
(73) Ἑκατ. δευτέρα 65.
(74) Πρώτη 39 καὶ 46.
(75) Ἑκ. ἑβδόμη 73, Πρώτη 99, Δευτέρα 88 καὶ 21.
(76) Ἑκατ. τρίτη 7-8.

5. Ὁ περὶ τὰς εἰκόνας ἀγών. ἀγῶνας

1. Ἐὰν ἡ καταλήξασα εἰς τὴν Ἕκτην Οἰκουμενικὴν Σύνοδον κίνησις ἀνέδειξεν ἀθλητὰς τῆς Ὀρθοδοξίας τὸν Σωφρόνιον καὶ τὸν Μάξιμον, ὁ ἐπακολουθήσας περὶ τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων ἀγὼν ἔσχε πρωταγωνιστὴν Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν († πρὸ τοῦ 754), συνεχιστὴν δὲ τούτου Θεόδωρον τὸν Στουδίτην († 826). Τὸ κύριον ἔργον τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐπιγράφεται «Πηγὴ γνώσεως» καὶ διαιρεῖται εἰς τρία μέρη. Τὸ πρῶτον ἐκ τούτων ὑπὸ τὸν τίτλον «κεφάλαια φιλοσοφικά», ἀποτελοῦν εἶδός τι εἰσαγωγῆς εἰς τὴν δογματικήν, σύγκειται ἐκ διαλεκτικῶν ὁρισμῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ καὶ μετ' ἀναμίξεως νεοπλατωνικῶν ἰδεῶν. Τὸ δεύτερον «περὶ αἱρέσεων» ἀποτελεῖ ἐπισκόπησιν σύντομον 103 αἱρέσεων. Καὶ τὸ τρίτον ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως», τὸ σπουδαιότερον ἐξ ὅλων, εἶναι δοκίμιον πλήρους κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον δογματικῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ Δαμασκηνὸς διὰ τῆς ἀριστοτελείου λογικῆς ἐσυστηματοποίησε τὴν ὑπὸ τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ τῶν μεγάλων Πατέρων, ἰδίᾳ τῶν Καππαδοκῶν διατυπωθεῖσαν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Διὰ τοῦ ἔργου του τούτου ἤσκησεν ὁ Δαμασκηνὸς μεγίστην ἐπίδρασιν εἰς τὴν Θεολογίαν ἀναδειχθεὶς δι' αὐτοῦ πατὴρ τῆς συστηματικῆς Θεολογίας. Μεταφρασθεῖσα ἐπὶ τοῦ πάπα Εὐγενίου Γ΄ καὶ εἰς τὴν λατινικὴν προσεπόρισεν εἰς τὸν Δαμασκηνὸν τὸν ὑπὸ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας ἀναγνωρισθέντα εἰς αὐτὸν τίτλον τοῦ Διδασκάλου, ἐξύψωσε δ' αὐτὸν εἰς βαθμίδα τιμῆς ἰδίᾳ παρὰ τοῖς Σχολαστικοῖς σχεδὸν ἐξισοῦσαν αὐτὸν πρὸς τὸν Αὐγουστῖνον. Ἡ τάσις τῆς διανοίας τοῦ Δαμασκηνοῦ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Fisher(77) ὡς σχολαστικοῦ τινος θεολόγου ὑπὸ τὴν τεχνικὴν τοῦ ὅρου σημασίαν. Ἐν τῇ περὶ τῆς Τριάδος καὶ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίᾳ ἀκολουθεῖ τοὺς ἀρχαίους Πατέρας καὶ τὴν προσφάτως ὑπὸ τοῦ Λεοντίου καὶ τοῦ Μαξίμου διανοιχθεῖσαν ὁδόν. Ἐν τῇ Ἀνθρωπολογίᾳ εἶναι διχοτομιστής, διακρίνει δὲ μεταξὺ τοῦ «κατ' εἰκόνα» καὶ τοῦ «καθ' ὁμοίωσιν» τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Ἐν τῇ Ἐσχατολογίᾳ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ὀρθόδοξος καὶ οὐδὲ κἂν ἀναφέρει τὰς περὶ ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων θεωρίας τοῦ Ὠριγένους. Ὡς πρὸς τὴν ἀπολύτρωσιν ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ εἶναι θυσία προσενεχθεῖσα εἰς τὸν Θεὸν καὶ οὐχὶ λύτρον καταβληθὲν εἰς τὸν σατανᾶν, ὡς ἐδέχετο ἰδίᾳ Γρηγόριος ὁ Νύσσης. Ἐκ τῶν μυστηρίων διαπραγματεύεται μόνον τὸ Βάπτισμα καὶ τὴν Εὐχαριστίαν, καθὼς καὶ ἕτερά τινα σχετιζόμενα πρὸς τὴν λατρείαν. Δὲν ποιεῖται ὅμως εἰδικὴν διαπραγμάτευσιν περὶ Ἐκκλησίας, περὶ χάριτος καὶ περὶ τῶν πέντε μυστηρίων.

2. Ὁ Δαμασκηνὸς συνέγραψε μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ «Ἱερὰ παράλληλα», ἔργον ἀσκητικόν, ἀποτελούμενον ἐκ συλλογῆς γραφικῶν καὶ πατερικῶν χωρίων δογματικοῦ καὶ ἠθικοῦ περιεχομένου, καθὼς καὶ Ἐκλογὰς εἰς τὰς 14 ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου, ἐν αἷς ἀκολουθεῖ κυρίως τὸν Χρυσόστομον, δευτερευόντως δὲ καὶ τὸν Θεοδώρητον καὶ Κύριλλον Ἀλεξανδρείας. Διὰ τῶν τριῶν ὅμως λόγων αὐτοῦ «πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἁγίας εἰκόνας» ἀνέπτυξε τὴν περὶ τῶν εἰκόνων ὁλόκληρον Θεολογίαν, τὴν ὁποίαν ἡ ἑβδόμη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἔθεσεν ὡς βάσιν τῶν ἀποφάσεων αὐτῆς(78).

3. Ἀλλ' ὁ Δαμασκηνὸς διέπρεψε καὶ ὡς ποιητὴς κανόνων, ἐπιτυχὼν ὡς οὐδεὶς ἄλλος νὰ ἐντυπώσῃ εἰς εὐμνημονεύτους στίχους τὴν σφραγῖδα τοῦ βαθέως δογματικοῦ καὶ ἀκριβολογικοῦ πνεύματός του. Εἰς βραχυλόγους ἐν τοῖς ποιήμασιν αὐτοῦ ἀφορισμοὺς κατώρθωσε νὰ διατυπώσῃ τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἰδίᾳ δὲ τὸ δόγμα περὶ ἀσυγχύτου ἑνώ-

(77) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 174.

(78) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 308.

σεως τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ ἐνανθρωπήσαντι Λόγῳ, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει ἀνάγλυφον ἐν τῷ λειτουργικῷ κύκλῳ ἀπὸ τῆς Βηθλεὲμ μέχρι τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τῆς Ἀναλήψεως, ἐπανέρχεται δὲ εἰς αὐτὸ ἐξαίρων τὸν Σταυρὸν καὶ τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Κυρίου ἐν τῇ Ὀκτωήχῳ. Ὡς μελῳδὸς ἐξ ἄλλου τονίζων καὶ τὰ μέλη τῶν οὓς συνέθετεν ὕμνων ἐμφανίζεται κατέχων τὰ σκῆπτρα, ὑπερέχων ὡς φαίνεται καὶ αὐτοῦ τοῦ Ρωμανοῦ, μὴ ὑπολειπόμενος δὲ καὶ τοῦ ποιητοῦ τοσούτων εἱρμῶν Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης, ὡς δύναταί τις νὰ εἰκάσῃ ἐκ τοῦ ὑπὸ τῆς παραδόσεως ἀποδιδομένου εἰς αὐτὸν ἀνακαινιστικοῦ ἔργου ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ μουσικῇ.

4. Τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν εἰκονομάχων εἰς τὴν δευτέραν φάσιν αὐτοῦ συνέχισε Θεόδωρος ὁ Στουδίτης, ἡγούμενος τῆς ἐπ' αὐτοῦ εἰς νέαν ἀκμὴν ἀχθείσης μονῆς τοῦ Στουδίου. Συνέγραψεν οὗτος πραγματείας, τῶν ὁποίων ἡ μεγαλυτέρα ἐπιγράφεται «Λόγοι ἀντιρρητικοί». Ὁ Θεόδωρος κατὰ τὸν Στεφανίδην(79) ἀντέστρεψε τὸ ἐπιχείρημα τῶν εἰκονομάχων, ὅτι αἱ εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ ἀποτελοῦσι Χριστολογικὴν αἵρεσιν, ὑποστηρίξας, ὅτι ὅλως τοὐναντίον οἱ εἰκονομάχοι μὴ δεχόμενοι τὸ δυνατὸν τῆς ἐξεικονίσεως τοῦ Χριστοῦ ἀρνοῦνται ἀναγκαίαν ἰδιότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως αὐτοῦ, ἥτις εἶχε μορφὴν καὶ χαρακτηριστικὰ ἀνθρώπινα, ὑποκείμενα ὡς καὶ παντὸς ἄλλου ἀνθρώπου εἰς ἐξεικόνισιν, καὶ περιπίπτουσιν οὕτως αὐτοὶ εἰς Χριστολογικὴν αἵρεσιν. Ἐν τῷ ἀγῶνί του τούτῳ ὁ Θεόδωρος ὑπέστη καὶ διώξεις ραβδισθεὶς καὶ φυλακισθείς, ἐν τέλει δὲ καὶ ἐξορισθεὶς εἰς Μετώπην, Βονέταν καὶ Σμύρνην. Ὁ Θεόδωρος ἔγραψε καὶ Κατηχήσεις, ἃς ἐξεφώνει πρὸς τοὺς μοναχοὺς κατὰ τὰς κατηχητικὰς περιόδους τῆς μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν καὶ μετὰ τὴν ἔκλειψιν τῆς τάξεως τῶν Κατηχουμένων διετηρήθη ἡ περίοδος τῆς Κατηχήσεως, καθ' ἣν ἐξεφωνοῦντο λόγοι δογματικοῦ συνήθως περιεχομένου, καλούμενοι Λόγοι κατηχητήριοι ἢ Κατηχήσεις. Ἐπὶ πλέον ἔχομεν καὶ ἄλλους λόγους τοῦ Θεοδώρου, καθὼς καὶ ἐπιστολὰς αὐτοῦ, συνέταξε δὲ καὶ μοναχικὸν κανόνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Ἀσκητικῶν τοῦ μεγάλου Βασιλείου (Διαθήκη, Ὑποτύπωσις τῆς καταστάσεως τῆς μονῆς Στουδίου), ὅστις κατέστη ἡ βάσις τῶν τυπικῶν καὶ πολλῶν ἄλλων μονῶν ἔν τε τῷ Βυζαντινῷ κράτει καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ(80). Ἐκτὸς τούτων ὁ Θεόδωρος μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἰωσήφ, τοῦ μετέπειτα ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, κατέλαβεν ὑπερέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν ὑμνογράφων τοῦ Στουδίου. Μετὰ τοῦ Θεοδώρου κλείει ἡ περίοδος τῶν συγγραφέων τῶν περὶ τὰς ἑπτὰ Οἰκουμενικὰς Συνόδους ἀκμασάντων ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐκπροσωπούντων τὴν παλαιὰν ταύτης Θεολογίαν.

6. *Ἡ Θεολογία τῆς Δύσεως.*

1. Ὁ τέταρτος καὶ πέμπτος αἰὼν ὑπῆρξεν ἐποχὴ ἀκμῆς τῆς Θεολογίας καὶ ἐν τῇ Δύσει. Προδήλως ὅμως ἡ λατινικὴ Θεολογία ἐδέξατο σοβαράν, ἐν πολλοῖς δὲ καὶ ἄμεσον, τὴν ἐπίδρασιν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς Θεολογίας. Ὀφείλεται δὲ τοῦτο ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὸ ὅτι οἱ κατὰ τῶν Τριαδικῶν καὶ Χριστολογικῶν καὶ τῶν ἄλλων αἱρέσεων ἀγῶνες διεξήχθησαν κυρίως καὶ μάλιστα ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν αὐτῇ ἐκ τῶν ἀφορμῶν τούτων ἀνεπτύχθη ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ ἡ θεολογικὴ σκέψις· ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ ὅτι τινὲς τῶν ἐν τῇ Δύσει Πατέρων καὶ συγγραφέων, οἷοι ὁ Πικταύων Ἱλάριος, ὁ Ἱερώνυμος καὶ ὁ Ρουφῖνος, ἐπισκεψάμενοι τὴν Ἀνατολὴν ἐξέμαθον τὰ ἑλληνικὰ καὶ δι' αὐτῶν ἡ ἑλληνικὴ θεολογικὴ σκέψις διωχετεύθη καὶ εἰς τὴν Δύσιν. Καὶ ὁ μὲν Πικταύων Ἱλάριος († 368) τυχὼν πρὸ τῆς εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἐπιστροφῆς αὐτοῦ μεγάλης μορφώσεως ἀνεδείχθη ὑπερασπιστὴς τῆς τοῦ Μ. Ἀθανασίου Θεολογίας, εἰς τὰ συγγράμματα αὐτοῦ περὶ Τριάδος (de trinitate) καὶ περὶ Συνόδων (de

(79) Ἔνθα ἀνωτ. σελ. 239. (80) Β. Στεφανίδου αὐτόθ. σελ. 309.

Synodis) καταπολεμήσας τὸν Σαβελλιανισμὸν καὶ τὸν Ἀρειανισμὸν καὶ ὑπερασπίσας τὴν πίστιν τῆς Νικαίας. Ἐπὶ πλέον συνέγραψε καὶ ἑρμηνευτικὰ ἔργα, ἐξ ὧν διεσώθη πλήρης ἡ εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον ἐξήγησις, ἐν μέρει δὲ καὶ ἡ ἑρμηνεία εἰς τοὺς Ψαλμούς. Εἰς τὰ ἔργα του ταῦτα ὁ Ἱλάριος ἐδέξατο ἐμφανῆ τὴν ἐπίδρασιν ἀπὸ τοῦ Ὠριγένους(81). Γενικῶς δὲ οἱ Λατῖνοι Πατέρες ἀκολουθοῦντες ἐν πολλοῖς τοὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ Ἕλληνας ἑρμηνευτὰς πλεῖστον ἀπολείπονται τούτων, μέχρι δὲ τοῦ τέλους τοῦ Δ΄ αἰῶνος περιωρίζοντο εἰς τὴν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μετάφρασιν τῆς Π. Δ. Ὁ δὲ Ρουφῖνος († 410) παρακολουθήσας ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὰς παραδόσεις Διδύμου τοῦ Τυφλοῦ ὑπῆρξε θαυμαστὴς τοῦ Ὠριγένους τοῦ ὁποίου μετέφρασε διάφορα ἔργα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ Περὶ ἀρχῶν. Ὡσαύτως μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν καὶ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Εὐσεβίου, τοὺς κατὰ πλάτος καὶ κατ' ἐπιτομίαν ὅρους τοῦ μ. Βασιλείου, καθὼς καὶ ἄλλα τινά.

2. Ἑλληνικῶν ἔργων μεταφραστὴς ὑπῆρξε καὶ ὁ Ἱερώνυμος († 420). Θαυμαστὴς τοῦ Ὠριγένους ἐν ἀρχῇ, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν δὲ τοῦ Ἐπιφανίου μετατραπεὶς εἰς σφοδρὸν ἀντιωριγενιστὴν μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν τὸ περὶ ἑβραϊκῶν ὀνομάτων τοῦ Ὠριγένους, καθὼς καὶ πλείστας ἐξηγητικὰς ὁμιλίας αὐτοῦ, ὅπως καὶ τὸ Περὶ ἀρχῶν, ὅπερ δυστυχῶς ἀπωλέσθη. Ἐκτὸς τούτων μετέφρασε τὸ δεύτερον μέρος τῶν χρονικῶν τοῦ Εὐσεβίου, ὅπερ συνεπλήρωσε καὶ ἐξέτεινε μέχρι τοῦ 387, καὶ μεταξὺ ἄλλων τὸ περὶ Ἁγίου Πνεύματος ἔργον Διδύμου τοῦ τυφλοῦ. Εἰς τὸν Ἱερώνυμον ὅμως, μορφωθέντα ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ὅπου ἠκροάσθη ἐλθὼν τὸ 379 εἰς Κωνσταντινούπολιν Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ καὶ ἐγνωρίσθη προσωπικῶς μετὰ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὀφείλει πλεῖστα ἡ ἐν τῇ Δύσει ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς. Γνώστης τῆς ἑλληνικῆς καὶ τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης, διακρινόμενος δὲ καὶ διὰ τὴν ἀξιοθαύμαστον αὐτοῦ φιλοπονίαν, ἔφερεν εἰς πέρας τὸ κάλλιστον ἔργον αὐτοῦ, τὴν μετάφρασιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου, ὅπερ ἀντικατέστησε βαθμηδὸν τὴν παλαιοτέραν ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ μετάφρασιν, τὴν γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα Itala. Πλὴν δὲ ταύτης ἐπεχείρησεν ὁ Ἱερώνυμος καὶ διόρθωσιν τῆς μεταφράσεως τῆς Καινῆς Διαθήκης, συνέταξε καὶ ἑρμηνείας εἰς τὴν Γένεσιν, τὸν Ἐκκλησιαστήν, τοὺς Προφήτας, τὸ κατὰ Ματθαῖον, τὴν πρὸς Γαλάτας, Ἐφεσίους, Τίτον καὶ Φιλήμονα ἐπιστολάς, σύντομον ὑπόμνημα εἰς τοὺς Ψαλμοὺς καὶ πεντήκοντα διδακτικὰς ὁμιλίας εἰς αὐτούς. Ὁ ἑρμηνευτικὸς δὲ τρόπος αὐτοῦ εἶναι γραμματικὸς καὶ ἱστορικός, δὲν ὀκνεῖ ὅμως νὰ ποιῆται χρῆσιν καὶ τῆς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας. Καὶ ἐγένετο μὲν κατὰ θεωρίαν πολέμιος τῶν ἑρμηνευτικῶν ἀρχῶν τοῦ Ὠριγένους, ἐν τῇ πράξει ὅμως «ὑπερβαίνει ἐνίοτε τὸν Ὠριγένη εἰς αὐθαίρετον ἀλληγορίαν»(82). Ὁ Ἱερώνυμος ἀναντιλέκτως ὑπῆρξε πολυμαθέστατος, ὁσονδήποτε δὲ καὶ ἂν χαρακτηρισθῶσιν ὡς ὑπερβολικοὶ οἱ δι' αὐτὸν ἐπαινετικοὶ λόγοι τοῦ Αὐγουστίνου «Quod Ieronymus nescivit nullus mortalium scivit», δὲν δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ, ὅτι οὐδεὶς ὑπερέβαλεν ἐξ ἐπόψεως γνώσεων αὐτὸν ἐν τῇ Δύσει. Διὰ τῶν πολεμικῶν ἔργων αὐτοῦ ὁ Ἱερώνυμος κατεπολέμησε τοὺς Λουκιφεριανούς, ἀξιοῦντας, ἵνα οἱ ἀπὸ τῶν Ἀρειανῶν ἐπιστρέφοντες ἐπίσκοποι γίνωνται δεκτοὶ ὡς λαϊκοί, τὸν Ἑλβίδιον διαμφισβητοῦντα τὴν ἀειπαρθενίαν τῆς Θεοτόκου, τὸν Ἰοβινιανὸν διαμφισβητήσαντα τὴν ὑπεροχὴν τῆς παρθενίας, τὸν Βιγιλάντιον γράψαντα κατὰ τῆς τιμῆς τῶν ἁγίων καί τινων ἐθίμων τῆς ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας καὶ λατρείας καὶ τοὺς Πελαγιανούς. Ἐκ δὲ τῶν ἱστορικῶν ἔργων αὐτοῦ τὸ σπουδαιότερον ὑπῆρξε τὸ de viris illustribus, ὅπερ κατέστησεν αὐτὸν πατέρα τοῦ μετέπειτα διακριθέντος μαθήματος τῆς Θεολογίας τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα Πατρολογία ἢ Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία καὶ τὸ ὁποῖον συνεχίσθη ἔπειτα ὑπὸ τοῦ ἐν Μασσαλίᾳ πρεσβυτέρου Γενναδίου, συμπληρώσαντος καὶ

(81) Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 131.

(82) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 456.

ἐκτείναντος αὐτὸ μέχρι καὶ τοῦ πέμπτου αἰῶνος διὰ τῆς προσθήκης 98 ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων.

3. Σχεδὸν σύγχρονος καὶ κατὰ δέκα ἔτη πρεσβύτερος τοῦ Ἱερωνύμου, ἀποθανὼν ὅμως πολὺ ἐνωρίτερον τούτου, ὑπῆρξεν ὁ διαπρέψας ἐν τῇ διοικήσει αὐτοῦ ἀρχιεπίσκοπος Μεδιολάνων Ἀμβρόσιος († 397). Ἀρτίως μεμορφωμένος εἴς τε τὴν θύραθεν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν φιλολογίαν πρὶν ἢ γίνῃ ἐπίσκοπος καὶ πρὶν ἢ βαπτισθῇ κατ' αὐτὰς τὰς παραμονὰς τῆς χειροτονίας αὐτοῦ εἶχε μεταφράσει τὸ περὶ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου τοῦ Ἰωσήπου ἔργον, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ τέσσαρα βιβλία τῶν Βασιλειῶν. Συνέγραψεν ἑρμηνευτικά, δογματικά, ἠθικὰ ἔργα, καθὼς καὶ λόγους, ἐπιστολὰς καὶ ὕμνους. Καὶ ἐν μὲν ταῖς ἑρμηνείαις αὐτοῦ εἰς τὴν Ἑξαήμερον, εἰς μέρη τινὰ τῆς Γενέσεως, εἴς τινας Ψαλμοὺς καὶ εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγέλιον, δὲν ἀδιαφορεῖ μὲν καὶ πρὸς τὴν γραμματικὴν ἑρμηνείαν, ἐπιζητεῖ ὅμως περισσότερον διὰ τῆς ἀλληγορικῆς καὶ μυστικῆς ἑρμηνείας τοῦ Ὠριγένους νὰ ἐξάγῃ πρακτικὰ καὶ ἠθικὰ διδάγματα. Εἰς δὲ τὰ δογματικὰ αὐτοῦ ἔργα (de fide, de spiritu sancto κλπ.) ἐξαρτᾶται κατὰ τὸν Fisher[83] ἐκ τῆς θεολογίας τοῦ Μ. Ἀθανασίου καὶ ἄλλων τῆς Ἀνατολῆς Πατέρων, μόνον δὲ ὡς πρὸς τὸ περὶ ἁμαρτίας καὶ τῆς σχέσεως τοῦ αὐτεξουσίου πρὸς τὴν θείαν χάριν ἀπομακρύνεται τῆς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων Πατέρων καὶ προπαρασκευάζει τὴν ὁδόν, ἣν ἔπειτα ἠκολούθησεν ὁ Αὐγουστῖνος. Σπουδαίαν τοῦ Ἀμβροσίου συμβολὴν εἰς τὰς περὶ τὴν Λειτουργικὴν καὶ Κατηχητικὴν σπουδὰς ἔχομεν τὰ δύο ἔργα αὐτοῦ de mysteriis καὶ de sacramentis[84], ἅτινα εἶναι Κατηχήσεις μυσταγωγικαί, ἀπευθυνθεῖσαι πρὸς νεοφωτίστους καὶ πληροφοροῦσαι ἡμᾶς περὶ πολλῶν σημείων τῆς συγχρόνου του μορφῆς τῆς χριστιανικῆς λατρείας. Ἀλλὰ καὶ ὡς ἐκκλησιαστικὸς ῥήτωρ ὁ Ἀμβρόσιος ἤσκει μεγίστην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ, ὡς μαρτυρεῖ ἐξ ἰδίας πείρας ὁ Αὐγουστῖνος[85], εἰ καὶ ἡ φωνὴ μὲν αὐτοῦ ἦτο φυσικῶς ἀσθενής, ἡ δὲ ἑνότης τοῦ λόγου του διεσπᾶτο οὐχὶ σπανίως διὰ παρεκβάσεων. Εἰς τοὺς περιφήμους ὅμως λόγους του de Basilicis tradendis ἔχομεν λαμπρὰ ὑποδείγματα δυνάμεως λόγου, τέσσαρες δὲ λόγοι του ἐπιτάφιοι τυγχάνουσιν ἀξιομνημόνευτοι καὶ οἱ δύο ἐκ τούτων, ἤτοι οἱ πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας Οὐαλεντινιανὸν καὶ Θεοδόσιον ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς θαυμάσια τεμάχια ῥητορείας. Παράλληλον πρὸς τοὺς ἓξ περὶ ἱερωσύνης λόγους τοῦ Χρυσοστόμου θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ τὸ ἔργον τοῦ Ἀμβροσίου de officiis ministrorum ἐκ βιβλίων τριῶν.

4. Ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς θεολογίας ἔν τινι μέτρῳ ὑπέστη κατὰ τὸν Στεφανίδην[86] καὶ ὁ Αὐγουστῖνος († 430), ὅστις ἐν τούτοις ἠδυνήθη νὰ διατηρήσῃ καὶ ἀνεξαρτησίαν ἔναντι αὐτῆς καὶ νὰ διανοίξῃ νέαν ὁδὸν διὰ τὴν δυτικὴν θεολογίαν. Ἡ διάνοιά του ἦτο ἐν συνεχεῖ κινήσει. Βαθὺς διανοούμενος «κατέστη ἀπαράμιλλος διὰ τὴν ὀξύτητα τοῦ πνεύματός του, τὴν βαθύτητα, τὴν διαλεκτικήν του δεξιότητα καὶ τὴν πρωτοτυπίαν»[87]. Συνέγραψεν καὶ πλεῖστα ἔργα ἀνταποκρινόμενα εἰς τὰς πρακτικὰς ἀπαιτήσεις τῆς ἐποχῆς του. Ἡ ἐπίδρασίς του ἐπὶ τῆς καθόλου θεολογίας τῆς Δύσεως ὑπῆρξε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι παμμεγίστη. Αὐτὸς ὁ Λούθηρος, ὡς λέγει, ἔμαθε παρὰ τοῦ Αὐγουστίνου περισσότερα παρὰ ἀπὸ οἱονδήποτε ἄλλον μὴ βιβλικὸν συγγραφέα. Ὁ δὲ Καλβῖνος παραθέτει αὐτόν, ὡς λέγει, συχνότερον οἱουδήποτε ἄλλου ὡς τὸν ἄριστον καὶ πιστότατον συγγραφέα τῆς ἀρχαιότητος[88]. Αἱ ἰδέαι του δὲν παρέμειναν ἀμετάβλητοι καὶ αἱ Retractationes (= ἀναθεωρήσεις) αὐτοῦ, σύγ-

(83) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 132.

(84) Τοῦ τελευταίου τούτου ἔργου ἡ γνησιότης διαμφισβητηθεῖσα ἐπὶ μακρὸν ὑποστηρίζεται ἐν τοῖς ἐσχάτοις χρόνοις ἰσχυρῶς.

(85) Confessiones V 13. (86) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 309.

(87) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 480.

(88) Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 176. Καλβίνου Institut. IV, XIV, 26.

γραμμα ἐκ δύο βιβλίων καὶ μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδός του, ἀποτελοῦσιν ἀναθεώρησιν καὶ ἐν μέρει διόρθωσιν γνωμῶν αὐτοῦ εἰς πρωϊμώτερον χρόνον ἐξενεχθεισῶν. Μολονότι δέ, ὅτε ἦτο νέος, εἶχε σπουδάσει τὴν Διαλεκτικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους, ἡ φιλοσοφία του ἔρρεπε πρὸς τὸν Νεοπλατωνισμόν. Θεωρῶν ὡς μόνας ἐγκύρους καὶ ἀλαθήτους πηγὰς τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας τὴν Γραφὴν καὶ τὴν Παράδοσιν, ἐτόνιζε μὲν ἐξ ἑνὸς τὴν θεοπνευστίαν τῆς Γραφῆς, ἐξῆρεν ὅμως ἐξ ἑτέρου καὶ τὸ κῦρος τῆς Ἐκκλησίας διακηρύττων, ὅτι «δὲν θὰ ἐπίστευον εἰς τὸ εὐαγγέλιον, ἐὰν μὴ τὸ κῦρος τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας ἐκίνει με πρὸς αὐτό»([89]). Τὴν Ἐκκλησίαν ἐθεώρει ὡς ὀργάνωσιν συνδεομένην μετὰ τῶν Ἀποστόλων διὰ τῶν ἀποστολικῶν θρόνων, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχουσαν θέσιν κατέχει ὁ τῆς Ρώμης. Ἐν δὲ τῷ λαμπρῷ ἀπολογητικῷ ἔργῳ αὐτοῦ de civitate Dei, ἐν τῷ ὁποίῳ εἰς εἴκοσι δύο βιβλία τονίζει, ὅτι καθ' ὅλας τὰς φάσεις τῆς ἱστορίας διήκει κυβερνῶσα τὸν κόσμον ἡ θεία Πρόνοια ὁδηγοῦσα πρὸς τελικὸν θρίαμβον τῆς πίστεως καὶ τῆς δικαιοσύνης, ἐξαίρων ὅτι ἡ «civitas Dei» εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ὑποστηρίζει, ὅτι τὸ κράτος ὑποχρεοῦται νὰ προστατεύῃ αὐτὴν συνεργοῦν ἐναντίον τῶν αἱρετικῶν καὶ παντὸς προσβάλλοντος τὴν νόμιμον ἐξουσίαν αὐτῆς. Ἐντεῦθεν τόσον ὁ Στεφανίδης([90]), ὅσον καὶ ὁ Fisher([91]), ὑποστηρίζουσιν ἐκεῖνος μέν, ὅτι ὁ Αὐγουστῖνος διὰ τοῦ συγγράμματός του τούτου συνετέλεσεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν κοσμοκρατορικῶν ἰδεῶν τῶν παπῶν, οὗτος δέ, ὅτι αἱ περὶ Ἐκκλησίας καὶ τῶν θεσμῶν αὐτῆς ἰδέαι τοῦ Αὐγουστίνου ἐνεσωματώθησαν εἰς τὸ ρωμαιοκαθολικὸν σύστημα τοῦ ἱεραρχικοῦ κράτους καὶ τῆς μυστηριακῆς χάριτος. Πράγματι ὁ Αὐγουστῖνος γράφων κατὰ τῶν Δονατιστῶν, ἐξαρτώντων τὸ κῦρος τοῦ βαπτίσματος καὶ τῶν μυστηρίων γενικῶς ἐκ τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἠθικῆς τοῦ τελεσιουργοῦντος αὐτά, ὑπεστήριξε μὲν ὀρθῶς, ὅτι ταῦτα ὡς μέσα τῆς χάριτος δρῶσιν ἀντικειμενικῶς ἐνεργοῦντα χάριν τοῦ ἱδρυτοῦ των Χριστοῦ καὶ ἀνεξαρτήτως τῆς ἀξίας τοῦ λειτουργοῦ, κατήντησεν ὅμως εἰς ὑπερβολήν, υἱοθετηθεῖσαν ὑπὸ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας, διατεινόμενος, ὅτι ταῦτα διατηροῦσι **τὴν ἰσχὺν αὐτῶν** κἂν ἔτι τελεσθῶσιν ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας, μένοντα μὲν ἀνενέργητα, ἐφ' ὅσον ὁ ὑπὸ αἱρετικῶν βαπτισθεὶς ἢ χειροτονηθεὶς παραμένει ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας, ἀνακτῶντα ὅμως πλήρη τὴν δύναμιν αὐτῶν, ὅταν οὗτος ἐπιστρέψῃ εἰς αὐτὴν καὶ διὰ τοῦτο δὲν πρέπει ταῦτα νὰ ἐπαναλαμβάνωνται, ἅτε ἀποτυποῦντα σφραγῖδά τινα ἀνεξάλειπτον. Ἐπὶ τῆς θεωρίας ταύτης ἡ δυτικὴ ἐκκλησία ἐστήριξε κατὰ τὸν Στεφανίδην([92]) τὴν ὑπεροχὴν τοῦ κλήρου ἀπέναντι τῶν λαϊκῶν καὶ τὴν δικαστικὴν ἐξουσίαν τῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τῶν αἱρετικῶν καὶ σχισματικῶν.

5. Ἐν τῇ περὶ Τριάδος διδασκαλίᾳ αὐτοῦ ὁ Αὐγουστῖνος ἐπιμένει ὀρθοδόξως ἐπὶ τῆς ἑνότητος τῶν τριῶν προσώπων, δεχόμενος μίαν οὐσίαν ἐν τῇ θεότητι καὶ εἰσηγούμενος, ὅτι μόνον διότι στερούμεθα λόγων πρὸς ἔκφρασιν τῆς διακρίσεως μεταξὺ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, καθὼς καὶ μεταξὺ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, ὁμιλοῦμεν περὶ τριῶν προσώπων. «Λέγομεν τρία πρόσωπα οὐχὶ διότι ἐν ἀκριβείᾳ δύναται οὕτω νὰ λεχθῇ, ἀλλὰ διότι δὲν πρέπει νὰ τηρῶμεν σιγήν». Λέγομεν δὲ ὅτι ἕκαστον πρόσωπον εἶναι παντοδύναμον, «δὲν ὑπάρχουσιν ὅμως τρία παντοδύναμα»([93]). Πάντως ἡ διδασκαλία αὐτοῦ περὶ Τριάδος χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Fisher ὡς συγγενὴς πρὸς τὴν τοῦ Μ. Ἀθανασίου([94]). Ὑπῆρξεν ὅμως ὁ Αὐγουστῖνος πρῶτος εἰσηγητὴς τῆς περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ διδασκαλίας, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι θὰ διαφυλάττηται ἡ Μοναρχία ἐν τῇ θεότητι. Ἀναζητῶν δηλαδὴ ὅπως διὰ θεολογικῆς θεωρίας ἐπὶ τῇ βάσει ἀναλογιῶν ἐκ τῶν παρὰ τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι φαινομένων ἀποσαφήσῃ πως τὸ μυστήριον τῶν ἐκ τοῦ Πατρὸς προόδων τῶν δύο ἄλλων προσώπων, μετ' ἐπανειλημμένας

(89) Cont. Epist. Manich. 5.
(90) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 309.
(91) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 176.
(92) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 310.
(93) De Trinitate V c. 8 καὶ 9.
(94) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 178.

ἀποπείρας κατέληξεν εἰς τὴν ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ τριάδα, τὴν ἐκ τῆς μνήμης, τῆς νοήσεως καὶ τῆς βουλήσεως ἀποτελουμένην. Τὰ τρία ταῦτα στοιχεῖα ἀποτελοῦσι κατὰ τὸν Αὐγουστῖνον οὐσιώδη ἑνότητα, διότι ἐν ἑκάστῳ τούτων εὑρίσκεται πᾶσα ἡ οὐσία τῆς ψυχῆς([95]), ἀποτελοῦσι δὲ εἰκόνα καθιστῶσαν ἀμυδρῶς καὶ κατ' ἀναλογίαν νοητὴν τὴν ἐσωτερικὴν τῆς Τριάδος ζωήν. Δεδομένου δὲ κατ' Αὐγουστῖνον, ὅτι ἡ βούλησις ἢ ἀγάπη ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ τρίτον πρόσωπον τῆς Τριάδος, ὡς συνέπεια ἐκ τῆς ἀναλογίας ταύτης προῄρχετο καὶ ἡ ἐκ τοῦ Υἱοῦ ἐκπόρευσις τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατὰ τὸν ἑπόμενον συλλογισμόν: Ὁ Πατὴρ ὡς νοῦς γεννῶν τὸν Υἱὸν ὡς γνῶσιν καὶ νόησιν ἀγαπᾷ αὐτόν. Ἡ ἀγάπη αὕτη εἶναι τὸ τρίτον πρόσωπον τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἀλλ' ἡ ἀγάπη αὕτη εἶναι οὐ μόνον ἀγάπη τοῦ Πατρὸς πρὸς τὸν Υἱόν, ἀλλὰ καὶ ἀγάπη τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα. Τὸ Πνεῦμα λοιπὸν εἶναι ἡ ἀμοιβαία ἀγάπη Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ εἶναι «κοινόν τι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ»([96]). Ἀπὸ τῆς βάσεως ταύτης ὁρμηθέντες εἶτα οἱ σχολαστικοὶ καὶ ἰδίᾳ ὁ Ἀκυινᾶτος, μὴ λαμβάνοντες ὑπ' ὄψιν ὅτι εἶναι ἄκρως ἐπισφαλὲς ἐκ τῶν παρὰ τοῖς πεπερασμένοις ἀνθρώποις φαινομένων νὰ συνάγωμεν συμπεράσματα περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῆς ὑπερουσίου καὶ ἀκαταλήπτου θεότητος, ἀνέπτυξαν τὴν περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ δόξαν.

6. Ἀλλ' ὁ Αὐγουστῖνος κατὰ τὸν Ἀνδροῦτσον([97]) πλὴν τῆς μεγάλης αὐτοῦ θεολογικῆς σπουδαιότητος ἔχει καὶ φιλοσοφικὴν ἀξίαν, καθόσον πρῶτος ἐδίδαξεν, ὅτι τὸ ἀμφιβάλλειν ἐμφαίνει πεποίθησιν περὶ τῆς ἰδίας ὑπάρξεως καὶ πόθον πρὸς κτῆσιν τῆς ἀληθείας καὶ ὅτι θεμελιώδης δύναμις τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ βούλησις. Συνέγραψε δὲ καὶ ἔργα ὅπως τὸ Contra Academicos, ἀναφερόμενα κυρίως εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ εἰδικῶς εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας. Καὶ ἐνῷ ἐξετίμα τὰ βιβλία τοῦ Πλάτωνος, συγχρόνως ἀνεγνώριζε καὶ τὴν ἀνεπάρκειαν αὐτῶν. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν ὅμως τῶν φιλοσοφικῶν αὐτοῦ τάσεων ἐδίδαξε περὶ τῆς κληρονομικότητος τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος,ὡς καὶ ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ Ἀμβρόσιος ὁ Μεδιολάνων, ὅτι ἐν τῷ Ἀδὰμ πάντες ἥμαρτον, ἐπειδὴ ἐν τῇ φύσει αὐτοῦ, λόγῳ τῆς ἐν αὐτῷ ἐμβεβλημένης δυνάμεως, δι' ἧς ἠδύνατο νὰ γεννήσῃ πάντας, πάντες οἱ μέχρι τοῦ νῦν καὶ εἰς τὸ μέλλον ἐξ αὐτοῦ καταγόμενοι ὁ εἷς ἐκεῖνος ὑπῆρξαν («omnes ille unus fuerunt»)([98]). Μολονότι δηλαδὴ ἡ πρᾶξις τοῦ Ἀδὰμ ὑπῆρξε προσωπικὴ αὐτοῦ ἁμαρτία, ὑπῆρξε συγχρόνως καὶ κοινὴ πρᾶξις τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος. Ἡ θεωρία αὕτη, παρατηρεῖ ὁ Neander([99]), εὐκόλως θὰ συνυφαίνετο μετὰ τῆς θεωρητικῆς μορφῆς τῆς σκέψεως τοῦ Αὐγουστίνου, ἐφ' ὅσον οὗτος εἶχε προσοικειωθῆ τὴν Πλατωνικοαριστοτελικὴν πραγματοκρατίαν (Realisme) ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν γενικῶν ἰδεῶν καὶ ἐξεδέχετο τὰς καθολικὰς ἐννοίας ὡς τοὺς ἀρχικοὺς τύπους τοῦ εἴδους, τοὺς πραγματοποιουμένους εἰς τὰ ἐπὶ μέρους πράγματα ἢ ἄτομα. Σημειωτέον δέ, ὡς παρατηρεῖ ὁ Fisher, ὅτι ἡ πραγματοκρατία εἴτε ὑπὸ τὴν ἄκραν πλατωνικὴν αὐτῆς μορφήν, καθ' ἣν αἱ καθολικαὶ ἔννοιαι ἢ ἰδέαι ἔχουσι καὶ πραγματικὴν ὕπαρξιν, εἴτε ὑπὸ τὸν πολὺ μεμετριασμένον ἀριστοτέλειον τύπον, ἐκράτησεν ἀπὸ τοῦ Αὐγουστίνου καθ' ὅλον τὸν μεσαίωνα ἐν τῇ σχολαστικῇ θεολογίᾳ. Ἐπὶ πλέον ὁ Αὐγουστῖνος ἐκ τῆς ἀφετηρίας αὐτοῦ, ὅτι ἡ ἐλευθέρα ἐνέργεια τοῦ Ἀδὰμ κατὰ τὴν παράβασιν ὑπῆρξε συγχρόνως καὶ ἐλευθέρα συγκατάθεσις τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου γένους, κατέληξεν εἰς ἑτέραν τινὰ ὑπερβολὴν ὑποστηρίξας, ὅτι συνέπεια τῆς πρώτης ἐκείνης παραβάσεως ὑπῆρξεν, ὅτι ὁλόκληρος ἡ ἀνθρωπότης κατέστη μᾶζά τις ἀπωλείας (massa perditionis ἢ massa damnationis), ἐκ τῆς ἐπελθούσης δ' αὐτῇ διαφθορᾶς οἱ ἄνθρωποι διατηροῦσι τὸ αὐτεξούσιον αὐτῶν μόνον «ἐν τῇ δυνάμει τοῦ πράττειν τὸ κακόν, τὸ ψευδὲς καὶ τὴν ἁμαρτίαν»

(95) De Trinit. X c. 11 § 18. (96) Αὐτόθ. VI, 5 § 7.
(97) Λεξικὸν τῆς Φιλοσοφίας σελ. 56.
(98) De peccatorum meritis et remissione III VII 14 M. L. 44, 194.
(99) Παρὰ Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 185.

καὶ ὅτι τῶν ἐθνικῶν αἱ ἀρεταὶ εἶναι λαμπραὶ κακίαι (splendida vitia), εἰ καὶ τῶν ἐκφράσεων αὐτοῦ τούτων ἀπαμβλύνει πως ἀλλαχοῦ τὴν τραχύτητα.

7. Εἰς τὰς ὑπερβολὰς ταύτας ἤχθη ὁ Αὐγουστῖνος καταπολεμῶν τὸν Βρετανὸν μοναχὸν Πελάγιον, αὐστηρᾶς ἠθικῆς καὶ ἁγνοῦ βίου, διὰ τὰ ὁποῖα καὶ αὐτὸς ὁ Αὐγουστῖνος ἐξεδήλωσε τὴν πρὸς τὸν ἀντίπαλον αὐτοῦ ἐκτίμησίν του. Οὗτος μετὰ τοῦ ἱκανωτάτου ὑπερασπιστοῦ τῆς διδασκαλίας τοῦ Καιλεστίου καὶ τοῦ ἐπισκόπου Eclanum Ἰουλιανοῦ ἐδίδασκεν, ὅτι ἡ ἁμαρτία τοῦ Ἀδὰμ δὲν μετεδόθη εἰς τοὺς ἀπογόνους κληρονομικῶς, ἀλλὰ μόνον διὰ τῆς μιμήσεως τοῦ κακοῦ παραδείγματος αὐτοῦ, ὁ δὲ θάνατος, ἡ φθορά, αἱ ἀσθένειαι καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς σαρκός (concupiscentia) εἶναι ἀποτελέσματα οὐχὶ τῆς προπατορικῆς ἁμαρτίας, ἀλλὰ τῆς φυσικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ μήπω εἰς ἁμαρτίαν ἐμπλακέντος. Ἐν τῇ καταπολεμήσει τῆς πλάνης ταύτης ὁ Αὐγουστῖνος ἀνέπτυξε τὸ περὶ κληρονομικῆς ἁμαρτίας καὶ χάριτος τμῆμα τῆς θεολογίας του, ἐνδιατρίψας εἰδικώτερον ἐκ πάντων τῶν Πατέρων περὶ τὰ σπουδαῖα ταῦτα ζητήματα καὶ παρὰ τὰς ὑπερβολάς, εἰς ἃς παρεσύρθη, συντελέσας, ἵνα διευκρινισθῶσι ταῦτα. Ἀλλ' ὁ Αὐγουστῖνος ἀντιμετωπίζων τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα ἦχθη καὶ εἰς ἄλλας ὑπερβολάς, υἱοθετηθείσας μετέπειτα ὑπὸ τῆς θεολογίας τοῦ Καλβίνου. Ὑπεστήριξε δηλαδή, ὅτι ἡ πτῶσις τῶν Πρωτοπλάστων, ἤτο μὲν δυνατὸν νὰ προληφθῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, παρεχωρήθη ὅμως ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἐξυπηρετοῦσα τὸ θεῖον σχέδιον, τοῦ Θεοῦ θέλοντος νὰ καταφανῇ ἡ χάρις τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἀγαθότητος ἔναντι τῆς κακίας τοῦ ἀνθρώπου. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἀναφωνεῖ: Felix culpa Adami, quae meruit talem et tantum habere redemptorem. Ἐνῶ δὲ εἰς τὰ πρῶτα ἔργα αὐτοῦ φαίνεται ἀποδεχόμενος τὴν καθολικότητα τῆς χάριτος, εἰς τὰς μετέπειτα συγγραφὰς αὐτοῦ περιορίζει τὸ περὶ σωτηρίας θέλημα τοῦ Θεοῦ εἰς μόνους τοὺς προωρισμένους εἰς σωτηρίαν παρασυρθεὶς εἰς τὸν ἀπόλυτον προορισμόν. Καὶ δὲν ὁμιλεῖ μὲν περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποδεδοκιμασμένων ὡς προωρισμένων εἰς τὸ ἁμαρτάνειν, ἀλλὰ μόνον ὡς προωρισμένων εἰς θάνατον καὶ καταδίκην, ὑποστηρίζει ὅμως, ὅτι πρὸ πάντων τῶν αἰώνων ὁ Θεὸς προώρισε διὰ τὸν οὐρανὸν μερίδα τινὰ τῆς ἀνθρωπότητος ἀκριβῶς ἰσάριθμον πρὸς τοὺς ἐκπεσόντας ἀγγέλους, καὶ πρὸς μόνην ταύτην ἐπιδαψιλεύει τὰς χαρίτας του, ἵνα αὕτη διὰ τούτων ἐπιτύχῃ τὴν σωτηρίαν. Οὕτως ὁ Αὐγουστῖνος τονίσας ὀρθῶς, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ σωθῇ ἀφ' ἑαυτοῦ, ἐξάρας δὲ ὑπὲρ τὸ δέον τὸν παράγοντα τῆς θείας χάριτος καὶ παραθεωρήσας τὸν παράγοντα τῆς ἀνθρωπίνης συνεργείας ἐν τῷ ἔργῳ τῆς σωτηρίας «κατήντησεν οὐσιωδῶς εἰς ἄρνησιν τοῦ αὐτεξουσίου τοῦ ἀνθρώπου καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ, ὡς παρετηρήθη ἤδη ὑπὸ συγχρόνων του καὶ μάλιστα τῶν μοναχῶν Ἀδραμυτίου»(100).

8. Ἀλλ' ὁ Αὐγουστῖνος κατὰ τὸν Στεφανίδην(101) εἰσήγαγε διὰ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ εἰς τὴν Δύσιν καὶ τὸν μυστικισμόν, τὸ μὲν ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ νεοπλατωνισμοῦ, τὸ δὲ ἐξ ἐπιδράσεως τῆς Ἀνατολῆς. Πράγματι τὸ τελευταῖον βιβλίον τοῦ ἀπὸ ἓξ βιβλία ἀποτελουμένου συγγράμματος αὐτοῦ de musica, ὑπῆρξε προσφιλέστατον ἀνάγνωσμα εἰς τοὺς μυστικοὺς τοῦ μεσαίωνος(102). Γενικῶς δὲ ἡ σφόδρα συναισθηματικὴ καρδία τοῦ Αὐγουστίνου ἐκσπᾷ τόσον εἰς δεήσεις αὐτοῦ, ὅσον καὶ εἰς τὰς ἐξομολογήσεις του (Confessiones) καὶ εἰς τοὺς μονολόγους του (Soliloquia) εἰς συγκινητικὰς καὶ μετηρσιωμένας ἐκδηλώσεις καὶ ἀποδεικνύει, ὅτι «ἔρωτα Θεοῦ ἔσχεν ἐμφρόνως καὶ πῦρ ἀνῆψεν ἀγάπης ἐν καρδίᾳ ὅλως τε τῷ πόθῳ τοῦ Δεσπότου»(103).

9. Ὁ Αὐγουστῖνος συνέγραψε καὶ πλεῖστα ἑρμηνευτικὰ ἔργα. Ἤτοι εἰς τὰ

(100) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 476 ἐν ὑποσημ.

(101) Ἔνθ' ἀνωτ. 309.

(102) Δ. Μπαλάνου, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 469.

(103) Μιχαὴλ Κριτοπούλου τοῦ Ἰμβρίου, στίχοι εἰς τὸν Ἱ. Αὐγουστῖνον παρὰ Δ. Μπαλάνῳ, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 480.

βιβλία τῆς Πεντατεύχου, τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, τῶν Κριτῶν, εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ὁμιλίας, ἑρμηνευτικὰ σχετιζόμενα πρὸς τὰ Εὐαγγέλια, καὶ ἑρμηνείας εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους καὶ τὴν πρὸς Γαλάτας κλπ. Ἐστερεῖτο ὅμως τῆς γνώσεως τῶν γλωσσῶν τοῦ πρωτοτύπου καὶ δὲν παρουσιάζεται ἐν ταῖς ἑρμηνείαις αὐτοῦ τοσοῦτον οἰκεῖος τοῦ ἱστορικοῦ καὶ κριτικοῦ πνεύματος, ὅσον θ' ἀνέμενέ τις ἀπὸ νοῦ οὕτω βαθέος καὶ ἐρευνητικοῦ. Καὶ εἰς μὲν τὰ καθαρῶς ἑρμηνευτικὰ αὐτοῦ ἔργα ἀκολουθεῖ περισσότερον τὴν ἱστορικὴν καὶ γραμματικὴν ἑρμηνείαν, εἰς τὰς ὁμιλίας ὅμως αὐτοῦ χρησιμοποιεῖ τὴν ἀλληγορικὴν καὶ μυστικὴν ἐξήγησιν γενόμενος εἰσηγητὴς τετραπλῆς τινος ἐννοίας τῆς Γραφῆς· ἤτοι ἐννοίας ἱστορικῆς, αἰτιολογικῆς, ἀναγκαίας καὶ ἀλληγορικῆς. Ταύτην ἀκολουθήσαντες οἱ κατὰ τὸν μεσαίωνα στερούμενοι τῆς δεξιότητος καὶ μεγαλοφυΐας τοῦ Αὐγουστίνου ἀπεκόμισαν βλάβην περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Γραφῆς. Ἐξήνεγκεν ὅμως ὁ Αὐγουστῖνος κανόνας τινὰς σπουδαίους τῆς Ἑρμηνευτικῆς, οἷοι: ὁ ἑρμηνευτὴς δέον ν' ἀκολουθῇ τὴν ἔννοιαν τοῦ γράμματος καὶ νὰ ἐξετάζῃ τὴν πλοκὴν τοῦ λόγου, νὰ ἑρμηνεύῃ τὰς ἀσαφεῖς λέξεις διὰ τῶν σαφῶν χωρίων καὶ νὰ ἐμπνέηται ὑπὸ ἀγάπης πρὸς τὸν ὑπ' αὐτοῦ ἑρμηνευόμενον συγγραφέα. Ἐπὶ πλέον δέον ὁ ἑρμηνευτὴς νὰ εἶναι πεπροικισμένος διὰ θείου χαρίσματος, συνδυάζων πρὸς αὐτὸ καὶ ἐπιστημονικὴν ἔρευναν καὶ δεξιότητα, καθὼς καὶ γνῶσιν τῆς ἑβραϊκῆς καὶ ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἐκθέτων δὲ ἐκτενῶς τοὺς κανόνας τούτους εἰς τὰ τρία πρῶτα βιβλία τοῦ de doctrina Christiana ἔργου αὐτοῦ διαγράφει πρῶτος τὰς κυρίας γραμμὰς συστήματος βιβλικῆς ἑρμηνευτικῆς. Εἰς δὲ τὸ τέταρτον βιβλίον τοῦ ἔργου τούτου ἐκθέτων τὸν τρόπον τοῦ προβάλλειν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους τὰ ὅσα ὁ ἐγκύψας εἰς τὴν Γραφὴν ἑρμηνευτὴς κατενόησε, χαράσσει πρῶτος πάλιν τὰς κυρίας γραμμὰς συστήματος Ὁμιλητικῆς. Τὸ δὲ ἔργον αὐτοῦ De catechizandis rudibus (= περὶ τοῦ πῶς δέον νὰ κατηχῶνται οἱ ἀδίδακτοι), ὅπερ ὡς ὑπόδειγμα κατηχητικῆς διδασκαλίας συνέγραψε κατ' αἴτησιν τοῦ ἐν Καρχηδόνι κατηχητοῦ Deogratia, ἀποτελεῖ τὴν πρώτην ἀπόπειραν θεωρίας τῆς κατηχήσεως, ἀποδεικνῦον τὸν Αὐγουστῖνον καὶ πατέρα τῆς Κατηχητικῆς. Ἐν αὐτῷ ἐκτίθενται παιδαγωγικὰ ἀξιώματα, τῶν ὁποίων μόλις κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους διὰ τῶν προόδων αὐτῆς ἀνεγνώρισε τὴν ἀξίαν ἡ Παιδαγωγική. Τέλος εἰς τὰ ἔργα τοῦ Αὐγουστίνου Enchiridion ad Laurentium, καὶ de fide et symbolo ἔχομεν καὶ τὰς πρώτας ἀποπείρας συνολικῆς τῶν δογμάτων ἐκθέσεως.

Τοσαῦτα περὶ τοῦ Αὐγουστίνου ἐκτενῆ μὲν καθ' ἑαυτά, ὑπολειπόμενα ὅμως πολὺ τῆς ἀκριβοῦς ἀπεικονίσεως τοῦ ἱεροῦ ἀνδρός, ὅστις ὑπῆρξεν ἐν ταυτῷ μεγάλη καρδία, μέγας νοῦς, μέγας καὶ ἀκαταπόνητος συγγραφεὺς καὶ μέγας ἐν μικρᾷ ἐπισκοπῇ ἀρχιερεύς.

10. Ἐκ τῶν ἄλλων ἀκμασάντων κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐν τῇ Δύσει συγγραφέων ἀξιομνημόνευτοι τυγχάνουσι 1) Βικέντιος ὁ ἐκ Λειρίνου, διὰ τὸν ὁρισμὸν τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως, τὸν ὁποῖον εἰς τὸ πρῶτον τῶν ὑπομνημάτων (Commonitoria) αὐτοῦ ἐν ἔτει 434 ἔδωκε, καθορίσας αὐτὴν διὰ τῆς κλασσικῆς καταστάσης φράσεως: «Quod ubique, quod semper, quod ab omnibus creditum est, hoc est vere proprieque catholicum» (= Ὅ,τι πανταχοῦ, ὅ,τι πάντοτε, ὅ,τι ὑπὸ πάντων ἐπιστεύθη, τοῦτό ἐστι ἀληθῶς καὶ ἰδίᾳ καθολικόν)(104). 2) Ὁ πάπας Λέων Α' (440-461), οὗτινος σώζονται 96 ὁμιλίαι καὶ 143 ἐπιστολαί, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ πρὸς Φλαβιανὸν Κωνσταντινουπόλεως ἀποσταλεῖσα ὀλίγον πρὸ τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου κατέστη περίφημος διὰ τὴν σαφήνειαν καὶ ἀκρίβειαν, μεθ' ὧν διατυποῦται ἐν αὐτῇ τὸ δόγμα τῆς ἑνώσεως καὶ διακρίσεως τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ Χριστῷ. Κατὰ τὴν ἐπιστολὴν ταύτην «σωζομένης τῆς ἰδιότητος ἑκατέρας φύσεως καὶ οὐσίας καὶ εἰς ἓν συντρεχούσης πρόσωπον προσελήφθη ὑπὸ τῆς μεγαλειότητος»

(104) Common. 2 M. L. 50, 640.

τοῦ Λόγου ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, χωρὶς τὴν μορφὴν τοῦ δούλου νὰ ἐκμηδενίζῃ ἡ μορφὴ τοῦ Θεοῦ, οὐδὲ τὴν μορφὴν τοῦ Θεοῦ νὰ ἐλαττοῖ ἡ μορφὴ τοῦ δούλου. «Ἑκατέρα δὲ φύσις ἐνεργεῖ τὰ ἴδια ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τῆς ἑτέρας». Ἐντεῦθεν λέγομεν «ὅτι ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου κατέβη ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, καίτοι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ προσέλαβε σάρκα ἐκ τῆς Παρθένου, ἐξ ἧς ἐγεννήθη· καὶ πάλιν λέγεται, ὅτι ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ ἐσταυρώθη καὶ ἐτάφη, καίτοι ταῦτα δὲν ἔπαθεν ἐν τῇ Θεότητι αὐτοῦ, κατὰ τὴν ὁποίαν εἶναι Υἱὸς μονογενὴς τοῦ Πατρός, συναΐδιος καὶ ὁμοούσιος πρὸς τὸν Πατέρα, ἀλλὰ μόνον ἐν τῇ ἀσθενείᾳ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως αὐτοῦ»[105]. 3) Ὁ πάπας Γρηγόριος (590-604), ὁ ἐπικληθεὶς Διάλογος, καὶ χαρακτηρισθεὶς ὡς μέγας ἡγέτης καὶ ποιμήν, οὐχὶ ὅμως ἐξ ἴσου διακριθεὶς καὶ ὡς διανοούμενος. Ὑποστηρικτὴς τῆς περὶ καθαρτηρίου διδασκαλίας ἐδίδαξεν, ὅτι ἐφ' ὅσον αἱ θανάσιμοι ἁμαρτίαι δὲν τύχωσιν ἱκανοποιήσεως διὰ ποινῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἀπαραιτήτως δέον νὰ ὑποβληθῇ ἐν τῷ παρόντι βίῳ ὁ διαπράξας αὐτάς, διὰ τὰς ἐλαφροτέρας ἐξ αὐτῶν ἐν τῇ πέραν τοῦ τάφου ζωῇ θὰ καθαρισθῇ ἡ διαπράξασα μετὰ σώματος ταύτας ψυχὴ διὰ τοῦ καθαρτηρίου πυρός, ἐν τῷ ὁποίῳ θὰ ἀποδώσῃ τὴν ὀφειλομένην ἱκανοποίησιν. Σώζονται τούτου περὶ τὰς 850 περίπου ἐπιστολαὶ καὶ 62 ὁμιλίαι αὐτοῦ διακρινόμεναι ἐπὶ ἁπλότητι καὶ πρακτικότητι. Συνέγραψεν ἀκόμη καὶ τὸ γνωστὸν ὑπὸ τὸν τίτλον Διάλογοι ἔργον, ἔνθα περιγράφει τὸν βίον καὶ τὰ θαύματα Ἰταλῶν ἀσκητῶν. Ἀξιόλογον εἶναι καὶ τὸ ἔργον του Liber regulae pastoralis, ὅπερ ἤσκησεν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν πρὸς μόρφωσιν ποιμένων, εἰς τὸ τρίτον δὲ βιβλίον τούτου παρέχει ἀξιολογωτάτας συμβουλάς, αἵτινες δέον νὰ ἐλκύωσι τὴν προσοχὴν τῶν διακόνων τοῦ κηρύγματος πάσης ἐποχῆς. Σώζεται ἀκόμη τοῦ Γρηγορίου καὶ ἑρμηνεία εἰς τὸν Ἰώβ. Δεξάμενος ἐπίδρασιν καὶ ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου, διακρίναντος, ὡς εἴπομεν, τετραπλῆν τινα ἔννοιαν τῆς Γραφῆς, ἠκολούθησε ὀλιγώτερον τοῦτον καὶ περισσότερον τὸν Ὠριγένη, ἐκτραπεὶς εἰς ἀλληγορίας, δι' ὧν διατρίβει ἥκιστα εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ διασάφησιν τοῦ νοήματος τῆς Γραφῆς, ἐμμένων εἰς τὴν τυπικὴν καὶ ἠθικὴν ἑρμηνείαν, ἥτις καθίσταται οὕτως ἐκτενής, ὥστε τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ τοῦτο ἐμφανίζεται μᾶλλον ὡς σύστημά τι χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἐντεῦθεν δὲ καὶ λέγεται Expositio in librum Job sive moralium libri 35. Ὁ Γρηγόριος εἰργάσθη καὶ διὰ τὴν ἀνύψωσιν τῆς λατρείας, τόσον εἰς τὰς εὐχὰς εἰσαγαγὼν προσθήκας τινὰς ἐπὶ τὸ καταληπτότερον τροποποιῶν ταύτας, ὅσον καὶ περὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ᾆσμα ἐνδιατρίψας. Εἰς αὐτὸν ἀποδίδεται τὸ Sacramentarium (= Εὐχολόγιον) Gregorianum, καθὼς καὶ Antiphonarium, ὅπως καὶ τὸ Cantus Gregorianum (= Λειτουργικὸν ᾆσμα). 4) Διὰ τὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν τῆς Θεολογίας παρουσιάζουσι σοβαρὸν ἐνδιαφέρον κατὰ τὸν Räbiger[106] καὶ δύο ἐκ τῶν ἄλλων συγγραφέων τῆς Δύσεως, ἤτοι ὁ Κασσιόδωρος καὶ Ἰσίδωρος ὁ Σεβίλλης. Καὶ ὁ μὲν Κασσιόδωρος († 570) ἐκτὸς τῶν ἄλλων αὐτοῦ ἑρμηνευτικῶν ἔργων καὶ τῆς τριμεροῦς αὐτοῦ ἱστορίας, ἥτις χαρακτηρίζεται ὡς συμπίλημα ἐκ τῶν ἱστοριῶν Σωκράτους τοῦ Σχολαστικοῦ καὶ Θεοδωρήτου τοῦ Κύρου, συνέγραψε καὶ τὰς ἐκ δύο βιβλίων ἀποτελουμένας Institutiones divinarum et saecularium lectionum (= Εἰσηγήσεις θείων καὶ θύραθεν γραμμάτων), αἵτινες ἐχρησιμοποιήθησαν ὡς βιβλίον διδακτικὸν καθ' ἅπαντα τὸν Μεσαίωνα. Τὸ πρῶτον βιβλίον κατὰ τὸν Μπαλάνον[107] εἶναι οἱονεὶ μεθοδολογία τῶν θεολογικῶν σπουδῶν. Ἐν αὐτῷ συνιστᾷ εἰς τοὺς κατ' αὐτὸν μοναχοὺς τῆς μονῆς Viviers τῆς μεσημβρινῆς Ἰταλίας, χάριν τῶν ὁποίων καὶ συνέγραψε τοῦτο, πρὸ παντὸς καὶ μάλιστα

(105) M. L. 54, 763 καὶ Mansi V 1366, ἔνθα τὸ πιστῶς ἀνωτέρω μεταφραζόμενον κείμενον τῆς πρωτοτύπου εἰς τὴν Λατινικὴν ἐπιστολῆς.

(106) J. F. Räbiger, Encyclopaedia of Theology, translated by John Macpherson τόμ. I σελ. 22-25.

(107) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 575.

τὴν σπουδὴν τῆς Ἁγίας Γραφῆς, δι' ἣν παρέχει τοσοῦτον περιεκτικὰς ὁδηγίας διὰ παραπομπῶν εἰς τὰ σπουδαιότερα τῶν ἑρμηνευτικῶν συγγραμμάτων καὶ διὰ κριτικῶν καὶ ἑρμηνευτικῶν παρατηρήσεων, ὥστε παρουσιάζεται ἐν αὐτῷ σχεδιάγραμμά τι πλήρους σειρᾶς παραδόσεων ἐξηγητικῆς Θεολογίας. Ἐκζητεῖται δ' ἐπὶ πλέον πρὸς περαιτέρω στήριξιν ἐν τῇ πίστει καὶ καταπολέμησιν τῶν αἱρετικῶν ἡ σπουδὴ τῶν ἀποφάσεων τῶν Συνόδων καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἰδίᾳ τῶν περὶ Τριάδος καὶ τῶν περὶ χριστιανικῆς ἠθικῆς ζωῆς ἀσχολουμένων. Πρὸς τὰς δογματικὰς καὶ ἠθικὰς ταύτας σπουδὰς δέον νὰ συνδυάζηται καὶ ἡ σπουδὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Τὸ δεύτερον βιβλίον τοῦ ἔργου τούτου πολὺ συντομώτερον τοῦ πρώτου ἔχει τὸν χαρακτῆρα ἐγχειριδίου τῶν ἑπτὰ ἐλευθέρων τεχνῶν καὶ σπουδῶν, ἤτοι τῆς κοσμογραφίας, τῆς γραμματικῆς, τῆς ρητορικῆς, τῆς διαλεκτικῆς, τῆς ἀριθμητικῆς, τῆς μουσικῆς, τῆς γεωμετρίας καὶ τῆς ἀστρονομίας. Δὲν παραλείπει δὲ ὁ Κασσιόδωρος νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχήν, ὅπως μὴ ὑπερτιμῶνται αὗται, διότι ἡ τελεία σοφία δίδεται μόνον ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Τέλος συνιστᾷ εἰς τοὺς μοναχοὺς νὰ ἐνδιαφέρωνται καὶ διὰ τὴν κηπουρικὴν καὶ καλλιέργειαν τῶν ἀγρῶν καὶ διὰ τὴν ἁλιείαν, καθὼς καὶ διὰ τὴν σπουδὴν τῆς ἰατρικῆς, δι' ἧς θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιμελῶνται καὶ τῶν ἀσθενούντων, ἀδελφῶν καὶ ξένων, νὰ ἐπιδίδωνται δὲ μετ' ἐπιμελείας καὶ εἰς τὴν ἀντιγραφὴν τῶν Ἁγίων Γραφῶν.

5) Ὁ δὲ γεννηθεὶς περὶ τὸ 560 Ἰσίδωρος ἐπίσκοπος Σεβίλλης ἐκτὸς τῶν ἄλλων αὐτοῦ ἔργων, ἐν οἷς καὶ τὸ ἀποτελοῦν συνέχειαν τῶν ἔργων Ἱερωνύμου καὶ Γενναδίου ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον de viris illustribus, συνέγραψε καὶ εἶδός τι ἐγκυκλοπαιδείας πασῶν τῶν θύραθεν καὶ ἱερῶν ἐπιστημῶν ἐξ εἴκοσι βιβλίων ἀποτελούμενον, ὅπερ ἐπέγραψε Ἐτυμολογίαι ἢ Ὠριγένης (Etimologiae ἢ Origenes). Καὶ εἰς μὲν τὰ τρία πρῶτα βιβλία διαπραγματεύεται τὰς ἑπτὰ ἐλευθέρας τέχνας ἢ σπουδάς (artes liberales), ἃς καὶ ὁ Κασσιόδωρος, ὡς φιλοσοφικὸν θεμέλιον· εἰς τὸ τέταρτον βιβλίον ἐνδιατρίβει περὶ τὴν ἰατρικὴν καὶ εἰς τὸ πέμπτον περὶ τὴν νομικήν. Εἰς τὸ ἕκτον βιβλίον κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Κασσιοδώρου περισυλλέγει πᾶν ὅ,τι κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτοῦ ἐθεωρεῖτο βιβλικὴ ἐπιστήμη καὶ συνδέει καὶ πᾶν ὅ,τι ἀνήκει εἰς τὴν πρακτικὴν Θεολογίαν. Ἀπὸ τοῦ ἑβδόμου δὲ βιβλίου καὶ ἑξῆς ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Θεοῦ, τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν πιστῶν διαπραγματευόμενος ὑλικὸν ἀνῆκον εἰς τὴν Δογματικὴν καὶ Ἠθικὴν καὶ ἀκολούθως ἐν τῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ ἀπὸ ὑψηλοτέρας σκοπιᾶς ποιούμενος τὸν λόγον περὶ Ἐκκλησίας καὶ τῶν αἱρέσεων ἐκθέτει ὑλικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τοῦ Ἰσιδώρου, κατακλείοντος τὴν σειρὰν τῶν εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς ἀρχαίας Θεολογίας ἀνηκόντων σπουδαιοτέρων συγγραφέων τῆς Δύσεως, ἐφ' ὅσον κατὰ τὸν Fisher([108]) ὁ πάπας Γρηγόριος Α΄ ὁ Διάλογος ἀποτελεῖ τὸν κρίκον τὸν συνδέοντα τὴν παλαιὰν μετὰ τῆς τοῦ Μεσαίωνος Θεολογίαν.

(108) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 199.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΕΝ ΤΗι ΑΝΑΤΟΛΗι

Ἡ περίοδος αὕτη τόσον διὰ τὴν Ἀνατολήν, δσον καὶ διὰ τὴν Δύσιν, ἔχει ὡς κύριον χαρακτηριστικὸν τὴν διαφύλαξιν τοῦ ὑπὸ τῶν Πατέρων καὶ τῶν ἱερῶν Συνόδων κληροδοτηθέντος δογματικοῦ καὶ ἑρμηνευτικοῦ θησαυροῦ. Τῆς παρακαταθήκης ταύτης ἡ περιφρούρησις καὶ ἀποσάφησις ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐν τῇ λειτουργικῇ πράξει τῆς Ἐκκλησίας ἐνσεσωματωμένην Παράδοσιν ὑπῆρξε τὸ κύριον ἔργον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπεδόθησαν οἱ θεολόγοι τοῦ Μεσαίωνος. Ἡ εἰς τὸν παραδεδομένον τοῦτον θησαυρὸν προσκόλλησις δμως δὲν συνεπήγαγεν ἐν τῇ Θεολογίᾳ καὶ πλήρη στασιμότητα. Κατὰ τὸν Στεφανίδην(1) ἡ ἀσκητικὴ καὶ ἡ μυστικὴ Θεολογία, μολονότι καὶ ἐν αὐτῇ ὑπῆρχον ἤδη αὐθεντίαι, οἷος ὁ Μ. Βασίλειος ἐν τῇ ἀσκητικῇ καὶ τὰ συγγράμματα τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην ἐν τῇ μυστικῇ Θεολογίᾳ, ἐπέδειξεν ὀλιγωτέραν εἰς πρότυπα προσκόλλησιν τῶν ἑρμηνευτῶν καὶ τῶν δογματικῶν συγγραφέων, μεγαλυτέραν δὲ ἀνεξαρτησίαν ἐδείκνυον ἡ ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ καὶ ἡ ἁγιολογία, ἡ περὶ τὴν ἐξιστόρησιν βίων ἁγίων ἐνδιατρίβουσα. Ἐπὶ πλέον κατὰ τὴν περίοδον ταύτην δὲν ἔλειψαν καὶ νέαι αἱρέσεις, μάλιστα δὲ τὸ συνταράξαν τὴν Ἐκκλησίαν σχίσμα καὶ αἱ ἡσυχαστικαὶ ἔριδες, ἅτινα ἔδωκαν ἀφορμὰς ἐντὸς βεβαίως τῆς Παραδόσεως τῶν Συνόδων καὶ τῶν Πατέρων εἰς ἐλευθέραν τινὰ κίνησιν, ἀποσαφοῦσαν τὴν παραδεδομένην διδασκαλίαν, ἐκ ταύτης δὲ προῆλθε κατὰ φυσικὴν συνέπειαν καὶ νέα τις θεολογικὴ κίνησις. Ἐξ ἑτέρου ἀπὸ τοῦ ἑνάτου αἰῶνος ἐσημειώθη καὶ γενικωτέρα τις ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων, ἥτις ἐπόμενον ἦτο καὶ θετικῶς νὰ ἔχῃ τὴν ἀντανάκλασιν αὐτῆς καὶ ἐπὶ τῆς Θεολογίας.

1. *Θεολογικὴ κίνησις ἐν τῇ Ἀνατολῇ.*

1. Πρωτουργὸς τῆς θεολογικῆς κινήσεως ἐν τῇ Ἀνατολῇ ὑπῆρξεν ὁ Φώτιος († περὶ τὸ 893), πεπροικισμένος μετὰ πλουσίων φυσικῶν χαρισμάτων καὶ τυχὼν ἀπὸ τῆς νεαρᾶς αὐτοῦ ἡλικίας ἀρτιωτάτης παιδεύσεως ἔν τε τῇ θύραθεν καὶ τῇ ἐκκλησιαστικῇ γραμματείᾳ, διαπρέψας δὲ καὶ πρὶν ἢ κληθῇ εἰς τὸν πατριαρχικὸν τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον ὡς διδάσκαλος τῆς Θεολογίας καὶ Φιλοσοφίας καὶ μάλιστα τῆς Ἀριστοτελικῆς, τῆς ὁποίας ἦτο θιασώτης(2). Ὁ Φώτιος πλούσιος εἰς συγγραφικὴν παραγωγὴν ἔδωκεν ὤθησιν εἰς τὰς δογματικὰς καὶ ἐξηγητικὰς σπουδάς, καθὼς καὶ εἰς τὴν διακονίαν τοῦ κηρύγματος, ὡς μεγίστης δὲ ἀξίας ἐθεωρήθη ἡ εἰς τὴν Χριστιανικὴν Γραμματολογίαν ἐντασσομένη συγγραφὴ αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον Μυριόβιβλος ἢ Βιβλιοθήκη, τὴν ὁποίαν ὁ Κρουμβάχερ(3) χαρακτηρίζει ὡς «τὸ σπουδαιότερον φιλολογικὸν ἔργον τοῦ ἑνάτου αἰῶνος». Ἐν ταύτῃ, ἀπευθυνομένῃ πρὸς τὸν ἀδελ-

(1) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 427.

(2) Δ. Μπαλάνου, Οἱ Βυζαντινοὶ ἐκκλησ. συγγραφεῖς, Ἀθῆναι 1951 σελ. 29.

φὸν αὐτοῦ Ταράσιον, ποιεῖται λόγον περὶ 280 συγγραμμάτων τῆς χριστιανικῆς καὶ τῆς θύραθεν γραμματείας, παραθέτων συχνάκις καὶ περιλήψεις μᾶλλον ἢ ἧττον ἐκτενεῖς τούτων, καθὼς καὶ περικοπὰς ἐξ αὐτῶν, πολλάκις δὲ καὶ βιογραφικὰς σημειώσεις περὶ τῶν συγγραφέων, ἔτι δὲ καὶ κρίσεις περὶ τῶν συγγραφῶν τούτων. Ὅταν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι πολλὰ τῶν συγγραμμάτων τούτων ἀπωλέσθησαν, μόνον δὲ ἐκ τῆς Μυριοβίβλου λαμβάνομεν γνῶσιν περὶ τούτων, κατανοεῖ τις, διατί ἀπεδόθη μεγίστη ἀξία εἰς αὐτήν. Ἀλλ' ὁ Φώτιος συνέγραψε καὶ ἔργα δογματικά, οἷα «τὸν λόγον περὶ τῆς τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μυσταγωγίας» καὶ «τὴν διήγησιν περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως». Καὶ τὸ μὲν πρῶτον σύγγραμμα ἔγραψε κατὰ τῆς προσθήκης εἰς τὸ Σύμβολον τῆς Πίστεως τοῦ Filioque, τὴν ὁποίαν ἀνῆρεσεν διὰ βιβλικῶν καὶ πατερικῶν χωρίων, ὡς καὶ διὰ φιλοσοφικῶν συλλογισμῶν, ὅλοι δὲ οἱ μετὰ ταῦτα γράψαντες περὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος Ἀνατολικοὶ ἀκολουθοῦσι τὴν ἐπιχειρηματολογίαν καὶ τὸν τρόπον τοῦτον τῆς ὑπὸ τοῦ Φωτίου ἀναιρέσεως τῆς πλάνης ταύτης. Τὸ δὲ δεύτερον σύγγραμμα ἔγραψεν ὁ Φώτιος κατὰ τῆς ἀναφανείσης τότε αἱρέσεως τῶν Παυλικιανῶν, τὴν ὁποίαν ἐθεώρει ὡς ἀναβλάστησιν τῆς παλαιᾶς μανιχαϊκῆς αἱρέσεως. Πράγματι δὲ οἱ Παυλικιανοὶ συνυφαίνοντες τὰς πλάνας αὐτῶν μετὰ τῆς διδασκαλίας τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, ἃς μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Λουκᾶ καί τινος νόθου ἐπιστολῆς, ἣν προέβαλλον ὡς τὴν πρὸς Λαοδικεῖς ἐπιστολήν, ὡς μόνα γνήσια τῆς Κ. Διαθήκης βιβλία, ἐξεδέχοντο τὸν Δημιουργὸν ὡς τὸν κακὸν Θεόν, κύριον τοῦ παρόντος κόσμου, τὸν δὲ Ἰησοῦν Χριστὸν ὡς ἀποσταλέντα ὑπὸ τοῦ οὐρανίου Πατρός, ὅπως ἀπελευθερώσῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ σώματος καὶ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ἐκ τούτων κατὰ τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα προῆλθον οἱ Εὐχῖται, πρεσβεύοντες καὶ οὗτοι τὸν δυϊσμὸν ἢ δυαλισμόν, συγγενεῖς δὲ τούτων ὑπῆρξαν καὶ οἱ κατὰ τὸν δωδέκατον αἰῶνα Βογόμιλοι, τῶν ὁποίων ὁ ἀρχηγὸς Βασίλειος παρεδόθη εἰς τὸν διὰ πυρᾶς θάνατον ἐν τῷ Ἱπποδρομίῳ Κωνσταντινουπόλεως.

2. Ὁ Φώτιος συνέγραψεν καὶ ἑρμηνευτικὰ ἔργα. Ἐκ τούτων ὁλόκληρον μὲν ἔργον σώζεται τὸ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Ἀμφιλόχια, ἀφιερωμένον εἰς τὸν Ἀμφιλόχιον μητροπολίτην Κυζίκου, καὶ ἐν αὐτῷ δίδονται ἀποκρίσεις ἐπὶ 324 ζητημάτων, θεολογικῶν ἰδίᾳ, ἀλλὰ καὶ παντοίων ἄλλων. Εἰς τὰς ἀποκρίσεις του ταύτας, δεικνυούσας τὴν ἐξαιρετικὴν πολυμάθειαν αὐτοῦ, στηρίζεται ὁ Φώτιος εἰς τοὺς μεγάλους ἐκ τῶν Πατέρων ἑρμηνευτάς. Τὰ ἄλλα ἐξηγητικὰ εἰς τὴν Γραφὴν ὑπομνήματα τοῦ Φωτίου δὲν σώζονται. Ἀποσπάσματα ὅμως αὐτῶν διεσώθησαν εἰς τὰς Σειράς, εἰς τὰς ὁποίας οἱ μετ' αὐτὸν ἑρμηνευταὶ παραθέτουσι καὶ ἐξηγήσεις τοῦ Φωτίου, ἐξ αὐτῶν δὲ συνάγεται, ὅτι ὁ Φώτιος συνέγραψεν ἑρμηνείαν εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην, ἣ ἐδίδαξεν αὐτὴν εἰς τὴν ἀνωτέραν Σχολὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅταν ἦτο ἐν αὐτῇ καθηγητής. Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης ἐξέδωκε τεμάχια ἑρμηνειῶν τοῦ Φωτίου εἰς τὴν Ὀκτάτευχον τῆς Παλ. Διαθήκης, ὁ δὲ Ἀθ. Παπαδόπουλος Κεραμεὺς σχόλια εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον(4). Ἐν ταῖς ἑρμηνείαις αὐτοῦ ὁ Φώτιος συνδυάζων τὴν ἀλληγορικὴν μετὰ τῆς κατὰ γράμμα ἑρμηνείας ἀκολουθεῖ μὲν κατὰ τὸ πλεῖστον τὰς ἑρμηνείας τῶν Πατέρων, ἐπεξεργάζεται ὅμως αὐτὰς μετὰ πολλῆς δεξιότητος, ἔν τισι δὲ παρουσιάζων καὶ πρωτοτυπίαν. Ὡς ἐκκλησιαστικὸς ῥήτωρ προσέδωκε κατὰ τὸν Στεφανίδην(5) εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ρητορικὴν νέαν μορφήν, ἥτις ἀνεπτύχθη ὑπ' ἄλλων βραδύτερον. Εἰς ὕφος κλασσικὸν χρησιμοποιεῖ φράσεις καὶ λέξεις εὐστόχους, ἀκριβεῖς καὶ ἐπιμεμελημένας, ὑπενθυμίζούσας τὴν φρασεολογίαν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Εἶχε βεβαίως πρότυπα τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, συγχρόνως ὅμως ἀπέβλεπε καὶ πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας, παρ' ὧν ἐλάμβανε χωρία παρενειρόμενα εἰς τοὺς λόγους του, ἐποιεῖτο δὲ καὶ ὑπαινιγμοὺς εἰς γεγονότα τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας. Πα-

(3) Αὐτόθ. σελ. 42. (4) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 42 ὑποσ. 4.
(5) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 428.

ρὰ τὸν συνειρμὸν ἐν τούτοις καὶ τὴν ἀκολουθίαν τῆς σκέψεως καὶ παρὰ τὸ βάθος τῶν ἐννοιῶν καὶ τὸν βιβλικὸν χαρακτῆρα, οἱ λόγοι τοῦ Φωτίου ὑπολείπονται τῶν λόγων τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων. «Ἐκεῖ ὅμως ὅπου ὁ Φώτιος ἀνεδείχθη» κατὰ τὸν Μπαλᾶνον(6) «ἀπαράμιλλος, εἶναι αἱ ἐπιστολαί του ἑρμηνευτικαί, δογματικαί, ἠθικαί, παραινετικαί, παραμυθητικαί, κανονικαί, φιλικαὶ καὶ ποικίλης ὕλης. Εἰς ταύτας ἀντικατοπτρίζεται ἡ ἐξαιρετικὴ μόρφωσις καὶ πολυμέρεια τοῦ ἀνδρός, τὸ εὐρύτερον πνεῦμα του, ἡ βαθεῖα γνῶσις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ τῶν ἀνθρωπίνων ἀνησυχιῶν, ἡ εὐγένεια τοῦ ἤθους καὶ ἡ χάρις τοῦ ὕφους».

Ὁ Φώτιος τέλος συνειργάσθη καὶ εἰς τὸ νομοθετικὸν ἔργον Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος, ἐξέδωκε δὲ καὶ συνοδικὰς ἀποφάσεις καὶ κανονικὰς ἐπιστολάς. Ὁ Νομοκάνων ὅμως, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπὸ 24 τίτλους ἐταξινομήθησαν κατὰ συγγένειαν ὕλης οἱ περὶ ἐκκλησιαστικῶν συνοδικοὶ κανόνες καὶ αἱ αὐτοκρατορικαὶ νεαραὶ καὶ νόμοι, εἶναι ἔργον ἀρχαιότερον, συμπληρωθὲν πιθανῶς ὑπ' αὐτοῦ.

3. Μεταξὺ τῶν ἄλλων Βυζαντινῶν συγγραφέων τοῦ ἑνάτου αἰῶνος διεκρίθη ὡς ἑρμηνευτὴς ὁ Ἀρέθας († μεταξὺ τῶν ἐτῶν 932-935), ἀρχιεπίσκοπος τῆς ἐν Καππαδοκίᾳ Καισαρείας, «διάπυρος ἐραστὴς» τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλὰ καὶ θαυμαστὴς τοῦ Πλάτωνος, κάτοχος δὲ ἀρτίας φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς μορφώσεως. Τὰ περισσότερα τῶν ἔργων αὐτοῦ παραμένουσιν ἀνέκδοτα. Τὸ σπουδαιότερον ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ εἶναι ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἑρμηνείας εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἀνδρέου Καισαρείας, τῆς ὁποίας ἐφιλοπόνησε μεθ' ἱκανῆς αὐτοτελείας σύνοψιν. Ἔγραψε καὶ ἄλλας ἑρμηνείας εἰς ἄλλα βιβλία τῶν Ἁγίων Γραφῶν, συνεπλήρωσε δὲ καὶ τὴν εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ἑρμηνείαν τοῦ Μ. Βασιλείου καὶ ἐσχολίασε διάφορα χωρία τῆς Γραφῆς. Ἐκ τούτων περιεσώθησαν ἀποσπάσματα ἐνσεσωματωμένα εἰς τὰς ἑρμηνευτικὰς Σειράς. Ἀσχοληθεὶς καὶ εἰς τὴν μελέτην καὶ ἐξήγησιν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος, ὡς καὶ ἄλλων θύραθεν συγγραφέων καὶ ἀποκτῶν δι' ἰδίων δαπανῶν χειρόγραφα τῶν κλασσικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, διώρθου ταῦτα ἀπὸ τῶν τυχὸν παρεισφρησάντων λαθῶν καὶ προσέθετεν εἰς αὐτὰ σχόλια καὶ σημειώσεις ἰδίας. Ἐκ τούτου κατέστη εὐφήμως γνωστὸς διὰ τὴν σπουδαίαν συμβολήν του πρὸς ἀναζωπύρησιν τοῦ πρὸς τὰ ἑλληνικὰ γράμματα ἐνδιαφέροντος. Ἐκ τῆς βιβλιοθήκης αὐτοῦ προέρχεται ὁ περίφημος κῶδιξ τοῦ Πλάτωνος, ὅστις ἀπετέλεσε τὴν βάσιν τῶν νεωτέρων κριτικῶν ἐκδόσεων τῶν Πλατωνικῶν κειμένων.

3. Κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα διεκρίθησαν ὡς ὑμνογράφοι μεταξὺ ἄλλων ἡ Κασσιανή, τῆς ὁποίας σφόδρα πρωτότυπον τυγχάνει τὸ εἰς τὸν ἑσπερινὸν τῶν Χριστουγέννων δοξαστικόν, περίφημον δὲ τὸ δοξαστικὸν τῶν ἀποστίχων τοῦ Ὄρθρου τῆς Μ. Τετάρτης· καθὼς καὶ οἱ ἀδελφοὶ Θεοφάνης καὶ Θεόδωρος, οἵτινες στιγματισθέντες ἐπὶ τοῦ μετώπου διὰ πεπυρακτωμένου σιδήρου κατὰ τοὺς ἀγῶνας αὐτῶν ἐναντίον τῆς εἰκονομαχίας ἐπεκλήθησαν καὶ Γραπτοί.

4. Περὶ τὴν ἁγιολογίαν κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα ἐνδιέτριψε σοβαρῶς Συμεὼν ὁ μάγιστρος καὶ λογοθέτης, ὁ ἐπεξεργασθεὶς τὰς βιογραφίας τῶν ἁγίων καὶ τὰ μαρτυρολόγια, διασκευάσας αὐτὰ κατὰ τὰς συγχρόνους τάσεις, ἵνα ἀναγινώσκωνται ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς συνάξεσιν, ἐξ οὗ καὶ συναξάρια ἀπεκλήθησαν. Διὰ τὴν ἀναθεώρησιν αὐτοῦ ταύτην, χαρακτηρισθεῖσαν ὡς μετάφρασιν, ἐπεκλήθη ὁ Συμεὼν ὑπὸ Μιχαὴλ τοῦ Ψελλοῦ Μεταφράστης. Κατὰ τὸν Στεφανίδην(7) ἡ συλλογὴ τοῦ Συμεὼν περιεῖχεν 143 βιογραφίας, ἅτις ὑποστᾶσα ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων τροποποιήσεις καὶ προσθήκας ἔφθασε νὰ περιλαμβάνῃ 681 βιογραφίας. Τῶν προτύπων ἐξ ἄλλου, τὰ ὁποῖα ἐπεξειργάσθη ὁ Συμεών, ἐλάχιστα μόνον ἀπωλέσθησαν, δι' ἐπιστημονικὰς δὲ ἐργασίας πρέπει τις νὰ ἀνατρέχῃ εἰς ταῦτα. Ὁ Συμεὼν συνέγραψε καὶ Χρονογραφίαν ἀπὸ τοῦ 813 μέχρι τοῦ 961, καθὼς καὶ συλλογὰς ἀποφθεγμάτων ἐκ τῶν ἠθικῶν τοῦ Μ. Βασιλείου

(6) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 46.
(7) Ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 429-430.

καὶ τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Μακαρίου, καθὼς καὶ ἐπιστολάς, ὧν πολλαὶ δὲν ἐξεδόθησαν.

5. Ὁ ἐνδέκατος αἰὼν προβάλλει ὡς ὑμνογράφον καὶ ὡς συγγραφέα λόγων ἐκκλησιαστικῶν καὶ βίων τοῦ Δωροθέου τοῦ νέου καὶ τοῦ μοναχοῦ Βαρὰ τὸν Ἰωάννην Μαυρόποδα, μετέπειτα ἐπίσκοπον Εὐχαΐτων. Οὗτος συνήνωσεν εἰς μίαν κοινὴν ἑορτὴν τὴν μνήμην τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ἐπιτυχὼν οὕτω τὴν συμφωνίαν καὶ συνένωσιν τῶν τριῶν μερίδων, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν ἐτίμα ὑπὲρ τοὺς δύο ἄλλους τὸν Χρυσόστομον, ἡ δὲ τὸν Μ. Βασίλειον καὶ ἡ τρίτη Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνόν. Διὰ τὴν κοινὴν ταύτην ἑορτήν, διεξαγομένην τὴν 30 Ἰανουαρίου συνέθεσε πλήρη ἀκολουθίαν ἄχρι τοῦ νῦν οὖσαν ἐν χρήσει. Αἱ ποιητικαὶ συνθέσεις τοῦ Ἰωάννου, ὅστις ὑπῆρξε καὶ κάτοχος τῆς ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς εἷς τῶν ἀξιολογωτέρων λογίων τῆς ἐποχῆς του, διεκρίθησαν «διὰ τὴν ἀττικὴν μορφὴν καὶ τὴν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εὐεργετικὴν θερμότητα»[8].

6. Εἰς τὸ κήρυγμα καθὼς καὶ εἰς τὴν συγγραφὴν μαρτυρολογίων διεκρίθη καὶ ὁ περὶ τὸ 1007 γεννηθεὶς εἰς Τραπεζοῦντα Ἰωάννης Ξιφιλῖνος, χρηματίσας καὶ καθηγητὴς τοῦ νομικοῦ τμήματος τῆς ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου ἀνασυσταθείσης τῷ 1045 ἀκαδημίας, εἶτα δὲ καὶ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ρέπων καὶ πρὸς τὸν μυστικισμόν, τιμῶν δὲ ἰδιαζόντως καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, κατέγινεν οὐ μόνον εἰς τὴν μελέτην τῶν Πατέρων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν συγγραμμάτων τῶν νεοπλατωνικῶν, καθὼς καὶ τῶν μυστικῶν φιλοσοφημάτων τῶν Χαλδαίων. Ὑπῆρξε πολυγραφώτατος, ἀλλ' ἐκ τῶν πολλῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ διεσώθησαν μόνον αἱ ἑρμηνευτικαὶ ὁμιλίαι του εἰς τὰς Κυριακὰς τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ. Ὡς πατριάρχης δὲ ἀνέπτυξε ἀξιόλογον δρᾶσιν.

7. Νεώτερος αὐτοῦ κατὰ δέκα περίπου ἔτη ὑπῆρξεν ὁ Κώνστας Ψελλός, ὅστις γενόμενος μοναχὸς προσέλαβε τὸ ὑφ' ὃ εἶναι γνωστὸς ὄνομα Μιχαήλ. Μαθητὴς τοῦ Ἰωάννου τοῦ Εὐχαΐτων ἐπισκόπου, ὑπῆρξεν ἐπὶ μακρὸν φίλος τοῦ συμμαθητοῦ αὐτοῦ Ἰωάννου τοῦ Ξιφιλίνου, πρὸς τὸν ὁποῖον περιῆλθε βραδύτερον εἰς ῥῆξιν, λόγῳ διαφορᾶς τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῶν ἀντιλήψεων. Ἐδίδαξε καὶ αὐτός, εἰς ἣν καὶ ὁ Ξιφιλῖνος ἀκαδημίαν, τῆς ὁποίας ἐχρημάτισε καὶ διευθυντὴς ἐκδηλῶν ζωηρὰν ἐκτίμησιν καὶ λατρείαν πρὸς τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους, ἰδίᾳ δὲ τὸν Πλάτωνα, θεωρῶν τοῦτον ἀνυπέρβλητον εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ ρητορικήν. Ὁ Ψελλὸς ὑπῆρξε «πολυγραφώτατος συγγράψας ποικιλοτάτης ὕλης πραγματείας, θεολογικάς, φιλοσοφικάς, νομικάς, μαθηματικάς, φυσικάς, γεωργικάς, ἀστρολογικάς, μυστικὰς καὶ ποιήματα»[9], καθὼς καὶ ἐπιστολάς. Εἰς τὸν Ξιφιλῖνον κατηγορήσαντα αὐτὸν ὅτι ἤθελε νὰ ἀνατρέψῃ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ νὰ ἀνανεώσῃ τὸν ἑθνισμόν, οἰκοδομῶν τὸ κοινωνικὸν αὐτοῦ καὶ ἠθικὸν οἰκοδόμημα ἐπὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Στωϊκοῦ Χρυσίππου, ὁ Ψελλὸς ἀπήντησεν: «Τῶν παρὰ τοῖς φιλοσόφοις δογμάτων ἃ μὲν εὐθὺς παρεώρακα, τινὰ δὲ ὡς πρὸς τὰς ἡμεδαπὰς συνεργὰ ὑποθέσεις εὖ μάλα λαβὼν τοῖς ἱεροῖς λόγοις συνέμιξα, ὥς που δὴ καὶ Γρηγόριος καὶ Βασίλειος, οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας φωστῆρες πεπράχασι»[10]. Ἐπὶ ἑπτὰ αὐτοκρατόρων καὶ τριάκοντα ἑπτὰ ἔτη (1041-1078) διετέλεσεν ὑπουργὸς καὶ πρωθυπουργός, ἀλλ' ἔδειξεν εὐμετάβολον καὶ ἀναξιοπρεπῆ χαρακτῆρα. Ἐπ' ἐλάχιστον δὲ χρόνον παραμείνας ὡς μοναχὸς εἶναι ζήτημα, ἐὰν διετήρησε μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του τὸ μοναχικὸν ἔνδυμα καὶ δὲν ἀπέβαλεν αὐτό, ὡς ὁ κατὰ πολλὰ ὅμοιος αὐτοῦ ἐν τῇ Δύσει Ἔρασμος († 1536)[11]. Ὡς ῥήτωρ παρουσιάζεται «πομπώδης μὲ ὑπερβολὴν ρητορικῶν ἀνθέων, μὲ ἐπίδειξιν πολυγνωσίας, μὲ ὑπερβολικὸν ρεαλισμὸν καὶ μακρηγορίαν», ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ δὲν

(8) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 74. (9) Αὐτόθ. σελ. 79.
(10) Κ. Σάθα Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη τόμος 5 σελ. 447.
(11) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 432.

συνεκίνει διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ(12). Τὰ σπουδαιότερα ἐκ τῶν ἐκδοθέντων ἔργων αὐτοῦ εἶναι κατὰ τὸν Μπαλᾶνον τὰ ἑπόμενα: Ἑρμηνεία εἰς τὸ Ἆσμα ᾀσμάτων· τὸ θεολογικοφιλοσοφικὸν «Διδασκαλία παντοδαπή», εἰς τὸ ὁποῖον συμφύρονται δογματικά (περὶ Θεοῦ, Τριάδος, ἀνθρώπου κλπ.), ἠθικά (περὶ ἀρετῶν κλπ.) καὶ φυσικὰ ζητήματα (περὶ ἡλίου, ὑετοῦ, σεισμῶν, θαλασσίου ὕδατος, χιόνων κλπ.)· διάλογος ὑπὸ τὸν τίτλον «περὶ ἐνεργείας δαιμόνων» κατὰ τῆς αἱρέσεως τῶν Εὐχιτῶν, ἡ Χρονογραφία, ἥτις εἶναι ἱστορία τῆς ἀπὸ τοῦ 970-1077 ἑκατονταετηρίδος τῆς Βυζαντινῆς ἱστορίας. Ἀλλὰ ἐκ τῶν πολυαρίθμων ἔργων αὐτοῦ ἄλλα μὲν ἀπωλέσθησαν, ἄλλα δὲ παραμένουν ἀνέκδοτα σωζόμενα ὡς χειρόγραφα ἐν διαφόροις βιβλιοθήκαις. Κατὰ τὸν Μπαλᾶνον(13) ὁ Ψελλὸς εἶναι ἀναντιρρήτως ἡ σπουδαιοτέρα ἀπὸ συγγραφικῆς ἀπόψεως προσωπικότης τοῦ ἑνδεκάτου αἰῶνος. Πολυμαθέστατος, ἐγκυκλοπαιδικώτατος, μὲ κομψόν, ἀλλ' ἐπιτετηδευμένον ὕφος, μὲ πολυμερῆ ἐνδιαφέροντα ἠσχολεῖτο μὲ τὰ ποικιλώτερα ζητήματα τῆς Θεολογίας καὶ τῆς Φιλοσοφίας, ἀπὸ ἀπόψεως ὅμως ἤθους ὑστέρει, διότι ἦτο ματαιόδοξος καὶ ἐγωϊστὴς λησμονῶν χάριν τῶν συμφερόντων του τὰς ἀρχὰς καὶ πεποιθήσεις του καὶ κολακεύων μέχρις ἐξευτελισμοῦ τοὺς ἑκάστοτε κρατοῦντας. Παρὰ τὴν διένεξιν, εἰς ἣν περιῆλθε πρὸς τὸν Ξιφιλῖνον, δὲν ἠμποδίσθη νὰ ἐκφωνήσῃ ἐπικήδειον εἰς αὐτὸν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας. Καὶ ἐξῆρε μὲν τὰς ἀρετὰς τοῦ ἄλλοτε φίλου του καὶ μετέπειτα ἀντιπάλου του, ἀπέφυγε δὲ νὰ ἐκφράσῃ παράπονόν τι κατ' αὐτοῦ περιορισθεὶς μόνον εἰς ὑπαινιγμόν τινα διὰ τῆς φράσεως: «Ἐβουλόμην ἐλευθερίαν ἔχειν τῶν ἐλέγχων ἐνταῦθα, ἵνα πᾶσιν οἷς εἶχον ἐχρώμην, ἀνθέλκει δέ μοι τὸν λόγον ὁ ἐπιτάφιος»(14)

2. *Μυστικὴ Θεολογία.*

1. Συμεὼν ὁ ἐκ Παφλαγονίας, ὁ ἐπικληθεὶς νέος Θεολόγος εἰς διάκρισιν ἀπὸ τοῦ παλαιότερον ἐπικληθέντος Θεολόγου Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, γεννηθεὶς περὶ τὸ 950 (κατ' ἄλλους τῷ 1025) καὶ ἀποθανὼν πιθανώτατα περὶ τὸ 1020 (κατ' ἄλλους μετὰ τὸ 1092), ἀνεδείχθη ὁ κυριώτερος ἐκπρόσωπος τῆς βυζαντινῆς μυστικῆς καὶ χαρακτηρίζεται ὑπὸ Ehrhard(15) ὡς ὁ μετὰ τὸν Νικόλαον Καβάσιλαν μέγιστος μυστικὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὑπερέχων αὐτοῦ κατὰ τὴν πρωτοτυπίαν, τὴν βαθεῖαν αἰσθηματικότητα καὶ τὴν παραστατικὴν δεξιότητα. Ἐπέδρασεν ἀμεσώτατα καὶ ἐπὶ τῶν ἐπιγενεστέρων μυστικῶν τῆς περιόδου ταύτης, εὑρισκόμενος ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ Νικήτα Στηθάτου, μαθητοῦ αὐτοῦ συγγράψαντος τὸν βίον αὐτοῦ, Γρηγορίου τοῦ Σιναΐτου († 1346), κομίσαντος τὸν μυστικισμὸν εἰς ἅγιον Ὄρος καὶ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ († 1359) καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν γένεσιν τοῦ Ἡσυχασμοῦ. Βάσις τῆς μυστικῆς Θεολογίας καὶ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὑπῆρξαν τὰ συγγράμματα, τὰ ἐπ' ὀνόματι Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου φερόμενα. Δεικνύεται δὲ τοῦτο ἐμφανέστατα ἐκ τοῦ περὶ οὐρανίου καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας ἔργου τοῦ Νικήτα Στηθάτου, ὅστις διακρίνει κατὰ τὸν Διονύσιον τρεῖς ἀγγελικὰς διακοσμήσεις τριαδικάς, πρὸς τὰς ὁποίας ἀντιστοιχούσας διαφόρως πρὸς αὐτὸν καθορίζει καὶ τρεῖς ἐκκλησιαστικὰς τοιαύτας ἤτοι 1) Πατριάρχαι, Μητροπολῖται, Ἀρχιεπίσκοποι 2) Ἐπίσκοποι, ἱερεῖς, διάκονοι 3) Ὑποδιάκονοι, Μοναχοί, Λαϊκοί(16). Ἐνῷ ὅμως ὁ μυστικισμὸς τοῦ ψευδοδιονυσίου εἶναι θεοκεν-

(12) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 79. (13) Αὐτόθ. σελ. 84.

(14) Σάθα ἔνθ' ἀνωτ. τόμ. 4 σελ. 462.

(15) Παρὰ Κρουμβάχερ—Σωτηριάδου Ἱστορία Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας τόμ. II σελ. 302-305.

(16) Π. Χρήστου Νικήτα Στηθάτου Μυστικὰ συγγράμματα Θεσσαλονίκη 1957 σελ. 27.

τρικός (= ἕνωσις μετὰ τοῦ Θεοῦ), ὁ τοῦ Συμεὼν εἶναι Χριστοκεντρικός (= ἕνωσις μετὰ τοῦ Χριστοῦ). Ὡς δὲ παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης[17], διὰ τὸν μυστικισμὸν ἥρμοζε βεβαίως ὁ μονοφυσιτισμός, ὁ ὁποῖος ἐδίδασκε τὴν θέωσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως τοῦ Χριστοῦ. Διὰ τοῦτο δὲ τὰ μυστικὰ συγγράμματα τοῦ Διονυσίου γραφέντα περὶ τὰ τέλη τοῦ πέμπτου αἰῶνος ρέπουσι πρὸς τὸν μονοφυσιτισμόν. Ἀφ' ὅτου ὅμως ἡ τετάρτη καὶ ἕκτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος κατέκρινε τοῦτον, οἱ μυστικοὶ προσηρμόσθησαν πρὸς τοὺς δογματικοὺς ὅρους αὐτῶν, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ὁ Συμεὼν μετέφερεν ἐπὶ τοῦ μυστικισμοῦ τὴν φρασεολογίαν τοῦ Χριστολογικοῦ δόγματος, ὡς τοῦτο καθωρίσθη ὑπὸ τῶν δύο τούτων Συνόδων. Οὕτω τονίζει ὁ Συμεών, ὅτι διὰ τῆς ἐπιτυγχανομένης μετὰ τὸν καθαρμὸν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν πλήρωσιν τῶν ἐντολῶν θεώσεως «συλλαμβάνομεν τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν ὡς ἡ Παρθένος (Θεοτόκος). Οὕτω δὲ πάλιν ἐν Θεῷ (τῷ ἐν ἡμῖν θείῳ Λόγῳ) καὶ ψυχῇ καὶ σώματι (ἡμῶν) ἀδιαιρέτως καὶ ἀσυγχύτως Θεὸς κατὰ χάριν ἄνθρωπος γίνεται. Ἐν δύο οὐσίαις διπλαῖς πάντως ταῖς φύσεσι, διπλαῖς ταῖς ἐνεργείαις» [18].

2. Ὁ Συμεὼν ἐν τῇ προπαρασκευῇ πρὸς μυστικὴν τελείωσιν δὲν ὑπερτιμᾷ τὴν νηστείαν καὶ τὰς ἄλλας κακώσεις τοῦ σώματος. Ὁμιλῶν περὶ Γεωργίου τινὸς ἀξιωθέντος νὰ τελειοποιηθῇ εἰς ἄνθρωπον ἐπουράνιον τονίζει, ὅτι οὗτος «μήτε χρόνους πολλοὺς ἐνήστευσεν ἢ ἀγρύπνησεν ἢ ἄλλους ἀγῶνας ἀσκητικοὺς ἔκαμεν, ἀλλὰ μήτε ποτέ του ἐκοιμήθη χάμω, μήτε τρίχινα ἐφόρεσε, μήτε καλόγηρος ἔγινε, μήτε ἀπὸ τὸν κόσμον ἀνεχώρησε σωματικά» [19]. Ἐθεώρει ὅμως ὁ Συμεὼν ἀναγκαίαν τὴν ἐγκράτειαν ἐν τῇ τροφῇ, «ἀδύνατον δὲ καὶ τὴν σάρκα τῷ κόρῳ τῶν βρωμάτων ἐμπιπλᾶν καὶ πνευματικῶς τῆς νοερᾶς καὶ θείας ἐπαπολαύειν χρηστότητος» [20]. Τὴν νηστείαν ὁ μαθητὴς τοῦ Συμεὼν Νικήτας ἤθελε «λελογισμένην» [21], ὁ δὲ Συμεὼν συνίστα «νηστεύειν τὰς τρεῖς τεσσαρακοστάς», ἀλλὰ καὶ κατὰ «τὰς ὑπολοίπους ἡμέρας τοῦ χρόνου ἅπαξ τῆς ἡμέρας ἐσθίειν, ἐκτὸς Σαββάτου καὶ Κυριακῆς καὶ ἑορτῆς, ἀλλ' οὐκ εἰς κόρον» [22].

Ἐξ ἑτέρου ὁ Συμεὼν καὶ οἱ κατ' αὐτὸν μυστικοὶ δὲν παραθεωροῦσι καὶ τὰ μυστήρια, εἰ καὶ δὲν ἐνδιατρίβουσι περὶ αὐτά, μεθ' ἧς καὶ περὶ τὴν νοερὰν προσευχὴν ἐπιμονῆς. Οὕτω περὶ τοῦ βαπτίσματος καὶ τῆς ἐξομολογήσεως γράφει, ὅτι «ἀπὸ τοῦ θείου βαπτίσματος τὴν τῶν ἡμαρτημένων λαμβάνομεν ἄφεσιν» «καὶ τῇ παρουσίᾳ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἁγιαζόμεθα», ἐπειδὴ δὲ «μετὰ τὸ βαπτισθῆναι ἡμᾶς πρὸς πονηρὰς καὶ αἰσχρὰς πράξεις ἐκκλίνοντες καὶ αὐτὸν τὸν ἁγιασμὸν εἰς ἅπαν ἀποβαλλόμεθα, μετανοίᾳ καὶ ἐξομολογήσει καὶ δάκρυσι, κατὰ ἀναλογίαν τὴν ἄφεσιν πρότερον τῶν ἡμαρτημένων λαμβάνομεν καὶ οὕτω τὸν ἁγιασμὸν μετὰ τῆς ἄνωθεν χάριτος» [23]. Ἐπὶ πλέον ὁ Συμεὼν συνιστᾷ «πρὸ πάντων ἁπάντων εἰς τὰς ἐκκλησιαστικὰς συνάξεις καὶ ὕστατον ὑποχωρεῖν· ἐκτὸς ἀνάγκης μεγάλης· μᾶλλον δὲ ἐν τῷ ὄρθρῳ καὶ τῇ λειτουργίᾳ» ἁπάντων [24]. Ὁμιλῶν δὲ περὶ ἑαυτοῦ ὁ Συμεὼν λέγει, «ἐγὼ λοιπόν, ἀδελφοί μου, μήτε νηστείας πολλὰς καὶ ὑπερβολικὰς ἔκαμα, μήτε ἀγρυπνίας, μήτε χαμαικοιτίας, ἀλλὰ μήτε ἄλλαις παρόμοιαις σκληραγωγίαις τοῦ σώματος ὑπερβολικαῖς, ἀλλὰ ἐγνώρισα τὴν ἀναξιότητά μου, ἐστοχάσθηκα τὰς ἁμαρτίας μου, ἐκατηγόρησα τὸν ἑαυτόν μου καὶ ἐσώθηκα... Καὶ μὲ ὀλί-

(17) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 431.

(18) Migne 120, 525 παρὰ Στεφανίδῃ ἔνθ' ἀνωτ.

(19) Λόγος περὶ πίστεως... Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν Ἔκδοσις Π. Τζελάτη Ἀθῆναι 1893 τόμ. ΙΙ σελ. 510.

(20) Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικὰ § κστ' Αὐτόθ. σελ. 153.

(21) Δευτέρα φυσικῶν κεφαλαίων ἑκατοντὰς § οθ' Αὐτόθ. σελ. 202.

(22) Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικὰ § ρμδ' Αὐτόθ. σελ. 169.

(23) Κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικὰ § οδ' αὐτόθ. σελ. 159.

(24) Αὐτόθ. ρλζ' σελ. 168.

γα λόγια ἐπίστευσα μοναχὰ εἰς τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ καὶ μὲ ἐδέχθη ὁ Κύριος καὶ Θεός μου μὲ αὐτὴν τὴν πίστιν»(25). Προχωρῶν δὲ ὁρίζει τὴν πίστιν ὡς «τὸ διὰ Χριστὸν ὑπέρ τῆς αὐτοῦ ἐντολῆς ἀποθανεῖν καὶ τὸν θάνατον τοῦτον ζωῆς πρόξενον εἶναι πιστεύειν· τὴν πτωχείαν ὡς πλοῦτον λογίζεσθαι, τὴν εὐτέλειαν καὶ ἐξουδένωσιν ὡς δόξαν τῷ ὄντι καὶ περιφάνειαν» «μᾶλλον δὲ κεκτῆσθαι τὸν ἀνεξιχνίαστον πλοῦτον τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ πηλὸν ἢ καπνὸν ἅπαντα τὰ ὁρώμενα καθορᾶν»(26).

3. Προκειμένου ἤδη νὰ ἐπιτύχῃ ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν θέωσιν αὐτοῦ, δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι κατὰ τὸν μαθητὴν τοῦ Συμεὼν Νικήταν «τρεῖς εἰσι τάξεις ἐν τοῖς ποιουμένοις τὰς προκοπὰς τῶν τελειοποιῶν ἀναβάσεων, ἡ καθαρτική, ἡ φωτιστικὴ καὶ ἡ μυστικὴ ἥ ἐστι καὶ τελειοποιός». Καὶ ἡ μὲν «καθαρτική, τῶν ἤδη πρὸς ἀγῶνας ἱεροὺς εἰσαγομένων ἐστὶ καὶ ἴδιον μὲν αὐτῆς ἡ ἀπόθεσις τῆς μορφῆς τοῦ χοϊκοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἀμφίεσις τοῦ καινοῦ ἀνθρώπου, ἔργον δὲ τὸ μῖσος τῆς ὕλης, ἡ τῆξις τῆς σαρκὸς καὶ ἡ διὰ κατανύξεως κάθαρσις τοῦ νοῦ ἀπὸ παντὸς μολυσμοῦ σαρκός τε καὶ πνεύματος». Ἡ φωτιστικὴ δὲ τάξις «τῶν ἐξ ἱερῶν ἀγώνων προκοψάντων ἐστὶν εἰς πρώτην ἀπάθειαν· ἔργον δὲ ἡ κάθαρσις τοῦ νοός, ἡ διὰ τοῦ πυρὸς γινομένη τοῦ θείου, ἡ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς καρδίας νοερὰ ἀποκάλυψις, ἡ ἐπίγνωσις τῶν θείων καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων». «Ἡ δὲ μυστικὴ καὶ τελειοποιὸς τάξις ἴδιον ἔχει τὸ περὶ τὰς ἄνω τάξεις γενέσθαι τῶν οὐρανῶν καὶ τῷ πρώτῳ φωτὶ πλησιάσαι καὶ τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ ἐρευνῆσαι διὰ τοῦ Πνεύματος»(27).

4. Πρὸς κάθαρσιν ἀπαραίτητα κατὰ Συμεὼν εἶναι «τὸ πένθος καὶ τὰ δάκρυα», ἄνευ τῶν ὁποίων «οὐκ ἔστιν ἐν ἡμῖν μετάνοια οὐδὲ ἀληθὴς μεταμέλεια». Πρέπει δὲ νὰ καταστῇ τις καθαρὸς τῇ καρδίᾳ, ἵνα ἴδῃ τὸν Θεόν, καθαρὰν δὲ καρδίαν οὐχὶ μία ἀρετή, ἀλλὰ πᾶσαι ὁμοῦ ὡς εἰπεῖν, οἱονεὶ μία τις οὖσα καὶ εἰς ἄκρον κατορθωθεῖσα πεφύκασιν ἐκτελεῖν»(28). Δὲν ἀρκεῖ δέ τις «πάντων τῶν ἄλλων πραγμάτων ὁμοῦ καὶ χρημάτων» νὰ καταφρονήσῃ, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη «καὶ τῶν βιοτικῶν ἐνθυμήσεων καὶ τῶν πονηρῶν ἐννοιῶν» νὰ ἐλευθερώσῃ «τὸν τῆς ψυχῆς ὀφθαλμόν», διότι ἄλλως «οὐκ ὄψεταί ποτε τὸ νοητὸν φῶς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν»(29). «Αἱ βιοτικαὶ μέριμναι καὶ πᾶς προσπαθείας τρόπος εὐτελοῦς καὶ σμικροτάτου πράγματος τὴν ἀναφθεῖσαν ἐν ἀρχαῖς θέρμην τῆς καρδίας ἐξαφανίζει»(30). «Ὥσπερ κάλυμμα ἐν ὀφθαλμοῖς ἐπιτεθέν, οὕτω λογισμοὶ κοσμικοὶ καὶ βιοτικαὶ ἐνθυμήσεις ἐν ὀφθαλμῷ ψυχῆς γίνονται» ἐμποδίζουσαι ἵνα ἴδωμεν «τρανῶς τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν»(31).

5. Οὕτως ὁ νοῦς ἀποσπώμενος τῶν βιοτικῶν μεριμνῶν κυριαρχεῖ ἑαυτοῦ καὶ δὲν διασκεδάννυται εἰς πολλὰ μέρη, ἀλλὰ «γίνεται ἑαυτοῦ ὑπὸ τῶν σοφοποιῶν ἐλλάμψεων καὶ νοημάτων καταυγασθείς· καὶ ἡ ψυχὴ συμπτυσσομένη εἰς ἑνάδα θεοειδῶς ἓν ἀντὶ πολλῶν ἑτεροτήτων γίνεται»(32). Ἐν τῇ καταστάσει ταύτῃ ὁ νοῦς ἐμπερικλείεται «τῷ σώματι καὶ μάλιστα τῷ ἐν τῷ σώματι ἐνδοτάτῳ σώματι, ὃ καρδίαν ὀνομάζομεν»(33). Διὰ τοῦ τοιούτου δὲ περιορισμοῦ τοῦ νοῦ ἐπιτυγχάνεται ἡ ἡσυχία, ἥτις «τὸν ἔρωτα τῆς τοῦ Θεοῦ ἀγάπης ἐκ καθαρότητος καρδίας καὶ ἡδονῆς κατανύξεως σφοδρότερον ἐπανάπτουσα λύει τὴν ψυχὴν τῶν δεσμῶν τῶν αἰσθήσεων» καὶ «ἀνάγει εἰς τὴν ἱερὰν καὶ θείαν τελείωσιν»(34). Οὕτως ἐπιτυγχάνεται «ἡ πρὸς ἑαυτὸν στροφὴ

(25) Λόγος περὶ πίστεως εἰς δημώδες ἰδίωμα μετενεχθεὶς παρὰ Migne 120, 693.
(26) Κεφάλαια πρακτικὰ § α' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 151.
(27) Τρίτη γνωστικῶν κεφαλαίων ἑκατοντὰς § μα'-μδ' Αὐτόθ. σελ. 214.
(28) Κεφάλαια πρακτικά... §§ ξθ' καὶ ογ' Αὐτόθ. σελ. 159.
(29) Αὐτόθ. § κδ' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 153.
(30) Αὐτόθ. § ξγ' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 158. (31) § κγ' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 153.
(32) Νικήτα τρίτη ἑκατοντὰς § ιη' αὐτόθ. σελ. 210.
(33) Γρηγορίου Παλαμᾶ Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἡσυχαζόντων. Φιλοκαλία σελ. 302.
(34) Νικήτα τρίτη γνωστικῶν κεφ. ἑκατοντὰς § κδ' καὶ κε' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 211.

τοῦ νοῦ», ἐπακολουθεῖ δὲ εἰς τὴν στροφὴν ταύτην «ἡ πρὸς τὸν Θεὸν ἄνοδος» τοῦ νοῦ, ἥτις «δι' εὐχῆς μὲν ἐνεργεῖται τὴν ἀρχήν, εὐχῆς δὲ συνεπτυγμένης, ἔστι δ' ὅτε καὶ διεξοδικωτέρας, ὃ καὶ ἐργωδέστερον· ἂν δὲ διακαρτερῇ τις ἐν τῇ τοῦ νοῦ ταύτῃ συνελίξει καὶ τῇ πρὸς τὸ θεῖον ἀνατάσει, βίᾳ ἰσχυρᾷ τὸ πολυπόρευτον τῆς διανοίας ἄγχων τῆς οἰκείας, νοερῶς πλησιάζει τῷ Θεῷ καὶ τυγχάνει τῶν ἀρρήτων καὶ γεύεται τοῦ μέλλοντος αἰῶνος καὶ αἰσθήσει νοερᾷ γινώσκει, ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος καθάπερ καὶ ὁ Ψαλμῳδός φησι Γεύσασθε καὶ ἴδετε ὅτι χρηστὸς ὁ Κύριος»([35]). Ὑπάρχει δηλαδὴ καὶ αἴσθησις νοερά. Καὶ ὅπως αἱ σωματικαὶ αἰσθήσεις τὰ αἰσθητὰ ἀντιλαμβάνονται, οὕτω καὶ αἱ νοεραὶ αἰσθήσεις «τὰ νοητὰ τρανῶς ἐποπτεύουσιν», «ὁ δὲ μὴ ὁρῶν καὶ ἀκούων καὶ αἰσθανόμενος πνευματικῶς νεκρός ἐστι, μὴ ζῶν γάρ ἐστιν ἐν αὐτῷ ὁ Χριστός»([36]). Καὶ «καθάπερ τῷ σώματι ἡμῶν αἰσθήσεις πέντε εἰσίν», «οὕτω καὶ τῇ ψυχῇ κατὰ τὸν αὐτὸν ἀριθμὸν πέντε αἰσθήσεις εἰσί· νοῦς, λόγος, αἴσθησις νοερά, γνῶσις καὶ ἐπιστήμη»([37]). «Οἱ τῆς παγκοσμίου δὲ αἰσθήσεως ῥήξαντες τὰ δεσμὰ» καὶ ἀποσπασθέντες τῆς ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν τοῦ κόσμου ἀπασχολήσεως «ἐν ἐλευθερίᾳ πάσης δουλείας διάγουσι τῶν αἰσθήσεων, μόνῳ τῷ Πνεύματι ζῶντες καὶ αὐτῷ προσομιλοῦντες, ὡς ὑπ' ἐκείνου κινούμενοι, δι' οὗ καὶ τοῖς ὁμοουσίοις Πατρὶ καὶ Λόγῳ συνάπτεσθαί πως εἰώθασι καὶ ἓν πνεῦμα κατὰ τὸν Παῦλον ἀποτελεῖσθαι»([38]). Οὗτοι «ὑπὸ τοῦ θείου Πνεύματος παρακαλούμενοι, ὡς γαλήνην καὶ καθαρὰν τὴν καρδίαν κτησάμενοι ἡδονῆς καὶ γλυκύτητος ἀφάτου πληροῦνται ὑπὸ τῶν χαροποιῶν δακρύων τῆς κατανύξεως»([39]) «καὶ αὐτίκα τὰ δάκρυα ὡς ὕδατα πηγῆς ἐκβλύζουσιν ἐξ αὐτῆς», «πάσης εὐφροσύνης ἐμπιπλῶντα αὐτῆς τὴν διάνοιαν καὶ θείου φωτός»([04]). Προδήλως τὰ δάκρυα ταῦτα εἶναι διάφορα τῶν ἐπὶ μετανοίᾳ ἐκρεόντων. Εἶναι ταῦτα δάκρυα τοῦ ἔχοντος «ἔνδον αὐτοῦ τὸ φῶς τοῦ παναγίου Πνεύματος», ὅστις «μὴ φέρων ὁρᾶν» τὸ φῶς τοῦτο, «ὑπάρχει ὥσπερ ἐξεστηκώς, τοῖς δάκρυσι δὲ καταντλούμενος ἀενάως τὸ πῦρ ἐξάπτει τοῦ πόθου σφοδρότερον, ἐντεῦθεν δὲ δάκρυα προχέει πλειόνως καὶ τῇ τούτων ἐκχύσει πλυνόμενος λαμπρότερον ἀπαστράπτει· ὅτε δὲ ὅλως ἐκπυρωθεὶς ὡς φῶς γένηται, τότε πληροῦται τὸ φάσκον Θεὸς θεοῖς ἐνούμενός τε καὶ γνωριζόμενος»([41]). Ἀποκτῶν δὲ οὗτος τὴν «ἀπάθειαν τῆς ψυχῆς» «αὐτόν τε τὸν Θεὸν ἁπλανῶς ὁρᾷ καὶ τὴν γενομένην εἰς αὐτὸν ἀλλοίωσιν τρανῶς κατανοεῖ· βλέπει γὰρ ἀεὶ τὴν χάριν τοῦ Πνεύματος τὴν περιλάμπουσαν αὐτόν, ἥτις καὶ ἔνδυμα καλεῖται καὶ βασίλειος ἀλουργίς· μᾶλλον δὲ ὅπερ αὐτός ἐστι Χριστὸς ὁ Κύριος· εἴπερ αὐτὸν οἱ εἰς αὐτὸν πιστεύοντες ἐπενδύονται»([42]). Ἑνούμενος δὲ μετὰ τοῦ Χριστοῦ, καθ' ὅσον προκόπτει ἐν τῇ νέᾳ ταύτῃ ζωῇ, «ταῖς πνευματικαῖς αὐτοῦ μεθηλικιώσεσι συναυξάνεσθαι πέφυκε καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός», εἰς τρόπον ὥστε ὅταν τελειωθῇ «μετὰ τὸ πάσας διελθεῖν τὰς ἡλικίας Χριστοῦ εἰς τὸ πάθος καταντᾷ τῶν πειρασμῶν κατὰ τὸν ἐκείνου σταυρόν»([43]). «Πᾶς δὲ βαπτισθεὶς ἐν Χριστῷ ὀφείλει τὰς μεθηλικιώσεις τοῦ Χριστοῦ φθάσαι». Οὕτω **δὲ «ἡ μεταμόρφωσις» τοῦ Χριστοῦ γίνεται καὶ ἐν τῷ προκόπτοντι, ὅταν οὗτος** ἐπιτύχῃ τὴν «τοῦ θείου φωτὸς θεωρίαν» καὶ ἡ «ἀνάληψις» ὅταν οὗτος ἀναχθῇ

---

(35) Γρηγορίου Παλαμᾶ Περὶ προσευχῆς καὶ καθαρότητος καρδίας ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 306.

(36) Γρηγορίου Σιναΐτου Κεφάλαια §§ ϟ ζ' καὶ ϟ η' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 253.

(37) Νικήτα πρώτη ἑκατοντὰς § ι' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 175.

(38) Νικήτα πρώτη ἑκατοντὰς § κ' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 177.

(39) Αὐτόθ. § ξθ' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 184.

(40) Δευτέρα ἑκατοντὰς § με' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 197.

(41) Συμεὼν κεφάλαια πρακτικὰ § ξη' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 158.

(42) Αὐτόθ. § νη'-νθ' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 157.

(43) Νικήτα ΙΙΙ ἑκατοντὰς § ν' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 215.

εἰς τὴν «πρὸς τὸν Θεὸν ἔκστασιν καὶ ἁρπαγὴν τοῦ νοός»(44). Ἡ νοερὰ δὲ προσευχή, ἡ ἀνάγουσα τὸν νοῦν εἰς τὴν τοῦ θείου φωτὸς θεωρίαν, δέον νὰ γίνεται κατὰ τὸν Συμεών(45) οὕτως: Τρία πράγματα δέον νὰ φυλάττωνται. Πρῶτον «ἡ ἀμεριμνία ἀπὸ κάθε πρᾶγμα τόσον εὔλογον, ὅσον καὶ ἀνεύλογον». «Δεύτερον συνείδησις καθαρὰ εἰς ὅλα ὁποῦ νὰ μὴ σὲ ἐλέγχῃ ἡ συνείδησις εἰς κανένα πρᾶγμα καὶ τρίτον ἀπροσπάθεια τελεία χωρὶς νὰ κλίνῃ ὁ λογισμός σου εἰς κανένα κοσμικὸν πρᾶγμα». «Ἔπειτα κάθισε εἰς ἕνα τόπον παράμερον καὶ ἥσυχον κατὰ μόνας εἰς μίαν ἄκραν καὶ μάζωξε τὸν νοῦν σου ἀπὸ κάθε προσωρινὸν καὶ μάταιον καὶ τότε ἀκούμβησε εἰς τὸ στῆθός σου τὸ κάτω σιαγόνι σου, διὰ νὰ προσέχῃς μὲ αὐτὸν τὸν τρόπον μέσα εἰς τὸν ἑαυτόν σου μὲ τὸν νοῦν σου καὶ μὲ τὰ αἰσθητά σου μάτια· καὶ κράτει ὀλίγον τὴν ἀναπνοήν σου, διὰ νὰ ἔχῃς ἐκεῖ τὸν νοῦν σου, νὰ εὕρῃς τὸν τόπον ὁποῦ εἶναι ἡ καρδία σου καὶ ἐκεῖ νὰ εἶναι ὅλως διόλου καὶ ὁ νοῦς σου». Ἡ εὐχή, ἡ ὁποία εἰς τὴν στάσιν αὐτὴν καὶ προσοχὴν διὰ τοῦ νοὸς δέον νὰ ἐπαναλαμβάνεται εἶναι τὸ Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ ἐλέησόν με. Ἡ ἐπανάληψις τῆς εὐχῆς ταύτης δέον νὰ γίνεται μετ' ἐπιμονῆς, «πονῶν δὲ τοὺς ὤμους καὶ τὴν κεφαλὴν πολλάκις ἀλγῶν» δέον νὰ καρτερῇ τις «ἐπιπόνως καὶ ἐρωτικῶς ζητῶν ἐν καρδίᾳ τὸν Κύριον, βιαστῶν γάρ ἐστιν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ»(46). Ἡ εὐχὴ αὕτη δέον νὰ εἶναι «ἀένναος μὴ λήγουσα ἀπὸ τῆς ψυχῆς διὰ πάσης ἡμέρας καὶ νυκτὸς» καὶ δι' αὐτῆς «τοὺς ἑαυτοῦ λογισμοὺς ἐπισυνηγμένους» ἔχων ὁ εὐχόμενος καὶ «τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ ἀνορρύττοντας καὶ ζητοῦντας ἐκεῖθεν γεύσασθαι τὸ γλυκύτατον νάμα τῆς θεωρίας» καταλήγει νὰ ἐπιτύχῃ «τὸ κολληθῆναι Θεῷ τὴν διάνοιαν καὶ ἓν πνεῦμα μετ' αὐτοῦ χρηματίσαι»(47). «Τῷ ἔρωτι δὲ ὁλικῶς τρωθεῖσα ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἔκστασίν τινα ξένην καὶ θείαν ὑφίσταται καὶ εἰς γνόφον θεολογίας ἐν ἀρρήτῳ σιγῇ εἰσέρχεται καὶ τὸ κάλλος κατανοεῖ τοῦ ὄντος ἐν φωτὶ νοημάτων ἀφράστου σοφίας»(48). «Φωτιζόμενος δὲ Ἁγίῳ Πνεύματι καὶ τὰ ἀγαθὰ ἐκεῖνα ὕπαρ καὶ νοερῶς ὁρῶν ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ οἶδε καὶ οὖς οὐκ ἤκουσε», «ἐὰν ἀποσπασθῇ ἐκ τῆς τῶν τοιούτων θεωρίας ὑπό τινος, λυπηθήσεται καὶ θλιβήσεται»(49). Ἀναπτύσσεται οὕτως ἔρως πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὰ θεῖα, ἀγάπη δὲ πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους, ἐκ τοῦ ἔρωτος δὲ τούτου προέρχεται προϊὸν ἡ γλυκερὰ καὶ ἱερὰ παράκλησις τοῦ Παρακλήτου, ἥτις «τοῖς μὴ λαβοῦσι πεῖραν σχεδὸν ἀνήκουστός ἐστιν, ὡς ἄρρητος· εἰ γὰρ γλυκύτητα μέλιτος, οὐδεὶς ἀναγγελεῖ τοῖς μὴ γευσαμένοις, πῶς ἄρα τῆς ἱερᾶς ἐκ Θεοῦ χαρᾶς καὶ χάριτος τὴν ἡδονήν, τοῖς μὴ πεπειραμένοις διηγήσεταί τις;»(50).

6. Τὸ φῶς δὲ ὑπὸ τοῦ ὁποίου αὐγάζεται ἡ εὐτόνως ἐν θερμότητι καθαιρομένη δι' ἀσκήσεως ψυχή, ἀξία καθισταμένη «εἰς ἀξίαν καὶ ὁμιλίαν Θεοῦ»(51) καὶ ὕπαρ καὶ γρηγοροῦσα θεωμένη τὰ οὐράνια ἀγαθά, «ὁλολαμπὴς γεγονυῖα ἐκ τῆς τοῦ Πνεύματος ἐλλάμψεως»(52) καὶ ἀξιουμένη «ἰδεῖν οὐ τὰ ὀπίσθια τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' αὐτὸν τὸν Θεὸν ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ»(53), ἐθεάσατο αὐτὸς ὁ Συμεὼν καὶ ὅτε ἐχειροτονεῖτο εἰς πρεσβύτερον «ἁπλοῦν μὲν καὶ ἀνείδεον, πλὴν ὡς φῶς»(54). Ἀναφέρει δὲ καὶ περὶ τοῦ μνημονευθέντος ἀνωτέρω Γεωργίου, ὅτι

---

(44) Γρηγορίου Σιναΐτου ἕτερα κεφάλαια § α' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 263.

(45) Περὶ τῶν τριῶν τρόπων τῆς προσευχῆς ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 516.

(46) Γρηγορίου Σιν. Περὶ τοῦ πῶς καθέζεσθαι τὸν ἡσυχάζοντα εἰς τὴν εὐχήν... ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 273.

(47) Νικήτα ΙΙ ἑκατοντὰς § οδ'-οστ' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 202.

(48) Τοῦ αὐτοῦ ΙΙΙ ἑκατοντὰς § νγ' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 216.

(49) Συμεὼν κεφάλαια πρακτικὰ § πστ'-πζ' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 161.

(50) Γρηγορίου Παλαμᾶ πρὸς Ξένην μοναχὴν ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 295.

(51) Νικήτα ΙΙ ἑκατοντὰς § πστ' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 204.

(52) ΙΙΙ ἑκατοντὰς § μη' ἔνθ'ἀνωτ. σελ. 215.

(53) Αὐτόθ. § πβ' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 222.

(54) Συμεὼν κεφάλαια § ρνβ' καὶ ρνγ' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 171 καὶ 172.

ἐνῷ προσηύχετο «ἔξαφνα ἔλαμψεν εἰς αὐτὸν μία λάμψις θεϊκὴ καὶ ἐγέμισεν ἀπὸ τὸ φῶς ἐκεῖνο ὅλος ὁ τόπος καὶ ὁ νέος ἐκεῖνος ἔμεινεν ἐκστατικὸς καὶ ἀλησμόνησε τὸν ἑαυτόν του καὶ μήτε ἐκαταλάμβανε τότε ἀνίσως καὶ ἐπατοῦσεν εἰς τὴν γῆν ἢ στέκεται εἰς τὸν ἀέρα» «καὶ ἀνταμώθη ὅλος καὶ ἔγινεν ἕνα μὲ τὸ φῶς ἐκεῖνο τὸ θεϊκὸν καὶ τοῦ ἐφαίνετο πῶς ἔγινε καὶ αὐτὸς φῶς καὶ ἦτον ὅλος γεμάτος δάκρυα καὶ ἀπὸ μίαν χαρὰν ἀνεκδιήγητον. Καὶ ὕστερα ἀπὸ τοῦτο ἀνέβη ὁ νοῦς του εἰς τοὺς οὐρανοὺς καὶ ἐκεῖ εἶδεν ἄλλο φῶς πλέον λαμπρότερον»[55]. Κατὰ δὲ Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν «νοῦ κατάστασίς ἐστιν, ὕψος νοητὸν οὐρανίῳ χρώματι παρεμφερές· ᾧ καὶ τὸ τῆς Ἁγίας Τριάδος κατὰ τὸν καιρὸν τῆς προσευχῆς ἐπιγίνεται Φῶς». Ὅστις δὲ θὰ ἤθελε νὰ ἴδῃ «τὴν τοῦ νοῦ κατάστασιν, στερησάτω ἑαυτὸν πάντων τῶν νοημάτων, καὶ τότε ὄψεται αὐτὸν σαπφείρῳ ἢ οὐρανίῳ χρώματι παρεμφερῆ». «Ὅταν δὲ ἄρξηται ὁ νοῦς ἐν πολλῇ αἰσθήσει γεύεσθαι τῆς χρηστότητος τοῦ Πνεύματος τοῦ παναγίου, τότε ὀφείλομεν εἰδέναι, ὅτι ἄρχεται ἡ χάρις ὥσπερ ἐπιζωγραφεῖν εἰς τὸ κατ' εἰκόνα τὸ καθ' ὁμοίωσιν». «Τὸ τέλειον δὲ τῆς ὁμοιώσεως ἐκ τοῦ φωτισμοῦ γνωσόμεθα». Μόνον δὲ τότε ὁ πιστὸς ἀποκτᾷ τὴν τελείαν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον ἀγάπην. «Ἐὰν γὰρ μὴ τελείως τὸ καθ' ὁμοίωσιν διὰ τοῦ θείου φωτὸς ἀπολάβῃ ὁ νοῦς, πάσας μὲν τὰς ἄλλας ἀρετὰς ἔχειν δύναται, τῆς δὲ τελείας ἀγάπης ἔτι ἄμοιρος μένει»[56]. Οὕτως ἐγγίνεται ἐν τῇ ψυχῇ «ὁ ἐγκάρδιος» πρῶτον καὶ εἶτα «ὁ ἐκστατικὸς ἔρως τῶν ἐν ἀγάπῃ τελειωθέντων, ἀμφότεροι δὲ τὸν ἐνεργούμενον νοῦν τῆς αἰσθήσεως ἐκβάλλουσι» καὶ «μέθη» τίς εἰσι «πρὸς τὸ κρεῖττον τῶν κατὰ φύσιν φρενῶν τοῦ πνεύματος»[57]. Καὶ καθὼς ὁ Συμεὼν περιγράφων τὴν κατὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ φωτὸς ἐρωτικὴν ταύτην κατάστασιν καὶ ἔκστασιν λέγει: «ἐξανατέλλει ἐν ἐμοὶ ἔνδοθεν τῆς ταλαίνης καρδίας μου ὡς ἥλιος ἢ ὡς ἡλίου δίσκος σφαιροειδὴς δεικνύμενος, φωτοειδής. Ἅπαντα τὰ μέλη μου ἀκτίσι καταυγάζων, ὅλος περιπλεκόμενος, ὅλον καταφιλεῖ με, ὅλον τε δίδωσιν αὐτὸν ἐμοὶ τῷ ἀναξίῳ καὶ ἐμφοροῦμαι τῆς αὐτοῦ ἀγάπης καὶ τοῦ κάλλους καὶ ἡδονῆς καὶ γλυκασμοῦ ἐμπίπλαμαι τοῦ θείου. Μέλη Χριστοῦ γινόμεθα καὶ χεὶρ Χριστὸς καὶ ποῦς Χριστός, κινῶ τὴν χεῖρα καὶ Χριστὸς ὅλως ἡ χείρ μου ἔστιν»[58]. Χαρακτηριστικὸν δὲ ὡς πρὸς τὸν ἔρωτα τοῦτον σύγγραμμα τοῦ Συμεὼν εἶναι τὸ ἐπιγραφόμενον «Τῶν θείων ὕμνων ἐρωτες», ἐν τῷ ὁποίῳ μεταχειρίζεται ἐρωτικὰς ἐκφράσεις πρὸς παράστασιν τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἑνώσεως τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς μετὰ τοῦ Χριστοῦ. Ὁ Συμεὼν ἐκτὸς τούτου συνέγραψε καὶ 145 «κεφάλαια πρακτικὰ καὶ θεολογικὰ» καθὼς καὶ ὁμιλίας.

7. Τοσαῦτα περὶ τῆς Βυζαντινῆς μυστικῆς θεολογίας, ἐκτενῆ μέν, ἀλλ' ἀπαραίτητα, ἐφ' ὅσον αὕτη ἐκυριάρχησε τοῦ μοναχικοῦ βίου τῆς περιόδου ταύτης ἀναδείξασα τοὺς λεγομένους Νηπτικοὺς Πατέρας, ἐκπροσωπουμένη δὲ καὶ ὑπὸ δύο διαπρεπῶν θεολόγων, τοῦ Νικολάου Καβάσιλα καὶ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἤγαγε καὶ εἰς τὰς τὴν ὅλην Βυζαντινὴν ἐκκλησίαν ἀπασχολησάσας Ἡσυχαστικὰς ἔριδας.

Καὶ ὁ μὲν Νικόλαος Καβάσιλας (περὶ τὰ 1290-1370) ὑπῆρξεν εἷς τῶν μᾶλλον διακεκριμένων θεολόγων τῆς ἐποχῆς του, μυστικὸς μέν, ἀλλ' ἀποφυγὼν πᾶσαν ὑπερβολὴν καὶ περισσότερον παντὸς ἄλλου μυστικοῦ ἀντιληφθεὶς τὴν μεγάλην σημασίαν τῶν ἱερῶν καὶ θεοσυστάτων μυστηρίων καὶ περὶ ταῦτα ὡς κέντρον πλέκων τοὺς «Λόγους ἑπτὰ περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς», οἵτινες ἀποτελοῦσι τὸ σπουδαιότερον ἔργον του. Ὁμιλεῖ κυρίως περὶ τῶν τριῶν μυστηρίων, τοῦ Βαπτίσματος, τοῦ Μύρου καὶ τῆς ἱερᾶς Κοινωνίας, διὰ τῶν ὁποίων συνίσταται ἡ ἐν Χριστῷ ζωή, ἥτις «φύεται ἐν τῷδε τῷ βίῳ καὶ τὰς ἀρχὰς ἐντεῦ-

(55) Συμεὼν περὶ θείας ἑνώσεως καὶ βίου θεωρητικοῦ ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 509.
(56) Γρηγορίου Παλαμᾶ, Πρὸς Ξένην μοναχὴν ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 293.
(57) Γρηγορίου Σιναΐτου Κεφάλαια § νθ' ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 248.
(58) Migne 120, 510, 533, 532 καὶ παρὰ Β. Στεφανίδῃ ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 430.

θεν λαμβάνει, τελειοῦται δὲ ἐπὶ τοῦ μέλλοντος, ἐπειδὰν εἰς ἐκείνην ἀφικώμεθα τὴν ἡμέραν»(59). «Διὰ τῶν μυστηρίων τούτων τῶν ἱερῶν ὥσπερ διὰ θυρίδων εἰς τὸν σκοτεινὸν τοῦτον κόσμον ὁ ἥλιος εἰσέρχεται τῆς δικαιοσύνης καὶ θανατοῖ μὲν τὴν σύστοιχον τῷ κόσμῳ τούτῳ ζωήν, ἀνίστησι δὲ τὴν ὑπερκόσμιον καὶ νικᾷ τὸν κόσμον τὸ φῶς τοῦ κόσμου»(60). Ἀπὸ τῆς βάσεως ταύτης ἀφορμώμενος διαπραγματεύεται ὁ Νικόλαος εἰς τοὺς τέσσαρας πρώτους λόγους αὐτοῦ τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν σημασίαν καὶ τὴν σπουδαιότητα τῶν τριῶν τούτων μυστηρίων. Καὶ παρουσιάζεται μὲν ἐπηρεαζόμενος ὑπὸ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ψευδοδιονυσίου, συμπλέκει ὅμως τὴν διαπραγμάτευσιν αὐτοῦ κυρίως καὶ μάλιστα μετὰ τῆς Γραφῆς, ἰδίᾳ τῆς Κ. Δ., εἰς αὐτὴν συχνότατα ἀνατρέχων καὶ ὅσον ἴσως οὐδεὶς τῶν ἄλλων μυστικῶν περισσότερον ἐξ αὐτῆς τοὺς λόγους αὐτοῦ πιστούμενος. Οὕτως εἰς μόνα τὰ τέσσαρα πρῶτα βιβλία αὐτοῦ παραθέτει πλείονα τῶν διακοσίων χωρίων ἐκ τῆς Γραφῆς. Εἰς τὸν μικρότερον πάντων πέμπτον λόγον ὁμιλεῖ ὁ Καβάσιλας περὶ τοῦ «τίνα συντέλειαν αὐτῇ (τῇ ἐν Χριστῷ ζωῇ) παρέχεται ἡ καθιέρωσις τοῦ ἱεροῦ θυσιαστηρίου, περιγράφων συντόμως τὰ κατὰ τὴν τελετὴν τῶν ἐγκαινίων καὶ διεξηγῶν τὰ κατ' αὐτὴν πολλαχοῦ χρῆσιν ποιούμενος καὶ τῆς ἀλληγορίας. Εἰς τὸν ἕκτον λόγον ὁμιλεῖ ὁ Καβάσιλας περὶ τοῦ «πῶς αὐτήν (τὴν ἐν Χριστῷ ζωήν) ἀπὸ τῶν μυστηρίων λαβόντες φυλάξομεν» συνιστῶν, ἵνα «Χριστῷ συνῶμεν τῇ τελετῇ, ταῖς εὐχαῖς, τῇ μελέτῃ, τοῖς λογισμοῖς» ὁπότε «πρὸς πᾶσαν ἀσκήσομεν τὴν ψυχὴν ἀρετήν, φυλάξομεν δὲ τὴν παρακαταθήκην ἣ κελεύει Παῦλος καὶ τὴν ἀπὸ τῶν μυστηρίων ἡμῖν ἐντεθεῖσαν σώσωμεν χάριν»(61). Εἰς τὸν ἕβδομον λόγον ἐξετάζεται «ὁποῖος γίνεται ὁ μεμυημένος τὴν ὑπὸ τῶν μυστηρίων χάριν φυλάξας τῇ παρ' ἑαυτοῦ σπουδῇ». Τὸ ὅλον ἔργον κατὰ τὸν Μπαλᾶνον «διέπει Χριστοκεντρικὸν πνεῦμα καὶ παρίσταται αὐτὸς ὁ Χριστὸς ἐνεργῶν ἐν ἑκάστῳ τῶν μυστηρίων· πάντα γίνεται πλάστης, ἀλείπτης, συναγωνιστής, τὸ μὲν λούων, τὸ δὲ χρίων, τὸ δὲ τρέφων»(62). Ἡ διακρίνουσα τοὺς μυστικοὺς ροπὴ πρὸς τὴν ἀλληγορίαν ἐκφαίνεται πρόδηλος καὶ παρὰ τῷ Καβάσιλᾳ ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας». Διεκρίθη καὶ ὡς ἐκκλησιαστικὸς ἱεροκήρυξ ὡς ἐμφαίνεται ἔκ τινων εἰς ἁπλοῦν καὶ σαφὲς ὕφος δημοσιευθέντων λόγων του. Ἄλλα ἔργα αὐτοῦ καὶ αἱ περισσότεραι ἐπιστολαί του παραμένουσιν ἀνέκδοτα. Ἔγραψεν ἀκόμη καὶ κατὰ Λατίνων, κατὰ δὲ τὰς ἡσυχαστικὰς ἔριδας ὑπερήσπισε τὸν Παλαμᾶν γράψας «κατὰ τῶν Γρηγορᾶ καὶ Ἀκινδύνου παραληρημάτων».

8. Ὁ δὲ Γρηγόριος Παλαμᾶς (1296-1359), γόνος ἐπιφανοῦς οἰκογενείας, ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας καταγινόμενος περί τε τὴν Θεολογίαν καὶ τὴν Φιλοσοφίαν καὶ μάλιστα τὴν ἀριστοτελικήν, ἐτράπη ἐνωρὶς πρὸς τὸν μοναχικὸν βίον, διαγαγὼν ἐπὶ ἔτη μακρὰ βίον αὐστηρᾶς ἀσκήσεως καὶ ἡσυχίας ἐν ἁγίῳ Ὄρει καὶ ἀλλαχοῦ. Συγγράψας πολλά, ἀσκητικά, ἠθικά, καθὼς κατὰ Λατίνων εἰς ἀπόκρουσιν τῆς προσθήκης τοῦ filioque, καταλιπὼν δὲ καὶ 43 ὁμιλίας, ὅπως καὶ πολλὰς ἐπιστολάς, αἵτινες παραμένουσιν ἀνέκδοτοι, ἀνεδείχθη εἷς τῶν διασημοτέρων θεολόγων τῆς Βυζαντινῆς περιόδου, καταστὰς περίφημος διὰ τὸ πρωτεῦον μέρος, ὅπερ ἔλαβεν εἰς τὰς Ἡσυχαστικὰς ἔριδας. Αὗται ἐξερράγησαν ἐξ ὅτου Βαρλαὰμ ὁ Καλαβρὸς († 1350), κάτοχος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ γραμματείας, συγγράψας δὲ καὶ κατὰ τοῦ πρώτου τοῦ πάπα καὶ κατὰ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, ἀλλ' ἐν τέλει ἀποκηρύξας τὰ συγγράμματά του ταῦτα καὶ ὑπὸ τοῦ πάπα Κλήμεντος Ε' προχειρισθεὶς εἰς ἐπίσκοπον Ἱέρακος τῆς Καλαβρίας, ὅτε εὑρίσκετο εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐχαρακτήρισε τοὺς ἐν ἁγίῳ Ὄρει ἡσυχαστὰς ὡς ὀμφαλοψυχίτας ἢ ὀμφαλοσκόπους, ἰδίᾳ, διότι οὗτοι διετείνοντο, ὅτι τὸ φῶς, ὅπερ ἔβλεπον ἀσκοῦντες τὴν νοερὰν προσευχήν (Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ ἐλέησόν με) ἦτο ἄκτιστον. Κατ' αὐτὸν τὸ φῶς τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι

(59) Βιβλ. A. Migne 150, 493. (60) Αὐτόθ. 504.
(61) Migne αὐτόθ. 684. (62) Ἔνθ' ἀνωτ. 167.

κτιστόν, ἐφ' ὅσοι ὑπέπιπτεν εἰς ὅρασιν. Διότι μόνον τὸ κτιστὸν εἶναι ὁρώμενον. «Οὐδὲν δὲ ἄκτιστον εἰ μὴ Θεός. Εἰ οὖν μήτε κτίσμα τὸ φῶς ἐκεῖνο, μήτε Θεοῦ οὐσία (Θεὸν γὰρ οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε) τί λοιπὸν ἢ δυσὶ λατρεύειν θεοῖς, ἑνὶ μὲν τῶν πάντων δημιουργῷ, ὃν καὶ ἀόρατον πᾶς τις ἂν ὁμολογήσειε, δεύτερον δὲ τῷ καθ' ὑμᾶς ὁρωμένῳ ἀκτίστῳ τούτῳ φωτί»(63). Κατὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου τοῦ Βαρλαὰμ ὁ Παλαμᾶς ἀντέτασσε τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἐνεργειῶν αὐτῆς. Συμφώνως δὲ καὶ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων ὁ «εἷς ὢν» καὶ ἁπλοῦς Θεὸς «μυρίας ἐκπέμπει τὰς ἐνεργείας» καὶ «αἱ μὲν ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ ποικίλαι, ἡ δὲ οὐσία ἁπλῆ. Ἡμεῖς δὲ ἐκ μὲν τῶν ἐνεργειῶν γνωρίζειν λέγομεν τὸν Θεόν, τῇ δὲ οὐσίᾳ αὐτοῦ προσεγγίζειν οὐχ ὑπισχνούμεθα. Αἱ μὲν γὰρ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ πρὸς ἡμᾶς καταβαίνουσιν, ἡ δὲ οὐσία αὐτοῦ μένει ἀπρόσιτος»(64). Σημειωτέον, ὅτι ἄχρι τοῦ νῦν οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ Δογματικοὶ συγγραφεῖς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας διακρίνουσι τὴν χάριν εἰς ἀδημιούργητον (gratia increata) καὶ εἰς κτιστὴν (gratia creata). Οὕτως αὐτὴ ἡ ἐνανθρώπησις ὡς μὴ ἄναρχος, ἀλλ' ὡς ἐνέργεια τῆς θείας ἀγάπης ἔχουσα ἀρχὴν ἐν χρόνῳ, καθὼς καὶ ἡ θεία ἐνοίκησις ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν δικαίων, ὅπως καὶ ἡ μακαρία θέα αὐτῶν εἶναι χάρις creata ἢ κτιστή(65). Προδήλως ὅμως ὁ ὅρος οὗτος εἶναι ἀνακριβὴς καὶ κατὰ συνέπειαν ἀπόβλητος ἅτε συγχέων αἰτίαν καὶ ἀποτέλεσμα. Ἡ ἐνέργεια τῆς θείας ἀγάπης ἐν προκειμένῳ δημιουργεῖ τὴν θείαν ἐνοίκησιν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν δικαίων καὶ τὴν καινὴν ἐν αὐτοῖς κτίσιν, δὲν εἶναι δὲ αὐτὴ αὕτη ἡ καινὴ κτίσις. Ὁ Βαρλαὰμ λοιπὸν «τοῖς Λατίνων ἤθεσι καὶ νόμοις ἐντραφείς», διετέλει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ὑπερβολῶν τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας. Ἀλλὰ καὶ ὁ Παλαμᾶς ἐξ ἄλλου παρεσύρθη ἐν ἀρχῇ εἰς ὑπερβολάς τινας, τὰς ὁποίας ἐν τῇ προόδῳ τοῦ ἀγῶνος ἀποσαφήσας καθώρισεν ἐν ὀρθοδόξῳ ἀκριβείᾳ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ. Αἱ ὑπερβολαὶ αὗται διαφαίνονται καὶ ἐν τῷ Ἁγιορειτικῷ τόμῳ, ὅστις θεωρεῖται ἔργον τοῦ Παλαμᾶ, ἔνθα ὁ «τοῖς Μασσαλιανοῖς συντάττων καὶ Διθεΐτας καλῶν τοὺς τὴν θεοποιὸν χάριν τοῦ Θεοῦ ἄκτιστον καὶ ἀγέννητον καὶ ἐνυπόστατον λέγοντας οὗτος ἵστω τοῖς τοῦ Θεοῦ ἁγίοις ἀντικείμενος καὶ τοῦ κλήρου τῶν σωζομένων ἑαυτὸν ἐκβάλλων»(66). Εἰς τὸν Θεοφάνην ἐξ ἄλλου αὐτοῦ ὁ Παλαμᾶς ἀναιρῶν τὸ ἐνυπόστατον γράφει: «Θεότιμος: Μὴ οὖν καὶ τὴν ἐνέργειαν ὑπόστασιν δοξάζεις; Θεοφάνης: Ἄπαγε· οὐδεμία γὰρ τῶν τοιούτων ἐνεργειῶν ἐνυπόστατος, τουτέστιν αὐθυπόστατος»(67). Ἐπὶ πλέον ἐν τῷ Ἁγιορειτικῷ τόμῳ ἀναγινώσκομεν: «Φύσει γὰρ ἔσται κατὰ πᾶσαν ἀνάγκην Θεὸς ὁ Θεούμενος» «καὶ δυνήσεται καὶ φύσει Θεὸς ὁ τοιοῦτος εἶναι καὶ κυρίως προσαγορεύεσθαι». «Ἡ δὲ χάρις αὐτὴν τελεσιουργεῖ τὴν ἀπόρρητον ἕνωσιν· δι' αὐτῆς γὰρ ὅλος ἐν ὅλοις τοῖς ἀξίοις ὁ Θεὸς περιχωρεῖ, ὅλῳ δὲ ὅλοι περιχωροῦσιν ὁλικῶς οἱ ἅγιοι τῷ Θεῷ». Εἰς τὸν Θεοφάνην ὅμως ρητῶς ὁ Παλαμᾶς κηρύττει «ἀμέθεκτον τὴν οὐσίαν καὶ φύσιν τοῦ Θεοῦ»(68). Διότι «εἰ ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ μετέχεται κοὶ ταῦτα παρὰ πάντων, μηκέτι τρισυπόστατον αὐτήν, ἀλλὰ μυριοϋπόστατον ὑπάρχειν». «Ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ παντάπασίν ἐστιν ἀμέριστος· οὐκοῦν καὶ παντάπασίν ἐστιν ἀμέθεκτος». «Οὐκ ἄρα τῆς θείας οὐσίας ἔνεστι μετέχειν, οὐδ' αὐτοὺς τοὺς τῆς θείας χάριτος τεθεωμένους»(69). Ἐξ ἄλλου παρὰ τὴν ὑπὸ τοῦ περιωρισμένου νοῦ ἡμῶν διάκρισιν

(63) Δ. Μπαλάνου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 150.

(64) Κυρίλλου Ἱεροσολ. Κατηχ. VI § 5 Migne 33, 549· Μ. Βασιλείου ἐπιστ. 234 § 1 Migne 32, 869.

(65) B. Bartmann, Précis de Theologie Dogmatique trad. M. Gautier (Mulhouse 1951) τόμ. 2. σελ. 22 καὶ ἑξῆς, L. Ott,, Précis de Theologie Dogmatique trad. M. Grandelaudon, (Paris 1955) σελ. 315.

(66) Migne 150, 1229. (67) Αὐτόθ. 929.

(68) Αὐτόθ. 928. (69) Αὐτόθ. 941, 944.

μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας, «ἡ θεία σύνοδος ἀ χ ώ ρ ι σ τ ο ν» διεκήρυξε «τὴν θείαν οὐσίαν καὶ τὴν θείαν καὶ φυσικὴν ἐνέργειαν· οὐ γάρ ποτε ἐνέργεια εἴη ἂν τῆς ἑαυτῆς οὐσίας χωρίς», «καὶ τὴν διάκρισιν καὶ διαφοράν», κατὰ τοὺς Πατέρας «θεοπρεπῆ καὶ ταύτην δοξάζειν ἐγνώκαμεν, οὐκ εἰς παντελῆ διασπασμὸν ἐντεῦθεν αὐτὰ καὶ διαίρεσιν καταστῶντες» «ἢ διαστήμασι χωρίζοντες ἀλλήλων ταῦτα, ἄπαγε, ἀλλ' οἵαν ἐπιδέχεσθαι τὰ κατὰ φύσιν αἴτια καὶ αἰτιατὰ μεμυήμεθα παρὰ τῶν ἁγίων μ ό ν ῳ λ ο γ ι σ μ ῷ θεοπρεπῶς διακρίνοντες τὰ φ ύ σ ε ι ἡ ν ω μ έ ν α κ α ὶ ἀ δ ι α ί ρ ε τ α»(70). Πρὶν ἢ ὅμως ἐκδοθῇ ὁ μετὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Παλαμᾶ γενομένας ἀποσαφήσεις συνοδικὸς οὗτος τόμος, ὁ ὄντως ἅγιος καὶ ὀρθοδόξως θεολογῶν οὗτος πατὴρ ἐτόνιζεν ἐμφανέστερον τὴν διάκρισιν μεταξὺ θείας οὐσίας καὶ θείας ἐνεργείας, ὡς διαφαίνεται καὶ ἐν τῷ Θεοφάνει αὐτοῦ. Βεβαίως καὶ ἐν αὐτῷ εἰς ἐρώτησιν τοῦ Θεοτίμου «τὴν δὲ ἐνέργειαν ἄλλο λέγεις τῆς οὐσίας, ὡς διαφέρουσαν ἐκείνης, ταύτης δὲ ἀ χ ώ ρ ι σ τ ο ν»; Ἀπαντᾷ «ὡς τῆς οὐσίας τὴν ὑπόστασιν· τῷ γὰρ ἀπὸ τοῦ ὀνόματος σημαινομένῳ διενήνοχεν ἑκάτερον αὐτῆς»(71). Ὡς δηλαδὴ αἱ ἐν τῇ Θεότητι τρεῖς ὑποστάσεις, εἰ καὶ διακρίνονται ἀλλήλων, εἶναι ἡνωμέναι τῇ οὐσίᾳ, οὕτω καὶ ἡ θεία ἐνέργεια μετὰ τῆς θείας οὐσίας διακρίνονται μέν, ἀλλ' ἀχωρίστως καὶ ἐν ἑνότητι. Βασιζόμενος ὅμως εἰς φράσιν τινὰ τοῦ Μ. Βασιλείου ἐκ τῆς μνημονευθείσης ἀνωτέρω πρὸς Εὐστάθιον ἐπιστολῆς, καθ' ἣν «εἴτε τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ φαίη τις Θεότητα, μία τῶν τριῶν ἡ φύσις, εἴτε τὴν ἐνέργειαν ὀνομάσει τις Θεότητα, μία τῶν τριῶν προσώπων ἡ ἐνέργεια» καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξαίρεται κυρίως τὸ ἑνιαῖον τῆς ἐνεργείας τῶν τριῶν προσώπων, οὐχὶ δὲ καὶ ἡ διάκρισις τῆς θείας ἐνεργείας ἀπὸ τῆς θείας φύσεως, συνάγει τὸ συμπέρασμα, ὅτι «τοῦ αὐτοῦ Θεοῦ ποτὲ μὲν μίαν, ποτὲ δὲ δ' οὐ μίαν εἶναι παρὰ τῶν Πατέρων διδασκόμεθα Θεότητα» καὶ «μίαν καὶ τρόπον ἕτερον οὐ μίαν τοῦ ἑνὸς διδασκόμεθα Θεότητα». «Ὅταν γὰρ καὶ ἐπωνυμίαν τῆς ὑπερωνύμου οὐσίας τὸ τῆς Θεότητος ὄνομα προφέρωμεν, μία ἐστὶ τοῦ Θεοῦ Θεότης, ἁπλῆ, ἀμερής, ἀδιαίρετος, ἀπερινόητος». «Ὅταν δὲ θείαν τ ι ν ὰ δύναμιν ἢ ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ λέγωμεν Θεότητα, π ο λ λ α ί εἰσιν ἐνέργειαι θεῖαι τ α ύ τ η ν τὴν ἐ π ω ν υ μ ί α ν κεκτημέναι»(72). Φαίνεται δέ, ὅτι ὁ Παλαμᾶς εἰς προγενέστερα ἀνέκδοτα συγγράμματα αὐτοῦ τὰς ὑπερβολικὰς ταύτας, κατὰ βάθος δὲ ὀρθοδόξους ἐκφράσεις, εἰ καὶ οὐχὶ ἐν πᾶσιν ἀκριβεῖς, διετύπωσεν ἐμφανέστερον. Ἐντεῦθεν καὶ οἱ κατήγοροι αὐτοῦ ἀπέδωκαν εἰς αὐτόν, ὅτι «τέμνει τὸ θεῖον εἰδοποιῶν ἐκτόπως, τὴν εἰδοποιόν, ἀλλ' ἀμόρφωτον φύσιν, τουτὶ μὲν εἶδος, τοῦτο δ' οὐσίαν λέγων» καὶ «τίθησι θειότητας οὐκ ἴσων βάθρων, Θεῶν ἀτεχνῶς ὄχλον», «ταύτας δ' ὑφεῖσθαι καὶ καταρρεῖν κυρίως, καὶ πάντ' ἐνεργεῖν ὡς μεθεκτὰς τοῖς κάτω, ἔθηκε θειότητας ἐν πλήθει λέγων», «οὐκ οὐσίας γὰρ ἀλλ' ἐνεργείας λέγων, τὸ πλῆθος αὐτοῦ τῶν ὑφειμένων θεῶν, ἢ θ ε ι ο τ ή τ ω ν ο ὐ γ ὰ ρ ἧ τ τ ο ν ἡ π λ ά ν η»(73). Προδήλως ὅμως ἄλλο οἱ ὑφειμένοι θεοὶ καὶ ἄλλο αἱ ὑφειμέναι θειότητες. Διότι αἱ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ, αἱ ὑπὸ τοῦ περιωρισμένου ἡμῶν νοῦ μεριζόμεναι, εἶναι θεῖαι, καὶ δύνανται νὰ ὀνομασθῶσι θειότητες, οὐχὶ ὅμως καὶ θεοί. Συνεπῶς ὁ Ἀκίνδυνος ἀδικεῖ τὸν Παλαμᾶν. Εἰς Διάλεξιν ὅμως τινὸς λογίου καὶ φιλοσόφου ἀπὸ τῶν θείων Γραφῶν γίνεται λόγος οὐχὶ περὶ θειότητος, ἀλλὰ περὶ θεότητος καὶ περὶ διαιρέσεως τῆς μιᾶς Θεότητος «εἰς ὑπερκειμένην καὶ ὑφειμένην» Θεότητα, «ἐν τῷ λαμβάνειν πάσας τὰς τοῦ Πνεύματος ἐνεργείας εἰς τὴν ἐνέργειαν τὴν ὑφειμένην Θεότητα»(74). Ἕτερος δέ τις χαρακτηρίζων τὸν Παλαμᾶν ὡς αἱρεσιάρχην παρουσιάζει αὐτὸν ὡς κηρύττοντα «πολλὰς Θεότητας, μικρὰς καὶ μεγάλας

(70) Ἰ. Καρμίρη Δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας τόμος Ι σελ. 333, 325, 347.

(71) Ἔνθ' ἀνωτ. Migne 150, 929. (72) Αὐτόθι 924, 925.

(73) Γρηγορίου Ἀκινδύνου κατὰ τῶν αἱρέσεων Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ Migne 150, 852-856. (74) Migne 150, 865.

καὶ διαιροῦντα τὴν μίαν τρισυπόστατον Θεότητα εἰς τὰς πολλάς. Καὶ μίαν μὲν ὑπερκειμένην λέγει, τὰς δὲ ἄλλας ὑφειμένας», «ἃς ὀνομάζει καὶ πνεύματα ἅγια καὶ ἄκτιστα, ἕτερα τῆς ἁγίας Τριάδος καὶ ὑφειμένα αὐτῆς ἀπειράκις ἀπείρως ἤγουν ἀσυγκρίτως ἐλάττονα αὐτῆς. Αὗται οὖν αἱ θεότητες καὶ ταῦτα τὰ πνεύματα καὶ ἡ ὁρατὴ Θεότης φησὶν ὅτι ἐν τοῖς κτίσμασι θεϊκῶς ἐνεργοῦσιν· ἄλλη φωτίζει καὶ ἄλλη καθαίρει καὶ ἄλλη ζωογονεῖ καὶ ἄλλη ἄλλως προνοεῖται τῶν ὄντων»(75)

9. Καὶ ὅτι μὲν ὁ Παλαμᾶς θὰ ἐξέκλινε ἐν τῇ ἀρχῇ εἰς ἀνακριβεῖς τινας ἐκφράσεις καὶ ὑπερβολικὰς διατυπώσεις, φαίνεται καὶ ἐξ ὅσων ἐκ τοῦ ἔργου αὐτοῦ «Θεοφάνης» παρεθέσαμεν. Ὅτι δὲ καὶ οἱ ἀντιτιθέμενοι πρὸς αὐτὸν ὑπερεξόγκωσαν τὰς ἀνακριβείας ταύτας ἐν τῇ σπουδῇ νὰ παρουσιάσωσιν αὐτὸν αἱρεσιάρχην, καθίσταται πρόδηλον ἐκ τοῦ ὅτι Γρηγόριος ὁ Ἀκίνδυνος τὰς ἃς ὁ Παλαμᾶς ἐκάλει θειότητας ἤτοι θείων ἐνεργειῶν πλῆθος ἐξελάμβανεν ὡς πλῆθος ὑφειμένων θεῶν.

Εἶχε δὲ ὁ Παλαμᾶς ἐκτὸς τοῦ Βαρλαὰμ καὶ ἄλλους ἀρκετοὺς ἀλλὰ καὶ ἱκανοὺς τοὺς ἀντιπάλους. Οὕτω Γρηγόριος ὁ Ἀκίνδυνος διατελῶν ὑπὸ τὴν ἐμφανῆ ἐπίδρασιν τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας τῆς Δύσεως καὶ συγγραφεὺς ἐκτενῶν πραγματειῶν καὶ πολλῶν ἐπιστολῶν, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνεκδότων, ὑπεστήριζεν ὅτι «ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ ἐστιν ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ» καὶ ὅτι «οὐσία καὶ ἐνέργεια ἓν τι καὶ τὸ αὐτὸ δηλοῖ ἐν τοῖς καθ' ἑαυτὰ ὑφεστῶσιν εἴδεσιν», συνέθεσε δὲ καὶ ἰαμβικοὺς στίχους τὸ κατὰ τῶν αἱρέσεων Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ ἀρκούντως μακρὸν ποίημά του. Ὁ Νικηφόρος Γρηγορᾶς († περὶ τὸ 1360) τυχὼν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρτίας μορφώσεως καὶ συγγράψας Ἱστοριῶν βιβλία τέσσαρα, καθὼς καὶ 18 ἀντιρρητικοὺς καὶ στηλιτευτικοὺς λόγους, καὶ ἑρμηνευτικὰς μελέτας καὶ βίους ἁγίων καὶ εὐχὰς καὶ ρητορικὰ συγγράμματα καὶ ἐπιστολὰς καὶ ἄλλα, τῶν ὁποίων τὰ πλεῖστα παραμένουσιν ἀνέκδοτα, χαρακτηριζόμενος δὲ ὑπὸ τοῦ Ehrhard(76) ὡς «σημαντικώτατος ἀνὴρ καὶ ὁ μέγιστος πολυΐστωρ τῶν δύο τελευταίων αἰώνων τοῦ Βυζαντίου, ἐνῶ εἰς τὰς ἀρχὰς ἦτο φιλικῶς συνδεδεμένος πρὸς τὸν Παλαμᾶν, ἐστράφη εἶτα κατ' αὐτοῦ ὁμιλῶν περὶ τῆς «πολυθέου πλάνης καὶ δυσεβείας» τούτου καὶ διεδραμάτισε σπουδαῖον μέρος εἰς τὴν ἡσυχαστικὴν ἔριν. Ὁ Δημήτριος Κυδώνης ἐξ ἄλλου († 1400) διατελέσας καὶ ἰδιαίτερος γραμματεὺς τοῦ αὐτοκράτορος Ἰωάννου ΣΤ' Καντακουζηνοῦ ἐκτὸς τοῦ κατὰ τοῦ Παλαμᾶ ἔργου του, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀπαριθμεῖ πλέον τῶν εἴκοσι πλανῶν αὐτοῦ, συνέγραψεν εἰς ἀνέκδοτον πραγματείαν κατὰ Νείλου Καβάσιλα ὑπεραμυνόμενος Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου, καθὼς καὶ «περὶ ἐνανθρωπήσεως καὶ Θεότητος τοῦ Χριστοῦ», καθὼς καὶ Λόγον περὶ τοῦ καταφρονεῖν τὸν θάνατον, μετέφρασε δὲ καὶ τὴν Summam,καθὼς καὶ τὸ Contra gentilos τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτου, ὡς καὶ τὸ De processione spiritus sancti ἔργον τοῦ Ἀνσέλμου καὶ ἄλλα τινά. Ὁ δὲ Ἰωάννης Καλέκας († 1347) γενόμενος καὶ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, συγγράψας καὶ περὶ τὰς 60 ὁμιλίας, ὑπῆρξεν ὁμόφρων τοῦ Βαρλαὰμ καὶ Ἀκινδύνου, διὸ καὶ καθηρέθη ὑπὸ Συνόδου ἐν ἔτει 1347 συνελθούσης. Ὡσαύτως ὁ ἐν ἔτει 1410 ἀποθανὼν εἰς Μυτιλήνην Μανουὴλ Καλέκας ἔγραψε περὶ οὐσίας καὶ ἐνεργείας κατὰ τοῦ Παλαμᾶ. Ἐπὶ πλέον συνέγραψε καὶ εἴδός τι δογματικῆς «Περὶ πίστεως καὶ περὶ τῶν ἀρχῶν τῆς καθολικῆς πίστεως», ὅπου πραγματεύεται περὶ Θεοῦ, Τριάδος, σαρκώσεως, τῶν ἑπτὰ μυστηρίων, μελλόντων, διατελῶν ἐμφανῶς ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Αὐγουστίνου καὶ Θωμᾶ Ἀκινάτου. Δογματικὴν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας («Ἔκθεσις στοιχειώδης ῥήσεων θεολογικῶν») ἐκδοθεῖσαν εἰς λατινικὴν μετάφρασιν συνέγραψε καὶ Ἰωάννης ὁ Κυπαρισσιώτης ἀκμάσας τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΔ' αἰῶνος. Καὶ οὗτος ὑπῆρξεν ἐκ τῶν σφοδροτέρων ἀντιπάλων τοῦ Παλαμᾶ συγγράψας καὶ πολλὰς πραγματείας, τῶν ὁποίων σπου-

(75) Αὐτόθι 870-871.

(76) Παρὰ Krumbacher ἔνθ' ἀνωτ. I 592.

δαιοτέρα ἡ ἐπιγραφομένη: «Τῶν παλαμιτικῶν παραβάσεων βιβλία τέσσαρα».

10. Ἐν οὕτως ὀξεῖ ἀγῶνι ἐπόμενον ἦτο νὰ σημειωθῶσιν ἑκατέρωθεν ὑπερβολαί. Ὁ Παλαμᾶς ὅμως, εἰ καὶ κατεκρίθη ὑπὸ τῆς ἐν ἔτει 1345 συγκληθείσης ὑπὸ τοῦ μετέπειτα καθαιρεθέντος πατριάρχου Καλέκα, ἐδικαιώθη τόσον καὶ ὑπό τινος πρότερον ἐν ἔτει 1341 συγκληθείσης Συνόδου, ὅσον καὶ ὑπὸ δύο ἄλλων Συνόδων ἐν ἔτεσιν 1347 καὶ 1351 συγκροτηθεισῶν χειροτονηθεὶς μὲν ἐν ἔτει 1347 ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, ἀναγνωρισθεὶς δὲ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ († 1359) δικαίως ὡς ἅγιος ὑπὸ τῶν Θεσσαλονικέων πρῶτον, εἶτα δὲ καὶ ὑπὸ Συνόδου τῷ 1368 συγκληθείσης ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Φιλοθέου κατὰ τὴν δευτέραν πατριαρχείαν αὐτοῦ (1364-1376), γράψαντος καὶ ἐγκωμιαστικὸν λόγον εἰς αὐτόν.

11. Ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἀνωτέρω οἱ πολέμιοι τῶν ἡσυχαστῶν διετέλουν ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐπίδρασιν τῆς ἐν τῇ Δύσει Σχολαστικῆς Θεολογίας. Καὶ ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης([77]), οἱ ἡσυχασταὶ καὶ οἱ ὑπερασπισταὶ αὐτῶν ὑπεστήριζον τὴν βάσιν τοῦ μυστικισμοῦ, ἤτοι τὴν ἑλληνικὴν Θεολογίαν κατὰ τῆς ἐπιδράσεως τῆς λατινικῆς Θεολογίας. Ὁ ἀγὼν αὐτῶν ἦτο ἄμυνα τοῦ πνεύματος τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῆς εἰσχωρήσεως τοῦ πνεύματος τῆς δυτικῆς. Οἱ πολέμιοι τῶν ἡσυχαστῶν, προσθέτει ὁ αὐτός([78]), ἀφῄρουν τὴν βάσιν τοῦ μυστικισμοῦ. Διότι, ἂν γίνῃ δεκτόν, ὅτι ὄχι μόνον ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ εἶναι ἀόρατος, ἀπρόσιτος καὶ ἀμέθεκτος, τότε πᾶσα μετὰ τοῦ Θεοῦ ἕνωσις τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀδύνατος καὶ τίθεται τέρμα εἰς τὸν μυστικισμόν. Παρὰ τὰς ὑπερβολὰς δὲ καὶ παρεκτροπάς, εἰς τὰς ὁποίας παρεσύρθησάν τινες τῶν μυστικιζόντων, δὲν δύναται ὁ μυστικισμὸς νὰ ἐξοβελισθῇ ὁλοτελῶς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀφοῦ, ὡς εἴπομεν ἐν τοῖς πρόσθεν, τὰς πρώτας ὠθήσεις καὶ ἐμπνεύσεις εἰς αὐτὸν εὑρίσκομεν ἐν αὐτῇ τῇ Κ. Διαθήκῃ. Ἀξιοσημείωτον ἐξ ἄλλου εἶναι, ὅτι ἡ δυτικὴ Ἐκκλησία διέκειτο ἀσυμπαθῶς πρὸς τοὺς μυστικούς. Τὰ αἴτια δὲ εἶναι κατὰ τὸν Στεφανίδην τρία. Ἤτοι πρῶτον τὸ ὅτι ὁ κλῆρος ἐν τῇ δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ παρεμβάλλεται περισσότερον ἢ ὅσον ἐν τῇ Ἀνατολικῇ μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν Χριστιανῶν καὶ ἐπὶ τὸ εἰκονικώτερον δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι εὑρίσκεται ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον μεταξὺ Θεοῦ καὶ Χριστιανῶν, ἐνῷ ὁ ἀνατολικὸς κλῆρος ἵσταται πλαγίως καὶ βοηθεῖ τοὺς Χριστιανοὺς νὰ ἐπικοινωνήσωσι μετὰ τοῦ Θεοῦ. Δεύτερον τὸ ὅτι οἱ μυστικοὶ τῆς Δύσεως ἐδείκνυον ἐνδιαφέρον ὀλιγώτερον ἢ οἱ μυστικοὶ τῆς Ἀνατολῆς διὰ τὰ μυστήρια, ὑπερτιμῶντες τὴν ἄμεσον μετὰ τοῦ Θεοῦ ἕνωσιν αὐτῶν, ἐντεῦθεν δὲ ἐθεωροῦντο θρησκευτικῶς ὕποπτοι. Καὶ τρίτον οἱ μυστικοὶ τῆς Δύσεως προσηρμόζοντο δυσκόλως εἰς τὸ αὐστηρὸν πειθαρχικὸν σύστημα τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας. «Ἡ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἔχει τόσον αὐστηρὸν πειθαρχικὸν σύστημα καὶ εὐκολώτερον ἀφίνει ἕκαστον νὰ κανονίζῃ τὰ καθ' ἑαυτὸν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ὅπως εἰς τὴν λατρείαν, οὕτω καὶ εἰς τὴν πειθαρχίαν ἡ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία εἶναι περισσότερον μυστικιστική».

3. *Βυζαντινὴ Θεολογία.*

1. Τὴν Βυζαντινὴν Θεολογίαν, ἰδίᾳ ἀφ' ὅτου ἐπὶ Μιχαὴλ Κηρουλαρίου ἐν ἔτει 1054 κατέστη ὁριστικὸν τὸ μεταξὺ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν σχῖσμα, ἀπησχόλησαν αἱ χωρίζουσαι αὐτὰς διαφοραί. Ἐν τῇ διαπραγματεύσει τούτων διεκρίθησαν πάμπολλοι συγγραφεῖς, οἱ κυριώτεροι τῶν ὁποίων εἶναι οἱ ἑπόμενοι:

1) Νικήτας ὁ Μαρωνίτης ἐπὶ τῆς βασιλείας Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ (1143-1180) γράψας διαλόγους Γραικῶν, ἐν οἷς ἀπεδοκίμαζεν ὡς μεταγενεστέραν τὴν εἰς τὸ σύμβολον προσθήκην τοῦ Filioque, ἐθεώρει ὅμως τὸν ὅρον τοῦτον ταυτόσημον πρὸς τὸν «δι' Υἱοῦ».

---

(77) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 398-399.

(78) Αὐτόθι σελ. 397.

2) Νικήτος ὁ Χωνιάτης ἢ Ἀκομινᾶτος († 1215) ἀναλαβὼν μεγάλα ἐκκλησιαστικὰ καὶ πολιτικὰ ἀξιώματα, οὗτινος τὸ κυριώτερον θεολογικὸν ἔργον εἶναι ὁ Θησαυρὸς Ὀρθοδοξίας, ἔνθα ἀναπτύσσονται τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας καὶ καταπολεμοῦνται αἱ αἱρέσεις, ἰδίᾳ τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, ὡς καὶ αἱ διδασκαλίαι Ἀρμενίων, Μωαμεθανῶν καὶ Λατίνων. Οὗτος συνέγραψε καὶ βυζαντινὴν ἱστορίαν περιλαμβάνουσαν τὰ ἀπὸ τοῦ 1180 μέχρι τοῦ 1206 γεγονότα.

3) Νικόλαος ὁ Μεθώνης († περὶ τὸ 1165) συγγραφεὺς τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀνάπτυξις τῆς θεολογικῆς στοιχειώσεως Πρόκλου τοῦ πλατωνικοῦ», (ἔργον, δι' οὗ ἀντικρούονται αἱ νεοπλατωνικαὶ θεωρίαι τούτου), καθὼς καὶ πολλῶν πραγματειῶν κατὰ Λατίνων, ἐν οἷς παρουσιάζεται ἔκδηλος ἡ ἐξάρτησις αὐτοῦ ἐκ τῶν συγγραφῶν Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου καὶ ἰδίως τοῦ Φωτίου. Συνέγραψε καὶ ἄλλας τινὰς μελέτας περὶ προγνώσεως, περὶ τῆς ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ μεταποιήσεως τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου «εἰς σῶμα τέλειον καὶ αἷμα τίμιον Χριστοῦ», καθὼς καὶ κατὰ τοῦ Σωτηρίχου Παντευγένου δοξάζοντος, ὅτι ἡ θυσία τῆς Εὐχαριστίας προσφέρεται εἰς μόνον τὸν Πατέρα καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ὅπως καὶ διάφορα ἄλλα ἔργα, ὧν πολλὰ ἀνέκδοτα εἰσέτι.

4) Γερμανὸς Β΄ ὁ Κωνσταντινουπόλεως (1222-1240) συνέγραψεν ἀντιρρητικὰς κατὰ Λατίνων πραγματείας, ἤτοι περὶ τοῦ Filioque, περὶ ἀζύμων, περὶ καθαρτηρίου πυρός, περὶ τοῦ διὰ ραντισμοῦ Βαπτίσματος. Ὡσαύτως καὶ λόγους, ὧν τινες κατὰ Βογομίλων, πολλὰς ἐπιστολάς, καὶ φιλοσοφικὰ ἔργα, ὧν τὸ ἀξιολογώτερον «Φυσικῆς κοινωνίας λόγοι ἕξ». Τὰ πλείονα ἐξ αὐτῶν παραμένουσιν ἀνέκδοτα. Ἀξιοσημείωτον, ὅτι καὶ οὗτος διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν οὐ μόνον τῶν μεγάλων Πατέρων, ἀλλὰ καὶ τῶν μυστικιζόντων καὶ δὴ τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου.

5) Νικηφόρος ὁ Βλεμμύδης γεννηθεὶς ἐν Κωνσταντινουπόλει περὶ τὸ 1198, συγγραφεὺς πολλῶν ἔργων φιλοσοφικῶν καὶ ποικίλης ὕλης, ὧν πλεῖστα ἀνέκδοτα. Ἔχουσι δημοσιευθῆ δύο πραγματεῖαι αὐτοῦ μία περὶ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ ἑτέρα «Λόγος περί τινων δογματικῶν συζητήσεων», ἐν αἷς φαίνεται προσκλίνων εἰς ἀποδοχήν, τοῦ ὅτι τὸ ἐξ Υἱοῦ ταυτίζεται πρὸς τὸ δι' Υἱοῦ, εἰ καὶ ὁμολογεῖ, ὅτι τὸ «Πνεῦμα τὸ Ἅγιον οὐκ ἐκ τοῦ Υἱοῦ, καθάπερ ἐκ πρώτης ἀρχῆς δογματίζομεν, ἀλλὰ διὰ τοῦ Υἱοῦ παρὰ τοῦ Πατρός».

6) Γεώργιος ὁ Ἀκροπολίτης († 1282) γράψας διάφορα ἔργα. Μολονότι δὲ εἰς τοὺς δύο λόγους αὐτοῦ περὶ Ἁγίου Πνεύματος ἀποκρούει τὴν περὶ τοῦ Filioque λατινικὴν πλάνην, ὄργανον γενόμενος τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου εἰς τὴν ἐν Λυὼν συγκληθεῖσαν τῷ 1274 Σύνοδον ὥμοσε πίστιν εἰς τὴν Δυτικὴν Ἐκκλησίαν ἀποδεχθεὶς καὶ τὸ Filioque, καὶ τὴν χρῆσιν τῶν ἀζύμων καὶ τὸ καθαρτήριον.

7) Ὁ λατινίζων καὶ διὰ τοῦτο ἐξαναγκασθεὶς εἰς παραίτησιν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης Βέκκος († 1297) συνέγραψε πολλά, ἐν οἷς ἐπαναλαμβάνει τὰ συνήθη ὑπὲρ τῶν λατινικῶν ἐπόψεων διὰ τὸ Filioque ἐπιχειρήματα.

8) Ὁ τοῦτον διαδεχθεὶς ἐπὶ τοῦ θρόνου Γρηγόριος ὁ Κύπριος († 1290), οὗτινος ἡ κυρία δρᾶσις ἐστράφη κατὰ τῶν λατινοφίλων. Ἔγραψε πολλὰς πραγματείας περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἐν αἷς καὶ «Ἔκθεσιν τοῦ τόμου τῆς πίστεως» κατὰ τοῦ Βέκκου, ὅπως καὶ ἐγκώμια εἰς ἁγίους καὶ ἄλλα.

9) Μάξιμος ὁ Πλανούδης († περὶ τὸ 1310) διακριθεὶς ὡς συγγραφεὺς θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἔργων. Τὰ κυριώτερα θεολογικά του ἔργα εἶναι Τέσσαρες συλλογισμοὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγ. Πνεύματος κατὰ Λατίνων, ὡς καὶ διάφοροι λόγοι. Κάτοχος τῆς λατινικῆς μετέφρασε τὸ De Trinitate ἔργον τοῦ Αὐγουστίνου, ὡς καὶ τὸ De consolatione philosophiae τοῦ Βοηθίου καὶ ἄλλα.

10) Ὁ διαδεξάμενος εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Θεσσαλονίκης Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν Νεῖλος Καβάσιλας. Μυστικὸς καὶ οὗτος, ὡς ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ Νικόλαος Καβάσιλας. Ἔγραψε κατὰ Λατίνων βιβλία τρία, καθὼς καὶ κατὰ Βαρλαὰμ καὶ Ἀκινδύνου ἀνέκδοτον πραγματείαν, ὡς καὶ ἄλλας τινάς, μερικαὶ τῶν ὁποίων μετεφράσθησαν εἰς τὴν λατινικὴν καὶ τὴν σλαβικήν.

2. Ἐν δὲ τῇ πρὸς ἕνωσιν τῶν δύο ἐκκλησιῶν συγκληθείσῃ ἐν Φερράρᾳ τὸ κατ' ἀρχὰς καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδῳ (1438-1439) διεκρίθησαν τρεῖς ἐκ τῶν εἰς αὐτὰς λαβόντων μέρος.

1) Μᾶρκος ὁ Ἐφέσου, ὁ ἐπικαλούμενος Εὐγενικός († 1444), ἀντισταθεὶς ἐρρωμένως κατὰ τῆς ἑνώσεως καὶ ἀρνηθεὶς νὰ ὑπογράψῃ τὸν ὅρον τῆς ἑνώσεως, ἀποδειχθεὶς οὕτως ἰσχυρὰ προσωπικότης, ὥστε ὁ πάπας ὅταν ἐπληροφορήθη τὴν ἄρνησιν ταύτην εἶπε: «Λοιπὸν ἐποιήσαμεν οὐδέν». Συνέγραψε πλείστας πραγματείας κατὰ τῶν λατινικῶν πλανῶν καὶ καινοτομιῶν. Ὡσαύτως «ἐξήγησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας», ὡς καὶ «κατὰ τῶν Βαρλααμικῶν», ἐν μορφῇ δὲ διαλόγου «Κεφάλαια συλλογιστικὰ πρὸς Λατίνους», ὅπως καὶ ἄλλον σύντομον διάλογον ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Λατῖνος καὶ «Ὁμολογίαν πίστεως», ἐν ᾗ ἀποδέχεται μὲν τὸ «δι' Υἱοῦ», ἀποκρούει ὅμως τὸ «ἐκ τοῦ Υἱοῦ». Ἐπὶ πλέον καὶ ἐπιστολάς, τινὲς τῶν ὁποίων θίγουσι καὶ δογματικὰ ζητήματα. Μετὰ τὸν θάνατόν του ἐπισυμβάντα ἐν τῇ μονῇ Μαγγάνων, ὅπου περιωρίσθη κατὰ διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος, ἀνεκηρύχθη ἅγιος.

2) Ὁ Βησσαρίων († 1462) γεννηθεὶς εἰς Τραπεζοῦντα καὶ ὡς μητροπολίτης Νικαίας μετασχὼν τῆς ἐν Φερράρᾳ καὶ Φλωρεντίᾳ Συνόδου, ἔνθα συναγωνιζόμενος ἐν ἀρχῇ μετὰ τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ, μετεστράφη μετ' ὀλίγον καὶ ἐγένετο λατινικώτερος τῶν Λατίνων. Ἐπιστρέψας εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ἀντιμετωπίσας τὴν καταφορὰν τοῦ πλήθους ἠναγκάσθη νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν Δύσιν, καὶ ἐκλατινισθεὶς ἔλαβεν ὑπὸ τοῦ πάπα Εὐγενίου Δ' τὸν τίτλον τοῦ καρδιναλίου ἐν ἔτει 1439. Ὑπῆρξε συγγραφεὺς πολλῶν θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἔργων. Ἓν ἐξ αὐτῶν ἐπιγράφεται «Ἀπόκρισις πρὸς τὰ τοῦ Ἐφέσου κεφάλαια», ἕτερον δὲ «πρὸς τὰς τοῦ Παλαμᾶ καὶ Βέκκου ἀντιρρήσεις», ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπεραμύνεται τοῦ λατινίζοντος Βέκκου. Ὁ Βησσαρίων ἀνεδείχθη κυρίως διὰ τῶν φιλοσοφικῶν του ἔργων. Ἀριστοτελίζων ἐν ἀρχῇ, κατέστη εἶτα πλατωνικός, γράψας καὶ «Ἔλεγχον τῶν κατὰ τοῦ Πλάτωνος βλασφημιῶν», ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ σπουδαιότερον ἐκ τῶν φιλοσοφικῶν ἔργων του. Μὴ παραγνωρίζων καὶ τὴν ἀξίαν τοῦ Ἀριστοτέλους μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικὴν τὴν Μεταφυσικὴν αὐτοῦ. Ἀσχολούμενος δὲ καὶ περὶ τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν ἀστρονομίαν ὑπέδειξε τὴν διόρθωσιν τοῦ Ἰουλιανοῦ ἡμερολογίου, ὡς εἶχε πράξει τοῦτο πρότερον καὶ Νικηφόρος ὁ Γρηγορᾶς.

3) Γεώργιος ὁ Σχολάριος, ὁ πρῶτος μετὰ τὴν ἅλωσιν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως μετονομασθεὶς Γεννάδιος († μετὰ τὸ 1472). Εἰς τὴν ἐπὶ ἑνώσει Σύνοδον τῆς Φερράρας-Φλωρεντίας ἐδείχθη ἐπαμφοτερίζων. Πάντως ἀνεχώρησεν ἐκ Φλωρεντίας πρὸ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ ὅρου τῆς ψευδοενώσεως διὰ νὰ μὴ ὑπογράψῃ αὐτόν, ἐξεφώνησε δὲ τὸν ἐπικήδειον τοῦ Μάρκου Εὐγενικοῦ, κηρύξας αὐτὸν ἅγιον, καὶ ἠγήθη ἔπειτα ὡς διάδοχος αὐτοῦ τοῦ ἀνθενωτικοῦ ἀγῶνος. Ὑπῆρξεν εἷς τῶν πολυγραφωτέρων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, γράψας πλείστας πραγματείας θεολογικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ περιεχομένου. Κατὰ τὸν Στεφανίδην([79]) σώζονται συγγραφαὶ αὐτοῦ ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς ἑνώσεως μετὰ τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας, ἡ γνώμη δὲ ὅτι αἱ δεύτεραι ἀνήκουσιν εἰς ἄλλον Σχολάριον ἐγκατελείφθη. Ὁ αὐτὸς Σχολάριος ἐξ ἐπιδράσεως Μάρκου τοῦ Εὐγενικοῦ ἐστράφη βραδύτερον κατὰ τῆς ἑνώσεως. Ἐν ἀντιλατινικῷ πνεύματι ἔγραψε τρεῖς πραγματείας περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, καὶ ἄλλους τινὰς διαλόγους. Ἐκ τῶν ἄλλων θεολογικῶν αὐτοῦ πραγματειῶν ἀξιοσημείωτοι εἶναι πέντε περὶ θείας Προνοίας καὶ προορισμοῦ, δύο περὶ ψυχῆς, τρεῖς ἄλλαι περὶ τῶν συμβαινόντων ταῖς ψυχαῖς μετὰ θάνατον. Ὡσαύτως ἔγραψε καὶ λειτουργικὰ ἔργα, ὡς καὶ λόγους ἐπικηδείους καὶ πανηγυρικούς, καὶ ἔργα ἀσκητικὰ καὶ ποιμαντικά. Γνώστης τῆς λατινικῆς μετέφρασε συγγραφὰς Θωμᾶ τοῦ Ἀκινάτου καὶ ἄλλων. Ἔγραψε καὶ πολλὰ φιλοσοφικὰ ἔργα, ἰδίως ὑπερασπιζόμενος τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφίαν κατὰ τοῦ πλατωνικοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ (Πλήθωνος). Τὰ ἔργα τοῦ Σχολαρίου ἐξεδόθησαν εἰς ὀκτὼ ὀγκώδεις τόμους καὶ ὑπὸ τοῦ Λουδοβίκου Petit, λατίνου ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν.

(79) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 436.

4. Βυζαντινὴ ἑρμηνευτικὴ Θεολογία.

1. Ἡ ἐπακολουθήσασα εἰς τὴν παλαιοτέραν θεολογίαν περίοδος ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῆς Γραφῆς δὲν παρουσιάζει πλέον τὴν πρωτοτυπίαν καὶ αὐτενέργειαν καὶ δαψίλειαν, τὴν διακρίνουσαν τὴν πρώτην ἐκείνην περίοδον. Διὰ τοῦ Χρυσοστόμου ἐμορφώθη ὁ ἐν τῷ Βυζαντίῳ ἑρμηνευτικὸς τρόπος, ὁ μόνος ἤδη κρατῶν, καὶ τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσῳ αἱ ἑρμηνεῖαι εἶναι νῦν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ συλλογαὶ τῶν ἀρίστων καὶ ἑτοίμων ἤδη ἑρμηνειῶν τῶν Πατέρων καὶ ἰδίᾳ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἐπιγράφονται «Σειραὶ τῶν Πατέρων» ἢ «Συλλογαὶ ἐξηγήσεων» ἢ «Συναγωγαὶ ἐξηγήσεων» ἢ «Ἐπιτομαὶ ἑρμηνειῶν». Καίτοι ὅμως οἱ σειρογράφοι οὗτοι ἀντλοῦσιν ἐκ τῶν προγενεστέρων, αἱ ἑρμηνεῖαι αὐτῶν ἔχουσιν ἱκανὴν ἀξίαν, τόσον διὰ τὴν ἔν τισιν εὔστοχον διατύπωσιν, ὅσον καὶ διότι διέσωσεν εἰς ἡμᾶς πολλὰς ὀρθὰς καὶ καλὰς τῶν παλαιῶν ἑρμηνείας, ἄλλως ἀπολεσθείσας. Καὶ στερούνται μὲν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρωτοτυπίας, ἐπιτομαὶ οὖσαι τῶν παλαιῶν, ἀλλ' ἀπηλλαγμέναι τοῦ ρητορικοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀπολογητικοῦ ἢ πολεμικοῦ χαρακτῆρος, παρουσιάζονται ἀρκούντως εὔχρηστοι. Πρῶτος τῶν τοιούτων ἑρμηνευτῶν μνημονεύεται Προκόπιος ὁ Γαζαῖος(† περὶ τὸ 528) ἀνήκων χρονολογικῶς εἰς τὴν παλαιοτέραν περίοδον, καὶ γενόμενος εἰσηγητὴς τοῦ συστήματος τῶν Σειρῶν. Ἐπακολουθεῖ ὁ Οἰκουμένιος, τοῦ ὁποίου ἔχομεν σειρὰς εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου, φέρεται δ' ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ καὶ Σύνοψις εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν, παλαιοτέρα τοῦ ὑπομνήματος τοῦ τε Ἀνδρέου καὶ τοῦ Ἀρέθα Καισαρείας. Ὁ Turner([80]) δεδικαιολογημένως τοποθετεῖ τὴν σειρὰν ταύτην μεταξὺ τῶν ἐτῶν 560-640. Ὁ Θεοφύλακτος Βουλγαρίας († περὶ τὸ 1110) ἔγραψε σειρὰς εἰς τοὺς δώδεκα Προφήτας, εἰς τοὺς Ψαλμούς, εἰς τὰ Εὐαγγέλια καὶ εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου, ἐπιδεικνύων καὶ αὐτενέργειάν τινα εἰς εὐστόχους καὶ σαφεῖς παρατηρήσεις. Σώζονται τούτου ἑκατὸν τριάκοντα ἐπιστολαί, ἐν ταῖς ὁποίαις παρέχονται πληροφορίαι περὶ τῆς τότε καταστάσεως τῶν Βουλγάρων, καθὼς καὶ ὁμιλίαι τινές, καὶ Μαρτύριον τῶν ἐπὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου μαρτυρησάντων ἐν Τιβεριουπόλει, τῇ μετέπειτα Στρωμνίτσῃ. Ὁ Εὐθύμιος Ζιγαβηνός († περὶ τὸ 1120) οὐ μικρὰν παρέσχεν εἰς τὴν ἐξήγησιν τῶν Γραφῶν συμβολὴν διὰ τῶν σειρῶν αὐτοῦ εἰς τὰ Εὐαγγέλια καὶ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου καὶ εἰς τοὺς Ψαλμοὺς καὶ εἰς τὸ Ἆσμα τῶν ᾀσμάτων. Ὁ Ζιγάβηνὸς ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν συγχρόνων του ὡς αὐθεντία θεολογικὴ συγγράψας καὶ τὴν «Δογματικὴν πανοπλίαν», ἔργον δογματικὸν καὶ πολεμικὸν κατὰ τῶν αἱρέσεων, καθὼς καὶ ἄλλας πραγματείας, ἐν ταῖς ὁποίαις κατεπολέμησε τὴν Ἰουδαϊκὴν καὶ μωαμεθανικὴν θρησκείαν, τοὺς Λατίνους, τοὺς Ἀρμενίους, τοὺς Σαρακηνούς, τοὺς Μεσαλιανούς, τοὺς Βογομίλους καὶ ἄλλους αἱρετικούς. Σώζονται καὶ ἀνέκδοτοι ἐπιστολαὶ αὐτοῦ, ἐκ τῶν ὁμιλιῶν του δὲ ἐξεδόθη ἡ εἰς τὸν Ἱερόθεον Ἀθηνῶν ὁμιλία του. Εἰς τὰς ἀνωτέρω Σειρὰς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ προσθέσωμεν καὶ τὸ Λεξικὸν τοῦ Ἡσυχίου, ἀκμάσαντος περὶ τὸν Ε' αἰῶνα, καί πως καὶ τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Σουΐδα περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος ἀκμάσαντος.

5. Πρακτικὴ Θεολογία.

1. Τὸ κήρυγμα ἐθεραπεύθη ἱκανῶς κατὰ τὴν Βυζαντινὴν περίοδον, εἰ καὶ ἐν πολλοῖς εἶναι ὀρθὴ ἡ ὑπὸ τοῦ Δ. Μπαλάνου([81]) γενομένη παρατήρησις ὅτι οἱ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην «λόγοι κατὰ πολὺ ὑστεροῦν, ἐκτὸς ὀλίγων, τῶν λόγων τῆς ἐποχῆς τῆς ἀκμῆς» ἔχοντες «κοινὰ τρωτὰ τὴν κατάχρησιν ρητορικῶν ἀνθέων καὶ ἐγκωμίων, ἀσυγκράτητον φαντασίαν, ὑπὲρ τὸ δέον ἔκτασιν, παρεμβολὴν μακρῶν δογματικῶν ἀναπτύξεων καὶ ἀνάμιξιν ἱστορίας καὶ θρύλου». Ἐκτὸς τῶν

(80) Ἴδε ἐν Π. Τρεμπέλα, Ὑπόμνημα εἰς τὰς ἐπιστολὰς τῆς Κ. Δ. ἔκδοσις ΙΙ τόμ. Α' σελ. 6-7.

(81) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 10.

καὶ ἀνωτέρω μνημονευθέντων ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἄλλων συγγραφῶν αὐτῶν θεραπευτῶν τοῦ κηρύγματος ἀξιομνημόνευτοι τυγχάνουσιν.

1) Ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης († 1194), συγγραφεὺς πολλῶν ἀξιολογωτάτων θεολογικῆς, φιλολογικῆς καὶ παντοίας ὕλης πραγματειῶν. Ἔχουσι δημοσιευθῆ τούτου «λόγος εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ ἐνιαυτοῦ» καὶ «τέσσαρες λόγοι προεισόδιοι τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς» καὶ «Προσφώνησις πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ τὸν Κομνηνόν», καθὼς καὶ ἐπιτάφιος εἰς αὐτόν, ὅπως καὶ διάφοροι λόγοι εἰς μάρτυρας καὶ ἕτερος εἰς τὸν 48 Ψαλμόν. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων ὁ Εὐστάθιος συνέγραψε καὶ ἀξιολογωτάτας παρεμβολὰς εἰς τὴν Ὀδύσσειαν καὶ τὴν Ἰλιάδα μετὰ σοφῶν προλεγομένων, καθὼς καὶ σχόλια εἰς Πίνδαρον κλπ. Τῷ 1832 ἐξεδόθησαν αἱ θεολογικαὶ αὐτοῦ συγγραφαί, διὰ τῶν ὁποίων ὁ Εὐστάθιος ἐξετιμήθη ὡς θεολόγος καὶ μεταρρυθμιστὴς τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ἤθελε νὰ καταστήσῃ τοὺς μοναχοὺς πρότυπα πνευματικοῦ βίου καὶ τὰ μοναστήρια κέντρα καλλιεργείας τῶν γραμμάτων([82]). 2) Μιχαὴλ ὁ Ἀκομινάτος, ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν († 1220), ἀδελφὸς τοῦ μνημονευθέντος ἀνωτέρω Νικήτα τοῦ Χωνιάτου ἢ Ἀκομινάτου. Σώζονται 21 κατηχητήριοι λόγοι του, καθὼς καὶ ἐγκωμιαστικοὶ εἰς τὸν βασιλέα καὶ ἄλλους ἀξιωματούχους, καὶ ἑορταστικοί. Πάντα ταῦτα ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ Σπ. Λάμπρου([83]). 3) Νεόφυτος ὁ Ἔγκλειστος (1134-1212), οὗτινος περιεσώθησαν ἐν κωδ. Paris. 1189 τριάκοντα ὁμιλίαι, ὧν δέκα μόνον ἐδημοσιεύθησαν. 4) Οἱ πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως Κάλλιστος (1350-1363) καὶ Νεῖλος (1379-1387) κατέλιπον σωζομένας εἰς κώδικας μήπω δημοσιευθείσας ὁ πρῶτος μὲν 52 ὁμιλίας, ὁ δεύτερος δὲ 43. 5) Ὁ Κωνσταντινουπόλεως Φιλόθεος ὁ Κόκκινος († 1379), κατέλιπεν εἰς κώδικας σωζομένους ἐξ ὧν μόνον δύο ἐδημοσιεύθησαν, συλλογὴν ὁμιλιῶν εἰς πάσας τὰς Κυριακὰς τοῦ ἔτους διακρινομένας διὰ τὴν ἁπλότητα, τὸν βιβλικὸν χαρακτῆρα καὶ τὰς πρακτικὰς τάσεις αὐτῶν. 6) Ἰσίδωρος ὁ Θεσσαλονίκης († περὶ τὸ 1395), κατέλιπε ὑπὲρ τὰς πεντήκοντα ὁμιλίας καὶ λόγους, ἐξ ὧν τέσσαρες μόνον εἰς Θεομητορικὰς ἑορτὰς ἐξεδόθησαν. 7) Μακάριος ὁ Χρυσοκέφαλος, Μητροπολίτης Φιλαδελφείας ἀκμάσας κατὰ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνος, οὗτινος ἐξεδόθησαν ἐν Βιέννῃ (1793) 14 λόγοι πανηγυρικοί, σώζονται δὲ καὶ 15 ἄλλαι ὁμιλίαι εἰς κώδικας, μήπω ἐκδοθεῖσαι. Οὗτος κατέλιπε καὶ ἑρμηνευτικὰς σειρὰς εἰς τὴν Γένεσιν, εἰς τὰ κατὰ Ματθαῖον καὶ Λουκᾶν Εὐαγγέλια. 8) Τέλος Θεοφάνης ὁ νέος καὶ φιλόσοφος (ἀνεξακριβώτου χρονολογίας) κατέλιπε «λόγους διδακτικοὺς εἰς τὴν δεκάλογον» ἀνεκδότους, συντεταγμένους εἰς δημώδη ἑλληνικήν.

2. Ἐπὶ τοῦ λειτουργικοῦ πεδίου ἐκτὸς τῆς μνημονευθείσης Μυσταγωγίας τοῦ Μαξίμου, ἔχομεν 1) Τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα Γερμανοῦ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως († 740) φερομένην Ἱστορίαν ἐκκλησιαστικὴν καὶ μυστικὴν θεωρίαν, ἔργον νοθευθὲν πιθανῶς διὰ παρεμβολῶν κατὰ τὸν ΙΑ' ἢ ΙΒ' αἰῶνα. 2) Τὴν μνημονευθεῖσαν Ἑρμηνείαν τῆς θείας Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων ὑπὸ Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου († 826). 3) Τὴν ἀποδιδομένην εἰς Θεόδωρον τοῦ Ἀνδίδων, ἀλλ' ἀγνώστου χρονολογίας «Προθεωρίαν κεφαλαιώσεως περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ Μυστηρίων». 4) Τὸν ἀποδιδόμενον εἰς Σωφρόνιον τῶν Ἱεροσολύμων, ἀλλὰ πολὺ μεταγενέστερον «Λόγον περιέχοντα τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων» καὶ 5) Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης (1410-1429) περὶ τῆς ἱερᾶς Λειτουργίας καὶ περὶ τοῦ ἁγίου Ναοῦ, τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν καὶ ἱερῶν χειροτονιῶν. Ὁ αὐτὸς ἔγραψε καὶ «Διάλογον κατὰ πασῶν τῶν αἱρέσεων», ἐν ᾧ ἐλέγχει καὶ τὰς λατινικὰς καινοτομίας, καθὼς καὶ 83 ἀποκρίσεις πρὸς τὸν Γαβριὴλ Πενταπόλεως, καὶ περὶ ἱερωσύ-

(82) Β. Στεφανίδου, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 433.

(83) Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος (Ἀθῆναι 1878) τόμ. 1 καὶ 2.

νης εἴς τινα μοναχόν([84]). Ἐπὶ τοῦ Κανονικοῦ δικαίου οἱ ἀξιολογώτερον ἐνδιατρίψαντες ὑπῆρξαν· 1) Ἰωάννης Ζωναρᾶς κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, διακριθεὶς ὡς ἑρμηνευτὴς τῶν ἱ. κανόνων, καθὼς καὶ ὡς συγγραφεὺς τῆς Συνόψεως ἱστοριῶν ἤτοι ἱστορίας ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τοῦ 1118. 2) Ἀλέξιος Ἀριστηνὸς (περὶ τὸ 1130) συντάξας ἑρμηνείαν εἰς τὴν ὑφισταμένην Σύνοψιν τῶν ἱ. κανόνων. 3) Θεόδωρος Βαλσαμὼν τῷ 1193 ἐκλεγεὶς πατριάρχης Ἀντιοχείας. Καὶ οὗτος συνέταξε σχόλια καὶ ὑπομνήματα εἰς τοὺς ἱ. κανόνας, καὶ μελέτας καὶ ἐπιστολὰς ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων. 4) Δημήτριος Χωματιανὸς ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος περὶ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος, συνέταξε μεγάλην συλλογὴν κανονικῶν ἀποφάνσεων. 5) Ματθαῖος Βλάσταρις κατὰ τοὺς αὐτούς που χρόνους, ἔγραψε κατ' ἀλφαβητικὴν διάταξιν ἐγχειρίδιον κανονικοῦ δικαίου, καθὼς καὶ κατὰ Ἰουδαίων καὶ Λατίνων([85]). Καὶ τέλος 6) Κωνσταντῖνος Ἁρμενόπουλος († 1380), ὁ συγγραφεὺς τῆς Ἐξαβίβλου, ἀσχοληθεὶς καὶ περὶ τὸ κανονικὸν δίκαιον, συγγράψας δὲ καὶ «περὶ ὀρθοδόξου πίστεως» κατὰ τῶν κατὰ καιροὺς αἱρετικῶν καὶ ἄλλα τινά.

3. Ὡσαύτως, ὡς εἴπομεν, ἐκαλλιεργήθη καὶ ἡ ἁγιολογία, ἤτοι ἡ συγγραφὴ βίων ἁγίων καὶ μαρτυρολογίων, ὡς παρεμπιπτόντως ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω· ἔτι δὲ καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ποίησις, μολονότι οὐδεὶς τῶν ὑμνογράφων τῆς περιόδου ταύτης δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸν Ρωμανὸν καὶ Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνὸν καὶ Κοσμᾶν τὸν Μελῳδὸν καὶ τοὺς πρὸ αὐτοῦ Ἀνδρέαν τὸν Κρήτης, εἰ καὶ οἱ τρεῖς τελευταῖοι ἤκμασαν εἰς τὸ μεταίχμιον τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς μέσης ταύτης περιόδου.

4. Διὰ τῶν εἰρημένων δὲν ἐξαντλεῖται βεβαίως ὁ κατάλογος τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων, τῶν ὁποίων ὁ Δ. Μπαλᾶνος εἰς τὸ μνημονευθὲν σύγγραμμα αὐτοῦ ἀπαριθμεῖ ὑπὲρ τοὺς 140 ἀναφέρων τὰ ἔργα καὶ τὴν ἄλλην δρᾶσιν τούτων. Κατὰ τὸν Diehl([86]) δὲ «ὅ,τι προσδίδει εἰς τὴν βυζαντινὴν γραμματείαν ἰδιάζουσαν σημασίαν καὶ καθιστᾷ αὐτὴν πολὺ διάφορον τῶν λοιπῶν γραμματειῶν τοῦ Μεσαίωνος εἶναι ὁ στενός της σύνδεσμος πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα». Κατὰ δὲ τὸν Κρουμβάχερ([87]) «οἱ Ἕλληνες Χριστιανοὶ τῆς Ἀνατολῆς προεφύλαξαν ὑπὲρ τὰ χίλια ἔτη τὴν πνευματικὴν κληρονομίαν τῆς ἀρχαιότητος ἐναντίον τῶν λυσσαλέων ἐξ ὅλων τῶν κατευθύνσεων ἐπιθέσεων τῶν βαρβάρων· ἐδημιούργησαν ἰδιάζοντα μεσαιωνικὸν πολιτισμὸν καὶ μετέδωκαν τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας ἐθνικῆς καὶ τῆς ἰδίας των Χριστιανικῆς γραμματείας εἰς ὅλους τοὺς γειτονικοὺς λαούς».

---

(84) Τὰ ἀνωτέρω λειτουργικὰ ἔργα ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ **Migne** ἐν τόμοις 91(657), 98(384), 99(1687), 160(417), 87(3981), 150(368), 155(253).

(85) Τὰ κανονικὰ ἔργα τούτων ἐδημοσιεύθησαν καὶ ἐν τῇ ὑπὸ **Ράλλη** καὶ Ποτλῆ Συλλογῇ τῶν ἱ. κανόνων.

(86) **Byzance, grandeur et décadence** σελ. 259.

(87) Παρὰ Δ. Μπαλάνῳ ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 214.

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ ΕΝ ΤΗι ΔΥΣΕΙ

1. *Προσχολαστικὴ Θεολογία.*

1. Ἐν τῇ Δύσει κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα ἡ παιδεία παρουσιάζεται καλλιεργηθεῖσα ἐν Ἀγγλίᾳ περισσότερον παρ' ὅσον ἐν πάσῃ ἄλλῃ χώρᾳ ἐκτὸς τῆς Ἰταλίας. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Καντερβουρίας Θεόδωρος ὁ ἐκ Ταρσοῦ (668-690), ὅστις εἶχεν ἱδρύσει σχολάς, εἰς τὰς ὁποίας ἐδιδάσκετο καὶ ἡ ἑλληνική. Οὕτως ἡ παίδευσις, ἡ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ παρεχομένη ὑπὸ τῶν μοναστηρίων καὶ τῶν ἐπισκοπικῶν σχολῶν, ὑπερέβη τὴν παίδευσιν τῶν σχολῶν τῆς Ἰρλανδίας καὶ τῆς Σκωτίας. Ἀπὸ μιᾶς τῶν σχολῶν τούτων, τῆς τοῦ μοναστηρίου τοῦ Jarrow, προῆλθεν ὁ καταστὰς περίφημος καθ' ὅλην τὴν Δύσιν Βέδας ὁ αἰδέσιμος († 735), ὅστις συνέγραψε λατινιστὶ καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῶν Ἄγγλων. Ἐξ ἄλλης πάλιν σχολῆς, τῆς σχολῆς τῆς Ὑόρκης, προῆλθεν ἐν ἔτει 782 ὁ Ἀγγλοσάξων Ἀλκουῖνος, ἐντριβὴς περὶ τοὺς κλασσικοὺς ποιητάς, δεξιὸς συγγραφεὺς καὶ δραστήριος ἐν τῷ ἔργῳ τῆς διαδόσεως τῆς παιδείας. Ἀνεδείχθη οὗτος ἀρχηγὸς τῆς ἀνακτορικῆς σχολῆς, τὴν ὁποίαν ἵδρυσεν ὁ Μέγας Κάρολος, καὶ εἰς τὴν ὁποίαν, μετακινουμένην μετὰ τῆς αὐλῆς, ἐσπούδαζον τὰ τέκνα τῶν βασιλέων καὶ τῶν διακεκριμένων οἰκογενειῶν. Εἰς εἰσηγήσεις τοῦ Ἀλκουΐνου ὀφείλεται καὶ ἡ κατὰ διαταγὴν τοῦ Καρόλου ἵδρυσις ἐν ταῖς μητροπόλεσι καὶ τοῖς μοναστηρίοις σχολῶν, ἐν αἷς ἐδιδάσκοντο μετέπειτα τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὰς ἑπτὰ ἐπιστήμας, ἤτοι τὸ trivium καὶ τὸ quadrivium, περὶ ὧν γενήσεται λόγος ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ. Οὕτω προῆλθεν ἀναγέννησίς τις τῶν θεολογικῶν γραμμάτων, ἐμφαινομένη καὶ εἰς τὰ προκληθέντα θεολογικὰ ζητήματα. Ἐν τῶν ζητημάτων τούτων προεβλήθη ὑπὸ Γάλλων τινῶν θεολόγων, ὧν ἡγεῖτο ὁ Ἀγοβάρδος, ἐπίσκοπος τῆς Λυών († 841), ὑποστηριζόντων, ὅτι ἡ χρῆσις τῶν εἰκόνων μόνον πρὸς διακόσμησιν καὶ διδασκαλίαν ἐπετρέπετο. Ὁ Ἀγοβάρδος ὡσαύτως ἀντετάχθη καὶ κατὰ τῆς καὶ ἐπὶ αὐτῶν ἔτι τῶν λέξεων ἐκτεινομένης θεοπνευστίας τῆς Γραφῆς. Ὅτε πάλιν ὁ Πασχάσιος Ραδβέρτος († μετὰ τὸ 856), ἡγούμενος μονῆς ἐν Πικαρδίᾳ τῆς Γαλλίας, συνέγραψεν ἔργον περὶ τῆς θείας Εὐχαριστίας, ἐν τῷ ὁποίῳ ὑπεστηρίζετο ἡ μετουσίωσις, ὁ Ράτραμνος, μοναχὸς τῆς αὐτῆς μονῆς καὶ διακεκριμένος λόγιος, ἀνῄρεσεν αὐτὸν δι' ἑτέρας συγγραφῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑπεστήριζεν, ὅτι ἡ παρουσία μόνον τῆς δυνάμεως τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ ἐνυπάρχει ἐν τῇ Εὐχαριστίᾳ, τῆς δυνάμεως δὲ ταύτης κοινωνοῦσι μόνον οἱ πιστοί. Κατὰ τοὺς αὐτούς που χρόνους καὶ ὁ Γκόττσιαλκ (Gottschalk), εὐσεβὴς καὶ λόγιος μοναχὸς τῆς μονῆς Orbais, ὑπεστήριξε τὸν ἀπόλυτον προορισμὸν τοῦ Αὐγουστίνου διδάξας, ὅτι οἱ μὲν κακοὶ ἦσαν προωρισμένοι εἰς τιμωρίαν, μόνον δὲ οἱ ἀγαθοὶ προορίζονται εἰς σωτηρίαν καὶ συνεπῶς μόνον διὰ τὴν σωτηρίαν τούτων καὶ οὐχὶ πάντων τῶν ἀνθρώπων ἀπέθανεν ὁ Χριστός. Δύο Σύνοδοι κατεδίκασαν τοῦτον, ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἐν τῇ Συνόδῳ τοῦ Criersy (849) δὲν ἠθέλησε ν' ἀπαρνηθῇ τὰ φρονήματά του, ἐρραβδίσθη σκληρῶς καὶ ἐνεκλείσθη ἰσοβίως εἰς μονήν τινα, ὅπου καὶ ἀπέθανεν ἐν ἔτει 868.

2. Παραλλήλως καὶ ἐν Ἱσπανίᾳ περὶ τὸ ἔτος 780 ὁ ἐπίσκοπος Τολέδου Ἐλίπανδος εἰσηγήθη τὸν Υἱοθετισμὸν ὑποστηρίξας, ὅτι ὁ Χριστὸς ὡς Θεὸς μὲν ἦτο φυσικὸς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ὡς ἄνθρωπος ὅμως ἐγένετο κατὰ χάριν καὶ υἱοθεσίαν Υἱὸς αὐτοῦ. Ἡ διδασκαλία αὕτη, ὡς διακρίνουσα ὀξέως τὰς δύο φύσεις ἐν Χριστῷ, ὄζει προφανῶς Νεστοριανισμοῦ καὶ ὡς ἐκ τούτου ὀρθῶς κατεκρίθη ὑπό τε τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ Α' (772-795) καὶ τῆς ἐν Φραγκφούρτῃ Συνόδου τοῦ 794. Ἐξ ἄλλου καὶ ἡ διδασκαλία περὶ ἐκπορεύσεως καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὑποστηριχθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἀλκουΐνου καὶ ἄλλων ἐκεῖθεν ἐξεκίνησε καὶ ἐγένετο μόλις τὸν ἐνδέκατον αἰῶνα δεκτὴ καὶ ὑπὸ τῆς

Ρώμης. Ἰρλανδὸς ὑπῆρξε καὶ ὁ ὑπερτερῶν πάντας τοὺς συγχρόνους του θεολόγος Ἰωάννης Σκῶτος Ἐριγένης, ὀλίγον τι πρὸ τῶν μέσων τοῦ ἐνάτου αἰῶνος ἀκμάσας καὶ προστὰς ἐν Γαλλίᾳ τῆς σχολῆς τῆς αὐλῆς Καρόλου τοῦ Φαλακροῦ, ἐγγόνου τοῦ μεγάλου Καρόλου. Ὁ Νεοπλατωνισμὸς τῶν συγγραμμάτων τοῦ Αὐγουστίνου ἤσκησε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ, ἀκόμη δὲ περισσότερον τὰ τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, τὰ ὁποῖα καὶ μετέφρασεν εἰς τὴν λατινικήν, σχολιάσας ταῦτα, ἔτι δὲ καὶ τὰ ἔργα Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ. Δὲν ἐνέμειναν ἐν τούτοις ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς Ὀρθοδοξίας, ἀλλ' ἀνέπτυξε θεωρίας, αἵτινες κατ' οὐσίαν εἶναι ἡ ἀνάπτυξις τοῦ ἀπολύτου Θεοῦ, ὅστις λαμβάνει αὐτοσυνείδησιν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ. Ἡ φύσις τοῦ Θεοῦ εἶναι ὑπερούσιος καὶ αἱ περὶ τοῦ Θεοῦ βεβαιώσεις μας εἶναι γλῶσσα τοῦ φαινομένου, προσηρμοσμένη πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ἀσθένειαν. Τὸ Ἀπόλυτον κινεῖται κυκλικῶς. Αἱ ἀρχέτυποι ἰδέαι ἐνσωματοῦνται εἰς ὁρατὰς ὑπάρξεις, αἵτινες καὶ πάλιν ἐπιστρέφουσιν εἰς τὴν ἀρχικὴν οὐσίαν, τὰ ὑλικὰ δὲ πράγματα ἔχουσι μόνον φαινομενικήν τινα πραγματικότητα. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ Ἐριγένης τόσον κατὰ τὴν σκέψιν αὐτοῦ, ὅσον καὶ ἐν τῷ συστήματί του, προέλαβε τοὺς νεωτέρους διανοουμένους, τοὺς πρεσβεύοντας τὸν ἰδεαλικὸν Πανθεϊσμόν(1). Ἐντεῦθεν αἱ ἰδέαι αὐτοῦ κατεκρίθησαν ὑπὸ ἐπαρχιακῶν Συνόδων καὶ ἡ καταδίκη αὐτῶν ἐπεκυρώθη ὑπὸ τοῦ πάπα Ὀνωρίου Γ' (1225).

3. Τὴν ὑπὸ τοῦ Θεοδώρου τοῦ Ταρσοῦ καὶ περισσότερον ὑπὸ τοῦ μεγάλου Καρόλου δοθεῖσαν ὥθησιν πρὸς ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων διεδέχθη ἐπὶ ἕνα αἰῶνα νέα κατάπτωσις τῶν γραμμάτων. Ἐντεῦθεν ὁ δέκατος αἰὼν ἐν συγκρίσει πρὸς τὸν προηγηθέντα αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸ ὑποφῶσκον ἐν τῇ Ἱσπανίᾳ φῶς ἐκ τῆς ἀκμῆς τῶν ἀραβικῶν γραμμάτων, ἐκλήθη σκοτεινός. Ἐνῷ δηλαδὴ ἐν ταῖς ἐλευθέραις τῆς Δύσεως χώραις ἡ καλλιέργεια τῶν γραμμάτων ἔκλινε πρὸς παρακμήν, οἱ Ἄραβες μεμυημένοι εἰς τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν καὶ γνῶσιν ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν Σύρων, ὅταν κατέλαβον τὴν Ἱσπανίαν ἵδρυσαν ἐν ἔτει 980 τὴν σχολὴν τῆς Κορδούης, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐσπουδάζετο ἡ Ἀστρονομία, τὰ Μαθηματικὰ καὶ ἡ Ἰατρική, ἀνεπτύχθη δὲ καὶ ἐνδιαφέρον πρὸς σπουδὴν τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ πρὸς ἄλλας φιλοσοφικὰς ἐρεύνας.

2. *Σχολαστικὴ Θεολογία.*

1. Οὕτως ὁ δέκατος αἰὼν παρεσκεύασε τὸ ἔδαφος εἰς ἀνάπτυξιν τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας, ἥτις ἐκλήθη οὕτως ὡς διδασκομένη καὶ κρατοῦσα ἐν ταῖς τότε Σχολαῖς. Αὕτη ἐπεδίωκε τὴν χρῆσιν καὶ προσαρμογὴν τοῦ λογικοῦ εἰς τὴν Θεολογίαν πρὸς συστηματοποίησιν καὶ ἀπόδειξιν τῆς παραδεδομένης πίστεως. Ἐπεδίωκε ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία νὰ πείσῃ τοὺς ἀνθρώπους περὶ τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως, ἀποδεικνύουσα ὅτι καὶ αὐταὶ αἱ μυστηριώδεις ἐξ αὐτῶν εἶναι σύμφωνοι πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον, καὶ ἀναιροῦσα τὰς κατ' αὐτῶν ἐνστάσεις. Καὶ καθὼς παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης(2) ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία ἐζήτει νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὰ οὐράνια καὶ τὰ θεῖα καὶ νὰ κατακτήσῃ αὐτὰ διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ Λογικὴ διδάσκει τὸν ὀρθὸν τρόπον τῆς διαπραγματεύσεως τῶν ζητημάτων διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς λογικῆς, ἐμορφώθη ἡ λεγομένη «διαλεκτική», τὴν ὁποίαν μεταξὺ τῶν πρώτων ἐφήρμοσαν ὁ Γάλλος Βερεγκάριος († 1088) καὶ ὁ Ἰταλὸς Λαφράγκ, ἐλθόντες πρὸς ἀλλήλους εἰς σύγκρουσιν, τοῦ μὲν πρώτου ἀρνουμένου τὴν μετουσίωσιν καὶ ὑποστηρίζοντος τὰς ἐκδοχὰς καὶ τὸ ἔργον τοῦ μνημονευθέντος ἀνωτέρω Ρατράμνου, τοῦ δὲ δευτέρου ἀντιτιθεμένου εἰς αὐτὸν καὶ προκαλέσαντος τὴν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καταδίκην τοῦ ἀντιπάλου, ἀναγκασθέντος νὰ ἀνακαλέσῃ τὰς δοξασίας αὐτοῦ.

2. Ἀλλ' οἱ σχολαστικοὶ ἐν τῇ χρήσει τῆς διαλεκτικῆς προσέκρουσαν ὡς

(1) Fisher, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 204. (2) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 500.

ἐπὶ δεινοῦ σκοπέλου εἰς ἐκείνας ἐκ τῶν διδασκαλιῶν τῆς πίστεως, αἵτινες εἶναι μυστηριώδεις καὶ ὑπερβαίνουσι τὴν ἀνθρωπίνην κατάληψιν. Καὶ ἀντιμετώπισαν ἐνωρίτατα τὸ ζήτημα κατὰ πόσον τὸ λογικὸν ἠδύνατο νὰ προχωρήσῃ ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτοῦ, ὅπως ἀποδείξῃ τὴν λογικότητα πάντων ἀνεξαιρέτως τῶν δογμάτων τῆς πίστεως. Ἐντεῦθεν ἐγεννήθη ὁ πειρασμὸς παρά τισι τούτων νὰ παραμερίσωσι τὰς ἀληθείας ἐκείνας, αἵτινες δὲν ἠδύναντο ν' ἀποδειχθῶσιν ὑπὸ τοῦ λογικοῦ, δύο δὲ ἀνταγωνιζόμεναι ἀλλήλαις τάσεις προέκυψαν, ἐξ ὧν καὶ δύο παρατάξεις θεολόγων ἐγεννήθησαν. Ἄλλοι δηλαδὴ ὑπερτιμῶντες τὰς ἱκανότητας τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ ἤγοντο κατ' εὐθεῖαν πρὸς ἀπόσεισιν ἢ παραμερισμὸν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κύρους καὶ τῆς αὐθεντίας τῆς Παραδόσεως· ἕτεροι δὲ ὑποτάσσοντες τὸ λογικὸν εἰς τὴν φωνὴν τῆς Ἐκκλησίας ἔθετον ταύτην ὡς βάσιν βεβαιότητος υἱοθετοῦντες τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀνσέλμου ὑποστηριχθεῖσαν θεωρίαν, καθ' ἣν ἡ φιλοσοφία εἶναι θεραπαινίς (ancilla) τῆς Θεολογίας. Ἐνοεῖται ὅμως, ὅτι δὲν ἀπεκλείετο οὔτε ἡ θεραπαινὶς νὰ αὐθαδιάζῃ κατὰ τῆς κυρίας αὐτῆς ἐνεργοῦσα ἰδιοβούλως, οὔτε ἡ κυρία νὰ καταδουλοῖ τὴν θεραπαινίδα αὐτῆς.

3. Οὕτως ἡ σχολαστικὴ Θεολογία περιορισθεῖσα εἰς τὴν χρῆσιν τῆς διαλεκτικῆς, ἀναλαβοῦσα δὲ κατὰ τὸ πλεῖστον νὰ ὑπηρετήσῃ τὸ ἀπὸ τοῦ σχίσματος δημιουργηθὲν νέον δογματικὸν καὶ διοικητικὸν καθεστὼς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐλάχιστα ηὐστόχησε τοῦ ἀληθοῦς σκοποῦ τῆς Θεολογίας ἐπὶ κενὰ καὶ ἀνωφελῆ πολλάκις παρεκτραπεῖσα. Ἐν τῇ σπουδῇ νὰ δικαιολογήσῃ καὶ νὰ στηρίξῃ τὸν Παπισμὸν μεθ' ὅλων τῶν ὑπερβολῶν αὐτοῦ καὶ μὴ τολμῶσα νὰ διαμφισβητήσῃ τὸ κῦρος τῆς παπικῆς καθέδρας, ἀλλ' ὅλως τοὐναντίον ἐπὶ μᾶλλον τοῦτο στηρίζουσα, παρημέλησε μὲν τὰς ἱστορικὰς ἐρεύνας, ὑπὸ τὸ φῶς τῶν ὁποίων διέτρεχον κίνδυνον νὰ δεχθῶσι θανάσιμον τραῦμα αἱ ὑπερφύαλοι ἀξιώσεις τῶν παπῶν, κατήντησε δὲ εἰς ὑπερτροφίαν πνεύματος φιλοσοφικοῦ, ἐξυπηρετοῦντος εὐχερέστερον τὴν διὰ συλλογισμῶν ἀνθρωπίνων δικαίωσιν οὐ μόνον τῶν προσιτῶν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν παρεισφρησασῶν εἰς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν παπικῶν πλανῶν καὶ καινοτομιῶν. Ὁ ἱστορικὸς ὡς ἐκ τούτου κλάδος τῆς Θεολογίας ὠλιγορήθη, ἡ ἱστορικὴ δὲ καὶ κατὰ γράμμα ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς παρεμερίσθη διὰ τῆς καταχρήσεως τῆς ἀλληγορικῆς καὶ ἀναγωγικῆς ἐξηγήσεως, ἐθεραπεύθη δὲ ἰδιαιτέρως ἡ φιλοσοφία, ὑποβιβαζομένη συχνότατα εἰς ἐπίκουρον καὶ παλυμήχανον θεραπαινίδα τῆς Θεολογίας. Ἐντεῦθεν ἐξετάζων τις ἕκαστον τῶν Σχολαστικῶν καὶ ἀποβλέπων εἰς τὸ ὅλον τῆς ἐργασίας αὐτῶν ἀπορεῖ πῶς ἄνδρες ὁμολογουμένως ἔξοχοι κατά τε τὴν ἀγχίνοιαν, τὴν φιλοπονίαν καὶ τὸν ζῆλον, οἷοι ὁ Ἄνσελμος, ὁ Ἀβαιλάρδος, ὁ Βερνάρδος τοῦ Κλαιρβῶ, ὁ Πέτρος Λομβάρδος, ὁ Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος, ὁ Βοναβεντούρας, συγγραφεῖς ἀξιολογώτατοι, διάνοιαι ὁμολογουμένως μεγάλαι, προσεπορίσαντο μὲν ὀφέλη περὶ τὸν συστηματικὸν αὐτῆς κλάδον καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, δὲν προήγαγον ὅμως τὴν καθόλου Θεολογίαν, ὅσον θὰ ἀνέμενέ τις ἐκ τῆς ἱκανότητος καὶ τοῦ ζήλου αὐτῶν, τοὐναντίον δὲ ἐξέτρεψαν ταύτην, ὥστε πολὺ πρὸ τῶν κατ' αὐτῆς ἐπιθέσεων τῆς Διαμαρτυρήσεως, νὰ δεχθῇ τὰς δριμείας ἐπικρίσεις τοῦ Βάκκωνος, τοῦ Γέρσωνος καὶ τοῦ Ἐράσμου(3).

4. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν διδασκαλίαν, ἡ κυριαρχία κατὰ τὴν σχολαστικὴν περίοδον διεμοιράσθη μεταξὺ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους(4). Ὁ Ἀριστοτέλης ἀνήχθη εἰς μέγα κῦρος, ἀλλὰ καὶ ὁ Πλάτων διὰ τῶν συγγραφῶν τοῦ Αὐγουστίνου καὶ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου ἐπέδρασε πολὺ περισσότερον παρ' ὅσον συνήθως ἐκλαμβάνεται εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς Θεολογικῆς σκέψεως. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐγένετο τὸ πρῶτον γνωστὸς εἰς τὴν

(3) Εἰς τὴν ἀνωτέρω παράγραφον ἠκολουθήσαμεν τὰς σημειώσεις ἐκ τῶν ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ παραδόσεων τοῦ ἀοιδίμου διδασκάλου ἡμῶν Ἐμ. Ζολώτα.

(4) Fisher, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 213 καὶ ἑξῆς.

Δύσιν διὰ τῶν μεταφράσεων τοῦ Βοηθίου, βραδύτερον δέ, ὡς εἴπομεν, διὰ τῶν ἀραβικῶν μεταφράσεων καὶ τελικῶς δι' αὐτῶν τούτων τῶν ἀπὸ τῆς 'Ανατολῆς κομισθέντων ἔργων αὐτοῦ. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ ἐπίδρασις ἡ ἐκ τοῦ 'Αριστοτέλους ἦτο μόνον εἰδολογικὴ διὰ τῆς Λογικῆς αὐτοῦ. Βραδύτερον ὅμως αὕτη ἐπεξετάθη καὶ ἐπὶ αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου τῆς Θεολογίας καὶ τῆς ἠθικῆς. Κατὰ τὸν δέκατον τρίτον δὲ αἰῶνα οἱ σχολαστικοὶ ἀντιμετώπισαν καὶ λεπτήν τινα μορφὴν τοῦ Πανθεϊσμοῦ, προερχομένην ἐκ τοῦ Νεοπλατωνισμοῦ, ἐνῷ ὁ Πανθεϊσμὸς ὑπὸ ἑλκυστικὸν σχῆμα ἐξετίθετο εἰς τὰ συγγράμματα τῶν 'Αράβων φιλοσόφων, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχουσαν θέσιν εἶχεν ὁ 'Αβερρόης († 1198).

5. Μέγα ἐξ ἄλλου φιλοσοφικὸν πρόβλημα ἀπασχολῆσαν τὴν σκέψιν τοῦ μεσαίωνος ὑπῆρξε τὸ ὑπὸ τῶν ἰδεῶν τῶν ἐκφραζομένων διὰ τῶν ὅρων 'Ονοματοκρατία (Nominalismus) καὶ Πραγματοκρατία (Realismus) δημιουργηθέν. Καὶ ἡ μὲν Πραγματοκρατία, ἡ ὑπὸ τοῦ 'Ανσέλμου καὶ ἄλλων Σχολαστικῶν ὑποστηριχθεῖσα, εἰσηγεῖτο τὴν γνώμην, ὅτι αἱ καθολικαὶ ἔννοιαι ἔχουσι καὶ πραγματικὴν ὕπαρξιν, ὡς παρὰ Πλάτωνι αἱ ἰδέαι. 'Η δὲ 'Ονοματοκρατία, ἡ ὑπὸ τῶν Σχολαστικῶν Roscellin καὶ Occam υἱοθετηθεῖσα, καταπολεμηθεῖσα δὲ καὶ ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς 'Εκκλησίας(5), εἰσηγεῖτο, ὅτι αἱ καθολικαὶ ἔννοιαι εἶναι ἁπλῶς ψιλὰ ὀνόματα ἢ ἀφαιρέσεις τοῦ νοῦ, ὕπαρξιν δὲ πραγματικὴν ἔχουσι μόνον τὰ ἐπὶ μέρους πράγματα.

6. 'Η Σχολαστικὴ Θεολογία διεδόθη μεγάλως ἀφ' ὅτου κατὰ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος ἱδρύθησαν τὰ Πανεπιστήμια, τοῦ πρώτου τούτων ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Παναγίας τῶν Παρισίων ἱδρυθέντος ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ καγκελλαρίου τοῦ ναοῦ τούτου, εἰσήχθη δ' ἐν αὐτοῖς μετὰ τῶν λοιπῶν μαθημάτων (δικαίου, ἰατρικῆς καὶ φιλοσοφίας) καὶ ἡ διδασκαλία τῆς Θεολογίας, ἐντεῦθεν δ' αὕτη ὠνομάσθη ἐν ταῖς σχολαῖς ταύταις διδασκομένη καὶ Σχολαστική. Οἱ δὲ διαπρέψαντες ἐν αὐτῇ θεολόγοι ἦσαν μοναχοί, ἀνήκοντες εἰς ἓν ἐκ τῶν δύο ἐπαιτικῶν μοναχικῶν ταγμάτων, ἤτοι τῶν Δομηνικανῶν καὶ τῶν Φραγκισκανῶν. 'Η συνήθης δὲ μέθοδος, καθ' ἣν ἐχώρουν οἱ Σχολαστικοὶ εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν τῶν ζητημάτων, ἦτο ἡ ἑπομένη: 'Ετίθετο πρῶτον τὸ ὑπὸ διαπραγμάτευσιν θέμα ἢ ἡ θέσις. 'Ηκολούθει ἡ ἔκθεσις τῶν κατὰ τῆς θέσεως ἐνστάσεων, ἢ οἱ λόγοι οἱ ἀρνούμενοι αὐτήν, περιελαμβάνοντο δὲ εἰς αὐτὴν καὶ παραθέσεις ἐκ τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ 'Αριστοτέλους καὶ λοιπῶν συγγραφέων. Εἶτα ἐξετίθεντο οἱ λόγοι οἱ ἐπιβεβαιοῦντες καὶ ἀποδεικνύοντες τὴν θέσιν καὶ τέλος ἠκολούθει τὸ συμπέρασμα, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ συγγραφεὺς περιλαμβάνων τὰ ἀναπτυχθέντα ἀπεκρίνετο εἰς τὰς ἐνστάσεις καὶ συνεβίβαζε τὰς φαινομενικὰς ἀντιφάσεις.

3. *Πρῶτοι σχολαστικοί.*

1. Πατὴρ τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας θεωρεῖται ὁ κατ' ἀρχὰς ἡγούμενος τοῦ Μπέκ (Bec), εἶτα δὲ ἀρχιεπίσκοπος Καντερβουρίας Ἄνσελμος († 1109), ὅστις συνδυάζων τὸ μυστικὸν μετὰ τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ θεωρητικοῦ ἐν τῇ Θεολογίᾳ στοιχείου, ὡρμᾶτο ἀπὸ τοῦ ἀξιώματος «πιστεύω ἵνα κατανοήσω» (Credo ut intelligam). Ὑπερτιμῶν δέ, ὅσον οὐδεὶς ἄλλος ἐν τῇ παγκοσμίῳ ἱστορίᾳ(6), τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ ἐνόμιζεν, ὅτι ἠδύνατο ν' ἀποδείξῃ πάντα τὰ ἐκκλησιαστικὰ δόγματα, καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ ὑπερβαίνοντα τὴν ἀνθρωπίνην κατανόησιν. Ὀπαδὸς τοῦ Πραγματισμοῦ ἐγένετο εἰσηγητὴς τῆς ὀντολογικῆς ἀποδείξεως τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Φρονῶν δηλαδὴ ὅτι ὁ κόσμος τῶν γενικῶν ἰδεῶν ὑφίσταται καὶ πράγματι εἰς τὰ ὑπὸ τὸν τίτλον Μονολόγιον (Monologium) καὶ Προσλόγιον (Proslogium) συγγράμματα αὐτοῦ, ὑπεστή-

(5) Χρ. 'Ανδρούτσου, Λεξικὸν τῆς Φιλοσοφίας σελ. 260.
(6) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 501.

ριζεν, ὅτι ἐφ' ὅσον ἐκ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ ἀτελῶν κτισμάτων ἀγόμεθα ἀναγκαίως εἰς τὴν ἰδέαν ἀπείρου καὶ τελειοτάτου ὄντος, οὕτινος τελειότερόν τι δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ, πρέπει λοιπὸν ὁ Θεὸς νὰ ὑφίσταται καὶ πράγματι. Διότι ἐὰν ὑπῆρχε μόνον ὡς ἰδέα, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ νοήσωμεν καὶ τελειότερόν τι τῆς ἰδέας ταύτης, ἤτοι ὂν τελειότατον οὐ μόνον ἰδεατῶς ἀλλὰ καὶ πραγματικῶς ὑπάρχον. Θεὸς νοούμενος μόνον εἶναι ἀτελέστερος Θεοῦ καὶ πράγματι ὑπάρχοντος. Εἰς τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ «Διατί ὁ Θεὸς ἐγένετο ἄνθρωπος» (Cur Deus homo) υἱοθέτησε τὴν ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ καθορισθεῖσαν νομικὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ Θεοῦ. Βασιζόμενος δὲ ἐπὶ τῆς ἀληθείας, ὅτι ἡ κατὰ τοῦ Θεοῦ προσβολὴ διὰ τῆς ἁμαρτίας ἐπεσώρευσεν εἰς τὸν ἄνθρωπον ἐνοχὴν βάρους ἀπείρου, ὡς ἄπειρον εἶναι τὸ Πρόσωπον τοῦ Θεοῦ, ὑπερετόνισε μονομερῶς τὴν δικαστικὴν ἔποψιν καὶ πλευρὰν τῆς ἐνοχῆς τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ Θεοῦ ὑποστηρίξας, ὅτι πρὸς ἐξάλειψιν τοῦ ἀπείρου χρέους, ὅπερ ἡ ἀνθρωπότης ἁμαρτήσασα ἐχρεώστει εἰς τὴν θείαν δικαιοσύνην, ἐξεζήτει αὕτη, ἵνα καὶ ἀπείρου ἀξίας λύτρον καταβληθῇ πρὸς ἱκανοποίησιν αὐτῆς. Τοιοῦτον δὲ λύτρον μόνον διὰ τοῦ ἀπείρου ἀξίας αἵματος τοῦ Χριστοῦ, ὅστις δὲν ἦτο μόνον ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ ἄπειρος Θεός, ἠδύνατο νὰ καταβληθῇ. Παρεῖδεν ὅμως ὁ Ἄνσελμος, ὅτι ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Κυρίου ὑπῆρξε καὶ ἐκδήλωσις τῆς θείας ἀγάπης καὶ ἐμμένων μόνον ἐπὶ τῆς ἰδέας τῆς ἱκανοποιήσεως παρέτρεξεν, ὅτι ὁ Κύριος ἐθέωσε τὴν ἐξ ἡμῶν ληφθεῖσαν ἀνθρωπίνην φύσιν προσλαβὼν ταύτην ὡς ἀπαρχήν, δι' ἧς συνενοῦται μυστικῶς πρὸς ἡμᾶς. Ἐὰν σταθῶμεν μόνον μέχρι τῆς ἐξιλεώσεως, τότε ὁ ἐξιλεούμενος ἄνθρωπος δὲν παρουσιάζεται καὶ ἐσωτερικῶς μετέχων καὶ κοινωνῶν τῶν ἀξιομισθιῶν τῆς θυσίας τοῦ Κυρίου, ἀλλ' οἱονεὶ ἔξωθεν καταλαμβανόμενος. Πόσον ἐξ ἄλλου ὁ Ἄνσελμος ὑπερετίμα τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ De Trinitate et de incarnatione Verbi, ἐν τῷ ὁποίῳ ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ τὴν περὶ Τριάδος καὶ τοῦ Θεανδρικοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ διδασκαλίαν. Ἐκτὸς τῶν ἔργων τούτων ἔγραψεν ὁ Ἄνσελμος καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα.

2. Ἕτερος διάσημος σχολαστικός, κατακριθεὶς ὅμως ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ὑπῆρξεν ὁ ἐκ τῆς γαλλικῆς Βρεττάνης καταγόμενος καὶ ἐν Παρισίοις μορφωθεὶς καὶ δράσας Πέτρος Ἀβαιλάρδος (1079-1142). Ἐμπειρότατος διαλεκτικὸς ὑπερέβαλεν ἐν τούτῳ πάντας τοὺς συγχρόνους του. Τὸ ἀξίωμα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ὡρμᾶτο, ἦτο ὅλως ἀντίθετον τοῦ ἐξ οὗ ἐξεκίνει ὁ Ἄνσελμος. Ἦτο δὲ τοῦτο: Οὐδὲν πρέπει νὰ πιστεύηται, ἐὰν μὴ πρότερον κατανοηθῇ (Nihil credendum nisi prius intellectum). Καὶ ὡθεῖτο μὲν ὁ Ἀβαιλάρδος κυρίως ἐκ τοῦ πάθους αὐτοῦ πρὸς ἔρευναν, ὅτι ὅμως οὗτος ἐφέρετο ἀσυναισθήτως καὶ πρὸς τὸν ὀρθολογισμόν, εἶναι φανερόν. Τὸ κύριον σύγγραμμα αὐτοῦ ἐπιγράφεται «Sic et non» (=Ναὶ καὶ ὄχι), ἐν αὐτῷ δὲ πραγματευόμενος δογματικὰ καὶ ἠθικὰ ζητήματα παραθέτει τὰς γνώμας τῶν Πατέρων, εἰς τὰς ὁποίας ὅμως ἀνεύρισκε διαφωνίας ἐπὶ 158 σημείων τῆς Θεολογίας, τοῦθ' ὅπερ ἀντέβαινεν εἰς τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως ἐλευθέρως ἐρευνῶν καὶ διαλεγόμενος ὁ Ἀβαιλάρδος κατέληξεν ὡς πρὸς τὴν θεοπνευστίαν τῶν Γραφῶν νὰ διδάσκῃ, ὅτι οἱ Προφῆται δὲν διετέλουν πάντοτε ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ὅτι ὁ Πέτρος καὶ ὁ Παῦλος διεφώνουν πρὸς ἀλλήλους ὡς πρὸς τὴν τήρησιν τοῦ νόμου καὶ διώρθου ὁ εἷς τὸν ἕτερον. Κατὰ δὲ τὸν Στεφανίδην(7), ἐκδεχόμενος τὰ τρία τῆς Θεότητος πρόσωπα ὡς τρεῖς ἰδιότητας τοῦ Θεοῦ (παντοδυναμίαν, σοφίαν καὶ ἀγάπην), ἐπλησίαζε πρὸς τοὺς δυναμικοὺς μοναρχιανούς, τὴν δὲ ἐνανθρώπησιν ἐδέχετο ὡς δυναμικὴν ἐνοίκησιν τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ Ἰησοῦ. Ἀφ' ἑτέρου ἐδέχετο, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς τὸ σωτηριῶδες ἔργον αὐτοῦ ἐπετέλεσε διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ παραδείγματός του, ἡ διὰ τοῦ θανάτου του δὲ ἐπιδειχθεῖσα πρὸς τὸν ἁμαρτωλὸν ἄνθρωπον ἀγάπη, ἐνεγέννησεν ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου ἀν-

(7) Αὐτόθ. σελ. 502.

τίστοιχον ἀγάπην, ἥτις καὶ ἀνασυνέδεσεν αὐτὸν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Οὕτως ὁ Ἀβαιλάρδος ἦχθη εἰς τὸν Ὀρθολογισμόν, ἐξ οὗ καὶ κατεκρίθη, ἀφορισθεὶς ὑπὸ Ἰννοκεντίου Β΄. Ἡ διαλεκτική του ὅμως μέθοδος, ὡς φέρουσα νομικὸν χαρακτῆρα (Sic et non εἶδος δίκης), ἀνταποκρινόμενον πρὸς τὸ νομικὸν πνεῦμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας διετηρήθη, τῶν μαθητῶν τοῦ Ἀβαιλάρδου ἐν τῇ χρήσει αὐτῆς ἀπομακρυνομένων τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως.

3. Μέγας ἀνταγωνιστὴς τοῦ Ἀβαιλάρδου ὑπῆρξεν ὁ Βερνάρδος τοῦ Κλαιρβῶ (1091-1153) ὑπερέχων τούτου, ὡς καὶ πάντων τῶν συγχρόνων του, κατὰ τὴν εὐγλωττίαν, συνδυάζων δὲ μετὰ τῆς διαλεκτικῆς καὶ ἔνθερμον μυστικισμὸν καὶ χρηματίσας εἰκοσιπενταετὴς ἤδη ἐν ἔτει 1115 πρῶτος ἡγούμενος τοῦ ἐν Κλαιρβῶ μοναστηρίου. Θέσας καὶ αὐτός, ὡς Συμεὼν ὁ νέος θεολόγος, κέντρον τοῦ μυστικισμοῦ τὸν Χριστόν, ἐξῆρεν εἰδικώτερον τὴν μετὰ τοῦ Ἐσταυρωμένου Χριστοῦ ἕνωσιν, ὁ νεωτερισμός του δ' οὗτος ἔδωκεν ὤθησιν καὶ εἰς τὰς σταυροφορίας. Ἀλληγορῶν τὸ Ἆσμα τῶν ᾀσμάτων ἀπεσκόπει νὰ ἀσπάζηται διὰ τῶν χειλέων του τὸν Οὐράνιον Νυμφίον, περιέγραφε δὲ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγάπην του δι' ἐκφράσεων καὶ γλώσσης ἐκ τοῦ συζυγικοῦ ἔρωτος. Παραπονούμενος κατὰ τοῦ Ἀβαιλάρδου, διότι συνετέλεσεν ἡ περὶ Τριάδος διδασκαλία νὰ καταστῇ θέμα συζητήσεων τῶν παιδίων ἐν ταῖς ὁδοῖς, ὑπέδεικνυε τρεῖς ὁδοὺς πρὸς κατάληψιν τῆς θείας ἀληθείας. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ διὰ τῆς νοήσεως καὶ τοῦ λογικοῦ κατάληψις, ἥτις δὲν εἶναι δυνατὴ ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ. Ἡ δευτέρα εἶναι ἡ διὰ τῆς ἰδέας ἢ δοξασίας, ἥτις εἶναί τι στερούμενον καὶ κενὸν βεβαιότητος. Καὶ ἡ τρίτη εἶναι ἡ διὰ τῆς πίστεως, ἥτις εἶναι πρόσληψις διὰ τῆς καρδίας καὶ τῆς θελήσεως τῆς θείας ἀληθείας, δι' ἧς κατὰ πρόληψιν καὶ διὰ τοῦ λογικοῦ διαβλέπομεν ταύτην. Εἶναι δυναταὶ αἱ ἐκστάσεις τοῦ συναισθήματος, ὅταν ἡ ψυχὴ φωτίζεται καὶ δέχεται βλέψεις τινὰς τῶν οὐρανίων, πέραν πάσης ἀντιλήψεως διὰ τοῦ λογικοῦ. Ὁ Βερνάρδος δὲν ὑπῆρξεν ἐχθρὸς τῆς μαθήσεως καὶ ἐπιστήμης, ἀλλ' ἐθεώρει, ὅτι τὸ λογικὸν ἔδει νὰ χαλιναγωγῆται, ἐξῆρε δὲ τὴν εὐσέβειαν ὡς τὴν θύραν τῆς γνώσεως.

4. Μαθητὴς τοῦ Ἀβαιλάρδου διάσημος ὑπῆρξεν ὁ Πέτρος Λομβάρδος(† 1164), κατ' ἀρχὰς καθηγητὴς καὶ εἶτα ἐπίσκοπος Παρισίων. Ἠκολούθησε μετ' ἄλλων ὁμοφρόνων του σχολαστικῶν τὴν μέσην ὁδὸν μεταξὺ τῶν δύο τάσεων, τῆς διαλεκτικῆς δηλαδὴ καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς, καὶ εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ Sententiarum libri quatuor (= Γνωμῶν βιβλία τέσσαρα) ἐσυστηματοποίησεν τὰ δόγματα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ διαίρεσιν, τηρουμένην ἄχρι τοῦ νῦν εἰς τὰς Δογματικάς, (ἤτοι περὶ Θεοῦ, περὶ δημιουργίας, περὶ σωτηρίας, περὶ μυστηρίων καὶ περὶ ἐσχάτων). Ὁ Πέτρος Λομβάρδος δὲν διεξέφυγε τῆς ὑπονοίας, ὅτι δὲν ἦτο ἐν πᾶσιν ὀρθοφρονῶν, τοῦ μυστικοῦ Ἰωακεὶμ τῆς Floris ἀποδώσαντος εἰς αὐτὸν τετραθεΐαν ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἐξεδέχετο τὸν Πατέρα ὡς προσωπικὴν ἀρχήν, ἐξ ἧς ἐγεννήθη ὁ Υἱός, ἐνῷ ἡ θεία οὐσία προῆλθεν ὡς τετάρτη τις. Ἀλλ' ἡ ἐν Λατερανῷ 5ύνοδος τοῦ 1215 ἀπεφάνθη ὑπὲρ τοῦ Λομβάρδου. Ἀναγνωρισθεῖσα δ' ἐπισήμως ἡ Δογματικὴ αὐτοῦ ἠκολουθεῖτο ἐπὶ μακρὸν καὶ ὑπὸ τῶν ἐπιγενεστέρων δογματικῶν συγγραφέων, σχολιασθεῖσα πολλάκις.

4. Ἀκμὴ τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας.

1. Ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία ἤκμασε πρὸ παντὸς κατὰ τὸν δέκατον τρίτον αἰῶνα. Ἐπὶ κεφαλῆς τῆς περιόδου ταύτης ἵσταται ὁ Ἀλέξανδρος τῆς Χάλης († 1245), ἢ ἄλλως Χαλέσιος καλούμενος ἀπὸ τῆς ἐν τῇ ἀγγλικῇ μονῇ Hales, ἔνθα ἐμορφώθη. Καταταχθεὶς εἰς τὸ τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν ἐδίδαξε Θεολογίαν ἐν Παρισίοις, πρῶτος δ' αὐτὸς ὠνόμασε τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ διὰ τοῦ ὅρου Summa, τοῦ κρατήσαντος γενικῶς παρὰ τοῖς ἐπιγενεστέροις. Κατὰ τὸν Στεφανίδην(8) ὁ ὅρος οὗτος ἐχρησιμοποιήθη εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀθροίσματος,

(8) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 505.

διότι ὅπως οἱ Ρωμαῖοι προσθέτοντες τοὺς ἀριθμοὺς προέτασσον τὸ ἄθροισμα αὐτῶν οὐχὶ ὡς συνήθως ὑποκάτω, ἀλλ' ὑπεράνω αὐτῶν, οὕτω καὶ οἱ ἀπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου σχολαστικοὶ προέτασσον τοῦ ὅλου συγγράμματος αὐτῶν περίληψίν τινα. Ἐπειδὴ δὲ τὸ σύγγραμμα περιεῖχε σύστημα Θεολογίας, ὁ ὅρος οὗτος κατήντησε νὰ σημαίνῃ σύστημα μιᾶς ἐπιστήμης ἢ ἑνὸς μαθήματος. Διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου, οὗτινος τὰ σχόλια εἰς τὸν Ἀριστοτέλην ἐπεδοκιμάσθησαν ὑπὸ τοῦ πάπα Γρηγορίου Θ' (1215), ἐκράτησεν ἐλευθέρα χρῆσις τῶν συγγραφῶν τοῦ Σαγιρίτου φιλοσόφου, αἱ μὴ ἀντικείμεναι δὲ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν φιλοσοφικαὶ θεωρίαι αὐτοῦ, χαρακτηρισθεῖσαι ὡς προθάλαμός τις τῆς Θεολογίας, ἐφ' οὗ ἠδύνατο νὰ κινηθῇ ἐλευθέρως τὸ λογικὸν καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ ἀναχθῇ εἰς αὐτὰς (ὕπαρξις Θεοῦ, ἀθανασία τῆς ψυχῆς, πρόνοια τοῦ Θεοῦ, κρίσις καὶ ἀνταπόδοσις), ἠδύναντο νὰ συμβιβασθῶσι καὶ νὰ ἑνωθῶσι μετὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας. Τὸ ἔργον τῆς συνενώσεως ταύτης ἀνέλαβον οἱ σχολαστικοὶ τῆς περιόδου ταύτης ποιησάμενοι διάκρισιν τῶν διὰ τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἀνευρισκομένων ἀληθειῶν ἀπὸ τῶν ἀληθειῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, εἰς ἃς ἀφ' ἑαυτοῦ δὲν ἠδύνατο νὰ ἀναχθῇ ὁ ἀνθρώπινος λόγος. Διὰ τὰς ἀληθείας ταύτας, οἷαι εἶναι ἡ Τριαδικότης τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου, ἡ δι' αὐτοῦ ἀπολύτρωσις, ἡ περὶ Ἐκκλησίας καὶ τῶν μυστηρίων διδασκαλία, ἡ Ἐσχατολογία, ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἠδύνατο νὰ παράσχῃ τὰς ὑπηρεσίας αὐτοῦ ἀποδεικνύων ἐξ ὑστέρου, ὅτι δὲν ἀντιφάσκουσιν εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον. Οὕτως οἱ σχολαστικοὶ τῆς περιόδου αὐτῆς δὲν ὑπερετίμων τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ὡς οἱ τῆς προηγουμένης περιόδου, τῶν ὁποίων ὑπῆρξαν συντηρητικώτεροι. Ἡ μέθοδος τοῦ Ἀλεξάνδρου κατὰ τὸν Στεφανίδην(9) ὑπῆρξε κατ' οὐσίαν μὲν ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν τοῦ Ἀβαιλάρδου (Sic et non), ἐδείκνυεν ὅμως μεγαλυτέραν βαθύτητα καὶ μεγαλύτερον πλοῦτον, διὸ καὶ κατέστη ὑποδειγματικὴ διὰ τοὺς μετ' αὐτὸν σχολαστικούς.

2. Ἀλλ' ἡ σχολαστικὴ Θεολογία τῆς περιόδου αὐτῆς ἐδέξατο εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ὑπὸ τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἁγιότητος τοῦ ἁγίου Φραγκίσκου τοῦ Ἀσιζίου, τοῦ ὁποίου τὴν διάνοιαν εἶχε πληρώσει ἡ ἰδέα καὶ ἡ σπουδὴ τῆς ἀνανεώσεως «τῆς ζωῆς καὶ τῆς πτωχείας τοῦ Ἰησοῦ». Βεβαίως ὁ μυστικισμὸς ἀνεπτύχθη κατὰ τὴν ἑπομένην περίοδον τῆς παρακμῆς τοῦ σχολαστικισμοῦ. Ἀλλ' ἤδη κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ μυστικισμὸς καὶ ὁ σχολαστικισμὸς δὲν ἀντηγωνίζοντο ἀλλήλους. Ὅλως τοὐναντίον, οἱ μεγάλοι μυστικοὶ ὑπῆρξαν σχολαστικοί, ἐνῷ ἐξ ἄλλου οἱ μὴ μυστικοὶ σχολαστικοὶ εἶχον καὶ πεῖραν τοῦ μυστικισμοῦ καὶ παρεῖχον θέσιν τινὰ εἰς αὐτὸν καὶ ἐν τῇ διδασκαλίᾳ των. Τοιοῦτος μυστικὸς καὶ διάσημος σχολαστικὸς ὑπῆρξεν ὁ μαθητὴς τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ Φραγκισκανὸς μοναχός, εἶτα δὲ καὶ ἐπίσκοπος Ἀλβάνου τῆς Ἰταλίας Ἰωάννης Βοναβεντούρας, χρηματίσας καὶ καθηγητὴς ἐν Παρισίοις, ἐπικληθεὶς «doctor seraphicus». Οὗτος ἀπέδιδε μεγίστην σημασίαν εἰς τὸν πνευματικὸν φωτισμόν, ὅστις ἐπετυγχάνετο διὰ τῆς καθάρσεως τῆς ψυχῆς διὰ τῆς θείας χάριτος καὶ ἀνόδου ταύτης εἰς τὴν ἐκστατικὴν ἀπόλαυσιν καὶ θεωρίαν τῶν πραγματικοτήτων τῆς πίστεως. Παρέμεινεν ἐν τούτοις σχολαστικὸς εἰς τὴν μέθοδον αὐτοῦ, προετίμα ὅμως τὴν πλατωνικὴν διδασκαλίαν τῆς τοῦ Ἀριστοτέλους.

3. Οὐδεὶς Γερμανὸς τὴν καταγωγὴν θεολόγος ἵσταται κατὰ τὸν μεσαίωνα ὑψηλότερον τοῦ Ἀλβέρτου († 1280), τοῦ διὰ τὴν πολυμάθειαν αὐτοῦ ὀνομασθέντος ὑπὸ τῶν μαθητῶν του «μέγας», διὰ δὲ τὴν καὶ περὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας ἐπίδοσιν αὐτοῦ ἐπικληθέντος «doctor universalis». Διακριθεὶς διὰ τὰς περὶ τὸν Ἀριστοτέλη διατριβὰς αὐτοῦ εἰσήγαγεν εἰς αὐτὸν τοὺς συγχρόνους καὶ κατέστησε τοῦτον ἐκκλησιαστικὸν συντελέσας εἰς τὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ ἐν τῇ Θεολογίᾳ μέχρι τοῦ νὰ σχηματισθῇ τὸ φρόνημα, ὅτι «ὅπως ὁ Βαπτιστὴς Ἰωάννης ἐν τῇ θρησκείᾳ, οὕτως ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ φυσιογνωσίᾳ

(9) Αὐτόθ. σελ. 505.

(ἐν γενικωτέρᾳ τῆς λέξεως σημασίᾳ) ὑπῆρξεν ὁ πρόδρομος τοῦ Χριστοῦ»(10). Ἐν τούτοις ὑπέστη καὶ τὴν ἐπίδρασιν τῆς πλατωνικῆς καὶ νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας, καθὼς καὶ τὴν ἀπὸ τῶν μυστικῶν θεωριῶν τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου. Ποικιλομαθὴς καὶ γόνιμος συγγραφεύς, δὲν ἐπρόφθασε νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὴν Summam αὐτοῦ καὶ τὸ Ὑπόμνημά του εἰς τὸν Λομβάρδον.

4. Τὸν Ἀλβέρτον ὅμως ἐπεσκίασεν ὁ περίφημος μαθητὴς αὐτοῦ Θωμᾶς ὁ ἐξ Ἰταλικῆς πόλεως Aquino, ἐξ ἧς κατήγετο, ἐπικληθεὶς Ἀκινᾶτος († περὶ τὸ 1274), ὁ παρὰ τὴν θέλησιν τῶν γονέων αὐτοῦ δεκαεξαετὴς ὢν καταταχθεὶς εἰς τὸ τάγμα τῶν Δομηνικανῶν καὶ ἀποσπασθεὶς βίᾳ ἀπ' αὐτοῦ, ἀλλ' ἐν τέλει ἐπανελθὼν εἰς αὐτό. Ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ συνεδυάσθησαν ἁρμονικῶς ἡ φιλοσοφικὴ μετὰ τῆς θρησκευτικῆς τάσεως, καθὼς καὶ ἡ ὀξύνοια μετὰ τῆς σαφηνείας. Ὑπῆρξεν ὁ πλέον φωτεινὸς καὶ βαθὺς ἅμα σχολαστικός. Ἀριστοτελικὸς εἰργάσθη πρὸς ἐναρμόνισιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους μετὰ τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ κύρους τῆς ὁποίας, περιλαμβανομένου καὶ τοῦ ὑπερτάτου κύρους τῶν παπῶν, ὑπῆρξεν ἀφωσιωμένος πρόμαχος. Τὸ ἔργον του Summa de veritate catholicae fidei καλύπτον ὁλόκληρον τὸ πεδίον τῆς Ἠθικῆς καὶ Δογματικῆς εἶναι τὸ σπουδαιότερον ἔργον τοῦ εἴδους τούτου ἐξ ὅσων ἐγράφησαν κατὰ τὸν μεσαίωνα. Δὲν ἐπεραιώθη ὁλόκληρον ὑπὸ τοῦ Θωμᾶ, καταλειφθὲν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ μέσον τῆς περὶ Μετανοίας διαπραγματεύσεως. Συνεπλήρωσαν ὅμως τοῦτο δι' ἀποσπασμάτων ἐξ ἄλλων ἔργων αὐτοῦ. Διαιρεῖται εἰς τρία κύρια μέρη, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔχει διαιρέσεις καὶ ὑποδιαιρέσεις. Καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον μέρος διαπραγματεύεται περὶ Θεοῦ καὶ τῆς φύσεως αὐτοῦ, περὶ τῆς Τριάδος καὶ τῆς σχέσεως τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον· εἰς δὲ τὸ δεύτερον μέρος ὁμιλεῖ περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἢ «τῆς κινήσεως τοῦ πλάσματος πρὸς τὸν Θεόν», ἔνθα γίνεται λόγος καὶ περὶ ἁμαρτίας καὶ τοῦ νόμου καὶ τῶν ἀρετῶν· καὶ εἰς τὸ τρίτον μέρος ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ προσώπου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, τῶν μυστηρίων καὶ τῆς Ἐσχατολογίας(11).

5. Μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Θωμᾶ συνδέεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννου τοῦ ἐκ τῆς πατρίδος αὐτοῦ Δούνς τῆς Σκωτίας, ἐπικληθέντος Δοὺνς Σκώτου († 1308), φραγκισκανοῦ, οὗτινος ὁ τύπος τῆς Θεολογίας διέφερε πρὸς τὸν τοῦ Θωμᾶ. Ἐὰν δὲ ὁ Θωμᾶς ἐπεκλήθη καὶ doctor angelicus, ὁ Δούνς ἐπωνομάσθη doctor mirabilis. Γνήσιος Χριστιανὸς καὶ ἐμμένων εἰς τὴν κατὰ χρόνους αὐτοῦ θεωρουμένην ὀρθόδοξον πίστιν, ἐστερεῖτο μὲν τοῦ θρησκευτικοῦ βάθους τοῦ Θωμᾶ, ὑπερτέρει ὅμως πάντας τοὺς σχολαστικοὺς κατὰ τὴν διαλεκτικήν. Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ δὲν περιωρίζετο μόνον εἰς τὸν Ἀριστοτέλην, ἀλλ' ἦτο ὡς πρὸς τὴν πραγματοκρατίαν μᾶλλον Πλατωνικός, ἐνῷ ἐν τῇ Θεολογίᾳ ἦτο Ἡμιπελαγιανός. Τὸ κύριον σύγγραμμά του ἐπιγράφεται Opus Oxoniense (Ἔργον Ὀξφόρδειον). Περιορίζων ἐν αὐτῷ τὸν κύκλον τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος ἠδύνατο νὰ φθάσῃ διὰ τοῦ λογικοῦ, ἀποδίδων δὲ καὶ εἰς τὸ λογικὸν πολὺ μικροτέραν δύναμιν καὶ σημασίαν ἢ οἱ ἄλλοι σχολαστικοὶ καὶ θεωρῶν ὅτι ἡ θέλησις εἶναι ἀνωτέρα τοῦ λογικοῦ πρὸς κατάληψιν τῶν θείων, ἐπειδὴ καὶ τὸν Θεὸν ἐξεδέχετο ὡς ἀπεριόριστον θέλησιν, ὑπενόμευε τὴν σχολαστικὴν Θεολογίαν. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ αὕτη ἐστηρίζετο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐπὶ τῆς λογικῆς, ὁ Δοὺνς Σκῶτος δὲ ἔθετεν εἰς δευτέραν μοῖραν τὸ λογικόν, παραχωρῶν τὴν πρωτεύουσαν εἰς τὴν θέλησιν, προσέβαλλεν αὐτὴν τὴν βάσιν τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας καὶ ἔσειεν αὐτὴν ἐκ θεμελίων.

(10) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 506.
(11) Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 231.

5. Παρακμὴ τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας.

1. Ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία λοιπὸν ἔκλινε πρὸς παρακμήν. Καὶ ἀποφασιστικὸν κτύπημα πρὸς τὴν παρακμὴν ταύτην ἔδωκεν ὁ μαθητὴς τοῦ Δοὺνς Σκώτου Γουλιέλμος Ὄκκαμ († 1347), ὅστις ἐκτὸς ἄλλων συγγραφῶν ἔγραψε τὰ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ἔργα Quaestiones et decisiones (Ζητήσεις καὶ συμφωνίαι) καὶ Centiloquium (Ἑκατολλόγιον). Ὁ Ὄκκαμ ἀνενέωσε τὴν Ὀνοματοκρατίαν (Nominalismus) ὑποστηρίξας, ὅτι αἱ γενικαὶ Ἰδέαι, αἵτινες σχηματίζονται δι' ἀφαιρέσεως, βασίζονται ἐπὶ παραστάσεων, αἵτινες εἶναι ὑποκειμενικαὶ καὶ δὲν ἀνταποκρίνονται πλήρως πρὸς τὴν πραγματικότητα. Ἐὰν δὲ αἱ παραστάσεις ὡς ὑποκειμενικαὶ ἀφίστανται τῆς πραγματικότητος, πολὺ περισσότερον ἀφίστανται ταύτης αἱ γενικαὶ Ἰδέαι. Εἶναι αὗται ἀκόμη περισσότερον ὑποκειμενικαὶ καὶ θὰ ἠδύναντο νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς σύμβολα συμβόλων. Οὕτως ὁ Ὄκκαμ ἦγετο πρὸς τὸν σκεπτικισμὸν δεχθεὶς καὶ τὴν θεωρίαν τῶν διπλῶν ἀληθειῶν. Ἐδέχθη δηλονότι ὅτι ἐπὶ τοῦ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος δύναται νὰ ὑπάρχῃ διπλῆ ἀλήθεια, ἡ Φιλοσοφικὴ καὶ ἡ Θεολογική. Κατὰ τὴν Φιλοσοφίαν τ.ἔ. ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τριαδικός, κατὰ τὴν Θεολογίαν εἶναι τριαδικός, ἀμφότερα δὲ ταῦτα εἶναι ἀληθῆ[12]. Ἄλλα ἐνδιαφέροντα σημεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ὄκκαμ ὑπῆρξαν αἱ ἐπικρίσεις αὐτοῦ κατὰ τοῦ παπικοῦ ἀλαθήτου καὶ κατὰ τῆς ἐξουσίας τῶν παπῶν ἐπὶ τῶν βασιλέων, ὅπως καὶ κατὰ τῆς ἀναμίξεως τούτων εἰς κοσμικὰς ὑποθέσεις. Ἐπὶ πλέον οὗτος ὑπεστήριζεν, ὅτι δύναται νὰ πλανηθῇ καὶ γενικὴ τις Σύνοδος, ὅπως καὶ ὅτι ἡ πίστις δύναται νὰ διαφυλαχθῇ σῶα ὑπὸ ψυχῶν ὀλίγων ἀφωσιωμένων γυναικῶν.

2. Μετὰ τὸν Ὄκκαμ ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία περιῆλθεν εἰς παρακμήν, οἱ δὲ καλλιεργοῦντες αὐτὴν θεολόγοι, διακριθέντες εἰς τρεῖς ἀνταγωνιζομένας σχολάς, τοὺς Θωμιστάς, τοὺς Σκωτιστὰς καὶ τοὺς Ὀκκαμιστάς, κατήντησαν εἰς σοφιστικὰς λεπτολογίας, ἐντεῦθεν δὲ τὸ ὄνομα σχολαστικός, ὅπερ ἐν ἀρχῇ ἦτο ταυτόσημον πρὸς τὸ καθ' ἡμᾶς πανεπιστημιακὸς ἢ ἀκαδημαϊκός, προσέλαβε σημασίαν οὐχὶ ἐν πᾶσιν ἀγαθήν.

6. Ἡ Μυστικὴ θεολογία ἐν τῇ Δύσει.

1. Ὡς πρὸς τὴν μυστικὴν Θεολογίαν θὰ ἐσημειοῦμεν κατὰ τὸν Στεφανίδην[13], ὅτι ἤδη κατὰ τὸν ἕνατον αἰῶνα τὰ ὑπὸ τὸ ὄνομα Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου συγγράμματα ἐστάλησαν ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ τοῦ Τραυλοῦ (820-829) εἰς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Δύσεως Λουδοβῖκον τὸν Εὐσεβῆ, υἱὸν τοῦ μεγάλου Καρόλου, ὁ δὲ ἡγούμενος τῆς ἐγγὺς τῶν Παρισίων μονῆς τοῦ ἁγίου Διονυσίου Χιλδουῖνος πρῶτος μετέφρασεν αὐτά, θεωρήσας, ὅτι εἶχεν ὑποχρέωσιν νὰ πράξῃ τοῦτο, ἐπειδὴ ἐκράτει ἐν τῇ Δύσει ἡ πεποίθησις, ὅτι ὁ συγγραφεὺς αὐτῶν ἐταυτίζετο πρὸς τὸν ὁμώνυμον Ἱδρυτὴν τῆς Ἐκκλησίας τῶν Παρισίων. Πρῶτος ὁ Πέτρος Ἀβαιλάρδος, μοναχὸς τῆς ἀνωτέρω μονῆς, ἀνεκάλυψεν, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῶν μυστικῶν τούτων συγγραμμάτων δὲν εἶναι ὁ Διονύσιος τῶν Παρισίων, ἐξ οὗ καὶ προεκλήθη ἡ κατ' αὐτοῦ μῆνις τῶν μοναχῶν, συνέπεια τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ἡ ἀπὸ τῆς μονῆς ἐκδίωξις αὐτοῦ. Παρὰ τοῦτο ὅμως ἡ ἐπίδρασις τῶν συγγραμμάτων τούτων δὲν παρημποδίσθη. Πόσον δὲ οἱ σχολαστικοὶ ἐδέχθησαν τὴν ἐξ αὐτῶν ἐπίδρασιν εἴπομεν ἀνωτέρω. Μεταξὺ τῶν κυρίων ἀντιπροσώπων τῆς μυστικῆς Θεολογίας τῆς Δύσεως καταλέγεται, ὡς εἴπομεν, ὁ Βερνάρδος τοῦ Κλαιρβῶ. Οὗτος κατὰ τὸν N. Söderblon[14] ἤγαγεν εἰς τὴν πλήρη αὐτοῦ ἀνάπτυξιν τὸν συμβολισμὸν τοῦ

(12) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 509. (13) Αὐτόθ. σελ. 510.

(14) Manuel d' histoire des religions, édit. française par W. Corswant, Paris 1925 σελ. 528.

μνηστῆρος καὶ τῆς μνηστῆς, τὸν χρησιμοποιούμενον ὑπὸ τοῦ Ἅσματος τῶν ᾀσμάτων, εὗρε δὲ ἐκφράσεις τούτου ἀθανάτους, αἵτινες διεσώθησαν εἷς τινας ὕμνους ἰδικούς του ἢ τῆς σχολῆς αὐτοῦ. Τὴν μυστικὴν Θεολογίαν αὐτοῦ ἐξέθεσε καὶ ἐν ἄλλοις συγγράμμασιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον **De diligendo Deo** (Περὶ τοῦ πῶς δέον νὰ λατρεύηται ὁ Θεός).

2. Ἕτερος διάσημος μυστικὸς ὑπῆρξεν ὁ Γερμανὸς δομινικανὸς Μάϊστερ Ἔκκαρτ († 1327) μαθητὴς τοῦ Ἀλβέρτου, κατηγορηθεὶς ὡς πανθεΐζων κατακριθεισῶν προτάσεών τού τινων μετὰ τὸν θάνατόν του ὑπὸ τοῦ πάπα. Ἐν τούτοις ὁ Ἔκκαρτ εἰς τὸ βάθος αὐτοῦ ὑπῆρξε Θεϊστής, ὡς δὲ οἱ νεώτεροι ἔκριναν αὐτόν, δὲν ἐταύτιζε τὸν Θεὸν πρὸς τὸν κόσμον, ἀλλὰ τὸν κόσμον πρὸς τὸν Θεόν. Οὐχὶ κοσμοποίησις τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ θέωσις τοῦ κόσμου(15).

3. Ἄλλοι διάσημοι μυστικοὶ ὑπῆρξαν ὁ Ἑρρῖκος Suso, ὁ Ἰωάννης Tauler, ὁ Ruysbroek, ὁ Θωμᾶς à Kempis καὶ ὁ ἀνώνυμος συγγραφεὺς μικροῦ τινος ἔργου, διὰ τὸ ὁποῖον ὁ Λούθηρος ἐξεδήλωσε μεγάλην ἐκτίμησιν. Ὅπως οἱ ἐν τῇ Ἀνατολῇ μυστικοί, οὕτω καὶ οἱ ἐν τῇ Δύσει ἤσκουν τὴν θεωρητικὴν ζωὴν καὶ ἔθετον ὡς ὑψίστην ἐπιδίωξιν τὴν μακαρίαν κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ, τὴν ἐπιτυγχανομένην διὰ τῆς καθάρσεως, τοῦ ἐσωτερικοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς ἑνώσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ὡς ὁ Suso(16) ἐξηγεῖ τὰ στάδια τῆς πείρας αὐτοῦ, πρέπει τις νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς ἀγάπης παντὸς κτίσματος. Πρὸς ἐπίτευξιν τούτου τὰ μυστήρια τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ τῆς Μετανοίας παρέχουσιν οὐσιώδη βοήθειαν, πρὸς ταῦτα δὲ δέον νὰ συνδυάζηται καὶ σκέψις ἀπορροφοῦσα τὴν διάνοιαν ἐπὶ τῆς ἀγάπης, τὴν ὁποίαν ὁ Θεὸς ἐπέδειξεν εἰς τοὺς ἁμαρτωλούς. Ἐπακολουθεῖ εἶτα ἡ συμμετοχὴ εἰς τὸ πάθος τοῦ Χριστοῦ διὰ θεωρίας κινούσης εἰς τὸ συμπάσχειν μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ συμπονεῖν δι' αὐτό. Αὕτη παρακολουθεῖται ὑπὸ ἀναγνωρίσεως τῆς ἐξιλαστηρίου δυνάμεως τῆς θυσίας του, δι' ἧς ἐλυτρώθημεν ἀπὸ τῆς ὀργῆς, πρὸ παντὸς δὲ ὑπὸ τῆς θεωρίας τῆς ἀγνότητος καὶ ὑπομονῆς τοῦ παραδείγματος τοῦ Κυρίου. Ὁ σταυρὸς τοῦ Κυρίου δέον νὰ ἁρθῇ ὑπὸ τοῦ ἀσκουμένου μυστικοῦ καὶ πᾶς ἐγωϊσμὸς καὶ φιλαυτία νὰ ἐκριζωθῇ ὑπ' αὐτοῦ. Τέλος ἐπέρχεται «ἡ γέννησις τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ψυχῇ καὶ ἡ εἴσοδος τοῦ θείου Ὄντος εἰς τὰ ἐσώτατα βάθη τοῦ πνεύματος. Ἡ ψυχὴ οὕτω ἔρχεται εἰς ἄρρητον ἕνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ». Ἡ γλῶσσα τοῦ Suso φαίνεται πανθεϊστική, πράγματι ὅμως οὗτος δὲν εἶναι πανθεϊστής, διότι διακρίνεται ὑπ' αὐτοῦ σαφῶς καὶ οὐσιωδῶς ὁ Θεὸς ἀπὸ τοῦ ἑνουμένου μετ' αὐτοῦ ἀνθρώπου.

4. Ὡς πρὸς τὸν Ἰωάννην Tauler († 1361) θὰ ἐσημειοῦμεν ὅτι ἐπλήρου τὸν ὑπερμεγέθη καθεδρικὸν ναὸν τοῦ Στρασβούργου διὰ πλήθους ἀκροατῶν διὰ τοῦ πλήρους θερμότητος κηρύγματός του, εἰς τὸ ὁποῖον προσέδιδε ζωὴν διὰ τῆς πνευματικότητος τοῦ περιεχομένου. Ἡ συλλογὴ τῶν 84 ἐκτεταμένων λόγων του ἀποδεικνύει, ὅτι δικαίως ὁ Λούθηρος ἐχαρακτήρισεν αὐτὸν ὡς «τὸν εὐαγγελικώτερον ἱεροκήρυκα» ἐκ τῶν παλαιοτέρων, τῶν γνωστῶν εἰς αὐτόν. Σκοπὸς πάντων τῶν κηρυγμάτων του ἦτο νὰ κατακρημνισθῇ ὁ ἄνθρωπος, ἵνα κτισθῇ οὗτος πάλιν ἐν Θεῷ διὰ τοῦ σταυροῦ, διὰ τοῦ ὁποίου προθύμως καὶ ἐν ὑποταγῇ ἀναλαμβανομένου εἰς μίμησιν τοῦ Χριστοῦ δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ ἡ τελειότης. Προσφυῶς διὰ τοῦτο εἰς τὴν ἐπιτύμβιον πλάκα του ἀναπαρίσταται οὗτος διὰ μὲν τῆς ἀριστερᾶς κρατῶν τὸν Ἀμνὸν τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν σταυρόν, διὰ δὲ τῆς δεξιᾶς δεικνύων πρὸς ταῦτα. Ἐν τοῖς κηρύγμασιν αὐτοῦ ὁ Tauler δὲν ἐφείδετο καὶ αὐτοῦ τοῦ πάπα.

5. Ὁ δὲ Θωμᾶς à Kempis († 1471) ἔζησεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη ἐν Ὁλλανδίᾳ εἰς τὸ μοναστήριον τῆς ἁγίας Ἀγνῆς, ἔνθα διετέλεσε καὶ ὑφηγούμενος. Κατὰ τὸν Στεφανίδην(17) εἰς τὸν συνήθη βίον αὐτοῦ ἦτο σιωπηλὸς καὶ εἰς ἑαυτὸν συγκεντρωμένος, ἐκήρυττεν, ἐξωμολόγει καὶ ἀντέγραφε χειρόγραφα. Ὁ Θωμᾶς

(15) Β. Στεφανίδου, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 512.

(16) Παρὰ Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 264. (17) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 512.

ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ, διαφόρως πρὸς τοὺς λοιποὺς μυστικούς, ἐξέφρασε καταληπτῶς τὰ βαθύτερα θρησκευτικὰ συναισθήματα, ἀκολουθῶν ἐν πᾶσι τὴν ἐκκλησιαστικὴν διδασκαλίαν. Τὸ γνωστότερον σύγγραμμά του εἶναι τὸ Περὶ μιμήσεως τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον ἐσημείωσε τοσαύτας ἐκδόσεις καὶ μετεφράσθη εἰς τόσας γλώσσας, εἰς ὅσας οὐδὲν ἄλλο βιβλίον πλὴν τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Κατὰ τὸν Στεφανίδην ὁ συγγραφεὺς εἶναι γνώστης τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας καὶ ἐπιζητεῖ νὰ ἐπιφέρῃ εἰρήνην καὶ παρηγορίαν εἰς αὐτήν. Εἶναι ἐνδεχόμενον νὰ μὴ εὐχαριστηθῇ τις ἐκ τῆς ἀναγνώσεως αὐτοῦ, τοῦτο ὅμως δὲν θὰ ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι ἀνάξιον τῆς φήμης αὐτοῦ, ἀλλ' εἰς δύο ἄλλα αἴτια. Πρῶτον χρειάζεται ψυχικὴ ἐπαφή, χάρις εἰς τὴν ὁποίαν ἀρέσκεταί τις εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τοιούτων μυστικῶν ἔργων. Δεύτερον δὲ τὸ ἔργον τοῦτο συνεγράφη πρὸ πέντε ὅλων αἰώνων, ἂν δὲ ὁ Θωμᾶς ἔζη σήμερον, θὰ ἔγραφεν αὐτὸ κατ' ἄλλον τρόπον, συμφώνως πρὸς τὴν νεωτέραν νοοτροπίαν.

7. *Ἡ ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς ἐν τῇ Δύσει.*

1. Ὡς πρὸς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Γραφῆς[18] τὰ ἔργα, ἅτινα δύναται νὰ ἐπιδείξῃ ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, εἶναι πολλῷ ὑποδεέστερα τῶν ἑλληνικῶν. Ὁ Βρεττανὸς Βέδας ὁ αἰδέσιμος († 735) συνέταξε καὶ ἑρμηνείας εἰς πλεῖστα τῶν βιβλίων τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης κατ' ἐρανισμὸν ἐκ παλαιῶν λατίνων ἑρμηνευτῶν. Ὁ δὲ Ἀγγλοσάξων Βαλλαφρῖδος Στράβων († 849) διὰ τοῦ βιβλίου του Glossa ordinaria οὐκ ὀλίγον ἐγένετο ὠφέλιμος εἰς τοὺς περὶ τὴν Γραφὴν διατρίβοντας. Ὁ κορυφαῖος τῶν σχολαστικῶν Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος ὡς ἑρμηνευτὴς εἶναι μέτριος. Οὔτε διὰ τοῦ πολυθρυλήτου βιβλίου αὐτοῦ Catena aurea, οὔτε διὰ τῆς ἐξηγήσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου παρέσχε δείγματα ἑρμηνευτικῆς δεινότητος ἀνάλογα πρὸς τὰ δογματικὰ αὐτοῦ ἔργα. Καὶ αὐτὸς καὶ οἱ λοιποὶ σχολαστικοὶ ῥέποντες πρὸς τὴν ἀλληγορίαν, στερούμενοι δὲ καὶ τῆς γνώσεως τῆς γλώσσης τῶν Γραφῶν, καθὼς καὶ τοῦ ἱστορικοῦ καὶ κριτικοῦ νοῦ, δὲν ἠδυνήθησαν νὰ προβιβάσωσι τὴν ἑρμηνείαν τῆς Γραφῆς. Μόλις ἀπὸ τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος ἤρξατο ἐν τῇ Ἰβηρικῇ Χερσονήσῳ ἀναφαινομένη παρὰ τοῖς ἐκεῖ Ἰουδαίοις πολλὴ περὶ τὴν ἐξήγησιν τῆς Π. Δ. σπουδή, ἐξ ἧς ἐπηρεάσθη καὶ ἡ περὶ τὴν Γραφὴν σπουδὴ καὶ τῶν Χριστιανῶν θεολόγων τῆς Δύσεως. Ἡ γνῶσις τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσης καὶ ἡ ἐν τοῖς Ἰουδαϊκοῖς ἤθεσι καὶ ἐθίμοις ἐν γένει ἀνατροφὴ τῶν ραββίνων τούτων ἀπεδείκνυον αὐτοὺς ἐπιτηδειοτέρους εἰς τὴν ἱστορικὴν ἑρμηνείαν τῆς Π. Δ. Ὑπὸ τούτων τῶν σοφῶν Ἰουδαίων ἐδιδάχθη ὁ Νικόλαος Λειρανός († 1340), ἀπὸ τοῦ ὁποίου, γινώσκοντος τὴν ἑβραϊκήν, φῶς τι ἤρξατο ὑποφῶσκον ἐν τῇ Δύσει περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Π. Δ. Τὸ ἔργον αὐτοῦ «Postilla perpetua in Vetus et Novum Testamentum» πλείστας παρέσχε τότε ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Π. Δ., ἐγένετο δὲ ὠφελιμώτατον καὶ εἰς τὸν Λούθηρον, ὅθεν καὶ τὸ δίστιχον τῶν ρωμαιοκαθολικῶν: Si lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset.

8. *Τὸ κήρυγμα.*

1. Ὡς πρὸς τὸ κήρυγμα τῶν σχολαστικῶν, ἐν τῷ ὁποίῳ ἄρχεται ἤδη νὰ κρατῇ ἡ ἑνότης, ὁ ἐκλεκτότερος ἀντιπρόσωπος αὐτοῦ εἶναι ἀναμφιβόλως Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος. Ἐκ τῶν περισωθέντων εἰς ἡμᾶς λόγων του διακόσιοι μὲν σχετίζονται πρὸς τὰς διαφόρους Κυριακὰς καὶ ἑορτάς, τριάκοντα δύο δὲ ἀφορμώμενοι ἐκ τοῦ Παροιμ. θ' 5 («Ἔλθετε φάγετε τῶν ἐμῶν ἄρτων καὶ πίετε οἶνον ὃν ἐκέρασα ὑμῖν») ἀναφέρονται εἰς τὸ μυστήριον τῆς θείας Εὐχαριστίας. Κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ van Oosterzee[19] δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν οἱ

(18) Κατὰ τὰς σημειώσεις ἐκ τῶν παραδόσεων τοῦ ἀοιδίμου Ἐμμ. Ζολώτα.
(19) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 106.

λόγοι οὗτοι ὡς καθαρὸς τύπος τῆς μεθόδου τῶν σχολαστικῶν. Ἐξόχως βραχὺ τὸ κήρυγμα τοῦτο, μετὰ συμμετρικῶν διαιρέσεων καὶ ὑποδιαιρέσεων ἀπευθύνεται περισσότερον πρὸς τὴν διάνοιαν καὶ ὀλιγώτερον πρὸς τὴν καρδίαν. Ἐν τούτοις ζητεῖται μετ' ἐπιμελείας τὸ θέμα νὰ λαμβάνηται ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ νὰ ἀναπτύσσωνται τὰ διάφορα μέρη τοῦ λόγου ἐκ τοῦ βιβλικοῦ κειμένου ὡς οἱ κλάδοι δένδρου τινὸς ἀπὸ τῆς ρίζης καὶ τοῦ κορμοῦ του. Ἐντεῦθεν τὸ κήρυγμα τοῦ Θωμᾶ, μολονότι ὑπῆρξε γενικῶς σχολαστικὸν κατά τε τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν μέθοδον, ἦτο συγχρόνως καὶ λαϊκόν πως ὑποβοηθουσῶν εἰς τοῦτο πολλῶν ἁπλῶν καὶ ζωντανῶν συγκρίσεων, τῶν ὁποίων ἐγίνετο χρῆσις πρός τε διασάφησιν καὶ ἀπόδειξιν.

2. Τοῦ κηρύγματος τῶν μυστικῶν σχολαστικῶν ἀντιπροσωπευτικώτερος τύπος ὑπῆρξεν ὁ Βερνάρδος τοῦ Κλαιρβώ, ὅστις ἀνεδείχθη ὁ μεγαλύτερος τῶν ἱεροκηρύκων τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ἐπονομασθείς, ὡς εἴπομεν, καὶ Doctor mellifluus (=μελιρρόας), ἐξαιρόμενος καὶ ὑπὲρ αὐτὸν τὸν Αὐγουστῖνον ὑπὸ τοῦ Λουθήρου καὶ χαρακτηριζόμενος ὑπ' αὐτοῦ «χρυσοῦς ἱεροκήρυξ». Ἐκτὸς τῶν πολυαρίθμων ἀμφιβόλου γνησιότητος λόγων περιεσώθησαν διακόσιαι ὁμιλίαι καὶ λόγοι του ἀναμφισβήτου γνησιότητος, χαρακτηρισθεῖσαι ὡς πλήρεις ζωῆς μαρτυρίαι ἀληθινῆς καὶ ζώσης πίστεως.

3. Ἕτερος ἀντιπροσωπευτικὸς τύπος συνδυασμοῦ μυστικοῦ καὶ σχολαστικοῦ κηρύγματος εἶναι ὁ Βοναβεντούρας, τοῦ ὁποίου οἱ λόγοι εἰς τὰς Κυριακὰς καὶ ἑορτάς, καθὼς καὶ τὸ Postille εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην, παρὰ τὴν συγγένειαν, τὴν ὁποίαν παρουσιάζουσι πρὸς τοὺς τοῦ Ἀκινάτου, φέρουσι πολὺ μᾶλλον τὴν σφραγῖδα τῆς καρδίας. Ὁ ἀρχηγὸς τοῦ τάγματος, εἰς ὃ ἀνῆκεν ὁ Βοναβεντούρας, Φραγκῖσκος τοῦ Ἀσσιζίου (1182-1226) ἐξ ἄλλου ἀποτελεῖ καὶ ἐν τῷ κηρύγματι μίαν ἀπὸ τὰς ὡραιοτέρας καὶ ἐλκυστικωτέρας ἐκκλησιαστικὰς φυσιογνωμίας. Καίτοι οἱ ναοὶ ἦσαν εἰς τὴν διάθεσίν του, προετίμα νὰ ὁμιλῇ εἰς τὸ ὕπαιθρον. Ξένος πρὸς τὸ νοησιαρχικὸν πνεῦμα τοῦ σχολαστικισμοῦ καὶ μὴ θίγων ζητήματα δογματικὰ ἐκήρυττε τὸν Χριστὸν κατὰ τὸ περίσσευμα τῆς καρδίας του, καλῶν τοὺς πάντας νὰ ἀκολουθήσωσι τὸν Λυτρωτήν, ὡς αὐτὸς ἠκολούθει τοῦτον. Ὁ ἀπὸ τοῦ τάγματος δὲ τῶν Αὐγουστινιανῶν μεταπηδήσας εἰς τὸ τάγμα τῶν Φραγκισκανῶν Ἀντώνιος τῆς Παδούης (1195-1231), πλήρης ἱεραποστολικοῦ ζήλου μετέβη καὶ εἰς Ἀφρικὴν πρὸς ἱεραποστολήν, εἵλκυσε πυκνὰ πλήθη, ἀκροώμενα τοῦ πλήρους δυνάμεως καὶ λίαν καρποφόρου κηρύγματός του. Ἀναφέρεται περὶ αὐτοῦ, ὅτι ἐνίοτε συνεκέντρωνε τριακοντακισχιλίους ἀκροατάς, ὅταν ἐν ὑπαίθρῳ ἐκήρυττε τὸν λόγον. Ἐχρησιμοποίει οὗτος τὴν ἀλληγορικὴν μέθοδον ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν Γραφῶν, ἠκολούθει τὴν σχολαστικὴν ἀναλυτικὴν μέθοδον ἐν τῇ διαθέσει τῆς ὕλης καὶ διεσάφει τὴν διαπραγμάτευσιν αὐτοῦ δι' ἐπιτυχῶν παραδειγμάτων λαμβανομένων ἐκ τοῦ κόσμου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν ζωῆς.

4. Τοσαῦτα καὶ περὶ τοῦ κηρύγματος κατὰ τὴν περίοδον τοῦ σχολαστικισμοῦ, περὶ τὸ τέλος τῆς ὁποίας τοῦτο περιέπεσεν εἰς πρόδηλον παρακμὴν ὥστε ὁ Ἔρασμος[20] νὰ λέγῃ περὶ τῶν συγχρόνων του ἱεροκηρύκων, ὅτι «ἀρχίζουν μετ' ἐπικλήσεως, ὡς οἱ ἀρχαῖοι ποιηταί. Καὶ ἐὰν πρόκειται νὰ ὁμιλήσουν περὶ ἀγάπης, συνάγουσιν αὐτὴν ἀπὸ τῶν πηγῶν τοῦ Νείλου· ἐὰν δὲ προτίθενται νὰ ὁμιλήσουν περὶ τοῦ σταυροῦ, ἀρχίζουν ἀπὸ τοῦ ἐν Βαβυλῶνι Βὴλ καὶ Δράκοντος».

(20) Παρὰ van Oosterzee ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 115.

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΕΤΑΡΤΗ

ΝΕΩΤΕΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

1. *Ἑλληνικὴ Θεολογία.*

1. Ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἐκκλησίᾳ τὸ δοῦλον πλέον ἐκκλησιαστικὸν πλήρωμα παρουσιάζει τὴν εἰκόνα τῆς ἀγωνίας, τὴν ὁποίαν δοκιμάζει ὑπὸ τὸ πέλμα ἀλλοθρήσκου κατακτητοῦ καὶ δεσπότου, ἐξισλαμίζοντος ἢ σφαγιάζοντος τὰ πρόβατα τῆς χριστιανικῆς ποίμνης καὶ ἐπιβουλευομένου αὐτὴν ταύτην τὴν ὕπαρξιν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ καθ' ἅπασαν τὴν Ἀνατολὴν ἐφαπλωθεὶς τρόμος, ἀλλὰ καὶ ἡ εἰς τὴν Δύσιν καταφυγὴ πολλῶν ἐκ τῶν λογάδων τοῦ Ἔθνους συνετέλεσαν οὐκ ὀλίγον εἰς τὸ νὰ ἀνακοπῇ πᾶσα πνευματικὴ κίνησις. Δὲν ἀπεμακρύνθη ἐν τούτοις ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία τῆς παραδεδομένης αὐτῇ Ὀρθοδόξου πίστεως, ἀλλὰ καθ' ἃ παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης(1) ἡ μετὰ τὴν ἅλωσιν Θεολογία παρουσιάζει ὁμοιότητας πρὸς τὴν μεταγενεστέραν Βυζαντινὴν Θεολογίαν. Ἐν ἀμφοτέραις δηλαδὴ ἐπικρατεῖ προσκόλλησις εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Κωνσταντινούπολις εἶχεν ἀποβῇ κέντρον πασῶν τῶν ἐν Ἀνατολῇ Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν καὶ ἡ συνήθης ἕδρα καὶ τῶν λοιπῶν Ὀρθοδόξων πατριαρχῶν. Ἐκλιπόντος δὲ μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως παντὸς ἐνδιαφέροντος πρὸς ἕνωσιν μετὰ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, οἱ Ὀρθόδοξοι πατριάρχαι ἐκαλοῦντο νῦν νὰ ἀντιμετωπίσωσι τὸν ἐνταθέντα ὑπὸ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν πρῶτον, ἔπειτα δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Προτεσταντῶν προσηλυτισμόν, νὰ καθορίσωσι δὲ καὶ τὴν θέσιν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς ἔναντι τοῦ μετὰ ἥμισυ αἰῶνα ἀπὸ τῆς ἁλώσεως ἐκραγέντος Προτεσταντικοῦ κινήματος. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἀγὼν κατὰ τῶν Προτεσταντῶν ἦτο κοινὸς μετὰ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπίδρασίς τις τῆς Θεολογίας αὐτῆς, μὴ εἰσχωροῦσα εἰς τὰ οὐσιώδη, ἦτο ἐπόμενον νὰ ἀσκηθῇ καὶ ἐπὶ τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας. Κατὰ τὸν Στεφανίδην ἀκολουθοῦντα τὸν Ph. Meyer ἡ ἑλληνικὴ Θεολογία τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος ἐν συγκρίσει πρὸς τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος ἀπέκτησε μεγαλυτέραν σταθερότητα, ὀφειλομένην εἰς τὴν διὰ τῶν ἔργων τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως († 1645) διάδοσιν τῆς Ἀριστοτελείου φιλοσοφίας, ἀπὸ δὲ τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος διὰ τοῦ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως († 1806), ἤρχισε παρὰ τοῖς θεολόγοις τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἡ ἐπίδρασις τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης. Διὰ τοῦ Εὐγενίου «τὸ πνεῦμα τῆς κριτικῆς εἰσήχθη εἰς ὅλα τὰ πεδία τῆς Θεολογίας ἐξαιρέσει τῶν δογμάτων, τῶν ἅπαξ διαπαντὸς καθορισθέντων». Ταῦτα γενικώτερον.

2. Εἰδικώτερον θὰ ἐσημειοῦμεν, ὅτι ἀφορμὴν πρὸς τὸν πρῶτον καθορισμὸν τῶν διαφορῶν τῆς Ὀρθοδόξου διδασκαλίας ἀπὸ τῶν κακοδοξιῶν τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἔδωκαν τὰ ὑπὸ τοῦ ἀπεσταλμένου εἰς τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει γερμανικὴν πρεσβείαν ὡς ἐφημερίου αὐτῆς λουθηρανοῦ θεολόγου καὶ μετέπειτα καθηγητοῦ Στεφάνου Gerlach ἐπιδοθέντα ἐν ἔτεσι 1573-1574 γράμ-

(1) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 706.

ματα τὰ ἀποσταλέντα μετὰ τῆς Αὐγουσταίας ὁμολογίας ὑπὸ τῶν θεολόγων τοῦ δουκάτου τῆς Βυρτεμβέργης εἰς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίαν Β΄. Σκοπὸς τῆς ἀλληλογραφίας ταύτης ἦτο ἡ ἐπίτευξις ἑνώσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς Λουθηρανικῆς, ὑπὲρ ταύτης δὲ ἀπεστάλη εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ ὁ Gerlach μὲ τὴν δυσχερῆ ἀποστολήν, ὅπως «τῇ ἐπικουρίᾳ καὶ τῆς ἐκεῖ γερμανικῆς πρεσβείας καὶ τῶν ἄλλων προτεσταντικῶν πρεσβειῶν ἐπιδιώξῃ πάσῃ μηχανῇ νὰ κερδήσῃ ὑπὲρ τοῦ Εὐαγγελίου τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, ὡς βραδύτερον ἐπεχείρησε τοῦτο παρὰ τῷ πατριάρχῃ Κυρίλλῳ Λουκάρει ὁ καλβινιστὴς θεολόγος Leger μετὰ τοῦ Ὁλλανδοῦ πρεσβευτοῦ Κορνηλίου Haga»(2). Ἡ οὕτως ἀρξαμένη ἀλληλογραφία, κατὰ τὴν ὁποίαν τρὶς προκληθεὶς ὑπὸ τῶν λουθηρανῶν ὁ Ἱερεμίας τρὶς πρὸς αὐτοὺς ἀπήντησεν, θεὶς ἐν τέλει αὐτὸς τέρμα εἰς αὐτὴν διὰ τῆς ἐν ἔτει 1581 ἀποσταλείσης τρίτης καὶ τελευταίας ἀποκρίσεώς του, κατ' ἀνάγκην περιωρίσθη εἰς τὰς χωριζούσας τοὺς Ὀρθοδόξους ἀπὸ τῶν προτεσταντῶν διαφοράς. Ὡς δὲ μετὰ τοῦ Μαρτίνου Κρουσίου καὶ τοῦ καγγελλαρίου Ἰακώβου Ἀνδρέου, οἵτινες παρουσιάζοντο ὡς ἐπιστέλλοντες, συνυπεγράφοντο καὶ ἄλλοι θεολόγοι μετασχόντες εἰς τὴν σύνταξιν τῶν γραμμάτων, οὕτω καὶ διὰ τὰς Ἀποκρίσεις τοῦ Ἱερεμίου, εἰ καὶ αὐτὸς μόνος ὑπεγράφετο εἰς αὐτάς, μετέσχον πρὸς σύνταξιν αὐτῶν συμβουλευτικῶς καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Ἰωάννης καὶ Θεοδόσιος Ζυγομαλᾶς, ὁ θεολογῶν ἰατρὸς Λεονάρδος Μινδόνιος, ὁ Ναυπάκτου καὶ Ἄρτης Δαμασκηνὸς Στουδίτης, ὁ Τυρνάβου Ἀρσένιος, ὁ Βερροίας Μητροφάνης, ὁ ἱερομόναχος Ματθαῖος, ὁ λογοθέτης Ἱέραξ, πιθανῶς δὲ καὶ ὁ Γαβριὴλ Σεβῆρος(3). Χαρακτηριστικὸν τοῦτο τοῦ ὅτι παρὰ τοὺς δυσκόλους τῆς δουλείας χρόνους δὲν ἔλειπον οἱ καλλιεργοῦντες τὰ θεολογικὰ γράμματα, εὐδοκίμως δὲ καὶ ἀρκούντως ἐπιτυχῶς, ἀφοῦ αἱ ἀποκρίσεις αὗται τοῦ Ἱερεμίου ἐχαρακτηρίσθησαν καὶ ὑπὸ ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων ὡς «ἀληθὴς ἀναίρεσις τῶν λουθηρείων δογμάτων» καὶ ὡς «μεθοδικὴ καὶ λεπτομερὴς κριτικὴ τῆς Αὐγουσταίας ὁμολογίας(4), τοσούτῳ μᾶλλον ἀξιόλογος καὶ ἀξία ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως, ὅσῳ ἐν αὐταῖς ὁ Ἱερεμίας θεολογεῖ ἀποκλειστικῶς ἐπὶ ὀρθοδόξου ἐδάφους παραμείνας ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας, τῆς ὁποίας τὴν ἐπίδρασιν δὲν ἀπέφυγον οἱ μετέπειτα συντάκται ἄλλων ὁμολογιῶν.

3. Πράγματι· ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων συνεργατῶν τοῦ Ἱερεμίου ἐν τῇ συγγραφῇ τῶν ἀποκρίσεων αὐτοῦ, ἀναφέρονται καὶ ἄλλοι καλλιεργήσαντες τὰ θεολογικὰ γράμματα ἄνδρες, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται οἱ ἑπόμενοι:

1) Ὁ Παχώμιος Ρουσάνος (1510), Ζακύνθιος τὴν πατρίδα, χαρακτηριζόμενος ὑπὸ τοῦ Στεφανίδου(5) ὡς «ὁ πλέον μεμορφωμένος Ἕλλην θεολόγος τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος μέχρι τῶν χρόνων Ἱερεμίου Β΄», γράψας περὶ Καρτανιτῶν αἱρετικῶν, περὶ τῆς τῶν Καρτανιτῶν αἱρέσεως καὶ ἄλλα(6). 2) Ὁ Μελέτιος Πηγᾶς (1537-1601) πατριάρχης Ἀλεξανδρείας, ἐπί τινα δὲ χρόνον καὶ τοποτηρητὴς τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, πολέμιος τῶν παπικῶν, χαρακτηριζόμενος ὑπὸ τοῦ Στεφανίδου(7) ἐφάμιλλος τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, γράψας λόγους, ἐπιστολὰς καὶ μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸν Στρωματέα, ἐν τῷ ὁποίῳ πραγματεύεται: «τίς ἐστιν ἡ ἀληθὴς καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ποία ἡ γνησία κεφαλὴ αὐτῆς». 3) Μάξιμος ὁ Μαργούνιος (1549-1602), Κρὴς τὴν

(2) Ἰ. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας Τόμ. Α΄ σελ. 371.

(3) Αὐτόθ. σελ. 369.

(4) P. Renaudin παρὰ Ἰ. Καρμίρῃ αὐτόθ. σελ. 371, Ὑποσ. 2.

(5) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 707.

(6) Περὶ τούτου εἰδικὸν ἔργον, ἐν ᾧ δημοσιεύονται καὶ δογματικαὶ μελέται τούτου, ἔγραψεν ὁ Ἰ. Καρμίρης.

(7) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 707.

πατρίδα, χειροτονηθεὶς ἐπίσκοπος Κυθήρων, γράψας μεταξὺ ἄλλων καὶ τρεῖς συγγραφὰς «περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος». Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὴν πρώτην ἐκ τῶν τριῶν τούτων συγγραφῶν ὑπεστήριξεν, ὅτι «καὶ τὸ δι' υἱοῦ πεφηνέναι λέγεσθαι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἤτοι γνωρίζεσθαι οὐ μόνον χρονικῶς δεῖ λαμβάνειν, ἀλλὰ καὶ ἀϊδίως» κατηγορήθη ὑπὸ τοῦ Γαβριὴλ Σεβήρου ὡς προσκλίνων πρὸς τοὺς ρωμαιοκαθολικούς, ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁμως Σύνοδος τοῦ 1594 ἀπήλλαξεν αὐτὸν τῆς κατηγορίας. 4) Περὶ τὰ τέλη τοῦ δεκάτου ἕκτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος, κλείων τὴν περὶ τὸν Ἱερεμίαν Β΄ περίοδον, ἤκμασε καὶ ὁ μνημονευθεὶς Γαβριὴλ Σεβῆρος (1541-1616), χειροτονηθεὶς μητροπολίτης Φιλαδελφείας καὶ γράψας δογματικὰς καὶ ἀπολογητικὰς συγγραφάς, χαρακτηρισθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ Λινδανοῦ ὡς «δεινὸς τὰ τῆς ἡμᾶς θεοσεβείας καὶ ἀληθείας καὶ ἕτοιμος ἀεὶ πρὸς ἀπολογίαν παντὶ που τῷ αἰτοῦντι λόγον»(8).

4. Ὁ δέκατος ἕβδομος αἰὼν ὑπῆρξεν ἀρκούντως ταραχώδης διὰ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐκκλησίαν. Τῆς ταραχῆς ταύτης πρόξενος ὑπῆρξεν ὁ λόγιος πατριάρχης Ἀλεξανδρείας (1603), εἶτα δὲ καὶ Κωνσταντινουπόλεως (1620), ἐπανειλημμένως ἐκπεσὼν καὶ ἐπανελθὼν εἰς τὸν θρόνον τοῦτον Κύριλλος ὁ Λούκαρις, γεννηθεὶς ἐν Κρήτῃ τῷ 1572, ὅστις βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει πρεσβευτῶν τῆς Ἀγγλίας καὶ τῆς Ὁλλανδίας σφοδρὸν διεξήγαγεν ἀγῶνα κατὰ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν. Ἐπ' ὀνόματι τούτου ἐξεδόθη ἐν Γενεύῃ καὶ ἐν ἔτει 1629 ὁμολογία τις μετὰ τῆς δηλώσεως, ὅτι συνετάχθη τῇ συγκαταθέσει καὶ τῶν λοιπῶν τῆς Ἀνατολῆς πατριαρχῶν, ἥτις ὅμως κατὰ τὸ περιεχόμενον ἦτο καλβινική, διότι ἐν αὐτῇ ἀπορρίπτεται τὸ ἀλάθητον τῶν οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἡ μεσιτεία τῶν ἁγίων, ἡ μετουσίωσις ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ, τὰ ἀναγινωσκόμενα ἢ δευτεροκανονικὰ βιβλία τῆς Π. Δ., γίνονται δὲ δεκτὰ δύο μόνον μυστήρια, ὁ ἀπόλυτος προορισμὸς καὶ τὸ ἀόρατον τῆς Ἐκκλησίας(9). Καὶ ὁ μὲν Στεφανίδης(10) κατέληξε μετ' ἔκθεσιν τῶν ὑπὲρ καὶ κατὰ τῆς γνησιότητος τῆς ὁμολογίας λόγων εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ Λούκαρις ἀτομικῶς ἠσπάζετο προτεσταντικὰς ἰδέας, ἀλλ' ἀβεβαίας καὶ ἀσταθεῖς, ἐγράφη δὲ ἡ Ὁμολογία αὕτη ὑπὸ ἀγνώστους περιστάσεις καὶ ἐστάλη εἰς Γενεύην ὡς διατύπωσις ἀτομικῶν τοῦ πατριάρχου γνωμῶν, ἐκεῖ δὲ ἐξεμεταλλεύθησαν αὐτὴν καὶ ἐδημοσίευσαν ταύτην ὡς ἐπίσημον ὁμολογίαν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν λοιπῶν πατριαρχῶν. Τοῦ δὲ Ἰ. Καρμίρη(11) τὸ συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἡ Ὁμολογία αὕτη συνταχθεῖσα ἐν Γενεύῃ τὸ πρῶτον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀποσταλεῖσα, διεμορφώθη ὑπὸ τοῦ καλβινιστοῦ θεολόγου Ἀντωνίου Leger καὶ τοῦ Κυρίλλου Λουκάρεως, ὑπεγράφη δὲ ὑπὸ τούτου κατὰ πολλὰς τότε δυσχερειὰς παλαίοντος καὶ ποικιλοτρόπως πιεσθέντος πρὸς τοῦτο ὑπὸ τῶν προστατῶν του Διαμαρτυρομένων ὡς ἀντάλλαγμα τῶν μεγάλων καὶ πολλῶν πρὸς αὐτὸν ἐκδουλεύσεων καὶ εὐεργεσιῶν των. Ἐντεῦθεν δ' ἐξηγεῖται, ὅτι ἡ ἔναντι τῆς Ὁμολογίας ταύτης στάσις τοῦ Κυρίλλου ὑπῆρξε καὶ μετὰ τὸν κατ' αὐτῆς θόρυβον ἀκαθόριστος. Πρὸς ἀποκήρυξιν δὲ τῆς ὁμολογίας ταύτης συνεκλήθησαν ἓξ τοπικαὶ Σύνοδοι, ἐν αἷς καὶ ἐνεκρίθησαν αἱ ὁμολογίαι τοῦ Μογίλα καὶ Δοσιθέου, περὶ ὧν θὰ εἴπωμεν κατωτέρω. Τὰ Πρακτικὰ τῶν Συνόδων τούτων συγκληθεισῶν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1638 καὶ 1691, ἀποτελοῦσι τρανὸν μαρτύριον, ὅτι ἡ ὑπὸ σκληρὰν δουλείαν διατελοῦσα Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία δὲν ἐστερεῖτο ἀνδρῶν καλλιεργούντων τὰ θεολογικὰ γράμματα καὶ ἑτοίμως ἐχόντων, ἵνα προασπίσωσι κατὰ πάσης νοθεύσεως καὶ ἐπιβουλῆς τὴν πίστιν αὐτῆς.

(8) Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου Ὀρθόδοξος Ἑλλάς, σελ. 143, παρὰ Στεφανίδῃ, ἔνθα ἀνωτ. σελ. 708.

(9) Ταύτης τὸ κείμενον ἐδημοσίευσεν ἐσχάτως καὶ ὁ Ἰ. Καρμίρης εἰς Τὰ Δογματικὰ καὶ Συμβολικὰ βιβλία τόμ. Β΄ σελ. 565 ἐν ὑποσημειώσει.

(10) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 649-651. (11) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 565.

5. Θεολόγοι διακριθέντες κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ὑπῆρξαν 1) Μητροφάνης ὁ Κριτόπουλος γεννηθεὶς ἐν Βεροίᾳ τῆς Μακεδονίας (1589) καὶ σπουδάσας ἐν Ὀξφόρδῃ ἐπὶ πενταετίαν, ὅπου ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ τότε πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, ἐκεῖθεν δὲ μεταβὰς καὶ εἰς διάφορα πανεπιστήμια τῆς Γερμανίας, διεδέχθη ἐν τέλει ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τὸν πατριάρχην αὐτῆς Γεράσιμον Σπαρταλιώτην (1636-1639). Συνέγραψε διάφορα ἔργα, ἐν οἷς καὶ ἀποκρίσεις πρὸς Γῶδον καὶ λόγον πανηγυρικὸν ἅμα καὶ δογματικὸν εἰς τὴν κατὰ σάρκα γέννησιν τοῦ Κυρίου καὶ Γραμματικὴν τῆς ἁπλῆς ἑλληνικῆς καὶ ἔργον τι ὑπὸ τὸν τίτλον Φιλοθήκη, καθὼς καὶ ἐπιστολάς(12). Τὸ σπουδαιότερον ὅμως ἔργον τοῦ Κριτοπούλου εἶναι ἡ ἐν ἔτει 1625 κατὰ παράκλησιν τῶν ἐν Ἑλμστάδῃ θεολόγων συγγραφεῖσα Ὁμολογία πίστεως. Διὰ ταύτην λόγῳ τοῦ ὅτι περὶ μὲν τῶν δευτεροκανονικῶν βιβλίων τῆς Π. Δ. γράφει, ὅτι δὲν θεωρεῖ μὲν ταῦτα ἀπόβλητα, οὐχὶ ὅμως καὶ κανονικὰ καὶ αὐθεντικά, ὡς πρὸς δὲ τὰ μυστήρια παρατηρεῖ, ὅτι «τὰ τρία», ἤτοι τὸ Βάπτισμα, ἡ Εὐχαριστία καὶ ἡ μετάνοια, «ἀναγκαῖα μυστήρια εἰσί», παρ' αὐτὰ δὲ ὑπάρχουσι «καὶ τινες τελεταὶ μυστικαὶ μυστήρια κάκεῖνα ὁμωνύμως καλούμενα παρὰ τῇ Ἐκκλησίᾳ» ἤτοι τὸ χρῖσμα, ἡ τάξις τῶν ἱερέων, ὁ πρῶτος γάμος καὶ τὸ εὐχέλαιον»(13), ἀδίκως ἐθεωρήθη ὡς ὑπὸ προτεσταντικὴν διατελῶν ἐπίδρασιν, κατηγορηθεὶς ὑπὸ τῶν Λατίνων καὶ τῶν λατινοφρονούντων Ἑλλήνων ὡς καλβινίζων. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἀσφαλῶς καὶ τὸ ὅτι ὑπῆρξε προστατευόμενος Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, πρὸς τὸν ὁποῖον ὡς εὐεργέτην αὐτοῦ φυσικὸν ἦτο νὰ διατηρῇ εὐγνωμοσύνην. Κατὰ τὸν Καρμίρην(14) ἡ δογματικὴ ὕλη τῆς ὁμολογίας ταύτης κατανεμομένη εἰς 23 κεφάλαια διατάσσεται κατ' ἐπιστημονικὴν μέθοδον, ἐντεῦθεν δὲ ἡ Ὁμολογία προσλαμβάνει μορφὴν οὐχὶ ἁπλῆς τινος ἐκκλησιαστικῆς Ὁμολογίας ἢ Κατηχήσεως, ἀλλὰ μᾶλλον θεολογικῆς πραγματείας μετὰ κριτικῆς τινος τῶν πηγῶν. Ἀντλῶν δὲ ὁ Κριτόπουλος ἐκ τῶν συγγραφῶν τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων καὶ ἱστάμενος μέσος μεταξὺ τῶν ὑπὸ προτεσταντικὴν καὶ ὑπὸ ρωμαιοκαθολικὴν ἐπίδρασιν διατελούντων, θεολογεῖ ἐπὶ ὀρθοδόξου ἑλληνικοῦ ἐδάφους μετὰ λελογισμένης ἐλευθερίας ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας κινούμενος.

2) Ἕτερος διακριθεὶς θεολόγος κατὰ τὸν δέκατον ἕβδομον αἰῶνα ὑπῆρξε Μελέτιος ὁ Συρίγος γεννηθεὶς τῷ 1586 ἐν Κρήτῃ καὶ σπουδάσας ἐν Βενετίᾳ καὶ Παταβίᾳ. Μεταξὺ ἄλλων ἔγραψε καὶ τὸ ἐν Ἰασίῳ ἐκδοθὲν τῷ 1690 ὑπὸ τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων μεταφρασθὲν δὲ καὶ γαλλιστὶ ὑπὸ τοῦ Ριχάρδου Σίμωνος ἔργον «Κατὰ τῶν καλβινικῶν κεφαλαίων καὶ ἐρωτήσεων Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως». Ὡς ἀντιπρόσωπος τοῦ πατριάρχου Παρθενίου Α' συμμετέσχε τῆς ἐν Ἰασίῳ Συνόδου τῷ 1642 καὶ διώρθωσεν ἐκεῖ τὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα Πέτρου Μογίλα, μητροπολίτου Κιέβου ὁμολογίαν, μεταφράσας ταύτην ἐκ τῆς λατινικῆς γλώσσης, εἰς ἣν τὸ πρῶτον ἐγράφη, εἰς τὴν ἁπλῆν ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Συνταχθεῖσα ἐν ἔτει 1638 εἰς Κίεβον ὑπὸ τοῦ Πέτρου ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἄλλων Ρώσων θεολόγων, ὡς διωρθώθη ὑπὸ τοῦ Συρίγου, παρὰ τὸ ὅτι ἀκολουθεῖ λατινικὰ σχολαστικὰ πρότυπα καὶ ἰδίᾳ τὴν Κατήχησιν τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ Πέτρου Κανισίου, χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ Χ. Ἀνδρούτσου(15) «κατὰ μὲν τὸ περιεχόμενον πληρεστάτη καὶ ὀξυνουστάτη τοῦ δογματικοῦ καὶ ἠθικοῦ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας συστήματος ἔκθεσις, κατὰ δὲ τὴν μορφὴν ζωηρὰ μετὰ δυνάμεως λόγου καὶ ἐξαιρέτου χάριτος ἐν χυδαίᾳ γλώσσῃ κατήχησις, ἀναμιμνήσκουσα τὸ ἀφελὲς ἅμα καὶ ἐπιβάλλον ὕφος τῶν ἀρχαίων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, ἐξ ὧν ἀρύεται τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὴν ὕλην ὁ συγγραφεύς». «Ἐν γένει δὲ ἀποπνέει τὸ πνεῦμα τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ ἀρχαιοπρεπείᾳ ἀπομένον ἐσαεὶ τῆς Ὀρθοδοξίας μνη-

(12) Βιβλιογραφίαν καὶ ἐκδόσεις ἔργων αὐτοῦ ἴδε ἐν Ἰ. Καρμίρῃ μν. ἔργον ΙΙ σελ. 489 ὑποσημ. 1.
(13) Αὐτόθ. σελ. 529 καὶ 525.
(14) Αὐτόθ. σελ. 492.
(15) Συμβολικὴ ἔκδ. 2 σελ. 43-44.

μεῖον πολυτιμότατον(16). Διαιρουμένη εἰς τρία βιβλία ἡ Ὀρθόδοξος αὕτη ὁμολογία ἐκθέτει εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἐκ τούτων τὸ περὶ πίστεως ἐν 126 ἐρωταποκρίσεσι τὸ Σύμβολον τῆς πίστεως πραγματευομένη περὶ Θεοῦ, κόσμου, ἀνθρώπου, Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐσχάτων, Ἐκκλησίας καὶ μυστηρίων· εἰς δὲ τὸ δεύτερον μέρος τὸ περὶ ἐλπίδος, ἐν 53 ἐρωταποκρίσεσιν ἑρμηνεύονται ἡ Κυριακὴ προσευχὴ καὶ οἱ μακαρισμοί· καὶ εἰς τὸ τρίτον, τὸ περὶ ἀγάπης ἐν 72 ἐρωταποκρίσεσιν ἐξηγεῖται ὁ δεκάλογος. Περὶ τῆς ὁμολογίας ταύτης θὰ ἠδύνατο νὰ προστεθῇ, ὅτι οὐδὲν τῶν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας συγγραφέντων περὶ πίστεως καὶ δόγματος βιβλίων περιεβλήθη διὰ τοιαύτης ἐκκλησιαστικῆς ἀναγνωρίσεως, ὅσον αὕτη. Ἐγκριθεῖσα πρωτίστως ὑπὸ τῆς ἐν Κιέβῳ ἐν ἔτει 1640 συνελθούσης Συνόδου ἔτυχεν ἐπὶ μακροὺς μῆνας τῆς ἐπεξεργασίας καὶ ἐγκρίσεως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει τὸ πρῶτον καὶ ἐν Ἰασίῳ ἔπειτα συνεχισάσης τὰς ἐργασίας αὐτῆς ἀπὸ τοῦ Δεκεμβρίου 1641 μέχρι τοῦ Ὀκτωβρίου 1642 πολυαρίθμου καὶ ἀξιολόγου διὰ τὴν εὑρεῖαν ἐν αὐτῇ ἀντιπροσώπευσιν τῆς Ὀρθοδοξίας Συνόδου, εἶτα δὲ ἔτυχε καὶ τῆς διὰ συνοδικῆς πράξεως ἐπικυρώσεως τῇ 11 Μαρτίου 1643 ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Παρθενίου καὶ τῶν Πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας Ἰωαννικίου, Ἀντιοχείας Μακαρίου καὶ Ἱεροσολύμων Παϊσίου μετὰ 22 ἄλλων συνοδικῶν ἀρχιερέων καὶ ὀφφικιούχων κληρικῶν. Καὶ ἐπὶ πλέον ἐξεδόθη τύποις ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Νεκταρίου καὶ μετενεχθεῖσα εἰς τὴν ρωσικὴν ἀνεγνωρίσθη καὶ πάλιν ἐκκλησιαστικῶς ὑπὸ τῶν Ρώσων πατριαρχῶν Ἰωακεὶμ καὶ Ἀδριανοῦ.

3) Ἄλλος διακριθεὶς κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὑπῆρξε Δοσίθεος ὁ Ἱεροσολύμων († 1707). Γεννηθεὶς ἐν Ἀραχώβῃ τῆς Πελοποννήσου διετέλεσε πρῶτον μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, εἶτα δὲ καὶ πατριάρχης τῆς μητρὸς τῶν Ἐκκλησιῶν. Κατὰ τὸν Στεφανίδην(17) ὑπῆρξεν ἐφάμιλλος τῶν ἀρχαίων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἔγραψε δὲ ὀγκώδη ἔργα ὑπὸ τὰς ἐπιγραφὰς «Τόμος καταλλαγῆς», «Τόμος ἀγάπης», «Τόμος χαρᾶς», «Περὶ τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις πατριαρχευσάντων» καὶ ἄλλα. Ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἐν ἔτει 1691 συγκληθεῖσαν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Καλλινίκου Β' τοῦ Ἀκαρνᾶνος Σύνοδον, κατὰ τοῦ διακεκριμένου λογίου Ἰωάννου Καρυοφύλλη, ὅστις ἠρνεῖτο τὴν ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ μετουσίωσιν καὶ ἡ ὁποία ἐπέβαλε τὸν ὅρον τοῦτον, χρησιμοποιηθέντα πρότερον καὶ ὑπὸ τοῦ Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου, Μελετίου τοῦ Πηγᾶ καὶ ἄλλων. Τὸ εἰς ἡμᾶς γνωστότερον ἔργον του εἶναι ἡ ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Συνόδου ἐν ἔτει 1672 ὑπὸ τὴν προεδρίαν αὐτοῦ συγκληθείσης ἐνσωματωθεῖσα ὁμολογία αὐτοῦ. Ἡ Σύνοδος αὕτη, τῆς ὁποίας μετέσχον 71 κληρικοὶ Ἕλληνες, Ἄραβες καὶ Ρῶσοι, ἀπεσκόπει ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἀναίρεσιν τῆς ἐξ ἀφορμῆς τῆς Λουκαρείου ὁμολογίας κατηγορίας, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὸ νὰ διατυπώσῃ τὴν Ὀρθόδοξον διδασκαλίαν. Καὶ ἡ μὲν ἀναίρεσις τῆς ἐπὶ καλβινισμῷ κατηγορίας γίνεται ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Συνόδου διὰ παραθέσεως κυρίως περικοπῶν ἐξ ὁμιλιῶν αὐτοῦ τούτου τοῦ Λουκάρεως, δι' ὧν ἀποδεικνύεται, ὅτι οὗτος δημοσίᾳ «ἐνώπιον τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ» ὀρθοδόξως ἐκήρυττε καὶ ὅτι «εἰ καὶ καθ' ὑπόθεσιν Κύριλλος ἦν» ὁ τῆς εἰς αὐτὸν ἀποδιδομένης ὁμολογίας «πατήρ, λαθραίως ταύτην ἐξέδωκε μηδενὸς εἰδότος τῶν ἀνατολικῶν προέδρων»(18). Ἡ δὲ ἔκθεσις τῆς Ὀρθοδόξου διδασκαλίας γίνεται ἐν τῇ ἐνσωματωθείσῃ, ὡς εἴπομεν, εἰς τὰ Πρακτικὰ τῆς Συνόδου ταύτης ὁμολογίας τοῦ Δοσιθέου. Πάντα ὅμως ταῦτα, τά τε Πρακτικὰ δηλαδὴ καὶ ἡ ὁμολογία, εἶναι ἔργον τοῦ Δο-

(16) Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ Ἱ. Καρμίρης ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 588 εὑρίσκει καὶ εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς Ὁμολογίας ταύτης λατινικὰς ἐπιδράσεις. Ἀλλ' ἐκ τῶν ἑπτὰ σημείων, εἰς τὰ ὁποῖα διακρίνει τὴν ἐπίδρασιν ταύτην, μόνον ἓν καθ' ἡμᾶς θὰ ἐχαρακτηρίζετο ὡς λατινίζον (Ι 23: «Ἦτον εἰς τὸν Ἀδὰμ ἡ ἀθωότης καὶ ἡ ἀκακία πρὶν ἁμάρτῃ κατὰ πᾶσαν τελειότητα καὶ δικαιοσύνην ἔμφυτον».

(17) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 708. (18) Ἱ. Καρμίρη ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 718.

σιθέου, ὡς τοῦτο ἐμφαίνεται οὐ μόνον ἐκ τοῦ ἐνιαίου ὕφους αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Δοσιθέου γενομένην ἐν ἔτει 1690 ἔκδοσιν τῆς 'Ομολογίας περιέλαβε καὶ τὰ Πρακτικὰ ὑπὸ νέον τινὰ τίτλον, ἐν τῷ ὁποίῳ τὸ ὅλον ἔργον ἐδηλοῦτο ὡς «συντεθὲν παρὰ Δοσιθέου πατριάρχου...»([19]) Ἐν τῇ ὁμολογίᾳ αὐτοῦ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ ἐπὶ τῇ κατὰ τῶν Λατίνων συγγραφικῇ καὶ τῇ ἄλλῃ δράσει αὐτοῦ κληθεὶς «λατινομάστιξ»([20]) Δοσίθεος, μὴ ἐνδιατρίβων περὶ τὰς λατινικὰς πλάνας, ἀλλ' ἀναιρῶν κυρίως τὸν καλβινισμὸν καὶ γενικῶς τὸν Προτεσταντισμὸν ἐν ὅροις 18 καὶ ἐν ἐρωτήσεσι 4, ἐμφανίζεται παρά τινας λατινικὰς ἐπιδράσεις ὡς «ὁ μεγαλύτερος συμβολικὸς καὶ δογματικὸς ὀρθόδοξος θεολόγος τῆς ἐποχῆς του», «ἔτι δὲ καὶ ὡς πολεμικὸς θεολόγος μεγάλης καὶ ἀποτελεσματικῆς δράσεως»([21]). Μόνον εἰς τὴν τρίτην ἔκδοσιν τῆς 'Ομολογίας (1690) ποιεῖται (ἐν ὅροις ιη΄, ιζ΄ καὶ ι΄) προσθήκας τινὰς στρεφομένας κατὰ τῶν λατινικῶν πλανῶν. Ἡ κυριωτέρα ἐκ τῶν λατινικῶν ἐπιδράσεων, αἵτινες διαφαίνονται ἐν τῇ 'Ομολογίᾳ τοῦ Δοσιθέου, εἶναι κυρίως ἡ περὶ μετουσιώσεως ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ διδασκαλία. Ἀλλ' ὡς καὶ ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς κατὰ τοῦ Καρυοφύλλη συνελθούσης καὶ μνημονευθείσης ἀνωτέρω Συνόδου, ἧς μετέσχε καὶ ὁ Δοσίθεος, ἐμφαίνεται, ἀποσαφεῖται δὲ καὶ ἐκ τῆς πρὸς ὑποστήριξιν ταύτης παραθέσεως ὑπὸ τοῦ Δοσιθέου «ἐν τῷ Ἐγχειριδίῳ κατὰ τῆς καλβινικῆς φρενοβλαβείας» πολυπληθῶν πατερικῶν μαρτυριῶν, οὗτος τὸν ὅρον μετουσίωσις ἐξεδέχετο ὀρθοδόξως, εἰς ἣν ἔννοιαν ἐχρησιμοποιήθη ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ καὶ ὁ ὅρος «μεταστοιχείωσις» καὶ «μεταβολή».

4) Εἰς τὴν περίοδον ταύτην ἐμπίπτει καὶ Ν. Κούρσουλας († 1652) συγγράψας κατὰ τὰ σχολαστικὰ πρότυπα εἰς δύο τόμους «Σύνοψιν τῆς ἱερᾶς Θεολογίας», ἥτις ἐξεδόθη ἐν Ζακύνθῳ μεταγενεστέρως ἐν ἔτεσι 1862 καὶ 1864.

5) Μετὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ αἰῶνος τούτου καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ ἑπομένου ἤκμασαν καὶ οἱ Ἠλίας Μηνιάτης (1669-1714), Κεφαλλήν, γενόμενος εἶτα καὶ ἐπίσκοπος Κερνίκης καὶ Καλαβρύτων, καὶ ὁ Ἀθηνῶν Μελέτιος (†1714). Καὶ ὁ μὲν Μηνιάτης διεκρίθη ὡς ὁ ὑπεροχώτερος ἐκκλησιαστικὸς ῥήτωρ τῶν μετὰ τὴν ἅλωσιν χρόνων. Αἱ εἰς τὴν Μ. Τεσσαρακοστὴν κυρίως ἀναφερόμεναι Διδαχαὶ αὐτοῦ ἐσημείωσαν ὑπὲρ τὰς ὀκτὼ ἐκδόσεις κατὰ τὸν ΙΗ΄ αἰῶνα, ἐπανεκδοθεῖσαι ἐπανειλημμένως καὶ κατὰ τὸν αἰῶνα ἡμῶν. Μολονότι δὲ προσέχει ἱκανῶς καὶ ἐπιτυχέστατα καὶ εἰς τεχνικὴν τοῦ λόγου ἐμφάνισιν, ἀκολουθῶν ἰταλικὰ βοηθήματα καὶ πρότυπα, προσδίδει εἰς τὰ κηρύγματα αὐτοῦ λίαν οἰκοδομητικὸν χαρακτῆρα, ἐξ οὗ ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς τὴν δημώδη γλῶσσαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἐξεφωνήθησαν, κατέστησαν ταῦτα δημοφιλέστατον ἀνάγνωσμα, ἱκανὸν καὶ σήμερον ἔτι νὰ ἑλκύῃ καὶ αὐτοὺς τοὺς λογίους. Συνέγραψε καὶ «Πέτραν σκανδάλου» στρεφομένην κατὰ τῶν παπικῶν πλανῶν, καθὼς καὶ ἄλλα τινά. Ὁ δὲ Ἀθηνῶν Μελέτιος, γεννηθεὶς ἐν Ἰωαννίνοις καὶ χρηματίσας τὸ κατ' ἀρχὰς μητροπολίτης Ἄρτης, ὑπῆρξεν ἐκ τῶν λογιωτέρων τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, συγγράψας πολλὰ καὶ διάφορα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ γνωστότερον εἶναι ἡ εἰς τρεῖς τόμους ἐκδοθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ «Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία», ἐκτεινομένη μέχρι τοῦ τέλους τοῦ δεκάτου ἑβδόμου αἰῶνος. Τέταρτον τόμον ἀναφερόμενον εἰς τὰ τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος γεγονότα προσέθηκεν εἰς αὐτὴν ὁ Γεώργιος Βενδότης.

6. Ὁ δέκατος ὄγδοος αἰὼν παρουσιάζει ἐντονωτέραν τὴν ἐν τῷ δούλῳ ἔθνει καλλιέργειαν τῶν θεολογικῶν γραμμάτων. Κατ' αὐτὸν ἤκμασαν 1) Ὁ Ἱεροσολύμων Χρύσανθος Νοταρᾶς († 1731), σπουδάσας ἐν Κωνσταντινουπόλει, Παταβίῳ καὶ Παρισίοις καὶ χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ θείου του Δοσιθέου Ἱεροσολύμων μητροπολίτης Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης, εἶτα δὲ καὶ διαδεξάμενος αὐτὸν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον. Κατὰ τὸν Στεφανίδην([22]) διε-

(19) Αὐτόθ. σελ. 698. (20) Αὐτόθ. σελ. 696. (21) Αὐτόθ. σελ. 737.
(22) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 709.

κρίθη διὰ τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ ὡς πατριάρχου, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς μαθηματικὰς καὶ ἀστρονομικὰς αὐτοῦ γνώσεις, πρῶτος ἐκ τῶν Ἑλλήνων δεξάμενος τὸ κοπερνίκειον σύστημα, ἐνῷ ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις κατεπολέμησεν αὐτό. Τὸ γνωστότερον ἐκ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Συνταγμάτιον περὶ τῶν μητροπολιτῶν καὶ ἐπισκόπων τῶν πέντε πατριαρχικῶν θρόνων καὶ περὶ ὀφφικίων».

2) Ὁ Κεφαλλὴν Βικέντιος Δαμωδός (1679-1752), σπουδάσας ἐν Βενετίᾳ καὶ Παταβίῳ. Τὸ κύριον σύγγραμμά του εἶναι ἡ «Δογματικὴ Θεολογία», ἀρκούντως ἐκτενὲς ἔργον, τὸ ὁποῖον ὅμως δὲν ἐδημοσιεύθη, σωζόμενον ἐν χειρογράφοις ἀποκειμένοις ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν Βιέννῃ ἑλληνικῆς σχολῆς καὶ ἐν ἁγίῳ Ὄρει. Εἶναι κατανεμημένον εἰς τόμους ἢ βιβλία πέντε καὶ μόνον αἱ ἐπιγραφαὶ τοῦ περιεχομένου του ἐδημοσιεύθησαν προταχθεῖσαι εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀ. Λοντοπούλου ἐκδοθὲν Θεολογικὸν Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως. Κατὰ τὴν σχολαστικὴν μέθοδον συγγεγραμμένον ἠκολουθήθη ὑπὸ τῶν μέχρι τῶν μέσων τοῦ ἑπομένου αἰῶνος συγγραψάντων Δογματικήν.

3) Ὁ ἐκ Χίου ἰατρὸς Εὐστράτιος Ἀργέντης († 1759), γνωστὸς ἐκ τοῦ ἔργου αὐτοῦ «Σύνταγμα κατὰ ἀζύμων», ὅπερ ἔγραψεν ἐγκατεστημένος ἤδη ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ προτροπὴν τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ματθαίου, ὅτε δύο παπικοὶ ἀπεσταλμένοι ἐπεζήτησαν νὰ εἰσαγάγωσι καὶ εἰς τοὺς Ὀρθοδόξους τὴν χρῆσιν ἀζύμων. Συνέγραψε καὶ ἄλλα ἔργα.

4) Ὁ ἐν Κερκύρᾳ γεννηθεὶς Εὐγένιος Βούλγαρις (1717-1806), σπουδάσας ἐν Παταβίῳ Θεολογίαν, Φιλοσοφίαν καὶ Μαθηματικά. Ἐδίδαξεν ἐν Ἰωαννίνοις καὶ τῇ Ἀθωνιάδι σχολῇ, ἀλλ' ὡς ἀναφέρει ὁ Στεφανίδης([23]), ἐπειδὴ ἐδίδασκε τὴν νεωτέραν φιλοσοφίαν, ἐξεδιώχθη ἐξ ἀμφοτέρων τῶν σχολῶν τούτων. Ἐν τέλει κληθεὶς εἰς Ρωσίαν ὑπὸ τῆς αὐτοκρατείρας Αἰκατερίνης ἐγένετο ἀρχιεπίσκοπος Σλαβωνίου καὶ Χερσῶνος, διοικήσας δὲ ἐπὶ δωδεκαετίαν τὴν ἀρχιεπισκοπὴν ταύτην, παρητήθη καὶ μετέβη εἰς Πετρούπολιν ὡς μέλος τῆς αὐτοκρατορικῆς Ἀκαδημείας. Ὁ Εὐγένιος ὑπῆρξεν ἀνὴρ ἐξαιρετικῆς μορφώσεως φιλοσοφικῆς καὶ θεολογικῆς διακρινόμενος καὶ διὰ τὴν γλωσσομάθειαν αὐτοῦ. Συνέγραψε πάμπολλα ἔργα θεολογικά, φιλοσοφικὰ καὶ μαθηματικά, μεταξὺ τῶν ὁποίων γνωστότερα εἶναι τὸ δογματικὸν ἔργον «Θεολογικὸν σύνταγμα», καὶ τὸ ἱστορικὸν «Ἡ ἑκατονταετηρίς», ἀποτελοῦν ἱστορίαν τοῦ πρώτου χριστιανικοῦ αἰῶνος, καθὼς καὶ τὸ οἰκοδομητικὸν διὰ τοὺς πολλοὺς εἰς δύο τόμους «Φιλόθεος ἀδολεσχία», ἐν τῷ ὁποίῳ ἀναπτύσσει διδάγματα ὠφέλιμα ἐξάγων αὐτὰ διὰ πρακτικῆς ἑρμηνείας τμημάτων τῆς Πεντατεύχου.

5) Σύγχρονος τοῦ Εὐγενίου καὶ ἐκ τῆς αὐτῆς πατρίδος ὑπῆρξε καὶ ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (1736-1800), σπουδάσας ἐν Βολωνίᾳ καὶ Παταβίῳ, διαδεχθεὶς δὲ τὸν Εὐγένιον, ὅταν παρητήθη τῆς ἀρχιεπισκοπῆς αὐτοῦ καὶ εἶτα μετατεθεὶς ἐξ αὐτῆς εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀστραχανίου. Συνέγραψε ἀστρονομικά, μαθηματικά, φιλολογικὰ καὶ θεολογικὰ ἔργα μαρτυροῦντα τὴν ἀξιοθαύμαστον ἐν ταῖς ἐπιστήμαις ἐπίδοσιν αὐτοῦ. Τῶν εἰς τὴν ἀστρονομίαν καὶ τὰ μαθηματικὰ ἔργων του ἐγένετο εὔφημος μνεία καὶ ἐπ' ἐσχάτων. Ἐκ δὲ τῶν θεολογικῶν ἔργων αὐτοῦ γνωστότερά εἰσι οἱ ἐν Λειψίᾳ ἐν ἔτει 1766 δημοσιευθέντες ὑπ' αὐτοῦ «Λόγοι εἰς τὴν ἁγίαν καὶ μεγάλην Τεσσαρακοστὴν μετά τινων πανηγυρικῶν, ἐπιφωνηματικῶν καὶ ἐπιταφίων», μάλιστα δὲ τὰ εἰς πολλὰς ἐκδόσεις κυκλοφορήσαντα Κυριακοδρόμια αὐτοῦ εἰς τὰ Εὐαγγέλια καὶ τοὺς Ἀποστόλους τοῦ ἐνιαυτοῦ, τὰ ὁποῖα ἀπετέλεσαν μέχρι καὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν σοβαρὰν πηγήν, ἐξ ἧς ἤντλουν καὶ οἱ μετ' αὐτὸν εἰς τὴν διακονίαν τοῦ ἄμβωνος ἐντεταγμένοι.

6) Φιλοπονώτατος καὶ πολυγραφότατος ὑπῆρξεν ὁ Νάξιος καὶ τελευταίως ἀνακηρυχθεὶς ἅγιος Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης (1748-1806). Ἐκ τῶν πολλῶν καὶ ὀγκωδῶν ἔργων αὐτοῦ γνωστότερά εἰσι τὸ Ἑορτοδρόμιον, καὶ ἡ εἰς ἣν

(23) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 710.

ἀνωτέρω παραπέμπομεν «Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν Νηπτικῶν...», τὴν ὁποίαν μετὰ τοῦ φίλου του Μακαρίου Νοταρᾶ, μητροπολίτου Κορίνθου, συνέταξεν καὶ ἥτις περιέχει ἄφθονον ὑλικὸν ἐκ τῆς γραμματείας τῆς μυστικῆς Θεολογίας, αἱ ἑρμηνεῖαι αὐτοῦ εἰς τὴν Κ. Δ., ἐν ταῖς ὁποίαις ἀκολουθεῖ μάλιστα τὸν Θεοφύλακτον, καὶ τὸ Πηδάλιον αὐτοῦ, ὅπερ εἶναι συλλογὴ καὶ ἑρμηνεία τῶν ἱερῶν κανόνων ἐν χρήσει οὖσα καὶ μέχρι τοῦ νῦν. Αἱ εἰς τὰ ἔργα ταῦτα ὑποσημειώσεις τοῦ Νικοδήμου καταπλήττουσι διὰ τὴν πολυμάθειαν αὐτοῦ. Συνέγραψε καὶ πολλὰ ἄλλα ἔργα οἰκοδομητικοῦ χαρακτῆρος, οἷα ὁ Ἀόρατος πόλεμος, τὰ Πνευματικὰ Γυμνάσματα καὶ τὸ Συμβουλευτικὸν ἐγχειρίδιον, ὅπερ ἀπηύθυνε πρὸς τὸν συγγενῆ αὐτοῦ ἐπίσκοπον Ἱερόθεον.

7) Πολυγραφότατος ὑπῆρξε καὶ ὁ ἐν Ἀθωνιάδι καὶ Χίῳ διδάξας Ἀθανάσιος ὁ Πάριος († 1813), μαθητὴς Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, ὅστις μεταξὺ τῶν πολλῶν ἄλλων συνέγραψε καὶ τὴν ἐν Λειψίᾳ ἐν ἔτει 1806 δημοσιευθεῖσαν «Ἐπιτομὴν εἴτε συλλογὴν τῶν θείων τῆς πίστεως δογμάτων», τῆς ὁποίας βάσις ὑπῆρξε τὸ Θεολογικὸν τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ. Ὁ Ἀθανάσιος ὅμως ἐπωφεληθεὶς τὰς πατρολογικὰς καὶ ἱστορικὰς παραπομπὰς τοῦ θεολογικοῦ κατέστησε τὴν Ἐπιτομὴν αὐτοῦ πληρεστέραν καὶ μᾶλλον πρὸς τοὺς προκεχωρημένους ἐν τῇ Θεολογίᾳ προσαρμοζομένην.

8) Ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ ἔργου τοῦ Εὐγενίου ἐβασίσθη καὶ ὁ Κεφαλλὴν Ἀντώνιος Μοσχόπουλος († 1768), συγγράψας τὴν ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ ἐν ἔτει 1851 δημοσιευθεῖσαν «Ἐπιτομὴν τῆς Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς Θελογίας», ἐν τῇ ὁποίᾳ ἁπλουστεύεται τὸ Θεολογικὸν καὶ καθίσταται κατάλληλον διὰ τοὺς ἐν ταῖς θεολογικαῖς σπουδαῖς ἀρχαρίους.

7. Πρὸς τὸν δέκατον ἔνατον αἰῶνα συμπίπτει καὶ ἡ μερικὴ ἀπελευθέρωσις τοῦ δούλου Ἔθνους καὶ ἡ ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ ἀπελευθερωθέντος τμήματος αὐτοῦ ἵδρυσις τῆς Πανεπιστημιακῆς Θεολογικῆς Σχολῆς καὶ ἡ εἰς ταύτην μετὰ τινα ἔτη ἐπακολουθήσασα ἵδρυσις τῶν θεολογικῶν σχολῶν Χάλκης τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς ἐπί τινα ἔτη λειτουργησάσης σχολῆς τοῦ Σταυροῦ. Ἐν ταῖς σχολαῖς ταύταις ἤρξατο πλέον συστηματικὴ καλλιέργεια τῶν θεολογικῶν γραμμάτων καὶ ἡ δημοσίευσις ἐπιστημονικῶν ἔργων εἰς πάντας τοὺς κλάδους τῆς Θεολογίας ἀναφερομένων. Πρὸ τῆς ἱδρύσεως τῶν σχολῶν τούτων καὶ καθ' ὃν χρόνον τὸ δοῦλον Ἔθνος ἠγωνίζετο διὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτοῦ ἤκμασεν ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ Οἰκονόμων γεννηθεὶς ἐν Τσαριτσάνῃ τῆς Θεσσαλίας (1780) καὶ καταφυγὼν ἅμα τῇ ἐκρήξει τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως εἰς Ὀδησσόν. Ἤδη ἐν Σμύρνῃ διδάσκων εἶχεν ἐκδώσει «Τέχνης ρητορικῆς βιβλία τρία» (Βιέννη 1813), καθὼς καὶ Κατήχησιν. Διακεκριμένος λόγιος καὶ θεολόγος ὠνομάσθη ἐν Ρωσίᾳ ἑταῖρος τῆς αὐτοκρατορικῆς Ἀκαδημείας σύνεδρος τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημίας καὶ ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς Ἀκαδημείας τοῦ Βερολίνου. Ἐκτὸς τῶν ἄλλων συνέγραψε εἰς τέσσαρας ὀγκώδεις τόμους «περὶ τῶν Ο΄ ἑρμηνευτῶν τῆς Παλαιᾶς θείας Γραφῆς», ἔργον δεικνῦον τὴν ἔκτακτον αὐτοῦ πολυμάθειαν, ἀλλὰ καὶ τὴν ὑπέρμετρον αὐτοῦ συντηρητικότητα. Ὁ υἱὸς αὐτοῦ Σοφοκλῆς ἐξέδωκεν εἰς τρεῖς τόμους μέρος τῶν σωζομένων αὐτοῦ συγγραμμάτων. Ἐμπλακεὶς μετὰ τὴν εἰς Ἀθήνας ἐγκατάστασίν του εἰς ὀξεῖς ἀγῶνας μετὰ τοῦ Φαρμακίδου ἐδημοσίευσε διαφόρους διατριβὰς ἀναφερομένας εἰς τὸν Συνοδικὸν τόμον, τὸν ὅρκον τῶν κληρικῶν ἐν τοῖς δικαστηρίοις, περὶ Ζαχαρίου υἱοῦ Βαραχίου κλπ. Ἡ ὑπερσυντηρητικότης αὐτοῦ κατεδείχθη κατὰ τὸν Φιλάρετον Βαφείδην(24) ἐν τοῖς «περὶ γνησιότητος τῶν συγγραμμάτων Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, περὶ Ζαχαρίου υἱοῦ Βαραχίου καὶ τῆς Θεοπνευστίας τῶν Ο΄» ἔργοις αὐτοῦ, ἔνθα ὑπεστήριξε θέσεις μὴ ἀποδεικνυομένας ἐπιστημονικῶς. Ὁ ἀντίπαλος αὐτοῦ Θεόκλητος Φαρμακίδης γεννηθεὶς ἐν Λαρίσῃ τῆς Θεσσαλίας (1784) καὶ σπουδάσας Θεολογίαν ἐν Γοτίγγῃ τῆς Γερμανίας, ὑπῆρξε κριτικώτερος μὲν τούτου, οὐχὶ ὅμως

(24) Ἐκκλ. Ἱστορία τόμ. 4 σελ. 547.

καὶ ἐφάμιλλος κατὰ τὴν πολυμάθειαν, δὲν ἐνεφορεῖτο δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ φρονήματος τοῦ ἀντιπάλου του, κατὰ τοῦ ὁποίου ἐχρησιμοποίει γλῶσσαν ὀξεῖαν καὶ ἄμετρον. Κατὰ τὸν Στεφανίδην([25]) ὁ Φαρμακίδης ἐδίδαξεν ἐν τῇ Ἰονίῳ Ἀκαδημίᾳ καὶ τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, ἕνεκα ὅμως τῶν φιλελευθέρων αὐτοῦ φρονημάτων μετετέθη ἀπὸ τῆς θεολογικῆς εἰς τὴν φιλοσοφικὴν σχολήν(1839). Ὁ Φαρμακίδης ἐξέδωκε καὶ τὴν ἑρμηνείαν εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια τοῦ Ζιγαβηνοῦ καὶ εἰς τὰ λοιπὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. τοῦ Οἰκουμενίου κλπ.

8. Ἐκ τῶν τεθνεώτων καθηγητῶν τῶν μνημονευθεισῶν θεολογικῶν σχολῶν διεκρίθησαν 1) ὁ Κωνσταντῖνος Κοντογόνης († 1878), συγγράψας Ἑβραϊκὴν ἀρχαιολογίαν, δίτομον Πατρολογίαν, Εἰσαγωγὴν εἰς τὰς Γραφὰς καὶ ἕνα τόμον Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἐκτεινόμενον μόνον εἰς τοὺς παλαιοτέρους αἰῶνας, ἐπὶ πλέον δὲ ἐξέδωκε τὸ πρῶτον παρ' ἡμῖν ἐπιστημονικὸν θεολογικὸν περιοδικόν, τὸν «Εὐαγγελικὸν Κήρυκα» (1857-1871), χρηματίσας καὶ δημιουργὸς τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς θεολογικῆς γλώσσης. 2) Ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου καὶ εἶτα ἀρχιεπίσκοπος Σύρου καὶ Τήνου Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος († 1875), ἐκδοὺς ἐπί τινα ἔτη τὸ θεολογικὸν περιοδικὸν «Ἱερομνήμων». Κατὰ τὸν Ἀ. Κυριακὸν([26]) ὑπῆρξεν «εὔγλωττος ἐκκλησιαστικὸς ῥήτωρ, ἀνὴρ εὐφυής, εὐρείας γενικῆς μορφώσεως, θεολογικῶς ἄριστα πεπαιδευμένος, ὡς καθηγητὴς ἐμπνεύσας νέαν ζωὴν τῇ θεολογικῇ σχολῇ» τῶν Ἀθηνῶν. 3) Νικηφόρος Καλογερᾶς († 1896), καθηγητὴς τῆς θεολογικῆς σχολῆς, εἶτα δὲ καὶ ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν καὶ Ἠλείας, παραιτηθεὶς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς. Ἔγραψε Ποιμαντικήν, ἐδημοσίευσε πρῶτος εἰς δύο τόμους τὴν εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου ἑρμηνείαν τοῦ Ζιγαβηνοῦ καὶ σειρὰν εἰς τὰς καθολικὰς ἐπιστολὰς καὶ ἄλλα τινά. 4) Νικόλαος Δαμαλᾶς († 1892), διαπρεπὴς καὶ ζηλωτὴς θεολόγος. Ἐκ τῶν δογματικῶν διατριβῶν αὐτοῦ σπουδαῖον ἔργον ὑπῆρξε τὸ ἐπιγραφόμενον «Περὶ ἀρχῶν». Κατέλιπε εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Κ. Δ., δίτομον ἑρμηνείαν εἰς τὰ τρία Εὐαγγέλια, μέρος δὲ ἐκ τῶν περισωθέντων χειρογράφων αὐτοῦ τῆς ἑρμηνείας του εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην ἐδημοσίευσεν ὁ πρώην Δημητριάδος Γερμανός. 5) Ἔξω τοῦ Πανεπιστημίου, τὸ ὁποῖον ὠνόμαζε πανσκοτιστήριον, ἔδρασε καὶ ὁ κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος ἀποθανὼν Ἀπόστολος Μακράκης (1831-1905), πολλὴν ἐπιδειξάμενος εὐγλωττίαν καὶ ζῆλον ὑπέρμετρον ἐν τῇ καταπολεμήσει τῶν κακῶς ἐχόντων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τριχοτομιστὴς περιῆλθεν εἰς ῥῆξιν πρός τε τὴν Ἱ. Σύνοδον καὶ τὴν θεολογικὴν σχολήν. Ἔγραψεν ἑρμηνείαν τῆς Κ. Δ. καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως, ἑρμηνείαν εἰς τοὺς Ψαλμούς, Κατήχησιν καὶ πολλὰ ἄλλα.

9. Ἐκ τῶν λοιπῶν κατὰ τὸν αἰῶνα ἡμῶν ἀκμασάντων καθηγητῶν τῶν ὡς ἄνω Σχολῶν, τῶν ὁποίων θὰ μνημονεύσωμεν ἐν τῇ περαιτέρω διαπραγματεύσει τῶν ἐπὶ μέρους θεολογικῶν μαθημάτων, περιοριζόμεθα νὰ ἀναφέρωμεν τὸν Φιλόθεον Βρυέννιον († 1918) διατελέσαντα μητροπολίτην Νικομηδείας, ὅστις εὐτυχήσας νὰ ἀνακαλύψῃ χειρόγραφον τῆς «Διδαχῆς τῶν δώδεκα Ἀποστόλων» καὶ δημοσιεύσας αὐτὸ κατέστη διεθνῶς περιφανής. Ὁ αὐτὸς ἐξέδωκε μετὰ προλεγομένων καὶ τὰς δύο ἐπιστολὰς πρὸς Κορινθίους τοῦ Κλήμεντος Ῥώμης. Ὡσαύτως καὶ τὸν πολυγραφότερον τῶν νεωτέρων θεολόγων, διαπρέψαντα δὲ καὶ ὡς Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομον Παπαδόπουλον († 1938), διατελέσαντα καθηγητὴν τῆς Σχολῆς τοῦ Σταυροῦ πρῶτον, εἶτα δὲ καὶ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν. Μεταξὺ τῶν δυσεξαριθμήτων διατριβῶν καὶ τῶν ἄλλων ἔργων αὐτοῦ, κατὰ τὸ πλεῖστον ἱστορικῶν, διακρίνονται αἱ ἐπὶ μέρους Ἱστορίαι τῆς ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, καθὼς καὶ ὁ ἐκδοθεὶς πρῶτος τόμος τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καθὼς καὶ ἕτερος τόμος περὶ Κυρίλλου τοῦ Ἀλεξανδρείας.

---

(25) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 711. (26) Ἐκκλ. Ἱστορία τόμ. 3 σελ. 199.

2. Τὸ κήρυγμα.

1. Ὡς πρὸς τὸ κήρυγμα θὰ ἐσημειοῦμεν, ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως αἰῶνας ὁ ἄμβων φαίνεται μᾶλλον σιγῶν. Δὲν ἀπεμακρύνθη ἐν τούτοις ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία τῶν παραδόσεων αὐτῆς, ἀλλὰ διατηρεῖ εἰς τὰ βάθη τῶν κόλπων της τὰ σπέρματα τῆς παλαιοτέρας ζωῆς, τὰ ὁποῖα ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ δευτέρου αἰῶνος τῆς δουλείας προοιωνίζουσι νέαν βλάστησιν καὶ καρποφορίαν τοῦ κηρύγματος. Ἤδη κατ' αὐτὸν τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς δουλείας μαρτυροῦνται κηρύττοντες ἐν Κωνσταντινουπόλει οὐ μόνον Γεννάδιος ὁ Σχολάριος, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν διαδόχων του οἱ πατριάρχαι Μάξιμος Γ΄, Νήφων ὁ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, καθὼς καὶ οἱ ἱεράρχαι Δανιὴλ ὁ Ἐφέσου, Θεοφάνης ὁ Μηδείας καὶ Ζαχαρίας ὁ Ἀχριδῶν. Κατὰ δὲ τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα συντάσσεται καὶ Κυριακοδρόμιόν τι ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ Μαξίμου τοῦ Πελοποννησίου, σωζόμενον εἰς κώδικας τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν. Ὁ δὲ Πηγᾶς κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Μαξίμου «ἦτον ἴσος κατὰ τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀρετὴν μὲ τοὺς παλαιοὺς ποιμένας καὶ δ ι δ α σ κ ά λ ο υ ς τῆς ἐκκλησίας», τῆς μετὰ ζήλου δὲ διακονίας αὐτοῦ ἐν τῷ κηρύγματι ἔχομεν μαρτύριον τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Εὐαγγελικῆς διδασκαλίας περίοδος» δημοσιευθεῖσαν συλλογὴν τῶν κηρυγμάτων του. Τὸν κατὰ τὸν αὐτὸν δ' αἰῶνα ἀκμάσαντα Μάξιμον τὸν Μαργούνιον, οὗτινος ὀλίγοι ἀτυχῶς περιεσώθησαν εἰς ἡμᾶς λόγοι, ἐξίσωσάν τινες πρὸς τὸν Massillon([27]). Ὡς δ' ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῶν πολυπληθῶν περικοπῶν ἐκ τῶν λόγων αὐτοῦ, τῶν παρατιθεμένων ὑπὸ τοῦ Δοσιθέου ἐν τῇ μνημονευθείσῃ Ὁμολογίᾳ αὐτοῦ καὶ Κύριλλος ὁ Λούκαρις, ὁ πρότερον ἐν Χίῳ καὶ Κρήτῃ κηρύξας, ὡμίλει πυκνῶς καὶ ὡς πατριάρχης. Κατὰ δὲ τὸν ΙΗ΄ αἰῶνα ἐκτὸς τοῦ Μηνιάτου παρουσιάζονται καὶ πολλοὶ ἄλλοι κηρύττοντες, δημοσιεύονται δὲ πλείονα τοῦ ἑνὸς Κυριακοδρόμια ἐν Βενετίᾳ, Ἰασίῳ καὶ Λειψίᾳ, οἷα τὸ «Βιβλίον καλούμενον Κυριακοδρόμιον...» Ἀγαπίου τοῦ Κρητός, τὸ «Ἀποστολικὸν δίκτυον» τοῦ Νικολάου Μαυροειδῆ, τὸ «Βιβλίον καλούμενον Αὐλὸς ποιμενικὸς» τοῦ Προκοπίου τοῦ Πελοποννησίου, «ἡ Πνευματικὴ κιθάρα» τοῦ Μητροπολίτου Σεραφεὶμ τοῦ Πισσιδείου, ἡ εἰς δύο τόμους συλλογὴ τῶν ὁμιλιῶν καὶ λόγων τοῦ Ἰωάσαφ Κορνηλίου, ἐν ᾗ περιλαμβάνεται καὶ «ἐγχειρίδιον ρητορικὸν περὶ τοῦ ἐξυφαίνειν διδαχάς», ἤτοι εἶδός τι Ὁμιλητικῆς. Συλλογαὶ δὲ λόγων ἐδημοσιεύθησαν καὶ ὑπὸ τῶν Νικοδήμου ἱεροκήρυκος τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, Σπυρίδωνος Μήλια ἐξάρχου πατριαρχικοῦ, ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀποστολικὴ σαγήνη» ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου τοῦ ἐκ Λίνδου, ἡ «Τράπεζα πνευματικὴ» ὑπὸ Καισαρίου Δαπόντε καὶ ἄλλων. Κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ἐσημείωσεν ἔκτακτον κυκλοφορίαν καὶ ὁ ἐν ἔτει 1528 συγγραφεὶς «Θησαυρὸς Δαμασκηνοῦ» περιέχων καὶ ἑπτὰ λόγους, καθὼς καὶ ἐξήγησιν τοῦ Πάτερ ἡμῶν, ὅστις εἰς διάστημα 17 ἐτῶν (1765-1782) ἐξεδόθη πεντάκις, ἐπανειλημμένως δ' ἐπανεξεδόθη καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας. Ἐξ ἄλλου πολυάριθμοί εἰσιν οἱ ἀναφερόμενοι κατ' ὄνομα ἱεροκήρυκες κατὰ τοὺς ΙΖ΄ καὶ ΙΗ΄ αἰῶνας, τῶν ὁποίων περισώζονται λόγοι ἀνέκδοτοι εἰς διαφόρους κώδικας ἢ καὶ ἐδημοσιεύθησαν μεμονωμένοι τινὲς λόγοι. Τινὲς τούτων εἶναι Μελέτιος ὁ Συρίγος, οὗτινος 53 λόγοι ἀπαγγελθέντες ἐν τῷ Πατριαρχείῳ Κωνσταντινουπόλεως σώζονται ἐν τοῖς χειρογράφοις τοῦ Ἁγιοταφικοῦ μετοχίου· ὁ Ἄρτης Βλάσιος Γαβριὴλ συγγράψας ὁμιλίας εἰς τὰς Κυριακὰς τοῦ ἐνιαυτοῦ· Φιλόθεος ὁ Προσαλέντης, οὗτινος σώζονται 29 λόγοι ἀπαγγελθέντες ἐν Κερκύρᾳ καὶ Ζακύνθῳ· Ἀγάπιος ὁ Λοβέρδος, οὗτινος σώζονται ἀνέκδοτοι «Διδαχαὶ» κλπ. Μεταξὺ δὲ τούτων ἐξέχουσαν κατέλαβε θέσιν Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλός (1714-1779), ὅστις μετ' ἔγκρισιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου περιώδευσεν ἀνὰ τὰς πόλεις καὶ τὰ χωρία τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας, τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, τῆς Ἠπείρου καὶ τῶν Ἰονίων

(27) Ἴδε Π. Τρεμπέλα, Ὁμιλητικήν, σελ. 123. Ἐξ αὐτῆς λαμβάνονται καὶ τὰ ἐνταῦθα περὶ τοῦ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην κηρύγματος στοιχεῖα.

νήσων μετ' ἀποστολικῆς αὐταπαρνήσεως ἐλκύων τὰ πλήθη διὰ τοῦ δημώδους ἅμα καὶ εὐαγγελικοῦ κηρύγματός του. Κτησάμενος δὲ καὶ καθ' ὃν χρόνον ἔτι ἔζη τὴν φήμην ἁγίου ἐπεσφράγισε τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ διὰ τοῦ αἵματός του.

2. Περιέργως κατὰ τὴν περίσδον ταύτην ἐκαλλιεργήθη καὶ ἡ θεωρία τοῦ κηρύγματος, ὡς ἐμφαίνεται οὐ μόνον ἐκ τῆς συγγραφῆς τοῦ Ἰωάσαφ Κορνηλίου, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων ἔργων. Οὕτως ὁ Γεράσιμος Βλάχος κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα συνέγραψε «Διδασκαλίαν περὶ τοῦ ἀκραιφνοῦς τρόπου τοῦ διδάσκειν τὸ θεῖον καὶ ἱερὸν εὐαγγέλιον» εἰς κεφάλαια δέκα· ὁ Μελέτιος Ἀθηνῶν συνέγραψε «ρητορικὴν περὶ τοῦ πῶς δεῖ ὁμιλίαν συγγράφειν»· καὶ ὁ Γεώργιος Σουγδουρῆς ὅμοιον ἐγχειρίδιον· καθὼς καὶ ὁ Φρ. Σκοῦφος «Τέχνην ρητορικήν»· ὡσαύτως ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον καὶ Βικέντιος ὁ Δαμφδός. Ὁ ἐν Πάτμῳ δὲ Μακάριος μετέφρασεν ἐκ τοῦ λατινικοῦ «ἔκθεσιν κανόνων ρητορικῶν ἱεροκήρυξι μάλιστα συμβαλλομένην». Καὶ ὁ Σωφρόνιος Λειχούδης συνέγραψε περὶ τὸ 1680 «Περὶ ρητορικῆς θείας τε καὶ ἀνθρωπίνης» βιβλία 4.

3. Ὁ δέκατος ἕνατος δὲ αἰών, μάλιστα ὅτε τμῆμα τοῦ ἔθνους ἠλευθερώθη, παρουσιάζει τὸ κήρυγμα πυκνότερον καὶ εἰς μεγαλυτέραν ἄνθησιν, συμβαλόντων εἰς αὐτὴν οὐ μόνον τοῦ Κωνσταντίνου Οἰκονόμου καὶ τοῦ Βάμβα καὶ τοῦ Δούκα καὶ τοῦ μετέπειτα ἀρχιεπισκόπου Ζακύνθου Διονυσίου Λάτα, ἀλλὰ καὶ ἄλλων κληρικῶν, μάλιστα τῶν ἐπί τινα χρόνον συνεργασθέντων μετὰ τοῦ δεξιῶς τὸν λόγον χειριζομένου Ἀ. Μακράκη κληρικῶν, εἶτα δὲ καὶ τῶν περὶ τὸν σύλλογον τῆς Ἀναπλάσεως συνδραμόντων δοκίμων ἱεροκηρύκων λαϊκῶν τε καὶ κληρικῶν.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς δουλείας ἐκυκλοφόρησαν καὶ σχετιζόμενα πρὸς τὴν Ἁγιολογίαν οὐχὶ μὲν πρωτότυπα, ἀλλ' εὐπρόσδεκτα ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἔργα, οἷα ὑπὸ Μαξίμου Μαργουνίου «Βίοι ἁγίων ἐκ τῶν συναξαρίων μεταφρασθέντες», καθὼς καὶ ὁ «Νέος Παράδεισος» ὑπὸ Ἀγαπίου, «Καλοκαιρινὴ» περιέχουσα τοὺς βίους τῶν κατὰ τὸ ἔαρ ἑορταζομένων ἁγίων· «Νέος Θησαυρὸς» ὑπὸ Γεωργίου Σουγδουρῆ· «Νέον ἐκλόγιον» καὶ Συναξαριστὴς ὑπὸ Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου.

Τοσαῦτα περὶ τῆς ἐν γένει θεολογικῆς κινήσεως ἐν τῷ δούλῳ ἔθνει.

3. *Ρωσικὴ Θεολογία.*

1. Μάξιμος ὅμως ὁ Γραικός († 1556), περὶ οὗ ὁ ἀοίδιμος καθηγητὴς Γρηγ. Παπαμιχαὴλ ἐδημοσίευσεν ὀγκώδη τόμον ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐν Ρωσίᾳ δρᾶσιν καὶ τὰ παθήματα αὐτοῦ καθὼς καὶ δύο ἄλλοι, Ἕλληνες καὶ αὐτοί, ἀδελφοί, οἱ Ἰωαννίκιος καὶ Σωφρόνιος Λειχοῦδαι ἔδωσαν ὤθησιν εἰς τὴν περαιτέρω καλλιέργειαν τῶν θεολογικῶν γραμμάτων καὶ ἐν Ρωσίᾳ. Σοβαροὶ θεολόγοι δράσαντες καὶ συγγράψαντες ἐν Ρωσίᾳ ὑπῆρξαν· ὁ Ἀδὰμ Ζοιρνικάβιος, λουθηρανὸς ἐπιστραφεὶς εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν καὶ συγγράψας «Περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐκ μόνου τοῦ Πατρός», «Πραγματεῖαι ἐννέα καὶ δέκα» (1771-1776)· ὁ ἱδρυτὴς καὶ ἐμπνευστὴς τῆς ἐν Κιέβῳ προτεσταντιζούσης πως σχολῆς Θεοφάνης Προκοποβίκιος (1681-1736), διατελέσας πρύτανις τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ἀκαδημείας τοῦ Κιέβου, εἶτα δὲ καὶ ἀρχιεπίσκοπος Νοβογορόδου. Εἰσαγαγὼν ἐν Ρωσίᾳ τὴν προτεσταντικὴν σχολαστικὴν μέθοδον ἐγένετο πατὴρ τῆς συστηματικῆς Θεολογίας ἐν τῇ πατρίδι του, ἡ πρώτη δ' ἔκδοσις τῆς εἰς τόμους ὀκτὼ Ὀρθοδόξου χριστιανικῆς Θεολογίας αὐτοῦ ἐγένετο μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1773-1779. Εἰς τοὺς θεολόγους τοὺς περὶ τὸν Προκοποβίκιον ἀνήκει καὶ ὁ Πλάτων μητροπολίτης Μόσχας συγγραφεὺς καὶ ἄλλων, ἀλλὰ καὶ τῆς γνωστῆς Κατηχήσεως. Κατήχησιν προσλαβοῦσαν διὰ τοὺς Ρώσους τὸ κῦρος συμβολικοῦ βιβλίου ἐξέδωκε (1870) καὶ ὁ μετέπειτα μητροπολίτης Μόσχας Φιλάρετος Ντροζντώφ, δὲν ἀπεδόθη ὅμως εἰς αὐτὴν τὸ αὐτὸ κῦρος καὶ ὑπὸ τῶν Ὀρθοδόξων Ἑλληνικῶν Ἐκκλησιῶν. Ὁ μητροπολίτης Μόσχας

Μακάριος (Βουλγάκωφ) († 1882) ἐδημοσίευσε σπουδαῖον ἔργον εἰς πέντε τόμους ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν καὶ Ὀρθόδοξος Δογματική», ἅτινα μετεφράσθησαν καὶ εἰς τὴν Γαλλικήν (1857 καὶ 1859-1860), καθὼς καὶ Ἐγχειρίδιον Δογματικῆς μεταφρασθὲν καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν ὑπὸ Νεοφύτου Παγίδα (1882). Σοβαρώτερον φαίνεται νὰ ὑπῆρξε τὸ δίτομον ἔργον τοῦ Φιλαρέτου (Γκουμιλέφσκυ). Τὰ ἔργα ταῦτα τοῦ Μακαρίου καὶ Φιλαρέτου ἔδωκαν ὤθησιν ἰδίᾳ εἰς περαιτέρω δογματικὰς σπουδάς. Μεταξὺ τῶν νεωτέρων δογματικῶν θεολόγων ἐκτιμᾶται πολὺ παρὰ τοῖς Ρώσοις, ἰδίᾳ διὰ τὴν Ἐκκλησιολογίαν αὐτοῦ, ὁ Ἀλέξιος Στεφάνοβιτς Κομιάκωφ (1804-1860). Περὶ τὴν ἱστορίαν ἐνησχολήθη ὁ μνημονευθεὶς Μακάριος Βουλγάκωφ συγγράψας δωδεκάτομον ἱστορίαν τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας ἐκτεινομένην μέχρι τοῦ Πατριάρχου Νίκωνος (1652-1653) καὶ ὁ Σ. Γκολουμπίνσκη. Ὁ Α. Δημητριέβσκη[28] ἠσχολήθη μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς λατρείας τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Συνέγραψε: «Περιγραφὴν τῶν λειτουργικῶν χειρογράφων» (1895), «Τὴν λατρείαν τῆς μεγάλης καὶ Διακαινησίμου ἑβδομάδος ἐν Ἱερουσαλὴμ κατὰ τοὺς Θ΄ καὶ Ι΄ αἰῶνας», «Τὰ ἀρχαιότερα Εὐχολόγια καὶ Τυπικὰ τῶν Ἐκκλησιῶν Ἱεροσολύμων καὶ Κωνσταντινουπόλεως». Γενικῶς ἀπὸ τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος ἡ καλλιέργεια τῶν θεολογικῶν γραμμάτων ἐν ταῖς ρωσικαῖς ἐκκλησιαστικαῖς Ἀκαδημείαις ἐσημείωσε σπουδαίαν ἐπίδοσιν, ὡς μαρτυρεῖ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι δύο τῶν πολυγραφοτέρων καθ' ἡμᾶς καθηγητῶν, οἱ ἀοίδιμοι Χρυσόστομος Παπαδόπουλος καὶ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ὑπῆρξαν τρόφιμοι καὶ τῶν Ἀκαδημειῶν τούτων[29].

Τοσαῦτα περὶ τῆς θεολογικῆς κινήσεως ἐν ταῖς Ὀρθοδόξοις Ἐκκλησίαις τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τέλους τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος.

---

(28) Β. Στεφανίδου, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 713.

(29) Πλείονα περὶ τῆς ἀναπτύξεως τῆς Θεολογίας ἐν Ρωσίᾳ καθὼς καὶ βιβλιογραφίαν ἐπ' αὐτῆς ἴδε ἐν ἄρθρῳ Russie τοῦ M. Gordillo ἐν τῷ Λεξικῷ Vacant, Mangenot καὶ Aman τόμ. 14 στήλ. 333 καὶ ἑξῆς, ὡς καὶ ἐν Jugie, Theologia Dogmatica Chr. Orientalium τόμ. II, σελ. 569 καὶ ἑξῆς.

ΔΥΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

1. *Λουθήρειος Θεολογία (ΙΣ' αἰών).*

1. Ἡ νεωτέρα ἐν τῇ Δύσει Θεολογία ἄρχεται ἀπὸ τοῦ Λουθήρου καὶ τῶν λοιπῶν Μεταρρυθμιστῶν, ἐν ἀρχῇ δὲ παρουσιάζει χαρακτῆρα πρακτικόν, διότι οὗτοι μετὰ τῶν συνεργατῶν ἐνέμειναν κατὰ τοὺς πρώτους χρόνους κυρίως καὶ μάλιστα εἰς τὸ κήρυγμα. Ἡ ἀνάγκη ὅμως τοῦ νὰ δικαιολογήσωσι τὴν ἀπόσχισιν αὐτῶν ἀπὸ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐνωρίτατα ὥθησεν αὐτοὺς εἰς ἐρεύνας ἱστορικάς, καρπὸς τῶν ὁποίων ὑπῆρξεν ἡ ἀπὸ τοῦ 1559 καὶ ἑξῆς δημοσίευσις τοῦ ἐκ δεκατριῶν τόμων ἀποτελουμένου ἔργου τοῦ Ματθίου Φλακκίου, τοῦ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Ecclesiastica Historia, ἐν τῷ ὁποίῳ σοβαρῶς ἐρευνῶνται αἱ πηγαὶ καὶ διεξάγεται πολεμικὴ κατὰ τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας. Ὅταν δέ τις λάβῃ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ Λούθηρος δὲν ἐξεκίνησεν ἐν τῇ μεταρρυθμιστικῇ σταδιοδρομίᾳ αὐτοῦ μὲ τὸν σκοπὸν νὰ ἐπικρίνῃ τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς Ἐκκλησίας του, ἀλλὰ μόνον νὰ ἐπιθέσῃ τέρμα εἰς τὰς ἐπισυμβαινούσας καταχρήσεις, ἐξηγεῖ πῶς ἡ συγγραφὴ δογματικῶν συγγραφῶν δὲν παρουσιάζεται ὡς πρωτεύων καὶ ἐξ ἀρχῆς κύριος σκοπὸς τῶν περὶ τὸν Λούθηρον θεολόγων. Ἐντεῦθεν καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Φιλίππου Μελάγχθωνος δημοσιευθὲν ἐν ἔτει 1521 πρῶτον ἔργον τῆς λουθηρανικῆς συστηματικῆς Θεολογίας ὑπὸ τὸν τίτλον Loci communes (=Τόποι κοινοὶ ἢ κύριαι ἔννοιαι) ἦτο μᾶλλον ἠθικὴ ἢ δογματική.

2. Ἐνταχθεὶς εἰς τὸ τάγμα τῶν Αὐγουστινιανῶν ὁ Λούθηρος (1483-1546), κατόπιν εὐχῆς, ἣν ἐποιήσατο εἰς ἡλικίαν 22 ἐτῶν ὑπὸ τὸ κράτος φόβου, ὃν ἐδοκίμασεν ἐν ὥρᾳ καταιγίδος καταλαβούσης αὐτὸν ἐν ὁδοιπορίᾳ, ἐπεζήτει ὡς μοναχὸς τὴν σωτηρίαν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ διὰ τῆς μοναχικῆς ἀσκήσεως. Ἐπιδοθεὶς δὲ ἐν τῇ μονῇ εἰς τὴν σπουδὴν τῶν συγγραφῶν τοῦ Αὐγουστίνου ἀπεδέχθη τὴν περὶ ἀπολύτου προορισμοῦ διδασκαλίαν τούτου, ἐδέξατο δ' ἐπίδρασιν ἐν ἀρχῇ βαθεῖαν ἔνθεν μὲν ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Occam καὶ ἄλλων σχολαστικῶν ὀπαδῶν τῆς Ὀνοματοκρατίας, ἔνθεν δὲ ἀπὸ τῶν μυστικῶν τῶν ἀκολουθούντων τὰς τάσεις τοῦ Βερνάρδου. Καὶ συνεχόμενος ἐν ἀρχῇ ὑπὸ ἀγωνίας ἐκ τῆς ἀμφιβολίας περὶ τῆς σωτηρίας του, ἣν ἐνέπνεεν αὐτῷ τὸ Ρωμ. α' 17 «δικαιοσύνη Θεοῦ ἐν αὐτῷ ἀποκαλύπτεται», τὸ ὁποῖον ἐξεδέχετο οὐχὶ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς δικαιώσεως, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ἐπακολουθοῦν χωρίον ὡς ἐκδήλωσιν τῆς δικαίας ἐν ὀργῇ κρίσεως τοῦ Θεοῦ, ὅτε ἔπειτα ὡς καθηγητὴς τῆς Ἐξηγητικῆς ἐν τοῖς πανεπιστημίοις τῆς Ἐρφούρτης καὶ Βιττεμβέργης ἀνεκάλυψεν, ὅτι ἡ ἀληθὴς ἔννοια τοῦ ὅρου δικαιοσύνη ἐν τῷ χωρίῳ εἶναι ἡ τῆς σωζούσης ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς δωρεὰν παρεχομένης χάριτος, ἠλευθερώθη μὲν ἀπὸ τῆς συνεχούσης αὐτὸν ἀγωνίας, κατέληξε δὲ εἰς φρόνημα, ὅπερ θὰ καθίστατο ἡ βάσις καὶ τὸ θεμέλιον τῶν μετέπειτα ἀναπτυχθεισῶν θεολογικῶν αὐτοῦ ἰδεῶν. Ἐπιθυμῶν δέ, ὡς εἴπομεν, νὰ τεθῇ τέρμα εἰς ἀξιοκατακρίτους καταχρήσεις τῆς Ἐκκλησίας του, ὅτε ὁ μοναχὸς Ἰωάννης Τέτσελος ἐπώλει ἀνὰ τὴν Σαξωνίαν παπικὰς ἀφέσεις, ἐπιθυμῶν, ὅπως προκληθῇ γενικωτέρα συζήτησις ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, κατὰ τὴν τότε κρατοῦσαν συνήθειαν, προσεκόλλησεν ἐπὶ τῆς θύρας τοῦ ἀνακτορικοῦ ναοῦ τῆς Βιττεμβέργης τὰς 95 θέσεις του, ἐντύπους εἰς γλῶσσαν λατινικήν(1517). Ἐν αὐταῖς διεκήρυττεν ὅτι ὁ πάπας δὲν ἠδύνατο ν' ἀπαλλάξῃ ἀπὸ ποινῶν, τὰς ὁποίας δὲν εἶχεν αὐτός, ἀλλ' ὁ Θεός, ἐξουσίαν νὰ ἐπιβάλῃ· ὅτι ὁ πάπας ὡς πρὸς τὰς ποινὰς τοῦ πουργατορίου δὲν εἶχεν ἐξουσίαν μεγαλυτέραν οἱουδήποτε ἄλλου ἐπισκόπου ἢ ἐφημερίου ἐν τῇ ἐνορίᾳ αὐτοῦ· ὅτι ὁ ἀληθὴς θησαυρὸς τῆς Ἐκκλησίας εἶναι τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον τῆς δόξης καὶ χάριτος τοῦ Θεοῦ. Δὲν ἀπεσχίζετο ὅμως ὁ Λούθηρος τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ, ἀλλὰ παρὰ τὴν δημοσίευσιν τῶν θέσεών του τούτων παρέμενε μοναχὸς τῆς ρω-

μαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς ἐπιστολήν τινα πρὸς Λέοντα Ι΄ (Μαΐου 30 τοῦ 1518) ἀποκαλεῖ τὴν θέλησιν τοῦ πάπα φωνὴν τοῦ Θεοῦ(1). Πλῆγμα ἰσχυρὸν κατὰ τῆς ρίζης ὁλοκλήρου τοῦ ἱεραρχικοῦ συστήματος κατήνεγκεν ὁ Λούθηρος ἐν ἔτει 1520 ὅτε παρέδωκεν εἰς τὸ πῦρ τὸ Κανονικὸν δίκαιον τῆς ἐκκλησίας του καὶ εἰς Ἀναφοράν τού τινα πρὸς τοὺς εὐγενεῖς τῆς Γερμανίας διεκήρυξεν, ὅτι οἱ κληρικοὶ δὲν διακρίνονται τῶν λαϊκῶν, καὶ ὅτι πάντες οἱ πιστοὶ εἶναι ἱερεῖς καὶ ὡς ἐντολοδόχοι τούτων λειτουργοῦσιν ἐν τῷ ναῷ οἱ ἱερεῖς, δικαιούμενοι ἀκατακρίτως νὰ ἀποθέσωσιν, ὁποτεδήποτε θελήσωσι, τὴν ἀνατεθειμένην αὐτοῖς ἐντολήν. Εἰς δὲ τὸ ἐπιγραφόμενον «Βαβυλώνειος αἰχμαλωσία τῆς Ἐκκλησίας» ἔργον του ἀπορρίπτει τὴν περὶ opus operatum περὶ μυστηρίων διδασκαλίαν, δέχεται δὲ δύο μόνον μυστήρια, τὸ Βάπτισμα καὶ τὴν Εὐχαριστίαν, καὶ ὡς πρὸς τὸ δεύτερον τοῦτο μυστήριον ἀπορρίπτει τὴν περὶ μετουσιώσεως ἐν αὐτῷ καὶ τὴν περὶ θυσίας διδασκαλίαν δεχόμενος τὸν ἐναρτισμόν. Αἱ κύριαι γραμμαὶ καὶ διδασκαλίαι τῆς λουθηρείου θεολογίας περιελήφθησαν εἰς τὴν Αὐγουσταίαν ὁμολογίαν, τὴν συγγραφεῖσαν ὑπὸ τοῦ Μελάχθονος, συγγράψαντος ἐν τῷ μεταξὺ καὶ ἑρμηνείαν τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς, καθὼς καὶ εἰς τὴν Ἀπολογίαν αὐτῆς, ἔργον καὶ ταύτην τοῦ Μελάχθωνος, ὅπως καὶ εἰς τὰ Σμαλκαδικὰ ἄρθρα καὶ τὰς δύο Κατηχήσεις τοῦ Λουθήρου, ἅτινα πάντα ἀπετέλεσαν τὰ συμβολικὰ βιβλία τῶν Λουθηρανῶν.

3. Οὕτως ἡ Λουθήρειος θεολογία συνοψίζεται εἰς τὰ ἑξῆς: Ὁ ἄνθρωπος οὐδὲν δύναται νὰ πράξῃ, ὥστε δι' ἰδίας ἀξιομισθίας νὰ σωθῇ, σώζεται δὲ ἐνσωματούμενος εἰς τὸν Χριστὸν καὶ ἑνούμενος μετ' αὐτοῦ διὰ μόνης τῆς πίστεως. Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν δὲν σώζεται διὰ τῆς τηρήσεως τοῦ νόμου καὶ τῶν ἀγαθῶν ἔργων. Ἡ πίστις ὅμως ἡ σώζουσα αὐτὸν εἶναι τοιαύτη, ὥστε ἔχει ὡς καρπὸν αὐτῆς καὶ τὰ ἀγαθὰ ἔργα. Καταντῶν ὅμως εἰς ὑπερβολὴν ἐν τῇ ἀντιλήψει, ὅτι τὰ ἔργα τοῦ νόμου μόνον κατάκρισιν ἐπάγουσιν, ἀπηύθυνέ ποτε εἰς τὸν Μελάχθωνα τὴν προτροπὴν «pecca fortiter» (=ἁμάρτανε σφόδρα)(2). Ἡ δικαίωσις ἐξ ἄλλου ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τοῦ Λουθήρου ὡς ἐξωτερικῶς ἐπαγομένη. Διέκρινε δηλαδὴ ὀξέως μεταξὺ δικαιώσεως καὶ ἁγιασμοῦ μὴ δεχόμενος, ὅτι ἀμφότερα ταῦτα ἀποτελοῦσι δύο διαφόρους ὄψεις μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς, συγχρόνου δέ, ἐνεργείας τῆς σωζούσης χάριτος.

Ἀπορρίπτων πᾶσαν παράδοσιν, ὑποστηρίζων δὲ ὅτι καὶ αἱ σύνοδοι ὑπόκεινται εἰς πλάνην καὶ ἀρνούμενος πᾶσαν ἐξουσίαν καὶ κῦρος εἰς τὸν πάπαν, ἐξῆρεν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὸ κῦρος τῆς Γραφῆς, τῆς ὁποίας ἐδέχετο ἐν ὑπερβολῇ τὴν θεοπνευστίαν, τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ ἀποκλινόντων εἰς τὸ νὰ θεωρῶσι τοὺς θεοπνεύστους συγγραφεῖς ὡς ἁπλᾶ ὄργανα τοῦ Πνεύματος, ὡς ἡ κιθάρα εἰς χεῖρας τοῦ κιθαρῳδοῦ, ἀπέκλειεν ὅμως τοῦ κανόνος τῆς Π. Δ. ὡς ἀπόκρυφα τὰ δευτεροκανονικὰ βιβλία αὐτῆς. Ποιεῖται ἐπὶ πλέον διάκρισιν μεταξὺ διαφόρων βαθμῶν ἀξίας, ἣν ἔχουσι τὰ διάφορα βιβλία τῆς Γραφῆς, λέγων, ὅτι «τὸ τέταρτον εὐαγγέλιον καὶ ἡ πρώτη ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννου, καθὼς καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, ἰδίᾳ αἱ πρὸς Ρωμαίους, Γαλάτας καὶ Ἐφεσίους καὶ ἡ πρώτη τοῦ Πέτρου ταῦτά εἰσι τὰ δεικνύοντά σοι τὸν Χριστὸν» ἐνῷ «ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου εἶναι τελεία ἐ ξ ἀ χ ύ ρ ο υ ἐπιστολή, συγκρινομένη πρὸς ταῦτα, διότι δὲν ἔχει τι τὸ εὐαγγελικόν». Ἀπέδιδεν ὡσαύτως πλάνην εἰς τὸν Στέφανον ἐν Πράξ. ζ΄ 2 ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ Γενέσ. ιϐ΄ 1-4.

4. Ὡς πρὸς «τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ», φράσιν σημαίνουσαν κατὰ τὸν Λούθηρον τὸ Εὐαγγέλιον τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, τὸ ταυτιζόμενον γενικῶς μετὰ τῶν Ἁγίων Γραφῶν, ἐδίδασκεν οὗτος, ὅτι μετὰ τῶν μυστηρίων ἀποτελεῖ τὰ μέσα τῆς χάριτος. Εἰς τὰ μυστήρια ἐν τοῖς πρώτοις συγγράμμασιν αὐτοῦ κατηρίθμει ὁ Λούθηρος καὶ τὴν ἐν τῇ μετανοίᾳ ἄφεσιν.· Ἀλλ' εἰς τὰ Σμαλκαδικὰ ἄρθρα ἀπεκλείσθη αὕτη ἀπ' αὐτῶν. Ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱεραρχίαν ἐκήρυττεν, ὅτι αὕτη δὲν ἀποτελεῖ τὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις δὲν εἶναι ὠργανωμένον καθί-

(1) Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 270 ὑποσ. 7. (2) Αὐτόθ. σελ. 275.

δρυμα, ἀλλὰ πρωτίστως «κοινωνία τῶν ἁγίων», κοινωνία τῶν ἀληθῶς πιστευόντων, ὡς ἐκ τούτου δὲ αὐτη εἶναι ἀόρατος. Ἐν τούτοις ὁ Μελάγχθων εἰς τοὺς Τόπους αὐτοῦ ἐτόνιζεν, ὅτι ἡ ἐκκλησία δὲν εἶναι ὄνειρόν τι οὐτοπίας, ἀλλ' ὑφίσταται ὑπὸ συγκεκριμένην μορφὴν καὶ ἔχει ὡρισμένα σημεῖα τῆς πραγματικότητός της.

2. Ζβίγγλιος.

1. Ὁ ἐν Ἑλβετίᾳ ἡγηθεὶς τῆς Μεταρρυθμίσεως Ζβίγγλιος ἐγεννήθη τῇ 1 Ἰανουαρίου 1484 καὶ ἀπέθανεν ἐν ἔτει 1531. Ἦτο λοιπὸν κατὰ ἑπτὰ μόνον ἑβδομάδας νεώτερος τοῦ Λουθήρου, γεννηθέντος τῇ 10 Νοεμβρίου 1483. Διάφορος ὅλως τοῦ Λουθήρου κατά τε τὴν ἰδιοσυγκρασίαν καὶ τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι ὁ Ζβίγγλιος εἶχεν ἐπηρεασθῆ βαθύτερον ἐκείνου ὑπὸ τοῦ Ἀνθρωπισμοῦ (Humanismus) καὶ δὲν διῆλθε διὰ τῶν ἐσωτερικῶν κρίσεων, τὰς ὁποίας ἐδοκίμασεν ὁ Λούθηρος, ὅστις βαθμηδὸν ἀπέσεισε τὸν ζυγὸν τοῦ κύρους τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἐφ' ἱκανὰ ἔτη ὑπῆρξε λειτουργός. Οὐδὲ ἡ πρώτη ἀφορμὴ τῆς περαιτέρω σταδιοδρομίας του ὑπῆρξεν ἡ διδασκαλία περὶ δικαιώσεως, ὡς ἡ τοῦ Λουθήρου. Ὁ Ζβίγγλιος ἐξεκίνησεν ἐν τῇ διαμορφώσει τῆς θεολογίας του ἀπὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ Προορισμοῦ ἢ τῆς θείας προθέσεως. Ἐπὶ πλέον ὁ Ζβίγγλιος δὲν ἦτο μόνον θρησκευτικός, ἀλλὰ καὶ κοινωνικὸς μεταρρυθμιστής, ἐπεκτείνων τὰς περὶ ἠθικοῦ ἀνακαινισμοῦ προσπαθείας του καὶ ἐπὶ τοῦ Κράτους. Ἐξεγερθεὶς κατὰ τοῦ ἐμπορίου τῶν συγχωροχαρτίων ἐν ἔτει 1518, δὲν διέρρηξεν εὐθὺς τὰς μετὰ τοῦ πάπα σχέσεις. Μόλις ἐν ἔτει 1522 περιῆλθεν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Κωνσταντίας ἔν τινι δημοσίᾳ συνδιαλέξει ὑποστηρίξας, ὅτι οὐδαμοῦ τῆς Γραφῆς ἐμποδίζεται ἡ κατὰ τὴν Τεσσαρακοστὴν κατάλυσις τοῦ κρέατος. Ἐπηκολούθησαν τρεῖς ἄλλαι δημόσιαι συνδιαλέξεις ὑπὸ τὴν προστασίαν τῶν ἐν Ζυρίχῃ ἀρχῶν καὶ πρὸς προπαρασκευὴν τῆς πρώτης ἐν ἔτει 1523 ἐδημοσίευσε τὰ 67 ἄρθρα τῆς πίστεώς του. Ἐν αὐτοῖς διακηρύττει πρωτίστως τὴν ἐπάρκειαν τοῦ ἐξιλαστηρίου θανάτου τοῦ Κυρίου ὡς τοῦ ἑνός, αἰωνίου καὶ ὑψίστου ἱερέως ἀπορρίπτει ὅτι ἡ Εὐχαριστία εἶναι θυσία, δεχόμενος ὅτι μόνον ἀνάμνησις τῆς μιᾶς θυσίας τοῦ Γολγοθᾶ εἶναι αὕτη καὶ ὅτι οὐδεὶς ἄλλος ἐκτὸς τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀναγκαῖος μεσίτης. Ἐξ ἑτέρου βεβαιοῖ, ὅτι ὁ Χριστιανὸς δὲν ὑποχρεοῦται νὰ τηρῇ κανόνας περὶ φαγητῶν καὶ ποτοῦ, τοὺς ὁποίους ὁ Χριστὸς δὲν καθώρισεν, οὐδὲ πρέπει νὰ παρεμποδίζηται ὁ γάμος τῶν κληρικῶν, ἀλλ' οὐδὲ πρέπει οἱ πιστοὶ νὰ καλῶσιν ἄλλον ἐπὶ γῆς πατέρα εἰ μὴ μόνον τὸν ἕνα ἐν οὐρανοῖς Πατέρα. Ἀπορρίπτει ὡσαύτως τὴν περὶ ἐξομολογήσεως καὶ ἐπιτιμίων, καθὼς καὶ τὴν περὶ καθαρτηρίου πυρὸς διδασκαλίαν. Ἡ δευτέρα συνδιάλεξις διεξήχθη ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς λειτουργίας καὶ κατὰ τὴν τρίτην συνδιάλεξιν ἀπεφασίσθη νὰ παύσῃ ἡ τέλεσις αὐτῆς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις. Πλήρης κατάλυσις τῆς ρωμαϊκῆς λατρείας ἐπηκολούθησε μετ' ἀπομακρύνσεως πάντων τῶν ἱερῶν λειψάνων καὶ τῶν εἰκόνων καὶ τῶν θυσιαστηρίων καὶ τῶν λυχνιῶν ἐκ τῶν ναῶν, ταφέντων μὲν καὶ πάλιν τῶν ὀστῶν τῶν ἁγίων, ἐξαλειφθεισῶν δὲ καὶ ἀπὸ αὐτῶν ἔτι τῶν τοίχων πασῶν τῶν ἐξεικονιζομένων παραστάσεων, καὶ ἀναχωνευθέντων τῶν ἀργυρῶν καὶ χρυσῶν σκευῶν, ἅτινα ὡς μέταλλα πλέον μετὰ τῶν πολυτίμων ἀμφίων ἐπωλήθησαν. Ὡς ὁ Λούθηρος, οὕτω καὶ ὁ Ζβίγγλιος, ἐθεώρει ὡς μόνον κανόνα τῆς πίστεως τὴν Γραφήν, ἀπέρριπτεν ὅμως τὴν Ἀποκάλυψιν. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διδασκαλίαν περὶ Προορισμοῦ συνεφώνει κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὸν Λούθηρον, ἐδέχετο ὅμως ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν σεσωσμένων καὶ προωρισμένων δὲν περιωρίζετο εἰς τοὺς βεβαπτισμένους μόνον, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὰ θνήσκοντα ἀβάπτιστα νήπια γονέων Χριστιανῶν ἐσώζοντο, καθὼς καὶ πᾶς ἀβάπτιστος, ἀλλ' ἐνάρετος οἷοι οἱ Σωκράτης, Ἀριστείδης, Νουμᾶς, Κάτων, Σκιπίων καὶ αὐτοὶ οἱ μυθικοὶ Θησεὺς καὶ Ἡρακλῆς ἦσαν σεσωσμένοι. Πρὸς τὸν Λούθηρον διεφώνησεν ὀξέως ὡς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας. Ὁ Ζβίγγλιος ὑπεστήριζεν, ὅτι εἰς τὸ Κυρια-

κὸν Δεῖπνον ὁ Χριστὸς εἶναι παρὼν «διὰ τῆς θεωρίας τῆς πίστεως» καὶ ὅτι τὰ ἴδη τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου παραμένουσιν ἁπλᾶ σύμβολα, τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ μετὰ τὴν Ἀνάληψιν ὄντος ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς γῆς. Εἰς τοῦτο ὁ Λούθηρος ἀντέτασσεν, ὅτι ἐν οὐρανῷ ὁ Χριστὸς κάθηται ἐν δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ, ἡ δεξιὰ δὲ αὕτη εἶναι πανταχοῦ παροῦσα καὶ ὁ Χριστὸς συνεπῶς κατ' ἀντίδοσίν τινα τῶν ἰδιωμάτων τῆς θείας αὐτοῦ φύσεως εἰς τὴν ἀνθρωπίνην εἶναι πανταχοῦ παρών. Μέση τις ἐκδοχὴ ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τοῦ Καλβίνου, ὅστις, ἐνῷ ἀπέρριπτε τὴν ἀπανταχοῦ παρουσίαν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἐδέχετο, ὅτι ὁ Χριστὸς μεταλαμβάνεται πνευματικῶς ὑπὸ τοῦ πιστεύοντος καὶ ὅτι διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μεταδίδει τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ δύναμιν εἰς τὸν λαμβάνοντα μετὰ πίστεως τὸ Κυριακὸν δεῖπνον.

2. Ὁ Ζβίγγλιος ἐννοῶν καὶ διὰ τῆς βίας νὰ ἐπιβάλῃ τὰς ἰδέας αὐτοῦ καὶ ἀποκλείσας τὴν εἰς τὰς καθολικὰς πόλεις τῆς Ἑλβετίας μεταφορὰν σίτου, ἅλατος, οἴνου, χάλυβος καὶ σιδήρου, ἀντιμετώπισε τοὺς λαβόντας τὰ ὅπλα ἀποκεκλεισμένους καὶ ἐν μάχῃ πρὸς αὐτοὺς ἐφονεύθη, διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὴν συνέχισιν τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ Καλβῖνος.

3. Ἰωάννης Καλβῖνος.

1. Ὁ Ἰωάννης Καλβῖνος (1509-1564) ἐγεννήθη ἐν Νουαγιὼν τῆς ἐν Γαλλίᾳ Πικαρδίας καὶ ἐνωρὶς εἰς ἡλικίαν 18 ἐτῶν ἐδέχθη τὴν μοναχικὴν κουράν. Προσχωρήσας εἰς τὴν Μεταρρύθμισιν, ἐπειδὴ δὲν ἠδύνατο νὰ παραμένῃ ἐν τῇ ρωμαιοκαθολικῇ Γαλλίᾳ, ἐδραπέτευσεν ἐξ αὐτῆς καὶ καταφυγὼν εἰς τὴν Βασιλείαν τῆς Ἑλβετίας συνέγραψεν ἐκεῖ τὸ κύριον ἔργον αὐτοῦ **Institutio religionis christianae** (1536), εἰς τὸ ὁποῖον ἐξέθετε τὰς ἰδέας του κατὰ τρόπον κλασσικόν, καταστὰς δι' αὐτοῦ περίδοξος μεταξὺ τῶν Διαμαρτυρομένων. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ὁ Καλβῖνος ἐγκατεστάθη εἰς Γενεύην, ὁπόθεν ἐξωρίσθη μὲν ἐν ἔτει 1538, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐπανεγκατεστάθη εἰς αὐτήν (1541), συγγράψας δὲ μετ' ὀλίγον τὰς **Ordonnances Ecclésiastiques** ἐκυριάρχησεν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ θέσας εἰς ἐφαρμογὴν κατασκοπείαν, εἰρκτήν, ἐξορίαν, βασανιστήρια καὶ θανατικὰς ἐκτελέσεις πρὸς ἐπιβολὴν τῶν διατάξεων τούτων, διὰ τῶν ὁποίων ἐρρυθμίζετο οὐ μόνον ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωσις, ἀλλὰ καὶ ὁ χριστιανικὸς βίος τῶν πολιτῶν.

2. Αἱ ἰδιάζουσαι εἰς τὸν Καλβῖνον διδασκαλίαι ὡς πρὸς μὲν τὸ κῦρος τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι ὅτι ἀπέρριπτεν, ὅτι τοῦτο στηρίζεται ἐπὶ ἐξωτερικῶν ἀποδείξεων καὶ ἐπὶ τοῦ κύρους τῆς ἐκκλησίας. Ἡ περὶ τῆς θεοπνευστίας αὐτῆς πεποίθησίς μας βασίζεται εἰς τὸ **testimonium Spiritus sancti**, εἰς τὴν μαρτυρίαν δηλαδὴ τὴν ὁποίαν τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον παρέχει εἰς τὸν ἀναγινώσκοντα τὴν Γραφὴν πιστόν, εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ὁποίου λαλεῖ ἀμέσως διὰ τῶν ἐμπνεύσεων αὐτῆς ἡ Γραφή. Ὡς πρὸς δὲ τὸν προορισμόν, ἐνῷ συνεφώνει κατὰ τὰς κυρίας γραμμὰς πρὸς τὸν Λούθηρον, ἐτόνιζε περισσότερον οὐ μόνον τὴν ἐλευθερίαν τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ ἐν τῷ προορίζειν, ὑποστηρίζων, ὅτι ἐὰν ὁ Θεὸς δὲν προώριζε κυριαρχικῶς, ἡ σώζουσα χάρις θὰ ἔπαυε νὰ εἶναι χάρις. Ἐπὶ πλέον ἡ περὶ προορισμοῦ διδασκαλία του περιελάμβανε καὶ τὴν βουλὴν τῆς ἀποδοκιμασίας τῶν μὴ προωρισμένων εἰς σωτηρίαν. Κατὰ τὸν Καλβῖνον δηλαδὴ ὁ Θεὸς δι' αἰωνίας βουλῆς καὶ ἀποφάσεως αὐτῆς προώρισε τὴν σωτηρίαν διά τινας ἀνθρώπους, καὶ τὴν αἰωνίαν καταδίκην διὰ τοὺς ἄλλους. Ἡ πρόγνωσις τοῦ Θεοῦ δὲν ἐξηγεῖ κατ' αὐτὸν τὴν σκλήρυνσιν τῆς καρδίας, ἀλλ' αὕτη προέρχεται ἐκ παρεμβάσεως τοῦ Θεοῦ ἀνεξαρτήτου τῆς προγνώσεώς του. Τὸ νὰ ἐρευνᾷ δέ τις τοὺς λόγους τῆς τοιαύτης βουλῆς τοῦ Θεοῦ, ἐθεώρει ὁ Καλβῖνος σχολαῖον πάντῃ, διότι οὐδὲν μεῖζον καὶ ὑψηλότερον τῆς θείας θελήσεως. Καὶ αὐτὴ ἡ πτῶσις τοῦ Ἀδὰμ καὶ ἡ ἐν αὐτῷ κατάρρευσις τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος ἐγένετο καθ' ἣν διάταξιν ὥρισεν ἡ κυριαρχικὴ θέλησις τοῦ Θεοῦ, μολονότι μεταγενεστέρως ἐξεφράσθη

περὶ τούτου μετριώτερον(3). Ὡς πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν διέκρινεν ὡς ὁ Λούθηρος μεταξὺ ὁρατῆς καὶ ἀοράτου Ἐκκλησίας. Καὶ ἡ μὲν ἀόρατος περιλαμβάνει κατ' αὐτὸν τοὺς ἐκλεκτούς, ἡ δὲ ὁρατὴ πάντας ἐν γένει τοὺς μετέχοντας τῶν δύο μυστηρίων, τοῦ βαπτίσματος δηλαδὴ καὶ τοῦ Κυριακοῦ δείπνου. Ὡς πρὸς τὸ Κυριακὸν δεῖπνον εἴπομεν ἀνωτέρω πῶς ἐξεδέχετο αὐτό. Ὡς πρὸς δὲ τὸ βάπτισμα ἐξεδέχετο αὐτὸ ὡς ἐχέγγυόν τι καθαρισμοῦ. Εἶναι τοῦτο ὅμοιον πρὸς νομικόν τι μέσον μαρτυροῦν τὴν συγχώρησιν τοῦ πιστεύοντος οὐ μόνον διὰ τὰς πρότερον, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰς ἐν τῷ μέλλοντι ἁμαρτίας, καὶ ὑπενθυμίζον διαρκῶς τὴν νέαν ζωὴν ἐν Χριστῷ καὶ τὴν ἁγιάζουσαν χάριν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

4. Ἡ Μεταρρύθμισις ἐν Ἀγγλίᾳ.

1. Ἡ ἐν τῇ Ἀγγλίᾳ εἰσαχθεῖσα Μεταρρύθμισις καθώρισε τὴν διδασκαλίαν αὐτῆς εἰς τὰ 39 ἄρθρα τῆς πίστεως, ἅτινα προῆλθον κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ ἀρχιεπισκόπου Cranmer, καὶ προσκλίνουσι πρὸς τὸν μεμετριασμένον Καλβινισμόν. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι τὸ Εὐχολόγιον τῆς Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας παρουσιάζεται καθολικίζον. Ἀλλ' ὡς παρατηρεῖ ὁ Κ. Δυοβουνιώτης(4), κατὰ μὲν τὰ ἄρθρα τῆς πίστεως κρινομένη ἡ Ἐκκλησία αὕτη «δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ μᾶλλον λουθηρανίζουσα καλβινικὴ ἢ καλβινίζουσα λουθηρανική», κατὰ δὲ τὸ τελετουργικὸν αὐτῆς ἐξεταζομένη «δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ μᾶλλον καθολικίζουσα προτεσταντικὴ ἢ προτεσταντίζουσα καθολική».

Οὕτω διεμορφώθη ἡ νεωτέρα προτεσταντικὴ Θεολογία βασιζομένη ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῆς Γραφῆς καὶ προσλαβοῦσα καθαρῶς δογματικὸν χαρακτῆρα. Ἐκτὸς δὲ τῶν δογματικῶν ἔργων, ἅτινα συνέγραψαν οἱ ἡγούμενοι καὶ ἀρχηγοὶ τῆς Διαμαρτυρήσεως, καὶ εἰς τὰ ὁποῖα περιελαμβάνετο καὶ ἡ διαπραγμάτευσις τῆς Ἠθικῆς, ἀξιομνημόνευτον τυγχάνει καὶ τὸ ἔργον τοῦ Μαρτίνου Chemnitz († 1586), μαθητοῦ τοῦ Μελάχθωνος, φέρον τὸν αὐτὸν τίτλον Loci Theologici. Γενικῶς δὲ θὰ ἠδύνατο νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι κατὰ τὰ ὑπὸ τῶν ἀρχηγῶν τούτων συγγραφέντα πρότυπα συνετάχθησαν πᾶσαι αἱ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην Δογματικαὶ τῶν Διαμαρτυρομένων, μὴ ἀπαλλαγεῖσαι μὲν εὐθὺς τοῦ σχολαστικοῦ χαρακτῆρος, διακριθεῖσαι ὅμως διὰ τὸν βιβλικὸν αὐτῶν χρωματισμόν. Καὶ αἱ μὲν λουθηρανικαὶ Δογματικαὶ παρουσιάζουσι μάθησιν ἀξιολογωτέραν τῶν καλβινικῶν, αὗται ὅμως διακρίνονται διὰ τὴν δροσερότητα καὶ ἁπλότητά των, ἀλλὰ καὶ διὰ ριζοσπαστικωτέραν ἀπόσεισιν τῆς Παραδόσεως. Τῆς κεχωρισμένης διαπραγματεύσεως τῆς Δογματικῆς ἀπὸ τῆς Ἠθικῆς εἰσηγητὴς ἐγένετο ὁ Γεώργιος Calixtus (1634).

5. Κίνησις περὶ τὴν Ἐξηγητικήν.

1. Ἐφ' ὅσον δὲ βάσις τῆς Προτεσταντικῆς Θεολογίας ὑπῆρξεν ἡ Γραφή, ἐπόμενον ἦτο νὰ καλλιεργηθῇ καὶ ἡ ἑρμηνεία αὐτῆς. Εἰς τὴν πρὸς νέας δὲ μεθόδους ἑρμηνείας τροπὴν τῆς σπουδῆς τῆς Γραφῆς συνετέλεσεν ἡ ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἀρξαμένη θεραπεία τῶν κλασσικῶν σπουδῶν, νέα δὲ ἐγκαινίζεται περίοδος ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς ἐξηγήσεως ὑπὸ τοῦ ρωμαιοκαθολικοῦ Ἐράσμου, τοῦ εὐμενῶς μὲν ἐν ἀρχῇ διατεθέντος πρὸς τὸ κίνημα τοῦ Λουθήρου, ἀλλ' εἶτα καταπολεμήσαντος αὐτό. Ὁ Ἔρασμος διὰ τῆς παραφράσεως αὐτοῦ τῆς Κ. Δ. καὶ τῶν σημειώσεών του εἰς αὐτὴν ἀξιολογωτάτην συνεβάλετο συμβολὴν εἰς τὴν κρείττονα ἐξήγησιν τῆς Γραφῆς(5). Οὗτος καλῶς διέκρινε τὸν

(3) Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 300-301. Τούτῳ κατηκολουθήσαμεν ἐν πολλοῖς καὶ διὰ τὰ σημειωθέντα περὶ Λουθήρου καὶ Ζβιγγλίου.

(4) Λόγος ἐπὶ τῇ ἐγκαθιδρύσει τῶν πανεπιστ. ἀρχῶν 1931-1932 σελ. 4.

(5) Κατὰ τὰς σημειώσεις τοῦ ἀοιδίμου διδασκάλου ἡμῶν Ἐμμ. Ζολώτα.

ἑλληνισμὸν τῶν Ο' καὶ τῆς Κ. Δ. ἀπὸ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης τῶν δοκίμων, ἡ ἑρμηνεία δ' αὐτοῦ εἶναι κυρίως φιλολογική, δι' ἧς καταπολεμεῖται ὁ τρόπος τῆς ἐξηγήσεως τῶν Σχολαστικῶν καὶ ἡ αὐθαίρετος ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία τούτων. Ἐνῷ δὲ μέγιστον ἐπεδείξατο ζῆλον εἰς τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ., συνίστα ὡς ἀπαραίτητον τὴν σπουδὴν τῆς ἑβραϊκῆς, ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γλώσσης, ἔτι δὲ καὶ τὸν θρησκευτικὸν ζῆλον καὶ τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ ὡς ἀπαραίτητα προσόντα τοῦ ἑρμηνευτοῦ. Κατὰ τὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν καὶ ὁ Λούθηρος συνέταξεν ἑρμηνείαν τῶν Ψαλμῶν, τῆς Γενέσεως, τῆς ἐν τῷ Ὄρει διδασκαλίας, πολλῶν περικοπῶν τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου καὶ διεξοδικὴν ἑρμηνείαν τῆς πρὸς Γαλάτας ἐπιστολῆς. Ἔγραψε προοίμια εἰς τὰ βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, τῶν ὁποίων ἀξιολογώτατα εἶναι τὸ εἰς τὴν πρὸς Ρωμαίους καὶ τὸ εἰς τοὺς Ψαλμούς. Καὶ ἡ γνῶσις του μὲν τῶν γλωσσῶν τῆς Γραφῆς ἦτο μετριωτάτη, διὰ τῆς μεγαλοφυΐας του ὅμως μεγάλα περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Γραφῆς κατώρθωσεν. Εἰς τὴν πλείστου λόγου ἀξίαν μετάφρασιν τῆς Π. Δ. (1521-1534) ἐπωφελήθη τὰ ἔργα τοῦ Νικολάου Λειρανοῦ. Ὁ Ζβίγγλιος περὶ τὴν ἐμπειρίαν τῆς γλώσσης τῆς Γραφῆς καὶ περὶ τὴν σαφήνειαν ὑπερεῖχε τοῦ Λουθήρου. Ἔγραψεν ἐν εἴδει σχολίων ἑρμηνείας εἰς τὴν Γένεσιν, τὴν Ἔξοδον, τὸν Ἡσαΐαν καὶ τὸν Ἱερεμίαν, καὶ ὑπομνήματα εἰς τὰ Εὐαγγέλια. Αἱ ἑρμηνεῖαι του εἶναι μὲν ἀξιόλογοι, χρησιμοποιεῖ ὅμως ἐν αὐταῖς τὴν ἀλληγορίαν περισσότερον τοῦ Λουθήρου. Ἀναντιρρήτως ὑπέρτερος τούτων περὶ τὴν ἑρμηνείαν τυγχάνει ὁ Καλβῖνος, ὅστις ἡρμήνευσεν ὁλόκληρον τὴν Κ. Δ. πλὴν τῆς Ἀποκαλύψεως. Ὡσαύτως ἡρμήνευσε τὴν Πεντάτευχον, τοὺς Ψαλμοὺς καὶ τοὺς Προφήτας. Ὁ Καλβῖνος ἀποφεύγει τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν, ρέπει ὅμως ἐπὶ τὴν δογματικὴν ἐξήγησιν κατὰ τὴν ἀνάγκην τοῦ πνεύματος τῶν καιρῶν. Ἀξίας μνείας ἑρμηνευτὴς τυγχάνει καὶ ὁ Θεόδωρος Βέζα († 1605), ὅστις διέπρεψε καὶ ὡς κριτικὸς καὶ ἐξηγητὴς τῆς Κ. Δ. καὶ διεκρίθη διὰ τὴν πολυμάθειαν καὶ φιλολογικὴν αὐτοῦ ἐμπειρίαν, καθὼς καὶ ὁ Πισκάτωρ διακριθεὶς διὰ τὰς ἀπειροκάλους μέν, ἀλλὰ πιστὰς ἑρμηνείας αὐτοῦ. Κατὰ τοὺς αὐτούς που χρόνους διέτριψαν περὶ τὴν σπουδὴν τῆς Γραφῆς ἀξιολογώτατα καὶ οἱ Ὁλλανδοί, οἵτινες μολονότι προσέδωκαν εἰς τὴν ἑρμηνείαν αὐτῶν πολεμικὸν χαρακτῆρα, διεκρίθησαν ὡς ὑπέρτεροι τῶν ἄλλων περὶ τὴν ἐμπειρίαν τῆς γλώσσης. Ἔξοχος τῆς Ὁλλανδικῆς σχολῆς ἑρμηνευτὴς ἀπεδείχθη ὁ Ἀβόλφος Lampe, ὅστις διὰ τῆς ἑρμηνείας αὐτοῦ εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον οὐ μικρὸν συνεβάλετο περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῆς Γραφῆς. Κατὰ τῆς ὑπεράκρου περὶ τὸ δογματικὸν μέρος τῆς Θεολογίας σπουδῆς τῶν ἐν Ὁλλανδίᾳ διαμαρτυρομένων ἀντέδρασεν ὁ Ἰωάννης Coccejus († 1669), οἱ τῆς σχολῆς δ' αὐτοῦ οὐκ ὀλίγον προὐβίβασαν τὰς ἐξηγητικὰς σπουδάς.

6) *Τὸ κήρυγμα ἐν ταῖς Προτεσταντικαῖς Ἐκκλησίαις.*

1. Τὸ κήρυγμα ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως προσέλαβε νέαν σοβαρωτάτην καὶ λίαν ἀξιόλογον ὥθησιν. Ὁ Λούθηρος, ῥήτωρ ἐκ φύσεως, ἤδη πρὶν ἢ ἀποσχισθῇ τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ ἐκήρυττε καὶ πρότερον, ἀλλ' ἀπὸ τοῦ 1515 εἰς τὸν ἐνοριακὸν ναὸν τῆς Βιττεμβέργης. Καί τινες μὲν τῶν παλαιοτέρων λόγων του ἀποτελοῦσι συνθέσεις σχολαστικοῦ τύπου εἰς τὴν λατινικήν. Ταχέως ὅμως τὸ κήρυγμά του ἤρχισε νὰ γίνεται εἰς τὴν γερμανικὴν στρεφόμενον περὶ θέματα καθαρῶς πρακτικοῦ χαρακτῆρος. Μετέπειτα ἀποτινάξας ὁλοτελῶς τὴν σχολαστικὴν μέθοδον ἐπεδόθη εἰς τὴν βιβλικὴν ὁμιλίαν καὶ ἔδωκεν ὁριστικὴν ὥθησιν εἰς τὸ προτεσταντικὸν κήρυγμα πρὸς βιβλικὰς κατευθύνσεις καθιερώσας ὡς γλῶσσαν αὐτοῦ τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ. Ἐδείχθη ἀκαταπόνητος ἐν τῇ ἀσκήσει τῆς διακονίας τοῦ κηρύγματος, μὴ ἀφιστάμενος ταύτης καὶ ὅταν ἀκόμη κλονισθείσης σοβαρῶς τῆς ὑγείας του κατελαμβάνετο κατὰ τὴν διάρκειαν τούτου ὑπὸ λιποθυμιῶν. Τελευταίαν φορὰν ἐκήρυξε τὴν 14 Φεβρουαρίου

1546 καὶ μετά τινας ἡμέρας ἐτελεύτησεν. Ὡς ἦτο ἐπόμενον τὸ κήρυγμά του ἐπέδρασε σοβαρῶς καὶ ἐπὶ τοῦ κηρύγματος τῶν ὀπαδῶν του, οὕτω δὲ τὸ λουθηρανικὸν κήρυγμα ἀπέβη καθαρῶς βιβλικόν, ἐπυκνώθη δὲ σοβαρῶς. Ἐκ τῶν ὀπαδῶν του τούτων διεκρίθησαν οἱ Brentz, Mathesius, Urbanus Rhegius, Agricola, Linck, Ὀσίανδρος, Μελάγχθων, Hyperius καὶ ἄλλοι.

2. Τὸ κήρυγμα τοῦ Ζβιγγλίου ἐξ ἄλλου διεκρίνετο διὰ τὴν μεγάλην σαφήνειάν του, ἡρμήνευε δὲ κατ' αὐτὸ ὁλόκληρα βιβλία τῆς Γραφῆς ἐν συνεχείᾳ, οἷον τὸ κατὰ Ματθαῖον, τὰς Πράξεις, τὴν Α΄ πρὸς Τιμόθεον καὶ τὴν πρὸς Ἑβραίους. Ὑπῆρξεν ἐν τούτοις ὑποδεέστερος τοῦ Λουθήρου. Ὁ Καλβῖνος ἐχαρακτηρίσθη ὡς ἐξηγητὴς ρήτωρ, διότι εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐμβριθῆ ἐξήγησιν τῶν Γραφῶν οὐ μόνον κατέληγε πάντοτε εἰς πρακτικὰς ἐφαρμογάς, ἀλλὰ καὶ ἐξεδήλου θερμότητα συναισθήματος. Πλέον τῶν δισχιλίων λόγων, τοὺς ὁποίους ἐξεφώνησε μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1549 καὶ 1560, ἀποδεικνύουσι τὴν ἐπιμέλειαν αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν εὐχέρειαν, μεθ' ἧς ἤσκει τὸ ἔργον τοῦ κηρύγματος. Οὗτοι ἐξεφωνήθησαν ἐκ τοῦ προχείρου, περιεσώθησαν δὲ ὑπὸ στενογράφων ἢ ταχυγράφων. Ἑστερημένοι ρητορικῆς λαμπρότητος παρουσιάζονται πλούσιοι εἰς στοιχεῖα πνευματικῆς ζωῆς. Ἐν Σκωτίᾳ διεκρίθη καὶ ὁ στενῶς συνδεδεμένος πρὸς τὸν Καλβῖνον Ἰωάννης Knox (1505-1572), ἐν Ἀγγλίᾳ δὲ ὁ Hugh Latimer (1490-1555), ὁ Νικόλαος Ridley καὶ ὁ Ἰωάννης Bradford.

Ἱκανὰ ταῦτα, ἵνα παράσχωσι γενικήν τινα εἰκόνα τῆς ἀναπτυχθείσης κατὰ τὸν πρῶτον αἰῶνα τῆς Μεταρρυθμίσεως Προτεσταντικῆς Θεολογίας.

7. *Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία.*

1. Τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Θεολογίαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους διετύπωσεν ἡ ἐπιμονῇ τοῦ αὐτοκράτορος Καρόλου Ε΄ συγκληθεῖσα ὑπὸ τοῦ πάπα Παύλου Γ΄ κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1545 καὶ ἐν Τριδέντῳ συνελθοῦσα Σύνοδος, ἡ ἐπανειλημμένως διακόψασα τὰς ἐργασίας αὐτῆς (1547, 1562) καὶ εἰς τρεῖς περιόδους συνεχίσασα ταύτας, ἵνα περατώσῃ αὐτὰς κατὰ Δεκέμβριον τοῦ 1563 ἐπὶ Παύλου Δ΄. Κατὰ τὸν Fisher(6) πρῶτον ζήτημα, περὶ ὃ ἐνδιέτριψεν ἡ Σύνοδος αὕτη, ἦτο αἱ αὐθεντικαὶ πηγαὶ τοῦ δόγματος, καὶ ἐπ' αὐτοῦ διεκηρύχθη τὸ ἰσόκυρον τῆς Παραδόσεως πρὸς τὴν Γραφήν, τῶν ἀποφάνσεων τῆς Ρώμης περιβληθεισῶν δι' ἀποστολικοῦ κύρους καὶ τῆς Βουλγάτας προβληθείσης ὡς αὐθεντικῆς μεταφράσεως, εἰς δὲ τὸν κανόνα τῆς Π. Δ. περιληφθέντων ὡς κανονικῶν καὶ τῶν ὑπὸ τῶν Διαμαρτυρομένων χαρακτηριζομένων ὡς Ἀποκρύφων, ὑφ' ἡμῶν δὲ ὡς δευτεροκανονικῶν λογιζομένων, καὶ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς καθοριζομένης ὡς δεκάτης τετάρτης ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου. Ἐπὶ πλέον διεκηρύχθη, ὅτι ἡ ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς ἔδει νὰ εἶναι πάντοτε σύμφωνος πρὸς τὴν ὑπὸ τῆς μητρὸς Ἐκκλησίας κρινομένην ὀρθὴν ἔννοιαν αὐτῆς. Ὡς πρὸς τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα ἐξηνέχθη ἀνάθεμα κατὰ παντὸς ἀρνουμένου, ὅτι ὁ Ἀδὰμ διὰ τῆς παραβάσεως κατά τε τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν ἐτράπη ἐπὶ τὸ χεῖρον καὶ δι' αὐτοῦ εἰς πάντας ἀνθρώπους ὁ θάνατος εἰσῆλθεν, διὰ δὲ τοῦ βαπτίσματος αἱ ἀξιομισθίαι τοῦ Χριστοῦ, ἐφ' ὧν βασίζεται ἡ σωτηρία, μεταβιβάζονται τόσον εἰς τὰ νήπια, ὅσον καὶ εἰς τοὺς λαμβάνοντας αὐτὸ εἰς ὥριμον ἡλικίαν. Διὰ τοῦ βαπτίσματος συγχωρεῖται ἡ προπατορικὴ ἐνοχή, ἀπομένει ὅμως ἀνένοχος ἡ ἐπιθυμία, ὠθοῦσα μὲν εἰς τὸ κακόν, ἀλλ' ἐπάγουσα ἐνοχὴν μόνον καθ' ὅσον ὑποχωροῦμεν εἰς αὐτήν. Ὡς πρὸς τὴν δικαίωσιν διεκηρύχθη ἡ μετὰ τῆς χάριτος συνεργία τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως, ἥτις ὁσονδήποτε καὶ ἂν ἐξησθένησε, δὲν ἐξηλείφθη ὑπὸ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, ἀλλὰ καὶ διατηρεῖ κλίσιν πρὸς τὸ ἀγαθόν. Οἱ ἄνθρωποι δικαιοῦνται διὰ τῆς ἀξιομισθίας τοῦ πάθους τοῦ Κυρίου, γινόμενοι δίκαιοι. Ὡς πρὸς τὴν προ-

(6) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 328 καὶ ἑξῆς.

παρασκευὴν τῆς δικαιώσεως ἐνεργεῖ ἡ προκαταρκτικὴ χάρις, ἣν ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ δεχθῇ ἢ νὰ ἀπωθήσῃ. Παρὰ τῷ δεχομένῳ ταύτην ἐγγεννᾶται ἡ πίστις, οὕτω δὲ ἀρχίζει νὰ ἐλπίζῃ οὗτος εἰς τὸ θεῖον ἔλεος, νὰ ἀγαπᾷ τὸν Θεὸν καὶ νὰ μισῇ τὴν ἁμαρτίαν καὶ νὰ διατίθεται ὅπως λάβῃ τὸ βάπτισμα. Διὰ τοῦ βαπτίσματος ἀναγεννώμεθα πνευματικῶς ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ δικαίωσις ἐπιδέχεται μὲν αὔξησιν, περιλαμβάνει ὅμως εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τήν τε ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν καὶ τὸν εἰς ὃν ἔπειτα ὁ πιστὸς αὐξάνει ἁγιασμόν. Καὶ δὲν ἐπιτρέπεται μὲν νὰ ἀμφιβάλλῃ τις περὶ τοῦ ἐλέους τοῦ Θεοῦ, ἀποβλέπων ὅμως εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἀσθένειαν δέον νὰ φοβῆται καὶ ἐν τρόμῳ νὰ κατεργάζεται τὴν σωτηρίαν αὐτοῦ. Ὡς πρὸς τὸν προορισμόν, πολὺ ὀλίγα ἐλέχθησαν ἐν τῇ Συνόδῳ διακηρυχθέντος τούτου ὡς μυστηρίου κεκαλυμμένου καὶ μόνον δι' εἰδικῆς ἀποκαλύψεως δυναμένου τινὸς νὰ πληροφορηθῇ, ὅτι ἐξελέγη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Διὰ δὲ τοὺς ἐκπίπτοντας τῆς χάριτος διεκηρύχθη, ὅτι τὸ μυστήριον τῆς μετανοίας διανοίγει τὴν ὁδὸν τῆς ἀνακτήσεως τῆς χάριτος. Τὰ στάδια ταύτης εἶναι ἡ ἐξομολόγησις, ἡ ἄφεσις, καὶ ἡ ἱκανοποίησις διὰ νηστειῶν, προσευχῶν, ἐλεημοσυνῶν κλπ. Ἡ αἰωνία δὲ ζωὴ εἶναι ἅμα χάρις ἐπηγγελμένη εἰς τὰ τέκνα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀμοιβὴ διὰ τὰ ἀγαθὰ αὐτῶν ἔργα, τὰ διὰ τῆς ἐγχύσεως τῆς θείας χάριτος ἐπιτελούμενα ὑπ' αὐτῶν, κατεκρίθη δὲ ἡ διδασκαλία, ὅτι ταῦτα δὲν εἶναι ἀξιόμισθα, ἀλλ' ἁπλοῦς τις καρπὸς τῆς δικαιώσεως. Ὡς πρὸς τὰ μυστήρια διεκηρύχθη, ὅτι ταῦτά εἰσιν ἑπτά, συσταθέντα ἅπαντα ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ. Ὡς πρὸς τὴν Εὐχαριστίαν δὲ ἐβεβαιώθη, ὅτι λαμβάνει χώραν Μετουσίωσις, καὶ ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ στερῇ τοῦ ποτηρίου τοὺς λαϊκούς. Ἐν τῷ μυστηρίῳ τῆς μετανοίας ὁ ἱερεὺς πληροῖ ἔργον δικαστοῦ, ἡ συντριβὴ δὲ τοῦ μετανοοῦντος προβάλλεται ὡς πρῶτον στοιχεῖον αὐτῆς. Πᾶσαι αἱ θανάσιμοι ἁμαρτίαι δέον νὰ ἐξομολογῶνται εἰς τὸν ἱερέα, ἡ ἐξομολόγησις δ' αὕτη δέον νὰ γίνεται τοὐλάχιστον ἅπαξ τοῦ ἔτους. Εἰδικαὶ περιπτώσεις ἁμαρτιῶν ἐπεφυλάχθησαν εἰς τὸν πάπαν ἢ τοὺς κατὰ τόπον ἐπισκόπους, ὅπως παρέχεται ὑπ' αὐτῶν ἡ ἄφεσις. Ἐπιφύλαξις καὶ προσοχὴ ἐπεστήθη, ἵνα μὴ τὰ περὶ πουργατορίου λεπτὰ ζητήματα εἰσάγωνται εἰς λαϊκὰς συζητήσεις, ἐδόθη δὲ διαταγή, ἵνα καταργηθῇ πᾶν μέσον αἰσχροκερδείας προερχομένης ἐκ τῶν ἀφέσεων. Συνεστήθη ὅμως, ἵνα ὁ λαὸς διδάσκεται, ὅτι λειτουργίαι, προσευχαί, ἐλεημοσύναι καὶ τὰ ὅμοια δέον νὰ γίνωνται κατὰ τοὺς κανόνας τῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων. Ὡς πρὸς τὸ μυστήριον τῆς ἱερωσύνης ἐπεβεβαιώθη ὡς θεοσύστατος ὁ θεσμὸς τῆς ἱεραρχίας, οἱ δὲ ἐπίσκοποι διεκηρύχθησαν ὡς ἀνώτεροι τῶν πρεσβυτέρων, οἵτινες χειροτονοῦνται ὑπὸ τούτων. Τὸ διαμφισβητούμενον ὅμως ζήτημα, ἐὰν οἱ ἐπίσκοποι ἔχωσι τὴν διαδοχὴν αὐτῶν ἀμέσως ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, ὡς ὁ πάπας, ἢ ἔχωσι ταύτην διὰ τοῦ πάπα, δὲν ἐθίχθη. Ὡς πρὸς δὲ τὸν γάμον ἀνεθεματίσθησαν οἱ θέτοντες αὐτὸν ὑπὲρ τὴν παρθενίαν καὶ οἱ λέγοντες ὅτι ἡ κατάστασις τῆς παρθενίας καὶ ἁγαμίας δὲν εἶναι κρείττων τῆς τοῦ γάμου. Ὡς πρὸς τὴν ἐπίκλησιν τῶν ἁγίων καὶ τὴν τιμὴν τῶν ἁγίων λειψάνων τὸ ὑπάρχον ἤδη καθεστὼς ἐπεκυρώθη, κατακριθεισῶν μόνον τῶν καταχρήσεων. Ἡ ἐξουσία καὶ τὸ πρωτεῖον τοῦ πάπα ἐξῄρθη ὑπὸ τοῦ κατ' ἐντολὴν τῆς ἐν Τριδέντῳ Συνόδου συνταχθέντος Catechismus Romanus, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ πάπας κηρύττεται ὡς ἡ ὁρατὴ κεφαλὴ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ ἀόρατος κεφαλὴ αὐτῆς, καὶ ὡς ὁ Βικάριος καὶ Λειτουργὸς τῶν δυνάμεων τοῦ Χριστοῦ. Κατὰ τὸν Στεφανίδην διὰ τῆς Συνόδου τοῦ Τριδέντου ἡ καθολικὴ διδασκαλία ὡρίσθη ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν προτεσταντικήν, ἀλλὰ συγχρόνως πολλά, τὰ ὁποῖα μέχρι τοῦδε ἦσαν θεολογικαὶ γνῶμαι, κατέστησαν δόγματα τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Ἀφ' ἑτέρου ἡ Σύνοδος αὕτη κατήργησε πολλὰς καταχρήσεις. Ἂν ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία εἶναι ἱματισμένη καὶ σωφρονοῦσα, κατὰ μέγα μέρος ὀφείλεται εἰς τὴν Σύνοδον τοῦ Τριδέντου(7).

(7) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 561.

2. Ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὴν Μεταρρύθμισιν προήχθησαν καὶ αἱ δογματικαὶ σπουδαί. Πρῶτος μετ' αὐτὴν ἀξιομνημόνευτος ρωμαιοκαθολικὸς δογματικὸς ὑπῆρξεν ὁ Δομινικανὸς Melchior Canus († 1560). Εἰς τὰ δώδεκα βιβλία τῶν Τόπων αὐτοῦ, χωρὶς νὰ περιφρονῇ τὴν σχολαστικήν, ἐπικρίνει τὰ σφάλματα αὐτῆς καὶ κηρύσσεται ὑπὲρ τῆς θετικῆς ἐκθέσεως τῶν δογμάτων καὶ τῆς ὑποστηρίξεως αὐτῶν διὰ τεκμηρίων ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς Παραδόσεως. Οἱ ἐκ τῶν Ἰησουϊτῶν δογματικοὶ ἐνέμειναν περισσότερον εἰς τὰς σχολαστικὰς μεθόδους, διεκρίθησαν δὲ μεταξὺ αὐτῶν ὁ Πέτρος Canisius, ὁ Φραγκίσκος Suarez († 1617), ὁ Γαβριὴλ Vasquez († 1604), ὁ Μαρτῖνος Becan († 1624) καὶ πρὸ παντὸς ὁ καρδινάλιος Βελλαρμῖνος († 1621), ὁ ὁποῖος διεπραγματεύθη ὁλόκληρον σχεδὸν τὴν διδασκαλίαν τῆς πίστεως εἰς ὕφος ρέον καὶ σαφὲς ἀναιρῶν τὰς ἐνστάσεις τῶν Προτεσταντῶν μετὰ ἀξυνοίας, ἀλλὰ καὶ μετριοπαθείας, ἥτις ἐξέθετεν αὐτὸν καὶ εἰς τῶν φανατικωτέρων ρωμαιοκαθολικῶν τὰς ἐπικρίσεις.

3. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς ἐτράπη πρὸς ὀρθοτέρας κατευθύνσεις διακριθέντων ἐν αὐτῇ τῶν Ἰησουϊτῶν Mariana, Cornelius à Lapide, Menochius καί τινων ἄλλων. Ὡς πρὸς δὲ τὸ κήρυγμα ἦτο μὲν τοῦτο πολεμικόν, στρεφόμενον κατὰ τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἡ ἅμιλλα ὅμως πρὸς τὴν προτεσταντικὴν δραστηριότητα ἔδωκεν ὤθησιν σοβαρὰν πρὸς ἀναζωογόνησιν τῆς διακονίας αὐτοῦ. Καὶ ἐν μὲν τῇ Γερμανίᾳ διεκρίθη ὡς ἱεροκήρυξ ὁ δομινικανὸς Ἰωάννης Wild τοῦ Mainz († 1554), ἐν δὲ τῇ Ἱσπανίᾳ ὁ Λουδοβῖκος τῆς Γρενάδας († 1588), ἐν Γαλλίᾳ ὁ Vigor ἐπίσκοπος Ναρβώνης, ὁ Edmund Augier, ὁ Jean Boucher καὶ ἄλλοι, καὶ ἐν Ἰταλίᾳ ὁ Βελλαρμῖνος, ὁ Bernadino Ochino, καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μιλάνου Κάρολος Borromeo († 1584). Ἐκπρόσωποι τοῦ κηρύγματος ἀξιολογώτατοι ὑπῆρξαν καὶ οἱ Γεώργιος Vicelius καὶ ὁ Πέτρος Canisius († 1597), ὅστις ἐπί τινα χρόνον ἐχρημάτισεν ἐν Αὐστρίᾳ ἐφημέριος τοῦ αὐτοκράτορος.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Θεολογίας κατὰ τοὺς περὶ τὴν Μεταρρύθμισιν χρόνους.

17

8. Ἡ Δυτικὴ Θεολογία κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα.

1. Κατὰ τὸν δέκατον ἕβδομον αἰῶνα τὴν μὲν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ Θεολογίαν ἀπησχόλησαν ὁ Ἰανσενισμὸς καὶ ὁ Ἡσυχασμός, τὴν δὲ προτεσταντικὴν οἱ Ἀναβαπτισταὶ καὶ Ἀρμινιανοί. Καὶ ὁ μὲν Κορνήλιος Ἰανσένιος, καθηγητὴς καὶ ἐπίσκοπος τῆς πόλεως Ypern ἐν Ὁλλανδίᾳ († 1638), μετὰ τοῦ φίλου αὐτοῦ Ἰωάννου Vergier εἰσηγήθησαν κατὰ τῆς Θεολογίας καὶ ἠθικῆς τῶν Ἰησουϊτῶν τὴν Θεολογίαν τοῦ Αὐγουστίνου ὑποστηρίξαντες τὸν ἀπόλυτον προορισμὸν καὶ τὸ ἀναγκαστικὸν τῆς θείας χάριτος. Μεταξὺ τῶν πολυπληθῶν ἐν Γαλλίᾳ Ἰανσενιστῶν καταλέγεται καὶ ὁ Pascal, Ἰανσενιστικὸν δὲ εἶναι καὶ τὸ ἔργον τοῦ Quesnel τὸ ἐπιγραφόμενον «Ἡ Κ. Δ. μετ' ἠθικῶν σκέψεων». Ὁ δὲ Ἡσυχασμὸς ἔσχε μεγάλην διάδοσιν διὰ τοῦ Μιχαὴλ Μολίνου († 1697), οὗτινος ὁ ἄκρος μυστικισμὸς κατεκρίθη, κατεδικάσθη δ' οὗτος εἰς ἰσόβιον εἱρκτὴν ἐν μονῇ. Ἀξιοσημείωτον, ὅτι καὶ ὁ Fénelon εἰσηγήθη. δι' εἰδικῆς συγγραφῆς μυστικισμόν, καθ' οὗ ἀντετάχθη ὁ Bossuet, λόγῳ δὲ τοῦ ὅτι καὶ ὁ πάπας ἐν ἔτει 1699 ἀπεδοκίμασε τὴν συγγραφὴν ταύτην, ὁ Fénelon ἠναγκάσθη δημοσίᾳ ν' ἀναιρέσῃ αὐτήν. Οἱ Ἀναβαπτισταὶ ἐξ ἄλλου ἤδη ἀπὸ τοῦ δεκάτου ἕκτου αἰῶνος ποιησάμενοι τὴν ἐμφάνισιν αὐτῶν δὲν περιωρίσθησαν εἰς τὸ νὰ ἀπορρίπτωσι τὸν νηπιοβαπτισμόν, ἀλλ' ἀπέρριπτον καὶ τὴν ἀνωτάτην αὐθεντίαν τῆς Γραφῆς ὑποστηρίζοντες, ὅτι ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει ἑαυτὸν ἀμέσως εἰς ἕκαστον πιστὸν διὰ τῆς «θείας ἐλλάμψεως», ἡ δὲ Ἁγία Γραφὴ ὡς θεία ἀποκάλυψις εἰς παλαιοτέρους πιστοὺς ἔχει μόνον δευτερεύουσαν καὶ βοηθητικὴν σημασίαν. Ἐπὶ πλέον διεφώνουν πρὸς τοὺς λοιποὺς προτεστάντας ὑποστηρίζοντες ὅτι ἵνα ἡ πίστις προσπορίσῃ τὴν σωτη-

ρίαν ἔδει ὁ πιστὸς νὰ συναισθανθῇ τὴν δυσκολίαν τῆς σωτηρίας καὶ τὴν ἐκ τοῦ κινδύνου τῆς καταδίκης του εἰς αἰώνιον τιμωρίαν ἀγωνίαν, ἣν ἀπεκάλουν «σταυρὸν» ὡς ἀντιστοιχοῦσαν πρὸς τὴν ἐν Γεθσημανῇ ἀγωνίαν τοῦ Χριστοῦ(8). Ἐξ ἐπιδράσεως τούτων προῆλθον καὶ οἱ κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ἀναφανέντες ἐν Ἀγγλίᾳ Βαπτισταί, καθὼς καὶ οἱ ἐν Ὁλλανδίᾳ Μεννωνῖται, κληθέντες οὕτω ἀπὸ τοῦ Μέννωνος († 1559), αἱρετικοὶ διαμαρτυρόμενοι μέχρι σήμερον ὑφιστάμενοι. Οἱ δὲ Ἀρμινιανοὶ ἀπὸ τοῦ Ἰακώβου Ἀρμινίου († 1609) οὕτω κληθέντες ἀπεκήρυττον τὸν ἀπόλυτον προορισμόν, κατηγορηθέντες ὑπὸ τῶν ἐν Ὁλλανδίᾳ Καλβινικῶν ὡς Πελαγιανοί. Εἰς τὸ ἓκ πέντε ἄρθρων σύμβολόν των, τὸ ἐπιδοθὲν εἰς τὰς πολιτείας Ὁλλανδίας καὶ Δυτικῆς Φισλανδίας, διεκήρυττον, ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐκλογὴ στηρίζεται ἐπὶ τῆς προγνώσεως αὐτοῦ καὶ συνεπῶς δὲν εἶναι ἀπόλυτος· ὅτι ἡ ἀπολύτρωσις εἶναι καθολικὴ καὶ προσφέρεται εἰς πάντας· ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἄνευ τῆς ἀναγεννήσεως διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀδυνατεῖ νὰ ἐργασθῇ ἀγαθόν τι· ὅτι παρὰ τὸ ἀναγκαῖον τῆς θείας χάριτος, δύναται ὁ ἄνθρωπος ν' ἀντιστῇ εἰς αὐτήν· καὶ ὅτι ὁ πιστὸς δέον νὰ ἀμφιβάλλῃ περὶ τῆς σωτηρίας του ἐν φόβῳ αὐτὴν κατεργαζόμενος. Κατ' αὐτῶν συνῆλθεν ἐν ἔτει 1618 ἡ ἐν Δορτρέχτῃ σύνοδος, ἥτις διεκήρυξε ἥπιόν τινα Καλβινισμόν. Ὁ Οὔγων Grotius († 1583-1645), ὁ ἄριστος τῶν Ἀρμινιανῶν ἑρμηνευτῶν τῆς Γραφῆς, οἵτινες διεκρίθησαν ἐν τῇ ἱστορικῇ ἑρμηνείᾳ αὐτῆς, ἐν πραγματείᾳ τού τινι περὶ τῆς ἱκανοποιήσεως τοῦ Χριστοῦ διηρμήνευσεν ἄριστα τὸν χαρακτῆρα τῆς Ἀρμινιανῆς θεολογίας.

2. Κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ἐν τῇ Δογματικῇ ὁ Σχολαστικισμὸς εὗρεν ὀπαδοὺς τόσον παρὰ τοῖς Λουθηρανοῖς, ὅσον καὶ παρὰ τοῖς Καλβινικοῖς ἐξ αἰτίας εἴδους τινὸς φανατισμοῦ, ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ὁποίου ἐσπούδαζον νὰ διατηρήσουν τὰς ἰδίας ἑκάτεροι ὁμολογίας καθαρὰς πάσης ἐπιδράσεως. Ἵνα δέ τις ἀντιληφθῇ τὰς ἀκρότητας, εἰς τὰς ὁποίας ἤχθησαν ἐν τῷ Λουθηρανισμῷ οἱ συγγράψαντες Δογματικήν, ἀρκεῖ νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὸν συγγράψαντα Systema Locorum Theol. κλπ. A. Calovius († 1686) ἀπευθύνοντα καθ' ἑκάστην πρὸς τὸν Κύριον τὴν προσευχήν: «Πλήρωσόν με, ὦ Θεέ, μίσους κατὰ τῶν αἱρετικῶν». Ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Καλβινικοῖς ἡ σχολαστικὴ μέθοδος εὗρε πολλοὺς ὑποστηρικτάς, μεταξὺ δ' αὐτῶν διεκρίθη ὁ Voëtius († 1676), ἀδιάλλακτος πολέμιος τοῦ Καρτεσίου, ἀγαπηθεὶς πολύ, ἀλλὰ καὶ μισηθεὶς ὑπ' ἄλλων ὄχι ὀλιγώτερον. Ἐπὶ τῆς ἀντιθέτου πλευρᾶς διεκρίθη, ὁ καὶ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ διαπρέψας καὶ μνημονευθεὶς ἀνωτέρω Coccejus († 1669), καταπολεμηθεὶς φανατικῶς ὑπὸ τοῦ Voëtius, διότι προσεπάθησε νὰ ἀποσείσῃ τὸν ζυγὸν τοῦ Σχολαστικισμοῦ καὶ νὰ στηρίξῃ τὴν Δογματικὴν ἐπὶ καθαρῶς βιβλικῆς βάσεως. Πολὺ περισσότερον ἠκολούθησαν τὴν σχολαστικὴν μέθοδον ἀνακαινισθεῖσαν ὅμως κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῶν καιρῶν οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ δογματικοὶ Adam Tanner († 1632) καὶ οἱ ἀδελφοὶ Ἀδριανὸς καὶ Πέτρος de Wallenburch († 1669 καὶ 1675) διακριθέντες ἐν τῷ κατὰ τῶν Προτεσταντῶν ἀγῶνι, καθὼς καὶ οἱ Δομινικανοὶ Didace Alvarez († 1623), Contenson († 1674), Gonet († 1681) καὶ οἱ ὑπομνηματισταὶ τῆς Summa τοῦ Ἀκινάτου F. Sylvius († 1649) καὶ Ἰωσὴφ Wigers († 1639) καί τινες ἄλλοι.

3. Ὡς πρὸς τὸ Προτεσταντικὸν κήρυγμα θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι ἡ ἀκμή, τὴν ὁποίαν ἐν αὐτῷ ἐδημιούργησαν οἱ ἀρχηγοὶ τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἀνεκόπη, ἐσημειώθη δὲ αἰσθητὴ ὀπισθοδρόμησις ὀφειλομένη ἔνθεν μὲν εἰς τὸν πολεμικὸν χαρακτῆρα, τὸν ὁποῖον ἡ ὀλονὲν ἐντεινομένη ἀντίθεσις πρὸς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν προσέδιδεν εἰς αὐτό, ἔνθεν δὲ εἰς τὸν παρεμπεσόντα τριακονταετῆ πόλεμον, τὸν ἐρημώσαντα τὰς σχολὰς καὶ τὰ πανεπιστήμια, ἐνῷ ἐν τῷ μεταξὺ ἐδιώχθησαν ἢ καὶ ἐτελεύτησαν πολλοὶ τῶν ἱεροκηρύκων. Σύνθημα κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τοῦ κηρύγματος ὑπῆρξε «καθαρὸν δόγμα». Ἐντεῦθεν αἱ περὶ τὰς δογματικὰς διαφορὰς διαπρα-

(8) Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 579.

γματεύσεις ἀντικατέστησαν τὸ ἀναλυτικὸν κήρυγμα, οὕτω δὲ ἐπεδεικνύετο μὲν πλουσία θεολογικὴ γνῶσις ἐν αὐτῷ, ἐξεφράζετο ὅμως πολὺ ὀλίγη χριστιανικὴ ζωή. Καὶ καθὼς παρατηρεῖ ὁ Schian(9), ἀηδής τις δογματισμὸς μετὰ σφοδρᾶς πολεμικῆς ἐχαρακτήριζε τὸν ἀπ' ἄμβωνος λόγον. Κατὰ τὸν χαρακτηρισμὸν δὲ τοῦ Ker(10) τὸ κήρυγμα εἰς πολλὰς περιπτώσεις καθίστατο σχολαστικόν, ξηρόν, τραχὺ καὶ τυπικόν. Δὲν ἔλειψαν ἐν τούτοις καὶ ἀξιόλογοι ἐκπρόσωποι τοῦ κηρύγματος, ἰδίᾳ ἐν Γαλλίᾳ (Πέτρος du Moulin † 1658, Μωϋσῆς Amyraut † 1664, Ἰωάννης d' Ailly † 1670, Ἰωάννης Claude 1619-1687), ἐν Ὁλλανδίᾳ (P. Dubose † 1692, Saurin 1677-1730) καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ (Jeremy Taylor 1613-1667, R. Baxter 1615-1691, Ἰωάννης Bunyan συγγραφεὺς τοῦ ἔργου Πρόοδος τοῦ ἀποδημητοῦ, Ἰωάννης Tillotson 1630-1690 καὶ ἄλλοι τινές).

4. Τὸ ρωμαιοκαθολικὸν κήρυγμα ὑπὸ μορφὴν δημώδη καὶ οἰκοδομητικὴν ἐκαλλιεργήθη ἐν τῇ ὑπαίθρῳ ὑπὸ τῶν μοναχικῶν ταγμάτων. Ὅλως δὲ διάφορον καὶ ἀντίθετον μορφὴν πρὸς τὴν δημώδη ταύτην προσέλαβε τὸ κήρυγμα ἐν τῷ Γαλλικῷ ἄμβωνι, ἔνθα τρία ἰδίᾳ ὀνόματα διέλαμψαν ὡς ἀστέρες πρώτου μεγέθους, ἤτοι ὁ Jacques Bénigne Bossuet (1627-1704), ὁ ἐπικληθεὶς ἀετὸς τοῦ Maux, ἔνθα διετέλεσεν ἐπίσκοπος, καὶ διὰ τῶν ἄλλων αὐτοῦ συγγραφῶν ἀναδειχθεὶς μέγας μὲν καὶ ὡς θεολόγος, ὁ ἰσχυρότερος δ' ἀντίπαλος τῶν καλβινιστῶν· ὁ Λουδοβῖκος Bourdalou (1632-1704) ἐπὶ 34 ἔτη κρατήσας ἐκκρεμαμένην ἀπὸ τὰ χείλη του τὴν ἀριστοκρατίαν τῶν Παρισίων· καὶ ὁ Jean Baptiste Massillon (1663-1742), ὁ προκαλέσας ἰσχυρὰν ἐντύπωσιν διὰ τῆς σπουδαιολογίας του καὶ τῆς σεμνότητός του. Οὗτοι κατὰ τὸν Van Oosterzee(11) παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς τὸ δικαίωμα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ χρυσοῦ αἰῶνος, ἂν μὴ ἐν τῷ κηρύγματι τοῦ Εὐαγγελίου, ἀσφαλῶς ὅμως ἐν τῇ ρητορείᾳ τοῦ ἄμβωνος.

Κατὰ τὸν Στεφανίδην(12) πρὸ παντὸς οἱ Γάλλοι ρωμαιοκαθολικοὶ ἐπεδόθησαν καὶ εἰς ἱστορικὰς συγγραφὰς καὶ μάλιστα βοηθητικὰς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Μεταξὺ τούτων διεκρίθησαν ὁ Φίλιππος Labbé († 1680) καὶ οἱ ἐν Ἀμβέρσῃ τοῦ Βελγίου «Βολλανδισταί», ἀπὸ τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῶν Ἰωάννου Βολλάνδου οὕτως ὀνομασθέντες, ἐκδόται τῶν Acta Sanctorum, τῶν ὁποίων ἀπὸ τοῦ 1663 ἐξέδωκαν 53 τόμους, εἶτα δὲ 60 καὶ πλέον τόμους, καθὼς καὶ τὰ Analecta Bollandiana, πολυτίμους πηγὰς τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ μετέπειτα διαμορφωθέντος θεολογικοῦ μαθήματος τῆς Ἁγιολογίας. Ὡσαύτως ὁ Σεβαστιανὸς Tillemont ἔγραψε εἰς 16 τόμους (1693 καὶ ἑξῆς) Memoires pour servir à l' histoire ècclesiastique des six premiers siècles.

9. *Ὁ Εὐσεβισμός* (Pietismus).

1. Ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου καὶ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ 18ου αἰῶνος ἐνεφανίσθη ὁ οὐκ ὀλίγον καὶ ἐπὶ τῆς Καλβινικῆς Θεολογίας ἐπιδράσας Εὐσεβισμός (Pietismus), τοῦ ὁποίου χαρακτηριστικὸν κύριον ὑπῆρξεν: ὀλιγώτερον δογματικὸν ἐνδιαφέρον, ἔντονος πρακτικὴ εὐσέβεια καὶ μεγάλη αὐστηρότης βίου. Ἀρχηγὸς τοῦ Εὐσεβισμοῦ ὑπῆρξεν ὁ Φίλιππος Σπένερ (1635-1705), συνεργάτης δ' αὐτοῦ καὶ συνεχιστὴς τοῦ ἔργου ὁ καθηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Χάλλης Αὔγουστος Φράγκε (1663-1727). Ἀμφότεροι ἐκηρύχθησαν

(9) Εἰς ἄρθρον ἐν Schaff-Herzog, The New Religious Encyclopedia τόμ. IX σελ. 167.

(10) History of Preaching σελ. 173.

(11) Μν. ἔργον σελ. 131. Περὶ αὐτῶν, καθὼς καὶ τοῦ Fénelon καὶ ἄλλων τινῶν κλεϊσάντων τὸν Γαλλικὸν ἄμβωνα ἴδε πλείονα ἐν Π. Τρεμπέλα, Ὁμιλητικὴ ἔκδοσις Β' σελ. 103 καὶ ἑξῆς.

(12) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 627.

κατὰ τοῦ σχολαστικοῦ δογματισμοῦ καὶ ὑπὲρ τῆς μελέτης τῆς Γραφῆς ἐν πνεύματι ἠθικῆς οἰκοδομῆς τῶν Χριστιανῶν, ἐντεῦθεν δὲ ὁ Εὐσεβισμὸς διὰ τῆς πρακτικῆς ταύτης ροπῆς προήγαγε τὴν ἐξήγησιν τῆς Γραφῆς. Διαπρεπὴς τοῦ Εὐσεβισμοῦ ἑρμηνευτὴς ἀνεδείχθη ὁ Ἰωάννης Bengel (1687-1751), ὅστις μετὰ τὸν Καλβῖνον ἐγένετο ὁ ἐπιφανέστατος τῶν διαμαρτυρομένων ἑρμηνευτῶν. Τὸ ἐξοχώτατον τῶν ἑρμηνευτικῶν ἔργων αὐτοῦ εἶναι ὁ Gnomon Novi Testamenti, ἡ πραγματεία δ' αὐτοῦ Apparatus criticus (1734) εἶναι τρανὸν δεῖγμα τῆς κριτικῆς αὐτοῦ δεινότητος καὶ τῆς εὐσυνειδησίας. Συνέστησε καὶ σχολὴν ἐν Βυρτεμβέργῃ διατηρηθεῖσαν μέχρι τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος. Ὁ Εὐσεβισμὸς προσέδωκε καὶ νέαν ζωὴν εἰς τὸ κήρυγμα, θέμενος ὡς κύριον σκοπὸν αὐτοῦ νὰ καταστῇ ἡ Γραφὴ οἰκεία εἰς τοὺς ἀκροατὰς τούτου καὶ κυριαρχῶν παράγων ἐπὶ τῆς ζωῆς αὐτῶν. Ἐναρμονίσας δὲ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον καὶ τὴν παρηκμακυῖαν ὑπὸ τοῦ κρατήσαντος πολεμικοῦ πνεύματος Κατήχησιν ἐπεδίωξε δι' αὐτῆς νὰ δημιουργῇ οὐχὶ φανατικοὺς ὀπαδοὺς ὡρισμένης ὁμολογίας, ἀλλὰ πολίτας τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Οἱ ὀπαδοί του ἐν τούτοις, καθ' ἃ παρατηρεῖ ὁ Στεφανίδης([13]), κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀπεμακρύνοντο τῆς ἐπισήμου Ἐκκλησίας καὶ συνήρχοντο εἰς ἰδιαιτέρας παρασυναγωγάς. Καὶ συνετέλεσε μὲν ὁ Εὐσεβισμὸς εἰς τὴν προσέγγισιν τῶν προτεσταντῶν τῶν διαφόρων ὁμολογιῶν, προὐκάλεσε ὅμως καὶ χαλάρωσιν τοῦ δογματικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὑποβοηθήσας οὕτως ἀσυναισθήτως τὰς κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐκδηλωθείσας ἐντόνως ὀρθολογιστικὰς τάσεις. Παραλλήλως τὰς τάσεις ταύτας ὑπεβοήθησαν καὶ οἱ λεγόμενοι ἐν Ἀγγλίᾳ Λατιτουντιναριανοί (= ἄνδρες εὐρύτητος), καλλιεργήσαντες τὸ πνεῦμα τῆς ἀνοχῆς ἐν ταῖς δογματικαῖς διαφοραῖς καὶ θεολογίαν τινὰ τοῦ λογικοῦ πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἐκ τοῦ ἀθεϊσμοῦ ἐνστάσεων διὰ τῆς θεραπείας τῶν εἰς τὸν Πλάτωνα σπουδῶν, ἐξάραντες δὲ καὶ τὴν ἀντίληψιν περὶ θρησκείας ὡς ὀλιγώτερον μὲν δόγματος καὶ τελετουργικοῦ, περισσότερον δὲ ὡς ἐσωτερικῆς ζωῆς.

10. Νοησιαρχικαὶ καὶ Ὀρθολογιστικαὶ τάσεις.

1. Ἤδη διὰ τῆς Ἀναγεννήσεως τοῦ 15 καὶ 16 αἰῶνος καὶ τῆς κατ' αὐτὴν ἀνακαινίσεως τῶν ἐπιστημῶν, εἶτα δὲ καὶ τῆς Φιλοσοφίας, νέον πνεῦμα ἐκράτησε παρὰ τοῖς διανοουμένοις, ὅπερ ἤρχισε νὰ ἀσκῇ τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῆς θεολογικῆς σκέψεως. Ἡ Φιλοσοφία, ἥτις πρότερον ἐθεωρεῖτο ταπεινὴ τῆς Θεολογίας θεραπαινίς, ἤδη ἐτιμᾶτο ἰδιαιτέρως καὶ κατελάμβανεν ἔναντι ταύτης τὴν θέσιν τῆς βασιλίσσης. Πρὸ παντὸς δὲ ἡ φιλοσοφία τοῦ Λεϊβνιτίου († 1716), ὑφ' ἣν μορφὴν προεβλήθη ὑπὸ τοῦ Wolf († 1754), ἐπέδρασε σημαντικῶς καὶ ἐπὶ τῆς Θεολογίας, οὕτω δὲ καὶ ἡ μεταξὺ θεολόγων τινῶν (Beck † 1785, Endemann † 1789) υἱοθετήθη κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἡ φιλοσοφικὴ τάσις πρὸς ἐγκαθίδρυσιν συστήματός τινος φυσικῆς θρησκείας στηριζομένης ἐπὶ τῆς ἀποδείξεως, ἀνεξαρτήτου μὲν ὅλως τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως, μὴ ἀντιτιθεμένης ὅμως εἰς αὐτήν. Ἡ νέα αὕτη μέθοδος ἐν ἀρχῇ δὲν ὑπῆρξεν ἐχθρικὴ πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, ἀλλὰ προεβάλλετο ὡς ἐπαρκὴς καὶ ἱκανὴ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀλήθειαν τοῦ δόγματος καὶ νὰ παρουσιάσῃ αὐτὴν οὕτω σαφῆ, ὥστε τίποτε νὰ μὴ δύναται, ὅπως ἀντιστῇ εἰς αὐτήν. Κατέληγεν ὅμως εἰς τὴν Νοησιαρχίαν καὶ ἐχωρίζετο ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια ἀπὸ τῆς πίστεως καὶ ἀπὸ τῆς ἐκ ταύτης ἀπορρεούσης νέας ἐν τῷ βίῳ ζωῆς καὶ πράξεως, ἐνῷ ἐξ ἄλλου τὸ λογικὸν ὑπερετιμᾶτο καὶ ἀνεγνωρίζετο ὡς τὸ ὑπέρτατον κριτήριον ἐν τῇ γνώσει τῆς ἀληθείας. Οὕτως ἡ λεγομένη Φυσικὴ Θεολογία, ἥτις ἐν ἀρχῇ ἐτίθετο ὡς ἀνεξάρτητός τις ἐπιστήμη παραλλήλως πρὸς τὴν ἐξ Ἀποκαλύψεως Θεολογίαν, βαθμηδὸν ἀναπτυσσομένη καὶ ἐπὶ μόνου τοῦ λογικοῦ στηριζομένη κατέκτα ὁλονὲν ἔδαφος δαπάναις καὶ ἐν

(13) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 592.

παραμερισμῷ τῆς κατὰ παράδοσιν Θεολογίας καὶ ἐν τέλει ἐξήρθη ὑπὸ πολλῶν ὑπὲρ αὐτήν. Ἐκ τῆς ἐξελίξεως ταύτης προῆλθεν ὁ Δεϊσμός (Deismus) ἢ ἡ Φυσικὴ θρησκεία καὶ ὁ ταύτην διαδεξάμενος Ὀρθολογισμός, διεμορφώθη δὲ κατ' αὐτὸν καὶ ἡ Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία.

2. Ἡ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς προόδου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἀναπτυχθεῖσα νεωτέρα φιλοσοφία (Βάκων † 1626, Καρτέσιος, Λεϊβνίτιος) δεχθεῖσα τὴν μέθοδον ἐκείνων, ἐπεζήτησε κατὰ τὸν Στεφανίδην(14), ὁρμωμένη ἐκ τῆς ἀφετηρίας ὅτι ἡ ἀλήθεια ἀνευρίσκεται ἐν τῇ φύσει διὰ τοῦ νοῦ ἢ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, νὰ εὕρῃ πανταχοῦ τὴν ἀλήθειαν χρησιμοποιοῦσα μόνον τὸν λόγον τοῦτον. Οὕτως ὁ ἐκ τοῦ Ὀρθολογισμοῦ τούτου προελθὼν Δεϊσμὸς κατέληξε νὰ δέχηται ὡς ἀληθεῖς μόνον ἐκείνας τὰς θρησκευτικὰς ἀληθείας, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ὀρθὸς λόγος ἐξ ἑαυτοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ ἀναχθῇ, τοιαῦται δὲ εἶναι ἡ ὕπαρξις τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ψυχῆς, ἡ ἀθανασία αὐτῆς, ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ ἀνταπόδοσις. Ἑπομένως αἱ λοιπαὶ ὑπὲρ λόγον καὶ ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθειαι τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁποῖαι τὸ Τριαδικὸν τῆς Θεότητος, ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Λόγου, ἡ ἕνωσις τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ Χριστῷ, τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον αὐτοῦ καὶ πᾶσαι ἐν γένει αἱ μυστηριώδεις διδασκαλίαι τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀπερρίπτοντο ὡς ψευδεῖς. Ἐπεζητεῖτο δὲ διὰ τῆς φυσικῆς ταύτης θρησκείας οὐ μόνον ἡ ἕνωσις πασῶν τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ πασῶν τῶν θρησκειῶν, μία τῶν ὁποίων ἦτο καὶ ὁ Χριστιανισμός, καὶ αἱ ὁποῖαι μετ' αὐτοῦ ἐθεωροῦντο ὡς διαφθοραὶ τῆς μιᾶς λογικῆς καὶ ἀληθοῦς θρησκείας.

3. Πατὴρ τοῦ Δεϊσμοῦ κατὰ τὸν Fisher (15) ὑπῆρξεν ὁ λόρδος Herbert τοῦ Cherbury, ὅστις εἰς τὸ κύριον αὐτοῦ ἔργον De Religione Gentilium, περὶ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνος δημοσιευθέν, προβάλλει τέσσαρας φιλοσοφικὰς ἀρχὰς ὡς θεμέλια τῆς θρησκευτικῆς ἐρεύνης, ἤτοι τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ, τὸ καθῆκον τῆς λατρείας, τὰς ὑποχρεώσεις τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐσεβείας, τὸ καθῆκον τῆς μετανοίας ἐπὶ ἁμαρτίᾳ τινὶ καὶ τὴν ἐν τῷ μέλλοντι ἀνταπόδοσιν. Καὶ δὲν ἤσκει μὲν ἐν αὐτῇ πολεμικὴν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐθεώρει ὅμως πᾶσαν ἄλλην, πλὴν τῶν ἀνωτέρω, διδασκαλίαν ὡς προελθοῦσαν ἐκ δεισιδαιμονίας ἢ ἐξ ἐπινοήσεως τῶν ἱερέων πρὸς ἐπίτευξιν τῶν ἰδίων των σκοπῶν. Ὁ Ἰωάννης Toland (1669-1722) ἐξ ἑτέρου εἰς τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ Christianity not Mysterious ὑπεστήριξεν, ὅτι οὐδὲν τὸ μυστηριῶδες ὑπῆρχεν ἐν τῷ πρωταρχικῷ Χριστιανισμῷ, ἐν τῷ ὁποίῳ τὰ πάντα ἦσαν προσιτὰ καὶ κατανοητὰ εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον, τὰ ἀνεξερεύνητα δὲ μυστήρια παρεισήχθησαν ἐν αὐτῷ μεταγενεστέρως. Ἕτερος διακριθεὶς μεταξὺ τῶν ὑποστηρικτῶν τοῦ Δεϊσμοῦ ἐν Ἀγγλίᾳ ὑπῆρξεν ὁ Ματθαῖος Tindal (1657-1733), ὅστις εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ Christianity as Old as Creation ἐπεζήτησε νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ φυσικὴ θρησκεία εἶναι ἐπαρκὴς καὶ τελεία, ὁ δὲ Χριστιανισμός, καθ' ὃ μέτρον εἶναι ἀληθής, ἀναδημοσιεύει ταύτην ὑπὸ μορφὴν ἐλευθέρων παραφθορῶν.

4. Παραλλήλως ἐν τῇ Ἀγγλίᾳ πρῶτον συνεδυάσθησαν μετὰ τοῦ Δεϊσμοῦ καὶ νέαι περὶ πολιτείας θεωρίαι, καθ' ἃς αὕτη δὲν ἦτο δημιούργημα τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ συνεπῶς οἱ ἄρχοντες δὲν ἦσαν τοιοῦτοι ἐλέῳ Θεῷ «ἀλλ' ἠρύοντο τὴν δύναμιν αὐτῶν ἐκ τῆς θελήσεως τοῦ Θεοῦ δι' ἀμοιβαίου συμβολαίου, τοῦ «πολιτικοῦ συμβολαίου» καὶ ὤφειλον νὰ μεριμνῶσι περὶ τῆς εὐημερίας τοῦ λαοῦ»(16). Κύριος εἰσηγητὴς τοῦ συνδυασμοῦ τούτου ὑπῆρξεν ὁ Θωμᾶς Hobbes (1588-1679), ὅστις μεταξὺ ἄλλων συνέγραψε καὶ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον The Leviathan ἔργον αὐτοῦ, δοὺς οὕτω ἀφορμὴν εἰς μεγάλας συζητήσεις καὶ εἰς τὴν συγγραφὴν πλήθους ἄλλων συγγραφῶν. Ἐκ τῶν ἰδεῶν τούτων κατὰ τὸν Στεφανίδην(17) εὐκόλως ἐξήχθησαν συμπεράσματα. Πᾶσα πολιτεία, μὴ ἀνταποκρινομένη πρὸς τὸ διαγραφὲν πρότυπον, δέον νὰ διορθωθῇ ὑπὸ τοῦ κυριάρχου λαοῦ, καταφεύγοντος ἐν ἀνάγκῃ καὶ εἰς ἐπανάστασιν. Ἐξ

(14) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 584. (15) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 372.
(16) Β. Στεφανίδου, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 584. (17) Αὐτόθ. σελ. 585.

'Αγγλίας αἱ νέαι αὗται θρησκευτικαὶ καὶ πολιτικαὶ ἰδέαι μετεδόθησαν καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν, ὅπου ἐπεδιώχθη ἡ εὐρυτέρα διάδοσις τούτων, ἐντεῦθεν δὲ ἡ Διαφώτισις.

11. Ἡ Διαφώτισις καὶ ὁ 'Ορθολογισμός.

1. 'Ο 18ος αἰὼν εἶναι ὁ αἰὼν τῆς Διαφωτίσεως. Ὄργανον δὲ ταύτης ὑπῆρξεν ἡ «Μεγάλη 'Εγκυκλοπαιδεία» (35 τόμοι καὶ ἑξῆς) ἡ ὑπὸ τῶν Diderot καὶ D' Alembert ἐκδοθεῖσα ἀπὸ τοῦ ἔτους 1751 καὶ ἑξῆς. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν οἱ 'Εγκυκλοπαιδισταὶ ἦσαν μετριοπαθεῖς ἀπέναντι τῆς θρησκείας, εἶτα ὅμως ἤρχισαν δριμεῖαν κατὰ τῆς 'Εκκλησίας ἐπίθεσιν, ἐπειδὴ ὁ κλῆρος ἐθεωρήθη ἀλληλέγγυος μετὰ τῶν εὐγενῶν, τῶν ὑποστηριζόντων τὸ κρατοῦν ἐν Γαλλίᾳ καθεστώς. Τὴν ἐπίθεσιν ταύτην ἐνεκαινίασεν ὁ Βολταῖρος, ὅστις ὀπαδὸς τοῦ Δεϊσμοῦ ἐθεώρει ἀπαραίτητον τὴν κατασυντριβὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

2. Οὕτως ὁ κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ἀναφανεὶς 'Ορθολογισμὸς ἐσημείωσε κατακτήσεις καὶ ἐπὶ τῆς θεολογικῆς ἐρεύνης, ἀντιπροσωπευτικώτερος δὲ τύπος τῶν ὀρθολογιστικῶν τούτων τάσεων καθ' ὅλην τὴν περίοδον ταύτην θὰ ἠδύνατο νὰ προβληθῇ ὁ ἀρχηγὸς τῆς λεγομένης Κριτικῆς σχολῆς 'Ιωάννης S. Semler († 1791) καθηγητὴς τῆς Θεολογίας ἐν Χάλλῃ. Καὶ δὲν ἦτο μὲν οὗτος ὀρθολογιστής, ὡς αὐτὸς ὡμολόγει, αἱ θεωρίαι ὅμως αὐτοῦ μεγάλως προήγαγον τὸν 'Ορθολογισμόν. Καὶ θὰ ἠδύνατο νὰ λεχθῇ περὶ τούτου, ὅτι ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ τὴν φλόγα ἐκείνην, ἥτις θὰ μετέδιδε τὸ πῦρ εἰς τὴν ἁπανταχοῦ διακεχυμένην πυρίτιδα διὰ νὰ προκληθῇ πυρκαϊά, ἥτις ἐπὶ ὁλόκληρον αἰῶνα δὲν θὰ κατεσβύνετο. Τὰ κύρια σημεῖα τῆς Θεολογίας τοῦ Semler εἶναι ἡ διάκρισις θεολογίας καὶ θρησκείας καὶ αἱ προσπάθειαί του νὰ παρουσιάσῃ τὰς 'Αγίας Γραφὰς ὡς ἐχούσας τοπικὸν καὶ προσωρινὸν χαρακτῆρα. Κατεπολέμησε λοιπὸν τὴν περὶ πάντα τὰ μέρη αὐτῆς θεοπνευστίαν τῆς Γραφῆς, ὑποστηρίξας, ὅτι ἐπὶ τὸν Χριστὸν καὶ τοὺς 'Αποστόλους μεγάλην ἤσκησαν ἐπίδρασιν αἱ θεωρίαι τῶν συγχρόνων αὐτοῖς 'Ιουδαίων. 'Ο 'Ιωάννης Δαβὶδ Michaelis († 1791) ἐξ ἄλλου, μᾶλλον ἢ ὅσον αὐτὸς συνησθάνετο διατελῶν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀναπτυσσομένου ἀνευλαβοῦς πρὸς τὴν 'Αγίαν Γραφὴν πνεύματος, ἀντιπροσωπεύει τὴν μετάβασιν ἀπὸ τοῦ ὀρθοδόξου Προτεσταντισμοῦ εἰς τὸν 'Ορθολογισμόν. Ἧττον ὀρθόδοξος τοῦ Michaelis καὶ μᾶλλον ὀρθολογιστὴς αὐτοῦ ὑπῆρξε καὶ ὁ Φρειδερῖκος Γουλιέλμος Teller (1734-1804), συγγραφεὺς ἀξιολόγου λεξικοῦ τῆς Κ. Δ., ὅστις ἐθεώρει τὴν πίστιν μόνον ὡς προπαρασκευαστικὸν στάδιον διὰ τὴν γνῶσιν, ὑφ' ἣν ἔννοιαν ἐξεδέχετο ταύτην ἡ Διαφώτισις. Ὡς ἱεροκήρυξ συνεβούλευε κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους νὰ παρατρέχωνται ἡ ἱστορία καὶ τὸ δόγμα ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ παρέχωνται πρακτικὰ διδάγματα. Ἡ Σχολὴ τῆς Τυβίγγης κατὰ τοὺς χρόνους τούτους, ἀκολουθοῦσα ἔτι τὰς παραδόσεις τῶν μεγάλων συντηρητικῶν θεολόγων, οἵτινες ἐν αὐτῇ διεκρίθησαν, ἦτο τὸ κυριώτερον κέντρον κατὰ τοῦ 'Ορθολογισμοῦ. 'Ο τότε μάλιστα εὐδοκιμῶν καθηγητὴς Χριστιανὸς Στὼρ († 1805), ὁ ὑπομνηματίσας τὴν πρὸς Ἑβραίους, τὴν πρὸς Γαλάτας καὶ τὰς μικρὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου, ἀνέπτυξε μέγαν ζῆλον εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῆς θεοπνευστίας τῆς Γραφῆς καὶ τῆς θειότητος τοῦ Χριστιανισμοῦ, δικαίως θεωρούμενος ὡς ὁ πρωτοστατήσας ἐν τῷ κατὰ τοῦ 'Ορθολογισμοῦ ἀγῶνι. Οὗτος ὅμως καὶ ὁ Χριστιανὸς Στόϊντελ εἶναι οἱ τελευταῖοι συντηρητικοὶ θεολόγοι τῆς μετ' αὐτοὺς ἐκτραπείσης εἰς τὸν 'Ορθολογισμὸν Σχολῆς τῆς Τυβίγγης.

3. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοιούτων ἀρχῶν ἐπόμενον ἦτο καὶ τὸ κήρυγμα νὰ ἐπηρεασθῇ σοβαρῶς παραμεριζομένων τῶν δογματικῶν ἀληθειῶν καὶ τονιζομένων μόνων τῶν ἀληθειῶν τῶν προσιτῶν εἰς τὸ λογικόν. Ἡ φυσικὴ θρησκεία ὡς τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἡ ἠθικὴ ὡς ἡ οὐσία τῆς φυσικῆς θρησκείας ταῦτα μετ' ἐμφάσεως πολλῆς ἀπετέλουν τὰ προσφιλῆ θέματα τῶν κατὰ τὰς νέας ταύτας τάσεις δημιουργηθέντων ἱεροκηρύκων. Οὕτω

τὸ κήρυγμα ἀπεστερήθη τοῦ ἐκ τῆς θείας ἀποκαλύψεως κύρους αὐτοῦ, τὸ περιεχόμενον δέ, ὅπερ ἤδη προσέλαβεν, ἀπετέλει τὴν κυριωτέραν ἀδυναμίαν αὐτοῦ. Ὁ Χριστιανισμός του εἶχε διαλυθῆ, ἡ ἀρχὴ δὲ τοῦ ὠφελιμισμοῦ ἐκυριάρχησεν ἐν τῷ ἄμβωνι. Καὶ καθ' ἃ σημειοῖ ὁ van Oosterzee[18] διαρκοῦντος τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος «ἐνεφανίζοντο ἐπὶ τοῦ ἄμβωνος γεωργικῆς φύσεως λόγοι περὶ ἀγρῶν, περὶ διατροφῆς μεταξοσκωλήκων, περὶ ἐμβολιασμοῦ». Δὲν ἔλειψαν ἐν τούτοις καὶ ἀξιομνημόνευτοι ἐκπρόσωποι τοῦ κηρύγματος, οἷοι ὁ Ἰωσὴφ Butler (1692-1752), Ἰσαὰκ Watts (1674-1749) καὶ Φίλιππος Doddridge (1702-1751) ἐν Ἀγγλίᾳ, ὁ Ἰωάννης Mosheim (1693-1755), ὁ Ἰωάννης Rambach(1693-1735), ὁ Ἰωάννης Herder(1744-1803) καὶ ὁ Frank Volkmar von Reinhard (1753-1812) ἐν Γερμανίᾳ.

12. *Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία.*

1. Ὡς πρὸς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Θεολογίαν αὐτοὶ οὗτοι οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ[19] ἀναγνωρίζουν, ὅτι ἡ ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΖ' αἰῶνος μέχρι τῆς συνόδου τοῦ Βατικανοῦ (1869) ἐποχὴ χαρακτηρίζεται ὑπὸ σοβαρᾶς πτωχείας τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας καὶ ἐξασθενήσεως σημαντικῆς καὶ αὐτῆς τῆς Θετικῆς Θεολογίας. Ἡ παρακμὴ δὲ αὕτη ὀφείλεται ἐξ ἑνὸς μὲν εἰς τὴν ἐρήμωσιν τὴν προκληθεῖσαν ἀπὸ τὰ νέα φιλοσοφικὰ συστήματα ἀπὸ τοῦ Καρτεσιανισμοῦ μέχρι τοῦ Καντισμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῶν πλανῶν τοῦ Ἰανσενισμοῦ, τοῦ Γαλλικανισμοῦ, ἐνίοτε δὲ καὶ τοῦ Ὀρθολογισμοῦ, κατὰ τοῦ ὁποίου παρὰ ταῦτα τὸ κῦρος τῆς Ρώμης ὑψοῦτο ἰσχυρὸν προτείχισμα, παρεμποδίζον αὐτόν, ἵνα κατακλύσῃ καὶ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν. Πάντως δμως ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὡς σημειοῖ ὁ Στεφανίδης[20], ἡ κατὰ τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας ἀντίδρασις κατέστη ἰσχυροτέρα, προῒσταντο δὲ τῆς ἀντιδράσεως ταύτης οἱ Βενεδικτῖνοι τῆς νοτίου Γερμανίας μὲ κέντρον τὸ πανεπιστήμιον τοῦ Σαλτσβούργου. Κυρίως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ ἐσημείωσαν σοβαρὰν κίνησιν εἰς τὴν ἔκδοσιν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Πρακτικῶν τῶν ἱερῶν Συνόδων. Ἀξιοσημείωτοι τῶν ἐπιμεληθέντων τοιαύτας ἐκδόσεις εἶναι ὁ Ἰωάννης Χαρδουῖνος († 1729), ὁ Ἰωάννης Mansi († 1769) ἐπίσκοπος τῆς ἐν Ἰταλίᾳ πόλεως Λούκκας καὶ ὁ Βερνάρδος Montfaucon († 1741). Ἄλλαι ἐκδόσεις Ἑλλήνων κλασσικῶν καὶ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐγένοντο καὶ προηγουμένως καὶ μετὰ ταῦτα, γνωστοτέρα δὲ εἶναι ἡ τοῦ Ἰακώβου Migne († 1844). Ἐξ ἄλλου ἡ ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος ἀρξαμένη θεραπεία τῶν ἱστορικῶν μελετῶν καὶ ἐρευνῶν, τῶν ὁποίων εἰσηγητὴς πρὸς πολεμικοὺς σκοποὺς κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐγένετο ὁ ἐν Ρώμῃ Καῖσαρ Βαρώνιος ἐκδότης τοῦ Annales Ecclesiastici (δώδεκα τόμοι 1588 καὶ ἑξῆς), ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ ΙΗ' αἰῶνος παρημελήθη καὶ διεκόπη[21]. Ὡς πρὸς δὲ τὸ κήρυγμα εἶναι ἀληθές, ὅτι τοῦτο δὲν ἐδέχθη σοβαρὰν ἐπίδρασιν ἐκ τῆς Διαφωτίσεως καὶ τῶν λοιπῶν ὀρθολογιστικῶν τάσεων, ἐνῷ ἐν Γερμανίᾳ ὁ ρωμαιοκαθολικὸς ἄμβων ἐδείχθη δύσκαμπτος καὶ ἔναντι τῶν ἐπιδράσεων ἐκ τῶν λαμπρῶν ἐκκλησιαστικῶν ρητόρων τῆς Γαλλίας, ὅπου ἐκτὸς τοῦ κατὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνος τούτου († 1742) ἀποθανόντος Massillon ὑπῆρχον καὶ ἄλλοι μετριώτεροι τούτου σύγχρονοί του ἀκμάζοντες ἱεροκήρυκες.

13. *Ἡ Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα.*

1. Ἡ ἐμφάνισις τοῦ Καντίου († 1804) καὶ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ, ἐχομένων τοῦ Ἀγνωστικισμοῦ συνετέλεσεν, ἵνα ὁ Ὀρθολογισμὸς κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα προσλάβῃ ἐπιστημονικώτερον χαρακτῆρα καὶ συμφώνως πρὸς τὴν περὶ πρα-

(18) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 124.
(19) Πρβλ. E. Dublanchy ἐν Dict. de Theol. Cathol. τόμ. IV στήλη 1567.
(20) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 629. (21) Αὐτόθ. σελ. 628.

κτικοῦ λόγου θεωρίαν τοῦ Καντίου, κατὰ τὴν ὁποίαν προεβάλλετο πρὸ παντὸς ἄλλου ἡ ἀρετὴ καὶ αἱ ἀμοιβαὶ αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐν κρείττονί τινι ζωῇ, τὸ σύνολον τῆς Θεολογίας συνεπτύχθη εἰς τὴν τριλογίαν Θεός, ἀρετή, ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Τὸ Εὐαγγέλιον οὕτως ἀπέβη ὁ ὕψιστος ἠθικὸς νόμος, ὁ Χριστὸς τὸ ἄμεμπτον ἰδανικόν, οὐχὶ ὅμως καὶ ὁ φύσει καὶ οὐσίᾳ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἡ δὲ Ἐκκλησία τὸ δραστικὸν ὄργανον πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἠθικῆς τάξεως. Οἱ καθαρῶς Καντιανοὶ θεολόγοι δὲν ὑπῆρξαν πολλοί, μεταξὺ δὲ αὐτῶν συγκαταλέγεται καὶ ὁ Von Ammon († 1849). Ὡς ἐκπρόσωπος ἐν τῇ Δογματικῇ τῆς οὕτως ἀναπτυχθείσης Ὀρθολογιστικῆς Θεολογίας θὰ ἠδύνατο νὰ προβληθῇ ὁ καθηγητὴς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Χάλλης Ἰούλιος Vegscheider (1771-1848), ὅστις συνέγραψε λατινιστὶ τὴν κατ' ἐξοχὴν ὀρθολογιστικὴν δογματικήν. Ἐν ταύτῃ οὗτος ἀποκλείων πᾶν τὸ ὑπερφυσικὸν ὑπεστήριξεν, ὅτι ἡ περὶ τῶν δογμάτων τῆς πίστεως ἐκκλησιαστικὴ ἀντίληψις δὲν ἀνταπεκρίνετο πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον. Ἀποστερῶν δὲ πάσης Θεοπνευστίας τοὺς ἱεροὺς τῆς Βίβλου συγγραφεῖς διετείνετο, ὅτι οὗτοι ἔγραψαν κατὰ τὰς προκαταλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας τῶν συγχρόνων των, ἐντεῦθεν δὲ παρεισήχθησαν εἰς τὰ ἱερὰ βιβλία αἱ περὶ θαυμάτων, ἀγγέλων, δαιμόνων, προπατορικῆς ἁμαρτίας ἀφηγήσεις καὶ διδασκαλίαι. Ἔδει συνεπῶς νὰ ἐξοβελισθῶσιν ἀπὸ τῆς Γραφῆς πάντα ταῦτα, ὅτε ἡ ἀποκαθαρθεῖσα οὕτω Βίβλος παρουσιάζεται σύμφωνος πρὸς τὰς ὀρθολογιστικὰς ἀντιλήψεις. Κατὰ τὰς ἀντιλήψεις του ταύτας ἀνεσχημάτιζεν οὗτος καὶ τὴν εἰκόνα τοῦ προσώπου τοῦ Κυρίου, ὁ ὁποῖος κατ' αὐτὸν ἦτο ἁπλῶς ὁ μεγαλύτερος ἀπεσταλμένος τοῦ Θεοῦ, ὁ δοὺς ὑπέροχον παράδειγμα εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἱδρύσας τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ. Ὥριζε δὲ τὴν οὐσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἑξῆς: Πεποίθησις καὶ ἀφοσίωσις εἰς τὸν Θεόν, ἠθικὴ διάθεσις καὶ ἠθικὸς βίος(22).

2. Διαβόητος ἐκπρόσωπος τοῦ Ὀρθολογισμοῦ ἐν τῇ Ἐξηγήσει κατέστη ὁ Ἑρρῖκος Paulus (1761-1848), καθηγητὴς ἐν Ἀϊδελβέργῃ, συγγραφεὺς ὑπομνήματος εἰς τὴν Κ. Δ. (1800-1804), καθὼς καὶ βίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Οὗτος κατανοήσας ἐπαρκῶς, ὅτι ἀπετέλει παράδοξον ἀντίφασιν νὰ θεωρῆται ὁ Ἰησοῦς ἐξ ἑνὸς μὲν ὡς ὁ εὐγενέστερος τῶν ἠθικῶν διδασκάλων καὶ παιδαγωγῶν τῆς ἀνθρωπότητος, ἐξ ἑτέρου δὲ καὶ ἐπιδέξιος θαυματοποιὸς καὶ ἀγύρτης, δὲν ἀρνεῖται μὲν τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα τῶν γεγονότων, ἅτινα ἐν τῇ Εὐαγγελικῇ ἱστορίᾳ ἐμφανίζονται ὡς θαύματα, ζητεῖ ὅμως νὰ ἐξηγήσῃ ταῦτα φυσικῶς. Ἐδέχετο δηλαδὴ ταῦτα ὡς παρεξηγηθέντα ὑπὸ τῶν μαθητῶν φυσικὰ γεγονότα. Οὕτω π.χ. τὸν ἐπὶ τῆς θαλάσσης περίπατον τοῦ Ἰησοῦ ἐξήγησε διὰ πλάνης τῶν μαθητῶν, ἐκλαβόντων λόγῳ ὁμίχλης τὸν ἐπὶ τῆς ὄχθης καὶ ἐδάφους στερεοῦ βαδίζοντα Ἰησοῦν ὡς φάντασμα, ἀπὸ τῆς ὄχθης δὲ τείναντα τὴν χεῖρα πρὸς τὸν σπεύσαντα εἰς συνάντησιν αὐτοῦ Πέτρον καὶ ἀνελκύσαντα αὐτὸν καταβυθιζόμενον. Ὡς πρὸς δὲ τὰς νεκραναστάσεις ἐξήγει ταύτας ἀποδίδων αὐτὰς εἰς ἐντόνους συστάσεις τοῦ Χριστοῦ ὅπως μὴ θάπτωσι τοὺς νεκρούς των ἀμέσως πρὸς προφύλαξιν αὐτῶν ἀπὸ τῶν νεκροφανειῶν. Εἰς τοιαύτην δὲ νεκροφάνειαν ἀπέδιδε καὶ τὴν ἀνάστασιν τῆς θυγατρὸς τοῦ Ἰαείρου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἰδίαν ἀνάστασιν τοῦ Ἰησοῦ εἰς βαθεῖαν λιποθυμίαν διατελοῦντος, ὅτε ἐτέθη ἐν τῷ τάφῳ. Κατὰ τὸν ὀρθολογιστὴν Schweitzer(23) κατὰ τῶν ἐξηγήσεων τούτων «κατήνεγκε τὸ θανάσιμον πλῆγμα αὐτὸς ὁ Strauss» χαρακτηρίσας τὴν «μέθοδον αὐτοῦ ἐλλιπῆ, ἐπειδὴ ὁ Paulus δὲν παραμένει πιθανὸς παρὰ δαπάναις τῶν εὐαγγελιστῶν» καὶ ἐπὶ πλέον παρουσιάζει «τὸν Ἰησοῦν ἀνεχόμενον νὰ ἐκλαμβάνωσιν οἱ ἄλλοι ὡς θαύματα γεγονότα, ἐξ ἀφορμῆς τῶν ὁποίων θὰ ὤφειλε νὰ διαμαρτυρηθῇ κατὰ τῆς δεισιδαίμονος πίστεως». Ὁ Κάρολος Hase(24) ἐξ ἄλλου χαρακτηρί-

(22) Πρβλ. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 616 καὶ Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 500.

(23) Von Reimarus zu Wrede; eine Geschichte der Leben Jesu Forschung, 1906 σελ. 56. (24) Geschichte Jesu β' ἔκδ. σελ. 154.

ζων τὰς βεβιασμένας ταύτας ἐξηγήσεις τοῦ Paulus παρατηρεῖ, ὅτι οὗτος ἠδυνήθη νὰ ἐπινοήσῃ αὐτὰς «ἀναγινώσκων συνεχῶς μεταξὺ τῶν γραμμῶν» τῶν Εὐαγγελίων καὶ παραμερίζων τὴν φυσικὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου. Τέλος ὁ Ἑλβετὸς θεολόγος Ἰωάννης Λαβατὲρ († 1801), ὠνόμασε τὴν φυσικὴν ταύτην ἐξήγησιν «φιλολογικὴν ταχυδακτυλουργίαν»[25].

3. Κατὰ τοῦ Ὀρθολογισμοῦ ἀντετάχθη κατ' ἀρχὰς ἡ Ὑπερφυσιοκρατία (Supranaturalismus), ἥτις ὅμως δέον νὰ διακρίνηται τῆς παλαιᾶς ὀρθοδόξου ἐκκλησιαστικῆς πίστεως, διότι ἀνεγνώριζε μὲν τὴν Ὑπερφυσικὴν θείαν ἀποκάλυψιν καὶ τὸν ὑπερφυσικὸν χαρακτῆρα τῶν θαυμάτων τοῦ Κυρίου, ἐτόνιζεν ὅμως εἰς βάρος τῶν δογμάτων τὴν πρακτικὴν ἀξίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἐζήτει ὡς πρὸς τὴν Δογματικὴν νὰ περιορίζηται εἰς τὰς συγχρόνους ἐκθέσεις τῆς Γραφῆς, υἱοθετήσασα ἕν τινι μέτρῳ τὸν Ἀγνωστικισμὸν τοῦ Καντίου[26].

14. Ὁ Schleiermacher *καὶ ἡ Θεολογία αὐτοῦ.*

1. Πλῆγμα σοβαρώτατον κατὰ τοῦ Ὀρθολογισμοῦ κατήνεγκεν ὁ Φρειδερῖκος Schleiermacher (1768-1834). Καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου τοῦ Βερολίνου, ὑπῆρξε συγχρόνως καὶ μέγας φιλόσοφος, ὑπερέχων πάντων τῶν συγχρόνων αὐτοῦ κατὰ τὴν διαλεκτικὴν καὶ θεωρητικὴν δεξιότητα. Ἡ μετάφρασις τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος, τὴν ὁποίαν συνετέλεσεν, εἶναι ἀρκετὴ νὰ ἀποδείξῃ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ εἰς τὰς μεταφυσικὰς ἐρεύνας καὶ σπουδάς. Ἀναμεμιγμένως μετ' ἰσχυρᾶς χριστιανικῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τῆς σκέψεώς του παρουσιάζεται καὶ ἐπηρεασμός τις, ἐνωρὶς ἀσκηθεὶς ἐπ' αὐτοῦ ἐκ τῶν θεωριῶν τοῦ Σπινόζα. Καὶ δὲν διέρρηξε μὲν πᾶσαν σχέσιν πρὸς τὸν Ὀρθολογισμόν, ἀλλὰ συμπληρώσας ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τοῦ ἱστορικοῦ πνεύματος εἰς τὴν Θεολογίαν τὸ ἔργον τῶν προδρόμων αὐτοῦ Mosheim († 1755) καὶ Semler θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ αὐτὸς ὡς εἷς τῶν σπουδαιοτέρων ἱδρυτῶν τῆς «κριτικῆς Θεολογίας». Ὁ Schleiermacher κατὰ τὸν Στεφανίδην[27] ἐχώρισε τὴν Θεολογίαν ἀπὸ τῆς θρησκείας, χαρακτηρίσας τὴν μὲν θρησκείαν ὡς θείαν, τὴν δὲ Θεολογίαν ὡς ἀνθρωπίνην, πλησιάσας οὕτως αὐτὴν πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας, μάλιστα τὰς ἱστορικάς, καὶ κατοχυρώσας τὰ δικαιώματα καὶ τὴν ἐλευθερίαν αὐτῆς, ὅπως χρησιμοποιῇ τὰ μέσα καὶ τὰς μεθόδους, τὰς ὁποίας καὶ αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι μεταχειρίζονται, ἤτοι τὴν φιλολογικήν, τὴν ἱστορικὴν κριτικὴν καὶ τὴν γενετικην μέθοδον. Ἀναλαβὼν δὲ νὰ δείξῃ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς κρατούσης τότε καντιανῆς φιλοσοφίας, ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ ἱδρυθῇ χριστιανικὴ Θεολογία, ἐθυσίασε μὲν πολλὰ στοιχεῖα αὐτῆς, διέσωσεν ὅμως ὅ,τι ἐνόμιζε δυνατὸν νὰ διασωθῇ καὶ ἐξησφάλισεν οὕτως εἰς τὴν Θεολογίαν θέσιν μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, κινήσας ὑπὲρ αὐτῆς ὡς ἐπιστήμης τὸ ἐνδιαφέρον τῶν διανοουμένων τῆς ἐποχῆς του.

2. Ἐν περιληπτικῷ τινι σχεδιαγράμματι ὁ Fisher[28] ἐκθέτει τὸ σύστημα τοῦ Schleiermacher ὡς ἑξῆς: Ἡ θρησκεία εἶναι ἐλευθέρα ἀπὸ πάσης δουλείας εἰς τὴν φιλοσοφίαν καὶ κέκτηται ἰδίαν ἀνεξάρτητον βάσιν. Κεντρικὴ θέσις ἐν αὐτῇ παρέχεται εἰς τὸν Χριστόν, οὗτινος ἡ ἐπίδρασις καὶ ἡ σχέσις πρὸς τοὺς μαθητάς του χαρακτηρίζεται ὑπ' αὐτοῦ ὡς βαθεῖα καὶ ἰσχυρά, δὲν διστάζει δὲ νὰ καλέσῃ αὐτὴν καὶ μυστικὴν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς ὑπὸ τῶν ὀρθολογιστῶν περιγραφὰς ταύτης. Ἐν τούτοις ἡ Θεολογία τοῦ Schleirmacher εἶναι σύστημά τι τοιοῦτον, ὥστε ἀδυνατεῖ τις ἂν πρέπῃ νὰ καλέσῃ αὐτὸ Χριστιανισμὸν ζυμωμένον μετὰ πανθεϊσμοῦ ἢ ἂν ἐνδείκνυται νὰ χαρακτηρίσῃ τοῦτο Πανθεϊσμὸν ζυμωμένον μετὰ Χριστιανισμοῦ. Κατὰ ἀλήθειαν ἀποτελεῖ

(25) Παρὰ Β. Στεφανίδῃ ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 616

(26) Van Oosterzee Christian Dogmatics, transl. Watson and Evans 1891 σελ. 46.

(27) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 616 (28) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 510.

μῖγμά τι ἐξ ἀμφοτέρων, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀμφότερα ἔχουσι κονιορτοποιηθῇ καὶ οὕτως ἐξ ὁλοκλήρου πάλιν ἀναμιχθῇ, ὥστε νὰ μὴ εἶναι εὔκολον νὰ διακρίνῃ τις ταῦτα κεχωρισμένως. Ἐν τῇ περὶ Θεοῦ ἐννοίᾳ ἡ ὑπερβατικότης αὐτοῦ θυσιάζεται ἀπορροφουμένη ὑπὸ τοῦ ἐμμόνου αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ. Καὶ δὲν τονίζεται μὲν ἐπαρκῶς ἡ προσωπικότης αὐτοῦ, πάντως ὅμως διαφέρει τῆς ἀντιλήψεως καὶ τῆς ἐκδοχῆς τοῦ Σπινόζα, καθ' ὅσον προβάλλεται ὡς ἡ ἰδέα ζώσης καὶ δραστικῆς ἐνεργείας.

3. Λεπτομερέστερον ἡ Δογματικὴ κατὰ τὸν Schleiermacher εἶναι θεολογικὴ ἐπιστήμη σχετιζομένη πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις εἶναι κοινωνία βασιζομένη ἐπὶ τῆς θρησκείας, ἀποτελούσης δεσμὸν ἑνώσεως ἐν αὐτῇ. Ἕδρα τῆς θρησκείας εἶναι τὸ συναίσθημα, ὅπερ ἐμφυὲς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ εἶναι διπλοῦν, ἤτοι συναίσθημα ἐξαρτήσεως τοῦ Χριστιανοῦ ἐξ ἑνὸς μὲν ἐκ τοῦ σύμπαντος, ἐξ ἑτέρου δὲ ἐξαρτήσεως αὐτοῦ τε καὶ τοῦ σύμπαντος ἐκ τοῦ Θεοῦ· σχετικῆς δηλαδὴ καὶ ἀπολύτου ἐξαρτήσεως συναίσθημα. Εἰς τὴν πρέπουσαν δὲ σχέσιν τῶν δύο τούτων συναισθημάτων, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἐξάρτησις κυριαρχεῖ καὶ καθορίζει τὴν ἀπὸ τοῦ κόσμου ἐξάρτησιν, συνίσταται ἡ θρησκεία, ἡ ἐγγεννῶσα ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὴν συνείδησιν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν συνείδησιν τοῦ κόσμου. Ἕνεκα τούτου δὲ οὐδεμία ἀνάγκη παρουσιάζεται ἀποδείξεως τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ. Ἡ Χριστιανικὴ δὲ θρησκεία δημιουργεῖ τὴν συνείδησιν τῆς σχέσεως πρὸς τὸν Χριστὸν ὡς ἱδρυτὴν ταύτης καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐκ τῆς σχέσεως ταύτης δημιουργουμένων ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ Χριστιανοῦ. Οὕτως ἡ βάσις τῆς Θεολογίας τοῦ Schleiermacher εἶναι καθαρῶς ἀνθρωποκεντρική, καθ' ὅσον αὕτη στηρίζεται ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων τοῦ Χριστιανοῦ, καὶ οὐχὶ ἐπὶ τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως ὡς ἡ θεοκεντρικὴ Θεολογία.

4. Οὐχὶ ἡ δημιουργία, τὴν ὁποίαν ὁ Schleiermacher ἐξεδέχετο αἰωνίαν, (διότι ὁ Θεὸς δὲν ἔχει σχέσιν τινὰ πρὸς τὸν χρόνον), ἀλλ' ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ ἐμπερικλείεται εἰς τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Τὸ μόνον δὲ ἰδίωμα, τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Θεὸν ὑπ' αὐτοῦ εἶναι ἡ πρωταρχικὴ αἰτιώδης ἐνέργεια. Εἶναι ὁ Θεὸς ἡ ἔμμονος αἰτία τοῦ κόσμου καὶ ἡ παντοδυναμία του σημαίνει μόνον, ὅτι πᾶσαι αἱ ἐπὶ μέρους αἰτίαι, ὡς ἐκδηλώσεις δυνάμεως, δέον νὰ ἀναφέρωνται εἰς αὐτόν. Ἡ παγγνωσία δὲ τοῦ Θεοῦ σημαίνει μόνον ὅτι ἡ ἐνέργειά του εἶναι ζῶσα δύναμις.

5. Τὴν ἁμαρτίαν ἐξελάμβανεν ὡς κυριαρχίαν τῆς σαρκὸς ἐπὶ τοῦ πνεύματος, κοινὴν εἰς ὅλον τὸ ἀνθρώπινον γένος καὶ φυσικὴν κατάστασιν αὐτοῦ ἐξ ἀρχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν διετέλει καὶ αὐτὸς ὁ Ἀδάμ, ὅστις οὕτω δὲν ἐξέπεσεν οὐδὲ ἐγένετο πηγὴ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος εἰς τοὺς ἀπογόνους του. Τὸν Χριστὸν δέχεται μὲν ὡς Σωτῆρα τῶν ἀνθρώπων, οὐχὶ ὅμως καὶ ὡς ἐνανθρωπήσαντα Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ὡς τὸν ἀναμάρτητον ἄνθρωπον, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ Θεὸς ὑπάρχει ἐν ἰδιαζούσῃ ἐννοίᾳ καὶ ὅστις ἔχει μὲν τέλειον τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ὡς ἐξαρτήσεως αὐτοῦ ἐκ τοῦ Θεοῦ, οὐχὶ ὅμως καὶ τὸ ἕτερον θρησκευτικὸν συναίσθημα τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, τῶν συναισθανομένων ἑαυτοὺς ἐνόχους καὶ ἔχοντας ἀνάγκην ἀπολυτρώσεως ἐκ τῆς ἁμαρτίας, διότι αὐτὸς ἦτο ἀναμάρτητος. Ἀπορρίπτων δὲ πᾶν ὑπερφυσικὸν ἐθεώρει ὅτι εἶναι περιτταὶ αἱ ἀποδείξεις ἐκ θαυμάτων, προφητικῶν καὶ θεοπνεύστων βιβλίων, τοῦ Θεοῦ συντηροῦντος καὶ κυβερνῶντος τὸν κόσμον διὰ τῶν φυσικῶν νόμων. Ἡ σωτηρία ἐξ ἄλλου τῶν ἀνθρώπων διὰ τῆς συνδέσεως αὐτῶν μετὰ τοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς πίστεως, βασίζεται οὐχὶ ἐπὶ ἐπιδράσεως τοῦ Χριστοῦ ὡς ἐξιλαστηρίου θύματος ἐπὶ τοῦ Θεοῦ. Ὁ θάνατος τοῦ Χριστοῦ διαπιστοῖ μόνον τὴν ἐμμονὴν αὐτοῦ εἰς τὸ καθῆκον καὶ ὑπῆρξεν ἀναγκαῖος πρῶτον μὲν ὡς ἐνσωματώνων τὴν ἀφοσίωσιν αὐτοῦ πρὸς ἵδρυσιν τῆς νέας του βασιλείας, δεύτερον δὲ ὡς ἐμφαίνων τὴν ἀγάπην αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἁμαρτωλούς. Ἡ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων ἐπιτυγχάνεται ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ δι' ἐπιδράσεως αὐτοῦ ἐπ' αὐτῶν καθ' ὃν τρόπον ὁ εἷς ἄνθρωπος ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ ἄλλου. Ὁ Χριστὸς ἀνα-

παράγει ἐν τοῖς ἀνθρώποις τὴν τελείαν θρησκευτικὴν ζωὴν αὐτοῦ. Ἡ ὑπερφυσικὴ γέννησις αὐτοῦ, ἡ ἀνάστασις καὶ ἡ ἀνάληψίς του καὶ ἡ μέλλουσα παρουσία του οὐδὲν προσθέτουσιν εἰς τὴν ἀξίαν αὐτοῦ, ἀντιμετωπίζονται δὲ ὑπὸ τοῦ Schleiermacher κατὰ τὰς περὶ θαυμάτων ἀντιλήψεις του. Τέλος θέλων νὰ τηρήσῃ τὴν ἀπόλυτον ἑνότητα τοῦ Θεοῦ, ἠρνεῖτο τὴν τριαδικότητα αὐτοῦ δεχόμενος μόνον κατὰ τὸν αἱρετικὸν Σαβέλλιον τριπλῆν ἀποκάλυψιν αὐτοῦ, ἤτοι ἐν τῷ δημιουργηθέντι ἐν γένει κόσμῳ, ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν τῷ πνεύματι τῆς χριστιανικῆς κοινότητος. Οὕτω κατὰ τὸν Στεφανίδην[29] ὁ Schleiermacher ἐν πολλοῖς ἀπεμακρύνετο τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας καὶ συνεμορφοῦτο πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δογματικήν. Καθὼς δὲ προσθέτει ὁ Fisher[30], ἔταμεν ὁδὸν ἀπάγουσαν τοῦ ἠθικοῦ Ὀρθολογισμοῦ καὶ ἄγουσαν πρὸς ζωντανοτέραν ἀντίληψιν τῆς θρησκείας καὶ τοῦ Εὐαγγελίου, γενόμενος ἱδρυτὴς τῆς σχολῆς τῆς φιλελευθέρας Εὐαγγελικῆς Θεολογίας.

15. Ἡ Σχολὴ τῆς Τυβίγγης.

1. Τὴν καντιανὴν φιλοσοφίαν ἐφήρμοσαν ἐπὶ τῆς Θεολογίας πιστότερον μετ' ἐπιδράσεως ἰσχυρᾶς ἐκ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγέλου οἱ περὶ τὴν σχολὴν τῆς Τυβίγγης, ἥτις ἤδη ἀπὸ συντηρητικῆς ἀπέβη ἄκρως φιλελευθέρα, προαγαγοῦσα μὲν τὸ ἱστορικὸν πνεῦμα ἐν ταῖς θεολογικαῖς ἐρεύναις, περιορίσασα ὅμως μέχρι σχεδὸν ἐξαφανίσεως τὴν χριστιανικὴν δογματικήν. Ἦτο δὲ ἐπόμενον τοῦτο, ἐφ' ὅσον ὁ μὲν Κάντιος εἰσηγεῖτο ὡς πρὸς τὰς ἀληθείας τῆς ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως τὸν Ἀγνωστικισμόν, ὁ δὲ Ἔγελος κατὰ πανθεϊζούσας ἰδέας μορφώσας τὸ σύστημα αὐτοῦ ἐξεδέχετο τὸν κόσμον ὡς ἐξέλιξιν τῆς «ἀπολύτου ἰδέας», συντελουμένην διὰ τῆς ἑνώσεως τῶν ἀντιθέσεων κατὰ τὸ σχῆμα θέσις, ἀντίθεσις, σύνθεσις.

2. Ἀρχηγὸς τῆς εἰς ἄκρως ὀρθολογιστικὰς ὑπερβολὰς ἐκκλινάσης σχολῆς τῆς Τυβίγγης ὑπῆρξεν ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου αὐτῆς Φερδινάνδος Baur (1792-1860), οὗτινος τὰ κυριώτερα συγγράμματα εἶναι «ὁ Παῦλος» καὶ ἡ εἰς πέντε τόμους Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία αὐτοῦ. Οὗτος εἰσήγαγε τὴν ἰδέαν τῆς ἐξελίξεως εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν παραλαβὼν ταύτην παρὰ τοῦ Ἐγέλου. Ὑπεστήριζε δηλαδὴ ὅτι ἐν τῇ πορείᾳ τῆς ἐξελίξεως, ἥτις ἀποκλείει ὀπισθοδρομικὰς κινήσεις συντελουμένη ὑπὸ ἀναγκαῖόν τινα νόμον, ἡ θέσις συνεπάγεται τὴν ἀντίθεσιν καὶ ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης γεννᾶται ὡς ἀνωτέρα τις ἑνότης ἡ σύνθεσις. Καὶ προήγαγε μὲν ὁ Baur τὴν ἱστορικὴν ἔρευναν, ἐφ' ὅσον ὅμως ὡρμᾶτο ἐκ πανθεϊστικῶν προϋποθέσεων κατέληξεν εἰς πλημμελῆ καὶ πεπλανημένα, ἥκιστα δὲ καὶ ἐπὶ τῆς ἱστορίας βασιζόμενα συμπεράσματα. Ὁ Baur δηλαδὴ ἐγένετο εἰσηγητὴς τῆν θεωρίας τῶν μερίδων ἢ κομμάτων ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, ἐπιζητήσας διὰ μεθόδου ἱστορικῆς νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ φυσικὴν ὅλως ἐξέλιξιν, μηδὲν τὸ ὑπερφυσικὸν ἐνέχουσαν. Ἀναγνώσας τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης ὑπὸ τὸ ὁμιχλώδες φῶς τῶν ψευδοκλημεντίων ὑπεστήριξεν, ὅτι τὴν θ έ σ ι ν τοῦ Ἐγέλου ἐδημιούργησε μερίς τις προσκεκολλημένη εἰς τὸν Πέτρον, ἥτις ἐκλήθη ὑπ' αὐτοῦ Πετριανισμός, ἐξ ἧς προεκλήθη ἡ ἀ ν τ ί θ ε σ ι ς, ἡ ὑπὸ τῆς μερίδος τοῦ Παύλου ἢ τοῦ Παυλιανισμοῦ γεννηθεῖσα, ἐκ τούτων δὲ προῆλθεν εἶτα ἡ σ ύ ν θ ε σ ι ς, ἤτοι ἡ συνδιαλλαγὴ τῶν δύο τούτων μερίδων. Ἐντεῦθεν κατέληξεν εἰς πλημμελῆ συμπεράσματα ὡς πρὸς τὸν καθορισμὸν τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης, ὡς παλαιότερον μὲν θεωρήσας τὴν Ἀποκάλυψιν, συγγραφεῖσαν πρὸς ὑποστήριξιν τοῦ Πετριανισμοῦ, μετ' αὐτὴν δὲ τὰς τέσσαρας μείζονας ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου (πρὸς Ρωμαίους, δύο πρὸς Κορινθίους, Γαλάτας), καὶ τὰ λοιπὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. τοποθετή-

(29) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 618.
(30) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 512.

σας εἰς τὰ μέσα τοῦ δευτέρου αἰῶνος, μὴ ἐξαιρουμένων μήδ' αὐτῶν τῶν Εὐαγγελίων. Μετὰ τὴν ἐπελθοῦσαν συνδιαλλαγὴν καὶ σύνθεσιν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ ἐπῆλθε πάλιν κατὰ τὴν Ἐγέλειον διαλεκτικὴν διάσπασις, ἤτοι ἡ ἀρχαία καθολικὴ Ἐκκλησία τοῦ δευτέρου αἰῶνος (θέσις) καὶ ἡ τῶν Γνωστικῶν (ἀντίθεσις), ἐξ ὧν καὶ πάλιν προέκυψε συνδιαλλαγή (σύνθεσις) καὶ οὕτω καθεξῆς. Τὸ σχῆμα τοῦτο ὁ Baur, ἐννοεῖται, ἐφήρμοσε μόνον ὅπου ἦτο δυνατόν. Ἡ θεωρία ὅμως αὕτη, παρουσιάζουσα καὶ τὸ μειονέκτημα, ὅτι ὑπὲρ τὸν ἱδρυτὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ προβάλλεται ὁ Παῦλος, ἄνευ τῆς πρωτοβουλίας τοῦ ὁποίου τὸ σχέδιον τοῦ Κυρίου καθαρῶς ἰουδαϊκὸν θὰ περιωρίζετο μετ' ἀμφιβόλου ἐπιτυχίας εἰς τὰ ὅρια τῆς Ἰουδαίας, ἀπεκηρύχθη κατὰ μέγα μέρος καὶ ὑπ' αὐτῆς ταύτης τῆς σχολῆς τῆς Τυβίγγης, ἐγκαταλειφθεῖσα ὁλοτελῶς καὶ ὑπὸ τῶν νεωτέρων ὀρθολογιστῶν.

3. Μαθητὴς τοῦ Baur ἀπὸ τῶν Ἐγελειανῶν θεωριῶν καὶ οὗτος παραγόμενος ὑπῆρξεν ὁ Δαβὶδ Strauss (1808-1873). Ἀρνούμενος τὴν Θεότητα τοῦ Χριστοῦ ὁ Strauss ἐγένετο εἰσηγητὴς τῆς μυθικῆς θεωρίας. Κατ' αὐτὴν τὰ Εὐαγγέλια συνετέθησαν ὑπὸ τῆς λαϊκῆς φαντασίας, πρὶν ἢ συγγραφῶσιν ὑπὸ τῶν εὐαγγελιστῶν. Ἡ μεσσιανικὴ προσδοκία, ὑφ' ἧς συνείχοντο οἱ σύγχρονοι τοῦ Ἰησοῦ, ἐδημιούργησε τὸν μῦθον τῶν Εὐαγγελίων, ὅστις εἶναι εἶδός τι ἐνσαρκώσεως τῶν λαϊκῶν ἰδεῶν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους. Ἀφ' ὅτου ἀριθμός τις πιστῶν, ὁλονὲν αὐξάνων, ἐφαντάσθη, ὅτι ἀναγνωρίζει ἐν τῷ Ἰησοῦ τὸν Μεσσίαν, ἐσχηματίσθη ἡ πεποίθησις, ὅτι ὅλαι αἱ προρρήσεις καὶ ὅλοι οἱ τύποι, οἱ ὑπὸ τῆς ραββινικῆς φαντασίας ἀνακαλυφθέντες ἐν τῇ Π. Δ., ἔπρεπε νὰ εὕρωσι τὴν πλήρωσιν ἐν τῷ προσώπῳ του, καὶ ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ἤρχισε νὰ ὑφαίνηται ὁ περὶ τὸν Ἰησοῦν μῦθος. Ἐδέχετο ἐν τούτοις, ὅτι καὶ ὁ Ἰησοῦς αὐτὸς ἐσχημάτισε βαθμηδὸν περὶ ἑαυτοῦ τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἦτο ὁ Μεσσίας. Τὸ τεράστιον μειονέκτημα τῆς θεωρίας ταύτης συνίσταται εἰς τὸν ἀπολύτως ἀρνητικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα. Τί ἀπομένει «ὡς ἱστορικὸς πυρὴν» ἀπὸ τὸν βίον τοῦ Ἰησοῦ; ἐρωτᾷ ὁ Weinel. «Μήπως ὅ,τι ἀπομένει δὲν εἶναι παρὰ πεδίον τι ἐρειπίων;»[31]. Ἐξ ἑτέρου ὁ Strauss δὲν ἐξήτασε διόλου τὰ Εὐαγγέλια, μόλις τέσσαρας σελίδας ἐκ τοῦ ὀγκώδους περὶ τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ ἔργου του ἀπασχολήσας εἰς διαπραγμάτευσιν τῶν κατὰ τὴν ἀρχὴν καὶ αὐθεντικότητα τῶν Εὐαγγελίων. Καὶ καθὼς ἐσημείωσεν ὁ Otto Schmiedel[32] «συνέγραψε βίον τοῦ Ἰησοῦ, χωρὶς προηγουμένως νὰ σπουδάσῃ σοβαρῶς τὰς πηγάς». Ὀρθῶς διὰ τοῦτο τὸ ἔργον τοῦτο ἐχαρακτηρίσθη «λησμονηθὲν βιβλίον ἀλησμονήτου κριτικοῦ»[33], μετὰ δικαίας δ' αὐστηρότητος ἐπεκρίθη καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Renan[34].

16. Ἀλβέρτος Ritschl καὶ ἡ θεολογία αὐτοῦ.

1. Ὀπαδὸς τῆς Τυβιγγείου σχολῆς ἐν ἀρχῇ ὁ καθηγητὴς τοῦ πανεπιστημίου τῆς Βόννης καὶ εἶτα τῆς Γοτίγγης Ἀλβέρτος Ritschl(1822-1889), ἀπεσπάσθη ἐκ τοῦ ἀρχηγοῦ Baur καὶ ἐγένετο ἱδρυτὴς ἰδίας σχολῆς. Οὗτος, μολονότι δεικνύει εἰς σοβαρὰ σημεῖα τῆς διδασκαλίας του τὴν ἀπὸ τοῦ Schleiermacher ἐπίδρασιν, παρεκκλίνει τοσοῦτον τῶν θεωριῶν τούτου, ὥστε ἐθεωρήθη ὡς υἱοθετῶν ἀνεξάρτητον ἐκείνου θέσιν. Εἰς τὴν δευτέραν δ' ἔκδοσιν τοῦ περὶ τῆς γενέσεως τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας[35] ἔργου του ἀνήρεσε τὰς κυρίας προτάσεις τοῦ Baur. Τὸ ἔργον τοῦτο θεωρεῖται ὡς μεγάλης ἀξίας συγγραφή. Δεύτερον σπουδαῖον ἔργον αὐτοῦ εἶναι Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ δικαιώσεως καὶ

(31) Ungeheurer Mangel (Jesus im XIX Jahrhundert πρώτη ἔκδ. σελ. 44).
(32) Die Hauptprobleme der Leben-Jesu-Forschung (1902) σελ. 5.
(33) Alois Riehl παρὰ Β. Στεφανίδῃ ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 620.
(34) Ἐν Etudes d' histoire religieuse (ἔκδ. ζ' Paris 1880, σελ. 161-162.
(35) Die Enstehung der altkatholischen Kirche (1857).

καταλλαγῆς(36), διὰ τοῦ ὁποίου κατέστησε τὴν κριτικὴν Θεολογίαν περισσότερον καντιανίζουσαν. Τὴν θρησκείαν ἀνάγει οὗτος εἰς τὴν πάλην τῆς ψυχῆς πρὸς τὰς ἀντιτιθεμένας καὶ καταπιεστικὰς τῆς φύσεως δυνάμεις. Ἡ συναίσθησις δὲ τῆς ἀπέναντι αὐτῶν ἀσθενείας ἄγει εἰς τὴν πίστιν πρὸς τὴν βοήθειαν ὑπεροχωτέρων πνευμάτων. Δὲν εἶναι δὲ αὕτη ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον συναίσθημα ἐξαρτήσεως, ὡς ἐφρόνει ὁ Schleiermacher, ἀλλὰ περιλαμβάνει καὶ τὴν νόησιν καὶ τὴν θέλησιν τῆς ψυχῆς. Ὅπως δὲ ὁ Schleiermacher, οὕτω καὶ ὁ Ritschl χωρίζει τὴν φιλοσοφίαν ἀπὸ τῆς Θεολογίας καὶ μᾶλλον συμφωνῶν πρὸς τὸν Κάντιον παραμερίζει τὸν ὑπερβατικὸν συλλογισμὸν ὡς πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ υἱοθετεῖ τὸ αὐταπόδεικτον ἄξίωμα τῆς ἐλευθερίας. Προσεπάθησε διὰ τοῦτο νὰ περιορίσῃ τὴν ἐκκλησιαστικὴν δογματικὴν ἐντὸς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, ὡς πηγὴν δ' αὐτῆς δὲν ἔλαβε τὰ θρησκευτικὰ συναισθήματα τοῦ Χριστιανοῦ, ὡς ὁ Schleiermacher, ἀλλ' ἱστορικοὺς παράγοντας, ἤτοι τὴν χριστιανικὴν κοινωνίαν, τὴν Ἐκκλησίαν δηλαδή, καὶ τὸ ἐν αὐτῇ ὑπάρχον ἱστορικὸν βιβλίον, τοὐτέστι τὴν Κ. Διαθήκην. Καίπερ ἐχόμενος στερρῶς τῆς ἰδέας, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι προσωπικός, ὁρίζει τὰ θαύματα ὡς ἐκπληκτικὰς φυσικὰς συμπτώσεις, μεθ' ὧν συνδέεται ἡ εἰδικὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, τὰς δὲ ἐν τῇ Γραφῇ ἀφηγήσεις ὑπερφυσικῶν γεγονότων θεωρεῖ, ὅτι δὲν εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκλάβωμεν ὡς ἐναντίας πρὸς τοὺς φυσικοὺς νόμους.

2. Ὡς πρὸς τὰς πηγὰς τῆς περὶ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ γνώσεως ἡμῶν περιορίζει ταύτας εἰς τὰς Γραφάς. Αὗται εἶναι ἱστορικὰ μνημεῖα γνωρίζοντα εἰς ἡμᾶς τὴν εἰς τοὺς Προφήτας καὶ διὰ τοῦ Χριστοῦ εἰς τοὺς μαθητὰς γενομένην Ἀποκάλυψιν. Δέχεται ἀκόμη καὶ αὐτοῦ τοῦ τετάρτου Εὐαγγελίου τὴν γνησιότητα. Τὴν περὶ Χριστοῦ ὅμως διδασκαλίαν του ἀντλεῖ ἐκ μόνων τῶν συνοπτικῶν, διατεινόμενος, ὅτι τὸ τέταρτον Εὐαγγέλιον ἔχει συνυφανθῇ καὶ μὲ ὑποκειμενικὰς τοῦ συγγραφέως του ἀντιλήψεις. Ἡ προϋπαρξις τοῦ Χριστοῦ, ὡς διδάσκεται ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου καὶ τοῦ Παύλου, ἀποτελεῖ προσωπικὰς τούτων ἀντιλήψεις, καὶ ἡ μόνη προϋπαρξις τοῦ Χριστοῦ εὕρηται ἐν τῇ προγνώσει τοῦ Θεοῦ. Οὕτως ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐν τοῖς συνοπτικοῖς αὐτομαρτυρίας τοῦ Ἰησοῦ σχηματίζων ὁ Ritschl τὴν εἰκόνα τοῦ Κυρίου ὑποστηρίζει, ὅτι μόνος Αὐτὸς ἐμυήθη τελείως τὸ αἰώνιον σχέδιον τοῦ Θεοῦ, ὅπως συγχωρήσῃ τὰς ἁμαρτίας τῶν ἀνθρώπων καὶ ἱδρύσῃ τὴν θείαν βασιλείαν, καὶ εἰς μόνον Αὐτὸν ἀνετέθη ἡ πραγματοποίησις τοῦ σχεδίου. Λόγῳ δὲ τῆς τελείας καθαρότητος καὶ ὑπακοῆς αὐτοῦ, ἐπειδὴ κατενίκησε τὸν κόσμον καὶ κατέστησεν Ἑαυτὸν μοναδικὸν ὄχημα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ βουλὴ καὶ πρόθεσις τοῦ Θεοῦ καὶ ὁ χαρακτὴρ αὐτοῦ ἐφανερώθη, ἀνέστη ἐκ τῶν νεκρῶν καὶ ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ, πιστευθείσης αὐτῷ καὶ τῆς κυβερνήσεως τοῦ κόσμου. Ἐντεῦθεν καὶ λόγῳ τῆς ἑνότητος αὐτοῦ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἀγάπῃ καὶ τῷ σκοπῷ τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων δύναται νὰ κληθῇ Θεὸς καὶ νὰ τυγχάνῃ τῆς λατρείας ἡμῶν. Δύναται νὰ καλῆται πρωτότοκος καὶ μονογενὴς Υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἐν μεταφορικῇ ὅμως ἐννοίᾳ ὡς ἐξ ὑστέρου υἱοθετηθεὶς ὑπὸ τοῦ Πατρός. Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν περὶ δικαιώσεως καὶ καταλλαγῆς τῶν ἀνθρώπων μετὰ τοῦ Θεοῦ διδασκαλίαν του ὁ Ritschl ἀπορρίπτει, ὡς ὁ Schleiermacher, τὰ περὶ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος καὶ περὶ ἱλαστηρίου θυσίας τοῦ Χριστοῦ δόγματα, διδάσκων, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δικαιοῦται οὐχὶ διὰ προσωπικῆς σχέσεως καὶ ἑνώσεως αὐτοῦ μετὰ τοῦ Χριστοῦ, οὐδὲ δυνάμει τῆς ἐπὶ τοῦ σταυροῦ θυσίας αὐτοῦ, ἀλλὰ διὰ τῆς εἰσόδου αὐτοῦ ἐν τῇ βασιλείᾳ τῶν ὀπαδῶν τοῦ Χριστοῦ. Οἱ ἄνθρωποι διὰ τῆς πίστεως εἰς Χριστὸν εἰσάγονται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ γίνονται ἐν αὐτῇ μέτοχοι τῆς υἱοθεσίας τοῦ Χριστοῦ.

Αὕτη ἐν γενικαῖς γραμμαῖς εἶναι ἡ Θεολογία τοῦ Ritschl, ὅστις ἀπεμακρύνθη μὲν ἔν τισι τῆς καντιανῆς φιλοσοφίας, προσήγγισε δ' ἐν πολλοῖς εἰς τὴν ἐκ-

(36) Die Christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung (2 ἔκδοσ. 3 τόμ. 1882).

κλησιαστικὴν δογματικήν. Εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ δὲ ἱδρυθεῖσαν σχολὴν μεγάλως ἐπηρεασθέντες ὑπ' αὐτοῦ ἀνήκουσιν οἱ δογματικοὶ Hermann Schaultz καὶ ὁ Kaftan, καθὼς καὶ ὁ Ἀδόλφος Harnack († 1930), ὅστις ἐφήρμοσε τελείως τὴν ἰδέαν τῆς ἐξελίξεως καὶ τὴν καντιανὴν φιλοσοφίαν, παραμερίσας ὁλοτελῶς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δογματικὴν καὶ ὑποστηρίξας, ὅτι τὰ ἐκκλησιαστικὰ δόγματα ἐσχηματίσθησαν γενετικῶς ἐξ ἐπιδράσεως τῆς περὶ Μεσσίου ἀντιλήψεως τῆς Π. Διαθήκης καὶ κυρίως ἐξ ἐπιδράσεως τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξελληνισθέντος ὑπ' αὐτῆς.

17. *Ἡ Μέση Προτεσταντικὴ Σχολή.*

1. Παραλλήλως ἱδρύθη καὶ ἡ λεγομένη Μέση σχολή(37), ἥτις καταριθμεῖ μεταξὺ τῶν μελῶν αὐτῆς τὸν μέγαν ἱστορικὸν Neander, τοὺς ἐξηγητὰς Lücke, Tholuck καὶ Bleek, ἀρκετοὺς δὲ δογματικοὺς θεολόγους, μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίθησαν οἱ Twesten, Nitzsch, Ἰούλιος Müller, Rothe καὶ Dorner. Τὸ περιοδικὸν Studien und Kritiken ὑπῆρξεν ἐπὶ πολλὰ ἔτη τὸ ὄργανον τῆς σχολῆς ταύτης. Οἱ ἐκπρόσωποι τῆς σχολῆς ταύτης διέφερον πρὸς ἀλλήλους ἐν ταῖς λεπτομερείαις κατὰ τὰς θεολογικὰς γνώμας, ἀλλ' ἐστηρίζοντο στερεῶς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς εὐαγγελικῆς πίστεως, ἐκλήθησαν δὲ Μέση σχολή, διότι ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἕνωσιν τῶν Λουθηρανικῶν καὶ Μεταρρυθμισμένων Ἐκκλησιῶν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς εἰς τὰ οὐσιώδη συμφωνίας τῶν ὁμολογιῶν των. Ἐνῷ δὲ συνεφώνουν μετὰ τοῦ Schleiermancher ἐπὶ τοῦ ὅτι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι προϊὸν φιλοσοφίας, ἀλλ' ἔχει τὰς ρίζας αὐτῆς εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου, ὑπεστήριζον ὡς ὁ Ritschl, ὅτι ἐπεκτείνεται αὕτη καὶ ἐπὶ τοῦ νοητικοῦ καὶ τοῦ βουλητικοῦ τῆς ψυχῆς. Ὡς πρὸς τὸν Θεὸν ἐδέχοντο, ὅτι εἶναι προσωπικός, δὲν περιορίζεται δὲ ἡ δύναμις αὐτοῦ μόνον εἰς τὸν πεπερασμένον κόσμον, ἀλλ' εἶναι ἔμμονος ἅμα καὶ ὑπερβατικός. Ὡς πρὸς τὴν Γραφὴν ἐδέχοντο μεμετριασμένην τινὰ θεοπνευστίαν ταύτης, μὴ ἀποκλείοντες μὲν τὴν πλάνην ἀπ' αὐτῆς, ὑποστηρίζοντες ὅμως, ὅτι αὕτη ὡς σύνολον δέον νὰ εἶναι ὁ κανὼν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Συνεφώνουν εἰς τὴν πίστιν εἰς τὴν Θεότητα τοῦ Χριστοῦ, καίτοι ἡ συμφωνία των αὕτη δὲν ἐξετείνετο παρ' ἅπασιν ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τὴν ἕνωσιν τῶν δύο φύσεων ἐν τῷ ἱστορικῷ Ἰησοῦ. Ὑπερήσπιζον τὴν ἱστορικὴν ἀλήθειαν τῶν θαυμάτων τῆς Γραφῆς, καθὼς καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ καίτοι δὲν ἐνόμιζον ἐξ ἴσου ἀξιόπιστα πάντα τὰ ἐν τῇ Γραφῇ θαύματα. Ὡς πρὸς τὴν Ἐσχατολογίαν καὶ τὴν αἰωνιότητα τῆς κολάσεως δὲν συνέπιπτον αἱ γνῶμαι αὐτῶν. Συνεφώνουν ὅμως ὡς πρὸς τὸ ὅτι καὶ μετὰ θάνατον δύναταί τις νὰ μετανοήσῃ καὶ νὰ ἐπανορθωθῇ, τὸ ἐνδεχόμενον δὲ τῆς μετανοίας ταύτης ἀπεκλείετο μόνον ἀπὸ τοὺς καὶ μετὰ θάνατον ἐπιδεικνυμένους ἀθεράπευτον σκλήρυνσιν.

2. Ἐκ τῶν δογματικῶν θεολόγων τῆς περὶ συντηρητικωτέρας ροπὰς περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ' αἰῶνος τραπείσης σχολῆς ταύτης ὁ Ἰσαὰκ Dorner († 1884), συνέγραψε τέσσαρα ἐκτεταμένα ἔργα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δόγματος περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ, εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Προτεσταντικῆς Θεολογίας, σύστημα Χριστιανικῆς Δογματικῆς καὶ Χριστιανικὴν Ἠθικήν, ἅτινα ἀποτελοῦσι μνημεῖα τῶν ἐκτάκτων αὐτοῦ ταλάντων, τῆς ἐξαιρετικῆς μαθήσεως καὶ τοῦ γνησίου πνεύματος τῆς εὐσεβείας του. Ὁ Κάρολος Ἐμμανουὴλ Nitzsch (1789-1868) διὰ τοῦ System der christliche Lehre αὐτοῦ ἐπεσπάσατο τὸν σεβασμὸν ὡς Νέστορος μεταξὺ τῶν θεολόγων τούτων. Οὐδεὶς δὲ ἄλλος μεταξὺ τῶν νεωτέρων Γερμανῶν θεολόγων ὑπερέχει ὡς πρὸς τὴν πρωτοπορίαν τοῦ Ριχάρδου Rothe († 1867) καθηγητοῦ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Ἀϊδελβέργης. Ὁ Αὔγουστος Tholuck († 1877) καθηγητὴς ἐν Χάλλῃ

(37) Fisher, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 512 καὶ ἑξῆς.

ἔγραψε τὸ ὑπὸ τοῦ Στεφανίδου(38) χαρακτηριζόμενον κλασσικὸν καὶ μικρὸν μὲν κατ' ὄγκον, ἀλλὰ σχὸν μεγάλην ἐπίδρασιν ἔργον «Ἡ διδασκαλία περὶ ἁμαρτίας καὶ τοῦ συμφιλιωτοῦ ἢ ἡ ἀληθὴς καθαγίασις τοῦ ἀμφιβάλλοντος», ἐπὶ πλέον δὲ ἐν τοῖς ἐξηγητικοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ ἐνδιέτριψε κυρίως εἰς τὸ θρησκευτικὸν περιεχόμενον τῆς Κ. Δ. κατ' ἐπίδρασιν ἐκ τῆς κινήσεως τῶν Εὐσεβιστῶν. Ὁ Willibald Beyschlag(† 1900)ἐξ ἄλλου καθηγητὴς ἐν Ἀϊδελβέργῃ ἠσχολήθη μὲ τὴν Κ. Δ., γράψας καὶ δίτομον βιογραφίαν τοῦ Κυρίου περὶ ἧς ὁ Lietzmann(38) ἐξεφράσθη, ὅτι ἐξ αὐτῆς ἀποδεικνύεται, ὅτι «δύναταί τις ἐν τῇ Κ. Δ. νὰ ἐργάζηται κριτικῶς καὶ συγχρόνως νὰ εἶναι Χριστιανὸς εὐσεβής». Εἰς τοὺς συντηρητικοὺς θεολόγους καταριθμοῦνται καὶ οἱ δογματικοὶ Gottf. Thomasius († 1875), Joh. Hofmann († 1877), Fr. Frank († 1894) καὶ Ernst Luthard († 1902) καὶ ὁ διακριθεὶς διὰ τὰς περὶ τὴν Κ. Δ. ἐργασίας αὐτοῦ Th. Zahn (†1933), πάντες καθηγηταὶ τῆς Ἐρλάγγης, καθὼς καὶ ὁ καθηγητὴς τῆς Δορπάτης καὶ περὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ἀσχοληθεὶς Ἰωάννης Kurtz (†1870).

3. Κατὰ τὸν Στεφανίδην(40) ἡ συντηρητικὴ λουθηρανικὴ Θεολογία τῆς Γερμανίας ἐπεκράτησεν ἐν Νορβηγίᾳ, ἡ συντηρητικὴ δὲ καλβινικὴ Θεολογία ἐν τῇ Γαλλικῇ Ἑλβετίᾳ (Ἀλέξ. Vinet † 1847, Φρειδ. Godet † 1900). Ἡ μεσάζουσα θεολογικὴ σχολὴ ἀντιπροσωπεύεται ἐν Σκωτίᾳ ὑπὸ τοῦ W. Robertson Smith (1894) καθηγητοῦ τῆς Π. Δ., ἐν Δανίᾳ ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Lassen Martensen († 1884) συγγράψαντος Δογματικὴν καὶ Ἠθικήν, ἐν Ὁλλανδίᾳ δὲ ὑπὸ τοῦ Van Oosterzee συγγράψαντος Δογματικήν, Βιβλικὴν Ἱστορίαν τῆς Κ. Δ., Πρακτικὴν Θεολογίαν, ἑρμηνείαν εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην.

4. Ἡ φιλελευθέρα Θεολογία ἐπέδρασεν ἐν Ἀγγλίᾳ ἐπὶ τῆς μερίδος τῆς Εὐρείας Ἐκκλησίας (Broad Church), ἐκ τῆς ἀφυπνιστικῆς ὅμως κινήσεως τοῦ Μεθοδισμοῦ προέκυψεν ἐκεῖ ἡ Εὐαγγελικὴ μερίς, ἐξ ἧς προῆλθεν ἡ εἰς τὸν καλβινισμὸν προσκειμένη χαμηλὴ Ἐκκλησία (Low Church), καὶ ἐκ τάσεων πρὸς ἐπάνοδον εἰς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν ἡ Ὀξφόρδειος κίνησις τῶν λεγομένων Τρακταριανῶν καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν προελθόντων Τελετοφίλων, ἡ ἐπιδράσασα ἐπὶ τῆς Ὑψηλῆς λεγομένης Ἐκκλησίας, τῆς προσκλινούσης πρὸς τὴν ἀρχαίαν τῆς Ἐκκλησίας παράδοσιν. Ἐν Γαλλίᾳ μεταξὺ τῶν ἐκπροσώπων τῆς φιλελευθέρας Γερμανικῆς Θεολογίας καταριθμοῦνται οἱ Ἐδουάρδος Reuss († 1891) καὶ Αὔγουστος Sabatier († 1901). Καὶ ἐν Ὁλλανδίᾳ τῆς Θεολογίας ταύτης ἐκπρόσωποι ὑπῆρξαν οἱ W. van Manen († 1905) καὶ Allard Pierson († 1896), ὅστις κατέθεσε τὸ ἐκκλησιαστικὸν αὐτοῦ ὑπούργημα, διότι τὰ φρονήματα αὐτοῦ δὲν συνεβιβάζοντο πρὸς αὐτό.

18. *Ἡ θρησκειολογικὴ Σχολή.*

1. Τῆς ὅλης θεολογικῆς κινήσεως ἐν Γερμανίᾳ ἡ εἰκὼν συμπληροῦται καὶ διὰ παρατηρήσεων τινῶν ἐπὶ τῆς κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος ἀναφανείσης θρησκειολογικῆς σχολῆς(Religions-geschichliche Schule), τῆς ὁποίας πρόδρομοι μὲν ὑπῆρξαν ὁ Παῦλος Lagarde († 1891), καθηγητὴς τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν ἐν Γοτίγγῃ καὶ ὁ Hermann Usener († 1905), καθηγητὴς τῆς ἑλληνικῆς ἐν Βόννῃ, ἀρχηγοὶ δὲ οἱ θεολόγοι καθηγηταὶ τῆς Γοτίγγης Hermann Gunkel († 1932) καὶ Γουλιέλμος Bousset († 1920), τοὺς ὁποίους ἠκολούθησαν μεταξὺ ἄλλων καὶ ὁ καθηγητὴς τῆς Ἀϊδελβέργης Ἰωάννης Weiss († 1914), καθὼς καὶ οἱ καθηγηταὶ τῆς Ἰένης Ἐρρῖκος Weinel († 1936) καὶ Ernst

(38) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 623.

(39) Ἐν. E. Stange, Die Religionswissenschaft der Gegenwart τόμ. II 1926 σελ. 83.

(40) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 624-625.

Tröltsch († 1923). Ὑπὸ τῆς σχολῆς ταύτης κατὰ τὸν Στεφανίδην(41) ὁ Χριστιανισμὸς τίθεται εἰς ἴσην μοῖραν πρὸς τὰς ἄλλας θρησκείας, χαρακτηριζόμενος ὡς προϊὸν τῆς ἐξελίξεως τῶν προηγουμένων θρησκειῶν καὶ μάλιστα τοῦ συγκρητισμοῦ τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ τοῦ μεταγενεστέρου Ἰουδαϊσμοῦ(42). Ποία ἡ ἀξία τῶν εἰσηγήσεων τῆς Σχολῆς ταύτης δύναταί τις νὰ σχηματίσῃ ἰδέαν τινὰ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὴν κρίσιν, τὴν ὁποίαν ὁ ἐκ τῶν ἀρχηγῶν αὐτῆς Bousset ἐξήνεγκε περὶ τοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον Zum religionsgeschichtlichen Verständnis des N. T. ἔργου τοῦ Gunkel ὁμολογῶν, ὅτι συναντᾷ τις εἰς αὐτὸ θεωρίας «ὑπερβαλόντως τολμηράς, συχνάκις μὴ ἀποδεδειγμένας» καὶ δικαιολογῶν τοῦτο διὰ τῆς προσθήκης ὅτι «τοιοῦτο τι πρόγραμμα ἔχει ἀναγκαίως καθ' ἑαυτὸ κάτι τὸ προβληματικόν»(43).

19. Τὸ Προτεσταντικὸν κήρυγμα.

1. Ὡς πρὸς τὸ κήρυγμα θὰ παρετηροῦμεν, ὅτι ἔλαβε τοῦτο σπουδαίαν ὥθησιν ὑπὸ τοῦ Schleiermacher, ὅστις διεκρίθη καὶ ὡς σπουδαῖος τοῦ ἄμβωνος ἀθλητής, ὡς μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν εἰς δέκα ὅλους τόμους δημοσιευθέντων κηρυγμάτων του, ἐν τοῖς ὁποίοις τὴν κεντρικὴν θέσιν παρεχώρει πάντοτε εἰς τὸν Χριστόν. Οὕτω προῆλθε τὸ νέον κήρυγμα, ὅπερ καθ' ὁλόκληρον τὸν ΙΘ' αἰῶνα ἐπικρατεῖ ἐν Γερμανίᾳ ἔχον τὴν ἀπήχησιν αὐτοῦ καὶ εἰς τὰς ἄλλας προτεσταντικὰς χώρας. Θὰ ἠδύνατο δέ τις ἐν αὐτῷ νὰ διακρίνῃ πέντε κύρια ρεύματα ἢ ὁμίλους. Ὁ πρῶτος ὁμιλος ἀποτελούμενος ἀπὸ σοβαρὰν ἀναλογίαν ἱεροκηρύκων ἐτόνιζε τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν Γραφὴν κατὰ τὰς λουθηρανικὰς ὁμολογίας, προσδίδων συχνάκις χαρακτῆρα ὁμολογιακὸν εἰς τὸ κήρυγμα. Κύριοι ἐκπρόσωποι τούτου εἶναι ὁ Ἰωάννης Löhe, Λουδ. Harms, K. Münkel καὶ ἔξω τῆς Γερμανίας ὁ A. F. Hums. Ὁ δεύτερος ὁμιλος ἐνέμενε μὲν εἰς τὸ ὁμολογιακὸν στοιχεῖον, ἐτόνιζεν ὅμως ζωηρῶς θέματα πρακτικά. Τούτου διαπρεπεῖς ἐκπρόσωποι ὑπῆρξαν οἱ Karl Caspari, Wilhelm Hoffmann, οἱ ἀδελφοὶ Max καὶ Emil Frommel κλπ. Ὁ τρίτος ὅμιλος παρουσιάζει ἐπιδράσεις πιεστικὰς καὶ οἱ ἀποτελοῦντες αὐτὸν εἶναι κεκηρυγμένοι ἐχθροὶ τοῦ Ὀρθολογισμοῦ καὶ ἐκδηλοῦσιν ἐμφανεῖς ἐκκλησιαστικὰς τάσεις. Εἰς τούτους καταλέγεται ὁ μνημονευθεὶς καθηγητὴς Tholuck, περὶ τοῦ ὁποίου λέγεται, ὅτι «ὅτε ἔζη, ἦτο ἴσως ὁ ἄριστος ἱεροκήρυξ ἐν Γερμανίᾳ· ὅταν δὲ ἀπέθανεν, ἐγένετο αἰσθητόν, ὅτι μία ἀπὸ τὰς λεπτοτέρας φύσεις ἀπῆλθεν». Ὁ τέταρτος ὅμιλος, ἀποσκοπῶν εἰς τὸν ἐναρμονισμὸν θρησκείας καὶ ἐπιστήμης, πίστεως καὶ λογικοῦ, δὲν ἀπέβλεπε τόσον εἰς τὴν ἀπὸ τῆς καρδίας καὶ τῆς συνειδήσεως ἐπίδρασιν, ὅσον εἰς τὴν βαθεῖαν ἀνάπτυξιν τῶν ἀληθειῶν. Εἰς τοῦτον καταλέγονται καὶ οἱ μνημονευθέντες καθηγηταὶ Karl Imm. Nitzsch καὶ Ἰούλιος Müller. Ὁ πέμπτος ὅμιλος χαρακτηρίζεται ὡς νεωτεριστικός. Ὁ ἀντιπροσωπευτικώτερος τύπος αὐτοῦ εἶναι ὁ Κάρολος Schwarz, ὅστις ἐν τῷ κηρύγματι αὐτοῦ δὲν θέτει μὲν εἰς δευτερεύουσαν μοῖραν τὸν Χριστόν, παρουσιάζει ὅμως αὐτὸν ἄλλως πως ἢ ὡς ἡ Βίβλος κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἑρμηνείαν αὐτῆς. Κατὰ δὲ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας τοῦ ΙΘ' αἰῶνος καὶ κατὰ τὸ πρὸ τοῦ πρώτου εὐρωπαϊκοῦ πολέμου βραχὺ τμῆμα τοῦ Κ' αἰῶνος τὸ κήρυγμα ἐτράπη πρὸς συντηρητικωτέρας κατευθύνσεις. Ἔθεσεν ἐπὶ τῆς λυχνίας τὰς κεντρικὰς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐξάραν τὰς προϋποθέσεις καὶ τὰς συνεπείας τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολυτρώσεως καὶ ἀντιταχθὲν πρὸς

(41) Αὐτόθ. σελ. 622.

(42) Περὶ τῆς Σχολῆς ταύτης πρβλ. Π. Μπρατσιώτου, Ἡ λεγομένη θρησκειολογικὴ Σχολή. Ἀθῆναι 1920.

(43) Παρὰ L. Cl. Fillion, Les étapes du Rationalisme ἔκδ. β' Paris 1909. σελ. 299 καὶ 302. Πλείονα περὶ τῶν ἀσυστάτων θεωριῶν τῆς Σχολῆς ταύτης ἴδε ἐν Π. Τρεμπέλα, Ἰησοῦς ὁ ἀπὸ Ναζαρὲτ ἔκδ. β' σελ. 121-125.

τὰς νεωτεριζούσας τάσεις κατεπολέμησεν ἔνθεν μὲν τὴν κένωσιν τοῦ Εὐαγγελίου, ἣν ἀπετόλμων οἱ ἐλευθεριάζοντες, ἔνθεν δὲ τὰς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ τάσεις τοῦ θετικισμοῦ. Κύριοι ἐκπρόσωποι τούτου εἶναι ὁ μνημονευθεὶς Θεόδωρος Zahn, ὁ Herman Cremer, ὁ Ἐρνέστος Dryander ὁ Ἐρνέστος Χριστιανὸς Achelis καὶ ἄλλοι.

20. *Ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ θεολογία κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα.*

1. Ὡς πρὸς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν θὰ ἠδύνατο νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος λαμβάνει ἡ Θεολογία νέαν ὥθησιν ὑπὸ τὴν ὁποίαν σημειοῦται αἰσθητὴ προσπάθεια πρὸς ἐπάνοδον εἰς τὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων, καθὼς καὶ εἰς τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν καὶ τὴν Σχολαστικήν, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ πρὸς ἀναχαίτισιν τοῦ ὀρθολογιστικοῦ ρεύματος καὶ τῶν Ἰδεῶν τῆς Ὑπερκριτικῆς, ἅτινα κατέκλυζον τὴν Προτεσταντικὴν Δύσιν. Ὑπὸ τῆς ἐν Τριδέντῳ Συνόδου, ὡς εἴπομεν, ἔμεινεν ἀκαθόριστον τὸ ζήτημα τῶν ἐξουσιῶν τοῦ πάπα ἔναντι τῶν ἐξουσιῶν τῶν ἐπισκόπων καὶ τῶν Συνόδων. Τὸ ἀνώτερον κῦρος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ εἶχον αἱ Σύνοδοι ἢ ὁ πάπας ἢ συνηνωμένοι Σύνοδος καὶ πάπας; Ἐπὶ πλέον δὲν εἶχεν ἀποφανθῇ αὕτη κατὰ τρόπον σαφῆ, ρητὸν καὶ ἀναμφίβολον ἐπὶ τοῦ ἐπιμάχου ζητήματος τῆς χάριτος καὶ τῆς ἐλευθέρας θελήσεως, οὐδὲ περὶ τοῦ ἂν ἡ Παρθένος εἶχε συλληφθῇ ἀσπίλως καὶ ἄνευ συμμετοχῆς εἰς τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα. Συγχρόνως καὶ ἡ Θεολογία τῶν Ἰησουϊτῶν ἔκλινε πρὸς τὸν Ἡμιπελαγιανισμόν,κατενεγκοῦσα δεινὰ τραύματα κατὰ τοῦ Ἰανσενισμοῦ ἐν Γαλλίᾳ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ΄ καὶ ἀναγαγοῦσα εἰς περιωπὴν τὴν ἐν τῇ Ἠθικῇ περιπτωσιολογίαν (casuistica). Ἐξ ἑτέρου ἡ ἀπὸ τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος ἐπικράτησις τῆς ἐλευθέρας σκέψεως καὶ γενικῶς τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας ὑπέθαλψαν τάσεις καὶ ἐν τῇ ρωμαιοκαθολικῇ ἐκκλησίᾳ πρὸς περιορισμὸν τῶν ἐξουσιῶν καὶ τῆς δικαιοδοσίας τοῦ πάπα. Ἐν Αὐστρίᾳ μάλιστα ὁ αὐτοκράτωρ Ἰωσὴφ Β΄ προέβη εἰς μεταρρυθμίσεις, παρασκευασθείσας ὑπὸ τοῦ ἔργου τοῦ Febronius, δι' ὧν περιωρίζετο ἡ ἐξουσία τοῦ πάπα εἰς ἁπλοῦν τι πρωτεῖον, συνιστάμενον εἰς τὸ νὰ δίδῃ πρὸς τοὺς ἄλλους ἐπισκόπους μόνον συμβουλὰς καὶ προτροπάς. Αἱ αὐταὶ τάσεις ἐξεδηλώθησαν καὶ ἀλλαχοῦ. Οὕτως οἱ Γερμανοὶ καθολικοὶ ἐπίσκοποι συνελθόντες εἰς Ems τῷ 1786 προέτειναν τὸν περιορισμὸν εἰς μεγάλην ἀκτῖνα τῶν ἐξουσιῶν τοῦ πάπα, ἐν Γαλλίᾳ δὲ παρομοία τις κίνησις ἐξεδηλώθη ἐντόνως. Ἀνεκόπησαν ἐν τούτοις αἱ ὑπὸ τῶν τάσεων τούτων διαπνεόμεναι κινήσεις λόγῳ τῶν Ναπολεοντείων πολέμων καὶ τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως. Ἐξεδηλώθησαν ὅμως καὶ πάλιν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς εἰρήνης. Καὶ ἐν μὲν τῇ Γαλλίᾳ ἐπρωτοστάτησαν εἰς τὴν ἐπικράτησιν τούτων ὁ Lamennais, ὁ Lacordaire, ὁ Montalembert καὶ ἄλλοι τινές. Ἀλλ' ἡ δι' ἐγκυκλίων (1832 καὶ 1834) παρέμβασις τοῦ πάπα Γρηγορίου ΙΣΤ΄ ἠνάγκασε τὸν μὲν Lacordaire νὰ περιορισθῇ εἰς τὸν ἄμβωνα, τὸν Lamennais ν' ἀποσχισθῇ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸν Montalembert νὰ παύσῃ ἐκδηλῶν ἔντονον ἐνδιαφέρον διὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα.

2. Ἐν τῇ Γερμανίᾳ ἐξ ἄλλου κατὰ τὴν δευτέραν καὶ τρίτην δεκαετηρίδα τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος ἀνεφάνη σχολή τις φιλελευθέρων ρωμαιοκαθολικῶν, διακρινομένη διὰ τὴν μάθησιν καὶ τὴν διαλεκτικὴν δύναμιν τῶν ἀποτελούντων αὐτήν, οἵτινες ἔδωκαν νέαν ὥθησιν εἰς τὰς ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος παραμεληθείσας ἱστορικὰς σπουδάς. Εἰς τὴν ὥθησιν ταύτην συνετέλεσε τὰ μέγιστα ὁ προώρως ἀποθανὼν Ἰωάννης Möhler († 1883), μαθητὴς τοῦ Schleiermacher ἐν Βερολίνῳ, καθηγητὴς ἐν τῇ καθολικῇ θεολογικῇ σχολῇ τῆς Τυβίγγης καὶ εἶτα τοῦ Μονάχου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπίδρασις ὡς θεολόγου προσελκύοντος διὰ τῶν τρόπων αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ αἰχμαλωτίζοντος διὰ τῆς δεξιότητός του ὡς διδασκάλου, ἔτι δὲ καὶ ἐπιβαλλομένου διὰ τῶν ἐξαιρέτων ταλάντων του, ὑπῆρξε μεγάλη. Κύριον ἔργον αὐτοῦ ὑπῆρξεν ἡ Συμβολική (1832),

ῆτις, ὡς καταπολεμοῦσα τὸν Προτεσταντισμὸν διὰ τῶν ὅπλων τῆς προτεσταντικῆς ἐπιστήμης, προύκάλεσεν ὅσον οὐδὲν ἄλλο καθολικὸν ἔργον μεγάλην κίνησιν μεταξὺ τῶν Διαμαρτυρομένων. Ἐν αὐτῇ τὴν διδασκαλίαν, ὅτι «ὁ πάπας εἶναι ὑποτελὴς εἰς γενικὰς συνόδους νομίμως συγκεκροτημένας», ἐχαρακτήρισεν ὡς μονομερῆ, καὶ ὑπεστήριξεν, ὅτι «αἱ δογματικαὶ ἀποφάνσεις τῶν ἐπισκόπων, συνηνωμένων μετὰ τῆς γενικῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ κέντρου αὐτῶν, εἶναι ἀλάθητοι, διότι ἐκπροσωποῦν τὴν ὅλην ἐκκλησίαν». Εἷς ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Möhler ὑπῆρξεν ὁ Ἰωσὴφ Hefele († 1893), καθηγητὴς τῆς καθολικῆς σχολῆς τῆς Τυβίγγης καὶ εἶτα ἐπίσκοπος Rottenburg, βαθὺς ἐπιστήμων καὶ συγγραφεὺς τῆς εἰς ἑπτὰ τόμους σπουδαιοτάτης Ἱστορίας τῶν συνόδων. Τὸ Μόναχον οὕτω κατέστη ἡ ἕδρα τῆς φιλελευθέρας ταύτης σχολῆς καὶ ὁ διασημότερος ἀρχηγὸς αὐτῆς ὑπῆρξεν ὁ Ἰγνάτιος Döllinger († 1890), συγγράψας ἱστορικὰ ἔργα κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ μεγάλης πολυμαθείας, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχει τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον Die Reformation (1846). Εἰς μεταγενέστερα ὅμως συγγράμματά του καὶ πρὶν ἢ ἔλθῃ εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν ἐκκλησίαν λόγῳ τοῦ περὶ ἀλαθήτου τοῦ πάπα δόγματος, ἐξεδήλωσε μεγάλην μὲν ἐκτίμησιν πρὸς τὸν Λούθηρον, εἰρηνικωτέρας δὲ διαθέσεις ὡς πρὸς τὰς σχέσεις μετὰ τῶν Μεταρρυθμιστῶν(44).

3. Ὑπὸ τοιαύτας περιστάσεις ἀνέβαινεν εἰς τὸν παπικὸν θρόνον ὁ Πίος Θ', ὅστις ἐν ἀρχῇ ἐπέδειξε φιλικὰς διαθέσεις πρὸς τοὺς φιλελευθέρους καθολικοὺς τῆς Γαλλίας. Ἀναγκασθεὶς ὅμως ν' ἀπομακρυνθῇ τῆς Ρώμης καὶ νὰ καταφύγῃ εἰς Γαέταν, ὅταν διὰ τῶν Γαλλικῶν λογχῶν ἀποκατεστάθη (1850) εἰς τὴν Ρώμην, παρουσιάσθη ὅλως διάφορος κατά τε τὰς σκέψεις καὶ τὰς τάσεις καὶ τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ. Καὶ κατὰ μὲν τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1864 ἐξέδωκεν Ἐγκύκλιον περιέχουσαν ἐκτενῆ σύλλαβον πλανῶν, ἐν τῇ ὁποίᾳ κατακρίνονται ὀγδοήκοντα πλάναι, αἵτινες θὰ ἠδύναντο νὰ περιληφθῶσιν ὑπὸ τοὺς τίτλους Ὀρθολογισμός, Ἐθνικισμός (Nationalismus), Ἐλευθεροφροσύνη καὶ Πανθεϊσμός. Διὰ ταύτης ἐν συνδυασμῷ καὶ πρὸς προτέραν τινὰ ἐγκύκλιον Γρηγορίου ΙΣΤ' καὶ πρὸς προηγηθείσας ἐπιστολὰς αὐτοῦ τοῦ Πίου Θ' παρημποδίζοντο αἱ διεισδύσεις τῶν νεωτέρων ὀρθολογιστικῶν ἰδεῶν εἰς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν ἐκκλησίαν, μεταξὺ τῶν θεολόγων τῆς ὁποίας εἶχον σημειωθῆ ἐπιδράσεις τῆς ἐν Γερμανίᾳ ἰδεαλιστικῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἐγέλου. Οὕτως ὁ Γεώργιος Hermès (1775-1831) καθηγητὴς ἐν Munster καὶ Βόννῃ ἐβεβαίου ἐπὶ κινδύνῳ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κύρους, ὅτι ἡ δογματικὴ διδασκαλία ἠδύνατο νὰ ἀποδειχθῇ φιλοσοφικῶς, ἀλλὰ κατεκρίθη ὑπό τε Γρηγορίου ΙΣΤ' (1835) καὶ Πίου Θ' (1847). Ὡσαύτως καὶ τοῦ Ἀντωνίου Günther († 1863) κατεκρίθησαν ἐν Ρώμῃ (1857) αἱ περὶ Τριάδος, ἐνανθρωπήσεως καὶ δημιουργίας διδασκαλίαι. Τὰς ἐπικινδύνους ὅμως ταύτας διεισδύσεις τοῦ Ὀρθολογισμοῦ κατεπολέμησε μάλιστα ἡ σύνοδος τοῦ Βατικανοῦ τονίσασα κατηγορηματικῶς τὸν ὑπερφυσικὸν χαρακτῆρα τῶν δογμάτων καὶ διαγράψασα τὰ ὅρια τῶν σχέσεων μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ θεολογίας, μετ' ἀκριβείας δὲ δογματικῆς ἐξάρασα τὸ κῦρος καὶ τὴν ἐξουσίαν τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ καθορισμῷ καὶ τῇ ἀναπτύξει τῶν δογμάτων.

4. Ἡ ἐν Βατικανῷ σύνοδος ἤρχισε τὰς ἐργασίας αὐτῆς τῇ 8 Δεκεμβρίου 1869 παρόντων 719 μελῶν. Ἐν τῇ πρὸς σύγκλησιν δ' αὐτῆς Ἐγκυκλίῳ τῆς 29 Ἰουνίου 1868 καθωρίζετο ὡς σκοπὸς αὐτῆς ἡ καταπολέμησις τῶν συγχρόνων πλανῶν, ὡς ἡ ἐν Τριδέντῳ σύνοδος κατέκρινε τὰς πλάνας τοῦ Προτεστατισμοῦ. Ὁ πάπας ἐξ ἄλλου εἶχε προδιακηρύξει, ὅτι ἀσφαλὲς μέσον πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου ἦτο ὁ καθορισμὸς ὡς δόγματος τοῦ παπικοῦ ἀλαθήτου, τοῦτο δὲ ὑπεστηρίζετο καὶ ὑπ' ἄλλων ἐπισκόπων καὶ ὀπαδῶν τοῦ ἀλαθήτου. Ἀλλ' ἐξ αὐτοῦ προεκλήθη ἡ ἐξέγερσις τῶν φιλελευθέρων καθολικῶν,

(44) Πρβλ. Ficher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 536-538 καὶ Β. Στεφανίδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 628.

οἷοι ὁ Döllinger, ὁ Friedrich καὶ ὁ Huber τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου, καθὼς καὶ ὁ ἐπίσκοπος τῆς Mayence Ketteler, ὁ Maret κοσμήτωρ τῆς θεολογικῆς Σχολῆς τῶν Παρισίων καὶ ἄλλοι. Παρὰ τὰς διαμαρτυρίας ἐν τῇ συνόδῳ τοῦ Βατικανοῦ πολλῶν ἐκ τῆς μερίδος ταύτης τῶν φιλελευθέρων αὕτη καθώρισεν ὡς δόγμα, ὅτι ὁ πάπας, ὅταν ἀποφαίνηται ἐπισήμως καὶ ex cathedra «ὡς ποιμὴν καὶ διδάσκαλος πάντων τῶν Χριστιανῶν» εἶναι ἀλάθητος. Οὕτως ἡ σύνοδος, οἱονεὶ αὐτοκτονοῦσα, κατέλυσε τὸ κῦρος καὶ τὴν ἐξουσίαν τῶν ἐπισκόπων ἐν συνόδῳ ἀποφαινομένων καὶ αἱ ἀποφάνσεις αὐτῆς δὲν εἶχον ὡς προοίμιον τούτων τὸ τῆς ἐν Τριδέντῳ συνόδου: «Ἡ ἱερὰ καὶ ἁγία, οἰκουμενικὴ καὶ γενικὴ σύνοδος διδάσκει καὶ ἀποφαίνεται...», ἀλλὰ «ἡμεῖς ὁ Πίος Ι΄, τῆς ἱερᾶς συνόδου ἐπιδοκιμαζούσης, διδάσκομεν καὶ ἀποφαινόμεθα...». Ἡ ἔννοια δὲ τοῦ νέου τούτου δόγματος ἦτο, ὅτι ὁ πάπας προσωπικῶς καὶ ἰδιωτικῶς ἐνεργῶν ἢ διδάσκων δὲν εἶναι ἀλάθητος, ἀλλὰ μόνον ὅταν ἐπισήμως καὶ ἐκ καθέδρας ἀποφαίνεται περὶ ζητημάτων ἀφορώντων εἰς τὸ δόγμα καὶ τὴν ἠθικήν, ἀσκῶν τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ ὡς νομοθέτου καὶ διδασκάλου, εἶναι ἀλάθητος.

Ἀλλ' ὁ Πίος Ι΄ ἤδη ἀπὸ τῆς νεανικῆς αὐτοῦ ἡλικίας ἦτο ἐνθουσιώδης λάτρης τῆς Παρθένου καὶ Θεοτόκου Μαρίας, εἰς αὐτὴν ἀποδίδων τὴν ἀπὸ πολλῶν κινδύνων καὶ τῆς ἐπαναστατικῆς θυέλλης διάσωσιν αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἤδη διαμένων ἐν Γαέτῃ κατὰ τὸ ἔτος 1849 ἀπέλυσεν ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς ἐπισκόπους προκαλῶν τούτους ν' ἀποφανθῶσιν ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἀσπίλου συλλήψεως τῆς Παρθένου. Εἰς ταύτην τὰ δύο τρίτα τῶν ἐπισκόπων ἀπήντησαν, ὡς ὁ πάπας ἐπεθύμει. Ἄλλοι ὅμως, περιλαμβανομένων τῶν Γερμανῶν καὶ Γάλλων ἐπισκόπων, ἀπήντησαν ἀρνητικῶς. Ἡ σύνοδος τοῦ Βατικανοῦ ἐπεκύρωσε καὶ τὸ δόγμα τοῦτο, ὅπερ ὁ πάπας διὰ τῆς ἐγκυκλίου αὐτοῦ «ineffabilis Deus» τῆς 10 Δεκεμβρίου 1854 εἶχε καθορίσει διακηρύξας, ὅτι «ἡ Παρθένος Μαρία ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς τῆς συλλήψεως αὐτῆς διὰ μοναδικῆς τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ χάριτος καὶ προνομίου, καὶ διὰ προλήψεως (intuitu) τῶν ἀξιομισθιῶν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Σωτῆρος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, διετηρήθη ἀμέτοχος παντὸς σπίλου τῆς προπατορικῆς ἐνοχῆς».

5. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν περὶ ἀλαθήτου τοῦ πάπα συζητήσεων ἐν τῇ συνόδῳ ὁ Döllinger ἔγραψεν, ὅτι ἄρθρον τι πίστεως πρέπει οὐ μόνον νὰ ἐπιδοκιμάζηται ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων συνηνωμένων μετὰ τοῦ πάπα, ἀλλ' ἡ οἰκουμενικότης αὐτοῦ νὰ ἀναγνωρίζηται καὶ νὰ ἐπικυροῦται ὑπὸ τῆς ὅλης ἐκκλησίας. Αὐτὸς δὲ καὶ ὁ Friedric ἐπὶ κεφαλῆς τεσσαράκοντα δύο καθηγητῶν τοῦ Μονάχου δημοσίᾳ διεμαρτυρήθησαν· κατὰ τοῦ ψηφίσματος περὶ ἀλαθήτου τῆς ἐν Βατικανῷ συνόδου. Οὕτως ἤρχισε τὸ κίνημα τῶν Παλαιοκαθολικῶν, τὸ ὁποῖον ἀπὸ τῆς Γερμανίας διεδόθη καὶ εἰς τὴν Ἑλβετίαν καὶ ἔν τινι μέτρῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Οἱ Παλαιοκαθολικοί, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὁποίων οὐχὶ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀλλ' ὅταν ἀφωρίσθη ὑπὸ τοῦ πάπα, ἐτέθη ὁ Döllinger, εἰσήγαγον καὶ ἄλλας τινὰς μεταρρυθμίσεις ἐν ταῖς κοινότησιν αὐτῶν, τοιαῦται δὲ ὑπῆρξαν ἡ παροχὴ τοῦ ποτηρίου τῆς Εὐχαριστίας καὶ εἰς τοὺς λαϊκούς, ἡ κατάλυσις τῆς ἀγαμίας τοῦ κλήρου καὶ ἡ χρῆσις τῆς λαλουμένης γλώσσης ἐν τῇ λατρείᾳ(45).

6. Ὡς πρὸς τὴν ἄλλην συγγραφικὴν κίνησιν, τὴν σημειωθεῖσαν ἐν τῇ ρωμαιοκαθολικῇ ἐκκλησίᾳ κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον, διεκρίθησαν ἐν ταῖς ἱστορικαῖς σπουδαῖς καὶ τῇ ἐκδόσει νέων πηγῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας οἱ ἑπόμενοι: Ὁ Ἰωσὴφ Hergenröther († 1870) καθηγητὴς ἐν Βυρτσβούργῃ καὶ ἔπειτα καρδινάλιος, ὅστις συνεπλήρωσε τὸ περὶ Ἱστορίας τῶν συνόδων ἔργον τοῦ Hefele προσθέσας εἰς αὐτὸ δύο τόμους συνέγραψε δὲ καὶ τετράτομον ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, καθὼς καὶ βιογραφίαν τοῦ Φωτίου, τὴν ὁποίαν ὁ Στεφανίδης χαρακτηρίζει ὡς ἀληθὲς μεταλλεῖον γνώσεων(46). Ὁ Ἄγγελος Mai († 1854),

(45) Fisher ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 539-544.

(46) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 628.

γενόμενος εἶτα καὶ καρδινάλιος, ὅστις ὡς βιβλιοθηκάριος τῆς Ἀμβροσιανῆς βιβλιοθήκης Μεδιολάνων καὶ εἶτα ὡς διευθυντὴς τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Βατικανοῦ ἔκαμε γονίμους μελέτας ἐπὶ τῶν παλιμψήστων χειρογράφων, ἐκδόσας δέκα τόμους ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Scriptorum veterum nova collectio, ἑτέρους δέκα ὑπὸ τὸν τίτλον Spicilegium romanum, ἐξ ἄλλους ἐπιγραφομένους Sanctorum Patrum nova collectio καὶ ἄλλα. Μετὰ δὲ τὴν ὑπὸ τῆς Γαλλικῆς ἐπαναστάσεως διάλυσιν τοῦ τάγματος τῶν Μαυρίκων ἀνασυνεστήθη τοῦτο ἐν τῷ μοναστηρίῳ Solesmes (1837) καὶ ἄρχεται ἡ νέα περίοδος αὐτοῦ, ἥτις κατὰ τὸν Στεφανίδην([47]) δὲν εἶναι τόσον ἔνδοξος ὡς ἡ παλαιά. Ὁ σπουδαιότερος ἐκ τῶν τοῦ τάγματος τούτου ὑπῆρξεν ὁ Γάλλος καρδινάλιος Ἰωάννης Pitra († 1889), ὅστις ἐξέδωκεν εἰς τέσσαρας τόμους τὸ Spicilegium Solesmense, τὸ ὀκτάτομον Analecta sacra Spicilegio Solesmensi Parata, τὸ δίτομον Analecta novissima καὶ ἄλλα.

7. Ἡ παραγωγὴ ἐξ ἄλλου δογματικῶν συγγραφῶν ὑπῆρξε δαψιλεστέρα. Ὁ Ἰωάννης Perrone (1794-1876) ἐξέδωκε μεταξὺ ἄλλων τὸ ἐννεάτομον δογματικὸν ἔργον αὐτοῦ Praelectiones Theologicae, ὅπερ ἐσημείωσε 34 ἐκδόσεις. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ πάπας Λέων ΙΓ΄ ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ ἀνεγείρῃ φράγματα δυσυπέρβλητα εἰς τὰς καντιανὰς καὶ ἐγελιανὰς ἐπιδράσεις ἐπέβαλε διὰ τῆς Ἐγκυκλίου αὐτοῦ Aeterni Patris (4 Αὐγούστου 1874) τὴν σπουδὴν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀκυινάτου. Περὶ τῶν πολυπληθῶν δογματικῶν, αἵτινες κατὰ τὴν κατεύθυνσιν ταύτην συνεγράφησαν, δύναταί τις νὰ λάβῃ ἰδέαν τινὰ ἀνατρέχων εἰς τὴν ἡμετέραν Δογματικήν([48]).

8. Ὡς πρὸς δὲ τὸ κήρυγμα ἀξιοσημείωτον σταθμὸν ἐν τῇ ἐξελίξει αὐτοῦ ἐσημείωσεν ἡ δρᾶσις τοῦ μετέπειτα γενομένου ἐπισκόπου τοῦ Regensburg Ἰωάννου Μιχαὴλ von Sailer, ὅστις ὑπῆρξε βαθέως θρησκευτικὴ φύσις καὶ ἰσχυρὸς θεωρητικὸς εἰς τὸν χαρακτῆρα καὶ ἐδείκνυε βαθμόν τινα συμπαθείας πρὸς τὴν κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος κρατοῦσαν μυστικὴν κίνησιν, δὲν διέκειτο δ' ἐχθρικῶς καὶ πρὸς τοὺς προτεστάντας. Ἐκ τῆς περὶ τὸν Sailer σχηματισθείσης Σχολῆς παρουσιάσθησάν τινες, οἵτινες ἐτόνιζον τὸν παγκόσμιον Χριστιανισμὸν ἐναντίον τοῦ ρωμαιοκαθολικισμοῦ ἄλλων. Ἄλλοι τινές (Μαρτῖνος Boos, Ἰγνάτιος Lindi, Ἰωάννης Gossner) ὑπέστησαν βαθυτέραν ἐπίδρασιν ἐκ τοῦ προτεσταντικοῦ κηρύγματος. Ὁ γαλλικὸς ἐξ ἄλλου ἄμβων δὲν παρουσίασε τὴν αὐτὴν ἀκμήν,τὴν ὁποίαν καὶ ὁ γερμανικός.Πρωτεύουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν διακόνων αὐτοῦ κατέχει ἀναμφιβόλως ὁ Ἰωάννης Βαπτιστὴς Ἐρρῖκος Lacordaire. Ἐπὶ τὰ ἴχνη αὐτοῦ ἐβάδισε καὶ ὁ προσχωρήσας εἰς τοὺς Παλαιοκαθολικοὺς Ὑάκινθος Loison. Εἰς τὴν Ἀγγλίαν μεταξὺ ἄλλων διεκρίθη ὁ προσχωρήσας εἰς τὸν Καθολικισμὸν ἐκ τῆς Ὀξφορδιανῆς κινήσεως Ἰωάννης Ἐρρῖκος Newman (1801-1890) ὀνομασθεὶς ὑπὸ τοῦ πάπα καὶ καρδινάλιος.

9. Παρὰ τὰ ληφθέντα ἐν τούτοις μέτρα ὑπὸ τῆς παπικῆς ἕδρας ἡ φιλελευθέρα θεολογικὴ τάσις ἐξηκολούθησε, ὑπ' αὐτῆς δὲ ἐδημιουργήθη κίνησίς τις, τῆς ὁποίας προέστησαν ἐν Γερμανίᾳ ὁ Hermann Schell (1897) καθηγητὴς ἐν Βυρτσβούργῃ καὶ οἱ καθηγηταὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας F. Krauss, F. Funk καὶ A. Ehrhard καὶ ἄλλοι τινὲς ἐν Γαλλίᾳ (Loisy), Ἰταλίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ. Ἐντεῦθεν ἐκαλλιεργήθησαν φιλελεύθεραι καὶ ὀρθολογίζουσαι τάσεις, τὰς ὁποίας ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν modernismus, δι' οὗ εἰσήγετο ἡ καντιανὴ φιλοσοφία καὶ ὁ ἀγνωστικισμὸς εἰς τὴν θεολογίαν, κατέκρινεν ὁ πάπας Πῖος ὁ Ι΄ δι' ἐγκυκλίου, ἐκδοθείσης τῷ 1907.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς θεολογίας κατὰ τὸν ΙΘ΄ αἰῶνα, ἐπισφραγίζοντα τὴν ὅλην ἐπισκόπησιν τῆς ἱστορίας τῆς Θεολογίας ἀπὸ τοῦ πρώτου μέχρι τέλους τοῦ δεκάτου ἑνάτου αἰῶνος.

---

(47) Αὐτόθ. σελ. 629.

(48) Τόμ. Α' σελ. 64.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Ὁρισμὸς τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας καὶ ἔννοια αὐτῆς.

1. Ὁ ὅρος Ἐγκυκλοπαιδεία εἰσήχθη τὸ πρῶτον πιθανῶς ὑπὸ τοῦ κατὰ τὸν Β΄ αἰῶνα μ. Χ. ἀκμάσαντος ἰατροῦ Γαληνοῦ. Ἐσχηματίσθη δὲ διὰ τῆς εἰς μίαν λέξιν συνθέσεως τῆς φράσεως «ἡ ἐν κύκλῳ παιδεία». Ἐγκύκλιος δὲ παιδεία ἢ ἐγκύκλια μαθήματα ἢ ἐγκύκλιος ἀγωγὴ ἐλέγετο παρ' Ἕλλησι τὸ σύνολον τῶν γνώσεων, αἵτινες ἀπετέλουν τὴν παίδευσιν παντὸς ἐλευθέρου ἀπὸ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ ἀνδρός, καὶ τὰς ὁποίας ὤφειλεν οὗτος νὰ ἐκμάθῃ, ὡς ἐλεύθερος Ἕλλην(1), πρὶν ἢ εἰσέλθῃ, ὡς ἐνεργὸν μέλος εἰς τὴν κοινωνίαν ἢ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν σπουδὴν καὶ τὴν καλλιέργειαν εἰδικοῦ τινος κλάδου τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως. Πρὸς τὴν ἐγκύκλιον δὲ παιδείαν ἢ ἀγωγὴν τῶν Ἑλλήνων ἀνταπεκρίνοντο παρὰ Ρωμαίοις αἱ artes liberales ἢ artes ingenuae, αἵτινες ὡς ἀποσκοποῦσαι εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς φύσεως τοῦ ἐλευθέρου ἀνδρός, ἤτοι εἰς τὴν humanitatem αὐτοῦ, ἐκαλοῦντο humaniora studia ἢ humaniores artes, τοῦ ὅρου humanitas ἀντιστοιχοῦντος πρὸς τὸν ἑλληνικὸν ὅρον παιδεία ἀνθρωπιστική.

2. Ἡ παιδεία αὕτη ὠνομάσθη καὶ ἐλευθέρα (artes liberales), διότι ἀπέβλεπεν, ὡς εἴπομεν, εἰς τὴν βελτίωσιν καὶ προαγωγὴν τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου καὶ ὡς ἐκ τούτου ἀπέκλειε πάσας ἐν γένει τὰς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους(2) χαρακτηριζομένας ὡς «βαναύσους τέχνας», τὰς ἀποβλεπούσας εἰς τὴν συντήρησιν καὶ θεραπείαν τοῦ σωματικοῦ βίου, εἰς τὰς ὁποίας ἔδει νὰ ἐπιδίδωνται οἱ δοῦλοι. Αἱ βάναυσοι τέχναι αὗται καὶ μόνον ἔδει νὰ διδάσκωνται εἰς τοὺς δούλους, αἱ ἐπιστῆμαι δὲ αἱ εὐρύνουσαι τὸν νοῦν καὶ ἐξευγενίζουσαι τὴν ψυχὴν ἐπεφυλάσσοντο εἰς τοὺς παῖδας τῶν ἐλευθέρων ἀνθρώπων.

3. Πρὸς τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων ἀντιστοιχοῦσι κατὰ τὸν μεσαίωνα τὰ καλούμενα trivium καὶ quadrivium, τὰ ἀποτελοῦντα τὰς ἑπτὰ artes liberales. Ἐκ τούτων τὸ μὲν trivium περιελάμβανε τὰς τρεῖς περὶ τὸ λέγειν διατριβούσας τέχνας, ἤτοι τὴν Γραμματικήν, τὴν Διαλεκτικὴν καὶ τὴν Ῥητορικήν, τὸ δὲ δεύτερον τὰς τέχνας περὶ τὸ ἀριθμεῖν καὶ ὑπολογίζειν, ἤτοι τὴν Μουσικήν, Ἀριθμητικήν, Γεωμετρίαν καὶ Ἀστρονομίαν(3).

---

(1) Ἀριστοτέλους Ἠθικὰ 5. 6.
(2) Πολιτικὰ 8. 1.
(3) Παρὰ τῷ Lange (Grundriss der theolog. Encyclopedie § 2 ὑποσ. 1,2) αἱ ἑπτὰ artes liberales ὁρίζονται ὡς ἑξῆς: Trivium: Grammatica loquitur, Dialectica vera docet, Rhetorica verba colorat. Quadrivium: Musica canit, Arithmetica numerat, Geometrica ponderat, Astronomica colit astra.

4. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὰ πράγματα ἤλλαξαν οὐσιωδῶς. Καταργηθείσης διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ τῆς διακρίσεως μεταξὺ δούλων καὶ ἐλευθέρων ἡ παιδεία κατέστη κτῆμα κοινὸν καὶ οὐδεὶς ἐμποδίζεται ὑπὸ τῆς κοινωνικῆς αὐτοῦ θέσεως ἢ τῆς οἰκονομικῆς του καταστάσεως νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν κατάκτησιν αὐτῆς. Ἐπὶ πλέον κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἤρχισαν σταθερῶς νὰ αὐξάνωνται αἱ ἐπιστημονικαὶ γνώσεις, ηὐρύνθη ὁ κύκλος τῶν ἐπιστημῶν, οὕτω δέ, ἐνῶ ὁ ὅρος ἐγκύκλιος παιδεία ἐξακολουθεῖ νὰ σημαίνῃ καὶ τὰς γενικὰς προπαιδευτικὰς γνώσεις (π. χ. ἡ ἐν τοῖς Γυμνασίοις ἀποκτωμένη ἐγκύκλιος μόρφωσις ἀποτελεῖται ἐκ στοιχείων πασῶν τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν=Κλασσικαὶ γλῶσσαι, ξέναι γλῶσσαι, Φυσική, Χημεία, Ἱστορία, Ἀστρονομία, Λογική, Ψυχολογία κλπ.), ὁ ὅρος ἐγκυκλοπαιδεία κατήντησε νὰ σημαίνῃ τὸ μὲν τὸν κύκλον τῶν Ἀκαδημαϊκῶν ἐπιστημῶν, τὸ δὲ ὁλόκληρον τὸ πεδίον μιᾶς ἑκάστης ἐπιστήμης.

5. Οὕτως ἔχομεν τὰς γενικὰς ἐγκυκλοπαιδείας καὶ τὰς μερικὰς ἐγκυκλοπαιδείας. Ἡ γενικὴ ἐγκυκλοπαιδεία περιλαμβάνει γνώσεις γενικὰς ἐξ ὅλων τῶν ἐπιστημῶν. Τοιαῦτα εἶναι τὰ διάφορα ἐγκυκλοπαιδικὰ λεξικά, τὰ εἰς διαφόρους γλώσσας ἐκδοθέντα. Π. χ. Γαλλικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, Βρεττανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία καὶ παρ' ἡμῶν ἐσχάτως Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία καὶ Λεξικὸν Ἐγκυκλοπαιδικὸν κλπ. Αἱ μερικαὶ Ἐγκυκλοπαιδεῖαι ἀναφέρονται εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας. Οὕτως ἔχομεν Ἰατρικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν, Θεολογικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν, Νομικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν κλπ. Πρέπει ὅμως νὰ γίνεται σαφὴς διάκρισις μεταξὺ τῆς ἐννοίας, καθ' ἣν ἀποδίδομεν τὸν ὅρον Ἐγκυκλοπαιδεία εἰς τὰ γενικὰ ἢ μερικὰ ταῦτα συγγράμματα, ἐν οἷς ἀποθησαυρίζεται τὸ ὑλικὸν τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, τὸ ἀναφερόμενον εἴτε εἰς τὸ σύνολον τῶν ἐπιστημῶν εἴτε εἰδικῶς εἰς ὡρισμένην τινὰ ἐπιστήμην, καὶ τῆς ἐννοίας, καθ' ἣν χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος πρὸς δήλωσιν τοῦ ἰδίου μαθήματος τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν ὑποτύπωσιν ἑκάστης ἐπιστήμης ὡς συστήματος ἐξ ὡρισμένων μερῶν καὶ μαθημάτων, φυσικῶς καὶ λογικῶς πρὸς ἄλληλα σχετιζομένων, ἀποτελουμένου καὶ τὴν ἁρμόζουσαν θέσιν ἐν τῷ καθόλου κύκλῳ τῶν ἐπιστημῶν καταλαμβάνοντος.

6. Ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία, ὑφ' ἣν ἔννοιαν ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἤδη δὲν διατρίβει περὶ τὴν συλλογὴν καὶ παράθεσιν κατὰ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀλφαβήτου τῆς ἀδιατάκτου ὕλης μιᾶς ἢ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν ἀποθησαύρισιν αὐτῆς εἰς Λεξικὰ μᾶλλον ἢ ἧττον γενικὰ ἢ εἰδικά, ἐκτενέστερα ἢ συνοπτικώτερα. Τοῦτο εἶναι ἔργον τῶν λεγομένων «Πραγματικῶν Ἐγκυκλοπαιδειῶν (Real—Encyclopaedie ἢ Material Encyclopaedie). Αἱ ἐν τῇ κυρίᾳ τοῦ ὅρου ἐννοίᾳ Ἐγκυκλοπαιδεῖαι, εἰς εἰδικὴν συνήθως ἐπιστήμην μία ἑκάστη τούτων ἀναφερομένη, ἐπισκοποῦσι μὲν γενικῶς τὴν ἐκτενῆ καὶ ἀδιάτακτον ὕλην καὶ διακριβοῦσι

τὸ ὑποκείμενον τῆς οἰκείας ἑκάστη ἐπιστήμης, συνοψίζουσι δὲ καὶ διατάσσουσι τὴν ὅλην ταύτην φυσικῶς καὶ λογικῶς πρὸς καθορισμὸν τῶν κλάδων καὶ τῶν μαθημάτων τῆς περὶ ἣν διατρίβουσι ἐπιστήμης καὶ διὰ τῆς κοινῆς τῶν μερῶν τούτων ἀναφορᾶς καὶ συσχετίσεως πρὸς τὸ κοινὸν ὑποκείμενον συγκροτοῦσι καὶ ὑπογράφουσι τὸ σύστημα τῆς οἰκείας ἐπιστήμης. Παρ' αὐταῖς κρατεῖ ὁ ὑποτυπωτικὸς χαρακτήρ, διὸ καὶ λέγονται τυπικαὶ ἢ ὑποτυπωτικαὶ ἐγκυκλοπαιδεῖαι (Formale Encyclopaedie). Ἐπειδὴ δὲ μεταξὺ τῶν σκοπῶν, οὓς προτίθενται, εἶναι καὶ ἡ ὑπόδειξις τῆς μεθόδου τῆς σπουδῆς τῆς οἰκείας ἐπιστήμης, διὰ τοῦτο καλοῦνται καὶ Μεθοδολογίαι. Ἐφ' ὅσον δὲ ἀποκλειστικῶς περὶ τὸν σκοπὸν τοῦτον διατρίβουσι καλοῦνται καὶ Ὁδηγητικαί. Ὑπὸ τὴν κυρίαν ταύτην τοῦ ὅρου ἐγκυκλοπαιδείαν ἔννοιαν πρῶτοι ποιησάμενοι τὴν χρῆσιν αὐτοῦ ὑπῆρξαν οἱ νομικοί, καὶ μετὰ τούτους οἱ ἰατροί, τρίτοι δὲ οἱ θεολόγοι. Καὶ εἰς μὲν τὴν Νομικὴν εἰσήχθη ὁ ὅρος ὑπὸ τοῦ Putter, εἰς δὲ τὴν ἰατρικὴν ὑπὸ τοῦ Boerhaaze (1668-1738) καὶ εἰς τὴν Θεολογίαν ὑπὸ τοῦ Sam. Mursinna ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ: «Primae lineae encyclopaediae theologicae in usum praelectionum ductae» (1764) (4).

7. Ἡ ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας κατὰ ταῦτα εἶναι οὐχὶ κλάδος τις ἢ ἐπὶ μέρους μάθημα τῆς Θεολογίας, ἀλλ' αὐτὴ ἡ Θεολογία μετὰ τοῦ οὐσιαστικοῦ αὐτῆς περιεχομένου, ἓν compendium τῆς Θεολογίας, ἐπιτομή τις αὐτῆς. Ἐπαγγελλομένη δὲ τὴν ὑποτύπωσιν τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης, συγκροτούσης ἴδιον σύστημα, ζητεῖ νὰ ἀκριβώσῃ, πῶς ἀπὸ τοῦ ὑποκειμένου τῆς Θεολογίας ὡς ἀπὸ κέντρου ἐξέρχονται τὰ θεολογικὰ μαθήματα εἰς εὐρυτέρους κλάδους ἐντασσόμενα, τίνα τῶν ἑκάστοτε προβαλλομένων μαθημάτων ἀνήκουσι φυσικῶς καὶ ἀναγκαίως εἰς τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην καὶ δύνανται νὰ ἀποτελέσωσι ἀντικείμενα ἰδίας καὶ κεχωρισμένης σπουδῆς, τίς ἡ σχέσις τῶν μερῶν τούτων τῆς Θεολογίας πρός τε ἄλληλα καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν Θεολογίαν, ποία δὲ ἡ σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας. Παρέχει οὕτως ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας εὐσύνοπτόν τινα καὶ εὐκρινῆ εἰκόνα αὐτῆς, συγκεφαλαιοῦσα δὲ τὰ καθ' ἕκαστον καὶ ὑποδεικνύουσα τὴν τάξιν καὶ σπουδαιότητα αὐτῶν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, τοῦ ὁποίου τὰ ὅρια διαγράφει ἐπακριβῶς, εἰσάγει εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸν σπουδαστὴν τῆς Θεολογίας εἰς τοὺς διαφόρους κλάδους καὶ τὰ μαθήματα αὐτῆς καὶ παρασκευάζει αὐτὸν εἰς τὴν ἰδιοποίησιν τῆς ἐπιστήμης, ἀποτελοῦσα παρασκευαστικὴν καὶ συγκεφαλαιωτικὴν ἅμα τῆς ὅλης Θεολογίας διδασκαλίαν.

---

(4) Ὁ ὅρος Ἐγκυκλοπαιδεία εἰς δήλωσιν τοῦ κύκλου πασῶν τῶν ἐπιστημῶν ἐχρησιμοποιήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Martinius (1606) ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ Idea methodica et brevis encyclopaediae sive adumbratio universitatis· εἶτα δὲ ὑπὸ τοῦ Alsted εἰς τὴν Encyclopaedia septem tomis distincta 1620.

2. Τὸ ὑποκείμενον τῆς θεολογικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας ἐν σχέσει πρὸς τὰς χριστιανικὰς ὁμολογίας.

1. Εἰς τὰς ἄλλας πραγματικὰς καὶ ἐπὶ μέρους Ἐγκυκλοπαιδείας εἶναι εὔκολον νὰ καθορισθῇ τὸ ὑποκείμενον αὐτῶν, διότι αὗται, πλὴν τῆς Θεολογικῆς, ἔχουσι παρὰ πᾶσι σχεδὸν τὸ αὐτὸ περιεχόμενον. Δὲν εἶναι ἄλλη ἐπὶ παραδείγματι ἡ ἑλληνικὴ ἰατρικὴ ἢ νομικὴ καὶ ἄλλαι αἱ γερμανικαὶ ἢ αἱ ἀγγλικαὶ ἢ αἱ γαλλικαί. Προκειμένου ὅμως περὶ τῆς Θεολογικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας ἀντιμετωπίζομεν δυσκολίας τινάς, καθ' ὅσον ἐν ταῖς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην χριστιανικαῖς Ἐκκλησίαις, ταῖς ἀπεσχισμέναις ἀλλήλων καὶ ἐχομέναις διαφόρων ὁμολογιῶν, ἐμορφώθησαν Θεολογίαι χριστιανικαὶ μὲν γενικῶς, διαφέρουσαι ὅμως ἀλλήλων ἐν πλείοσιν ἢ ὀλιγωτέροις. Ἡ ἀρχικῶς δηλαδὴ μία καθολικὴ Ὀρθόδοξος Θεολογία, ἡ ἐν τῇ πρώτῃ ἀδιαιρέτῳ Ἐκκλησίᾳ ἀναπτυχθεῖσα, διεκρίθη ἔπειτα ἅμα τῷ σχίσματι καὶ τῇ ἐπακολουθησάσῃ εἰς τοῦτο μετά τινα χρόνον Μεταρρυθμίσει τῶν προτεσταντῶν εἰς διαφόρους ἐπὶ μέρους ὁμολογιακὰς Θεολογίας. Κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀπ' ἀλλήλων διαχωρισθεισῶν Ἐκκλησιῶν, καθὼς καὶ τῶν μετέπειτα ἐκδηλωθεισῶν φιλελευθέρων τάσεων, ἐσχηματίσθησαν καὶ διάφορον χρωματισμὸν φέρουσαι Θεολογίαι. Οὕτως ἔχομεν τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν, τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Θεολογίαν, τὴν Λουθήρειον Θεολογίαν, τὴν Καλβινικὴν Θεολογίαν, τὴν Ἀγγλικανικὴν Θεολογίαν, τὴν ἐλευθεριάζουσαν μᾶλλον ἢ ἧττον Ὀρθολογιστικὴν Θεολογίαν καὶ εἴ τινα ἄλλην. Πᾶσαι αὗται αἱ Θεολογίαι ἐμφανίζονται μετὰ τῆς ἀξιώσεως νὰ θεωρῆται ἑκάστη ἡ ἐκπροσωποῦσα καὶ ἐνσωματοῦσα τὴν ἀληθῆ θεολογικὴν ἐπιστήμην.

2. Καὶ προκειμένου μὲν περὶ τῶν «πραγματικῶν Ἐγκυκλοπαιδειῶν» τούτων, τῶν εἰς πολύτομα λεξικὰ ἐκτεινομένων, οὐδεμία θὰ προεβάλλετο σοβαρὰ ἀντίρρησις, ἐὰν οἱ συντάκται τῶν ἐν αὐταῖς καταχωριζομένων πραγματειῶν ἢ ἄρθρων δὲν παρουσιάζωνται ἀνεπηρέαστοι τῆς ὁμολογίας καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς Ἐκκλησίας, εἰς ἣν ἕκαστος συγγραφεὺς ἀνήκει ἢ καὶ τῶν προκαταλήψεων τῶν ἐκ τῶν διασταυρουμένων θεολογικῶν ρευμάτων καὶ θεωριῶν, τῶν μᾶλλον ἢ ἧττον συντηρητικῶν καὶ ἀχαλινώτως ἐλευθέρων. Τοῦτο ἄλλως τε εἶναι φυσικόν, οὐχὶ δὲ καὶ ἀλυσιτελές, ἐφ' ὅσον ὑποβοηθεῖται ἢ καὶ καλλιεργεῖται δι' αὐτῶν ἡ ἀντικειμενικὴ ἔρευνα, ἥτις ταχέως ἢ βραδέως ὁδηγεῖ τοὺς εἰλικρινεῖς ἐκζητητὰς εἰς τὴν ἀνεύρεσιν τῆς ἀληθείας. Ἀλλ' ἐὰν πρόκειται διὰ τῆς Θεολογίας νὰ ἐξυπηρετήσωμεν ἕνα ἐκ τῶν κυρίων σκοπῶν αὐτῆς, οἷος τὸ νὰ παρουσιασθῇ ὁ ὑπέροχος τοῦ Χριστιανισμοῦ χαρακτήρ, ὁ ἐπιβάλλων αὐτὸν καὶ ἐπὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος παντὸς διανοουμένου, τότε ἡ Θεολογία δέον νὰ ἐμφανίζηται οὐχὶ ἀπὸ στενῆς τινος καὶ περιωρισμένης ἀφετηρίας, ὁποία εἶναι ἡ ὁμολογιακή, ἀλλ' ἀπὸ γενικῆς τινος καὶ καθολικῆς ἀπόψεως. Ὡσαύτως ἐὰν ἡ Θεολογία πρόκειται νὰ συγκριθῇ

πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας καὶ νὰ ζητηθῇ καὶ δι' αὐτὴν θέσις ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἐπιστημῶν, δὲν πρέπει νὰ ἐμφανίζηται ὑπὸ πολυπληθεῖς καὶ ἀνομοίας ὁμολογιακὰς μορφάς, ἀλλ' ὑπὸ μίαν περιεκτικὴν ἐπιστημονικὴν μορφήν.

3. Κατὰ ταῦτα ἡ ὑποτυπωτικὴ Θεολογικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία θὰ λάβῃ ὡς ὑποκείμενον τῆς ἐκθέσεως αὐτῆς οὐχὶ ἐπὶ μέρους ὁμολογιακὴν Θεολογίαν, ἀλλὰ τὴν χριστιανικὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην γενικῶς ἢ τὴν ἐπιστήμην τῆς χριστιανικῆς Θρησκείας. Ὁ συντάττων λοιπὸν ὑποτυπωτικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν τῆς Θεολογίας, ἵνα ἡ ἐργασία αὐτοῦ εἶναι ἐπιστημονικὴ καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας συνάδουσα, ὀφείλει νὰ μὴ παρέχῃ εἰς αὐτὴν πολεμικὴν ἢ ὁμολογιακὴν χροιάν, ἀποφεύγων ἐπιμελῶς πᾶσαν πρὸς τὰς λοιπὰς ὁμολογίας σύγκρισιν ἢ σύγκρουσιν, ἥτις δέον νὰ καταλείπηται εἰς τὰ ἴδια τῆς Θεολογίας μαθήματα, νὰ ἀρκῆται δὲ εἰς τὴν παράστασιν τῆς Θεολογίας καὶ τῶν μερῶν αὐτῆς ἐν οἱῳ πνεύματι καὶ τύπῳ καὶ αἱ ὑποτυπωτικαὶ Ἐγκυκλοπαιδεῖαι τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν ποιοῦνται τὴν παράστασιν τοῦ ὑποκειμένου αὐτῶν. Τὰ τῆς ὁμολογίας δὲ εἰς ἣν ὁ συγγράφων ὑποτυπωτικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν ἀνήκει, δύναται, ἐὰν θέλῃ, νὰ παραστήσῃ ἐν ἰδίοις κεφαλαίοις, ἐν οἷς ὑποχρεοῦται παραλλήλως καὶ μετὰ πάσης δυνατῆς ἀμεροληψίας νὰ παραστήσῃ καὶ τὴν Θεολογίαν τῶν ἄλλων κυριωτέρων Ἐκκλησιῶν, ἀποκλείων ἐν τῇ παραστάσει καὶ ἐκθέσει ταύτῃ πᾶσαν σκιὰν φανατισμοῦ καὶ πᾶσαν ὑπόνοιαν περὶ διαβολῆς τῶν ἐναντίων καὶ αὐξήσεως τῶν οἰκείων. Ἐξαιρουμένων τῶν εἰδικῶν τούτων κεφαλαίων κατὰ τὰ λοιπὰ ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας ἐπιβάλλεται ἐν τῇ παραστάσει τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης νὰ παραμένῃ ξένη πρὸς πάντα ὁμολογιακὸν ἐπηρεασμόν. Διότι ἄλλως ὁ ὁμολογιακὸς ἐπηρεασμὸς κινδυνεύει νὰ παραβλάψῃ τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα τῆς παραστάσεως τῆς Θεολογίας καὶ νὰ διαφθείρῃ τὴν ἑνότητα αὐτῆς καὶ ἀρτιότητα δημιουργῶν μὲν μαθήματα οὐχὶ ἀμέσως καὶ ἀναντιρρήτως πρὸς τὸ ὑποκείμενον τῆς Θεολογίας ἀναφερόμενα καὶ πρὸς τὰ λοιπὰ μέρη αὐτῆς λογικῶς συναπτόμενα, περικόπτων δ' ἄλλα μαθήματα προδήλως χρήσιμα ἢ καὶ ἀναγκαῖα.

4. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ ἀνεπηρέαστος ἀπὸ τῆς οἰκείας ὁμολογίας παράστασις τῆς Θεολογίας ὑπὸ οἱουδήποτε συγγραφέως εἶναί τι δυσκολώτατον, ἐφ' ὅσον τὴν περὶ Θεολογίας ἀντίληψιν αὐτοῦ ἐσχημάτισεν ἐξ ἀρχῆς οὗτος οὐχὶ ἀσχέτως καὶ ἀνεπηρεάστως ἀπὸ τῆς ἣν προσῳκειώθη ἀπὸ μικρᾶς ἡλικίας καὶ ἐξακολουθεῖ πρεσβεύων ὁμολογίας καὶ κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ ταύτην ὑποχρεοῦται ἐκ λόγων στοιχειώδους εἰλικρινείας νὰ ὁμιλῇ κατὰ τὰς ἐσχηματισμένας ἤδη περὶ Θεολογίας πεποιθήσεις του. Ὁ ἐγγεννώμενος δ' ἐν αὐτῷ φόβος ἐξ ἄλλου μήπως εἰς τὴν ἣν ποιεῖται παράστασιν τῆς Θεολογίας παρασυρθῇ καὶ εἰς δοξασίας ξένας τοῦ γνησίου Χριστιανισμοῦ, δὲν εἶναι δύσκολον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον νὰ ἀπομακρύνῃ

αὐτὸν ἀσυναισθήτως ἀπὸ τῆς ἀληθοῦς καὶ ἀμερολήπτου τῆς Θεολογίας παραστάσεως. Ἀλλὰ πᾶσαι αἱ δυσκολίαι αὗται πρέπει νὰ ὑπερνικηθοῦν χάριν τῆς ἀληθείας.

5. Πρὸς συγγραφὴν δὲ ἀπρόσκοπτον καὶ ἀρτίαν Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας, ἀνάγκη πᾶσα ὅπως μοναδικὸς ταύτης σκοπὸς προβάλληται, ἵνα ἀφοῦ μετὰ πάσης ἀκριβείας καθορισθῇ ἡ οὐσία τῆς Θεολογίας καὶ ἡ φύσις αὐτῆς ὡς ἐπιστήμης κατά τε τὸ περιεχόμενον καὶ τὸν τύπον αὐτῆς, νὰ ἐπαχθῇ ἡ μετὰ λόγου ὀργανικὴ διαίρεσις τῆς Θεολογίας εἰς τὰ κύρια αὐτῆς μέρη καὶ νὰ καθορισθῇ ἡ σειρὰ καὶ ἡ τάξις τῶν ἀνηκόντων εἰς ἕκαστον τῶν μερῶν τούτων μαθημάτων, ὥστε ταῦτα νὰ συναποτελῶσι σύστημα συντεταγμένον καὶ ἁρμονικὸν καὶ διὰ τὰ πρὸς ἄλληλα φυσικοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ συνδέσμου αὐτῶν ἐνιαῖον ὀργανικὸν σύνολον, ἐν τῷ ὁποίῳ νὰ καταφαίνεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἑνότης τῆς ὅλης Θεολογίας. Καὶ δὲν θὰ παρεμποδίζηται μὲν ὑπὸ τοῦ σκοποῦ τούτου ὁ συγγράφων ὑποτυπωτικὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν παρεμπιπτόντως νὰ σημειοῖ καὶ διαφοράς τινας οὐσιώδεις, καθ' ἃς ἡ ἀληθὴς Θεολογία διακρίνεται ἀπὸ νοθειῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, κυρίως ὑπὸ τὴν ροπὴν ὀρθολογιστικῶν τάσεων συντελεσθεισῶν. Δὲν θὰ κατέρχηται ὅμως καὶ εἰς ἐπὶ μέρους λεπτομερειακὰς διαφοράς, περὶ ὧν ὁ λόγος ἐν τῇ Συμβολικῇ καὶ τῇ Δογματικῇ καὶ τῇ Ἱστορίᾳ τῶν Δογμάτων, χωρὶς νὰ παραλείπῃ, ὅπως θίγῃ οὐσιώδεις καὶ θεμελιώδεις διαφορὰς εἰς αὐτὰς τὰς κεντρικὰς γραμμὰς τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης ἀναφερομένας.

3. Ἡ ἀπὸ τῶν σκοπῶν αὐτῆς χρησιμότης τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς θεολογίας (5).

1. Ὁ ὕψιστος κατὰ ταῦτα καὶ κύριος σκοπὸς τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας εἶναι νὰ προβάλῃ τὴν Θεολογίαν ὡς ἐπιστήμην. Καὶ οὗτος μὲν εἶναι ὁ θεωρητικὸς σκοπὸς αὐτῆς. Ἐκ τούτου ὅμως συνακολουθοῦσι καὶ ἄλλοι διάφοροι πρακτικοὶ σκοποί, πρὸς πραγματοποίησιν τῶν ὁποίων συμβάλλει ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας. Καὶ εἰς μὲν τὸ γενικὸν αὐτῆς μέρος οἱ πρακτικοὶ οὗτοι σκοποὶ κατευθύνονται εἰς τὸ νὰ καταστῇ κατάδηλος ἔνθεν μὲν ἡ σημασία τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις ὑπῆρξεν ἡ κοιτὶς αὐτῆς, ἔνθεν δὲ αἱ σχέσεις καὶ ἡ θέσις αὐτῆς ἔναντι τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν. Εἰς δὲ τὸ εἰδικὸν αὐτῆς μέρος ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας ἀποσκοπεῖ νὰ παράσχῃ τὴν βοήθειαν αὐτῆς οὐ μόνον εἰς τοὺς ἀρχαρίους τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς ὁπωσδήποτε εἰσδύσαντας εἰς τὸ ἱερὸν αὐτῆς τέμενος,

---

(5) Πρβλ. J. F. Räbiger, Encyclopedia of Theology, transl. J. Macpherson τόμ. I σελ. 172 καὶ ἑξῆς.

καθὼς καὶ εἰς μὴ θεολόγους καὶ τοὺς ἐν γένει διανοουμένους.

2. Ἄλλοι ἐκ τῶν τελευταίων τούτων ὠθούμενοι ὑπὸ φιλομαθείας καὶ τῆς δίψης τῆς γνώσεως ἐνδιαφέρονται νὰ μάθωσι τίνες ἀποτελοῦσι τὸν κύκλον τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐξ ἐνδιαφέροντος νὰ πληροφορηθῶσιν, ἐὰν καὶ ἡ Θεολογία δύναται νὰ διεκδικήσῃ θέσιν μεταξὺ αὐτῶν, ἀναζητοῦσι δὲ τὴν ἱκανοποιοῦσαν αὐτοὺς ἀπάντησιν εἰς τὴν Ἐγκυκλοπαιδείαν αὐτῆς. Ἕτεροι κινοῦνται ἐκ καθαρῶς θρησκευτικοῦ ἢ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ ἐνδιατρίβουσι περὶ τὰ θεολογικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα ἀναζητοῦντες ἐνίσχυσιν, φωτισμὸν ἢ διδασκαλίαν ἐν τῇ ἐξετάσει τούτων. Καὶ πρὸς ἐκείνους καὶ πρὸς τούτους ἐκ τῶν διανοουμένων ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία παρέχει τὴν βοήθειαν αὐτῆς εἰσάγουσα τούτους εἰς τὸ θεολογικὸν σύστημα καὶ προστατεύουσα αὐτοὺς ἀπὸ ἐσφαλμένων κατευθύνσεων καὶ πεπλανημένων ὁδῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἐπόμενον εἶναι ὁ μὴ εἰδικῶς εἰς τὴν Θεολογίαν ἐγκύψας νὰ παρεκκλίνῃ, διατρέχων οὕτω τὸν κίνδυνον νὰ μὴ εὕρῃ τὴν ἱκανοποιοῦσαν εἰς τὰ προβλήματα αὐτοῦ ἱκανοποιητικὴν λύσιν καὶ ἀπάντησιν.

3. Ἄλλοι πάλιν ὑπὸ πολιτικῶν ἢ κοινωνικῶν ἐνδιαφερόντων συνεχόμενοι ἢ καὶ κατεπτοημένοι ὑπὸ τῶν ἀνακαλύψεων τῶν ὀνομαζομένων ὑπὸ τῶν συγχρόνων μας θετικῶν ἐπιστημῶν ἢ καὶ κατατρυχόμενοι ὑπὸ ἀλαζονείας διὰ τὰς ἰδίας αὐτῶν ἐπιδόσεις καὶ ἐπιτυχίας μετὰ περιφρονήσεως προσβλέπουσι πρὸς τὴν ἱερὰν ἡμῶν ἐπιστήμην, θεωροῦντες περιττὴν ὅλως καὶ τὴν ὕπαρξιν αὐτῆς καὶ ἀξιοῦντες νὰ ἐκβάλωσι ταύτην καὶ τοῦ ἐπιστημονικοῦ πεδίου. Πρὸς κατάρριψιν καὶ ἐκρίζωσιν τῶν προκαταλήψεων τούτων, τὰς ὁποίας ἐπιπολαίᾳ ὅλως μελέτῃ καὶ ἐπισκόπησις τῆς Θεολογίας δημιουργεῖ, συντελεῖ οὐκ ὀλίγον ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας, διότι ἐμφανίζει τὴν Θεολογίαν εἰς τοὺς ἐξ αὐτῶν ἐξ εἰλικρινοῦς γνώσεως τῆς ἐπιστημονικῆς ἀληθείας ἀγομένους ὡς κεκτημένην πάντα τὰ ἀπαραίτητα συστατικὰ μιᾶς ἐπιστήμης ἀξίας νὰ καταλάβῃ τὴν ἰδίαν θέσιν ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἐπιστημῶν, ἱκανῆς δὲ νὰ παράσχῃ τὰς ὑπηρεσίας αὐτῆς εἰς ἐπίλυσιν τῶν προβλημάτων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καὶ νὰ συμπληρώσῃ τὰ κενά, ἅτινα αἱ ἐπιστῆμαι, αἱ ἀσχολούμεναι περὶ τὸ πεδίον τοῦ ἐπιστητοῦ, τὸ ὑπὸ τῶν σωματικῶν αἰσθήσεων ἐρευνώμενον, καταλείπουσιν.

4. Ἀλλ' ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας παρέχει τὰς ὑπηρεσίας αὐτῆς καὶ εἰς αὐτοὺς ἔτι τοὺς θεολογοῦντας. Διότι ὑπῆρξαν μεταξὺ τῶν ἐλευθεροφρονούντων ἐξ αὐτῶν πολλοί, οἵτινες ὑπετίμησαν τὴν Θεολογίαν, καθὼς πάλιν ἄλλοι μεταξὺ τῶν συντηρητικωτέρων, οἵτινες ὑπερετίμησαν ταύτην. Πολλοὶ ἐκ τῶν ὑπὸ ὀρθολογιστικῶν ροπῶν ἀγομένων θεολόγων, τῶν εἰς τὸ ἠθικὸν μόνον περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐνδιατριβόντων καὶ παραμεριζόντων τὴν ἐκ τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως δογματικὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ, ἀπογυμνούντων δὲ τὸν Χριστιανισμὸν παντὸς ὑπερφυσικοῦ στοιχείου

καὶ εἰς μόνας τὰς ἀληθείας τῆς λεγομένης φυσικῆς θρησκείας περιοριζόντων τὸ δόγμα αὐτοῦ, προσέλαβον πολεμικὴν στάσιν κατὰ τῆς Θεολογίας, τῆς βασιζομένης ἐπὶ τῆς εἰς τοὺς προφήτας καὶ τῆς διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου γενομένης θείας Ἀποκαλύψεως. Οὕτως ἐκ τῆς πολεμικῆς τούτων, τοσούτῳ μᾶλλον σοβαρᾶς καὶ ἐπικινδύνου, ὅσῳ προέρχεται ἐκ τῶν ἔνδον καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν ἐμφανιζομένων ὡς θεραπόντων τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, ἐκτίθεται ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ περὶ αὐτὸν ἐνδιατρίβουσα Θεολογία εἰς σοβαρὰν ὑποτίμησιν, καταφερομένου σοβαροῦ πλήγματος κατ' αὐτῆς ὡς ἐπιστήμης καὶ θέσιν σημαντικὴν ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἐπιστημῶν διεκδικούσης. Πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκ τῆς πολεμικῆς ταύτης κατηγοριῶν ἡ προσφυγὴ εἰς τὰς ὑπηρεσίας τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας καθίσταται ἀναγκαία, ἂν μὴ δι' ἄλλο τι τοὐλάχιστον πρὸς ἀπόπειραν, ὅπως οἱ θεολόγοι οὗτοι ὁδηγηθῶσιν εἰς ὀλιγώτερον δυσμενεῖς γνώμας περὶ τῆς Θεολογίας, καὶ ἂν μὴ ἡ ἀπόπειρα αὕτη τελεσφορήσῃ μεταξὺ πάντων τούτων, τοὐλάχιστον ὅσοι μὲν ἐξ αὐτῶν εἶναι μᾶλλον ἀπροκατάληπτοι νὰ καταστῶσι μετριοφρονέστεροι, τῆς δὲ πολεμικῆς τῶν ἄλλων νὰ περιορίζηται ἡ ἐπίδρασις ἐν τῷ κύκλῳ τῶν διανοουμένων.

5. Ἄλλοι πάλιν ἐκ τῶν συντηρητικωτέρων θεραπόντων τῆς ἱερᾶς ἡμῶν ἐπιστήμης ἐκκλίνοντες εἰς τὴν ἀντίθετον ὑπερβολὴν τείνουσι νὰ θέσωσιν ὑπὸ τὸν ἔλεγχον αὐτῆς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας, πειρώμενοι νὰ ἀνεγείρωσι περιοριστικοὺς φραγμοὺς εἰς τὴν ἐλευθέραν ἔρευναν τῶν περὶ αὐτὰς ἐνδιατριβόντων, ὥστε νὰ παρεμποδίζηται ἡ μεταξὺ τῆς Θεολογίας καὶ τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν ἐπικοινωνία καὶ καλῶς ἐννοουμένη συνύπαρξις. Πρὸς τούτους ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας καθορίζουσα τὰ ὅρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων δέον νὰ κινῆται ἡ Θεολογία, καὶ διαστέλλουσα αὐτὰ τοῦ πεδίου, ἐν τῷ ὁποίῳ καλοῦνται νὰ διεξάγωσιν ἐλευθέρως τὰς ἐρεύνας αὐτῶν αἱ λοιπαὶ ἐπιστῆμαι, ὥστε νὰ προλαμβάνηται πᾶσα σύγκρουσις ἐξ ὑπερβολικῶν ἀξιώσεων καὶ τούτων καὶ ἐκείνης, παρέχει πραγματικὰς ὑπηρεσίας. Τοῦτο δὲ διότι ὑποβοηθεῖ αὐτοὺς εἰς κατανόησιν τοῦ ὅτι ἡ Θεολογία ὡς ἐπιστήμη ἵσταται ἐν στενωτάτῳ συνδέσμῳ πρὸς ἄλλας ἐπιστήμας, περιοριζομένας ἐντὸς τοῦ ἀνήκοντος εἰς ἑκάστην τούτων πεδίου, καὶ καθίσταται ἱκανὴ νὰ πληροῖ τὸ ἔργον αὐτῆς, ὅταν διατελῇ ἐν ἐπαφῇ πρὸς αὐτὰς καὶ χρησιμοποιῇ τὰ πορίσματα τῆς ὑγιοῦς ἐπιστήμης διὰ τὴν περαιτέρω οἰκοδομὴν αὐτῆς.

6. Τέλος καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἔτι τῶν θεολογούντων ὑπῆρξαν κατὰ τὸ παρελθόν, ἐμφανίζονται δὲ πάντοτε ἄλλοι, οἵτινες λησμονοῦσιν, ὅτι ἡ Θεολογία ὑπῆρξε τὸ προϊὸν τῆς βιώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὅτι αὕτη δὲν εἶναι ἁπλῶς καὶ μόνον ἐπιστήμη ἀφῃρημένης τινὸς γνώσεως, ἀλλὰ καὶ ἐπιστήμη τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς. Ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας ἐφ' ὅσον καταδεικνύει τὰς σχέσεις, αἵτινες ὑφίστανται μεταξὺ τῆς Θεολογίας καὶ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ

καὶ τοῖς πιστοῖς πρακτικῆς ζωῆς, προσπαθεῖ νὰ ἀνατρέψῃ τὴν μονομέρειαν ταύτην τῶν θεολόγων τούτων, οἵτινες ἐπιδίδονται εἰς τὴν ψιλὴν γνῶσιν καὶ ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τοῦ πεδίου τῆς Θεολογίας, παρατρέχοντες τὴν ἀποστολὴν τῆς ἱερᾶς ἡμῶν ἐπιστήμης ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς καθόλου τῶν πιστῶν ζωῆς, ἐξ ἧς προέρχεται καὶ ἡ ἐν ταῖς σφαίραις τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς ἐπίδρασις ταύτης.

7. Ἀλλ' ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας ἐκθέτει τὴν ἱερὰν ἡμῶν ἐπιστήμην ὡς ἐπιστημονικὸν σύνολον καὶ ὀργανισμὸν καὶ κατὰ φυσικὴν συνέπειαν καθορίζει συγχρόνως καὶ τὰ ὅρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων δέον νὰ περιορίζηται ἡ διαπραγμάτευσις τῶν κεχωρισμένων κλάδων καὶ κατὰ μέτρον ἀναλογίας τοιοῦτον, ὥστε ἕκαστος ἐπὶ μέρους κλάδος νὰ νοῆται καὶ ἐν τῇ σχέσει αὐτοῦ πρὸς τὸ ὅλον καὶ κατὰ τὴν σημασίαν αὐτοῦ δι' ὁλόκληρον τὸν ὀργανισμόν. Ἐντεῦθεν πρὸ παντὸς καὶ μάλιστα διὰ τὸν νεαρὸν σπουδαστὴν τῆς Θεολογίας, τὸν μόλις εἰσαγόμενον εἰς τὸ πεδίον τῆς ἱερᾶς ἡμῶν ἐπιστήμης, ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας παρουσιάζεται χρησιμωτάτη. Ἐνέχει αὕτη εἰδικὴν σπουδαιότητα δι' αὐτόν, ὡς εἰσαγωγὴ εἰς τὴν ὅλην ἐπιστήμην. Εἰσάγει αὐτὸν εἰς τὸ οἰκοδόμημα, εἰς τὰς πύλας τοῦ ὁποίου ἐμφανίζεται ὁ νεαρὸς φοιτητής, καὶ καθιστᾷ εἰς αὐτὸν γνωστὴν τὴν ἀρχιτεκτονικὴν διάταξιν τῆς εὐρείας οἰκοδομῆς ἐν τῇ ὁποίᾳ οὗτος ποθεῖ νὰ ἐγκατασταθῇ. Ἐφ' ὅσον δὲ ἐμφανίζει εἰς αὐτὸν τὴν Θεολογίαν κατὰ τὸν γενικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα ὡς ἐπιστήμης, ἀναβιβάζει αὐτὸν ἀμέσως ἐξ αὐτῶν τῶν πρώτων βημάτων τῶν σπουδῶν του εἰς αὐτὴν τὴν κορυφὴν τῆς ἐπιστημονικῆς ζωῆς. Καθορίζει εἰς αὐτὸν τὰ ὅρια τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης καὶ τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας. Καθιστᾷ εἰς αὐτὸν οἰκεῖον τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τῆς Θεολογίας καὶ τὰ ἰδανικά, πρὸς ἃ αὕτη κατατείνει καὶ ὑποβοηθεῖ αὐτὸν εἰς τὸ νὰ σχηματίσῃ τὴν πρέπουσαν ἰδέαν περὶ τῆς Θεολογίας, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ θεωρῇ αὐτὴν ὡς ἁπλοῦν τι μέσον βιοπορισμοῦ, ἀλλὰ μετὰ τοῦ προσήκοντος σεβασμοῦ, ἔρωτος καὶ ἐνθουσιασμοῦ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν σπουδὴν αὐτῆς, παρέχει δ' ἅμα εἰς αὐτὸν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐξετάσῃ ἑαυτόν, ἐὰν δύναται νὰ προσαρμοσθῇ εἰς τοιαύτας σπουδὰς καὶ ἐὰν εἶναι διατεθειμένος μετὰ πλήρους πνευματικῆς ἀφοσιώσεως νὰ παραδώσῃ ἑαυτὸν εἰς τὴν θεραπείαν τῆς ἱερᾶς ταύτης ἐπιστήμης. Ἐπὶ πλέον, τὸ σπουδαιότερον, διὰ τὰς σπουδὰς αὐτοῦ, ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας παρουσιάζει εἰς αὐτὸν ἐν μιᾷ βλέψει ὁλόκληρον τὸ σύστημα τῆς Θεολογίας καὶ τὴν διάταξιν τῶν μερῶν καὶ τῶν κλάδων αὐτῆς. Παρέχει εἰς αὐτὸν ἔκθεσιν τῶν διαφόρων ἀντιθέσεων καὶ ἀντιγνωμιῶν, αἵτινες κατὰ τὸ παρελθὸν ἐσημειώθησαν ἐν ταῖς φάσεσι, τὰς ὁποίας κατ' ἀνάγκην διῆλθεν ἡ ἀνάπτυξις τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης καὶ δεικνύει εἰς τὸν νέον σπουδαστὴν τὴν κατεύθυνσιν, πρὸς ἣν δύνανται νὰ χρησιμοποιηθῶσιν αἱ δυνάμεις του καὶ

πρὸς ποῖον μάθημα κλίνει νὰ συγκεντρώσῃ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τὸ ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον καὶ τὴν προσοχὴν αὐτοῦ.

4. Διαίρεσις τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς θεολογίας.

Ἡ Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, τὸ γενικὸν καὶ τὸ εἰδικόν. Τὸ πρῶτον μέρος ἐξετάζει γενικῶς τὴν φύσιν τῆς Θεολογίας, ἐκ τῆς ἐρεύνης δὲ ταύτης ἀπορρέει εὐθὺς ἡ ἀναγκαία κατανομὴ τῆς Θεολογίας εἰς διαφόρους διαιρέσεις καὶ κλάδους, οἵτινες ἐξετάζονται ἐν τῷ δευτέρῳ, τῷ εἰδικῷ μέρει τῆς θεολογικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Οὕτως εἰς τὸ πρῶτον μέρος ἐξετάζεται πρωτίστως ὁ ἐπιστημονικὸς χαρακτὴρ τῆς Θεολογίας καταδεικνυομένου, ὅτι ὄντως ἡ Θεολογία εἶναι ἐπιστήμη καὶ ἐξαιρομένης τῆς σπουδαιότητος τοῦ ὑποκειμένου τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης. Εἶτα ἐξετάζεται ἡ σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, πρὸς τὰς ἄλλας ἐπιστήμας καὶ τὴν φιλοσοφίαν, καθὼς καὶ ἡ ὀργανικὴ κατασκευὴ τῆς Θεολογίας κατανεμομένης εἰς τέσσαρας κλάδους. Μεθ' ὃ ἐπακολουθεῖ εἰς τὸ εἰδικὸν μέρος ἡ ἐπὶ μέρους ἐξέτασις τῶν κλάδων τούτων καὶ τῶν μαθημάτων, ἅτινα ὑπάγονται εἰς ἕνα ἕκαστον ἐξ αὐτῶν.

ΜΕΡΟΣ ΓΕΝΙΚΟΝ

. ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

ΘΕΜΕΛΙΩΔΗΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΕΝΝΟΙΑ

1. Τί ἐστιν ἐπιστήμη καὶ ποῖοι οἱ συνιστῶντες αὐτὴν ὅροι.

1. Ἵνα κατανοηθῇ ὁποία τις ἐστὶν ἡ Θεολογικὴ ἐπιστήμη καὶ ἐὰν ὄντως ἡ Θεολογία ἐστὶν ἐπιστήμη, ἀνάγκη νὰ καθορίσωμεν πρωτίστως τί ἐστιν ἐπιστήμη καὶ ποῖοι ὅροι δέον νὰ προϋπάρχωσιν, ἵνα σύνολόν τι γνώσεων διακριθῇ ὡς ἰδία ἐπιστήμη. Ἡ λέξις ἐπιστήμη ἐτυμολογεῖται ἐκ τοῦ ρήματος ἐπίστασθαι, τὸ ὁποῖον ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἀντιλαμβάνεσθαι σημαίνει τὴν βαθυτέραν γνῶσιν ἀντικειμένου ἢ φαινομένου τινός, γνῶσιν οὐχὶ ἐπιπολαίαν καὶ ἐξωτερικήν, ἀλλ' εἰσχωροῦσαν μέχρι τῆς κατανοήσεως τοῦ αἰτιώδους λόγου αὐτοῦ. Ἡ πτῶσις τῶν σωμάτων π.χ. εἶναι φαινόμενόν τι φυσικόν. Διὰ τῶν αἰσθήσεων ἀντιλαμβανόμεθα τοῦτο οἱ πάντες. Οἱ ἐρευνῶντες ὅμως τὸ φαινόμενον τοῦτο βαθύτερον καὶ ἀναζητοῦντες τὴν αἰτίαν τοῦ φαινομένου τούτου καὶ ἀνευρίσκοντες, ὅτι τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὴν ἕλξιν τῆς γῆς, ἐξικνούμενοι δὲ μέχρι καὶ τοῦ νὰ καθορίσωσι τὸν νόμον, καθ' ὃν ἐκδηλοῦται ἡ ἑλκτικὴ αὕτη δύναμις καὶ καθ' ὃν ἕλκονται ἐν γένει ὑπ' ἀλλήλων τὰ οὐράνια σώματα, γινώσκουσι καὶ ἐπιστημονικῶς τὸ φαινόμενον τοῦτο. Ἐὰν τώρα ἐπεκτείνωμεν τὴν ἔρευναν ἡμῶν ταύτην οὐχὶ ἁπλῶς ἐπὶ ἄθροισμά τι ἀντικειμένων ἢ φαινομένων ὑπό τινα ἔποψιν ὁμοειδῶν καὶ διὰ τοῦτο ἀποτελούντων ὡρισμένην κατηγορίαν, ἀλλ' εἰς πάντα τὰ ὁμοειδῆ ἀντικείμενα ἢ φαινόμενα, τὰ δυνάμενα νὰ ὑπαχθῶσιν εἰς τὸ αὐτὸ πεδίον τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως, ἔχομεν τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τὸν κλάδον τῆς ἐπιστήμης. Οὕτως ἔχομεν τὴν φυσικὴν ἐπιστήμην ἐξετάζουσαν καὶ ἐπιγιγνώσκουσαν τοὺς αἰτιώδεις λόγους πάντων τῶν φυσικῶν φαινομένων. Ἔχομεν τὴν Βοτανικήν, ἥτις ἐρευνᾷ καὶ ἐπίσταται οὐχὶ ἓν μόνον εἶδος φυτῶν, ἀλλ' ἅπαν τὸ φυτικὸν βασίλειον καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς.

2. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι αἱ ἐπιστῆμαι δὲν εἶναι αὐθαίρετον προϊὸν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἀλλ' εἰς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν συνετέλεσαν ἔνθεν μὲν ἡ ἀκατάσχετος πρὸς γνῶσιν ἔφεσις τοῦ ἀνθρωπί-

νου πνεύματος, ὅπερ φύσει τοῦ εἰδέναι ὀρέγεται, ἔνθεν δὲ αἱ πολλαπλαῖ ὑλικαί, πνευματικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἀνάγκαι τοῦ ἀνθρώπου, τὰς ὁποίας ἑκάστη τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν ζητεῖ νὰ θεραπεύσῃ. Ἄοπλος καὶ γυμνὸς εὑρεθεὶς ὁ ἄνθρωπος ἐν μέσῳ τῆς φύσεως, ὑπὸ ἀναγκῶν ποικίλων περιβαλλόμενος, διὰ τοῦ λογικοῦ αὐτοῦ ἀνεζήτησε τὰ μυστικά, τὰ ἐγκρυπτόμενα ὑπὸ τὰ φυσικὰ φαινόμενα· ἀνεζήτησε καὶ ἀναζητεῖ τὰς αἰτίας, εἰς ἃς ὀφείλονται αἱ πολλαπλαῖ ἀσθένειαι, ἐξ ὧν προσβάλλεται ὁ ὀργανισμὸς αὐτοῦ· ὑπὸ τοῦ ἐμφύτου ἠθικοῦ νόμου ὠθούμενος ἐζήτησε νὰ διατυπώσῃ τοὺς νόμους, οἵτινες δέον νὰ διέπωσι τὰς σχέσεις τῶν ἀτόμων πρὸς ἄλληλα καὶ καθ' οὓς δέον νὰ κυβερνῶνται αἱ κοινωνίαι, πρὸς τοὺς ὑπὲρ αἴσθησιν δ' ὁρίζοντας διὰ τῆς νοήσεως εἰσχωρῶν ὑπὸ τῆς ἐμφύτου φορᾶς πρὸς τὸ θεῖον ἐζήτησε νὰ ἔλθῃ εἰς σχέσιν πρὸς αὐτὸ καὶ νὰ γνωρίσῃ τοῦτο. Οὕτω διηνοίχθη ἐνώπιον αὐτοῦ ἀπέραντον πεδίον ἐρεύνης καὶ γνώσεως. Ἐκ τῆς ἀνάγκης δὲ τοῦ νὰ συστηματοποιηθῶσιν αἱ διάφοροι αὗται γνώσεις καὶ ἑνοποιηθῶσι κατὰ τὴν συγγένειαν αὐτῶν παρήχθησαν αἱ διάφοροι ἐπιστῆμαι.

3. Κατὰ ταῦτα ἑκάστη ἐπιστήμη ἔχει ἰδιαίτερον ἀντικείμενον, τὸ ὁποῖον ἐρευνᾷ ἐξετάζουσα αὐτὸ μεθοδικῶς, ὁρμωμένη τ. ἔ. ἐξ ὡρισμένης καλῶς τεθειμένης ἀφετηρίας, χωροῦσα κατὰ κανόνας καλῶς μελετημένους καὶ ἀγομένη εἰς ὡρισμένον σκοπόν. Ἀφετηρία, κανόνες καὶ σκοπὸς δέον ν' ἀνταποκρίνωνται πρὸς ἄλληλα. Διότι τὸ αὐτὸ ἀντικείμενον δύνανται νὰ πραγματεύωνται διάφοροι ἐπιστῆμαι, ἑκάστη κατὰ τὸν ἰδιαίτερον αὐτῆς τρόπον ἐξετάσεως καὶ ἐργασίας, κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἑκάστη μέθοδον, ἐξ ἐπόψεως προσιδιαζούσης εἰς ἑκάστην καὶ κατὰ τὸν ἴδιον ἑκάστη σκοπόν. Οὕτω τὸν ἄνθρωπον ἐπὶ παραδείγματι ἐξετάζει ἡ μὲν Ζωολογία κατὰ τὴν συγγένειαν αὐτοῦ πρὸς τὸ βασίλειον τῶν ζώων, ἡ δὲ Ἰατρικὴ κατὰ τὰς ἀσθενείας ὑφ' ὧν οὗτος προσβάλλεται, ἡ δὲ Φιλοσοφία κατὰ τὰς ψυχολογικὰς καὶ ἠθικὰς αὐτοῦ ἐκδηλώσεις, ἡ δὲ Γλωσσολογία κατὰ τὸ ὄργανον, δι' οὗ προφορικῶς διατυποῖ τὰ διανοήματα αὐτοῦ κλπ. Ἑκάστη δὲ τῶν ἐπιστημῶν ἔχει τὸν ἴδιον τρόπον ἐρεύνης. Ἡ περὶ φύσεως ἔρευνα ἐπὶ παραδείγματι ὡς Ζωολογία ἢ Βοτανικὴ ἢ Γεωλογία ἢ Χημεία κλπ. δὲν δύναται ν' ἀκολουθῇ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐρεύνης, τὸν ὁποῖον καὶ ὁ Ἱστορικὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Ὁ ἱστορικὸς δὲν πειραματίζεται ὡς ὁ χημικός, ὁ βοτανικὸς δὲν ἀκολουθεῖ τὴν αὐτὴν πρὸς τὸν γεωλόγον μέθοδον κλπ.

4. Αἱ γνώσεις δ' ἑκάστης ἐπιστήμης ἀξιοῦσιν, ὅτι εἶναι ἀλήθειαι καί, ὡς ἤδη εἴπομεν, ἑνοποιοῦνται εἰς σύστημα, ἡ σύνδεσις δ' αὐτῶν δὲν εἶναι τυχαία καὶ αὐθαίρετος καὶ ὑποκειμενική, ἀλλ' ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πράγματα καὶ καθιστᾷ τὴν ἐπιστήμην σύνολον εὐκρινές, σαφὲς καὶ ὅσον ἔνεστι πλῆρες.

2. *Ἔννοια τῆς Θεολογίας καὶ ἐπιστημονικὸς χαρακτὴρ αὐτῆς.*

1. Ἡ λέξις Θεολογία σημαίνει κατὰ τὴν ἐτυμολογίαν αὐτῆς λόγον περὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἀπαντᾷ καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν, οἵτινες θεολόγους ἐκάλεσαν τοὺς διδάσκοντας τὰ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἱστορίας τῶν θεῶν. Ὡς τοιοῦτοι δὲ θεολόγοι ἦσαν γνωστοὶ πλὴν τοῦ Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου, ὁ Φερεκύδης ὁ Σύριος (600 π.Χ.) καὶ ὁ Κρὴς Ἐπιμενίδης. Ὁ Ἀριστοτέλης πρῶτος ὠνόμασε θεολογίαν τὴν πρώτην φιλοσοφίαν, δηλ. τὴν περὶ τὴν εὕρεσιν τοῦ Ὄντος, ἤτοι τοῦ Θεοῦ, ἔρευναν. Μετὰ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ ὁ Πλάτων (Πολιτ. Β § 379) χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον εἰς τὴν σημασίαν τοῦ περὶ θεῶν καὶ τῶν θείων πραγμάτων λόγου.

2. Βραδύτερον ἡ Θεολογία ἐσχετίσθη πρὸς τὴν Νομοθεσίαν, ἰδίᾳ ἐν Ρώμῃ, καὶ τότε Θεολογία ὠνομάζετο ἡ περὶ τοὺς νόμους διαπραγμάτευσις, ἡ ἐξετάζουσα τὸ ὑπαγορευόμενον τοῖς ἀνθρώποις ὑπὸ τοῦ θείου νόμου. Οὕτω κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὁ ὅρος Θεολογία ἐχρησιμοποιήθη εἰς δήλωσιν εἴτε τῶν μυθολογικῶν θεογονιῶν τῶν ποιητῶν, εἴτε τῶν ὑπὸ τῶν φιλοσόφων ἐκζητήσεων τοῦ θείου, εἴτε τῆς ὑπὸ τῶν νόμων ὑπαγορευομένης καθηκοντολογίας, ὡς ὑπὸ τοῦ θείου ἐπιβαλλομένης.

3. Κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας ὁ ὅρος εἰσαχθεὶς εἰς ἐκκλησιαστικὴν χρῆσιν ἐδήλου τὴν περὶ τῆς Τριάδος ἢ τῆς τοῦ Λόγου Θεότητος διδασκαλίαν. Ἐντεῦθεν δὲ ὁ μὲν τέταρτος Εὐαγγελιστὴς ἐκλήθη θεολόγος, διότι ἐκ τῆς περὶ Θεοῦ Λόγου διδασκαλίας ἤρξατο τοῦ Εὐαγγελίου αὐτοῦ, ὁ δὲ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ἔλαβε τὴν αὐτὴν προσωνυμίαν, διότι εὐστοχώτατα ὑπερημύνθη τῆς Θεότητος τοῦ Λόγου κατὰ τῶν προσβαλόντων αὐτὴν Ἀρειανῶν. Ἔτι δὲ καὶ ὁ Ἀβαιλάρδος († 1142) ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἐξέλαβε τὸν ὅρον, ὅταν ἐπέγραφε τὰ δύο περὶ Ἁγίας Τριάδος βιβλία αὐτοῦ: «Introductio in Theologiam» καὶ «Theologia Christiana». Μετὰ ταῦτα ἐγένετο παρὰ τοῖς Σχολαστικοῖς χρῆσις τοῦ ὅρου ὑπὸ εὐρυτέραν ἔννοιαν, ὑφ' ἣν καὶ οἱ θύραθεν ἐχρησιμοποίουν αὐτόν, εἰς δήλωσιν τουτέστι τοῦ περὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων πραγμάτων λόγου, καὶ μάλιστα ἀφ' ὅτου διεκρίθη ὑπὸ τῶν Σχολαστικῶν ἡ ἀποκληθεῖσα φυσικὴ Θεολογία (Theologia naturalis) τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως τοιαύτης (Theologia revelata).

4. Συμφώνως λοιπὸν πρὸς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ σημασίαν ὁ ὅρος ἦτο ὡσαύτως κατάλληλος ἵνα ἐκφράσῃ καὶ γενικωτέραν τινὰ σημασίαν, καθ' ἣν θὰ ἐσήμαινεν ὅλους τοὺς κλάδους τῆς γνώσεως τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὴν σπουδὴν καὶ ἔρευναν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὕτω βαθμηδὸν προσέλαβεν ὁ ὅρος τὴν περιεκτικωτέραν αὐτοῦ ἔννοιαν καὶ ἀπὸ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ὡρίσθη ἡ Θεολογία καθόλου ὡς ἡ ἐπιστήμη τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς οὗτος ἐθεώθη καὶ ἀνεπτύχθη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὡς ἐπέδρασε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ ἐπιδρᾷ ἐπί

τε τὰ ἐπὶ μέρους ἄτομα καὶ ἐπὶ τὴν ἀνθρωπότητα καθόλου ὡς παράγων θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀνακαινίσεως καὶ ὡς δημιουργὸς νέου σοβαροῦ καὶ ἀξιολόγου πολιτισμοῦ. Τὸ ἀντικείμενον λοιπὸν τῆς Θεολογίας εἶναι ὁ Χριστιανισμὸς ὥς τε διδασκαλία καὶ βίωσις καὶ ὡς ἱστορικὸν γεγονὸς ἀπὸ εἴκοσιν ὅλων αἰώνων συνεχίζων τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἀνθρωπότητος ὁλοκλήρου. Ἡ Θεολογία ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἐξετάζει ὡς ἀντικείμενον αὐτῆς οὐχὶ ἁπλῶς καὶ μόνον τὸ διδακτικὸν καὶ δογματικὸν περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ τὰς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἀλλὰ καὶ τὸν Χριστιανισμὸν ὡς ἱστορικὴν πραγματικότητα σπουδάζουσα τὰς ἀρχάς, τὴν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν καὶ τοὺς ὅρους, ὑφ' οὓς ἐν τῷ παρόντι διατελεῖ, ἔτι δὲ καὶ τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ ἐν τῇ ἀναγεννήσει τῶν ἀνθρώπων καὶ τῷ ἐκπολιτισμῷ τῆς ἀνθρωπότητος. Δεδομένου δὲ ὅτι ἐνεφανίσθη ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου ὁ Χριστιανισμὸς ὡς παρακαταθήκη πεπιστευμένη εἰς τὸ θεοσύστατον καθίδρυμα τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἀποτελούσης κοινωνίαν πάντων τῶν ὁμολογούντων τὴν ὀρθὴν εἰς Χριστὸν πίστιν καὶ δι' αὐτοῦ συνδεδεμένων πρός τε ἀλλήλους καὶ πρὸς τὸν Θεὸν εἰς ἓν πνευματικὸν σῶμα, ἡ Θεολογία εἶναι ἡ ἐπίγνωσις καὶ διαφώτισις τῆς περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἥτις εἶναι ἡ ἱερὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἑστία. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον καθ' ὃν καὶ ἡ Νομικὴ εἶναι ἡ ἐπίγνωσις καὶ διαφώτισις τῆς περὶ τοῦ Δικαίου συνειδήσεως τῆς Πολιτείας, ἥτις εἶναι ἡ τοῦ Δικαίου ἑστία.

5. Μετὰ τὸν ὁρισμὸν τῆς Θεολογίας καθίσταται εὐνόητον πῶς καὶ διατί αὕτη εἶναι πράγματι καὶ ἀληθείᾳ ἐπιστήμη. Ἡ Θεολογία ἐρευνᾷ τὴν θρησκείαν ὑπὸ τὴν τελειοτάτην αὐτῆς μορφὴν καὶ ἐμφάνισιν. Ὡς δὲ καὶ ὁ Schleiermacher πρῶτος μεταξὺ τῶν νεωτέρων ἀπέδειξεν, ἡ θρησκεία ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς αὐτὰ τὰ ἐνδότερα βάθη τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ δὲν ἀποτελεῖ τι ὅπερ κατὰ τυχαῖον τρόπον ἔρχεται ἔξωθεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, ἀλλ' ἀνήκει αἰωνίως εἰς τὴν ἐνδοτέραν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου. Οὐδεὶς σοβαρῶς σκεπτόμενος καὶ ψυχρῶς μελετῶν τὸ φαινόμενον τῆς θρησκείας, δύναται νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ μέγαν παράγοντα, ὑπὸ οἱανδήποτε μορφὴν αὐτῆς ἐπιδρῶντα σοβαρῶς ἐπὶ τῶν ποικίλων πνευματικῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Ἡ Θεολογία δὲ ἀσχολεῖται περὶ τὸν Χριστιανισμόν, ὅστις εἶναι ἡ ὑψίστη ἀποκάλυψις καὶ ἡ τελειοτάτη μορφὴ τῆς θρησκείας. Ἡ Ἐκκλησία δέ, ἐν τῇ ὁποίᾳ βιοῦται καὶ ὡς ἱερὰ παρακαταθήκη διαφυλάττεται ὁ Χριστιανισμός, ἀποτελεῖ θεοσύστατον μὲν ὀργανισμόν, ἀλλὰ βαθέως διεισδύσαντα εἰς πάσας τὰς σφαίρας τοῦ κοινωνικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου τῶν πεπολιτισμένων λαῶν. Ὁ Χριστιανισμός, φορεὺς τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς, ἐδημιούργησε νέον πολιτισμόν, ἐπηρέασε δὲ καὶ αὐτοὺς τοὺς μὴ μετέχοντας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου καὶ ἐπέδρασε καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς νομοθεσίας καὶ τῆς διαμορφώσεως τῶν πολιτευμάτων τῶν εἰς

οὓς διεισέδυσε καὶ ἐξηπλώθη λαῶν. Τὸ ἀντικείμενον λοιπὸν τῆς Θεολογίας εἶναι ἐξόχως σοβαρὸν καὶ ὡς ἐκ τούτου οὐδεὶς ψυχρῶς καὶ ἀπροκαταλήπτως κρίνων τὰ πράγματα δύναται νὰ ἀρνηθῇ εἰς τὴν Θεολογίαν τὰ δικαιώματα αὐτῆς, ὅπως καταλάβῃ θέσιν ἐν τῇ χορείᾳ τῶν ἐπιστημῶν.

3. Ἡ Θεολογία ὡς θετικὴ καὶ θεωρητικὴ ἐπιστήμη.

1. Ὑπὸ τοῦ Schleiermacher ἡ Θεολογία κατετάγη μεταξὺ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, οἷαι ἡ ἰατρικὴ καὶ ἡ νομικὴ ἐπιστήμη, ὡς ἔχουσα καὶ αὕτη ὡς ἐκεῖναι πρακτικόν τινα σκοπόν. Χωρίσας οὗτος τὴν Θεολογίαν ἀπὸ τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, τὸ ὁποῖον, ὡς ἐμφυὲς εἰς αὐτὰ τὰ βάθη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ μὴ προσγιγνόμενον αὐτῇ ἔξωθέν, ἔχον δ' ὡς ἐκ τούτου ἐξ ἑαυτοῦ τὴν βεβαιότητα, δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ ζητήσῃ Θεολογίαν τινά, συνέδεσε αὐτὴν μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἱστορικῶν πραγματικοτήτων, ἐν αἷς ὑπάρχουσι πρακτικὰ ζητήματα πρὸς λύσιν. Ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις του ταύτας ἀπεφάνθη περὶ τῆς Θεολογίας, ὅτι αὕτη καθορίζεται ὑπὸ τοῦ συνόλου ἐκείνων τῶν προσόντων καὶ τεχνικῶν κανόνων, ἄνευ τῆς προσκτήσεως καὶ ἀσκήσεως τῶν ὁποίων καθίσταται ἀδύνατος ἡ ἁρμονικὴ καθοδήγησις καὶ διακυβέρνησις τῆς Ἐκκλησίας(6). Ὡς δὲ ἡ Νομικὴ ἐπιστήμη ἔχουσα ὡς ὑποκείμενον αὐτῆς τοὺς ὑπὸ τῆς πολιτικῆς αὐθεντίας τιθεμένους νόμους ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν ὑποστήριξιν καὶ κατασφάλισιν τῆς εἰρηνικῆς συμβιώσεως τῶν ἀποτελούντων τὴν Πολιτείαν ἀνθρώπων, παρομοίως δὲ καὶ ἡ Ἰατρικὴ ἀποβλέπει εἰς τὴν ἀποτροπὴν τῶν κατὰ τῆς ὑγείας τῶν ἀνθρώπων κινδύνων, πρακτικὸν καὶ αὕτη σκοπὸν πληροῦσα, οὕτω καὶ ἡ Θεολογία ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ὀρθὴν διακυβέρνησιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν τελειοποίησιν τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν ἐξυπηρετεῖ ἐξόχως πρακτικὸν σκοπὸν καὶ τάσσεται διὰ τοῦτο μεταξὺ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Εἶναι δὲ ὁ πρακτικὸς οὗτος σκοπὸς τοσούτῳ μᾶλλον τοῦ τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν ὑπεροχώτερος, ὅσῳ ἀνεκτίμητον εἶναι καὶ τὸ τέρμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἄγει ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἠθικὴ τελειοποίησις τῶν πιστῶν καὶ τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ ὑπ' αὐτῶν κατάκτησις ἐν τῇ πέραν τοῦ τάφου ζωῇ τῆς αἰωνίου μακαριότητος.

2. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ὁ Schleiermacher συνδέσας οὕτω τὴν Θεολογίαν μετὰ τοῦ καθιδρύματος τῆς Ἐκκλησίας συνέβαλε σπουδαίως εἰς τὸ νὰ ἀναγνωρισθῇ ὁ ὑπὸ τοῦ σάλου τοῦ Ὀρθολογισμοῦ διαμφισβητούμενος χαρακτὴρ τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης, ἀξίας νὰ κατέχῃ σοβαρὰν θέσιν ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἐπιστημῶν. Ὅπως εἶναι ἐξ ἴσου ἀληθές, ὅτι ἡ Θεολογία ἀποβλέπει καὶ εἰς πρακτικὸν σκοπὸν καὶ ὅτι καὶ γενικώτερον θεωρουμένη εἶναι ἐπιστήμη πρὸς πρᾶ-

(6) Räbiger ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 86.

ξιν (scientia ad praxim). Ἀλλ' ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Räbiger(7) δὲν εἶναι ἀκριβὴς ὁ χαρακτηρισμὸς τῆς Θεολογίας ὡς θετικῆς ἐπιστήμης, μόνον καὶ μόνον διότι αὕτη ἔχει πρακτικὸν σκοπόν. Διότι καὶ αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ ἡ Γλωσσολογία καὶ ἡ ἐπιστήμη τῆς Ἱστορίας καὶ αὐτὴ ἔτι ἡ Φιλοσοφία, ἐὰν δὲν παρέχωσιν ὑπηρεσίας εἰς τὸ κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς ἡ Θεολογία καὶ ἡ Νομικὴ καὶ ἡ Ἰατρική, δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς μὴ συντελοῦσαι εἰς τὴν πρόοδον καὶ καλὴν κατάστασιν τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ Κράτους καὶ ὡς ἐκ τούτου μὴ δικαιούμεναι νὰ θεωρηθῶσι καὶ αὗται ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις θετικαί.

3. Ἡ Θεολογία κατὰ τὸν Räbiger(8) ἔχουσα ὡς ὑποκείμενον τὸν Χριστιανισμὸν ὡς ἱστορικὴν θρησκείαν καὶ πραγματικότητα εἶναι θετικὴ ἐπιστήμη ὡς ἡ Νομική, ἡ Ἰατρική, αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι, ἡ Γλωσσολογία, ἡ Ἱστορικὴ ἐπιστήμη, αἵτινες εἶναι θετικαί, διότι δὲν παρέχουσιν αὐταὶ εἰς ἑαυτὰς τὸ ὅπερ διερευνῶσιν ὑποκείμενον, ὡς ἡ Φιλοσοφία, ἀλλ' ἔχουσι τοῦτο ὡς ἱστορικῶς ἢ φυσικῶς δεδομένον. Οὕτω καὶ ἡ Θεολογία ἐντάσσεται εἰς τὰς θετικὰς ἐπιστήμας, κυρίως καὶ μάλιστα ἐπειδὴ λαμβάνει τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς δεδομένον ἐξ ἐξωτερικῆς τινος αὐθεντίας. Διαφέρει δὲ τῶν ἀνωτέρω ἀπαριθμηθεισῶν ὡς θετικῶν ἐπιστημῶν, διότι τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς δὲν εἶναι μόνον ἱστορικῶς δεδομένον, ἀλλὰ καὶ ἱστορικῶς ἀποκεκαλυμμένον. Ἀνεξαρτήτως δὲ καὶ τοῦ πρακτικοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκει, διαπραγματεύεται καὶ διερευνᾷ καὶ ἀληθείας πνευματικάς, πολλαὶ τῶν ὁποίων ὑπέρκεινται τῆς ἀνθρωπίνης καταλήψεως καὶ αἵτινες μόνον δι' ὑπερφυσικῆς θείας ἀποκαλύψεως ἐφανερώθησαν εἰς τοὺς πιστούς. Ὡς ἐκ τούτου ἡ Θεολογία δέον νὰ καταλεχθῇ καὶ μεταξὺ τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν, καίτοι τὰ ὑπ' αὐτῆς διδασκόμενα, ὅταν καταστῶσι βίωμα τῶν πιστῶν καὶ ἐφαρμοσθῶσιν ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν, ἀποβαίνουσι καὶ ἀντικείμενον τῆς πείρας τούτων. Οὕτως ἡ Θεολογία ἔχει καὶ ὑποκείμενον καθαρῶς πνευματικόν, ἐξ ἀνωτέρας καὶ θείας αὐθεντίας δεδομένον αὐτῇ, διατρίβει δὲ καὶ περὶ τὰ αἰώνια καὶ ὑψηλὰ ἀξιώματα καὶ προβλήματα, οἷα ἡ ἀρχὴ τοῦ παντός, ἡ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ὕπαρξις καὶ ἡ φύσις τοῦ Θεοῦ, ἡ μέλλουσα κατάστασις ἡμῶν κλπ., ταῦτα δὲ πάντα καὶ ὅσα ἀκόμη ἀφορῶσιν εἰς τὴν ἐν τῷ παρόντι κόσμῳ διαβίωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐξετάζει ὑπὸ τὴν προοπτικὴν τῆς αἰωνιότητος (sub specie aeternitatis).

4. Οὕτω δημιουργεῖται σημαντική, δὸς δ' εἰπεῖν καὶ θεμελιώδης διαφορά, μεταξὺ τῶν ἄλλων θετικῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς Θεολογίας ὡς θετικῆς ἐπιστήμης. Διότι αἱ ἄλλαι θετικαὶ ἐπιστῆμαι δὲν ἐμποδίζονται ἐν πάσῃ ἐλευθερίᾳ νὰ ἐξετάζωσι καὶ διερευνῶσι τὸ περιεχόμενον αὐτῶν, μηδεμιᾶς ἀνωτέρας αὐθεντίας παρακωλυούσης τοὺς

(7) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 198 ὑποσημ. 1.
(8) Λύτοῦ. σελ. 198.

θεράποντας τούτων ἀπὸ τοῦ νὰ ἐπιδίδωνται μετὰ πλήρους ἐλευθερίας καὶ διὰ χρήσεως τῶν ἰδίων διανοητικῶν δυνάμεων, κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς λογικῆς ἐνεργουσῶν, εἰς τὴν ἐπίλυσιν τῶν κατὰ τὰς ἐρεύνας αὐτῶν ἀναφυομένων προβλημάτων. Διὰ τὴν Θεολογίαν ὅμως ὡς πρὸς τὴν θεωρητικὴν αὐτῆς πλευρὰν δὲν ἰσχύει τὸ αὐτό. Αἱ λύσεις ἐπὶ τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζει ὁ ὑπὲρ αἴσθησιν κόσμος, παρέχονται εἰς αὐτὴν ἕτοιμοι ἐκ θείας Ἀποκαλύψεως. Αἱ περὶ Θεοῦ δὲ καὶ ἀνθρώπου καὶ τελειοποιήσεως αὐτοῦ διδασκαλίαι πρόκεινται εἰς πρόσληψιν διὰ τῆς πίστεως καὶ οὐχὶ εἰς ἀνεύρεσιν διὰ τῶν φιλοσοφικῶν ἐκζητήσεων τοῦ νοῦ. Δὲν ἐμπίπτουσιν αὗται εἰς πεδίον ἐρεύνης προσιτὸν εἰς τὴν διὰ τῶν σωματικῶν αἰσθήσεων ἄμεσον ἀντίληψιν ἡμῶν, ἀλλ' ἀναφέρονται εἰς κόσμον πνευματικόν, ὅστις ἀποκαλύπτεται εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς ψυχῆς, ἐφ' ὅσον οὗτοι καταυγάζονται ὑπὸ τοῦ φωτὸς τῆς πίστεως. Ἐντεῦθεν κατὰ τὴν πλευρὰν αὐτῆς ταύτην ἡ Θεολογία παρουσιάζεται οὐχὶ μόνον ὡς ἐπιστήμη θεωρητική, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπιστήμη τῆς πίστεως. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι μεταξὺ τῶν εἰς πίστιν προβαλλομένων ὑπὸ τῆς Θεολογίας ἀληθειῶν τούτων ὑπάρχουσι καὶ ἀλήθειαί τινες, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦσαι τὰ λεγόμενα articula mixta εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον δυνατὸν νὰ εὑρεθῶσι καὶ δικαιωθῶσιν ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονῶμεν, ὅτι πᾶν τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸ ὑπὲρ αἴσθησιν πεδίον τῆς ἀληθείας ὑπόκειται πάντοτε ὑπὸ ἀμφισβήτησιν, διότι δὲν δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ διὰ μόνου τοῦ λογικοῦ ὑπὲρ αὐτοῦ ἡ ἐνάργεια καὶ πειστικότης τῆς λεγομένης μαθηματικῆς ἀποδείξεως, τῆς ἀναγκαζούσης τὴν διάνοιαν εἰς ἀναντίρρητον συγκατάθεσιν.

5. Γεννᾶται ἐντεῦθεν τὸ ἐρώτημα: Ἡ Θεολογία κατὰ τὴν θεωρητικὴν ταύτην πλευρὰν αὐτῆς, τὴν βασιζομένην ἐπὶ τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως καὶ ἐξαρτωμένην ἀμέσως ἐκ τῆς θείας αὐθεντίας, δύναται νὰ διεκδικήσῃ θέσιν μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν;

4. *Ὁ ἐπιστημονικὸς χαρακτὴρ τῆς Θεολογίας καὶ κατὰ τὴν θεωρητικὴν αὐτῆς πλευράν.*

1. Διὰ τὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι φραγμοὶ περὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐρεύνης ἀπαντῶσιν εἰς πᾶσαν ἐπιστήμην. Ἀπόλυτος καὶ ἀχαλίνωτος ἐλευθερία, παύουσα νὰ εἶναι πραγματικὴ καὶ καλῶς ἐννοουμένη ἐλευθερία, δὲν υἱοθετεῖται ὑπὸ οὐδεμιᾶς ἐπιστήμης. Πράγματι δὲ ἑκάστη ἐπιστήμη ἔχει ὡρισμένας ἀρχὰς καὶ ὁρμᾶται ἀπὸ ὡρισμένα προϋποτιθέμενα ἀξιώματα, ἅτινα δὲν δύναται νὰ ἀνατρέψῃ. Ἐπὶ πλέον πᾶσα ἐπιστήμη ἔχει τὰ μυστήρια αὐτῆς, ἐνώπιον τῶν ὁποίων ἵσταται σιωπηλὴ ὁμολογοῦσα τὴν ἄγνοιαν αὐτῆς, στηρίζεται δὲ ἐπὶ τῆς πρὸ αὐτῆς παραδόσεως, καὶ τὸν θησαυρόν, τὸν ὁποῖον ἐπεσώρευσαν αἱ προηγη-

θεῖσαι ἐν τῇ καλλιεργείᾳ αὐτῆς γενεαί, παραλαμβάνει ὡς κτῆμα ἑαυτῆς ἀδιαφιλονείκητον, ἐπὶ τοῦ ὁποίου οἰκοδομεῖ διὰ τῶν προσθηκῶν τῶν νέων ἐρευνῶν καὶ ἀνακαλύψεων. Δὲν δύναται ἐπὶ παραδείγματι ὁ χημικὸς καὶ ἠλεκτρολόγος νὰ ἀγνοήσῃ ἀτιμωρητεὶ τὰς διαπιστώσεις καὶ τὰ πορίσματα τῶν προγενεστέρων του, παρ' ὧν μανθάνει ὅτι αἱ ὕλαι ἢ αἱ συνθέσεις αὐταὶ εἶναι δραστικὰ δηλητήρια, ἢ ὅτι τὸ ἠλεκτροφόρον ἐκεῖνο σῶμα καὶ ἁπλῶς ἐγγιζόμενον ἐπιφέρει τὸν θάνατον κλπ. Ἐξ ἄλλου ὑπάρχουσι καὶ δι' ἑκάστην ἐπιστήμην αὐθεντίαι, τῶν ὁποίων αἱ ἀποφάνσεις ἐπὶ ὡρισμένων αὐτῆς ζητημάτων ἀνάγονται εἰς ἰσχὺν ἀξιωμάτων, ἀπὸ τῶν ὁποίων πᾶς νεώτερος ἐρευνητὴς ὀφείλει ἐν ταῖς ἐρεύναις αὐτοῦ νὰ ὁρμᾶται. Ὁ νεαρὸς ἐπὶ παραδείγματι ἰατρὸς δὲν δύναται νὰ παραθεωρήσῃ τὴν αὐθεντίαν ἑνὸς Παστὲρ ἢ ἄλλου ἐξ ἴσου ἐπιφανοῦς τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης σκαπανέως, ἀλλὰ προσοικειούμενος μετ' ἐμπιστοσύνης τὰ πορίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἐκεῖνος κατέληξεν, ἐπεξεργάζεται ταῦτα καὶ καθιστᾷ αὐτὰ ἴδιον κτῆμα. Ἀλλὰ καὶ πᾶς οἱοσδήποτε μαθητὴς ἢ σπουδαστὴς ἐπὶ τῆς αὐθεντίας τοῦ διδασκάλου στηριζόμενος καὶ παρέχων ἐμπιστοσύνην ἀπεριόριστον εἰς τὰ ὑπ' αὐτοῦ διδασκόμενα διὰ πίστεως προσλαμβάνει ταῦτα καὶ πλουτίζων οὕτω τὰς γνώσεις αὐτοῦ εἰσχωρεῖ εἶτα καὶ δι' ἰδίας ἐρεύνης εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς ἐπιστήμης. Αὐθεντία λοιπὸν καὶ πίστις εἶναι ὅροι καὶ προϋποθέσεις, αἵτινες παρ' οὐδεμιᾶς ἐπιστήμης ἐλλείπουσι. Μόνη διαφορὰ μεταξὺ τῆς Θεολογίας καὶ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν εἶναι αὕτη: ὅτι ἡ αὐθεντία ἐν τῇ ὑπερφυσικῇ θείᾳ ἀποκαλύψει εἶναι αὐτὸς ὁ ἀλάθητος Θεός, ἐνῷ αἱ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἐπιστήμαις αὐθεντίαι εἶναι ἐπιστήμονες μὲν διαπρεπεῖς, πάντοτε ὅμως ἄνθρωποι, οἵτινες διὰ τῶν ἀνακαλύψεων αὐτῶν καὶ ἐρευνῶν ἐκληροδότησαν εἰς τὰς ἰδίας ἐπιστήμας κεφάλαια σπουδαίων γνώσεων καὶ στοιχείων τῆς ἐπιστήμης των, ἀλλὰ μετ' αὐτῶν οὐχὶ σπανίως μετεβίβασαν καὶ πλάνας, ἐλεγχομένας ὑπὸ τῶν ἐπιγενεστέρων.

2. Ἐξ ἑτέρου δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ Θεός, ὅστις ἀπεκάλυψεν εἰς ἡμᾶς τὰς ἀληθείας τῆς χριστιανικῆς πίστεως, αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ δημιουργὸς τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, τοῦ ἐξεργαζομένου καὶ ἐρευνῶντος τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας. Δὲν δυνάμεθα λοιπὸν νὰ εἴπωμεν, ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποκαλυπτόμενον εἰς ἡμᾶς καθιστᾷ ἀχρήστους, πολλῷ δὲ μᾶλλον ἀποτυφλοῖ, τὰς λογικὰς ἡμῶν ἰδιότητας, οὐδὲ δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι τὸ κατὰ θείαν ἀποκάλυψιν ἀληθὲς εἶναι λογικῶς καὶ ἀνθρωπίνως ψευδές. Ἡ πίστις, ἡ ἐκζητουμένη ὑπὸ τῆς Θεολογίας οὔτε ἐκτυφλωτικὴ εἶναι, οὔτε ταυτίζεται πρὸς τὴν εὐπιστίαν. Τὸ ὡς ἄξίωμα δὲ ἐν χρόνοις σκοτεινοῖς προβληθὲν «πίστευε καὶ μὴ ἐρεύνα» δὲν εἶναι ἄξίωμα εὐαγγελικόν, οὐδὲ δύναταί τις νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἔχει ἀπόλυτον ἰσχὺν ὡς πρὸς πάσας τὰς θεωρητικὰς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὕτω τὸ ἀνθρώπινον λογικὸν δύναται νὰ προπαρασκευάσῃ εἰς τὴν διὰ πίστεως ἀποδοχὴν τοῦ

ὑπὲρ κατάληψιν περιεχομένου τῆς Θεολογίας, τοῦτο μὲν ἐμβαθύνον εἰς τὰς σχετικῶς προσιτὰς ἀληθείας τῆς Ἀποκαλύψεως (articula mixta), τοῦτο δὲ ἐξελέγχον τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν κομιστῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως καὶ ἀναζητοῦν ἀποδείξεις περὶ τοῦ κατὰ πόσον οὗτοι εἶναι ὄντως ἄξιοι ἀκροάσεως καὶ ἐμπιστοσύνης. Κατὰ τοῦτο ἡ ὑπὸ τῆς Θεολογίας ἐκζητουμένη πίστις δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν εὐπιστίαν. Ἐπὶ πλέον τὸ λογικὸν δὲν ἀποτυφλοῦται οὐδὲ καταδουλοῦται ὑπὸ τῆς πίστεως, ἀλλὰ καταυγαζόμενον βαθμηδὸν διὰ τῶν ἀκτίνων τῆς ὑπερφυοῦς ἀληθείας σοφίζεται ὑπ' αὐτῆς. Διότι ὅσον δήποτε καὶ ἂν ὑπέρκεινται τῆς κατανοήσεως ἡμῶν αἱ θεωρητικαὶ τῆς Θεολογίας ἀλήθειαι, προσλαμβανόμεναι ὅμως διὰ τῆς πίστεως μεταδίδουσιν εἰς ἡμᾶς θρησκευτικὰς γνώσεις ἀντικειμενικῶς ἀληθεῖς καὶ ἡ πίστις, ἵνα κατὰ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα(9) εἴπωμεν, καθίσταται ἡμῖν «σύντομος τῶν κατεπειγόντων γνῶσις» καὶ «ὑποβάθρα καὶ κρηπὶς τῆς ἐπιστήμης». Καὶ δὲν παύει μὲν τὸ μυστήριον ἀπὸ τοῦ νὰ παραμένῃ μυστήριον πάντοτε διὰ τῆς πίστεως προσλαμβανόμενον, διὰ τῆς βιώσεως ὅμως τοῦ περιεχομένου τούτου τῆς πίστεως σχηματίζει ὁ πιστὸς περὶ αὐτοῦ ἀδιάσειστον βεβαιότητα, μὴ ὑπολειπομένην εἰς βαθμὸν τῆς ἐν ταῖς θετικαῖς ἐπιστήμαις δι' ἀμέσου παρατηρήσεως ἀποκτωμένης. Οὕτω τὸ λογικὸν δὲν ἀχρηστεύεται ὑπὸ τῶν ὑπερφυσικῶν ἀληθειῶν τῆς Θεολογίας. Διότι τοῦτο δύναται νὰ ἐμβαθύνῃ ἐν μέτρῳ τινὶ εἰς αὐτάς, προσοικειοῦται ταύτας, ἀποσαφεῖ κατὰ τὸ ἐνὸν αὐτὰς καὶ καθίσταται ὄργανον ἀκριβοῦς διατυπώσεως καὶ συστηματικῆς διαπραγματεύσεως τούτων, πληροφορούμενον διὰ τῆς βιώσεως τούτων, ὅτι εἶναι μὲν αὗται ὑπὲρ λόγον, οὐχὶ ὅμως καὶ παράλογοι.

3. Μετὰ τὰ εἰρημένα καθίσταται δῆλον ὑπὸ ποίαν ἔποψιν δυνάμεθα καὶ περὶ τῆς θεωρητικῆς πλευρᾶς τῆς Θεολογίας νὰ ὁμιλῶμεν ὡς περὶ ἐπιστήμης. Ἐὰν τὸν ὅρον ἐπιστήμη χρησιμοποιῶμεν εἰς δήλωσιν τοῦ θετικῶς ἀποδεδειγμένου, ὅπερ πᾶσα ὑγιὴς διάνοια οἱονεὶ ἀναγκαστικῶς δέχεται, ἀσφαλῶς τότε δὲν δυνάμεθα ν' ἀποδώσωμεν τοῦτον εἰς τὸ πραγματευόμενον τὰς ὑπὲρ κατάληψιν θεωρητικὰς ἀληθείας τμῆμα τῆς Θεολογίας. Ἐὰν ὅμως διὰ τοῦ ὅρου ἐπιστήμη ἐννοῶμεν σύνολον ἀκριβῶν, βεβαίων, καλῶς τεθεμελιωμένων καὶ συστηματικῶς ἐκτεθειμένων καὶ διατεταγμένων γνώσεων, ἀδιαφόρως τοῦ τρόπου, καθ' ὃν αἱ γνώσεις αὗται ἀποκτῶνται, ἀναμφισβητήτως τότε ἡ Θεολογία καὶ κατὰ τὴν θεωρητικὴν αὐτῆς πλευρὰν εἶναι ἐπιστήμη. Θὰ ἠδύνατο μάλιστα ν' ἀποκληθῇ ἐ π ι σ τ ή μ η ἐ π ι σ τ η μ ῶ ν, τοῦτο δὲ διότι αἱ ἄλλαι μὲν ἐπιστῆμαι ἐρευνῶσι τὸ ἐν τῷ αἰσθητῷ κόσμῳ ἐπιστητόν, τοῦ ὑπὲρ αἴσθησιν κόσμου διεκφεύγοντος ὅλως τῆς δικαιοδοσίας καὶ ἁρμοδιότητος αὐτῶν. Τοὐναντίον ἡ Θεολογία, ἐκτὸς τῆς σημασίας αὐτῆς ὡς

(9) Στρωματ. Ζ 10 Βεπ 8, 271.

πρακτικῆς ἐπιστήμης, ἔχουσα ἐπὶ πλέον ὡς ὑποκείμενον τῆς ἐρεύνης αὐτῆς τὰ τοῦ Θεοῦ καὶ παρέχουσα ἐπὶ τοῦ ὑπὲρ αἴσθησιν πεδίου, τοῦ μὴ ὑποκειμένου εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἀνθρωπίνων ἐπιστημῶν καὶ μόνον ὑπὸ τῆς Φιλοσοφίας μακρόθεν κατοπτευομένου πως, ἀσφαλεῖς, βεβαίας καὶ ἀλαθήτους ἀπαντήσεις, ἀπὸ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἀντλουμένας, συμπληροῖ τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας καὶ διαχύνει πλῆρες φῶς ἐπὶ τῶν αἰωνίων προβλημάτων, εἰς τὴν λύσιν τῶν ὁποίων σκοντάπτει συχνάκις ὁ φιλοσοφῶν νοῦς. Οὕτως ἡ Θεολογία καταλαμβάνει θέσιν λίαν τιμητικὴν μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν, ἀφοῦ αἱ ἀποκρίσεις, τὰς ὁποίας παρέχει εἰς τὰ τελικὰ προβλήματα καὶ ζητήματα πάσης ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης, εἴτε ἄμεσοι, εἴτε ἔμμεσοι εἶναι αὗται, δὲν δύνανται νὰ εὑρεθῶσιν ἀλλαχοῦ παρὰ μόνον ἐν τῷ πεδίῳ τῆς θεολογικῆς ἐρεύνης.

4. Μὴ ἀμφισβητήσῃ δέ τις τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα τῆς Θεολογίας ἀφορμώμενος ἐκ τῆς ἀποσχίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς διαφόρους ὁμολογίας ἢ καὶ ἐκ τῆς ἐμφανίσεως ἐν αὐτῷ ἀχαλινώτως φιλελευθέρων ρευμάτων, ἐξ ὧν προῆλθον συστηματικαὶ ἐκθέσεις τοῦ θεωρητικοῦ περιεχομένου τῆς Θεολογίας διαφέρουσαι ἐν λεπτομερειακαῖς μὲν γραμμαῖς παρὰ ταῖς κυρίαις χριστιανικαῖς Ἐκκλησίαις (Ὀρθόδοξος Θεολογία, Ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία, Προτεσταντικὴ Θεολογία), ἐν οὐσιώδεσι δὲ παρὰ τοῖς ὀπαδοῖς τῆς λεγομένης Ὑπερκριτικῆς καὶ τοῦ Ὀρθολογισμοῦ (Ὀρθολογιστικαὶ Θεολογίαι). Διότι μόνον ἡ θεία Ἀποκάλυψις εἶναί τι ἀλάθητον καὶ αἰώνιον. Ἡ Θεολογία ὅμως, ὡς ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ ἔκθεσις καὶ ἑρμηνεία τοῦ ἀλαθήτου τούτου, δύναται νὰ πλανᾶται θεωροῦσα, ὅτι οὐχὶ τοῦτο ἀλλ' ἐκεῖνο εἶναι τὸ νόημα τῶν πηγῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Ὡς δὲ καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἐπιστήμαις οὐχὶ σπανίως ἐμφιλοχωροῦσι πλάναι, μετὰ πλείονα ἢ ὀλιγώτερον χρόνον ὑπὸ τῶν ἐπιγενεστέρων ἀνασκευαζόμεναι, χωρὶς τοῦτο νὰ μειοῖ τὸν ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα τῶν ἐπιστημῶν τούτων, εἰς ἃς ἐπὶ μακρὸν ἢ βραχὺ ἐκράτησαν αἱ πλάναι αὗται, οὕτω καὶ ἐν τῇ Θεολογίᾳ ἡ ἔρευνα ὑπὸ τῶν καλλιεργούντων τὸ περιεχόμενον αὐτῆς εἶναι ἐπόμενον εἴς τινα προσωρινῶς νὰ ἀστοχῇ. Τοῦτο ὅμως οὐ μόνον δὲν κλονίζει τὸ κῦρος τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης, ἀλλ' ἀποδεικνύει, ὅτι καὶ ἡ ἐν αὐτῇ ἔρευνα δὲν εἶναι ἀπολύτως δεδεσμευμένη, ὥστε ν' ἀποκλείηται αὐτῆς πᾶσα ἐλευθερία, ἐπὶ πλέον δὲ παρέχει ἀφορμὴν πρὸς νέας ἐρεύνας καὶ συζητήσεις, δι' ὧν ἀναμφιβόλως προάγεται πᾶσα ἐπιστήμη.

5. *Ἡ ἐν Πανεπιστημιακαῖς Σχολαῖς ἔνταξις τῆς Θεολογίας.*

1. Εἴπομεν ἤδη, ὅτι ἡ Θεολογία θὰ ἐδικαιοῦτο νὰ ἀποκληθῇ «ἐπιστήμη ἐπιστημῶν». Παρέχουσα αὕτη ὡς θεωρητικὴ ἐπιστήμη ἐνιαίαν θεωρίαν γνώσεως καὶ πράξεως ἐν τῷ κόσμῳ διὰ τοῦ συστηματικοῦ ἢ θεωρητικοῦ κλάδου αὐτῆς, τῆς Δογματικῆς δηλαδὴ καὶ τῆς Ἠ-

θικῆς, ἀσχολεῖται καὶ περὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ παντός, περὶ τὴν ὑψίστην αἰτίαν τοῦ κόσμου, καθὼς καὶ περὶ τὸν ὕψιστον προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ τὸ ἀναγκαῖον συμπλήρωμα τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν. Αὗται περιωρισμέναι ἐντὸς ὡρισμένης περιοχῆς τοῦ αἰσθητοῦ πεδίου τῆς γνώσεως εἶναι ἠναγκασμέναι νὰ ἐνδιατρίβωσι περὶ ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὴν ἐπίγειον εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐν γένει εἰς τὰ φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ εἰς τὴν ἐκτεινομένην ἐντὸς τῆς ἐπιγείου σφαίρας ζωὴν ἡμῶν. Οὕτως ἐκ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν ἡ μὲν ἰατρικὴ ἀσχολεῖται ἀποκλειστικῶς περὶ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ὑγιοῦς διαβιώσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ παρόντι βίῳ, αἱ δὲ περὶ τὰ φυσικὰ φαινόμενα καὶ τοὺς φυσικοὺς νόμους ἀσχολούμεναι ἐπιστῆμαι ἐπιζητοῦσι τὴν ἀνακάλυψιν τῶν μυστικῶν τῆς φύσεως καὶ τὴν χρησιμοποίησιν αὐτῶν πρὸς ἀνετωτέραν καὶ εὐχερεστέραν διαβίωσιν τοῦ ἀνθρώπου· ἡ δὲ νομικὴ ἐπιστήμη ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐν τῷ παρόντι βίῳ εἰρηνικὴν συμβίωσιν καὶ ἐντὸς τῶν ὅρων τῆς δικαιοσύνης ἁρμονικὴν συνεργασίαν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου. Οὐδεμία δὲ τούτων περιλαμβάνει ἐντὸς τοῦ πεδίου αὐτῆς, ἀλλ' οὐδὲ δύναται δι' ὧν διαθέτει μεθόδων καὶ μέσων νὰ ἐπεκταθῇ καὶ εἰς τὴν ἔρευναν περὶ τῆς πρώτης αἰτίας τοῦ κόσμου καὶ περὶ τοῦ τέλους, εἰς τὸ ὁποῖον κατευθύνεται οὗτος, οὐδὲ ἐξετάζει τὸν ἄνθρωπον ὡς θρησκευτικὴν προσωπικότητα, ἀνήκουσαν καὶ εἰς ἄλλον τινὰ ὑπὲρ αἴσθησιν κόσμον.

2. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ Φιλοσοφία διατρίβει περί τινα τῶν προβλημάτων τούτων. Ἐπειδὴ ὅμως αὕτη ἀποπειρᾶται διὰ μόνων τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ νὰ λύσῃ ταῦτα, διασπᾶται εἰς ποικίλα καὶ πρὸς ἄλληλα ἀντιτιθέμενα φιλοσοφήματα, ἀδυνατοῦσα νὰ παράσχῃ μόνιμόν τινα καὶ καθολικῶς παραδεκτὴν κοσμοθεωρίαν, κατασφαλίζουσαν ἐπὶ τῇ βάσει ἀνωτέρου καὶ ἀλαθήτου θείου κύρους πάσης πλάνης τοὺς μαθητὰς αὐτῆς. Μόνη ἡ Θεολογία διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἀναπτύξεως τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἐπιτυγχάνει τοῦτο, οὕτω δὲ ἀποτελεῖ τὸ συμπλήρωμα τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν, ἐκφέρουσα τὸν τελευταῖον περὶ τῶν ὄντων λόγον, ἱκανοποιοῦσα τὰς ὑψίστας ἀπαιτήσεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ θεραπεύουσα τὰς ἀνάγκας καὶ τοὺς πόθους τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας.

3. Ἀλλ' ἡ ἔνταξις τῆς Θεολογίας ὡς ἰδίας Σχολῆς ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις ἐνδείκνυται οὐ μόνον διὰ τὰς ἐκ τοῦ θεωρητικοῦ αὐτῆς χαρακτῆρος παρεχομένας εἰς τὸν κύκλον τῶν καθόλου ἐπιστημῶν ὑπηρεσίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸν πρακτικὸν σκοπόν, τὸν ὁποῖον προτίθεται καὶ ἐπιδιώκει αὕτη. Αἱ πανεπιστημιακαὶ σχολαὶ εἶναι ἱστορικὰ κατασκευάσματα, τὰ ὁποῖα ἔχουσι μὲν τὴν συνάφειαν αὐτῶν ἐν τῇ ἑνότητι τῆς ἐπιστήμης, διακρίνονται δὲ ἀλλήλων κατὰ τὸ διάφορον τῶν πρακτικῶν αὐτῶν ζητημάτων. Καὶ ἡ ἔννοια μὲν τῆς ἑνότητος τῆς ἐπιστήμης, ἐξ ἧς προῆλθε τὸ Πανεπιστήμιον, ἐπικρατεῖ ἐν τῇ ποικιλίᾳ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς ὡς τοῦ τόπου τῆς ἐλευθέ-

ρας θεραπείας πάσης γνώσεως. Αἱ δὲ λοιπαὶ Σχολαὶ εἶναι ὀργανισμοὶ δημιουργηθέντες καὶ συντηρούμενοι, ὡς εἴπομεν, δι' ὡρισμένους πρακτικοὺς σκοπούς, οἵτινες ἄνευ ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης δὲν δύνανται νὰ πραγματωθῶσιν. Ἐν ταῖς Σχολαῖς ταύταις ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ἔχει προδήλως ἰδίαν καὶ αὐτοτελῆ θέσιν. Διότι τὸ ἔργον αὐτῆς δὲν ἀποβλέπει, ὡς ἐπὶ παραδείγματι τὸ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου, εἰς τὴν ὀργάνωσιν τοῦ νομικοῦ βίου ἢ ὡς τὸ ἔργον τῆς Ἰατρικῆς εἰς τοὺς φυσικῶς ἀπαιτουμένους καὶ ὑπὸ τῆς Πολιτείας προστατευομένους ὅρους τῆς συντηρήσεως τῆς ὑγείας τῶν πολιτῶν, ἀλλ' ὑπηρετεῖ τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις ὡς αὐτοτελὴς καὶ πνευματικὸς ὀργανισμὸς ὑφίσταται ἐν τῇ Πολιτείᾳ παράλληλος αὐτῇ.

4. Ἡ Πολιτεία λοιπόν, ἥτις ἐν τῷ συμφέροντι ἑαυτῆς καὶ τῶν πολιτῶν αὐτῆς ἱδρύει τὰ Πανεπιστήμια, δὲν δύναται, ἐφ' ὅσον σκέπτεται φρονίμως, νὰ μὴ παρέχῃ ἐν τοῖς καθιδρύμασι τούτοις τὴν ἁρμόζουσαν θέσιν καὶ εἰς τὴν Θεολογίαν. Οὐ μόνον διότι ἡ Ἐκκλησία, ὑφ' ἧς ὑπηρετεῖται ἡ ἐν αὐτῇ ὡς ἐν κοιτίδι γεννηθεῖσα καὶ ἀναπτυχθεῖσα Θεολογία, εἶναι ὀργανισμὸς πανταχοῦ τῆς Πολιτείας διεισδύουσα καὶ πολλαχῶς ἐν αὐτῇ ἐπιδρῶσα, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ Θεολογία ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἐσωτερικῆς ἠθικοποιήσεως καὶ τοῦ ἐξαγιασμοῦ τῶν πολιτῶν καὶ τῆς ἐπακολουθούσης αἰωνίας μακαριότητος αὐτῶν συντείνει καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ παρόντι βίῳ εὐτυχίαν αὐτῶν. Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι ἄμεσος καὶ κύριος σκοπὸς τῆς Πολιτείας εἶναι τὸ καλὸν καὶ ἡ εὐπραγία τῶν πολιτῶν. Ἡ εὐπραγία δ' αὕτη εἶναι τριπλῆ, ὑγεία, δικαιοσύνη, ἐσωτερικὴ εἰρήνη καὶ μακαριότης. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ὁ ἄνθρωπος σκέπτεται κατὰ τὰ φυσικὰ ἔνστικτα αὐτοῦ προέχουσι παρ' αὐτῷ αἱ φυσικαὶ ἀνάγκαι καὶ προηγεῖται παρ' αὐτῷ ἡ περὶ τοῦ σώματος φροντίς, αἱ πνευματικαὶ δὲ καὶ ἠθικαὶ ἀνάγκαι καθίστανται αἰσθηταὶ παρ' αὐτῷ ἐπιγενεστέρως. Ἐντεῦθεν κατὰ τὴν ὑλικὴν σειρὰν ἐξεταζόμεναι αἱ ἐπιστῆμαι παρουσιάζουσι προτασσομένας τὴν ἰατρικὴν καὶ τὴν νομικὴν καὶ τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ὡς ἐχούσας τὴν φροντίδα περὶ τῆς ὑγείας τῶν πολιτῶν, περὶ τῆς ἀπονομῆς τοῦ δικαίου μεταξὺ αὐτῶν, ἵνα διάγωσιν οὗτοι ἐν εἰρήνῃ, καὶ περὶ τῆς ἐκμεταλλεύσεως τῶν φυσικῶν δυνάμεων καὶ ἰδιοτήτων πρὸς ἀνετωτέραν ζωήν· ἐπιτασσομένην δὲ τὴν Θεολογίαν ὡς ἀναφερομένην εἰς τὰς πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὰς προηγμένας ὅμως Πολιτείας, ἔνθα αἱ ἠθικαὶ καὶ πνευματικαὶ ἀνάγκαι ἐκτιμῶνται σοβαρῶς καὶ καταβάλλεται κυρία φροντὶς πρὸς δημιουργίαν ἠθικῶν χαρακτήρων, ἡ Θεολογία παρουσιάζεται προέχουσα καὶ προτασσομένη. Πάντως ἡ Πολιτεία πρὸς ἱκανοποίησιν τοῦ ἐνδιαφέροντος αὐτῆς, ἵνα ἀνταποκριθῇ οὐ μόνον εἰς τὰς φυσικὰς καὶ σωματικάς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς πνευματικὰς καὶ ἠθικὰς ἀνάγκας τῶν πολιτῶν αὐτῆς, ἔχει ἀνάγκην καταλλήλων ὀργάνων, οὐ μόνον ἰατρῶν, νομικῶν καὶ φυσικῶν, ἀλλὰ καὶ ἱερέων καὶ ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν.

5. Ἡ τοιαύτη ἔνταξις τῆς Θεολογίας ἐν Πανεπιστημιακαῖς Σχολαῖς εἶναι συμφέρουσα καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις ἀποτελεῖ τὸν θεοσύστατον ὀργανισμόν, ἐν τῷ ὁποίῳ κυρίως συντελεῖται ὁ ἐξαγιασμὸς τῶν μελῶν τῆς Πολιτείας καὶ ὁ καταρτισμὸς αὐτῶν εἰς πολίτας τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Διότι ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις γίνεται ἐντὸς τῶν προσηκόντων ὁρίων ἀμοιβαία ἀνταλλαγὴ καὶ ἀνακοίνωσις τῶν ἐπιστημονικῶν ἐν γένει ἐξαγομένων, οὕτω δὲ ἐνῷ προφυλλάττονται καὶ αἱ λοιπαὶ ἐπιστῆμαι ἀπὸ πάσης ὑπερβασίας καὶ παρεκτροπῆς ἐκ τοῦ πραγματικοῦ πεδίου τῆς γνώσεως τοῦ προσιδιάζοντος εἰς μίαν ἑκάστην τούτων καὶ τῆς εἰσπηδήσεως αὐτῶν εἰς πεδία ἀλλότρια τῆς δικαιοδοσίας αὐτῶν, προλαμβάνεται συγχρόνως καὶ ἡ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας παρερμηνεία στοιχείων τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ὡς δῆθεν ἀναφερομένων εἰς κλάδους τῆς ἐγκοσμίου ἐπιστήμης, ἥτις δύναται νὰ φέρῃ τὴν Ἐκκλησίαν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰ πορίσματα τῆς ὑγιοῦς ἐπιστήμης. Τοιαῦται παρερμηνεῖαι ὡδήγησαν πολλοὺς θεράποντας τῆς ἐπιστήμης κατηγορουμένους πρὸ τῶν κριτηρίων τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως. Ὡσαύτως ὑπερβασίαι τοιαῦται ἐπιπολαίων ἢ πτωχαλαζόνων ἐπιστημόνων ἤγαγον αὐτοὺς εἰς τὸ νὰ διακηρύξωσι τὴν ἐπιστήμην ἐχθρὰν τῆς πίστεως καὶ νὰ παρουσιάσωσιν ἀντιτιθεμένην πρὸς αὐτήν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πάντοτε μία καὶ οὐδέποτε δύναται νὰ ἀντιτίθεται καὶ ν' ἀντιφάσκῃ πρός ἑαυτήν. Ἐφ' ὅσον δ' ἑκάστη ἐπιστήμη περιορίζεται ἐντὸς τοῦ πεδίου ἐκείνου τῆς ἐρεύνης τῆς ἀληθείας, τὸ ὁποῖον προσιδιάζει πρὸς αὐτήν, οὐδεμία σύγκρουσις δύναται νὰ προέλθῃ μεταξὺ τῶν εἰς διάφορα πεδία τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως ἐρευνητῶν τῆς ἀληθείας. Οὕτω καὶ ἡ Ἐκκλησία ὑπὸ τὸ φῶς γνησίας Θεολογικῆς ἐπιστήμης διατελοῦσα εἶναι ἀδύνατον νὰ παρουσιασθῇ ἀντιτιθεμένη πρὸς ὑγιῆ πορίσματα, οὐχὶ θεωρίας ἢ ὑποθέσεις, τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης, ἐμφανίζεται δὲ ἀδιασείστως κατωχυρωμένη κατὰ πάσης ἐπιθέσεως ἐκ ψευδῶν ἐκπροσώπων τῆς ἐπιστήμης προερχομένων.

6. Κοιτὶς καὶ γένεσις τῆς Θεολογίας.

1. Κοιτὶς τῆς Θεολογίας θὰ ἠδύνατο νὰ καθορισθῇ ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία. Ὁ θεοσύστατος οὗτος ὀργανισμὸς ἱδρύθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Σωτῆρος ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ ἐξασφαλισθῇ δι' αὐτοῦ ἡ ἐπὶ γῆς θεμελίωσις καὶ διάδοσις τῆς νέας θρησκείας τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἅμα δὲ καὶ ἡ πλήρης ἀνάπτυξις τῶν ἐν τῷ Χριστιανισμῷ περιεχομένων ζώντων σπερμάτων τῆς θείας ἀληθείας καὶ τῆς κατὰ τὴν ἀλήθειαν ταύτην ζωῆς. (Πρβλ. Ματθ. ιγ' 31-33, ἔνθα ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν, ἐν τῇ ἐπὶ γῆς Ἐκκλησίᾳ ἐγκαθιδρυθεῖσα, παρομοιάζεται πρὸς κόκκον σινάπεως, ὅστις σπαρεὶς αὐξάνεται εἰς δένδρον). Μία δὲ τῶν ἐξόχως σπουδαίων μορφῶν, διὰ τῶν ὁποίων ἡ ζωὴ αὕτη ἐπιτυγχάνει ἔκφρασιν, εἶναι ἡ Θεολογία. Γεννωμένη ἐκ τῶν ἐνδοτά-

των ἐνδιαφερόντων τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας ἐθεώρησε τὴν Ἐκκλησίαν ὡς τὴν μητέρα, ἥτις ἔδωκεν εἰς αὐτὴν ζωήν, λόγῳ δὲ τῆς καταγωγῆς της ταύτης ὑπάρχει μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῆς Ἐκκλησίας σταθερὰ σχέσις ἀμοιβαιότητος, καθ' ἣν ἡ Θεολογία ἔνθεν μὲν ἐπιδρᾷ εὐεργετικῶς ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας καταυγάζουσα τὴν περὶ χριστιανικῆς θρησκείας συνείδησιν αὐτῆς, ἔνθεν δὲ δὲν μένει ξένη τῆς ἐπιρροῆς, τῶν περιπετειῶν καὶ τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκκλησία δηλαδὴ καὶ Θεολογία ἐπιδρῶσιν ἀμοιβαίως ἐπ' ἀλλήλων. Πῶς δὲ ἐγεννήθη ἡ Θεολογία, λέγομεν εὐθύς.

2. Ἐὰν ὁ Χριστιανισμός, θεωρούμενος ἐξ ἐπόψεως ἱστορικῆς, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς μία θρησκεία μεταξὺ τόσων ἄλλων θρησκειῶν, ὅσαι ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος ἀνεφάνησαν, θεωρούμενος ἐξ ἐπόψεως ἐκκλησιαστικῆς ἐμφανίζεται καθ' ὅλως διάφορον μορφήν. Διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ὑπερτάτη θεία Ἀποκάλυψις, ἡ παραδοθεῖσα αὐτῇ ὑπὸ τοῦ Θεανθρώπου, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ θρησκευτικὴ ἀλήθεια ἐξίκετο ἐν τῇ τελειοτάτῃ αὐτῆς ἐμφανίσει. Ἡ Ἐκκλησία θεωρεῖ τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν ὡς τὴν ἀπόλυτον θρησκείαν, ὡς τὴν ἰδανικὴν θρησκείαν. Πρὸς πίστωσιν δὲ καὶ βεβαίωσιν, ὅτι ἡ θρησκευτικὴ αὕτη συνείδησις αὐτῆς εἶναι ἀληθής, ἐπικαλεῖται ἡ Ἐκκλησία τὸ γεγονὸς τῆς ἐν τῷ ἐνανθρωπήσαντι Λόγῳ τοῦ Θεοῦ θείας Ἀποκαλύψεως. Ἡ Ἐκκλησία πιστεύει, ὅτι ἡ θρησκεία ἣν ὁμολογεῖ, δὲν εἶναι ἀνθρώπινον κατασκεύασμα, ἀλλὰ φῶς ἄνωθεν ἐξ οὐρανοῦ ἐπιλάμψαν καὶ καταυγάσαν εἰς τὴν ἐν σκότει καὶ σκιᾷ θανάτου πλανωμένην ἀνθρωπότητα. Ἔχει τὴν συνείδησιν ἡ Ἐκκλησία, ὅτι δὲν ἔδωκεν αὐτὴ τὴν θρησκείαν ἣν ὁμολογεῖ, ἀλλ' ὅτι ἔλαβε ταύτην διὰ θείας ἀνακοινώσεως καὶ συνεπῶς ἡ ὁμολογία της στηρίζεται ἐπὶ θείου κύρους, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου πᾶν ἄλλο κῦρος παραμερίζεται. Καὶ υἱοθετεῖ διὰ τοῦτο, ἄνευ ἄλλης περαιτέρω σκέψεως καὶ συλλογισμοῦ, τὴν ἀλήθειαν τὴν περιεχομένην εἰς τὴν ἀποκάλυψιν ταύτην, ἀπολύτως βεβαία περὶ τοῦ ἀλανθάστου καὶ τῆς θειότητος τῆς ἀληθείας ταύτης. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις τῆς Ἐκκλησίας στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀμέσου πίστεως. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ χριστιανικὴ θρησκευτικὴ συνείδησις εἶναι πιστεύουσα συνείδησις, ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι ἡ χριστιανικὴ πίστις καὶ ἡ Ἐκκλησία ἐν γένει κοινωνία πιστευόντων. Ἡ πίστις εἶναι τὸ στερεὸν καὶ εὐρὺ θεμέλιον, ἐφ' οὗ βασίζεται ἡ Ἐκκλησία, τὸ στοιχεῖον τῆς ζωῆς τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ ἐμποτίζῃ πάντα τὰ μέλη αὐτῆς καὶ νὰ συνδέῃ ταῦτα εἰς ἓν πνευματικὸν σύνολον.

3. Ἀλλ' ἤτο ἐξ ὁλοκλήρου ἀδύνατον νὰ ἐξακολουθήσῃ ἡ πίστις αὕτη νὰ ἐκφράζεται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὑπὸ τὴν μορφὴν ταύτην τῆς ἁπλῆς, ἀμέσου καὶ ἀσυζητητεὶ πιστευούσης συνειδήσεως. Ὑπάρχουσι πολλοὶ λόγοι,—οἱ μὲν μᾶλλον ἐξωτερικοί, οἱ δὲ μᾶλλον πνευματικοὶ ἢ ἐσωτερικοί—καθιστῶντες ἀναγκαῖον, ἵνα ἡ πίστις μεταπηδήσῃ πέραν τῆς σφαίρας ταύτης τῆς ἁπλότητος καὶ ἀμεσότητος ἀπὸ

τῆς ὁποίας ἀρχίζει, οὐχὶ ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ ἐγκαταλειφθῇ οὐδὲ νὰ ἐξασθενίσῃ ἡ πίστις, ἀλλ' ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ βεβαιωθῇ καὶ δικαιωθῇ καὶ ἐγκαθιδρυθῇ αὕτη. Καὶ κατ' αὐτοὺς ἔτι τοὺς πρώτους χρόνους τῆς Ἐκκλησίας ἀνεφάνησαν ἐξωτερικοὶ λόγοι, ἐξακολουθοῦσι δ' οὗτοι νὰ ἐπιδρῶσιν καθ' ὅλην τὴν πορείαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, οἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν θεολογικωτέραν ἀνάπτυξιν τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως.

4. Ὁποῖοι τινες εἶναι οὗτοι; Ἡ Ἐκκλησία, εὐθὺς ὡς ἀνεφάνη ἐν τῇ ἱστορίᾳ, διεκήρυξεν ὅτι κατέχει τὴν ἀπόλυτον θρησκευτικὴν ἀλήθειαν· ἔθετο δὲ ὡς κυρίαν ἀποστολὴν αὐτῆς νὰ διαδώσῃ τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν εἰς αὐτὴν θρησκευτικὴν ταύτην ἀλήθειαν εἰς ἅπαντα τὸν κόσμον κατὰ τὴν ἐντολὴν τοῦ Θεανθρώπου ἱδρυτοῦ αὐτῆς («πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη» Ματθ. κη' 19. Πρβλ. καὶ Μάρκ. ιγ' 10, ιστ' 15 κλπ.), ὁλονὲν δὲ διηύρυνε τὸν κύκλον τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς. Κατ' ἀνάγκην λοιπὸν ἦλθεν εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὰς ὑπαρχούσας ἤδη θρησκείας, καὶ δὴ πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμὸν καὶ τὸν Ἐθνισμὸν καὶ πρὸς πάντα ἐν γένει τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα, ἅτινα ἐπὶ τοιούτου ἐδάφους εἶχον ἀναπτυχθῆ. Ἀλλ' ἵνα ἡ χριστιανικὴ θρησκεία οὐ μόνον τύχῃ ἀναγνωρίσεως καὶ ἀνοχῆς ὑπὸ τῶν δυνάμεων τῆς θρησκευτικῆς καὶ διανοητικῆς ζωῆς, μεθ' ὧν ἤρχετο εἰς ἐπαφήν, ἀλλὰ καὶ ἐπικρατήσῃ τούτων, παρίστατο ἀνάγκη οὐ μόνον νὰ ὑπερασπίσῃ καὶ ὑπεραπολογηθῇ ἑαυτῆς, ἀλλὰ καὶ νὰ παράσχῃ ἀποδείξεις περὶ τῆς ἐν ἑαυτῇ ὑψηλοτέρας δυνάμεως, ἀληθείας καὶ ζωῆς, ὅπως οὕτω ἐξασφαλίσῃ τὴν νίκην ἐπὶ τῶν ἀρχαίων θρησκειῶν καὶ ἀντικαταστήσῃ ταύτας. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἡ ἁπλῆ διακήρυξις τῆς πίστεως δὲν ἦτο ἀρκετή. Ἔπρεπε τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως νὰ διασαφηνισθῇ, νὰ καταστῇ ἀντικείμενον ἐξετάσεως καὶ ἐρεύνης ὑπὸ τῆς πιστευούσης χριστιανικῆς συνειδήσεως καὶ διὰ τῆς μελέτης αὐτοῦ τε καὶ ἐκείνων πρὸς ἃ ἀντετίθετο, νὰ διακριθῇ καὶ ἐξαρθῇ ἀπὸ τούτων ἐκτιθέμενον πλατύτερον, σαφέστερον καὶ ὡς οἷόν τε ἀποδεικτικῶς. Ἐκ τῆς τάσεως ταύτης προῆλθον αἱ μεγάλαι Ἀπολογίαι ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς ἐμφανίζονται αὗται καὶ εἰς τὸ προοίμιον τοῦ Δου Εὐαγγελίου, καὶ εἰς τμήματα τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, ὑπεραμυνομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως κατὰ τῶν ἰουδαϊζόντων καὶ ἐν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς Ἑβραίους, ἔνθα ἀντιτίθεται ὁ Χριστιανισμὸς πρὸς τὸν Ἰουδαϊσμὸν καὶ εἰς τὰ ἀπολογητικὰ συγγράμματα τοῦ β' καὶ γ' αἰῶνος. Ἡ ἀπολογητικὴ αὕτη δρᾶσις δὲν ἔπαυσεν εἰς πᾶσαν περίοδον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἂν καὶ πάντοτε ἐμφανίζεται προσαρμοζομένη καὶ τροποποιουμένη ἀναλόγως τῶν ἑκάστοτε παρουσιαζομένων περιστάσεων. Ἐφ' ὅσον ἡ Ἐκκλησία ἔρχεται εἰς σύγκρουσιν πρὸς ἐξωχριστιανικὰς θρησκευτικὰς κοινωνίας ἢ ἀντιχρίστους ἀποπείρας, εὑρίσκεται εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ὑπεραμυνθῇ τῆς ἀληθείας, τὴν ὁποίαν ὁμολογεῖ.

5. Μᾶλλον ἐπείγουσαι τῶν ἐξωτερικῶν τούτων ἐπιδράσεων παρουσιάζονται αἱ ἐσωτερικαὶ ἐπιδράσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἡ πίστις ὠθεῖται πέραν τῆς σφαίρας, ἥτις ἐξ ἀρχῆς εἶναι οἰκεία αὐτῆς. Καὶ πρωτίστως ἔγκειται εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος νὰ ζητῇ ὅπως προσοικειωθῇ ἐξ ὁλοκλήρου ὅ,τι προσέλαβε διὰ τῆς ἀμέσου ὁδοῦ τῆς πίστεως, ἐμβαθῦνον εἰς αὐτὸ καὶ ἐπιδιῶκον νὰ διασαφηνίσῃ τοῦτο καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν νὰ κατανοήσῃ αὐτό, συστηματοποιοῦν τὰς θεωρητικὰς καὶ πρακτικὰς τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀληθείας. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὡς ἤδη εἴπομεν, ὅτι μέγα μέρος τῶν θεωρητικῶν ἀληθειῶν, οἷαι αἱ περὶ οὐσίας τοῦ Θεοῦ, τὸ περὶ Τριάδος μυστήριον, τὸ μυστήριον τῆς ἐνανθρωπήσεως κλπ. παραμένουσι πάντοτε ὑπὲρ κατάληψιν ἀλήθειαι, ἀλλὰ καὶ περὶ τούτων δύναται ὁ ἀπὸ τῆς πίστεως ὁρμώμενος νὰ βεβαιωθῇ, ὅτι τυγχάνουσι μὲν ὑπὲρ λόγον, οὐδέποτε δὲ παρὰ λόγον ἀλήθειαι. Ἄλλαι δὲ πάλιν ἀλήθειαι θεωρητικαὶ δύνανται νὰ ἀποδειχθῶσι σύμφωνοι τῷ ἀνθρωπίνῳ λόγῳ, ὅσον εἶναι ἐφικτὸν εἰς αὐτὸν νὰ κατανοήσῃ αὐτάς, καὶ ἐξηγοῦσι τὰ πνευματικὰ τοῦ βίου φαινόμενα. Αἱ πρακτικαὶ δ' ἐξ ἄλλου ἀλήθειαι καταδεικνύονται ὡς συμφωνοῦσαι πρὸς τὸν πρακτικὸν λόγον, καὶ ἀποδεικνύεται ἡ ὑπεροχὴ τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς πάσης ἄλλης τοιαύτης. Ἐν γένει δὲ ἡ χριστιανικὴ κοσμοθεωρία δύναται νὰ καταδειχθῇ, ὅτι μόνη αὕτη ἐξηγεῖ τὰ πνευματικὰ τοῦ βίου φαινόμενα. Ταῦτα πάντα ἐπιτυγχάνονται καθισταμένου τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως ὑποκειμένου ἐρεύνης, σκέψεως καὶ μελέτης ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ συγκρινομένου ὑπὸ τοῦ ἐρευνῶντος νοῦ πρὸς τὸ λοιπὸν περιεχόμενον τῆς συνειδήσεώς του. Οὕτως ἡ πίστις καθίσταται γνῶσις οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν, ὅτι καταργεῖται πλέον ἡ πίστις, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς ἀμέσου καὶ ἁπλῆς πίστεως διασαφηνίζεται, συστηματοποιεῖται, κατανοεῖται κατὰ τὸ ἐφικτὸν εἰς τρόπον ὥστε ὁ πιστὸς ἤδη γνωρίζει καλῶς τί πρέπει νὰ πιστεύῃ ὡς σύμφωνον πρὸς τὴν θείαν ἀποκάλυψιν καὶ τί πρέπει ν' ἀπορρίπτῃ ὡς νοθείαν αὐτῆς, ἑδραιοῦται δ' ἐπὶ μᾶλλον ἐν τῇ πίστει πεπληροφορημένος περὶ τοῦ ἀκριβοῦς περιεχομένου αὐτῆς καὶ πεπεισμένος ἔκ τε τῶν πηγῶν τῆς θείας ἀποκαλύψεως καὶ ἐκ τῆς πληροφορίας τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ἐν τῷ μέτρῳ τοῦ ἐφικτοῦ, περὶ τῆς ἀληθείας αὐτοῦ. Ἡ διανοητικὴ αὕτη ἐπεξεργασία τῆς πίστεως ἀποτελεῖ λειτουργίαν, ἥτις οὐδέποτε δύναται νὰ σταματήσῃ ἐξ ὁλοκλήρου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἀναμφιβόλως πολλοὶ πιστοὶ ἱκανοποιοῦνται πλήρως διὰ τῆς ἁπλῆς πίστεως. Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ πολλοὶ ἄλλοι ζητοῦντες διὰ τὴν πίστιν αὐτῶν βεβαίωσιν καὶ ἀπόδειξιν ἀνταποκρινομένην πρὸς τὴν λοιπὴν μόρφωσίν των. Ἐὰν δὲ ἡ πίστις πρόκειται νὰ διαδοθῇ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον καὶ νὰ καταστῇ καταληπτὸν τὸ περιεχόμενον αὐτῆς εἰς ἄτομα διαφορωτάτων διανοητικῶν ἱκανοτήτων, πρέπει τὸ περιεχόμενον τοῦτο νὰ ἀναπτυχθῇ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον καὶ νὰ διατυπωθῇ συστηματικῶς καὶ ἐπὶ τὸ ἀκριβέστερον. Ἡ πίστις οὕτω ἀναπτύσσεται εἰς χριστιανικὴν διδασκαλίαν, δογματικὴν καὶ ἠθικήν,

ἐν τῇ ὁποίᾳ αἱ ἀλήθειαι τῆς πίστεως προσεγγίζονται καὶ καθίστανται κατὰ τὸ δυνατὸν προσιταὶ εἰς τὴν κατάληψιν τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ὡρισμένη τις τάξις ἀφιεροῦσα ἑαυτὴν εἰς τὴν διδασκαλίαν ταύτην καθίσταται ἀναγκαία διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, οἱ διδάσκαλοι δ' οὗτοι πρέπει νὰ εἶναι ἐφωδιασμένοι διὰ τῶν ἀναγκαίων γνώσεων, ἵνα δύνανται ἐπαρκῶς νὰ πληρῶσι τὸ ἔργον τοῦτο.

6. Ἀλλ' ἐν τῇ πορείᾳ τῆς δογματικῆς ταύτης καὶ ἠθικῆς ἀναπτύξεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἀνεφάνησαν καὶ διαφοραὶ καὶ ἀντιθέσεις, ἐξ ὧν ἐδημιουργήθησαν ἐν αὐτῷ τῷ κόλπῳ τῆς Ἐκκλησίας διάφοροι καὶ πολύμορφοι αἱρέσεις, ὑφ' ὧν ἐκινδύνευσεν ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια νὰ νοθευθῇ. Ἐκ τούτου ἐδημιουργήθη ἡ ἀνάγκη νὰ διατυπωθῇ δογματικός τις κανὼν ἢ σύμβολον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν ὡς σύνολον, δι' οὗ νὰ καθοδηγῶνται τὰ μέλη αὐτῆς πρὸς διάκρισιν ἀπὸ πάσης πλάνης. Ἡ ἀνάγκη αὕτη κατέστη ἐπὶ μᾶλλον ἐπείγουσα, ὅταν ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας ἤρξατο διασπωμένη, ἐξ οὗ προέκυψαν διάφοροι ἐκκλησιαστικαὶ κοινότητες κεχωρισμέναι ἀπ' ἀλλήλων. Πολεμική τις δρᾶσις ἀρχίζει ἤδη, ἥτις προσλαμβάνει τόσῳ μεγαλυτέρας διαστάσεις, ὅσῳ αἱ δογματικαὶ αὗται διαφοραὶ καθορίζονται ἐπὶ τὸ ἀκριβέστερον καὶ μονιμώτερον. Ὡσαύτως ἡ Ἐκκλησία, ἐγκύπτουσα εἰς τὴν μελέτην τοῦ παρελθόντος καὶ ἐπιγινώσκουσα τὴν ἐν τῷ παρελθόντι γένεσιν, θεμελίωσιν καὶ σταδιοδρομίαν αὐτῆς, ἀντιλαμβάνεται ὀρθῶς τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος αὐτῆς καὶ κατὰ τὴν ἀντίληψιν ταύτην ρυθμίζει καὶ διατάσσει τὰ καθ' ἑαυτήν, χωροῦσα οὕτω διηνεκῶς πρὸς τὸ ἰδεῶδες, ὅπερ εἶναι τὸ νὰ καταντήσωσιν οἱ πάντες εἰς τὴν ἑνότητα τῆς μιᾶς θεόθεν ἀποκεκαλυμμένης πίστεως αὐξανόμενοι ἅμα εἰς ἄνδρα τέλειον, εἰς μέτρον ἡλικίας τοῦ πληρώματος τοῦ Χριστοῦ, οὗτινος τὸ εὐαγγέλιον διαδεδομένον τότε καθ' ἅπαντα τὸν κόσμον θ' ἀποδίδῃ πλήρως τοὺς θείους καρποὺς αὐτοῦ καὶ θὰ κυριαρχῇ, ἄχρις οὗ κατὰ τὴν συντέλειαν καὶ τὸ ἔσχατον τμῆμα τῆς ἐπὶ γῆς στρατευομένης Ἐκκλησίας ἀναληφθῇ εἰς τὴν ἐν οὐρανοῖς θριαμβεύουσαν Ἐκκλησίαν. Πᾶσαι αὗται αἱ ἐνέργειαι, αἱ προερχόμεναι ἐκ τοῦ κόλπου τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, καὶ αἵτινες προχέουσι τὴν χριστιανικὴν ζωὴν εἰς διαφορωτάτας διευθύνσεις, εἶναι θεολογικαὶ ἐνέργειαι καὶ εὑρίσκουσι τὸ κοινὸν κέντρον αὐτῶν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῆς Θεολογίας, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν ἐπιστημονικὴν τῆς Ἐκκλησίας αὐτοσυνείδησιν. Συνεπῶς ἡ Θεολογία δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς τυχαῖόν τι φαινόμενον ἢ ὡς τι γεννηθὲν ἐξ ἁπλῆς τινος ἰδιοτροπίας καὶ ὡς ἐκ τούτου ὡς φαινόμενον παροδικόν, ἀλλὰ παρουσιάζεται ὡς ἀναγκαῖον προϊὸν τῆς πιστευούσης συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἀναγκαία λειτουργία ζωῆς ἐκπηδῶσα ἐκ τοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ συνεχῶς ἐνεργὸς ἐν αὐτῇ, ἡ συνεχιζομένη ὕπαρξις τῆς ὁποίας συμπίπτει πρὸς τὴν συνέχειαν αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας. Ἐφ' ὅσον θὰ ὑπάρχῃ χριστιανικὴ Ἐκκλησία, θὰ ὑπάρχῃ καὶ χριστιανικὴ Θεολογία.

7. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ χριστιανικὴ Θεολογία δὲν ἐξετάζει τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὸν Χριστιανισμὸν ὡς ἐξωτερικόν τι ἀντικείμενον, πρὸ

τοῦ ὁποίου ἵσταται μεμακρυσμένη καὶ τὸ ὁποῖον πραγματεύεται κατὰ καθαρῶς ἱστορικὸν τρόπον, καθ' ὃν καὶ εἷς Χριστιανὸς δύναται νὰ πραγματεύεται τὸν Μωαμεθανισμόν, χωρὶς νὰ εἶναι Μωαμεθανός, ἢ τὸν Βουδδισμὸν χωρὶς νὰ εἶναι Βουδδιστὴς ἢ τὸν Σιντοϊσμὸν χωρὶς νὰ εἶναι ὀπαδὸς αὐτοῦ. Ἐφ' ὅσον ἡ Θεολογία προῆλθεν ἐκ τῆς πίστεως, πρέπει νὰ ἔχῃ ὡς κύριον θεμέλιον τοῦ οἰκοδομήματός της τὴν ἐγκαρδιωτάτην πνευματικὴν συμπάθειαν πρὸς τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς. Ἡ Θεολογία κατ' οὐδένα λόγον ἀποκλείει ἀπ' αὐτῆς τὴν πίστιν, ἀλλὰ μᾶλλον εἶναι καὶ αὐτὴ πνευματικῶς κυριαρχημένη καὶ πεφωτισμένη συνειδητοποιημένη πίστις. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες διέπρεψαν καὶ ἐν τῷ θεολογικῷ πεδίῳ, ἦσαν κατ' ἐξοχὴν πιστοί. Εἶχοντο δὲ τοῦ ἀξιώματος, καθ' ὃ «πρᾶξις θεωρίας ἐπίβασις». Ὁρισμοὶ τῆς Θεολογίας, ὁποῖοι συχνάκις ἀναφαίνονται ἐν τῇ ἱστορίᾳ, κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ Θεολογία εἶναι ἐπιστημονικὴ γνῶσις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἢ τῶν ἀληθειῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἢ σύνολον ἐπιστημονικῶν γνώσεων καὶ τεχνικῶν κανόνων διοικήσεως ἀνηκόντων εἰς τὸν Χριστιανισμόν, μεταβάλλουν τὴν Θεολογίαν εἰς ἀφῃρημένην τινὰ θεωρίαν περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἁπλῆν ἄσκησιν πολυμαθείας, ἥτις ὑπό τινας περιστάσεις δύναται νὰ ἀναπτυχθῇ καὶ παραχθῇ καὶ ὑφ' ἑνὸς ὅστις δὲν εἶναι Χριστιανός. Πῶς ἐπὶ παραδείγματι ἀνεπτύχθη τὸ δόγμα περὶ Τριάδος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, κατὰ ποίων αἱρέσεων ἀντετάχθη καὶ ἐξ ἀφορμῆς τίνων ἀμφισβητήσεων καθωρίσθη καὶ διετυπώθη, ποία ἡ κατὰ τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν ὀρθὴ καὶ ἀκριβὴς διατύπωσις αὐτοῦ, δύναται νὰ πραγματευθῇ ἄριστα καὶ εἷς ὀρθολογιστὴς καὶ εἷς ἄπιστος. Τοὐναντίον ἡ ἐγκάρδιος προσωπικὴ πεποίθησις περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ περιεχομένου τῆς Θεολογίας πρέπει νὰ ἀποτελῇ τὸ ζῶν νεῦρον τῆς Θεολογίας καὶ τὴν ἠθικὴν βάσιν, ἐφ' ἧς αὕτη στηρίζεται. Ἡ Θεολογία οὔτε ὡς καθαρῶς πρακτικὴ σπουδὴ οὔτε ὡς καθαρῶς θεωρητικὴ δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ, ἀλλ' ἐν μέρει θεωρητικὴ καὶ ἐν μέρει πρακτική, εἰς τρόπον ὥστε συγχρόνως νὰ συνδέῃ πρὸς τὴν ἀληθῆ θεωρίαν καὶ τὴν ἀγαθὴν πρᾶξιν. Δὲν πρέπει ν' ἀρκῆται εἰς μόνην τὴν γνῶσιν, ἀλλ' ἐκ τῆς φύσεως αὐτῆς δέον νὰ τείνῃ πρὸς τὴν πρᾶξιν καὶ τέλος αὐτῆς δέον νὰ εἶναι ἡ πρᾶξις.

7. *Ὀρθόδοξος, Ρωμαιοκαθολική, Προτεσταντικὴ καὶ Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία.*

Ἐξετάζοντες ἤδη τὴν Θεολογίαν κατὰ τὴν κατεύθυνσιν, τὴν ὁποίαν ἔλαβεν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ καὶ ἡνωμένῃ Ἐκκλησίᾳ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς παρεκκλίσεις, τὰς ἀπὸ τοῦ σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ μετέπειτα σημειωθείσας, διακρίνομεν αὐτὴν εἰς Θεολογίαν Ὀρθόδοξον, Θεολογίαν Ρωμαιοκαθολικήν, Θεολογίαν Προτεσταντικὴν καὶ τὴν ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης προελθοῦσαν Ὀρθολογιστικὴν Θεολογίαν.

1. Ἡ Ὀρθόδοξος Θεολογία χρονολογουμένη πρὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος βασίζεται ἐπὶ ἀρχῆς καθαρῶς ὑπερφυσικῆς, εἶναι δὲ ἡ ἀρχὴ αὕτη ἡ προϋπόθεσις περὶ ἀμέσου θείας Ἀποκαλύψεως, τῆς ὁποίας πηγαὶ εἶναι ἔνθεν μὲν ἡ θεόπνευστος καὶ πάσης πλάνης ἀπηλλαγμένη Ἁγία Γραφή, ἔνθεν δὲ ἡ προφορικῶς ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων μεταδοθεῖσα Παράδοσις, ἤτοι ἡ ὑπ' αὐτῶν τῶν Ἀποστόλων μεταδοθεῖσα διὰ στόματος διδασκαλία καὶ δι' ἐπενεργείας τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, οὐχὶ ἐπὶ χάρτου καὶ διὰ μέλανος, ἀλλ' εἰς τὰς καρδίας τῶν ἀποτελεσάντων τὴν πρώτην Ἐκκλησίαν ἐγγραφεῖσα καὶ διατηρουμένη ἔκτοτε εἰς τὴν συνείδησιν αὐτῆς. Ἡ Ὀρθόδοξος Θεολογία ἐκδέχεται λοιπὸν τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν ὡς Θεόθεν ἀποκαλυφθεῖσαν καὶ παραδοθεῖσαν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς θεματοφύλακα ἱερὸν καὶ μάρτυρα ἀλάθητον τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ὡς στῦλον καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας. Εἰς τὴν Ἐκκλησίαν δὲ ἡ ἀλήθεια αὕτη παρεδόθη πρωτίστως διὰ ζώσης διδασκαλίας ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων, ἐκ τῆς ζώσης δὲ ταύτης Παραδόσεως οὐχὶ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς, ἀλλ' ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ πρώτου αἰῶνος ἤρχισε νὰ σχηματίζεται καὶ ἡ ἔγγραφος Παράδοσις, ἡ μετέπειτα γνωστὴ ὡς ὁ κανὼν τῆς Καινῆς Διαθήκης.

2. Κατὰ ταῦτα μόναι πηγαὶ τῆς Ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως κατὰ τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν εἶναι ἡ θεοπνεύστως γραφεῖσα Ἁγία Γραφή, ἡ Παλαιὰ τ. ἔ. καὶ ἡ Καινὴ Διαθήκη, εἰς τὴν ὁποίαν περιλαμβάνονται καὶ τὰ Δευτεροκανονικὰ βιβλία τῆς Γραφῆς, καὶ ἡ ἰσοστάσιον κῦρος πρὸς τὴν Γραφὴν ἔχουσα Ἀποστολικὴ Παράδοσις. Πρόδηλον, ὅτι ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις διακρίνεται τῆς καθόλου ἐκκλησιαστικῆς Παραδόσεως. Εἶναι βεβαίως ἐκκλησιαστικὴ καὶ ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις, διότι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ἱερὰ παρακαταθήκη παρεδόθη καὶ ὑπ' αὐτῆς διεφυλάχθη καὶ ἐξακολουθεῖ τηρουμένη. Δὲν εἶναι ὅμως καὶ πᾶσα ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις Ἀποστολική. Διότι ναὶ μὲν τὸ αὐτὸ Πνεῦμα ἐξακολουθεῖ νὰ ἐμψυχοῖ τὴν Ἐκκλησίαν ἀπ' αὐτῆς τῆς συστάσεως αὐτῆς καὶ μέχρι σήμερον, ἐξ οὗ καὶ πάντες οἱ πιστοὶ οἱ ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων καὶ ἄχρι τοῦ νῦν ἐνσωματωθέντες ἐν τῇ γνησίᾳ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ τὴν αὐτὴν πίστιν ὁμολογοῦσι καὶ τὴν αὐτὴν κατ' οὐσίαν ἔχουσι χριστιανικὴν συνείδησιν. Ἀλλ' ὅμως διὰ μέσου τῆς παρόδου τῶν αἰώνων ἐγένοντο δεκτὰ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἔθιμα καὶ παραδόσεις, μὴ ἀντιπίπτουσαι μὲν καὶ μὴ ἀντιτιθέμεναι πρὸς τὴν Ἀποστολικὴν Παράδοσιν, μὴ προερχόμεναι ὅμως ἀμέσως καὶ ἐξ αὐτῆς. Οὕτως, ἵνα καὶ διὰ παραδείγματος ὁμιλήσωμεν, ἡ τελεσιουργία τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας εἶναι παράδοσις Ἀποστολική. Καὶ τὰ κύρια δὲ σημεῖα τῆς Ἀναφορᾶς τῆς τελεσιουργίας ταύτης, συμπίπτοντα πλήρως παρὰ τοῖς διαφόροις λειτουργικοῖς τύποις καὶ παρουσιάζοντα καθολικὴν ἐν ταῖς μέχρι τῆς ἐποχῆς τῆς Διαμαρτυρήσεως Ἐκκλησίαις συμφωνίαν, ὑ-

ποδηλοῦσι προέλευσιν ἀποστολικήν. Μεταγενεστέρως ὅμως ἡ Λειτουργία προσέλαβε καὶ νέα στοιχεῖα, μὴ ἀντιτιθέμενα μὲν πρὸς τὸ παραδεδομένον ἀποστολικὸν πλαίσιον, παρεισαχθέντα ὅμως εἰς αὐτὸ ἐν χρόνοις νεωτέροις. Τοιαῦτα π.χ. παρ' ἡμῖν εἰσιν ἡ Μικρὰ εἴσοδος, οἱ ὕμνοι Ὁ μονογενὴς Υἱὸς καὶ ὁ τρισάγιος, ἡ Μεγάλη εἴσοδος, ὁ Χερουβικὸς ὕμνος κλπ. Ταῦτα ἀποτελοῦσι μὲν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν, μὴ ἀναγομένην ὅμως εἰς τοὺς Ἀποστόλους. Ἵνα δὲ διδασκαλία ἤ θεσμός τις ἀναγνωρισθῇ ὡς Ἀποστολικὴ Παράδοσις, δὲν ἀρκεῖ νὰ κρατῇ ἢ νὰ διδάσκεται ὑπὸ μιᾶς μόνον Ἐκκλησίας, ἔστω καὶ ὑπ' ἀποστόλου τινὸς ἱδρυθείσης, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀπαντᾷ ἐξ ἀρχῆς καὶ δι' ὅλων τῶν χριστιανικῶν γενεῶν πανταχοῦ ἐξικνουμένη ὡς διδασκαλία καθολικὴ κατὰ τὴν θαυμασίαν διατύπωσιν Βικεντίου τοῦ Λειρίνου, κατὰ τὴν ὁποίαν «quod semper, quod ubique, quod ab omnibus creditum est, hoc est vere proprieque catholicum»(10). Ἤτοι, «Ὅ,τι πάντοτε, ὅ,τι πανταχοῦ, ὅ,τι ὑπὸ πάντων ἐπιστεύθη, τοῦτο εἶναι ἀληθῶς καὶ ἰδίᾳ καθολικόν», ἄρα δὲ ὡς ὑπὸ τῆς καθολικῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας μαρτυρούμενον εἶναι καὶ ἀποστολικόν.

3. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις δὲν ἀποτελεῖ τι αὐξομειώσεις ἐπιδεχόμενον, ἀλλ' εἶναι καὶ αὕτη ἀπηρτισμένον τι. Ἐπὶ πλέον δὲ δὲν εἶναι οὔτε ἀόριστόν τι καὶ ἀνεξακρίβωτον. Διακριθεῖσα μόλις κατὰ τὸν δεύτερον αἰῶνα τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἥτις καὶ πρότερον καὶ τότε Ἀποστολικὴ Παράδοσις ἐκαλεῖτο, μολονότι ἦτο ἔγγραφος, ἐνεσωματώθη εἴτε εἰς ἐγκύρους καὶ αὐθεντικὰς τῆς Γραφῆς ἑρμηνείας, ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Παραδόσεως ταύτης γενομένας, εἴτε εἰς ἐπισήμους τῆς πίστεως διατυπώσεις καὶ ὁμολογίας, ἐνωρίτατα πρὸς χρῆσιν τῶν κατηχουμένων καὶ βαπτιζομένων συνταχθείσας, εἴτε εἰς θεσμοὺς καὶ ἔθιμα καὶ πράξεις τῆς λατρείας εἰς αὐτὸν τὸν πρῶτον αἰῶνα ἀναγόμενα, εἴτε εἰς ἀποφάνσεις καὶ ὅρους τῶν ἱερῶν Συνόδων, εἴτε εἰς τὴν λεγομένην συμφωνίαν τῶν Πατέρων (consensum Patrum), τὴν ἐκ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν συναγομένην. Οὕτω καὶ ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις ἐνεσωματώθη εἴτε εἰς τὴν ἀνέκαθεν πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε εἰς γραπτὰ πλέον μνημεῖα τῆς Πατερικῆς διδασκαλίας καὶ τῶν ὅρων τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἱερῶν Συνόδων καὶ τῶν συμβόλων τῆς πίστεως.

4. Ἑτέρα ἀρχὴ τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας εἶναι, ὡς εἴπομεν, ὅτι τὸ θαῦμα τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως ἐγένετο ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις ἐστὶν ὁ στῦλος καὶ τὸ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας, καὶ περὶ ταύτης ὁ Κύριος εἶπεν ὅτι «Πύλαι ᾅδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς». Οὕτω ἡ Ἐκκλησία εἶναι ὁ πιστὸς θεματοφύλαξ τῆς θείας ἀποκαλύψεως καὶ ὁ ἀλάθητος ἑρμηνεὺς αὐτῆς. Καὶ βεβαίως τὰ κύρια ὄργανα πρὸς ἀλάθητον διατύπωσιν τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας τυγχάνουσιν οἱ ἐ-

(10) Commonitorium 2 Migne Λατιν. πατρ. 50,640.

πίσκοποι εἰς συνόδους συγκροτούμενοι καὶ δὴ εἰς συνόδους οἰκουμενικάς, ἐν οἷς ἐκπροσωπεῖται ἡ ὅλη Ἐκκλησία καὶ ἐκδηλοῦται τῆς ὅλης Ἐκκλησίας ἡ συγκατάθεσις καὶ συμφωνία. Πρὸς τοῦτο ὅμως καὶ οἱ συγκροτοῦντες σύνοδόν τινὰ ἐπίσκοποι δέον νὰ διαπνέωνται ὑπὸ τῆς εἰλικρινοῦς προθέσεως πρὸς διακρίβωσιν τῆς ἀληθείας καὶ νὰ διατηρῶσι τὴν ἐπαφὴν αὐτῶν πρὸς τὸ εἰς πᾶσαν ἀλήθειαν καθοδηγοῦν τὴν Ἐκκλησίαν Ἅγιον Πνεῦμα. Ἄλλως οὔτε ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκόπων καὶ τὸ πολυάριθμον αὐτῶν, οὔτε ἡ ἐκ πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν προέλευσις τούτων κατασφαλίζει αὐτοὺς ἀπὸ τῆς πλάνης. Οὕτως ἔχομεν συνόδους τυπικῶς διεκδικούσας τὸ κῦρος τῆς οἰκουμενικότητος καὶ ὅμως ἀποκηρυχθείσας ὑπὸ τῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας (Ληστρικὴ σύνοδος, ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ Σύνοδος, ἡ ὑπὲρ τοῦ Μονοθελητισμοῦ συμφωνία ὑπερτετρακοσίων ἐπισκόπων, εἰς ἣν συγκατετέθησαν καὶ ὁ Ὀνώριος Ρώμης καὶ ὁ Σέργιος ὁ Κωνσταντινουπόλεως). Ὅπως ἔχομεν καὶ συνόδους σχετικῶς ὀλιγαρίθμους ὡς ἡ Βα Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, τὰς ὁποίας ἡ ἐκκλησιαστικὴ συνείδησις περιέβαλε διὰ τοῦ κύρους τῆς οἰκουμενικότητος. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι καὶ τὸ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ λαϊκὸν στοιχεῖον δὲν μεταπίπτει εἰς παράγοντα ὅλως παθητικόν, ἀλλ' ἐξαίρεται εἰς φρουρὸν καὶ φύλακα τῆς Ὀρθοδοξίας, μολονότι τοῦτο δὲν δύναται μὲν νὰ διατυπώσῃ ἀλαθήτως καὶ νὰ ἑρμηνεύσῃ αὐθεντικῶς τὴν θείαν διδασκαλίαν, δύναται ὅμως νὰ κρίνῃ περὶ τοῦ ἂν ἡ τοιαύτη ἢ τοιαύτη ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων διατύπωσις εἶναι ὀρθὴ καὶ ἀλάθητος ἢ πρέπει ν' ἀποκηρυχθῇ, παρέχον ἐξ ὑστέρου τὴν ἐπικύρωσιν ἢ ἀποδοκιμασίαν καὶ συντασσόμενον μὲ τὸ μέρος ἔστω καὶ ὀλιγαρίσμου μερίδος κληρικῶν, καθοδηγούσης αὐτὸ εἰς τὴν ἀλήθειαν. Τοιοῦτό τι συνέβη ἐπὶ τοῦ Μονοθελητισμοῦ, ὅτε οἱ μοναχοὶ Μάξιμος καὶ Σωφρόνιος, (ἀνυψωθεὶς εἶτα εἰς Πατριάρχην Ἱεροσολύμων), ἐξουδετέρωσαν τὴν συμφωνίαν τῶν ὑπερτετρακοσίων ἐπισκόπων.

5. Ἡ Ὀρθόδοξος Θεολογία κατὰ ταῦτα ἐκδέχεται τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως ὡς θεόθεν ἀποκεκαλυμμένον, ἔργον δ' αὐτῆς ὑπολαμβάνει νὰ διερμηνεύσῃ τοῦτο πιστῶς, ἀναπτύσσουσα πᾶσαν ἐν σπέρματι καὶ ἐν συνεπτυγμένῃ μορφῇ περιεχομένην ἐν ταῖς πηγαῖς τῆς Ἀποκαλύψεως ἀλήθειαν, κατοχυροῦσα αὐτὴν δι' αὐθεντικῶν ἐκ τῆς Ἀποκαλύψεως μαρτυριῶν, διακρίνουσα αὐτὴν πάσης πλάνης, καὶ ὑποβοηθοῦσα εἰς ἀκριβῆ καὶ ὀρθὴν ὑπὸ τοῦ αὐθεντικοῦ ὀργάνου τῆς Ἐκκλησίας διατύπωσιν ταύτην, δι' ἐπεξηγήσεων δὲ διασαφηνίζουσα κατὰ τὸ δυνατὸν καὶ ἁπλοποιοῦσα αὐτήν, πρὸς κατανόησιν ὅσον ἔνεστιν ὑπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος. Ἐννοεῖται, ὅτι τῆς διατυπώσεως τῶν Χριστολογικῶν δογμάτων καὶ τῆς διδασκαλίας περὶ Τριαδικοῦ Θεοῦ κλπ. προηγήθησαν συζητήσεις, ἀναιρέσεις ἀντιθέτων γνωμῶν, διαπραγματεύσεις καὶ διασαφήσεις ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἀποστολικῆς παραδόσε-

ως, αἵτινες ὑπῆρξαν καθαρῶς θεολογικαί, οἱ μεγάλοι δὲ Πατέρες, οἱ διευκρινήσαντες τὸ δόγμα, ὑπῆρξαν διὰ τοῦτο καὶ μεγάλοι θεολόγοι. Ἐν τῇ Α΄ Οἰκουμενικῇ Συνόδῳ δὲ ἐκτὸς τῶν ἄλλων σοφῶν καὶ εἰδημόνων λαϊκῶν, οἵτινες ὡς συμβουλευτικὰ ὄργανα ἐγένοντο δεκτοὶ ἐν αὐτῇ κατὰ τὸν Γελάσιον, ἡ κυριαρχήσασα φυσιογνωμία, ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ὑπῆρξε θεολογική. Οὕτω καθορίζεται κατὰ τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν τὸ ἀλάθητον τῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας. Ἡ διατύπωσις τῶν δογμάτων ἐγένετο μὲν τελικῶς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀλαθήτως, προηγήθησαν ὅμως θεολογικαὶ συζητήσεις καὶ ἀντιγνωμίαι, καθ' ἣν ἡ καθολικὴ τῆς Ἐκκλησίας συνείδησις μετέχοντος καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος ἔλαβεν ὡρισμένην, πεφωτισμένην καὶ σαφῶς διαγεγραμμένην στάσιν. Καὶ ἀπεφάνθησαν μὲν ἐν συνόδῳ οἱ ἐπίσκοποι, ἀλλ' εὑρέθη σύμφωνος πρὸς τὰς ἀποφάσεις ταύτας καὶ ἡ καθολικὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος καὶ τῆς Ἐκκλησίας συνείδησις, ἥτις, καὶ ἂν ἔτι ἐδοκίμασε ταλαντεύσεις τινὰς πρὸς στιγμήν, ἐν τέλει εὗρεν ὁμοθύμως συμφώνους τὰς ἀποφάσεις ταύτας πρὸς τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὡς παρακαταθήκην φυλαττομένην ἀλήθειαν τῆς Ἀποκαλύψεως.

6. Ἐντεῦθεν δέχεται πλέον ἡ Ὀρθόδοξος Θεολογία τὰ δόγματα ἀναντιρρήτως ἐξετάζουσα μὲν τὴν πορείαν καὶ ἐξέλιξιν, ἣν ἠκολούθησεν ἡ ἀνάπτυξις διδασκαλίας τινὸς μέχρις οὗ τελικῶς διατυπωθῇ εἰς δόγμα, οὐδεμίαν δὲ πλέον ἀμφισβήτησιν διατυποῦσα περὶ τὴν ὀρθότητα τοῦ δόγματος, ἀλλ' ἀναλαμβάνουσα νὰ συστηματοποιήσῃ, ἀποσαφήσῃ, καὶ καταστήσῃ κατὰ τὸ δυνατὸν προσιτὸν καὶ εἰς τοὺς πολλοὺς τὸ εἰς ἀναντίλεκτον ἀποδοχὴν προβαλλόμενον σύνολον τῆς κατὰ τὴν ὑπερφυσικὴν Ἀποκάλυψιν ἀλαθήτως ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας διατυπωθείσης ἀληθείας. Μὴ θεωροῦσα δὲ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ὡς δόγματα τὰ ὑπὸ τῶν ἱερῶν Συνόδων κατόπιν προηγηθεισῶν ἀμφισβητήσεων ὑπὸ αἱρετικῶν διατυπωθέντα, ἀλλὰ καὶ τὴν ὅλην περὶ πίστεως διδασκαλίαν τὴν ὑπὸ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς Παραδόσεως μαρτυρουμένην, διακριβοῖ καὶ ταύτην ἐπὶ τῇ βάσει τῆς συμφώνου διδασκαλίας τῶν Πατέρων καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πράξεως καὶ ἀπαρτίζει οὕτω τὸ ὅλον σύστημα τῆς δογματικῆς καὶ ἠθικῆς διδασκαλίας τῆς θείας Ἀποκαλύψεως.

7. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν ἔννοιαν τῆς Θεολογίας. Καὶ ἡ ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία ἐβασίσθη ἐπὶ τῆς Γραφῆς, περιλαμβανούσης καὶ τὰ δευτεροκανονικά, καὶ τῆς Παραδόσεως, καθὼς καὶ ἐπὶ τῆς αὐθεντίας τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἀλαθήτου θεματοφύλακος καὶ ἑρμηνευτοῦ τῆς κατ' Ἀποκάλυψιν ἀληθείας. Εἰς τὸ ὅτι δὲ ἡ Παράδοσις δέον νὰ προέρχηται ἐκ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, συμφωνεῖ κατὰ θεωρίαν πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης, θεσπίσασα ἔν τε τῇ ἐν Τριδέντῳ καὶ τῇ ἐν Βατικανῷ συνόδοις, ὅτι ἡ ἀλήθεια περιέχεται εἰς τὰς παραδόσεις, αἵτινες ἀπ' αὐτοῦ τοῦ στόματος τοῦ Χριστοῦ παραληφθεῖσαι ὑπὸ τῶν

'Αποστόλων ἢ ἀπ' αὐτῶν τῶν 'Αποστόλων κατ' ἔμπνευσιν τοῦ 'Αγίου Πνεύματος ὡς διὰ χειρὸς παραδοθεῖσαι μέχρις ἡμῶν κατέφθασαν(11). 'Εν τῇ πράξει ὅμως ἡ ρωμαιοκαθολικὴ 'Εκκλησία πέραν τοῦ δέοντος διακηρύττουσα, ὅτι, ὅπως πᾶσα ζωὴ ὑπόκειται εἰς αὔξησιν καὶ ἀνάπτυξιν, οὕτω καὶ ὁ Χριστιανισμὸς θεωρούμενος ὡς ζωὴ θεία δὲν δύναται νὰ παραμένῃ εἰς κατάστασιν στατικήν, ἀλλὰ δέον καὶ τὰ διάφορα ἐν τῇ Παραδόσει περιεχόμενα σπέρματα νὰ ὠθῇ πρὸς ἀνάπτυξιν, ἐνόθευσε τὴν ἔννοιαν τῆς Παραδόσεως. Τὸ Πνεῦμα τὸ "Αγιον δηλαδὴ κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην, ἐφ' ὅσον ὁδηγεῖ τὴν 'Εκκλησίαν εἰς πᾶσαν ἀλήθειαν κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Σωτῆρος, δύναται ν' ἀποκαλύψῃ εἰς αὐτὴν καὶ νέας ἀληθείας, μὴ ἐκφραζομένας μὲν ρητῶς καὶ κατηγορηματικῶς ἐν τῇ Γραφῇ καὶ τῇ Παραδόσει, ὑπονοουμένας ὅμως καὶ περιεχομένας λανθανόντως ἐν αὐτῇ καὶ κατ' ἀναλογίαν τινὰ συναγομένας. 'Εντεῦθεν εἰσεχώρησαν εἰς τὴν Θεολογίαν ταύτην καὶ δόγματα, μηδεμίαν βάσιν ἔχοντα ἐν τῇ 'Αγίᾳ Γραφῇ καὶ τῇ 'Αποστολικῇ Παραδόσει, οἷα τὰ περὶ ἀσπίλου συλλήψεως καὶ τῆς εἰς οὐρανοὺς μεταστάσεως τῆς Θεοτόκου, τὸ περὶ καθαρτηρίου πυρός, τὸ περὶ ἀλαθήτου τοῦ πάπα καὶ εἴ τι ἄλλο. 'Ετέρα ὑπερβολὴ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν ὑπῆρξεν, ὅτι περιώρισεν ὑπὲρ τὸ δέον εἰς τὸν κλῆρον καὶ ἰδιαιτέρως εἰς τοὺς ἐπισκόπους, μάλιστα δὲ εἰς τὸν συγκεντροῦντα πᾶσαν ἐξουσίαν ἐπίσκοπον τῆς Ρώμης, τὴν ἀποστολὴν τῆς διατηρήσεως, ἐξηγήσεως, περιφρουρήσεως καὶ διακηρύξεως τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας. Οὕτως εἰς τὸν πάπαν ἀνεγνωρίσθη ἐπισήμως ὑπὸ τῆς ἐν Βατικανῷ συνόδου τὸ ἀλάθητον, ὅταν ex cathedra ἀποφαίνεται περὶ οἱασδήποτε χριστιανικῆς διδασκαλίας, ὑπερεξαρθέντος οὕτω τοῦ κύρους αὐτοῦ καὶ ὑπὲρ τὸ κῦρος τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ἀπὸ καθέδρας ἀποφάνσεσιν αὐτοῦ ὁ πάπας δὲν διασκέπτεται μόνος, ἀλλὰ περιβαλλόμενος ὑπὸ διαφόρων συμβουλευτικῶν σωμάτων στηρίζεται ἐπὶ τῆς προπαρασκευαστικῆς τούτων ἐργασίας. Πάντως ὅμως διαφαίνεται καὶ ἐν τῷ δόγματι τούτῳ τοῦ παπικοῦ ἀλαθήτου τὸ ἀπολυταρχικὸν πνεῦμα τῆς Ρώμης, καθίσταται δὲ πρόδηλον, ὅτι ἡ Θεολογία ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ταύτῃ διατελεῖ ὑπὸ αὐστηροτάτην ἐπιτήρησιν καὶ πειθαρχίαν, ὅσον οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ τὸν περιορισμὸν ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ τῆς ἐρεύνης ὑπομένουσα. Ὑπὸ τὸν ἔλεγχον καὶ τὸν περιορισμὸν τοῦτον κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ ἡ Σχολαστικὴ Θεολογία παρημέλησε μὲν τὰς ἱστορικὰς σπουδάς, ὡς μὴ εὐνοούσας τὸ παπικὸν πρωτεῖον, ἔχουσα δὲ ὡς σύνθημα τὸ ὑπὸ τοῦ 'Ανσέλμου διατυπωθὲν λόγιον «credo ut

(11) «Hanc veritatem et disciplinam contineri in libris scriptis et sine scripto traditionibus quae ab ipsius Christi ore ab apostolis acceptae aut ab ipsis apostolis Spiritu Sancto dictante quasi per manus traditae ad nos usque pervenerunt». Concilii Tridentini Sessio IV, De canonicis Scripturis. Πρβλ. Conc. Vaticani Sessio III c. 2, De revelatione.

intelligam» προέβαλε τὸ διατετυπωμένον ἤδη δόγμα εἰς ἀποδοχήν, ἐπιζητήσασα νὰ καταστήσῃ τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως ὑποκείμενον κατανοήσεως ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης καὶ ἐκκλίνασα εἰς ὑπερβολὰς καὶ μονομέρειαν. Πρὸς τοῦτο ὑποτελὴς αὐτὴ οὖσα τῆς παπικῆς ἔδρας ἐχρησιμοποίει τὴν ὑπὸ τὰς διαταγὰς αὐτῆς διατελοῦσαν φιλοσοφίαν, ἥτις μεταβληθεῖσα εἰς θεραπαινίδα τῆς Θεολογίας ἐχρησίμευε κυρίως εἰς τὸ νὰ παρέχῃ τὴν τυπικὴν μέθοδον τῆς ἀριστοτελείου ἰδίᾳ διαλεκτικῆς πρὸς κατασκευὴν θεολογικοῦ συστήματος. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι ἀπὸ τῆς Διαμαρτυρήσεως ἡ ρωμαιοκαθολικὴ Θεολογία ἤρχισε νὰ ἀναγεννᾶται, ἠγέρθη δὲ αὕτη προπύργιον ἀρραγὲς τῆς πίστεως κατὰ τῶν ἀχαλινώτων ὑπερβολῶν τοῦ Ὀρθολογισμοῦ τοῦ πρὸς στιγμὴν κατακλύσαντος τὴν Δύσιν, ἐν δὲ τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἐτράπη αὕτη πρὸς ὁδούς, προοιωνιζούσας λαμπρότερον τὸ μέλλον καὶ πραγματικὰς συμβολὰς πρὸς πρόοδον τῆς Θεολογίας εἰσκομισάσας.

8. Ἀντιμέτωπος τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Θεολογίας ὠρθώθη ἡ Προτεσταντικὴ Θεολογία, ἣν εἰσηγήθη ἡ Μεταρρύθμισις, ἥτις ἀπορρίψασα ὁλοτελῶς τὴν Παράδοσιν οὐ μόνον τὴν ἐκκλησιαστικήν, ἀλλὰ καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἀποστολικήν, ἐκήρυξεν ὡς μόνην πηγὴν τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως τὴν Γραφήν. Καὶ εἰς τὸ κῦρος δὲ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἱεραρχίας, τῆς ἐν οἰκουμενικαῖς συνόδοις ἀλαθήτως καὶ κατὰ τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν ἀποφαινομένης, ἀντέταξε τὸ κῦρος πάλιν τῆς Γραφῆς, εἰς μόνην ταύτην ἀναγνωρίσασα θεῖον κῦρος, κηρύξασα ὡς ἀνθρώπινον πᾶν ἄλλο κῦρος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἀπέδωκε δὲ εἰς τὴν Γραφὴν ἡ προτεσταντικὴ Θεολογία ὡς θαυμαστὰς ἰδιότητας τρεῖς, αἵτινες εἰσίν: 1) ἡ **perspicuitas** ἤτοι ἡ σαφήνεια, ἥτις καθιστᾷ δυνατὴν τὴν κατανόησιν τῆς ὅλης Γραφῆς ἐξ ἑαυτῆς καὶ μόνον, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἀνάγκη, ὅπως προσφύγῃ τις εἰς ἄλλην τινὰ ἔξωθεν βοήθειαν, οἷα ἡ ἐκ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως καὶ ἡ ἐκ τῆς Ἐκκλησίας, 2) ἡ **perfectio** ἢ **sufficientia** ἥτις καθιστᾷ τὴν Γραφὴν ἐπαρκῆ καὶ τελείαν πρὸς παροχὴν πάσης σωτηριώδους ἀληθείας, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἀνάγκη τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, πρὸς ἀποσάφησιν συνεπτυγμένως ἐξενηνεγμένων ἢ ἀσαφῶς ἀληθειῶν καὶ 3) τὸ **testimonium spiritus sancti** =ἡ μαρτυρία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, μαρτυροῦντος μὲν περὶ τῆς θειότητος τῆς Γραφῆς καὶ δι' αὐτοῦ ὁμιλοῦντος πρὸς πάντα πιστόν, ἐπενεργοῦντος δὲ καὶ καθιστῶντος ἱκανὸν πάντα ἐπιδιώκοντα τὴν κατανόησιν αὐτῆς πρὸς πάντα πιστόν, ἐπενεργοῦντος δὲ καὶ καθιστῶντος ἱκανὸν πάντα ἐπιδιώκοντα τὴν κατανόησιν αὐτῆς πρὸς ὀρθὴν κατανόησιν ταύτης. Σημειωτέον, ὅτι τὰ Δευτεροκανονικὰ βιβλία τῆς Γραφῆς ὠνόμασαν οἱ Προτεστάνται ἀπόκρυφα.

9. Ἀποσείσασα δὲ ἡ Προτεσταντικὴ Θεολογία τὴν αὐθεντίαν τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ἀποτελούσης στῦλον καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας καὶ μόνης ἁρμοδίας νὰ ἑρμηνεύῃ ὑπὸ τὴν χειραγωγίαν καὶ τῆς ἀποστο-

λικῆς παραδόσεως τὴν Ἁγίαν Γραφήν, ἐπόμενον ἦτο νὰ ἀχθῇ εἰς ἀναρχίαν. Ὅταν εἷς ἕκαστος πιστὸς θεωρεῖται ἱκανὸς νὰ ἑρμηνεύσῃ καὶ νὰ ἀντιληφθῇ τὴν Γραφήν, δὲν ὑπάρχει δὲ ἀνώτερόν τι κῦρος, εἰς τὸ ὁποῖον νὰ εἶναι οὗτος ὑποχρεωμένος ὅπως ὑποτάξῃ τὰς περὶ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἐν τῇ Γραφῇ διδασκαλίας ἀντιλήψεις καὶ ἐκδοχάς αὐτοῦ, πρόδηλον ὅτι ἐκ τῶν τοιούτων ἀρχῶν θὰ προέκυπτε βαβυλωνία ἐκδοχῶν καὶ γνωμῶν. Εἶναι δ' ἄλλως τε γνωστὸν ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ὅτι πάντες οἱ αἱρετικοὶ τὰς πεπλανημένας αὐτῶν δοξασίας ἐπὶ τῆς Γραφῆς ἐστήριξαν. Οὐδὲν λοιπὸν τὸ παράδοξον, ἐὰν ὁ Προτεσταντισμὸς ἐδιχάσθη εἰς πλῆθος ἐπὶ μέρους κοινοτήτων καὶ παρὰ τοὺς τρεῖς κεντρικοὺς κλάδους αὐτοῦ, τὸν Λουθηρανισμόν, τὸν Καλβινισμὸν καὶ τὸν Ἀγγλικανισμὸν ἀνεπήδησαν καὶ πολλαὶ ἄλλαι παραφυάδες αὐτοῦ.

10. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ Ἐκκλησίᾳ τυραννίαν τοῦ Πάπα, εἰς τὸν ὁποῖον συνεκεντρώθη ὁλόκληρος ἡ Ἐκκλησία καὶ ὡς ἐκ τούτου ὀλιγίστη ἐλευθερία ἐπαφέθη εἰς τὴν Θεολογίαν, οἱ Μεταρρυθμισταὶ κατήντησαν εἰς ἄμετρον ἐλευθερίαν ἐν τῇ Θεολογίᾳ, ἥτις ὑψώθη ὑπεράνω τῆς Ἐκκλησίας, ἀξιοῦσα νὰ ὁρίζῃ αὐτὴ κατὰ τὰ πορίσματα τῆς ἰδίας ἐλευθέρας ἐρεύνης τὸ νόημα τῆς Γραφῆς καὶ τὰς οὐσιώδεις αὐτῆς ἀληθείας νοοῦσα κατὰ τὴν ἰδίαν ἕκαστος τῶν ἐν αὐτῇ διακριθέντων μεταρρυθμιστῶν καὶ θεολόγων ἀντίληψιν, οὐχὶ δὲ ὡς ἡ ἀρχαία καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία ἐνόησεν αὐτάς. Ἐντεῦθεν παντοίας ἀνέλαβε μέχρι τοῦδε φάσεις ἡ Θεολογία τῶν Διαμαρτυρομένων. Ὁτὲ μὲν ἐνεφανίσθη ὑπὸ τὴν μορφὴν σταθερᾶς καὶ ἀπαρατρέπτου ἐπὶ τὸ δογματικὸν μέρος τῆς Θεολογίας ἐμμονῆς διὰ τῆς στηρίξεως τῆς ἐν τοῖς Συμβολικοῖς αὐτῶν βιβλίοις διδασκαλίας καὶ προσέλαβεν ἡ ἐμμονὴ αὕτη καὶ χροιὰν Σχολαστικοῦ Δογματισμοῦ· ὁτὲ δὲ ἐξέκλινεν εἰς τὸ ἕτερον ἄκρον καὶ ἐν ἀποστροφῇ πρὸς τὸν Δογματισμὸν ἐθεωρήθη ὡς χρήσιμος τῷ Χριστιανῷ ἀτελεστάτη τις περὶ τὰ δόγματα διδασκαλία· ὁτὲ δὲ πάλιν κηρύσσεται πᾶσα ἡ Γραφὴ θεόπνευστος· ὁτὲ δὲ μέγα μέρος τῆς Γραφῆς ἀποστερεῖται τῆς θεοπνευστίας, ἥτις περιορίζεται εἰς μόνην τὴν οὐχὶ ἐπὶ τῇ βάσει μονίμου τινὸς καὶ αὐθεντικοῦ κανόνος καὶ κριτηρίου διαχωριζομένην ἐκ τοῦ συνόλου τῆς Γραφῆς δογματικὴν καὶ ἠθικὴν διδασκαλίαν αὐτῆς, ὁτὲ δὲ ὑπὸ τῶν ὀρθολογιστῶν πᾶσα ἡ Γραφὴ κηρύσσεται ἀνθρώπινον πλάσμα καὶ πᾶσα ἡ διδασκαλία αὐτῆς ἐξετάζεται ὡς ἀνθρώπινον ἐπινόημα.

11. Δὲν πρέπει ἐν τούτοις ν' ἀποσιωπηθῇ, ὅτι ἡ Θεολογικὴ Ἐπιστήμη ὡς γνῶσις ἐθεραπεύθη ὑπὸ τῶν Διαμαρτυρομένων μετὰ θαυμαστῆς περὶ πλεῖστα αὐτῆς σημεῖα εὐδοκιμήσεως. Εἰς τὴν εὐδοκίμησιν δὲ ταύτην συνέβαλε καὶ ἡ σύγχρονος ἀνάπτυξις τῶν ἱστορικῶν ἐν γένει σπουδῶν καὶ ἡ ἐπίδρασις τῶν περὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ γραμματείαν καὶ τὰς ἀνατολικὰς ἐν γένει γλώσσας ἐρευνῶν, τὸ

κριτικὸν πνεῦμα καὶ ἡ ἐπὶ τὸ τελειότερον ἐξέλιξις τῆς ἐν γένει κριτικῆς ἐπιστήμης, ἡ ἀνάπτυξις τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ γεωγραφικῶν σπουδῶν, καὶ ἡ ἐνίσχυσις τῶν ἠθικῶν λεγομένων ἐπιστημῶν. Ἡ ἀπόσεισις ἐν τούτοις πάσης ἐκκλησιαστικῆς αὐθεντίας καὶ ἐλέγχου καὶ ἡ ἄμετρος, ἂν μὴ καὶ ἀχαλίνωτος, χρῆσις τῆς ἐλευθερίας ἐν τῇ ἐρεύνῃ, ἡ φθάνουσα μέχρι τοῦ νὰ προσβάλλῃ καὶ αὐτὰ τὰ ἀπ' αἰώνων τεθειμένα ὑπὸ τῶν Πατέρων καὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων θεμέλια τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐδημιούργησαν οὐχὶ σπανίως κίνδυνον ν' ἀποξενώσωσι πολλοὺς τῶν θεραπόντων τῆς Θεολογίας αὐτοῦ τούτου τοῦ κυρίου ὑποκειμένου τῆς ἱερᾶς ταύτης ἐπιστήμης, τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς πίστεως ἡμῶν, πρὸς ὃν πολλοὶ τούτων προσητένισαν ὡς εἰς ψιλόν τινα ἄνθρωπον, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν τοῖς περὶ ὀρθολογιστικῆς Θεολογίας ρηθησομένοις.

12. Συμπεραίνοντες περὶ τῶν ἀνωτέρω τριῶν Θεολογιῶν, ἐὰν θὰ ἠθέλομεν νὰ χαρακτηρίσωμεν ἑκάστην τούτων κατὰ τὸ κρατοῦν παρ' αὐτῇ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας ἢ συντηρητικότητος, θὰ ἐχρησιμοποιοῦμεν τὸν ὅρον Μοναρχισμὸς διὰ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν καὶ Θεολογίαν, τὸν ὅρον Λαοκρατία διὰ τὴν Προτεσταντικὴν Θεολογίαν καὶ τὰς παραφυάδας αὐτῆς, καὶ τὸν ὅρον Δημοκρατία διὰ τὴν τὴν μέσην καὶ βασιλικὴν ὁδὸν βαδίζουσαν καὶ ἀπὸ δύο ἀντιθέτων ἀκροτήτων ἐξ ἴσου ἀπέχουσαν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ Θεολογίαν, ἥτις οὔτε συμπνίγει τὴν ἐλευθέραν ἔρευναν, ἀλλ' οὔτε τὴν ἀχαλίνωτον ἐλευθερίαν εὐνοεῖ.

13. Ἀποσείσασα τὴν αὐθεντίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ κῦρος τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως ἡ Προτεσταντικὴ Θεολογία εὑρέθη ἀνοχύρωτος πρὸ τοῦ ρεύματος τοῦ Ὀρθολογισμοῦ, ὅστις ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἤρχισε νὰ κατακλύζῃ τὴν Εὐρώπην. Ἡ Φιλοσοφία, ἥτις, ὡς εἴπομεν, κατὰ τὸν μεσαίωνα διὰ τῆς Σχολαστικῆς Θεολογίας εἶχε καταστῇ θεραπαινὶς τῆς Θεολογίας, ἀνακτήσασα μετὰ τὴν Μεταρρύθμισιν τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς καὶ χρησιμοποιοῦσα πρὸς ἀναζήτησιν τῆς ἀληθείας τὸν ὀρθὸν λόγον, ἐλεύθερον πάσης ἄλλης ἐξωτερικῆς αὐθεντίας, εὑρέθη ἀντιμέτωπος πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸν κῦρος, τὸ ὁποῖον παρουσιάζει τὴν ἀλήθειαν βασιζομένην ἐπὶ τῆς ἀποκαλύψεως. Ὑπὲρ τὴν πίστιν ὑψώθη ὑπὸ τῆς νέας φιλοσοφίας ἡ γνῶσις, καὶ αὐταὶ δὲ αἱ ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθειαι τῆς θρησκείας ἐτέθησαν ὑπὸ τὴν κριτικὴν τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ ἐφ' ὅσον δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀποδειχθῶσιν ὑπ' αὐτοῦ ἐγκατελείποντο. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη μεταξὺ ὀρθοῦ λόγου καὶ ἀποκαλύψεως ἐσυστηματοποιήθη ὑπὸ τοῦ ἐν Ἀγγλίᾳ ἀναπτυχθέντος Δεϊσμοῦ (Deismus), εἰσηγηθέντος φυσικήν τινα θρησκείαν διὰ τῆς ἀπορρίψεως πάντων τῶν ὑπὲρ κατάληψιν δογμάτων τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως. Δὲν ἐδέχετο μάλιστα ὁ Δεϊσμὸς ὑπερφυσικὴν θείαν ἀποκάλυψιν καὶ ἀπέδιδεν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἀξίαν τινὰ μόνον ἐν τῷ μέτρῳ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐνεφανίζετο οὗτος ὡς ἀποκατάστασις τῆς φυσικῆς θρησκείας, τῆς

δεχομένης ἁπλῶς τὴν ὕπαρξιν θείου τινὸς ὄντος, τοῦ ὁποίου ἡ λατρεία συνίσταται κυρίως εἰς τὴν τήρησιν τῶν ἐντολῶν του. Μεταφυτευθεὶς ὁ Δεϊσμὸς οὗτος εἰς τὴν Γαλλίαν προσέλαβε μορφὴν ἐμφανῶς ἐχθρικὴν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ταχέως ἐξειλίχθη εἰς βιαίαν ἐχθρότητα καὶ κατ' αὐτῆς τῆς θρησκείας, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν Γάλλων ἐγκυκλοπαιδιστῶν καταλήξας εἰς ἀθεΐαν καὶ ὑλισμόν. Ἐν τῇ Γερμανίᾳ ἡ Φιλοσοφία εἰργάσθη τὸ κατ' ἀρχὰς κατὰ τῆς διαδόσεως τῶν ἰδεῶν τοῦ Δεϊσμοῦ, τοῦ θεμένου τὸν ὀρθὸν λόγον ὑπὲρ τὴν ἀποκάλυψιν καὶ ἀρνουμένου πᾶσαν ἐξ ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως θρησκείαν. Ὁ Λεϊβνίτιος οὕτω προσεπάθησε νὰ συνδιαλλάξῃ τὴν μεταξὺ ὀρθοῦ λόγου καὶ ἀποκαλύψεως ἀντίθεσιν ποιησάμενος τὴν διάκρισιν μεταξὺ τοῦ παρὰ λόγον καὶ ὑπὲρ λόγον καὶ ὑποστηρίξας, ὅτι ἡ ἀποκάλυψις περιέχει ἀληθείας ὑπὲρ λόγον, ἤτοι ὑπερβαινούσας τὴν κατάληψιν τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, οὐχὶ ὅμως καὶ ἀληθείας παρὰ λόγον ἤτοι ἀντιτιθεμένας καὶ ἀντιφασκούσας πρὸς αὐτόν. Παρόμοια ὑπεστήριξε καὶ ὁ Wolf. Ἐν τέλει ὅμως, μάλιστα διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Lessing δημοσιεύσεως τῶν Wolfenbüttel Fragments, αἱ ὀρθολογιστικαὶ ἰδέαι εὗρον εὐρεῖαν ὑποδοχὴν καὶ κατέκτησαν ἐκτεταμένον ἔδαφος, προσελκύσασαι εἰς τὰς τάξεις τῶν λεγομένων ὀρθολογιστῶν καὶ πολλοὺς ἐκ τῶν θεολογούντων, ἐντεῦθεν δὲ προῆλθεν ἡ λεγομένη Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία.

14. Ἡ Θεολογία αὕτη ὑπερήσπιζε μὲν τὸν Χριστιανισμὸν κατὰ πάσης φιλοσοφικῆς ἀρνήσεως στρεφομένης κατ' αὐτοῦ, ἀπεγύμνου ὅμως αὐτὸν παντὸς ὑπερφυσικοῦ στοιχείου καὶ ἐπειρᾶτο διὰ παραποιήσεως αὐτοῦ νὰ παρουσιάσῃ τοῦτον, ὡς ἀπορρέοντα ἐκ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἐλάμβανε μόνον τὰς ἠθικὰς ἀληθείας, αἵτινες συνεφώνουν πρὸς τὴν φυσικὴν θρησκείαν, ἠρνεῖτο ὅμως τὴν πραγματικότητα ἀμέσου καὶ ὑπερφυσικῆς θείας ἀποκαλύψεως. Τὸ θαῦμα καὶ ἡ προφητεία ἐξωστρακίζοντο ὁλοτελῶς καὶ τὰ βιβλία τῆς Γραφῆς ἐθεωροῦντο ὡς προϊὸν φυσικῆς ὅλως ἀποκαλύψεως καὶ ἀπεδίδοντο εἰς τὰ ἐξέχοντα φυσικὰ χαρίσματα καὶ τὴν πνευματικὴν δύναμιν τῶν συγγραφέων τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης. Θέτουσα δὲ τὸν ὀρθὸν λόγον ὑπὲρ τὴν ἀποκάλυψιν, ἐμέτρα καὶ ἔκρινε τὴν ἀποκάλυψιν διὰ τοῦ μέτρου τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὑποστηρίζουσα ὅτι πᾶν ὅ,τι δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον, δὲν δύναται νὰ γίνῃ δεκτόν. Οὕτως ἡ Ἁγία Γραφὴ κατὰ τὴν θεολογίαν ταύτην δὲν ἀποτελεῖ τὴν ἀπόλυτον καὶ μοναδικήν, ἀλλὰ μόνον σχετικήν τινα πηγὴν ἀποκαλύψεως, ἐντεῦθεν δὲ παραλλήλως πρὸς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν ἐτίθεντο ὡς πηγαὶ ἀποκαλύψεως καὶ ἀποφάνσεις τῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων σοφῶν καὶ ἐξήροντο ὡς ἠθικῶς ἄξιαι αἱ ἀρεταὶ τῶν ἐθνικῶν τῆς ἀρχαιότητος, αἵτινες ὑπὸ τῆς ὑπερφυσικῆς Θεολογίας ἐκηρύττοντο ὡς λάμπουσαι κακίαι. Ἐκ τῆς εἰδωλολατρικῆς ταύτης σοφίας καὶ ἀρετῆς εὕρισκεν ὁ ὀρθολογισμὸς ἐρείσματα ὅπως ὑποστηρίζῃ, ὅτι καὶ ἔξω τοῦ πεδίου τῆς βιβλικῆς ἀποκαλύψεως

ἡ θρησκευτικὴ ἠθικὴ ζωὴ προώδευσε διὰ μόνου τοῦ ὀρθοῦ λόγου.

15. Κατὰ φυσικὴν συνέπειαν ἡ Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία, ἐφ' ὅσον δὲν ἐθεώρει τὴν Ἁγίαν Γραφὴν ὡς πηγὴν ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἠρνεῖτο καὶ τὴν Θεοπνευστίαν αὐτῆς ὑποστηρίζουσα ὅτι καὶ τὰ βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς συνεγράφησαν κατὰ τὸν αὐτὸν ἀνθρώπινον τρόπον, καθ' ὃν καὶ οἱονδήποτε ἄλλο ἀνθρώπινον βιβλίον. Οἱ συγγραφεῖς των ἐδέχθησαν τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἰδεῶν τοῦ περιβάλλοντος αὐτῶν καὶ τοῦ ἔθνους των καὶ ἐκφράζουσι τὰς ἰδέας τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς φυλῆς αὐτῶν, ἀκόμη καὶ τὰς πεπλανημένας τοιαύτας, ἐξ οὗ καὶ ἀντιφάσκουσι πρὸς ἀλλήλους. Ἐντεῦθεν ἀνεπτύχθη καὶ ἡ λεγομένη ἐλευθέρα κριτικὴ τοῦ κειμένου τῆς Βίβλου, ἡ ἀποβλέπουσα εἰς τὸ νὰ ἀποκαταστήσῃ μὲν τὸν κείμενον τοῦτο εἰς τὴν ἀρχικὴν μορφὴν αὐτοῦ, πράγματι ὅμως παραποιοῦσα καὶ κολοβώνουσα αὐτὸ κατὰ τὰς ἀχαλινώτους τάσεις καὶ ἰδέας ἑκάστου ὑπερκριτικοῦ, τείνουσα δὲ νὰ ἐξοστρακίσῃ τοῦ κανόνος τῆς Ἁγίας Γραφῆς ὡς μὴ γνήσια βιβλία αὐτῆς ἐκεῖνα, τῶν ὁποίων τὸ περιεχόμενον παρουσιάζετο εἰς αὐτοὺς ὡς ἀντιτιθέμενον εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον. Καὶ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ προσεπάθει ἡ Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία νὰ προσδώσῃ εἰς τοὺς λόγους τῆς Γραφῆς ἔννοιαν συμφωνοῦσαν πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον. Ἐφ' ὅσον δὲ τὰ ἐξηγητικὰ μέσα δὲν ἐπετύγχανον τοῦτο, ἐγίνετο προσφυγὴ εἰς τὴν καλουμένην προσαρμοστικὴν θεωρίαν (Accomodation theory), κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Χριστὸς ἢ οἱ Ἀπόστολοι ἐγνώριζον μὲν τὴν ὑψηλοτέραν ἀλήθειαν, προσηρμόζοντο ὅμως ἐν τῇ διδασκαλίᾳ αὐτῶν πρὸς τὰς στενὰς καὶ περιωρισμένας δυνάμεις τῆς ἀντιλήψεως τῶν ἀκροατῶν καὶ ἀναγνωστῶν των. Ἄλλοι δὲ πάλιν, ὡς ὁ Paulus, ὡς πρὸς τὰ ἐν ταῖς Γραφαῖς ἐξιστορούμενα θαύματα ἡρμήνευον αὐτὰ καθ' ὅλως φυσικὰς ἐκδοχάς, ἐκλαμβάνοντες ταῦτα ὡς γεγονότα φυσικῶς ἐπισυμβάντα καὶ κατὰ πλάνην τοῦ συγγραφέως παρεκληφθέντα ὡς ὑπερφυσικά. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι αἱ περὶ νεκραναστάσεων ἀφηγήσεις τῶν Εὐαγγελίων ἀπεδίδοντο εἰς νεκροφανείας ἢ εἰς ἀναλήψεις ἐκ βαθείας τινὸς λιποθυμίας.

16. Πρόδηλον, ὅτι τοιαῦται ὀρθολογιστικαὶ παρεκδοχαὶ ἐδημιούργουν διαστροφὰς καὶ αὐθαιρέτους παραποιήσεις καὶ ἀκρωτηριασμοὺς τῶν ἱερῶν κειμένων καὶ τῶν ἀφηγήσεων αὐτῶν. Προϊόντα τῆς αὐθαιρέτου ταύτης καὶ προκατειλημμένης κριτικῆς ὑπῆρξαν οἱ καθ' ὑποκειμενικὰς ὅλως καὶ κατ' ἰδίας πεπλανημένας εἰκασίας συγγραφαὶ βίων τοῦ Ἰησοῦ, ὡς ὁ τοῦ Strauss, τοῦ Renan καὶ ἄλλων, ἐν οἷς ἡ εἰκὼν τοῦ Κυρίου ἀπεγυμνοῦτο ὅλως τοῦ ὑπερφυσικοῦ αὐτῆς μεγαλείου, ἡ ἄρνησις τῆς γνησιότητος τῶν εὐαγγελίων ὑπό τινων ὀρθολογιστῶν Θεολόγων, ἡ περὶ τοῦ εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου θεωρία, καθ' ἣν τοῦτο ἦτο ἔργον ἀναγόμενον εἰς τὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνος, ἡ ἄρνησις τῆς γνησιότητος πολλῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου, ἐκ τῶν ὁποίων μόνον αἱ τέσσαρες μεγάλαι (πρὸς Ρω-

μαίους, δύο πρὸς Κορινθίους καὶ πρὸς Γαλάτας), ἐγένοντο δεκταὶ ὡς γνήσιαι ὑπὸ τῶν ὀρθολογιστῶν κλπ. Γενικῶς δὲ ἡ ὀρθολογιστικὴ Θεολογία διὰ τῶν ἐκπροσώπων αὐτῆς μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχουσαν κατέλαβε θέσιν ἡ Σχολὴ τῆς Τυβίγγης μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Baur, ἀπεπειράθη νὰ κατακρημνίσῃ ὁλοτελῶς τὸ ὑπερφυσικὸν οἰκοδόμημα τοῦ Χριστιανισμοῦ, φθάσασα μέχρι καὶ τοῦ νὰ ἀρνηθῇ αὐτὴν τὴν θεότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

17. Ἀλλ' ἐκ τῆς τοιαύτης προσπαθείας ἀντὶ νὰ προκύψῃ βλάβη προῆλθεν ἀρνητικῶς ὠφέλεια σοβαρά. Ἡ Ὀρθολογιστικὴ Θεολογία ὑπῆρξεν ἀ ρ ν η τ ι κ ῶ ς πρόξενος μεγάλου καλοῦ. Διότι παρὰ τὴν ἀχλύν, δι' ἧς συνεσκίασε πρὸς στιγμὴν τὴν ἀλήθειαν, ἡ ἐλευθέρα ἔρευνα ἐνθαρρυνθεῖσα εἰς βαθυτέραν ἐκζήτησιν τῆς ἀληθείας παρήγαγε δαψιλῆ θεολογικὴν γραμματείαν, ἀνατρέψασαν τὸ ἓν μετὰ τὸ ἄλλο τὰ χαρακώματα τοῦ Ὀρθολογισμοῦ καὶ ὁλονὲν πρὸς τὰ πρόσω ὠθοῦσαν τὴν ὑπὸ τῆς λύμης τοῦ Ὀρθολογισμοῦ μολυνθεῖσαν προτεσταντικὴν Θεολογίαν, ἵνα ἐπανεύρῃ τὴν ἀφ' ἧς ἐξέκλιγεν εὐθεῖαν ὁδόν. Πᾶσαι αἱ ὀρθολογιστικαὶ θεωρίαι εὗρον τοὺς ἀναιρέτας αὐτῶν καὶ ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια δοκιμασθεῖσα ἐπταπλασίως ἀποδεικνύεται ὁλονὲν χρυσὸς ἄπεφθος. Καὶ δὲν ἐξέλιπεν μὲν ὁ ὀρθολογισμός, ἐμφανιζόμενος ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μοντερνισμοῦ ἐν τῇ ἀποκηρυξάσῃ αὐτὸν Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἢ ὑπὸ τὰς ἐκδοχὰς πολλῶν ὁμάδων τῆς (Broad Church) εὐρείας Ἐκκλησίας ἐν Ἀγγλίᾳ, ἢ τῆς ἐλευθέρας κριτικῆς ἐν Γερμανίᾳ, ἀλλ' οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ὑπερφυσικῆς Θεολογίας ὁλονὲν πυκνοῦνται καὶ οἱ ὑποστηρικταὶ τῆς ὑπερφυσικῆς θείας ἀποκαλύψεως καθίστανται ὁλονὲν πάνοπλοι.

8. Κατανομὴ τῆς Θεολογίας εἰς κλάδους.

1. Ἡ συστηματικὴ κατανομὴ τῆς Θεολογίας καθορίζεται ὑπὸ τοῦ ὑποκειμένου καὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς. Ὡς δὲ ἡ *ἱστορία* αὐτῆς καὶ τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας αὐτῆς δεικνύει, οἱ θεολογικοὶ κλάδοι, καθ' ὅσον βαθμηδὸν ἀνεπτύσσοντο, ἐτακτοποιοῦντο ὑπὸ διαφόρους κεντρικὰς διαιρέσεις. Ἀλλ' ἐν τῷ καθορισμῷ τῶν κεντρικῶν τούτων διαιρέσεων, καθὼς καὶ ἐν τῇ ὑποδιαιρέσει τούτων, ἐσημειώθησαν μεγάλαι διαφοραὶ γνωμῶν. Οὕτως ἄλλοι μὲν κατένειμαν τὴν Θεολογίαν εἰς τέσσαρας κλάδους, ἕτεροι δὲ εἰς τρεῖς, ὑπῆρξαν δὲ καὶ οἱ περιορίσαντες αὐτὴν εἰς δύο μόνον κλάδους. Ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν κατάταξιν τῶν κλάδων τούτων προέκυψαν διχογνωμίαι(12).

(12) Λαμβάνει τις ἰδέαν τῶν διαφωνιῶν τούτων ἐκ τοῦ κατωτέρω καταλόγου, τὸν ὁποῖον παραθέτει ὁ Räbiger (ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 307). Οὕτως οἱ Clarisse (1835), Hagenbach (1880), Luthardt (1876), Doedes (1883) καὶ Räbiger (1880) κατένειμαν τὴν Θεολογίαν εἰς τέσσαρας κλάδους κατὰ τὴν κρατοῦσαν καὶ νῦν κατάταξιν, ἤτοι: Ἐξηγητικὴ Θεολογία, Ἱστορικὴ Θεολογία, Συστηματικὴ Θεολογία, Πρακτικὴ Θεολογία. Ὁ Planck (1794) τοποθετεῖ δευτέραν τὴν Συστηματικὴν καὶ τρίτην τὴν Ἱστορικήν. Ὁ Kleuker (1801) ἐ-

2. Ἐκ τῶν διχογνωμιῶν περὶ τὴν κατανομὴν καὶ κατάταξιν τῆς Θεολογίας ἀξιομνημόνευτος τυγχάνει ἡ ὑπὸ τοῦ Schleiermacher κατανομὴ καὶ διαίρεσις εἰς τρεῖς κλάδους, προέχων τῶν ὁποίων κατ' αὐτὸν τυγχάνει ὁ Πρακτικὸς κλάδος ἢ ἡ Πρακτικὴ Θεολογία, ἥτις ἀπεκλήθη ὑπ' αὐτοῦ ἡ κορωνὶς τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης. Ὁ Schleiermacher, ὡς καὶ ἀλλαχοῦ εἴπομεν, ἀνεφάνη, καθ' ἣν ἐποχὴν ὁ Ὀρθολογισμὸς ἐν τῇ Γερμανίᾳ εἶχεν ἐπεκταθῇ ἐπικινδύνως, ἡ ἔξαρσις δὲ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου εἰς ὑπέρτατον κριτὴν τῆς τε Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἔφερε κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ ἀειμνήστου Ν. Δαμαλᾶ([13]) εἰς τὴν Διαμαρτυρομένην Ἐκκλησίαν τοσούτους τοῦ θείου λόγου τυράννους, ὅσοι ὀρθολογισταὶ θεολόγοι, ἡ Θεολογία δὲ ἄνευ οὐδεμιᾶς χειραγωγίας καὶ περιορισμοῦ εἶχε καταντήσει εἰς ξηρὰς φιλοσοφικὰς θεωρίας, αἵτινες ἔδιδον ἀφορμὴν εἰς τοὺς τότε φιλοσόφους νὰ προβάλωσι τὴν Θεολογίαν ὡς στερουμένην ὅλως ἰδίας ἐπιστημονικῆς βάσεως καὶ νὰ θεωρήσωσιν αὐτὴν ὡς τῆς ἑαυτῶν ἐπιστήμης μέρος. Καὶ κατὰ μὲν τῶν ἀγόνων καὶ ξηρῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν τοῦ Ὀρθολογισμοῦ κατέφερε καίριον πλῆγμα ὁ Schleiermacher ἐπιστήσας τὴν προσοχὴν εἰς τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ ψυχολογικώτατα καταδείξας, ὅτι ἡ θρησκεία ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς αὐτὰ τὰ ἐνδότερα βάθη τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ δὲν ἐγγεννᾶται ἐν τῷ ἀνθρώπῳ κατὰ τυχαίαν τινὰ καὶ ἔξωθεν προερχομένην ὥθησιν. Ὑπερτονίζων δὲ τὸν συναισθηματικὸν χαρακτῆρα τοῦ φαινομένου τῆς θρησκείας διεκήρυξεν, ὅτι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι οὔτε γνῶσις, οὔτε θέλησις, ἀλλὰ συναίσθημα, ὅπερ ἔχει ὡς περιεχόμενον αὐτοῦ τὴν σύλληψιν τοῦ ἀπείρου. Διαχωρίζων δ' οὕτω τὴν θρησκείαν ἀπὸ τῆς Θεολογίας ἐζήτησε νὰ παρουσιάσῃ τὸν Χριστιανισμὸν οὐχὶ ὡς δογματικήν τινα ἔκθεσιν, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς ζωὴν ὑπαγομένην καὶ προσκεκολλημένην πρὸς τὸν Λυτρωτήν, τὴν δὲ Ἐκκλησίαν ἀνεβίβασεν εἰς τὴν προσήκουσαν αὐτῇ θέσιν ὡς τὴν κοινωνίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ ζωὴ αὕτη ἀναπτύσσεται καὶ ἐκ-

---

πιτάσσει καὶ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας τὴν Ἱστορικήν· ὁ Von der Goltz (1873) προτάσσει πρώτην τὴν Ἱστορικήν, εἶτα τὴν Συστηματικήν, τὴν Πρακτικὴν ἀκολούθως καὶ τελευταίαν τὴν Φιλοσοφικὴν Θεολογίαν καὶ ὁ J. E. Ch. Schmidt (1811) τὴν Ἱστορικὴν πρώτην, εἶτα τὴν Ἐξηγητικήν, ἀκολούθως τὴν Συστηματικὴν καὶ τέλος τὴν Πρακτικήν. Οἱ ἑπόμενοι κατένειμαν τὴν Θεολογίαν εἰς τρεῖς κλάδους. Οἱ Schleiermacher (1811) καὶ Reuterdahl (1837) πρώτην τὴν Φιλοσοφικὴν Θεολογίαν, εἶτα τὴν Ἱστορικὴν καὶ τελευταίαν τὴν Πρακτικήν. Ὁ Rosenkranz (1831) καὶ Rothe (1880) τὴν Θεωρητικήν, τὴν Ἱστορικὴν καὶ Πρακτικὴν Θεολογίαν. Ὁ von Hofmann (1879) τὴν Συστηματικήν, τὴν Ἱστορικὴν καὶ τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν. Οἱ Pelt (1843) καὶ Kienlen (1842) τὴν Ἱστορικήν, τὴν Συστηματικὴν καὶ τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν· ὁ Noack (1847) τὴν Φαινομενολογίαν τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος, τὴν Ἰδεολογίαν τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος καὶ τὴν Πραγματολογίαν τῆς θρησκευτικῆς ἰδέας. Οἱ κατανείμαντες δὲ εἰς δύο κλάδους τὴν Θεολογίαν κατέταξαν αὐτὴν ὡς ἕπεται: ὁ Danz (1832) Χριστιανικὴ ἐπιστήμη τῆς θρησκείας, Χριστιανικὴ ἐπιστήμη τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὁ J. P. Lange Ἱστορικὴ Θεολογία καὶ Διδακτικὴ Θεολογία.

(13) Περὶ ἀρχῶν σελ. 29.

τρέφεται καὶ καλλιεργεῖται. Οὕτως ἀνεπήδα ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπάρξεως ἰδίας τινὸς ἐπιστήμης εἰς ὑπηρεσίαν τῆς Ἐκκλησίας τιθεμένης, καὶ ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἦτο ἡ Θεολογία. Τὴν Θεολογίαν δέ, ὡς εἴπομεν, κατέτασσεν ὁ Schleiermacher μεταξὺ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Λέγων δὲ θετικὰς ἐπιστήμας οὗτος δὲν ἐνόει τὰς ἐξ ἀνωτέρας τινὸς αὐθεντίας ἐχούσας τὸ ὑποκείμενον αὐτῶν, ὡς εἴπομεν ἀνωτέρω, ἀλλὰ καθώριζεν ὡς τοιαύτας ἐκείνας, αἵτινες ἐπιδιώκουσι καθαρῶς πρακτικοὺς σκοποὺς καὶ αἵτινες διακρίνονται τῶν ἐπιστημῶν, αἵτινες ἐπιδιώκουσι καθαρῶς ἐπιστημονικούς. Αἱ θετικαὶ ἐπιστῆμαι ἐν γένει κατὰ τὸν Schleiermacher ἐνέχουσι σύνολον ἐπιστημονικῶν στοιχείων, ἅτινα συνενοῦνται οὐχὶ διότι ἀναγκαίως ἕνεκα τῆς ἐννοίας τῆς ἐπιστήμης ἀποτελοῦσιν οὐσιῶδες μέρος τῶν ἐπιστημονικῶν ὀργανισμῶν, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἀπαιτοῦνται ἵνα λύσωσι πρακτικόν τι πρόβλημα. Οὕτω δὲ ἡ Θεολογία κατὰ τὸν Schleiermacher συνίσταται ἐξ ἑτερογενῶν στοιχείων, ἐξ ἄλλων διαφόρων ἐπιστημῶν λαμβανομένων, ἅτινα συνενοῦνται εἰς ἓν σύνολον λόγῳ τοῦ ἐνιαίου σκοποῦ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τοῦ ὁποίου δανείζεται αὐτὰ ἡ Θεολογία, καὶ ὅστις σκοπὸς τυγχάνει ἐν προκειμένῳ ἡ ὀρθὴ κυβέρνησις τῆς Ἐκκλησίας. Ὅταν ὁ σκοπὸς οὗτος ἀρθῇ, ἡ Θεολογία ὡς ἐπιστήμη δέν ὑφίσταται, τὰ δὲ διάφορα αὐτῆς μαθήματα περιέρχονται εἰς τὰς συγγενεῖς αὐτῶν ἐπιστήμας, ἀφ' ὧν ἀπεσπάσθησαν. Ὁσονδήποτε ἐσφαλμένη καὶ ἂν εἶναι ἡ περὶ τοῦ περιεχομένου τῆς Θεολογίας ἐκδοχὴ αὕτη τοῦ Schleiermacher μὴ δεχομένου, ὅτι ὑπάρχει ἐσωτερικὸς σύνδεσμος τῶν στοιχείων τῶν ἀποτελούντων τὴν Θεολογίαν, ἀλλὰ μόνον ἐξωτερικός, ὁ Schleiermacher παρέσχεν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἐπιστήμην, τοῦτο μὲν ἐμφανίσας τὴν Θεολογίαν ὡς ἐπιστήμην κυρίως νέας ζωῆς ἐν Χριστῷ, μὴ περιοριζομένην εἰς ἀγόνους θεωρίας, τοῦτο δὲ συνδέσας αὐτὴν στενώτατα μὲ τὴν Ἐκκλησίαν, ὥστε ἡ διάρκεια τῆς ζωῆς τῆς Θεολογίας νὰ ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτῆς τῆς ὑπάρξεως τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ ἐσφαλμένον τῆς ἐκδοχῆς τοῦ Schleiermacher ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι ἐθεώρησε τὴν ἑρμηνείαν τῆς Ἁγίας Γραφῆς ὡς στοιχεῖον ἐκ τῆς καθόλου γραμματείας εἰλημμένον, ὡσανεὶ ἡ Γραφὴ μόνον ὡς φιλολογικὸν μνημεῖον σπουδάζεται ὑπὸ τῆς Θεολογίας ἢ τὴν Πατρολογίαν ὡς ἐκ τῆς καθόλου Γραμματολογίας ἀποσπασθεῖσαν ἢ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν ὡς τμῆμά τι τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας ἢ τὴν δογματικὴν καὶ ἠθικὴν ὡς στοιχεῖα τῆς καθόλου φιλοσοφίας κλπ. Ἐνῶ τὰ στοιχεῖα ταῦτα κατ' ἄλλην μέθοδον καὶ δι' ἄλλου ὀφθαλμοῦ μελετᾷ καὶ σπουδάζει ὁ θύραθεν φιλόσοφος ἢ φιλόλογος ἢ ἀρχαιολόγος ἢ ἱστορικός, ὑπὸ ἄλλο δὲ πνεῦμα καὶ κατ' ἄλλην μέθοδον ὁ θεολόγος. Ἡ Ἱστορία δὲ καὶ ὁ τρόπος τῆς γεννήσεως καὶ ἀναπτύξεως τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀποδεικνύει αὐτὴν ὡς συγκειμένην ἐκ στοιχείων καὶ ἐσωτερικὸν σύνδεσμον ἐχόντων.

3. Κατὰ τὰς πρακτικὰς ταύτας τάσεις τῆς Θεολογίας κανονίζε-

ται κατὰ τὸν Schleiermacher καὶ ἡ κατανομὴ αὐτῆς. Καὶ πρῶτον ἡ κυβέρνησις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ καθοδήγησις αὐτῆς, διὰ τὴν ὁποίαν ἐνδιαφέρεται ἡ Θεολογία, ἐκζητεῖ τὴν βεβαιότητα, ὅτι ἡ ὕπαρξις τῆς θρησκευτικῆς κοινωνίας καὶ ἡ κυβέρνησις αὐτῆς ὡς ἐπωαζομένης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δύναται νὰ ἀποδειχθῇ ὡς στοιχεῖον ἀναγκαῖον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ἡ ἀπόδειξις δ' αὕτη ἐν σχέσει πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν εἶναι ἔργον τῆς Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς. Ἐκ τῆς φιλοσοφίας ταύτης δανείζεται ἡ Θεολογία τὴν ἔννοιαν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς κοινωνίας. Δι' αὐτὸ δὲ καὶ προτάσσεται ὡς πρῶτος τῆς Θεολογίας κλάδος ὁ φιλοσοφικός, ὅστις ἀποτελεῖ τὴν ρίζαν τοῦ δένδρου τῆς Θεολογίας, περιλαμβάνει δὲ τὴν Ἀπολογητικὴν καὶ τὴν Πολεμικὴν ὡς μαθήματα αὐτοῦ. Ἐφ' ὅσον ἐξ ἄλλου ὁ πρακτικὸς σκοπὸς τῆς διακυβερνήσεως τῆς Ἐκκλησίας εἶναι συγχρόνως συντηρητικὸς καὶ προοδευτικός, εἰδική της τεχνική, σχετιζομένη ἀποκλειστικῶς μετὰ τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν δρᾶσιν ταύτην, παρουσιάζεται ἀναγκαία, ἐντεῦθεν δὲ δημιουργεῖται ἕτερος θεολογικὸς κλάδος, ἤτοι ἡ Πρακτικὴ Θεολογία. Ἀλλ' ἡ κυβέρνησις τῆς Ἐκκλησίας καθιστᾷ ἀναγκαίαν τὴν γνῶσιν τοῦ ὅλου, τοῦ ἀποτελοῦντος τὸ ὑποκείμενον τῆς κυβερνήσεως ταύτης, οἱ παρόντες δὲ ὅροι τῆς κυβερνήσεως ταύτης δύνανται νὰ καταστῶσι κατανοητοὶ μόνον ὅταν θεωρῶνται ὡς προϊὸν καὶ ἀποτέλεσμα τοῦ παρελθόντος. Ἐντεῦθεν ἀναφύεται ὁ Ἱστορικὸς κλάδος, ὁ ἀποτελῶν οὐ μόνον τὸ θεμέλιον τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, ἀλλὰ καὶ τὸ κριτήριον τοῦ φιλοσοφικοῦ κλάδου. Ὁ Ἱστορικὸς δὲ κλάδος, ἀποτελῶν τὸν κορμὸν τοῦ θεολογικοῦ δένδρου, δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι περιλαμβάνει τὸ σύνολον τῆς θεολογικῆς σπουδῆς, συνδεόμενος διὰ μέσου μὲν τῆς Φιλοσοφικῆς Θεολογίας πρὸς τὴν κυρίως ἐπιστήμην, διὰ μέσου δὲ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας πρὸς τὴν ἐνεργὸν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας. Τασσόμενος λοιπὸν ὑπὸ τοῦ Schleiermacher δεύτερος περιελάμβανε κατ' αὐτόν, οὐ μόνον τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἐξηγητικὴν καὶ τὴν Δογματικὴν καὶ τὴν Ἠθικὴν Θεολογίαν καὶ τὴν Στατιστικήν. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ τοιαύτη κατανομὴ καὶ ἔνταξις παρεμέριζε μὲν εἰς τὴν σκιὰν τὸν ἑρμηνευτικὸν κλάδον, συνεπίεζε δὲ παρ' αὐτῇ μέγα μέρος τοῦ Συστηματικοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ τεχνικὴ τῆς διακυβερνήσεως τῆς Ἐκκλησίας συνήγετο καὶ ἐτελειοποιεῖτο ἐκ τοῦ Ἱστορικοῦ κλάδου, τελειοποιουμένου ὑπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Θεολογίας, ὁ μὲν Ἱστορικὸς κλάδος ἐτάσσετο ὑπὸ τοῦ Schleiermacher δεύτερος, ὁ δὲ Πρακτικὸς τρίτος καὶ τελευταῖος ἐκπροσωπῶν τὰ φύλλα καὶ τοὺς καρποὺς τοῦ θεολογικοῦ δένδρου καὶ περιλαμβάνων τὰ εἰς αὐτὸν συνήθως ἐντασσόμενα μαθήματα. Εἰς τὴν τριλογίαν λοιπὸν ταύτην —Φιλοσοφική, Ἱστορικὴ καὶ Πρακτικὴ Θεολογία— περιέλαβεν ὁ Schleiermacher τὸν ὅλον κύκλον τῶν θεολογικῶν σπουδῶν καὶ ἡ φυσικωτάτη τάξις, καθ' ἣν ἔδει νὰ χωρῶσιν αὗται, ἤτο νὰ ἀρχίζωσι

μὲν αὗται ἀπὸ τῆς Φιλοσοφικῆς Θεολογίας νὰ καταλήγωσι δὲ εἰς τὴν Πρακτικήν(14). Ταῦτα κατὰ τὸν Schleiermacher.

4. Ἀλλ' ἡ Θεολογία εἶναι θετικὴ μὲν ἐπιστήμη, ὡς ἤδη εἴπομεν, οὐ μόνον διὰ τοὺς πρακτικοὺς αὐτῆς σκοπούς, ἀλλὰ καὶ ὡς ἔχουσα τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς ἐξ ἀνωτέρας αὐθεντίας. Εἶναι δὲ καὶ θεωρητικὴ ἐπιστήμη ὡς βασιζομένη ἐπὶ θείας αὐθεντίας καὶ ἀντλοῦσα τὸ περιεχόμενον τῆς θεωρητικῆς αὐτῆς διδασκαλίας ἐκ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Γενικῶς δὲ ἡ Θεολογία ἔχει ὡς ἔργον τὴν σπουδὴν καὶ γνῶσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς ἱστορικοῦ γεγονότος ἐπὶ τῆς θείας αὐθεντίας στηριζομένου. Πρέπει λοιπὸν αὕτη νὰ θεμελιώσῃ καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς τακτοποιήσεώς της ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς πορείας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Πῶς λοιπὸν ἐνεφανίσθη τὸ πρῶτον ὁ Χριστιανισμός;

Ὁ Χριστιανισμὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἐνεφανίσθη ἐν τῷ προσωπικῷ βίῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἐνεσάρκωσεν ἐν ἑαυτῷ τὸ πλήρωμα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ὡς πλήρωμα ἀληθείας καὶ ὡς πλήρωμα ζωῆς. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὑπῆρξεν ὁ Προφήτης, ὁ ἐκδιδάξας τὴν ὑπερτάτην θείαν Ἀποκάλυψιν, ὁ μοναδικὸς Καθηγητὴς καὶ Διδάσκαλος, ὁ εἰς ἀπόλυτον ἔννοιαν δικαιούμενος νὰ καλῆται οὕτως, ὡς ὁ ἀλάθήτως τὴν θρησκευτικὴν ἀλήθειαν ἀποκαλύψας, ἀλλὰ καὶ ὁ Ἀναμάρτητος, ὁ ὁποῖος παρέχει ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ τὴν ἐνσάρκωσιν τοῦ ὑψίστου ἠθικοῦ ἰδεώδους καὶ τὸ ἠθικὸν πρότυπον, πρὸς ἔκμαξιν τοῦ ὁποίου καλεῖται ἕκαστος τῶν ἀκολούθων αὐτοῦ, μιμούμενος αὐτὸν κατὰ τὸ δυνατὸν καὶ ἐξομοιούμενος πρὸς αὐτόν. Ἡ Ἐκκλησία, τὴν ὁποίαν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἵδρυσεν, ὑπῆρξε τὸ ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου τὸ πνευματικὸν τοῦτο πλήρωμα τοῦ Χριστοῦ γνωστοποιεῖται εἰς ἀναριθμήτους κύκλους πιστῶν διὰ μέσου τῶν γενεῶν καὶ παρέχονται τὰ μέσα τῆς χάριτος πρὸς προσοικείωσιν ὑπ' αὐτῶν τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς, ἐν αὐτῇ δὲ ἐγκαθιδρύθη ἡ νέα αὕτη ζωὴ καὶ διαδίδεται διὰ μέσου ἀγώνων καὶ ἀντιδράσεων, τὰς ὁποίας ἀντεμετώπισε καὶ ἀντιμετωπίζει ἡ Ἐκκλησία κατὰ τὴν ἱστορικὴν σταδιοδρομίαν αὐτῆς. Οὕτω τὴν μὲν ἀρχὴν καὶ γένεσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ σπουδάζομεν εἰς αὐτὰ τὰ ἱερὰ κείμενα, τὰ ἱστοροῦντα τὸν βίον καὶ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Θεανθρώπου ἱδρυτοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὰ ὁποῖα, καθ' ὅσον χρήζουσιν ἑρμηνευτικῆς ἐπεξεργασίας καὶ σπουδῆς, παρέχουσι τὴν γένεσιν εἰς τὸν λεγόμενον ἑρμηνευτικὸν κλάδον τῆς Θεολογίας. Τὴν ἱστορικὴν δὲ ἀνάπτυξιν καὶ διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοὺς ἀγώνας, καθ' ὧν ἀντεπεξῆλθεν οὗτος παλαίων εἴτε πρὸς ἐξωτερικοὺς ἐχθροὺς εἴτε πρὸς ἐπιβούλους αὐτοῦ ἐξ αὐτῶν τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας ἀναπηδήσαντας, σπουδάζομεν παρακολουθοῦντες τὴν ἐν τῇ Ἱστορίᾳ σταδιοδρομίαν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἐν αὐτῇ ἀνάπτυξιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας, διαμορφουμένου οὕτω τοῦ λεγομένου ἱστορικοῦ κλά-

(14) Räbiger ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 86-87.

δου τῆς Θεολογίας. Τὴν ἀπόλυτον δὲ ἀλήθειαν, ὡς αὕτη συνάγεται ἔκ τε τῆς διδασκαλίας καὶ τῆς ζωῆς τοῦ Χριστοῦ, τῆς ἐν Γραφαῖς ἐκτιθεμένης καὶ σποραδικῶς ἐν συνεπτυγμένῃ πολλάκις μορφῇ ἀπαντωμένης ἀνὰ τὰς σελίδας αὐτῆς, καὶ ὡς ζῆται αὕτη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, συστηματοποιεῖ εἰς ἐνιαίαν περὶ Θεοῦ, ἀνθρώπου καὶ κόσμου θεωρίαν καὶ καθηκοντολογίαν ἡ συστηματικὴ Θεολογία, ἢ ὁ καλούμενος θεωρητικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη συστηματοποίησις δὲν γίνεται ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ἵνα μείνῃ ἁπλῆ θεωρία, ἀλλ' ἵνα καταστῇ δυνατόν, ὅπως μεταβιβάσῃ εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας βαθυτέραν ἐκτίμησιν τῆς θείας ἀληθείας καὶ διὰ τῆς μελέτης αὐτῆς συντελέσῃ εἰς τὸ κοινὸν ἀγαθὸν τῆς Χριστιανωσύνης, διὰ τῆς ἐμπράκτου ἐφαρμογῆς τῆς ἀληθείας ταύτης ἐν τῇ κοινῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτω γεννᾶται ὁ πρακτικὸς τῆς Θεολογίας κλάδος, τοῦ ὁποίου ἔργον ἐστὶν ἡ κατὰ τὴν ἐπίγνωσιν, τὴν ἐκ τοῦ θεωρητικοῦ κλάδου διαχεομένην, διαφώτισις τῆς περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας πρὸς λελογισμένην διαρρύθμισιν καὶ διάταξιν τοῦ χριστιανικοῦ βίου.

5. Κατὰ ταῦτα τέσσαρές εἰσιν οἱ τῆς Θεολογίας κλάδοι: ὁ Ἐξηγητικὸς ἢ ἑρμηνευτικός, ὁ Ἱστορικός, ὁ Θεωρητικὸς ἢ συστηματικὸς καὶ ὁ Πρακτικός, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦντες κατὰ τὴν τάξιν ταύτην συμπληροῦσι καὶ προϋποθέτουσιν ἀλλήλους καὶ παρουσιάζουσι τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην συνηρθρωμένον ὀργανικὸν ὅλον, στενῶς καὶ ἀρρήκτως πρὸς ἑαυτὸ συνηνωμένον. Πράγματι δὲ οἱ τέσσαρες οὗτοι κλάδοι συνυφαίνονται μετ' ἀλλήλων καὶ διήκουσι δι' ἀλλήλων. Ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Hagenbach[15] ὁ ἐξηγητικὸς κλάδος ἔχει τόσον ἱστορικὰ τμήματα (Εἰσαγωγή, Βιβλικὴ ἀρχαιολογία), ὅσον καὶ δογματικά (Βιβλικὴ Θεολογία καὶ ἑρμηνευτική) καὶ πρακτικὰς παρατηρήσεις (πρακτικὴ ἑρμηνεία). Ὁ ἱστορικὸς κλάδος περιλαμβάνει καὶ ἑρμηνευτικὰς ἐνασχολήσεις (ἡ σπουδὴ τῶν πηγῶν καὶ ἑρμηνευτικαὶ ἐκδοχαὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων) καθὼς καὶ δογματικὰς τοιαύτας (ἡ Πατρολογία ἐκθέτουσα τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῶν Πατέρων κλπ.), σπουδάζει δὲ καὶ τὰς ἀνὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς ἐκδηλώσεις τοῦ πρακτικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας (ἐξέλιξις τῆς λατρείας, ἐπιδράσεις ἐπ' αὐτῆς ἱστορικαί, πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας). Ἡ Συστηματικὴ Θεολογία πρὸς ἀπόδειξιν χρησιμοποιεῖ χωρία βιβλικά, προσφεύγουσα εἰς τὸν Ἑρμηνευτικὸν κλάδον, βασίζεται δὲ καὶ ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῶν δογμάτων καὶ τῆς συμβολικῆς, μαθημάτων τοῦ Ἱστορικοῦ κλάδου, καθ' ὃν χρόνον διαπραγματεύεται τὸ σύστημα τῶν δογμάτων καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ ἀπὸ τῆς πρακτικῆς αὐτοῦ πλευρᾶς καὶ πρὸς τὸν σκοπὸν ἵνα ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς Ἐκκλησίας χορηγήσῃ τὰ θεμέλια, τὰ χρησιμεύοντα διὰ τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν. Τέλος καὶ ἡ Πρα-

(15) Παρὰ Räbiger ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 300 ὑποσημ. 1.

κτική Θεολογία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑπάρξῃ ἄνευ ἐξηγήσεως (ἐν τῷ κηρύγματι καὶ τῇ κατηχήσει), ἄνευ ἱστορίας (ἐν τῇ λατρείᾳ, τῇ διοικήσει καὶ διαποιμάνσει), ἄνευ δόγματος (ἐν τῇ κατηχήσει καὶ τῇ ὑπὸ τῶν συνόδων διατυπώσει τοῦ δόγματος). Πᾶσα νεωτέρα ἐκδήλωσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς βασίζεται ἐπὶ τῆς προγενεστέρας τοιαύτης. Καὶ ἡ Πρακτικὴ Θεολογία, ἡ ἔχουσα ἔργον τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἐν τῷ παρόντι ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, δὲν δύναται νὰ ἀγνοῇ τὸ παρελθὸν καὶ τὴν ἐξ αὐτοῦ πεῖραν, τὴν ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀποθησαυρισθεῖσαν.

6. Καὶ εἰς τὴν κατανομὴν μὲν ταύτην καὶ κατάταξιν τῆς Θεολογίας ἀγόμεθα ἀκολουθοῦντες τὴν ἱστορικὴν πορείαν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἀλλὰ κἂν ἔτι ὁρμηθῶμεν ἀπὸ τοὺς ὅρους, καθ' οὓς ἤρξατο γεννωμένη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ ἐχώρησεν εἶτα ἀναπτυσσομένη ἡ Θεολογία, ἀκολουθήσωμεν δ' οὕτω τὴν ἱστορικὴν πορείαν, τὴν ὁποίαν ἀπὸ τῆς γενέσεως αὐτῆς ἠκολούθησεν ἡ Θεολογία ὡς ἐπιστήμη, πάλιν εἰς τὸ αὐτὸ σχῆμα τῆς κατανομῆς καὶ κατατάξεως θὰ καταλήξωμεν. Ταύτην ἠκολούθησεν ὁ ἀοίδιμος Δαμαλᾶς([16]), κατὰ τὸν ὁποῖον ἡ Θεολογία ὤφειλε πρῶτον νὰ ἀναζητήσῃ τὰς θεωρητικὰς καὶ πρακτικὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀληθείας, τὰς ἀναφερομένας ἐκείνας μὲν εἰς τὸ δόγμα, ταύτας δὲ εἰς τὴν ἠθικήν, καὶ ἀνευροῦσα ταύτας νὰ συστηματοποιήσῃ αὐτὰς καὶ νὰ δείξῃ, ὅτι αὗται ἐξηγοῦσι τὰ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου πνευματικὰ φαινόμενα καὶ δὲν εὑρίσκονται εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὸν ἀνθρώπινον λόγον, ἐφ' ὅσον ἐκτείνονται τὰ ὅρια αὐτοῦ. Ἀλλὰ πόθεν θὰ ἀνεζήτει καὶ ποῦ θὰ εὕρισκεν ἡ Θεολογία τὰς ἀληθείας ταύτας; Προδήλως ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ. Διὰ τοῦτο ὀφείλει κατὰ πρῶτον ἡ Θεολογία νὰ ἐρευνήσῃ τὴν Γραφήν, ἐξηγοῦσα αὐτήν. Γεννᾶται οὕτως ὁ ἑρμηνευτικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας. Ἐπειδὴ δὲ αἱ ἀλήθειαι αὗται ἐδόθησαν ὑπὸ τοῦ Κυρίου εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἵνα τὰς μὲν θεωρητικάς, διὰ τοῦ εἰς τὸν αἰῶνα μετ' αὐτῆς μένοντος καὶ εἰς πᾶσαν ἀλήθειαν καθοδηγοῦντος Ἁγίου Πνεύματος ὁρίσῃ καὶ ὁρίσασα κηρύξῃ τοῖς πιστοῖς, τὰς δὲ πρακτικὰς ποιήσῃ κανόνα τοῦ βίου καὶ ἐφαρμόσῃ, ἡ Θεολογία ὀφείλει δεύτερον νὰ δείξῃ, τίς ἡ ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ θεμελιωθεῖσα Ἐκκλησία αὕτη, πῶς ἐθεμελιώθη, τί ἐδίδαξεν ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς καὶ ἐντεῦθεν, πῶς ἐφήρμοσε τὰς πρακτικὰς ἀληθείας, διατί ἀπ' αὐτῆς ἐχωρίσθησαν αἱ διάφοροι Ἐκκλησίαι, ὑπὸ τίνων αὗται ἐθεμελιώθησαν, πῶς αὗται ἐνόησαν καὶ πῶς ἐφήρμοσαν τὰς ἀληθείας ταύτας καὶ ἐν γένει ποία ἡ σταδιοδρομία τῆς Ἐκκλησίας. Γεννᾶται οὕτως ὁ Ἱστορικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας. Μεθ' ὃ ἡ Θεολογία ὀφείλει τρίτον νὰ δείξῃ, πῶς αἱ ἀλήθειαι αὗται αἱ θεωρητικαὶ συμφωνοῦσι μὲν ἐν πολλοῖς, πάντως δὲ δὲν ἀντίκεινται εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον καὶ ἐξηγοῦσι τὰ πνευματικὰ τοῦ βίου φαινόμενα, καὶ νὰ συστηματο-

(16) Περὶ ἀρχῶν σελ. 24-25.

ποιήσῃ ταύτας, εἶτα δὲ νὰ καταδείξῃ καὶ πράξῃ τὸ αὐτὸ καὶ περὶ τῶν πρακτικῶν ἀληθειῶν, μὴ ἀντιπιπτουσῶν εἰς τὸν πρακτικὸν λόγον, ἀλλὰ συμφωνουσῶν πρὸς αὐτὸν καὶ τέλος νὰ καταδείξῃ, ὅτι οὐδεμία ἄλλη πλὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπόθεσις ὑπάρχει, ἥτις νὰ ἐξηγῇ τὰ πνευματικὰ φαινόμενα τοῦ βίου. Οὕτω δὲ γεννᾶται ὁ Συστηματικὸς κλάδος. Τέλος ἐκ τῆς ἀνάγκης ἣν ἔχει ἡ Ἐκκλησία, ἵνα καταστήσῃ τὰς ὑπὸ τῆς Θεωρητικῆς ἢ συστηματικῆς Θεολογίας δεδομένας ἀληθείας ὠφελίμους ἑαυτῇ πρὸς πλήρωσιν τοῦ πρακτικοῦ αὐτῆς ἔργου, γεννᾶται ἡ Πρακτικὴ Θεολογία.

7. Οὕτως εἴτε ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἐμφανίσεως καὶ τῆς περαιτέρω πορείας τοῦ Χριστιανισμοῦ ὁρμηθῶμεν, εἴτε τὴν γένεσιν καὶ περαιτέρω ἀνάπτυξιν τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης ἀκολουθήσωμεν, ἡ φυσικὴ κατανομὴ καὶ κατάταξις αὐτῆς εἶναι ἡ εἰς τέσσαρας κλάδους, ἤτοι τὸν Ἑρμηνευτικόν, τὸν Ἱστορικόν, τὸν Συστηματικὸν καὶ τὸν Πρακτικόν. Καὶ ἵνα συμπεράνωμεν μετὰ τοῦ Luthardt[17] «ἡ συνήθης διαίρεσις εἰς Βιβλικήν, Ἱστορικήν, Συστηματικὴν καὶ Πρακτικὴν Θεολογίαν δικαιολογεῖται ὑπὸ τῆς φύσεως τοῦ ὑποκειμένου τῆς Θεολογίας, ἐφ' ὅσον ὁ Χριστιανισμός, οὗτινος ἐπιστήμη εἶναι ἡ Θεολογία, βασίζεται μὲν ἐπὶ τῆς Ἀποκαλύψεως, ὡς αὕτη παρεδόθη εἰς ἡμᾶς πρωτοτύπως ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ· ἔχει δὲ ἱστορίαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις εἶναι τὸ ἐνδιαίτημα αὐτοῦ· ἀλλὰ καὶ ἐκφράζεται εἰς σῶμα διδασκαλίας, ὅπερ ἀποτελεῖ σύστημα· διὰ μέσου δὲ ἐνεργειῶν τῆς πρακτικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας μεταβιβάζεται εἰς τὸ μέλλον».

---

(17) Compendium der Dogmatik § 4, 1. Παρὰ Käbiger ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 300 ὑποσημ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

1. Σχέσεις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν.

1. Εἴπομεν, ὅτι κοιτὶς τῆς Θεολογίας καὶ μήτηρ αὐτῆς εἶναι ἡ Ἐκκλησία, ὁ δὲ Schleiermacher προσέφερε πολύτιμον καὶ ἀποφαστικὴν ὑπηρεσίαν εἰς τὴν Θεολογίαν καταστήσας ἐμφανῆ τὸν σύνδεσμον μεταξὺ Θεολογίας καὶ Ἐκκλησίας. Ἐντεῦθεν ἡ Θεολογία καλεῖται νὰ προσφέρῃ τὰς πλέον εὐρείας καὶ σημαντικὰς ὑπηρεσίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Αἱ ὑπηρεσίαι δ' αὗται ἀναπηδῶσιν ὡς ἀναγκαῖον ἐπακολούθημα τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν καὶ τῆς πεφωτισμένης δράσεως τῆς Θεολογίας. Διότι ἡ Θεολογία, ὡς ἤδη εἴπομεν, εἶναι μὲν θεωρητικὴ ἐπιστήμη, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἀποκλειστικῶς τοιαύτη. Τοῦτο δὲ διότι, ἐφ' ὅσον ἡ Θεολογία παρέχει ὑπεροχὴν εἰς τὴν ἐπιδίωξιν καὶ πραγμάτωσιν τοῦ ἐνυπάρχοντος ἐν αὐτῇ σκοποῦ, καθίσταται καὶ πρακτικὴ ἐπιστήμη, ἐπιζητοῦσα, ἵνα ἐν αὐτῇ ἡ πρᾶξις καταστῇ θεωρίας ἐπίβασις. Αἱ ὑπηρεσίαι δὲ αὗται τῆς Θεολογίας δὲν περιορίζονται πρὸς ὡρισμένην ὁμολογιακὴν Ἐκκλησίαν, μεθ' ἧς ἰδιαιτέρως συνδέεται ἡ Θεολογία, ἀλλ' ἀναφέρονται καὶ εἰς τὴν καθόλου Ἐκκλησίαν. Βεβαίως ἡ Ὀρθόδοξος Θεολογία συνδέεται ἰδιαιτέρως πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ πρὸς ὑπηρεσίαν καὶ ὄφελος αὐτῆς κυρίως διαθέτει τὰς ἐρεύνας καὶ ἐκζητήσεις αὐτῆς. Κατὰ τὸν αὐτὸν ὅμως χρόνον συντελεῖ, ἵνα σχηματισθῇ καὶ παρὰ ταῖς ἄλλαις Ἐκκλησίαις ἀληθὴς καὶ γνησία περὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀντίληψις καὶ συνείδησις. Τοῦτ' αὐτὸ συμβαίνει καὶ ὡς πρὸς τὰς ἐρεύνας τῶν θεολόγων τῶν εἰς ἄλλας ὁμολογίας ἐργαζομένων. Τὰ πορίσματα καὶ ἔρευναι μιᾶς ἑκάστης ὁμολογιακῆς Θεολογίας καθίστανται ἀντικείμενον μελέτης καὶ ἐκ μέρους θεολόγων καὶ ἄλλων ὁμολογιῶν. Καὶ τὰ μὲν ὀρθὰ καὶ ὑγιῆ πορίσματα υἱοθετοῦνται καὶ ὑπὸ τούτων, τὰ δὲ ἐσφαλμένα κρίνονται καὶ ἐλέγχονται διευκολυνομένης οὕτω τῆς ἀπορρίψεως τούτων καὶ ὑπὸ τῶν ἐξενεγκόντων ταῦτα. Οὕτω παρὰ τὸν ὀξὺν ἀνταγωνισμὸν τὸν μεταξὺ Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ Διαμαρτυρομένων οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ, ὅτι ἐκ τῆς παρὰ τοῖς Διαμαρτυρομένοις ἀναπτυχθείσης θεολογικῆς κινήσεως καὶ τῶν ἐκ ταύτης ἐπικρίσεων κατὰ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς, ἡ τελευταία αὕτη ἔλαβε σοβαρὰν ὥθησιν πρὸς αὐτοκαθαρμὸν καὶ πρὸς περιστολὴν πολλῶν καταχρήσεων σημειωθεισῶν ἐν τῷ παρελθόντι ἐν αὐτῇ. Ἡ συντηρητικότης ἐξ ἄλλου τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Θεολογίας ἐδημιούργησε σοβαρὸν φράγμα κατὰ τοῦ ὀρθολογιστικοῦ ρεύματος καὶ τῶν ἐλευ-

θέρων τάσεων τοῦ Προτεσταντισμοῦ. Ἐξ ἄλλου τὰ πορίσματα τὰ ἐκ τῶν ἱστορικῶν καὶ ἑρμηνευτικῶν ἐρευνῶν τῆς ἀπανταχοῦ θεολογικῆς ἐπιστήμης κατέστησαν κοινὸν κτῆμα καὶ κοινὸς θησαυρὸς πάντων τῶν θεολογούντων, ἀδιακρίτως τῆς ὁμολογίας, εἰς ἣν ἕκαστος ἀνήκει. Καὶ ἡμεῖς οἱ ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ ζῶντες παρακολουθοῦμεν τὰς ἐρεύνας Ρωμαιοκαθολικῶν ἢ Διαμαρτυρομένων, ἀκόμη δὲ καὶ ὀρθολογιστῶν θεολόγων, κρατοῦντες ἐξ αὐτῶν πᾶν τὸ ὀρθὸν καὶ ἀπορρίπτοντες πᾶν τὸ εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν ἀντιπίπτον.

2. Εἰδικώτερον ἐξετάζοντες τὰς ὑπὸ τῆς Θεολογίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν προσφερομένας ὑπηρεσίας σημειοῦμεν πρωτίστως, ὅτι ἡ Θεολογία ὁρμᾶται ἀπὸ τῆς προϋποθέσεως, τῆς ἀποτελούσης αὐτὸ τὸ θεμέλιον τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας, ὅτι ἡ χριστιανικὴ πίστις ἀποτελεῖ τὴν τελείαν θρησκευτικὴν ἀλήθειαν. Τὸ νὰ παρασχεθῇ ἀπόδειξις τῆς προϋποθέσεως ταύτης ἀποτελεῖ τὸ ὕψιστον ἔργον τῆς Θεολογίας, ἡ πλήρωσις δὲ τοῦ ἔργου τούτου εἶναι συγχρόνως καὶ ὑψίστη καὶ γενικωτάτη ὑπηρεσία, ἣν ἡ Θεολογία δύναται νὰ προσφέρῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ ὅλη ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας, ἐνισχύεται σοβαρῶς, ὅταν ἡ Θεολογία ἐπιτελέσῃ τὸ ἔργον της τοῦτο, διότι παρέχεται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν διὰ τὴν πρεσβευομένην ὑπ' αὐτῆς ἀλήθειαν ἐπιστημονικὸν καὶ ἀσάλευτον θεμέλιον. Πάντες δὲ οἱ κλάδοι τῆς Θεολογίας συντελοῦσι καὶ ὑπηρετοῦσιν εἰς τὸν γενικῆς καὶ ζωτικῆς σημασίας διὰ τὴν Ἐκκλησίαν πρακτικὸν τοῦτον σκοπόν. Ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία παρουσιάζει τὸν Χριστιανισμὸν ὡς τὸ τέλειον προϊὸν τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἱστορικῆς θρησκείας καὶ προβάλλει τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ ὡς νίκην τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ἐνεφανίσθη. Ἡ Ἱστορικὴ Θεολογία παρουσιάζει τὸν νέον πολιτισμόν, τοῦ ὁποίου φορεὺς ὑπῆρξεν ὁ Χριστιανισμὸς καὶ τὸν ὁποῖον οὐδεμία ἄλλη θρησκεία ἠδυνήθη νὰ δημιουργήσῃ. Ἡ Συστηματικὴ Θεολογία παρουσιάζει τὸ ἰδεῶδες καὶ ἀπολύτως ἀληθὲς περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ ὑπὸ καθαρῶς ἐπιστημονικὴν μορφὴν ὡς σύστημα εἰς ἐνιαῖον ὅλον ὠργανωμένον. Ἡ Πρακτικὴ Θεολογία διαμορφώνει τὰ ἐκκλησιαστικὰ ὄργανα καὶ συστηματοποιεῖ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων αἱ χριστιανικαὶ ἰδέαι καθίστανται ἔργον καὶ τρόπους δι' ὧν ἀπέβησαν αὗται τὰ στερεώτερα θεμέλια τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς.

3. Αὕτη ἀποτελεῖ θετικὴν ὑπηρεσίαν τῆς Θεολογίας εἰς τὴν ἐνδοτέραν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας. Ἐξ ἴσου ὅμως σπουδαία τυγχάνει ἡ ὑπηρεσία τῆς Θεολογίας ὡς ἀπολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τῶν ἔξωθεν προσβολῶν κατ' αὐτοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας, αἵτινες τείνουσι νὰ ἀνατρέψωσιν αὐτὰ τὰ θεμέλια τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς θρησκείας αὐτῆς. Καίτοι αἱ ἐπιθέσεις καὶ προσβολαὶ αὗται εἰς οὐδὲν ἐν τέλει ἰσχύουσι κατὰ τῆς Ἐκκλησίας, περὶ ἧς ὁ θεῖος ἱδρυτὴς αὐτῆς προεῖπεν ὅτι οὐδὲ πῦλαι Ἅιδου κατισχύσουσιν αὐτῆς, ὅ-

μως προκαλοῦσιν αὗται πρόσκαιρον σύγχυσιν καὶ ταραχὴν εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἀπώθησις δὲ τῆς συγχύσεως καὶ ταραχῆς ταύτης μακρὰν τοῦ περιβόλου τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελεῖ σοβαρὰν ὑπηρεσίαν τῆς Θεολογίας, ἣν αὕτη διὰ τῆς ἀπολογητικῆς αὐτῆς δράσεως προσφέρει ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας. Πολλάκις καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς Ἐκκλησίας παρέχονται ἀφορμαὶ διὰ τὰς προσβολὰς ταύτας. Οὕτως αἱ καταχρήσεις τῆς Ρώμης, αἱ κατὰ τὸ παρελθὸν σημειωθεῖσαι, αἱ πυραὶ τῆς Ἱερᾶς Ἐξετάσεως, τὰ πρὸς χρηματισμὸν ἐπινοούμενα ὑπὸ ἀγυρτῶν κληρικῶν ψευδοθαύματα, αἱ εἰς χονδροειδῆ εἰδωλολατρείαν καὶ δεισιδαιμονίαν διαστροφαὶ τῆς πίστεως καὶ τὰ παρόμοια ἀποτελοῦσι σκιάς, διὰ τὰς ὁποίας οἱ ἐχθροὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκίνησαν ἐκστρατείαν κατ' αὐτοῦ. Ἀλλ' ἡ Θεολογία καὶ διὰ τὰς περιπτώσεις ταύτας θὰ ἀπολογηθῇ ὑπερασπίζουσα τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἀποδεικνύουσα διὰ μαρτυριῶν ἐκ τῆν ἱστορίας, ὅτι τὴν εὐθύνην διὰ τὰ ψεκτὰ ταῦτα δὲν ὑπέχει ὁ Χριστιανισμός, ἀλλ' ὀφείλονται ταῦτα εἰς τὴν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων διαστροφὴν καὶ παραποίησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

3. Ἀλλ' ἡ Θεολογία ἀντιμετωπίζει καὶ τὸ γεγονὸς τοῦ διχασμοῦ καὶ τῆς διαιρέσεως τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἀσχολεῖται μὲ τὰς αἰτίας τῆς διαιρέσεως ταύτης καὶ τὰς σχέσεις, εἰς ἃς αὗται διατελοῦσι πρὸς ἀλλήλας. Μελετᾷ τὰς διδασκαλίας καὶ τὰς μορφὰς τῆς ζωῆς, καθ' ἃς αὗται διακρίνονται ἀλλήλων, ἐξελέγχει τὰς πλάνας αὐτῶν, δεικνύει ποῦ αὗται ἀπομακρύνονται τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας, παρέχει δ' οὕτω ὥθησιν πρὸς αὐτοκάθαρσιν τῶν Ἐκκλησιῶν, πρὸς ἀμοιβαίαν συνεννόησιν καὶ προσέγγισιν αὐτῶν καὶ παρασκευάζει τὸ ἔδαφος πρὸς τὴν ἕνωσιν αὐτῶν. Οὕτως ἡ Θεολογία ἐπιτελεῖ τὸ λεγόμενον πολεμικὸν καὶ εἰρηνικὸν ἔργον αὐτῆς.

5. Ἀλλ' αἱ ἀπολογητικαὶ καὶ πολεμικαὶ ὑπηρεσίαι τῆς Θεολογίας κατὰ τὴν σχέσιν αὐτῶν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν χωροῦσι καὶ περαιτέρω μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν ἐπὶ μέρους ἀτόμων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Θεολογία δὲν εἶναι διδασκαλία περιοριζομένη εἰς ὀλίγους μόνον ἐπιστήμονας, ἀλλ' εἶναι κοινὸν κτῆμα τῆς Ἐκκλησίας. Τὰ ἐπιστημονικά της πορίσματα εἶναι προσιτὰ καὶ εἰς πάντας τοὺς ὁπωσδήποτε διανοουμένους, τοὺς ἀποτελοῦντας μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους μάλιστα διάφοροι ἐπιστημονικαὶ ὑποθέσεις καὶ θεωρίαι παρουσιάζουσιν ἐκ πρώτης ὄψεως σύγκρουσιν φαινομενικὴν μεταξὺ ἐπιστήμης καὶ πίστεως. Διὰ τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, παρὰ τοῖς ὁποίοις ἐγεννήθη ἀμφιβολία τις λόγῳ τῆς φαινομενικῆς ταύτης ἀντιθέσεως, ἡ Θεολογία παρέχει τὰ μέσα, ὅπως ταῦτα ἀπαλλαγῶσι τῶν δισταγμῶν τῆς ἀμφιβολίας. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ χρόνον, ἡ Θεολογία παρουσιάζεται πολέμιος κατὰ τῆς θεληματικῆς ἀπιστίας, τῆς ἀλόγου καὶ ἀπερισκέπτου δεισιδαιμονίας καὶ τῶν ἀντιχριστιανικῶν προσπαθειῶν, αἵτινες βασίζονται ἐπὶ τῆς ἀπιστίας καὶ δεισιδαιμονίας.

6. Ἀλλ' αἱ διαρκέστεραι, μονιμώτεραι καὶ σπουδαιότεραι ὑπηρεσίαι τῆς Θεολογίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἐκπηδῶσιν ἐκ τῆς μορφώσεως τῶν λειτουργικῶν ὀργάνων τῆς Ἐκκλησίας, τῆς συντελουμένης ὑπὸ τῆς Θεολογίας. Οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας Πατέρες, οἱ χρηματίσαντες φωστῆρες ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὑπῆρξαν μεγάλοι τῆς Θεολογίας Διδάσκαλοι καὶ θεμελιωταί. Οἱ ἱεροκήρυκες, οἱ ἐκλαϊκεύοντες τὰς εὐαγγελικὰς ἀληθείας, οἱ καθιστῶντες προσιτὰς εἰς τὰ πλήθη τῶν ἐκκλησιαστικῶν πληρωμάτων τῆς ἀληθείας τῆς πίστεως, οἱ κατηχοῦντες αὐτά, οἱ ὁδηγοῦντες ταῦτα εἰς τὴν κατ' ἐπίγνωσιν λατρείαν τοῦ Θεοῦ, οἱ προφυλάττοντες αὐτὰ ἀπὸ τὰς κατὰ καιροὺς ἀναφαινομένας αἱρέσεις, οἱ ποιμένες οἱ συντελοῦντες εἰς τὴν ἄνθησιν τῆς ἀληθινῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, ἵνα ἀνταποκρίνωνται εἰς τὰ σπουδαῖα αὐτῶν ἔργα ταῦτα, δέον νὰ ἔχωσι μορφωθῇ θεολογικῶς. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ ἁπλοῖ ἱερεῖς, οἱ μὴ φοιτήσαντες εἰς θεολογικὰς σχολάς, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἐναρέτου αὐτῶν βίου ἐπιδρῶντες ἐπὶ τοῦ πληρώματος, διὰ τῆς κατ' ἰδίαν μελέτης συγγραμμάτων Πατερικῶν καὶ οἰκοδομητικῶν, εἰς τὰ ὁποῖα ὑπὸ τὴν ὤθησιν τοῦ ζήλου αὐτῶν ἐγκύπτουσι, μεταλαμβάνουσι θεολογικῆς τινος μορφώσεως, ὑπὸ τὸν φωτισμὸν τῆς ὁποίας καθίστανται καθοδηγηταὶ τοῦ ποιμνίου αὐτῶν. Βεβαίως ὁ ἅγιος βίος εἶναι ὁ ὑπὲρ πάντα τἆλλα ἐπιδρῶν εἰς οἰκοδομὴν τοῦ ποιμνίου. Ἀλλ' ὅταν πρὸς αὐτὸν συνδέεται καὶ εὐρεῖα μάθησις θεολογική, ἔχομεν πλέον τὸ φαινόμενον, τὸ ὁποῖον παρουσίασαν οἱ μεγάλοι Πατέρες, οἵτινες συνεδύασαν ἁγιότητα καὶ θεολογικὴν μόρφωσιν σπανιωτάτην. Ὁ συνδυάζων ἀμφότερα ταῦτα θὰ ἐργάζηται μεταξὺ τοῦ ποιμνίου οὐχὶ ὡς ἁπλοῦς τις πιστός, κηρύττων τὰς ἀληθείας, τὰς ὁποίας αὐτὸς πιστεύει, ἀλλὰ καὶ διὰ διδασκαλίας πεφωτισμένης θὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ προάγῃ τὴν θρησκευτικὴν γνῶσιν τοῦ ποιμνίου του καὶ νὰ καθιστᾷ τοὺς Χριστιανούς του κατ' ἐπίγνωσιν πιστούς. Ἡ κατήχησις, τὸ κήρυγμα, ἡ συγγραφικὴ δρᾶσις εἶναι ἐκδηλώσεις τοιούτων κληρικῶν.

2. Σχέσεις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας.

1. Γενικῶς καθορίζοντες τὰς σχέσεις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας παρατηροῦμεν, ὅτι ὁ κύκλος τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως περιλαμβάνει τὰ εὐρέα πεδία τῆς φύσεως καὶ τοῦ πνεύματος. Αἱ διάφοροι ἐπιστῆμαι, εἰς τὰς ὁποίας ἔχει κατανεμηθῇ ἡ ἔρευνα τῶν πεδίων τούτων τῆς γνώσεως, συνδέονται ὁμοῦ διὰ τοῦ κοινοῦ σκοποῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον πᾶσαι κατατείνουσι, μεταξὺ δὲ αὐτῶν, ἔχει τὸν ἴδιον τομέα, ὡς μία ἐκ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν, ἓν τινι δὲ μέτρῳ καὶ τῶν θετικῶν τοιούτων καὶ ἡ Θεολογία. Ἔχει συγγένειαν πρὸς αὐτὰς πρωτίστως κατὰ τοῦτο, ὅτι τὰς ἐρεύνας αὐτῆς διεξάγει ἐν τῷ πεδίῳ αὐτῆς τῷ θρησκευτικῷ κατὰ τὰς αὐτὰς ἀρχὰς τῆς γνώσεως καὶ κατὰ τὰς αὐτὰς μεθόδους, τὰς χρησι-

μοποιουμένας καὶ ὑπὸ τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, τοὐτέστι κατὰ τὴν μέθοδον τῆς λογικῆς καὶ θεωρητικῆς σκέψεως. Ἀντεπεξερχομένη δὲ κατὰ πάσης ὑπερβασίας τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, τεινούσης εἰς τὴν ἐν ἡμιμαθείᾳ θίξιν ζητημάτων καὶ προβλημάτων μὴ ἀνηκόντων εἰς τὴν ἁρμοδιότητα αὐτῶν, δέχεται ἀνεπιφυλάκτως τὰ πορίσματα τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, εἰς τὰ ὁποῖα αὗται καταλήγουσιν ἐν τῷ ἰδίῳ ἑκάστη πεδίῳ διὰ τῆς ἐφαρμογῆς παρομοίων μεθόδων, καὶ προσοικειοῦται ταῦτα, καθ' ὅσον εἶναι εἰς αὐτὴν χρήσιμα πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ ἰδίου συστήματος. Ὅπως δὲ ἡ Θεολογία περιορίζεται εἰς τὸ ἴδιον αὐτῆς ὑποκείμενον καὶ ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ἰδίου αὐτῆς πεδίου καὶ δὲν ὑπερπηδᾷ εἰς ἀλλότρια ἐδάφη, οὕτω δικαιοῦται ν' ἀξιοῖ καὶ ἀπὸ τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν νὰ περιορίζωνται εἰς τὰ ἴδια αὐτῶν ὅρια καὶ νὰ μὴ ὑπερπηδῶσι ταῦτα εἰσχωροῦσαι εἰς τὸ καθαρῶς θεολογικὸν πεδίον. Ἐφ' ὅσον δὲ συντελεσθῇ ὁ καθορισμὸς τῶν ὁρίων τούτων καὶ ἀναγνωρισθῇ οὗτος ὑπὸ πασῶν τῶν ἐπιστημῶν, τότε θὰ λαμβάνῃ χώραν καὶ ἡ ἐλευθέρα ἀνταλλαγὴ τῶν πορισμάτων ἑκάστης ἐπιστήμης μετὰ τῶν τῆς Θεολογίας καὶ θὰ προάγηται ἄνευ συγκρούσεων ἡ ἐπιστημονικὴ γνῶσις κανονικῶς καθ' ἅπαντα τὰ πεδία τῆς γνώσεως.

Μετὰ τὴν γενικὴν ταύτην παρατήρησιν ἐρχόμεθα νὰ καθορίσωμεν καὶ εἰδικώτερον τὰς σχέσεις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς διαφόρους ἐπὶ μέρους ἐπιστήμας. Καὶ δὴ

α) Ἡ σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Φιλολογίαν.

1. Ἡ Θεολογία σχετίζεται πρὸς τὴν ἐπιστήμην τῶν γλωσσῶν δανειζομένη ἀπ' αὐτῆς στοιχεῖα, ἅτινα τυγχάνουσιν εἰς αὐτὴν ἀπαραίτητα πρὸς σπουδὴν αὐτῶν τῶν γραπτῶν μνημείων, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὰς πηγὰς τῆς θείας Ἀποκαλύψεως. Τὰ βιβλία, τὰ ἀποτελοῦντα τοὺς κανόνας τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης δηλαδή, ἔχουσι γραφῆ εἰς ὡρισμένας γλώσσας, ὡς προϊόντα δὲ φιλολογικὰ συγκατελέχθησαν καὶ μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων, ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ἡ καθόλου γραμματεία, εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ὁποίας ἐπιδίδεται ἡ Φιλολογία. Αἱ μέθοδοι, τὰς ὁποίας ἡ Φιλολογία χρησιμοποιεῖ πρὸς ἐξακρίβωσιν τῆς ἐννοίας τῶν κειμένων τούτων, πρὸς διακρίβωσιν τοῦ ὀνόματος τῶν συγγραφέων των, πρὸς καθορισμὸν τῆς χρονολογίας καθ' ἣν ἐγράφησαν καὶ τοῦ ἰδιώματος τῆς γλώσσης, εἰς ὃ συνεγράφησαν, ἐνέχουσι πρακτικὴν σπουδαιότητα καὶ διὰ τὴν Θεολογίαν. Τὰ πορίσματα δέ, εἰς τὰ ὁποῖα καταλήγει ἡ Φιλολογία κρίνουσα καὶ ἐξετάζουσα τὴν γλῶσσαν ταύτην καὶ τὴν ἔννοιαν ἣν προσέλαβον αἱ διάφοροι λέξεις καθ' ἣν ἐποχὴν συνεγράφησαν τὰ βιβλία τοῦ κανόνος τῆς Παλαιᾶς ἢ τῆς Καινῆς Διαθήκης, δὲν δύναται νὰ ἀγνοῶνται ὑπὸ τῆς Θεολογίας. Αἱ ἀπαραίτητοι γνώσεις ἐκ τῆς σημιτικῆς καὶ τῆς κλασσικῆς φιλο-

λογίας, καθὼς καὶ αἱ γνώσεις περὶ τῆς κοινῆς γλώσσης, εἰς ἣν ἔχουσι συγγραφῆ τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης, παρέχονται εἰς ἡμᾶς ἕτοιμοι ὑπὸ τῆς Φιλολογίας. Βεβαίως δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶναί τις φιλόλογος, ἵνα εἰσδύσῃ εἰς τὸ ἐνδότερον πνεῦμα τῶν βιβλίων τούτων τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἅτινα συνεγράφησαν οὐχὶ πρὸς φιλολογικὸν ἀλλὰ πρὸς καθαρῶς θρησκευτικὸν σκοπόν. Τὸ ἔνδυμα ὅμως, ὑφ' ὃ αἱ θεῖαι ἀλήθειαι τῆς Ἀποκαλύψεως προσφέρονται, εἶναι ἀνθρώπινον καὶ συνεπῶς ἡ Φιλολογία θὰ δανείσῃ εἰς ἡμᾶς τὰ στοιχεῖα, τὰ ἀναγκαιοῦντα πρὸς καταγόησιν τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς γλώσσης ἣ τῶν γλωσσῶν, εἰς ἃς συνεγράφη ἡ Ἁγία Γραφή. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα περὶ τῆς γλώσσης τοῦ Ἑβραϊκοῦ κειμένου, τοῦ κειμένου τῶν Ο', τοῦ κειμένου τῆς Καινῆς Διαθήκης, δανειζόμενοι ἐκ τῆς καθόλου ἐπιστήμης τῶν γλωσσῶν καὶ δὴ τῶν σημιτικῶν καὶ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης καὶ ἀπομονοῦντες ταῦτα καὶ ἐπεξεργαζόμενοι κατ' ἰδίαν αὐτά, ἀπαρτίζομεν τὰς χρησιμωτάτας διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἱερῶν κειμένων Γραμματικὴν τοῦ Ἑβραϊκοῦ κειμένου, Γραμματικὴν τοῦ κειμένου τῶν Ο', Γραμματικὴν τῆς Κ. Διαθήκης.

2. Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν συγγραφῶν τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων, τῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἢ λατινικὴν γλῶσσαν καταλιπόντων τὰς συγγραφὰς αὐτῶν, αἵτινες σπουδάζονται καὶ ὑπὸ τῆς καθόλου Γραμματολογίας. Αἱ συγγραφαὶ αὗται ἀναφέρονται μὲν εἰς τὰ μνημεῖα τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, δὲν συνεγράφησαν ὅμως καὶ ἀσχέτως πρὸς τὴν κρατοῦσαν τότε σκέψιν, οἱ ἄνδρες δ' οὗτοι ὑπῆρξαν καὶ βαθεῖς γνῶσται τῶν κρατούντων τότε φιλοσοφικῶν ρευμάτων, καὶ ὑπῆρξαν ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην καὶ τέκνα τῆς ἰδίας αὐτῶν ἐποχῆς. Τὰς σχέσεις δ' αὐτῶν πρὸς τὴν διανόησιν ἐν γένει τῆς ἐποχῆς των θὰ πληροφορηθῶμεν ἐκ τῶν σπουδῶν τῆς συγχρόνου των γραμματείας, τὴν ὁποίαν ἐρευνᾷ ἡ καθόλου Φιλολογία καὶ ἡ ἱστορία τῆς καθόλου ἀνθρωπίνης σκέψεως καὶ φιλοσοφίας. Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὰς συγγραφὰς τῆς Καινῆς Διαθήκης, αἵτινες μολονότι εἶναι θεόπνευστοι, δὲν συνεγράφησαν ἀσχέτως καὶ πρὸς τὸ κρατοῦν τότε μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων πνεῦμα, οὐδὲ εἶναι ὅλως ἄσχετοι πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, ἐκ τῶν ὁποίων προσειλκύσθησαν καὶ οἱ ἀποτελοῦντες τὴν πρώτην Ἐκκλησίαν. Π.χ. ὁ Παῦλος ὁμιλεῖ περὶ εἰδωλοθύτων, περὶ κακιῶν ἐκ τῆς εἰδωλολατρικῆς ζωῆς κλπ. Ἐντεῦθεν συνάγεται ὅτι ἡ σπουδὴ καὶ ἡ γνῶσις τῆς ἑλληνικῆς, ἑβραϊκῆς καὶ λατινικῆς γλώσσης ἀποτελεῖ σπουδαιότατον ἐφόδιον διὰ τὸν τρόφιμον τῆς Θεολογίας.

β) Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Ἱστορίαν.

1. Ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἱστορικὸν γεγονός, ὁ Κύριος δέ, διὰ τοῦ ὁποίου ἐδόθη εἰς ἡμᾶς ἡ θεία ἀποκάλυψις, εἶναι πρόσωπον ἱστορικόν. Συνδέεται λοιπὸν ἡ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ θεία Ἀποκάλυψις

πρὸς τὴν καθόλου Ἱστορίαν ἐν τῇ ὁποίᾳ παρουσιάζεται ἡ θεία Πρόνοια προπαρασκευάζουσα τὸν κόσμον, ἵνα δεχθῇ αὐτήν. «Τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου», περὶ οὗ ὁμιλεῖ ὁ θεῖος Παῦλος ἐν τῇ πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολῇ, ὅτι ἐξαπέστειλε κατ' αὐτὸ τὸν υἱὸν αὐτοῦ ὁ Θεὸς Πατὴρ εἰς τὸν κόσμον, περιλαμβάνει ὅλας αὐτὰς τὰς προπαρασκευάς, τὰς ὁποίας ἡ θεία Πρόνοια εἰργάσθη, ὅπως ὡριμάσῃ ἡ ἀνθρωπότης πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ Λυτρωτοῦ. Ὄχι δὲ μόνον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ καθόλου ἱστορίᾳ, διακρίνει τις τὸν δάκτυλον τοῦτον τῆς θείας Προνοίας προλειαίνοντα τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Κυρίου. Αἱ κατακτήσεις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, δι' ὧν ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμὸς διεδόθη εἰς εὐρυτάτας ἐκτάσεις τῆς Ἀνατολῆς, ἡ δ' ἑλληνικὴ γλῶσσα κατέστη διεθνής, ἡ διασπορὰ τῶν Ἰουδαίων ἀνὰ σύμπαντα τὸν κόσμον καὶ ἡ ὑπὸ τῶν ἐκασταχοῦ συναγωγῶν ἀσκουμένη ἀνεπαισθήτως προπαγάνδα, ἡ ἐνισχυθεῖσα διὰ τῆς μεταφράσεως τῶν Ο', ἡ ἐπικοινωνία καὶ ἐπιμιξία τῶν λαῶν, εἰς ἣν συνετέλεσαν καὶ αἱ κατακτήσεις τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ἡ ὑπὸ τὸ σκῆπτρον τῆς Ρώμης ἑνοποίησις τοῦ κόσμου, ἡ ἐξαχρείωσις τῶν ἠθῶν, αἱ τῆς φιλοσοφίας ἀρνητικαὶ ὑπηρεσίαι κλπ., ἐδημιούργησαν τοὺς εὐνοϊκοὺς ὅρους ἐν τῇ ἱστορίᾳ πρὸς ἐξάπλωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ σταδιοδρομία εἶτα τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὰ ἐμπόδια καὶ οἱ διωγμοί, τοὺς ὁποίους ἀντεμετώπισεν, αἱ σχέσεις του πρὸς τὰ διάφορα Κράτη τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἡ διὰ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἐπίδρασίς του, ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τοὺς Ἄραβας καὶ τοὺς Πέρσας καὶ τοὺς Μωαμεθανοὺς ἐν τῇ Ἀνατολῇ, πρὸς τὰ σλαυϊκὰ φύλα καὶ τοὺς ταταρικοὺς λαοὺς τοῦ Βορρᾶ, πρὸς τοὺς Βησιγότθους, Ὀστρογότθους, Οὔνους καὶ λοιποὺς λαοὺς ἐν τῇ Δύσει, ταῦτα πάντα δημιουργοῦσι σημεῖα πυκνὰ ἐπαφῆς τῆς Θεολογίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας πρὸς τὴν καθόλου Ἱστορίαν. Ἄλλως τε ὁ κατανοήσας τὸ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀρχαιότητος ἐκδηλούμενον πνεῦμα, δύναται ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὸ νὰ κατανοήσῃ καὶ ἐκτιμήσῃ ὀρθῶς τὸ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ καὶ εἰδικώτερον τὸ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἐπιπνέον καινὸν πνεῦμα.

2. Ἡ Ἁγία Γραφὴ ἐξ ἄλλου μνημονεύει λαῶν καὶ προσώπων, περὶ τῶν ὁποίων λεπτομερῶς μᾶς πληροφορεῖ ἡ θύραθεν Ἱστορία καὶ Ἀρχαιολογία. Ποῖοι ὑπῆρξαν οἱ Βαβυλώνιοι, ποῖοι οἱ Αἰγύπτιοι, ποῖοι οἱ Χαναναῖοι, οἱ Χετταῖοι, οἱ Ἀμορραῖοι, οἱ Φιλισταῖοι κλπ., ποῖος ὑπῆρξεν ὁ Ἡρώδης ὁ Μέγας, ὁ Ἡρώδης Ἀντίπας, ὁ Ἡρώδης Ἀγρίππας, ποῖοι οἱ ἐπίτροποι καὶ οἱ ἡγεμόνες τῆς Ρώμης ἐν Συρίᾳ καὶ Παλαιστίνῃ, ποῖαι αἱ ἱστορικαὶ συνθῆκαι ὑφ' ἃς διετέλει ἡ Ἰουδαία κατὰ τοὺς χρόνους τῆς γεννήσεως καὶ τῆς δράσεως τοῦ Κυρίου κλπ., ταῦτα πάντα μανθάνομεν ἐκ τῆς θύραθεν ἱστορίας. Γενικῶς δ' εἰπεῖν ἥ τε βιβλικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία συμπλέκεται καὶ συνυφαίνεται μετὰ τῆς καθόλου ἱστορίας καὶ πρὸς διαφώτισιν αὐτῶν

εὑρισκόμεθα συχνάκις εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ προσφύγωμεν εἰς τὰ δεδομένα τῆς καθόλου Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας.

3. Ἀφίνομεν ὅτι ἡ Ἱστορία σπουδάζουσα καὶ τὴν θρησκευτικὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος, ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ ἀνθρώπου ἄχρι τοῦ νῦν, παρέχει εἰς τὴν Θεολογίαν πολύτιμα δεδομένα ἐκ τῆς Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων, κατὰ τὰ ὁποῖα παρουσιάζεται ὁ κόσμος ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς αὐτοῦ ἐκδηλώσεσι παραμορφῶν τὰς πρωταρχικὰς περὶ Θεοῦ παραδόσεις καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν ὁλονὲν ἐκφυλιζομένην καὶ παραποιουμένην, καθισταμένης οὕτω ἀναγκαίας τῆς ἀμέσου ἐπεμβάσεως τοῦ Θεοῦ πρὸς ἀποκάλυψιν ἑαυτοῦ καὶ ἐμφανιζομένης τῆς ἀσυγκρίτου ὑπεροχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀποτόμως ἐξυψοῦντος τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν ἀπὸ τῆς κατωτάτης καταπτώσεως εἰς αὐτὴν τὴν τελειοτάτην διατύπωσιν αὐτῆς.

γ) Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς Νομικὰς ἐπιστήμας.

1. Ἡ Θεολογία σχετίζεται πρὸς τὰς Νομικὰς ἐπιστήμας ὡς τε θεωρητικὴ καὶ ὡς πρακτικὴ καὶ θετικὴ ἐπιστήμη. Καὶ ὡς θεωρητικὴ μὲν ἐπιστήμη ἡ Θεολογία ἐπόμενον εἶναι νὰ ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῶν Νομικῶν ἐπιστημῶν, ἐφ' ὅσον αἱ τελευταῖαι αὗται ἀσχολοῦνται περὶ τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς ἠθικῆς, ἅτινα ἀποτελοῦσιν αὐτὸν τὸν ἀκρογωνιαῖον λίθον, ἐφ' οὗ θεμελιοῦται ἡ κοινωνικὴ συμβίωσις τῶν ἀνθρώπων καὶ ἄνευ τῶν ὁποίων ἀδύνατος καθίσταται ἡ δημιουργία κράτους δικαίου. Δεδομένου δέ, ὅτι τὸ δίκαιον εἶναι πρωτίστως ἔννοια θρησκευτικὴ καὶ ἠθική, ἐν τῇ σχέσει δ' αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν τῆς δικαιοσύνης καὶ ἁγιότητος ὁ ἄνθρωπος προάγεται ἐν ταῖς περὶ δικαίου καὶ ἠθικῆς ἀντιλήψεσιν αὐτοῦ, ἡ δὲ Θεολογία ὡς ἀσχολουμένη καὶ περὶ τὰς πρακτικὰς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ παρουσιάζει σύστημα ἠθικῆς διδασκαλίας ἀπηρτισμένον καὶ ἐν πᾶσι τέλειον, καθίσταται ἐντεῦθεν πρόδηλον, ὅτι αἱ περὶ δικαίου ἀντιλήψεις τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου ἐκκαθαίρονται καὶ τελειοποιοῦνται ἐκ τῆς ἐπ' αὐτῶν ἀγαθῆς ἐπιδράσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὕτω τὸ περὶ δούλων καὶ σωματεμπορείας παλαιὸν δίκαιον τῶν πολιτειῶν, αἱ περὶ ἐξοντώσεως τῶν ἐν Ἀμερικῇ ἰθαγενῶν διατάξεις τῶν ἐκεῖ Πολιτειῶν, αἱ περὶ ἱερᾶς πορνείας ἀντιλήψεις, αἱ περὶ ἀνισότητος τῶν ἀνθρώπων τοιαῦται, οἱ περὶ θρησκευτικῶν διωγμῶν νόμοι οἱ ἀποτελοῦντες νομιμοποίησιν τῆς μισαλλοδοξίας, ἡ κατάλυσις τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου, ἡ σκληρότης ἔναντι τῶν νηπίων, ἐπὶ τῶν ὁποίων τὸ ἀρχαῖον ρωμαϊκὸν δίκαιον ἀνεγνώριζεν ἀπεριόριστον δικαίωμα τῶν γονέων, ἡ ἐλευθερία περὶ τὰς ἐκτρώσεις καὶ τὰς παρεκτροπὰς τοῦ ἐλευθέρου ἔρωτος καὶ τόσαι ἄλλαι διεστραμμέναι περὶ δικαίου καὶ ἠθικῆς ἀντιλήψεις, αἱ περὶ αἰχμαλώτων πολέμου ἀντιλήψεις κλπ. ἐξεβλήθησαν βαθμηδὸν ἐκ τοῦ πολιτικοῦ δικαίου διὰ τῆς ἐπιδράσεως, τῆς βραδείας ἀλλ' ἀσφαλοῦς,

τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἥτις ἀποτελεῖ μέρος τοῦ ὑποκειμένου τῆς Θεολογίας.

2. Ὡς πρακτικὴ δ' ἐξ ἄλλου ἐπιστήμη ἡ Θεολογία, ἀποβλέπουσα εἰς τὴν καλὴν καὶ εὔρυθμον διοίκησιν τῆς ἐν τῷ Κράτει ζώσης καὶ δρώσης Ἐκκλησίας, λόγῳ τῶν σχέσεων αἵτινες δημιουργοῦνται μεταξὺ Κράτους καὶ Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας τὰ μέλη τυγχάνουσι καὶ μέλη τοῦ Κράτους, εὑρίσκεται ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὰς Νομικὰς ἐπιστήμας. Ἐκκλησία καὶ κρατικὴ κυβέρνησις εὑρίσκονται εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μετ' ἀλλήλων ἐπὶ τοῦ πρακτικοῦ πεδίου τῆς ἀστικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς. Ἐφ' ὅσον δὲ πρὸς τῇ κρατικῇ κυβερνήσει ὑπάρχει καὶ ἐκκλησιαστικὴ κυβέρνησις, καὶ οἱ αὐτοὶ ἄνθρωποι, οἵτινες ὡς πολῖται Κράτους τινὸς κυβερνῶνται ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως τοῦ κράτους, διοικοῦνται ὡς μέλη τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τῶν ὀργάνων τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, ἐπόμενον εἶναι νὰ δημιουργηθῶσι μεταξὺ τῶν δύο τούτων κυβερνήσεων προστριβαὶ καὶ συγκρούσεις. Αἱ συγκρούσεις αὗται προλαμβάνονται, ἐὰν δὲν διαταραχθῶσιν τὰ ὅρια τῶν ἁρμοδιοτήτων τῶν δύο τούτων κυβερνήσεων, ἐντὸς τῶν ὁποίων θὰ δύναται ἑκατέρα νὰ κινῆται ἐλευθέρως, χωρὶς νὰ δημιουργῆται κράτος ἐν κράτει. Οὕτω δημιουργεῖται τὸ λεγόμενον ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, διὰ τοῦ ὁποίου ρυθμίζονται ἁρμονικῶς αἱ σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Κράτους καὶ κατὰ τὸ ὁποῖον τὸ μὲν Κράτος δὲν δύναται νὰ ἐπέμβῃ εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἐπὶ τούτου ἀγρυπνεῖ ἡ Θεολογία ἀντεπεξερχομένη διὰ λελογισμένης θεωρίας κατὰ πάσης κρατικῆς ὑπερβασίας· ἡ δὲ Ἐκκλησία παρεμποδίζεται ἀπὸ τοῦ νὰ σφετερίζεται δικαιώματα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας προσλαμβάνουσα καὶ καθαρῶς κοσμικὸν χαρακτῆρα, ὡς συνέβη, ἐν τῇ Παπικῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ ἐπὶ τούτου ἐπαγρυπνοῦσιν αἱ Νομικαὶ ἐπιστῆμαι, αἱ ἐκφράζουσαι τὴν περὶ δικαίου ἀντίληψιν τῆς Πολιτείας. Ἐν τῇ ἁρμονικῇ δὲ ταύτῃ συνεργασίᾳ Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, ὑπὸ μὲν τῆς Ἐκκλησίας ὡς πνευματικῆς ἐξουσίας παρέχεται τῇ Πολιτείᾳ ἀνυπολόγιστος ἠθικὴ δύναμις εἰς πραγμάτωσιν τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἡ Πολιτεία ἐπιδιώκει, ὑποβοηθουμένη θαυμαστὸν ὅσον ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτῆς πρὸς ἠθικὴν καὶ κοινωνικὴν παιδαγωγίαν καὶ εἰρηνικὴν συμβίωσιν τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν ἀτόμων· ὑπὸ δὲ τῆς Πολιτείας διὰ τῆς κρατικῆς δυνάμεως περιφρουρεῖται ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ πάσης βίας καὶ ἑδραιοῦται ἡ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τάξις καὶ εἰρήνη κατὰ παντὸς ἔσωθεν ἢ ἔξωθεν ἀποπειρωμένου τὴν διασάλευσιν αὐτῶν, συντρέχεται δὲ καὶ οἰκονομικῶς ἡ Ἐκκλησία πρός τε μόρφωσιν καὶ συντήρησιν τῶν λειτουργῶν αὐτῆς.

3. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ εἰρηνικὴ συνεργασία Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἄγεται μοιραίως πρὸς διάρρηξιν, ἐφ' ὅσον αἱ Νομικαὶ ἐπιστῆμαι ὑπερεκτιμῶσαι τὴν ἀποστολὴν αὐτῶν θεωροῦσι τοὺς κρατικοὺς νόμους ὡς τὸν μόνον θεμέλιον, ἐφ' οὗ δέον νὰ βασίζεται ὁλόκληρος

ἡ ἀστικὴ καὶ πολιτικὴ ζωή, παραθεωροῦσαι, ὅτι καὶ ἡ θρησκεία, καὶ δὴ ἡ χριστιανική, ἀποτελεῖ παράγοντα σπουδαιότατον πρὸς ἠθικοποίησιν τῶν πολιτῶν καὶ πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς κοινωνικῆς ἀλληλεγγύης, τῆς ἀπαραιτήτου πρὸς πρόοδον ἐν τῇ κοινωνικῇ συμβιώσει. Ἡ ρῆξις δ' αὕτη προσλαμβάνει βιαίαν μορφήν, ὅταν τὸ πολιτικὸν κράτος ὑψοῦται εἰς ἰδανικὸν ὕψιστον, ὡς συνέβη ἐν τῷ φασιστικῷ καὶ κομμουνιστικῷ κράτει, ἐν ὁποίῳ ἰδανικῷ κράτει οὐδεμία θέσις παρέχεται εἰς τὴν θρησκείαν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' ὑψοῦται τὸ Κράτος ὡς ἀπόλυτόν τι, χάριν τοῦ ὁποίου πρέπει ὅλαις δυνάμεσι νὰ ζῇ πᾶς πολίτης καὶ τὸ ὁποῖον ὑποκαθιστᾷ πλήρως καὶ θρησκείαν καὶ Θεόν. Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἡ Θεολογία καλεῖται εἰς ἔργον πολεμικὸν καὶ ἀπολογητικὸν προσλαμβάνουσα τὴν αὐτὴν στάσιν ἔναντι τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ κράτους, τὴν ὁποίαν καὶ ἔναντι πάσης φυσικῆς ἐπιστήμης, ἥτις θὰ ἐθεώρει τὴν φύσιν ὡς τὸ μόνον Ἀπόλυτον καὶ θὰ ἀπέκλειε τὴν ὕπαρξιν τοῦ ὄντως Ὄντος καὶ πράγματι Ἀπολύτου.

δ) Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὰς Φυσικὰς ἐπιστήμας.

1. Κατὰ τοὺς νεωτέρους, οὐχὶ ὅμως καὶ τοὺς νεωτάτους χρόνους, εἰς εὐρεῖς κύκλους ἐκυκλοφόρησε τὸ ἀξίωμα, ὅτι αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ ἡ Θεολογία φυσικὸν εἶναι νὰ διατελῶσιν εἰς ἐχθρικὰς σχέσεις πρὸς ἀλλήλας. Καὶ ὅμως πᾶν τοὐναντίον πρέπει νὰ συμβαίνῃ. Διότι αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καταγίνονται περὶ τὴν σπουδὴν τῆς φύσεως, ἥτις δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὑπὸ τῆς Θεολογίας ὡς ἡ παλαιοτάτη βίβλος, ἡ ἐκδιδάσκουσα ἡμᾶς τὰς ἀληθείας τῆς λεγομένης φυσικῆς ἀποκαλύψεως. Διότι κατὰ τὸν θεῖον Παῦλον «τὰ ἀόρατα τοῦ Θεοῦ τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἥ τε ἀΐδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ θειότης» (Ρωμ. α' 19). Ἐκ τῆς ἐν τῷ φυσικῷ κόσμῳ κρατούσης τάξεως καὶ ἁρμονίας, ἐκ τῆς ἀνὰ πᾶν βῆμα συναντωμένης ὑπὸ παντὸς θεωμένου τὸν κόσμον θαυμαστῆς σκοπιμότητος, ἥτις ἔθεσεν εἰς τὸ στόμα τοῦ προφητάνακτος τοὺς μεστοὺς ἐννοίας λόγους «Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα σου Κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας» (Ψαλμ. ργ' 24), ὁδηγεῖται ὁ ἄνθρωπος εἰς νόησιν ὑψίστου δημιουργοῦ ἐν ἀπείρῳ δυνάμει καὶ σοφίᾳ τὰ πάντα ποιήσαντος κατὰ τὸν ἁπλοῦν ἀλλὰ καὶ ἀδιάσειστον συλλογισμὸν τὸν διατυπωθέντα ἐν τῇ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῇ οὕτω σαφῶς καὶ πειστικῶς: «Πᾶς οἶκος κατασκευάζεται ὑπό τινος, ὁ δὲ τὰ πάντα κατασκευάσας Θεός» (Ἑβρ. γ' 4). Δεδομένου δέ, ὅτι ὁ μύστης τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν ἐμβαθύνει ἐπὶ μᾶλλον εἰς τὰ μυστήρια ταῦτα τῆς ἐν τῷ κόσμῳ σκοπιμότητος καὶ ἁρμονίας καὶ μελετᾷ αὐτὰ διὰ τοῦ μικροσκοπίου καὶ τηλεσκοπίου, σπουδάζων ὡς οὐδεὶς ἄλλος τὰ θαυμάσια τῆς φύσεως, τὰ ἀπὸ τοῦ μεγίστου μέχρι τοῦ ἐλαχίστου ἐν αὐτῇ, τὰ ἀπὸ τῶν τεραστίων σφαιρῶν τοῦ οὐρανίου κόσμου μέ-

χρι τῆς καταπληκτικῆς συνθέσεως τῶν ὀργανισμῶν τῶν ἀφανῶν εἰς τὸν γυμνὸν ὀφθαλμόν, ἀπορεῖ τις τῇ ἀληθείᾳ, πῶς εὑρέθησαν θεράποντες τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν νὰ προσλάβωσιν ἐχθρικὴν στάσιν ἔναντι τῆς θρησκείας, ἄρα δὲ καὶ ἔναντι τῆς Θεολογίας.

2. Παρὰ ταῦτα Θεολογία καὶ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν πρὸς ἀλλήλας ἐφ' ὅσον ἀμφότεραι, καίπερ ἐπὶ διαφόρου πεδίου ἑκατέρα, εἶναι καθαρῶς πειραματικαὶ ἐπιστῆμαι, τῶν μὲν φυσικῶν ἐπιστημῶν τυγχανουσῶν ἐπιστημῶν πειραματικῶν ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων τοῦ φυσικοῦ κόσμου, τῆς Θεολογίας δὲ οὔσης καὶ ἐπιστήμης τῆς ἐσωτερικῆς, πνευματικῆς πείρας, τῆς ὁποίας ὑποκείμενον τυγχάνει ὁ ἐν χρόνῳ καὶ ὑπὲρ χρόνον πνευματικὸς κόσμος, τοῦ ὁποίου τὴν ὕπαρξιν οὐ μόνον κηρύττει ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς βιώσεως τῶν ὑπ' αὐτῆς κηρυττομένων ἀληθειῶν καθιστᾷ ἀντικείμενον τῆς ἐσωτερικῆς πείρας ἑνὸς ἑκάστου πιστοῦ ἡ Θεολογία. Τοιουτοτρόπως ἐὰν ἑκατέρα τῶν ἐπιστημῶν τούτων περιορισθῇ εἰς τὰ ἴδια ὅρια τῆς ἐρεύνης, οὐ μόνον δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προκληθῇ σύγκρουσίς τις μεταξὺ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ θὰ ἀχθῶσιν ἀμφότεραι εἰς σχέσεις ἀμοιβαίας ἀναγνωρίσεως. "Οταν αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι διακηρύττωσι μετὰ τοῦ Dubois Reymond, ὅτι ἡ πρώτη ἀρχὴ τοῦ παντὸς καὶ ἡ ὑψίστη αἰτία αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν καθαρῶς πνευματικῶν φαινομένων, διεκφεύγει τῆς ἁρμοδιότητος τῆς ἐρεύνης αὐτῶν καὶ περὶ τούτων αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ὡς μόνην ἀπάντησιν ἔχουσιν τὸ «ἀγνοοῦμεν καὶ θὰ ἀγνοῶμεν» (ignoramus et ignorabimus), καθορίζουσι δ' οὕτω τὰ ὅρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων περιορίζονται αἱ ἔρευναι αὐτῶν, τότε εἶναι πληρέστατα δικαιολογημέναι εἰς τὸ ν' ἀξιῶσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν ἀπόλυτον ἐλευθερίαν ἐρεύνης ἐντὸς τῶν ὁρίων τούτων καὶ νὰ ἀποκρούωσιν οἱονδήποτε περιορισμὸν ἐν ταῖς καθαρῶς πειραματικαῖς καὶ θετικαῖς σπουδαῖς, ὅστις θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιβληθῇ εἰς αὐτὰς ἔξωθεν εἰδικῶς ἐκ θρησκευτικῶν καὶ θεολογικῶν θεωριῶν. Ἡ Θεολογία ὄχι μόνον δὲν ἔχει νὰ φοβηθῇ τι ἐκ τῆς ἐλευθέρας ταύτης σπουδῆς τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλ' ὅλως τοὐναντίον εἰς τοὺς ἐρευνητὰς τῆς φύσεως, τοὺς ὑπὸ εἰλικρινοῦς πόθου πρὸς ἐξεύρεσιν τῆς ἀληθείας μοχθοῦντας, ἀνευρίσκει πρωταθλητὰς παντὸς σεβασμοῦ ἀξίους, ἐργαζομένους καὶ ὑπὲρ τῶν ἰδίων τῆς Θεολογίας σκοπῶν καὶ συμφερόντων. Καὶ ἵνα διὰ περιπτώσεων συγκεκριμένων ὁμιλήσωμεν, ὅταν διὰ τῶν τελευταίων ἀνακαλύψεων περὶ ἀφετερισμοῦ τῆς ὕλης καὶ διασπάσεως τοῦ ἀτόμου καὶ μάζης τῆς ἐνεργείας καὶ βάρους τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ ἠλεκτρισμοῦ ἐτροποποιήθησαν αἱ περὶ ὕλης ἐκδοχαὶ καὶ παρουσιάσθη αὕτη ὡς ὁλονὲν μὲν φθειρομένη διὰ τῆς μεταβολῆς της εἰς ἐνέργειαν ὑποβαθμιζομένην συνεχῶς, οἱ περὶ ἀφθαρσίας καὶ ἀϊδιότητος τῆς ὕλης ἰσχυρισμοὶ τῶν ὑλιστῶν, ἐδέχθησαν θανάσιμον πλῆγμα. Ἐπὶ πλέον, ὅσῳ περισσότερον ἡ φύσις σπουδάζεται καὶ ἀνακαλύπτονται τὰ μυστικὰ αὐτῆς, τόσῳ μᾶλλον καὶ ἡ μοιρολα-

τρεία καὶ αἱ ποικιλόμορφοι δεισιδαιμονίαι τοῦ λαοῦ καταπολεμοῦνται, θρησκευτικαὶ δὲ καὶ θεολογικαὶ ἀντιλήψεις καὶ παρερμηνεῖαι τῆς Γραφῆς, ὀφείλουσαι τὴν ὕπαρξιν αὐτῶν εἰς πεπλανημένας θεωρίας περὶ τῆς φύσεως, διορθοῦνται. Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι ἐξ ἄλλου διὰ τῶν ὁρίων τούτων, τὰ ὁποῖα καθορίζουσιν εἰς ἑαυτάς, δεικνύουσιν, ὅτι πρὸς τῇ ἐξωτερικῇ πείρᾳ τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου ὑπάρχει καὶ ἄλλο τι, τὸ ὁποῖον διεκφεύγει τὴν διὰ τῆς ὁδοῦ τῶν φυσικῶν πειραμάτων γνῶσιν καὶ τὸ ὁποῖον διὰ τοῦ πειράματος ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ἀδυνατεῖ νὰ προσεγγίσῃ. Οὕτω παραδέχονται αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ ἄλλο τι πεδίον μεταφυσικόν, τὸ ὁποῖον καλοῦνται ἄλλαι ἐπιστῆμαι νὰ ἐρευνήσωσιν. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ Θεολογία συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν τούτων, δὲν ἀξιοῖ κατ' ἀρχὴν μεγαλυτέραν ἀναγνώρισιν ἀπὸ τὰς Φυσικὰς ἐπιστήμας. Ὅταν δὲ ἔπειτα ἡ Θεολογία ἐν τῇ σφαίρᾳ αὐτῆς, τῇ σφαίρᾳ τῆς θρησκείας, ἐπιδοθῇ εἰς τὰς ἐρεύνας της μετὰ τῆς αὐτῆς ἐλευθερίας, μεθ' ὅσης καὶ αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι διεξάγουσι τὰς ἐρεύνας αὐτῶν, τότε αἱ τελευταῖαι αὗται θὰ ἀνεύρωσιν εἰς τὰ πορίσματα τῆς θεολογικῆς σκέψεως τὴν ἐξήγησιν τῶν προβλημάτων, τὰ ὁποῖα διὰ τῶν ἰδίων των ἐπιστημονικῶν μεθόδων παραμένουσιν ἀνεξήγητα.

3. Αἱ σχέσεις ὅμως τῆς Θεολογίας καὶ τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν προσλαμβάνουσιν ἐντελῶς διάφορον μορφήν, ὅταν αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι δὲν τηροῦνται ἐντὸς τῶν μνημονευθέντων ὁρίων αὐτῶν καὶ οἱ ἐκπρόσωποι αὐτῶν παραφερόμενοι ὑπὸ τῆς ἀλαζονείας, τὴν ὁποίαν ἐμπνέουσιν αἱ τυχὸν ἐπιτυχίαι τούτων ἐν ταῖς ἀνακαλύψεσι τῶν μυστικῶν τῆς φύσεως καταντῶσι νὰ νομίζωσιν, ὅτι ὁ κόσμος τῶν φυσικῶν φαινομένων, ἐπὶ τῶν ὁποίων αἱ ἐπιστῆμαι αὗται ἔχουσιν ἁρμοδιότητα, εἶναι τὸ Ἀπόλυτον, ἡ πνευματικὴ δὲ ζωὴ καὶ τὰ φαινόμενα τοῦ φυσικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἁπλαῖ ἐκδηλώσεις τῆς ὕλης καὶ τῶν ὑλικῶν δυνάμεων καὶ ὑπόκεινται ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τοὺς αὐτοὺς φυσικοὺς νόμους, εἰς οὓς καὶ πάντα τὰ φυσικὰ πράγματα. Τότε, ἡ Θεολογία ἐνώπιον τοιαύτης φυσικῆς ἐπιστήμης δὲν δύναται παρὰ νὰ λάβῃ στάσιν πολεμικὴν καὶ ἀπολογητικήν. Κατὰ τοῦ ὑλισμοῦ, ὅστις ἐλπίζει νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ὑπαγωγὴν πάντων ὑπὸ τὴν πειραματικὴν ἀντίληψιν αὐτοῦ, ἡ Θεολογία ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπικαλεσθῇ τοῦτο μὲν τὴν ἐνδοτέραν πεῖραν τοῦ ἀνθρώπου, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ θρησκεία καθίσταται παράγων ἐξόχως αἰσθητός, τοῦτο δὲ αὐτὸ τὸ εὐρὺ πεδίον τῆς ἱστορίας, ἥτις διὰ τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεων τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου παρουσιάζει τὴν πνευματικὴν ζωὴν αὐτοῦ, ἐκτυλισσομένην καθ' ὅλως διάφορον τρόπον καὶ καθ' ὅλως διαφόρους νόμους ἐκείνων οἵτινες κρατοῦσι τῆς ζωῆς τῆς φύσεως.

3. Σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν.

1. Ἡ λέξις φιλοσοφία εἶναι οὐσιαστικὸν ἐκ τοῦ φιλόσοφος (=ὁ φιλῶν τὴν σοφίαν). Σοφὸς λέγεται ὁ ἐπιστάμενος τὴν σοφίαν. Σοφία δὲ εἶναι ἐξ ἑνὸς μὲν τὸ εἰδέναι γνώσεις σαφεῖς καὶ ἐναργεῖς καὶ ἐπιγινώσκειν τὴν ἀνωτέραν καὶ ἰδεώδη ἀλήθειαν, ἐξ ἑτέρου δὲ ὁ τῇ ἐπιγνώσει ταύτῃ πρέπων καὶ ἁρμόζων ἠθικὸς βίος. Φιλοσοφία λοιπὸν λέγεται τὸ τὴν σοφίαν φιλεῖν καὶ πάσῃ δυνάμει πρὸς αὐτὴν τείνειν. Δεδομένου δὲ ὅτι ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον τῆς λέξεως ἔννοιαν μόνος σοφὸς εἶναι ὁ Θεός, ὡς οὐ μόνον ὁ θεῖος Παῦλος διεκήρυξε (Ρωμ. ιστ' 18 ἢ 27 «μόνῳ σοφῷ Θεῷ») ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι ἀνεγνώρισαν «ἡμῖν τοῖς ἀνθρώποις ἔλαχε τὸ τὴν σοφίαν φιλεῖν»([18]), ἐξ οὗ καὶ ὁ Πυθαγόρας δὲν ἠξίου νὰ καλῆται σοφός, ἀλλ' ὠνόμασεν ἑαυτὸν φιλόσοφον, δηλαδὴ ἐραστὴν καὶ φίλον τῆς σοφίας, ὁ φιλόσοφος ἐπιγινώσκων τὰ ἐμπειρικὰ καὶ ἐκ τούτων ὁρμώμενος ζητεῖ διὰ τῆς καθαρᾶς νοήσεως νὰ ἀναχθῇ εἰς τὰ μετεμπειρικά· ζητεῖ νὰ μάθῃ καλῶς τὰ ὄντα καὶ τὰς σχέσεις αὐτῶν, τὰς ἰδιότητας καὶ τὰ πρῶτα αἴτια αὐτῶν. Οὕτω δὲ σχηματίζει καὶ κοσμοθεωρίαν περὶ τοῦ παντός. Καὶ ἡ μὲν γενικὴ Φιλοσοφία ἀσχολουμένη περὶ τὸ εἶναι καθόλου, τοῦτο μὲν βασανίζει τοὺς ὅρους καὶ τὰ πνευματικὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων καθίσταται δυνατὴ ἡ γνῶσις, τοῦτο δὲ ἐξετάζει τί ἐστὶ τὸ καθόλου εἶναι καὶ κατὰ τίνας νόμους συνάπτονται καὶ ἐξελίσσονται τὰ ὄντα. Ἤτοι ἡ γενικὴ Φιλοσοφία εἶναι τὸ μὲν Γνωσιολογία ἢ θεωρία τῆς γνώσεως, τὸ δὲ Μεταφυσικὴ ἀσχολουμένη περὶ τὴν λύσιν τῶν τριῶν προβλημάτων ἤτοι τοῦ ὀντολογικοῦ (τ. ἔ. ἐξετάζει τὰ τελευταῖα στοιχεῖα ἐξ ὧν ἀποτελεῖται ὁ κόσμος), τοῦ θεολογικοῦ καὶ τοῦ ψυχολογικοῦ ἢ ἀνθρωπολογικοῦ.

2. Ἡ δὲ εἰδικὴ ἢ ἐφηρμοσμένη Φιλοσοφία ἐξετάζει καὶ τὰς ἀρχὰς τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν. Οὕτω δὲ περιλαμβάνει οὐ μόνον πάντας τοὺς ἐπὶ μέρους φιλοσοφικοὺς κλάδους, τοὺς ἐκπαλαι ἀποτελοῦντας τὸν κύκλον τῶν εἰδικῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν ἤτοι τῆς λογικῆς, τῆς ψυχολογίας, τῆς ἠθικῆς, τῆς καλολογίας, ἀλλὰ καὶ τὴν Φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου, τῆς πολιτείας, τῆς ἱστορίας, τῆς φύσεως, τῆς γλώσσης, τῆς θρησκείας καὶ τῆς κοινωνιολογίας. Ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης πᾶσα ἐπιστήμη καὶ αὐτὰ τὰ μαθηματικὰ καὶ αἱ τέχναι ἔχουσι τὸ φιλοσοφικὸν αὐτῶν μέρος. Καὶ ἡ ἐφηρμοσμένη φιλοσοφία ἐξετάζουσα τὴν ἀρχήν, τὴν οὐσίαν, τὸ περιεχόμενον, τὴν ἀξίαν, τὸν σκοπὸν τοῦ δικαίου ἢ τῆς πολιτείας ἢ τῆς θρησκείας κλπ. παρουσιάζεται ὡς Φιλοσοφία τοῦ δικαίου ἢ τῆς πολιτείας ἢ τῆς θρησκείας κλπ.

---

(18) Πρβλ. Πλάτωνος Φαῖδρον 278 καὶ Παρμενίδην 134.

3. Ἐντεῦθεν πρὶν ἡ ἐπιφανῇ ἡ Θεολογία, ἡ Φιλοσοφία ἐκλήθη ἐπιστήμη τῶν ἐπιστημῶν, διότι περιλαμβάνει μὲν ὁλόκληρον τὸ πεδίον τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως συνηρθρωμένον εἰς ἓν σύνολον, ἀναζητεῖ δὲ τὸ ὄντως Ὄν, ἐξ οὗ προῆλθον τὰ ἐπὶ μέρους ὄντα, ἐνῶ τῶν λοιπῶν ἐπιστημῶν ὑποκείμενον ἐρεύνης τυγχάνουσιν ὡρισμένοι κύκλοι τῶν ἐπὶ μέρους ὄντων, οἷον τῆς Φυσικῆς τὰ φυσικὰ φαινόμενα, τῆς Φυσικῆς ἱστορίας τὰ φυσικὰ ὄντα, τῆς Ἰατρικῆς τὰ φαινόμενα τοῦ ἀνθρωπίνου ὀργανισμοῦ κλπ. Ἐπὶ πλέον ἐνῶ αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ἄμεσα καὶ προσεχῆ αἴτια, ἡ Φιλοσοφία ἀναζητεῖ τὸ πρῶτον καὶ ὕψιστον αἴτιον τοῦ παντὸς ἐπιγινώσκουσα οὕτω τὰ ὄντα οὐχὶ ἐκ τῶν ἐγγυτέρων, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀπωτέρων, ἐκ τῶν ὑψίστων καὶ πρώτων αἰτιῶν ἢ ἀρχῶν. Ζητεῖται ἤδη τίς ἡ σχέσις τῆς Θεολογίας πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν.

4. Εἴπομεν ἤδη, ὅτι ἡ Θεολογία ὡς ἔχουσα τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς δεδομένον ἐκ θείας αὐθεντίας καὶ ὡς ἀποβλέπουσα εἰς πρακτικὸν σκοπὸν δύναται νὰ καταλεχθῇ καὶ μεταξὺ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Δέον ὅμως νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἔχει χαρακτῆρα οὐσιωδῶς διάφορον τῶν λοιπῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ Νομική, ἡ Ἰατρική, αἱ Φυσικαὶ ἐπιστῆμαι,ἡ Φιλολογία, ἡ Ἱστορία δύνανται καὶ αὐταὶ νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς θετικαὶ ἐπιστῆμαι, διότι καὶ αὐταὶ ἔχουσιν ἔξωθεν ἐξ ἀνθρωπίνης αὐθεντίας ἢ ἱστορικῶς ἢ φυσικῶς δεδομένον τὸ ὑποκείμενον αὐτῶν. Ἀλλ' αἱ τελευταῖαι αὗται ἐπιστῆμαι, ἐφ' ὅσον τὸ ὑποκείμενον αὐτῶν δὲν εἶναι δεδομένον αὐταῖς ἐκ θείας αὐθεντίας, ἀλλὰ παρέχεται εἰς αὐτὰς εἴτε ὑπὸ τῆς ἱστορικῆς εἴτε ὑπὸ τῆς φυσικῆς πραγματικότητος, ἔχουσι πᾶσαν ἐλευθερίαν νὰ ἐρευνῶσιν αὐτὸ καὶ διὰ τῶν νόμων, οἵτινες καθορίζουσι τὰ φαινόμενα τοῦ πνευματικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου νὰ καθιστῶσι καταληπτὸν καὶ προσιτὸν τοῦτο εἰς τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν. Ἐντεῦθεν αἱ ἐπιστῆμαι αὗται δὲν ἔρχονται εἰς πραγματικήν τινα καὶ ἀσυμβίβαστον σύγκρουσιν πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν. Ἡ Φιλοσοφία διακρίνεται ἀπὸ τὰς θετικὰς ἐπιστήμας, διότι δημιουργεῖ αὐτὴ τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ καθαροῦ λόγου, προσλαμβάνει δὲ ἔξωθεν μόνον ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζονται σύμφωνα πρὸς τοὺς νόμους τῆς σκέψεως καὶ πρὸς τὴν λογικήν, οὕτως ὥστε περιλαμβάνει ὡς ὀργανικὸν σύνολον ὁλόκληρον τὸ πεδίον τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως συνηρθρωμένον εἰς ἓν σύνολον διὰ τῆς λογικῆς τοῦ πνεύματος. Αἱ θετικαὶ λοιπὸν ἐπιστῆμαι, οὐ μόνον δὲν διάκεινται ἐχθρικῶς πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν, ἀλλὰ μᾶλλον ἐξαρτῶνται ἐξ αὐτῆς, ἐφ' ὅσον ἐκ τοῦ ὠργανωμένου συστήματος τῆς γνώσεως τοῦ περιλαμβανομένου ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ ἀπορρέουσιν αἱ ἀρχαὶ καὶ αἱ ἰδέαι αἱ ἀνήκουσαι εἰς τὰ ἐπὶ μέρους πεδία, μὲ τὰ ὁποῖα αἱ ἐπιστῆμαι αὗται ἀσχολοῦνται. Εἰς τὰς λεπτομερειακὰς καὶ εἰδικὰς ἐρεύνας των αἱ ἐπιστῆμαι αὗται, δέον νὰ διακρατῶσι τὰς φιλοσοφικὰς ταύτας ἀρχὰς καὶ μεθόδους ὡς καθοδηγοὺς ἀστέρας, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς δὲ τῶν ἀρχῶν τούτων καθίστανται αἱ ἐπιστῆμαι αὗται

ἱκαναὶ νὰ λύωσι τὰ ἐπιστημονικὰ προβλήματα τὰ σχετιζόμενα πρὸς τὸ ἴδιον ἑκάστης ὑποκείμενον. Ὅλαι δὲ αὐταὶ αἱ ἐπὶ μέρους ἐπιστῆμαι, μόνον καθ' ὅσον τὰ προϊόντα αὐτῶν κρινόμενα ὑπὸ τῆς Φιλοσοφίας εὑρίσκονται ὡς ὄντως ἐπιστημονικά, δύνανται νὰ ἀξιώσωσι τὸ ὄνομα τῆς ἐπιστήμης ἐνώπιον τοῦ κριτηρίου τῆς Φιλοσοφίας. Ἡ Φιλοσοφία ἐξελέγχει τὴν μέθοδον, ἣν ἀκολουθοῦσι, καὶ τὰς προϋποθέσεις ἐξ ὧν ὁρμῶνται αἱ ἄλλαι ἐπιστῆμαι καὶ ἀποφαίνεται ἂν αἱ προϋποθέσεις αὗται δύνανται ὄντως νὰ ἰσχύωσιν ὡς γνώσεις. Δικαιοῦται δὲ νὰ πράξῃ τοῦτο ἡ Φιλοσοφία, διότι τὴν μέθοδον καὶ τὰς προϋποθέσεις αὐτῶν ἐκ τῆς Φιλοσοφίας δανείζονται αἱ ἐπιστῆμαι αὗται. Ἀρχικῶς εἰς τὴν Φιλοσοφίαν ἀνῆκον αἱ ἐπιστῆμαι αὗται καὶ ἐκ τῆς Φιλοσοφίας ἀπεσπάσθησαν, ἀποτελέσασαι ἰδίαν ἑκάστη ἐπιστήμην, καὶ καταλιποῦσαι ὡς μόνον ὑποκείμενον τῆς Φιλοσοφίας τὴν Γνωσιολογίαν, τὴν Λογικήν, τὴν Ψυχολογίαν καὶ τὴν Μεταφυσικήν.

5. Ἄλλως ὅμως ἔχει τὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὴν Θεολογίαν, ἥτις οὐδέποτε ὑπῆρξε κυριολεκτικῶς μέρος τῆς Φιλοσοφίας, ἔχει δὲ τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς ἐκ θείας αὐθεντίας, οὐχὶ ἁπλῶς ὥς τι ἱστορικῶς δεδομένον αὐτῇ, ἀλλ' ὡς ἱστορικῶς ἀποκεκαλυμμένον ἐκ Θεοῦ. Τὴν περὶ τοῦ ὄντως Ὄντος γνῶσιν αὐτῆς, τὴν περὶ τοῦ Παντὸς θεωρίαν, τὴν περὶ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, τὴν περὶ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου καὶ περὶ τῆς συστάσεως αὐτοῦ, τὴν περὶ τοῦ τελικοῦ αἰτίου τῶν πάντων γνῶσιν καὶ πληροφορίαν αὐτῆς ἡ Θεολογία δὲν ἀποκτᾷ διὰ τῶν ἐκζητήσεων τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ἀλλὰ προσλαμβάνει αὐτὴν ἑτοίμην καὶ πλήρη διὰ τῆς πίστεως πρὸς τὰς ἐκ θείας ἀποκαλύψεως ἀληθείας. Εἶναι λοιπὸν ἡ Θεολογία ὅλως ἀνεξάρτητος τῆς Φιλοσοφίας.

6. Ὁ Zöcker[19]) χαρακτηρίζων ὀρθῶς τὴν Φιλοσοφίαν καὶ τὴν Θεολογίαν ὡς καθολικὰς ἐπιστήμας, τὰς δὲ λοιπὰς ἐπιστήμας ὡς μερικὰς τοιαύτας ἐπεχείρησεν ἀρκούντως ἐπιτυχῶς νὰ παρουσιάσῃ τὰς σχέσεις τῶν δύο πρώτων πρὸς τὰς τελευταίας. Ἡ Θεολογία λόγῳ τῆς θεοκεντρικῆς ἀφετηρίας αὐτῆς δράττεται τῆς ὅλης τάξεως τῆς φυσικῆς καὶ πνευματικῆς ζωῆς ἄνωθεν· ἡ Φιλοσοφία λόγῳ τῆς ἀνθρωποκεντρικῆς ἀφετηρίας αὐτῆς δράττεται τοῦ παντὸς κάτωθεν. Ἡ Θεολογία συγκροτεῖ τὴν καθολικὴν περὶ Θεοῦ καὶ τοῦ κόσμου θεωρίαν αὐτῆς ὁρμωμένη ἐκ τῆς πίστεως εἰς τὴν ἄνωθεν ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν. Ἡ Φιλοσοφία οἰκοδομεῖ ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω, χρησιμοποιοῦσα δὲ τὰς δυνάμεις τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ ἀναλύουσα τὴν ἀνθρωπίνην συνείδησιν καταλήγει, ἀφοῦ διέλθῃ δι' ὅλων τῶν σφαιρῶν τῆς πραγματικῆς καὶ ἰδανικῆς γνώσεως, εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ Θοῦ ὡς τὴν ὑψίστην πασῶν τῶν ἰδεῶν. Πρὸς ἀποσάφησιν δὲ τῶν ἀνωτέρω ὁ Zöcker παρέχει τὸν ἀκόλουθον πίνακα:

---

(19) Handbuch der Theolog. Wissenschaften ἔκδ. β (1884) σελ. 17. Παρὰ Räbiger ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 325.

(Θεός) Θεολογία

('Ο φυσικὸς κόσμος) Αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι.	('Η πνευματικὴ ζωή) Πνευματικαὶ καὶ ἱστορικαὶ ἐπιστῆμαι.
Α' Θεωρητικαί. Β' Πρακτικαὶ Μαθηματικὴ Ἰατρικὴ Ἀστροφυσικὴ Γεωπονικὴ	Α' Θεωρητικαί. Β' Πρακτικαὶ Φιλολογία. Πολιτικὴ Οἰκονομία
Γεωφυσικὴ Τεχνικαὶ Χημεία Βιολογία Ἱστορία Νομικὴ	Ἐθνολογία Γλωσσολογία.

("Ανθρωπος) Φιλοσοφία

Τὸ διάγραμμα τοῦτο ὀρθὸν κατὰ τὰς γενικὰς αὐτοῦ γραμμὰς καὶ μόνον ἀπηρχαιωμένον ὡς πρὸς τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν ἐπὶ μέρους ἐπιστημῶν, παρουσιάζει ἀρκούντως παραστατικῶς τὴν ὁδόν, ἣν ἀκολουθοῦσιν ἑκατέρα τῶν δύο καθολικῶν ἐπιστημῶν, ἤτοι ἡ Θεολογία καὶ ἡ Φιλοσοφία.

7. Καίπερ ὅμως διακεκριμέναι καὶ ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων αἱ δύο αὗται ἐπιστῆμαι, δύνανται νὰ διατελῶσι εἰς ἁρμονικὰς πρὸς ἀλλήλας σχέσεις. Τοῦτο δέ, διότι αἱ ἐκ τοῦ καθαροῦ λόγου καὶ αἱ ἐκ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἀλήθειαι ἀδύνατον εἶναι νὰ ἀντιφάσκωσι πρὸς ἀλλήλας, ἐφ' ὅσον καὶ τὸ ἀνθρώπινον λογικὸν καὶ ἡ ὑπερφυσικὴ ἀποκάλυψις εἰς τὸν Θεὸν ἔχουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, καὶ ὁ Θεὸς εἶναι ἡ ἀλήθεια, πάντα δὲ τὰ εἴδη τῆς ἀληθείας ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐκπηγάζουσι. Τὸ λεχθὲν ἐν παλαιοτέροις χρόνοις ὑπὸ τοῦ Δούνς Σκώτου, ὅτι τὸ φιλοσοφικῶς ἀληθὲς δύναται νὰ εἶναι θεολογικῶς ψευδὲς καὶ τἀνάπαλιν, στηρίζεται ἐπὶ σαθρᾶς βάσεως. Ἡ παρεξήγησις δ' αὕτη ἐδημιουργήθη ἐκ παραγνωρίσεως μὲν τῶν πραγματικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου, ὅστις οὐδέποτε παύει νὰ εἶναι πεπερασμένος, ἐκ πεπλανημένου δὲ χαρακτηρισμοῦ τῶν ὑπὲρ λόγον καὶ ὑπὲρ κατάληψιν ἀληθειῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ὡς παρὰ λόγον καὶ ἀντιφασκουσῶν πρὸς τὸν ὀρθὸν ἀνθρώπινον λόγον. Ἀλλὰ τὸ ὑπὲρ λόγον δὲν ταυτίζεται πρὸς τὸ παρὰ λόγον. Ὅ,τι ὁ μικρὸς παῖς δὲν δύναται νὰ ἐννοήσῃ, δὲν ἔπεται, ὅτι εἶναι παράλογον, διότι ὅταν ὁ νοῦς τοῦ μικροῦ παιδὸς ὡριμάσῃ, θὰ εὕρῃ αὐτὸ λογικὸν καὶ προσιτὸν εἰς τὴν ὡρίμον διάνοιαν αὐτοῦ. Τοῦτ' αὐτὸ ἰσχύει καὶ γενικώτερον ὡς πρὸς τὸν πεπερασμένον ἀνθρώπινον λόγον, ὁ ὁποῖος πάντοτε θὰ παραμένῃ ἀσθενὴς καὶ ἐγκεκλεισμένος ἐντὸς ὁρίων, οὐχὶ ἀπεριορίστων.

8. Ἡ ἀληθὴς λοιπὸν Φιλοσοφία, ἡ ἐπιγινώσκουσα τὰ ὅρια τοῦ πεπερασμένου ἀνθρωπίνου λόγου, ἥτις τοῦ γνῶθι σαυτὸν ἐφικνουμένη δὲν διστάζει μετὰ τοῦ μεγίστου τῶν φιλοσόφων νὰ συνομολογήσῃ ὅτι «ἓν οἶδα, ὅτι οὐδὲν οἶδα», δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ συγκρουσθῇ πρὸς τὴν Θεολογίαν, ἀλλ' ὅλως τοὐναντίον καὶ σπουδαίας ὑ-

πηρεσίας δύναται νὰ προσφέρῃ εἰς αὐτήν. Αἱ ὑπηρεσίαι δ' αὗται εἶναι τοῦτο μὲν εἰδολογικαί, τοῦτο δὲ πραγματικαί. Καὶ εἰδολογικαὶ μὲν εἶναι αἱ ἐκ τῆς Φιλοσοφίας παρεχόμεναι εἰς τὴν Θεολογίαν ὠφέλειαι, διότι ἡ Φιλοσοφία, διδάσκουσα τὸ λογικῶς διανοεῖσθαι καὶ μεθοδικῶς ἐρευνᾶν, ὑπηρετεῖ ἡμῖν εἰς ἐπιστημονικὴν τῆς Θεολογίας μόρφωσιν καὶ συστηματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ διάρθρωσιν τῶν ἐν τῇ Γραφῇ ὑπὸ μορφὴν συνεπτυγμένην ἐγκατεσπαρμένων ἐδῶ καὶ ἐκεῖ θείων ἀληθειῶν. Πραγματικὴ δὲ εἶναι ἡ ἐκ τῆς Φιλοσοφίας προσποριζομένη εἰς τὴν Θεολογίαν ὠφέλεια, ἐφ' ὅσον περιορίζεται εἰς τὸν ἴδιον αὐτῆς κύκλον, τὸν περιλαμβάνοντα τὰς διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου συλλαμβανομένας ἀληθείας τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως καὶ δὲν ἐπιχειρεῖ νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὸν εὐρύτερον κύκλον τὸν περιλαμβάνοντα καὶ τὰς ὑπερκειμένας τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου μυστηριώδεις ἀληθείας τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, οἷαι αἱ περὶ Τριάδος, ἐνανθρωπήσεως κλπ. ἀλήθειαι, τὰς ὁποίας προσλαμβάνει ὁ ἀνθρώπινος λόγος διὰ μόνον τῆς πίστεως.

9. Οὕτως ἡ Φιλοσοφία, ἐφ' ὅσον ἀποδεικνύει ὅτι ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ φαινόμενον καθολικὸν ἔχον τὴν αἰτίαν αὐτοῦ εἰς αὐτὴν τὴν ἐνδοτέραν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, παρέχει τὴν μαρτυρίαν αὐτῆς περὶ τῆς πραγματικότητος ζῶντος ἐν τῇ Θεολογίᾳ στοιχείου, ἀποτελοῦντος τὴν προϋπόθεσιν τῆς ὑπάρξεως τῆς Θεολογίας. Ἀλλ' ἐὰν φιλοσόφημά τι ἐκλάβῃ τὴν θρησκείαν ὡς πλάνην τινὰ καὶ φαντασιοπληξίαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, καὶ τὸν Χριστιανισμὸν ὡς ἀπηρχαιωμένην τινὰ θεωρίαν περὶ τοῦ κόσμου, κατ' ἀνάγκην ἀνακύπτει σύγκρουσις μεταξὺ Θεολογίας καὶ τοῦ φιλοσοφήματος τούτου. Δεδομένου ὅμως, ὅτι ἡ Φιλοσοφία ἀπὸ τοῦ Ἐγέλου καὶ ἐντεῦθεν ἐξῃρθη ὑπὲρ τὰς περὶ θρησκείας ἐπιπολαίας παλαιοτέρας ἐκδοχάς, ἀνεγνώρισε δὲ τὴν θρησκείαν ὡς ζῶσαν δύναμιν, ἐδημιουργήθη Φιλοσοφία τῆς θρησκείας τείνουσα ν' ἀποδείξῃ τὴν πραγματικὴν καὶ ἀληθῆ φύσιν τῆς θρησκείας δι' ἱστορικῆς καὶ θεωρητικῆς ἐρεύνης. Τοιαύτη Φιλοσοφία τῆς θρησκείας εὑρίσκεται εἰς στενὴν καὶ ζωτικὴν σχέσιν πρὸς τὴν Θεολογίαν, τὰ πορίσματα δ' αὐτῆς πρέπει νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψει ἡ Θεολογία. Ἐὰν ὅμως ἐκ διαφόρων διευθύνσεων ἐκδηλοῦται ἡ ἐπιθυμία, ὅπως ἡ Θεολογία ὡς κεχωρισμένη ἐπιστήμη καταλυθῇ καὶ συγχωνευθῇ πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, ὑποκαθιστῶσαν αὐτὴν καὶ ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, τότε κατὰ τῶν ἀξιώσεων τούτων ἡ Θεολογία ὀφείλει νὰ ἀντιτάξῃ τὰς ἐντόνους διαμαρτυρίας της. Διότι ἡ Θεολογία, ὡς εἴπομεν ἤδη, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐνασχολεῖται μὲ εὐρύτερον πεδίον γνώσεως, ὅπερ περιλαμβάνει καὶ τὰς ὑπὲρ λόγον ἀληθείας τῆς ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως, εἶναι καὶ ἐπιστήμη θετικὴ συμφώνως πρὸς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸν σκοπὸν αὐτῆς, ἱσταμένη εἰς σχέσιν στενὴν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, πρὸς τὴν ὁποίαν προσφέρει καὶ ὑπηρεσίας πρακτικάς, ἐνῷ ἡ Φιλοσοφία ἐξετάζει τὸ φαινόμενον τῆς θρησκείας γενικῶς

χωρὶς νὰ περιορίζεται εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ χωρὶς νὰ ἔρχεται εἰς σχέσιν πρὸς οἱονδήποτε ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου θὰ καθίστατο εἰς αὐτὴν δυνατὸν τὴν περὶ θρησκείας θεωρίαν της νὰ μεταφέρῃ εἰς τὴν πρακτικὴν ζωήν.

10. Ὡσαύτως ἐὰν ἡ Φιλοσοφία διὰ τῶν ἐλευθέρων ἐρευνῶν αὐτῆς κατέληγεν εἰς καθολικὸν συμπέρασμα, ὅτι δέον ν' ἀποκηρυχθῇ ἡ θρησκεία, ἢ τοὐλάχιστον νέα τις θρησκεία δέον ν' ἀντικαταστήσῃ τὸν Χριστιανισμόν, τότε τὸ καθῆκον τῆς Θεολογίας εἶναι νὰ ὀρθωθῇ ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ νὰ ὑπενθυμίσῃ εἰς τὴν Φιλοσοφίαν, ὅτι δύναται μὲν νὰ δημιουργήσῃ θεωρίαν περὶ θρησκείας, οὐχὶ ὅμως καὶ θρησκείαν, ὅτι δύναται νὰ συστήσῃ φιλοσοφικὴν σχολήν, οὐχὶ ὅμως καὶ θρησκευτικὴν κοινωνίαν. Ἐὰν ὅμως ἐξ ἄλλου ἡ Φιλοσοφία συμφωνῇ μετὰ τῆς Θεολογίας ἐν τῇ ἀναγνωρίσει τῆς θρησκείας καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ, τότε ἡ Θεολογία θὰ δεχθῇ τὴν φιλοσοφικὴν μαρτυρίαν ὡς τὴν ὑψίστην ἐπιβεβαίωσιν τοῦ πρακτικοῦ της προγράμματος καὶ θὰ ζητήσῃ νὰ ποριοθῇ ἐκ τῆς Φιλοσοφίας τὴν μεγίστην δυνατὴν ἐκμετάλλευσιν. Ἐννοεῖται ὅτι ἡ Θεολογία ἐκμεταλλευομένη τὰ πορίσματα ὑγιοῦς Φιλοσοφίας, δὲν πρέπει νὰ λησμονῇ καὶ τὸν πρακτικὸν αὐτῆς σκοπόν, τὸν ἀναφερόμενον εἰς τὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν οὐχὶ μόνον ὡς θεωρίαν, ἀλλὰ καὶ ὡς δύναμιν ζωῆς εἰς σωτηρίαν παντὶ τῷ πιστεύοντι. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ Θεολογία δὲν ἀποτελεῖ μόνον πρακτικὴν ἐπιστήμην, ἀλλὰ καὶ ἐξετάζει τὸν Χριστιανισμὸν καθ' ὅλον αὐτοῦ τὸ πλάτος καὶ βάθος διὰ τῶν αὐτῶν μεθόδων καὶ ἀρχῶν, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ καὶ ἡ Φιλοσοφία, εἶναι ὑποχρεωμένη καὶ ἡ Φιλοσοφία, ὅταν ἀσχολῆται ἐπὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας, νὰ ἐξετάζῃ τὸ θέμα αὐτῆς τοῦτο δι' εἰδικῆς θεολογικῆς ἐρεύνης, νὰ μὴ παραθεωρῇ δὲ καὶ τὰς κεντρικὰς γραμμὰς τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας, διότι ἄλλως εἶναι ἐκτεθειμένη εἰς τὸν βέβαιον κίνδυνον νὰ ἐκτραπῇ εἰς πλάνας, ἀπομακρυνούσας αὐτὴν τῆς ἀληθείας. Πόσον δὲ ὁ ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς κοσμοθεωρίας παρεχόμενος εἰς τοὺς φιλοσοφοῦντας μίτος πρὸς καθοδήγησιν αὐτῶν ἐν τῇ πρὸς ἐξεύρεσιν τῆς ἀληθείας ὁδῷ αὐτῶν καθίσταται ἐν αὐταῖς φωτεινότατος λύχνος, καταφαίνεται, ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψει, ὅτι ὁ μικρὸς παῖς, ὁ ἐκδιδαχθεὶς ὑπὸ τῆς στοιχειώδους χριστιανικῆς κατηχήσεως τὰς θεμελιώδεις ἀληθείας τῆς πίστεως, γνωρίζει πολὺ περισσότερα περὶ τῶν ἀπασχολησάντων τὴν φιλοσοφικὴν σκέψιν προβλημάτων παρ' ὅσα ἐγνώρισαν οἱ μεγάλοι τῆς ἀρχαιότητος φιλόσοφοι, οἱ Πυθαγόρας, Σωκράτης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης, οἱ κλεῖσαντες τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα. Τὴν διαφορὰν τὴν ὑπάρχουσαν μεταξὺ Φιλοσοφίας καὶ Θεολογίας ἄριστα καταδεικνύει καὶ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς λέγων ἐν Στρωματέων βιβλ.Α' (20)· «χωρίζεται ἡ ἑλληνικὴ ἀλήθεια τῆς καθ' ἡμᾶς καὶ μεγέ-

(20) Κεφ. 20 Βεπ 7, 275.

θει γνώσεως καὶ ἀποδείξει κυριωτέρᾳ καὶ θείᾳ δυνάμει καὶ τοῖς ὁμοίοις». Τὰς δ' ἐκ τῆς Φιλοσοφίας ὠφελείας ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν αὐτάρκειαν τῆς Θεολογίας καθορίζει ἀλλαχοῦ ὡς ἑξῆς: «Αὐτοτελὴς μὲν καὶ ἀπροσδεὴς ἡ κατὰ τὸν Σωτῆρα διδασκαλία, δύναμις οὖσα καὶ σοφία τοῦ Θεοῦ, προσιοῦσα δὲ φιλοσοφία ἡ Ἑλληνική, οὐ δυνατωτέραν ποιεῖ τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' ἀδύνατον παρέχουσα τὴν κατ' αὐτῆς σοφιστικὴν ἐπιχείρησιν καὶ διακρουομένη τὰς δολερὰς κατὰ τῆς ἀληθείας ἐπιβουλάς, φραγμὸς οἰκεῖος εὕρηται καὶ θρίγμὸς εἶναι τοῦ ἀμπελῶνος»([21]).

11. Συμπεραίνοντες, λέγομεν, ὅτι αἱ ἄλλαι μὲν ἐπιστῆμαι οὐδὲν ἴσως ἔχουσι ν' ἀντιτάξωσι κατὰ τῆς κυριαρχίας τῆς Φιλοσοφίας, δύνανται δὲ καὶ ἐν πολλοῖς ὀφείλουσι νὰ παραδεχθῶσι τὰς συμβουλὰς αὐτῆς καὶ ν' ἀκολουθήσωσιν αὐτάς. Ἡ Θεολογία ὅμως δὲν ἀναμένει τὴν ἐκ τῆς Φιλοσοφίας τελεσίδικον ἀπόφασιν περὶ τῶν ἐξαγομένων αὐτῆς. Ἀντλοῦσα τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἐκ τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἥτις εἶναι ἀλάθητος, ἔχει λελυμένα τὰ προβλήματα τὰ περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς φύσεως αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ περὶ τελικοῦ σκοποῦ τοῦ κόσμου, περὶ ἃ καταγίνεται διὰ τῆς χρήσεως τοῦ ὀρθοῦ λόγου ἡ Φιλοσοφία, ἐρευνᾷ δὲ τὴν χριστιανικὴν πίστιν οὐ μόνον ὡς κοσμοθεωρίαν, ἀλλὰ μάλιστα καὶ κυρίως ὡς ζωήν. Ἀποτεινομένη δὲ πρὸ παντὸς εἰς τὴν βούλησιν καὶ τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου ζητεῖ νὰ θεραπεύσῃ τὰς πνευματικὰς ἀνάγκας αὐτοῦ. Δὲν σκοπεῖ ἡ Θεολογία νὰ περιγράψῃ τὸν κόσμον καὶ τὰς μερικὰς αὐτοῦ αἰτίας, ἀφίνουσα τὸ πεδίον τοῦτο εἰς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας. Ζητεῖ νὰ δείξῃ τὴν σχέσιν τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπον καὶ νὰ ἐξυψώσῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς πεπερασμένης σφαίρας τοῦ αἰσθητοῦ εἰς τὴν ἀϊδιότητα τοῦ ὑπὲρ αἴσθησιν κόσμου, δεικνύουσα εἰς αὐτὸν ὅτι τὸ πολίτευμα αὐτοῦ ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει. Τὸ ἰδεῶδες πάσης ἐπιστήμης, καθὼς καὶ τῆς Φιλοσοφίας, ὂν ἀνθρωποκεντρικὸν καὶ ἀποσκοποῦν εἰς τὸν ἄνθρωπον κατὰ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ φυσικὴν ζωήν, περιορίζεται μόνον ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ. Τοὐναντίον τὸ ἰδεῶδες τῆς θρησκείας καὶ τῆς Θεολογίας ὡς ἐπιστήμης τῆς τελειοτάτης θρησκείας ἄρχεται μὲν ἐντεῦθεν, ἐκτείνεται δὲ καὶ πραγματοποιεῖται πέραν τοῦ κόσμου, ἐν τῇ μενούσῃ καὶ τῇ τοὺς θεμελίους ἐχούσῃ πόλει ἧς τεχνίτης καὶ δημιουργὸς ὁ Θεός.

---

(21) Αὐτοθ. 275 - 276.

ΜΕΡΟΣ ΕΙΔΙΚΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

ΕΞΗΓΗΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Προθεωρία τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας.

1. Ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία ἥτις ἀποτελεῖ τὴν ὁμολογίαν μὲν τῆς Ἐκκλησίας, τὸ ὑποκείμενον δὲ τῆς Θεολογίας, ἐδόθη εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν Θεολογίαν ἐν τῇ διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ θείᾳ Ἀποκαλύψει. Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἐνεφανίσθη ἐν μέσῳ τοῦ λαοῦ του ὡς ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦ ὁποίου νέα θρησκευτικὴ ζωὴ ἐθεμελιώθη μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, εὐθὺς δὲ ὡς κατέστησε γνωστὸν εἰς τὸ περιβάλλον αὐτοῦ διὰ τοῦ λόγου του καὶ τοῦ τελείου βίου του τὸ ἐν αὐτῷ πλήρωμα τῆς θείας ζωῆς, ἡ προσωπικότης Του ἤρχισε νὰ ἀσκῇ ἰσχυρὰν καὶ μοναδικὴν ἐπίδρασιν εἰς τὸν κύκλον τῶν πιστῶν ἀκολούθων καὶ μαθητῶν αὐτοῦ, τῶν διὰ τῆς πίστεως προσοικειωθέντων αὐτὸν καὶ τὴν διδασκαλίαν αὐτοῦ. Θέμενος δὲ τὰ αἰώνια θεμέλια τῆς Ἐκκλησίας αὐτοῦ ἀπετέλεσεν αὐτὸς τὴν κεφαλὴν αὐτῆς, οἱ δὲ πρῶτοι μαθηταί του τὴν πρώτην Ἐκκλησίαν. Τὰ πρῶτα ταῦτα μέλη τῆς Ἐκκλησίας μετὰ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνάληψιν τοῦ Κυρίου ἐξουσιοδοτηθέντα ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἐμφορούμενα ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐπεδόθησαν εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ εἰς ὅσον τὸ δυνατὸν εὐρυτέρους κύκλους. Ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας, ἥτις ὑπῆρξεν ἡ κοιτὶς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐξηπλώθη ἡ νέα θρησκεία ἀνὰ σύμπαντα τὸν τότε γνωστὸν κόσμον, ἀπετελέσθησαν δὲ βαθμηδὸν καὶ ἐν βραχεῖ χρόνου διαστήματι πολυπληθεῖς ἐκκλησίαι ἐκ πιστῶν ἐξ Ἰουδαίων καὶ ἐξ ἐθνικῶν προερχομένων, τὰς ὁποίας συνέδεε πρὸς ἀλλήλας εἰς ἓν πνευματικὸν σῶμα ἡ ἑνότης τῆς πίστεως καὶ ἡ κοινωνία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καὶ κατ' ἀρχὰς μὲν ἡ διάδοσις τῆς νέας θρησκείας ἐγένετο διὰ τοῦ προφορικοῦ κηρύγματος τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν πρώτων μαθητῶν. Καθ' ὅσον ὅμως ἡ νέα ἐν Χριστῷ κοινωνία ἐπεξετείνετο εὐρύτερον, κατέστη ἀναγκαῖον, ἵνα οἱ λόγοι καὶ τὰ ἔργα τοῦ Σωτῆρος καταγραφῶσι καὶ εἰς συγγραφὰς εἰδικάς, διὰ τῶν ὁποίων ἡ περὶ Χριστοῦ ἀλήθεια θὰ διεδίδετο μὲν καὶ εἰς μέρη, ὅπου ἡ διὰ ζώσης διδασκαλία τῶν πρώτων κηρύκων δὲν εἶχε φθάσει, θὰ ἐστηρίζοντο δὲ καὶ αἱ Ἐκκλησίαι, τὰς ὁποίας αὐτοπροσώπως εἶχον ἱδρύσει οὗτοι, δι'

ἐπιστολῶν αὐτῶν ὑπομιμνησκουσῶν αὐταῖς τὰς κεντρικὰς καὶ θεμελιώδεις γραμμὰς τοῦ προφορικοῦ τῶν κηρύγματος. Οὕτω βαθμηδὸν ἐγεννήθησαν αἱ συγγραφαί, αἵτινες ἐγκαίρως εἰς ἓν ὅλον συλλεγεῖσαι ἀπετέλεσαν τὸν κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης. Τὰ ἱερὰ ταῦτα συγγράμματα, τὰ εἰς τὴν ἱδρυμένην ἤδη Ἐκκλησίαν παραδοθέντα καὶ ἔχουσαν ἤδη ἀρκούντως μεμορφωμένην συνείδησιν πίστεως ἐκ τῆς προφορικῆς παραδόσεως τῶν ἀποστόλων, ἀπετέλεσαν μετὰ τῆς ἀγράφου ταύτης παραδόσεως τῶν ἀποστόλων τὰς ἰσοκύρους πηγὰς καὶ τὸν θεόπνευστον κανόνα τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τοῦ χριστιανικοῦ βίου.

2. Ἀλλ' ὁ αὐτὸς Θεὸς ὁ ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν λαλήσας καὶ ἀποκαλύψας ἑαυτὸν εἰς ἡμᾶς διὰ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ, παλαιότερον διετέλει εἰς εἰδικὴν σχέσιν πρὸς τὸν λαὸν ἐκεῖνον, ἐξ οὗ προῆλθε τὸ κατὰ σάρκα καὶ ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐγεννήθη ὁ Χριστός. Ἐξ ὅλων τῶν λαῶν ὁ Θεὸς ἐξέλεξε τὸ Ἰουδαϊκὸν ἔθνος ὡς λαὸν περιούσιον αὐτοῦ, μεθ' οὗ συνῆψε διαθήκην καὶ κατέστησε φορέα καὶ κληρονόμον τῶν ἐξαιρέτων ἐπαγγελιῶν του. Αἱ ἀποκαλύψεις, αἵτινες ἐγένοντο ἐξ ἀρχῆς καὶ κατὰ διαφόρους ἐποχὰς εἰς τὸν λαὸν τοῦτον διὰ τῶν πατριαρχῶν, τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν κατὰ καιροὺς προφητῶν, κατεγράφησαν εἰς βιβλία, τὰ ὁποῖα οἱ θεόπνευστοι συγγραφεῖς αὐτῶν παρέδωκαν εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν συναγωγὴν ὡς βιβλία ἅγια κληροδοτηθέντα αὐτῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Καὶ τὰ βιβλία ταῦτα ἐπισυναχθέντα εἰς ἓν ἀπετέλεσαν τὸν κανόνα τῆς Π. Διαθήκης. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ πρώτη Ἐκκλησία ἐγεννήθη ἐν μέσῳ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, δὲν εἶχε δὲ εἰσέτι ἀρχίσει ἡ συγγραφὴ τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης φυσικὸν ἦτο, τὰ θεόπνευστα ταῦτα βιβλία τῆς Π. Διαθήκης ν' ἀποτελέσωσι τὸν πρῶτον καὶ παλαιότερον ἱερὸν κῶδικα, τὸν ὁποῖον πρὸς οἰκοδομὴν ἑαυτῆς ἔθεσεν εἰς χρῆσιν ἡ πρώτη Ἐκκλησία. Τοσούτῳ δὲ μᾶλλον, ὅσον μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Χριστοῦ ἡ Π. Διαθήκη κατενοήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τὸ ἀληθινὸν φῶς τῆς χριστιανικῆς γνώσεως ὡς ἡ μεγάλη προφητεία ἡ ἀφορῶσα εἰς τὸν Χριστόν, ὡς ἡ παλαιὰ διαθήκη ἡ καταλήξασα εἰς τὴν καινὴν τοιαύτην. Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία μετ' ἀκριβῆ ἔρευναν καὶ ἐξέτασιν κατέληξε νὰ καθορίσῃ, ποῖα ἔτι τῶν φερομένων βιβλίων τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης εἶναι πράγματι θεόπνευστα καὶ ἔχουσι προφητικὴν καὶ ἀποστολικὴν προέλευσιν, συμπεριλαβοῦσα δὲ ἐν τῷ κανόνι τῆς Π. Διαθήκης καὶ τὰ λεγόμενα δευτεροκανονικά, ἀπέκλεισε τοῦ κανόνος τῆς Κ. Διαθήκης τὰ ἐπ' ὀνόματι ἀποστόλων καὶ ἀποστολικῶν ἀνδρῶν φερόμενα ψευδεπίγραφα καὶ ἀπόκρυφα, καθὼς καὶ ἄλλα τινὰ ἔργα, προερχόμενα ἐκ τῶν Ἀποστολικῶν Πατέρων (οἷα ὁ Ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βαρνάβα κλπ.) καὶ ἅτινα ἔν τισιν ἐπὶ μέρους ἐκκλησίαις εἶχον τεθῇ καὶ εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν. Ἡ ἐπίσημος ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀναγνώρισις τοῦ καταλόγου τῶν βιβλίων τῶν ἀποτελούντων τοὺς κανόνας τῆς

Π. καὶ Κ. Διαθήκης ἐγένετο ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ κυρίως ὑπὸ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ ἐν ἔτει 363 συνελθούσης συνόδου, ἐν δὲ τῇ Δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ ὑπὸ τῶν ἐν Ἱππῶνι κατὰ τὸ ἔτος 393 καὶ Καρθαγένῃ ἐν ἔτει 397 συνελθουσῶν συνόδων, οὕτω δὲ αἱ δύο Διαθῆκαι ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας ὡς περιέχουσαι τὴν μίαν προοδευτικῶς γενομένην θείαν Ἀποκάλυψιν καὶ ὡς ὁ ἱερὸς κανὼν τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ τοῦ χριστιανικοῦ βίου, τῶν Λουθηρανικῶν καὶ μετερρυθμισμένων ἐκκλησιῶν θεμένων ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ τὰ λεγόμενα δευτεροκανονικὰ βιβλία τῆς Π. Διαθήκης, ἅτινα χαρακτηρισθέντα ὑπ' αὐτῶν ὡς ἀπόκρυφα, ἐθεωρήθησαν ὡς ἔχοντα ἀξίαν τινὰ πρὸς ἰδιωτικὴν μόνον χρῆσιν.

3. Τὰ βιβλία ταῦτα τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης ἀποτελοῦσι τὸ κύριον ὑποκείμενον τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας. Ἔργον δὲ τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας τυγχάνει οὐχὶ ἁπλῶς τὸ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν Ἁγίαν Γραφήν, ἀλλ' ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἑρμηνείαν ταύτην νὰ προβάλῃ τὸν Χριστιανισμὸν κατὰ τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ πρωτοτυπίαν καὶ καθαρότητα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θεοπνεύστων τούτων συγγραφῶν, μὲ τὰς ὁποίας ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία ἀσχολεῖται, καὶ αἵτινες ἀποτελοῦσι τὰς πηγὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ. Χωρὶς νὰ διαμφισβητῇ ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία τὴν μεγάλην σημασίαν, ἣν ἔχουσι διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τὰ βιβλία τῶν δύο κανόνων τῆς Γραφῆς καὶ μὴ παραγνωρίζουσα, ὅτι ἰδίᾳ εἰς τὰ λεγόμενα ἐκφαντορικὰ χωρία τῆς Βίβλου τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸ δόγμα δέον νὰ ἔχῃ ὡς ὁδηγὸν ἐν ταῖς περὶ τὴν Βίβλον ἐκζητήσεσιν αὐτῆς τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ζῶσαν ἀποστολικὴν παράδοσιν, ἀντιμετωπίζει τὰς συγγραφὰς ταύτας καὶ ὡς φιλολογικὰ βιβλία καὶ προϊόντα, τῇ βοηθείᾳ τῶν ὁποίων ζητεῖ νὰ λύσῃ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἱστορικὰ προβλήματα, καὶ νὰ παράσχῃ τὴν ἀληθῆ ἐκδοχὴν περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν πρώτων κηρύκων αὐτοῦ ἀνόθευτον διατύπωσίν του καὶ πρωτοτυπίαν του. Οὕτως, ὅταν συναντᾷ τὸν Χριστιανισμὸν ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ὡς πρωτότυπον θρησκευτικὴν ζωὴν καὶ συνείδησιν, ἐμφανισθεῖσαν μεταξὺ ὡρισμένου λαοῦ, ἐξετάζει τὴν ὅλην ἀνάπτυξιν τοῦ λαοῦ τούτου, ἐν συναφείᾳ πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς ὁποίας δύναται ἡ νέα αὐτὴ ζωὴ νὰ κατανοηθῇ ὀρθότερον. Ἐκ τῆς ἱστορικῆς ταύτης ἐπόψεως ἡ Παλαιὰ Διαθήκη εὑρίσκεται ἐν στενῷ συνδέσμῳ πρὸς τὴν Καινὴν Διαθήκην. Καὶ αὐτὰ δὲ τὰ δευτεροκανονικά, καθὼς καὶ τὰ Ἀπόκρυφα ἔχουσι μεγίστην ἱστορικὴν σημασίαν διὰ τὴν Ἐξηγητικὴν Θεολογίαν. Ἀποτελοῦσι ταῦτα ἀξιόλογον βοήθημα πρὸς καλυτέραν κατανόησιν τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐνίοτε δὲ καὶ συμπληροῦσι σπουδαῖα κενὰ ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐξελίξει καὶ συχνάκις προάγουσιν ἱστορικὰς συμπτώσεις καὶ ἐνδείξεις, αἵτινες δὲν ἐξάγονται οὐδ' ἀπαντῶσιν εἰς τὰς κανονικὰς Γραφάς, ἢ τοὐλάχιστον συντελοῦσιν εἰς τὴν ἐπιβεβαίωσιν τῆς μεγάλης ἀξίας τῶν κανονικῶν συγγραφῶν. Οὕ-

τως εὐρὺς ὁρίζων διανοίγεται πρὸ τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας. Τὸ ὑποκείμενον, περὶ ὃ δέον νὰ ἀσχοληθῇ αὕτη, ἐκτείνεται εἰς τὴν ἐθνικὴν γραμματείαν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ἥτις ἀρχίσασα ἀπὸ τὴν παλαιοτάτην περίοδον αὐτοῦ συνεπληρώθη κατὰ τὸν πρῶτον χριστιανικὸν αἰῶνα. Ἵνα δὲ ἐπιτυχῶς διεξαγάγῃ τὸ ἔργον αὐτῆς ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία, δέον νὰ κατανοήσῃ ὀρθῶς τὴν ὅλην ἱστορικὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ τούτου, καὶ δὴ οὐχὶ ἀσχέτως πρὸς τὸν πολιτισμὸν τῶν ἄλλων σημιτικῶν ἐθνῶν, καθὼς καὶ τὴν σημασίαν τῆς θρησκείας αὐτοῦ ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν γενικὴν θρησκευτικὴν ἐξέλιξιν. Οὕτως ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία ἔχει ὡς προϋποθέσεις αὐτῆς τὴν καθόλου σημιτικὴν γραμματείαν ἐξ ἑνὸς καὶ τὴν καθόλου ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων, τὴν ἄλλως θρησκειολογίαν καλουμένην. Ἡ σημιτικὴ δὲ γραμματεία ὡς ἀνεξάρτητος σπουδὴ κεχωρισμένη τῆς Θεολογίας ἔχει ὡς ὑποκείμενον αὐτῆς τὰς ἀρχαίας μορφὰς τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς παιδείας τῶν σημιτικῶν λαῶν μὲ τὰς διαφόρους γλώσσας αὐτῶν. Ὡς ἐκ τούτου ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία δέον νὰ χρησιμοποιῇ τὰ γλωσσικὰ καὶ ἐθνογραφικά, ἱστορικὰ καὶ ἱστορικοπολιτιστικὰ πορίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα καταλήγει ἡ σημιτικὴ φιλολογία, καθὼς καὶ τὰ πορίσματα, ἅτινα φέρει εἰς φῶς ἡ γενικὴ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων.

4. Ὡς πρὸς δὲ τὴν σημασίαν τοῦ ἔργου τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀρκεῖ νὰ λάβῃ τις ὑπ' ὄψει ὅτι τὰ συγγράμματα τῶν κανόνων τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης καὶ περὶ ἃ ἡ Θεολογία αὕτη ἀσχολεῖται, ἔχουσι διὰ τὴν ἐκκλησίαν οὐ μόνον ἱστορικὴν ἀλλὰ καὶ εἰς ὕψιστον βαθμὸν πρακτικὴν ἀξίαν, ἵνα κατανοήσῃ ταύτην. Τὰ βιβλία ταῦτα ἀποτελοῦσι μετὰ τῆς Ἀποστολικῆς παραδόσεως τὴν πηγὴν τῆς Ἀποκαλύψεως, τὸ θεμέλιον τῆς χριστιανικῆς οἰκοδομῆς καὶ τῆς πνευματικῆς ἐν γένει ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ αὐτῆς τῆς Θεολογίας. Οὐ μόνον δὲ θεωρητικῶς ὑποβοηθεῖ τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ ἡ οἰκοδομὴ τῶν ἐπὶ μέρους πιστῶν προάγεται διὰ τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας, ἐφ' ὅσον αὕτη παρέχει εἰς αὐτοὺς μεταφράσεις καὶ ἑρμηνείας ἀποσαφούσας τὸ κείμενον αὐτῆς, καταρτίζει δὲ καὶ τὸν κλῆρον πρὸς κατανόησιν τῆς Βίβλου, ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν οὗτος νὰ κηρύττῃ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ εἰς τὰ ἐκκλησιάσματα.

5. Κατὰ τὰ ἀνωτέρω εἰρημένα, ἡ Ἐξηγητικὴ Θεολογία περιλαμβάνει πᾶν μάθημα, ὅπερ συντελεῖ πρὸς ὀρθὴν κατανόησιν καὶ ἑρμηνείαν τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης καὶ τῆς Κ. Διαθήκης. Ἡ ἱερὰ δὲ Ἑρμηνευτικὴ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον αὐτῆς, ἅτε καθορίζουσα τὰς ἀρχάς, καθ' ἃς ὁ Ἐξηγητὴς τῆς Βίβλου δέον νὰ χωρῇ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν συγγραμμάτων, περὶ ἃ διατρίβει, πρὸς ὀρθὴν καὶ ἱστορικὴν κατανόησιν αὐτῶν καὶ ἐπιτυχῆ ἀπόδοσιν τῆς ἐννοίας τούτων. Πρὸς τὴν Ἑρμηνευτικὴν συνδέεται κατὰ λόγον θεωρίας καὶ πράξεως ἡ Ἐξηγητική, ἥτις ἀποτελεῖ αὐτὴν

ταύτην τὴν πρᾶξιν ἢ τὸ ἔργον τοῦ ἑρμηνεύειν. Ἡ Ἐξηγητικὴ ὡς μάθημα τοῦ ἐξηγητικοῦ κλάδου ἕπεται τῶν λοιπῶν μαθημάτων, ἅτινα ἀποτελοῦσι βοηθήματα πρὸς ἐπιτυχῆ ἐξήγησιν ἢ ἑρμηνείαν τῶν Γραφῶν. Λόγῳ ὅμως τοῦ στενοῦ συνδέσμου αὐτῆς πρὸς τὴν Ἑρμηνευτικήν, θὰ ἐξετάσωμεν αὐτὸ ἐν συνεχείᾳ πρὸς αὐτήν. Πρὸς ὀρθὴν κατανόησιν καὶ ἐξήγησιν τοῦ κειμένου τῆς Βίβλου ἐπιθυμητὸν εἶναι, ἵνα ὁ ἑρμηνευτὴς διατελῇ οἰκείως πρὸς τὰς ξένας γλώσσας, εἰς ἃς συνεγράφησαν τὰ βιβλία τοῦ κανόνος τῆς Βίβλου, καθὼς καὶ τὰ ἔχοντα πρὸς αὐτὸ σχέσιν μνημονευθέντα βιβλία. Ἐντεῦθεν ἕτερον μάθημα τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας τυγχάνει ἡ γνῶσις καὶ σπουδὴ τῶν βιβλικῶν γλωσσῶν. Περαιτέρω ὁ ἑρμηνευτὴς δέον νὰ κατέχῃ τὸ ἀκριβὲς κείμενον τῶν συγγραφῶν, τὰς ὁποίας πρόκειται νὰ ἑρμηνεύσῃ, ἐπὶ πλέον δὲ δέον νὰ γνωρίζῃ τὸν χρόνον καὶ τὸν τόπον, καθὼς καὶ τοὺς συγγραφεῖς αὐτῶν. Τὴν κατάλληλον δὲ μέθοδον πρὸς γνῶσιν τούτων, καθὼς καὶ πρὸς διακρίβωσιν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου ἑνὸς ἑκάστου βιβλίου καὶ τὴν κάθαρσιν αὐτοῦ ἀπὸ πάσης ἀνακριβοῦς γραφῆς, διδάσκει ἕτερον μάθημα τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας ἡ ἱερὰ ἢ Βιβλικὴ Κριτική. Ἡ Γραμματεία ἐξ ἄλλου λαοῦ τινος εἴτε κατὰ τὸ σύνολον αὐτῆς εἴτε κατὰ τμῆμά τι ταύτης, δύναται νὰ κατανοηθῇ ὀρθῶς, ὅταν τὰ ἀρχαῖα ἔθιμα ἢ αἱ συνήθειαι καὶ ἐν γένει ὁ τρόπος τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ τούτου ὡς ὑφιστάμενα καθεστῶτα καὶ κατὰ τὴν ἱστορικήν των ἐξέλιξιν εἶναι γνωστὰ εἰς τὸν ἑρμηνευτήν. Ἐντεῦθεν ἄλλα μαθήματα τοῦ ἐξηγητικοῦ κλάδου τυγχάνουσιν ἡ Ἰουδαϊκὴ Ἀρχαιολογία καὶ ἡ Ἱερὰ ἢ Βιβλικὴ ἱστορία, ἰδίᾳ ἡ Ἰουδαϊκή. Ἕτερον μάθημα τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας εἶναι ἡ Εἰσαγωγικὴ ἢ ἡ Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Π. καὶ εἰς τὴν Κ. Διαθήκην. Πάντα τὰ μαθήματα ταῦτα ἀποτελοῦσιν ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν τῆς ἐξηγήσεως ἢ ἑρμηνείας τῶν Γραφῶν, περὶ ἧς ἤδη εἴπομεν. Ἡ ἐξήγησις, ἥτις ἀσχολεῖται περὶ ἓν ἕκαστον τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, συλλέγει τὸ ὑλικὸν τὸ ὁποῖον ἐπισυνάγει εἶτα εἰς σύνολον ἡ Βιβλικὴ λεγομένη Θεολογία, ἥτις παρουσιάζει συστηματικὴν τινὰ ἔποψιν τοῦ πρωταρχικοῦ Χριστιανισμοῦ μετὰ τῶν ἱστορικῶν αὐτοῦ προϋποθέσεων καὶ δεικνύει, ὅτι οὗτος εἶναι ὁ τελικὸς σκοπὸς τῆς ὅλης ἱστορικῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως.

1. Ἱερὰ Ἑρμηνευτική.

1. Ὁ ὅρος Ἑρμηνευτικὴ παράγεται ἐκ τοῦ ἑρμηνεύειν, ὅπερ σημαίνει μάλιστα μὲν τὸ διὰ λόγου προφορικοῦ, εἶτα δὲ καὶ τὸ διὰ γραφῆς καθιστᾶν δῆλον τὸ ἄδηλον εἴτε ὡς ἐν ξένῃ γλώσσῃ ἐκπεφρασμένον καὶ μεταφράσεως δεόμενον, («Κληθήσῃ Κηφᾶς ὃ ἑρμηνεύεται Πέτρος» Ἰωάν. α΄ 43. Μελχισεδὲκ «πρῶτον μὲν ἑρμη-

νευόμενον βασιλεὺς δικαιοσύνης» Ἑβρ. ζ' 2. «ἑρμηνεία γλωσσῶν, Α' Κορινθ. ιβ' 10 κλπ.), εἴτε ὡς ἀσαφῶς εἰρημένον καὶ διασαφήσεώς τινος χρῄζον («διηρμήνευεν αὐτοῖς ἐν πάσαις ταῖς γραφαῖς τὰ περὶ ἑαυτοῦ» Λουκ. κδ' 27). Εἰς τὴν αὐτὴν ἔννοιαν κατήντησε καὶ τὸ ἐξηγεῖσθαι, ἐξ οὗ καὶ ἐξηγητὴς κατήντησε νὰ σημαίνῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν τοὺς ξεναγούς, τοὺς ὁδηγοῦντας τοὺς ξένους καὶ ἑρμηνεύοντας αὐτοῖς τὰ ἀξιοθέατα μνημεῖα τόπου τινὸς ἢ πόλεως, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοὺς ἑρμηνευτὰς τῶν ὀνείρων καὶ ἄλλων οἰωνδήποτε θεοσημειῶν, ἐν δὲ ταῖς Ἀθήναις τοὺς ἐμπεπιστευμένους τὴν φυλακὴν καὶ ἑρμηνείαν τῶν ἱερῶν νόμων. Ἐντεῦθεν θὰ ἐνόμιζέ τις ὅτι καὶ ὁ ὅρος Ἑρμηνευτικὴ σημαίνει τὸ αὐτὸ καὶ ἡ Ἐξηγητική. Ἀλλ' ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ γλώσσῃ καθιερώθη ἡ διάκρισις αὕτη, ὥστε Ἑρμηνευτικὴ καὶ Ἐξηγητικὴ νὰ ἔχωσι πρὸς ἀλλήλας ὡς ἡ θεωρία πρὸς τὴν πρᾶξιν. Καὶ Ἑρμηνευτικὴ λοιπὸν ὀνομάζεται ἡ ἐπιστήμη ἡ διδάσκουσα τοὺς κανόνας, τὸν τρόπον καὶ τὰ μέσα τοῦ ὀρθῶς καὶ προσηκόντως ἀναπτύσσειν τὰ διασαφήσεως καὶ ἀναπτύξεως χρήζοντα ἔργα τῶν ἀρχαίων. Ἐξηγητικὴ δὲ καλεῖται αὐτὸ τὸ ἔργον τοῦ ἑρμηνεύειν καὶ ἐξηγεῖν. Τῆς καθόλου Ἑρμηνευτικῆς εἶδος εἶναι ἡ Ἱερὰ ἢ Βιβλικὴ ἑρμηνευτική. Εἶναι δὲ εἶδος τῆς καθόλου Ἑρμηνευτικῆς καὶ ἡ Ἱερὰ Ἑρμηνευτική, διότι οἱ νόμοι καὶ οἱ κανόνες οὓς υἱοθετεῖ αὕτη, εἶναι οἱ αὐτοὶ πρὸς τοὺς καθόλου ἑρμηνευτικοὺς νόμους καὶ κανόνας, οἵτινες ἐφαρμόζονται εἰς πᾶσαν ἀνεξαιρέτως συγγραφήν, κατὰ τοῦτο δὲ διαφέρει ἡ Ἱερὰ Ἑρμηνευτικὴ τῆς καθόλου τοιαύτης, καθόσον ταύτης ἰδιάζουσα ὑπόθεσις εἶναι ἡ Ἁγία Γραφή, τῆς ὁποίας ὁ θρησκευτικὸς καὶ θεολογικὸς χαρακτὴρ ἀναγκαίως ἐν τῇ ἱερᾷ ἑρμηνείᾳ λαμβάνεται ὑπ' ὄψει. Πᾶσα δ' ἄλλη τροποποίησις ἐν τῇ Βιβλικῇ ἢ Ἱερᾷ Ἑρμηνευτικῇ ἐνδείκνυται, μόνον καθ' ὅσον ἐκπηγάζει καὶ ἐκ θεμελιώδους τινὸς ἀρχῆς τῆς καθόλου ἢ φιλολογικῆς Ἑρμηνευτικῆς, καθ' ὅσον ἡ Γραμματεία ἑνὸς ἑκάστου λαοῦ δέον νὰ τυγχάνῃ διαπραγματεύσεως συμφώνως πρὸς τὰ ἴδια αὐτῆς χαρακτηριστικά. Οὕτως ἔχομεν ἀνάγκην εἰδικῆς Ἑρμηνευτικῆς διὰ τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς, ἐπὶ παραδείγματι, καὶ εἰδικῆς τοιαύτης διὰ τοὺς Λατίνους συγγραφεῖς κλπ. Ἀλλ' αἱ εἰδικαὶ αὗται Ἑρμηνευτικαὶ δέον νὰ βασίζωνται ἐπὶ τῶν αὐτῶν ἱστορικοφιλολογικῶν ἀρχῶν, καὶ μόνον υἱοθετοῦσιν ἰδιαιτέρους τινὰς κανόνας ἐξασφαλίζοντας καὶ διευκολύνοντας τὴν ἱστορικὴν ἐξήγησιν ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς γραμματείας.

2. Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ Ἱερὰ Ἑρμηνευτικὴ δύναται νὰ ὁρισθῇ ὡς ἐκεῖνο τὸ βοηθητικὸν μάθημα τοῦ Ἐξηγητικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας, ὅπερ συστηματικῶς ἐκτίθησι τοὺς κανόνας καὶ δεικνύει τὰ μέσα τοῦ εὑρίσκειν ἀσφαλῶς τὰ γνήσια νοήματα τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ἀνεξαρτήτως καὶ ἄνευ τῆς ἐξετάσεως τῆς ἄλλης αὐτῶν ἀξίας καὶ ἀληθείας, ὀρθῶς δὲ καὶ προσηκόντως ἀναπτύσσειν τὰ εὑρεθέντα καὶ μεταδιδόναι τοῖς ἄλλοις πρὸς καρποφόρον χρῆσιν αὐτῶν. Τὸ

διπλοῦν τοῦτο ἔργον τοῦ μαθήματος συνάγεται ἐκ τῆς ἐννοίας, ἣν ἔχει τὸ ἑρμηνεύειν, ὅπερ ὡς εἴπομεν, σημαίνει τὸ ἀποσαφεῖν εἰς τοὺς ἄλλους, ὅ,τι ὁ ἑρμηνευτὴς καλῶς πρότερον ἐνόησε. Τοιαύτης οὔσης τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς πρόδηλον συμφώνως πρὸς τὰ εἰρημένα καθίσταται, ὅτι αὕτη ὡς κανόνα μὲν αὐτῆς δέον νὰ λαμβάνῃ τὰς θεμελιώδεις ἀρχὰς τῆς καθόλου Ἑρμηνευτικῆς, ἀλλ' ἐφ' ὅσον διαπραγματεύεται ἐπὶ μέρους γραμματείαν ὡρισμένου ἔθνους, δέον νὰ χρησιμοποιῇ εἰδικούς τινας κανόνας καθοριζομένους ὑπὸ τῶν εἰδικῶν ἰδιορρυθμιῶν τῆς γραμματείας ταύτης. Ὁ θεμελιώδης δὲ νόμος, τὸν ὁποῖον ἡ καθόλου Ἑρμηνευτικὴ προβάλλει διὰ πᾶν εἶδος ἑρμηνείας, εἶναι οὗτος: Ὁ ἑρμηνευτὴς δέον νὰ ἐπεξεργάζηται τὸ ἑρμηνευόμενον κείμενον καθ' ὅλως ἀντικειμενικὸν τρόπον, ὥστε σκοπὸς τῆς ἑρμηνείας νὰ εἶναι τὸ νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ ἔννοια ἣν ἀρχικῶς προὐτίθετο διὰ τῶν λέξεων αὐτοῦ νὰ ἐκφράσῃ ὁ συγγραφεύς, χωρὶς νὰ ἀφαιρῆται ἢ νὰ προστίθεταί τι εἰς τὴν ἔννοιαν ταύτην. Ὁ ἑρμηνευτικὸς δὲ οὗτος νόμος τονίζεται ἰδιαιτέρως καὶ μετ' ἰσχυροτάτης ἐμφάσεως μάλιστα ἐν τῇ Ἱερᾷ Ἑρμηνευτικῇ, διότι τοῦτο μὲν ἡ παρερμηνεία τῶν λόγων τῆς Γραφῆς δὲν παραμένει καὶ ἄνευ σοβαρῶν ἐνίοτε συνεπειῶν ὡς πρὸς τὴν ἀνόθευτον καὶ γνησίαν παράστασιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, τοῦτο δὲ διότι πολλὰ ἐμπόδια παρεμβάλλονται εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ κανόνος τούτου, εἴτε λόγῳ κρατησασῶν μεθόδων ἑρμηνευτικῶν ἐσφαλμένων, εἴτε λόγῳ προκαταλήψεων δογματικῶν καὶ ὑποκειμενικῶν, ἐξ ὧν ὁρμῶνται ἑκάστοτε διάφοροι ἑρμηνευταί. Εἰς τοὺς εἰδικοὺς δὲ κανόνας, οὓς διὰ τὴν ἰδιορρυθμίαν τῶν διαφόρων τμημάτων τῆς Βιβλικῆς Γραμματείας δέον νὰ χρησιμοποιηθῇ ἡ Βιβλικὴ Ἑρμηνευτικὴ ἀποβλέποντες, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν αὐτὴν εἰς Ἑρμηνευτικὴν τῆς Παλαιᾶς καὶ εἰς Ἑρμηνευτικὴν τῆς Καινῆς Διαθήκης καθὼς καὶ εἰς Ἑρμηνευτικὴν τῶν Προφητῶν, Ἑρμηνευτικὴν τῶν Ψαλμῶν, Ἑρμηνευτικὴν διδακτικῶν βιβλίων, Ἑρμηνευτικὴν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, Ἑρμηνευτικὴν τοῦ Ἰωάννου, Ἑρμηνευτικὴν τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἐπειδὴ ὅμως παρὰ πᾶσαν τὴν διαφορὰν ἀμφότεραι αἱ Διαθῆκαι ἐκ τοῦ αὐτοῦ Πνεύματος ἐξεπήγασαν, πολλὰ δὲ καὶ τὰ κοινὰ ἔχουσι καὶ ἀδιάσπαστον παρουσιάζουσιν ἐσωτερικὴν ἑνότητα, δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν ὅτι κατ' οὐσίαν οἱ αὐτοὶ ἑρμηνευτικοὶ κανόνες εἶναι ἐφαρμόσιμοι εἰς ἀμφοτέρας τὰς Διαθήκας, οἱ δὲ ἰδιαίτεροι κανόνες, οὓς ἐν ἑκάστῳ τῶν τμημάτων αὐτῶν ἐκ τῆς ἰδιορρυθμίας τούτων ἐνδείκνυται νὰ χρησιμοποιῶμεν, δὲν ἐξαρκοῦσι νὰ διχάσωσι τὴν μίαν Βιβλικὴν Ἑρμηνευτικὴν ἢ νὰ διαιρέσωσιν αὐτὴν εἰς πλείονα τμήματα.

3. Μετὰ τὸν καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς, ἐρχόμεθα ἤδη νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἱστορίαν αὐτῆς. Ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς καὶ ἱστορία τῆς Ἐξηγήσεως τῶν Ἁγίων Γραφῶν δὲν εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτό. Ἀλλ' ὡς ἡ Ἑρμηνευτικὴ καὶ ἡ Ἐξήγησις

διαφέρουσιν ἀλλήλων ὡς ἡ θεωρία διαφέρει τῆς πράξεως, οὕτω καὶ ἡ ἱστορία αὐτῶν. Καὶ ἡ μὲν ἱστορία τῆς Ἐξηγήσεως ἐξετάζει πῶς ἐν γένει ἡ Ἁγία Γραφὴ ἐξηγήθη κατὰ διαφόρους καιρούς, ἡ δὲ ἱστορία τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς ἐξετάζει πῶς κατὰ μικρὸν κατενοήθη ἡ ἀνάγκη ἰδιαιτέρων ἑρμηνευτικῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων πρὸς ὀρθὴν καὶ καρποφόρον ἑρμηνείαν τῶν Γραφῶν, τίνες ἀρχαὶ καὶ μέθοδοι προὐβάλλοντο ἑκάστοτε ὡς πρόσφοροι εἰς τοῦτο καὶ πῶς ἔπειτα διεμορφώθη ἐξ αὐτοῦ ἡ Ἱερὰ Ἑρμηνευτικὴ ὡς ἴδιον καὶ αὐτοτελὲς μάθημα.

4. Ἐν τῇ ἐξηγήσει τῶν Γραφῶν καὶ ἐν τῇ διατυπώσει ἑρμηνευτικῶν ἀρχῶν καὶ κανόνων πρόδρομοι τῶν χριστιανῶν θεολόγων ὑπῆρξαν οἱ Ἰουδαῖοι σοφοὶ καὶ θεολόγοι, οἱ πρὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπιδοθέντες εἰς ἑρμηνείαν τῆς Π. Διαθήκης, ἰδίᾳ μετὰ τὴν Βαβυλώνειον αἰχμαλωσίαν καὶ τὴν ἐξ αὐτῆς ἐπάνοδον. Παρ' αὐτοῖς ἐχρησιμοποιεῖτο κυρίως ἡ κατὰ γράμμα ἐξήγησις μετὰ πρακτικῆς τινὸς ἐφαρμογῆς, ἐξεζητεῖτο δὲ ἡ μέθοδος αὕτη ἐκ τῆς ἀπολύτου ἀνάγκης τοῦ νὰ καταστῇ καταληπτὸν τὸ ἄλλοτε μὲν ὁπωσδήποτε εὔληπτον, ὑπὸ τοῦ χρόνου δὲ καὶ τῶν περιστάσεων δύσληπτον καταστὰν κείμενον τῆς Βίβλου. Ἡ τοιαύτη ἑρμηνεία, ἥτις ὑπῆρξε καὶ πρόδρομος τῆς χριστιανικῆς ὁμιλίας, ἐλέγετο haggada ἢ ἀγγαδικὴ ἑρμηνεία. Πρὸς ταύτῃ ὑπῆρχε καὶ ἑτέρα τις μᾶλλον μεθοδικὴ καὶ συστηματικὴ ἑρμηνεία, ἡ halaha (=ὁδός, κανών) ἢ ἁλαχικὴ ἑρμηνεία ὑπὸ τῶν νομικῶν Γραμματέων χρησιμοποιουμένη. Ἀμφότεραι δὲ αἱ ἑρμηνεῖαι αὗται ἐκαλοῦντο δι' ἑνὸς ὀνόματος midrash midrashim, ἡ δὲ διέπουσα αὐτὰς ἑρμηνευτικὴ ἀρχὴ ἦτο ἡ προδηλωθεῖσα τῆς κατὰ γράμμα ἐξηγήσεως. Πρὸς τῇ γραμματικῇ ἑρμηνείᾳ ταύτῃ, ἥτις διηκρίβου τὴν κατὰ γράμμα ἔννοιαν τοῦ κειμένου, ἀνεζητοῦντο παρ' Ἑβραίοις καὶ ἄλλαι δύο ἔννοιαι ἤτοι ἡ ἀπόρρητος ἢ μυστικὴ ἢ πνευματική, ἥτις ἐκαλύπτετο ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως τοῦ θεοπνεύστου κειμένου ὑπὸ τὸ γράμμα αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἐπακτή, ἡ ὑπὸ τοῦ ἑρμηνευτοῦ τοῦ κειμένου διὰ πλατυτέρας ἀναπτύξεως κατ' ἀναλογίαν καὶ ἐπαγωγὴν συναγομένη. Τὰς μεθόδους ταύτας ἠκολούθει ἡ λεγομένη Παλαιστίνειος Σχολή, ἥτις ἐκαλεῖτο καὶ Ραββινικὴ ἢ ἁπλῶς Συναγωγή. Ἐποιεῖτο λοιπὸν αὕτη χρῆσιν καὶ τῷ ἀλληγορικῷ τρόπῳ τῆς ἐξηγήσεως, ἡρμήνευσε δὲ ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου, καὶ δὲν κατεφρόνει τοῦ γράμματος, μάλιστα εἰς τὴν περὶ τὸ δικανικὸν τοῦ νόμου ἀκριβολογίαν. Ὡρμῶντο δὲ οἱ ἐν τῇ Παλαιστίνῃ ἀπὸ τῶν Φαρισαϊκῶν ἀρχῶν καὶ εἶχεν ἡ ἑρμηνεία παρ' αὐτοῖς πολεμικὸν σκοπόν. Ἔχοντες ζῆλον ὑπέρμετρον πρὸς τὰς πατρικὰς παραδόσεις καὶ μῖσος ἄσπονδον πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς δεσπότας, ἠγωνίζοντο ἑρμηνεύοντες τὴν Π. Δ. νὰ ἐμπνεύσωσι ταῦτα εἰς τὸ πλῆθος καὶ νὰ διεγείρωσι τὸ ἐθνικὸν φρόνημα διὰ τῶν ἐλπίδων ἱδρυθησομένης διὰ τοῦ Μεσσίου κοσμοκρατορίας τοῦ Ἰούδα ἐν ὅλῃ τῇ ἐπιγείῳ δυνάμει καὶ δόξῃ. Ὅθεν ἡ ἑρμηνεία τῆς Π. Δ. παρ' αὐτοῖς

ἀπέβλεπε μᾶλλον εἰς τὸν ἀναρριπισμὸν τοιούτων ἐλπίδων.

5. Ἡ ἀναζήτησις διὰ τῆς ἀλληγορίας ὑψηλοτέρας καὶ πνευματικῆς ἐννοίας παρὰ τὴν γραμματικὴν καὶ ἐπὶ παραμελήσει ταύτης ἀπέβη κοινοτάτη παρὰ τοῖς Ἀλεξανδρινοῖς Ἑλληνισταῖς, μάλιστα δὲ τῷ Ἀριστοβούλῳ (μέσα τοῦ Β΄ π. Χ. αἰῶνος) καὶ τῷ Φίλωνι (Α΄ μ. Χ. αἰών). Αὐτοὶ ἐφιλοσόφουν μὲν κατὰ τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους, ἐνέμενον ὅμως καὶ εἰς τὰ διδάγματα τοῦ νόμου καὶ τῆς πατρῴας πίστεως. Ἵνα δὲ συμβιβάσωσι τὰ τελευταῖα ταῦτα πρὸς τὰ διδάγματα τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν Στωϊκῶν, οὓς πάντας ἐπειρῶντο ν' ἀποδείξωσιν ὡς μαθητὰς τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν Προφητῶν καὶ τὰ αὐτὰ πρὸς αὐτοὺς διδάσκοντας, υἱοθέτησαν τὴν ἀλληγορικὴν ἐκδοχὴν τῆς Γραφῆς καὶ ἰδίᾳ τῆς Πεντατεύχου. Κατὰ τὸν Φίλωνα «σχεδὸν πάντα ἢ τὰ πλεῖστα τῆς νομοθεσίας ἀλληγορεῖται, ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν ἐν τοῖς νόμοις εἰσὶ σύμβολα φανερὰ ἀδήλων ἢ ἀφανῶν καὶ ρητὰ ἀρρήτων», ὅτι κατὰ τὸ πλεῖστον δὲν πρόκειται περὶ προσώπων καὶ γεγονότων ἱστορικῶν, ἀλλὰ περὶ ἐμψύχων καὶ λογικῶν νόμων, ἡ δὲ κατὰ γράμμα καὶ ἱστορικὴ ἐκδοχὴ τῶν θείων λόγων καὶ ἀφηγήσεων, ὡς τι σωματικόν, πρόκειται χάριν τῶν ἀπαιδεύτων καὶ χυδαίων, τῶν μὴ δυναμένων νὰ ἀνυψωθῶσιν εἰς τὴν θείαν κατάληψιν. Ἐνῶ ἡ ἀλληγορία, ἡ διὰ τύπων ἢ συμβόλων ἀπόδειξις ἀπόκειται τοῖς σοφοῖς. Ἐνεθαρρύνετο δὲ εἰς τὰς ἐκδοχὰς αὐτοῦ ταύτας ὁ Φίλων καὶ ἐκ τῶν περὶ Θεοῦ ἐν ταῖς Γραφαῖς ἀνθρωπομόρφων καὶ ἀνθρωποπαθῶν ἐκφράσεων, ἡ κατὰ γράμμα ἐκδοχὴ τῶν ὁποίων εἶναι οὐ μόνον μωρά, ἀλλὰ καὶ ἀσεβής. Καὶ περὶ μὲν τοῦ ὀρθοῦ τῆς τελευταίας ταύτης ἐκδοχῆς οὐδεὶς ὁ ἀντιλέγων. Τὸ νὰ ἀλληγορῇ τις ὅμως καὶ αὐτὰ τὰ ἱστορικὰ πρόσωπα καὶ γεγονότα καθιστᾷ αὐτόδηλον τὸ πεπλανημένον τῆς τοιαύτης ἀλληγορικῆς μεθόδου.

6. Ἡ δὲ ἑρμηνεία τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων κατὰ σκοπὸν συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἐξήγησιν τῶν Ἰουδαίων τῆς Παλαιστίνης· ἦτο δὲ ὁ σκοπὸς οὗτος νὰ προβάλλωνται ἐκ τῆς Π. Δ. αἱ ἀποβλέπουσαι εἰς τὸν Μεσσίαν ἀποδείξεις. Ἀλλ' αἱ μὲν ἀποδείξεις, τὰς ὁποίας προέβαλλον οἱ τῆς Παλαιστίνης ἑρμηνευταὶ ὑπηρέτουν τὰς φαρισαϊκὰς δοξασίας, αἱ δὲ ἀποδείξεις τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων ἀνεφέροντο εἰς αὐτὸν τὸν Χριστὸν καὶ εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν. Ἡ ἐξήγησις τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων εἶναι ἐξήγησις τῆς Π. Δ. ἀπὸ ὑψηλοτέρας περιωπῆς, ἥτις δὲν κατετρίβετο περὶ τὰ μικρά, ἀλλ' ἐκ τῆς εὐρυτάτης ἐπισκοπήσεως ὡρισμένων μαρτυριῶν τῆς Γραφῆς προσφέρει τὰς μεγάλας καὶ ἀναντιρρήτους περὶ Χριστοῦ μαρτυρίας καὶ τὰς πίστεις τῶν ὑψηλῶν αὐτοῦ θρησκευτικῶν διδαγμάτων. Εἶναι ἐξήγησις ἀληθῶς πνευματική, τὴν ὁποίαν ἐποιοῦντο οἱ Ἀπόστολοι «πνευματικοῖς πνευματικὰ συγκρίνοντες» (Α΄ Κορινθ. β΄ 13). Ὁ Χριστὸς καὶ οἱ Ἀπόστολοι ποιοῦνται μὲν χρῆσιν τῆς ἀλληγορίας, ἀλλὰ μόνον ἐκεῖ, ἔνθα τὰ πράγματα οὐδεμίαν ἄλ-

λην ἑρμηνείαν ἐνδεικνύουσιν ὡς πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν. Τὸ βιβλίον δὲ τὸ μάλιστα ποιούμενον χρῆσιν τῆς ἀλληγορίας ἐκ τῶν ἄλλων βιβλίων τῆς Κ. Δ. πλὴν τῆς Ἀποκαλύψεως εἶναι ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή.

7. Καὶ οἱ Καββαλισταὶ παρομοίως πρὸς τοὺς Ἀλεξανδρινοὺς ἑλληνιστὰς ἐκακοποίουν τὴν Γραφήν. Καββάλα σημαίνει παράδοσιν. Ὑπὸ τὸν ὅρον δὲ τοῦτον νοοῦνται διάφορα περὶ Θεοῦ καὶ κόσμου διδάγματα, ἔχοντα παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις σημασίαν, ὁποίαν παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς αἱ Γνωστικαὶ λεγόμεναι αἱρέσεις. Ἡ Καββάλα, συμμεριζομένη τὰς κρατούσας δόξας περὶ ἀπολύτου θεοπνευστίας τοῦ Νόμου, ἐπειρᾶτο καὶ αὐτὰς τὰς ἐκ ξένων πηγῶν παραλαμβανομένας θεοσοφικὰς θεωρίας νὰ δικαιολογῇ καὶ νὰ στηρίζῃ διὰ τῆς Γραφῆς, χρησιμοποιοῦσα εἶδος ἑρμηνείας παραδόξου. Αἱ μέθοδοι τῆς ἐξηγήσεως αὐτῆς εἶναι κυρίως τρεῖς, ἤτοι ἡ Γεμάτρα, ἡ Τιμοῦρα καὶ τὸ Νοταρικόν. Γεμάτρα (=Γεωμετρία) ἦτο μέθοδος ἐξηγήσεως, δι' ἧς ἐζητεῖτο ὁ προσδιορισμὸς τῆς ζητουμένης μυστικῆς ἐννοίας λέξεώς τινος ἢ φράσεως βιβλικῆς δι' ὑπολογισμοῦ τῆς ἀριθμητικῆς δυνάμεως τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν γραμμάτων. Π. χ. τὰ γράμματα τῆς πρώτης λέξεως τῆς Γενέσεως Bereshith ἀποδίδουσιν ἐν συνόλῳ τὸν ἀριθμὸν 913. Ὁ αὐτὸς ἀριθμὸς προκύπτει καὶ ἐκ τῶν γραμμάτων τῆς φράσεως bedara yasur, σημαινούσης «ἐν νόμῳ ἔπλασεν». Ἐκ τούτου ἐδογμάτιζον οἱ Καββαλισταί, ὅτι ὁ νόμος προϋπῆρχε τῆς δημιουργίας. Ἡ Τιμοῦρα ἦτο μέθοδος χρησιμοποιοῦσα τὸν ἀναγραμματισμὸν τῶν λέξεων, γνωστὴ καὶ ἐκ τῶν θύραθεν. Π. χ. Ρέα= ἔρα =γῆ· Ἥρα=ἀήρ· ἄκρα=κάρα· ἀρετή=ἐρατή· χόλος=λόχος. Τὸ Νοταρικὸν συνίστατο εἰς σχηματισμὸν λέξεων νέων ἐκ τῶν καθ' ἕκαστον γραμμάτων ἑτέρων λέξεων. Ἦτο δὲ διπλοῦν, εἴτε παραλαμβανομένων τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων πλειόνων λέξεων πρὸς σχηματισμὸν μιᾶς λέξεως, εἴτε παραλαμβανομένων τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων μιᾶς λέξεως πρὸς σχηματισμὸν πλειόνων λέξεων. Οὕτως ἐκ τῆς φράσεως Mi yaaleh lanu hashsha mayah (=Τίς ἀναβήσεται ἡμῖν εἰς τὸν οὐρανόν; Δευτερ. λ' 12) συνήγετο ἐκ τῶν ἀρχικῶν γραμμάτων τῶν λέξεων ἡ ἀπάντησις milah (=περιτομή). Ἡ ἐκ τῆς μιᾶς λέξεως ΙΧΘΥΣ παρήχθη παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς κατὰ τὴν αὐτὴν μέθοδον ἡ φράσις Ἰησοῦς Χριστὸς Υἱὸς Θεοῦ Σωτήρ. Ὅτι ὅμως διὰ τοιούτων τεχνασμάτων ἐξεβιάζετο τὸ νόημα τῆς Γραφῆς καὶ μετεβάλλετο αὕτη εἰς παίγνιον ταχυδακτυλουργικόν, μόλις εἶναι ἀνάγκη καὶ νὰ εἴπωμεν. Αἱ μέθοδοι αὗται τῶν Καββαλιστῶν χρησιμοποιοῦνται καὶ παρὰ τοῖς αἱρετικοῖς καὶ ἰδίᾳ τοῖς Γνωστικοῖς κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, ἴχνη δ' αὐτῆς ἀπαντῶνται καὶ παρὰ τοῖς Χριστιανοῖς . Οὕτω παρὰ τῷ Βαρνάβᾳ ἐν τῇ ἐξηγήσει τοῦ ἀριθμοῦ 318 τῶν οἰκογενῶν τοῦ Ἀβραάμ (κατὰ τὸ Γενέσεως ιζ') τὸ 300 = Τ, σημαίνει δηλαδὴ τὸν σταυρὸν καὶ τὸ 18 = ιη' ὑποδηλοῖ τὸν Ἰησοῦν.

8. Ὁ ἱερὸς Ἰουστῖνος μὴ ἀρνούμενος τὴν κατὰ γράμμα ἔννοιαν τῶν Προφητῶν (Α΄Ἀπολογ.30-53) ἐν τῷ πρὸς Τρύφωνα διαλόγῳ αὐτοῦ (κεφ.90) θέτει ὡς ἀρχὴν ὅτι «ὅσα ἐποίησαν οἱ προφῆται... παραβολαῖς καὶ τύποις ἀπεκάλυψαν, ὡς μὴ ῥᾷστα καὶ πλεῖστα ὑπὸ πάντων νοηθῆναι κρύπτοντες τὴν ἐν αὐτοῖς ἀλήθειαν, ὡς ποιῆσαι τοὺς ζητοῦντας εὑρεῖν καὶ μαθεῖν», ὑποστηρίζων, ὅτι πρὸς εὕρεσιν καὶ κατανόησιν τῶν κεκρυμμένων τούτων ἐννοιῶν ἀξιοῦνται οἱ Χριστιανοὶ ἰδίας ἀπὸ Θεοῦ χάριτος (αὐτόθ. κεφ. 119). Τῶν αὐτῶν ἀντιλήψεων εἶχοντο καὶ ὁ Πάνταινος καὶ ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς. Τοὐναντίον ὁ Εἰρηναῖος καὶ ὁ Τερτυλλιανός, καίτοι δὲν ἀπορρίπτουσιν ὁλοσχερῶς τὰ ἀλληγορούμενα, ἀποδοκιμάζουσι τὴν ἀδιάκριτον χρῆσιν καὶ κατάχρησιν τῆς ἀλληγορίας, ἐμμένοντες εἰς τὴν κατὰ γράμμα ἔννοιαν, ὑποδεικνύουσι δὲ καὶ ἑτέραν ἑρμηνευτικὴν ἀρχήν, καθ' ἣν τὸ ἀληθὲς τῶν Γραφῶν νόημα δὲν δύναται ἄλλως νὰ εὑρεθῇ εἰμὴ κατὰ τὸν κανόνα τῆς πίστεως καὶ τὴν ἀπ' ἀρχῆς παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας.

9. Ἡ ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία ἐξῄρθη εἰς περιωπὴν ἐν τῇ Ἀλεξανδρινῇ σχολῇ ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους, ὅστις πρῶτος ἐπελήφθη συστηματικῶς τῆς ἑρμηνείας τῶν Ἁγίων Γραφῶν καὶ διὰ τοῦτο δικαίως θεωρεῖται, ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ μαθήματος ἄρχεται ἀπ' αὐτοῦ. Ὁ Ὠριγένης κατὰ τὴν εἰς τρία διαίρεσιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς σῶμα, ψυχὴν καὶ πνεῦμα διέκρινε καὶ τριπλῆν τὴν γραφικὴν ἔννοιαν, ἤτοι τὴν γραμματικὴν καὶ ἱστορικήν, ἣν καὶ σωματικὴν ἀπεκάλει, τὴν ἠθικὴν ἢ ψυχικὴν καὶ τὴν μυστικήν (δογματικὴν καὶ μεταφυσικήν) ὡς πνευματικὴν ἔννοιαν. Καὶ ἡ μὲν πρώτη εἶναι κατὰ τὸν Ὠριγένην ἡ πρόχειρος ἐκδοχή, ἡ ψιλὴ ἱστορία, ἡ δὲ ἠθικὴ χαρακτηρίζεται ὡς τροπολογία, ἡ δὲ μυστικὴ ὡς τὸ ἀπόρρητον, ὡς ἡ ἀλληγορία καὶ τὸ νόημα καὶ ἡ πνευματικὴ διήγησις. Ἡ ψυχικὴ καὶ ἡ πνευματικὴ ἔννοια ἐξάγεται ἐκ τῆς σωματικῆς δι' ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας, ἥτις καίτοι εὐφυεστάτη ἐν πολλοῖς, πολλάκις ἐξατμίζει ὁλοσχερῶς τὸν ἀληθῆ νοῦν τοῦ ἱεροῦ κειμένου. Ὡς πρὸς τὴν θεοπνευστίαν ὅμως τοῦ κειμένου ὁ Ὠριγένης εἶχετο τῆς ὀρθῆς ἐκδοχῆς ὑποστηρίζων, ὅτι δέον νὰ ἀποκλείεται ἀπὸ τῶν ἱερῶν συγγραφέων πᾶσα ἔννοια ἔκφρονος καταστάσεως καθιστώσης αὐτοὺς ἀσυναίσθητα ὄργανα καὶ ὅτι ἡ ἐπὶ τούτους ἐπενέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος συνετέλει εἰς τὴν αὔξησιν τῶν λογικῶν αὐτῶν δυνάμεων εἰς τρόπον ὥστε «οἱ προφῆται διὰ τῆς πρὸς τὴν αὐτῶν ψυχὴν ἀφῆς τοῦ Πνεύματος διορατικώτεροί τε τὸν νοῦν ἐγένοντο καὶ τὴν ψυχὴν λαμπρότεροι» (Κατὰ Κέλσου 7, 3, 4). Καὶ τοὺς μὲν περὶ τὸν Κλήμεντα καλοῦμεν «παλαιὰν Ἀλεξανδρεωτικὴν Σχολήν», τῆς ὑπερθεωρητικῆς Θεολογίας καὶ τῆς ὑπεραλληγορικῆς ἑρμηνείας, ἐφ' ἣν κράτος ἤσκησε καὶ ἡ γνῶσις, τοὺς δὲ περὶ τὸν Ὠριγένην «μέσην Σχολήν», τῆς πλατωνιζούσης Θεολογίας καὶ ἑρμηνείας.

10. Τὰς ἐν τῇ ἀλληγορικῇ ἑρμηνείᾳ ὑπερβολὰς τοῦ Ὠριγένους

ἀπέφυγον οἱ μεγάλοι τῆς Ἐκκλησίας Πατέρες Ἀθανάσιος, Βασίλειος, οἱ δύο Γρηγόριοι, ὁ Κύριλλος καὶ Ἰσίδωρος ὁ Πηλουσιώτης, οἵτινες ἠκολούθουν μὲν τὰ περὶ θεοπνευστίας τῶν Γραφῶν διδάγματα τοῦ Ὠριγένους καὶ ὑπεστήριζον τὸ ἐν πᾶσιν ἀλάθητον τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ἐποιοῦντο δὲ πολλὴν χρῆσιν τῆς ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας ἐν ταῖς ὁμιλίαις αὐτῶν ταῖς ἀφορώσαις εἰς σκοποὺς ἠθικοὺς καὶ οἰκοδομητικούς, ἀλλ' ἐν ταῖς δογματικαῖς πραγματείαις αὐτῶν προσεῖχον μᾶλλον τῇ κατὰ γράμμα ἐννοίᾳ ἢ τῇ ἀλληγορικῇ. Οὗτοι ἔτεμνον μέσην τινὰ ὁδὸν μεταξὺ τῶν παχυτέρων τὴν διάνοιαν, ὡς ἀποκαλεῖ Γρηγόριος ὁ θεολόγος τοὺς προσέχοντας τὸ ψιλὸν γράμμα, καὶ τῶν ἄγαν θεωρητικῶν, οἵτινες κατεχρῶντο τῇ ἀλληγορικῇ ἑρμηνείᾳ. Ὁ Μ. Βασίλειος μάλιστα ἀποκαλεῖ τὰς ἀλληγορικὰς τῆς μωσαϊκῆς κοσμογονίας ἐκδοχὰς «ὡς ὀνειράτων συγκρίσεις καὶ γραώδεις μύθους» (εἰς τὴν ἑξαήμερον ὁμιλ. 3, 9 καὶ ὁμίλ. 9, 1), ἐξαίρων τὴν κατὰ γράμμα ἐκδοχήν.

11. Τὴν κατὰ γράμμα καὶ ἱστορικὴν ἑρμηνείαν ἐχρησιμοποίησε καὶ ὑπεστήριξεν ἡ Ἀντιοχειανὴ Σχολή, τῆς ὁποίας διαπρεπεῖς ἐκπρόσωποι ὑπῆρξαν Λουκιανὸς ὁ πρεσβύτερος καὶ μάρτυς, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος († 407), Θεόδωρος ὁ Κύρου († 491), Ἐφραὶμ ὁ Σύρος († 378), Διόδωρος ὁ Ταρσοῦ († 394) καὶ Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας († 429). Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν θεοπνευστίαν τῆς Γραφῆς συνεφώνουν καὶ οἱ τῆς Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς πρὸς τοὺς τῆς Ἀλεξανδρινῆς Σχολῆς μὲ μόνην τὴν διαφοράν, ὅτι ἐνῷ οἱ Ἀλεξανδρεῖς κατέλιπον ὀλιγώτερον χῶρον εἰς τὴν αὐτενέργειαν καὶ ἰδιοφυΐαν τῶν ἱερῶν συγγραφέων, παρὰ τοῖς Ἀντιοχεῦσι μείζων χῶρος ἀφίνετο εἰς ἀμφότερα.

12. Ἐν τῇ Δύσει ὅμως ὁ Αὐγουστῖνος ἐπρέσβευσεν ἀρχὰς παρεμφερεῖς πρὸς τὰς τῶν Ἀλεξανδρέων, ὁ δὲ Ἱερώνυμος θιασώτης ἐν ἀρχῇ τοῦ Ὠριγένους ἀπέβη εἶτα πολέμιος αὐτοῦ, ἀκολουθήσας καὶ τοῖς Ἀλεξανδρεῦσι καὶ τοῖς Ἀντιοχεῦσι καὶ θελήσας μέσην τινὰ νὰ ἀκολουθήσῃ ὁδὸν μεταξὺ ἀμφοτέρων τῶν σχολῶν. Κατὰ δὲ τὸν μεσαίωνα ἐκράτησε ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἡ μυστικὴ ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς, εἰσαχθείσης εἴδους τινὸς τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου. Κατ' αὐτὴν διεκρίνετο τετραπλῆ τις ἔννοια ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν Γραφῶν ἤτοι ἡ ἁπλῆ γραμματικὴ ἔννοια, ἡ ἀλληγορικὴ ἔννοια, ἡ καθορίζουσα τὸ δόγμα, ἡ τροπολογικὴ ἢ ἠθικὴ ἡ καθορίζουσα τὴν ἠθικὴν ἐνέργειαν καὶ ἡ ἀναγωγική, ἥτις ἀνάγει τὴν λέξιν τῆς Γραφῆς εἰς σχέσιν πρὸς τὰ οὐράνια. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ἡ λέξις Ἱερουσαλὴμ σημαίνει τὴν πόλιν Σιών, τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν ἠθικὴν τάξιν, καὶ τὴν αἰώνιον ζωήν. Ἡ μέθοδος ἐν περιλήψει καθωρίζετο ὑπὸ τοῦ ἀκολούθου διστίχου.

Littera gesta docet, quid credas allegoria.
Moralis quid agas, quid speres anagogia.

13. Ἡ Μεταρρύθμισις ἐνεκαίνισε νέαν περίοδον ἐν τῇ Ἑρμηνευτικῇ,

λόγῳ τοῦ ὅτι οἱ Διαμαρτυρόμενοι ἀπορρίψαντες τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἔρριψαν ὁλόκληρον τὸ βάρος εἰς τὴν Γραφήν, αὐτὴν καὶ μόνην ἐξάραντες ὡς πηγὴν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς θεοπνευστίας αὐτῆς ἐξ ἴσου πρὸς τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν ἀντεχόμενοι. Μολονότι δὲ ἐδέχοντο καὶ μυστικήν τινα ἔννοιαν ἐν ταῖς Γραφαῖς, εἶχον περὶ πολλοῦ τὴν κατὰ γράμμα ἔννοιαν. Κατὰ τὴν περὶ σαφηνείας ὅμως τῶν Γραφῶν δόξαν αὐτῶν κατεπολέμησαν τὴν ἀνέκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κρατοῦσαν ἀρχὴν τῶν ἑρμηνευόντων τὰς Γραφὰς κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν καὶ τὴν ὁμόφωνον γνώμην τῶν Πατέρων τὴν καλουμένην consensum Patrum καὶ ἀντὶ τῆς ἀρχῆς ταύτης εἰσήγαγον τὴν ἀρχήν, ὅτι ἡ Ἁγία Γραφὴ οὖσα ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς σαφὴς πρέπει νὰ ἑρμηνεύεται δι' ἑαυτῆς (Scriptura saera sui ipsius legitima interpres). Ἡ ἔννοια τῆς τελευταίας ταύτης ἀρχῆς εἶναι ὅτι διὰ τὰ ἀσαφῆ καὶ μᾶλλον συνεπτυγμένα χωρία τῆς Γραφῆς δέον νὰ προσφεύγῃ τις εἰς τὰ μᾶλλον ἀνεπτυγμένα καὶ σαφέστερα παράλληλα χωρία τῆς Γραφῆς καὶ διὰ τῆς ἀντιβολῆς πρὸς ταῦτα νὰ ἐπιδιώκεται ἡ ἀποσαφήνισις τῶν πρώτων. Ἐδέχθησαν ἐν τούτοις καὶ οἱ Διαμαρτυρόμενοι κατ' ἀρχὰς καὶ τὴν ἑρμηνείαν κατὰ τὸν κανόνα τῆς πίστεως, ὡς αὕτη διετυπώθη εἰς τὸ σύμβολον τῆς πίστεως καὶ εἰς τὰ ἴδια αὐτῶν συμβολικὰ βιβλία, ἅτινα κατ' αὐτοὺς ἀπέρρευσαν ἐξ ὀρθῆς ἑρμηνείας τῆς Γραφῆς. Πάντως διὰ τῆς ἀπορρίψεως τῆς κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν ἑρμηνείας τῆς Γραφῆς διεκηρύχθη ἡ ἀρχὴ καθ' ἣν οὐχὶ ἡ Ἐκκλησία καθορίζει τί ἡ Γραφὴ διδάσκει, ἀλλ' ἡ Γραφὴ καθορίζει τί πρέπει νὰ διδάσκηται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ.

14. Αἱ νέαι αὐταὶ ἀρχαὶ συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ ἀναπτυχθῇ ἡ φιλολογικὴ ἑρμηνεία τῆς Βίβλου, ἐκρίθησαν δὲ ἐλευθέρως καὶ τὰ ἱερὰ κείμενα, ἐπόμενον δὲ ἦτο, ἐφ' ὅσον ἀπεσείσθη ὁ φραγμὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ ὁ ὁδηγὸς τῆς συμφωνίας τῶν Πατέρων, νὰ σημειωθῶσι καὶ νέα βήματα ἐλευθέρας τῶν Γραφῶν σπουδῆς. Οὕτως ἐδημιουργήθη ρεῦμά τι, τὸ ὁποῖον ἀπώθησεν ὁλοτελῶς τὴν κατὰ τὴν παράδοσιν δογματικὴν μέθοδον καὶ ἠξίου, ὅτι ὁ ἑρμηνευτὴς οὐδὲν ἄλλο δέον νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψει ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ παρὰ μόνον αὐτὰς τὰς λέξεις τοῦ κειμένου, μὴ προκαταλαμβανόμενος ὑπὸ οὐδεμιᾶς δογματικῆς προϋποθέσεως, μήδ' αὐτὸν τὸν κανόνα τῆς πίστεως λαμβάνων ὑπ' ὄψιν. Ἀπὸ τοῦ σημείου αὐτοῦ μέχρι τοῦ νὰ τίθεται τὸ περιεχόμενον τῆς Γραφῆς καὶ ὑπὸ τὸ κριτήριον τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ κατ' αὐτὸ ἡ Γραφὴ νὰ περικόπτεται ἢ καὶ νὰ παρερμηνεύηται, δὲν ὑπελείπετο παρὰ μόνον ἓν βῆμα. Οὕτω προῆλθε καὶ ἡ ὀρθολογιστικὴ ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς, καθ' ἣν ἡ Γραφὴ ἡρμηνεύετο κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ μὴ εὑρίσκεται εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον. Συναφεῖς πρὸς αὐτὴν ἦσαν καὶ αἱ ἑρμηνεῖαι αἱ ὑπὸ διαφόρους φιλοσοφικὰς προκαταλήψεις γενόμεναι, καθὼς καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Fichte ὑποστηριχθεῖσα μέθοδος, καθ' ἣν αἱ Γραφαὶ πρέπει νὰ ἑρμηνεύωνται καὶ ἐναντίον τῆς ἐννοίας, ἣν ἐσκόπουν νὰ ἐκφρά-

σουν οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς, ἀρκεῖ διὰ τῆς ἑρμηνείας ταύτης νὰ ἀποδίδεται ἔννοια ἀνταποκρινομένη πρὸς τὰς ἠθικὰς ἀπαιτήσεις θρησκείας τοῦ καθαροῦ λόγου. Ὑπὸ τὰς ροπὰς ταύτας καὶ ἡ περὶ θεοπνευστίας ὀρθὴ ἐκδοχὴ ἐπλήγη θανασίμως, αἱ περὶ ὑπερφυσικῶν δὲ γεγονότων ἀφηγήσεις τῆς Γραφῆς εἴτε ἐθεωρήθησαν ὡς ἐν ἐπιγνώσει πλάσματα, εἴτε ἐπενοήθη δι' αὐτὰ ἡ λεγομένη προσαρμοστικὴ θεωρία, καθ' ἣν ταῦτα ἀποτελοῦσιν ἀφηγήσεις προσηρμοσμένας ἐκ συγκαταβάσεως εἰς τὰς τοῦ ὄχλου δοξασίας καὶ πεποιθήσεις. Τοιαύτη μέθοδος εἶναι καὶ ἡ μυθικὴ ἑρμηνεία τοῦ David Strauss, καθ' ἣν τὰ ὑπερφυσικὰ γεγονότα τῆς Βίβλου εἶναι προϊόντα αὐτομάτως πως μυθοπλαστούσης φαντασίας τῶν πρώτων γενεῶν. Παραλλήλως ὅμως ὑπῆρξαν καὶ οἱ συντηρητικώτεροι διαμαρτυρόμενοι θεολόγοι, οἱ ἐχόμενοι τῶν περὶ ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως καὶ θεοπνευστίας θεμελιωδῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ διδαγμάτων, οἵτινες μὴ παρορῶντες καὶ τὸν ἰδιάζοντα θεῖον χαρακτῆρα τῶν Γραφῶν ὡς συγγραφῶν θεοπνεύστων, υἱοθέτησαν τὴν κατὰ γράμμα καὶ ἱστορικὴν ἑρμηνείαν ὡς τὴν ἀσφαλεστάτην ὁδὸν πρὸς κατανόησιν τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ὁδὸν τὴν ὁποίαν πρὸ πολλοῦ εἶχον διαγράψει καὶ ἀκολουθήσει οἱ Ἀντιοχεῖς. Εἰς τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν ἀπεκηρύχθησαν μὲν αἱ ἀρχαὶ τῶν διαμαρτυρομένων, αἱ καθιεροῦσαι τὴν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ἑρμηνείαν τῆς Γραφῆς, ἐτονίσθη δὲ ὡς ἀδιαφιλονικήτως ἑρμηνευτικὴ ἀρχή, ἡ συμφωνία τῆς ἑρμηνείας πρὸς τὴν ὁμόφωνον γνώμην τῶν Πατέρων καὶ πρὸς τὸν κανόνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως καὶ διδασκαλίας ἐν τοῖς πιστευτέοις καὶ τοῖς πρακτέοις. Ἡ ἐν Τριδέντῳ σύνοδος ἐν τῇ IV συνεδρίᾳ αὐτῆς ἐκήρυξεν ὅτι τῆς μητρὸς ἐκκλησίας ἴδιον εἶναι νὰ κρίνῃ περὶ τῆς ἀληθοῦς ἐννοίας καὶ ἑρμηνείας τῶν Ἁγίων Γραφῶν, καὶ κατέκρινε τοὺς τολμῶντας νὰ ἑρμηνεύωσι τὰς Γραφὰς παρὰ τὴν ὁμόφωνον συμφωνίαν τῶν Πατέρων.

15. Ἐκ τῆς γενικῆς ταύτης ἀνασκοπήσεως περὶ τῶν ἀνὰ τοὺς αἰῶνας κρατησασῶν ἑρμηνευτικῶν ἀρχῶν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν, ποῖαι αἱ ὀρθαὶ καὶ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου ἐνδεικνύμεναι ἀρχαὶ τῆς Ἑρμηνευτικῆς. Καὶ πρωτίστως κατ' οὐδένα λόγον δέον νὰ παραγνωρίζεται ἡ περὶ θεοπνευστίας τῶν ἱερῶν κειμένων ὀρθόδοξος ἐκδοχὴ καὶ προϋπόθεσις τῆς Ἑρμηνευτικῆς. Τὰ ἱερὰ βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι θεόπνευστα. Τὴν θεοπνευστίαν δὲ δέον νὰ ἐκλάβωμεν ὡς ἐπενέργειαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐπὶ τοὺς ἁγίους ἄνδρας, τοὺς χρηματίσαντας συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Γραφῆς, ἐπενέργειαν δὲ μὴ ἐκμηδενίζουσαν τὴν προσωπικότητα αὐτῶν μηδὲ μεταβάλλουσαν αὐτοὺς εἰς ἀσυνείδητα ὄργανα τοῦ Πνεύματος, οἱονεὶ εἰς ὑπογραφεῖς καθ' ὑπαγόρευσιν τοῦ Πνεύματος γράφοντας, ἀλλ' ὡς φωτίζουσαν αὐτοὺς καὶ ἐξυψοῦσαν τὰς δυνάμεις αὐτῶν, ὥστε κατὰ τὸν ἴδιον ἕκαστος χαρακτῆρα καὶ κατὰ τὸ ἴδιον ἕκαστος ὕφος νὰ συγγράψῃ καὶ διατυπώσῃ ἀλαθήτως τὴν θείαν ἀλήθειαν, ἣν αὐτὸς πρῶ-

τος ὁ συγγραφεὺς διὰ τῶν ἰδίων λογικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων προσῳκειώθη καὶ κατέστησεν ἴδιον κτῆμα. Τὴν θεοπνευστίαν δὲ τῆς Γραφῆς δέον νὰ δεχθῶμεν καθ' ἅπαντα αὐτῆς τὰ τμήματα, χωρὶς νὰ περιορίζωμεν αὐτὴν εἰς μόνα τὰ τῆς πίστεως δόγματα καὶ τοὺς κανόνας τῆς κατὰ Χριστὸν θεοσεβοῦς βιοτῆς, ὡς πολλοὶ καὶ τῶν διαμαρτυρομένων ἀλλὰ καὶ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν τινές ὑπεστήριξαν. Μία τοιαύτη ἀρχὴ δύναται νὰ δημιουργήσῃ ἀναρχίαν, διότι οὐδὲν ἀσφαλὲς κριτήριον καὶ οὐδεὶς καθωρισμένος κανὼν ὑπάρχει, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων νὰ καθορίζεται βεβαίως, τί ἀφορᾷ εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν ἠθικὴν καὶ τί οὐχί, τοσούτῳ δὲ μᾶλλον ὅσῳ ἀποκάλυψις καὶ ἱστορία εἶναι ἀρρήκτως συνυφασμένα. Τὰ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ αἱ διδασκαλίαι τοῦ Κυρίου ἀποτελοῦσιν ἀδιάσπαστον σύνολον, ὅμοιον πρὸς τὸν ἄρραφον αὐτοῦ χιτῶνα, τὸν μὴ διαιρούμενον ἄνευ κινδύνου νὰ καταρρακωθῇ. Τῆς θεοπνευστίας ἐκτεινομένης κυρίως εἰς τὰ νοήματα, τοῦτο μόνον δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὡς πρὸς τὰς λέξεις τοῦ ἱεροῦ κειμένου, ὅτι ἡ ἀπὸ τοῦ Πνεύματος ἔλλαμψις ἐνέπνεε τὸν θεόπνευστον συγγραφέα, ἵνα πρὸς διατύπωσιν τοῦ νοήματος, ἐκλέξῃ ἐκ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ λεξιλογίου τὰς ἐπιτυχεστέρας λέξεις. Πάντως ἡ γνώμη τινῶν διαμαρτυρομένων ἐκλαβόντων τὴν θεοπνευστίαν καὶ εἰς αὐτὰς τὰς λέξεις, ἔτι δὲ καὶ εἰς τὰς στίξεις ἐκτεινομένην, ἣν ἀπεδέχθησαν καὶ τινες τῶν Καθολικῶν, δὲν συμβιβάζεται οὔτε πρὸς τὰς μεταφράσεις τοῦ ἱεροῦ κειμένου, τὰς ὁποίας ἀνέκαθεν ἐπέτρεψεν ἡ Ἐκκλησία, οὔτε πρὸς τὰς διαφόρους γραφάς, τὰς ἐκ σφαλμάτων τῶν ἀντιγραφέων δημιουργηθείσας, καὶ τὰς ὁποίας ἠνέχθη ὡς ἀβλαβεῖς τῆς ἐννοίας τοῦ κειμένου ἡ θεία Πρόνοια. Ὡσαύτως ἡ θεοπνευστία τῆς Γραφῆς ἀναφέρεται εἰς αὐτὴν κατὰ τὸν χαρακτῆρα ταύτης ὡς βιβλίου θρησκευτικοῦ, περιέχοντος ἀληθείας τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἀναφερομένας εἰς τὴν ψυχικὴν σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων. Ἡ Γραφὴ διδάσκει θρησκείαν, οὐχὶ ἐπιστήμην, φυσιογνωσίαν τ. ἔ. ἢ ἀστρονομίαν ἢ ἰατρικὴν κλπ. Συνεπῶς εἰς τὰς ποιητικὰς ἐκφράσεις αὐτῆς, εἰς ἃς ὑπὸ ἀνθρώπινον ἔνδυμα ὑποκαλύπτονται θεῖαι ἀλήθειαι, τὸ μὲν ἔνδυμα μένει ἀνθρώπινον, τὸ βάθος δὲ τὸ ὑπ' αὐτὸ εἶναι ἡ ἀλάθητος καὶ αἰωνία ἀλήθεια. Οὕτως, ὅταν ὁμιλῇ ἡ Γραφὴ περὶ τοῦ Θεοῦ ἀνθρωποπαθῶς ἢ περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν φαινομένων αὐτῆς κατὰ τὰς συγχρόνους περὶ αὐτῶν ἐκδοχάς, μολονότι αἱ ἐκδοχαὶ αὗται δύναται νὰ εἶναι πεπλανημέναι, ὑπ' αὐτὰς ἐκφράζονται ἀλήθειαι ἀλάθητοι καὶ θεόπνευστοι. Τὸ ἔνδυμα εἶναι παλαιόν, ἀλλ' ἡ ὑπ' αὐτὸ ἀλήθεια αἰωνία καὶ ἀλάθητος.

16. Κατὰ ταῦτα τὰ βιβλία τῆς Γραφῆς, προκειμένου νὰ ἑρμηνευθῶσι καὶ κατανοηθῶσι, καθιστῶσιν ἀναγκαίαν τὴν προϋπαρξιν ὑποκειμενικῶν τινῶν ὅρων ἰδιαιτέρων, πνευματικῆς τινος διαθέσεως τοῦ ἑρμηνευτοῦ, ἄνευ τῶν ὁποίων καὶ ἡ χρησιμοποίησις τῶν καλυτέρων ἑρμηνευτικῶν μεθόδων καθίσταται ἀτελεσφόρητος. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν δέον νὰ προϋπάρχῃ πνευματική τις συγγένεια μεταξὺ τοῦ ἑρμηνευτοῦ

καὶ τῶν πρὸς ἑρμηνείαν προκειμένων βιβλίων τῆς Γραφῆς. Τὸ καθαρῶς θρησκευτικὸν περιεχόμενον τῶν βιβλίων τούτων ἀπαιτεῖ νὰ προϋπάρχῃ παρὰ τῷ ἑρμηνευτῇ θρησκευτική τις αἴσθησις καὶ θρησκευτικὸν ἐνδιαφέρον, ἐγγενώμενα παρ' αὐτῷ διὰ ἀκμαίας θρησκευτικῆς ζωῆς. Ὅπως ὁ φιλόλογος, ὁ ἐπιδιδόμενος φέρ' εἰπεῖν εἰς τὴν ἑλληνικὴν φιλολογίαν, πρὸς κατανόησιν αὐτῆς δέον νὰ εἶναι πεπροικισμένος διὰ πνεύματος ἐνδιαφέροντος καλαισθητικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ, ὅπως πρὸς ἐκτίμησιν καὶ ἀπόλαυσιν μουσικῆς τινος ἁρμονίας δέον ὁ κρίνων καὶ ἀκροώμενος ταύτης νὰ ἔχῃ ἐπαρκῶς ἀνεπτυγμένον τὸ μουσικὸν αἰσθητήριον κλπ., οὕτω καὶ ὁ θεολόγος, ὁ ἐνδιατρίβων εἰς κατανόησιν τῆς Γραφῆς, δέον νὰ κυριαρχῆται ἀπὸ πνεύματος συμπαθείας πρὸς τὴν βιβλικὴν γραμματείαν, νὰ ἔχῃ αἰσθανθῇ τὴν ἐκ τῆς Βίβλου ἐπίδρασιν καὶ διὰ βίου ἁγνοῦ καὶ ἁγίου, νὰ ἔχῃ κεκαθαρμένον τὸν νοῦν, ἵνα εἶναι εἰς θέσιν νὰ διεισδύῃ διὰ τοῦ πάσης ἀχλύος ἀπηλλαγμένου διανοητικοῦ ὀφθαλμοῦ εἰς τὰ βάθη τοῦ βιβλικοῦ κειμένου. Κατὰ τοῦτο ἡ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Πατέρων ἐξαρθεῖσα πάντοτε ἀπαίτησις, ἵνα ἡ Γραφὴ ἀναγινώσκηται καὶ μετὰ Πνεύματος Ἁγίου καὶ ἐν τῷ ἐκ τοῦ Πνεύματος φωτισμῷ ἐρευνᾶται, ἰσχύει τὰ μάλιστα διὰ τὸν ἑρμηνευτὴν αὐτῆς.

17. Ἐξ ἄλλου δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται, ὅτι τὰ ἱερὰ ταῦτα βιβλία, ἐνέχουσι διὰ τὸ παρὸν ἐντελῶς διάφορον σημασίαν παρ' ἐκείνην τὴν ὁποίαν ἔχουσι τὰ ἄλλα συγγράμματα τῆς ἀρχαιότητος. Καὶ τὰ τελευταῖα ταῦτα καὶ ἰδίᾳ τὰ κλασσικὰ δύνανται νὰ ἔχωσι σημασίαν τινὰ καὶ διὰ τὴν παροῦσαν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος, διὸ καὶ πρέπει νὰ καλλιεργῆται ἡ σπουδή των. Γενικῶς ὅμως ἡ σημασία των εἶναι ἱστορικὴ καὶ ἡ ἐπίδρασίς των ἐπὶ τοῦ σημερινοῦ κοινωνικοῦ καὶ οἰκογενειακοῦ βίου εἶναι περιωρισμένη καὶ ὅλως ἔμμεσος. Τὰ συγγράμματα ὅμως τῆς Βίβλου ἐνέχουσι μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τοὺς πιστούς, ὡς ἀποτελοῦντα μετὰ τῆς πρὸς κατανόησιν αὐτῶν καθοδηγούσης ἀποστολικῆς παραδόσεως τὴν πηγὴν καὶ τὸν κανόνα τῆς πίστεως καὶ διατελοῦσιν εἰς ἄμεσον σχέσιν οὐ μόνον πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωήν, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ζωὴν τῶν ἀτόμων τῶν ἀποτελούντων τὰς χριστιανικὰς κοινωνίας. Εἶναι ἡ βάσις τῶν θρησκευτικῶν των πεποιθήσεων, ἡ οἰκογενειακὴ δὲ καὶ κοινωνική μας ζωή, τὰ ἤθη μας, αὐτοὶ οἱ νόμοι τῆς πολιτείας, ἐν τῇ ὁποίᾳ ζῶμεν, βασίζονται κατὰ μέγα μέρος ἐπὶ τῶν ἀντιλήψεων καὶ ἀληθειῶν, αἵτινες μετεβιβάσθησαν εἰς ἡμᾶς διὰ τῶν συγγραφῶν τούτων. Καὶ αὐτὸς ὁ ἑρμηνευτὴς διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ζωῆς ταύτης, εἰς ἣν ἐμπνέουσι τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἑρμηνευόμενα βιβλία, καὶ εὑρίσκει ἐν αὐτοῖς τὴν βαθυτάτην ἱκανοποίησιν διὰ τὴν ἰδίαν του πνευματικὴν ζωήν. Μετὰ τοῦ ὀφειλομένου λοιπὸν σεβασμοῦ δέον νὰ ἅπτηται τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀποβλέπων οὐ μόνον εἰς τὴν διακρίβωσιν τοῦ νοήματος τῶν βιβλίων τούτων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἀποσάφησιν καὶ ἐπαρ-

κῆ ἀνάπτυξιν τῶν συνεπτυγμένων ἰδεῶν, ὥστε ὁ ὅλος πλοῦτος τοῦ περιεχομένου αὐτῶν νὰ προβάλληται πρὸς κοινὴν τῶν ἀναγνωστῶν καὶ ἀκροατῶν ὠφέλειαν. Ἐξετάζων δὲ τὸ περιεχόμενον τῆς Βίβλου ἐν σχέσει καὶ πρὸς τὰς ποικίλας τάσεις καὶ ἀνάγκας τοῦ παρόντος, θὰ τονίζῃ καὶ τὴν πρακτικὴν σπουδαιότητα διὰ τὴν τρέχουσαν ζωήν. Πολλὰ τμήματα τῆς Γραφῆς ἔχουσι γραφῇ δι' εἰδικὰς αἰτίας εἰς ἐπὶ μέρους πρόσωπα καὶ ἐκκλησίας, ὑπὸ εἰδικὰς συνθήκας καὶ καιρούς, ἐνέχουσιν ὅμως λόγῳ τῆς φύσεως τῶν ἐν αὐτοῖς λεγομένων καὶ ὅλως γενικὸν χαρακτῆρα, ἐπιδέχονται δὲ καὶ γενικὴν ἐφαρμογὴν εἰς πάντα χρόνον καὶ εἰς σοβαρωτάτας σχέσεις τῆς ζωῆς, ἐὰν κατανοηθῶσιν ὀρθῶς. Ὁ ἑρμηνευτὴς ἐμμένων πάντοτε εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν ἔννοιαν τοῦ κειμένου δέον νὰ ἐκθέτῃ τὴν βιβλικὴν διδασκαλίαν ἀποβλέπων καὶ εἰς τὰς πολλαπλᾶς ὠφελείας, αἵτινες ἐξ αὐτῆς θὰ προέλθωσιν εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν πλήρωμα καὶ εἰς τὴν σύγχρονον ζωήν. Τὸ ἔργον τοῦτο κυρίως ἐξυπηρετεῖ ἡ λεγομένη πρακτικὴ ἑρμηνεία, ἡ μάλιστα οὖσα ἐν χρήσει ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος, ἀλλὰ δέον εἰς τὸ ἔργον τοῦτο νὰ ὑποβοηθῆται ἡ πρακτικὴ ἑρμηνεία ὑπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς.

18. Καὶ αὗται μὲν αἱ ἑρμηνευτικαὶ προϋποθέσεις ἐπιβάλλονται ὑπὸ τῆς φύσεως καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν ἱερῶν βιβλίων ὡς θεοπνεύστων καὶ γραπτῶν μνημείων τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Δεδομένου δέ, ὅτι τὰ βιβλία ταῦτα παρεδόθησαν ἐξ ἀρχῆς εἴτε εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν συναγωγὴν εἴτε εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς τμῆμά τι τῆς εἰς αὐτὰς ὑπὸ τῶν ἱερῶν των συγγραφέων διὰ ζώσης διδασκαλίας, ἥτις ἀπετέλεσε καὶ τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ζῶσαν ἀποστολικήν, ἢ τὴν ὑπὸ τῆς συναγωγῆς εἰς αὐτὴν διαβιβασθεῖσαν προφητικὴν παράδοσιν, πάντοτε δὲ ἥ τε συναγωγὴ καὶ πρὸ παντὸς ἡ Ἐκκλησία ἐσπούδασε μετὰ τοῦ αὐτοῦ συνεχῶς ἐνδιαφέροντος τὰ βιβλία ταῦτα, ὀρθῶς κατανοήσασα αὐτὰ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς κατὰ τὸν χρόνον τῆς δημοσιεύσεως τούτων ζώσης ἔτι παραδόσεως τῶν συγγραψάντων αὐτά, εἶναι κατὰ κανόνα ὀρθὴ ἡ ἑρμηνευτικὴ ἀρχὴ τῆς τε ὀρθοδόξου καὶ ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, καθ' ἣν ἡ Γραφὴ δέον νὰ ἑρμηνεύεται κατὰ τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀποστολικὴν παράδοσιν καὶ τὴν ὁμόφωνον συμφωνίαν τῶν Πατέρων, τὴν διαμορφωθεῖσαν ὑπὸ τὴν παράδοσιν ταύτην. Ἡ ἀρχὴ αὕτη ἀφορᾷ κυρίως εἰς τὰ δογματικὰ χωρία τῆς Γραφῆς, καθὼς καὶ εἰς τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ὀρθὴν βιοτήν, τὰ θεωρούμενα ὡς ἀπαραίτητα εἰς τὴν τῶν ψυχῶν σωτηρίαν καὶ ἀποτελοῦντα τὸν ἔκπαλαι παραδεδεγμένον κανόνα πίστεως καὶ εὐσεβείας. Εἰς τὰς ἐπὶ μέρους ἑρμηνευτικὰς γνώμας καὶ ἐκδοχὰς τῶν Πατέρων, δύναται ὁ ἑρμηνευτὴς νὰ διαφωνῇ, ἀρκεῖ μόνον νὰ μὴ ἀντιπίπτῃ ἔν τινι εἰς τὸν μνημονευθέντα κανόνα τῆς πίστεως καὶ τῆς εὐσεβείας. Καὶ ἐν ταῖς εἰς δογματικὰ χωρία ἀναφερομέναις ἑρμηνείαις τῶν Πατέρων, ἐφ' ὅσον αὗται ἐγένοντο παρέργως καὶ κατ' ἐφαρμογήν, ὡς συμβαίνει τοῦτο ἐν ταῖς ἠθικαῖς αὐτῶν ὁμιλίαις, καὶ δὲν ἀποτελοῦσι προϊόντα

σοβαρᾶς μελέτης πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ νοήματος τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ὡς τοῦτο γίνεται ὑπὸ τῶν Πατέρων εἴτε ἐν ἰδίοις ἐξηγητικοῖς συγγράμμασιν εἴτε ἐν ταῖς δογματικαῖς αὐτῶν πραγματείαις, καθὼς καὶ εἰς τὰ ἱστορικὰ καὶ δευτερεύοντα ζητήματα ἔχει ὁ ἑρμηνευτὴς πᾶσαν ἐλευθερίαν μὴ λησμονῶν μόνον τὸ τοῦ Παύλου «μόνον μὴ τὴν ἐλευθερίαν εἰς ἀφορμὴν τῇ σαρκί, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀγάπης δουλεύετε ἀλλήλοις» (Γαλ. ε΄ 13) καὶ ἀποφεύγων πᾶσαν τῆς ἐλευθερίας κατάχρησιν πρὸς ἄκαιρον ἐπίδειξιν ἰδίας ὀξυνοίας ἢ πρὸς ἀγέρωχον περιφρόνησιν τῶν πρότερον ὑπ' ἄλλων εἰρημένων, χρησιμοποιῶν δὲ μόνον αὐτὴν μετὰ πάσης ταπεινοφροσύνης πρὸς διευκρίνισιν ἐκείνων, ὅσα τυχὸν ἀνθρωπίνως διέλαθον τὴν προσοχὴν τῶν προγενεστέρων του.

19. Ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς μνημονευθείσας ἀρχάς, ἐφ' ὅσον ὁ ἑρμηνευτὴς κύριον καὶ θεμελιώδη σκοπὸν ἐπιδιωκτέον δέον νὰ ἔχῃ τὴν διακρίβωσιν τῆς ἐννοίας, τὴν ὁποίαν ὁ ἱερὸς συγγραφεὺς ἠθέλησε καὶ προέθετο νὰ ἐκφράσῃ διὰ τῶν λέξεων τοῦ κειμένου, δέον νὰ ἐξαρθῇ εἰς κυρίαν τῆς ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς μέθοδον ἑρμηνείας ἡ γραμματικοϊστορική, ἡ ὑπὸ τῆς Ἀντιοχειανῆς Σχολῆς εἰσαχθεῖσα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Καὶ τὸ μὲν ἐπίθετον γραμματική ἀφορᾷ εἰς τὴν μορφὴν ἢ τὸ εἶδος τῆς ἱερᾶς συγγραφῆς, τὸ δὲ ἐπίθετον ἱστορική ἀφορᾷ μᾶλλον εἰς τὸ περιεχόμενον αὐτῆς. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν μορφὴν τὸ πρῶτον καὶ κύριον σημεῖον εἶναι ἡ λέξις ὡς ἔκφρασις τῆς σκέψεως. Ἡ Ἱερὰ Ἑρμηνευτικὴ ἀξιοῖ παρὰ τοῦ ἑρμηνευτοῦ δύο τινά, α) νὰ διακριβώσῃ οὗτος ἐν τίνι ἐννοίᾳ καὶ σημασίᾳ ἐχρησιμοποιήθη ἡ λέξις ὑπὸ τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως καὶ β) νὰ διακριβώσῃ οὗτος τὴν ἀρχικὴν μορφήν, ὑφ' ἣν ἡ λέξις ἐξῆλθεν ἐκ τοῦ καλάμου τοῦ συγγραφέως, (μήπως δηλαδὴ ὁ ἱερὸς συγγραφεὺς ἔγραψεν ἄλλην λέξιν ἢ ἄλλον τύπον λέξεως καὶ ὑπὸ τῶν ἀντιγραφέων ἡ λέξις παρεποιήθη).

20. Καὶ διὰ μὲν τὸ πρῶτον ἔργον αὐτοῦ ὁ ἑρμηνευτὴς πρέπει νὰ κατέχῃ, ὅσον τὸ δυνατὸν τελειότερον, τὴν πρωτότυπον γλῶσσαν, εἰς ἣν συνεγράφη τὸ ἑρμηνευόμενον βιβλίον· πρέπει νὰ γνωρίζῃ τὴν γραμματικὴν καὶ λεξικολογικὴν σύνταξιν καὶ διατύπωσιν τοῦ ἑρμηνευομένου βιβλίου καὶ τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ αἱ γλῶσσαι, εἰς ἃς ἐγράφησαν τὰ πρωτότυπα τῶν Γραφῶν εἶναι γλῶσσαι δύσκολοι, κατὰ τὸ πλεῖστον νεκραὶ καὶ πλούσιαι εἰς ἰδιωτισμούς. Διὰ δὲ τὸ δεύτερον ἔργον αὐτοῦ δέον νὰ συνδυάζῃ μετὰ τῆς ἑρμηνείας τῶν λέξεων καὶ τὴν κριτικὴν ἐξέτασιν τοῦ κειμένου, τοῦτο δ' ἀποτελεῖ ἀπαίτησιν τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς τονιζομένην ὑπ' αὐτῆς ἰδιαιτέρως, λόγῳ τῶν περιπετειῶν, ἃς ὑπέμεινε κατὰ καιροὺς τὸ ἱερὸν κείμενον. Δεύτερον σημεῖον ἀναφερόμενον εἰς τὴν μορφὴν ἢ τὸ εἶδος τῆς ἱερᾶς συγγραφῆς εἶναι ἡ ρητορική ὄψις αὐτῆς ἢ ἡ μορφὴ τῆς συνθέσεως, διὰ τῆς ὁποίας ὁ συγγραφεὺς ἐξέφρασε τὰς σκέψεις του, οὕτως ὥστε γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, ἐὰν ἡ φράσις δέον νὰ ἐκλη-

φθῇ κυριολεκτικῶς ἢ καταχρηστικῶς· ἐὰν δέον νὰ ἑρμηνευθῇ κατὰ γράμμα ἢ μεταφορικῶς καὶ εἰκονικῶς, ἐν πραγματικῇ ἢ ἐν συμβολικῇ ἐννοίᾳ. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἡ κατὰ γράμμα ἑρμηνεία δὲν ἀποκλείει τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν, ἀλλὰ περιορίζει αὐτὴν εἰς τὰ πράγματι ἀλληγορικῶς λεγόμενα ἐν τῇ Γραφῇ. Αἱ παραβολαὶ ἐπὶ παραδείγματι νοοῦνται ἀλληγορικῶς. Δὲν ἔπεται ὅμως ἐκ τούτου ὅτι καὶ πᾶν τὸ ἐν τῇ Γραφῇ δύναται νὰ ἀλληγορηθῇ. Πρβλ. ὑπερβολὰς ἐν τῇ ἀλληγορίᾳ τῶν παραβολῶν ζεύγη βοῶν πέντε = αἱ πέντε αἰσθήσεις!! Ἢ δύο δηνάρια = αἱ δύο διαθῆκαι. Ἐν τῇ Γραφῇ χρησιμοποιοῦνται πολλαπλοῖ τρόποι ἐκφράσεως καὶ παραστάσεως τῶν νοημάτων. Ὡς ἐκ τούτου δὲ ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ πρὸς ὀρθὴν ἑρμηνείαν τῶν Ἁγίων Γραφῶν, καθ' ἣν δέον νὰ ἐκζητῆται ἡ κατὰ γράμμα ἢ ἄμεσος ἔννοια τοῦ κειμένου, δὲν ἀποκλείει οὔτε τὴν ἀλληγορικὴν ἑρμηνείαν οὔτε τὴν δογματικὴν οὔτε τὴν ἠθικὴν οὔτε τὴν ἀναγωγικὴν ἐκεῖ ὅπου αὗται ἐνδείκνυνται καὶ ἐγχωροῦσιν. Τὸ λατινικὸν δίστιχον, οὗτινος ἐμνημονεύσαμεν:

Littera gesta docet, quid credas allegoria
moralis quid agas, quo tentas (speres) anagogia

ἔχει βάσιν, καὶ ἡ τοιαύτη διαίρεσις οὐδὲν θὰ εἶχε τὸ ἄτοπον, ἐὰν ἠδύνατο νὰ νοηθῇ ὡς διάκρισις γενομένη κατὰ τὰ διάφορα ἀντικείμενα τῆς Γραφῆς, τὰ μὲν ἱστορικά, τὰ δὲ δογματικά, ἄλλα ἠθικὰ καὶ ἄλλα εἰς τὴν μέλλουσαν ἐλπίδα ἀναγόμενα. Τὸ ἄτοπον ἔγκειται κυρίως εἰς τὸ νὰ ἐκζητῶμεν τοῦ αὐτοῦ χωρίου τετραπλῆν ἔννοιαν. Ὁμοίως δὲν δυνάμεθα ν' ἀποκλείσωμεν τὴν κατ' ἐφαρμογὴν ἔννοιαν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς πρακτικῆς λεγομένης ἑρμηνείας, τῆς μόνης καταλλήλου διὰ τὴν ἀπ' ἄμβωνος χρῆσιν τῆς Γραφῆς. Κατ' αὐτὴν διακριβοῦμεν μὲν τὴν κατὰ γράμμα ἔννοιαν τοῦ κειμένου, συνάγομεν ὅμως καὶ τὰς ἐφαρμογάς, τὰς ὁποίας τὸ νόημα τοῦ κειμένου δύναται νὰ ἔχῃ ἐν τῇ καθ' ἡμέραν ζωῇ. Τρίτον σημεῖον, ὅπερ δέον νὰ προσέχῃ ὁ ἑρμηνευτὴς ἐν τῇ χρήσει τῆς κατὰ γράμμα ἑρμηνείας, εἶναι τὸ εἶδος τῆς γραμματείας, εἰς τὸ ὁποῖον ἀνήκει τὸ ἑρμηνευόμενον βιβλίον. Εἶναι ἱστορικὸν βιβλίον, δηλαδὴ ἢ εἶναι ποιητικόν, ἢ εἶναι διδακτικόν; Καὶ εἰς μὲν τὴν κλασσικὴν γραμματείαν δυνάμεθα εὐχερῶς νὰ κατατάξωμεν τὰ διάφορα συγγράμματα καθ' ὡρισμένας τάξεις. Εἰς τὴν Βιβλικὴν ὅμως γραμματείαν τοῦτο καθίσταται δυσεπίτευκτον. Διότι ἕκαστον βιβλίον ἀποτελεῖ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον μῖγμα τῶν διαφόρων στοιχείων. Ἐντεῦθεν δὲ εἶναι ὑποχρεωμένος ὁ ἑρμηνευτὴς νὰ ἐξετάζῃ τὸ βιβλίον τὸ ἑρμηνευόμενον οὐ μόνον κατὰ τὸ σύνολον αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰ διάφορα αὐτοῦ χωρία. Δέον νὰ ἐρευνᾷ ἐὰν τὸ χωρίον εἶναι ἱστορικοποιητικὸν ἢ ποιητικοϊστορικὸν ἢ διδακτικοποιητικόν. Ὑπάρχει δὲ ἐν τῇ βιβλικῇ γραμματείᾳ καὶ στοιχεῖόν τι, ὅπερ οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ἀπαντᾷ, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ Προφητικόν. Ἡ κατανόησις δὲ καὶ ἑρμηνεία τοῦ στοιχείου τούτου παρουσιάζει σοβαρω-

τάτας δυσκολίας, ἐξ οὗ ἡ βιβλικὴ Ἑρμηνευτικὴ εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ θέτῃ εἰς χρῆσιν ἰδίους καὶ εἰδικοὺς κανόνας καὶ ἀρχὰς ἑρμηνείας.

21. Τὸ ἐπίθετον ἱστορικὴ (ἑρμηνεία) ἀναφέρεται γενικῶς εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς Γραφῆς. Καὶ δή, α) τὸ περιεχόμενον ἑκάστου βιβλίου τῆς Γραφῆς εἶναι ἱστορικόν, καθ' ὅσον ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν προσωπικῶν χαρακτηριστικῶν τῶν καθ' ἕκαστον συγγραφέων. Διὰ τὴν κατανόησιν τῶν ἐπὶ μέρους χωρίων, καθὼς καὶ τοῦ γενικοῦ περιχομένου καὶ τῆς γενικῆς τάσεως βιβλίου τινός, ἀπαιτεῖται νὰ γνωρίζωμεν τὸν συγγραφέα του κατὰ τὴν πνευματικήν του ἰδιοφυΐαν. Πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς τὸ νὰ λάβωμεν γνῶσίν τινα περὶ ταύτης, δέον νὰ τὸ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει· ἤτοι τὸν τόπον τῆς γεννήσεώς του, τὴν ἀνατροφὴν ἣς ἔτυχε παρὰ τῶν γονέων του, τὴν θέσιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τούτων, τὴν οἰκογενειακὴν ζωὴν ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ συγγραφεὺς ἀνεπτύχθη, τὴν παίδευσίν του, τὰ διάφορα συμβάντα τοῦ σταδίου του, τὸν χαρακτῆρα του. Ἐφ' ὅσον δὲ τὰ βιβλία, περὶ ἃ ἀσχολεῖται ἡ ἑρμηνεία καὶ διὰ τὴν ἐξήγησιν τῶν ὁποίων ἡ ἱερὰ Ἑρμηνευτικὴ παρέχει ἀρχὰς καὶ κανόνας, εἶναι κατὰ τὸ περιεχόμενόν των θρησκευτικὰ κατ' οὐσίαν, ὁ ἐξηγητὴς ὀφείλει νὰ ἐπιχύσῃ φῶς ἐπὶ τῆς ἐνδοτέρας ζωῆς τῶν βιβλικῶν συγγραφέων καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν νὰ δείξῃ ψυχολογικῶς πῶς ἡ θρησκευτική των συνείδησις ἐπέδρασεν ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς σκέψεώς των. β) Τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων τῆς Γραφῆς εἶναι ἱστορικὸν ὡς δεχθὲν τὴν ἐπίδρασιν τῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου ὁ συγγραφεὺς ἑκάστου τούτων συνέθεσε τὸ ἔργον του. Τὸ φυσικὸν περιβάλλον τῆς χώρας, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὁ συγγραφεὺς ὡς ἄτομον ἀνῆκον εἰς ὡρισμένον ἔθνος ἀνεπτύχθη, τὰ κοινωνικὰ ἤθη τοῦ λαοῦ του, οἱ τῆς πολιτείας θεσμοί, αἱ πολιτικαὶ καὶ ἐκκλησιαστικαὶ διατάξεις, ὁ γενικὸς χαρακτὴρ τοῦ ἔθνους του, πάντα ταῦτα δέον νὰ ὦσιν ὑπ' ὄψει τοῦ ἑρμηνευτοῦ, ἵνα εἶναι εἰς θέσιν νὰ κατανοῇ ὀρθῶς τὸ περιεχόμενον ἑνὸς ἑκάστου βιβλίου, ἀνήκοντος εἰς τὴν γραμματείαν, τοῦ ἐξ οὗ προῆλθεν ἔθνους. Οὕτω τὸ Ἑβραϊκὸν ἔθνος, ὁ ἐκλεκτὸς λαὸς τοῦ Θεοῦ, ὑπὸ πολίτευμα θεοκρατικὸν κυβερνηθείς, εἶχε χαρακτῆρα καθαρῶς θρησκευτικόν. Καὶ οἱ συγγραφεῖς αὐτοῦ, ὡς ἐκπροσωποῦντες τὴν ὑψίστην διανοητικὴν δρᾶσιν τοῦ Ἔθνους, εἰς τὰς συγγραφὰς αὐτῶν διηρμήνευσαν τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν τοῦ ἔθνους των καὶ ἐνετύπωσαν εἰς τὴν ὅλην ἐθνικὴν γραμματείαν αὐτοῦ θρησκευτικὸν χαρακτῆρα. γ) Τὸ περιεχόμενον ἑκάστου βιβλίου τῆς Γραφῆς εἶναι ἱστορικὸν ὡς διατελοῦν ὑπὸ τοὺς ὅρους καὶ τὰς περιστάσεις τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν συνεγράφησαν. Ἡ Βιβλικὴ Γραμματεία, ὅπως καὶ πᾶσα ἄλλη Γραμματεία ἔθνους τινὸς οἱουδήποτε, διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἱστορίας τοῦ λαοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ζωὴ λαοῦ τινος δὲν παραμένει ἱστορικῶς μεμονωμένη, οὕτω καὶ αἱ συνθῆκαι τῆς Ἰουδαϊκῆς ζω-

ῆς δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσι μεμονωμένως. Γειτονικὰ ἔθνη ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις ἐπέδρασαν ἐπὶ τῶν μορφῶν τῆς Ἰουδαϊκῆς ζωῆς, περὶ τὸ τέλος δ' αὐτῆς, ὅτε ὁ Ἰουδαϊσμὸς διετέλει ἐν παρακμῇ, ἐπέδρασε καὶ ὁ ἑλληνικὸς κόσμος. Τὰς ἐπιδράσεις ταύτας ἀσυναισθήτως ὑπέστησαν καὶ οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς. Πολλαὶ ἐκφράσεις των, ἐνίοτε δὲ καὶ ἡ ὅλη φράσις αὐτῶν κατανοοῦνται ὑπὸ τοῦ ἐξηγητοῦ, ὅταν οὗτος θεωρῇ ἐπὶ μέρους βιβλίον τι ἐκ τῆς γενικῆς ταύτης ἐπόψεως.

22. Αὕτη εἶναι ἡ γραμματοϊστορικὴ μέθοδος τῆς ἑρμηνείας κατὰ τὰς θεμελιώδεις αὐτῆς ἀρχάς. Τῶν ἀρχῶν τούτων ἀκολουθουμένων ἐν συνδυασμῷ πρὸς ὅσα εἴπομεν περὶ τοῦ ἀκραιφνοῦς καὶ γνησίου θρησκευτικοῦ πνεύματος, οὗ δέον νὰ κατέχηται καὶ διαπνέηται ὁ ἑρμηνευτής, θὰ ἔχωμεν ἑρμηνείαν ἐπιστημονικὴν ἅμα καὶ θεολογικήν, εἰς αὐτὰ τὰ βάθη τοῦ ἐν ταῖς Γραφαῖς γράμματος εἰσδύουσαν καὶ ἀποσαφοῦσαν τὰς ἐν αὐτῇ διδασκαλίας.

Τοσαῦτα περὶ τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς πρὸς συγγραφὴν δοκιμίου, τῆς ὁποίας πρώτη ἀπόπειρα παρ' ἡμῖν δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ὑπὸ τοῦ Διονυσίου Κλεώπα ἐν τῇ ἐκδόσει τῆς εἰς τοὺς Ψαλμοὺς ἑρμηνείας τοῦ Ἀνθίμου, Πατριάρχου Ἱεροσολύμων, συμπεριληφθεῖσα «Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς θείας Γραφὰς» τοῦ Ἀδριανοῦ. Μετὰ τὸν Κλεώπαν ὁ Κωνστ. Κοντογόνης ἐπισυνῆψε στοιχεῖα Ἑρμηνευτικῆς ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν, ἣν ἐν ἔτει 1859 χάριν τῶν Ἱεροσπουδαστῶν συνέγραψεν. Εἰς ἴδιον σύγγραμμα ὑπὸ τὸν τίτλον Στοιχειώδης Ἱερὰ Ἑρμηνευτικὴ (ἐν ἔτει 1902) ἐδημοσίευσε πόνημα ὁ ἀείμνηστος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος, ὡς σχολάρχης τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Σταυροῦ. Ἄξιον δὲ πολλοῦ λόγου Ἐγχειρίδιον Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς, ἐν ἔτει 1921 ἐξέδωκεν ὁ ἀείμνηστος Καθηγητὴς τῆς ἐν Χάλκῃ Σχολῆς Βασίλειος Ἀντωνιάδης.

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν Ἑρμηνείαν ὡς πρᾶξιν κατὰ τοὺς κανόνας τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς συντελουμένην.

2. *Ἐξήγησις ἢ Ἑρμηνεία.*

1. Τὰ προϊόντα τῆς ἑρμηνευτικῆς διαπραγματεύσεώς δύνανται νὰ ἀξιοποιηθῶσιν ὑπὸ πολλὰς καὶ διαφόρους μορφάς. Οὕτως ὁ ἑρμηνευτὴς δύναται νὰ δείξῃ πῶς τὸ ἑρμηνευόμενον κείμενον δέον νὰ νοηθῇ καὶ ἀναλόγως τοῦ τρόπου, τὸν ὁποῖον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἠκολούθησε, καθίσταται γλωσσογράφος ἢ σχολιαστὴς ἢ ὑπομνηματιστής· ἢ δύναται νὰ λάβῃ τὴν θέσιν τοῦ συγγραφέως καὶ ἐξ ὀνόματος αὐτοῦ εἰς ἄλλην γλῶσσαν ἢ ἐπὶ τὸ σαφέστερον λαλῶν ν' ἀποδειχθῇ μεταφράστης ἢ παραφράστης. Πᾶσαι αὗται αἱ μορφαὶ τῆς ἑρμηνείας ἀνεπτύχθησαν ἱκανῶς διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Ἀρχίζομεν ἐνταῦθα ἀπὸ τὰς ἁπλουστέρας.

2. Τὴν ὅλην ἁπλῆν Ἐξήγησιν τῶν Γραφῶν ἀποτελοῦσιν ἀναμφιβόλως ἡ μετάφρασις καὶ ἡ παράφρασις, καίτοι πολὺ δυσκόλως δύναται ὁ ἐξηγητὴς νὰ εὐστοχήσῃ ἐν αὐταῖς. Οὕτως ἡ μετάφρασις φαίνεται μὲν ὡς ἁπλούστατος τρόπος ἀποδόσεως τῶν νοημάτων τῆς Γραφῆς ἀπὸ τοῦ πρωτοτύπου αὐτῶν ἰδιώματος εἰς ἄλλην γλῶσσαν ἢ εἰς ἄλλο γλωσσικὸν ἰδίωμα, ἀλλ' εἶναι συγχρόνως καὶ δυσκολώτατος. Ἡ δυσκολία συνίσταται κυρίως εἰς τὸ ὅτι δὲν πρόκειται νὰ ἀποδοθῶσιν ἁπλῶς τὰ νοήματα τῶν ἱερῶν συγγραφέων κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ μεταφραστοῦ, ἀδιαφοροῦντος ὁλοτελῶς περὶ τῆς κατασκευῆς τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐν γένει ἐκφράσεως τοῦ πρωτοτύπου, ἀλλ' εἰς τὸ ὅτι ὁ μεταφραστὴς δέον νὰ παρουσιάσῃ τοὺς ἱεροὺς συγγραφεῖς κατὰ τὸν ἴδιον ἕκαστον τρόπον ὁμιλοῦντας τὰ αὐτά, ἅτινα καὶ ἐν τῷ πρωτοτύπῳ εἰς ἄλλην γλῶσσαν. Τοῦτο δὲ ἐπιτυγχάνεται οὐχὶ διὰ μεταφράσεως ἐλευθέρας, ἀλλὰ διὰ τῆς κατὰ λέξιν τοιαύτης. Ὁ μεταφράστης ὀφείλει οὔτε ἄρθρον τι οὔτε ἄλλο τι μόριον νὰ περικόπτῃ, ἀλλ' οὔτε καὶ διασαφητικὰς λέξεις νὰ παρεμβάλλῃ καὶ ὅπου πράττει τοῦτο δέον μετὰ μεγίστης φειδοῦς νὰ τὸ πράττῃ. Ὀφείλει ὡσαύτως νὰ διαφυλάττῃ κατὰ τὸ δυνατὸν ἀναλλοίωτα τὰ ρητορικὰ σχήματα καὶ τοὺς λεκτικοὺς ἰδιωτισμοὺς τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως καθὼς καὶ αὐτοὺς τοὺς τεχνικοὺς ὅρους, οὓς χρησιμοποιεῖ ὁ συγγραφεὺς καὶ ἐν γένει ν' ἀποδίδῃ πιστῶς τὸ ὕφος τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως. Ὅταν δέ τις λάβῃ ὑπ' ὄψει, ὅτι ἑκάστη γλῶσσα ἔχει τοὺς ἰδιωτισμοὺς αὐτῆς ἔν τε τῇ σημασίᾳ τῶν λέξεων καὶ ἐν τῇ συντάξει αὐτῶν καὶ καθὼς ὀρθῶς παρατηρεῖ ἐν τῷ προοιμίῳ αὐτοῦ ὁ τὴν Σοφίαν Σειρὰχ ἐκ τοῦ Ἑβραϊκοῦ μεταφράσας «οὐκ ἰσοδυναμεῖ αὐτὰ ἐν ἑαυτοῖς ἑβραΐστι λεγόμενα, καὶ ὅταν μετενεχθῇ εἰς ἑτέραν γλῶσσαν», κατανοεῖ πλήρως τὰς δυσκολίας, ἃς ἐν οἱᾳδήποτε μεταφράσει ἀντιμετωπίζει ὁ ἐπιχειρῶν αὐτήν. Προδήλως οὗτος προϋποτίθεται, ὅτι πρὸ πάσης τοιαύτης ἐπιχειρήσεως, ἔχει πλήρως κατανοήσει τὸ πρὸς μετάφρασιν ἱερὸν κείμενον. Δὲν δύναται ν' ἀρχίσῃ τις μετάφρασιν πρὶν ἢ ἐπιδοθῇ εἰς ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τοῦ κειμένου καὶ κατανόησιν αὐτοῦ, ὡς αὕτη ἐκτίθεται ἐν ἑρμηνευτικῷ ὑπομνήματι, περὶ οὗ θὰ εἴπωμεν κατωτέρω. Ὡσαύτως ὁ ἐπιχειρῶν μετάφρασίν τινα, ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ πλήρως καὶ ἐπακριβῶς τὴν γλῶσσαν, εἰς τὴν ὁποίαν πρόκειται νὰ μεταφράσῃ τὸ πρωτότυπον κείμενον, ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν μετὰ λεπτότητος καὶ ἀκριβείας νὰ ἐκλέγῃ τὴν κατάλληλον λέξιν καὶ φράσιν, ἥτις θ' ἀνταποκρίνηται καὶ θὰ ἐναρμονίζηται πλήρως πρὸς τὰς λέξεις καὶ φράσεις τοῦ πρωτοτύπου. Μεταφράσεις τῶν πρωτοτύπων κειμένων τῆς Γραφῆς ἐπεχειρήθησαν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τοῦ νῦν ὅ,τι πλεῖσται, ἡ Βρεττανικὴ δὲ Βιβλικὴ Ἑταιρεία ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς ἐξέδωκε πλείστας ὅσας καὶ εἰς τὰς γλώσσας τῶν βαρβάρων καὶ ἀπολιτίστων φύλων. Περιοριζόμεθα ἐνταῦθα ν' ἀναφέρωμεν τινὰς ἐκ τῶν παλαιῶν. Καὶ τῆς μὲν Π. Δ. παλαιὰ καὶ ἐπίσημος μετάφρασις, χρησιμοποιουμένη

καὶ ἀπὸ τῶν ἱερῶν συγγραφέων τῆς Κ. Δ., εἶναι ἡ τῶν Ο′, ἡ εἰσαχθεῖσα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς εἰς χρῆσιν καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τῆς δὲ Κ.Δ. λατινικαὶ μὲν τυγχάνουσιν ἡ παλαιοτέρα γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἰτάλα καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου συντελεσθεῖσα Βουλγάτα, Συριακαὶ δέ, ἡ σιναϊτική, ἐν παλιμψήστῳ τινὶ κώδικι τοῦ Σινᾶ ὑπὸ τῶν Lewis καὶ Gibson ἀνακαλυφθεῖσα, ἡ συριακὴ ἡ ὑπὸ τοῦ Cureton δημοσιευθεῖσα καὶ ἡ πλέον γνωστὴ Πεσιτὼ ἢ Πεσίτα. Αἰγυπτιακαὶ δὲ εἶναι ἡ εἰς τὸν Β′ ἢ Γ′ αἰῶνα ἀναγομένη Σαϊδικὴ μετάφρασις, ἡ Βοχαϊρικὴ ἀπὸ τοῦ ΣΤ′ αἰῶνος χρονολογουμένη, ἡ Αἰθιοπική, ἡ Ἀραβική. Ἐκτὸς τούτων παλαιαὶ σχετικῶς τυγχάνουσι καὶ ἡ Ἀρμενική, ἡ Γεωργιανὴ καὶ ἡ Γοτθικὴ μετάφρασις. Τοσαῦτα περὶ τῶν μεταφράσεων.

3. Τῆς μεταφράσεως διαφέρει ἡ παράφρασις, διότι ἀποσκοπεῖ αὕτη εἰς τὴν ἀπόδοσιν τοῦ νοῦ μᾶλλον τοῦ συγγραφέως παρὰ τῆς σημασίας τῶν λέξεων. Ὁμιλεῖ καὶ ἐν αὐτῇ ὁ ἐξηγητὴς ἐκ προσώπου τοῦ ἱεροῦ συγγραφέως. Ἀλλ' οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς πρὸς πλείονα σαφήνειαν παρουσιάζονται πλατύτερον, ὁμαλώτερον καὶ κυριολεκτικώτερον ἀναπτύσσοντες τὰ ἑαυτῶν διανοήματα εἴτε ἐν τῇ γλώσσῃ, ἐν ᾗ πρωτοτύπως συνεγράφησαν τὰ ἱερὰ κείμενα, εἴτε ἐν ἄλλῃ τινὶ γλώσσῃ. Ὡς δὲ ἐν τῇ μεταφράσει οὕτω καὶ ἐν τῇ παραφράσει ὁ παραφράστης δέον νὰ ἔχῃ ἐκ προτέρου γνῶσιν τοῦ παραφραζομένου κειμένου τοιαύτην, ὁποία ἐνσωματοῦται ἐν τοῖς ὑπομνήμασιν. Ἡ παράφρασις ἔχει ὡς ἔργον νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ἱστορικὴν ἔννοιαν τῆς Γραφῆς διὰ πληρεστέρας ἀναπτύξεως. Πρέπει νὰ ἀναπτύσσῃ τὸ συνεπτυγμένον περιεχόμενον τῶν ἐπὶ μέρους λέξεων· πρέπει νὰ καθιστᾷ σαφῆ τὸν σύνδεσμον τῶν ἐπὶ μέρους προτάσεων, θέτουσα τὰς λέξεις εἰς τὴν φυσικήν των σειρὰν καὶ οὐδὲν τὸ ἀσαφὲς καταλείπουσα εἰς τὴν ἀπ' ἀλλήλων ἐξάρτησιν τῶν προτάσεων. Ἐννοεῖται ὅτι περιττοὶ πλατυσμοὶ δέον ν' ἀποφεύγωνται, ὅπου δὲ τὸ νόημα εἶναι σαφές, πᾶσα πλατυτέρα διασάφησις καθίσταται περιττή. Πάντοτε δὲ καὶ τὸ ὕφος τοῦ παραφραζομένου πρέπει νὰ εἶναι τὸ αὐτὸ πρὸς τὸ ὕφος τοῦ πρωτοτύπου. Τοιαύτας παραφράσεις τῆς Π. Δ. ἔχομεν τὰς Χαλδαϊκὰς καὶ Ἀραμαϊκάς, τὰς γνωστὰς ὑπὸ τὸν τίτλον Targumim ἢ Ταργούμια. Εἰς τὴν Ἑλληνικὴν δὲ παραφράσεις ἔχομεν τὰς εἰς στίχους ποιητικούς (εἰς ἡρωϊκὸν ἑξάμετρον ἢ εἰς ἰάμβους) ὑπὸ ἀρχαίων τινῶν γενομένας εἰς βιβλία τινὰ τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης, οἷαι αἱ ἀποδιδόμεναι εἰς τὸν Ἀπολλινάριον, εἰς τοὺς Ψαλμοὺς καὶ εἰς Νόννον τὸν Πανοπολίτην εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον, οὐχὶ ἐπαρκῶς ἐπιτυχεῖς, καθὼς καὶ τὴν ἐπιτυχεστέραν τούτων «μετάφρασιν εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν» τὴν ὑπὸ Γρηγορίου τοῦ θαυματουργοῦ γενομένην. Εἰς δὲ τὴν Λατινικὴν ἔχομεν τὴν ὑπὸ Juvencus τοῦ Ἱσπανοῦ († 329) εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια τὴν Γένεσιν καὶ ἄλλα μέρη τῆς Π. Δ. ἐπιχειρηθεῖσαν. Ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων ἀξιομνημόνευτοι τυγχάνουσιν ἡ εἰς ὅλην τὴν Κ. Δ. φιλο-

τεχνηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἐράσμου, χαρακτηριζομένου ὑπὸ τοῦ G. Heinrici ὡς ἀριστοτέχνου εἰς τὸ εἶδος τοῦτο· καὶ ἡ τοῦ Brentano εἰς ὅλην τὴν Γραφὴν ἐν Φραγκφούρτῃ τῷ 1820-1835 δημοσιευθεῖσα. Ἐκ τῶν συγχρόνων ἐν τῇ Ἑλληνικῇ τυγχάνουσιν ἡ τοῦ Συλλόγου τῆς Ἀναπλάσεως ὑπὸ τοῦ ἀειμνήστου Διαληςμᾶ εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον, καὶ ἡ τοῦ Π. Τρεμπέλα εἰς πᾶσαν τὴν Κ. Δ. ἐν ἔτεσι 1952-1953 εἰς δύο τόμους μετ' ἔγκρισιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐκδοθεῖσα, καθὼς καὶ ἡ εἰς τὸ Ψαλτήριον ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐν ἔτει 1955 δημοσιευθεῖσα.

4. Σχόλια καὶ γλῶσσαι καίπερ διάφορον ἐν ἀρχῇ ἐκφράζοντα ἔννοιαν κατήντησαν ἐν τέλει ταὐτόσημα. Καὶ σχόλια μὲν γενικῶς λέγονται αἱ πρὸς κατανόησιν ἀρχαίου τινὸς κειμένου σημειώσεις, σύντομοι πάντοτε καὶ πρὸς χρῆσιν ἐν ταῖς σχολαῖς, ἐξ οὗ καὶ σχόλια. Τοιαῦτα δὲ σχόλια συνήθως κύκλῳ τοῦ ἱεροῦ κειμένου ἐν τῷ περισελίδῳ γεγραμμένα ὑπῆρχον ἱκανὰ ἐν τῇ Ἀνατολῇ οὐ μόνον ἑλληνιστί, ἀλλὰ καὶ συριστὶ οἷα τὰ τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου εἰς τὴν Π. Δ. Ἡ ὕπαρξις δὲ τοιούτων σχολίων μαρτυρεῖται ἔκ τε τῶν ἐκδεδομένων ἤδη καὶ ἐκ τῶν σωζομένων χειρογράφων κωδίκων τῆς Γραφῆς, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν λεγομένων Σειρῶν, ὅπου ἀνωνύμως ἀπαντῶσι σύντομοι ἑρμηνευτικαὶ παρατηρήσεις μὲ μόνην τὴν ἐπιγραφὴν Σχόλιον. Αἱ γλῶσσαι δὲ εἰς τὴν αὐτὴν καὶ τὸ γλώσσημα ἡ γλωσσηματικὴ λέξις ἔννοιαν κατήντησε νὰ σημαίνῃ πρῶτον μὲν τὴν ἐξήγησιν ἀπηρχαιωμένης τινὸς ἢ ξενικῆς λέξεως ἢ φράσεως, εἶτα δὲ καὶ πᾶν σχόλιον καὶ πᾶσαν οἱανδήποτε σημείωσιν πρὸς διασάφησιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ κειμένου. Αἱ γλῶσσαι ἐγράφοντο εἴτε ἐν τῷ περισελίδῳ (glossae marginales) εἴτε ἐντὸς τοῦ κειμένου μεταξὺ τῶν στίχων (glossae interlineales). Τοιαῦται ἐξηγήσεις γλωσσημάτων ἔκ τε τῶν θύραθεν καὶ ἐκ τῶν ἱερῶν συγγραφέων εὑρίσκονται ἐν τοῖς Λεξικοῖς τοῦ Ἡσυχίου γραμματικοῦ Ἀλεξανδρινοῦ (Δ' αἰῶνος πιθανῶς), τοῦ ἱεροῦ Φωτίου (Λέξεων συναγωγή), τοῦ Σουΐδα (ΙΑ' αἰῶνος), τοῦ συντάκτου τοῦ Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ, τοῦ Ἰωάννου τοῦ Ζωναρᾶ, τοῦ Φαυωρίνου († 1537) καὶ ἄλλων. Συναγωγὴν δὲ καὶ ἔκδοσιν τῶν ἀρχαίων σχολίων συνετέλεσαν ὁ J. Grego ἐκδοὺς τὴν Κ. Δ. μετὰ σχολίων ἐν ἔτει 1703, καὶ ὁ Ἄγγελος Mai, ἐκδοὺς ἐκ κώδικος τινὸς τοῦ Βατικανοῦ σχόλια εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια (Migne 106, 1077-1289). Πρὸς τὰ σχόλια συναφεῖς διαφέρουσαί πως ὅμως τούτων ἦσαν αἱ σημειώσεις, διὰ τῶν ὁποίων ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ σαφηνίζονται τὰ σαφηνείας δεόμενα, λύονται αἱ ἀπορίαι καὶ καθορίζεται ἡ ἀληθὴς ἔννοια παρερμηνείας δεκτικῶν χωρίων. Τοιαύτας ἑρμηνευτικὰς σημειώσεις εἰς πολλὰ μέρη τῆς Γραφῆς συνέγραψεν ὁ Ὠριγένης, πρῶτος εἰσηγητὴς γενόμενος τοῦ εἴδους τούτου τῆς ἐξηγήσεως, ἀπωλέσθησαν ὅμως δυστυχῶς. Τοιαῦτα εἶναι καὶ αἱ Adnotationes in Job τοῦ Αὐγουστίνου.

5. Ἕτερον εἶδος ἐξηγήσεως εἶναι αἱ ἐπιτομαὶ ἢ ἐκλογαὶ καὶ αἱ

σειραί. Καὶ εἰς μὲν τὰς κατ' ἐπιτομὴν ἢ κατ' ἐκλογὴν ἑρμηνείας ὁ ἐξηγητὴς βασίζεται ἐπ' ἐργασιῶν ἑρμηνευτικῶν προγενεστέρων, παρ' ὧν ἐκλέγει ἢ ἐπιτέμνει τὰς κατ' αὐτὸν προκριτέας ὑποβάλλων αὐτὰς εἰς ἐπεξεργασίαν τινὰ καὶ ἀποδίδων ταύτας ἐλευθερώτερόν πως (ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία Ἐπιτομαί). Ἐν ταῖς Σειραῖς ὁ σειρογράφος οὐδὲν ἐξ ἰδίων εἰσφέρει, ἀλλ' ἀρκεῖται νὰ παρατάσσῃ αὐτολεξεὶ τὰς πρὸς κατανόησιν ἑκάστου χωρίου χρησίμους καὶ ἀναγκαίας αὐτῷ φαινομένας ἑρμηνείας προγενεστέρων καὶ ἐγκύρων ὑπομνηματιστῶν, ἐπισυνάπτων αὐτὰς εἰς τὸ ἑρμηνευόμενον χωρίον καὶ εἴτε προτάσσων ἑκάστης τούτων τὸ ὄνομα τοῦ ἑρμηνευτοῦ, εἴτε ἀνωνύμως παραθέτων αὐτάς, σημειῶν ἁπλῶς τὰς λέξεις ἄλλως (ἢ) ἀδήλου, ἀνεπιγράφου, ἀνωνύμου κλπ. Καὶ κατ' ἐπιτομὴν μὲν ἑρμηνείας συνέγραψαν ὁ Προκόπιος ὁ Γαζαῖος εἰς βιβλία τινὰ τῆς Π. Δ. καὶ Ἀρέθας ὁ Καισαρείας, ὁ Οἰκουμένιος, ὁ Θεοφύλακτος, ὁ Εὐθύμιος ὁ Ζιγαβηνὸς καὶ ἄλλοι. Πλήρη δὲ σειρὰν εἰς τὴν Κ. Δ. ἐδημοσίευσεν ὁ J. Cramer, εἰς δὲ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου ὁ Staab. Τοιαύτη σειρὰ εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη ἐν ἔτει 1772 ἐν Λειψίᾳ δημοσιευθεῖσα ὑπὸ τὸν τίτλον «Σειρὰ ἑνὸς καὶ πεντήκοντα ὑπομνηματιστῶν εἰς τὴν Ὀκτάτευχον καὶ τὰ τῶν Βασιλειῶν». Συγγένειάν τινα πρὸς τὰς κατ' ἐκλογὴν ἐξηγήσεις ἔχουν καὶ τὰ ἡμέτερα Ὑπομνήματα εἰς τὰ Εὐαγγέλια, τὰς Πράξεις καὶ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου καὶ τὰς ἑπτὰ Καθολικάς, μετὰ τῆς διαφορᾶς ὅτι χρησιμοποιοῦνται ἐν αὐτοῖς οὐ μόνον τῶν παλαιοτέρων αἱ αὐθεντικώτεραι, ἀλλὰ καί τινων νεωτέρων αἱ ἐπιτυχέστεραι ἑρμηνεῖαι.

6. Ἡ δι' ὁμιλιῶν καὶ διὰ πραγματειῶν ἐξήγησις. Αἱ ὁμιλίαι αὗται διαφέρουσι τῆς νεωτέρας ὁμιλίας, περὶ ἧς ποιεῖται λόγον τὸ μάθημα τῆς Ὁμιλητικῆς κατὰ τοῦτο, ὅτι καταβάλλεται ἐν αὐταῖς ἰδία προσπάθεια καὶ πρὸς ἑρμηνείαν τοῦ κειμένου τῆς Γραφῆς, τῶν πρακτικῶν καὶ πρὸς οἰκοδομὴν διδαγμάτων περιλαμβανομένων ἐν ἰδίῳ τμήματι, ἀποτελοῦντι μᾶλλον τὸν ἐπίλογον τῆς ὅλης ὁμιλίας προσλαμβάνοντα ἔκτασιν τείνουσαν νὰ παρουσιάσῃ αὐτὸν ὡς δεύτερον μέρος τῆς Ὁμιλίας. Διὰ τῶν τοιούτων ὁμιλιῶν (Homilia, tractatus) ἐγίνετο συνεχὴς ἐξήγησις ὁλοκλήρων βιβλίων τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Δ. Καὶ τοῦ εἴδους τούτου τῆς ἑρμηνείας εἰσηγητὴς ὑπῆρξεν ὁ Ὠριγένης, ὅστις κατέλιπεν ἱκανὸν ἀριθμὸν τοιούτων ὁμιλιῶν, περισωθεισῶν εἰς ἡμᾶς ἰδίᾳ ἐν λατινικαῖς μεταφράσεσι τοῦ Ρουφίνου καὶ τοῦ Ἱερωνύμου, μιμητὴς δ' ἐπάξιος καὶ κλασσικὸς ὑπῆρξεν ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, ὅστις ὑπεμνημάτισε διὰ τοιούτων ὁμιλιῶν ὁλόκληρον μὲν σχεδὸν τὴν Κ. Δ. (πλὴν τῶν Καθολικῶν ἐπιστολῶν, τῆς Ἀποκαλύψεως καὶ τῶν κατὰ Μᾶρκον καὶ Λουκᾶν Εὐαγγελίων) καὶ τμήματά τινα τῆς Π. Δ. Παρὰ τοῖς Δυτικοῖς ἔχομεν τοιαύτας ἐξηγητικὰς ὁμιλίας τοῦ Ἀμβροσίου, τοῦ Ἱερωνύμου, τοῦ Αὐγουστίνου, τῶν παπῶν

Λέοντος τοῦ Μεγάλου καὶ Γρηγορίου τοῦ Διαλόγου, καθὼς καὶ Βέδα τοῦ αἰδεσίμου († 735).

7. Αἱ δὲ πραγματεῖαι (Dissertationes, Tractatus, Excursus) διατρίβουσι περὶ τὴν ἀκριβεστέραν ἐξέτασιν καὶ ἀνάπτυξιν σπουδαίου τινὸς κεφαλαίου ἢ χωρίου ἢ διδασκαλίας τινὸς οἱασδήποτε ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Ἤδη αὐτὸς ὁ Ἱππόλυτος ἐχρησιμοποίησε τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἐξηγήσεως φερόμενος ὅτι ἡρμήνευσε τὴν Ἑξαήμερον, τὰς εὐλογίας τοῦ Ἰακὼβ εἰς τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ κλπ. Ἀξιοσημείωτος ἐκ τῶν τοιούτων πραγματειῶν εἶναι Βασιλείου τοῦ Μεγάλου εἰς τὴν Ἑξαήμερον ὁμιλίαι 9, Γρηγορίου Νύσσης Λόγοι 5 εἰς τὴν Κυριακὴν προσευχήν, Λόγοι 8 εἰς τοὺς Μακαρισμούς, Ὁμιλία εἰς τὸ Α΄ Κορινθ. ιε΄ 28 κλπ. Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου Περὶ παραδείσου Λόγοι 12 ἑρμηνεύοντες τὸ Β΄ καὶ Γ΄ κεφάλαιον τῆς Γενέσεως, Αὐγουστίνου De sermone Domini in monte, libri duo ὡς καὶ de Genesi ad litteram libri duodecimi καὶ εἴ τινες ἄλλοι.

8. Τέλος ἔχομεν τὴν δι' ὑπομνημάτων ἐξήγησιν. Ὑπόμνημα κυριολεκτικῶς σημαίνει πᾶσαν ἔγγραφον σημείωσιν γενομένην πρὸς διάσωσιν γεγονότος τινὸς ἀπὸ τῆς λήθης. Εἶτα δὲ κατήντησε νὰ σημαίνῃ ὅ,τι καὶ οἱ ὅροι ἑρμηνεῖαι ἢ ἐξηγήσεις κυρίως δὲ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς συνεχοῦς, τῆς μᾶλλον ἢ ἧττον διεξοδικῶς καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας καὶ ἀκριβείας γινομένης ἑρμηνείας εἴτε ὁλοκλήρου εἴτε βιβλίου τινὸς τῆς Γραφῆς. Καὶ τοῦ εἴδους τούτου τῆς ἐξηγήσεως εἰσηγητὴς ὑπῆρξεν ὁ Ὠριγένης, οὗτινος οἱ τόμοι εἶναι ἐκτενῆ ὑπομνήματα. Τοιαῦτα ἦσαν καὶ τὰ τοῦ Ἱππολύτου μνημονευόμενα εἰς Βιβλία τινὰ τῆς Π.Δ., καθὼς καὶ τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου εἰς τοὺς Ψαλμούς, εἰς τὸ Ἆσμα Ἀσμάτων, εἰς τοὺς Προφήτας, εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου. Ἡ ἐξήγησις εἰς τὸν Ἐκκλησιαστὴν Γρηγορίου τοῦ Ἀκράγαντος· τὰ εἰς τὸν Ἡσαΐαν, τοὺς δώδεκα ἐλάσσονας Προφήτας, τοὺς Ψαλμούς, τὸ κατὰ Λουκᾶν καὶ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας· καὶ τὰ in Ecclesiastem, prophetas majores et minores, Evangelium secundum Matthaeum καὶ in Epistolas ad Galatas, ad Ephesios, ad Philemonem τοῦ Ἱερωνύμου καὶ εἴτινος ἄλλου. Τὸ τοιοῦτον εἶδος τῆς ἐξηγήσεως προετιμήθη κυρίως ὑπὸ τῶν νεωτέρων. Εἰς τὰ νεώτερα δὲ ταῦτα ὑπομνήματα εἰς τὸ Α΄ μέρος, τὸ ἐν εἴδει εἰσαγωγῆς, ἐξετάζονται τὰ περὶ τοῦ συγγραφέως, τοῦ χρόνου τῆς συγγραφῆς, τοῦ ὕφους, τῶν ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν ἐνδείξεων τῆς γνησιότητος, τῆς ὅλης κριτικῆς τοῦ κειμένου καὶ τῶν συναφῶν τούτοις. Ἐν τῇ ἐπακολουθούσῃ δ' ἑρμηνείᾳ ὁ ἐξηγητὴς δέον νὰ χωρῇ κατ' αὐστηρῶς φιλολογικὴν μέθοδον ἀπὸ τῶν ἐπὶ μέρους ἐπὶ τὰ καθόλου, ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ὁρίσῃ τὴν ἔννοιαν καὶ τὸν ὑπὸ τῶν λέξεων ἐκφραζόμενον νοῦν τοῦ συγγραφέως, εἶτα δὲ καὶ τὸ περιεχόμενον ἐκτενεστέρων περικοπῶν. Πρὸς τοῦτο ἡ φιλολογικὴ γνῶσις δέον νὰ συνοδεύηται πάντοτε ὑπὸ τῆς κριτικῆς ἐρεύνης τοῦ κειμένου, ὑπὸ ἀρχαιολογικῶν καὶ ἱστορικῶν γνώσεων, ὑπὸ ἐπιμε-

λοῦς κρίσεως τῶν προγενεστέρων ὑπομνημάτων καὶ μεταφράσεων καὶ ὑπὸ ἐγκαρδίου ἐκτιμήσεως τοῦ περιεχομένου ἐκ μέρους τοῦ ἑρμηνευτοῦ. Ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν δημοσιευθέντων κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὑπομνημάτων, ἀξιομνημόνευτα τυγχάνουσιν ὁ Συνέκδημος εἰς τὰς τρεῖς ποιμαντικὰς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου, τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, τὸ ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴν τοῦ Ἐμμ. Ζολώτα, ἡ ἑρμηνεία εἰς τοὺς συνοπτικοὺς τοῦ Νικολάου Δαμαλᾶ, ἡ ἑρμηνεία εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην τοῦ Π. Κομνηνοῦ, ἡ ἑρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς τοῦ Ν. Λούβαρη, ἡ ἑρμηνεία εἰς τὴν πρὸς Φιλήμονα, εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν, τὸν Ἐκκλησιαστὴν καὶ μέρος τοῦ Ἡσαΐου τοῦ Π. Μπρατσιώτου, ἡ ἑρμηνεία εἰς τὰς ᾠδὰς τῶν ἀναβαθμῶν τοῦ αὐτοῦ, τὸ εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ ἰδίου, ὑπόμνημα εἰς τοὺς ἥττονας προφήτας κατὰ τὸ Ἑβραϊκὸν τοῦ Β. Βέλλα καὶ τὰ μνημονευθέντα ἡμέτερα ὑπομνήματα.

9. Ἐπισκοποῦντες δὲ καὶ τὴν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ ἐντεῦθεν, ἐν τῇ Δύσει ἑρμηνευτικὴν κίνησιν σημειοῦμεν ὅτι ὁ μὲν Λούθηρος ἐκτὸς τῶν ἐν τῷ κηρύγματι αὐτοῦ ἑρμηνειῶν, πολὺ ὀλίγον εἰργάσθη εἰς τὸ αὐστηρῶς ἐξηγητικὸν ἔργον· τοῦ Μελάγχθονος δὲ τὸ ἔργον ἦτο σχολαστικόν. Ἐκ τῶν ἀρχηγῶν δὲ τῆς Μεταρρυθμίσεως ὁ Καλβῖνος ἡρμήνευσε ὁλόκληρον τὴν Κ. Δ. πλὴν τῆς Ἀποκαλύψεως, καθὼς καὶ τὴν Πεντάτευχον, τοὺς Ψαλμοὺς καὶ τοὺς Προφήτας. Ἀξίας μνείας ἑρμηνευτὴς ὑπῆρξε καὶ ὁ Βέζας. Ἐκ τῶν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς διακριθέντων Ἰησουϊτῶν ἑρμηνευτῶν ἀξιομνημόνευτοι τυγχάνουσιν οἱ Mariana, Cornelius a Lapide, Menochius, καί τινες ἄλλοι. Κατὰ δὲ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα διεκρίθησαν ἐν μὲν τῇ Λουθηρείῳ Ἐκκλησίᾳ οἱ Chytraeus καὶ Schmidt, ἐν δὲ τῇ Μετερρυθμισμένῃ οἱ Piscator καὶ Lampe, μεταξὺ δὲ τῶν Πιετιστῶν οἱ Spener καὶ Bengel καὶ μεταξὺ τῶν Ἀρμινιανῶν οἱ Grotius καὶ Clericus. Κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα ἡ ἐν τῇ Γερμανίᾳ ἐξηγητικὴ διεκρίθη εἰς Σχολάς, ἤτοι τὴν Ὁμολογιακὴν Σχολὴν τοῦ Schleiermacher, τὴν εἰς ἀνακατασκευὴν τῆς Εὐαγγελικῆς ἱστορίας ἀποβλέπουσαν Σχολὴν τοῦ Baur, τὴν νέαν Σχολὴν τῆς Τυβίγγης, καὶ τὴν Σχολὴν τὴν ἀποτελεσθεῖσαν ἐκ τῶν συνηγορούντων ὑπὲρ τῆς ἀποκαταστάσεως τῆς Θεολογίας ὑπὸ τοῦ Hengstenberg, καὶ τὴν Λουθηρανικὴν ὁμολογιακὴν Σχολὴν ὑπὸ τοῦ J. C. K. Hofmann. Τὴν Φιλολογικὴν μέθοδον ἠκολούθησαν οἱ Ewald, Olshausen, Meyer, καὶ ἄλλοι. Τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀποκατάστασιν τῆς Θεολογίας ἐπεζήτησαν μεταξὺ ἄλλων καὶ οἱ Delitzsch, Keil, Tholuck καὶ Lange. Ἡ Σχολὴ τῆς Τυβίγγης κατηύθυνε τὰς προσπαθείας της πρὸς ἀνακατασκευὴν τῆς ἱστορίας τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ἡ δὲ νέα Σχολή, ἣν ἐξεπροσώπουν οἱ Hilgenfeld, Lipsius, H. Holtzmann καὶ Weizsäcker, ἐζήτησε νὰ συνενώσῃ τὰ πορίσματα τῆς ἐξηγήσεως πρὸς τὰ τῆς κριτικῆς· πάντως ὅμως καὶ αὐτὴ τὴν αὐτὴν πως κατεύθυνσιν ἠκολούθησε. Μεταξὺ τῶν Γάλλων ἑρμηνευτῶν διεκρίθη ὁ E.

Reuss (1804-1891) ἀξιομνημόνευτος διὰ τὸ μνημειῶδες αὐτοῦ ἔργον La Bible ἐκ τόμων 17, περιέχον μετάφρασιν, εἰσαγωγὴν καὶ ἑρμηνείαν τῆς Βίβλου. Ἐν τῇ Γαλλικῇ Ἑλβετίᾳ διεκρίθη ὁ F. Godet (1812-1900) διὰ τὰ θαυμάσια αὐτοῦ ὑπομνήματα εἰς τὰ κατὰ Λουκᾶν καὶ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλια καὶ εἰς τὰς πρὸς Ρωμαίους καὶ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου. Μεταξὺ τῶν Ἄγγλων ἐκ μὲν τῶν παλαιοτέρων διεκρίθησαν ὁ Thomas Scott (1747-1821) διὰ τοῦ εἰς τὴν Βίβλον τετρατόμου ὑπομνήματος αὐτοῦ ἔχοντος μεγάλην ἀξίαν κυρίως ἐκ δογματικῆς καὶ εὐλαβῶς διαθετούσης ἐπόψεως οὐχὶ ὅμως καὶ ἐξ ἐπόψεως ἱστορικογραμματικῆς κατανοήσεως· ὁ J. Lightfoot (1828-1889) ὅστις εἰς τὰ εἰς τὸν Παῦλον ὑπομνήματα αὐτοῦ συνεδύασεν εἰς ἔκτακτον βαθμὸν ἱστορικὴν γνῶσιν, ἐξηγητικὴν βαθύτητα καὶ θελκτικὸν ὕφος, ὁ B. F. Westcott (1825-1901) ὅστις εἰς τὰ ὑπομνήματα αὐτοῦ εἰς τὸ Δ΄ Εὐαγγέλιον, εἰς τὴν Α΄ Ἰωάννου καὶ εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους συνεδύασε βαθεῖαν γνῶσιν τῶν Πατέρων μετὰ τῆς ἱστορικῆς μεθόδου. Τέλος ἐκ τῶν νεωτάτων ἔργων ἐκ μὲν τῶν Γερμανικῶν ἄξια πάσης συστάσεως τυγχάνουσι τὰ ἔργα τοῦ Th. Zahn καὶ G. A. Deissmann, ἐκ δὲ τῶν Ἀγγλικῶν τὸ ἄριστον ὑπόμνημα τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον International Critical Bible Commentary πολύτομον καὶ εἰς πάντα τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ., εἰς πολλὰ δὲ καὶ τῆς Π. Δ. ἐκτεινόμενον. Ἐννοεῖται, ὅτι διὰ τῶν ἀνωτέρω δὲν ἐξαντλεῖται ὁ κατάλογος τῶν ὑπομνημάτων καὶ ὑπομνηματιστῶν.

3. Ἱερὰ Γλωσσολογία

1. Ἡ γλῶσσα, εἰς ἣν ἐγράφησαν τὰ πλείονα τῶν βιβλίων τῆς Π. Δ., εἶναι ἡ Ἑβραϊκή. Οἱ Ἑβραῖοι ἦσαν λαὸς Σημιτικός. Οἱ Σημῖται δὲ λόγῳ τοῦ ἰδιάζοντος τῆς γλώσσης αὐτῶν ἐνεφανίζοντο ὡς φυλὴ διακεκριμένη καὶ κεχωρισμένη τῶν λοιπῶν. Τὰ σημιτικὰ ἔθνη ἐγκατεστάθησαν καθ' ἅπασαν τὴν Δυτικὴν Ἀσίαν καὶ εἰς μέρος τι τῆς Ἀφρικῆς. Λόγῳ δὲ τῆς διαφορότητος τῶν χωρῶν τούτων καὶ λόγῳ τῶν διαφόρων βαθμῶν τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐν γένει ἱστορικῆς ἀναπτύξεως, εἰς ἃ ἕκαστον τῶν ἐθνῶν τούτων ἐχώρησεν, ἐπῆλθον ἑκασταχοῦ καὶ ἰδιωτισμοὶ ποικίλοι εἰς τὴν σημιτικὴν γλῶσσαν. Παρὰ πάσας ἐν τούτοις τὰς τροποποιήσεις ταύτας, ἃς ἡ ἀρχαία καὶ μητρικὴ σημιτικὴ γλῶσσα ὑπέστη, ὑπάρχουν μεγάλαι ὁμοιότητες μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν ἐκ ταύτης προελθουσῶν γλωσσῶν, εἰς τρόπον ὥστε πᾶσαι αὗται αἱ γλῶσσαι ἀποτελοῦσι μίαν οἰκογένειαν. Εἰδικὴ τροποποίησις τῆς μητρικῆς σημιτικῆς γλώσσης ἐσημειώθη καὶ ἐκράτησεν εἰς τὸ εὐρὺ διαμέρισμα τοῦ Ἀράμ τὸ Β. Α. τῆς Παλαιστίνης τὸ περιλαμβάνον τὴν Συρίαν, Μεσοποταμίαν, Βαβυλῶνα καὶ Ἀσσυρίαν. Ἡ ἀραμαϊκὴ αὕτη γλῶσσα κατὰ τὴν ἀρχαίαν της μορφὴν εἶναι αὐτὴ ἡ Ἀσσυριακὴ καὶ παλαιὰ Βαβυλωνιακή, ὡς ἐγνώσθη αὕτη κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους ἐκ τῆς ἀποκρυπτογραφή-

σεως τῶν ἐπιγραφῶν. Πολλὰ τῶν μετὰ τὴν εἰς Βαβυλῶνα ἐξορίαν ἰουδαϊκῶν συγγραμμάτων ἔχουν γραφῆ εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν γλῶσσαν, εἰς ταύτην δ' ἀναφέρονται καὶ χωρία τινὰ τῆς Π. Διαθήκης. Οὕτως ἐν Δ' Βασιλειῶν ιη' 26 ἀναγινώσκομεν: «λάλησον δὴ πρὸς τοὺς παῖδας σου Συριστί, ὅτι ἀκούομεν ἡμεῖς, καὶ οὐ λαλήσεις μεθ' ἡμῶν Ἰουδαϊστί». Ὡσαύτως καὶ ἐν Ἡσαΐου λξ' 11 ἐπαναλαμβάνεται ἡ αὐτὴ ἀκριβῶς φράσις. Ἐν δὲ Ἔσδρα δ' 7 καὶ Δανιὴλ β' 4 χρησιμοποιεῖται τὸ ἐπίρρημα «συριστί». Ταῦτα κατὰ τοὺς Ο'. Ἐν τῷ πρωτοτύπῳ ὅμως εἰς τὰ χωρία ταῦτα χρησιμοποιεῖται ἀντὶ τοῦ «συριστὶ» ἡ λέξις «ἀραμαϊστί». Κατὰ μεταγενεστέραν δὲ ὀνομασίαν ἐν Δανιὴλ α' 4 ἀπαντωμένη ἡ ἀραμαϊκὴ αὕτη γλῶσσα χαρακτηρίζεται ὡς γλῶσσα τῶν Χαλδαίων, ἤτοι χαλδαϊκὴ γλῶσσα,

2. Ἡ Συριακὴ γλῶσσα, τὴν ὁποίαν γνωρίζομεν ἐκ τῆς εἰς αὐτὴν μεταφράσεως τῶν Ἁγίων Γραφῶν καὶ ἐκ τῆς κατὰ τὸν δεύτερον χριστιανικὸν αἰῶνα πλουσίας θεολογικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, παρουσιάζει τοιαύτας χαρακτηριστικὰς παρεκκλίσεις ἀπὸ τῆς παλαιᾶς ἀραμαϊκῆς, ὥστε δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἰδιάζουσα διάλεκτος αὐτῆς ἀναπτυχθεῖσα εἰς τὸ δυτικὸν Ἀράμ. Πλησιέστατα πρὸς τὴν παλαιὰν ἀραμαϊκὴν ἰδιώματα ἢ διάλεκτοι κεῖνται ἡ Χαναναϊκὴ καὶ ἡ Φοινικική, αἵτινες δέον νὰ καταριθμηθῶσιν εἰς τὰς διαλέκτους τὰς στενῶς συγγενευούσας πρὸς τὴν Σημιτικήν. Εἰς τὰς πρὸς νότον τῆς Παλαιστίνης χώρας τὰ διάφορα ἀραβικὰ φῦλα εἶχον γλῶσσαν διασπασθεῖσαν εἰς πολλὰς διαλέκτους. Αἱ δύο κυριώτεραι καὶ παλαιότεραι ἐξ αὐτῶν ὑπῆρξαν ἡ Χιμυαριτικὴ τῆς νοτίου Ἀραβίας καὶ Κορεϊσχιτικὴ τῆς Μέκκας ἐν τῇ βορειοδυτικῇ Ἀραβίᾳ(1). Ἡ τελευταία δ' αὕτη διὰ τῶν νικῶν ἰδίᾳ τοῦ Μωάμεθ ἐπεκράτησε, καὶ αὐτὴ εἶναι ἤδη ἡ γνωστὴ εἰς ἡμᾶς ὡς ἡ ἀραβικὴ γλῶσσα, ἐν ᾗ ἅπασα ἡ ἀραβικὴ γραμματεία συνετάγη καὶ ἐξ ἧς προῆλθε καὶ ἡ σήμερον λαλουμένη ἀραβική. Ἡ αἰθιοπικὴ εἶναι κλάδος τῆς Χιμυαριτικῆς διαλέκτου, ἔχομεν δὲ καὶ ἐν αὐτῇ μετάφρασιν τῆς Βίβλου καὶ ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν. Ἐκ ταύτης προῆλθεν ἡ Ἀμχαρικὴ διάλεκτος ἡ λαλουμένη ἤδη ὑπὸ τῶν Ἀβησσυνῶν.

3. Μία ἐκ τῶν παλαιοτέρων γραμματειῶν ἐκ πασῶν τῶν ἐν γλώσσαις σημιτικαῖς γραφεισῶν εἶναι ἡ Ἑβραϊκὴ ἤτοι ἡ τῶν πλειόνων βιβλίων τῆς Π. Δ. Ὁ ὅρος ἑβραϊκὴ γλῶσσα δὲν ἀπαντᾷ ἐν τῇ Π. Δ. Ἐν Ἡσ. ιθ' 18 ἡ γλῶσσα αὕτη καλεῖται γλῶσσα τῆς Χαναάν καὶ ἀλλαχοῦ (Ἡσ. λζ' 11, 13, Δ' Βασιλ. 26) γλῶσσα τῶν Ἰουδαίων. Τὸ πρῶτον ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ Σειράχ ἀπαντᾷ καὶ τὸ ἐπίρρημα Ἑβραϊστί, καὶ ἐν τῷ Ἰωσήπῳ ἡ ὀνομασία «γλῶττα τῶν Ἑβραίων». Κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους ἐκαλεῖτο καὶ ἱερὰ γλῶσσα, ἐπειδὴ ἐν αὐτῇ εἶχε γραφῇ ἡ παλαιὰ γραμματεία, ἥτις ἐθεωρεῖτο ἱερά. Ἡ Ἑβραϊκὴ πρέπει ἀρχικῶς νὰ προῆλθεν ἐκ τῆς Ἀραμαϊκο-

(1) Rähiger ἔνθ' ἀνωτ. τόμ. II, σελ. 26 - 27.

χαναναϊκῆς διαμορφωθεῖσα εἰς ἰδίαν διάλεκτον διὰ τῆς σφραγῖδος, ἣν προσέδωκεν εἰς αὐτὴν ἡ εἰδικὴ διανοητικὴ τάσις τῶν Ἑβραίων καὶ ἡ συγγραφικὴ κίνησις ἣ ὑπὸ τούτων διὰ τῆς γλώσσης ταύτης δημιουργηθεῖσα. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ Ἑβραϊκὴ ἐλαλεῖτο εἰς περιοχὴν κειμένην μεταξὺ περιφερειῶν, ἐν αἷς ἐλαλοῦντο ἡ Ἀραμαϊκὴ ἐξ ἑνὸς καὶ ἡ Ἀραβικὴ ἐξ ἑτέρου, κατέλαβε ὡς πρὸς τὴν τυπικὴν καὶ ὑλικὴν αὐτῆς κατασκευὴν μέσην τινὰ θέσιν μεταξὺ τῶν δύο τούτων. Ἡ Ἀραμαϊκὴ καὶ ἐξ ἐπόψεως γραμματικῆς καὶ ἐξ ἐπόψεως λεξιλογίου εἶναι πτωχοτέρα καὶ ἧττον ἐξειλιγμένη τῆς Ἑβραϊκῆς. Ἡ Ἀραβικὴ ὅμως τόσον κατὰ τὴν γραμματικὴν αὐτῆς ἀνάπτυξιν ὅσον καὶ κατὰ τὸν πλοῦτον τοῦ λεξιλογίου της κεῖται ὑπὲρ τὴν Ἑβραϊκήν(2). Ἡ Ἑβραϊκὴ χαρακτηρίζεται ὑπὸ μεγάλης ἁπλότητος ἐν τῇ ὑφῇ τοῦ ὀνόματος καὶ τοῦ ρήματος, ἐφ' ὅσον οὔτε τὰς διαφόρους γραμματικὰς τροποποιήσεις διὰ νέων μορφῶν τῆς λέξεως σημαίνει, μὴ ἔχουσα πτώσεις ἐν τῇ κλίσει τοῦ ὀνόματος, οὔτε διαφορὰς χρόνων ἐν τῷ ρήματι παρουσιάζει. Ὁ παρακείμενος καὶ ὁ παρατατικός, οἵτινες ἀποτελοῦσιν τοὺς δύο κυρίους τύπους τοῦ ρήματος, εἶναι οὐχὶ τοσοῦτον διακρίσεις χρόνου, ὅσον διακρίσεις ἐγκλίσεως, ἐφαρμόζονται δὲ εἰς τὰς διαφορωτάτας σχέσεις τοῦ χρόνου. Παρατηροῦνται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐν τῇ Ἑβραϊκῇ δύο καταστάσεις τοῦ ὀνόματος, ἡ ἀπόλυτος κατάστασις καὶ ἡ ἐν τῇ συντάξει, πρὸς δήλωσιν δὲ τῶν πτωτικῶν σχέσεων ἢ συντίθενται ἢ συντάσσονται τὰ ὀνόματα μετὰ προθέσεων. Τὰ γένη εἶναι δύο, μὴ ὑπάρχοντος ἐν αὐτῇ τοῦ οὐδετέρου. Τοῦ δὲ ρήματος αἱ φωναὶ ἢ διαθέσεις ἑπτὰ καὶ αἱ συζυγίαι τέσσαρες, ἤτοι ἡ ὁριστικὴ καὶ ὑποτακτική, αἵτινες ἐν ταῖς Γραμματικαῖς σημειοῦνται καὶ ὡς χρόνοι, ἡ προστακτικὴ καὶ ἡ ἀπαρέμφατος(3). Καὶ ἐν τῇ συντάξει ἡ αὐτὴ ἁπλότης κρατεῖ, ἐφ' ὅσον αἱ σκέψεις δὲν συνδέονται τεχνικῶς διὰ προτάσεων ὑποτεταγμένων εἰς τὰς κυρίας καὶ συναπτομένων διὰ συνδέσμων, ἀλλ' ἐπάγονται αἱ προτάσεις κατὰ παράταξιν συνδεόμεναι διὰ συνδετικοῦ ρήματος.

4. Τὰ κανονικὰ βιβλία τῆς Π. Δ., ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαιρέσεων, ἔχουν συγγραφῆ εἰς τὴν κλασσικὴν μορφὴν τῆς γλώσσης ταύτης. Τὰ συγγράμματα ταῦτα παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς τὴν ἐπισκόπησιν μακρᾶς χρονικῆς περιόδου ἐκτεινομένης εἰς ἱκανὰς ἑκατονταετηρίδας. Ἀλλ' ὅταν συγκρίνωμεν τὴν γραμματείαν τῶν χρόνων τοῦ Μωϋσέως πρὸς τὴν τῆς περιόδου τῆς αἰχμαλωσίας, ἀντιμετωπίζομεν φαινόμενόν τι ἀνώμαλον ἐν σχέσει πρὸς τὰ παρατηρούμενα εἰς τὰς γραμματείας

---

(2) Κατὰ τὰς σημειώσεις τοῦ ἀειμνήστου Ἐμμ. Ζολώτα ἡ ἀραβικὴ ἔχει ριζικὰς μὲν λέξεις περὶ τὰς 6.000, λέξεις δὲ καθόλου 60.000, ἐνῷ ἡ ἑβραϊκὴ ἔχει περὶ τὰς 2.000 λέξεις ριζικάς, 6.000 λέξεις δὲ ἐν συνόλῳ. Ἡ ἀραβικὴ ἔχει ἓξ σύμφωνα πλείονα τῆς ἑβραϊκῆς, δυϊκὸν τοῦ ρήματος, παθητικὴν φωνήν, σύνταξιν ποικιλωτέραν, τύπον ἴδιον συγκριτικοῦ καὶ διφθόγγους πλείονας.

(3) Καὶ ταῦτα κατὰ τὰς σημειώσεις τοῦ ἀοιδίμου Ἐμμ. Ζολώτα.

τῶν ἄλλων λαῶν. Καθ' ὅλην τὴν περίοδον τῶν χιλίων ἐτῶν, καθ' ἃ ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς ἀπήλαυε πολιτικῆς ἀνεξαρτησίας, ἡ ἑβραϊκὴ γλῶσσα οὐδεμίαν οὐσιώδη μεταβολὴν ὑπέστη ἐν τῇ ὑφῇ αὐτῆς καὶ διετηρήθη αὕτη ἀμεταβλήτως. Εἰς τὴν μεταιχμαλωσιακὴν ὅμως περίοδον τὰ πολιτικὰ γεγονότα ἤσκησαν ἐπιβλαβεστάτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς γλώσσης τοῦ λαοῦ, καὶ ἤγαγον εἰς τὴν βαθμιαίαν ἐξάλειψίν της ὡς γλώσσης λαλουμένης ἐν τῷ ἔθνει. Οὕτως ἀπὸ τῆς Ἀσσυριακῆς ἐπιδρομῆς καὶ πολὺ εὐρύτερον κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Χαλδαϊκῆς εἰσβολῆς ἡ Ἑβραϊκὴ γλῶσσα ἠλλοιώθη διὰ τῆς παρεισαγωγῆς εἰς αὐτὴν ἀραμαϊκῶν στοιχείων. Κατὰ τὴν ἐπάνοδον τῶν Ἰουδαίων ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας, ἡ νεωτέρα γενεά, ἥτις ἐγεννήθη καὶ ἀνεπτύχθη κατὰ τὴν ἐξορίαν, κατὰ τὸ πλεῖστον συνείθισε νὰ λαλῇ τὴν ἀραμαϊκήν. Καὶ ἐὰν ἐκ τοῦ Νεεμ. η' 8 δὲν συνάγεται, ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἔσδρα αἱ μᾶζαι τοῦ λαοῦ δὲν ἠδύναντο νὰ ἐννοῶσι τὰ ἐκ τοῦ Νόμου ἐν τῇ ἀρχαίᾳ γλώσσῃ ἀναγνώσματα, ἐν τούτοις ἐκ τοῦ χωρίου αὐτοῦ(4) δείκνυται, ὅτι βαθμηδὸν ἡ ἑβραϊκὴ γλῶσσα ἔπαυσε νὰ εἶναι ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ καὶ τὴν θέσιν αὐτῆς κατελάμβανεν ἡ ἀραμαϊκή. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ ἀνάγκη μεταφράσεων ἢ παραφράσεων τῆς Π. Δ. διὰ τὸν λαὸν εἰς τὴν ἀραμαϊκήν, καὶ αὗται εἶναι τὰ Targums ἢ τραγούμια, περὶ ὧν εἴπομεν ἤδη. Κατὰ τὴν περίοδον δὲ ταύτην ποιεῖται τὴν ἐμφάνισιν αὐτῆς καὶ ἐν τῇ Ἰουδαϊκῇ γραμματείᾳ ἡ ἀραμαϊκὴ γλῶσσα, ἐξ οὗ καὶ ἐν τῇ Κ. Δ. αἱ φράσεις ἑβραϊστί (Ἰωάν. ε' 2, ιθ' 13) καὶ ἑβραΐς διάλεκτος (Πράξ. κα' 40, κβ' 2, κστ' 14) δὲν ἀναφέρονται εἰς τὴν παλαιὰν ἑβραϊκὴν γλῶσσαν, ἀλλ' εἰς τὴν τότε ἐν Παλαιστίνῃ λαλουμένην κοινῶς ἀραμαϊκήν. Ἡ ἑβραϊκὴ γλῶσσα ἦτο πλέον ἡ γλῶσσα τῆς ἱερᾶς γραμματείας καὶ εἶχε καταστῇ ἀντικείμενον σπουδῆς εἰς τὰς ραββινικὰς σχολάς, ἡ γνῶσις δ' αὐτῆς μετεβιβάζετο διὰ τῆς ραββινικῆς παραδόσεως, ὅταν δὲ ἐπηκολούθησεν ἡ πλήρης διασπορὰ τοῦ Ἰσραήλ, ἡ ἀραμαϊκὴ γλῶσσα κατέστη ἡ γλῶσσα τῶν ταλμουδικῶν ὑπομνημάτων ἐπὶ τῆς παλαιᾶς γραμματείας. Διετηρήθη ἐν τούτοις ἡ ἑβραϊκὴ ὡς γραφομένη γλῶσσα μέχρι τῶν χρόνων τῶν Σελευκιδῶν, ὅτε φαίνεται, ὅτι κατίσχυσε παρὰ τῷ λαῷ τὸ ἀραμαϊκὸν ἰδίωμα, ὡς ἀποδεικνύεται ἀπὸ τῶν νομισμάτων τῶν Μακκαβαϊκῶν χρόνων. Κατὰ ταῦτα ἡ μὲν χαλδαϊκὴ ἢ βαβυλωνιακὴ διάλεκτος, ἤτοι ἡ ἀνατολικὴ ἀραμαϊκὴ ἦτο ἡ παρὰ τῶν Ἰουδαίων ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας παραληφθεῖσα, ἡ δὲ δυτικὴ ἀραμαϊκή, δηλαδὴ ἡ συριακή, ἦτο καὶ ἡ πρὸ τῆς αἰχμαλωσίας μέν πως εἰσχωρήσασα εἰς τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, ἀπὸ δὲ τῶν χρόνων τῶν Σελευκιδῶν κατισχύσασα. Διὰ τοῦτο ἡ περὶ τοὺς χρόνους τοῦ Κυρίου λαλουμένη ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων γλῶσσα λέγεται ἀραμαϊκὴ ἢ συροχαλδαϊκή.

(4) «Καὶ ἀνέγνωσαν ἐν βιβλίῳ νόμου τοῦ Θεοῦ· καὶ ἐδίδασκεν Ἔσδρας καὶ διέστελλεν ἐν ἐπιστήμῃ Κυρίου καὶ συνῆκεν ὁ λαὸς ἐν τῇ ἀναγνώσει».

5. Ἀλλ' ἀφ' ὅτου ἤρχισεν ἡ Ἑλληνομακεδονικὴ κατάκτησις τῆς Ἀνατολῆς,οἱ Ἰουδαῖοι τῆς διασπορᾶς μετὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ προσῳκειώθησαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν, μολονότι παρέμειναν πιστοὶ εἰς τὴν πατροπαράδοτον πίστιν.Εἰδικώτερον συνέβη τοῦτο παρὰ τοῖς ἐν Αἰγύπτῳ Ἰουδαίοις. Ἡ Ἀλεξάνδρεια ὑπῆρξε τὸ κέντρον, ὅπου νέα τις Ἰουδαϊκὴ γραμματεία συγγεγραμμένη εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀνεπτύχθη. Ἐντεῦθεν παρέστη ἀνάγκη τόσον διὰ τοὺς ἐν τῇ Παλαιστίνῃ, ὅσον καὶ διὰ τοὺς ἐκτὸς τῆς Παλαιστίνης λαλοῦντας τὴν ἑλληνικὴν Ἰουδαίους, τοὺς γνωστοὺς ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἑ λ λ η ν ι σ τ α ί, μεταφράσεων τῶν Ἁγίων Γραφῶν εἰς τὴν ἑλληνικήν. Ἡ κυριωτέρα τῶν μεταφράσεων τούτων εἶναι ἡ τῶν Ο', ἡ ὁποία, ἵνα μεταχειρισθῶμεν τοὺς χαρακτηρισμοὺς τοῦ Ἐμμ. Ζολώτα, «οὐ μόνον ὡς ἡ ἀρίστη τῶν παλαιῶν μεταφράσεων εἶναι ἰδίας σπουδῆς ἀξία, ἀλλὰ καὶ ὡς κείμενον ἱερὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸ ὁποῖον εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν οἱ συγγραφεῖς τῆς Κ. Δ.». Ἐπὶ πλέον σχεδὸν τὸ σύνολον τῶν δευτεροκανονικῶν λεγομένων βιβλίων τῆς Π. Δ., καθὼς καὶ τὰ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους γραφέντα ἀπόκρυφα, εἶναι συντεταγμένα εἰς τὴν ἑλληνικήν. Ὡσαύτως καὶ τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ., καθὼς καὶ ἅπασα ἡ γραμματεία τῆς πρώτης Ἐκκλησίας, ἔχουσι γραφῆ εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν Ἑλληνιστῶν Ἰουδαίων. Οὕτως ἡ ἑβραϊκὴ καὶ ἡ ἑλληνικὴ εἶναι αἱ δύο κύριαι γλῶσσαι, τῶν ὁποίων ἡ γνῶσις εἶναι ἀπαραίτητος διὰ τὸν ἐξηγητὴν τῆς Βίβλου.

6. Ἡ φιλολογικῶς ἀκριβὴς γνῶσις τῆς Ἑβραϊκῆς δύναται νὰ ἐπιτευχθῇ μόνον διὰ συγκριτικῆς σπουδῆς τοῦ ὅλου ὁμίλου τῶν σημιτικῶν γλωσσῶν. Τοιαύτη ὅμως περιεκτικὴ σπουδὴ δὲν εἶναι ἀναγκαία διὰ τοὺς σκοποὺς τῆς ἐξηγητικῆς Θεολογίας. Ἡ σπουδὴ αὕτη ἐγένετο καὶ ἐπετέλεσε σπουδαίας προόδους προσφάτως ὑπὸ τῆς συγκριτικῆς φιλολογίας τῶν σημιτικῶν γλωσσῶν καὶ εἶναι ἀρκετὸν διὰ τὸν θεολόγον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς καθαρῶς φιλολογικῆς ταύτης ἐρεύνης ν' ἀποκτήσῃ γνῶσιν τῆς ἑβραϊκῆς, ὅσον τὸ δυνατὸν πλήρη. Εἶναι δὲ ἀναγκαῖον νὰ ἐπιδοθῇ ὁ θεολόγος εἰς ἐπιμελῆ σπουδὴν τῆς ἑβραϊκῆς ὄχι μόνον διὰ τὴν ἐξήγησιν τῆς Π. Δ., ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν κατανόησιν τῆς ἑλληνικῆς, εἰς ἣν ἔχει γραφῆ ἡ νεωτέρα Ἰουδαϊκὴ γραμματεία καὶ ἡ Κ. Δ. πρέπει νὰ καταστῇ οἰκεῖος πρὸς τοὺς ἰδιωτισμοὺς τοῦ σημιτικοῦ γραμματικοῦ ἰδιώματος. Διότι δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι καὶ τῆς Π. καὶ τῆς Κ. Διαθήκης τὰ βιβλία ἔχουν τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἐν τῷ αὐτῷ ἐδάφει καὶ ἐν τῷ αὐτῷ ἔθνει. Καίτοι δὲ ἡ Κ. Διαθήκη ἔχει γραφῆ εἰς τὴν ἑλληνικὴν οἱ συγγραφεῖς της ὑπῆρξαν κατὰ τὸ πλεῖστον Ἰουδαῖοι, οἵτινες ἔγραψαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν φέρουσαν ἐξ ὁλοκλήρου ἴδιον χαρακτηριστικὸν τύπον, διαμορφωθέντα ἐκ τοῦ τρόπου τῆς Ἰουδαϊκῆς σκέψεως καὶ ἐκφράσεως. Πολλοὶ γραμματικοὶ τύποι καὶ τρόποι ἐκφράσεως ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ κατανοοῦνται μόνον ὑπὸ τοῦ οἰκείως ἔχοντος πρὸς τοὺς ἰδιωτισμοὺς τῶν σημιτικῶν γλωσσῶν. Οὕτως

ἐπὶ παραδείγματι συμβαίνει ὥστε ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ ν' ἀπαντῶνται πολλαὶ παραθέσεις ἐκ τῆς Π. Διαθήκης, διὰ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ὁποίων εἶναι ἠναγκασμένος ὁ ἐξηγητὴς ν' ἀνατρέχῃ εἰς τὸ πρωτότυπον τῆς Π. Δ. Πολλὰ ἐκ τῶν ἀναφερομένων ἐν τῇ Κ. Δ. ἐλέχθησαν ἀρχικῶς ἐν τῇ ἀραμαϊκῇ καὶ μετεφράσθησαν ἔπειτα ὑπὸ τοῦ συγγραφέως εἰς τὴν ἑλληνικήν, ταῦτα δὲ κατανοοῦνται ἀκριβέστερον ἐὰν μετενεχθῶσι καὶ πάλιν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς εἰς τὴν ἀραμαϊκήν.

7. Ὁ Βιβλικὸς ἐξηγητὴς δέον νὰ προσοικειωθῇ ἐκ τῶν ἄλλων σημιτικῶν γλωσσῶν μόνον τόσα, ὅσα θὰ χρησιμοποιῇ εἰς τὸ ἐξηγητικόν του ἔργον. Ἡ ἀραμαϊκή, ἡ συριακὴ καὶ ἡ ἀραβικὴ δέον νὰ ὑπολογίζωνται σοβαρῶς ὑπὸ τοῦ ἑρμηνευτοῦ. Ἡ ἀραμαϊκὴ διότι τμήματά τινα τῆς Π. Δ. ἐγράφησαν εἰς τὴν ἀραμαϊκὴν ἀλλὰ καὶ αἱ παλαιαὶ ἀραμαϊκαὶ μεταφράσεις τῆς Π.Δ., τὰ λεγόμενα Targums, ὑπάρχουσι καὶ εἶναι χρήσιμα πρὸς κατανόησιν τοῦ κειμένου. Ἐπὶ πλέον εἰς τὰ Targums εὑρίσκονται ἰδιάζουσαι θρησκευτικαὶ θεωρίαι, αἵτινες δὲν εἶναι ἄνευ σημασίας τινὸς διὰ τὴν γνῶσιν τοῦ μεταγενεστέρου Ἰουδαϊσμοῦ. Ἡ συριακὴ πρέπει ὡσαύτως νὰ περιληφθῇ εἰς τὸν κύκλον τῶν σπουδῶν τοῦ βιβλικοῦ ἐξηγητοῦ, διότι ἔχομεν τὴν παλαιὰν συριακὴν μετάφρασιν τῶν Ἁγίων Γραφῶν γενομένην ἐκ τοῦ πρωτοτύπου κειμένου τὴν καλουμένην Πεσιτὼ ἢ Πεσχίτα καὶ ἥτις εἶναι σχεδὸν ἀπαραίτητος εἰς τὸν ἐξηγητὴν διὰ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ βιβλικοῦ κειμένου. Ἡ ἀραβικὴ εἶναι εἰδικῶς χρήσιμος εἰς τὸν ἐξηγητὴν διὰ τὰ ἅπαξ λεγόμενα ἐν τῇ Π. Δ. ἢ τὰς σπανίως ἀπαντώσας λέξεις, τῶν ὁποίων εἶναι ἀμφίβολος ἡ ἐτυμολογία καὶ ἡ ἔννοια, ἐκ τοῦ πλουσίου δὲ λεξιλογίου τῆς ἀραβικῆς διαφωτιζόμεθα περὶ τούτων. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ ἐπιστήμη τῶν βιβλικῶν γλωσσῶν θὰ περιλάβῃ εἰς τὰ ὅριά της ἐκ τῆς σημιτικῆς φιλολογίας μόνον ὅσα χρησιμεύουσιν εἰς αὐτὴν ὡς βοήθημα διὰ τὴν κατανόησιν καὶ ὀρθὴν ἐξήγησιν τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Πέραν τούτου πᾶσα διεύρυνσις τῶν σπουδῶν ἐπὶ τῶν σημιτικῶν γλωσσῶν εἰσέρχεται εἰς τὰ ὅρια τῆς φιλολογίας.

8. Ἡ ἄλλη γλῶσσα, τὴν ὁποίαν ἔχει ὡς ὑποκείμενον αὐτῆς ἡ ἐπιστήμη τῶν βιβλικῶν γλωσσῶν, εἶναι ἡ ἑλληνική, εἰς τὴν ὁποίαν μέγα μέρος τῶν Ἰουδαϊκῶν καὶ Χριστιανικῶν ἀποκρύφων καὶ ψευδεπιγράφων συγγραμμάτων καὶ πάντα τὰ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης ἔχουσι γραφῆ. Ἡ γλῶσσα αὕτη, μὴ οὖσα ἡ κλασσικὴ ἢ ἡ ἀττικὴ ἢ ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ διάλεκτος, ἔχει ἰδιάζοντα ὅλως χαρακτῆρα, ἕνεκα τοῦ ὁποίου δὲν δύναται ὀρθῶς νὰ κατανοηθῇ παρὰ μόνον ἐὰν ληφθῶσιν ὑπ' ὄψει αἱ περιστάσεις αἱ ἱστορικαί, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἡ γλῶσσα αὕτη ἀνεπτύχθη. Ἐάν τις ἔξω τοῦ ἱστορικοῦ τούτου ἐδάφους ἐπιχειρήσῃ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὴν γλῶσσαν ταύτην, τὴν γνωστὴν ὑπὸ τὸ ὄνομα Κοινὴ θὰ σχηματίσῃ ὅλως πεπλανημένας ἀντιλήψεις καὶ γνώμας περὶ τῆς γλώσσης ταύτης, αὗται δὲ θὰ ἐξασκήσουν ἐπιβλαβῆ ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τῆς Ἐξηγήσεως. Ἡ φιλολογικὴ

καὶ ἀπροκατάληπτος ἔρευνα ἐπὶ τῆς γλώσσης ταύτης τῆς Κ. Δ.(5) ἤγαγεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐξ ἐπόψεως γραμματικῆς καὶ λεξιλογίου εἶναι αὕτη ὅλως διάφορον ἰδίωμα τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἡ γλῶσσα αὕτη ἦτο ἡ λαλουμένη ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων τῆς διασπορᾶς τῶν ζώντων εἰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ ἥτις πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῆς κλασσικῆς ἐκλήθη ἑλληνιστικὴ διάλεκτος. Ἀφ' οὗ χρόνου ἤρξατο ἡ ἑλληνομακεδονικὴ κυριαρχία, ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα μετεβλήθη λόγῳ τῆς ἀναμίξεως μετὰ πολλῶν καὶ διαφόρων ἑλληνικῶν διαλέκτων καὶ ἀπετελέσθη οὕτω ἡ κοινὴ διάλεκτος, εἰς τὴν ὁποίαν τὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ ἡ λαϊκὴ ἐν γένει γραμματεία συνεγράφησαν. Κατὰ τὴν αὐτὴν δὲ περίοδον ἔλαβε χώραν καὶ στενὴ ἐπαφὴ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ πρὸς ἑλληνικὰς ἐπιδράσεις, οἱ Ἰουδαῖοι δὲ οἱ ζῶντες εἰς χώρας διατελούσας ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν κυριαρχίαν υἱοθέτησαν τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὑφ' ἣν μορφὴν ἐλαλεῖτο αὕτη γενικῶς. Ἀλλ' ὁ ἐξελληνισμὸς οὗτος τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ προδήλως συνετελέσθη βαθμηδόν. Συνεπῶς δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀποφευχθῇ, καθ' ὃν χρόνον οἱ Ἰουδαῖοι ἀντήλλασσον τὴν μητρικήν των γλῶσσαν μετὰ ξένης γλώσσης, καὶ ἡ παρεισαγωγὴ στοιχείων ἐκ τῆς προτέρας των γλώσσης εἰς τὴν

---

(5) Κατὰ τὸν ἀοίδιμον Ζολώταν περὶ τὴν γλῶσσαν τῆς Κ. Δ. ἤρξαντο σπουδάζοντες οἱ θεολόγοι μάλιστα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Ἤδη ὅμως ὁ Ἔρασμος εἶχεν ἀποφανθῆ γνώμην περὶ τῆς γλώσσης τῆς Κ. Δ., ὅτι εἶναι «sermo non solum impolitus, sed etiam imperfectus et pertubatus». Μετὰ τοῦτον δὲ ὁ Δρούσιος καὶ ὁ Γκλάσιος ὑπεστήριξαν ὅτι ἡ γλῶσσα τῆς Κ. Δ. ναὶ μὲν δὲν εἶναι βάρβαρος, ἀλλ' εἶναι γλῶσσα τῶν Ἑλληνιστῶν. Δεινὴ ἐν τούτοις ἔρις ἀνήφθη μεταξὺ τῶν θεολόγων καὶ ἑρμηνευτῶν, τῶν μὲν ὑποστηριζόντων τὴν καθαρότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Κ. Δ. (puristae), τῶν δὲ διϊσχυριζομένων, ὅτι ἡ γλῶσσα αὕτη εἶνε ἑβραΐζουσα (hebraïstae). Οἱ πρῶτοι ὁρμώμενοι ἀπὸ τοῦ περὶ θεοπνευστίας δόγματος τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἐδόξαζον, ὅτι οὐ μόνον τὰ νοήματα ταύτης, ἀλλὰ καὶ αἱ λέξεις αὐταὶ ὑπηγορεύθησαν ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀδύνατον δ' ἦτο τὸ Ἅγιον Πνεῦμα λαλοῦν νὰ χρησιμοποιῇ λόγον βάρβαρον καὶ ἀδόκιμον. Οἱ δὲ τὸν ἑβραϊσμὸν τῆς Κ. Δ. ἀποδεχόμενοι δὲν περιώριζον αὐτὸν εἰς τὸ ἀληθῶς ἑβραΐζον μέρος τῆς γλώσσης ταύτης, ἀλλὰ διετείνοντο, ὅτι ὁ λόγος αὐτῆς ἐν γένει εἶναι ἑβραϊκός, ἑλληνίζων μόνον περὶ τὰς λέξεις. Διετείνοντο δηλαδὴ οὗτοι, ὅτι ὁ λόγος τῆς Κ. Δ. ἦτο μετάφρασις κατὰ λέξιν λόγου ἑβραϊκοῦ. Ἀμφότεραι αἱ μερίδες εἶχον χωρήσει εἰς ὑπερβολάς, ἀλλ' ὁ ἀγὼν αὐτῶν μεγάλως ὠφέλησε τὴν σπουδὴν τῆς γλώσσης τῆς Κ. Δ. Διότι οἱ μὲν ἀποδεχόμενοι τὴν καθαρότητα τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς γλώσσης τῆς Κ. Δ. συνέλεξαν τὰ χωρία καὶ τὰς ρήσεις καὶ τὰς λέξεις τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, αἵτινες ἦσαν ἢ αἱ αὐταὶ ἢ ὅμοιαι πρὸς τὰς τῆς Κ. Δ. καὶ οὕτω μεγάλως συνεβάλοντο εἰς τὴν ἀκρίβωσιν τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Κ. Δ. Οἱ δὲ ἑβραϊσταὶ ὑπεστήριζον τὰς γνώμας αὐτῶν διὰ τῆς ἀντιβολῆς τῶν φράσεων τῆς Κ. Δ. καὶ ὁμοίων φράσεων τοῦ πρωτοτύπου τῆς Π. Δ. καὶ διὰ τῆς ὑποδείξεως τῶν ἀραμαϊσμῶν τῆς Κ. Δ., καὶ συνεβάλοντο καὶ οὗτοι μέγιστον εἰς τὴν ἀκρίβωσιν τοῦ ἀραμαΐζοντος στοιχείου τῆς Κ. Δ. Ἡ γνώμη τῶν Ἑβραϊστῶν κατίσχυσε μέχρι τέλους τοῦ ΙΖ' αἰῶνος, ὅτε ἡ τῶν Καθαριστῶν δόξα ἔτυχε λογιωτάτων προμάχων. Ἡ ἔρις κατέπαυσε περὶ τὸ μέσον τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ὅτε διελευκάνθη τὸ ζήτημα μάλιστα ὑπὸ τοῦ Ὁλλανδοῦ Ἐμστερουσίου, ὑποστηρίξαντος τὴν θέσιν, ὅτι: ἡ γλῶσσα τῆς Κ. Δ. δὲν εἶνε μὲν βάρβαρος, πόρρω δ' ἀπέχει τοῦ καθαροῦ ἑλληνισμοῦ. Κατεδείχθη δὲ τέλος, ὅτι αὕτη εἶνε ἡ ὑπὸ τῶν Ἑλληνιστῶν Ἰουδαίων λαλουμένη, ἐξ οὗ καὶ ἐκλήθη ἑλληνιστική.

νέαν των γλῶσσαν καὶ ἡ ἐπένδυσις τῶν παλαιῶν ἑβραϊκῶν τρόπων τῆς σκέψεως καὶ τοῦ ὅλου κύκλου τῶν θρησκευτικῶν των ἀντιλήψεων διὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐνδύματος τῆς νέας των γλώσσης. Οὕτω προῆλθε ἡ νέα μορφὴ τῆς ἑλληνικῆς, ἡ φέρουσα ἐγκατεσπαρμένους ἀραμαϊσμοὺς καὶ ἑβραϊσμούς, ἡ ὁποία διὰ τῆς μεταφράσεως τῶν Ο′ διεδόθη εὐρύτατα μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων καὶ προσέλαβε μόνιμόν τινα ἰδιωματικὸν τύπον. Αὕτη ἡ ἰουδαΐζουσα οὕτως εἰπεῖν ἑλληνικὴ εὑρέθη ἕτοιμος εἰς χεῖρας τῶν συγγραφέων τῆς Κ. Δ. καὶ ὅταν οὗτοι συνέγραψαν εἰς αὐτήν, προσέθεσαν καὶ ἄλλα τινὰ χαρακτηριστικά, εἰδικῶς χριστιανικὰ στοιχεῖα, χάρις εἰς τὰ ὁποῖα ἡ γλῶσσα τῆς Κ. Δ. προσέλαβε ἴδιόν τινὰ χαρακτῆρα. Ἰδίᾳ ὡς πρὸς τὸ λεξιλόγιον δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι ἑβραϊκαὶ λέξεις, αἵτινες μετεφράσθησαν ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ εἰς τὸ ἑλληνικόν, καθὼς καὶ καθαρῶς ἑλληνικαὶ λέξεις ὡς αἱ ζωή, θάνατος, ἀπώλεια, σωτηρία, δικαιοσύνη, πίστις, ἀγάπη, ἐλπίς, μετάνοια, χάρις, κόσμος, λόγῳ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, ὅπερ ἐξεφράσθη δι' αὐτῶν, προσέλαβον νέαν βαθυτέραν καὶ περιεκτικωτέραν ἔννοιαν καὶ περιεχόμενον πλουσιώτερον ἐκείνου, τὸ ὁποῖον ἐξέφραζον ἐν τῇ παλαιᾷ ἑβραϊκῇ ἢ ἐν τῇ συνήθει ἑλληνικῇ γλώσσῃ (6).

---

(6) Κατὰ τὰς σημειώσεις τοῦ ἀειμνήστου Ἐμμ. Ζολώτα οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς, ἐν τοῖς συγγράμμασιν τῶν ὁποίων ἀνευρίσκομεν τὰ στοιχεῖα τῆς Κοινῆς διαλέκτου καὶ τῶν ὁποίων ἡ λεκτικὴ καὶ ἡ συντακτικὴ χρῆσις ἑρμηνεύει πλεῖστα τῆς χρήσεως τῶν Ο′ καὶ τῆς Κ. Δ., εἶναι ὁ Πολύβιος, ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, ὁ Διονύσιος ὁ Ἁλικαρνασσεύς, ὁ Πλούταρχος, ὁ Στράβων, ὁ Αἰλιανός, ὁ Ἀρτεμίδωρος, ὁ Ἀππιανός, ὁ Ἡλιόδωρος, ὁ Σέξτος ὁ ἐμπειρικός, ὁ Ἀρριανὸς καὶ ἄλλοι. Διαλεκτικὰ δὲ ἰδιώματα ἀπαντᾷ τις ἐν τῇ κοινῇ γλώσσῃ τὰ ἑπόμενα: Τῆς μὲν ἀττικῆς διαλέκτου τὸ ἵλεως· τῆς δὲ δωρικῆς τὰ πιάζω (=πιέζω), κλίβανος (=κρίβανος), ἡ λιμός (=ὁ λιμός), ἡ ποία (=ἀντὶ πόα), βεμβράνα (=μεμβράνα)· τῆς δὲ ἰωνικῆς διαλέκτου γογγύζω (ἀντὶ τονθορίζω), ῥήσσω (=ῥήγνυμι), πρηνής (=πρανής), σκορπίζω (ἀντὶ σκεδάννυμι), ἄρσην (ἀντὶ ἄρρην). Ἰωνικὴ δὲ καὶ δωρικὴ εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ φύω ὡς ἀμεταβάτου. Τῆς δὲ μακεδονικῆς διαλέκτου τὸ παρεμβολή, τὸ ῥύμη· καὶ τῆς συρακοσίας τὸ εἰπὸν ὡς προστακτικὴ ἀντὶ εἰπέ. Λέξεις δέ, αἵτινες πρότερον ἐχρησιμοποιοῦντο ἐν ἄλλῃ σημασίᾳ, ἐν δὲ τῇ κοινῇ (παρά τε τοῖς Ο′ καὶ ἐν τῇ Κ. Δ.) ἐν νέᾳ σημασίᾳ, εἶναι αἱ ἑξῆς: Τὰ παρακαλεῖν καὶ ἐρωτᾶν (ἀντὶ τοῦ δεῖσθαι), τὸ παιδεύειν (ἀντὶ τοῦ κολάζειν), τὸ εὐχαριστεῖν ἀντὶ τοῦ εὐλογεῖν ἢ ὑμνεῖν, τὰ ἀνακλίνεσθαι καὶ ἀναπίπτειν ἀντὶ τοῦ κατακλίνεσθαι, καθὼς καὶ τὸ ἀνακεῖσθαι ἀντὶ τοῦ κατακλίνεσθαι, τὸ ἀποκρίνεσθαι. Τὸ ἀντιλέγειν λαμβάνει τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐχθρὸν εἶναι πρός τινα· τὸ ἀποτάσσεσθαι ἀντὶ τοῦ ἀπαρνεῖσθαι· τὸ συγκρίνειν ἀντὶ τοῦ παραβάλλειν· τὸ στέγειν ἀντὶ τοῦ ὑπομένειν· τὸ σεβάζεσθαι ἀντὶ τοῦ σέβεσθαι· τὸ χρηματίζειν ἀντὶ τοῦ ἐνεργεῖν ὡς βασιλέα· τὸ χρηματίζεσθαι καὶ εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀργυρολογεῖν· τὸ φθάνειν ἀντὶ τοῦ ἀφικνεῖσθαι· ψωμίζειν καὶ χορτάζειν ἀντὶ τρέφειν· τὸ ἐρεύγεσθαι ἀντὶ φθέγγεσθαι· τὸ ἐπιστέλλειν εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ γράφειν ἐπιστολήν· τὰ δαίμων καὶ δαιμόνιον εἰς δήλωσιν τοῦ διαβόλου· τὸ ξύλον εἰς δήλωσιν τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς· κεφαλῆς ἀντὶ τοῦ τόμου· εὐσχήμων εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπισήμου ἢ ἀρίστου· ὀψώνιον καὶ ὀψάριον ἀντὶ ἰχθύδιον· εἶτα δὲ καὶ τὰ χρήματα, δι' ὧν ὠνοῦντο τὰ ὄψα, ἐξ οὗ καὶ εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ μισθοῦ, σιτηρεσίου· πτῶμα ἀντὶ λείψανον· γεννήματα ἀντὶ τῶν καρπῶν· σχολὴ παρὰ μὲν τοῖς θύραθεν = ἀνάπαυσις, διατριβή, σπουδάζειν περί τι, ἐν δὲ τῇ Κ. Δ. περὶ τοῦ τόπου, ἐν ᾧ τις σπουδάζει. θυρεὸς ἀντὶ τοῦ ἀσπίς· δῶμα ἀντὶ τοῦ στέγη· λοιβὴ ἀντὶ σπονδή, ἐν τῇ Κ. Δ. θυσία· ῥύμη παρὰ τοῖς θύραθεν = ὁρμή, ἐν τῇ Κ. Δ. = στενωπός· παρρησία (=ἡ τοῦ

9. Τὰ τρία ταῦτα στοιχεῖα ἤτοι τὸ ἑλληνικόν, τὸ ἑβραιοαραμαϊκὸν καὶ τὸ χριστιανικόν, ἀποτελοῦσι τὸ ἰδιάζον μῖγμα, ἐξ οὗ συνετέθη ἡ γλῶσσα τῶν συγγραφέων τῆς Κ. Δ. Τὸ ἰδιάζον δὲ ὕφος ἑνὸς ἑκάστου τῶν συγγραφέων τῆς Κ. Δ. διακρίνεται κατὰ τοῦτο, ὅτι

λόγου ἄδεια) ἐν τῇ Κ. Δ. χρησιμοποιεῖται ἀντὶ τῆς πίστεως, πεποιθήσεως, δμολογίας· λαμπὰς (=δᾷς) ἀντὶ τοῦ λύχνος· καταστολὴ ἀντὶ τοῦ ἱματίου· στάμνος ἀντὶ τοῦ δοχείου ἐνῷ ἀποθέτουσι ξηροὺς καρποὺς· μέθυσος ἀντὶ μεθυστικός· νυνὶ ἀντὶ τοῦ ἁπλοῦ νῦν· μαθητεύειν ἀντὶ τοῦ παιδεύειν· θριαμβεύειν εἰς ἔννοιαν ἐνεργητικὴν· ζῆν εἰς ἐνεργητικὴν ἔννοιαν, καθὼς καὶ τὸ βασιλεύειν. Λέξεις σπάνιαι παρὰ τοῖς δοκίμοις τῶν πεζῶν καὶ συνήθεις παρὰ μόνοις τοῖς ποιηταῖς ἁπαντῶσιν ἐν τῇ Κ. Δ. αἱ ἑξῆς: αὐθεντεῖν (=δεσπόζειν), μεσονύκτιον («μέσαις νύκτες»), θεοστυγής, ἔσθησις ἀντὶ ἀμφίεσις, ἀλέκτωρ (ἀλεκτρύων), βρέχειν (παρὰ τοῖς δοκίμοις ὑγραίνειν), ἔσθω ἀντὶ τοῦ ἐσθίω. Τοὐναντίον δὲ ἐκ τῆς κοινῆς συνηθείας τοῦ οἰκιακοῦ βίου εἰσήχθη εἰς τὴν τῆς Κ. Δ. γλῶσσαν ἡ λέξις κοράσιον (=παιδίσκη, κορασίς).

Νεωτεριστικοὶ δὲ τύποι ἐν τῇ Κ. Δ. ἀπαντῶσιν οἱ ἑξῆς: πτύον (ἀντὶ πτέον), ἀνάθεμα (ἀντὶ ἀνάθημα) εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀφορισμοῦ, ἀνάστημα κατὰ ψευδῆ ἀναλογίαν πρὸς τὸ ἀνάθημα, μετοικεσία ἀντὶ τοῦ μετοικία, ἱκεσία ἀντὶ ἱκετεία, γενέσια ἀντὶ γενέθλια, πανδοχεύς—εῖον ἀντὶ παντοκεύς—κεῖον, ποταπὸς ἀντὶ ποδαπός, ἀκρόβυστος—ία ἀντὶ ἀκρόποσθος—ποσθία, νοσσία ἀντὶ νεόσσια, ταμεῖον ἀντὶ ταμιεῖον, γλωσσόκομον ἀντὶ βαλάντιον, νῖκος = νίκη, ψεῦσμα (ψεῦδος), αἴτησις (αἴτημα), ἀπάντησις (ἀπάντημα), ἧγησις (ἡγεμονία), συγκυρία (συγκρισις), ὀπτασία (ὄψις), ἀποστασία (ἀπόστασις), ὁρκωμοσία (ὁρκωμόσια), νουθεσία (νουθέτησις), παραφρονία (παραφροσύνη), βασίλισσα (βασίλεια), μοιχαλίς (μοιχάς), λυχνία ἀντὶ τῆς λυχνοστάτης, οἰκοδομή (οἰκοδομεία-μησις-μημα), ψιχίον (ψίς-ψιχός), ψιθυριστής (ψίθυρος), ὀνειδισμός (ὄνειδος καὶ ὀνείδισμα), ἀπαρτισμός (ἀπάρτησις), ὠτίον καὶ ὠτάριον (οὖς), ὀνάριον (ὄνος), παιδάριον (παῖς), βιβλαρίδιον (βιβλίδιον καὶ μεταγ. βιβλιδάριον), ὄψιμος (ὄψιος), πειθός (πιθανός), ἀργός-ή-όν (παρ' Ἀττικοῖς δικαταλ.), ἐξάπινα (ἐξαπίνης), ὁ πλησίον (ὁ πέλας), ἔκπαλαι (πάλαι), μισθαποδοσία (μισθοδοσία), μισθαποδότης (μισθοδότης), μονόφθαλμος (ἑτερόφθαλμος), προσήλυτος (ἔπηλυς), ἐξυπνίζειν (ἀφυπνίζειν), ραντίζειν (ραίνειν), καταποντίζειν (καταποντοῦν), σαροῦν (σαίρειν), δεκατοῦν (δεκατεύειν), φυσιοῦσθαι (φυσᾶσθαι), χολᾶν (χολοῦσθαι), ἀροτριᾶν (ἀρόω), πετᾶσθαι (πέτεσθαι), ξυρᾶν (ξυρεῖν), βαρεῖν (βαρύνειν), ἐκχύνειν (ἐκχέειν), στήκειν ἐκ τοῦ ἕστηκα (ἵστασθαι), καμύω (καταμύω), ἐξὸν ἦν (ἔξεστι).

Τύποι ἐνεργητικοὶ ἀντὶ τῶν συνήθων μέσων ἀπαντῶσιν ἐν τῇ Κ. Δ. οἱ ἑπόμενοι: ἀτενίζειν (ἀτενίζεσθαι), φρυάσσειν (φρυάσσεσθαι), ἀγαλλιᾶν (ἀγαλλιᾶσθαι), εὐαγγελίζειν (εὐαγγελίζεσθαι).

Πλὴν τῶν τύπων τούτων ἀπαντῶσιν ἐν τῇ Κ. Δ. πολλὰ σύνθετα ἐκ προθέσεων ῥήματα, ἐν οἷς ἡ πρότασις ἀπέβαλε τὴν σημασίαν αὐτῆς καὶ τοὐναντίον ἄλλα ἁπλᾶ ῥήματα ἀπαντῶσιν ἀντὶ τῶν συνθέτων ῥημάτων. Οὕτω λ.χ. δειγματίζειν ἀντὶ τοῦ παραδειγματίζειν, θεατρίζειν ἀντὶ τοῦ ἐκθεατρίζειν, ταρταροῦν ἀντὶ τοῦ καταταρταροῦν.

Νέαι δὲ λέξεις σύνθετοι ἐν τῇ Κ. Δ., ἃς ἐδημιούργησεν ἡ ἀνάγκη, εἶναι αἱ ἑπόμεναι:

Ἀλλοτριοεπίσκοπος, ἀνθρωπάρεσκος, ἀγριέλαιος, ἀπαράβατος, αἱματεκχυσία, δικαιοκρισία, πληροφορία, ἀλεκτοροφωνία, ὁροθεσία, σιτομέτριον, νυχθήμερον, ἀντίλυτρον, προσφάγιον, καλοποιεῖν, ἀγαθοποιεῖν, ἀγαθοεργεῖν, λιθοβολεῖν, ἀπελπίζειν, ἀποκεφαλίζειν, ἐκμυκτηρίζειν, ἐξουθενεῖν, ἀνταποκρίνεσθαι, ἐκκακεῖν, διασκορπίζειν, εὐδοκεῖν, ἀγαλλίασις, πεποίθησις, ἀγαθωσύνη, ἁγνότης, ἁγιότης, ἐπενδύτης, λογία, ἐκτενῶς, αἰχμαλωτίζειν καὶ αἰχμαλωτεύειν, μεσιτεύειν, γυμνητεύειν, ἐγκρατεύεσθαι, ὁμοιάζειν, κράββατος (ἀντὶ σκίμπους ἢ κλίνη) σπίλος, μάμμη, ραφίς, στρηνιᾶν.

Πρόδηλος εἶναι καὶ ἡ ροπή, ἣν ἔχει ἡ συνήθεια τῶν μεταγενεστέρων εἰς τὴν προτίμησιν τῶν εἰς—μα οὐσιαστικῶν, ἀντὶ τῶν εἰς—σις. Κατὰ τὴν συνήθειαν ταύτην λέγεται ἐν τῇ Κ. Δ. κατάλυμα, ἀνταπόδομα, κατόρθωμα, ῥάπισμα, γέννημα, ἔκτρωμα, βάπτισμα, ἔνταλμα, ἱεροσύλημα. Καὶ κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν

παρ' ἑκάστῳ τούτων ἓν ἕκαστον τῶν τριῶν τούτων στοιχείων ἐπικρατεῖ μᾶλλον ἢ ἧττον, περισσότερον ἢ ὀλιγώτερον τὸ στοιχεῖον τοῦτο παρὰ τούτῳ τῷ συγγραφεῖ, καὶ τὸ στοιχεῖον ἐκεῖνο παρὰ τῷ ἄλλῳ συγγραφεῖ. Οἱ ἰδιωτισμοὶ δὲ οὗτοι τῆς ἑλληνικῆς γλώσ-

μεταγενεστέρων ἁπλᾶ οὐσιαστικὰ παρὰ τοῖς δοκίμοις συντίθενται τῇ σὺν προθέσει, οἷον συμπολίτης, συνηλικιώτης, συμμαθητὴς κλπ.

Ὁμοίως διακρίνεται καὶ ἡ συνήθεια αὐτῶν τοῦ κατασκευάζειν ἐπίθετα εἰς—ίνος καί—ινός π. χ. ὀρθρινός, πρωϊνός, καθημερινός, ὀστράκινος, δερμάτινος, σάρκινος. Καὶ ρήματα εἰς—όω—ίζω καί—άζω, λ. χ. ἀνακαινόω, δυναμόω, ἀφυπνόω, ἐξουθενόω· ὀρθρίζω, δειγματίζω, θεατρίζω, φυλακίζω, ἱματίζω, ἀκοντίζω, ἐρετίζω· συνάζω. Καὶ ρήματα ἐκ τοῦ παρακειμένου, οἷα τὰ στήκω ἐκ τοῦ ἕστηκα, γρηγορῶ ἐκ τοῦ ἐγρήγορα.

Τινὲς τῶν εἰρημένων λέξεων ἐπλάσθησαν ἴσως ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ἢ ὑπὸ τῶν συγγραφέων τῆς Κ. Δ., μάλιστα τοῦ Παύλου, κατ' ἀναλογίαν πρὸς ἄλλας ἑβραϊκὰς λέξεις. Ὡς λ. χ. τὸ ὀρθρίζειν, τὸ λιθοβολεῖν, τὸ αἱματεκχυσία, τὸ σκληροκαρδία, τὸ σκληροτράχηλος, τὸ ἀγαθοεργεῖν, ὀρθοποδεῖν, ὀρθοτομεῖν, μοσχοποιεῖν, τὰ μεγαλωσύνη, ταπεινοφροσύνη, παραβάτης, πατριάρχης, ἀγενεαλόγητος, ὑποπόδιον, χρυσοδακτύλιος.

Λέξεις τινὲς δὲν ἀπαντῶσι μὲν ἐν τοῖς βιβλίοις τῶν Ἑλλήνων, φαίνονται δέ, ὅτι ἐφέροντο ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ λαοῦ. Τοιαῦται μάλιστα ἀπαντῶσιν ἐν τοῖς ὅροις τῆς λατρείας, ὡς εἰδωλολατρεία, Πεντηκοστή, ἢ προῆλθον ἐκ τοῦ κύκλου τῶν Ἰουδαϊκῶν θεωριῶν. Λ. χ. τὰ ἐπιστροφή, προσήλυτος, φυλακτήριον, ἐπιγαμβρεύειν καὶ τὸ κόσμος εἰς μεταφορικὴν ἔννοιαν.

Οἱ γραμματικοὶ ἰδιωτισμοὶ τοῦ μεταγενεστέρου Ἑλληνισμοῦ εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ τύποι διαλεκτικοί, ὡς ὁ Δωρικός: ἀφέωνται ἀντὶ τοῦ ἀφεῖνται καὶ οἱ Ἰωνικοὶ σπείρης, τῷ γήρει, ἢ εἶναι ὅλως διάφοροι τῆς συνηθείας τῆς τε Ἀττικῆς καὶ τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν διαλέκτων, ἐπλάσθησαν δὲ κατὰ ψευδῆ ἀναλογίαν πρὸς ἄλλους τύπους. Οὕτω λ. χ. ἡ γενικὴ καὶ δοτικὴ νοός, νοΐ, ὁ τοῦ παρακειμένου ἔγνωκαν κατὰ τὸ ἐποίησαν καὶ οἱ τῶν ἀορίστων εἴδαμεν, ἀόριστος τοῦ ὁρῶ κατὰ ψευδῆ ἀναλογίαν πρὸς τὸ οἴδαμεν· ἔφυγαν ἢ κατὰ τὴν μακεδονικὴν διάλεκτον κατελίπωσαν, ἐδολιοῦσαν, εἱμεθα (παρατατικὸς ἀντὶ τοῦ ἦμεν), ἡμάρτησα (ἀντὶ τοῦ ἥμαρτον) ἦξα (ἀόριστος ἐκ τοῦ ἥκω) καὶ ὁ μέλλων φάγομαι (ἐκ τοῦ ἔφαγον).

Οἱ δὲ περὶ τὴν σύνταξιν ἰδιωτισμοὶ εἶναι ὁμοίως πολυάριθμοι. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ καταφαινομένη ἀμέλεια περὶ τὴν χρῆσιν τῶν ἐγκλίσεων, διότι μόρια τινὰ συντασσόμενα ἐν τῇ δοκίμῳ γλώσσῃ ὑποτακτικῇ ἢ εὐκτικῇ ἐν πλαγίῳ λόγῳ ἀπαντῶσιν ἐν τῇ Κ. Δ. καὶ παρὰ τοῖς Ο' συντασσόμενα καὶ ὁριστικῇ. Ὡσαύτως ρήματά τινα ἀπαντῶσιν ἔχοντα τὸ ἀντικείμενον κατ' ἄλλην πτῶσιν ἢ ὡς ἡ συνήθεια τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης συνιστᾷ. Μετὰ τῶν κινήσεως σημαντικῶν ρημάτων ἀντὶ τελικῆς μετοχῆς κεῖται τελικὸν ἀπαρέμφατον. Μετὰ τὸ ἀκούειν ἀντὶ κατηγορηματικῆς μετοχῆς εὕρηται εἰδικὸν ἀπαρέμφατον. Πολλάκις τὰ τελικὰ ἀπαρέμφατα ἀναλύονται διὰ τοῦ ἵνα εἰς τελικοὺς λόγους. Συχνότατα ἀντὶ τῶν μέσων λαμβάνονται τὰ ἐνεργητικὰ μετὰ τῆς αὐτοπαθοῦς τοῦ γ' προσώπου. Ἀλλὰ καὶ τῶν προθέσεων ἐξ (καὶ τοῦ ἐκτός), διά, πρό, σύν, ὑπὲρ καὶ παρά, ἡ μετὰ τῶν συνήθων πτώσεων σύνταξις δὲν φυλάττεται πάντοτε, ὡς βλέπομεν αὐτὸ ἐν τοῖς παλαιοτάτοις χειρογράφοις τῶν Ο' καὶ τῆς Κ. Δ. Τὰ μόρια ἵνα, ὅτι καὶ ὡς, λαμβάνονται πολλάκις ἀντὶ τοῦ αἰτιολογικοῦ γὰρ κλπ.

Ἐξ ἄλλου ὡς σημιτισμοὶ καὶ φράσεις κατ' ἀναλογίαν ἑβραϊκῶν δύνανται νὰ σημειωθῶσι μεταξὺ ἄλλων καὶ αἱ ἑπόμεναι: Καρπὸς τῆς ὀσφύος, καρπὸς τῆς κοιλίας, ἐξέρχεσθαι ἐκ τῆς ὀσφύος τινός, εἶναι ἐν τῇ ὀσφύϊ τινός, ἐκ κοιλίας μητρὸς αὐτοῦ, ὀφείλημα ἀφιέναι, στηρίζειν ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ, πᾶσα σάρξ, σπλαγχνίζεσθαι ἀντὶ τοῦ ἐλεεῖν, σπλάγχνα σκανδαλίζειν, ἐγκαινίζειν καὶ ἐγκαίνια, ἀναθεματίζειν, ὀρθρίζειν ἀντὶ τοῦ ἐγείρεσθαι τὸν ὄρθρον, ἑνωτίζεσθαι ἀντὶ τοῦ ἀκούειν, ὁλοκαύτωμα, θανάτῳ ἀποθανεῖσθε, μισῶν ἐμίσησα, οἰκοδομεῖν ἔν τινι, εὐδοκεῖν ἔν τινι, ἔργα ἐργάζεσθαι. Καὶ τὰς εἰς ἔκφρασιν νέας χριστιανικῆς ἐννοίας λέξεις καὶ φράσεις πίστις, πιστεύειν, ὁμολογία, δικαιοσύνη, δικαιοῦσθαι, ἐκλέγεσθαι, κλητοί, ἐκλεκτοί, ἅγιοι, πιστοὶ καὶ ἄπιστοι, οἰκοδομὴ καὶ οἰκοδομεῖν τροπικῶς, ἀπόστολος, εὐαγγελίζεσθαι, κηρύσσειν, βάπτισμα, κλᾶν ἄρτον, ὁ κόσμος, ἡ σάρξ, σαρκικός, ψυχικός, πάσχειν, παραδίδοσθαι.

σης τῆς Κ. Δ. ἠρευνήθησαν καὶ καθωρίσθησαν ἐπακριβῶς μετὰ τοὺς χρόνους τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἀπὸ τοῦ 17 αἰῶνος, ἰδίᾳ δὲ ὁ Winet κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους διεπραγματεύθη ἐπιτυχῶς τὴν γλῶσσαν τῆς Κ. Δ. κατ' αὐστηρῶς φιλολογικὴν μέθοδον συγγράψας ἐκτενῆ Γραμματικὴν τῆς Κ. Δ., ἐδημοσιεύθησαν δὲ καὶ ἄλλαι τοιαῦται γραμματικαί, ἀλλὰ καὶ λεξικά, μεταξὺ τῶν ὁποίων διεκρίθησαν τὸ τοῦ Grimm ἐπίτομον ἀλλὰ καὶ ἐξόχως ἐπιτυχὲς καθὼς καὶ τὸ τοῦ Cremer καὶ τὸ τοῦ Robinson εἰς τὴν Ἀγγλικὴν εἰς πολυαρίθμους ἐκδόσεις. Τὸ τοῦ Grimm εἰς τὴν λατινικήν, καὶ τὸ τοῦ Cremer εἰς τὴν Γερμανικὴν ἐκδοθέντα μετεφράσθησαν καὶ εἰς τὴν Ἀγγλικήν. Περὶ τῆς Κοινῆς διαλέκτου ἐδημοσιεύθη καὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν μετάφρασις ὑπὸ τοῦ Γρηγ. Παπαμιχαὴλ ἐκ τῆς ρωσσικῆς τοῦ ἔργου τοῦ Σ. Σομπολέβσκη. Ἑβραϊκὴν δὲ γραμματικὴν συνέγραψαν ὁ καθηγητὴς καὶ μετέπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Μαντινείας Θεόκλητος Βίμπος καὶ ὁ καθηγητὴς Παπαγιαννόπουλος καθὼς καὶ ὁ καθηγητὴς Β. Βέλλας.

4. Ἱερὰ ἢ Βιβλικὴ Κριτική.

1. Ὁ ἑρμηνευτὴς δὲν πρέπει νὰ γνωρίζῃ μόνον τὴν γλῶσσαν, εἰς τὴν ὁποίαν τὸ πρωτότυπον τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἑρμηνευομένων κειμένων ἔχει γραφῇ, ἀλλὰ πρέπει νὰ γνωρίζῃ ἀκόμη τοῦτο μὲν τοὺς συγγραφεῖς τῶν κειμένων τούτων καὶ τὸν χρόνον καθ' ὃν τὰ κείμενα ταῦτα συνεγράφησαν, ἀλλὰ περὶ ταῦτα, ἀσχολεῖται κυρίως ἡ Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς Γραφάς, τοῦτο δὲ νὰ κατέχῃ, τὰ κείμενα ἐν τῇ μορφῇ, ὑφ' ἣν ταῦτα ἐξῆλθον ἐκ τῶν χειρῶν τῶν συγγραφέων των. Ἐντεῦθεν, προέρχεται ἡ ἐπιστήμη τῆς Ἱερᾶς ἢ Βιβλικῆς κριτικῆς, ἥτις προτίθεται νὰ ἐκθέσῃ τοὺς κανόνας καὶ τὰς ἀρχάς, καθ' ἃς δέον ὁ ἑρμηνευτὴς νὰ προχωρῇ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ διακριβώσῃ τὸν πραγματικὸν συγγραφέα καὶ χρόνον τῶν καθ' ἕκαστον βιβλίων τῆς Π. καὶ Κ. Διαθήκης, καθὼς καὶ τὸ ἀκριβὲς κείμενον αὐτῶν. Ἀπὸ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν τὰ ἱερὰ ταῦτα βιβλία συνεγράφησαν, μέχρι τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν ὁ ἑρμηνευτὴς πειρᾶται ἱστορικῶς καὶ φιλολογικῶς νὰ ἐξηγήσῃ ταῦτα, παρενέπεσε μακρὰ περίοδος ἐτῶν, αἰώνων ὁλοκλήρων, κατὰ τοὺς ὁποίους τὰ συγγράμματα ταῦτα ὑπέστησαν διαφόρους φθοράς. Ὡσαύτως δύνανται νὰ ἐγερθῶσι καὶ ἀμφιβολίαι περὶ τοῦ ἂν οἱ συγγραφεῖς, ἐπ' ὀνόματι τῶν ὁποίων φέρονται καὶ οἱ χρόνοι εἰς οὓς ἀνάγεται ἡ συγγραφή των, εἶναι οἱ πραγματικοί. Ἔργον λοιπὸν τῆς κριτικῆς εἶναι νὰ καθορίσῃ πῶς πρέπει νὰ προχωρῶμεν ἐν τῇ ἐρεύνῃ ἡμῶν τῇ ἀποσκοπούσῃ ν' ἀπομακρύνωμεν μὲν τὰς ἀμφιβολίας ταύτας, ν' ἀποκαταστήσωμεν δὲ τὸ κείμενον τῶν ἱερῶν συγγραφῶν εἰς τὴν ἀρχέγονον καθαρότητα αὐτοῦ. Ἡ φιλολογικὴ λοιπὸν κριτική, ἡ χρησιμοποιουμένη γενικῶς ἐπὶ πάντων τῶν προϊόντων τοῦ συγγραφικοῦ καλάμου, ἐν

δείκνυται νὰ ἐφαρμόζηται καὶ ἐπὶ τῶν ἱερῶν βιβλίων, καὶ δὲν ὑπάρχουσιν ἀρχαὶ οὐσιωδῶς διάφοροι ἀπὸ τὰς ἀκολουθουμένας ὑπὸ τῆς κριτικῆς τῶν οἱωνδήποτε βιβλίων, τῆς καθόλου γραμματείας, ἀλλ' αἱ αὐταὶ πάντοτε ἀρχαὶ καὶ οἱ αὐτοὶ κανόνες ἰσχύουσι, τροποποιούμενοι μόνον κατὰ τὰ εἰδικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς βιβλικῆς γραμματείας καὶ τὰς εἰδικὰς περιστάσεις τῆς ἱστορίας της. Αἱ σχέσεις κατὰ ταῦτα τῆς Βιβλικῆς Κριτικῆς πρὸς τὴν καθόλου Φιλολογικὴν κριτικὴν εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ὅμοιαι πρὸς τὰς σχέσεις τῆς Βιβλικῆς Ἑρμηνευτικῆς πρὸς τὴν γενικὴν Φιλολογικὴν ἑρμηνευτικήν.

2. Ἀλλ' ἡ κριτικὴ ἀσκουμένη ὑπὸ τῆς ἄκρας συντηρητικῆς Θεολογίας καθὼς καὶ ὑπὸ τῆς ὀρθολογιστικῆς Θεολογίας, ὁδηγεῖ εἰς σύγχυσιν ἢ εἰς δουλείαν. Ἡ ἄκρα συντηρητικὴ Θεολογία ἐξαρτωμένη δουλικῶς ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως, ἄγεται ὑπὸ τῆς προκαταλήψεως, ὅτι τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων τῶν ἐκ τῆς παραδόσεως γνωστῶν περὶ τῶν καθ' ἕκαστον βιβλίον τοῦ κανόνος τῆς Π. καὶ Κ. Δ. εἶναι πάντοτε καὶ τὰ ἀληθῆ. Καὶ παρατρέχει τὸ γεγονός, ὅτι δύναται σύγγραμμά τι τοῦ κανόνος τῆς Βίβλου νὰ ἀνήκῃ εἰς ἄλλον συγγραφέα παρὰ τὸν φερόμενον, χωρὶς νὰ παύῃ νὰ εἶναι θεόπνευστον. Οὕτω τὸ βιβλίον τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον Σοφία Σολομῶντος δὲν χάνει τὰ ἐν τῷ κανόνι τῆς Π. Δ. δικαιώματα αὐτοῦ, ἐὰν δεχθῶμεν, ὅτι δὲν εἶναι ὁ Σολομὼν ὁ συγγραφεὺς αὐτοῦ. Οὔτε ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολὴ παύει νὰ εἶναι θεόπνευστος καὶ βιβλίον κανονικὸν τῆς Κ. Δ., ἐὰν ἡ κριτικὴ ἤθελεν ἀποδείξει ὅτι οὐχὶ ὁ Παῦλος, ἀλλ' ἄλλος τις ἐκ τῶν τῆς Ἀποστολικῆς ἐποχῆς συνέγραψε τοῦτο, οὔτε ἡ Ἀποκάλυψις ἀπόλλυσί τι ἐκ τῆς θεοπνευστίας της, ἐὰν πράγματι ἄλλος Ἰωάννης παρὰ τὸν Εὐαγγελιστὴν συνέγραψε τοῦτο. Οὔτε τὸ βιβλίον τοῦ Ἡσαΐου παύει νὰ εἶναι θεόπνευστον, ἐὰν ἤθελε δειχθῇ, ὅτι προῆλθε τοῦτο ἐκ συνενώσεως δύο προφητικῶν βιβλίων ἐκ δύο διακεκριμένων ἀλλήλων θεοπνεύστων ἀνδρῶν προελθόντων. Καὶ γενικῶς ἐὰν ἡ κριτικὴ ἤθελεν ἀποδείξει, ὅτι σύγγραμμά τι τοῦ κανόνος τῆς Βίβλου δὲν ἀνῆκεν εἰς τὸν συγγραφέα, οὐδὲ συνεγράφη κατὰ τὸν χρόνον, καθ' ὃν καὶ ὑφ' οὗ φέρονται συγγραφέντα ἐν τῷ κανόνι, ἡ σπουδαιότης καὶ ἡ θεοπνευστία αὐτοῦ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν δὲν ἀπόλλυται οὐδὲ ἐξασθενεῖ. Ἡ κανονικότης καὶ θεοπνευστία τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἐξαρτᾶται κυρίως ἀπὸ τοῦ περιεχομένου των. Ἐὰν τὸ σύγγραμμα ἐνσωματοῖ π λ ή ρ ω ς τὸ θεοκρατικὸν πνεῦμα τῆς Π. Δ. (προκειμένου περὶ συγγράμματος τοῦ κανόνος τῆς Π. Δ.) ἢ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀποστολικοῦ Χριστιανισμοῦ, δικαιοῦται πλήρως ἡ ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ἀναγνωρισθεῖσα εἰς αὐτὸ θεοπνευστία καὶ κανονικότης.

3. Ἀντιθέτως πρὸς τὴν ὑπερσυντηρητικὴν Θεολογίαν ἡ ὀρθολογιστικὴ τοιαύτη δημιουργεῖ ἀληθινὴν ἐπιδρομὴν καὶ δῄωσιν ἐπὶ τῶν ἱερῶν συγγραμμάτων. Κυριαρχουμένη ὑπὸ τῶν προκαταλήψεων αὐτῆς κατὰ τοῦ ὑπερφυσικοῦ στοιχείου ἀπολακτίζει ἀπὸ τοῦ κανόνος

τῆς Γραφῆς οὐχὶ μόνον λέξεις καὶ περικοπὰς ὁλοκλήρους ἐκσυρίττουσα ταύτας ὡς παρεμβολὰς μεταγενεστέρας εἰς τὰ ἱερὰ κείμενα ὑπὸ τρίτων χειρῶν παρεισαχθείσας, ἀλλὰ καὶ βιβλία ὁλόκληρα ἀντιλέγοντα πρὸς τὸ σύστημα αὐτῆς, τὰ ὁποῖα δὲν διστάζει νὰ ἀποκηρύξῃ ὡς συγγραφὰς μεταγενεστέρας παρὰ τὰ ὑπὲρ αὐτῶν ἰσχυρὰ τεκμήρια τὰ ἐπὶ ἐξωτερικῶν μαρτυριῶν στηριζόμενα. Ἐπὶ πλέον ἐπιχειρεῖ τὴν ἀνασύνταξιν τῆς Βιβλικῆς Ἱστορίας θέτουσα ὡς ἀρχὴν τὴν πιθανότητα περὶ τῶν διαφόρων ἀφηγήσεων καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μυθικῆς θεωρίας ἢ τῆς ἀναξιοπιστίας τοῦ ὑπερφυσικοῦ στοιχείου κολοβώνουσα ἢ παραμορφώνουσα κατὰ τὸ δοκοῦν τὸ περιεχόμενον τῶν ἱερῶν βιβλίων. Οὕτω προῆλθεν ἡ λεγομένη ἄκρα ἀρνητικὴ κριτική, ἡ παραμορφώσασα τὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐν τοῖς βιβλίοις τῆς Κ. Δ., εἰς πολλὰς δ' αὐθαιρεσίας ἐκτραπεῖσα καὶ ἐπὶ τῶν βιβλίων τῆς Π. Δ.

3. Ἡ ὀρθὴ ὁδὸς ἐν προκειμένῳ καθορίζεται πρωτίστως ὑπὸ τῆς προϋποθέσεως, ὅτι τὰ ὑπὸ τὴν κριτικὴν ὑποβαλλόμενα κείμενα εἶναι θεόπνευστα, ἀποτελεῖ δὲ βεβήλωσιν καὶ ἀσέβειαν νὰ κρίνωμεν καὶ ἐπικρίνωμεν τὸ ἱστορικὸν καὶ διδακτικὸν περιεχόμενον τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς κατὰ τὰ μέτρα καὶ σταθμὰ τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας, προκατάληψιν δὲ ἐκτυφλωτικὴν τὸ νὰ παραγώμεθα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, ὅτι πᾶν τὸ ὑπερφυσικὸν καὶ ὑπερκείμενον τῶν φυσικῶν νόμων καὶ τῶν ὁρίων τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας εἶναι ἀπίθανον, ἄρα δὲ καὶ ἱστορικῶς ἀσύστατον καὶ ἀνακριβές. Ἀπὸ τῆς ὑγιοῦς ταύτης ἀρχῆς ὁρμωμένη ἡ Ἱερὰ Κριτικὴ ἐρευνᾷ φιλολογικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς, ἐὰν ἐν βιβλίῳ τινὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς ὑπάρχῃ λέξις τις ἢ καὶ χωρίον τι παρείσακτον, ἐὰν ἀπαντᾷ χάσμα τι μεταξὺ αὐτῶν, ἐὰν ἐπὶ διαφόρων μαρτυρουμένων ὑπὸ τῶν κωδίκων γραφῶν ἢ ἀναγνώσεων αὕτη ἢ ἐκείνη ἢ γραφὴ εἶναι ἡ ὀρθὴ καὶ γνησία, καὶ ἔνθα αἱ ἐξωτερικαὶ μαρτυρίαι παρουσιάζονται ἀνεπαρκεῖς, προσπαθεῖ διὰ λελογισμένης εἰκασίας ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν ἀρχικὴν καὶ πρωτότυπον γραφήν, ἔνθα αὕτη ὑπὸ μεταγενεστέρας τινὸς καὶ πλημμελοῦς ὑποκατασταθεῖσα ἐξέπεσεν. Ἐπὶ πλέον ἡ Ἱερὰ Κριτικὴ ἐξετάζει καὶ ὡς πρὸς τοὺς φερομένους συγγραφεῖς τούτων ἢ ἐκείνων τῶν βιβλίων, ἐὰν εἶναι οἱ πραγματικοί, καὶ ἐὰν ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων τούτων εἶναι ὁ ὑπὸ τοῦ κανόνος τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἔγγιστα καθοριζόμενος, βοηθοῦσα εἰς τοῦτο τὸ μάθημα τῆς Εἰσαγωγῆς. Καὶ ἀναγνωρίζομεν λοιπόν, ὅτι καὶ τὰ κείμενα τῶν ἱερῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς κατὰ τὰς διαφόρους ἀντιγραφὰς τούτων, τὰς διὰ μέσου τῶν αἰώνων πρὸ τῆς ἐφευρέσεως τῆς Τυπογραφίας γενομένας, συμμετέσχον τῶν παθημάτων, ἅτινα ὑπῆρξαν κοινὰ εἰς πάντα τὰ διὰ τῆς γραφῆς περισωθέντα εἰς ἡμᾶς παλαιὰ φιλολογικὰ προϊόντα. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἀνέκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐλαμβάνετο πρόνοια, ἵνα δι' ἀντιπαραβολῆς πρὸς τὰ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ χρησιμοποιούμενα χειρόγραφα ἐξελέγχωνται τὰ ἑκάστο-

τε νέα ἀντίγραφα, οὕτω δὲ τὸ κείμενον τῆς Γραφῆς διεφυλάχθη καθαρὸν σοβαρῶν σφαλμάτων, ἐξοβελιζομένης πάσης κακοδόξου διορθώσεως ἢ παραφθορᾶς παρεισαγομένης ὑπὸ αἱρετικῶν καὶ σφοδρῶς κατακρινομένης πάσης βεβήλου καὶ κακοβούλου μεταβολῆς (Πρβλ. Εὐσεβίου Ἐκκλησ. Ἱστορ. ε' 28). Ἐντεῦθεν αἱ διάφοροι γραφαί, τὰς ὁποίας παρουσιάζουσιν οἱ εἰς ἡμᾶς περισωθέντες κώδικες, εἶναι μὲν πολυάριθμοι, πράγματι ὅμως εἶναι ἐπουσιώδεις καὶ δὲν ἀλλοιοῦσι τὴν ἔννοιαν τῶν κειμένων οὐσιωδῶς. Οὕτως, ἵνα συγκεκριμένως περὶ τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. ὁμιλήσωμεν, ἠριθμήθησαν μέχρι τοῦδε ἐπὶ τῇ βάσει τῶν περισωθέντων χειρογράφων καὶ παλαιῶν μεταφράσεων καὶ τῶν εἰς τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων παραθέσεων περίπου 30.000 διάφοροι γραφαί, ὁ δὲ Vigouroux παραδέχεται, ὅτι ἐὰν ἤθελον συγκριθῇ πάντα τὰ χειρόγραφα καὶ αἱ μεταφράσεις καὶ αἱ παραθέσεις αὗται, θὰ ἠδύναντο αἱ διάφοροι αὐταὶ γραφαὶ νὰ ἀνέλθωσιν εἰς τὸν ἀριθμὸν τῶν 200.000(7). Ὡς πρὸς τὴν σημασίαν ὅμως καὶ σοβαρότητα αὐτῶν κρινόμεναι αἱ γραφαὶ αὗται θὰ ἠδύναντο νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς μηδαμιναί. Διότι κατὰ τὴν ἔρευναν, ἣν ἐποιήσαντο οἱ διάσημοι κριτικοὶ τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. Wescott καὶ Hort, «τὰ $^{7}/_{8}$ τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. εἶναι ἔξω ἀμφισβητήσεως. Τὸ ὑπολειπόμενον δὲ $^{1}/_{8}$ συνίσταται κατὰ μέγα μέρος εἰς τροποποιήσεις ἐν τῇ σειρᾷ τῶν λέξεων ἢ εἰς διαφόρους γραφὰς ἀσημάντους. Αἱ διάφοροι γραφαί, αἱ θίγουσαι τὴν οὐσίαν τοῦ κειμένου, εἶναι ὀλιγαριθμόταται καὶ δύνανται νὰ ἐκτιμηθῶσιν εἰς ὀλιγώτερον τοῦ $^{1}/_{1000}$ τοῦ κειμένου».

4. Καὶ ἐφ' ὅσον μὲν ἡ κριτικὴ ἔχει ὡς ὑποκείμενον τὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ καθαρότητα, ὡς τοῦτο ἐξῆλθεν ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ συγγραφέως της, εἴθισται νὰ σημαίνηται διὰ τοῦ ὀνόματος κατωτέρα κριτική (lower criticism). Ἐφ' ὅσον δὲ ἔχει ὡς ὑποκείμενον τὴν βεβαίωσιν τῆς αὐθεντικότητος βιβλίου τινὸς τῆς Γραφῆς ἤτοι τὴν ἐπίλυσιν τοῦ προβλήματος τοῦ τίς εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου καὶ τίς ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ, σημαίνεται διὰ τοῦ ὀνόματος ὑψηλοτέρα κριτική (higher criticism). Ἡ διάκρισις ὅμως αὕτη κατὰ τὸν Räbiger εἶναι ἀδικαιολόγητος, ἐφ' ὅσον εἰς ἀμφότερα τὰ ἔργα αὐτῆς ταῦτα εἶναι ἡ κριτικὴ ἀπαραίτητος διὰ τὴν ἐξήγησιν καὶ οὕτω δι' ἀμφότερα εἶναι ἐξ ἴσου ἱκανὴ πρὸς διακρίβωσιν καὶ διαπίστωσιν τῆς ἀληθείας.

5. Ὡσαύτως ἡ Ἱερὰ Κριτικὴ ἐπὶ τῇ βάσει μὲν τῶν τεκμηρίων, ἅτινα χρησιμοποιεῖ κατὰ τὰς ἐρεύνας αὐτῆς, διεκρίθη εἰς ἐξωτερικὴν καὶ εἰς ἐσωτερικήν· ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν πορισμάτων, ἅτινα συνάγονται ἐκ τῶν ἐρευνῶν της, διεκρίθη εἰς ἀρνητικὴν

(7) Κατὰ τὸν καθηγητὴν Μ. Σιώτην (Ἀνάγκη νέας Ἑλληνικῆς ἐκδόσεως τῆς Κ. Δ. ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ἐκκλησίας σελ. 10) ὁ ἀριθμὸς πλησιάζει τὰς 250 χιλιάδας.

καὶ εἰς θετικήν. Καὶ ἐξωτερικὴ μὲν κριτικὴ εἶναι ἡ βασιζομένη ἐπὶ ἐξωτερικῶν τεκμηρίων, τοιαῦτα δὲ εἶναι αἱ ἐξωτερικαὶ μαρτυρίαι· ἤτοι αἱ μαρτυρίαι τῶν κωδίκων ἢ χειρογράφων, τῶν ἀρχαίων μεταφράσεων, τῶν παραθέσεων τῶν εἰς τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων, τῶν μαρτυριῶν συγγραφέων ἐκκλησιαστικῶν περὶ τοῦ συγγραφέως τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ βιβλίου τῆς Κ. Δ. κλπ. Ἡ δὲ ἐσωτερικὴ Κριτική, ἥτις συμπληροῖ τὴν ἐξωτερικήν, ἀντλεῖ ἔσωθεν τὰς ἀποδείξεις, ἤτοι ἐξ ἐσωτερικῶν ἐνδείξεων αὐτοῦ τοῦ ἐξεταζομένου κειμένου, τοιαῦται δὲ εἶναι αἱ ἐκ τοῦ λεκτικοῦ καὶ τοῦ ἐν γένει ὕφους, ἐκ τῆς συναφείας τοῦ λόγου καὶ τῶν τοιούτων. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἀνομοιότης τοῦ ὕφους εἰς τὸ αὐτὸ βιβλίον κατὰ τὰ διάφορα τμήματα αὐτοῦ ἢ μεταξὺ δύο βιβλίων ἀποδιδομένων εἰς τὸν αὐτὸν συγγραφέα, παρέχουσι τὴν ὑπόνοιαν, ὅτι ταῦτα ἀνήκουσιν οὐχὶ εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν συγγραφέα. Ἀταξία καὶ ἀνακολουθία καὶ ἔλλειψις αὐστηρᾶς ἑνότητος ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τοῦ βιβλίου παρέχουσι τὴν ἔνδειξιν παρεμβολῶν καὶ νοθείας τοῦ βιβλίου. Ἡ χρῆσις εἰδικῶν ὅρων, ἤτοι λέξεων εἰς ἃς ὁ συγγραφεὺς προσδίδει ἰδίαν ἔννοιαν (οἷαι αἱ λέξεις Λόγος, κόσμος, ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου—χάρις, πίστις, ζωή, σάρξ, πνεῦμα, ὑπὸ τοῦ Παύλου κλπ.) ἀποτελεῖ σπουδαῖον τεκμήριον ἐσωτερικὸν λαμβανόμενον σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν ἐν τῇ ἐκτιμήσει περὶ τοῦ ἂν δύο ἢ πλείονα συγγράμματα προῆλθον ἐκ τῆς αὐτῆς γραφῖδος. Οἱ ἐν γένει ἰδιωτισμοί, τοὺς ὁποίους ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ ἔχει συγγραφεύς τις, αἱ ρητορικαὶ ἰδιότητες, ἡ κλίσις του πρὸς τύπον τινὰ ἐκφράσεως ἢ ἡ προτίμησις αὐτοῦ εἰς ὡρισμένας λέξεις ἢ σχήματα ἢ εἰκόνας ἢ ἐκφράσεις ἀποτελοῦσι σπουδαίας ἐσωτερικὰς ἐνδείξεις. Περὶ τῶν ἐσωτερικῶν τούτων ἐνδείξεων τῶν ἐκ τοῦ ὕφους καὶ τοῦ τρόπου τῆς διαπραγματεύσεως καὶ τῆς ἐπιτηδεύσεως τοῦ λεκτικοῦ καὶ τῆς ἐν γένει ὑφῆς τοῦ λόγου δύναταί τις νὰ πληροφορηθῇ ἀπτότερον καὶ πληρέστερον συγκρίνων πρὸς τὰς 13 ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, τῆς ὁποίας ἡ ἀνομοιότης τοῦ ὕφους πρὸς ἐκείνας ἀποδεικνύει προδήλως, ὅτι αὕτη παρὰ πᾶσαν τὴν θεοπνευστίαν αὐτῆς δὲν ἐξῆλθεν ἀμέσως ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ μεγάλου Ἀποστόλου. Ὡς πρὸς τὰ ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν τούτων ἐνδείξεων συμπεράσματα ὅμως, δέον νὰ εἴμεθα πάντοτε ἐπιφυλακτικοὶ ἔχοντες ὑπ' ὄψει ὅτι ἡ διαφορὰ τοῦ ὕφους ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως δὲν εἶναι ἀσυνήθης, ὅταν μάλιστα οὗτος διαπραγματεύεται διάφορα ζητήματα, ὡς ἀπεδείχθη τοῦτο προκειμένου καὶ περὶ τῶν συγγραφῶν τοῦ Σαίξπηρ, καθὼς καὶ περὶ τῶν διαφόρων μερῶν τῆς Θείας κωμῳδίας τοῦ Δάντη. Ὡσαύτως πλεῖσται διαφοραὶ ὕφους παρετηρήθησαν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων κριτικῶν εἰς τὰ διάφορα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ Πλωτίνου, ὑπὸ δὲ τῶν νεωτέρων διαφοραὶ ὕφους καὶ ἀνομοιότητες ἐσημειώθησαν μεταξὺ τῶν διαφόρων ἔργων τοῦ Θωμᾶ Carlyle, τοῦ Wordsworth καὶ τοῦ Burns. Συγκεκριμένως δὲ θὰ ἠδυνάμεθα νὰ σημειώσωμεν περὶ τῆς Α΄ πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς, ἥτις ἀδιαμ-

φισθητήτως καὶ κατὰ κοινὴν παραδοχὴν εἶναι γνήσιον ἔργον τοῦ Παύλου, ὅτι ἀπαντῶνται ἐν αὐτῇ ὑπὲρ τὰ ἑκατὸν ἅπαξ λεγόμενα, εἰς τὰ ὁποῖα, ἐὰν προσθέσωμεν καὶ τὰς ἄλλας λέξεις, τὰς προσιδιαζούσας εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην καὶ ἀπαντώσας μὲν καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Κ. Δ., οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ ὅμως παρὰ Παύλῳ, θὰ ἔχωμεν ὑπὲρ τὰ 220 ἅπαξ λεγόμενα ἐν ἐπιστολῇ καταλαμβανούσῃ μόλις 30 μικρὰς σελίδας δηλαδὴ ὑπὲρ τὰς 7 λέξεις κατὰ σελίδα. Σημειοῦμεν ταῦτα, ἵνα κατανοηθῇ ἡ αὐθαιρεσία, μεθ' ἧς ἡ λεγομένη ἄκρα ἀρνητικὴ κριτικὴ ἐπὶ ἐσωτερικῶν βασιζομένη ἐνδείξεων ἐξετράπη εἰς ἐξωθελισμοὺς καὶ ἀκρωτηριασμοὺς τῶν ἱερῶν κειμένων πᾶσαν φαντασίαν ὑπερβάλλοντας.

6. Ἀλλ' ἔχομεν καὶ τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πορισμάτων διάκρισιν τῆς κριτικῆς εἰς ἀρνητικὴν καὶ εἰς θετικήν. Καὶ ἡ μὲν ἀρνητικὴ κριτικὴ διακρίνουσα τὴν ἐν τῷ ἱερῷ κειμένῳ μὴ γνησίαν γραφὴν ἀρνεῖται τὴν παραδοχὴν αὐτῆς καὶ συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἀπομακρύνσεως αὐτῆς ἀπὸ τοῦ κειμένου, ἡ δὲ θετικὴ κριτικὴ διακριβοῦσα τὴν γνησίαν καὶ ἀρχικὴν γραφὴν ἀποφαίνεται θετικῶς περὶ ταύτης συνηγοροῦσα ὑπὲρ τῆς προτιμήσεως αὐτῆς. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ διάκρισις αὕτη εἰς ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικήν, εἰς ἀρνητικὴν καὶ θετικὴν κριτικὴν μόνον θεωρητικῶς δύναται νὰ ἔχῃ βάσιν τινά. Πράγματι αἱ τοιαῦται διακρίσεις ἀποτελοῦσι τὰ στοιχεῖα μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς κριτικῆς μεθόδου καὶ ἐρεύνης καὶ δὲν δύνανται νὰ χωρισθῶσιν ἀλλήλων. Ἡ κριτικὴ εἶναι μία καὶ διὰ τεκμηρίων ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν ζητεῖ νὰ διακριβώσῃ τὴν ἀλήθειαν ἐν τῷ κειμένῳ, ὅταν δὲ καταλήξῃ εἰς ἀρνητικὸν πόρισμα, ἀναζητεῖ ἀναγκαίως καὶ θετικὸν τοιοῦτον, διότι ἄλλως δὲν ὁλοκληροῦται τὸ ἔργον αὐτῆς.

7. Ἡ πρώτη διαίρεσις τῆς βιβλικῆς κριτικῆς, ἡ ἀποκληθεῖσα κατωτέρα κριτική, διὰ τῆς ὁποίας ἐκζητεῖται νὰ διακριβωθῇ ἡ ἀρχικὴ μορφὴ ἱεροῦ τινος κειμένου, ὅπως ἐξῆλθεν τοῦτο ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ, ἔχει ἔργον δύσκολον καὶ πολύπλοκον νὰ ἐπιτελέσῃ. Δὲν κατέχομεν πλέον αὐτὰ τὰ αὐτόγραφα τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ἀλλὰ μόνον ἀντίγραφα τούτων. Τὰ ἀντίγραφα ταῦτα εἶναι οἱ χειρόγραφοι κώδικες, οἵτινες ἀποτελοῦν τὴν κυρίαν βάσιν διὰ τὴν κριτικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου. Ἐπὶ τῇ βάσει τούτων καλεῖται κατ' εἰδικὴν μέθοδον νὰ ἐργασθῇ ἡ Ἱερὰ κριτική. Σχετικῶς πρὸς τὴν Π. Δ. τὸ ἔργον εἶναι ὀλιγώτερον δύσκολον. Διότι διὰ τὸ κείμενον αὐτῆς ἔχομεν ὡρισμένον τι κείμενον, τὸ καλούμενον Μασωριτικόν, διὰ τὸ ὁποῖον ὀφείλομεν χάριτας εἰς τοὺς ραββίνους τῶν Ἰουδαϊκῶν Σχολῶν. Οἱ ραββίνοι ἐπεδόθησαν μετὰ θαυμαστῆς ἐπιμελείας εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἱερῶν αὐτῶν γραμμάτων, προσέδωκαν δὲ τὴν ὁριστικήν του μορφὴν εἰς τὸ ἱερὸν κείμενον ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ καὶ προσεπάθησαν νὰ ἀσφαλίσωσιν αὐτὸ κατὰ πάσης αὐθαιρεσίας ἀλλοιώσεως καὶ νὰ σημειώσωσι καὶ τὰς πλέον ἀσημάντους διαφορὰς γραφῶν, αἵτινες κατὰ τὴν πάροδον

τοῦ χρόνου εἰσήχθησαν εἰς αὐτό. Κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Κυρίου αἱ ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν αὐτῶν αἱ ἐν Λύδδῃ, Καισαρείᾳ τῆς Παλαιστίνης καὶ Τιβεριάδι ἀκμάζουσαι Ἰουδαϊκαὶ Σχολαί, φαίνεται ὅτι πρὸς τῇ ἐπιστήμῃ τοῦ θείου Νόμου ἐκαλλιέργουν καὶ τὴν Γραμματικὴν καὶ Κριτικήν. Ἰδίᾳ δὲ ἐκ τοῦ Ταλμοὺδ μανθάνομεν, ὅτι κατὰ χρόνους προγενεστέρους τῆς συντάξεως αὐτοῦ, οἱ Ἰουδαῖοι ἐπεξειργάσθησαν κριτικῶς τὸ κείμενον τῆς Π. Δ. συγκρίνοντες τὰ χειρόγραφα καὶ συλλέγοντες τὰς διαφόρους γραφάς, ὅτι ἤδη κατὰ τὸν Ε΄ χριστιαν. αἰῶνα ἐπὶ Ἱερωνύμου, τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον διετηρεῖτο εἰσέτι ἄνευ στίξεώς τινος, ἔτι δὲ καὶ ἄνευ φωνηέντων, ἀλλ' ὁ θησαυρὸς τῶν κριτικῶν παρατηρήσεων τῶν ἑκάστοτε Ἰουδαίων κριτικῶν ἀπὸ τῶν προχριστιανικῶν χρόνων μέχρι καὶ τῶν ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν χρόνων, καὶ αὐτοῦ τοῦ ΣΤ΄ μετὰ Χριστὸν αἰῶνος, ἰδίᾳ τῶν ἐν ταῖς Σχολαῖς τῆς Τιβεριάδος κριτικῶς, φιλολογικῶς καὶ ἐξηγητικῶς διαπραγματευομένων τὸ ἱερὸν κείμενον, διεσώθη τὸ κατ' ἀρχὰς μὲν διὰ τῆς προφορικῆς καὶ ζώσης παραδόσεως, εἶτα δὲ καὶ κατεγράφη. Τὸ σύνολον δὲ τῶν κριτικῶν, ἐξηγητικῶν καὶ φιλολογικῶν τούτων παρατηρήσεων ἀποτελεῖ τὴν καλουμένην Μασώρα ἤτοι παράδοσιν, ἥτις τὸ πρῶτον μὲν ἐν ἰδίοις βιβλίοις ἐφέρετο καταγεγραμμένη, ὕστερον δὲ ἐσημειοῦτο καὶ ἐν τοῖς περιθωρίοις τῶν τῆς Π. Διαθήκης χειρογράφων. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Μασώρας ἐγένετο κατὰ τὸν ΙΑ΄ χριστιανικὸν αἰῶνα ἡ ὁριστικὴ στίξις καὶ ἡ παρεισαγωγὴ τῶν φωνηέντων εἰς τὸ κείμενον, ἐξ αὐτοῦ δὲ ἐγένετο καὶ ἡ τρίτη κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου, γνωστοῦ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν Μασωριτικοῦ, ἐν Βενετίᾳ κατὰ τὸ 1525-1526 ὑπὸ τοῦ Ἰακὼβ Ben Chajim.

8. Ὅτι παρὰ τὸ Μασωριτικὸν κείμενον ὑφίστατο ἀπὸ παλαιοτέρων χρόνων καὶ ἕτερόν τι κείμενον παρουσιάζον σημαντικὰς διαφορὰς πρὸς ἐκεῖνο, ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῶν Ο΄, ἡ ὁποία φαίνεται προελθοῦσα ἐξ Ἀλεξανδρινοῦ τινος ἑβραϊκοῦ κειμένου. Ἀλλὰ τὸ Ἀλεξανδρινὸν τοῦτο κείμενον δὲν περιεσώθη εἰς ἡμᾶς. Δυνάμεθα δὲ νὰ σχηματίσωμεν ἰδέαν τινὰ περὶ αὐτοῦ μόνον διὰ συγκρίσεως τῆς μεταφράσεως τῶν Ο΄ πρὸς τὸ Μασωριτικὸν κείμενον. Ἐκ τῆς συγκρίσεως δὲ ταύτης συνάγομεν, ὅτι εἰς ἐπὶ μέρους τινὰ χωρία καὶ βιβλία τὸ Ἀλεξανδρινὸν κείμενον παρουσιάζεται προτιμητέον τοῦ Μασωριτικοῦ, γενικῶς ὅμως ἡ παράδοσις ὁδηγεῖ εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ Μασωριτικὸν εὑρηται ἐγγύτατα πρὸς τὸ ἀρχικὸν κείμενον. Πάντως ὅμως δὲν δύναταί τις μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπῃ ἂν τὸ κείμενον, ἐξ οὗ ἐγένετο ἡ μετάφρασις τῶν Ο΄, εἶναι τὸ μᾶλλον τῷ ἀρχικῷ κειμένῳ συμφωνοῦν ἢ τὸ νῦν Μασωριτικόν. Κατὰ τὸν ἀοίδιμον Ζολώταν, ἐπειδὴ τὸ μὲν Μασωριτικὸν κείμενον εἶναι κείμενον ἀνατεθεωρημένον κριτικῶς, ἄγνωστον δὲ ἂν ἀνεθεωρήθη κατὰ παλαιότατα χειρόγραφα, τὸ δὲ τῆς μεταφράσεως τῶν Ο΄ δὲν φαίνεται ὑποβεβλημένον εἰς

τοιαύτην καθολικὴν κριτικὴν ἀναθεώρησιν, συμφωνεῖ δὲ μᾶλλον τοῦ Μασωριτικοῦ τῷ Σαμαρειτικῷ κειμένῳ τῆς Πεντατεύχου, ἐκ τούτου συνάγεται, ὅτι ἡ μετάφρασις τῶν Ο′ εἶναι καθόλου εἰπεῖν μᾶλλον τοῦ Μασωριτικοῦ πρὸς τὸ ἀρχικὸν σύμφωνος. Ὅτι πλήρης ἡ κριτικὴ ἐπίσκεψις τοῦ κειμένου τῆς Π. Δ. δὲν δύναται νὰ κατορθωθῇ διὰ μόνης τῆς ἀντιβολῆς τῶν χειρογράφων τῶν περιλαμβανόντων τὸ Μασωριτικὸν κείμενον καὶ ὅτι ὑπάρχει χρεία πρὸς ταύτῃ τῆς ἀντιβολῆς πρὸς τοῦτο τῆς μεταφράσεως τῶν Ο′, νοεῖται οἰκοθεν. Τὸ κείμενον μάλιστα τῆς μεταφράσεως τῶν Ο′, ὡς ὂν τὸ κείμενον τῆς Π. Δ., ὅπερ εἶχον ὑπ' ὄψιν οἱ συγγραφεῖς τῆς Κ. Δ. καὶ οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῶν πρώτων αἰώνων καὶ ὡς ὂν τὸ κείμενον, ἐξ οὗ αἱ πλεῖσται τῶν παλαιῶν μεταφράσεων ἐγένοντο, εἶναι κυρίως εἰπεῖν τὸ ἐπίσημον τῆς Π. Δ. κείμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τοιούτου δ' ὄντος αὐτοῦ, ὅσην ὠφέλειαν παρέχει εἰς τὴν ἐξήγησιν ἡ κριτικὴ βάσανος τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου τῆς Π. Δ., τοσαύτην παρέχει καὶ ἡ τοῦ κειμένου τῶν Ο′. Ἀναγκαία εἰς τὴν ἀκρίβωσιν τοῦ κειμένου τῆς Π. Δ. εἶναι καὶ ἡ ἀντιβολὴ τῆς Peschito καὶ ἡ τῆς Βουλγάτας καὶ ἄλλων μεταφράσεων πρὸς τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον. Πάντως αἱ διαφοραί, ἃς παρουσιάζουσιν οἱ Ο′ πρὸς τὸ Μασωριτικόν, ἀποτελεῖ εἰσέτι πρόβλημα συζητούμενον, ἐλπίζεται δὲ νὰ ἐπιχύσωσιν ἐπ' αὐτοῦ φῶς πρὸς λύσιν αἱ ἔρευναι αἱ ἐπὶ τῶν ἐσχάτως ἐν τῇ Νεκρᾷ θαλάσσῃ ἀνευρεθέντων χειρογράφων.

9. Ἡ μνημονευθεῖσα ἔκδοσις τοῦ Ben Chajim, ἡ περιλαμβανομένη εἰς τὰ Biblia Rabinica Bombergiana, ἐγένετο κατὰ τὴν Μασώραν, τὴν ὁποίαν ὁ ἐκδότης πρῶτος ἀνεθεώρησε καὶ περιλαμβάνει ὁλόκληρον τὸ Μασωριτικὸν καὶ ραββινικὸν ὑπόμνημα (apparatus). Μετέπειτα ὁ B. Kennicott εἰς τὴν ἔκδοσιν αὐτοῦ Vetus Testamentum Hebraïcum cum variis lectionibus (τόμ. 2 Ὀξφόρδη 1776-1780), εἰδικώτερον δὲ ὁ De Rossi εἰς τὸ τετράτομον ἔργον αὐτοῦ Variae lectiones Veteris Testamenti (Parma 1784-1788) περιέλαβον καὶ διαφόρους ἐξωμασωριτικὰς γραφάς. Καὶ ὁ μὲν Kennicott († 1783), καθηγητὴς ἐν Ὀξονίῳ, ἐν ἔτει 1753 ἐξέδωκε βιβλίον περὶ τῆς καταστάσεως τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου τῆς Π. Δ., ἐν τῷ ὁποίῳ κατέλεξε τὰς διαφόρους γραφὰς πλειόνων τῶν 70 ἑβραϊκῶν χειρογράφων· τῷ δὲ 1759 εἰς ἄλλο βιβλίον περιέγραφε πάντα τὰ τέως γνωστὰ ἑβραϊκὰ χειρόγραφα καὶ συνῆπτεν εἶτα καὶ ἱστορίαν τινὰ τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου. Τέλος δὲ ἐπιτυχὼν νὰ ἀντιβάλῃ 694 χειρόγραφα καὶ πολλὰς ἐκδόσεις ἐδημοσίευσε τὴν μνημονευθεῖσαν δίτομον ἔκδοσιν αὐτοῦ. Ὁ De Rossi δέ, καθηγητὴς ἐν Πάλμᾳ, ἀντέβαλε 617 χειρόγραφα καὶ 310 ἐκδόσεις. Τῶν χειρογράφων τούτων μόνον 80 εἶχεν ἀντιβάλει ὁ Kennicott, τὰ δὲ 537 δὲν εἶχον εἰσέτι ληφθῇ ὑπ' ὄψει ὑπὸ τῶν ἐκδοτῶν. Βραδύτερον ἀντέβαλεν ἔτι 115 χειρόγραφα. Τὰς συλλεγείσας διαφόρους γραφάς, τῶν ὁποιων τινὲς ἀνεφέροντο εἰς φωνήεντα καὶ πλεῖσται δὲ εἰς σύμφωνα, ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ μνημονευθεί-

σῃ ἐκδόσει αὐτοῦ. Ἐν συνόλῳ ἀμφότεροι οὗτοι ἀντέβαλον 1346 χειρόγραφα καὶ 342 ἐκδόσεις. Ἔργα δὲ τῶν ἀρχαίων Ἰουδαίων γραμματικῶν καὶ λεξικογράφων ἐδημοσιεύθησαν μετέπειτα, ἐπὶ τῇ βάσει δὲ πάντων τούτων ἐδημοσιεύθησαν ἀκριβεῖς ἐκδόσεις τοῦ Μασωριτικοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ Baer, βοηθουμένου καὶ ὑπὸ τοῦ Delitzch, καὶ ὑπὸ τοῦ Ginsburg.

10. Ἂς ἔλθωμεν ἤδη εἰς τὸ κείμενον τῆς μεταφράσεως τῶν Ο΄. Ὁ Ὠριγένης παρετήρησε διαφορὰς εἰς τὰ διάφορα χειρόγραφα καὶ τῆς μεταφράσεως ταύτης τῶν Ο΄, ἐπεδόθη δὲ εἰς ἐργώδη κριτικὴν ἐργασίαν πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ ἀκριβοῦς κειμένου τῶν Ο΄, ἐξ ἧς προῆλθεν ὡς καρπὸς τὸ λίαν ἐκτενὲς ἔργον αὐτοῦ τὰ Ἑξαπλᾶ, τὸ ὁποῖον ἀτυχῶς δὲν περιεσώθη εἰς ἡμᾶς. Τὸ ἔργον τοῦτο ἔλαβε τὴν ὀνομασίαν ταύτην, διότι ἀπετελεῖτο ἐξ ἓξ παραλλήλων στηλῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν πρώτη περιεῖχε τὸ ἑβραϊκὸν πρωτότυπον, ἡ δευτέρα τὸ αὐτὸ κείμενον δι' ἑλληνικῶν γραμμάτων, ἡ τρίτη μετάφρασιν γενομένην ὑπὸ τοῦ Ἀκύλα, κατὰ τὸν Ἐπιφάνιον, τῷ 12ῳ ἔτει τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἀδριανοῦ, ἡ τετάρτη μετάφρασιν γενομένην ὑπὸ τοῦ Συμμάχου ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου, ἡ πέμπτη τὴν μετάφρασιν τῶν Ο΄ καὶ ἡ ἕκτη μετάφρασιν τοῦ Θεοδοτίωνος, ἥτις δὲν ἦτο παρὰ ἀναθεώρησις τῆς μεταφράσεως τῶν Ο΄. Τὸ κριτικὸν τοῦτο ἔργον τοῦ Ὠριγένους φαίνονται συνεχίσαντες ὁ Εὐσέβιος μετὰ τοῦ φίλου του Παμφίλου, ὁ Ἱερώνυμος δὲ μνημονεύει παρὰ τοῖς δυσὶ τούτοις καὶ τῶν Λουκιανοῦ καὶ Ἡσυχίου, οἵτινες εἰργάσθησαν κριτικῶς καὶ ἐπὶ τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. Ἀξιόλογος ἔκδοσις τοῦ κειμένου τῶν Ο΄ βασιζομένη ἐπὶ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ κώδικος μετὰ χρησιμοποιήσεως καὶ ἄλλων πηγῶν, ἰδίᾳ δὲ τῶν Ἑξαπλῶν τοῦ Ὠριγένους, ἐπεχειρήθη ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Ernstgrabe δημοσιεύσαντος τὸν I καὶ IV τόμον (1707, 1709) καὶ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ δημοσιευσάντων τοὺς II καὶ III τόμους τῶν F. Lee (1719) καὶ G.Wigan (1720). Ὁ Tishendorf ἐδημοσίευσεν εἰς δύο τόμους καὶ εἰς ἐπανειλημμένας ἐκδόσεις (ἡ 7η ἔκδοσις ἐν ἔτει 1887) τοὺς Ο΄ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Βατικανοῦ κώδικος μετὰ διαφόρων γραφῶν ἐκ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ, τοῦ κώδικος τοῦ Ἐφραὶμ καὶ τοῦ Σιναϊτικοῦ. Ἡ ἀρίστη δὲ πασῶν ἔκδοσις εἶναι ἡ συνεχιζομένη εἰσέτι ὑπὸ τὸν τίτλον The Old Testament in Greek, according to the Text of Codex Vaticanus. Supplemented from other uncial manuscripts the variants of the chief ancient authorities for the Septuagint ὑπὸ τοῦ A.E. Brooke καὶ N. Mchean, τῆς ὁποίας ὁ πρῶτος τόμος ἐδημοσιεύθη ἐν Cambridge τῷ 1906. Παραλλήλως διὰ τὴν μετάφρασιν τῶν Ο΄ εἰργάσθησαν καὶ οἱ ἐν Γοτίγγῃ κριτικοί, τῶν ὁποίων τὸ ἔργον ἐν μέρει μόνον ἐξεδόθη, εἰς δύο δὲ τόμους περίληψιν τοῦ ἔργου τούτου ἐξέδωκεν ὁ πρό τινος ἀποθανὼν Ralfs.

11. Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην. Ταύτης κατέχομεν μέγαν ἀριθμὸν χειρογράφων ἀπὸ διαφόρων περιόδων χρονολογου-

μένων. Οὗτος κατὰ τὸν καθηγητὴν Μ. Σιώτην φθάνει περίπου τὰς 15000, συνυπολογιζομένων καὶ τῶν διαφόρων ἀρχαίων μεταφράσεων τῆς Καινῆς Διαθήκης(8). Καὶ παρουσιάζονται μὲν οἱ παλαιότεροι κώδικες ὡς ἐνέχοντες μεγαλυτέραν ἀξίαν διὰ τὴν κριτικὴν κατασκευὴν τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. Διὰ τῆς ἐργασίας ὅμως τοῦ von Soden ἀπεδείχθη, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραθεωρῶνται μεταγενέστερα χειρόγραφα, καὶ δὴ τὰ τοῦ «κοινοῦ» ἢ βυζαντινοῦ τύπου, διότι ταῦτα ἀποδεδειγμένως διασώζουσι παλαιὰς γραφάς, ἐτονίσθη δὲ ὑπὸ τοῦ Γερμανοῦ τούτου κριτικοῦ ἡ μεγάλη ἀξία τῆς μελέτης τοῦ ἐν τῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας χρησιμοποιουμένου τύπου τούτου τοῦ κειμένου τῆς Κ. Διαθήκης(9). Ἔργον λοιπὸν οὐσιῶδες τῆς κριτικῆς τυγχάνει νὰ καθορίζῃ ἐκ παλαιογραφικῶν ἐνδείξεων τὴν ἡλικίαν τῶν χειρογράφων καὶ νὰ ταξιθετῇ ταῦτα κατὰ τὴν ἱστορικήν των τάξιν. Μετὰ τοῦτο δὲ διὰ τῆς πρὸς ἄλληλα συγκρίσεως τῶν χειρογράφων τούτων δέον νὰ διακρίνωνται τὰ ἔχοντα κοινόν τι κείμενον ἐντασσόμενα εἰς ἰδίους ὁμίλους ἢ οἰκογενείας. Δὲν πρέπει ἐν τούτοις νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἡ αὐστηρὰ κατάταξις πάντων τῶν χειρογράφων εἰς οἰκογενείας καὶ εἰς ἐπὶ μέρους ὁμάδας καθίσταται, ἂν μὴ ἀνεπίτευκτος, πάντως ὅμως κατ' ἐξοχὴν δύσκολος. Τοῦτο δὲ διότι ἐσημειώθη ἀλληλεπίδρασις τῶν διαφόρων τύπων καὶ οὐδεμία οἰκογένεια χειρογράφων παρουσιάζεται ἔχουσα τὴν ἀποκλειστικότητα χρήσεως εἰς μίαν περιοχήν, ἀλλὰ τύποι τῆς Ἀνατολῆς φέρονται ἐν χρήσει καὶ εἰς τὴν Δύσιν, καθὼς καὶ τύποι τῆς Δύσεως εἰσέδυσαν εἰς τὴν Ἀνατολήν(10). Ὑπὸ τὰς προϋποθέσεις ταύτας γίνεται ἡ πρώτη γενικὴ διαίρεσις τῶν χειρογράφων εἰς Ἀνατολικὰ καὶ Δυτικὰ χειρόγραφα, διεκρίθησαν δ' εἶτα πέντε κυρίως τύποι κειμένου· ἤτοι ὁ ἀποκαλούμενος κοινός, ὁ ἀλεξανδρινός, ὁ δυτικός, ὁ τῆς Καισαρείας Παλαιστίνης καὶ ὁ συριακός. Ἐκ τούτων ὁ μὲν τύπος τῆς Καισαρείας θεωρεῖται, ὅτι προέρχεται ἐκ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ, ὁ δὲ συριακὸς ἐκ τοῦ δυτικοῦ, ὁ δὲ κοινὸς καλεῖται καὶ ἀντιοχειανὸς καὶ κωνσταντινουπολίτειος καὶ βυζαντινὸς καὶ ἐκκλησιαστικὸς λόγῳ τῆς προελεύσεως καὶ τῆς ἐν τῇ λατρείᾳ χρησιμοποιήσεως αὐτοῦ(11). Ἐκπροσωπεῖται δὲ ὁ τελευταῖος οὗτος τύπος ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν μεγαλογραμμάτων κωδίκων, ὑπὸ πάντων σχεδὸν τῶν μικρογραμμάτων χειρογράφων,

---

(8) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 10. Κατὰ τὸν αὐτὸν εἰς 2533 ἀνέρχονται τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα, ἐξ ὧν τὰ 241 εἶνε μεγαλογράμματοι κώδικες τοῦ 4-8ου αἰῶνος, ἐξ ὧν μόνον τὰ 50 περιέχουν ὁλόκληρον τὴν Κ. Δ. Διασώζονται ἀκόμη καὶ 1838 λειτουργικὰ χειρόγραφα ἀναγνωσμάτων (Εὐαγγελιστάρια καὶ Πραξαπόστολοι), ὡς καὶ 68 παπύρινα ἀποσπάσματα. Τὰ σωζόμενα δὲ λατινικὰ χειρόγραφα ὑπερβαίνουν τὰς 8000, εἰς ἑκατοντάδας δὲ ἀνέρχονται τὰ τῶν λοιπῶν ἀρχαίων μεταφράσεων.

(9) Αὐτοθ. σελ. 13.

(10) Αὐτοθ. σελ. 7 καὶ 11.

(11) Αὐτοθ. σελ. 7.

ὑφ' ὅλων τῶν μετὰ τὸ 300 μ. Χ. μεταφράσεων καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἀκμασάντων Ἑλλήνων Πατέρων μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Χρυσόστομον(12). Ἐκτὸς τῶν χειρογράφων αἱ ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς παραθέσεις, αἱ ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων καὶ συγγραφέων, ἐνέχουσι μεγάλην σημασίαν διὰ τὴν κριτικὴν ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου τῆς Βίβλου. Διότι ἐξ ἐπόψεως ἡλικίας αἱ παραθέσεις αὗται εἶναι ὡς πρός τινας τῶν συγγραφέων τούτων παλαιότεραι τῶν χειρογράφων καὶ δύνανται νὰ διευκολύνωσι μεγάλως τὸν κριτικὸν εἰς τὴν ἐξεύρεσιν τῆς ἀρχικῆς γραφῆς. Ἀλλὰ καὶ αἱ παλαιαὶ μεταφράσεις τῆς Βίβλου ἐνέχουσι ὡσαύτως μεγάλην σπουδαιότητα, διότι τινὲς ἐξ αὐτῶν ἀνάγονται εἰς χρόνους παλαιοτέρους τῆς πλειονότητος τῶν χειρογράφων.

12. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν βοηθημάτων τούτων ὁ κριτικὸς πρέπει νὰ προχωρῇ εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ. Καὶ δὴ πρῶτον δέον νὰ ἀντιβάλλῃ πρὸς ἄλληλα τὰ χειρόγραφα. Εἶτα προκειμένου περὶ χωρίων παρατιθεμένων ὑπὸ τῶν Πατέρων πρέπει νὰ συγκρίνῃ τὰς παραθέσεις ταύτας πρὸς τὰς ἐν τοῖς χειρογράφοις. Ὡσαύτως αἱ παραθέσεις αὗται, ἐφ' ὅσον γίνονται ὑπὸ διαφόρων Πατέρων, δέον νὰ ἀντιβάλλωνται καὶ πρὸς ἀλλήλας. Τέλος καὶ αἱ διάφοροι μεταφράσεις δέον νὰ ἀντιβάλλωνται πρός τε τὰ χειρόγραφα καὶ πρὸς τὰς παραθέσεις τῶν Πατέρων. Ἐκ τῆς τοιαύτης δὲ πολλαπλῆς συγκρίσεως ἐπόμενον εἶναι νὰ διαπιστοῦνται ποικίλαι καὶ πολυάριθμοι γραφαί. Ἡ τοιαύτη συλλογὴ ὡς οἷόν τε περισσοτέρων διαφόρων γραφῶν ἐπὶ ἑνὸς ἑκάστου χωρίου, ἵνα ἔχῃ ταύτας ὑπ' ὄψιν του ὁ ἑρμηνευτής, καὶ ἐκ τῶν ὁποίων παρασκευάζεται τὸ ὑπὸ τὸ κείμενον παρατιθέμενον ὑπόμνημα (apparatus), ἀποτελεῖ ἓν ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων ἔργων τῆς Κριτικῆς.

13. Τὸ ἕτερον ἔργον τῆς κριτικῆς εἶναι νὰ διακρίνῃ ἀπὸ τὸ περισυλλεγὲν τοῦτο πλῆθος τῶν διαφόρων γραφῶν τὰς πεπλανημένας ἀπὸ τῶν ἀληθῶν καὶ νὰ ἀνεύρῃ οὕτω τὴν ἀρχικὴν γραφὴν τοῦ κειμένου. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ κριτικός, ἵνα στεφθῇ ὑπὸ ἐπιτυχίας τὸ ἔργον αὐτοῦ, εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίζῃ καλῶς τὴν ἀρχὴν καὶ αἰτίαν τῶν διαφόρων τούτων γραφῶν. Αἱ διάφοροι δηλαδὴ γραφαὶ προῆλθον εἴτε ἐκ προθέσεως εἰσαχθεῖσαι εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον εἴτε κατὰ μηχανικὸν ὅλως τρόπον ἄνευ προθέσεώς τινος τῶν ἀντιγραφέων τοῦ νὰ μεταβάλωσι τὸ κείμενον. Κατὰ τὴν τελευταίαν ταύτην περίπτωσιν χωρεῖ πλῆθος ἐνδεχομένων. Οὕτως ἡ κατάστασις τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, ἐξ οὗ ἐγένετο ἡ ὑπαγόρευσις εἰς τοὺς ἀντιγραφεῖς αὐτοῦ, καθὼς καὶ ἡ ἀτομικότης τῶν ἀντιγραφέων εἰς τοὺς ὁποίους ἐγένετο ἡ ὑπαγόρευσις, ἢ ἐκείνων οἱ ὁποῖοι ὑπηγόρευσαν τὸ κείμενον, δέον νὰ ληφθῶσι σο-

(12) Αὐτοθ. σελ. 15.

βαρῶς ὑπ' ὄψιν. Τὸ ἀρχικὸν κείμενον δηλαδὴ ἦτο γεγραμμένον μὲ κεφαλαῖα γράμματα (καὶ οὕτως ἔχουν γραφῆ οἱ παλαιότεροι κώδικες, οἱ λεγόμενοι Μεγαλογράμματοι), ἐν συνεχείᾳ δὲ αἱ λέξεις ἄνευ κομμάτων, ἢ οἱασδήποτε στίξεως καὶ ἄνευ διαστημάτων παρεμπιπτόντων μεταξὺ τῶν λέξεων. Οὕτως ἠδύνατο νὰ λάβῃ χώραν εὐχερῶς ἐσφαλμένη ἀνάγνωσις. Π. χ. Τὸ χωρίον Ματθ. θ' 18 παρουσιάζει τὰς διαφορὰς γραφῶν «Ἰδοὺ ἄρχων εἰσελθών», καὶ «ἰδοὺ ἄρχων εἷς ἐλθών». Ἢ τὸ χωρίον Ἰακ. ε' 12 «ἵνα μὴ ὑπὸ κρίσιν πέσητε» καὶ «ἵνα μὴ εἰς ὑπόκρισιν πέσητε». Ἢ τὸ χωρίον Μάρκου α' 27 «συζητεῖν πρὸς αὐτούς», «συζητεῖν πρὸς αὐτούς», «συζητεῖν πρὸς ἑαυτούς» κ.τ.τ. Ἀτελὴς γνῶσις τῆς γλώσσης ἠδύνατο παρὰ τῷ ἀντιγραφεῖ ἢ τῷ ὑπαγορεύοντι νὰ γίνῃ ἀφορμὴ πρὸς δημιουργίαν διαφόρου γραφῆς. Π. χ. Ἐν τῷ χωρίῳ Μάρκ. α' 6 ὑπάρχει ἡ αὐθεντικωτέρα γραφὴ «ἔσθων ἀκρίδας καὶ μέλι ἄγριον». Ὁ ἀντιγραφεὺς ἢ ὁ ὑπαγορεύων ἀτελῶς γνωρίζων τὴν γλῶσσαν ἐδημιούργησε τὴν γραφὴν «ἐσθίων ἀκρίδας...». Ἐν τῷ χωρίῳ Λουκᾶ ε' 2 «Εἶδε δύο πλοιάρια», ὑπάρχει ἡ γραφή· «Ἴδε δύο...». Κακὴ ἀνάγνωσις ἢ κακῶς ἀκουσθεῖσα ἀνάγνωσις ἐγίνετο γενεσιουργὸς διαφόρου γραφῆς. Οὕτως ἐν τῷ Ματθ. ιη' 25 ὑπάρχουν αἱ γραφαὶ Βελζεβούλ, Βεελζεβούλ, Βεεζεβούλ, Βεελζεβούβ. Ἐν τῷ Ματθ. ζ' 14 «ὅτι στενὴ ἡ πύλη» «τί στενὴ ἡ πύλη». Ἐκ κακῶν ἀναγνώσεων ἢ καὶ ἐκ διορθώσεων σκοπίμων, τὰς ὁποίας ὁ ἀγνοῶν ὑπαγορευτὴς ἢ ἀντιγραφεὺς ἐθεώρει ὡς ὀρθοτέρας, προῆλθον καὶ αἱ μορφαὶ ἐν Ματθ. δ' 2 «τεσσαράκοντα» ἀντὶ «τεσσεράκοντα», ἐν Ματθ. δ' 13 Ναζαρέτ, Ναζαράθ, Ναζαρέθ, Ναζαρά, καὶ Καπερναοὺμ ἀντὶ Καφαρναοὺμ καὶ ἐν Ματθ. γ' 22 «ηὐδόκησα» ἀντὶ «εὐδόκησα» καὶ ἐν Λουκᾶ γ' 1 «Ἀβιλήνης» ἀντὶ «Ἀβιληνῆς», ἐφ' ὅσον ὁ μεγαλογράμματος κῶδιξ δὲν ἔφερε τόνον τινά. Καὶ «Κάϊφα» ἀντὶ «Καϊάφα». Καὶ ἐν Λουκᾶ γ' 5 «φάραξ» ἀντὶ «φάραγξ». Καὶ ἐν Ματθ. γ' 12 «Τὴν ἄλωνα αὐτοῦ καὶ συνάξει τὸν σῖτον αὐτοῦ εἰς τὴν ἀποθήκην», προσετέθη κατὰ κακὴν ἀνάγνωσιν ἢ κατὰ κακὴν ἀκρόασιν ἀπὸ τὰ προηγούμενα τὸ «αὐτοῦ» εἰς τὴν ἀποθήκην «α ὐ τ ο ῦ». Ὡσαύτως τὸ κείμενον εἶχε συντμήσεις καὶ ἐπιβραχύνσεις. Ὁ ὑπαγορεύων κακῶς ἡρμήνευε τὰς ἐπιβραχύνσεις αὐτάς, οὕτω π. χ. ἐν τῷ Ἰωάν. θ' 29 «ὑσσώπῳ περιθέντες» προῆλθεν ἡ γραφὴ «ὑσσῷ περιθέντες». Ἢ ἐν Ἰωάν. ιθ' 17 «ἑβραϊστὶ Γολγοθᾶ» καὶ ἡ γραφὴ «ἑβραϊστὶ Γολγοθ.». Ὡσαύτως γλῶσσαι, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρχον εἰς τὸ περιθώριον, εἰσήχθησαν εἰς τὸ κείμενον ἐκ κακῆς ἀναγνώσεως τοῦ ὑπαγορεύοντος. Οὕτως ἐν Λουκᾶ κδ' 12 ὁλόκληρος ὁ στίχος «ὁ δὲ Πέτρος ἀναστὰς ἔδραμε... θαυμάζων τὸ γεγονός», παρεισήχθη ἐκ τοῦ περιθωρίου, ὅπου φαίνεται εἶχε γραφῆ ὡς ἑρμηνευτικὴ συμπλήρωσις συμφώνως πρὸς τὸ Ἰωάν. κ' 6. Εἰς τὸ Ἰωάν. ε' 4 ὁλόκληρος ὁ στίχος παρεισήχθη εἰς τὸ κείμενον ἐκ τοῦ περιθωρίου κλπ. Σκόπιμοι διορθώσεις ἐγί-

νοντο καὶ διὰ λόγους κριτικούς, π. χ. ἐν Ματθ. η' 28 ἡ ἀρχικὴ γραφὴ «Γερασηνῶν» μετεβλήθη ὑπὸ τοῦ 'Ωριγένους εἰς«Γεργεσηνῶν», ἐπειδὴ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του δὲν ὑπῆρχον Γέρασα ἐν τῇ Περαίᾳ. 'Υπ' ἄλλων δὲ ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ «Γαδαρηνῶν». Παρεμβολαὶ εἰς τὸ κείμενον ἐγίνοντο εἴτε διὰ τῆς εἰσαγωγῆς ὑποτιθεμένων διορθώσεων γραμματικῶν ἢ λεξικογραφικῶν, τῆς εὐκολωτέρας γραφῆς εἰσαγομένης εἰς τὸ κείμενον εἰς δύσκολόν τι χωρίον, εἴτε ὅπως χωρίον τι ἀποσαφηνιζόμενον καταστῇ γραφικὴ μαρτυρία ὑπὲρ δόγματός τινος, εἴτε ἵνα καθορισθῇ ἐπὶ τὸ πληρέστερον ἡ ἔννοια ἡ ἐκφραζομένη, εἴτε καὶ ἐκ τῆς λειτουργικῆς χρήσεως εἰσήγοντο φράσεις ὁλόκληροι, μεθ' ὧν ἡ ἀκοὴ τῶν τε ὑπαγορευόντων καὶ τῶν ἀντιγραφέων εἶχεν ἐξοικειωθῆ. Οὕτως ἐν Α' Ἰωάν. ε' 7-8 ἡ ὀρθὴ γραφὴ φαίνεται νὰ εἶναι «ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες, τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸ αἷμα καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἕν εἰσι». Τὸ δυσερμήνευτον τοῦ χωρίου ἐδημιούργησε τὴν παρεμβολήν, «ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες ἐν τῷ οὐρανῷ, ὁ Πατήρ, ὁ Λόγος καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα· καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἕν εἰσι. Καὶ τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες ἐν τῇ γῇ, τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸ αἷμα». Καὶ ἐν Ματθ. ε' 22 «Πᾶς ὁ ὀργιζόμενος τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ», τὸ «εἰκῇ» δὲν εἶναι αὐθεντικὴ γραφή. Παρεισήχθη πρὸς ἀποσάφησιν τοῦ χωρίου. 'Ωσαύτως ἐν τῇ Κυριακῇ προσευχῇ τὸ «Ὅτι σοῦ ἐστιν ἡ βασιλεία καὶ ἡ δύναμις καὶ ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας», προῆλθεν ἐκ τῆς λειτουργικῆς χρήσεως. Καὶ ἐν Α' Τιμοθ. γ' 16 αὐθεντικὴ γραφὴ «Ὃς ἐφανερώθη ἐν σαρκί», εἴτε ἐκ κακῆς ἀναγνώσεως εἴτε πρὸς διευκόλυνσιν τῆς κατανοήσεως τῆς ἐννοίας, μετεβλήθη «Θεὸς ἐφανερώθη ἐν σαρκί».

14. Συνοψίζοντες ἐπαναλαμβάνομεν πρωτίστως τὴν εὐστοχωτάτην παρατήρησιν τοῦ 'Ωριγένους καθ' ἣν «δῆλον ὅτι πολλὴ γέγονεν ἡ τῶν ἀντιγράφων διαφορὰ εἴτε ἀπὸ ραθυμίας τινῶν γραφέων, εἴτε ἀπὸ τόλμης τινῶν μοχθηρᾶς διαθέσεως τῶν γραφομένων, εἴτε καὶ ἀπὸ τῶν τὰ ἑαυτοῖς δοκοῦντα ἐν τῇ διορθώσει προστιθέντων καὶ ἀφαιρούντων». Καὶ εἰς μὲν τὰς ἐκ τῆς σπουδῆς καὶ ἀμελείας τῶν μεταγραφέων διαφόρους γραφὰς συνετέλουν· α) Ἡ ἀβλεψία ἢ ἡ ἀπάτη τῆς ὁράσεως, καθ' ἣν ἡ ὁμοιότης τῶν γραμμάτων ἢ λέξεων ἢ λέξεις τοῦ ὑποκειμένου ἢ ὑπερκειμένου στίχου ἠπάτα αὐτοὺς ἢ ἡ κακὴ ἀνάγνωσις τῶν ταχυγραφικῶν σημείων. β) Ἡ ἀπάτη τῆς ἀκοῆς τοῦ ὑπογραφέως ἀπατωμένου ἐκ τοῦ ὁμοίου τῆς προφορᾶς φωνηέντων ἢ συμφώνων ἢ καὶ λέξεων. γ) Ἡ ἀπάτη τῆς μνήμης, καθ' ἣν γράφοντες καὶ ἀπὸ μνήμης παρέλειπον ἢ μετέθετον λέξεις ἢ φράσεις ἢ μετέβαλλον αὐτὰς διὰ συνωνύμων. δ) Ἡ ἀπάτη περὶ τὴν διάκρισιν τῶν λέξεων, ὅταν εἶχον κείμενον κατ' ἀδιάλειπτον σειρὰν καὶ διὰ κεφαλαιωδῶν γραμμάτων γεγραμμένον καὶ κακῶς ἐχώριζον τὰς λέξεις. Καὶ ε) Ἡ ἀπάτη ἐξ ἀμελείας, ὅτε εἰσήγοντο εἰς τὸ κείμενον αἱ ἐν τῷ περιθωρίῳ ἢ τοῖς διαστίχοις ση-

μειώσεις καὶ γλῶσσαι. Αἱ δὲ ἐκ προθέσεως μεταβολαὶ εἶναι: α) Διορθώσεις γραμματικαὶ ἢ συντακτικαί. β) Διορθώσεις ἐξηγητικαί, ἐν αἷς ἐπεζητεῖτο ἡ ἑρμηνεία νοήματος λέξεως σπανίας ἢ ἀγνώστου. γ) Διορθώσεις συμπληρωτικαί, ἐν αἷς παρελαμβάνοντο φράσεις ἢ λέξεις ἐξ ἀναλόγων χωρίων ἄλλου βιβλίου τῆς Γραφῆς ἢ ἐκ τῆς προφορικῆς ἢ λειτουργικῆς χρήσεως καὶ συνεπληροῦτο ἡ φράσις. δ) Κριτικαί, ὅτε ὑπελαμβάνετο λέξις ἢ φράσις τις τοῦ κειμένου μεταβληθεῖσα ἢ ἀτόπως εἰσαχθεῖσα εἰς αὐτό.

15. Κατὰ ταῦτα ἔργον τοῦ κριτικοῦ εἶναι νὰ ἐκτιμήσῃ τὰς διαφόρους γραφὰς ἐν ὄψει ὅλων τῶν δυνατῶν περιπτώσεων, καθ' ἃς τὸ ἱερὸν κείμενον ἐνδέχεται νὰ ἠλλοιώθη καὶ ζυγίζων πάντα τὰ ἐνδεχόμενα, ἀντιβάλλων δὲ καὶ πάσας τὰς διαφόρους γραφὰς νὰ καταλήξῃ εἰς συμπέρασμα περὶ τῆς γνησίας γραφῆς, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τῆς μαρτυρίας τῶν κωδίκων, τῶν παραθέσεων τῶν Πατέρων καὶ τῶν ἀρχαίων μεταφράσεων. Αἱ ἐξωτερικαὶ αὗται μαρτυρίαι ἐν τούτοις ἐνδέχεται εἰς περιπτώσεις τινὰς νὰ μὴ εἶναι ἐπαρκεῖς. Θὰ προσφύγῃ τότε ὁ κριτικὸς καὶ εἰς τὰς ἐσωτερικὰς ἐνδείξεις, θὰ ἐρευνήσῃ τοὐτέστι τὴν ἀκολουθίαν τοῦ λόγου καὶ εἰς τίνα σχέσιν εὑρηται τὸ ὑπὸ κρίσιν χωρίον ἐν σχέσει πρὸς τὰ συμφραζόμενα· θὰ λάβῃ ὑπ' ὄψει τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ συγγραφέως ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὕφος καὶ τὴν γλῶσσαν, καθὼς καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὰς ἐπόψεις αὐτοῦ καὶ διδασκαλίας. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν ἐσωτερικῶν τούτων ἐνδείξεων δὲν εἶναι δύσκολον, γραφὴ ἔχουσα ὑπὲρ ἑαυτῆς ἐξωτερικὰς μαρτυρίας πλείονας ἢ ἄλλη τις, ὑπὲρ ἧς συνηγορεῖ ἡ ἐσωτερικὴ ἔνδειξις, νὰ παραμερισθῇ ὑπὸ τῆς τελευταίας ταύτης.

16. Διὰ τὴν ὅλην αὐτὴν κριτικὴν ἐργασίαν καὶ πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ὅλου κριτικοῦ συστήματος καθωρίσθησαν καὶ κανόνες τινές, οἵτινες δὲν ἔχουσιν ἀπόλυτον, ἀλλὰ σχετικὴν μόνον ἀξίαν, ὑποκείμενοι πάντοτε καὶ εἰς ἐξαιρέσεις. Τοιοῦτοι κριτικοὶ κανόνες ἐπὶ παραδείγματι εἶναι: Ἐκ τῶν διαφόρων γραφῶν ἐκείνη εἶναι ἡ προτιμητέα, ἐκ τῆς ὁποίας εὐκολώτατα δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἡ προέλευσις τῶν ἄλλων. Ἐκ τῶν διαφόρων γραφῶν προτιμοτέρα εἶναι ἡ δυσκολωτέρα, διότι γενικῶς ἡ δυσκολία εἴτε περὶ τὴν ἀνάγνωσιν εἴτε περὶ τὴν κατανόησιν γίνεται ἀφορμὴ πρὸς εἰσαγωγὴν διαφόρων γραφῶν. Ἡ συντομωτέρα εἶναι προτιμητέα ἀπὸ τῆς μακροτέρας γραφῆς, ἡ ἁπλουστέρα τῆς ἐπιτετηδευμένως ἐξενηνεγμένης, ἡ συμφωνοτέρα πρὸς τὸ ὕφος καὶ τὸ ἰδίωμα τοῦ συγγραφέως τῆς γενικωτέρας καὶ συνηθεστέρας. Ὅταν δὲ παρουσιασθῇ περίπτωσις, ὅπερ σπανιώτατον ἰδίᾳ περὶ τῆς Κ. Δ., καθ' ἣν πάντα μὲν τὰ ὑπὸ τῆς ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς κριτικῆς μέσα δὲν μᾶς ὑποβοηθοῦσιν εἰς τὸ νὰ συναγάγωμεν τὴν αὐθεντικὴν γραφὴν τοῦ κειμένου τότε καὶ μόνον τότε κατ' ἀνάγκην θὰ προσφύγωμεν εἰς τὴν εἰκασίαν. Πάντως ὅμως τῆς εἰκασίας δέον νὰ προηγηθῇ ἀπαραιτήτως ἡ προσφυ-

γὴ εἰς τὸν κριτικὸν Apparatus καὶ ἡ ἐπιμελὴς ἔρευνα τῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἀκολουθίας τοῦ λόγου ἐν τῷ ὅλῳ χωρίῳ.

17. Περὶ τῶν ἐργασιῶν, αἵτινες ἐγένοντο παλαιότερον πρὸς ἀποκάθαρσιν τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. καὶ ἀποκατάστασιν αὐτοῦ εἰς τὸ ἀρχικὸν κείμενον δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι τρεῖς ἄνδρες ζήσαντες κατὰ τὸν τρίτον αἰῶνα, ἤτοι ὁ Ὠριγένης, ὁ Αἰγύπτιος ἐπίσκοπος Ἡσύχιος καὶ ὁ ἐν Ἀντιοχείᾳ πρεσβύτερος Λουκιανός, ἐπεδόθησαν μετὰ σπουδῆς ἀξιολόγου εἰς τὸ ἔργον τοῦτο. Καὶ περὶ μὲν τοῦ Ἡσυχίου καὶ Λουκιανοῦ δὲν γνωρίζομεν ἐπακριβῶς τί ἀκριβῶς ἐπέτυχον, μόνον δὲ ἐκ τοῦ Ἱερωνύμου (Epistola ad Damassum) ἔχομεν τὴν πληροφορίαν ὅτι ἐπεχείρησαν εἶδός τι ἀναθεωρήσεως τῆς Κ. Δ. Τὸ κριτικὸν ἔργον τοῦ Ὠριγένους ὑπῆρξε μεγάλης σπουδαιότητος, καίτοι αὐτὸς δὲν ἐπεχείρησε συστηματικὴν ἀναθεώρησιν τῆς Κ. Δ., καὶ φαίνεται νὰ εἶχε μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν συγχρόνων του καὶ τῶν συγγραφέων τοῦ Δ' αἰῶνος. Πάντως μετὰ τοὺς ἄνδρας τούτους καὶ ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ' καὶ Ε' αἰῶνος ἀνὰ τὰς διαφόρους ἐκκλησιαστικὰς περιφερείας ἐμορφώθησαν χειρόγραφα ἔχοντα ὁμοιότητας πρὸς ἄλληλα, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῶν μεταφράσεων, ἐκ τῶν παραθέσεων τῶν διαφόρων Πατέρων καὶ ἐκ τῶν κωδίκων αὐτῶν. Οὕτω δικαιολογοῦνται οἱ νεώτεροι κριτικοὶ ὅταν ὁμιλῶσι περὶ Ἀνατολικοῦ καὶ Δυτικοῦ κειμένου, ὡς ἤδη εἴπομεν, καὶ ὀρθότερον περὶ κειμένου Ἀλεξανδρινοῦ ἢ Αἰγυπτιακοῦ, περὶ κειμένου Λατινικοῦ, περὶ κειμένου τῆς Καισαρείας καὶ περὶ κειμένου συριακοῦ καὶ περὶ κειμένου Κωνσταντινουπολιτικοῦ ἢ Βυζαντινοῦ. Κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην τὸ Ἀλεξανδρινὸν κείμενον ἐχρησιμοποιεῖτο ὑπὸ τῶν ἐξ Ἰουδαίων Χριστιανῶν ἐκείνων, οἵτινες ἐχρησιμοποίουν ἤδη τοὺς Ο' καὶ διετηρήθη καὶ διεδόθη ὑπὸ τῶν ἀποτελούντων τὴν Ἀλεξανδρινὴν σχολήν. Τὸ λατινικὸν κείμενον χαρακτηρίζουσιν οὐ μόνον τὰ χειρόγραφα τὰ ὑπὸ Λατίνων παρασκευασθέντα, ἀλλὰ καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν χρησιμοποιηθέντα ἑλληνικὰ χειρόγραφα. Τὰ ἀσιατικὰ χειρόγραφα ἐχρησιμοποιήθησαν ὑπ' αὐτοχθόνων Ἑλλήνων κατοικούντων ἐν Ἑλλάδι ἢ ἐν ταῖς ἀσιατικαῖς ἐπαρχίαις, αἵτινες διετέλουν εἰς ἐπικοινωνίαν μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Καὶ τὰ Βυζαντινὰ χειρόγραφα ἀνῆκον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Βυζαντίου. Τὰ τελευταῖα ταῦτα εἶχον ἐπίσημόν τινα ὁμοιομορφίαν καὶ ἦσαν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τὰ μόνα χειρόγραφα ἅτινα ἐκυκλοφόρουν ἀνὰ τὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν. Ἐκ τῶν νεωτέρων κριτικῶν ὁ μὲν Tischendorf ἀπέδωκε μεγαλυτέραν ἀξίαν εἰς τὸν Σιναϊτικὸν κώδικα τοῦ Δ' αἰῶνος μεγαλογράμματον. Ἐνέχει οὗτος σπουδαιότητα, διότι κατὰ τοὺς ΣΤ', Ζ' αἰῶνας καὶ μετέπειτα ἐγένοντο ἐπ' αὐτοῦ διορθώσεις καὶ συνεπῶς αἱ σελίδες του παρουσιάζουσιν ἱστορίαν τῶν μεταβολῶν τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. Οἱ δὲ Wescott καὶ Hort ἀπέδωκαν μεγαλυτέραν ἀξίαν εἰς τὸν Βατικανὸν(Β) τῆς αὐτῆς περίπου ἡλικίας καὶ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας πρὸς τὸν Σιναϊ-

τικόν. Ἀμφότεροι ἐκπροσωποῦσι τὸ Ἀλεξανδρινὸν κείμενον(13).

18. Τὸ δεύτερον ἔργον τῆς κριτικῆς ἀφορᾷ εἰς τὴν διακρίβωσιν τῆς αὐθεντικότητος ὁλοκλήρου συγγράμματος ἐκ τῶν τοῦ κανόνος τῆς Βίβλου. Βιβλίον τι εἴτε ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ἣν φέρει εἴτε ἐκ τῆς

(13) Λεπτομερέστερον ὡς πρὸς τὰς κριτικὰς ἐργασίας τὰς γενομένας περὶ τὸ κείμενον τῆς Κ. Δ. θὰ ἐσημειοῦμεν τὰ ἑξῆς: Ἐν ἔτει 1624 ἐφάνη τὸ πρῶτον ἡ Ἐλζεβεριανὴ ἔκδοσις τῆς Κ. Δ., ἥτις ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐργασιῶν τοῦ Ἐράσμου, τοῦ Ροβέρτου Στεφάνου καὶ τοῦ Βέζα, ἥτις ὡς κείμενον ἀναθεωρηθὲν καὶ μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας ἀνατυπωθὲν ἔτυχε πολλῆς ὑποδοχῆς. Ἀκολούθως ὁ Bengel μετὰ πολλῆς φιλοπονίας καὶ εὐσυνειδησίας ἐργασθεὶς εἶχε διαιρέσει τὰ χειρόγραφα τῆς Κ. Δ. εἰς δύο οἰκογενείας, τὴν τῆς Ἀφρικῆς καὶ τὴν τῆς Δύσεως. Ὁ Wetstein λαβὼν ὡς βάσιν τὸ Ἐλζεβεριανὸν κείμενον διώρθωσε τοῦτο περὶ πολλὰ χωρία κατὰ γραφὰς ἐκ κωδίκων, τὰς ὁποίας ὑπελάμβανε παλαιοτέρας καὶ ὀρθοτέρας. Ὁ δὲ Griesbach (1812) περιελθὼν μετὰ τοῦ Scholz πολλὰς τῆς Δύσεως καὶ τῆς Ἀνατολῆς χώρας καὶ ἐρευνήσας τὰς βιβλιοθήκας τῶν μονῶν ἁγίου Σάββα καὶ Πάτμου ἐξέδωκε μὲ βάσιν καὶ οὗτος τὸ Ἐλζεβεριανὸν κείμενον εἰς δύο τόμους τὴν Κ. Δ. (1830 καὶ 1836), διακρίνας τὰ ἄπερ εἶχεν ὑπ' ὄψιν χειρόγραφα εἰς τρεῖς οἰκογενείας, τὴν Ἀλεξανδρινήν, τὴν τῆς Δύσεως καὶ τὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ διαίρεσις αὕτη τοῦ Griesbach ἐπεκρίθη ὑπὸ τῶν προκρινόντων τὸ κείμενον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τοῦ Lachmann (1851) ἡ δίτομος ἔκδοσις (1842 καὶ 1850) ἐπὶ τῇ βάσει ἀριθμοῦ μεγαλογραμμάτων ἑλληνικῶν κωδίκων καί τινων ἀρχαίων λατινικῶν καὶ ἐκ τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλ. συγγραφέων Εἰρηναίου, Ὠριγένους, Ἱλαρίου καὶ Λουκιφέρου ἐθεωρήθη ὡς οὐχὶ πολὺ ἐπιτυχής. Ὁ Κωνστ. Tischendorf (1874) ἀκολουθῶν τὴν μέθοδον τοῦ Lachmann διηύρυνε μεγάλως τὸν κύκλον τῶν μαρτυριῶν. Καὶ εἰς μὲν τὰς πρώτας ἐκδόσεις του ἐν Λειψίᾳ (1841) καὶ ἐν Παρισίοις (1842) εἶχεν ὑπ' ὄψιν πάντας τοὺς μεγαλογραμμάτους κώδικας. Μετέπειτα κατόπιν πολλῶν ἐπισκέψεων τῶν χωρῶν τῆς Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς ἀνέγνωσε πάμπολλα χειρόγραφα εἰς τρίτην του δὲ ἐν ἔτει 1859 ἐπίσκεψιν εἰς Ἀνατολὴν δοπάνῃ τῆς ρωσικῆς κυβερνήσεως ἀνεῦρε τὸν σιναϊτικὸν κώδικα, τὸν ὁποῖον ἐδώρησε εἰς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Ρωσίας, μεταπωληθέντα ὑπὸ τῆς σοβιετικῆς κυβερνήσεως εἰς τὴν ἀγγλικὴν κυβέρνησιν καὶ φυλασσόμενον ἤδη ἐν Λονδίνῳ. Ὁ Tischendorf ἐποιήσατο ἀπὸ τοῦ 1841 - 1873 οὐχὶ ὀλιγωτέρας τῶν 24 ἐκδόσεων τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. Ἐκ τῶν ἐκδόσεων αὐτοῦ διακρίνεται ἡ Ὀγδόη μείζων, ἥτις εἶνε ἡ πληρεστάτη τῶν ἐκδόσεών του. Διὰ δὲ τῶν ἐρευνῶν αὐτοῦ περισυνέλεξεν ὄγκον κριτικοῦ ὑλικοῦ, ἐκ τοῦ ὁποίου τὰ κατὰ τὸ κείμενον τῆς Κ. Δ. περιήχθησαν εἰς τοιαύτην ἀβεβαιότητα, ὥστε ἀπαιτοῦνται ἀκατάπαυστοι κριτικοὶ κόποι πρὸς διακρίβωσιν τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ.

Κατὰ μὲν τὴν φιλοπονίαν ὑποδεέστερος, κατὰ δὲ τὴν ἀκρίβειαν καὶ τὴν μέθοδον κρείττων τοῦ Tischendorf ἀπεδείχθη ὁ Ἄγγλος Σαμουὴλ Tregelles ἐκδοὺς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1844 - 1857 καὶ ἑξῆς τήν Κ. Δ. Ὁ κύκλος τῶν μαρτυριῶν, ἃς εἶχεν οὗτος ὑπ' ὄψιν, εἶνε εὐρύτερος τοῦ τοῦ Lachmann καὶ αἱ ἔρευναι αὐτοῦ ἀκριβέστεραι, ἡ δὲ χρῆσις τῶν παλαιῶν μαρτυριῶν εἶνε μεθοδικωτέρα τῆς τοῦ Tischendorf. Ἔκτοτε περὶ τὴν κριτικὴν ἔκδοσιν τοῦ κειμένου τῆς Κ. Δ. ἐνδιατρίψαντες σοβαρώτατα ὑπῆρξαν οἱ Chr. Wordsworth ἐκδοὺς αὐτὸ εἰς δύο τόμους (1877 - 1881), B. Weiss (1902 - 1905), B. F. Westcott καὶ F A. I. Hort (δύο τόμοι 1885 - 1896), Hern. von. Sodem (δύο τόμοι 1902 - 1913), Henr. Jos. Vogels (δύο τόμοι 1949 1950), E. Legg καὶ Ἰωσὴφ Bover, εἰς ἐπανειλημμένας δ' ἐκδόσεις προέβη ὁ Eb. Nestle καὶ ἡ νεωτάτη ἐξ αὐτῶν ἐν ἔτει 1957, ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Erwin Nestle καὶ K. Aland. Τὸ ἐκ τῶν ἐργασιῶν τούτων καὶ ἐρευνῶν τῶν μάλιστα πολυμόχθων καὶ φιλοπόνων δύναται νὰ περιληφθῇ εἰς τοὺς ἑπομένους λόγους τοῦ καθηγητοῦ Μ. Σιώτη (ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 9) «κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν οὐδεμία ἐκ τῶν γενομένων ἤδη κριτικῶν ἐκδόσεων δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπολύτως ἐπιτυχής. Ἡ τελευταία δ' αὕτη διαπίστωσις ἐξηγεῖ σαφῶς τὸ ἐντόνως ἐκδηλούμενον σήμερον γενικὸν ἐνδιαφέρον διὰ τὴν σύνταξιν μιᾶς καλυτέρας τῶν προηγουμένων ἐκδόσεων».

παραδόσεως ἀποδίδεται εἰς ὡρισμένον συγγραφέα ἢ εἶναι ἄνευ ὑπογραφῆς (ὡς «ὁ ἀσπασμὸς τῇ ἐμῇ χειρὶ Παύλου») ἢ περιγράφεται ἁπλῶς ὡς ἀνῆκον εἰς ὡρισμένην ἐποχήν. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν γεννᾶται τὸ ζήτημα, ἐὰν ὄντως ἀνήκῃ εἰς τὸν συγγραφέα εἰς ὃν ἀποδίδεται ἢ εἶναι πράγματι ψευδώνυμον καὶ νόθον. Κατὰ τὴν δευτέραν περίπτωσιν τίθεται τὸ ἐρώτημα: ἀνήκει πράγματι εἰς τὴν ἐποχήν, εἰς ἣν συνήθως ἀνάγεται ἢ εἶναι μεταγενεστέρας ἢ προγενεστέρας ἐποχῆς; Εἰς ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις δύναται τὸ κατ' ἀρχὰς ἡ ἀπάντησις τῆς κριτικῆς νὰ εἶναι ἀρνητικὴ τ. ἔ. ἡ ἀπάντησις δύναται νὰ εἶναι: "Οχι· τὸ βιβλίον δὲν εἶναι τοῦ συγγραφέως εἰς ὃν ἀποδίδεται. "Οχι, τὸ βιβλίον δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ἐποχὴν εἰς ἣν συνήθως ἀνάγεται. Ἐπακολουθεῖ διὰ τοῦτο τὸ ἔργον τῆς θετικῆς κριτικῆς προκειμένου νὰ καθορισθῇ ὁ πραγματικὸς συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου ἢ ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ. Τὸ ἔργον τῆς κριτικῆς καὶ ἐν προκειμένῳ εἶναι πολύπλοκον καὶ δυσχερές. Τόσον ἡ ἀρνητικὴ ὅσον καὶ ἡ θετικὴ κριτικὴ δέον νὰ καθοδηγῶνται εἰς τὰ συμπεράσματα αὐτῶν ὑπὸ ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν ἐνδείξεων καὶ τεκμηρίων. Καὶ τὰ μέν ἐξωτερικὰ τεκμήρια ἐπιτυγχάνονται διὰ τῆς κριτικῆς τῶν ἱστορικῶν μαρτυριῶν, αἵτινες ἀφορῶσιν εἰς τὸ βιβλίον. Αἱ μαρτυρίαι αὗται τ. ἔ. δέον νὰ ἐξετασθῶσιν ἐκ ποίων συγγραφέων προέρχονται καὶ κατὰ πόσον εἶναι ἀξιόπιστοι. Κατὰ πόσον συμφωνοῦσι πρὸς ἀλλήλας, κατὰ πόσον μαρτυροῦσιν ὑπὲρ τῆς αὐθεντικότητος ἢ κατὰ τῆς αὐθεντικότητος τοῦ βιβλίου. Καθίσταται λοιπὸν ἀναγκαῖον νὰ ζυγίζεται ἡ ἀξία αὐτῶν διὰ τῆς ἀντιβολῆς πρὸς ἀλλήλας. Πρὸς τοῖς ἐξωτερικοῖς τούτοις τεκμηρίοις δέον νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψει καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τεκμήρια, τ. ἔ. αἱ ἐνδείξεις αἱ ἐξ αὐτοῦ τοῦ κειμένου. Ἐν αὐτῷ δηλαδὴ τῷ συγγράμματι δύνανται νὰ ὑπάρχωσιν ἐνδείξεις, συνηγοροῦσαι ἢ μὴ ὑπὲρ τοῦ ὑποτιθεμένου συγγραφέως. Ἐπὶ πλέον δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν καὶ ἄλλα ἔργα αὐθεντικὰ τοῦ συγγραφέως, πρὸς τὰ ὁποῖα θὰ συγκρίνωμεν τὸ ὑπὸ κρίσιν σύγγραμμα καὶ ἐκ τῆς ὁμοιότητος καὶ ἀνομοιότητος τοῦ ὕφους, τῆς γλώσσης ἐν γένει, τῆς σκέψεως, τῆς διδασκαλίας, θὰ καταλήξωμεν εἰς συμπεράσματα. Πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ ταῦτα τεκμήρια θὰ συνδυάσωμεν καὶ τὰ ἐξωτερικά, ἵνα οὕτως ἔχωμεν ὡς οἷόν τε βέβαιον συμπέρασμα. Ἐνίοτε διὰ τῆς μεθόδου αὐτῆς μόνον ἀρνητικὸν ἀποτέλεσμα θὰ ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ. Καὶ τότε ἀπομένει μόνον ἡ εἰκασία, ἵνα καταλήξωμεν καὶ εἰς θετικήν τινα ἀπάντησιν. Ἀλλ' ἡ εἰκασία αὕτη μόνον ὡς ὑπόθεσις δύναται νὰ προβληθῇ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον πιθανή. Ἡ ὑπόθεσις αὕτη θὰ βασίζεται ἐπὶ τῶν γενικῶν ἱστορικῶν σχέσεων ὑπὸ τὰς ὁποίας τὸ σύγγραμμα καὶ αἱ ἐν αὐτῷ ἰδέαι ἀνεπτύχθησαν καὶ ὑπὸ τῆς ὁμοιότητος αὐτῶν πρὸς ἄλλα ἔργα, τῶν ὁποίων γνωρίζομεν μετὰ βεβαιότητος τὴν χρονολογίαν τῆς συγγραφῆς.

5. Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία.

1. Ἕκαστος συγγραφεὺς διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν συνηθειῶν τοῦ ἔθνους ἐκείνου, εἰς τὸ ὁποῖον διὰ τῆς γεννήσεως αὐτοῦ ἀνήκει, καὶ ἐκείνης τῆς κοινωνίας ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας ἀνετράφη, ἐξεπαιδεύθη καὶ ἐν γένει ἀνεπτύχθη διανοητικῶς. Τὰ συγγράμματά του δέ, ὁσονδήποτε γενικὰ καὶ ἂν εἶναι κατὰ τὸ περιεχόμενόν των, δὲν δύνανται νὰ εἶναι ὅλως ξένα τοῦ φυσικοῦ καὶ ἐθνικοῦ πεδίου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἔχουσι τὴν ἀρχήν των, ἀλλὰ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον αἱ φυσικαί, κοινωνικαὶ καὶ ἀστικαὶ σχέσεις, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων ὁ συγγραφεύς των ἔζησεν, ἀντικατοπτρίζονται ἐν αὐτοῖς. Ἡ Ἑρμηνευτικὴ λοιπὸν ἀξιοῖ, ἵνα ὁ ἐξηγητὴς λαμβάνῃ σοβαρῶς ὑπ' ὄψει τὰς σχέσεις ταύτας, ἐὰν θέλῃ ὀρθῶς νὰ ἐκτιμᾷ καὶ νὰ κατανοῇ τὴν γραμματείαν, τὴν γεννηθεῖσαν ἐν ἔθνει τινί, τόσον κατὰ τὸ σύνολον αὐτῆς, ὅσον καὶ κατὰ τὰ ἐπὶ μέρους τμήματα αὐτῆς, τόσον ἐξ ἐπόψεως μορφῆς, ὅσον καὶ ἐξ ἐπόψεως περιεχομένου. Ἡ ἐπιστήμη τῆς Ἰουδαϊκῆς καὶ Ἑβραϊκῆς ἀρχαιολογίας εἶναι ἐκεῖνο τὸ μάθημα τῆς ἐξηγητικῆς Θεολογίας, τὸ ὁποῖον καθιστᾷ ἱκανὸν τὸν ἐξηγητὴν ν' ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς ἑρμηνευτικὰς ταύτας ἀξιώσεις.

2. Ἡ πηγὴ δέ, ἀφ' ἧς δύναται νὰ ἀντληθῇ τὸ ὑλικὸν τῆς Ἑβραϊκῆς ἀρχαιολογίας, εἶναι κυρίως αὐτὴ ἡ Ἁγία Γραφή. Ἐν τῇ Γραφῇ τὸ ὑλικὸν τοῦτο εὑρίσκεται ἀναμεμιγμένον μετ' ἄλλου ὑλικοῦ, καὶ ἔργον τῆς Ἑβραϊκῆς ἀρχαιολογίας εἶναι νὰ ἐπισυνάξῃ τὸ διεσκορπισμένον τοῦτο ὑλικὸν καὶ νὰ συστηματοποιήσῃ αὐτὸ τακτοποιοῦσα τοῦτο. Παρὰ τῇ Γραφῇ, ἥτις καὶ διὰ τὴν ἀρχαιότητα αὐτῆς εἶναι ἡ πρωτίστη καὶ κυριωτάτη τοῦ μαθήματος τούτου πηγή, ἄξιος μνείας τυγχάνει καὶ ὁ Ἰώσηπος, καίτοι οὗτος δὲν παρουσιάζεται πάντοτε καὶ ἐν πᾶσιν ἀξιόπιστος. Οὗτος ἐξ ἱερατικοῦ γένους καταγόμενος (γεννηθεὶς περὶ τὸ 37 μ. Χ.) καὶ εἰς τὴν αἵρεσιν τῶν Φαρισαίων ἀνήκων συνέγραψεν εἰς εἴκοσι βιβλία Ἰουδαϊκὴν Ἀρχαιολογίαν, ἐκτεινομένην ἀπὸ κτίσεως κόσμου μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ Νέρωνος, καὶ εἰς ἕτερα ἑπτὰ βιβλία ἐξιστόρησε τὸν Ἰουδαϊκὸν πόλεμον (67-70 μ.Χ.). Ἐξ ἄλλου καὶ τὸ Ταλμούδ, καὶ μάλιστα τὸ ἀρχαιότερον αὐτοῦ μέρος, ἡ Μίσχνα, ἀποτελεῖ σπουδαίαν πηγὴν πρὸς γνῶσιν τῆς κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Κυρίου διδασκαλίας τῶν Φαρισαίων καὶ τῆς κατὰ τοὺς τότε ραββίνους ἑρμηνείας τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου. Ἐκ τῶν παλαιοτέρων διεπραγματεύθησαν τὴν ἱστορίαν καὶ ἀρχαιολογίαν τῶν Ἰσραηλιτῶν ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Πολυΐστωρ, ὁ Ἀριστόβουλος, Ἑκαταῖος ὁ Ἀβδηρίτης καὶ ὁ Ἀππίων, δυστυχῶς ὅμως τὰ συγγράμματα αὐτῶν ἀπωλέσθησαν, σώζονται δὲ μόνον ἀποσπάσματά τινα ἐξ αὐτῶν παρ' Ἰωσήπῳ ἐν τῷ πρὸς Ἀππίωνα καὶ παρ' Εὐσεβίῳ ἐν τῷ περὶ Εὐαγγελικῆς Προπαρασκευῆς. Ὁ Στράβων (Γεωγρ. Βιβλ. 16ον), παρέχει εἰς ἡμᾶς χρησίμους πληροφορίας περὶ τῆς Ἱερᾶς Γεωγραφίας, καὶ

ὁ Πλίνιος περὶ τῆς Ἱερᾶς Φυσικῆς ἱστορίας. Ὁ δὲ Ἡρόδοτος καὶ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, καθὼς καὶ ὁ Φίλων ὁ Βίβλιος συνεισφέρουσιν οὐκ ὀλίγον πρὸς ἐξήγησιν τῶν Αἰγυπτιακῶν, Βαβυλωνιακῶν καὶ Περσικῶν ἀρχαιοτήτων, ἐν πολλοῖς συμπιπτουσῶν πρὸς τὰς τῶν Ἰουδαίων. Κατὰ δὲ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐπεχύθη ἐπὶ τῶν ἀρχαιοτήτων τούτων περισσότερον φῶς, ὅτε δι' ἐπιμελῶν ἀνασκαφῶν ἀπεκαλύφθησαν πανάρχαια μνημεῖα ἐν Αἰγύπτῳ, Ἀσσυρίᾳ, Βαβυλῶνι, Συρίᾳ, Μικρᾷ Ἀσίᾳ, Παλαιστίνῃ καὶ ταῖς γειτνιαζούσαις χώραις, μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν δὲ μάλιστα τῆς ἱερογλυφικῆς καὶ σφηνοειδοῦς γραφῆς καὶ τὰς θαυμασίας προόδους τῆς γλωσσολογικῆς ἐπιστήμης, οἱ ἀρχαιοδίφαι καὶ ἱστοριοδίφαι κατέστησαν ἱκανοὶ νὰ παρακολουθήσωσι τὸν ὅλον βίον τῶν λαῶν τῶν χωρῶν ἐκείνων, οὕτω δὲ διεφωτίσθησαν καὶ πολλὰ τῶν εἰς τὴν Ἰουδαϊκὴν ἀρχαιολογίαν ἀνηκόντων ζητημάτων. Ἀλλὰ καὶ γραπτὰ μνημεῖα Ἰουδαϊκά, μὴ συμπεριληφθέντα εἰς τὸν κανόνα τῆς Π. Δ., ἐμπεριέχουσι σποραδικῶς στοιχεῖα χρήσιμα εἰς τὸ μάθημα τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας. Ἐπὶ πλέον τὰ κατὰ τὸν νομαδικὸν βίον τῶν Ἀράβων δύνανται ἐξ ἀναλογίας νὰ μᾶς διαφωτίσωσι καὶ περὶ τοῦ νομαδικοῦ βίου τῶν Ἰουδαίων κατὰ τὴν παλαιοτέραν περίοδον αὐτοῦ, ὅπως καὶ ἔργα ἀναφερόμενα εἰς τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν ζωὴν τῆς συγχρόνου Ἀνατολῆς, ἐὰν δὲν καταλέγωνται εἰς τὰς ἀμέσους πηγὰς τοῦ μαθήματός μας, δὲν παρουσιάζονται ἐστερημένα ἐνδιαφέροντος προκειμένου νὰ ἀντλήσωμεν πληροφορίας τινὰς περὶ τῆς μετέπειτα ἐξελίξεως τοῦ Ἰουδαϊκοῦ βίου. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Γεωγραφίαν τῶν πρὸς ἃς σχετίζεται τὸ ὑποκείμενον τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας χωρῶν, παρουσιάζονται χρήσιμα καὶ τὰ ἀρχαῖα ὁδοιπορικά, οἷον τὸ τῆς Μαυριτανῆς Αἰθερίας, ἅτινα ἐκτεινόμενα καὶ μέχρι τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος περιέχουσιν οὐ μόνον γεωγραφικὸν ὑλικόν, ἀλλὰ καὶ περιγραφὰς τῆς ζωῆς τῶν ἐν ταῖς χώραις ταύταις οἰκούντων λαῶν. Ἐκ δὲ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων θὰ ἠδύνατο νὰ σημειωθῶσιν ὡς συμβαλόντες εἰς τὰς πηγὰς τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας καὶ ὁ Ἐπιφάνιος. Καὶ ὁ μὲν Εὐσέβιος, παρὰ τὸ ὅτι δὲν συνέγραψεν Ἰουδαϊκὴν ἀρχαιολογίαν, θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ πατὴρ αὐτῆς, διότι συνέγραψεν ὀνομαστικὸν κατάλογον καὶ ἀπαρίθμησιν πόλεων μετ' ἐνδείξεων τοπικῶν, ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἁγίαν Γῆν τῆς Παλαιστίνης. Ὁ δὲ Ἐπιφάνιος συνέγραψε περὶ μέτρων καὶ σταθμῶν, ἔνθα ποιεῖται λόγον περὶ ἠθῶν καὶ ἐθίμων, ἅτινα ἑρμηνεύει καὶ ἀλληγορικῶς.

3. Ἐκ τῶν πηγῶν τούτων τὸ μάθημα τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας ὀφείλει ὄχι ἁπλῶς νὰ καταρτίσῃ ξηράν τινα συλλογὴν ἀρχαιολογικῶν παρατηρήσεων, ἀλλὰ νὰ προσδώσῃ μορφὴν συστηματικὴν εἰς τὸ ἐγκατεσπαρμένον ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ὑλικὸν καὶ νὰ θέσῃ ὑπ' ὄψιν τοῦ ἐξηγητοῦ σαφῆ εἰκόνα τῆς ζωῆς, τῶν ἠθῶν καὶ τῶν ἐθίμων τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ἵνα χρησιμεύσῃ εἰς αὐτὸν ὡς βοήθημα εἰς τὴν ἑρ-

μηνείαν τῆς Γραφῆς. Ἐν ἄλλαις λέξεσι τὸ μάθημα τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας δέον νὰ νοηθῇ κατ' αὐστηρὸν ἐπιστημονικὸν τρόπον ὡς ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους. Ὡς ἐκ τούτου καὶ ἡ καταγωγὴ τοῦ ἔθνους τούτου, καθὼς καὶ αἱ περιπέτειαι αὐτοῦ διὰ μέσου τῆς ἱστορίας καὶ αἱ ἐξ ἄλλων ἐθνῶν ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεις δέον νὰ μελετηθῶσι καὶ νὰ ἐξαρθῶσιν. Εἰδικώτερον ἡ Ἰουδαϊκὴ ἀρχαιολογία πρέπει νὰ χρησιμοποιήσῃ καὶ ἐπωφεληθῇ διὰ τοὺς ἰδίους αὐτῆς σκοποὺς τὰ γεωγραφικὰ καὶ ἐθνολογικὰ πορίσματα τῆς ἐν γένει σημιτικῆς γραμματείας, προκειμένου δὲ περὶ τῆς ἐποχῆς τῆς Κ. Δ. νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν βοήθειαν καὶ τῆς ἑλληνικῆς καὶ ρωμαϊκῆς ἀρχαιολογίας.

4. Τὸ ποικίλον καὶ ἄφθονον ὑλικὸν ὅπερ οὕτως ἐκ τῶν διαφόρων μνημονευθεισῶν πηγῶν δύναται ἡ Ἑβραϊκὴ ἀρχαιολογία νὰ περισυλλέξῃ, θὰ ἠδύνατο κατὰ τὸν μᾶλλον πρακτικὸν τρόπον νὰ διαταχθῇ κατὰ τὴν ἑπομένην τριπλῆν κατανομήν.

α) Ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς ἐν σχέσει πρὸς τὸ φυσικὸν περιβάλλον του. Καὶ δή 1) κατὰ τὴν ἐπιρροήν, ἣν ὑφίστατο οὗτος ὑπὸ τῆς περικυκλούσης αὐτὸν φύσεως. Ἐξεταστέα ἐνταῦθα ἡ χώρα, ἐν ᾗ κατῴκει ὁ Ἰουδαϊκὸς λαός, καὶ τὰ προϊόντα αὐτῆς. Περιλαμβάνει λοιπὸν τὸ τμῆμα τοῦτο τὴν Ἱερὰν Γεωγραφίαν καὶ τὴν Βιβλικὴν φυσικὴν ἱστορίαν. Καὶ κέντρον μὲν τῆς ἱερᾶς ἢ βιβλικῆς Γεωγραφίας εἶναι ἡ Γεωγραφία τῆς Παλαιστίνης, περιφέρεια δὲ αὐτῆς καὶ αἱ χῶραι , μεθ' ὧν σχετίζεται ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἱστορία τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, οὗτινος ὁ μὲν πρῶτος πατριάρχης ἐξῆλθεν ἐκ τῆς γῆς τῶν Χαλδαίων, ὁ δὲ τρίτος πατριάρχης μετὰ τῶν δώδεκα υἱῶν μετώκησεν εἰς Αἴγυπτον, ἔνθα πληθυνθεὶς ὁ λαὸς αὐτοῦ ἐδουλώθη, ἐλευθερωθεὶς ἐκεῖθεν διὰ τοῦ Μωϋσέως, μεθ' οὗ διασχίσας τὴν ἔρημον τῆς Ἀραβίας ἐγκατεστάθη ἐν τέλει εἰς τὴν γῆν Χαναάν, ἐκ ταύτης δ' ἠχμαλωτίσθη ὑπὸ τῶν Ἀσσυρίων καὶ τῶν Χαλδαίων. Ἐντεῦθεν ἐν τῇ Π. Δ. γίνεται λόγος περὶ πασῶν τῶν χωρῶν τούτων. Ἰδίᾳ διὰ τὴν Κ. Δ. ἡ Βιβλικὴ Γεωγραφία ἐκτείνει τὴν περιφέρειαν αὐτῆς καὶ πρὸς δυσμὰς εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, Μακεδονίαν, Ἑλλάδα καὶ Ἰταλίαν. Εἰδικὸν μέρος τῆς Βιβλικῆς Γεωγραφίας ἀποτελεῖ ἡ Βιβλικὴ τοπογραφία ἤτοι ἡ περιγραφὴ τῶν ἀξιομνημονευτοτέρων τῆς Ἱερᾶς ἢ Βιβλικῆς γῆς τόπων. Πρὸς τὴν Βιβλικὴν Γεωγραφίαν συνδέεται ἡ Βιβλικὴ φυσικὴ ἱστορία (Physica sacra) ἡ πραγματευομένη τὴν φυσικὴν ἤτοι τὴν γεωλογικὴν καὶ κληματολογικὴν σύστασιν καὶ ποιότητα τῆς ἁγίας Γῆς, καθὼς καὶ τὰ ὀρυκτά, φυτά, ζῶα καὶ ἐν γένει προϊόντα τῆς γῆς ταύτης. Ἐνταῦθα ἐπισυνάπτεται, ἐφ' ὅσον ἐξετάζεται ἡ τοῦ κλίματος ἐπιρροὴ ἐπὶ τῆς ὑγείας τῶν κατοίκων, ὁλόκληρον τὸ κεφάλαιον, τὸ ἀφορῶν εἰς τὰς σπουδαιοτέρας νόσους, ὑφ' ἣν μορφὴν αὗται ἐπιπολάζουσιν ἐν τῇ ἀνατολῇ, π. χ. τῆς λέπρας, τῆς ἐλεφαντιάσεως κλπ. 2) Κατὰ τὴν ἐπιρροήν, ἣν τὸ φυσικὸν τοῦτο περιβάλλον ὑφίστατο ὑπὸ τοῦ ἐνοικοῦν-

τος ἐν αὐτῷ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, τοῦ ὑποτάξαντος εἰς ἑαυτὸν τὴν φύσιν καὶ μετεργαζομένου τὰ φυσικὰ προϊόντα αὐτοῦ. Τὸ δεύτερον τοῦτο τμῆμα τοῦ πρώτου μέρους διαπραγματεύεται τὰ περὶ κτηνοτροφίας, θήρας, ἁλιείας, γεωργίας, κατοικίας, ἐνδυμασίας, κόσμου, τροφῆς καὶ ποτῶν, σκευῶν, βαναύσων τεχνῶν, ναυπηγίας, ναυτιλίας καὶ ἐμπορίας.

5. Τὸ δεύτερον μέρος τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας ἐξετάζει τὴν κοινωνικὴν τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ ζωὴν καὶ κατάστασιν. Καὶ δὴ 1) Τὴν οἰκογενειακὴν ζωὴν μετὰ τῶν ἐθίμων αὐτῆς τοῦ λαοῦ τούτου, ἤτοι τὰ κατὰ τὴν γέννησιν, γάμον καὶ θάνατον. 2) Τὴν κοινωνικὴν ζωὴν μετὰ τῶν ἐθίμων αὐτῆς, ἤτοι ἡ κοινωνικότης, ἡ φιλοξενία, ἡ δουλεία, ὡς ἐμφανίζονται ἐν τῷ λαῷ τούτῳ καὶ 3) Τὴν παίδευσιν, τὰς ἐπιστήμας καὶ τὰς τέχνας, τὰς παρὰ τῷ λαῷ τούτῳ. Ἰδίᾳ διὰ τὰ ποιητικὰ βιβλία τῆς Γραφῆς, ἀνάγκη νὰ γνωρίζωμεν τὰ κατὰ τὴν Ἑβραϊκὴν ποίησιν καὶ μουσικήν.

6. Τὸ γ) μέρος τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας πραγματεύεται τὴν πολιτικὴν κατάστασιν τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ. Καὶ δὴ 1) Τὸ παρ' Ἑβραίοις πολίτευμα, τό τε θεοκρατικὸν καὶ τὸ μοναρχικόν, ἀκόμη δὲ καὶ τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἑβραϊκῆς πολιτείας μετὰ τὴν βαβυλώνιον αἰχμαλωσίαν καὶ ἰδίᾳ τὰ κατὰ τὸ μέγα Συνέδριον τῶν Ἰουδαίων. 2) Τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον τῶν Ἑβραίων, ἤτοι τὸ πραγματικόν (ἰδιοκτησία κλπ.), τὸ προσωπικόν (δουλεία κλπ.), τὸ ποινικόν (ἐγκλήματα, ποιναί), τὸ εἰς τὴν δικονομίαν καὶ ἀστυνομίαν ἀναφερόμενον (μέτρα, σταθμά, νομίσματα), 3) τὸ διεθνὲς δίκαιον (πόλεμος, εἰρήνη κλπ.) καὶ 4) τὰς θρησκευτικὰς σχέσεις πρὸς τὴν θείαν λατρείαν, τὰς ἀναφερομένας πρὸς τὰς θυσίας, εὐχάς, νηστείας καὶ τὰς λοιπὰς ἱερὰς πράξεις (περιτομή, καθάρσεις κλπ.), τοὺς τρόπους τῆς λατρείας (σκηνὴ τοῦ μαρτυρίου, Ναός, συναγωγή), τὰ λειτουργικὰ ὄργανα καὶ πρόσωπα (Κριταί, ἱερεῖς, λευῖται, προφῆται, νομικοί) καὶ τοὺς λειτουργικοὺς καιρούς, (Σάββατον, Νουμηνίαι, ἑορταί) καθὼς καὶ τὰς πρὸς τὴν εἰδωλολατρείαν παρεκκλίσεις. Τὸ τελευταῖον τοῦτο τμῆμα εἶναι καὶ τὸ σπουδαιότερον, ἐπειδὴ ἐν τῇ Πολιτείᾳ τῶν Ἑβραίων τό τε πολίτευμα καὶ τὸ δίκαιον συνδέονται στενῶς μετὰ τῆς θείας λατρείας καὶ ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ τὸ κέντρον περὶ ὃ ὁλόκληρος ἡ πολιτικὴ ζωὴ τῶν Ἑβραίων στρέφεται. Εἶναι δὲ τοσοῦτον σπουδαῖον τὸ τμῆμα τοῦτο, τὸ εἰς τὰ ἱερά (sacra) τοῦ Ἰσραὴλ ἀναφερόμενον, ὥστε τινὲς εἰς αὐτὸ καὶ μόνον περιώρισαν τὸ μάθημα τῆς Ἑβραϊκῆς ἢ Βιβλικῆς ἀρχαιολογίας.

7. Ἡ Βιβλικὴ ἢ ἱερὰ ἀρχαιολογία ἔχει ὡς ἔργον νὰ συμπληρώσῃ τὸ ἄνωθι διαγραφὲν σχέδιον καὶ νὰ παράσχῃ περιγραφὴν τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ κατὰ τὴν ἀπὸ πάσης πλευρᾶς ἀνάπτυξιν αὐτῆς, εἰς τρόπον ὥστε ὁ ἐξηγητὴς νὰ δύναται νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν Βιβλικὴν γραμματείαν γενικῶς καὶ ἕκαστον βιβλίον ἀν-

ἦκον εἰς αὐτὴν ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἐθνικὸν βίον, ἐκ τοῦ ὁποίου ἀνέκυψεν αὕτη. Ἡ ἀξία, τὴν ὁποίαν ἡ ἀρχαιολογία ἔχει διὰ τὸν ἐξηγητήν, ἔγκειται πρωτίστως ἐν τῇ ἀποδείξει τῆς στενῆς καὶ ἐνδοτέρας σχέσεως τῆς ζωῆς τοῦ Ἑβραϊκοῦ λαοῦ ὡς συνόλου μετὰ τῆς ἐθνικῆς αὐτοῦ θρησκείας. Ἀπὸ τῆς στενῆς λωρίδος τῆς γῆς τῆς κατὰ μῆκος τῆς ἀνατολικῆς ἀκτῆς τῆς Μεσογείου θαλάσσης ἐκτεινομένης καὶ ὁριζομένης πρὸς βορρᾶν μὲν ὑπὸ τοῦ ὄρους Λιβάνου, πρὸς ἀνατολὰς δὲ ὑπὸ τοῦ Ἰορδάνου καὶ πρὸς νότον ὑπὸ τῆς ἐρήμου τῆς Ἀραβίας, ἥτις ἀπετέλεσε τὸ ἐθνικὸν κέντρον τοῦ μικροῦ τούτου σημιτικοῦ λαοῦ, ἐκινήθη οὗτος πρὸς πλήρωσιν τῆς ἱστορικῆς του ἀποστολῆς, ἥτις προσέδωκεν εἰς αὐτὸν διεθνῆ σημασίαν. Ὅσῳ δὲ ἀσήμαντα ἦσαν τὰ ἐξωτερικὰ καὶ ἀνθρώπινα μέσα, ἅτινα διέθετεν ὁ λαὸς οὗτος καὶ ὅσῳ μεγαλύτερα παρουσιάζονται τὰ ἀποτελέσματα καὶ βαθυτέρα ἡ ἐπίδρασις αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ λοιποῦ κόσμου, τόσῳ ὁ θρησκευτικὸς παράγων ἐμφανίζεται ἰσχυρότερος ἐν τῇ πληρώσει τῆς ἀποστολῆς ταύτης. Τὸ Ἑβραϊκὸν ἔθνος ἐθεώρει ὁλόκληρον τὴν ὕπαρξιν αὐτοῦ καὶ τὸ πολίτευμα αὐτοῦ ὡς ἀπὸ Θεοῦ δοθέντα καὶ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ ἐξαρτώμενα, πᾶσαι δὲ αἱ ἐθνικαὶ αὐτοῦ ὑποθέσεις, καὶ αἱ κοινωνικαί του σχέσεις καθωρίζοντο ὑπὸ θρησκευτικῶν ἀρχῶν, ἰδεῶν καὶ διαφερόντων. Ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς ἐξελέγη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ ἐκ μέσου πάντων τῶν ἐθνῶν, ἵνα εἶναι λαὸς τοῦ Θεοῦ ἐκλεκτός, ἔθνος ἅγιον, βασίλειον ἱεράτευμα, λαὸς εἰς περιποίησιν. Πρὸς αὐτὸν εἶπεν ὁ Θεός: Καὶ ἔσομαι ὑμῶν Θεὸς καὶ ἔσεσθέ μοι λαός. Ἡ χώρα, εἰς τὴν ὁποίαν ἐγκατεστάθη, ἐδόθη αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὡς γῆ ἁγία. Πάντα τὰ προϊόντα αὐτῆς ἀποτελοῦσι δωρεὰς τοῦ Θεοῦ πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ, διὰ τὰ ὁποῖα οὗτος ἔχει ὑποχρέωσιν ἀπαύστως νὰ εὐχαριστῇ τὸν Θεόν. Τὸ ὅλον πολίτευμα αὐτοῦ στηρίζεται ἐπὶ θείας ἀναδείξεως καὶ θείου ὁρισμοῦ. Αἱ οἰκογένειαι καὶ αἱ φυλαὶ μετὰ τῶν κλήρων αὐτῶν καὶ τῆς ὅλης ἰδιοκτησίας των ὑφίστανται θείῳ δικαίῳ. Οἱ νόμοι οἱ διέποντες τὴν καθημερινὴν ζωὴν τοῦ λαοῦ τούτου ἀποτελοῦσι τὴν ἄμεσον ἔκφρασιν τοῦ θείου θελήματος καὶ φέρουσι τὴν σφραγῖδα οὐ μόνον τοῦ πολιτικοῦ ἀλλὰ τοῦτ' αὐτὸ θείου κύρους. Ἡ λατρεία του ἔχει καθορισθῇ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ ἀποτελεῖ τὸν ἑνοποιὸν δεσμὸν διὰ πάντα τὰ μέλη καὶ ἄτομα τοῦ ἔθνους. Οἱ ἱερεῖς του εἶναι οἱ μεσῖται, οἱ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ ἀναδειχθέντες μεταξὺ τοῦ λαοῦ τούτου καὶ τοῦ Θεοῦ. Οἱ βασιλεῖς του εἶναι οἱ ἐπὶ γῆς ἀντιπρόσωποι τοῦ οὐρανίου βασιλέως, οἱ ποιηταί, οἱ προφῆταί του καὶ οἱ σοφοὶ τοῦ λαοῦ εἶναι οἱ διερμηνεῖς τοῦ πνεύματος καὶ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ, οἱ διαμορφοῦντες τὴν παίδευσιν καὶ διαπαιδαγώγησιν τοῦ λαοῦ ἐν τῷ φόβῳ τοῦ Θεοῦ. Πάντα ταῦτα ὁδηγοῦσι τὴν συναγωγὴν τοῦ ἐκλεκτοῦ λαοῦ τοῦ Κυρίου εἰς τὴν πλήρωσιν τοῦ ἱδανικοῦ του προορισμοῦ καὶ προαναγγέλλουσι τὰς θείας εὐλογίας, αἵτινες εἰς τὸ μέλλον θὰ ἐδί-

δοντο εἰς τὸν τοῦτον. Διὰ τῶν πορισμάτων τούτων, εἰς τὰ ὁποῖα ὁδηγεῖ ἡ Βιβλικὴ ἀρχαιολογία, αὕτη μὲν προσλαμβάνει χρωματισμόν τινα ἱερὸν δικαιολογοῦντα καὶ τὴν ὀνομασίαν αὐτῆς ὡς Ἱερᾶς ἀρχαιολογίας, παρέχεται εἰς τὸν ἑρμηνευτὴν δὲ ἡ ἰδιάζουσα καὶ πρέπουσα ἐθνικὴ διευκρίνησις διὰ τὴν βιβλικὴν γραμματείαν καὶ ἐπιχύνεται φῶς ἐπὶ τῆς θρησκείας τῆς Βίβλου, ἡ γνῶσις τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τὸ ὕψιστον ἔργον τοῦ ἑρμηνευτοῦ.

Βιβλικὴν ἢ Ἑβραϊκὴν ἀρχαιολογίαν ἔγραψε παρ' ἡμῖν παλαιότερον ὁ ἀείμνηστος Κοντογόνης, διδάσκει δ' αὐτὴν κατὰ τὰς νεωτέρας ἐρεύνας καὶ προόδους τοῦ μαθήματος ὁ καθηγητὴς Β. Βέλλας.

6. *Βιβλικὴ Ἱστορία.*

1. Ὅπως ἡ Ἑβραϊκὴ ἀρχαιολογία, οὕτω καὶ ἡ Ἰουδαϊκὴ ἱστορία ἀνταποκρίνεται πρὸς ἀξιώσεις τῆς Ἑρμηνευτικῆς. Διότι ἡ γραμματεία ἑκάστου ἔθνους δὲν φέρει μόνον τὴν σφραγῖδα τῶν γενικῶν χαρακτηριστικῶν τοῦ ἔθνους τούτου, ἀλλὰ φέρει καὶ τὸν τύπον τῆς ἐποχῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει. Ὅπως δὲ ἡ ἱστορία λαοῦ τινος δὲν δύναται νὰ κατανοηθῇ κεχωρισμένως τῆς γραμματείας του, οὕτω καὶ ἡ γραμματεία αὐτοῦ δὲν δύναται νὰ κατανοηθῇ κεχωρισμένως τῆς ἱστορίας του. Ἀκριβῶς δὲ διότι ἡ Ἰουδαϊκὴ ἱστορία περιγράφει τὰς διαφόρους περιόδους τοῦ βίου τοῦ Ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, διευκολύνει τὸν ἑρμηνευτὴν νὰ κατανοήσῃ τὴν βιβλικὴν γραμματείαν κατὰ τὴν ἐξάρτησιν αὐτῆς ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ Ἰουδαϊκοῦ ἔθνους γενικῶς, καὶ τὰ διάφορα συγγράμματα, τὰ ἀποτελοῦντα αὐτήν, κατὰ τὸν γενικὸν χαρακτῆρα τῶν περιόδων, εἰς τὰ ὁποῖα ταῦτα ἀνήκουσιν. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ Ἰουδαϊκὴ ἱστορία δὲν ἐξετάζεται μεμονωμένως, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν σχέσεων, αἵτινες ἐδημιουργήθησαν μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν ἄλλων ἐθνῶν, ὁδηγεῖ τὸν ἑρμηνευτὴν συγχρόνως νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψει καὶ τὰς ἔξωθεν ἀλλοεθνεῖς ἐπιδράσεις, αἵτινες συνετέλεσαν εἰς τὴν παραγωγὴν τῆς βιβλικῆς γραμματείας, ἐπὶ τοῦ τελευταίου δὲ τούτου σημείου ὀφείλει πάντοτε νὰ ἐμμένῃ ἡ ἑρμηνευτική.

2. Αἱ πηγαὶ τῆς Βιβλικῆς καὶ δὴ τῆς Ἰουδαϊκῆς ἱστορίας εἶναι τοῦτο μὲν Ἰουδαϊκαί, τοῦτο δὲ μὴ Ἰουδαϊκαί. Μεταξὺ τῶν μὴ Ἰουδαϊκῶν δύνανται νὰ μνημονευθῶσι πρῶτον μὲν τὰ συγγράμματα τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, οἷοι ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Κτησίας, ὁ Πολύβιος, Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, ὁ Ἀππίων, εἶτα δὲ τὰ συγγράμματα τῶν Ρωμαίων συγγραφέων, οἷοι ὁ Τίτος Λίβιος, ὁ Τάκιτος καὶ ὁ Αἰγύπτιος συγγραφεὺς Μανέθων (περὶ τὸ 280 π.Χ.). Αἱ κύριαι ὅμως πηγαὶ εἶναι Ἰουδαϊκαὶ καὶ μεταξὺ αὐτῶν προέχουσιν εἰδικῶς μὲν τὰ ἱστορικὰ βιβλία τῆς Π. Δ. γενικώτερον δὲ καὶ τὰ προφητικά, τὰ ποιητικὰ καὶ τὰ διδακτικὰ βιβλία αὐτῆς, ἐφ' ὅσον καὶ

ἐκ τούτων δύνανται νὰ συναχθῶσιν ἐνδείξεις περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῆς ἐν ᾗ συνεγράφησαν ἐποχῆς. Διὰ τὴν μεταιχμαλωσιακὴν καὶ τὴν ρωμαϊκὴν περίοδον τῆς Ἰουδαϊκῆς ἱστορίας πηγαὶ τυγχάνουσι καὶ τὰ μνημονευθέντα συγγράμματα τοῦ Ἰωσήπου, ὅστις μετασχὼν αὐτοπροσώπως τοῦ κατὰ τῶν Ρωμαίων πολέμου ἔγραψε, ὡς εἴπομεν, εἰς ἑπτὰ βιβλία περὶ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ πολέμου ἱστορίαν αὐτοῦ, ἐκτὸς δὲ τῆς Ἰουδαϊκῆς ἀρχαιολογίας, συνέγραψε καὶ περὶ ἀρχαιότητος Ἰουδαίων, κατὰ Ἀππίωνος, καθὼς καὶ αὐτοβιογραφίαν.

3. Ἀλλ' ἐν τῇ ἐκτιμήσει τῶν βιβλικῶν ἱστορικῶν βιβλίων ἡ ἄκρα ἀρνητικὴ κριτικὴ ἐν τῇ σπουδῇ αὐτῆς, ὅπως ἀπαλλαγῇ τοῦ ὑπερφυσικοῦ στοιχείου, τοῦ ἐν τῇ Βίβλῳ περιεχομένου, ἐδημιούργησε τερατώδεις κολοβώσεις καὶ ἀκρωτηριασμούς, ἐπιζητήσασα νὰ διαχωρήσῃ τὸ κατ' αὐτὴν ἱστορικῶς ἀληθὲς ἀπὸ τῶν θρησκευτικῶν στοιχείων, μεθ' ὧν κατὰ τοὺς ὀρθολογιστὰς ἀνέμιξαν οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, παραστήσαντες αὐτὰ ἐν συμφωνίᾳ πρὸς θρησκευτικὰς θεωρίας καὶ πρότυπα. Ἀπορρίπτοντες, ὡς ἤδη εἴπομεν, τὴν θεοπνευστίαν τῆς Γραφῆς δι' αὐθαιρέτου ψαλλίδος, μόνον μέτρον ἐχούσης τὰς ὑποκειμενικὰς ἑκάστου τούτων ἀντιλήψεις καὶ προκαταλήψεις, ἄλλα μὲν ἱστορήματα ἀπέκοψαν ὁλοτελῶς, ἄλλα δὲ κατὰ τὸ δοκοῦν ἐτροποποίησαν, χαρακτηρίσαντες πολλὰ τμήματα τῆς βιβλικῆς ἀφηγήσεως ὡς ἰδέας μᾶλλον θρησκευτικὰς καὶ ὑποκειμενικὰς τῶν ἱερῶν συγγραφέων ὑπὸ ἔνδυμα ἱστορικὸν προβαλλομένας. Καὶ ἄλλας μὲν ἐκ τῶν βιβλικῶν ἀφηγήσεων ἐχαρακτήρισαν ὡς θρύλους (legendes) ἐννοοῦντες ὑπὸ τὸν ὅρον τοῦτον ἱστορικὰ γεγονότα ἀλλοιωθέντα διὰ τῆς εἰς αὐτὰ ἀναμίξεως φανταστικῶν στοιχείων, ἄλλα δὲ ὡς μύθους ἤτοι ὡς ἰδέας ἐπενδεδυνας εἰς πλαστὰ ὅλως γεγονότα· καὶ ἕτερα ὡς ἐλευθέραν ποιητικὴν διαπραγμάτευσιν διακρινομένην τῆς ἀπρομελετήτου εἰκόνος, ἥτις κυριαρχεῖ ἐν τῷ θρύλῳ καὶ τῷ μύθῳ. Κατὰ τοὺς κριτικοὺς τούτους τὸ θρησκευτικὸν πνεῦμα, τὸ ἐπικρατῆσαν μεταξὺ τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ, μετεχειρίζετο τὴν ἱστορίαν μετὰ τῆς μεγίστης ἐλευθερίας, μεταβάλλον αὐτὴν κατὰ τὰς κρατούσας θρησκευτικὰς θεωρίας. Ἀλλ' ἡ ἀσυμφωνία ἡ προκύψασα κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς ἄκρας ἀρνητικῆς κριτικῆς ἀποκατάστασιν τοῦ ἀληθοῦς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Βίβλου καὶ αἱ ἀλληλοσυγκρουόμεναι ὑποθέσεις αἱ προβληθεῖσαι ὑπὸ τῶν ἐκπροσώπων τῆς κριτικῆς ταύτης, ἀποδεικνύουσιν ἀκριβῶς, ὅτι ἡ θαυματοφοβία ὑπῆρξε τὸ μόνον μέτρον ἐν ταῖς αὐθαιρέτοις ταύταις περὶ τῶν ἀφηγήσεων τῆς Βίβλου κρίσεσιν αὐτῶν. Ὅτι βεβαίως τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἱερῶν συγγραφέων, συγγραφόντων τὰ βιβλία αὐτῶν, ἦτο καθαρῶς θρησκευτικόν, οὐδεὶς ὁ ἀντιλέγων. Ὅτι ὅμως καὶ τὰ γεγονότα, ἅτινα οὗτοι ἐξέλεξαν πρὸς ἀφήγησιν, ὑπῆρξαν ἱστορικὰ καὶ ἀνταποκρίνονται πρὸς τὴν πραγματικότητα, ἐμφαίνεται τοῦτο μὲν ἐκ τῶν ἐπιβεβαιώσεων, αἱ ὁποῖαι

παρέχονται εἰς διάφορα σημεῖα τῆς ἀφηγήσεως τῆς Βίβλου ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἀνασκαφῶν καὶ τῆς ἀνακαλύψεως παλαιῶν μνημείων, τοῦτο δὲ ἐκ τῶν διαρκῶν ὑποχωρήσεων, τὰς ὁποίας ἡ ἄκρα ἀρνητικὴ κριτικὴ ἀναγκάζεται, ὡς θὰ ἴδωμεν, νὰ ποιῆται, προκειμένου περὶ τῆς ἐκ τῶν Εὐαγγελίων συναγομένης ἱστορίας. Ἡμεῖς δεχόμενοι τὴν Γραφὴν ὡς βιβλίον θεόπνευστον δεχόμεθα συγχρόνως καὶ πᾶσαν τῆς Βίβλου ἀφήγησιν ὡς ἀνταποκρινομένην πρὸς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα.

4. Τὴν Ἰουδαϊκὴν ἱστορίαν δυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς τρεῖς μεγάλας περιόδους. Ἡ πρώτη ἐκ τούτων περιλαμβάνει τοὺς παλαιοτάτους χρόνους τοὺς ἐκτεινομένους ἀπὸ τοῦ Πατριάρχου Ἀβραὰμ μέχρι τῶν βασιλέων. Ἡ δευτέρα περιλαμβάνει τοὺς ἀπὸ τῶν βασιλέων μέχρι τέλους τῆς ὑπὸ τῶν Ἀσσυρίων καὶ Χαλδαίων αἰχμαλωσίας. Καὶ ἡ τρίτη ἐκτείνεται κατὰ τοὺς μεταιχμαλωσιακοὺς χρόνους μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων πλήρους καταλύσεως τῆς Ἰουδαϊκῆς κυριαρχίας.

Ἡ πρώτη περίοδος ἄρχεται ἀπὸ τῆς κατὰ πρόσκλησιν τοῦ Θεοῦ μεταναστεύσεως τοῦ γενάρχου τῶν Ἑβραίων Ἀβραὰμ ἐξ Οὖρ τῆς Χαλδαίας εἰς Χαρρὰν μετὰ Θάρρα τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ὁπόθεν ὁ Ἀβραὰμ μετά τινα χρόνον ἀνεχώρησεν εἰς τὴν γῆν Χαναάν. Οἱ κάτοικοι τῆς χώρας ταύτης, τοὺς ὁποίους ὁ Ἀβραὰμ συνήντησε, δὲν ἦσαν μὲν οἱ ἀρχικοὶ κάτοικοι αὐτῆς, κατήγοντο ὅμως ἐκ φυλῆς Σημιτικῆς. Ἡ μετανάστευσις αὕτη τοῦ Ἀβραὰμ καθ' ὑπολογισμοὺς ὁπωσδήποτε παλαιοτέρους τοποθετεῖται περὶ τὸ 2200 π.Χ. Νεώτεροι ὅμως ὑπολογισμοὶ καταβιβάζουσιν αὐτὴν περὶ τὸ 1750 (14). Δὲν ἀποκλείεται ἡ κάθοδος αὕτη τοῦ Ἀβραὰμ νὰ συνέπεσε μετὰ γενικωτέρας τινὸς μεταναστεύσεως καὶ ἄλλων φυλῶν Σημιτικῶν, αἵτινες παρακινηθεῖσαι καὶ ἀπὸ τὸ παράδειγμα τούτου ἐξεκίνησαν ἐκ τῆς Μεσοποταμίας κατευθυνόμεναι πρὸς νότον, ἵνα εἰσβάλουν εἰς Παλαιστίνην. Πάντως ὁ Ἀβραὰμ συνοδεύεται καὶ ὑπὸ πλήθους ἄλλου «οἰκογενῶν» αὐτοῦ, οἵτινες, ὅταν ὁ βασιλεὺς τοῦ Ἐλὰμ Χοδολλογομὼρ μετὰ τῶν συμμάχων αὐτοῦ ἠχμαλώτισαν τὸν ἐν Σοδόμοις ἐγκατεστημένον Λώτ, ἀνήρχοντο εἰς τριακοσίους δέκα καὶ ὀκτώ (Γενέσ. ιδ' 14), ἀριθμὸς δηλαδὴ σημαντικὸς ἀνδρῶν δυναμένων νὰ φέρωσιν ὅπλα, ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀπεκλείοντο αἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδία, τὰ μετὰ τῶν οἰκογενῶν τούτων συνοικοῦντα. Μόνον δὲ ὥριμοι καὶ ἐμπειροπόλεμοι ἄνδρες θὰ ἠδύναντο νὰ ἐπιτύχωσι τὴν κατὰ τοῦ Χοδολλογομὼρ συντριπτικὴν νίκην καὶ τὴν ἀπὸ τῆς αἰχμαλωσίας ἀπελευθέρωσιν τοῦ Λώτ.

5. Ἐπειδὴ δὲ ὁ Ἀβραὰμ προήρχετο ἐκ τῆς πέραν τοῦ Εὐφράτου ὄχθης ἐπωνομάσθη ὑπὸ τῶν Χαναναίων Ἑβραῖος, τὸ ὁποῖον μετα-

(14) Β. Βέλλα, Χρονολογικοὶ πίνακες τῆς Ἰσραηλιτικῆς Ἱστορίας (1956) σελ. 8.

φραζόμενον σημαίνει περάτης (Γενέσ. ιδ' 13 κατὰ τοὺς Ο'). Ἐντεῦθεν καὶ τὸ ἐθνογραφικὸν ὄνομα τῶν μετὰ τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τῶν ἐξ αὐτοῦ καταγομένων Ἑβραῖοι. Τὸ δὲ πατρωνυμικὸν ὄνομα Ἰσραηλῖται προέρχεται ἐκ τοῦ πατριάρχου Ἰακώβ, τοῦ ἐπικληθέντος Ἰσραήλ (Γενέσ. λβ' 28, 29, λε' 10, Ἐξόδ. γ' 16, 18). Πάντες οὗτοι, οἱ μετὰ Ἀβραὰμ μεταναστεύσαντες ἔζησαν ὡς σκηνῖται νομαδικὴν ζωὴν ἐπὶ διακόσια περίπου ἔτη, καθ' ἃ ἐξετάθη ὁ βίος τοῦ τε Ἀβραὰμ καὶ Ἰσαὰκ καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν γεννηθέντων Ἡσαῦ καὶ Ἰακώβ. Τὸ ἐξόχως ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι οἱ πατριάρχαι οὗτοι ἀπώθησαν τὴν λατρείαν τῶν ἀστέρων, τὴν ὁποίαν ἐθεράπευον αἱ βόρειοι σημιτικαὶ φυλαὶ καὶ ἀνήχθησαν εἰς τὴν λατρείαν τοῦ ἑνὸς ἀληθινοῦ Θεοῦ, αἱ μνημονευθεῖσαι δὲ ἀντιλήψεις αὐτῶν αὗται ἐπιβεβαιοῦνται καὶ ὑπὸ τῆς ἐπακολουθησάσης περιόδου. Πῶς δὲ ὁ Ἀβραὰμ εὑρέθη μονοθεϊστὴς ἐν μέσῳ ἀστρολατρικοῦ περιβάλλοντος, ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως πρόβλημα, ὅπερ διὰ φυσικῶν καὶ ὀρθολογιστικῶν ἐξηγήσεων δὲν θὰ ἠδύνατο ἱκανοποιητικῶς νὰ λυθῇ. Ἐπὶ τοῦ Ἰακὼβ λόγῳ ἐνσκήψαντος λιμοῦ οἱ Ἰσραηλῖται ὑπὸ τὰς γνωστὰς περιστάσεις μετηνάστευσαν εἰς Αἴγυπτον, ἔνθα καὶ πάλιν ἐξηκολούθησαν ἐπ' ἀρκετὸν τὴν νομαδικὴν αὐτῶν ζωήν. Ἡ παράδοσις δὲν διέσωσεν εἰς ἡμᾶς πληροφορίαν τινὰ περὶ τῶν κατ' αὐτοὺς διαρκούσης τῆς ἐκ 430 ἐτῶν περιόδου τῆς ἐν Αἰγύπτῳ διαμονῆς των, πλὴν μόνον ὅτι ἐπληθύνθησαν σφόδρα μέχρι τοῦ νὰ κινήσωσι τοὺς φόβους τῶν ἐντοπίων. Ἐντεῦθεν, ἐπὶ τοῦ Φαραὼ Ραμψῆ Β' (1290-1223), ὡς καὶ ἐκ τῶν δεδομένων τῶν ἀνασκαφῶν προκύπτει, ὑπεβλήθησαν οἱ Ἰσραηλῖται εἰς σκληρὰς καταπιέσεις. Λόγῳ δὲ καὶ τῶν σκληρῶν τούτων συνθηκῶν καὶ τῆς νομαδικῆς αὐτῶν ζωῆς, ὅσοι ἐξ αὐτῶν ἠδύναντο νὰ μετέρχωνται ἀκόμη ταύτην, δὲν φαίνεται νὰ προσῳκειώθησαν οὗτοι ἐν Αἰγύπτῳ κατὰ τὴν ἐκεῖ διαμονήν των ἀνώτερόν τινα καὶ εἰδικὸν πολιτισμόν, ὅπως ἄλλως θὰ συνέβαινε. Πιθανὸν εἶναι μόνον, ὅτι ἐκεῖ ἔμαθον τὴν γραφήν, ἀποτελοῦσαν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πρὸς πᾶσαν συγγραφικὴν ἐνέργειαν. Διότι, ὡς ὁ καθηγητὴς Βέλλας[15] σημειοῖ, κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα π.Χ. πρέπει νὰ συμπίπτῃ ἡ ἐπινόησις τοῦ Φοινικικοῦ ἀλφαβήτου, ἐξ οὗ προῆλθε τὸ Ἑβραϊκόν. Παρὰ τοῦτο ὅμως δὲν φαίνεται κατὰ τὴν περίοδον ταύτην νὰ ἀνεπτύχθη οἱαδήποτε γραμματεία παρ' αὐτοῖς. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἐπακολουθησάσης περιόδου ἐλάχιστα ἴχνη παρουσιάζονται, ἐκ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύνατο νὰ συναχθῇ, ὅτι οἱ Ἰσραηλῖται υἱοθέτησαν στοιχεῖα ἐκ τῆς Αἰγυπτιακῆς θρησκείας. Κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ διαδόχου τοῦ Ραμψῆ Β' Φαραώ, τοῦ καλουμένου Merneptah (1223-1215) ἔξοδόν των ἐξ Αἰγύπτου οἱ Ἰσραηλῖται παρουσιάζονται ὡς σύνολον συνδεδεμένον στενῶς διὰ τῆς συνειδήσεως, ὅτι ἀνῆκον πάντες εἰς μίαν

(15) Ἐνθ' ἀνωτ. σελ. 11.

φυλὴν καὶ κατήγοντο ἐκ τοῦ αὐτοῦ γενάρχου. Ὁμολογεῖται δὲ καὶ ὑπὸ πολλῶν ὀρθολογιστῶν, ὅτι ὁ Μωϋσῆς, ὁ ἀπελευθερώσας αὐτούς, δὲν ἐνεφανίσθη ἐν μέσῳ αὐτῶν ὡς ἱδρυτὴς καὶ εἰσηγητὴς νέας θρησκείας, ἀλλ' ὡς μεταρρυθμιστὴς ἤδη κρατούσης παρ' αὐτοῖς θρησκείας. Κατὰ τὸν Räbiger([16]) δὲν ἀνεβίβασεν ὁ Μωϋσῆς τοὺς ὁμοεθνεῖς αὐτοῦ εἰς τὸν Μονοθεϊσμόν, ἀλλ' ἐσυνειδητοποίησεν εἰς αὐτοὺς τὴν πεποίθησιν, ὅτι ὁ εἷς Θεός, ὁ Ἰεχωβᾶ, ἐξήγαγεν αὐτοὺς ἐκ τῆς δουλείας καὶ ὅτι ἡ δύναμις καὶ ἡ εὐτυχία τοῦ λαοῦ στηρίζεται ἐπὶ τῆς τηρήσεως τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι ἦσαν ὑπόχρεοι, ὅπως ὑπακούωσιν εἰς τὸν θεῖον νόμον ὡς ἀπαραίτητον ὅρον τῆς διατηρήσεως τῆς ἐθνικῆς των ἀνεξαρτησίας ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Ἰεχωβᾶ. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ Μωϋσῆς ἐνεφύτευσεν εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας τὴν συνείδησιν, ὅτι συνεδέθησαν μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ συνθήκης, ἤτοι τῆς Π. Δ. μεταξὺ Θεοῦ καὶ Ἰσραήλ, ὑπῆρξε καὶ ὁ θεμελιωτὴς τῆς Ἰσραηλιτικῆς ἐθνικότητος. Διὰ τῆς δράσεώς του δὲ ὡς προφήτου καὶ νομοθέτου κατέστη ὁ Μωϋσῆς, ἱδρυτὴς θεοκρατικῆς κοινωνίας ἐν τῷ Ἰσραήλ, ἥτις ἐπρόκειτο νὰ ἀναπτυχθῇ ἐν τῇ μακρᾷ ἱστορίᾳ τοῦ λαοῦ τούτου καὶ ἥτις ἔμελλε νὰ καταλυθῇ μόνον ὅταν ὁ νόμος θὰ κατελύετο. Εἰς τὸν Μωϋσῆν ἀναφέρεται καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἱερᾶς ἑβραϊκῆς γραμματείας. Τὰ ἀνωτέρω παρεισήχθησαν ἐνταῦθα, ἵνα καταδειχθῇ, κατὰ ποῖον πνεῦμα καὶ ὑπὸ ποίας προϋποθέσεις δέον νὰ ἐξετάζηται καὶ νὰ συνάγηται ἐκ τῶν κειμένων τῆς Βίβλου, ἡ Ἱερὰ ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ. Διότι ταῦτα πάντα, ἅτινα ἀποδίδονται εἰς τὸν Μωϋσῆν δημιουργοῦσι προβλήματα, ἅτινα δὲν δύνανται νὰ λυθῶσι διὰ μόνων φυσικῶν ἐξηγήσεων. Πῶς ὁ Μωϋσῆς ἐπέτυχε τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ ὑποδούλου λαοῦ ἐν Αἰγύπτῳ ἄνευ ὅπλων καὶ ἐπαναστάσεων; Πῶς εἷς λαὸς ὑπερβαίνων τὸ ἑκατομμύριον διετράφη ἐν τῇ ἐρήμῳ; Πῶς ἐγένετο κάτοχος νόμου ἠθικοῦ τελειοτάτου διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην; Καὶ πῶς αἰφνιδίως ἀνήχθη εἰς πολίτευμα θεοκρατικόν;

6. Διὰ τῆς κατακτήσεως τῆς Χαναὰν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ, ἡ ὁποία πάλιν μένει ἀνεξήγητος φυσικῶς—πῶς λαὸς ἀπόλεμος, ἐστερημένος ὅπλων ὑπεδούλωσεν ἐντοπίους καλῶς ὀχυρωμένους ἐν τῇ ἰδίᾳ χώρᾳ· αἱ ἀνασκαφαὶ ἄλλως τῆς Ἰεριχοῦς ἐπιβεβαιοῦν τὴν ἀφήγησιν τῆς Βίβλου—εἰσερχόμεθα εἰς τὴν ἡρωϊκὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ ἤτοι τὴν περίοδον τῶν Κριτῶν, τὴν ἐκτεινομένην ἐπὶ διακόσια περίπου ἔτη. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ ἀποκτήσας μόνιμον κατοικίαν καὶ πατρίδα κατέλιπε τὰς παλαιοτέρας νομαδικὰς ἕξεις του καὶ ἐπεδόθη εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς γῆς, οὕτω δὲ ἐτέθησαν τὰ φυσικὰ θεμέλια ἀληθῶς ἐθνικοῦ βίου. Ὡς μανθάνομεν ἐκ τῶν βιβλίων τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ καὶ τῶν Κριτῶν, οἱ Ἰσραηλῖται ἐμφανίζονται

(16) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 123.

μεταξὺ τῶν Χαναναίων καὶ τῶν ἄλλων γειτονικῶν λαῶν οὐχὶ ἡνωμένοι καὶ ἐξωτερικῶς εἰς ἐνιαῖον σύνολον, ἀλλὰ διῃρημένοι εἰς δώδεκα φυλάς, αἵτινες διετήρουν πρὸς ἀλλήλας δημοκρατικήν τινα ἀνεξαρτησίαν, ἐνίοτε μὲν διοικούμεναι καὶ ὑπὸ κεχωρισμένων Κριτῶν, ἐνίοτε δὲ παρουσιάζουσαι καὶ ἀναρχίαν τινά, ἐνίοτε δὲ πάλιν συνενούμεναι ὅπως ἐπιτεθῶσιν ὁμοῦ κατὰ τῶν Χαναναίων καὶ τῶν γειτόνων φυλῶν, ἀλλὰ καὶ ἐνίοτε ἐρίζουσαι περὶ τοὺς κλήρους αὐτῶν. Τὸ ἰδανικὸν τῆς Θεοκρατίας, ὅπερ ὁ Μωϋσῆς προδιέγραψε, δὲν ἔχει ἀκόμη τὴν δύναμιν, ὅπως κυριαρχήσῃ τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ, ὅστις δεικνύει μᾶλλον τὴν κλίσιν νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τῆς θρησκείας τοῦ Ἰεχωβᾶ ἐκτρεπόμενος εἰς τὴν φυσιολατρείαν τῶν Χαναναίων. Μετὰ μακροὺς ἀγῶνας καὶ συγκρούσεις πρὸς τὰς φυσικὰς ταύτας θρησκείας ὑπερενίκησεν ἐπὶ τέλους ἡ θρησκεία τοῦ Ἰεχωβᾶ διὰ προφητικῆς δράσεως, ἥτις τεθεῖσα εἰς ὑπηρεσίαν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ συνέχισε καθ' ὅλην τὴν ἐποχὴν τῶν Κριτῶν τὸ ἔργον τοῦ Μωϋσέως. Ἡ προφητικὴ αὕτη δρᾶσις, μόνον ὡς ὑπερφυσικὴ ἐκδήλωσις δύναται νὰ ἐξηγηθῇ, ὅταν μάλιστα ληφθοῦν ὑπ' ὄψει αἱ μνημονευθεῖσαι ροπαὶ πρὸς τὴν εἰδωλολατρείαν τοῦ Ἰσραὴλ καὶ αἱ ἐσωτερικαὶ ἔριδες ὑφ' ὧν κατετρύχετο οὗτος. Καὶ οἱ Κριταί δέ, ἄνδρες ἐμπνεόμενοι ὑπὸ τοῦ ἰδανικοῦ τῆς Θεοκρατίας, συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ μὴ κατακτηθῇ ὁ Ἰσραὴλ ὑπὸ τῆς εἰδωλολατρείας καὶ μὴ καταστῇ παίγνιον τῶν κυκλούντων αὐτὸν ἐχθρῶν παρὰ τὰς μεταξὺ τῶν φυλῶν αὐτοῦ ἔριδας. Ὁ Σαμουήλ, τελευταῖος τῶν Κριτῶν, ἤσκησε μεγάλην καὶ μόνιμον ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν ὁμοεθνῶν του, ὑποστηρίξας μὲν τοὺς προφήτας, κατανικήσας δὲ τοὺς Φιλισταίους καὶ ἐκριζώσας τὴν εἰδωλολατρείαν καὶ καθιερώσας τὰς κατ' ἔτος γενικὰς συνελεύσεις τῶν φυλῶν ἐν Βαιθήλ, ἐν Γιλγάλοις, ἐν Σηλώ, ἐν τέλει δὲ ἐγκαταστήσας καὶ τὸ βασιλικὸν ἀξίωμα. Ὁ βασιλεὺς ἤδη τοῦ Ἰσραὴλ ἦτο ὁ ὁρατὸς ἀντιπρόσωπος τοῦ ἀοράτου βασιλέως, δι' αὐτοῦ δὲ αἱ δώδεκα φυλαὶ συνηνώθησαν καὶ ἐξωτερικῶς εἰς ἓν ἐθνικὸν σύνολον, μολονότι διετήρησαν τὴν εἰς φυλὰς διάκρισιν αὐτῶν καὶ τοὺς φυλετικοὺς ἀρχηγούς των. Κατὰ τὴν ταραχώδη ἐποχὴν τῶν Κριτῶν τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ ἀνήχθη εἰς ἀνωτέραν δρᾶσιν. Ἀνεπτύχθη τότε καὶ λαϊκὴ ποίησις, ἡ ὁποία εἰς τὰς συνθέσεις αὐτῆς ἐξύμνησε τὸν αἶνον τοῦ Ἰεχωβᾶ, τὸν αἶνον τῶν ἡρώων καὶ τῶν ἁγίων καὶ ἐπὶ πλέον ἀφηγήσεις τῶν σπουδαιοτέρων ἱστορικῶν συμβάντων συνεγράφησαν, ἀνεπτύχθη δὲ καὶ ἐθνικὴ γραμματεία ὑπὸ τοῦ Σαμουὴλ διὰ τῆς δράσεως τῶν Σχολῶν τῶν προφητῶν, εἴτε θεωρήσωμεν τὸν Σαμοὺλ ὡς ἱδρυτὴν τῶν Σχολῶν τούτων, εἴτε ἐκλάβωμεν αὐτὸν ὡς μεταρρυθμιστήν των. Αἱ Σχολαὶ αὗται τῶν προφητῶν ἦσαν εἴδός τι ἐλευθέρων συλλόγων, ἀποσκοπούντων εἰς τὸ νὰ ὁδηγήσωσι τὸν λαὸν εἰς ὑψηλότερον πολιτισμὸν καὶ παίδευσιν ὑπὸ τὴν Θεοκρατικὴν τῶν λέξεων ἔννοιαν. Μουσική, Ἆσμα καὶ ἡ τέχνη τῆς Ποιήσεως ἐκαλλιεργοῦντο ἐν αὐταῖς, ἀλλ' εἰδικῶς ἐπεδιώκετο ἡ

ἀνάπτυξις τοῦ Θεοκρατικοῦ πνεύματος. Ἀναμφιβόλως συνέβαλον αὗται εἰς τὴν ἐκδήλωσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ προφητικοῦ ἀξιώματος καὶ ἔργου, τὸ ὁποῖον κατὰ τὰς ἑπομένας περιόδους τοσοῦτον ἐξήρθη καθὼς καὶ εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς προφητικῆς γραμματείας.

7. Ἡ δευτέρα περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ χρόνου τῶν βασιλέων μέχρι τέλους τῆς αἰχμαλωσίας, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 1040 π.Χ. περίπου μέχρι τοῦ 536. Μετὰ τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ βασιλικοῦ ἀξιώματος τὸ Θεοκρατικὸν καθεστὼς ἠδραιώθη. Ὑπὸ τοὺς τρεῖς πρώτους βασιλεῖς, τὸν Σαούλ, τὸν Δαβὶδ καὶ τὸν Σολομῶντα, ἕκαστος τῶν ὁποίων ἐβασίλευσεν ἐπὶ 40 ἔτη, ἀπὸ τοῦ 1040 μέχρι τοῦ 926, τὸ ἔθνος διὰ τῶν πολέμων καὶ νικῶν τοῦ Σαοὺλ καὶ ἰδίᾳ τοῦ Δαβίδ, ἐξίκετο εἰς ὕψος δυνάμεως καὶ φήμης, ἅτινα προὐκάλεσαν ἀνεξάλειπτον ἐντύπωσιν εἰς τὴν μνήμην τοῦ λαοῦ, οὕτως ὥστε εἰς τὰς μετέπειτα γενεὰς ἡ ἐποχὴ τοῦ Δαβὶδ ἐθεωρεῖτο ὡς ἰδανικὴ διὰ τὸ μέλλον τῆς Θεοκρατίας. Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς βασιλείας τοῦ Σολομῶντος, ἥτις ὑπῆρξεν εἰρηνική, αἱ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι ἤκμασαν σημαντικῶς. Ἡ ἀνοικοδόμησις δὲ τοῦ ναοῦ, συνετέλεσεν εἰς τὴν ἐπὶ μᾶλλον στερέωσιν τῆς Θεοκρατικῆς ζωῆς. Ἐν τῷ βασιλικῷ ἀνακτόρῳ ἓξ ἐνὸς καὶ ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ τῆς Ἱερουσαλὴμ ἓξ ἑτέρου, τὸ καθεστὼς ἐξησφάλισε στερεὰ θεμέλια. Ἡ βασιλεία καὶ ἡ ἱερωσύνη ἐκλήθησαν νὰ ἐργασθῶσι πρὸς ὑποστήριξιν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς θρησκείας τοῦ Ἰεχωβᾶ. Καὶ ἡ μὲν βασιλεία διὰ τῆς ἐξωτερικῆς της δυνάμεως καθίστα ἀποτελεσματικὸν τὸ θεῖον κῦρος τοῦ νόμου καὶ σεβαστὸν τοῦτο παρὰ τοῖς ὑπηκόοις, ἡ δὲ ἱερωσύνη διὰ τῶν καθιερωμένων μορφῶν τῆς λατρείας συνήνωνε τὸν λαὸν εἰς κοινότητα διατελοῦσαν ἐν στενῇ σχέσει πρὸς τὸν Ἰεχωβᾶ, ὥστε δι' ἀμφοτέρων τούτων τῶν ἀξιωμάτων τῆς βασιλείας καὶ τῆς ἱερωσύνης ἤγετο ὁ λαὸς εἰς τὴν πρὸς τὸν ἀληθινὸν Θεὸν πίστιν καὶ εἰς τὴν ὑπακοὴν εἰς τὸν νόμον.

8. Ἀλλ' ἡ Θεοκρατικὴ αὕτη δόξα ἦτο μικρᾶς μόνον διαρκείας. Λόγῳ τῶν πλανῶν, εἰς τὰς ὁποίας παρεσύρθη ὁ Σολομὼν περὶ τὸ τέλος τῆς βασιλείας αὐτοῦ, ἐπῆλθεν ὁ διχασμὸς τοῦ θείου κράτους εἰς δύο βασίλεια, ἤτοι τὸ βασίλειον τοῦ Ἰούδα ὑπὸ τὸν Ροβοὰμ ἐκτεινόμενον εἰς τὸ νότιον τμῆμα τῆς Ἁγίας Γῆς, καὶ τὸ βασίλειον τοῦ Ἰσραὴλ, ὅπερ περιέλαβε τὰς δέκα φυλὰς τοῦ βορείου Τμήματος ὑπὸ τὸν Ἱεροβοάμ. Εἰς τὸ δεύτερον τοῦτο βασίλειον, ὅπερ ἐγκατέλιπε τὸ ἐν Ἱεροσολύμοις θυσιαστήριον, καθὼς καὶ τὸν θεόθεν ἐγκαθιδρυθέντα βασιλικὸν οἶκον, τὸ Θεοκρατικὸν ἰδανικὸν ἠμαυρώθη ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον καὶ παρεσύρθη εἰς εἰδωλολατρικὰ ἔθιμα καὶ μορφὰς λατρείας. Διὰ τοῦ διαχωρισμοῦ των δὲ εἰς δύο βασίλεια, ἀντιμαχόμενα συχνάκις πρὸς ἄλληλα, οἱ Ἑβραῖοι κατέστησαν ἀνίσχυροι ἔναντι τῶν ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν, οὕτω δὲ ἐξετέθησαν εἰς κίνδυνον ἔναντι τῆς δυνάμεως τῶν δύο μεγάλων γειτνιαζόντων πρὸς αὐτοὺς βασιλείων, ἤτοι τοῦ τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ τῶν Ἀσ-

συρίων. Πράγματι δὲ οἱ μὲν Ἀσσύριοι κατέλυσαν τὸ βασίλειον τοῦ Ἰσραὴλ περὶ τὸ ἔτος 722, ὁ δὲ Χαλδαῖος Ναβουχοδονόσορ κατέλυσε τὸ βασίλειον τοῦ Ἰούδα, κατακτήσας ἐν ἔτει 586 τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ καταστρέψας τὸν ἐν αὐτῇ ναόν, αἰχμαλωτίσας δὲ εἰς ἐξορίαν τὸ μεγαλύτερον μέρος τοῦ λαοῦ. Ὑπὸ τὰ ἐρείπια τῆς Ἱερουσαλὴμ πᾶσαι αἱ ἐλπίδες τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ ἐφαίνοντο θαπτόμεναι διὰ παντός. Ἀλλ' ἐν μέσῳ τῆς ἐν τῇ αἰχμαλωσίᾳ αὐτῶν ταπεινώσεως, οἱ Ἰουδαῖοι ἐζήτησαν εἰλικρινῶς τὸν Θεόν. Ἡ πίστις τοῦ λαοῦ εἰς τὸν Ἰεχωβᾶ, παρ' οὗ ἤλπιζον τὴν ἀποκατάστασιν τῆς καταλυθείσης Θεοκρατίας, ἀνεζωογονήθη καὶ ἐνισχύθη. Ὅτε δὲ ὁ Πέρσης βασιλεὺς Κῦρος περὶ τὸ 536 ἔδωκεν εἰς τοὺς Ἰουδαίους τὴν ἄδειαν νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὴν χώραν αὐτῶν, οἱ ἐκ τούτων παραμείναντες ἐν τῇ ἐξορίᾳ πιστοὶ εἰς τὸν Ἰεχωβᾶ, ἐνεῖδον ἐν τῷ βασιλεῖ τούτῳ τὸν ἐλευθερωτήν, τὸν ὁποῖον ὁ Θεὸς ἀπέστειλεν εἰς αὐτοὺς εἰς πλήρωσιν τῶν πρὸς τὸν λαὸν αὐτοῦ ἐπαγγελιῶν του. Πάντως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην τῆς ἀκμῆς, διαιρέσεως καὶ δουλώσεως τοῦ Ἰσραὴλ τὸ Θεοκρατικὸν πνεῦμα διηρμηνεύθη δι' ἐκλεκτῶν ἀντιπροσώπων, οἵτινες συνετέλεσαν τὰ μάλιστα εἰς τὴν πνευματικὴν ἐξύψωσιν τοῦ λαοῦ. Πολυάριθμα δὲ συγγράμματα, ἱστορικά, ποιητικά, προφητικὰ καὶ παροιμίαι σοφίας ἐδημιούργησαν γνησίαν ἐθνικὴν γραμματείαν, διερμηνεύσασαν πιστῶς τὸ Θεοκρατικὸν πνεῦμα.

9. Ἡ τρίτη περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἐξορίας μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς πλήρους κατακτήσεως τῶν Ἰουδαίων ὑπὸ τῶν Ρωμαίων ἐν ἔτει 135 μ. Χ. Μετὰ τοῦ τέλους τῆς αἰχμαλωσίας δὲν ἐπῆλθε καὶ τὸ τέλος τῶν συνεπειῶν αὐτῆς. Ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία, δὲν ἀνεκτήθη ὑπὸ τῶν ἐπιστρεψάντων εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα. Διατελοῦντες οὗτοι ὑπὸ τὴν Περσικὴν κυριαρχίαν δὲν εἶχον τὴν δύναμιν νὰ ἀποκαταστήσωσιν ἀνεξάρτητον ἐθνικὴν ζωήν, ἀλλὰ μόνον Θεοκρατικὴν κοινωνίαν καὶ πολιτείαν, εἰς τὴν συγκρότησιν τῆς ὁποίας συνέβαλον εὐθὺς μὲν μετὰ τὴν ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας ἐπιστροφὴν ὁ Ζοροβάβελ, κατὰ δὲ τὸν πέμπτον αἰῶνα ὁ Ἔσδρας καὶ ὁ Νεεμίας. Ἐκ τῶν παθημάτων τῆς αἰχμαλωσίας σωφρονισθεῖσα ἡ γενεὰ τῶν Ἰουδαίων, ἡ ἐπανελθοῦσα εἰς Ἱεροσόλυμα, προσεπάθησε νὰ συμμορφωθῇ μετὰ μεγαλυτέρου ζήλου ἐπὶ τοῦ θεμελίου τῆς νομικῆς λατρείας καὶ τῆς ἱερατικῆς κυβερνήσεως καὶ νὰ διατηρῇ τὰς ἐλπίδας της περὶ μελλούσης δόξης διὰ τῆς ἀναβιώσεως τοῦ δαβιδικοῦ μεγαλείου. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἡ Ἱερουσαλὴμ καὶ ἡ ἐν αὐτῇ κοινότης ἀπέκτησε μεγίστην σημασίαν διὰ πάντας τοὺς Ἰουδαίους ὡς σύνολον λαμβανομένους. Τοῦτο δὲ διότι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς αἰχμαλωσίας τὸ ρεῦμα τῆς διασπορᾶς τῶν Ἰουδαίων ἀνὰ τὰς ξένας χώρας ἐνετάθη ἐπὶ μᾶλλον. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι οὐχὶ εὐκαταφρόνητος ἀριθμὸς παρέμεινεν εἰς τὴν Βαβυλῶνα μὴ ἐπανελθὼν εἰς τὴν Ἱερουσαλήμ, καὶ ἐκ τῶν μὴ αἰχμαλωτισθέντων καὶ μὴ ἀπαχθέντων εἰς Βαβυλῶνα κατὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Ἱερουσα-

λὴμ ἀρκετοὶ κατέφυγον εἰς τὴν Αἴγυπτον, μετέπειτα δὲ ἄλλοι εἰς τὰς κυριωτέρας πόλεις τῆς Ἑλληνικῆς ἐπικρατείας, τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὴν Ἀντιόχειαν, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς τὰς νήσους καὶ τὰς πόλεις τῆς Δύσεως. Πάντες οὗτοι οἱ Ἰουδαῖοι, ὁπουδήποτε ἐγκαθίσταντο εἰς ἐπαρκῆ ἀριθμόν, ὠργανοῦντο εἰς ἀνεξαρτήτους κοινότητας, λόγῳ δὲ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῶν ἄλλων ἐθίμων, καίτοι πολλοὶ ἐξ αὐτῶν παρεσύροντο μακρὰν τῆς πατρίου θρησκείας, ἡ πλειοψηφία ὅμως ἐνέμενε πιστὴ εἰς αὐτήν, καίτοι ἀπέμαθε τὴν μητρικὴν γλῶσσαν καὶ ἐχρησιμοποίει τὴν Ἑλληνικήν, οὕτω δὲ διηυκολύνθη εἰς τὸ νὰ γνωρίσῃ καὶ τὰ προϊόντα τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως. Οἱ Ἰουδαῖοι οὗτοι τῆς διασπορᾶς ἐνέβλεπον εἰς τὴν μητέρα Σιὼν μετὰ τοῦ ναοῦ της καὶ τῆς ἱερωσύνης της τὸ μέγα κέντρον, διὰ τοῦ ὁποίου συνεδέοντο πρὸς ἀλλήλους εἰς μίαν ἐθνικὴν καὶ θρησκευτικὴν κοινωνίαν. Τὸ δικαίωμα ἐν τούτοις, τὸ ὁποῖον εἶχον οἱ ἐν Ἱεροσολύμοις Ἰουδαῖοι νὰ λατρεύωσι τὸν Θεὸν κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ νόμου, ἠπειλήθη νὰ καταλυθῇ, ὅταν Ἀντίοχος ὁ Ἐπιφανής, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων ἀποστατῶν ἀπεπειράθη περὶ τὸ 167 π. Χ. νὰ εἰσαγάγῃ τὴν ἑλληνικὴν λατρείαν εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ νὰ ἐξαναγκάσῃ τοὺς Ἰουδαίους εἰς τὴν τήρησιν Ἑλληνικῶν ἐθίμων. Τότε οἱ ἐκ τοῦ λαοῦ παραμένοντες πιστοὶ εἰς τὸν Ἰεχωβᾶ ἐξηγέρθησαν εἰς ἐνθουσιώδη ἀγῶνα ὑπὲρ τοῦ θυσιαστηρίου των καὶ τῶν παλαιῶν πατρικῶν ἐθίμων καὶ παραδόσεων καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς αὐτῶν ἐκέρδισεν ἔνδοξον νίκην κατὰ τοῦ Ἀντιόχου. Διὰ τῶν ἡρωϊκῶν κατορθωμάτων τῶν Μακκαβαίων τὸ Θεοκρατικὸν κράτος ἀνέκτησεν ἅπαξ ἔτι τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ἀνεξαρτησίαν. Ἀλλὰ παρέμενεν ἀσθενὲς ἐν σχέσει πρὸς τοὺς περιβάλλοντας αὐτὸ λαούς, ἐπὶ πλέον δὲ αἱ μερίδες τῶν Σαδδουκαίων καὶ Φαρισαίων ἐξ αἰτίας τῶν ἐξ ἀντιζηλίας ἐρίδων αὐτῶν, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὰς παρεξηγήσεις αἵτινες ἐδημιουργοῦντο μεταξὺ αὐτῶν τῶν μελῶν τοῦ οἴκου τῶν Ἀσμοναίων, κατέτρωγον αὐτὸ καὶ ἐσωτερικῶς. Οὕτω περὶ τὸ 63 π. Χ. περιῆλθε τὸ Ἰουδαϊκὸν κράτος καὶ πάλιν ὑπὸ ξένην κυριαρχίαν, τὴν τῶν Ρωμαίων. Οἱ τελευταῖοι Ἀσμοναῖοι καὶ οἱ διαδεξάμενοι τούτους Ἰδουμαῖοι ἡγεμόνες παρέτειναν τὴν βασιλείαν αὐτῶν ὑπὸ τὴν ρωμαϊκὴν κυριαρχίαν. Οὕτω τὸ Θεοκρατικὸν κράτος ἐξηκολούθησε μὲν ἐπί τινα χρόνον φαινομενικῶς ὑφιστάμενον, ἕως οὗ ἐν τέλει κατελύθη.

10. Ὑπὸ τοὺς δυσμενεῖς τούτους ὅρους, ἡ γραμματεία τοῦ ἔθνους ἐσημείωσε παρακμὴν συντελέσαντος εἰς τοῦτο καὶ τοῦ γεγονότος ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην οὐδεὶς πλέον προφήτης ἀνεφάνη, τὸ ζῶν δὲ πνεῦμα τῆς Θεοκρατίας, τὸ ὁποῖον προσέδιδε καὶ ζωὴν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, εἶχε σχεδὸν ἐκλίπει. Ὁ νόμος παρέμεινε βεβαίως ἀντικείμενον τῆς σπουδῆς τῶν Ἰουδαίων καὶ ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἔσδρα καταβάλλεται πᾶσα προσπάθεια πρὸς συγκράτησιν καὶ ἐκλαΐκευσιν τῆς παλαιᾶς γραμματείας, ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ

θησαυροὶ τῆς Θεοκρατικῆς ἀληθείας περιείχοντο. Οἱ Μακκαβαῖοι δὲ κατώρθωσαν διὰ τῶν θαυμασίων των ἐπιτυχιῶν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ νὰ ἀναζωογονήσωσι τὰς ἐθνικὰς ἐλπίδας καὶ νὰ δημιουργήσωσι νέαν τινὰ ζωήν, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὁποίας δημιουργεῖται ἡ ἀποκαλυπτικὴ γραμματεία, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸ μέλλον τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ προαναγγέλλουσα ὅτι ὁ μέγας ἀγὼν μεταξὺ ἐθνισμοῦ καὶ ἰουδαϊσμοῦ θὰ κατέληγεν εἰς τὴν προσεγγίζουσαν καθολικὴν ἐπικράτησιν τῶν Ἰουδαίων ἐφ' ὅλου τοῦ κόσμου. Οἱ Ἰουδαῖοι τῆς διασπορᾶς ἐξ ἄλλου καὶ μάλιστα οἱ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ προσοικειοῦνται τὰς ὑψηλὰς φιλοσοφικὰς ἰδέας τῶν Ἑλλήνων, τὰς ὁποίας ἐζήτησαν νὰ ἐναρμονίσωσι πρὸς τὰς ἀληθείας τῆς παλαιᾶς ἐξ ἀποκαλύψεως πίστεώς των.

11. Κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν τῆς ἐθνικῆς παρακμῆς, τῆς πολιτικῆς ἐξαρτήσεως, τῆς διανοητικῆς καὶ θρησκευτικῆς στειρώσεως καὶ τῆς εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς μόνον τύπους προσκολλήσεως, τῆς ξένης πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ νόμου ἀλλὰ καὶ τῆς ἐντεταμένης προσδοκίας καὶ τῶν πνευματικῶν συγκινήσεων τοῦ ἰουδαϊκοῦ λαοῦ, ἀνεφάνη ὁ Χριστός, ὁ συνάψας μεταξὺ Θεοῦ καὶ τῆς ἀνθρωπότητος τὴν Κ. Διαθήκην. Ἡ ἱστορικὴ ἀποστολή, ἣν ἀπὸ Θεοῦ εἶχεν ὁ Ἰσραήλ, ἔφθασεν ἤδη εἰς τὸ τέρμα της. Ἐν τῇ θανατικῇ καταδίκῃ, ἣν τὸ μέγα συνέδριον τῶν Ἰουδαίων ἐξήνεγκε κατὰ τοῦ Χριστοῦ, ἐξηνέχθη καὶ ἡ καταδίκη τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἔθνους. Παραγνωρίσαντες οὗτοι τὸν Χριστὸν καὶ ἀπωθήσαντες αὐτὸν ὡς Μεσσίαν ἐρριψοκινδύνευσαν εἰς ἀγῶνα κατὰ τῶν Ρωμαίων πρὸς ἀναστήλωσιν τῶν ἐθνικῶν των ἰδεωδῶν, συνέπεια δὲ τῆς ἀπεγνωσμένης ταύτης πάλης αὐτῶν ὑπῆρξεν ἡ ἐν ἔτει 70 μ. Χ. πλήρης καταστροφὴ τῆς Ἱερουσαλήμ. Μετέπειτα, ὅτε ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ψευδομεσίου Βαρχωχέβα ἐπανεστάτησαν κατὰ τῆς Ρωμαϊκῆς κυριαρχίας ἐπὶ Ἀδριανοῦ, κατελύθη πᾶν ἴχνος ἰουδαϊκῆς κυριαρχίας καὶ κλείει πλέον ἡ Ἰσραηλιτικὴ ἱστορία.

12. Τοιοῦτον ἐν γενικαῖς γραμμαῖς εἶναι τὸ πλαίσιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου κατὰ τὴν Βίβλον ἐκτυλίσσεται ἡ Ἱερὰ ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ, πᾶσα δὲ παρέκκλισις ἐκ τοῦ πλαισίου τούτου μόνον διὰ παρερμηνείας καὶ περικοπῆς τῆς ἱερᾶς ἀφηγήσεως τῶν ἱστορικῶν βιβλίων τῆς Γραφῆς δύναται νὰ δικαιολογηθῇ. Ἱερᾶς ἱστορίας ἐγχειρίδιον ἐκτενὲς μέν πως, ἀλλ' ἄνευ ἀξιώσεων, ὅπως χρησιμοποιῆται ἀπὸ ἕδρας ἀκαδημαϊκῆς, συνέγραψεν ὁ πρωτοπρεσβύτερος καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Π. Ρομπότης, Βιβλικὴν δὲ ἱστορίαν ὡς καθηγητὴς τῆς ἐκτάκτου αὐτοτελοῦς ἕδρας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τῶν Ἀθηνῶν ἐδίδαξεν ἐπὶ τριετίαν ὁ καθηγητὴς Π. Μπρατσιώτης.

13. Εἰς τὴν Βιβλικὴν ἱστορίαν καθόλου ἀνήκει καὶ ἡ Εὐαγγελικὴ ἱστορία. Διὰ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ δι' αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους θεία Ἀποκάλυψις κατέφθασεν εἰς τὸ ὕψιστον κορύφωμα καὶ τὸ τέρμα αὐτῆς. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ θεία Ἀποκάλυψις ἐξεδηλώθη ἐν τῇ ζωῇ τοῦ Χριστοῦ ὡς ὑψίστου καὶ ἀλαθήτου δι-

δασκάλου τῆς θείας ἀληθείας, ὡς καὶ ὑψίστου καὶ ἠθικοῦ προτύπου ἐνσωματώσαντος τὴν τελείαν καὶ ζῶσαν ἐφαρμογὴν τῆς θείας ταύτης ἀληθείας, πρόδηλον ὅτι ἡ ἐξιστόρησις τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐνέχει ἐξαιρετικὴν καὶ θεμελιώδη σημασίαν διὰ τὸν Χριστιανισμόν. Ἡ νεωτέρα Θεολογία λόγῳ τῶν σοβαρῶν ἀμφισβητήσεων τοῦ ὀρθολογισμοῦ ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν Εὐαγγελίων, ἀπὸ τῶν ὁποίων οὗτος ἐζήτησε νὰ ἐξοστρακίσῃ τὸ λεγόμενον ὑπερφυσικὸν στοιχεῖον, ἐπεδόθη μετ' ἰδιαιτέρας σπουδῆς εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ, ἐντεῦθεν δὲ ἐδημιουργήθη ὁ νέος οὗτος κλάδος τῆς σπουδῆς, ἐξ οὗ προέκυψαν πλεῖσται συγγραφαὶ ὑπὸ τὸν τίτλον Βίος τοῦ Χριστοῦ ἢ ὑπὸ ἄλλους συναφεῖς τίτλους. Ἤδη ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος διὰ τοῦ Schleiermacher καὶ τοῦ Hase εἰσήχθη εἰς τὸν κύκλον τῶν ἀκαδημαϊκῶν διαλέξεων τὸ θέμα τοῦτο καὶ τόσον ὑπ' αὐτῶν ὅσον καὶ ὑπὸ τῶν ἀκολούθων των ἡ ἐπιστημονικὴ διαπραγμάτευσις τοῦ βίου τοῦ Χριστοῦ ἐπεδιώχθη μετ' ἐξαιρετικοῦ καὶ θερμοτάτου ἐνδιαφέροντος. Σπανίως δὲ θέμα προὐκάλεσε τοσαύτας ἀντιθέσεις καὶ συγκρούσεις γνωμῶν. Ἀφ' ὅτου μάλιστα ὁ Strauss ἐν τῷ περὶ τοῦ Βίου τοῦ Ἰησοῦ συγγράμματί του ἐξήνεγκε τὴν μυθικὴν αὐτοῦ περὶ τῶν Εὐαγγελίων θεωρίαν καὶ ἦλθεν οὕτως εἰς πλήρη ῥῆξιν πρὸς τὴν δογματικὴν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, σφοδρὸς θεολογικὸς ἀγὼν ἠνοίχθη ἐπεκταθεὶς εἰς εὐρυτάτους θεολογικοὺς κύκλους, ὑπὸ τὴν θερμὴν ὀξύτητα τοῦ ὁποίου ἠρευνήθησαν μετ' ἐπιμονῆς καὶ πληρότητος ὅλα τὰ ζητήματα τὰ ὁπωσδήποτε σχετιζόμενα πρὸς τὸν Βίον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὑπὸ ὀρθολογιστικὰς διατελοῦντες ροπὰς συνέγραψαν Βίους τοῦ Χριστοῦ οἱ Hase, Neander, Ammon, Ewald, Weisse, Renan, Schenkel, Keim, Wittichen, καὶ εἴ τινες ἄλλοι. Ὑπῆρξαν ὅμως καὶ διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες ἐμμείναντες εἰς τὴν ἐκδοχὴν περὶ Χριστοῦ ὡς ἡ Ἐκκλησία ἐξ ἀρχῆς παρεδέχθη αὐτὸν καὶ μὲ ἐξόχως συντηρητικὸν πνεῦμα διαπραγματευθέντες τὸν Βίον τοῦ Χριστοῦ, οἷοι οἱ Ebrard, Lange, Beyschlag, Fillion, Lepin, Leon Grandmaison, Headlam καὶ ἄλλοι.

14. Αἱ κύριαι πηγαί, ἐξ ὧν δυνάμεθα νὰ πληροφορηθῶμεν περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἶναι τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια. Τὰ συγγράμματα ταῦτα ἐθεωρήθησαν ὑπὸ πολλῶν ἐκ τῶν ὀρθολογιστῶν ὡς ἀναγόμενα οὐχὶ εἰς τὸν πρῶτον αἰῶνα, ἀλλὰ εἰς τὸν δεύτερον, τὸ κατὰ Ἰωάννην δὲ ἐτοποθετήθη ὑπό τινων ἐξ αὐτῶν εἰς αὐτὰ τὰ τέλη τοῦ δευτέρου αἰῶνος. Διὰ τῆς εἰς τὸν δεύτερον αἰῶνα τοποθετήσεως τῆς συγγραφῆς τῶν Εὐαγγελίων ὑπὸ τῶν ὀρθολογιστῶν ἐπεζητήθη νὰ ὑποστηριχθῇ, ὅτι εἰς ταῦτα ἡ ἱστορικὴ πραγματικότης παρεφθάρη διὰ τῆς παρεισαγωγῆς θεολογικῶν θεωριῶν καὶ ἰδεῶν καὶ ὅτι ἡ ἐν αὐτοῖς διαγραφομένη εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ δὲν εἶναι ἡ πραγματικὴ καὶ ἡ ἱστορική, ἀλλ' εἶναι εἰκὼν ὁποίαν ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν πιστῶν, οἱ περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ δημιουργηθέντες θρῦλοι

καὶ ἡ θεολογικὴ ἐπεξεργασία τῆς εἰκόνος ταύτης κατὰ τὰς προφητείας τῆς Π. Δ. διεμόρφωσαν αὐτήν. Μετὰ τὰς σφοδρὰς ὅμως συζητήσεις, αἵτινες περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐγένοντο, βαθμηδὸν αὐτὴ ἡ ὀρθολογιστικὴ θεολογία κατέληξεν εἰς ὀρθότερα συμπεράσματα. Οὕτως αὐτὸς ὁ Renan(17) ἐκ τῶν παλαιοτέρων ὥρισεν ὡς χρόνον συγγραφῆς τοῦ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγελίου, ὅπερ ἐθεώρει ὡς παλαιότερον τῶν λοιπῶν, τὸ 76 μ.Χ. ὡς ἀνώτατον ὅριον λαμβανόμενον, τοῦ δὲ τελευταίου κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου τὸ 100-125. Ὁ δὲ Harnack, ὅστις ἠσχολήθη σοβαρώτατα περὶ τὸ ζήτημα τοῦτο, ἐνῷ εἰς τὰς ἀρχὰς ἐτοποθέτησε τὴν συγγραφὴν τῶν συνοπτικῶν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 65-93 καὶ τοῦ κατὰ Ἰωάννην μεταξὺ τοῦ 80-110(18), ἀκολούθως ὑπεστήριξεν, ὅτι τὸ κατὰ Μᾶρκον συνετάχθη μεταξὺ τοῦ 50-60, τὸ κατὰ Λουκᾶν περὶ τὸ 60 καὶ κοινή τις πηγή, ἐξ ἧς κατ' αὐτὸν ἤντλησαν ὁ Λουκᾶς καὶ ὁ Ματθαῖος τῷ 50 ἢ καὶ ἐνωρίτερον(19). Τελευταίως δὲ ὁ Hans Lietzmann ἐπὶ παπυρίνου τινὸς ἀποσπάσματος στηριχθεὶς διεκήρυξεν ὡς βεβαίαν τὴν χρῆσιν τοῦ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγελίου ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δευτέρου αἰῶνος(20). Ποίαν σημασίαν ἐνέχει ἡ εἰς τοιούτους χρόνους συγγραφὴ τῶν τοσαύτην ἐμπιστοσύνην ὑπὸ τῶν συγχρόνων κατακτησάντων Εὐαγγελίων, ἐν τοῖς ὁποίοις κατονομάζονται ἄνθρωποι ἔτι ζῶντες, τοὺς ὁποίους ὁ Χριστὸς ἀνέστησεν ἐκ νεκρῶν, ὡς ὁ Λάζαρος, ἡ θυγάτηρ τοῦ Ἰαείρου, ὁ υἱὸς τῆς χήρας τῆς Ναΐν, ἢ ἐθεράπευσε θαυματουργικῶς, ὡς ὁ τυφλὸς Βαρτίμαιος καὶ ὁ παραλυτικὸς τῆς Καπερναοὺμ καὶ ὁ δοῦλος τοῦ ἑκατοντάρχου καὶ ἡ θυγάτηρ τῆς Χαναναίας κλπ. κατανοεῖ πᾶς τις. Ἐπὶ πλέον μένει ὅλως ἀνεξήγητον, πῶς εἰς διάστημα ὀλιγώτερον τῶν εἴκοσιν ἐτῶν ἐδημιουργήθησαν οἱ περὶ τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ ὑποτιθέμενοι ὑπό τινων ὀρθολογιστῶν θρῦλοι καὶ ἐπέτυχον νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν εὐαγγελικὴν ἱστορίαν ὡς παραποίησις αὐτῆς. Αὐτὸς ὁ H. J. Holtzmann(21), ὁ χρηματίσας ἀρχηγὸς τῶν ὀπαδῶν τῆς ἐλευθέρας σκέψεως ἐν τῷ δουκάτῳ τῆς Βάδης, ὁμολογεῖ, ὅτι «ἵνα κυκλοφορήσωσι καὶ γίνωσι δεκταὶ γενικῶς τοιαῦται ἀφηγήσεις, θὰ ἔπρεπεν, ἐὰν ὄντως αὗται ἦσαν ἐπινοήσεις, νὰ διαρρεύσουν τόσαι δεκάδες ἐτῶν, ὅσα διέρρευσαν ἔτη μεταξὺ τῆς ζωῆς τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῆς συγγραφῆς τῶν Εὐαγγελίων». Κατ' αὐτὸν δὲ οἱ συνοπτικοὶ συνεγράφησαν μεταξὺ τοῦ 70 καὶ 100 μ. Χ.

---

(17) Ἐν Vie de Jésus τοῦ 1876 καὶ ἐν Les Evangiles τοῦ 1877.

(18) Die Chronologie der altchristlichen Litteratur ibis Eusebius τόμ. I σελ. 239.

(19) Neue Untersuchungen zur Apostelgeschichte und zur Abfassungszeit der synoptischen Evangelien, Leipzig 1911. Beiträge zur Einleitung in das N. Testament IV, Heft σελ. 86-93.

(20) Πρβλ. ὄρθρον «Τὰ παπύρινα εὑρήματα καὶ ἡ Κ. Δ.» ἐν φύλλῳ τῆς Ἐκκλησίας τῆς 9 Μαΐου 1936 σελ. 145-146.

(21) Die synoptischen Evangelien σελ. 504.

15. Ἐξ ἑτέρου ἔχομεν ἐν τοῖς κατὰ τὸν δεύτερον καὶ τρίτον αἰῶνα συγγραφεῖσιν ἀποκρύφοις εὐαγγελίοις τὴν εἰκόνα τοῦ Ἰησοῦ, ὅπως ὁ θρῦλος ἐδημιούργησεν αὐτὴν κατὰ τὴν φαντασίαν Χριστιανῶν εὐσεβῶν, οἵτινες εἶχον ἤδη γνωρίσει τὰ γνήσια Εὐαγγέλια καὶ οἱ ὁποῖοι ἀπεπειράθησαν νὰ συμπληρώσωσι κατὰ τὰς ἰδίας ἐπινοήσεις τὰ κενά, ἅτινα ταῦτα παρουσιάζουσιν. Ὁμιλοῦσι ταῦτα κυρίως περὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας τοῦ Ἰησοῦ παρουσιάζοντα οἰκτρὰν γελοιογραφίαν τῆς εἰκόνος τοῦ Ἰησοῦ καὶ μαρτυροῦντα, ὁπόσον γελοῖα θὰ ἔπρεπε νὰ εἶναι τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλιά μας, ἐὰν ἦσαν δημιουργία τῆς ἐπινοήσεως καὶ τοῦ μύθου, ἀφοῦ ἐγράφησαν ταῦτα τοὐλάχιστον ἑκατὸν ἔτη προγενέστερον καὶ ἄνευ προτύπου τινὸς τιθεμένου ὑπ' ὄψιν τῶν συγγραφέων των. Ἡ εἰκὼν αὕτη τοῦ θρύλου καὶ τῆς φαντασίας εἶναι ἐντελῶς ξένη καὶ ἀνατρεπτικὴ τῆς ἐν τοῖς γνησίοις Εὐαγγελίοις εἰκόνος τοῦ Ἰησοῦ, ὅστις καὶ εἰς τὰς ὑπερφυσικὰς ἐκδηλώσεις του καὶ εἰς τὰς ἀνθρωπίνας ἐνεργείας του καὶ εἰς τοὺς λόγους αὐτοῦ καὶ εἰς πάντα ἐν γένει τὰ χαρακτηριστικά του παρουσιάζεται πανταχοῦ μεμετρημένος, μέγας καὶ θεοπρεπὴς καὶ ἐμφανίζεται ὡς μορφὴ μοναδικὴ ὄντως καὶ πρωτότυπος. Ἡ ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις εἰκὼν τοῦ Ἰησοῦ δὲν εἶναι ἁπλῶς ὑπέροχος, ἀλλὰ τοῦτ' αὐτὸ πρωτότυπος, ὑπερβαίνουσα τὴν ἀνθρωπίνην σύλληψιν καὶ ἐπινόησιν μέχρι σημείου, ὥστε νὰ γεννᾶται ἡ ἀπορία, πῶς ἐν μέσῳ τοιαύτης παρακμῆς καὶ καταπτώσεως, τὴν ὁποίαν παρουσίαζε τότε ὁ σύγχρονος Ἰσραήλ, κατέστη δυνατὸν νὰ συλληφθῇ καὶ ἐπινοηθῇ, ἐὰν ὄντως ἐπενοήθη, ἡ θεία μορφὴ τοῦ Σωτῆρος. «Θὰ ἦτο, λέγει ὁ Ρουσσώ(22), περισσότερον ἀκατανόητον τὸ νὰ συμφωνήσωσι πολλοὶ ἄνθρωποι διὰ νὰ κατασκευάσωσι τὰ Εὐαγγέλια, παρὰ τὸ νὰ ὑπῆρξε πραγματικῶς εἷς, ὅστις νὰ παρέσχε διὰ τοῦ βίου του τὸ ἀντικείμενον τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων τούτων. Τὸ Εὐαγγέλιον ἔχει χαρακτῆρας ἀληθείας τόσον μεγάλους καὶ τόσον ἐμφανεῖς καὶ τόσον ἀμιμήτους, ὥστε ὁ ἐπινοητὴς αὐτῶν θὰ ἐξέπληττε περισσότερον ἀπὸ τὸν ἥρωα, ὅστις ἐπετέλεσε τὰ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ ἱστορούμενα». Τέλος τὸ ὑπερφυσικὸν στοιχεῖον τῆς εὐαγγελικῆς ἀφηγήσεως, ἀπὸ τοῦ ὁποίου οἱ ὀρθολογισταὶ ἀποπειπειρῶνται νὰ ἐκκαθάρωσι τὴν εὐαγγελικὴν ἱστορίαν, δὲν ἀποτελεῖ ἁπλῆν διακόσμησιν αὐτῆς, ἀλλὰ συνυφαίνεται μετ' αὐτῆς ἀναποστάστως, εἰς τρόπον ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ Harnack(23) ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι «δὲν δυνάμεθα νὰ ἀπορρίψωμεν συνολικῶς ὡς παραλίθησιν τὸ ὅτι διὰ τοῦ Ἰησοῦ οἱ τυφλοὶ εἶδον καὶ οἱ κωφοὶ ἤκουσαν» δεχόμενος, ὅτι αἱ περὶ θεραπειῶν εὐαγγελικαὶ ἀφηγήσεις ἔχουσι καὶ βάσιν ἱστορικήν. Ὀρθῶς δὲ παρατηρεῖ καὶ ὁ Ebrard(24),

---

(22) Émile IV.

(23) What is Christianity? Ἀγγλ. μετάφρ. London 1901 σελ. 28.

(24) Παρὰ F. Godet, Les miracles de Jésus Christ σελ. 14.

ὅτι ἐὰν ἤθελέ τις συναπορρίψει μετὰ τῶν θαυμάτων καὶ τὰ ἄλλα τμήματα τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας, τὰ ἀναποσπάστως συνυφασμένα καὶ συνδεδεμένα μετ' αὐτῶν, ὁλόκληρος πλέον αὕτη θὰ περιελαμβάνετο εἰς μίαν καὶ μόνην γραμμήν, τὴν γραμμήν: «Τῷ καιρῷ ἐκεῖνο ἐγένετο... μηδὲν γενέσθαι». Ἀποτελεῖ διὰ τοῦτο αὐθαιρεσίαν προφανῆ νὰ συνθέτωμεν τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰησοῦ κατὰ τὰς κατὰ τοῦ ὑπερφυσικοῦ στοιχείου φιλοσοφικὰς προκαταλήψεις ἀπορρίπτοντες μὲν ἄλλα ἐκ τῆς μαρτυρίας τῶν εὐαγγελιστῶν, δεχόμενοι δὲ μόνον τὰ συμφωνοῦντα καὶ μὴ ἀντιτιθέμενα εἰς τὰς προκαταλήψεις ταύτας. Οἱ εὐαγγελισταὶ οἱ ἐξ ἴσου μαρτυροῦντες περὶ πάντων τούτων ἢ εἶναι ἀξιόπιστοι καὶ δέον νὰ δεχθῶμεν ἐν συνόλῳ τὴν μαρτυρίαν αὐτῶν ἢ εἶναι ἀναξιόπιστοι κατὰ τὴν μαρτυρίαν αὐτῶν περὶ τοῦ ὑπερφυσικοῦ στοιχείου, ὅπερ ἀποτελεῖ τὸ μέγιστον μέρος τῆς μαρτυρίας των καὶ δέον ἡ μαρτυρία αὐτῶν ν' ἀπορριφθῇ ἐξ ὁλοκλήρου. Οὕτω ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται ὅτι ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μαρτυρίας τῶν τεσσάρων Εὐαγγελίων δύναται νὰ συγγραφῇ, πᾶσα δὲ παρέκκλισις ἐκ τῆς μαρτυρίας ταύτης ἀσφαλῶς θὰ ὁδηγήσῃ εἰς παραποίησιν τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας. Ἐκ τῶν ὀρθολογιστικῶν συγγραφῶν μετεφράσθη καὶ παρ' ἡμῖν ἐπανειλημμένως ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ ὑπὸ τοῦ Ρενάν. Ἐπὶ τῇ βάσει δὲ τῶν Εὐαγγελίων, ἔχουσι συνταχθῇ ὁ Ἰησοῦς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον ὑπὸ τοῦ Γρηγ. Παπαμιχαήλ, καὶ Ἰησοῦς ὁ ἀπὸ Ναζαρὲτ ὑφ' ἡμῶν.

16. Τῆς Βιβλικῆς Ἱστορίας ἔσχατον τμῆμα τυγχάνει ἡ ἐκ τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων ἐν συνδυασμῷ πρὸς τοὺς ἐκ τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου ὑπαινιγμοὺς συναγομένης Ἱστορίας. Βεβαίως ἐν ταῖς Πράξεσι δὲν ἱστοροῦνται τὰ ἔργα καὶ ἡ δρᾶσις πάντων τῶν Ἀποστόλων, ἀλλὰ μόνον τμήματά τινα ἐκ τῆς δράσεως τοῦ Πέτρου, Ἰακώβου, Ἰωάννου καὶ τοῦ μετὰ τὴν Ἀνάληψιν καὶ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον τοῦ Στεφάνου ἐπιστραφέντος Σαύλου, τοῦ καὶ Παύλου. Κυρίως ἐν ταῖς Πράξεσιν ἱστορεῖται ἡ θεμελίωσις τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ ἐξάπλωσις αὐτῆς ἀνὰ σύμπαντα τὸν τότε γνωστὸν κόσμον καὶ ἐμφανίζεται τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ θριαμβευτικῇ πορείᾳ αὐτοῦ ἀπὸ τῶν Ἱεροσολύμων, ὅπου μετὰ τὴν Ἀνάληψιν τὸ πρῶτον ἐκηρύχθη ὑπὸ τῶν ἀποστόλων μέχρι τῆς πρωτευούσης τοῦ τότε κόσμου τῆς Ρώμης, ὅπου ἐκομίσθη διὰ τοῦ δεσμίου καὶ πρὸ τοῦ Καίσαρος ἀχθέντος πρὸς ἀπολογίαν Παύλου. Περιγράφουσα δὲ ἡ Βιβλικὴ ἱστορία εἰς τὸ τελευταῖον αὐτῆς μέρος τοῦτο τὴν πρὸς ἐξάπλωσιν τῆς Ἐκκλησίας δρᾶσιν τῶν κυριωτέρων ἀποστόλων εἰσέρχεται εἰς αὐτὰ τὰ ὅρια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἀπὸ τῆς ὁποίας ἀναμφιβόλως δὲν δύναται ν' ἀποκλεισθῇ ἡ ἱστορία τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς. Πάντως ὅμως ἐν τῇ Βιβλικῇ ἱστορίᾳ σπουδάζεται ἡ ἀποστολικὴ αὕτη δρᾶσις εἰδικώτερον καὶ ἐκτίθενται τὰ κατ' αὐτὴν πλατύτερον ἢ ὅσον τοῦτο καθίσταται κα-

τορθωτὸν ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ. Οὕτω κλείεται ἡ Βιβλικὴ ἱστορία περιλαμβάνουσα τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἰσραὴλ ὡς προπαρασκευὴν τῆς ἐν Χριστῷ τελείας καὶ ἀπολύτου ἀποκαλύψεως καὶ ὡς συμπλήρωσιν καὶ τελείωσιν τῆς ἱστορίας ταύτης τοῦ Βίου τοῦ Ἰησοῦ καὶ τὴν τῶν Ἀποστόλων ἱστορίαν.

7. *Εἰσαγωγικὴ ἢ Εἰσαγωγὴ εἰς τὰς Ἁγίας Γραφάς.*

1. Εἰσαγωγικὴ (=ἐπιστήμη τῆς εἰσαγωγῆς) ἢ Κανονικὴ (=ἐπιστήμη τοῦ Κανόνος) ἢ εἰσαγωγὴ εἰς τὰς Ἁγίας Γραφὰς ἢ Βιβλικὴ Γραμματολογία ἢ Κριτικὴ ἱστορία τῶν Ἁγίων Γραφῶν κατὰ τὴν πλατυτέραν αὐτῆς ἔκδοχὴν σημαίνει τὴν ἐπιστήμην τὴν περιλαμβάνουσαν τὰς πρὸς κατανόησιν τῶν Ἁγίων Γραφῶν γνώσεις. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἡ Εἰσαγωγικὴ θὰ πρέπῃ νὰ παριλαμβάνῃ καὶ γνώσεις, αἵτινες ἀπετέλεσαν ἄλλα βοηθητικὰ μαθήματα τοῦ ἐξηγητικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας, ἤτοι τὴν Ἱερὰν γλωσσολογίαν, τὴν Ἱερὰν Γεωγραφίαν, τὴν Ἱερὰν ἀρχαιολογίαν, τὴν ἱερὰν Κριτικήν, τὴν Ἱερὰν Ἱστορίαν κλπ. Ἀλλ' ἡ εὐρεῖα αὕτη ἔκδοχὴ τοῦ μαθήματος τῆς εἰσαγωγῆς μετὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν μνημονευθέντων μαθημάτων δὲν δύναται πλέον νὰ τύχῃ ἀποδοχῆς, ὡς ἐκ τούτου δὲ ὀλίγους ἐν παλαιοτέροις χρόνοις εὑροῦσα θιασώτας, ὑποκατεστάθη ὑπὸ στενωτέρας τινὸς καὶ εἰδικωτέρας ἐκδοχῆς. Κατὰ τὴν εἰδικωτέραν δὲ ταύτην ἔννοιαν τοῦ ὅρου ἡ Εἰσαγωγὴ ἢ Εἰσαγωγικὴ ἔχει ὡς ὑποκείμενον τὴν ἐπιστημονικὴν ἐξέτασιν τῶν γραμματολογικῶν προβλημάτων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅσα σχετίζονται πρὸς τὴν γένεσιν, τὸ περιεχόμενον, τὴν εἰς δύο κανόνας συγκρότησιν καὶ τὴν μέχρις ἡμῶν διαφύλαξιν τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, εἴτε ὡς σύνολον λαμβανομένης εἴτε ἐν τοῖς μέρεσιν αὐτῆς ἤτοι τοῖς καθ' ἕκαστον βιβλίοις.

2. Κατὰ ταῦτα ἡ Εἰσαγωγὴ ἀσχολεῖται περὶ μόνα τὰ βιβλία, τὰ περιληφθέντα εἰς τὸν κανόνα τῆς Π. Διαθήκης ἐξ ἑνὸς καὶ εἰς τὸν κανόνα τῆς Κ. Διαθήκης ἐξ ἑτέρου, οὐχὶ δὲ περὶ πάντα τὰ βιβλία τὰ προελθόντα ἐξ ἰουδαϊκῆς γραφίδος, οἷα τὰ προϊόντα τῆς προχριστιανικῆς ἰουδαϊκῆς γραμματείας καὶ τὰ ἀπόκρυφα συγγράμματα τῆς χριστιανικῆς ἐποχῆς, ὡς αἱ ᾠδαὶ τοῦ Σολομῶντος, ἡ Διαθήκη τῶν δώδεκα πατριαρχῶν, τὸ βιβλίον τοῦ Ἐνώχ, τὸ Ἀπόκρυφα εὐαγγέλια, αἱ Ἀπόκρυφοι πράξεις τῶν Ἀποστόλων κλπ. Ταῦτα ἀποτελοῦσιν ὑποκείμενον τῆς καθόλου ἰουδαϊκῆς ἢ χριστιανικῆς Γραμματείας. Καὶ ἡ χριστιανικὴ Γραμματολογία ἢ Πατρολογία ποιεῖται λόγον περὶ τῶν κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνας ἀποκρύφων βιβλίων, τῶν εἰς Πράξεις τοῦ Κυρίου ἢ τῶν Ἀποστόλων ἀναφερομένων, ἀποκλεισθέντων δὲ τοῦ κανόνος τῆς Κ. Δ., ἡ δὲ καθόλου Ἰουδαϊκὴ γραμματολογία ὁμιλεῖ οὐ μόνον περὶ τῶν κανονικῶν συγγραφῶν τῆς Π. Δ. ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν ἄλλων προϊόν-

των τοῦ Ἰουδαϊκοῦ συγγραφικοῦ καλάμου, καθὼς καὶ περὶ τῆς λεγομένης ἀποκαλυπτικῆς γραμματείας, τῆς ὀλίγον πρὸ ἢ καὶ μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ Κυρίου ὑπὸ Ἰουδαίων συγγραφέων ἀποτελεσθείσης.

3. Πρόδηλον ὡσαύτως, ὅτι ἡ Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν διαιρεῖται φυσικῶς εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Π. Δ. καὶ τὴν Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν Κ. Δ. Ἑκατέρα πάλιν τούτων διαιρεῖται εἰς δύο μέρη, ἤτοι εἰς Εἰδικὸν μέρος ἐξετάζον ἓν ἕκαστον τῶν βιβλίων τοῦ κανόνος κεχωρισμένως καὶ εἰς Γενικὸν μέρος ἀσχολούμενον περὶ ἑκάτερον τῶν κανόνων ὡς σύνολον λαμβανόμενον. Καὶ εἰς τὸ εἰδικὸν μὲν μέρος ἐξετάζεται ἡ γένεσις, ἡ γνησιότης καὶ ἡ ἀκεραιότης ἑνὸς ἑκάστου βιβλίου, καθοριζομένου τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ, τῆς χρονολογίας τῆς συγγραφῆς, τοῦ περιεχομένου ἢ τῆς ὑποθέσεως ἑνὸς ἑκάστου βιβλίου, τῆς ἀφορμῆς καὶ τοῦ σκοποῦ, δι' ὃν καὶ ἐξ ἧς συνεγράφη, τοῦ τόπου τῆς συγγραφῆς, τοῦ εἴδους καὶ τοῦ ἰδιάζοντος χαρακτῆρος τοῦ βιβλίου, καὶ ἐὰν τοῦτο διετηρήθη ἀκέραιον καὶ ὑφ' ἣν μορφὴν ἐξῆλθεν ἐκ τῆς γραφίδος τοῦ συγγραφέως αὐτοῦ. Τὸ δὲ γενικὸν μέρος διαλαμβάνει περὶ τῆς ὅλης συλλογῆς τῶν ἱερῶν βιβλίων, ἤτοι πῶς καὶ ὑπὸ ποίας περιστάσεις συνεστήθησαν οἱ δύο Κανόνες καὶ διὰ τίνων τρόπων καὶ μέσων διετηρήθησαν τὰ ἱερὰ κείμενα διὰ μέσου τῶν αἰώνων μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, πρῶτον μὲν διὰ τῶν χειρογράφων ἢ κωδίκων, διὰ τῶν κατὰ καιροὺς γενομένων μεταφράσεων καὶ παραφράσεων καὶ ἑρμηνειῶν, εἶτα δὲ καὶ διὰ τοῦ τύπου. Ἐπειδὴ ὅμως τὰ περὶ Κωδίκων καὶ τὰ περὶ ἑρμηνειῶν περιλαμβάνονται καὶ εἰς τὴν Ἱερὰν Κριτικήν, Ἱερὰν Ἑρμηνευτικὴν καὶ Ἐξηγητικήν, διὰ τοῦτο ἡ Εἰσαγωγὴ ὡς φέρουσα ἱστορικὸν χαρακτῆρα περιλαμβάνει κυρίως ὅ,τι καὶ ἐν τῇ διαδόσει καὶ χρησιμοποιήσει τῶν ἱερῶν κειμένων προέχει ὡς ἱστορικόν.

4. Ὡς πρὸς τὴν πρόταξιν τοῦ Εἰδικοῦ ἢ τοῦ Γενικοῦ μέρους θὰ εἴχομεν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι περισσότερον δυσεπίλυτα τυγχάνουσι τὰ προβλήματα τοῦ Εἰδικοῦ μέρους. Ἐπὶ πλέον δὲ ἱστορικῶς προηγήθη τῆς εἰς Κανόνας συλλογῆς τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἡ συγγραφὴ ἑνὸς ἑκάστου τῶν βιβλίων τούτων κατ' ἰδίαν. Ἐντεῦθεν πολλοὶ προτιμῶσιν οὐχὶ ἄνευ λόγου τὴν πρόταξιν τοῦ Εἰδικοῦ μέρους, μεθ' ἣν διαπραγματεύονται τὰ περιλαμβανόμενα εἰς τὸ Γενικὸν μέρος. Ἀλλὰ καὶ οἱ προτάσσοντες τὸ Γενικὸν μέρος τοῦ Εἰδικοῦ ἔχουσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν, ὅτι πρέπει πρῶτον νὰ γνωρίσωμεν τὴν συλλογὴν ὅλην τῶν βιβλίων ἵνα προβῶμεν εἶτα εἰς τὴν ἐξέτασιν ἑνὸς ἑκάστου τῶν βιβλίων, τῶν ἀποτελεσάντων τοὺς κανόνας. Ἡ πρόταξις κατὰ ταῦτα τοῦ Εἰδικοῦ μέρους ἔχει βάσιν ἱστορικήν, ἐνῶ ἡ πρόταξις τοῦ Γενικοῦ ἔχει βάσιν λογικήν. Κατὰ ταῦτα προτιμῶντες τὴν ἱστορικὴν βάσιν ἔχομεν τὴν ἐξῆς διαίρεσιν καὶ διάταξιν τοῦ ὅλου μαθήματος.

Α'.

Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην.

Μέρος Εἰδικόν.

Γένεσις καὶ σύστασις τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης.

Μέρος Γενικόν.

Συλλογὴ καὶ Κανὼν τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης.

Διατήρησις καὶ διάδοσις τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης.

Β'.

Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Καινὴν Διαθήκην.

Μέρος Εἰδικόν.

Γένεσις καὶ σύστασις τῶν ἐπὶ μέρους βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης.

Μέρος Γενικόν.

Συλλογὴ καὶ Κανὼν τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης.

Διατήρησις καὶ διάδοσις τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης.

5. Ἡ μέθοδος, ἣν δέον νὰ χρησιμοποιῶμεν ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ, εἶναι ἀνάλογος πρὸς τὸν ἱστορικὸν χαρακτῆρα αὐτῆς. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ἡ Εἰσαγωγὴ ἔχει καθαρῶς ἱστορικὸν χαρακτῆρα, διότι τόσον τὰ κατὰ τὴν γένεσιν ἑκάστου τῶν βιβλίων, ὅσον καὶ τὰ κατὰ τὴν συγκρότησιν καὶ διατήρησιν καὶ διάδοσιν τοῦ Κανόνος τῆς Ἁγίας Γραφῆς προβλήματα, εἶναι κυρίως ἱστορικὰ προβλήματα, ἄρα καὶ ἡ μέθοδος ἡ ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ χρησιμοποιουμένη ἀναγκαίως θὰ εἶναι ἱστορικὴ καὶ κριτική. Βασίζεται δηλαδὴ ἡ Εἰσαγωγὴ πρωτίστως μὲν ἐπ' αὐτῶν τῶν βιβλικῶν κειμένων ἔπειτα δὲ καὶ ἐπὶ τῶν οἱωνδήποτε σχετικῶν μαρτυριῶν καὶ παραδόσεων. Καὶ τὰ μὲν βιβλικὰ κείμενα θὰ ἐξετάζῃ διὰ τῆς λεγομένης φιλολογικῆς κριτικῆς, προσπαθοῦσα διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἐσωτερικῶν ἐνδείξεων τοῦ ὕφους, τῆς ἀκολουθίας τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐν γένει ἑνότητος τοῦ ὅλου βιβλίου, νὰ καταλήξῃ εἰς συμπεράσματα, περὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ βιβλίου, περὶ τοῦ ἂν τοῦτο ἀνάγεται ὄντως εἰς τὴν ἐποχήν, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ παράδοσις ἀναβιβάζει αὐτό, περὶ τοῦ ἂν τὸ ἱστορικὸν περιεχόμενον αὐτοῦ εἶναι ἀξιόπιστον, περὶ τοῦ ἂν αἱ ἐν αὐτῷ ἰδέαι ἀνάγονται εἰς προγενεστέραν ἢ μεταγενεστέραν ἐποχήν, εἰς ἣν ὑπὸ τῆς παραδόσεως τοποθετεῖται τὸ βιβλίον, περὶ τοῦ ἂν ἐξῆλθεν ἐκ μιᾶς ἢ πλειόνων συγγραφικῶν γραφίδων, περὶ τοῦ ἂν ὑπάρχωσιν ἐν αὐτῷ τῷ κειμένῳ χρονολογικαὶ ἢ ἄλλαι ἐνδείξεις πείθουσαι περὶ τοῦ συγγραφέως, περὶ τοῦ χρόνου καὶ τοῦ τόπου τῆς συγγραφῆς, περὶ τῆς ἀφορμῆς καὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ συγγράμματος κλπ. Τὰς δὲ περὶ τῶν βιβλίων τούτων παραδόσεις καὶ μαρτυρίας, εἴτε βιβλικαὶ εἶναι αὗται καὶ ἀναφέρονται εἰς ἄλλα βιβλία τῆς Γραφῆς, εἴτε ἐξωβιβλικαὶ καὶ ἐκ θύραθεν πηγῶν προερχόμεναι, θὰ ἐξετάζῃ ἡ Εἰσαγωγὴ διὰ τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς βασανίζουσα αὐτὰς ἀπροκαταλήπτως καὶ ἀντικειμενικῶς καὶ ἐλέγχουσα τὴν ἀξίαν αὐτῶν.

6. Ἐννοεῖται, ὅτι ὅσα παρετηρήσαμεν περὶ τῆς Ἱερᾶς Κριτικῆς προκειμένου, ἰσχύουσιν ἐξ ὁλοκλήρου καὶ περὶ τῆς χρήσεως τῆς φι-

λολογικῆς κριτικῆς καὶ τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ. Δὲν πρέπει δηλαδὴ νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῶν μεθόδων τούτων δέον νὰ προχωρῇ ἡ Ὀρθόδοξος Εἰσαγωγὴ μετὰ πολλῆς περισκέψεως καὶ οὐχὶ μετ' ἀπεριορίστου ἐλευθερίας, ὡς ἀξιοῦσιν οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἐλευθέρας καὶ ὀρθολογιστικῆς ἐρεύνης. Δὲν δύναται δηλαδὴ ἡ Ὀρθόδοξος Εἰσαγωγὴ οὔτε τῆς προϋποθέσεως, ὅτι ἐξετάζει βιβλία θεόπνευστα καὶ κανόνα ὑπὸ τὴν καθοδηγίαν τοῦ Πνεύματος ὑπὸ τῆς στῦλον καὶ ἑδραίωμα τῆς ἀληθείας ἀποτελούσης Ἐκκλησίας καταρτισθέντα ν' ἀπαλλαγῇ, οὔτε νὰ παραγνωρίζῃ τὸ ἐπισφαλὲς τῶν κρίσεων τῆς πεπερασμένης ἀνθρωπίνης διανοίας καὶ τὴν ἀτέλειαν τῶν ἐν λόγῳ μεθόδων. Αἱ ὑπερβολαὶ εἰς τὰς ὁποίας κατήντησεν ἐν προκειμένῳ ἡ ὀρθολογιστικὴ καὶ ἄκρα ἀρνητικὴ κριτικὴ πείθουσι περὶ τούτου. Οὕτως ὁ Wellhausen ἐξ ἐξελικτικῶν προκαταλήψεων κατατρυχόμενος καὶ μὴ δεχόμενος, ὅτι ὁ Ἰσραὴλ εἶχετο ἐξ ἀρχῆς τοῦ μονοθεϊσμοῦ, κατήντησε βάσει τῆς χρήσεως τῆς φιλολογικῆς μεθόδου νὰ ὑποστηρίξῃ, ὅτι ἡ Πεντάτευχος, ὑφ' ἣν μορφὴν ἔχομεν αὐτὴν σήμερον, εἶναι ἔργον τῆς μεταιχμαλωσιακῆς ἐποχῆς καὶ βιβλίον μεταγενέστερον τῶν προφητῶν, οἵτινες προηγήθησαν τοῦ νόμου καὶ προπαρεσκεύασαν αὐτόν, ἡ δ' ἐν αὐτῇ καὶ τοῖς λοιποῖς ἱστορικοῖς βιβλίοις τῆς Π. Δ. ἐμφανιζομένη εἰκὼν τῆς ἱστορικῆς τοῦ Ἰσραὴλ ἐξελίξεως δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἐξιδανίκευσιν τῆς πραγματικότητος ταύτης συμφώνως πρὸς τὴν μεταγενεστέραν θρησκευτικὴν ἐξέλιξιν τοῦ Ἰσραὴλ πλασθεῖσαν. Ὁ δὲ Baur βασισθεὶς ἐπὶ τῶν ψευδοκλημεντίων ὁμιλιῶν, συγγραφῆς νόθου, διέκρινεν εἰς τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. ἴχνη μαρτυροῦντα ἀνταγωνισμὸν ἐν τῇ ἀποστολικῇ Ἐκκλησίᾳ μεταξὺ δύο μερίδων ἢ κομμάτων, τῆς μιᾶς μὲν προσκεκολλημένης εἰς τὸν Πέτρον (κόμμα τοῦ Πέτρου), τῆς ἑτέρας δ' ἀποτελούσης τὸ κόμμα τοῦ Παύλου. Ἐκ τῆς προϋποθέσεως ταύτης ὁρμώμενος ὁ Baur βάσει τῆς φιλολογικῆς μεθόδου ἐχαρακτήρισε τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. ὡς συγγραφὰς τάσεως ἢ κομμάτων καὶ ὡς παλαιότερα μὲν ἐθεώρει ἐκεῖνα, ἅτινα περιέγραφον τὴν σύγκρουσιν τῶν δύο κομμάτων, μεταγενέστερα δὲ ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὁποῖα διεκρίνοντο προσπάθειαι συμβιβασμοῦ καὶ συμφιλιώσεως. Οὕτως ὡς σύγχρονα τῶν Ἀποστόλων ἐθεώρει μόνον πέντε βιβλία ἤτοι τὴν Ἀποκάλυψιν συγγραφεῖσαν ὑπὲρ τοῦ κόμματος τοῦ Πέτρου, τὰς τέσσαρας δὲ μεγάλας ἐπιστολάς, τὴν πρὸς Ρωμαίους, Γαλάτας καὶ τὰς δύο πρὸς Κορινθίους συγγραφείσας πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ κόμματος τοῦ Παύλου. Πάντα τἄλλα βιβλία τῆς Κ. Δ. ἐθεώρει ὡς ἔργα τοῦ Β' αἰῶνος τοποθετῶν τὴν μὲν συγγραφὴν τοῦ κατὰ Ἰωάννην περὶ τὰ τέλη τοῦ Β' αἰῶνος, τὴν δὲ συγγραφὴν τοῦ κατὰ Ματθαῖον περὶ τὸ 130 μ. Χ., ὀλίγον δὲ προγενέστερον τούτου τὸ κατὰ Λουκᾶν, καὶ προγενέστερον τῶν συνοπτικῶν τὰς Πράξεις. Ἡ ἐγκατάλειψις τῶν θεωριῶν τούτων τοῦ Baur ἐν πολλοῖς καὶ ὑπ' αὐτῶν

τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, ἐξ ὁλοκλήρου δὲ ὑπὸ τῶν νεωτέρων ὀρθολογιστῶν, πείθει περὶ τοῦ παραβόλου ταύτης.

7. Εἰσαγωγὰς εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν ὁλόκληρον συνέγραψαν παρ' ἡμῖν ὁ ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Σχολῇ διατελέσας καθηγητὴς Κ. Κοντογόνης († 1878) καὶ ὁ καθηγητὴς τῆς ἐν Χάλκῃ Σχολῆς Βασίλειος Ἀντωνιάδης († 1932). Εἰσαγωγὴν δὲ εἰς τὴν Π. Δ. ὁ καθηγητὴς Π. Μπρατσιώτης, καὶ Σπ. Παπαγεωργίου († 1918), ἀξιολογώτατον δὲ τυγχάνει καὶ τὸ περὶ Ο' ἑρμηνευτῶν σύγγραμμα τοῦ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων († 1857), εἰς δὲ τὴν Κ. Δ. ἀξιολογώτατον σύγγραμμα κατέλιπεν ὁ τῆς καθ' ἡμᾶς Σχολῆς καθηγητὴς Ν. Δαμαλᾶς († 1892) τελευταίως δὲ ἐδημοσίευσε πλῆρες σύγγραμμα καὶ ὁ καθηγητὴς Β. Ἰωαννίδης, εἰς τὰ συγγράμματα δὲ τοῦ Π. Μπρατσιώτου, Β. Ἀντωνιάδου καὶ Ν. Δαμαλᾶ δύναταί τις νὰ εὕρῃ καὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Εἰσαγωγῆς καθὼς καὶ τὰ κατὰ τὴν πρώτην χρησιμοποίησιν τοῦ ὅρου τούτου ὑπὸ τῶν Ἀδριανοῦ († 449) καὶ Κασσιοδώρου († 570).

8. Βιβλικὴ Θεολογία.

1. Εἰς τὸ μεταίχμιον τοῦ Ἐξηγητικοῦ καὶ τοῦ Ἱστορικοῦ κλάδου εὕρηται τὸ μάθημα τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας. Ὅπως ἡ ἱερὰ Ἑρμηνευτικὴ καὶ πάντα τὰ μαθήματα τοῦ ἐξηγητικοῦ κλάδου ἀποτελοῦσι βοηθητικὰ μαθήματα τοῦ ἐξηγητικοῦ κλάδου, διευκολύνοντα τὸν ἑρμηνευτὴν πρὸς ἐπιτυχῆ διεξαγωγὴν τοῦ ἔργου τῆς Ἐξηγήσεως ἢ Ἑρμηνείας, τὴν ὁποίαν διεπραγματεύθημεν μὲν εὐθὺς μετὰ τὸ μάθημα τῆς Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς, ὡς στενῶς συνδεδεμένην μετ' αὐτῆς, κανονικῶς ὅμως ἡ διαπραγμάτευσις αὐτῆς δέον νὰ ἕπεται τῶν λοιπῶν πρὸς αὐτὴν ἀγόντων βοηθητικῶν μαθημάτων, οὕτω καὶ ἡ Ἐξήγησις ἢ Ἑρμηνεία ἀποτελεῖ μάθημα βοηθητικὸν ἐν σχέσει πρὸς τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τῆς σπουδῆς, τὸ σημαινόμενον διὰ τῆς ὀνομασίας Βιβλικὴ Θεολογία. Τοῦτο δέ, διότι ἡ Βιβλικὴ Θεολογία βασίζεται ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῆς Ἐξηγήσεως. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ σχηματίσῃ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς ἐκ τῶν Ἁγίων Γραφῶν, παρίσταται ἀνάγκη ὁ περὶ ταύτην ἀσχολούμενος νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ κατανοῇ τὰς Γραφὰς κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην αὐτῶν ἔννοιαν, πρὸς τοῦτο δὲ δέον νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψει τὰ ἀκριβῆ πορίσματα, εἰς ἃ διὰ τῆς ἐρεύνης αὐτῆς κατέληξεν ἡ Ἐξήγησις ἐπὶ πάντων τῶν βιβλίων τῆς τε Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἐντεῦθεν ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἐπιτάσσεται πάντων τῶν μαθημάτων τοῦ ἐξηγητικοῦ κλάδου. Ἀλλ' ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἐξ ἄλλου προτιθεμένη νὰ παρουσιάσῃ τὴν περὶ Θεοῦ καὶ τῶν θείων ἐν γένει διδασκαλίαν τῶν Γραφῶν κατὰ τὴν χρονολογουμένην σειρὰν τῶν βιβλίων αὐτῆς καὶ κατὰ τὴν διὰ μέσου τῶν αἰώνων πρόοδον τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἀνήκει κατὰ τοῦτο καὶ εἰς τὸν ἱστορικὸν τῆς Θεολογίας κλάδον. Διακρινομένη τῆς Δογματικῆς κατὰ τὸ ὅτι οὔτε

περὶ τὴν ἀνάπτυξιν, ἣν προσέλαβον αἱ διάφοροι διδασκαλίαι τῆς Γραφῆς ὑπὸ τὴν θεολογικὴν ἐπεξεργασίαν, ἥτις κατέληξεν εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν Δογμάτων, ἀσχολεῖται, οὔτε ἐπεξεργάζεται τὰς διδασκαλίας τῆς Γραφῆς εἰς ἐνιαῖον σύστημα ὡς ἡ Δογματική, ἐνδιαφέρεται νὰ ἐκθέσῃ κατὰ καθαρῶς ἱστορικὸν τρόπον τὴν ὅλην διδασκαλίαν ἑνὸς ἑκάστου τῶν ἱερῶν συγγραφέων, λαμβάνουσα σοβαρῶς ὑπ' ὄψει καὶ παρουσιάζουσα ὡς ἔνεστιν ἀκριβῶς τὴν ποικιλίαν τῶν κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους παραλλασσόντων πως τρόπων τῆς ἐν τῇ Π. καὶ τῇ Κ. Διαθήκῃ θρησκευτικῆς διδασκαλίας. Ὅ,τι ἡ Πατρολογία ἐπιδιώκει ἐν σχέσει πρὸς τὴν γραμματείαν τῆς Ἐκκλησίας, ὅταν ἐκθέτῃ τὰς διδασκαλίας ἑνὸς ἑκάστου τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, τοῦτο ἐπιδιώκει καὶ ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἐν σχέσει πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῶν ἱερῶν συγγραφέων, κατὰ τοῦτο διαφέρουσα τῆς Πατρολογίας, ὅτι δὲν ἀσχολεῖται ποσῶς οὔτε περὶ τὸν βίον τῶν ἱερῶν συγγραφέων, οὔτε περὶ τὴν γνησιότητα καὶ τὰ ἄλλα σχετιζόμενα πρὸς τὰς συγγραφὰς αὐτῶν προβλήματα, καθ' ὅσον περὶ ταῦτα ἔχει ἤδη ἐνδιατρίψει ἡ Εἰσαγωγικὴ καὶ εὑρίσκει ἐκεῖθεν ἕτοιμον τὸ ἔδαφος ἤδη ἡ Βιβλικὴ Θεολογία.

2. Βεβαίως ἡ Βιβλικὴ Θεολογία παρασκευάζει τὸ ἔργον τῆς Δογματικῆς. Τῆς τελευταίας ὅμως ταύτης ὁ χαρακτὴρ εἶναι καθαρῶς συστηματικός. Δὲν ποιεῖται δ' αὕτη διάκρισιν μεταξὺ τῆς διδασκαλίας τούτου καὶ ἐκείνου τῶν συγγραφέων τῆς Βίβλου, ἀλλὰ λαμβάνουσα ὑπ' ὄψει τὴν διδασκαλίαν τῆς Γραφῆς ὡς σύνολον καὶ οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἀρχέγονον μορφήν, ὑφ' ἣν ἐκτίθεται αὕτη ἐν τῇ Γραφῇ, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἀνεπτυγμένην μορφήν, ἣν προσέλαβεν αὕτη διὰ τῆς εἰς δόγματα διατυπώσεως μετὰ θεολογικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ ἀνάπτυξιν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἐκθέτει συστηματικῶς εἰς ὀργανικὸν καὶ ἐνιαῖον σύνολον τὰς ἀληθείας τῆς πίστεως μόνον, ἐπαφήνουσα τὴν συστηματικὴν ἔκθεσιν τῶν ἠθικῶν ἀληθειῶν εἰς ἕτερον μάθημα, τὸ ὁποῖον καλεῖται Ἠθική. Ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἐξ ἄλλου στηριζομένη ἐπὶ τῆς προϋποθέσεως, ὅτι ἡ θεία Ἀποκάλυψις ἐχώρησε προοδευτικῶς, ἐκθέτει τὴν σώζουσαν ἀλήθειαν ἱστορικῶς, ὑπὸ τὰς μορφάς, ὑφ' ἃς αὕτη ἐμφανίζεται διαδοχικῶς ἐν τῇ προοδευτικῇ θείᾳ Ἀποκαλύψει καὶ ὑπὸ τὴν ἀρχέγονον αὐτῶν ἐμφάνισιν, πρὶν ἡ πᾶσα θεολογικὴ ἐπεξεργασία προσδώσῃ εἰς αὐτὰς σαφεστέραν καὶ μᾶλλον ἀνεπτυγμένην διατύπωσιν, ἔχουσα ὡς μόνον ὁδηγὸν ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ μόνα τὰ πορίσματα τῆς Ἐξηγήσεως. Ἐπὶ πλέον ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἀγνοεῖ τὴν διαίρεσιν, ἣν ἐποιήσατο ὁ συστηματικὸς κλάδος μεταξὺ δογματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀληθειῶν, διότι σαφὴς γραμμὴ διαχωρισμοῦ μεταξὺ διδασκαλίας τῆς σωτηρίας καὶ διδασκαλίας τῆς ζωῆς δὲν ὑπάρχει εἰς τὰς διανοίας τῶν ἱερῶν συγγραφέων καὶ δὴ εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων. Ἐξ ἐπόψεως τῶν ἱερῶν συγγραφέων πί-

στις καὶ ζωὴ δὲν εἶναι ἁπλῶς ἡνωμέναι, ἀλλ' ἀποτελοῦσιν ἓν καὶ τὸ αὐτό. Ὡς ἐκ τούτου ἡ Βιβλικὴ Θεολογία καλεῖται νὰ ἐρευνήσῃ οὐχ ἧττον τὴν πρακτικὴν παρὰ τὴν θεωρητικὴν πλευρὰν τῆς διδασκαλίας τῶν συγγραφέων τῆς Βίβλου. Ἐνῷ δὲ ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἔχει πολλῷ μᾶλλον ἀντικειμενικὸν χαρακτῆρα ἢ ἡ χριστιανικὴ δογματική, δύναται νὰ χωρήσῃ εἰς τὸ ἔργον αὐτῆς καὶ ἄνευ τῆς βοηθείας τῆς Δογματικῆς, μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πορισμάτων τῆς Ἐξηγήσεως, ἡ χριστιανικὴ Δογματικὴ δὲν δύναται νὰ μὴ ἔχῃ ὑπ' ὄψει τὰ πορίσματα τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας, διότι αἱ διδασκαλίαι τῶν θεοπνεύστων συγγραφέων καὶ δὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, μὲ τὰς ὁποίας ἀσχολεῖται ἡ Βιβλικὴ Θεολογία, ὑπῆρξαν τὸ ὑλικὸν ἐξ οὗ ἀπέρρευσαν τὰ δόγματα καὶ ἐφ' οὗ ἐβασίσθησαν τὰ δόγματα.

3. Καθαρῶς δὲ ἱστορικὸν ἔργον ἐξυπηρετοῦσα ἡ Βιβλικὴ Θεολογία δὲν ἐνδιατρίβει ἀκόμη οὐδὲ περὶ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς διδασκαλίας τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ἀλλ' ἁπλῶς ἐξετάζει καὶ ἐκθέτει ὡς οἷόν τε σαφῶς καὶ πλήρως τὰς βιβλικὰς διδασκαλίας ἐν τῇ ἱστορικῇ αὐτῶν ἀναπτύξει καὶ τῇ ἐσωτερικῇ ὀργανικῇ των συναφείᾳ. Ὡς ἐκ τούτου ἀξιοῖ ἀπὸ πάντα διαπραγματευόμενον αὐτὴν νὰ μὴ εἶναι μόνον Χριστιανὸς φιλόσοφος, ἀλλὰ καὶ πρὸ παντὸς καλὸς ἑρμηνευτὴς τῶν Γραφῶν καὶ τέλειος ἱστορικός. Ὅπως διὰ τὸν ἑρμηνευτὴν οὕτω καὶ διὰ τὸν βιβλικὸν θεολόγον ἰσχύει ἐξ ὁλοκλήρου τὸ ἐρώτημα τὸ προβληθὲν ὑπὸ τοῦ Φιλίππου εἰς τὸν εὐνοῦχον τῆς Κανδάκης «γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις;» καὶ καθὼς εἶπεν ὁ Reuss, ἡ Βιβλικὴ Θεολογία «δὲν ἀποδεικνύει, ἀλλ' ἀφηγεῖται καὶ ἐκθέτει σαφῶς καὶ πιστῶς, ὅ,τι ἐν ταῖς Γραφαῖς περιέχεται». Ταῦτα περὶ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς ἐννοίας τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας.

4. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι ἡ Βιβλικὴ Θεολογία ἀσχολεῖται οὐ μόνον περὶ τὴν Θεολογίαν τῆς Κ. Δ., ἀλλὰ καὶ περὶ τὴν Θεολογίαν τῆς Π. Δ. Εἶναι ἄλλως τε γνωστὴ ἡ στενὴ σχέσις, ἥτις ὑπάρχει μεταξὺ τῶν δύο τούτων διαθηκῶν, περὶ ὧν ὁ Αὐγουστῖνος εἶπε τὸ αἰώνιον καὶ κατὰ πάντα ἀληθὲς λόγιον· Novum Testamentum in vetere latet, Vetus in novo patet. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν· ἡ Κ. Δ. ἐν τῇ Παλαιᾷ λανθάνει, ἡ Παλαιὰ διὰ τῆς Καινῆς Διαθήκης κατάδηλος καθίσταται. Ἐντεῦθεν ἐὰν πλήρης διαχωρισμὸς τῆς Θεολογίας τῆς Π. Δ. ἀπὸ τῆς Θεολογίας τῆς Κ. Δ. δὲν εἶναι νοητός, διάκρισις ὅμως μεταξὺ τῶν δύο τούτων θεολογιῶν εἶναι δυνατός, ἀκόμη δὲ καὶ ἐπιθυμητός, ὑπό τινας δ' ἐπόψεις καὶ ἀναγκαῖος. Ἐντεῦθεν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐγένοντο ἀπόπειραι μετ' ἀγαθῶν ἀποτελεσμάτων διαπραγματεύσεως τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας κεχωρισμένως διὰ τῆς διαιρέσεως αὐτῆς εἰς Θεολογίαν τῆς Π. Δ. καὶ εἰς Θεολογίαν τῆς Κ. Δ. Κατὰ τὸν ἱστορικὸν δὲ χαρακτῆρα, ὃν φέρει τὸ μάθημα ἡμῶν, ἡ ὕλη του ἐξετάζεται καὶ σπουδάζεται οὐχὶ ἀσχέτως

καὶ πρὸς τὰς ἐκ τῆς Εἰσαγωγικῆς καὶ ἐκ τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας ἐνδείξεις, καὶ ὑποδιαιρουμένης ἑκατέρας Θεολογίας κατὰ τὰς ἐποχὰς εἰς ἃς ἀνάγονται αἱ ἱεραὶ συγγραφαὶ καὶ οἱ συγγραφεῖς, τῶν ὁποίων τὴν διδασκαλίαν πειρᾶται ἡ Βιβλικὴ Θεολογία νὰ ἐκθέσῃ. Οὕτως ἡ Θεολογία τῆς Π. Δ. θὰ ἠδύνατο νὰ διαπραγματευθῇ τὴν ὕλην αὐτῆς κατὰ τὴν διαίρεσιν εἰς τὰς Πατριαρχικήν, Μωσαϊκήν, Προφητικὴν καὶ Μεταιχμαλωσιακὴν περιόδους. Ἢ κατὰ τὴν διαίρεσιν: εἰς τὴν περίοδον τῆς θεμελιώσεως τῆς Θεοκρατίας, τὴν ἐκτεινομένην ἀπὸ τοῦ Ἀβραὰμ μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου Κριτοῦ, τοῦ Σαμουήλ· εἰς τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς αὐτῆς τὴν περιλαμβάνουσαν τοὺς χρόνους τῶν βασιλέων μέχρι καὶ τοῦ τέλους τῆς αἰχμαλωσίας καὶ τὴν περίοδον τῆς παρακμῆς, τὴν ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς αἰχμαλωσίας μέχρι τῶν χριστιανικῶν χρόνων ἐκτεινομένην. Λέγοντες ἐν τούτοις Μεταιχμαλωσιακὴν περίοδον ἢ περίοδον παρακμῆς δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι κύριοι καὶ ἄμεσοι πηγαὶ τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας εἰσὶ μόνον αἱ τὸν κανόνα τῆς Βίβλου ἀποτελοῦσαι θεόπνευστοι συγγραφαί, οὐχὶ δὲ καὶ αἱ διὰ τῶν παραδόσεων τῶν ραββίνων καὶ ἐν γένει τῶν πρεσβυτέρων νοθεύσεις καὶ παραμορφώσεις τῆς Βιβλικῆς διδασκαλίας αἱ ἐνσωματωθεῖσαι εἰς τὴν Ταλμουδικὴν γραμματείαν, ἥτις δὲν ἐνδιαφέρει τὴν Βιβλικὴν Θεολογίαν, ἀπὸ τῶν πηγῶν τῆς ὁποίας ἀποκλείονται πολλῷ μᾶλλον καὶ αἱ θεοσοφικαὶ καὶ μυστικαὶ θεωρίαι τῆς Ἰουδαϊκῆς καββάλας, καθὼς καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Ἀλεξανδρινῶν ἑλληνιστῶν καλλιεργηθεῖσα φιλοσοφία τῆς θρησκείας. Ἡ δὲ Θεολογία τῆς Κ. Δ. θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποδιαιρεθῇ εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ κατὰ τοὺς συνοπτικοὺς πρῶτον, κατὰ τὸ τέταρτον Εὐαγγέλιον ἔπειτα· εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Πέτρου, εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Παύλου, εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Ἰωάννου ἐναρμονιζομένων ἐν τέλει τῶν ἐπὶ μέρους θεολογιῶν τούτων καὶ πρὸς ἀλλήλας. Περὶ τοὺς τρεῖς κυρίως ἀποστόλους, τὸν Πέτρον, τὸν Παῦλον καὶ τὸν Ἰωάννην παρουσιάζονται συνόμιλοι καὶ ἄλλοι ἱεροὶ συγγραφεῖς τῆς Κ. Δ. παρουσιάζοντες πρὸς αὐτοὺς μείζονα ἢ ἐλάσσονα πνευματικὴν συγγένειαν μετ' αὐτῶν καὶ τῶν ἰδεῶν των. Οὕτως εἰς τὴν θεολογίαν τοῦ Πέτρου ἀνήκουσι καὶ τὰ συστήματα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰακώβου καὶ τοῦ Ἰούδα, καθὼς καὶ εἰς τὴν αὐτὴν ὁμάδα θὰ ἠδύναντο νὰ καταταχθῶσι καὶ τὰ Εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Μάρκου. Περὶ τὸν Παῦλον συγκεντροῦνται ὁ πρόδρομος αὐτοῦ Στέφανος, ὁ ἀκόλουθός του Λουκᾶς καὶ ὁ συγγραφεὺς τῆς πρὸς Ἑβραίους. Ὁ Ἰωάννης ἵσταται μόνος, ἀλλ' ὁ Ἰωάννης τοῦ τετάρτου εὐαγγελίου καὶ τῶν καθολικῶν ἐπιστολῶν παρουσιάζεται διάφορος πως τοῦ Ἰωάννου τῆς Ἀποκαλύψεως, μολονότι εἶναι τὸ αὐτὸ πρόσωπον. Ἐντεῦθεν δέον νὰ ἀκουσθῇ κεχωρισμένως ἐκεῖ καὶ ἐνταῦθα. Ταῦτα καὶ ὡς πρὸς τὴν διαίρεσιν τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας.

5. Ὡς πρὸς δὲ τὴν μέθοδον αὐτῆς παρατηροῦμεν, ὅτι αὕτη κατὰ

τὸν ἱστορικὸν τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας χαρακτῆρα εἶναι γενετική, χρονολογικὴ καὶ ἀναλυτική. Ἡ Βιβλικὴ Θεολογία τ. ἔ. δέον νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψει ὄχι μόνον τὸ περιεχόμενον τῶν συγγραφῶν ἑκάστου τῶν ἱερῶν συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπον τῆς γενέσεως τῶν διαφόρων ἰδεῶν. Κατὰ τὸ σημεῖον τοῦτο ἡ ἱστορικοψυχολογικὴ ἐξήγησις τῶν βιβλίων τῆς Γραφῆς παρέχει σπουδαίας ὑπηρεσίας. Ἔπειτα ἡ μέθοδος δέον νὰ εἶναι χρονολογική. Εὑρίσκομεν ἐν τῇ Βίβλῳ σειρὰν συγγραμμάτων καὶ ἰδεῶν, ἅτινα ἐσχηματίσθησαν βαθμιαίως καὶ παρὰ τῷ αὐτῷ ἀκόμη συγγραφεῖ ὡρισμέναι ἰδέαι ἔλαβον μὲ τὴν πάροδον τῶν ἐτῶν τῆς ζωῆς περαιτέρω ἀνάπτυξιν. Ἐντεῦθεν τὸ ρητόν· distingue tempora (=ποίει διάκρισιν τῶν χρόνων), δέον νὰ τηρῆται ἐπιμελῶς. Τέλος ἡ μέθοδος δέον νὰ εἶναι ἀναλυτική. Δὲν παρουσιάζει ἡ Βιβλικὴ Θεολογία, ὡς ἤδη εἴπομεν, τὰς διδασκαλίας τῆς Βίβλου, ὡς σύνολον συστηματοποιημένον συνθετικῶς, ἀλλὰ μίαν ἑκάστην μαρτυρίαν τῶν διαφόρων βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτῆς, κατὰ τὸν ὅμιλον, εἰς ὃν ἀνήκει, καὶ κατὰ τὰ προσιδιάζοντα εἰς τὴν ἀτομικότητα τοῦ συγγραφέως, ἐξ οὗ προέρχεται. Εἰ καὶ ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ δύναται νὰ γίνῃ συνδυασμὸς λελογισμένος καὶ τῆς συνθετικῆς μεθόδου.

6. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ μαθήματος τούτου παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ ἡλικία τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας δὲν ἐκτείνεται πέραν τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Τινὲς ἐχαρακτήρισαν ταύτην δικαίως ὡς εἰδικῶς προτεσταντικὴν ἐπιστήμην. Πράγματι δὲ ἡ πρὸ τῆς προτεσταντικῆς μεταρρυθμίσεως περίοδος δύναται νὰ καθορισθῇ ὡς περίοδος προπαρασκευαστικὴ διὰ τὴν γένεσιν καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ μαθήματος τούτου. Εἰς τοὺς χρόνους αὐτοὺς τῆς προπαρασκευῆς ἀνήκουσιν οἱ σπουδαιότεροι τῶν Πατέρων τῶν πρώτων αἰώνων, οἵτινες δύνανται κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς βιβλικοὶ θεολόγοι. Εἰδικῶς δὲ ὁ τιμητικὸς οὗτος τίτλος ἀνήκει εἰς τοὺς κορυφαίους τῆς Ἀλεξανδρινῆς καὶ τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς τ. ἔ. εἰς τοὺς τρεῖς Καππαδόκας, καὶ εἰς τοὺς ἄλλους Ἀλεξανδρινούς, ἰδίᾳ δὲ εἰς τὸν Ἀθανάσιον καὶ εἰς τὸν Κύριλλον. Ἔν τινι μέτρῳ καὶ τὸ ἔργον De testimoniis τὸ ἀποδιδόμενον συνήθως εἰς τὸν Κυπριανόν († 259) δύναται νὰ προσαχθῇ ὡς παράδειγμα ἀμερολήπτου καὶ ἀντικειμενικῆς ἐρεύνης ἐν τῇ σφαίρᾳ ταύτῃ, ὅπως καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἀφρικανοῦ ἐπισκόπου Junilius De partibus legis τὸ ἀναγόμενον εἰς τὴν ἕκτην ἑκατονταετηρίδα. Κατὰ τὸν Μεσαίωνα οἱ καιροὶ δὲν ἦσαν εὐνοϊκοὶ πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας, ἐφ' ὅσον ἐτίθετο τότε ἐν τῇ Θεολογίᾳ τὸ ἐρώτημα οὐχὶ Ποία εἶναι ἡ διδασκαλία τῆς Βίβλου, ἀλλὰ Ποία εἶναι ἡ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας. Αἱ παλαιότεραι ἀπόπειραι πρὸς σχηματισμὸν τοῦ μαθήματος τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας ἐγίνοντο κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Μεταρρυθμίσεως λόγῳ ἀναγκῶν, τὰς ὁποίας ἠσθάνθη ἡ Προτεσταντικὴ Θεολογία, ἥτις ἀποσείσασα τὸν ζυγὸν τοῦ ἐκκλη-

σιαστικοῦ κύρους καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως ἐβασίσθη ἐπὶ μόνης τῆς Γραφῆς. Πράγματι συμφώνως πρὸς θεμελιώδη ἀρχὴν τοῦ Προτεσταντισμοῦ πᾶν δόγμα δέον νὰ θεμελιοῦται ἐπὶ βιβλικῶν ἀποδείξεων καὶ νὰ στηρίζεται διὰ προσαγωγῆς βιβλικῶν μαρτυριῶν. Λόγῳ δὲ τῆς πληθύος τῶν χωρίων, ἅτινα πρὸς σκοποὺς δογματικοὺς συνελέγησαν ἐκ τῆς Γραφῆς, καὶ λόγῳ τοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅπως τὰ χωρία αὐτὰ ἑρμηνευθῶσι πλήρως, οἱ θεολόγοι εὑρέθησαν εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ διαπραγματεύωνται ταῦτα καθ' ἑαυτὰ κεχωρισμένως τῆς Δογματικῆς. Οὕτω προῆλθεν ἡ ἀποκληθεῖσα Theologia topica (Θεολογία τῶν βιβλικῶν τόπων ἢ χωρίων), ἥτις διαιρουμένη κατὰ τὰ διάφορα τῆς Δογματικῆς κεφάλαια ἠσχολεῖτο περὶ τὴν ἐξήγησιν τῶν τόπων, τῶν loci classici ἢ dicta probantia τῆς Ἁγίας Γραφῆς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ ἀποδεικνύῃ βιβλικῶς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῶν Προτεσταντῶν. Ἀπὸ τῆς βοηθητικῆς ταύτης θέσεως διὰ τὸ μάθημα τῆς Δογματικῆς ἐλευθερωθεῖσα μετ' ὀλίγον ἡ Τοπικὴ Θεολογία καὶ προσλαβοῦσα ἱστορικὸν χαρακτῆρα ἐξειλίχθη βαθμηδὸν εἰς ἰδίαν ἀνεξάρτητον ἐπιστήμην, οἵαν ἔχομεν αὐτὴν σήμερον.

7. Εἰς τὴν σημερινὴν δὲ ταύτην μορφήν, τὴν καθαρῶς ἱστορικὴν διαπραγμάτευσιν ἐμφανίζουσαν, ἐξειλίχθη ἡ Βιβλικὴ Θεολογία κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Κυρίως ὅτε κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα ὁ J. S. Semler καὶ ἡ σχολὴ αὐτοῦ ἐνησχολήθησαν μὲ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν διαφορῶν ἐν τῇ χρονολογίᾳ καὶ τοῖς χαρακτηριστικοῖς τῶν διαφόρων βιβλίων τῆς Βίβλου καὶ ἔφερεν εἰς φῶς τὴν κατὰ τὴν σχολὴν ταύτην ἀσυμφωνίαν τὴν μεταξὺ τοῦ διατετυπωμένου δόγματος καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς Καινῆς Διαθήκης καὶ τὴν πολλῷ μείζονα ἀσυμφωνίαν τοῦ δόγματος πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Π. Διαθήκης, ἐγεννήθη κατὰ φυσικὴν συνέπειαν τὸ ἐνδιαφέρον νὰ καταδειχθῇ ἡ ἐν τῇ οὐσίᾳ συμφωνία τῆς ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας πρὸς τὴν τῆς Βίβλου δι' ἀπροκαταλήπτου σπουδῆς τῆς Βίβλου. Καρπὸς τῆς τοιαύτης σπουδῆς ὑπῆρξαν καὶ ἄλλαι μὲν συγγραφαί, μάλιστα δὲ ἡ ὑπερέχουσα πασῶν εἰς πέντε τόμους καὶ εἰς ἐπανειλημμένας ἐκδόσεις ἀπὸ τοῦ 1771-1786 δημοσιευθεῖσα συγγραφὴ τοῦ G. T. Zacharia (Biblische Theologie, oder Ontersachung des biblischen grundes der vornehmsten Kirchlichen Lehren). Ἡ Ὀρθολογιστικὴ Σχολὴ ἐξ ἄλλου ἐπεχείρησε τὴν σπουδὴν τῆς Γραφῆς πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἰδίων ἐπόψεων, τῶν ἐπὶ τῆς φυσικῆς θρησκείας στηριζομένων. Πρὸς ἀναίρεσιν τῶν ὀρθολογιστικῶν ἐκδοχῶν καθ' ὅλον τὸν ΙΘ' αἰῶνα ἐπεδόθησαν μετὰ θερμοῦ ἐνδιαφέροντος εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Βίβλου διάφοροι ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ καταλήξωσιν εἰς καθαρῶς ἱστορικὰ συμπεράσματα. Οὕτω δὲ παρὰ τὴν παρουσιασθεῖσαν διαφορὰν ἐκδοχῶν καὶ ἀσυμφωνίαν τῶν συμπερασμάτων παρὰ τοῖς διαφόροις συγγραφεῦσιν, ἔλαβε σάρκα καὶ ὀστᾶ τὸ μάθημα τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ο ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΚΛΑΔΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Προθεωρία τοῦ Ἱστορικοῦ κλάδου.

1. Ἡ ἀλήθεια, τὴν ὁποίαν ἡ Θεολογία διὰ τοῦ πρώτου αὐτῆς κλάδου λαμβάνει, εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅστις ἐμπεριλαμβάνει καὶ τὸ ὅλον θρησκευτικὸν περιεχόμενον τῆς Π. Διαθήκης, ἐν ᾧ βαθμῷ τοῦτο ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ἔννοιαν ταύτην. Ὡς τελικὴ δὲ κατάληξις τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως τῆς θρησκείας ὁ Χριστιανισμὸς προϋποθέτει τὸ γεγονὸς τῆς θείας ἐκείνης Ἀποκαλύψεως, διὰ τῆς ὁποίας νέα ἀρχὴ ζωῆς ἐδημιουργήθη ἐν τῇ ἀνθρωπότητι καὶ ὁ ὕψιστος σκοπὸς τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καθωρίσθη. Ὁ Χριστιανισμὸς δηλαδὴ εἶναι ἡ ὑψίστη ἔκφρασις τῆς θρησκείας, ἥτις προώρισται νὰ διεισδύσῃ εἰς τὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ νὰ ὁδηγήσῃ αὐτὴν εἰς τὴν τελειοποίησίν της. Ὅταν ἡ Θεολογία διὰ τοῦ Ἐξηγητικοῦ κλάδου ἔφθασεν εἰς τὸ πόρισμα τοῦτο, ἐπέτυχε τὸ εἰδικὸν αὐτῆς ὑποκείμενον. Ὅταν δὲ ἐγνώρισεν ἡ Θεολογία τὸν Χριστιανισμὸν ἐν τῇ ἀρχῇ καὶ καταγωγῇ αὐτοῦ, δηλαδὴ ὡς οὗτος ἐδιδάχθη ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, ἀπομένει ὡς περαιτέρω ἔργον αὐτῆς νὰ διαπραγματευθῇ τὴν ἱστορικὴν αὐτοῦ ἀνάπτυξιν. Ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐπραγματοποιήθη ἡ ὑψίστη αὕτη Ἀποκάλυψις, ἄρχεται ἱστορική τις πορεία, κατὰ τὴν ὁποίαν ὁ Χριστιανισμὸς καὶ ἡ εἰς Χριστὸν πίστις ἐνεργεῖ ὡς ἡ νέα θεία ζωηφόρος ἀρχὴ καὶ ἀπὸ ἀσημάντου τὸ κατ' ἀρχὰς ἐνάρξεως εἰσχωρεῖ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ἐκτεταμένως καὶ ἐντόνως εἰς τὸν κόσμον. Οὕτω δὲ προδιεγράφη ὅριον εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὡς θρησκεία τῆς ἀνθρωπότητος ὁ Χριστιανισμὸς ἦτο καὶ εἶναι προωρισμένος νὰ ὑπερπηδήσῃ πάντα τὰ προχριστιανικὰ ἐθνικὰ ὅρια καὶ νὰ ἀναπλάσῃ τὴν ζωὴν πασῶν τῶν φυλῶν καὶ πάντων τῶν ἐθνῶν. Τὸ μέγα αὐτὸ στάδιον ἐμφανίζεται ἱστορικῶς ὡς ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία, ἡ ὁποία ὁμολογεῖ ὡς ἀρχηγὸν αὐτῆς καὶ Λυτρωτὴν καὶ κεφαλὴν τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν καὶ ἐν πίστει πρὸς αὐτὸν ἔχει τὸν Χριστιανισμὸν ὡς ζῶσαν αὐτῆς ἀρχήν, εἶναι τὸ ὄργανον, διὰ τοῦ ὁποίου ὁ Χριστιανισμὸς λαμβάνει ἱστορικὴν ὕπαρξιν καὶ ὑπὸ συνθήκας ἱστορικὰς ἀναπτύσσει τὰς δυνάμεις τῆς ἐν αὐτῷ ὑποκρυπτομένης θείας ζωῆς. Τὸ τέλος καὶ ἡ τελείωσις τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς θὰ εἶναι ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, ἡ ἀνάπλασις καὶ ἀναγέννησις ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ Θεοῦ τῆς ὅλης ἀνθρωπότητος. Ἡ βαθμιαία δὲ αὔξησις τοῦ θείου τούτου σπέρματος τῆς βασιλείας τῶν Οὐρανῶν, τοῦ καταβληθέντος ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ, ἥτις αὔξησις προεφητεύθη ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Ἱδρυτοῦ τοῦ Χριστιανισμοῦ, γίνεται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Οὗ-

τως ἡ Ἐκκλησία εἶναι τὸ ἱστορικὸν ὄργανον διὰ τοῦ ὁποίου ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ καθίσταται πραγματικότης. Ἔργον λοιπὸν τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας εἶναι νὰ παρακολουθήσῃ καὶ ἀναπαραστήσῃ κατὰ τὸ σύνολον αὐτοῦ τὴν ἱστορικὴν πορείαν τοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας κατὰ πάσας τὰς ἐπόψεις ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἱδρύσεως αὐτῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Ὡς ἐκ τούτου αἱ ἐργασίαι τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου δὲν κλείονται ὑπὸ τέρματός τινος. Ἐνῷ ὁ Ἐξηγητικὸς κλάδος περιορίζεται εἰς τὰς Ἁγίας Γραφὰς καὶ εἰς τὸν χρόνον καθ' ὃν αὗται συνεγράφησαν, ἡ ἱστορικὴ Θεολογία εἶναι ἀπεριόριστος. Ἐὰν ἠθέλομεν τελειώσει αὐτὴν εἰς εἰδικήν τινα περίοδον ὡς ἡ παροῦσα ἐν τῇ ὁποίᾳ ζῶμεν, ἡμεῖς παρερχόμεθα, ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία ἐξακολουθεῖ νὰ ζῇ καὶ ὑπερπηδᾷ τὸ σημεῖον τοῦτο καὶ διαρκῶς δημιουργεῖ γεγονότα, εἰς τῶν ὁποίων τὴν ἔρευναν καλεῖ καὶ θὰ καλῇ τοὺς ἱστορικοὺς θεολόγους τῶν μεθ' ἡμᾶς γενεῶν.

2. Συμφώνως πρὸς τὸ ἔργον αὐτοῦ ὁ ἱστορικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας εἶναι κυρίως Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία καὶ ταυτίζεται πλήρως πρὸς αὐτήν. Ἡ Ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν δύναται σοβαρῶς νὰ διακριθῇ τῆς ἱστορίας τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Ἐὰν δὲ ὁ ἱστορικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας περιλαμβάνῃ καὶ ἄλλα μαθήματα, ἐκτὸς τοῦ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, τοῦτο προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι τὰ κύρια τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας συστατικὰ μέρη, τὰ ἐξεταζόμενα ἐν αὐτῇ ἐν τῇ ἐνιαίᾳ αὐτῶν ὁλότητι, καθίστανται καὶ χωρὶς ἕκαστον ὑπόθεσις ἰδίας εἰδικῆς ἐρεύνης, ἵνα οὕτω ἡ ὅλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου εἰκών, ἣν μᾶς παρουσιάζει ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, συμπληρωθῇ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον καὶ ταῖς λεπτομερείαις καὶ καταστῇ ἐναργεστέρα.

3. Ἐνέχει δὲ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ὑψίστην σπουδαιότητα τόσον διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ παρόντος, ὅσον καὶ διὰ τὴν Θεολογίαν. Οὐδεμία θεωρία δύναται νὰ ἀντικαταστήσῃ ἐν τῇ διακυβερνήσει τῆς Ἐκκλησίας τὰ μαθήματα, τὰ ὁποῖα ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία παρέχει. Ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ποριζόμεθα τὴν σοφίαν, ἥτις δέον νὰ διέπῃ πάντας τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς θεσμοὺς καὶ ἐξ αὐτῆς θὰ λάβωμεν συμβουλὰς περὶ τῶν ἐπενεκτέων μεταρρυθμίσεων ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ σφαίρᾳ καὶ θὰ ὁδηγηθῶμεν πρὸς μόρφωσιν ὀρθῶν ἰδεῶν καὶ ἀληθῶν ἀντιλήψεων κατὰ τὰς διαφόρους ἀντιλογίας καὶ διαμάχας ἐπὶ ζητημάτων διδασκαλίας, αἵτινες ἑκάστοτε ἐν τῷ βίῳ τῆς Ἐκκλησίας ἀναφαίνονται. Εἰς τὴν διακονίαν τῆς Ἐκκλησίας προμηθεύεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τὸ πλούσιον ὑλικόν, τὸ ὁποῖον χρησιμεύει διὰ τὴν οἰκοδομὴν καὶ διαπαιδαγώγησιν τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας, ἐξ αὐτῆς δὲ οἱ λειτουργοὶ τῆς Ἐκκλησίας κατανοοῦσι πληρέστερον τὴν φύσιν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ διεγείρεται τὸ ἐνδιαφέρον αὐτῶν ὑπὲρ τῶν ἔργων τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ ἡ ἀγάπη καὶ ὁ ἐνθουσιασμὸς

ὑπὲρ τῆς ἰδίας των Ἐκκλησίας, οὐχ ἧττον δὲ καὶ ἡ ἀνοχὴ πρὸς τὰς ἐκκλησίας τῶν ἄλλων ὁμολογιῶν. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἀπολογητικαὶ ὑπηρεσίαι, αἱ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν προερχόμεναι, εἶναι σημαντικαὶ διότι οὐδὲν δύναται ἐπιτυχέστερον νὰ ἀνατρέψῃ τὰς ἐνστάσεις τὰς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀντιταχθείσας, ὅσον ἡ ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν μεγάλων ἀποτελεσμάτων ἐπὶ τοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐπὶ ὅλων τῶν σφαιρῶν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, τῶν ἐπιτευχθέντων διὰ τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, παρὰ τὰς ἔριδας καὶ τὰς διαταραχάς, αἵτινες ἐσημειώθησαν πράγματι καὶ ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ἀλλ' αἱ ὁποῖαι δὲν ὀφείλονται κυρίως εἰς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' εἰς τὰς ἀνθρωπίνας ἀδυναμίας καὶ πάθη.

4. Ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν Θεολογίαν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία δὲν ἔχει μικροτέραν σημασίαν. Ἐφ' ὅσον παρουσιάζει πάντα τὰ στάδια, διὰ τῶν ὁποίων διῆλθεν ἡ ζῶσα ἰδέα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ πάσας τὰς ἱστορικὰς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τῆς ἐκρευσάσης ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ, διαπραγματεύεται καὶ παρέχει τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ἐν πολλοῖς ἐξεταζόμενον καὶ διερευνώμενον λεπτομερέστερον δημιουργεῖ ἄλλα ἐπὶ μέρους μαθήματα τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου, ἀλλὰ καὶ τίθησι τὰ θεμέλια διὰ τὰς δύο ἑπομένας τῆς Θεολογίας διαιρέσεις, ἤτοι τοῦ συστηματικοῦ καὶ πρακτικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας. Ἐκ τοῦ θεωρητικοῦ ἐνδιαφέροντος, τὸ ὁποῖον ἡ Θεολογία λαμβάνει ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ καὶ συγχρόνως ἐκ τοῦ ἐνδιαφέροντος ὅπως αὐτὴ αὕτη ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τύχῃ κατὰ διάφορα σημεῖα αὐτῆς βαθυτέρας καὶ λεπτομερεστέρας ἐρεύνης καὶ σπουδῆς, γεννᾶται ἡ ἀνάγκη, ὅπως ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία μὴ ἔχῃ μόνον τὴν μορφὴν τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸ σύνολον αὐτῆς, ἀλλὰ παρουσιασθῇ καὶ λεπτομερέστερον εἰς κεχωρισμένα τμήματα σπουδῆς, εἰς ἕκαστον τῶν ὁποίων θὰ ἐξετάζηται καὶ ἀνὰ μία ἐκ τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτω λόγῳ τοῦ καθολικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Χριστιανισμοῦ εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ καὶ μέχρι σήμερον ἐξεδηλώθη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀκατάπαυστος καὶ ἀκούραστος δρᾶσις πρὸς διάδοσιν αὐτοῦ ἀνὰ σύμπαντα τὸν κόσμον. Λόγῳ δὲ τῆς ἐν μέσῳ παντὸς τοῦ κόσμου ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀντιτιθεμένου πρὸς τὴν ζωὴν τοῦ κόσμου, ἡ Ἐκκλησία εὑρέθη ἠναγκασμένη ἐξ ἀρχῆς νὰ δώσῃ εἰς ἑαυτὴν ἄντικρυς πρὸς τὸν κόσμον καὶ πρὸς τὰς διαφόρους ἐθνικότητας τὰς ἀποτελούσας αὐτὸν ἐσωτερικόν τι σχῆμα, τὸ ὁποῖον ὡς σταθερῶς τεθεμελιωμένον πολίτευμα θὰ ἐξησφάλιζεν εἰς τὴν ἁπανταχοῦ Ἐκκλησίαν ὁμοιόμορφον, ἐνιαίαν καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ κόσμου ζωήν. Ἀλλ' ὡς θρησκευτικὴ κοινωνία ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ὅπως καὶ πᾶσα ἄλλη κοινωνία θρησκευτική, φυσικὸν ἦτο νὰ διαμορφώσῃ καὶ

ἰδίαν λατρείαν, διὰ τῆς ὁποίας θὰ παρεῖχε μὲν τροφὴν εἰς τὴν πίστιν αὐτῆς, θὰ ἐξεδήλωνε δὲ τὸ χαρακτηρίζον αὐτὴν πνεῦμα τῆς ἀφοσιώσεως πρὸς τὸν ὑπ' αὐτῆς λατρευόμενον Θεόν. Ἐπὶ πλέον ἡ ζῶσα πίστις ἐκδηλουμένη διὰ τῶν πράξεων τῆς Χριστιανικῆς ἀγάπης ἐδημιούργησεν ἤθη καὶ ἔθιμα νέα καὶ νέον τύπον ζωῆς, τρόπον ζωῆς χριστιανικόν, ἐκ τούτου δὲ ἐδημιουργήθη χριστιανικὸς πολιτισμὸς ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην τῆς λέξεως ἔννοιαν. Τέλος δι' ἑαυτὴν καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰς καταπολεμούσας αὐτὴν θρησκευτικὰς κοινωνίας, ἀπεσαφήνισε τὸ περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας αὐτῆς, ἥτις ὡς ἐπίσημος διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας προσλαμβάνει ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον σαφεῖς καὶ καθωρισμένας μορφάς. Οὕτως εἰς τὰς πέντε ταύτας κυρίας ἐκδηλώσεις καὶ ἐμφανίσεις τῆς ζωῆς—τὴν διάδοσιν διὰ τῆς ἱεραποστολῆς, τὸ πολίτευμα, τὴν λατρείαν, τὸν πολιτισμὸν καὶ τὴν διδασκαλίαν—τὸ Χριστιανικὸν πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς διὰ τῆς ἱστορίας αὐτοῦ μέχρι σήμερον ἀναπτύσσει ἔκτακτον πλοῦτον, πρὸς ἔρευναν, τοῦ ὁποίου ἐπιδίδεται μὲν γενικῶς καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ἀσχολοῦνται ὅμως λεπτομερέστερον καὶ εἰδικώτερον καὶ κεχωρισμένα μαθήματα τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ δηλαδὴ Ἱστορία ἐξετάζει τὰ πέντε ταῦτα τμήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς κατὰ τὸ σύνολον αὐτῶν, οὕτω δὲ διεγείρει τὸ θεολογικὸν ἐνδιαφέρον τὸ καὶ ὑπ' αὐτῆς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἐκδηλούμενον, ἵνα ἕκαστον τῶν τμημάτων τούτων ἐξετασθῇ καὶ κεχωρισμένως, καθιστάμενον ὑπόθεσις ἰδίου μαθήματος τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου. Οὕτω δύνανται νὰ δημισυργηθῶσιν ἐκ τῆς γενικῆς διαπραγματεύσεως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱτορίας τὰ ἑπόμενα μαθήματα τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου: Ἡ ἱστορία τῆς ἐξαπλώσεως ἢ τῶν ἱεραποστολῶν, ἡ ἱστορία τοῦ πολιτεύματος, ἡ ἱστορία τῆς λατρείας, ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ ἱστορία τῶν Δογμάτων, ἡ Συμβολική, ἡ Πατρολογία καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Στατιστική. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα τέσσαρα μαθήματα εἰς ἃ δύναται νὰ προστεθῇ ἡ Ἱστορία τοῦ κηρύγματος καὶ ἡ Ἱστορία τῆς Κατηχήσεως δὲν ἐκαλλιεργήθησαν εἰσέτι εἰς ἴδια μαθήματα, ἀλλὰ συμπεριελήφθησαν, ὡς θὰ εἴπωμεν, ὡς ἱστορία ἄλλων μαθημάτων τοῦ Πρακτικοῦ ἰδίᾳ κλάδου, ἀπεσπάσθη δὲ ἐκ τῆς Ἱστορίας τῆς λατρείας τὸ μάθημα τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς ἀρχαιολογίας, ὅπερ προσέλαβε μεγάλην ἀνάπτυξιν κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας. Ἡ ἱστορία ὅμως τῶν Δογμάτων, ἡ Συμβολικὴ καὶ ἡ Πατρολογία ἀναπτυχθέντα ἐπαρκῶς καὶ θεραπευθέντα, διετήρησαν μὲν τὸν ἱστορικὸν αὐτῶν χαρακτῆρα, ἐξειλίχθησαν δὲ εἰς μαθήματα βοηθητικὰ τοῦ συστηματικοῦ κλάδου. Ἡ Στατιστικὴ περιελήφθη μᾶλλον εἰς τὴν Συμβολικήν, μὴ τυχοῦσα εἰσέτι ἀναπτύξεως ὡς Γενικὴ Στατιστικὴ τῆς καθόλου Ἐκκλησίας. Εἰς τὸν ἱστορικὸν τέλος κλάδον θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπαχθῇ καὶ ἡ Θρησκειολογία, κατὰ τὸ τμῆμα αὐτῆς τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν

Ἱστορίαν τῶν θρησκευμάτων, διὰ τῆς ὁποίας καταφαίνεται ἡ ἀσύγκριτος ὑπεροχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὰς λοιπὰ θρησκεύματα.

Ταῦτα περὶ τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου γενικῶς.

1. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία.

1. Κατὰ τὰ ἐν τῇ προηγουμένῃ παραγράφῳ λεχθέντα ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἀποσκοπεῖ εἰς τὴν παράστασιν τοῦ ὅλου ἐσωτερικοῦ τε καὶ ἐξωτερικοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας ὡς οὗτος παρουσιάζεται διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἀναπτυσσόμενος καὶ ἐκδηλούμενος. Προτίθεται λοιπὸν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία νὰ ἐκθέσῃ συστηματικῶς καὶ μετὰ πάσης ἀκριβείας τὰ κατὰ τὴν ἵδρυσιν καὶ θεμελίωσιν, ἐξάπλωσιν καὶ ἀνάπτυξιν, καθὼς καὶ τὰς καθόλου τύχας τῆς Χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῶν πρώτων ἡμερῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Ἐπὶ τὸ λεπτομερέστερον ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἐκθέτει τὴν ἵδρυσιν καὶ σύστασιν τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τοῦ Κυρίου, τὴν ἀνὰ τὸν κόσμον ἅπαντα ἐξάπλωσιν αὐτῆς διὰ τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς δράσεως τῶν ἀποστόλων καὶ τῶν συνεχισάντων μέχρις ἡμῶν τὸ ἔργον τοῦτο, τὰς σχέσεις εἰς ἃς ἦλθεν ἡ Ἐκκλησία πρὸς τὰ ἔθνη καὶ κράτη, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξηπλώθη· τὴν ἀνάπτυξιν τῶν δογμάτων τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὰς περιστάσεις, ὑφ' ἃς ἡ ἀνάπτυξις αὕτη συνετελέσθη· τὰς ἐντεῦθεν προκληθείσας συζητήσεις καὶ ἔριδας καὶ αἱρέσεις καὶ σχίσματα· τὰ περὶ τῶν Πατέρων καὶ τῶν ἐν γένει ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, οἵτινες ἀνεφάνησαν ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ στερεώματι κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς καὶ ἐν ταῖς διαφόροις χώραις· τὰ περὶ διοικήσεως ἢ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος ὑπὸ τὰς διαφόρους μορφάς, ἃς τοῦτο προσέλαβε διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ παρὰ ταῖς διαφόροις ἐκκλησίαις· τὰ ἀναγόμενα εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὴν ἐκασταχοῦ ἐξέλιξιν καὶ διαμόρφωσιν αὐτῆς· τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰ κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς ἤθη τῶν Χριστιανῶν καὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἐν γένει πᾶν ὅ,τι ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐσωτερικὴν καὶ ἐξωτερικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ δύναται μὲν ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία νὰ περιορίζεται εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ βίου καὶ τῆς ζωῆς ὡρισμένης ἐπὶ μέρους Ἐκκλησίας, οἷον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας, τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἢ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἢ τῆς Ἀγγλικανικῆς ἢ τῆς Λουθηρείου κλπ., ὁπότε εἶναι μ ε ρ ι κ ὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Ἐφ' ὅσον ὅμως θέλει νὰ εἶναι γ ε ν ι κ ὴ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, δέον νὰ ἐκτείνῃ τὴν ἔρευναν καὶ ἐξέτασιν αὐτῆς ἐπὶ τῆς καθόλου Ἐκκλησίας, παρακολουθοῦσα τὸν βίον αὐτῆς καθ' ἁπάσας τὰς χώρας, εἰς ἃς διεδόθη ὁ Χριστιανισμὸς καὶ καθ' ἁπάσας τὰς ἐποχὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου.

2. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ ἔργου αὐτῆς τούτου ἔχει ἀνάγκην τῆς συμβολῆς διαφόρων βοηθητικῶν ἐπιστημῶν. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ τὸ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ἐγκρυπτόμενον πνεῦμα ἐκδηλοῦται διὰ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς δύναμις ἐνεργὸς ἐν τῇ ἱστορίᾳ, ἐπὶ τοσοῦτον καθίστανται πολυαριθμότερα καὶ τὰ σημεῖα ἐπαφῆς τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τοὺς ὅρους τῆς ζωῆς, πρὸς τὰ κοινωνικὰ ἤθη, πρὸς τὰ ἔθιμα, πρὸς τὸν πολιτισμὸν τῶν ἐκχριστιανιζομένων ἐθνῶν, πρὸς τὰ καθεστῶτα καὶ τὴν νομοθεσίαν τῶν κρατῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἡ Ἐκκλησία ἐγκαθίσταται. Ἐνῶ δὲ ἐξ ἑνὸς ἐπιδρᾷ καὶ σημειοῖ ἡ Ἐκκλησία διάφορα ἀποτελέσματα ἐπὶ τῶν συνθηκῶν τούτων, ἐξ ἑτέρου δέχεται καὶ αὕτη τὴν ἐξ αὐτῶν ἐπίδρασιν καὶ ὁ πολιτισμὸς αὐτῆς καὶ ἡ ἐν γένει ἀνάπτυξίς της ἐπηρεάζεται ὑπ' αὐτῶν κατὰ διαφόρους τρόπους. Λόγῳ δὲ τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης σχέσεως καὶ τῆς μεταξὺ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ κόσμου ἐπιμιξίας καὶ ἀλληλεπιδράσεως, ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἔχει ὡς προϋπόθεσιν αὐτῆς τὴν Γενικὴν Ἱστορίαν τοῦ κόσμου, καθὼς καὶ τὴν Ἱστορίαν τοῦ Δικαίου, τὴν Ἱστορίαν τοῦ Πολιτισμοῦ, τὴν Ἱστορίαν τῆς γραμματείας ἢ γενικῆς γραμματολογίας, τὴν Ἱστορίαν τῶν καλῶν τεχνῶν, τὴν Ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν Ἱστορίαν τῶν Θρησκευμάτων. Εἰδικῶς ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία κοινὰς ἔχει μετὰ τῆς Παγκοσμίου Ἱστορίας ὡς βοηθητικὰς ἐπιστήμας τὴν Χρονολογίαν καὶ τὴν Γεωγραφίαν. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, ὡς καὶ ἡ καθόλου Ἱστορία, καλεῖται νὰ ἁρυσθῇ τὸ ὑλικὸν αὐτῆς ἐκ τῶν πηγῶν, διὰ τοῦτο ἀναγκαία αὐτῇ καθίσταται καὶ ἱερά τις φιλολογία, τοὐτέστιν ἡ γνῶσις πασῶν τῶν γλωσσῶν, εἰς τὰς ὁποίας ἔχουσι συγγραφῇ αἱ πλεῖσται τῶν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας πηγῶν. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς δέον νὰ γνωρίζῃ εἰδικῶς μὲν τὴν Ἑλληνικὴν καὶ Λατινικὴν γλῶσσαν, κατὰ τὸ μέσον αὐτῶν ἰδίωμα, γενικῶς δὲ καὶ τὰς γλώσσας τῶν σπουδαιοτέρων ἐκ τῶν νεωτέρων πεπολιτισμένων ἐθνῶν. Ἀπαιτεῖται ὡσαύτως καὶ γνῶσις τῆς Διπλωματικῆς, τοῦτ' ἔστι τῆς ἐπιστήμης ἥτις διαπραγματεύεται τὰ ἀρχαῖα ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ ἥτις διδάσκει πῶς νὰ ἐκτιμᾷ τις ταῦτα καὶ τὰ χειρόγραφα ἐν γένει κατὰ τὴν ἡλικίαν καὶ προέλευσιν αὐτῶν, καθὼς καὶ κατὰ τὴν ἐπὶ τῇ βάσει ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν τεκμηρίων γνησιότητα τούτων. Τοιαῦτα ἐπίσημα ἔγγραφα, δέον νὰ θεωροῦνται οἱ νόμοι τῶν διαφόρων κρατῶν, καθ' ὅσον οὗτοι ἐπέδρασαν ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἐδέχθησαν τὴν ἐξ αὐτῆς ἐπίδρασιν, τὰ πρακτικὰ καὶ οἱ ὅροι Συνόδων, οἱ ἐκκλησιαστικοὶ Κανόνες καὶ διατάξεις, αἱ ἐγκύκλιοι παπῶν, πατριαρχῶν καὶ ἐπισκόπων, οἱ κανόνες τοῦ μοναχικοῦ βίου, ὁμολογίαι, λειτουργίαι καὶ τὰ τούτοις ὅμοια. Ἐπὶ πλέον καὶ μαρτυρίαι ἐκ μνημείων, οἷα ἱεροὶ ναοί, τάφοι, ἐπιγραφαί, μνημεῖα τέχνης, τῶν ὁποίων δέον νὰ διακριβοῦται ἡ ἐποχὴ εἰς ἣν ἀνήκουσιν.

3. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία πρέπει νὰ ἔχῃ πάσας ταύτας τὰς ἐπιστήμας εἰς τὴν ὑπηρεσίαν αὐτῆς. Ἀλλὰ πρὸ παντός, ἀφοῦ ἀποτελεῖ κλάδον τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, πρέπει καὶ ἡ ἔκθεσις αὐτῆς νὰ εἶναι ἐπιστημονική, ἐὰν πρόκειται ν' ἀνταποκριθῇ πρὸς τὰς ἀξιώσεις, τὰς ὁποίας ἡ καθόλου θεολογικὴ ἐπιστήμη ἔχει παρ' αὐτῆς. Ἵνα δὲ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἐνέχῃ ἐπιστημονικὸν πράγματι χαρακτῆρα, δέον ἡ ἔκθεσις αὐτῆς νὰ εἶναι ἀντικειμενική, πραγματικὴ καὶ θεολογική. Καὶ ἡ μὲν ἀντικειμενικότης τῆς ἐκθέσεως συνίσταται εἰς τοῦτο: τὰ γεγονότα ἐφ' ὅσον δύνανται νὰ διακριβωθῶσιν ἀπὸ τῶν πηγῶν, δέον νὰ ἐκτίθενται μεθ' ἱστορικῆς ἀκριβείας. Γενικῶς δὲ κατὰ τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας καθίσταται ἐκτάκτως δύσκολον νὰ ἐπιτύχῃ ὁ νεώτερος ἱστορικὸς τὴν ἀπαιτουμένην ἀντικειμενικότητα. Διότι ὅπως ὁ σημερινὸς ἱστορικὸς εἶναι ἐκτεθειμένος εἰς τὸν κίνδυνον νὰ παρεμβάλῃ τὰς ἰδίας του ἐπόψεις καὶ νὰ χρωματίσῃ κατὰ τὰς ἰδίας του προκαταλήψεις καὶ προσκλίσεις τὸν χαρακτῆρα τῶν γεγονότων,οὕτω καὶ αἱ παλαιαὶ πηγαί, ἀφ' ὧν ἀντλεῖ σήμερον τὰς πληροφορίας αὐτοῦ, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἔχωσιν ἐμβαφῇ εἰς τὸν ὑποκειμενικὸν χρωματισμὸν τῶν παλαιοτέρων ἱστορικῶν, ἐκ τῆς γραφίδος τῶν ὁποίων προῆλθον αἱ πηγαί. Ἐπὶ παραδείγματι οἱ Καθολικοὶ Ἱστορικοὶ τοῦ παρελθόντος κρίνοντες τὸν Φώτιον ἐν σχέσει πρὸς τὰ αἴτια τοῦ σχίσματος ἐπεφόρτισαν αὐτὸν μὲ τὰς εὐθύνας αὐτοῦ. Πολλοὶ δὲ καὶ ἐκ τῶν σημερινῶν ἱστορικῶν παρεσύρθησαν εἰς τὰς ἀδίκους ταύτας κρίσεις, ὅπως καὶ ἐξ ἀντιθέτου οἱ τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας Ἱστορικοὶ ἐξύψωσαν τὸν Φώτιον δικαίως εἰς μεγάλην ἱστορικὴν φυσιογνωμίαν. Αἱ ὑποκειμενικαὶ προκαταλήψεις τῶν Ἰγνατιανῶν ἀφ' ἑνὸς τῶν ἀντιπάλων τοῦ Φωτίου ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἡ πρὸς αὐτὸν ἐχθρότης τῶν Παπῶν ἐξ ἄλλου συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ δημιουργηθῇ μεγάλη ἀχλὺς περὶ τὴν φυσιογνωμίαν ταύτην. Ἤδη ἀποκαλύπτονται καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν καθολικῶν ἔγγραφα ἐπίσημα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, δι' ὧν ἀποδίδεται δικαιοσύνη εἰς τὸν μέγαν ἐκεῖνον πατριάρχην. Ἐκ τοῦ παραδείγματος τούτου κατανοεῖ τις, πόσον τὰ κατὰ καιροὺς ἱστορικὰ γεγονότα ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτῶν ὑπόκεινται εἰς τὸν ὑποκειμενικὸν χρωματισμὸν τοῦ διασώζοντος αὐτὰ διὰ τῆς γραφῆς ἱστορικοῦ. Κατὰ ταῦτα πρὸς ἀντικειμενικὴν ἔκθεσιν ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ ἀπαιτεῖται ὁ ἱστορικὸς διὰ φιλολογικῆς κριτικῆς νὰ εἶναι εἰς θέσιν, ὅπως ἐκτιμᾷ τὴν φιλολογικὴν ἀξίαν τῶν πηγῶν διακριβῶν τὴν γνησιότητα, ἀκεραιότητα καὶ ἀξιοπιστίαν τῶν πηγῶν του ὡς ἔργον γραμματείας.

4. Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς φιλολογικῆς κριτικῆς προσαπαιτεῖται καὶ ἱστορικὴ κριτικὴ τῶν πηγῶν, αἱ ὁποῖαι ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἢ ἐλλιπεῖς ἢ διεστραμμέναι ἐκ προθέσεως ἢ νενοθευμέναι ἀσυναισθήτως μεθ' ὑποκειμενικῶν στοιχείων ἐκ τοῦ συγγράψαντος αὐτάς. Διὰ τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς θὰ διακρίνῃ ὁ ἱστορικὸς τὸ ὑλικόν, ὅπερ δέον

ἀνακαθαιρόμενον ἐκ τῶν ὑποκειμενικῶν παρεισαγωγῶν νὰ ἀντληθῇ ἐκ τῶν παρεφθαρμένων πηγῶν. Πρέπει ἐπὶ πλέον νὰ συμπνίγῃ καὶ πᾶσαν ἰδίαν ὑποκειμενικὴν πρόσκλισιν καὶ τάσιν, ὥστε ἡ ἐπὶ τοῦ κρινομένου ὑλικοῦ κρίσις του νὰ εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἀντικειμενικὴ καὶ ἀνεπηρέαστος καὶ ψυχρά. Πρέπει δηλαδὴ νὰ ἐρευνᾷ ἄνευ προκαταλήψεώς τινος καὶ μετὰ πάσης ἀμεροληψίας τὰς πηγάς, ὥστε νὰ δύναται νὰ κρίνῃ ψυχρῶς καὶ μετ' ἀκριβείας τὸν βαθμὸν τῆς ἀξιοπιστίας τῆς πηγῆς καὶ κατὰ πόσον αὕτη χρῄζει καθάρσεως. Μόνον αἱ θεόπνευστοι πηγαὶ δὲν δύνανται νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς κάθαρσίν τινα. Ὡς πρὸς τὰς ἄλλας ὅμως πηγάς, τὰς ἐξ ἀνθρώπων προερχομένας, μόνον τὴν σχετικὴν ἀλήθειαν δέον νὰ ἀναμένωμεν. Τὸ νὰ ἀναζητῇ δὲ ὁ ἱστορικὸς ἐν ταῖς πηγαῖς τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν ἐκθέτει αὐτὸν εἰς τὸν κίνδυνον νὰ καταντήσῃ εἰς ὑπερκριτικὴν καὶ εἰς ἄκραν ἄρνησιν, ἥτις ἀποτελεῖ ἀκρότητα φευκτέαν πάσῃ δυνάμει ἐν τῇ χρήσει τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς.

5. Ἀφοῦ δὲ ὁ ἱστορικὸς διὰ τῆς λελογισμένης χρήσεως τῆς ἱστορικῆς κριτικῆς διακριβώσῃ τὴν καθαρὰν καὶ ἀξιόπιστον ἱστορικὴν ἀλήθειαν, ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτῆς δὲν πρέπει νὰ ἀπαριθμῇ τὰ γεγονότα κατὰ τὴν λεγομένην χρονολογικκὴν μέθοδον, ἥτις ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τῶν λεγομένων χρονογράφων ἐν τοῖς Χρονικοῖς αὐτῶν, ἀλλ' ἡ ἔκθεσις αὐτοῦ, ἵνα ἔχῃ ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα, δέον νὰ γίνεται κατὰ μέθοδον πραγματικήν. Ἡ ἱστορία δὲν εἶναι ὅπως τὰ διάφορα εἰς ἡμᾶς περισωθέντα Χρονικὰ ἢ Χρονογραφίαι, ἁπλῆ καὶ ξηρὰ ἀπαρίθμησις καὶ παράταξις τῶν γεγονότων, ἀλλὰ συνηρθρωμένον καὶ ὀργανικὸν σύνολον, τοῦτο δ' ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς πραγματικῆς μεθόδου. Κατ' αὐτὴν διακριβοῦται πρωτίστως ἡ ἀλληλουχία μεταξὺ τῶν διαφόρων ἱστορικῶν γεγονότων, ἡ συνδέουσα αὐτὰ ὡς αἰτίας μετὰ τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῶν καὶ ἀπεικονίζουσα τὸ παρελθὸν ὡς προπαρασκευάσαν τὸ ἔδαφος διὰ τὸ παρόν, τὸ ὁποῖον πάλιν φέρει ἐν ἑαυτῷ τὰ σπέρματα τοῦ μέλλοντος. Ἐπὶ πλέον τὰ καθ' ἕκαστον γεγονότα μιᾶς ἑκάστης ἐποχῆς δὲν ἵστανται μεμονωμένα ἀπ' ἀλλήλων, ἀλλὰ συνδέονται πρὸς ἄλληλα ὀργανικῶς, ὁ ὅλος δὲ χαρακτὴρ μιᾶς ἑκάστης ἱστορικῆς ἐποχῆς διαμορφοῦται ἐκ τῆς ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνδρομῆς τῶν ἐπὶ μέρους τούτων γεγονότων ἅτινα εἶναι προϊόντα τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Τὰ γεγονότα λοιπὸν ταῦτα δέον νὰ ἐκτίθενται ἐν τῷ ὀργανικῷ των συνδέσμῳ πρὸς τὴν ὅλην ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν μιᾶς ἑκάστης ἐποχῆς καὶ νὰ συνδυάζωνται εἰς ἐνιαίαν καὶ σαφῆ εἰκόνα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Γεγονότα τῶν ὁποίων οὐδεμία συνάφεια τοιαύτη δύναται νὰ ἀποδειχθῇ καὶ τὰ ὁποῖα ἵστανται μεμονωμένα ἐν μέσῳ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν συνέβησαν καὶ ἀπεσπασμένα τῶν λοιπῶν γεγονότων τῆς ἐποχῆς, ἄνευ οὐδεμιᾶς συναφείας πρὸς αὐτά, εἶναι χρησιμώτερον κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Räbiger(1) προκειμένου νὰ τακτο-

(1) Ἔνθ' ἀνωτ. II σελ. 185.

ποιηθῇ ὁ εὐρὺς σωρὸς τῶν λοιπῶν γεγονότων, νὰ ἀποσύρωνται ὁλοτελῶς ἀπὸ τῆς ἱστορίας.

6. Ἀλλ' ἡ ἔκθεσις τῶν ἱστορικῶν γεγονότων δέον νὰ εἶναι καὶ Θεολογική. Διὰ τῆς Θεολογικῆς ἐκθέσεως καὶ διαπραγματεύσεως ἐξασφαλίζεται τὸ νὰ ἔχῃ ὁ ἱστορικὸς ὑπ' ὄψει τὸ ἰδανικὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅπερ εἶναι καὶ ἰδανικὸν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἄγεται πάντοτε ὑπ' αὐτοῦ καὶ ὅταν διαπραγματεύεται κεχωρισμένως τὰς διαφόρους περιόδους τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου καὶ ὅταν διαπραγματεύεται τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸ σύνολον αὐτῆς. Οὕτως ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς οὐ μόνον θὰ κατανοῇ τὰ ἐπὶ μέρους γεγονότα ἐν σχέσει πρὸς τὸ θρησκευτικὸν πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ ἱστορία ὡς σύνολον θὰ ὁδηγῇ εἰς καθωρισμένον συμπέρασμα, ἐφ' ὅσον θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ καταδειχθῇ εἰς τὸ τέλος τῆς ὅλης ἀναπτύξεως, ἐὰν τὸ ἰδανικὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπραγματοποιήθη καὶ ἐν τίνι βαθμῷ ἐπετεύχθη ἡ πραγματοποίησις αὐτὴ καὶ κατὰ πόσον δύναται τοῦτο νὰ πραγματοποιηθῇ καὶ εἰς τὸ μέλλον. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι διὰ τὴν θεολογικὴν διαπραγμάτευσιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ὁ ἐρευνῶν αὐτὴν πρέπει νὰ εἶναι εὐσεβής, νὰ ἐννοῇ καὶ νὰ αἰσθάνεται τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ὁπότε καὶ θὰ δύναται νὰ ἐννοήσῃ τὰ διάφορα γεγονότα τῆς ἱστορίας καὶ νὰ κρίνῃ αὐτὰ κατὰ τὴν ἀληθῆ ἀξίαν αὐτῶν. Ἱστορικὸς ξένος πρὸς τὸ ἰδανικὸν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ διατελῶν ἐν ψυχρότητι ἢ καὶ ἐχθρότητι πρὸς αὐτό, μὴ διαπνεόμενος ὑπὸ πνεύματος εὐσεβείας, ἀναγκαίως θὰ παρανοῇ τὰ διάφορα φαινόμενα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου καὶ τὰ γεγονότα, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ ζωὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐξεδηλώθη. Ὁμοιάζει οὗτος πρὸς ἄνθρωπον στερούμενον αἰσθήσεως τοῦ καλοῦ ἢ διεστραμμένας περὶ τοῦ καλοῦ ἀντιλήψεις ἔχοντα καὶ καλούμενον νὰ κρίνῃ ἔργα καλλιτεχνικὰ ἢ μουσικὰς ἁρμονίας καὶ συνθέσεις μεγάλων μουσουργῶν.

7. Τέλος διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν διαπραγμάτευσιν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας εἰδικὴ σημασία δέον ν' ἀποδίδηται καὶ εἰς τὴν κατανομὴν καὶ κατάταξιν τοῦ ὑλικοῦ αὐτῆς, διότι ἐκ τῆς ἐπιτυχοῦς διατάξεως τούτου ἐξαρτᾶται ἡ ἐνάργεια τῆς διαπραγματεύσεως, ἡ ὁποία πρέπει ν' ἀποτελῇ κύριον σκοπὸν πάσης ἱστορικῆς συνθέσεως. Πρὸς ἐπιτυχῆ δὲ διάταξιν τοῦ ὑλικοῦ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἀναγκαῖον παρίσταται νὰ προταχθῇ εἰσαγωγή τις, ἥτις ἔχει πάλιν ὡς προϋπόθεσιν αὐτῆς διάφορα μαθήματα τῆς Ἐξηγητικῆς Θεολογίας ἤτοι τὴν Ἰουδαϊκὴν Ἀρχαιολογίαν, τὴν Βιβλικὴν Ἱστορίαν καὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Βιβλικῆς γραμματείας ἢ ἄλλως τὴν Εἰσαγωγὴν εἰς τὰς Γραφάς. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ταύτῃ δέον νὰ χαρακτηρισθῇ ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ κατάστασις τῶν Ἰουδαίων καὶ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου, οἵα ὑπῆρξεν αὕτη ἀμέσως πρὸ καὶ μετὰ τὴν γέννησιν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἵνα ὀρθῶς ἐκτιμηθῇ ἡ σημασία τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὴν εἴσοδον αὐτοῦ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ καὶ ἡ ραγδαία

ἐξάπλωσις αὐτοῦ ἀνὰ τὸν κόσμον καὶ καταστῇ δυνατὸν νὰ γνωσθῶσιν αἱ κατὰ τὴν πρώϊμον αὐτοῦ ἀνάπτυξιν ἐπιδράσεις ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἰουδαϊκοῦ καὶ ἐθνικοῦ πνεύματος. Εἶτα δέον νὰ ἐξετασθῇ ὁποία τις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ἰουδαϊκὴν καὶ τὰς ἐθνικὰς θρησκείας ἡ ἔννοια τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον δι' ὀλίγων περιγράφονται ὁ Χριστὸς ὡς ἱδρυτὴς τῆς νέας θρησκείας καὶ τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἡ πρώτη Ἐκκλησία κατὰ τὸν ἐσωτερικὸν αὐτῆς βίον καὶ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῆς ὀργάνωσιν. Ἡ ἔννοια τῆς Ἐκκλησίας δέον νὰ καθορισθῇ ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, τῆς ἱδρυθείσης ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἐν συμφωνίᾳ πρὸς τὴν συνείδησιν τῆς πρώτης χριστιανικῆς Ἐκκλησίας. Συνεπῶς ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ ἐν Χριστῷ κοινωνία τῶν πιστῶν, οἱ ὁποῖοι ἐκλήθησαν ἐν τῇ πίστει τοῦ Χριστοῦ νὰ ὑπηρετήσωσιν εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς καὶ νὰ ὁδηγήσωσι πάντας τοὺς ἀνθρώπους εἰς πνευματικὴν κοινωνίαν μετὰ τοῦ Θεοῦ. Οἱ πιστοὶ οὗτοι ἀποτελοῦσιν ἓν σῶμα ἐν Χριστῷ καὶ πράγματι εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὅπερ ἔχει κεφαλήν του αὐτὸν τὸν Χριστόν, ἀποτελοῦντες μέλη αὐτοῦ, κυβερνώμενα ὑπὸ τῆς μιᾶς κεφαλῆς, ζωοποιούμενα ὑπὸ τοῦ ἑνὸς Πνεύματος καὶ ἀποτελοῦντα ναὸν ἅγιον, ἐν τῷ ὁποίῳ κατοικεῖ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα μὲ τὸν Χριστὸν ὡς ἀκρογωνιαῖον καὶ ὡς θεμέλιον αὐτοῦ. Ὁδηγούμενος ὑπὸ τῆς ἐννοίας τῆς Ἐκκλησίας, ὁ Ἐκκλησιαστικὸς Ἱστορικὸς καλεῖται νὰ διατρέξῃ τὸ ὅλον ἱστορικὸν πεδίον τῆς Ἐκκλησίας καὶ πρωτίστως νὰ διαιρέσῃ τὸ ὑλικὸν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας. Τὸ ὑλικὸν τοῦτο δέον νὰ κατανεμηθῇ κατὰ τὰ διάφορα ἱστορικὰ τμήματα, ἅτινα ὑπὸ τῶν ποικίλων ἐκδηλώσεων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου δημιουργοῦνται ἤτοι κατὰ κεχωρισμένην ἔκθεσιν τῶν διαφόρων ἀπόψεων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου τ. ἔ. τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ πολιτεύματος τῆς Ἐκκλησίας, τῆς λατρείας τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ Χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας. Καθ' ὃν ὅμως χρόνον ὁ ἱστορικὸς θὰ διαπραγματεύεται ταῦτα κεχωρισμένως, πρέπει πάντοτε νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψει, ὅτι πάντα ταῦτα εἶναι ὑπερεκχείλισις καὶ ἐνέργεια ἑνὸς πνεύματος καὶ ὡς τοιαῦτα πρέπει συγχρόνως νὰ παρουσιάζωνται ὡς στοιχεῖα ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ ὀργανισμοῦ, συμπληροῦντα καὶ αἰτιολογοῦντα ἄλληλα. Τοῦτο ὅμως καθίσταται ἀπραγματοποίητον, ἐὰν ἕκαστον κεχωρισμένον τμῆμα περιγράφεται ἐν ἀδιακόπῳ ἀφηγήσει ἀπὸ τῆς ἀρχῆς καὶ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Ἐκκλησίας μέχρι σήμερον. Ἐντεῦθεν προκειμένου νὰ καταστῇ ἐμφανὴς ὁ ὀργανικὸς σύνδεσμος τῶν μνημονευθέντων τμημάτων καὶ δοθῇ κατὰ τὸ δυνατὸν εὐκρινὴς ἀπεικόνισις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου, ἀπαιτεῖται τὸ ὅλον ὑλικὸν νὰ διαιρεθῇ καὶ εἰς ἐποχάς τινας καὶ νὰ ἐκτεθῶσι τὰ μνημονευθέντα τμήματα ἐν μιᾷ ἑκάστῃ τῶν ἐποχῶν τούτων. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ χρονικὴ δι-

αίρεσις δέον νὰ συνδεθῇ πρὸς τὴν καθ' ὕλην διαίρεσιν, ἐξεταζομένων τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ πολιτεύματος, τῆς λατρείας, τῆς διδασκαλίας, τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ Πολιτισμοῦ κατὰ μίαν ἑκάστην τῶν ἐποχῶν ἢ περιόδων τούτων κεχωρισμένως. Ἀλλὰ καὶ ἡ χρονικὴ ἢ κατ' ἐποχὰς διαίρεσις τοῦ ἱστορικοῦ ὑλικοῦ δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς αὐθαιρεσίας τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἱστορικοῦ, μὴ δυναμένου κατὰ τὸ δοκοῦν καὶ κατὰ τὴν ἰδιοτροπίαν αὐτοῦ νὰ ἐπιχειρῇ ταύτην. Ἑκάστη χρονικὴ περίοδος ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ καθορίζεται ἐν μέρει μὲν ἐκ τοῦ ὅτι ἡ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας περιόδου τινὸς διακρίνεται ἀπὸ τῆς καταστάσεως αὐτῆς ἄλλης περιόδου δι' ἰδιάζοντός τινος γνωρίσματος ἰσχυρῶς ἰδιορρύθμου, ἐν μέρει δὲ ἐκ τοῦ ὅτι κατὰ μίαν ἑκάστην περίοδον συμπίπτουσι γεγονότα σημαντικά, τῶν ὁποίων τὰ ἀποτελέσματα ἐκτείνονται καὶ ἐπὶ τῆς ἑπομένης περιόδου.

8. Οὕτω κατὰ τοὺς Διαμαρτυρομένους τρεῖς μεγάλαι περίοδοι πρὸ παντὸς διακρίνονται, κατὰ μίαν ἑκάστην τῶν ὁποίων ἡ σύστασις τῆς Ἐκκλησίας ἀνεπτύχθη κατὰ χαρακτηριστικῶς διάφορον τρόπον. Ἡ πρώτη περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας μέχρι τοῦ 800, καθ' ἣν ἡ ἀρχαία καθολικὴ Ἐκκλησία διετέλει ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Ἰουδαϊκοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ἡ δευτέρα περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τοῦ Καρόλου τοῦ μεγάλου μέχρι τῆς Μεταρρυθμίσεως, περιλαμβάνουσα τὸν ρωμαιογερμανικὸν καθολικισμόν. Καὶ ἡ τρίτη περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως μέχρι τῆς συγχρόνου ἐποχῆς, περιλαμβάνουσα τὴν ἀντίθεσιν Προτεσταντισμοῦ καὶ Καθολικισμοῦ. Ἐξ Ὀρθοδόξου ὅμως καὶ Ἑλληνικῆς ἐπόψεως παρουσιάζεται εὐστοχωτέρα ἡ ὑπὸ τοῦ Διομήδους Κυριακοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ αὐτοῦ προκριθεῖσα εἰς τέσσαρας περιόδους διαίρεσις. Ἡ πρώτη ἐκ τῶν περιόδων τούτων ἐκτείνεται μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (313), περιλαμβάνουσα τὴν πρώτην ἀνάπτυξιν τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τὴν ἐξωτερικὴν πίεσιν· ἡ δευτέρα ἐκτείνεται μέχρι τοῦ Θ΄ αἰῶνος (860) καὶ χαρακτηρίζεται κυρίως ὡς ἡ περίοδος τῆς ἀναπτύξεως καὶ τοῦ ὁρισμοῦ τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας· ἡ τρίτη περίοδος περιλαμβάνει τὸ χρονικὸν διάστημα τὸ ἀπὸ τοῦ σχίσματος μεταξὺ ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς Ἐκκλησίας τοῦ κατὰ τὸν Θ΄ αἰῶνα ἐπισυμβάντος μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) ὀλίγον τι ἀφισταμένης χρονικῶς τῆς ἐν τῇ Δύσει Διαμαρτυρήσεως· ἡ τετάρτη τέλος περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων καὶ εἶναι ἡ περίοδος τῆς Τουρκικῆς κατακτήσεως καὶ τῆς ὑπὸ τὸν ζυγὸν τοῦτον καταπιέσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ ἀνατολῇ, ἐν δὲ τῇ δύσει τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ τῆς πάλης τούτου πρὸς τὸν Παπισμόν. Τὴν αὐτὴν διαίρεσιν ἀκολουθεῖ καὶ ὁ Β. Στεφανίδης μετὰ μόνης τῆς διαφορᾶς, ὅτι τὰς δύο πρώτας κατὰ τὸν Κυρια-

κὸν περιόδους περιλαμβάνει εἰς μίαν, διαιρῶν τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν οὐχὶ εἰς τέσσαρας, ἀλλ' εἰς τρεῖς περιόδους.

9. Πατὴρ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας θεωρεῖται δικαίως Εὐσέβιος ὁ Παμφίλου συγγράψας τὴν πρώτην ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν ἐκτεινομένην ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τοῦ ἔτους 324. Συνέχειαν τῆς Ἱστορίας ταύτης συνέγραψεν ὁ Σωκράτης Σχολαστικός, περιλαβὼν εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ τὰ ἀπὸ τοῦ 305 μέχρι τοῦ 439 γεγονότα, καθὼς καὶ οἱ Σωζόμενος καὶ Θεοδώρητος Κύρου, τῶν ὁποίων τὰ ἔργα ἐκτείνονται ἐκείνου μὲν ἀπὸ τοῦ 344 μέχρι τοῦ 423, τούτου δὲ ἀπὸ τοῦ 320 μέχρι τοῦ 428. Εἶτα Θεόδωρος ὁ Ἀναγνώστης κατὰ τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἐποιήσατο ἐπιτομὴν μὲν τῶν τριῶν συνεχιστῶν τοῦ Εὐσεβίου, συνέχειαν δὲ τῆς ἱστορίας τοῦ Σωκράτους ἐκτεινομένην μέχρι τοῦ θανάτου Ἰουστίνου Α' (518-527), τῆς ὁποίας ὅμως μόνον ἐπιτομὴν ἔχομεν γενομένην ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Καλλίστου. Γελάσιος ὁ Κυζικινὸς ἐξιστόρησε τὰ κατὰ τὴν πρώτην Οἰκουμενικὴν Σύνοδον. Ὡσαύτως ἔχομεν καὶ Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τοῦ Εὐαγρίου (451-594) καὶ ἀποσπάσματα τοῦ Φιλοστοργίου. Ἄλλη τις Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία Ζαχαρίου τοῦ Ρήτορος περιεσώθη ἐν συριακῇ μεταφράσει, ἐκ τῆς ὁποίας ἐγένετο γερμανικὴ μετάφρασις ὑπὸ Ahrens καὶ Krüger (1899) καὶ ἑτέρα τις Ἰωάννου τοῦ Ἐφέσου, περισωθεῖσα καὶ αὕτη ἐν συριακῇ μεταφράσει, μεταφρασθεῖσα εἰς τὴν γερμανικὴν ὑπὸ τοῦ Schönfeld (1862). Εἰς τὴν Λατινικὴν γλῶσσαν ἔχομεν μετάφρασιν τῆς Ἱστορίας τοῦ Εὐσεβίου καὶ συμπλήρωσιν αὐτῆς μέχρι τοῦ 395 γενομένην ὑπὸ τοῦ Ρουφίνου, καθὼς καὶ χρονικὰ τοῦ Ἀμ. Μαρκελλίνου, τοῦ Βίκτωρος Ἰσιδώρου καὶ τοῦ Κασσιοδώρου († μετὰ τὸ 562). Εἶτα ἀκολουθοῦσιν αἱ Χρονογραφίαι τῶν Βυζαντινῶν Θεοφάνους, Γεωργίου τοῦ Ἁμαρτωλοῦ, Γεωργίου Συγγέλου κλπ. Τῆς περαιτέρω ἐξελίξεως τῆς ἐπιστήμης τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων δύναταί τις νὰ λάβῃ γνῶσιν ἐν τῇ Γενικῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ (ἔκδοσις Β', 1957) σελ. 22-38 τοῦ καθηγητοῦ Γερασίμου Κονιδάρη.

10. Γενικὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν συνέγραψαν παρ' ἡμῖν ὁ Ἀναστάσιος Διομήδ. Κυριακός, ὁ Φιλάρετος Βαφείδης, ὁ Βασιλ. Στεφανίδης καὶ ὁ Γεράσιμος Κονιδάρης. Μερικὰς δὲ Ἐκκλησιαστικὰς Ἱστορίας συνέγραψαν ὁ Κωνστ. Κοντογόνης περιλαβὼν τοὺς πρώτους αἰῶνας, ὁ ἀοίδιμος Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος ὁ ἐξ οἰκονόμων τὴν τριακονταετηρίδα τὴν ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι 1850, καὶ ὁ ἀείμνηστος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος, ὅστις ἐδημοσίευσεν εἰς ὀγκώδεις τόμους Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (τόμ. Α'), τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀντιοχείας (δημοσιευθεῖσαν μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ) κλπ.

2. Ἱστορία τῶν Δογμάτων.

1. Ἱστορία τῶν δογμάτων καλεῖται τὸ θεολογικὸν ἐκεῖνο μάθημα, τὸ ὁποῖον διαπραγματεύεται τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν καὶ ἱστορικὴν διαμόρφωσιν καὶ διατύπωσιν τοῦ θεωρητικοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἰς δογματικοὺς ὁρισμούς, τοὺς ἐξαρθέντας ὡς πυρὴν ἀμετάβλητος καὶ ἄφθαρτος καὶ ἀναλλοίωτος ἐκ μέσου τῶν ἑκάστοτε ἐξενεχθεισῶν θεολογικῶν θεωριῶν, γνωμῶν καὶ αἱρετικῶν ἔτι δοξῶν. Διαφέρει δὲ ἡ Ἱστορία τῶν δογμάτων τοῦ θεωρητικοῦ μαθήματος τῆς Δογματικῆς κατὰ τὸ ὅτι ἐνῷ ἡ Δογματικὴ ἐπιζητεῖ κυρίως τῶν ἤδη καθωρισμένων δογμάτων τὴν εἰς ἓν ὀργανικὸν σύνολον συστηματοποίησιν, βοηθητικῶς μόνον καὶ πρὸς πληρεστέραν ἀποσάφησιν αὐτῶν ἐξετάζουσα καὶ τὰς ἱστορικὰς συνθήκας, ὑφ' ἃς ἐγένετο ἡ διατύπωσις τῶν δογμάτων, ἡ Ἱστορία τῶν δογμάτων ἐνδιατρίβει εἰδικώτερον περὶ τὰς συνθήκας ταύτας ἐκθέτουσα λεπτομερέστερον καὶ τὰς πρὸ τῆς διατυπώσεως τῶν δογμάτων ἐκδηλωθείσας ἀντιγνωμίας καὶ τὰς θεολογικὰς θεωρίας, τὰς εἰς ἀναίρεσιν πεπλανημένων διδασκαλιῶν ἀναπτυχθείσας καὶ μὴ ὀκνοῦσα καὶ αὐτὰς τὰς αἱρετικὰς δοξασίας νὰ θέτῃ ὑπὸ τὴν ἐξέτασιν αὐτῆς.

2. Εὐνόητον τυγχάνει, ὅτι πρὸς κατανόησιν τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας τῶν δογμάτων προέχει ἡ ἀποσάφησις τῆς ἐννοίας τοῦ ὅρου δόγμα. Ἀπαντῶν ὁ ὅρος οὗτος καὶ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ εὑρηται ἐν τῇ ἐννοίᾳ εἴτε κυριαρχικῆς ἀποφάσεως τῆς νομίμου ἀρχῆς καὶ νόμων ἢ διαταγμάτων βασιλικῶν(2), εἴτε τῶν ὑποχρεωτικῶς ἐπιβεβλημένων διατάξεων τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου(3), ἐκ τῆς παραβάσεως τῶν ὁποίων ἐδημιουργήθη χρεωστικὸν καθ' ἡμῶν γραμμάτιον(4), εἴτε τῶν ὑπὸ τῶν ψεδοδιδασκάλων προβαλλομένων ὡς ὑποχρεωτικὴν ἀποδοχὴν ὑπὸ τῶν ὀπαδῶν αὐτῶν προσταγμάτων(5), εἴτε τέλος τῶν θεσπισμάτων τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις ἀποστολικῆς συνόδου(6). Καὶ ἀδιακρίτως μὲν εἰς δήλωσιν πασῶν ἐν γένει τῶν διδασκαλιῶν καὶ ἐντολῶν τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἀποστόλων χρησιμοποιεῖται ὁ ὅρος ὑπὸ τῶν ἀποστολικῶν Πατέρων(7). Ἀπὸ τοῦ τετάρτου ὅμως αἰῶνος ἐπιφυλάσσεται ὁ ὅρος δόγμα πρὸς δήλωσιν τῶν ἀληθειῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν πίστιν καὶ διακρινομένων ἀπὸ τὰς ἐντολὰς ἢ ἠθικὰς διατάξεις τὰς ρυθμιζούσας τὸν πρακτικὸν βίον τῶν Χριστιανῶν. Οὕτως ὁ μὲν Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων παρατηρεῖ, ὅτι «ὁ τῆς εὐσεβείας τρόπος ἐκ δύο τούτων συνέστηκε, δογμάτων ἀκριβείας καὶ πράξεων ἀγαθῶν, καὶ οὔτε τὰ δόγματα χωρὶς ἔργων ἀγαθῶν εὐπρόσδεκτα τῷ Θεῷ, οὔτε τὰ μὴ μετ' εὐσεβῶν δογμάτων ἔργα τελούμενα προσδέ-

---

(2) Δανιὴλ β' 12, 13, στ' 8, 9· Ἐσθὴρ γ' 9· Λουκ. β' 1· Πράξ. ιζ' 7.
(3) Ἐφεσ. β' 15. (4) Κολοσ. β' 14. (5) Κολοσ. β' 20. (6) Πράξ. ιστ' 4.
(7) Ἰγνατίου πρὸς Μαγνησίους κεφ. 15, Βαρνάβα κεφ. 1, 6.

χεται ὁ Θεός»(8). Ὁ δὲ Νύσσης Γρηγόριος(9) προσθέτει, ὅτι ὁ Κύριος «διαιρῶν εἰς δύο τὴν τῶν Χριστιανῶν πολιτείαν εἴς τε τὸ ἠθικὸν μέρος καὶ εἰς τὴν τῶν δογμάτων ἀκρίβειαν, τὸ μὲν σωτήριον δόγμα ἐν τῇ τοῦ βαπτίσματος παραδόσει κατησφαλίσατο, τὸν δὲ βίον ἡμῶν διὰ τῆς τηρήσεως τῶν ἐντολῶν αὐτοῦ κατορθοῦσθαι κελεύει». Παρομοίως καὶ ὁ θεῖος Χρυσόστομος διδάσκει κηρύττων, ὅτι «οὐδὲν ὄφελος ἡμῖν εἰς σωτηρίαν δογμάτων ὑγιῶν διεφθαρμένης ἡμῖν τῆς ζωῆς»(10). Διατηρήσας λοιπὸν τὸν χαρακτῆρα τῆς αὐθεντίας, τὸ ὁποῖον ἐξ ἀρχῆς εἶχεν ὁ ὅρος δόγμα, χρησιμοποιεῖται ἤδη ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ γλώσσῃ εἰς δήλωσιν τῶν θεόθεν ἐπὶ σωτηρίᾳ τοῦ ἀνθρώπου ἀποκαλυφθεισῶν θεωρητικῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως, τῶν συνεπτυγμένως μὲν εἰς τὰς πηγὰς τῆς θείας Ἀποκαλύψεως περιλαμβανομένων, ἀνεπτυγμένως δὲ ἐν ταῖς ἀποφάνσεσι καὶ ταῖς καθόλου ἐκδηλώσεσι τῆς συνειδήσεως τῆς Ἐκκλησίας ὑπ' αὐτῆς προβαλλομένων εἰς ἀναντίρρητον καὶ ἀπαρέγκλιτον ἀποδοχὴν τοῖς πιστοῖς.

3. Πρὸς πληρέστερον ἐξ ἄλλου καθορισμὸν τῆς ἐννοίας τοῦ μαθήματος τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων δέον νὰ ἀποφεύγωνται ἀκρότητές τινες, εἰς τὰς ὁποίας ἡ ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία ἐξ ἑνός, καὶ πολλοὶ τῶν Διαμαρτυρομένων ἐξ ἑτέρου, ἐξέκλιναν. Κατὰ τὴν ἀσύστατον ἀκρότητα τῶν τελευταίων τούτων ἀποτελεῖ διαστροφὴν καὶ ἀλλοίωσιν τῆς χριστιανικῆς περὶ πίστεως διδασκαλίας πᾶσα ἀνάπτυξις αὐτῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ χρησιμοποιεῖται ὁρολογία καὶ ἔκθεσις ἐκφράσεως ἄλλη παρ' ἐκείνας, τὰς ὁποίας χρήσιμοποιεῖ ἡ Ἁγία Γραφή. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματι ὁ ὅρος ὁμοούσιος ἢ αἱ δογματικαὶ διατυπώσεις «διπλοῦς τὴν φύσιν, ἀλλ' οὐ τὴν ὑπόστασιν» ἢ «δύο φύσεις ἐν ἑνὶ προσώπῳ ἡνωμέναι ἀσυγχύτως καὶ ἀδιαιρέτως», ἐπειδὴ δὲν ἀπαντῶνται ἐν τῇ Κ. Δ., ἀποτελοῦσι κατὰ πολλοὺς τῶν Προτεσταντῶν οὐχὶ ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας φυσιολογικήν, ἀλλὰ παραφθορὰν καὶ χειροτέρευσιν ταύτης. Κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην λοιπόν, ἐφ' ὅσον ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἐν τῇ Βίβλῳ χριστιανικῆς διδασκαλίας τῆς ἀφορώσης εἰς τὸ δόγμα δὲν ἐπαναλαμβάνει κατὰ λέξιν καὶ κατὰ γράμμα τὸ περιεχόμενον τῆς Βίβλου, δέον νὰ ἀπορρίπτεται. Εἶναι δὲ πρόδηλον, ὅτι, ἐὰν ὁρμηθῶμεν ἀπὸ τῆς ἀφετηρίας ταύτης, ἥτις προϋποθέτει τὸ σύνολον τῆς Δογματικῆς Θεολογίας ἤδη διατετυπωμένον ὑπὸ μορφὴν πλήρη ἐν τῇ Βίβλῳ, δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ Ἱστορία τῶν δογμάτων, ἀλλ' ἱστορία τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ σημειωθεισῶν πλανῶν. Καὶ ὅτι μὲν ἡ Βίβλος, καθὼς αὕτη ἑρμηνεύεται ὑπὸ τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως, ἀποτελεῖ τὸν ὕψιστον καὶ ἀπαραχάρακτον κανόνα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, οὐδεὶς ὁ ἀντιλέγων. Ὅτι ὡσαύτως πᾶσα παρέκ-

(8) Κατήχησις Δ 2 Migne 33, 456.
(9) Ἐπιστολὴ 24 Migne 46, 1089.
(10) Ὁμιλ. εἰς τὸ κατὰ Ἰωάν. 4, 4 Montfaucon 8 σελ. 36.

κλισις ἀπὸ τῆς οὐσίας τῆς διδασκαλίας τῆς ἐν τῷ κανόνι τούτῳ ἐμπεριεχομένης ἀποτελεῖ παραφθορὰν καὶ διαστροφήν, οὐχὶ δὲ πραγματικὴν καὶ ἀληθῆ ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, καὶ τοῦτο εἶναι ὀρθόν. Οὐδὲ τὸ δογματίζειν τὴν Ἐκκλησίαν σημαίνει δημιουργεῖν ταύτην δόγματα, ἀλλὰ σημαίνει ἀναπτύσσειν τὰς ἐν σπέρματι πολλάκις ἐν τῇ Γραφῇ καὶ ἐν μορφῇ ἀναναπτύκτῳ καὶ μὴ προσιτῇ εἰς πάντας τοὺς Χριστιανοὺς τῆς πίστεως ἀληθείας, ὥστε τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἄνευ ἀλλοιώσεώς τινος τῆς οὐσίας νὰ ἀποσαφηνισθῇ καὶ καθορισθῇ πληρέστερον κατὰ πάσης παρανοήσεως καὶ παρερμηνείας ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἑκάστοτε θεολογικὰ ζητήματα καὶ πρὸς τὰς ἑκάστοτε αἱρετικὰς διδασκαλίας. Καὶ ὃν τρόπον ὁ ἀνθρώπινος ὀργανισμὸς ἐν σπέρματι καταβαλλόμενος διαμορφοῦται σὺν τῷ χρόνῳ καὶ αὐξάνει, χωρὶς νὰ παρεισάγωνται ἐν αὐτῷ στοιχεῖα ξένα μὴ προϋφιστάμενα σπερματικῶς ἐν αὐτῷ, ὥστε νὰ δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ὁ εἰς ὥριμον ἡλικίαν καταφθάσας ἄνθρωπος κατ' οὐσίαν εἶναι ὁ αὐτὸς πρὸς ἑαυτὸν ὅτε διήρχετο τὴν βρεφικὴν ἢ παιδικὴν ἢ ἐφηβικὴν ἡλικίαν, οὕτω καὶ ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ δόγματος. Ἡ οὐσία τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας παραμένει ἀναλλοίωτος καὶ ἀμετάβλητος, οὐδεμία δὲ οὐσιώδης ἀλλοίωσις καὶ παραλλαγὴ λαμβάνει χώραν ἐν τῇ καθ' ὅλον τὸ βάθος καὶ ὑπὸ πάσας τὰς δυνατὰς ἐπόψεις ἀναπτύξει τῆς ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ συνεπτυγμένης καὶ ἐν σπέρματι περιεχομένης χριστιανικῆς διδασκαλίας. Εἰς ἕτερον ἄκρον παρεξέκλινεν ἡ Δυτικὴ Ἐκκλησία, ἥτις διευρύνασα, ὡς εἴπομεν ἀλλαχοῦ, τὴν ἔννοιαν τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως παρεισήγαγεν ἐν τῇ δογματικῇ διδασκαλίᾳ αὐτῆς ὡς δόγματα ἀλαθήτως διατετυπωμένα διδάγματα, οὐδὲν ἔρεισμα ἔχοντα ἐν τῇ Βίβλῳ καὶ τῇ ἀποστολικῇ παραδόσει, ἀξιοῦσα ὅτι καὶ ταῦτα ἀποτελοῦσιν πρόοδον καὶ ἁπλάνητον ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἐνῷ πραγματικῶς εἶναι ταῦτα παραφθορὰ ταύτης καὶ διαστροφὴ αὐτῆς.

4. Κατὰ τὴν ὀρθὴν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας καὶ Θεολογίας ἐκδοχὴν τὰ ἀληθῆ δόγματα, τὰ ἀποτελοῦντα πραγματικὴν ἀνάπτυξιν καὶ πρόοδον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας διετυπώθησαν ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ ὑποστηρίζονται ὑπὸ τῆς συμφωνίας (Consensus) τῶν Πατέρων καὶ Οἰκουμενικῶν Διδασκάλων. Δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ βεβαιώσωμεν, ὅτι πᾶσα ἡ χριστιανικὴ περὶ πίστεως διδασκαλία διετυπώθη εἰς δογματικὸν σύστημα πλῆρες ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Παρέμεινεν ἱκανὸν τμῆμα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἔξω τῆς τοιαύτης αὐθεντικῆς διατυπώσεως, ἐπὶ τοῦ ὁποίου διασταυροῦνται αἱ διάφοροι γνῶμαι καὶ θεολογούμενα τῶν ὀρθοδόξων θεολόγων, ἄλλων μὲν προσκειμένων κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον πρὸς τὰ Πατερικὰ διδάγματα, ἄλλων δὲ δεχομένων τὴν ἐπίδρασιν εἴτε τῆς ρωμαιοκαθολικῆς εἴτε καὶ τῆς ὀψιγενεστέρας Προτεσταντινῆς Θεολογίας. Ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων λοιπὸν ἔρ-

γον ἔχει νὰ παρακολουθήσῃ τὴν πορείαν, ἣν ἡ ἀνάπτυξις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἠκολούθησεν ἕως οὗ λάβῃ τὴν ὁριστικὴν διατύπωσιν αὐτῆς εἰς τὸν πυρῆνα τὸν ἀμετάβλητον καὶ ἄφθαρτον τῶν ἐπισήμως καθωρισμένων δογμάτων, καθὼς καὶ τὰς μετέπειτα σημειωθείσας διατυπώσεις ἀλλὰ καὶ παρεκκλίσεις ἢ τοὺς ἐκ διαφόρων ἐκκλησιῶν καὶ διδασκαλιῶν ἐπηρεασμοὺς τῆς θεολογικῆς διδασκαλίας, καὶ τὰς προσπαθείας πρὸς ἀνακάθαρσιν οὐχὶ τοῦ ἐπισήμως καθορισθέντος δόγματος, ἀλλὰ τῆς ἐπὶ τῆς μήπω ἐπισήμως καθορισθείσης διδασκαλίας ἐλευθέρως κινουμένης θεολογίας πρὸς ὀρθὴν κατανόησιν τῆς ἐν ταῖς Γραφαῖς ἀληθείας καὶ διατύπωσιν τῆς Ὀρθοδόξου ὄντως Θεολογίας.

5. Ἐξ ἄλλου ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων ἔχει ὡς προϋπόθεσιν αὐτῆς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, οὐ μόνον διότι ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἱστορία τῆς ἀναπτύξεως τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἐκθέτει τὰς περιστάσεις, αἵτινες προὐκάλεσαν τὴν ἀνάγκην ὅπως καθορισθῇ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ χριστιανικὸν δόγμα. Ἐπὶ πλέον ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων συγκρινομένη πρὸς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν ἀποτελεῖ λεπτομερῆ καὶ πλήρη ἔρευναν περιοριζομένην εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ δόγματος, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν ἐπιχειρεῖ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία. Ἐνῷ δηλαδὴ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία διαπραγματεύεται τὴν ἱστορίαν τῶν δογμάτων μόνον ἐν σχέσει πρὸς τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῶν καὶ σπουδάζει μόνον τὰ δόγματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἔχουσι γενικὴν σημασίαν διὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν, ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων καθοδηγεῖται μόνον ὑπὸ δογματικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ δὲν προσέχει ἁπλῶς εἰς τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ δόγμα, μόνον καθ' ὅσον ἐπέδρασε τοῦτο εἰς τὴν γενικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ προσέχει εἰς πάντα ἀνεξαιρέτως τὰ δόγματα καὶ εἰς ἐκεῖνα ἀκόμη, ἅτινα δὲν ἔσχον τοιαύτην τινὰ ἐπίδρασιν. Προχωρεῖ δὲ γενετικῶς, ἤτοι ἀνάγεται εἰς αὐτὰς τὰς ἀρχὰς ἑκάστου δόγματος, εἰς αὐτὰ τὰ πρωταρχικὰ σπέρματα, ἐκ τῶν ὁποίων βαθμηδὸν ἀνεπτύχθη τὸ δόγμα καὶ φέρει εἰς φῶς πάσας τὰς πνευματικὰς δυνάμεις, αἵτινες συνειργάσθησαν διὰ τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν καὶ ὁριστικὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος. Ὑπάρχει σαφὴς διάκρισις καὶ διαφορὰ μεταξὺ τῆς ἐνδοτέρας ἀναπτύξεως τοῦ δόγματος ἐν τῷ ἐργαστηρίῳ τῆς σκέψεως καὶ τῆς αἰσθητῆς καὶ ὁρατῆς συγκρούσεως τῶν διαφόρων δογματικῶν τάσεων, αἵτινες ἐμφανίζονται ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ. Ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων ἀσχολεῖται κυρίως περὶ τὴν ἐνδοτέραν ἀνάπτυξιν τοῦ δόγματος καὶ ἀφίνει εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τὴν λεπτομερῆ ἔκθεσιν τῆς ἐξωτερικῆς πορείας τῶν δογματικῶν ἰδεῶν, τὴν ὁποίαν ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων προϋποθέτει ὡς γνωστὴν ἤδη ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Οὕτως ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων χω-

ρὶς ν' ἀποτελῇ παράρτημα τῆς Δογματικῆς Θεολογίας, χρησιμεύει ὡς εἰσαγωγὴ εἰς αὐτήν. Εἶναι ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων ἡ γέφυρα ἡ συνδέουσα τὴν σφαῖραν τῆς Ἱστορικῆς Θεολογίας πρὸς τὴν σφαῖραν τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, ὡς εἴπομεν, ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεσιν τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων, ἐνῷ ἡ Δογματικὴ Θεολογία ἀποτελεῖ τὸν σκοπὸν καὶ τὸ τέλος τῶν ἐρευνῶν τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων.

6. Βοηθητικὰ μαθήματα τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων τυγχάνουσιν ἡ Βιβλικὴ Θεολογία, ἡ Συμβολική, ἡ Πατρολογία, ἡ Ἱστορία τῶν αἱρέσεων, ἡ γενικὴ Ἱστορία τῆς θρησκείας, ἡ Ἱστορία τῆς λατρείας. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν Βιβλικὴν Θεολογίαν θὰ εἴχομεν νὰ σημειώσωμεν, ὅτι οἱ συγγραφεῖς, οἱ περιορίζοντες τὴν Δογματικὴν Θεολογίαν εἰς τὴν Βιβλικὴν Θεολογίαν καὶ ἀγνοοῦντες τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Θεολογίαν, κατὰ φυσικὸν λόγον θεωροῦσι καὶ τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων ὡς ἁπλοῦν παράρτημα τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας. Ἀλλ' ἡ Βιβλικὴ Θεολογία δέον νὰ θεωρῆται μόνον ὡς τὸ θεμέλιον τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ μὲν Ἱστορία τῶν Δογμάτων ἀποτελεῖ τὴν περαιτέρω οἰκοδομήν, ἡ δὲ Δογματικὴ Θεολογία τὸ ἐπιστέγασμα. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Συμβολικὴν παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων κατὰ φυσικὸν λόγον περιλαμβάνει ἐν τῇ διαπραγματεύσει αὐτῆς καὶ τὰ ἐπὶ μέρους σύμβολα τῶν ἐκκλησιῶν, ἐφ' ὅσον εἰς αὐτὰ διατυποῦνται τὰ διακρίνοντα ἑκάστην ἐκκλησίαν δόγματα. Ἡ Συμβολικὴ περιοριζομένη μᾶλλον εἰς ὡρισμένην ἐποχὴν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἐκείνην κυρίως, καθ' ἣν διὰ τῆς Διαμαρτυρήσεως ἐσχηματίσθησαν διάφορα Προτεσταντικὰ σύμβολα, προσλαμβάνει ἐν τῇ διαπραγματεύσει αὐτῆς χαρακτῆρα συγκριτικῆς δογματικῆς Θεολογίας. Ἐνῷ ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων παρακολουθεῖ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς δογματικῆς διδασκαλίας ἀπ' ἀρχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τοῦ νῦν. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Πατρολογίαν θὰ εἴχομεν νὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἐφ' ὅσον αὕτη διατρίβει οὐ μόνον περὶ τὸν ἀτομικὸν βίον τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ περὶ τὰς διδασκαλίας αὐτῶν, ἐκείνας, αἵτινες σπουδαίως συνέβαλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ διατύπωσιν τῶν δογμάτων, καθίσταται πρόδηλον, ὁποίαν βοήθειαν δύναται νὰ παράσχῃ εἰς τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων. Ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων περιλαμβάνει πᾶν τὸ οὐσιῶδες μέρος τῆς Πατρολογίας, ἀφήνουσα εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην νὰ διαπραγματευθῇ μόνη περὶ τοῦ βίου, τῶν ἐπὶ μέρους συγγραφῶν καὶ τῶν ἀτομικῶν χαρακτηριστικῶν τῆς διδασκαλίας ἑνὸς ἑκάστου τῶν Πατέρων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἀτομικαὶ γνῶμαι ἐπὶ μέρους θεολόγων προσλαμβάνουσι σημασίαν διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων, ἐφ' ὅσον ἤσκησαν αὗται ὁπωσδήποτε σοβαρὰν ἐπίδρασιν πρὸς μόρφωσιν τοῦ δογματικοῦ συστήματος. Ἡ ἱστορία τῶν αἱρέσεων δὲν ἀποτελεῖ βε-

βαίως ἴδιον μάθημα τῆς Θεολογίας, ὑπάρχουσιν ὅμως εἰδικαὶ πραγματεῖαι δημοσιευθεῖσαι περὶ τῶν Γνωστικῶν συστημάτων, περὶ τοῦ Ἐβιωνισμοῦ, τοῦ Μανιχαϊσμοῦ, τοῦ Μοντανισμοῦ κλπ., αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ προσφέρωσι μεγάλην βοήθειαν εἰς τὸν συγγραφέα Ἱστορίας τῶν Δογμάτων. Βεβαίως ἅπαν τὸ ὑλικόν, τὸ ἐμπεριεχόμενον εἰς τὰς πραγματείας ταύτας, δὲν δύναται νὰ ἐνσωματωθῇ εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων. Διότι ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων ἐπὶ παραδείγματι δὲν δύναται νὰ ἐνδιατρίψῃ περὶ τὰς διαφοράς, καθ' ἃς τὸ ἓν σύστημα τοῦ Γνωστικισμοῦ διαφέρει τοῦ ἄλλου. Γενικῶς ὅμως, ἀφιεμένων τῶν λεπτομερειῶν, ὁ ἱστορικὸς τοῦ δόγματος διαφωτίζεται ἐξ αὐτῶν περὶ τῶν παρεκκλίσεων, τὰς ὁποίας αἱ αἱρέσεις αὗται ἐσημείωσαν ἀπὸ τῆς ἐν τῇ Βίβλῳ γνησίας διδασκαλίας. Δεδομένου δὲ ὅτι τινὲς τῶν αἱρέσεων ἰδίᾳ τῶν πρώτων αἰώνων προῆλθον καὶ ἐξ ἐπιδράσεων ἄλλων θρησκειῶν καὶ ἐξ ἀναμίξεως πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν στοιχείων τοῦ πολυθεϊσμοῦ ἢ τοῦ Παρσισμοῦ, ἀποτελεῖ βοήθημα διὰ τὸν ἱστορικὸν τῶν δογμάτων ἡ γνῶσις τῆς ἱστορίας τῶν ἄλλων θρησκειῶν. Τέλος ἡ Ἱστορία τῆς λατρείας καὶ ἡ Ὑμνολογία ἀποτελεῖ καὶ αὕτη βοήθημα εἰς τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων ὡς δύναταί τις ν' ἀντιληφθῇ ἐκ δογματικῶν τινων ἐκφράσεων καὶ ὕμνων (Θεοτόκος· τὴν τιμιωτέραν τῶν Χερουβείμ κλπ. Θεοτοκία τῆς Ὀκτωήχου κλπ.); καθὼς καὶ ἐξ ἑορτῶν διαφόρων ἰδίᾳ τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας (οἷα ἡ ἑορτὴ τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἢ τῆς ἀσπίλου συλλήψεως).

7. Πηγαὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων εἶναι:

α) Δημόσιαι καὶ ἐπίσημοι. Τοιαῦται εἶναι τὰ σύμβολα καὶ αἱ ἐπίσημοι ὁμολογίαι τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν· οἱ ὅροι καὶ τὰ πρακτικὰ τῶν Συνόδων· ἀποφάσεις τῶν παπῶν, ἐγκύκλιοι, βοῦλλαι, ψηφίσματα καὶ θεσπίσματα ἐκκλησιαστικῶν ἀρχόντων ἢ καὶ αὐτοκρατόρων καὶ ἐν γένει πολιτικῶν ἀρχόντων καὶ ἡγεμόνων, κατηχήσεις, λειτουργίαι, ὕμνοι καθιερωμένοι καὶ ἐπικεκυρωμένοι ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας.

β) Ἰδιωτικαὶ πηγαί. Τοιαῦται εἶναι 1) τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ διδασκάλων πάντων τῶν αἰώνων. Μεταξὺ τῶν συγγραμμάτων τούτων θὰ διακρίνωμεν τὰ δογματικὰ καὶ αὐστηρῶς θεολογικὰ συγγράμματα τῶν διδακτικῶν καὶ πρακτικῶν, καθὼς καὶ τῶν ἐπιστολῶν τινές, αἱ ὁποῖαι ἰδίᾳ τῶν Πατέρων, ἀποτελοῦσι σπουδαῖα δογματικὰ μνημεῖα. 2) Τὰ συγγράμματα τῶν μὴ θεολόγων συγγραφέων ἤτοι Χριστιανῶν φιλοσόφων καὶ ποιητῶν περιόδου τινός. 3) Τὰς ὑπὸ μορφὰς συναξαρίων, ὁσμάτων, λογίων καὶ ἀποφθεγμάτων λαϊκῶν ἐκφραζομένας γνώμας καὶ πεποιθήσεις τοῦ λαοῦ, τὰς ὁποίας ὡς δευτερευούσας πηγὰς δυνάμεθα νὰ χρησιμοποιήσωμεν, ἵνα ἐξ αὐτῶν συναγάγωμεν τί ὁ λαὸς ἐπίστευε καθ' ὡρισμένην περίοδον.

γ) Ἔμμεσοι πηγαί, οἷαι εἶναι συγγραφαὶ δευτέρας ἢ τρίτης χει-

ρὸς πληροφοροῦσαι ἡμᾶς περὶ τῶν γνωμῶν αἱρετικῶν, τῶν ὁποίων τὰ συγγράμματα κατεκάησαν ἐνωρὶς καὶ δὲν διεσώθησαν εἰς ἡμᾶς, καθὼς καὶ περὶ τῆς διδασκαλίας Πατέρων, τῶν ὁποίων τὰ συγγράμματα δὲν διεσώθησαν εἰς ἡμᾶς ἢ ἐνοθεύθησαν. Οὕτως ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ Ὠριγένους πολλὰ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ γνωρίζομεν ἐκ μεταφράσεων τοῦ Ρουφίνου ἢ ἐκ πληροφοριῶν τοῦ Ἱερωνύμου καὶ τοῦ Εὐσεβίου, εἶναι δὲ βέβαιον, ὅτι καὶ πολλὰ τῶν γνησίων συγγραμμάτων αὐτοῦ ἐνοθεύοντο ὑπὸ αἱρετικῶν. Ἐννοεῖται, ὅτι τόσον ἐν τῇ χρήσει τῶν ἀμέσων, ὅσον καὶ τῶν ἐμμέσων πηγῶν, καθίσταται ἀναγκαία ἡ χρῆσις τῶν κριτικῶν μεθόδων, δι' ὧν θὰ διακριβοῦμεν τόσον τὴν γνησιότητα καὶ ἀκεραιότητα τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα συγγραφέως τινὸς φερομένων συγγραμμάτων, ὅσον καὶ τὴν ἀκρίβειαν τοῦ περιεχομένου τῶν ὑπ' ἄλλων συγγραφέων ἀναφερομένων ἀπολεσθεισῶν συγγραφῶν, δεδομένου ὅτι ἡ ἀξιοπιστία τούτων δύναται νὰ εἶναι μεγαλειτέρα ἢ μικροτέρα.

8. Ὡς πρὸς τὴν ταξιθέτησιν τοῦ ὑλικοῦ τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων ἐνδείκνυται ἡ διαίρεσις ταύτης εἰς περιόδους. Δέον ὅμως νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει ὅτι τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα καθορίζουσιν ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ ἐποχὴν τινά, δύνανται νὰ μὴ ἔχωσι τὴν αὐτὴν σημασίαν καὶ διὰ τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ ἀνάπτυξις τῶν Δογμάτων συνδέεται πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς διακυβερνήσεως τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας κλπ. ἀλλ' αἱ ἐπιδράσεις τὰς ὁποίας ἤσκησαν ἐπ' ἀλλήλας δὲν εἶναι πάντοτε σύγχρονοι. Ὡς ἐκ τούτου δύναται ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων νὰ διαιρεθῇ ὡς ἕπεται:

Α'. Περίοδος: Ἀπὸ τοῦ πέρατος τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ὠριγένους (170-254) ἤτοι εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν ἀπολογητῶν, καθ' ἣν ἡ Θεολογία ἀνεπτύχθη κυρίως πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Ἐθνισμοῦ. Αἱ ἔριδες κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην γίνονται πρὸς αἱρετικοὺς ἰουδαΐζοντας καὶ ἐθνικοὺς φιλοσόφους. Αἱ συγγραφαὶ ἔχουσι πολεμικὸν χαρακτῆρα πρὸς τοὺς ἔξω. Μόνον δὲ συστηματικὸν θεολογικὸν ἔργον ἔχομεν τὸ περὶ Ἀρχῶν τοῦ Ὠριγένους.

Β'. Περίοδος: Ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ὠριγένους μέχρι Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ (254-730) ἤτοι εἰς τὴν ἐποχὴν τῆς Πολεμικῆς Θεολογίας. Ἡ σύγκρουσις ἤδη εἶναι ἐσωτερικὴ πρὸς τοὺς ἐκ τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας ἀναπηδήσαντας αἱρετικούς. Ἡ ἱστορία τῶν ἐκκλησ. συζητήσεων ἀπὸ τῆς Σαβελλιανῆς μέχρι τῆς Μονοθελητικῆς ἔριδος ἀποτελεῖ ἄλυσιν συνεχῆ καὶ ἀδιάσπαστον καταλήγουσαν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Δαμασκηνοῦ: Ἔκδοσις πίστεως. Ἀποτελεῖ αὕτη τὸ σπουδαιότερον τμῆμα τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων.

Γ'. Περίοδος: Ἀπὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ μέχρι τῆς Μεταρρυθμίσεως (730-1517), ἐποχὴν τῶν συστημάτων τοῦ σχολαστικισμοῦ ὑπὸ τὴν εὐρυτάτην ἔννοιαν. Κατ' αὐτὴν γίνεται προσπάθεια πρὸς θεολογι-

κὴν ἐπεξεργασίαν καὶ συστηματοποίησιν τῆς κατὰ τὰς προηγουμένας περιόδους μορφωθείσης Δογματικῆς ὕλης καὶ πρὸς περαιτέρω ἀνάπτυξιν αὐτῆς. Ἡ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἀρκεῖται εἰς μόνην τὴν θεολογικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ συστηματοποίησιν τῶν παραδεδομένων, ἀποφεύγουσα πᾶσαν νέαν ἀνάπτυξιν καὶ προσθήκην.

Δ'. Περίοδος: Ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως μέχρι τῆς ἐμφανίσεως τῆς φιλοσοφίας τοῦ Λεϊβνιτίου καὶ Wolf ἐν Γερμανίᾳ (1517-1720) ἤτοι εἰς τὴν ἐποχὴν τὴν πολεμικοεκκλησιαστικὴν τῆς Συμβολικῆς ἢ τῆς συγκρούσεως τῶν ὁμολογιῶν.

Ε'. Περίοδος ἐκτεινομένη μέχρι σήμερον, ἤτοι τὴν ἐποχὴν τοῦ Ὀρθολογισμοῦ καὶ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ πίστεως καὶ γνώσεως, Φιλοσοφίας καὶ Χριστιανισμοῦ, ἀνθρωπίνου λόγου καὶ ἀποκαλύψεως.

Ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων ἐσπουδάζετο πρότερον ἐν στενῇ σχέσει πρὸς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν ἢ πρὸς τὴν Δογματικὴν Θεολογίαν. Οἱ Semler καὶ Ernest κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα πρῶτοι κατέδειξαν τὴν ἀνάγκην, ὅπως τὸ μάθημα τοῦτο σπουδάζεται κεχωρισμένως. Ἐν τούτοις τινὲς ἐκ τῶν παλαιοτέρων συγγραφέων Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, οἷοι ὁ Εὐσέβιος, ὁ Σωκράτης, ὁ Σωζόμενος, ὁ Θεοδώρητος, ὁ Νικηφόρος Κάλλιστος, ὁ Ρουφῖνος, ὁ Σουλπίκιος Σεβῆρος, ὁ Κασσιόδωρος, ὁ Βέδας ὁ αἰδέσιμος κλπ., καθὼς καί τινες παλαιότεροι θεολόγοι, οἷοι ὁ Εἰρηναῖος, ὁ Ἱππόλυτος, Ὠριγένης, ὁ Ἐπιφάνιος, περιλαβόντες εἰς τὰ ἔργα αὐτῶν ἱκανὸν ὑλικὸν δυνάμενον νὰ χρησιμοποιηθῇ ὑπὸ τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων, προπαρεσκεύασαν τὸ ἔδαφος διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ νεαροῦ ἡμῶν μαθήματος. Ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἀτυχῶς δὲν ἔχομεν συστηματικὸν ἔργον ἀναφερόμενον εἰς αὐτό. Μόλις τελευταίως ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ Α. Θεοδώρου τοῦ πρώτου τόμου τὸ πρῶτον μέρος ἐκτεινόμενον μέχρι καὶ τῶν Ἀπολογητῶν. Ἐκ τῶν εἰς τὴν Γερμανικὴν καὶ Ἀγγλικὴν καὶ Γαλλικὴν δημοσιευθέντων ἔργων ἀξιόλογα τυγχάνουσι τὰ ἔργα τῶν Hagenbach, Harnack, Seeberg, Tixeront, Fischer, W. Koëhlel. Πλείονα ἴδε εἰς τὸ μνημ. ἔργον τοῦ Α. Θεοδώρου σελ. 35 καὶ ἑξῆς.

3. Συμβολικὴ ἢ Ἱστορία τῶν Ὁμολογιῶν.

1. Ὑποκείμενον τῆς Συμβολικῆς εἶναι τὰ σύμβολα τῶν Ἐκκλησιῶν. Ὁ ὅρος δὲ σύμβολον ἐχρησιμοποιήθη διὰ τὸ λεγόμενον ἀποστολικὸν σύμβολον κατὰ τὸν Γ' καὶ Δ' αἰῶνα ὑπὸ τῶν Κυπριανοῦ, Αὐγουστίνου, Ρουφίνου καὶ ἄλλων, ἡ ἀκριβὴς δ' ἔννοια αὐτοῦ συζητεῖται εἰσέτι. Διότι ἄλλοι μὲν ἐκλαμβάνουσιν αὐτὸν εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς συμβολῆς καὶ συνεισφορᾶς, τῆς συμπαραθέσεως διαφόρων περιληπτικῶν στοιχείων τῆς χριστιανικῆς πίστεως εὐνοεῖται δ' ἡ ἔννοια αὕτη καὶ ὑπὸ τῶν δεχομένων, κατὰ τὴν ἀσύστατον ἄλλως παράδοσιν, ὅτι εἷς ἕκαστος τῶν Ἀποστόλων συνέταξεν ἀνὰ ἓν

ἄρθρον τοῦ ἀποστολικοῦ συμβόλου· ἄλλοι δὲ κατὰ τὴν ἔννοιαν τοῦ συμβάλλειν=συγκρίνειν καὶ διὰ τῆς συγκρίσεως καὶ παραβολῆς ἀναγνωρίζειν ἢ τεκμαίρεσθαι, ἐκλαμβάνουσιν τὸν ὅρον ὡς δηλοῦντα σημεῖον, τεκμήριον, σύνθημα, ἔμβλημα, σημαίαν, δι' οὗ νομιμοποιεῖται ἡ εἴσοδος καὶ διαμονὴ τῶν βαπτιζομένων ἐν τοῖς κόλποις τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἀναγνωρίζεται ὁ Χριστιανὸς τοῦ μὴ τοιούτου, ὁ ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ Χριστοῦ στρατιώτης παντὸς μὴ ἀνήκοντος εἰς τὸν Χριστόν. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην καὶ εἰς τὰ ἐθνικὰ μυστήρια ἐχρησιμοποιεῖτο ὁ ὅρος σύμβολον εἰς δήλωσιν τῶν συνθηματικῶν λέξεων, δι' ὧν οἱ μεμυημένοι ἀνεγνωρίζοντο. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἐννοίας τοῦ ὅρου ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ χρήσει κατήντησεν οὗτος νὰ σημαίνῃ ἐν τῇ νεωτέρᾳ θεολογικῇ χρήσει τὰς ἐπισήμους ἐκθέσεις τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἑκάστης Ἐκκλησίας, ἐν αἷς διατυποῦται ἐγκύρως ἡ ἰδιάζουσα αὐτῆς δογματικὴ διδασκαλία. Συμβολικὴ λοιπὸν σημαίνει τὸ ἱστορικὸν ἐκεῖνο μάθημα, τὸ ὁποῖον ἐξετάζει μὲν καὶ τὴν γένεσιν, τὸν χαρακτῆρα καὶ τὸ κῦρος τῶν συμβόλων τούτων, ἰδίᾳ ὅμως ἐρευνᾷ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν καὶ ἐκτίθησι τὴν ἐκ τῶν συμβόλων αὐτῆς ἰδιάζουσαν ἑκάστῃ τῶν ἐπὶ μέρους χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν δογματικὴν διδασκαλίαν. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον τμῆμα τῆς Συμβολικῆς, ἢ ἄλλως καλουμένη θεμελιώδης Συμβολική, ἐξετάζει ἐκεῖνα τὰ σύμβολα τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἅτινα εἶναι κοινὴ κληρονομία τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τὸ δὲ δεύτερον τμῆμα τῆς Γενικῆς Συμβολικῆς ἀπαρτίζεται ἐκ τῆς σπουδῆς τῶν συμβόλων τῶν κεχωρισμένων χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν ἐν τῷ ἐνδιαφέροντι ἐπὶ μέρους τινὸς Ἐκκλησίας.

2. Καὶ κοινὴ μὲν κληρονομία τοῦ Χριστιανισμοῦ θεωροῦνται πρωτίστως τὰ τρία σύμβολα, τὸ Ἀποστολικόν, τὸ τῆς Νικαίας καὶ τὸ Ἀθανασιανόν, ἅτινα ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν ὡς παλαιὰ καὶ περιληπτικὴ ἔκθεσις τῶν ἐν τῇ Γραφῇ περιεχομένων θεμελιωδῶν τῆς πίστεως ἀληθειῶν. Τὰ σύμβολα ταῦτα ἀνεγνωρίσθησαν ὡς τοιαῦτα ὑπό τε τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ τῶν κυρίων κλάδων τῆς Προτεσταντικῆς Ἐκκλησίας, ἤτοι τῆς Λουθηρανικῆς, Καλβινικῆς καὶ Ἀγγλικανικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ὅμως καὶ αἱ ἄλλαι Ἀνατολικαὶ Ἐκκλησίαι περιορίζονται εἰς τὸ τῆς Νικαίας σύμβολον, οὐχὶ διότι ἐνίστανται κατὰ τῶν δύο ἄλλων, ἀλλὰ διότι ταῦτα οὐδέποτε ἐπέτυχον μεγάλην κυκλοφορίαν παρ' αὐτοῖς καὶ παρέμειναν μᾶλλον ἄγνωστα εἰς αὐτάς. Εἰς τὸ Ἀθανασιανὸν ὅμως παρεισήχθη ἡ ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀποκηρυχθεῖσα διδασκαλία περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ. Εἰς τὰ σύμβολα ταῦτα δέον νὰ προστεθῶσι καὶ οἱ ὅροι τῆς ἐν Χαλκηδόνι τετάρτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου, καθὼς καὶ αἱ κατὰ τοῦ Μονοθελητισμοῦ καὶ Μονοφυσιτισμοῦ ἀποφάσεις τῆς Ε΄ καὶ ΣΤ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, αἵτινες κατὰ τὸ πλεῖστον ἀναγνωρίζονται καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν Προτεσταντῶν. Ταῦτα εἶναι τὰ θεμελιώδη καὶ

κοινῇ παραδεδεγμένα σύμβολα, περὶ τὰ ὁποῖα διατρίβει ἡ θεμελιώδης Συμβολική.

3. Ἀπὸ τοῦ σχίσματος ὅμως τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἡ μὲν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐνέμεινεν εἰς τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας καὶ εἰς τοὺς ὅρους τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἡ δὲ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἐξακολουθοῦσα νὰ συγκαλῇ Οἰκουμενικὰς Συνόδους—τοιαῦται δὲ ἀριθμοῦνται ἕτεραι δέκα μεταξὺ τοῦ χωρισμοῦ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, ὧν τελευταία ἡ τοῦ Λατερανοῦ (1512-1517)—προσέδωκε τὸ κῦρος συμβόλων εἰς τὰς ἀποφάνσεις τούτων. Ἀλλὰ καὶ ἐπαρχιακαί τινες Σύνοδοι, ὧν αἱ ἀποφάνσεις ἐπεκυρώθησαν ὑπὸ τῶν Παπῶν, συνεισέφεραν συμβολὰς εἰς συμπλήρωσιν τῶν συμβολικῶν βιβλίων τῆς Ρώμης. Μετὰ δὲ τὴν ἔκρηξιν τῆς Μεταρρυθμίσεως, αἱ ἐπὶ μέρους ἐθνικαὶ Προτεσταντικαὶ Ἐκκλησίαι προέβησαν εἰς ἐπίσημον διακήρυξιν καὶ ἔκθεσιν τῆς πίστεως αὐτῶν εἰς Ὁμολογίας πίστεως, ἄρθρα θρησκείας, κατηχήσεις καὶ ἄλλα ἔγγραφα μνημεῖα, ἅτινα ἀπετέλεσαν τὰ κατὰ τὸν ΙΣΤ′ αἰῶνα συνταχθέντα συμβολικὰ βιβλία τῶν Διαμαρτυρομένων. Κυριώτερα ἐκ τούτων εἶναι τῶν μὲν Λουθηρανῶν ἡ Αὐγουσταία ὁμολογία καὶ ἡ Ἀπολογία αὐτῆς, τὰ Σμαλκαδικὰ ἄρθρα μετὰ τῶν δύο Κατηχήσεων τοῦ Λουθήρου καὶ ὁ Τύπος τῆς Συμφωνίας, τῶν δὲ Καλβινιστῶν ἡ Τετραπολιτανὴ ὁμολογία, αἱ δύο Ἑλβετικαὶ ὁμολογίαι, αἱ Γαλλικανική, Ἑλβετική, Σκωτικὴ ὁμολογίαι, ἡ Κατήχησις τῆς Ἀϊδελβέργης, τῶν Ἀγγλικανῶν τὰ 39 ἄρθρα τῆς θρησκείας καὶ τῶν Ἄγγλων πουριτανῶν ἡ ὁμολογία τοῦ Westminster. Ἡ Ρωμαϊκὴ Ἐκκλησία ἐξ ἄλλου συγκαλέσασα τὴν ἐν Τριδέντῳ Σύνοδον κατὰ τῶν διδασκαλιῶν τῶν Προτεσταντῶν περιέλαβεν εἰς τὰ συμβολικὰ αὐτῆς βιβλία τὰ θεσπίσματα καὶ τοὺς κανόνας τῆς Συνόδου ταύτης καὶ τὴν μεγάλην Κατήχησιν, ἥτις κατ' ἐντολὴν αὐτῆς ἐξεδόθη, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ τὰς δογματικὰς ἀποφάνσεις τῆς Συνόδου τοῦ Βατικανοῦ τοῦ 1870. Ἐξ ἀφορμῆς τῶν Προτεσταντικῶν διδασκαλιῶν ἐξεδόθησαν καὶ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ διάφοροι ἐκθέσεις πίστεως, οἷαι αἱ ἀπαντήσεις τοῦ Πατριάρχου Ἱερεμίου, ἡ Ὁμολογία τοῦ Δοσιθέου, τοῦ Κριτοπούλου, τοῦ Μογίλα κλπ. αἵτινες ἐχαρακτηρίσθησαν ὑπό τινων τῶν ἐν Δύσει ὡς Συμβολικὰ βιβλία τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ταῦτα ὅμως δὲν προσέλαβον παρ' ἡμῖν τὸ κῦρος, ὅπερ ἔχουσι τὰ σύμβολα τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Πάντα ταῦτα τὰ σύμβολα, τά τε κατὰ τὸν ΙΣΤ′ αἰῶνα ἰδόντα τὸ φῶς καὶ τὰ ἐπιγενέστερα τούτων, ἐξετάζει τὸ δεύτερον τμῆμα τῆς γενικῆς Συμβολικῆς.

4. Τὸ δεύτερον μέρος τῆς Συμβολικῆς, τὸ καὶ εἰδικόν, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ ὡς συγκριτικὴ Συμβολική, διότι ἀποτελεῖ ταύτην ἡ ἀντικειμενικὴ σπουδὴ τῶν Συμβόλων εἴτε τινῶν εἴτε πασῶν τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ νὰ διακριβωθῇ διὰ τῆς συγκρίσεως ἡ ἱστορικὴ ἀλήθεια, καὶ νὰ καθορισθῶσιν αἱ

ἱστορικαὶ σχέσεις τῶν συγκρινομένων συμβόλων, καθὼς καὶ τὰ σημεῖα, καθ' ἃ ταῦτα συμφωνοῦσιν ἢ ἀντιτίθενται πρὸς ἄλληλα. Ἡ συγκριτικὴ αὕτη σπουδὴ δύναται νὰ περιορισθῇ εἰς μόνας τὰς διαφορὰς τῶν κεχωρισμένων Ἐκκλησιῶν ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἀλήθειαν τῶν συμβόλων ἐπὶ μέρους τινὸς Ἐκκλησίας κατὰ πάντων τῶν ἄλλων. Ἡ συμβολικὴ οὕτω προσλαμβάνει πολεμικὸν χαρακτῆρα καὶ δύναται νὰ λάβῃ τὸ ὄνομα: Χριστιανικὴ Πολεμική. Τοιοῦτον χαρακτῆρα παρουσίασεν ἡ ἔκθεσις τῶν διαφορῶν τῶν ὁμολογιῶν κατὰ τοὺς ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνας, ἐγεννήθη δὲ οὕτω κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα σπουδαία θεολογικὴ ἐπιστήμη, ἡ ἀποκληθεῖσα Πολεμικὴ Θεολογία ἢ Ἐλεγκτικὴ Θεολογία, ἥτις φκοδόμει κυρίως ἐπὶ τῶν διαφωνιῶν καὶ δογματικῶν διαφορῶν τῶν Συμβόλων καὶ ἐπεχείρει ν' ἀναιρέσῃ τὰς ἀντιτιθεμένας εἰς τὰ σύμβολα ὡρισμένης Ἐκκλησίας δοξασίας καὶ νὰ ὑποστηρίξῃ ὡς μόνην ἀληθῆ τὴν διδασκαλίαν τῶν συμβόλων τούτων. Ἡ Πολεμικὴ Θεολογία, ἀρξαμένη κυρίως ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἀνεπτύχθη κατὰ τὸν μέγαν ἀγῶνα, ὅστις συνήφθη μεταξὺ τῶν Προτεσταντῶν μεταρρυθμιστῶν καὶ τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ Παπισμοῦ. Ἡ σύγκρουσις αὕτη ἔφθασεν εἰς τὸ κατακόρυφον αὐτῆς κατὰ τὸ 1680-1690, ἐκδηλωθεῖσα εἰδικῶς ἐν Ἀγγλίᾳ εἰς Πολεμικὴν γραμματείαν, ἥτις θεωρεῖται ἡ μᾶλλον ἐκτενὴς ἐκ τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ γνωστῶν. Οὕτω καθωρίσθησαν αἱ γραμμαὶ τοῦ διαχωρισμοῦ, αἵτινες κατὰ τὰ κύρια αὐτῶν σημεῖα παραμένουσι μέχρι σήμερον. Τοῦ ἐκ τοῦ διαχωρισμοῦ ὅμως φανατισμοῦ βαθμηδὸν κατασιγάσαντος ἡ Πολεμικὴ ἔπαυσε νὰ καλλιεργῆται συντόνως. Οὕτω κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα μόνον δύο ἔργα Πολεμικῆς ἐδημοσιεύθησαν, ἤτοι τὸ τοῦ Hase καὶ τοῦ P. Tschackert. Νέον δὲ ἤδη μάθημα καταλαμβάνει τὴν θέσιν τῆς ὁλονὲν ἐκτοπιζομένης Πολεμικῆς καὶ εἶναι τοῦτο ἡ Χριστιανικὴ Εἰρηνικὴ ἢ Ἑνωτική. Σπουδάζει καὶ αὕτη τὰς διαφορὰς τῶν ἐπὶ μέρους κεχωρισμένων Ἐκκλησιῶν, ἀλλ' ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ἐναρμονίσῃ ταύτας, τονίζουσα μὲν τὰς συμφωνίας τῶν διαφόρων συμβόλων, ἐπιχειροῦσα δὲ νὰ ἀπαμβλύνῃ καὶ νὰ ἐπιτύχῃ συμβιβασμὸν μεταξὺ τῶν διαφωνιῶν τούτων. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ Εἰρηνικὴ ἐπιζητεῖ νὰ ἐπιτύχῃ εἰρήνην καὶ ἁρμονίαν μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν σωμάτων ἐπὶ τῷ τελικῷ σκοπῷ νὰ ἑνώσῃ καὶ πάλιν ταῦτα εἰς μίαν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν. Ἀλλὰ πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ αὐτῆς τούτου ἡ Εἰρηνικὴ κατήντησεν εἰς ὑπερβολὰς παραθεωρήσασα συχνάκις τὰς πραγματικὰς διαφοράς, αἵτινες χωρίζουσι τὰς διαφόρους Ἐκκλησίας ἀπ' ἀλλήλων. Οὕτω προῆλθεν ἡ Συγκριτικὴ Συμβολικὴ ἥτις, ὡς εἴπομεν, ἀποτελεῖ ἀντικειμενικὴν σπουδὴν τῶν συμβόλων, ἀποφεύγουσαν καὶ τὰς ὑπερβολὰς τῆς Πολεμικῆς καὶ τὰ σφάλματα τῆς Εἰρηνικῆς, τείνουσαν δὲ νὰ διανοίξῃ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ἐπιστημόνων ἐπὶ τῆς ἀνάγκης πραγματικῆς σπουδῆς τῶν μεταξὺ τῶν Ἐκκλησιῶν διαφορῶν. Ἡ συγκριτικὴ Συμβολικὴ διὰ ψυχρᾶς

καὶ ὅλως ἀντικειμενικῆς συγκρίσεως τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῶν Συμβόλων τῶν κεχωρισμένων ἀπ' ἀλλήλων Ἐκκλησιῶν ζητεῖ νὰ καθορίσῃ ἐπακριβῶς τὰς συμφωνίας καὶ ἀσυμφωνίας αὐτῶν μετὰ τῶν εἰς αὐτὰς ὑποκειμένων ἀρχῶν. Ἐξ ἐπόψεως ὅμως Ὀρθοδόξου δὲν δύναται ἡ Συμβολικὴ ν' ἀποξενωθῇ ὅλως καὶ πολεμικῆς τινος χροιᾶς, διότι δὲν δύναται ὁ ὀρθόδοξος θεολόγος νὰ μένῃ μὲν ἀδιάφορος ἔναντι τῶν παρεκκλίσεων καὶ παραπλανήσεων ἀπὸ τῆς ὀρθῆς πίστεως τῆς μιᾶς ἁγίας καθολικῆς Ἐκκλησίας, τὰς ὁποίας παρουσιάζουσι τὰ μεταγενέστερα σύμβολα, ν' ἀφίνῃ δὲ ἀνυπεράσπιστον τὴν ὁμολογίαν τῆς ἰδίας αὐτοῦ Ἐκκλησίας κατὰ τῶν παρεκδοχῶν ξένων καὶ ἀλλοδόξων θεολόγων.

5. Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς μεθόδου ταύτης, καθ' ἣν συγκριτικῶς ἐξετάζονται τὰ σύμβολα, ὑπάρχει καὶ ἑτέρα τις μέθοδος, καθ' ἣν ἡ ἰδιάζουσα μιᾶς ἑκάστης ἐκκλησίας διδασκαλία ἐκτίθεται ὡς αὐτοτελὲς καὶ ἐνιαῖον συστηματικὸν σύνολον, τοῦ ὁποίου τὰ συστατικὰ μέρη ἐξελίσσονται κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν ἐκ τῆς ὑποκειμένης θεμελιώδους ἀρχῆς ἑκάστης ἐκκλησίας. Οὕτω παρουσιάζεται ἡ διδασκαλία μιᾶς ἑκάστης ἐκκλησίας πλήρης καὶ κεχωρισμένη, οὐχὶ δὲ ὡς κατὰ τὴν συγκριτικὴν μέθοδον εἰς ἄρθρα κατατετμημένα, ἐπισυνάπτονται δὲ καὶ στοιχεῖα στατιστικῆς, ἐμφαίνοντα τὴν κατάστασιν καὶ τὴν ὅλην ζωὴν ἑκάστης ἐκκλησίας, καθὼς καὶ τὴν μορφὴν τῆς λατρείας καὶ τοῦ πολιτεύματος αὐτῆς. Συνδυασμὸς ἀμφοτέρων τῶν μεθόδων οὔτε ἀνεπίτευκτος καθίσταται, οὔτε ἁλυσιτελὴς παρουσιάζεται. Οὕτως εἰς τὸ πρῶτον μέρος τῆς Συμβολικῆς θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ διαπραγματευθῇ τις ἱστορικῶς τὴν ἀρχὴν τῶν Συμβόλων, τὸ δὲ δεύτερον μέρος θὰ ἠδύνατο ν' ἀποτελεσθῇ ἐκ δύο τμημάτων. Καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἐκ τῶν τμημάτων τούτων θὰ ἠδύνατο συγκριτικῶς νὰ ἐξετάζωνται αἱ διάφοροι δογματικαὶ διδασκαλίαι. Εἰς δὲ τὸ δεύτερον θὰ ἠδύναντο νὰ ἐκτεθῶσι τὰ δογματικὰ συστήματα τῶν κυριωτέρων ἐκκλησιῶν διὰ βραχέων.

6. Ἐκ τῶν εἰρημένων καθίσταται δήλη ἡ σχέσις τῆς Συμβολικῆς πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων. Ἀποτελεῖ αὕτη συμπλήρωμα τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων. Ἡ τελευταία αὕτη περιλαμβάνει βεβαίως εἰς τὸ πεδίον αὐτῆς τὸ περιεχόμενον τῶν ὁμολογιῶν καὶ συμβόλων τῶν ἐκκλησιῶν. Δὲν ἐξετάζει ὅμως τὰς δόγματα τῶν ὁμολογιῶν τούτων κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικήν των σπουδαιότητα καὶ κατὰ τὴν σχέσιν ἣν ἔχουσι πρὸς ἄλληλα, ἀλλὰ μόνον κατὰ τὴν σοβαρότητα, τὴν ὁποίαν προσέλαβον εἰς τὴν γενικὴν πορείαν τῆς Ἱστορίας τῶν Δογμάτων. Ἡ Συμβολικὴ ἐξ ἄλλου ἀσχολεῖται περὶ τὰ σύμβολα κατὰ τὴν σπουδαιότητα, τὴν ὁποίαν ταῦτα κέκτηνται διὰ μίαν ἑκάστην ἐκκλησίαν καὶ κατὰ τὴν σχέσιν τὴν κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον συστηματικήν, δι' ἧς ταῦτα συνδέονται ὁμοῦ ἐν ἑκάστῳ συστήματι πίστεως. Καθ' ὅσον δὲ ἡ Συμβολικὴ ἐκθέτει τὸν δογματικὸν τοῦτον πλοῦτον, τὸν εἰς τὰ Σύμβολα ἀποθησαυρι-

σθέντα, καὶ παρουσιάζει τὰς διαφόρους ἐκκλησιαστικὰς μερίδας ἢ κοινωνίας, εἰς ἃς ἡ μία Ἐκκλησία διῃρέθη, καθίσταται, ὡς καὶ ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων, σπουδαιοτάτη προπαρασκευὴ εἰς τὸν συστηματικὸν κλάδον τῆς Θεολογίας.

7. Παρ' ἡμῖν Συμβολικὴν συνέγραψε ὁ ἀείμνηστος Ἀνδρούτσος, προσδώσας εἰς αὐτὴν πολεμικὸν μᾶλλον χαρακτῆρα, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ συγγραφὴ αὕτη μᾶλλον δέον νὰ καταταχθῇ εἰς τὸν συστηματικὸν τῆς Θεολογίας κλάδον, ὡς ἄλλως καὶ αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς ρητῶς τοῦτο καθορίζει. Τὴν αὐτὴν χροιὰν ἐνέχει καὶ ἡ Συμβολικὴ τοῦ ἀειμνήστου Ἰ. Μεσολωρᾶ, ὅστις εἰς τὸν Α' τόμον περιέλαβε τὰ σύμβολα τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῶν νεωτέρων ὁμολογιῶν αὐτῆς, τῶν κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα δημοσιευθεισῶν.

4. Πατρολογία καὶ Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία.

1. Βοηθητικὸν μάθημα μεγάλης σπουδαιότητος διὰ τὴν Συμβολικὴν καὶ τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων εἶναι ἡ Πατρολογία, ἥτις καὶ διὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν ἐνέχει μεγάλην σοβαρότητα, ἀποτελοῦσα καὶ δι' αὐτὴν βοηθητικὴν ἐπιστήμην μεγάλης σημασίας. Ἐξιστοροῦσα αὕτη τὸν βίον καὶ ἐξετάζουσα τὰ συγγράμματα καὶ τὴν διδασκαλίαν τὴν κατὰ τοὺς ὀκτὼ πρώτους αἰῶνας ἀκμασάντων ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων καὶ συγγραφέων, οἵτινες μεγάλην ἤσκησαν ἐπίδρασιν εἰς τὴν τοιαύτην ἢ τοιαύτην διαμόρφωσιν τοῦ ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ βίου καὶ σοβαρὰν κατέλαβον θέσιν ἐν τῇ Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ, προδήλως διαπραγματεύεται ὑλικόν, τὸ ὁποῖον μάλιστα ἐνδιαφέρει τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων καὶ τὴν Συμβολικήν, αἵτινες προχωροῦσαι ἐν τῇ διαπραγματεύσει αὐτῶν γενετικῶς ὀφείλουσι νὰ λαμβάνωσι σοβαρῶς ὑπ' ὄψει πάντας τοὺς παράγοντας, οἵτινες συνειργάσθησαν εἰς τὴν διατύπωσιν τοῦ δόγματος καὶ εἰς τὴν τελικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν συμβόλων. Λαμβανομένου δ' ὑπ' ὄψιν, ὅτι καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία δὲν δύναται λεπτομερῶς νὰ ἐξετάσῃ τὸ τοσαύτης ἐκτάσεως καὶ ἐκ τοιούτου ποικίλου περιεχομένου συγκείμενον πεδίον τῆς σπουδῆς αὐτῆς, ἡ Πατρολογία ἀναλαμβάνει νὰ συμπληρώσῃ τὰς κατ' ἀνάγκην γενικώτερον χαρακτῆρα φερούσας ἐπὶ τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ φιλολογικῆς παραγωγῆς σπουδὰς ἐρευνῶσα ταύτας εἰδικῶς καὶ ἐν λεπτομερείᾳ.

2. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία ἐξετάζει τὸν βίον τῆς Ἐκκλησίας ἀπ' ἀρχῆς καὶ μέχρι σήμερον, τὰ ὅρια καὶ τοῦ μαθήματος, ὅπερ εἰδικῶς ἐνδιατρίβει περὶ τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ παραχθεῖσαν γραμματείαν, ἔπρεπε νὰ εἶναι τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας. Ἐντεῦθεν προσφυέστερον θὰ ἐκαλεῖτο τὸ μάθημα τοῦτο Ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία κατ' ἀναλογίαν πρὸς τοὺς ἐν τῇ φιλολογικῇ ἐπιστήμῃ κρατήσαντας ὅρους Ἑλληνικὴ καὶ Λατινικὴ Γραμματολογία, τῆς Ἐκκλησιαστικῆς δὲ Γραμματολογίας

τὰ ὅρια κατὰ φυσικὸν λόγον ταὐτιζόμενα πρὸς τὰ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας θὰ περιελάμβανον τρεῖς περιόδους· ἤτοι τὴν μέχρι Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐκτεινομένην, τὴν ἀπὸ τούτου μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως φθάνουσαν, καὶ τέλος τὴν μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἐξικνουμένην. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ πρῶτοι αἰῶνες, καθ' οὓς ἤκμασαν οἱ μεγάλοι Πατέρες καὶ σπουδαῖοι ἄλλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ἐνέχουσιν ἰδιάζουσαν καὶ θεμελιώδη σημασίαν διὰ τὴν κατ' αὐτοὺς ἀδιαίρετον εἰσέτι οὖσαν μίαν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, διὰ τοῦτο ἡ ἐξέτασις τῆς κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους φιλολογικῆς παραγωγῆς ἀπετέλεσεν ἀντικείμενον ἰδίας σπουδῆς, ἐντεῦθεν δὲ ἐκ τῆς καθόλου Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας ἀπεσπάσθη ὡς αὐτοτελὴς ἐπιστήμη ἡ Πατρολογία, ἡ ἐνδιατρίβουσα περὶ τὴν ἔρευναν τῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς τῶν ὀκτὼ πρώτων αἰώνων. Ἐννοεῖται, ὅτι τοῦτο δὲν μειοῖ τὴν ἀξίαν τῆς ἀπὸ τοῦ Θ΄ αἰῶνος μέχρι σήμερον παραχθείσης Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματείας, τῆς ὁποίας ἡ ἐξέτασις εἶναι σπουδαιοτάτη, ἀφοῦ καὶ ἡ μακρὰ ἄλλως τε αὕτη περίοδος ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ μεγάλας προσωπικότητας ἔν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει, αἵτινες διὰ τῆς συγγραφικῆς αὐτῶν δράσεως ἀφῆκαν βαθέα τὰ ἴχνη τῆς διαβάσεως αὐτῶν.

3. Οὕτως ἡ Πατρολογία λαβοῦσα τὸ ὄνομα αὐτῆς ἐκ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, περιλαμβάνει μὲν εἰς τὸν κύκλον τῶν ἐρευνῶν αὐτῆς τὴν ὑπὸ τῶν Πατέρων παραχθεῖσαν γραμματείαν, οὐχὶ ὅμως καὶ ἀποκλειστικῶς ταύτην. Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀπεκλήθησαν πάντες οἱ κατὰ τοὺς ὀκτὼ πρώτους αἰῶνας ἀκμάσαντες ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ συγγραφεῖς, ἀλλὰ μόνον οἱ ἐπὶ αὐστηρῷ Ὀρθοδόξῳ διδασκαλίᾳ καὶ ἁγιότητι βίου διαπρέψαντες, τοὺς ὁποίους ἡ κοινὴ τῆς Ἐκκλησίας συνείδησις ἐθεώρησεν ὡς ἐπισήμους καὶ αὐθεντικοὺς τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως καὶ διδασκαλίας μάρτυρας καὶ ἑρμηνευτάς. Δὲν λαμβάνεται δηλαδὴ ὁ ὅρος Πατὴρ ὑπὸ τὴν γενικωτάτην αὐτοῦ ἔννοιαν, καθ' ἣν ἐσημαίνοντο οἱ ἐν πάσῃ χριστιανικῇ κοινότητι καλούμενοι ὑπὸ τῶν πιστῶν πατέρες ἐπίσκοποι καὶ πρεσβύτεροι τῶν κοινοτήτων τούτων, δι' ὧν ὡς ἄλλων πνευματικῶν πατέρων ἀνεγεννῶντο οἱ πιστοὶ καὶ ἐγαλουχοῦντο ὑπ' αὐτῶν παιδευόμενοι καὶ καθοδηγούμενοι εἰς τὴν νέαν ἐν Χριστῷ ζωήν. Ἀλλ' ὑπὸ περιωρισμένην ἔννοιαν ἐκλαμβανόμενος ὁ ὅρος οὗτος δηλοῖ τοὺς ἐπὶ ὀρθοδόξῳ διδασκαλίᾳ διακριθέντας προεστῶτας τῆς Ἐκκλησίας, τοὺς μὴ ἀποστάντας τῆς ὀρθῆς πίστεως, ἀλλ' ἐν ἁγιότητι βίου κρατήσαντας καὶ διερμηνεύσαντας ἔν τε τοῖς διὰ ζώσης κηρύγμασιν αὐτῶν καὶ ἐν τοῖς καταληφθεῖσι συγγράμμασί των ἀνόθευτον τὴν ἀποστολικὴν παράδοσιν, ὡς τοιούτους δὲ ὑπὸ συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας ἀναγνωρισθέντας ὥς τε σεβασμοῦ παντὸς ἀξίους καὶ ὡς ἐγκύρους τῆς χριστιανικῆς πίστεως διδασκάλους. Τινὲς τούτων ἐκλήθησαν καὶ οἰκουμενικοὶ τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλοι καὶ μεγάλοι διδάσκαλοι καὶ ἱεράρχαι, ὡς οἱ Ἀθανάσιος ὁ μέγας καὶ οἱ τρεῖς

μέγιστοι τῆς Ἐκκλησίας φωστῆρες Βασίλειος ὁ μέγας, Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς καὶ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Πρῶτος δὲ Βικέντιος ὁ ἀπὸ Λειρίνου ἐκάλεσε τούτους διδασκάλους ἐπαινετούς (magistri probabiles), ὑπονοῶν διὰ τοῦ τίτλου τούτου τὴν καθολικὴν ἐπιδοκιμασίαν καὶ τὸν γενικὸν σεβασμόν, τὸν ὑπὸ συμπάσης τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰς σεπτὰς ταύτας προσωπικότητας διὰ τὴν ὀρθὴν διδασκαλίαν αὐτῶν ἀπονεμόμενον.

4. Ἄλλοι ἄνδρες σοφὰ καταλιπόντες συγγράμματα, διακριθέντες δὲ καὶ ἐπὶ βίῳ ἀνεγκλήτῳ καὶ αὐστηρῷ, θαυμαστὸν δ' ὅσον καὶ ἐν τοῖς θεολογικοῖς γράμμασι διαπρέψαντες καὶ ταῦτα προαγαγόντες, ὡς ὁ Τερτυλλιανός, ὁ Ὠριγένης, ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας, ὁ Λακτάντιος, ὁ Θεόδωρος Μοψουεστίας, δὲν ἐθεωρήθησαν ἄξιοι τοῦ τιμητικοῦ τούτου τίτλου, ὡς ἐκκλησιαστικοὶ ὅμως συγγραφεῖς δὲν δύνανται ν' ἀποκλεισθῶσι τοῦ πεδίου, ὅπερ ὑπόκειται εἰς τὴν ἔρευναν καὶ σπουδὴν τῆς Πατρολογίας. Ὡσαύτως δὲν δύνανται ν' ἀποκλεισθῶσι καὶ αὐταὶ αἱ συγγραφαὶ τῶν αἱρετικῶν, τῶν ὁποίων ἡ ἐξέτασις παρουσιάζεται χρήσιμος καὶ ἀναγκαία, διότι καὶ οἱ αἱρετικοὶ ἐνδιατρίβουσι περὶ ἐκκλησιαστικὰ ζητήματα, τῶν ὁποίων ἡ κατανόησις καὶ διευκρίνησις διευκολύνεται διὰ τῆς γνώσεως τῶν συγγραμμάτων τῶν αἱρετικῶν τούτων, ἐνῷ ἐξ ἄλλου οἱ αἱρετικοὶ οὗτοι διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν ἔδωκαν ἀφορμὴν ν' ἀναπτυχθῇ ἀκολούθως συγγραφικὴ δρᾶσις ὀρθόδοξος, περὶ τὴν ὁποίαν ἀσχολεῖται ἡ Πατρολογία. Καὶ ἐκ τῆς ἐπόψεως λοιπὸν ταύτης προδήλως ὁ ὅρος Πατρολογία, λόγῳ καὶ τοῦ εὐρυτέρου τούτου περιεχομένου αὐτοῦ, δὲν ἀνταποκρίνεται ἐπακριβῶς εἰς τὸ ὑποκείμενον τῆς ἐρεύνης τοῦ μαθήματος. Ἐφ' ὅσον ὅμως ἀπὸ τοῦ τὸ πρῶτον χρησιμοποιήσαντος τὸν ὅρον τοῦτον Λουθηρανοῦ θεολόγου Ἰωάννου Gerhard, τοῦ ἐν ἔτει 1653 δημοσιεύσαντος τὸ ἔργον αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον «Patrologia», ἐπεκράτησεν οὗτος, ὅπως σημαίνῃ τὸ μάθημα, ὅπερ ἀκριβέστερον θὰ ἐπωνομάζετο Γραμματολογία τῶν ὀκτὼ πρώτων αἰώνων, ἐγένετο συμβατικῶς πλέον δεκτὸς ὡς ἄλλο μὲν κατὰ τὴν ἀκρίβειαν τοῦ γράμματος σημαίνων, εὐρύτερον δέ τι πράγματι ἐκφράζων.

5. Ἀλλ' ἐν τῇ Δύσει ὑπάρχει ἀμφισβήτησις καὶ ὡς πρὸς τὰ χρονικὰ ὅρια, καθ' ἃ ἐκτείνεται ἡ περίοδος τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων. Καὶ οἱ μὲν Προτεστάνται περιορίζουσι τὴν ἐποχὴν τῶν Πατέρων εἰς τοὺς ἓξ πρώτους αἰῶνας φρονοῦντες ὅτι μετέπειτα ἤρχισεν ἡ χειροτέρευσις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συστήματος ὑπὸ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν ἐπίδρασιν. Οἱ δὲ Ρωμαιοκαθολικοὶ ἐκτείνουσι τὴν ἐποχὴν τῶν Πατέρων καὶ μέχρι τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, μολονότι διακρίνουσι τῶν κυρίως Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοὺς διακριθέντας σχολαστικοὺς θεολόγους τιτλοφοροῦντες αὐτοὺς διδασκάλους τῆς Ἐκκλησίας (Doctores Ecclesiae). Ἐξ ἄλλου οἱ Προτεστάνται ἐνίστανται διατεινόμενοι, ὅτι ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως οὐδεὶς λόγος δύναται νὰ δοθῇ περὶ τοῦ διατί ὁ Λούθηρος καὶ Καλβῖνος δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συγκα-

ταταχθῇ παραπλεύρως τοῦ Αὐγουστίνου καὶ διατί ὁ Schleiermacher θὰ ἔπρεπεν νὰ τιμᾶται ὀλιγώτερον τοῦ Ὠριγένους καὶ τοῦ Χρυσοστόμου. Ἐντεῦθεν ὁ Räbiger(11) παρατηρεῖ, ὅτι ἡ Πατρολογία δὲν δύναται νὰ περιορισθῇ εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας μιᾶς καὶ μόνης περιόδου, ἤτοι τοὺς μέχρι καὶ τοῦ ΣΤ΄ αἰῶνος ἀκμάσαντας, ἀλλὰ πρέπει κατ' ἀναλογίαν νὰ ἐκτείνῃ τὴν διαπραγμάτευσιν αὐτῆς εἰς πάντας τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, ὑπονοῶν ὅτι καὶ οἱ Λούθηρος, Καλβῖνος, Schleiermacher καὶ εἴ τις ἄλλος εἰς τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας δέον νὰ συγκαταλεχθοῦν. Τὰς διαμφισβητήσεις καὶ διαφωνίας λύει ἡ διαίρεσις τῆς καθόλου Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας εἰς δύο μαθήματα: εἰς τὸ μάθημα τῆς Πατρολογίας τὸ ἀναφερόμενον εἰς τοὺς Πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς τῶν ὀκτὼ πρώτων αἰώνων καὶ εἰς τὸ μάθημα τῆς ἀπὸ τοῦ ἐνάτου αἰῶνος καὶ ἑξῆς Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματολογίας.

6. Τὴν χρονικὴν περίοδον τῶν ἐκκλησιαστικῶν Πατέρων τῶν ὀκτὼ πρώτων αἰώνων, τὴν καθορίζουσαν τὸ πεδίον τῆς ἐρεύνης τοῦ μαθήματος τῆς Πατρολογίας, θὰ ἠδυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν εἰς τρία τμήματα. Εἰσὶ δὲ ταῦτα τὰ ἑπόμενα:

α) Τὸ τμῆμα τὸ περιλαμβάνον τὴν ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν πατέρων (κατὰ τὸν Γ. Δέρβον τὴν ἀπ' αὐτῶν τῶν Ἀποστόλων) μέχρι τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου (325) ἐποχήν, ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ κληθῇ καὶ ὡς ἐποχὴ θεμελιώσεως τῆς Πατρολογίας· β) Τὴν ἐποχὴν τῆς ἀκμῆς τῆς Πατρολογίας, τὴν ἀπὸ τῆς πρώτης Οἰκουμενικῆς ἐν Νικαίᾳ μέχρι τῆς ἐν Χαλκηδόνι (451) Οἰκουμενικῆς ἐκτεινομένην καὶ γ) Τὴν ἐποχὴν τῆς παρακμῆς, τὴν ἐκτεινομένην ἐν μὲν τῇ Δύσει μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ Ἰσιδώρου Σεβίλλης (636), ἐν δὲ τῇ Ἀνατολῇ μέχρι τοῦ κατὰ τὰ μέσα τοῦ ὀγδόου αἰῶνος θανόντος Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ.

7. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ μαθήματος θὰ ἐσημείου τις, ὅτι ἱκανὰς μὲν πληροφορίας περὶ τῶν μέχρι τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων παρέχει εἰς ἡμᾶς ὁ ἱστορικὸς Εὐσέβιος, πατὴρ ὅμως τῆς Πατρολογίας θὰ ἐχαρακτηρίζετο ὁ Ἱερώνυμος, ὅστις συνέγραψεν ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον De viris illustribus seu catalogus de scriptoribus ecclesiasticis, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐξετάζει 135 ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς ἀπὸ τῶν Ἀποστόλων μέχρις αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, συμπεριλαμβάνων μεταξὺ αὐτῶν οὐ μόνον τοὺς αἱρετικούς, ἀλλὰ καὶ τοὺς Ἰουδαίους Ἰώσηπον, Φίλωνα, Ἰοῦστον τὸν ἐκ Τιβεριάδος καὶ αὐτὸν τὸν ἐθνικὸν Σενέκαν(12). Συνέχειαν τοῦ συγγράμματος τοῦ Ἱερωνύμου ἔγραψεν ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον ἐν Μασσαλίᾳ ὁ πρεσβύτερος Γεννάδιος(13). Ἐκ τῶν μετέπειτα συνεχισάντων τὸ ἔργον τοῦ Ἱερωνύμου καὶ Γενναδίου, σπουδαιότερος ὑπῆρξεν ὁ ἀββᾶς Ἰω-

(11) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 289.
(12) Migne L. 23, 601-720.
(13) Αὐτόθ. 58, 1059-1120.

άννης Τριθέμιος κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος, ὅστις ἐπραγματεύθη περὶ ὑπερενεακοσίων συγγραφέων θύραθεν καὶ ἐκκλησιαστικῶν, μεταγενεστέρων ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον. Ἑλληνιστὶ μοναδικὸν ἔργον, σχετιζόμενον πρὸς τὴν Πατρολογίαν, ἔχομεν τὴν Μυριόβιβλον ἢ Βιβλιοθήκην τοῦ πατριάρχου Φωτίου († 891), ἐν τῇ ὁποίᾳ οὗτος ἐκθέτει περιληπτικῶς τὸ περιεχόμενον 281 ἔργων τῆς θύραθεν καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, πολλὰ τῶν ὁποίων ἔχουσιν ἤδη ἀπολεσθῇ καὶ μόνον ἐκεῖθεν πληροφορούμεθα περὶ αὐτῶν.

8. Ἡ σπουδὴ τῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων προσέλαβεν ὤθησιν σοβαράν, κυρίως ἀφ' ὅτου κατὰ τὸν ΙΣΤ΄ αἰῶνα ἤρχισαν νὰ βλέπωσι τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἐκδόσεις ἐπιμεμελημέναι τῶν συγγραμμάτων των. Ἰδίᾳ δὲ κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα αἱ ὑπὸ τῶν ἐν Γαλλίᾳ Βενεδικτίνων μοναχῶν τοῦ Ἁγίου Μαύρου λαμπραὶ ἐκδόσεις εἵλκυσαν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἐπιστημονικοῦ κόσμου πρὸς τοὺς θησαυροὺς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Γραμματείας. Κατὰ τὸν αὐτὸν περίπου χρόνον ἐξεδόθησαν καὶ τὰ πρῶτα συστηματικὰ ἔργα Πατρολογίας οἷα τὰ ὑπὸ τοῦ Βελλαρμίνου, τοῦ Dupin καὶ ἄλλων. Τὸ μάθημα τῆς Πατρολογίας προήχθη τὰ μάλιστα κατὰ τὸν παρελθόντα καὶ τὸν τρέχοντα αἰῶνα, ὁπότε ἐξεδόθησαν ἐξ ἑνὸς μὲν σπουδαιότατοι συλλογαὶ καὶ μεμονωμέναι κριτικαὶ ἐκδόσεις ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἐξ ἑτέρου δὲ σοβαρώτατα συγγράφαὶ ἐπιστημόνων ἀναφερόμεναι εἰς τὴν Πατρολογίαν. Ἐκ τῶν δημοσιευθεισῶν συλλογῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων πληρεστέρα παρουσιάζεται ἡ τοῦ Migne, ὅστις εἰς 161 τόμους περιέλαβε τοὺς Ἕλληνας ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς μέχρι τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος, εἰς 221 τόμους δὲ τοὺς Λατίνους μέχρι τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνος. Τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων τῶν πρώτων αἰώνων κριτικὴν καὶ λαμπρὰν ἔκδοσιν ἀνέλαβεν ἡ Ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν τοῦ Βερολίνου.

9. Ἑλληνιστὶ ἐδημοσιεύθησαν αἱ ἑπόμεναι Πατρολογίαι:

Κ. Κοντογόνου, Φιλολογικὴ καὶ κριτικὴ ἱστορία τῶν ἀπὸ τῆς α΄ μέχρι ε΄ ἑκατονταετηρίδος ἀκμασάντων ἁγίων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν. Ἀποστόλου Χριστοδούλου, Πατρολογία, (τῆς ὁποίας ἐξεδόθη μόνον ὁ πρῶτος τόμος ἐκτεινόμενος μέχρι τοῦ 400 μ. Χ.). Ἀναστασίου Διομ. Κυριακοῦ, Ἐγχειρίδιον Πατρολογίας, πραγματευόμενον τοὺς κατὰ τοὺς ἐννέα πρώτους αἰῶνας ἀκμάσαντας συγγραφεῖς. Γ. Δέρβου, Χριστιανικὴ Γραμματολογία, τῆς ὁποίας ἐξεδόθησαν οἱ τρεῖς τόμοι περιλαμβάνοντες τοὺς ἀπὸ τῶν συγγραφέων τῆς Κ. Δ. μέχρι καὶ τοῦ τρίτου αἰῶνος ἀκμάσαντας Πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς. Δ. Μπαλάνου, Πατρολογία, περιλαμβάνουσα τοὺς Πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς τῶν ὀκτὼ πρώτων αἰώνων. Καὶ ἐκ μεταφράσεως ὑπὸ τοῦ Νεοφύτου Παγίδα ἐδημοσιεύθη τὸ ἔργον τοῦ Ρώσου ἀρχιεπισκόπου Φιλαρέτου, ὅπερ ἐκ τριῶν τόμων ἀποτελού-

μενον ἐκτείνεται μέχρι τοῦ ΙΗ' αἰῶνος. Τέλος ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Βυζαντινῆς λογοτεχνίας τοῦ Κ. Κρουμβάχερ, τὴν ὁποίαν μετέφρασεν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ὁ Γ. Σωτηριάδης, περιλαμβάνεται ὑπὸ τὸν τίτλον «Θεολογία» ἀξιόλογος μελέτη τοῦ E. Erhard, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξετάζονται οἱ Βυζαντινοὶ θεολόγοι ἀπὸ τοῦ ΣΤ' αἰῶνος καὶ ἑξῆς, ὁ δὲ Κρουμβάχερ ἐξετάζει τὰ κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ποίησιν παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς.

5. *Χριστιανικὴ ἢ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχαιολογία.*

I

1. Ὅτε κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα ἤρχισε νὰ σχηματίζεται τὸ μάθημα τῆς Χριστιανικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχαιολογίας, περιελήφθη ἐν αὐτῷ ποικίλον ὑλικὸν ἐκ τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος. Οἱ ἀρχαιολόγοι τοῦ αἰῶνος ἐκείνου ἐνόμιζον, ὅτι πᾶν τὸ ἔχον σημασίαν ἐν τῇ ἀρχαιότητι ταύτῃ ἔπρεπε νὰ συμπεριληφθῇ εἰς τὴν ἀρτισύστατον ἐπιστήμην τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας. Ἐντεῦθεν περισυνέλεξαν ἐν αὐτῇ πᾶν ὅ,τι εἶχε σχέσιν πρὸς τὸν χριστιανικὸν βίον, τὸ πολίτευμα, τὴν λατρείαν καὶ τὰ ἔθιμα τῶν πρώτων αἰώνων. Διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ὅμως διαπραγματεύσεως τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ἥτις ὁλονὲν καθίστατο ἀρτιωτέρα, ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία περιωρίσθη εἰς τὴν ἔρευναν τῶν κατὰ τὴν λατρείαν τῶν πρώτων αἰώνων. Ἔμενεν ἐν τούτοις ἀμφίβολον, ἐὰν πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῆς χριστιανικῆς λατρείας καὶ τῶν ἐχόντων ἄμεσον σχέσιν πρὸς αὐτὴν δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ συνδυασθῇ καὶ ἡ Ἀρχαιολογία τοῦ δικαίου τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Χριστιανικοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Κατὰ τὴν γενικωτέραν ταύτην ἐκδοχὴν τοῦ ὑποκειμένου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας ἔχουσι συνταχθῇ ἐκτὸς ἄλλων καὶ τὰ ἔργα τῶν Joseph Bingham[14] καὶ τοῦ J. Ch. W. Augusti[15], καθὼς καὶ παρ' ἡμῖν τὰ συγγράμματα τῶν Δ. Λάτα (Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογία), Νικηφόρου Καλογερᾶ—Φιλ. Παπαδοπούλου, καὶ τὸ λίαν ἐπίτομον ἔργον Γ. Δέρβου.

2. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν περιορισμὸν τοῦτον, ἡ βαθυτέρα καὶ ἐπιστημονικωτέρα ἐξέτασις τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ ἤγαγεν εἰς τὸν διαχωρισμὸν τοῦ μαθήματος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχαιολογίας ὡς παλαιότερον ἐξεδέχοντο αὐτό, εἰς τὰ μαθήματα τῆς Ἱστορίας τῆς λατρείας καὶ τῆς περὶ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ἀσχολουμένης Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντικῆς Ἀρχαιολογίας. Καὶ ἡ μὲν Ἱστορία τῆς λατρείας δυναμένη νὰ συμπεριληφθῇ καὶ εἰς τὴν Λειτουργικὴν δὲν

---

(14) Origines s. antiquitates ecclesiasticae. Ἐδημοσιεύθη τῷ 1710 Ἀγγλιστὶ καὶ μετεφράσθη εἰς τὴν λατινικὴν ὑπὸ τοῦ J. H. Grischow εἰς 11 τόμους καὶ ἐν δευτέρᾳ ἐκδόσει 1751-1781.

(15) Denkwürdigkeiten aus der christliche Archaeologie, Leipzig 1817-1831.

πρέπει νὰ περιορίζεται μονον εἰς τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ Ἱστορία τῆς λατρείας τῶν πρώτων αἰώνων ἐνέχει ἐξόχως ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον, διότι κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἡ χριστιανικὴ πίστις μετὰ τελείας πρωτοτυπίας ἐδημιούργει μορφὰς λατρείας καταλλήλους δι' αὐτήν. Εἶναι ὅμως ὡσαύτως ἀληθές, ὅτι ἡ λατρεία ὑφίσταται διαρκῶς ἐξέλιξιν καὶ ὡς ἐκ τούτου ἡ ἱστορία αὐτῆς δὲν δύναται νὰ εἶναι πλήρης, ἐὰν δὲν ἐκτείνεται μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Οὕτω κατὰ τὸν Μεσαίωνα αἱ Ὀρθόδοξοι ἀνατολικαὶ ἐκκλησίαι καὶ εἰδικώτερον ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ ἐνετύπωσαν τὰ εἰδικὰ αὐτῶν χαρακτηριστικὰ ἐπὶ τοῦ τελετουργικοῦ των. Ὅταν δὲ ἐξερράγη ἡ Μεταρρύθμισις πλήρης ἐπανάστασις ἐσημειώθη καὶ ἐν τῷ πεδίῳ τῆς λατρείας καὶ αἱ δύο κύριαι μεταρρυθμισμέναι ἐκκλησίαι, ἡ Λουθηρανὴ καὶ ἡ Καλβινική, ἀνασυνέθεσαν τὰς λατρείας αὐτῶν προσδώσαντες εἰς αὐτὰς μορφὰς διαφόρους ἑκατέρα. Τοῦτο ἐγένετο καὶ ἐν τῇ Ἀγγλικανικῇ λατρείᾳ. Ἀλλὰ καὶ αἱ μικρότεραι προτεσταντικαὶ κοινότητες διερρύθμισαν τὰ τῆς λατρείας αὐτῶν ἐλευθέρως καὶ κατὰ τὰς δογματικὰς αὐτῶν προϋποθέσεις. Ἐκ τούτου καθίσταται πρόδηλον, ὅτι ἡ Ἱστορία τῆς λατρείας δὲν δύναται νὰ περιορίζηται εἰς τοὺς παλαιοὺς μόνον χρόνους, ἀλλὰ δέον νὰ ἐκτείνηται καὶ μέχρις ἡμῶν. Λεπτομερὴς δὲ διαπραγμάτευσις τῆς Ἱστορίας τῆς λατρείας, περιλαμβάνουσα πάντας τοὺς λειτουργικοὺς τύπους, καθὼς καὶ τὰ νεώτερα Agenda τῶν προτεσταντῶν (ἤτοι τὰ τελετουργικὰ τῶν προτεσταντῶν), μόνον ἐν ἰδίῳ μαθήματι δύναται νὰ πραγματοποιηθῇ. Πείθεταί τις δὲ περὶ τούτου, ὅταν λάβῃ ὑπ' ὄψει τὸν ὄγκον τοῦ τελετουργικοῦ ὑλικοῦ, τοῦ ἐπισωρευθέντος ἀπὸ τοῦ τρίτου αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς, εἰς τὰ Αἰγυπτιακά, Συριακά, Βυζαντινά, Ἀμβροσιανά, Ρωμαϊκά, Μοζαραβικά, Γαλλικανικά, τυπικὰ τῶν διαφόρων αἰώνων, καθὼς καὶ τὸ πλῆθος τῶν λειτουργικῶν βιβλίων καὶ τῶν ποιητικῶν ὕμνων. Ἀπαραιτήτως ὅμως καὶ ἐν τῇ Λειτουργικῇ πρέπει νὰ συμπεριλαμβάνηται σύντομος ἀνασκόπησις καὶ ἔκθεσις κατὰ τὰς κυρίας αὐτῆς γραμμὰς τῆς Ἱστορίας τῆς Χριστιανικῆς λατρείας. Ἀπὸ τελετουργικῆς κυρίως ἐπόψεως τὰ ἀρχαιολογικὰ προβλήματα τῆς λατρείας ἐξετάζει τὸ ἀξιόλογον ἔργον τοῦ Κ. Καλλινίκου Ὁ Χριστιανικὸς ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ

II

3. Ἀφ' ἧς ὅμως ἐποχῆς ἐξηρευνήθησαν αἱ κατακόμβαι ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Βαπτιστοῦ de Rossi, ἐκδόντος εἰς τρεῖς τόμους τὸ μνημειῶδες ἔργον αὐτοῦ La Roma sotterranea cristiana (1864-1887), ἤρξαντο δὲ γινόμεναι ἀνασκαφαὶ πρὸς ἀποκάλυψιν παλαιοχριστιανικῶν μνημείων κατερειπωμένων, εἱλκύσθη δὲ σοβαρώτερον ἡ προσοχὴ τοῦ νεωτέρου ἐπιστημονικοῦ κόσμου ἐπὶ τὰ βυζαντικὰ μνημεῖα, τὸ προκύψαν πρὸς ἔρευναν καὶ σπουδὴν ὑλικὸν ὑπῆρξε τοσοῦτῳ δα-

ψιλὲς καὶ εὐρύ, ὥστε προέκυψεν ἡ ἀνάγκη δημιουργίας ἰδιαιτέρας ἐπιστήμης, τῆς ὁποίας ἡ ἔννοια καὶ τὸ περιεχόμενον καθωρίσθη κατὰ τὴν ἔννοιαν, ἣν προσέλαβε κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ ὅρος ἀρχαιολογία, δι' οὗ ἐξεδηλώθη ἡ ἐπιστήμη ἡ ἐρευνῶσα κατ' ἐξοχὴν τὰ μνημεῖα τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος (τῶν Ἑλλήνων καὶ Ρωμαίων), εἶτα δὲ καὶ τῶν μεγάλων λαῶν τῆς Ἀνατολῆς. Οὕτω κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντικὴ ἀρχαιολογία καλεῖται ἡ ἐπιστήμη, ἡ ὁποία σπουδάζει τὰ παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντικὰ μνημεῖα, δηλαδὴ τὰ ἔργα Ἀρχιτεκτονικῆς, Ζωγραφικῆς, Γλυπτικῆς καὶ μικροτεχνίας, ὅσα παρήχθησαν ἐν τῷ ἀρχαίῳ χριστιανικῷ κόσμῳ ἐξ ἑνός, καὶ ἐν τῷ τοῦτον διαδεχθέντι Βυζαντίῳ καὶ τοῖς λαοῖς ἐν γένει τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολῆς. Κατὰ τὴν νεωτέραν ταύτην ἔννοιαν τοῦ ὅρου εἶναι συντεταγμένον τὸ ἔργον τοῦ καθηγητοῦ Γεωργ. Σωτηρίου, τοῦ ὁποίου μόνον ὁ Α' ἀρκούντως ἐκτενὴς τόμος ἐξοδόθη, ὁ ἐξετάζων τὰ ἔργα τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς.

4. Καὶ ἐν μὲν τῇ Δύσει τόσον αἱ προτεσταντικαὶ ὅσον καὶ αἱ καθολικαὶ Σχολαὶ συμφωνοῦν ὡς πρὸς τὰ χρονικὰ ὅρια τῆς ἐρεύνης τῶν μνημείων τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκτείνουσαι αὐτὰ μέχρι τοῦ ἔτους τοῦ θανάτου τοῦ Πάπα Γρηγορίου Α' (604), καθόσον μετ' αὐτὸν ἄρχονται κυρίως οἱ μέσοι αἰῶνες τῆς Δύσεως. Ὡς πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον ὅμως Θεολογίαν ὀρθῶς ὁ Γεώργ. Σωτηρίου παρατηρεῖ, ὅτι δέον αὕτη ἐν τῇ Χριστιανικῇ Ἀρχαιολογίᾳ νὰ περιλάβῃ καὶ τὸν ΙΗ' αἰῶνα, λόγῳ τοῦ ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία παραμένει πιστὴ εἰς τὴν παράδοσιν τῆς ἀρχαίας Χριστιανικῆς τέχνης.

Οὕτως α) ἡ Ἀρχαιολογία ἡ καθοριζομένη ὡς Παλαιοχριστιανικὴ ἢ καὶ ἁπλῶς Χριστιανικὴ ἐρευνᾷ τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Πρόκειται δηλαδὴ περὶ περιόδου, ἡ ὁποία δὲν εἶναι διὰ τὴν τέχνην ὅ,τι κατόπιν θὰ ὀνομάσωμεν Βυζαντινήν, διότι ἄλλα κυρίως κέντρα δημιουργοῦν αὐτήν, ὅπως ἡ Παλαιστίνη, ἡ Αἴγυπτος, ἡ Συρία καὶ πρὸ πάντων ἡ Μ. Ἀσία. Ἡ Παλαιοχριστιανικὴ αὕτη περίοδος θὰ ἠδύνατο νὰ κληθῇ καὶ ἁπλῶς Χριστιανική, διότι ἐν αὐτῇ ἐξετάζονται τὰ μνημεῖα τῆς μιᾶς καὶ ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας, ἤτοι τοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει ἑνιαίου χριστιανικοῦ κόσμου.

β) Ἡ δὲ Ἀρχαιολογία ἡ καθοριζομένη ὡς Βυζαντινὴ ἐρευνᾷ τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης, ἡ ὁποία διεμορφώθη ἀπὸ τοῦ ἕκτου αἰῶνος, ἤτοι ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ († 565) μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων, μεθ' οὓς ἐπακολουθεῖ ἡ λεγομένη Μεταβυζαντινὴ περίοδος. Ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἡ χριστιανικὴ τέχνη κοιτίδα πλέον ἔχει τὸ Βυζάντιον, εἰς τὸ ὁποῖον βαθμηδὸν συγκεντροῦνται αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις τῆς Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας κλπ. καὶ καθίσταται τοῦτο τὸ μόνον κέντρον, ἀφ' ὅτου οἱ Ἄραβες κατέστρεψαν τὰ μεγάλα ἑλληνικὰ κέντρα τῆς τέχνης, τὰ

ὁποῖα ἐσημειώσαμεν. Ὅ,τι διεμορφώθη εἰς τὴν τέχνην τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς διωχετεύθη τώρα εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἡ ὁποία τοῦ λοιποῦ ἀποβαίνει ἡ πρωτοπόρος τῆς καθόλου χριστιανικῆς τέχνης. Ἡ Βυζαντινὴ τέχνη μεταδίδεται ἀκολούθως εἰς τὰ Βαλκάνια καὶ τὴν Ρωσίαν καὶ ὡς ἐκ τούτου τὰ μνημεῖα καὶ τῶν χωρῶν τούτων δὲν εἶναι ἔξω τῶν ὁρίων τῆς Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας. Ὡσαύτως ἡ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία παρακολουθεῖ καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Δύσεως μέχρι κυρίως τοῦ σχίσματος, οἷα τὰ μνημεῖα τῆς Ραβέννης, μετὰ τὸ σχίσμα ὅμως ἡ τέχνη τῆς Δύσεως διαμορφοῦται διάφορος, μάλιστα δὲ ἀπὸ τοῦ 13ου αἰῶνος. Ἐννοεῖται ὅμως, ὅτι δὲν παραλείπει αὕτη καὶ τὰ μετὰ τὸ σχίσμα μνημεῖα τῆς Δύσεως, εἰς τὰ ὁποῖα ἡ Βυζαντινὴ ἐπίδρασις εἶναι καταφανής.

5. Κατὰ ταῦτα τὸ περιεχόμενον τῆς Παλαιοχριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας συνιστῶσι τὰ ἀρχαῖα χριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα, ἤτοι τὰ ἐπιτεύγματα τῆς Παλαιοχριστιανικῆς καὶ βυζαντινῆς τέχνης εἰς τὴν Ἀρχιτεκτονικήν, Γλυπτικήν, Ζωγραφικήν, Βιοτεχνίαν καὶ Μικροτεχνίαν, δι' ὧν λαμβάνομεν γνῶσιν τῆς τέχνης τῶν ἐποχῶν τούτων καὶ κατανοοῦμεν πληρέστερον τὴν λατρείαν καὶ τὸν χριστιανικὸν ἐν γένει πολιτισμόν. Διακρίνομεν δ' ἐν αὐτῇ τρεῖς περιόδους. α) Τὴν Παλαιοχριστιανικήν, τὴν μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκτεινομένην· β) Τὴν κυρίως Βυζαντινήν, ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς Ἁλώσεως (1453 μ.Χ.) καὶ γ) Τὴν Μεταβυζαντινὴν τὴν ἀπὸ τῆς ἁλώσεως μέχρι τέλους τοῦ 18ου αἰῶνος. Καὶ ἡ μὲν Παλαιοχριστιανικὴ θὰ ἠδύνατο νὰ ὑποδιαιρεθῇ 1) εἰς τὴν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου (330) περίοδον τῶν διωγμῶν καὶ 2) εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου μέχρι τοῦ Ἰουστινιανοῦ. Ἡ δὲ κυρίως Βυζαντινὴ περιλαμβάνει 1) τὴν πρωτοβυζαντινήν, ἤτοι τοὺς ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΣΤ' μέχρι τέλους τοῦ Θ' αἰῶνος (περίοδος μεταβατική, διαμόρφωσις ναῶν, εἰκονομαχία) καὶ 2) τὴν δευτέραν Βυζαντινήν, ἤτοι ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ Θ' αἰῶνος μέχρι τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (Θ'-ΙΒ' αἰῶνος Μακεδόνων—Κομνηνῶν, ΙΓ'-ΙΕ' αἰῶνος Παλαιολόγοι). Ἡ Μεταβυζαντινὴ περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς Ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἐξετάζει τὰ μνημεῖα τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, τῶν μονῶν καὶ τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων τοῦ ἐξωτερικοῦ (π.χ. Βενετίας) καὶ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν, Σερβίας, Βουλγαρίας καὶ Ρουμανίας

6. Πολλαπλαῖ εἰσιν αἱ ὠφέλειαι, αἱ ἐκ τοῦ μαθήματος τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας προερχόμεναι καὶ ἀποδεικνύουσαι τὴν χρησιμότητα αὐτοῦ. Αἱ κυριώτεραι τούτων εἶναι αἱ ἑξῆς:

Παρακολουθεῖ τὴν χριστιανικὴν τέχνην, τῆς ὁποίας καταδεικνύει τὴν μεγίστην ἀξίαν καὶ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν λατρείαν. Ἀναλύουσα δηλαδὴ τὴν μορφὴν καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς

χριστιανικῆς τέχνης ἐμφανίζει τὸ μεγαλεῖον αὐτῆς, ὅπερ ἔγκειται εἰς τὴν δύναμιν τῆς ἐκφράσεως τοῦ πνευματικοῦ κόσμου, τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ τὴν εἰδοποιὸν διαφοράν, τὴν διακρίνουσαν αὐτὴν ἀπὸ τῆς τέχνης τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς Ἀναγεννήσεως. Ἐξ ἑτέρου συμβάλλει τὰ μέγιστα εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἐξελικτικῆς διαμορφώσεως τῆς λατρείας. Ἑρμηνεύουσα δῆλα δὴ τὰ μνημεῖα συντελεῖ εἰς κατανόησιν τῆς λατρείας, διότι οἱ λατρευτικοὶ λόγοι ὑπαγορεύουν συνήθως τὴν μορφὴν τῆς τέχνης. Συγχρόνως δὲ ἀποδεικνύει καὶ τὴν ἑνότητα τοῦ παλαιοχριστιανικοῦ καὶ βυζαντινοῦ βίου, τὸ συνεχὲς καὶ κατὰ τὰς θεμελιώδεις αὐτοῦ γραμμὰς ἀδιάφθορον τῆς λατρείας καὶ διαπιστοῖ τὴν ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἔθνει παρὰ τὰς τόσας περιπετείας αὐτοῦ διατήρησιν ἀλωβήτου τῆς πίστεως εἰς τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν τῆς «μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας».

7. Ὡς πρὸς δὲ τὰς πηγὰς τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας θὰ ἠδύναντο νὰ διακριθῶσιν αὗται εἰς ἐμμέσους καὶ ἀμέσους. Καὶ ἔμμεσοι μὲν πηγαὶ εἶναι αἱ διὰ τὴν Ἱστορίαν τῆς λατρείας δυνάμεναι νὰ χαρακτηρισθῶσιν ἐν πολλοῖς ὡς ἄμεσοι, ἤτοι: 1) Ἡ Ἁγία Γραφὴ καὶ ἡ παλαιοτέρα ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία· 2) Τὰ ἀπόκρυφα εὐαγγέλια (ἰδίᾳ τὸ Πρωτευαγγέλιον τοῦ Ἰακώβου), αἱ ἀπόκρυφοι Πράξεις τῶν Ἀποστόλων καὶ τὰ λοιπὰ ψευδεπίγραφα· 3) Τὰ μαρτυρολόγια (ὡς τὸ **Hieronymianum** καὶ τὸ **Depositio martyrum**) καὶ οἱ βίοι ἁγίων (Μηνολόγια, Συναξάρια, τὸ **Liber pontificalis Romanus**)· 4) Τὰ λειτουργικὰ βιβλία (Λειτουργικαὶ δέλτοι, εὐχολόγια, τυπικά)· 5) Τὰ ὁδοιπορικὰ (**itineraria**), ἤτοι ταξειδιωτικαὶ περιγραφαὶ εὐσεβῶν προσκυνητῶν, οἷον τὸ τῆς Μαυριτανῆς Αἰθερίας· 6) Αἱ βυζαντιναὶ «ἐκφράσεις», ἤτοι περιγραφαὶ ἐξεχόντων μνημείων (πρβλ. Προκόπιον διάκονον, Παῦλον Σιλεντιάριον, Ψευδοκωδινόν, Ῥόδιον, Μεσαρίτην)· 7) Τὰ λεγόμενα **mirabilia**, ἤτοι θαυμασταὶ ἀφηγήσεις καὶ περιγραφαὶ μνημείων πόλεων, χρησιμεύουσαι κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ὡς εἶδός τι Ὁδηγῶν πόλεων.

Ἄμεσοι δὲ πηγαὶ θὰ ἠδύναντο νὰ χαρακτηρισθῶσιν 1) Αὐτὰ τὰ χριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα, τὰ σωζόμενα ἢ δι' ἀνασκαφῶν ἐρχόμενα εἰς τὸ φῶς, καθὼς καὶ τὰ μνημεῖα ζωγραφικῆς, γλυπτικῆς κλπ. 2) Τὰ χριστιανικὰ μουσεῖα καὶ αἱ διάφοροι συλλογαὶ χριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν κειμηλίων, εἴτε εἰς μονάς, εἴτε εἰς θησαυροφυλάκια μεγάλων ναῶν, εἴτε εἰς χεῖρας φιλοτέχνων ἰδιωτῶν καὶ 3) Αἱ συλλογαὶ τῶν χριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν ἐπιγραφῶν (**Corpus inscriptionum Graecarum** καὶ τὸ νεώτερον **Inscriptiones Graecae**), καθὼς καὶ τὰ χρυσόβουλλα καὶ πατριαρχικὰ σιγίλια καὶ μολυβδόβουλλα.

8. Ὡς πρὸς δὲ τὰς σχέσεις τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας καὶ τὰ ἄλλα μαθήματα τῆς Θεολογίας θὰ παρετηροῦμεν, ὅτι αὕτη ὡς ἀρχαιολογικὴ ἐπιστήμη συνδέεται 1)

πρὸς τὴν κλασσικὴν Ἀρχαιολογίαν· 2) πρὸς τὴν Ἀρχαιολογίαν τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ 3) πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἀρχαιολογίαν. Ὡς ἱστορικὴ δὲ καὶ θεολογικὴ ἐπιστήμη συνδέεται 1) πρὸς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν· 2) πρὸς τὴν Βυζαντινὴν Ἱστορίαν· 3) πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν καθόλου καὶ Βυζαντινὴν Γραμματολογίαν· 4) πρὸς τὸ Κανονικὸν δίκαιον· 5) πρὸς τὴν Ἁγιολογίαν καὶ 6) ἰδιαίτατα πρὸς τὴν Λειτουργικήν.

9. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἱστορίαν καὶ βιβλιογραφίαν τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας δύναταί τις νὰ πληροφορηθῇ διὰ πλειόνων ἐν τῷ μνημονευθέντι συγγράμματι τοῦ Γ. Σωτηρίου (σελ. 1-25), σημειοῦμεν δὲ καὶ ἡμεῖς ἐνταῦθα ἐλάχιστά τινα. Ἀλματώδεις προόδους ἐπετέλεσεν ἡ Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ὁπότε διὰ τῶν ἀνασκαφῶν ἤρχισεν ἡ σύντονος καὶ ἐπιμελὴς ἐξέτασις τῶν παλαιοχριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν μνημείων εἰς τὰς Σχολὰς τῶν ξένων Πανεπιστημίων ὑπὸ ἀρχιτεκτόνων, φιλολόγων, ἱστορικῶν τῆς τέχνης, καλλιτεχνῶν καὶ ἐν γένει χριστιανολόγων. Πολλὰ κατόπιν τούτου ἐδημοσιεύθησαν ἔργα, ἐκ τῶν ὁποίων τὰ κυριώτερα εἶναι τὰ ἑπόμενα: **Marucchi, Manuale di archeologia christiana (1908), Choisy, L' art de batir chez les Byzantins (1883), Strygowski,** ὅστις ἐδημοσίευσε πολλά, ἰδίᾳ δὲ τὰ ἔργα **Ursprung der christlichen Kirchenkunst** καὶ **Orien oder Rom? Dalton, Byzantine Art and** Archaeologie (1911), **Ch. Diehl, Manuel d' art Byzantin (1926)** εἰς δύο τόμους, **G. Millet, Recherches sur l' iconographie de l' Évangile (1916), Grabar, Martyrium** κλπ. Ἐν Ἑλλάδι ὁ Γ. Σωτηρίου ἐκτὸς τοῦ μνημονευθέντος ἔργου τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχιτεκτονικὴν ἐδημοσίευσε καὶ πολλὰς ἐπὶ μέρους ἐργασίας. Ὡσαύτως καὶ οἱ Ἀναστ. Ὀρλάνδος καὶ Ξυγγόπουλος. Διὰ τὰς νεωτέρας δὲ προόδους τοῦ μαθήματος βλέπε Κ. Καλοκύρη, Νεώτεροι πρόοδοι τῆς Χριστιανικῆς καὶ Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας, ὅπου ἐξετάζεται τὸ θέμα τῆς καταγωγῆς τῆς Χριστιανικῆς τέχνης.

6. Ἐκκλησιαστικὴ Στατιστικὴ ἢ Καταστατική.

1. Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ στατιστικὴ ἐξετάζει τὸν ἐκκλησιαστικὸν βίον ἐν τῇ ὁλότητι αὐτοῦ, διαφέρουσα τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας κατὰ τὸ ὅτι ἐκείνη μὲν ἐνδιατρίβει κυρίως περὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸν βίον τοῦ παρελθόντος, ἐνῷ ἡ Στατιστικὴ ἀσχολεῖται μᾶλλον περὶ τὸν παρόντα ἐκκλησιαστικὸν βίον, οὖσα ἐπιστήμη, ἥτις ἔχει ὡς ὑποκείμενον αὐτῆς τὴν περιγραφὴν τῆς ἐν τῷ παρόντι καταστάσεως τοῦ ὅλου ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἐκκλησιαστικὸς βίος δὲν ἀνεπτύχθη πανταχοῦ ὁμοιομόρφως, ἀλλὰ κατὰ τρόπους παραλλάσσοντας παρὰ ταῖς διαφόροις χώραις, εἰς ἃς ὁ Χρι-

στιανισμὸς διέδόθη, διὰ τοῦτο ἡ Στατιστικὴ ἐρευνᾷ τὸν ποικιλόμορφον ἐκκλησιαστικὸν βίον τῶν πολλῶν καὶ διαφόρων κατὰ τόπους ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιῶν.

2. Ἐπειδὴ δὲ ἵνα σχηματισθῇ γενικὸν συμπέρασμα περὶ τοῦ καθόλου ἐκκλησιαστικοῦ βίου τοῦ παρόντος, δέον πρῶτον νὰ ἐξετασθῇ ἡ κατάστασις τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν, διὰ τοῦτο τὸ Εἰδικὸν μέρος τῆς Στατιστικῆς, εἰς τὸ ὁποῖον ἐξετάζεται ἡ κατάστασις τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν, δέον νὰ προτάσσηται τοῦ Γενικοῦ, εἰς τὸ ὁποῖον ἐκ τῶν στοιχείων, τῶν γνωσθέντων εἰς τὸ Εἰδικὸν μέρος, θὰ συναχθῶσι συμπεράσματα γενικά, ἀναφερόμενα εἰς τὴν καθόλου ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν. Ὅταν δὲ λέγωμεν ἐπὶ μέρους Ἐκκλησίας, δὲν πρέπει νὰ βασιζώμεθα κυρίως ἐπὶ γεωγραφικῶν ὁρίων διὰ τὸν καθορισμὸν αὐτῶν, μολονότι καὶ ταῦτα δὲν πρέπει ὅλως νὰ παρορῶνται, ἀλλ' ἐπὶ τῶν διαφορῶν καὶ τῆς ποικιλίας τῶν τῆς πίστεως ὁμολογιῶν. Οὕτω τὸ Εἰδικὸν μέρος τῆς Στατιστικῆς ἐνδείκνυται νὰ στηριχθῇ πρῶτον ἐπὶ τῆς διακρίσεως τῶν δύο μεγάλων ἐκκλησιαστικῶν συμπλεγμάτων, τοῦ τῆς Ἀνατολῆς τ. ἔ. καὶ τοῦ τῆς Δύσεως, ἢ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Δυτικῆς. Ἐντεῦθεν τὸ μὲν πρῶτον τμῆμα τῆς Στατιστικῆς θὰ ἀναφέρεται εἰς τὰς Ὀρθοδόξους ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, ἤτοι τῶν τεσσάρων Ἑλληνικῶν Πατριαρχείων, καὶ τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν τῆς Ρωσίας, τῆς Σερβίας, τῆς Ρουμανίας, τῆς Ἑλλάδος, τῆς Βουλγαρίας, καθὼς καὶ τῶν παρὰ ταῖς Ὀρθοδόξοις ἐκκλησίαις σχισματικῶν παραφυάδων, τὸ δὲ δεύτερον τμῆμα θὰ ἐρευνᾷ τὴν κατάστασιν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως, ἤτοι τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐκ ταύτης προελθουσῶν Διαμαρτυρομένων ἐκκλησιῶν, ἰδίᾳ τῆς Λουθηρείου, τῆς Καλβινικῆς, τῆς ἡνωμένης Εὐαγγελικῆς καὶ Ἀγγλικανικῆς, εἶτα δὲ καὶ τῶν πολυσχιδῶν προτεσταντικῶν αἱρέσεων. Ἑκάστη ἐκ τῶν ἐκκλησιῶν τούτων δέον νὰ περιγράφηται κατὰ τὰ γεωγραφικὰ ὅρια καὶ τὴν ἔκτασιν αὐτῆς, κατὰ τὰς τοπικὰς καὶ ἐθνικὰς συνθήκας τῆς ὑπάρξεώς της, κατὰ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὴν ἀρχικὴν αὐτῶν διδασκαλίαν, κατὰ τὴν ἰδιάζουσαν μιᾷ ἑκάστῃ τούτων χροιὰν τῆς Θεολογίας αὐτῆς, κατὰ τὸ πολίτευμα αὐτῆς καὶ τὰς πρὸς τὴν Πολιτείαν σχέσεις της, κατὰ τὴν μορφὴν τῆς λατρείας, κατὰ τὴν ἐπίδρασιν ἣν ἡ λατρεία ἔσχεν ἐπὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου καὶ ἐν σχέσει πρὸς τὴν θέσιν καὶ τὴν μόρφωσιν τοῦ κλήρου, κατὰ τὸν βαθμὸν καὶ τὸ ὕψος, εἰς ὃ εὑρίσκεται ἡ ἠθικὴ στάθμη τῆς ἐκκλησίας ταύτης καὶ κατὰ τὴν στάσιν ἣν ἔλαβεν ἔναντι τοῦ γενικοῦ καὶ κοσμικοῦ πολιτισμοῦ.

3. Ἀφοῦ οὕτω χαρακτηρισθῶσι καὶ ἀντιπαραβληθῶσι πρὸς ἀλλήλας πᾶσαι αὗται αἱ ἐπὶ μέρους ἐκκλησίαι, συνάγονται εἰς τὸ Γενικὸν μέρος στατιστικὰ συμπεράσματα ἐν σχέσει πρὸς τὴν γενικὴν κατάστασιν τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν παρόντα χρόνον. Οὕτως εἰς τὸ γενικὸν τοῦτο μέρος ἐκτίθενται ἡ ἐξάπλωσις τοῦ Χρι-

στιανισμοῦ ἀπὸ τόπου εἰς τόπον, τὸ ἐνδιαφέρον ὅπερ ἐπέδειξαν αἱ διάφοροι ἐκκλησίαι ἐν τῷ ἔργῳ τῆς ἱεραποστολῆς, ἡ σχέσις τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὰς μὴ χριστιανικὰς θρησκευτικὰς κοινότητας, ἡ στάσις τῶν διαφόρων ἐκκλησιῶν πρὸς ἀλλήλας, εἴτε ἐχθρικὴ εἴτε φιλικὴ ὑπῆρξεν αὕτη, ἡ ἰσχὺς καὶ τὸ κῦρος, ὅπερ διατηροῦσιν ἐν τῷ παρόντι τὰ συμβολικὰ βιβλία καὶ αἱ ὁμολογίαι παρ' ἑκάστῃ τῶν ἐκκλησιῶν, ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ διαμόρφωσις τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης, ἡ διαμόρφωσις τοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς λατρείας, ὁ χριστιανικὸς πολιτισμὸς ὡς γενικὸν ἱστορικὸν γεγονὸς ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ πολιτισμόν. Ἐκ πάντων τούτων ἡ Στατιστικὴ εἰς τὸ γενικόν της μέρος θὰ συναγάγῃ περιεκτικήν τινα εἰκόνα δεικνύουσαν τὴν σημερινὴν κατάστασιν τῆς Ἐκκλησίας ὡς συνόλου. Καὶ ὡς τελικὸν αὐτῆς συμπέρασμα εἶναι νὰ δείξῃ ἡ Στατιστικὴ κατὰ πόσον ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐξίκετο κατ' ἔντασιν καὶ ἔκτασιν εἰς τὴν ἱστορικήν της πραγματοποίησιν. Καθ' ὃν χρόνον ἡ Στατιστικὴ λαμβάνει τὸ ὑλικὸν αὐτῆς κυρίως ἀπὸ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, εἶναι συγχρόνως προπαρασκευὴ διὰ τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς ἐσχάτης περιόδου, καθ' ὅσον περιγράφει τὸ ἐκκλησιαστικὸν παρόν, τὸ ὁποῖον τείνει νὰ καταστῇ παρελθόν. Μεγαλυτέραν ὅμως σπουδαιότητα ἐνέχει ἡ Στατιστικὴ διὰ τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν, διότι παρουσιάζουσα τὴν παροῦσαν κατάστασιν τῆς Ἐκκλησίας παρέχει ἀξιολογωτάτας πληροφορίας καὶ ἄγει εἰς συμπεράσματα ἀναγκαιοῦντα εἰς τὴν βελτίωσιν τῆς θεωρίας τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας.

4. Ἐκτὸς ὅμως τῆς Γενικῆς Στατιστικῆς, δύνανται νὰ συγγραφῶσι καὶ εἰδικαὶ Στατιστικαὶ μίαν καὶ μόνην ἐκκλησίαν ἐξετάζουσαι, αἵτινες εἶναι ἐξαίρετα βοηθήματα διὰ τὴν Γενικὴν Στατιστικήν. Κυρίως δὲ τοιαῦται Εἰδικαὶ Στατιστικαὶ συνεγράφησαν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, τῆς Γενικῆς Στατιστικῆς τυχούσης ἄχρι τοῦδε μικρᾶς προσοχῆς. Ἐκ τῶν συγγραφέων, τῶν ἀσχοληθέντων περὶ τὴν Συμβολικὴν ὑπῆρξαν τινές, οἵτινες στοιχεῖα εἰδικῆς Στατιστικῆς περιέλαβον ἐν τῇ διαπραγματεύσει τῆς Συμβολικῆς διδασκαλίας μιᾶς ἑκάστης τῶν ἐπὶ μέρους ἐκκλησιῶν. Πρῶτος δὲ ὁμιλήσας περὶ Στατιστικῆς ὑπῆρξεν ὁ Schleiermacher, ὅστις διὰ πρώτην φορὰν ἐνέταξε τὸ μάθημα τοῦτο εἰς τὸ σύστημα τῆς Θεολογίας.

7. *Ἁγιολογία.*

1. Ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας, ἰδίᾳ ἀφ' ὅτου οἱ Βολλανδισταὶ ἤρχισαν νὰ περισυλλέγουν καὶ νὰ δημοσιεύουν εἰς ἑβδομήκοντα περίπου ὀγκώδεις τόμους τοὺς βίους τῶν ἁγίων ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Acta sanctorum καὶ τὸ περιοδικὸν αὐτῶν Analecta Bollandiana, ἀπεσπάσθη διαμορφωθὲν εἰς ἴδιον μάθημα καὶ ἡ Ἁγιολογία. Διατρίβει δὲ ἡ Ἁγιολογία κυρίως καὶ εἰδικώτερον περὶ τοὺς βίους

τῶν μαρτύρων, τῶν ὁμολογητῶν καὶ πάντων τῶν ἁγίων, σπουδάζουσα τὰς ἀπ' αὐτοῦ τοῦ δευτέρου αἰῶνος καὶ μετέπειτα χρονολογουμένας ἀφηγήσεις τῶν μαρτυρίων, ἅτινα κατὰ τοὺς διωγμοὺς ὑπέστησαν οἱ ἐμμείναντες εἰς τὴν πρὸς τὸν Χριστὸν πίστιν μάρτυρες καὶ ὁμολογηταί, καθὼς καὶ τοὺς βίους τῶν ὁσίων καὶ τῶν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀναγνωρισθέντων ἁγίων. Γενικώτερον ὅμως ἡ Ἁγιολογία ὡς περιλαμβάνουσα τὸν περὶ τῶν ἁγίων λόγον δύναται νὰ ἐπεκταθῇ καὶ εἰς πᾶν ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἁγίους ἐξετάζουσα καὶ τὸ πῶς ἐξ ἀρχῆς ἐξεδηλώθη ἡ τιμὴ καὶ ὁ σεβασμὸς τῶν πιστῶν πρός τε τοὺς ἀθλητὰς τῆς πίστεως καὶ τοὺς ὁσίους καὶ ἐν ἁγιότητι τὸν βίον αὐτῶν τελευτήσαντας διά τε τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς ἐπετείου τοῦ θανάτου των καὶ διὰ τῆς ἀνεγέρσεως ναῶν καὶ μαρτυρίων ἀφιερωμένων εἰς αὐτοὺς καὶ διὰ τῆς εὐλαβοῦς περισυλλογῆς καὶ τιμῆς τῶν ἱερῶν λειψάνων των. Ὅταν δὲ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἤδη ἀπ' αὐτῶν σχεδὸν τῶν πρώτων χρόνων τοῦ βίου τῆς Ἐκκλησίας ἐξεδηλώθη βαθὺς ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς μάρτυρας τῆς πίστεως, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ μεγάλου κοπετοῦ, ὃν ἐποίησαν οἱ εὐλαβῶς συγκομίσαντες τὸν πρωτομάρτυρα Στέφανον (Πράξ. η' 2), ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς πρωϊμωτάτης περιγραφῆς τοῦ μαρτυρίου τοῦ Πολυκάρπου, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ ὅτι μετ' ἀπλήστου ἐνδιαφέροντος οἱ πιστοὶ ἠκροῶντο τὰς περιγραφὰς καὶ ἀφηγήσεις ταύτας, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάγνωσις εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν λατρείαν, δύναται νὰ ἀντιληφθῇ, ὁποῖος πλοῦτος ἁγιολογικοῦ ὑλικοῦ συνεσωρεύθη διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ πόσον ἀναγκαία ὑπῆρξεν ἡ σπουδὴ τοῦ ὑλικοῦ τούτου καὶ δι' εἰδικοῦ τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου μαθήματος. Οὕτω προῆλθε τὸ μάθημα τῆς ἁγιολογίας.

2. Πηγαὶ τοῦ μαθήματος τούτου εἶναι α) τὰ λεγόμενα Μαρτύρια, ἤτοι περιγραφαὶ ὑπὸ αὐτοπτῶν τῶν περιστατικῶν, ὑπὸ τὰ ὁποῖα οἱ κατὰ τὰς διαφόρους τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους πόλεις ἐμαρτύρουν τὴν πίστιν αὐτῶν εἰς τὸν Χριστὸν καὶ ἐθανατοῦντο διὰ σκληρῶν οὐχὶ σπανίως βασάνων οἱ ἐμμένοντες εἰς αὐτὴν πιστοί. Ἤδη, ὡς εἴπομεν, ἡ Ἐκκλησία τῆς Σμύρνης ἀποστέλλει ἀφήγησιν τοῦ ἐν ἔτει 150 ἐπισυμβάντος μαρτυρίου τοῦ ἐπισκόπου αὐτῆς Πολυκάρπου πρὸς τὴν ἐν Φιλομηλίῳ Ἐκκλησίαν κατ' αἴτησιν αὐτῆς. Τοιαῦται ἀφηγήσεις ἐκυκλοφόρησαν πολλαί, ὁ Εὐσέβιος δὲ διέσωσε συλλογήν τινα ὑπὸ τὸν τίτλον «Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ μαρτυρησάντων».

β) Εἶτα τὰ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δευτέρου αἰῶνος κυκλοφορήσαντα Ἀπόκρυφα, τὰ ἐξιστοροῦντα ἰδίᾳ τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, οἷαι αἱ «Πράξεις Ἀνδρέου καὶ Ματθία εἰς τὴν πόλιν τῶν ἀνθρωποφάγων» καὶ τὰ ὁποῖα ἐξέδωκεν ὁ C. Tischendorf (Acta Apostolorum Apocrypha, Lipsiae 1851), εἶτα δὲ καὶ ὁ Bonnett.

γ) Βίοι ἁγίων καὶ συναξάρια, ἅτινα ἀπ' αὐτοῦ τοῦ τετάρτου αἰῶνος ἤρχισαν νὰ κυκλοφοροῦν, τινὰ τῶν ὁποίων συνεγράφησαν καὶ ὑπὸ μεγάλων Πατέρων, ὡς ὁ βίος τοῦ μεγάλου Ἀντωνίου ὑπὸ τοῦ

μεγάλου Ἀθανασίου, καὶ οἱ βίοι Μαρίας τῆς Αἰγυπτίας καὶ Κύρου καὶ Ἰωάννου ὑπὸ τοῦ Σωφρονίου Ἱεροσολύμων, ἄλλων δὲ ἁγίων ὑπὸ Κυρίλλου τοῦ Σκυθουπόλεως, συγκαταριθμοῦνται προδήλως καὶ ταῦτα εἰς τὰς πηγὰς τῆς Ἁγιολογίας.

δ) Ἐπὶ πλέον εἰς τὰς πηγὰς ταύτας ἐντάσσονται καὶ ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι καὶ ἐπιτάφιοι εἰς μάρτυρας καὶ ἁγίους, μάλιστα οἱ ὑπὸ μεγάλων Πατέρων, οἷοι ὁ μέγας Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Νύσσης καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ἐκφωνηθέντες.

ε) Εἶτα τὰ εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν εἰσαχθέντα εἰς τὰ Μηνολόγια σύντομα συναξάρια, ἐν οἷς δι' ὀλίγων ἢ καὶ πλειόνων ἐξιστοροῦνται τὰ κατὰ τὸν ἑορταζόμενον μάρτυρα ἢ ὅσιον ἢ ἅγιον.

στ) Τέλος δὲ καὶ διάφοροι σχετικαὶ ἐπιγραφαί, οἷαι αἱ εἰς τοὺς ἐν ταῖς Κατακόμβαις τάφους, καθὼς καὶ ἐγκατεσπαρμέναι καθ' ἅπασαν τὴν Χριστιανικὴν Γραμματείαν πληροφορίαι, ἀποδείκνυνται χρησιμώταται εἰς τὰς περὶ τὴν Ἁγιολογίαν σπουδάς.

3. Δεδομένου ἐν τούτοις, ὅτι ὁ θαυμασμὸς καὶ ἡ εὐλάβεια, ἡ πρὸς τοὺς μάρτυρας, ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς τοὺς ὁσίως βιώσαντας μοναχοὺς καὶ πρὸς ποιμένας ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου αὐτῶν ἐξαναλώσαντας τὸν βίον αὐτῶν, φυσικὸν ἦτο, ἵνα γένηται καὶ πηγὴ δημιουργίας πολλῶν περὶ τὰ σεπτὰ πρόσωπά των θρύλων, ὑπὸ μεταγενεστέρων δὲ πολλαὶ ἀδέσποτοι φῆμαι παρεισήχθησαν εἰς τὰ παλαιότερα συναξάρια, ἐπὶ πλέον δὲ οὐχὶ σπανίως μεγάλη χρόνου ἀπόστασις παρενέπιπτε μεταξὺ τοῦ θανάτου τῶν ἐξιστορουμένων ἁγίων καὶ τῆς συγγραφῆς τοῦ βίου αὐτῶν διευκολύνουσα τὴν παρεισαγωγὴν τοιούτων θρύλων, ἡ ἱστορικὴ μέθοδος τῆς Ἁγιολογίας μάλιστα καὶ κατ' ἐξοχὴν δέον νὰ χρησιμοποιῇ τὴν κριτικήν, λελογισμένην πάντως καὶ οὐχὶ εἰς ἀκρότητας ἐκτρεπομένην.

4. Ὅσον δὲ ἀφορᾷ εἰς τὴν κατάταξιν τοῦ ὑλικοῦ τῆς Ἁγιολογίας, αὕτη θὰ ἠδύνατο νὰ συντελεσθῇ διαιρουμένης τῆς Ἁγιολογίας εἰς δύο περιόδους. Ἡ πρώτη ἐξ αὐτῶν θὰ ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ οὐ μόνον τοὺς χρόνους τῶν διωγμῶν, εἰς τοὺς ὁποίους ἀναφέρονται τὰ Μαρτύρια, ἀλλὰ καὶ τοὺς χρόνους τῶν μεγάλων Πατέρων, τῶν δι' ἐγκωμιαστικῶν λόγων διαγραψάντων τὰς εἰκόνας τῶν ὑπ' αὐτῶν ἐγκωμιασθέντων ἢ καὶ ἐξιστορηθέντων ἁγίων. Ἡ δευτέρα δὲ περίοδος θὰ ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ τοὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἑξῆς αἰῶνας.

5. Τὸ μάθημα τῆς Ἁγιολογίας, ἱδρυθείσης καὶ παρ' ἡμῖν εἰδικῆς δι' αὐτὸ καὶ τὴν Ὑμνολογίαν ἕδρας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ, διδάσκει ἀπό τινων ἐτῶν ὁ καθηγητὴς Ἀνδρέας Φυτράκης, ὅστις καὶ συνέγραψεν ἀξιολόγους ἐπὶ μέρους διατριβὰς σχετιζομένας πρὸς τὸ μάθημα.

6. Ἡ Ἁγιολογία ἀποσπασθεῖσα ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἔχει προδήλως στενὴν σχέσιν πρὸς αὐτήν, καθὼς καὶ πρὸς τὴν Πατρολογίαν, τὴν ἐξετάζουσαν πολλοὺς ἐκ τῶν Πατέρων, οἵτινες

συνέγραψαν βίους ἁγίων, καθὼς συγγράμματα παλαιά, ἤτοι τὰ Μαρτύρια καὶ Ἀπόκρυφα, τὰ ἀποτελοῦντα πηγὰς τοῦ μαθήματος τούτου. Οὐχὶ ἄνευ σχέσεως ἀρκούντως στενῆς εὕρηται καὶ πρὸς τὴν Λειτουργικὴν καὶ τὴν Ὑμνογραφίαν, λόγῳ τοῦ ὅτι, ὡς ἤδη εἴπομεν, ἐμορφώθη ἐνωρὶς εἶδος συναξαρίων λειτουργικῶν, ἀναγινωσκομένων ἐν τῇ λατρείᾳ, εἰς ὕμνους δὲ ψαλλομένους ἐν ταῖς μνήμαις τῶν ἑορταζομένων μαρτύρων καὶ ἁγίων ἐξυμνοῦνται αἱ ἀρεταὶ καὶ ἡ ἐν τοῖς μαρτυρίοις ἐγκαρτέρησις αὐτῶν.

8. Ἡ Ἱστορία τῶν Ἱεραποστολῶν.

1. Δύναται αὕτη νὰ περιληφθῇ ὡς πρῶτον ἱστορικὸν μέρος εἰς τὸ μάθημα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας τὸ ἐπονομαζόμενον Ἁλιευτικὴ ἢ Ἱεραποστολική. Δύναται ὅμως ν' ἀποτελέσῃ καὶ ἴδιον ἱστορικὸν μάθημα ἐξετάζον τὴν πορείαν τῆς χριστιανικῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως ἐν ὅλῃ αὐτῆς τῇ ἱστορικῇ ἐκτάσει, καὶ ἐκθέτων ἅμα τὰς ἱστορικὰς συνθήκας, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἡ ἐξάπλωσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπετεύχθη διὰ τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἡ Ἱστορία τῶν ἱεραποστολῶν δέον νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν της τὰς δύο ζώσας δυνάμεις, αἵτινες ἔρχονται εἰς ἐπαφὴν μετ' ἀλλήλων, ἤτοι τὸν Χριστιανισμὸν ἐξ ἑνὸς καὶ τὴν ἐθνικότητα, ὑπὸ τῆς ὁποίας ἐγένετο δεκτὸς ὁ Χριστιανισμὸς ἐξ ἑτέρου. Ἐννοεῖται, ὅτι ἡ Ἱστορία τῶν ἱεραποστολῶν μόνον τὰ κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς τὰς τέως ξένας πρὸς αὐτὸν χώρας καὶ τοὺς πρώτους ἐκκλησιαστικοὺς σχηματισμοὺς ἐν αὐταῖς ἐξετάζει. Τὴν περαιτέρω ἐξέλιξιν τῆς Ἐκκλησίας ἐν ταῖς χώραις ταύταις ἐξετάζει πλέον ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τὰ δὲ ἐκπολιτιστικὰ ἀποτελέσματα τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τὴν ἐπίδρασιν τούτου ἐπὶ τῶν ἠθῶν τῶν εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἑλκυσθέντων διὰ τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως λαῶν ἐρευνᾷ ἡ Ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Πρέπει ὅμως ἡ Ἱστορία τῶν Ἱεραποστολῶν νὰ ἔχῃ ὑπ' ὄψιν τὴν γενικὴν μορφὴν τοῦ θεσμοῦ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἑκάστης περιόδου, ἵνα ἐπὶ τῇ βάσει ταύτης εἶναι εἰς θέσιν νὰ κρίνῃ περὶ τῶν ἐλατηρίων καὶ περὶ τῆς φύσεως τῶν ἐπιδράσεων, τῶν προερχομένων ἐκ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ ἀσκηθεισῶν ἐπὶ ξένης τινὸς ἐθνικότητος περιληφθείσης εἰς τὸ πεδίον τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως. Ἦσαν δηλαδὴ πολιτικὰ ἢ καθαρῶς θρησκευτικὰ τὰ ἐλατήρια τὰ ὠθήσαντα εἰς τὴν ἱεραποστολικὴν δρᾶσιν παρὰ τούτῳ ἢ ἐκείνῳ τῷ ἔθνει καὶ ὑπὸ ποίαν μορφὴν διεδόθη παρ' αὐτῷ ὁ Χριστιανισμός. Ἐπὶ μέρους ἱεραπόστολοι, τῶν ὁποίων τὸ ἔργον προσέλαβε κεντρικὴν σπουδαιότητα ἐν τῷ ἱεραποστολικῷ πεδίῳ, δέον νὰ τυγχάνωσιν εἰδικῆς προσοχῆς ἐκ μέρους τῆς Ἱστορίας τῶν Ἱεραποστολῶν. Ὡς χριστιανικοὶ χαρακτῆρες πλήρεις ἐνθουσιασμοῦ, ἀγάπης καὶ δραστηριότητος καὶ ὡς ἀντιπρόσωποι τοῦ εἰδικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ συστήματος, εἰς ὃ ἀνῆκον,

παρέχουσι διὰ τῆς ἱστορίας τῆς δράσεώς των δαψιλεστάτην ἱστορικὴν πεῖραν εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν Ἱεραποστολῶν. Ἐξ ἄλλου ἡ Ἱστορία αὕτη δέον νὰ ἐπιζητῇ καὶ τὴν ἔρευναν ὅλων τῶν ἐθνικοτήτων, εἰς ἃς ὁ Χριστιανισμὸς εἰσήχθη ἢ ἐγένετο ἀπόπειρα νὰ εἰσαχθῇ, πρὸς τὸν σκοπόν, ἵνα καταδείξῃ τὰ θρησκευτικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ ἔθιμα καὶ ἤθη τῶν λαῶν τούτων, ἅτινα ἦσαν εὐνοϊκὰ ἢ δυσμενῆ διὰ τὴν ὑπ' αὐτῶν ἀποδοχὴν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὑπ' ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς ταύτας, ἰδίᾳ διὰ τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον τὸ διεξαχθὲν κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας, ὑπό τε τῆς ρωμαιοκαθολικῆς καὶ τῶν διαφόρων Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν μεταξὺ φυλῶν διαφορωτάτων καὶ οὐχὶ σπανίως ἀγρίων, τὸ ἔργον τῆς Ἱστορίας τῶν Ἱεραποστολῶν ἀποβαίνει ἐξόχως δύσκολον ἀλλὰ καὶ μάλιστα καρποφόρον.

2. Ἡ κατανομὴ τοῦ ἀφθόνου ὑλικοῦ τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως δέον νὰ γίνῃ ἀφ' ἑνὸς μὲν κατὰ τὰς φυλὰς ἢ ἔθνη, εἰς ἃ διενηργήθη ἡ ἱεραποστολή, ἀφ' ἑτέρου δὲ κατὰ διαίρεσιν εἰς περιόδους ἀνταποκρινομένας πρὸς τὴν προσφορωτέραν διαίρεσιν τοῦ ὑλικοῦ. Αἱ περίοδοι τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας δὲν πρέπει ἀμετάβλητοι νὰ μεταφερθῶσιν εἰς τὴν Ἱστορίαν τῶν Ἱεραποστολῶν, ἀλλὰ πρέπει νὰ τροποποιηθῶσι κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τῆς περιπτώσεως.

3. Ἡ Ἱστορία τῶν ἱεραποστολῶν ὡς ἐπιστήμη τοῦ συνόλου τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως τῆς ἀπ' ἀρχῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ μέχρι σήμερον δὲν ἀνεπτύχθη εἰσέτι ἐπαρκῶς. Ὑπάρχουσιν ὅμως πολυάριθμα ἔργα, εἰς τὰ ὁποῖα δύναται νὰ εὑρεθῇ τὸ πρὸς συστηματικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐπιστήμης ταύτης ὑλικόν.

9. *Ἱστορία τοῦ πολιτεύματος.*

1. Ἐνδείκνυται αὕτη νὰ περιλαμβάνηται εἰς τὸ Γενικὸν μέρος τοῦ μαθήματος τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν Ἐκκλησιαστικὸν καὶ κανονικὸν Δίκαιον. Δύναται ὅμως ν' ἀποτελέσῃ καὶ ὑποκείμενον ἰδίου ἱστορικοῦ μαθήματος ἐκθέτοντος τὰς διαφόρους μορφὰς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος, ὡς τοῦτο διεμορφώθη κατὰ τὰς σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, εἴτε ὡς Πολιτειοκρατία ἢ Καισαροπαπισμὸς ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, ἔνθα ὁ αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου, περισσότερον δὲ ὁ Ρῶσος αὐτοκράτωρ, ἐξῄρθη εἰς κυριαρχοῦντα παράγοντα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, εἴτε ὡς Παποκρατία ἢ Ἱεροκρατία ἐν τῇ Δυτικῇ Ἐκκλησίᾳ, ἔνθα ὁ Πάπας ἐξύψωσε τὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ ὑπὲρ τὸ Κράτος, εἴτε ὡς σχέσις τῆς νόμῳ κρατούσης Πολιτείας καθ' ἣν ἡ Ἐκκλησία κέκτηται ἀπόλυτον ἐλευθερίαν ἐν τῷ κύκλῳ τῶν καθαρῶς πνευματικῶν αὐτῆς καθηκόντων καὶ ἔργων, εἴτε ὡς πλήρης χωρισμὸς Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, ἐχθρικῶς ἢ ἀδιαφόρως ἔχοντος πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ἢ καὶ προστατεύοντος τὴν ἐλευθερίαν τῆς οἱασδήποτε θρησκευτικῆς συνειδήσεως τῶν πολιτῶν αὐτοῦ. Ἐν ταῖς Προτεσταντι-

καῖς Ἐκκλησίαις διὰ τῆς καταργήσεως τοῦ ἱερατείου ἡ Μεταρρύθμισις ἐξώθησε τὸ ἱεραρχικὸν στοιχεῖον ἀπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος, τοῦτο ὅμως συνετέλεσεν εἰς τὸ νὰ καταλυθῇ ἡ εἷς ἓν ἡνωμένον ἐκκλησιαστικὸν σύνολον ὀργάνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Μεταρρυθμίσεως, νὰ κατανεμηθῇ δ' ὁ Προτεσταντισμὸς εἰς διαφόρους ἐπαρχιακὰς Ἐκκλησίας μηδένα δεσμὸν ἑνότητος ἐχούσας πρὸς ἀλλήλας, αἱ διάφοροι δ' αἱρέσεις αἱ προελθοῦσαι ἐκ τῆς κατατμήσεως ταύτης εἴτε διετήρησαν μορφάς τινας πολιτεύματος προσομοιαζούσας πως πρὸς τὸ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, εἴτε ὑπῆχθησαν εἰς τὸ πολιτειοκρατικὸν σύστημα τοῦ ἡγεμόνος, εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὁποίου διετέλουν.

2. Οὕτω, ἡ Ἱστορία τοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἐκκλησίας ἔχει ὡς ἔργον νὰ παράσχῃ ἱστορικὴν παράστασιν τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ ὀργανισμοῦ ἀπὸ τῆς πρώτης ἐκκλησιαστικῆς ἐποχῆς μέχρι σήμερον κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς ἀναπτύξεως αὐτοῦ. Ὡς προϋπόθεσιν αὐτῆς ἔχει τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν, κατὰ τὰς περιόδους δέ, τὰς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας υἱοθετηθείσας, δύναται νὰ κατανείμῃ καὶ αὕτη τὸ δαψιλὲς ὑλικὸν αὐτῆς.

Παρ' ἡμῖν σοβαρὸν ἔργον, ἀναφερόμενον εἰς τὰς σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐξέδωκε πρό τινων ἐτῶν ὁ Παν. Πουλίτσας.

10. Ἱστορία τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ.

1. Ὁ Χριστιανισμός, ὅστις εἰσήχθη εἰς τὴν ἱστορίαν οὐχὶ μόνον ὡς σύστημα διδασκαλίας, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀρχὴ νέας ζωῆς, ἐπέφερεν ἠθικὴν ἀναγέννησιν οὐ μόνον εἰς τὰ ἄτομα, τὰ ἐγκολπωθέντα αὐτόν, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ ἔθνη μεταξὺ τῶν ὁποίων διεδόθη. Εἰς τὰς χριστιανικὰς Ἐκκλησίας ἐκ τῆς πίστεως ἀνεπήδησε χριστιανική τις ἠθικότης ὡς καρπὸς αὐτῆς. Ἡ ἠθικὴ δὲ αὕτη μεταβολή, ἥτις προπαρασκευάζει πάντοτε τὴν ὁδὸν διὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ὁλοὲν τελειοῦται διὰ συνεχοῦς συγκρούσεως τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος πρὸς τὰς ἀντιθέτους δυνάμεις τῆς φυσικῆς ζωῆς. Ὁπουδήποτε διεδόθη ὁ Χριστιανισμὸς συνήντησεν εἰδικάς τινας μορφὰς ἐθνικῆς ζωῆς, ἰδίᾳ Ἑλληνικάς, Ρωμαϊκὰς καὶ Γερμανικάς, ἐθνικὰς συνηθείας βαθέως ἐρριζωμένας, τρόπους τῆς ζωῆς βαθέως ἐγκαθιδρυμένους ἐν τῇ ἐθνικῇ συνειδήσει, θρησκείαν, τέχνην καὶ ἐπιστήμην ξένας πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Καὶ υἱοθέτησε μὲν ὁ Χριστιανισμὸς ὁμογενῆ τινὰ στοιχεῖα ἐκ τοῦ πολιτισμοῦ τῶν λαῶν, ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων διεδόθη, γενικῶς ὅμως ἀνέτρεψε τὰ θεμέλια τοῦ εἰδωλολατρικοῦ πολιτισμοῦ καὶ διὰ τῆς ἐν αὐτῷ θείας δυνάμεως μετεμόρφωσε τὴν φυσικὴν καὶ σαρκικὴν ἐθνικὴν ζωὴν τῶν λαῶν τούτων εἰς νέαν πνευματικὴν δημιουργίαν. Ἡ Ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ἔχει ὡς ἔργον νὰ ἐκθέσῃ συμφώνως πρὸς τὰς περιόδους τῆς Ἐκκλησιαστι-

κῆς Ἱστορίας τὴν ἠθικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ Χριστιανικοῦ πνεύματος, ἐξ ἧς ἐδημιουργήθη ὁ Χριστιανικὸς πολιτισμός. Πρὸς τοῦτο διαπραγματεύεται αὕτη ἐν Εἰσαγωγῇ τὴν χαρακτηριστικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχήν, τὴν ἐν ἑκάστῃ περιόδῳ κυριαρχοῦσαν καὶ ἐκ ταύτης καταδεικνύει ἐν λεπτομερείᾳ τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα ἤσκησεν ἐπὶ τὴν ἠθικὴν ζωὴν τῶν ἀτόμων καὶ ἐπὶ τὰς πολλαπλᾶς ἠθικὰς σχέσεις τῆς ζωῆς ἐπὶ τοῦ γάμου, τῆς οἰκογενειακῆς ζωῆς, τῆς παιδείας, τῆς κοινωνικῆς ζωῆς, τῆς φιλίας, τῶν λαϊκῶν ἑορτῶν, τῶν θεαμάτων, τῶν θεάτρων, τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων, τῆς βιομηχανίας, τοῦ ἐμπορίου, τῆς ἀγωγῆς τοῦ λαοῦ κλπ.. Ὡσαύτως τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τῆς τέχνης καὶ τῆς ἐπιστήμης, ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας, ἐπὶ τῆς νομοθεσίας, ἐπὶ τῶν πολιτευμάτων, ἐπὶ τοῦ δικαίου τοῦ ἐν πολέμῳ καὶ εἰρήνῃ, ἐπὶ τῶν διεθνῶν σχέσεων κλπ.

2. Τὸ ἔργον τοῦτο τῆς Ἱστορίας τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι ἀρκούντως δύσκολον, καθ' ὅσον ἔρχεται αὕτη εἰς ἐπαφήν, μετὰ πολλῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, καὶ ὑπόκειται εἰς τὸν κίνδυνον νὰ τραπῇ πρὸς γενικότητα καὶ ἀοριστίαν. Τὸν κίνδυνον τοῦτον ἡ Ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ δύναται ν' ἀποφύγῃ ἐὰν ἔχηται στερρῶς τῆς προσπαθείας νὰ παρουσιάσῃ ἁπλῶς καὶ μόνον τὴν ἐπίδρασιν, τὴν ὁποίαν ἐν ἑκάστῃ περιόδῳ ἤσκησε τὸ χριστιανικὸν πνεῦμα εἰς τὰς διαφόρους σφαίρας τῆς ζωῆς. Ὡς προϋπόθεσιν αὐτῆς, ἡ Ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ ἔχει τὴν Ἱστορίαν τοῦ καθόλου πολιτισμοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ παρέχει ἀξιολογώτατον ὑλικόν.

3. Ἡ Ἱστορία τοῦ Χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ δὲν ἀνεπτύχθη ἐπαρκῶς μέχρι τοῦδε ὡς ἴδιον καὶ αὐτοτελὲς μάθημα. Ὑπάρχουσιν ὅμως πολλὰ ἔργα δημοσιευμένα, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων δύναται αὕτη ν' ἀπαρτισθῇ. Εἰς πολλὰ ἔργα ἀπολογητικῆς ἢ Ἀπολογιῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ περιελήφθησαν ὑπὸ πολλῶν συγγραφέων κεφάλαια ἀρκούντως ἐκτενῆ, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς παράγοντος ἐκπολιτιστικοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΣ Ἢ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΟΣ ΚΛΑΔΟΣ ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

Ἡ Προθεωρία τοῦ συστηματικοῦ κλάδου.

1. Εἴπομεν ἤδη, ὅτι ἡ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ἀποκάλυψις τῆς θείας ἀληθείας προσλαμβάνεται ἀμέσως διὰ τῆς πίστεως. Αἱ ὑπὲρ κατάληψιν ἐν τούτοις καὶ τοῦτ' αὐτὸ μυστηριώδεις ἀλήθειαι τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως, ὅσον καὶ ἂν ὑπέρκεινται τῶν δυνάμεων τοῦ πεπερασμένου ἀνθρωπίνου λόγου, μὴ δυναμένου ἐξ ἑαυτοῦ νὰ ἐξαρθῇ εἰς κατάκτησιν αὐτῶν, ἥκιστα ἀντιτίθενται πρὸς αὐτόν. Ἀφοῦ ὁ αὐτὸς Θεὸς ἐδημιούργησε τὸν ἀνθρώπινον λόγον, ὅστις ἀποκαλύπτει Ἑαυτὸν καὶ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ, καθίσταται ἀκατανόητος πᾶσα ἀντίθεσις καὶ ἀντίφασις μεταξὺ τῶν δύο τούτων. Τὸ νὰ ἰσχυρισθῇ τις, ὅτι πᾶν τὸ θεολογικῶς ἀληθὲς εἶναι λογικῶς ψευδὲς ἢ καὶ τοὐναντίον, ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ νὰ ὑποστηρίζῃ, ὅτι ὁ Θεὸς ἢ ἐν τῇ ἀποκαλύψει Ἑαυτοῦ ἀπατᾷ τὸν ἄνθρωπον, ἢ ἐν τῇ δημιουργίᾳ τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου ἀπέτυχε προικίσας τὸν ἄνθρωπον διὰ λόγου ἀντιτιθεμένου πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Οὕτω ὁσονδήποτε καὶ ἂν ὡρισμέναι ἀλήθειαι τῆς χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως συγκαλύπτονται ὑπὸ μυστηριώδους πέπλου, ἅτε ὑπερβαίνουσαι τὰ στενὰ ὅρια τοῦ πεπερασμένου ἀνθρωπίνου νοῦ, δύναται ὅμως καὶ περὶ τούτων νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι εἶναι μὲν αὗται ὑπὲρ λόγον οὐχὶ ὅμως καὶ παρὰ λόγον. Τοῦτο δ' ἀποτελεῖ μίαν ἐκ τῶν ἀποστολῶν τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας.

2. Ἀφ' ἑτέρου τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς πίστεως δὲν ἀποτελεῖται μόνον ἀπὸ ἀληθείας ὑπὲρ κατάληψιν καὶ τοῦτ' αὐτὸ μυστηριώδεις, οἷαι ἡ περὶ Τριαδικοῦ καὶ Ἑνιαίου ἅμα Θεοῦ ἀλήθειαι, ἢ ἡ ἐν ἑνὶ προσώπῳ, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἕνωσις τῶν δύο φύσεων, τῆς θείας καὶ ἀνθρωπίνης. Ἀποτελεῖται ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰ λεγόμενα articula mixta, ἤτοι ἀπὸ ἀληθείας αἵτινες ἀποτελοῦσιν αὐτὰς τὰς βάσεις τῆς φυσικῆς Ἀποκαλύψεως, τὰς ὁποίας δύναται ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ἀφ' ἑαυτοῦ νὰ συλλάβῃ, ἄρα δὲ καὶ νὰ κατανοήσῃ κατὰ τὸ ἐνόν, ἔτι δὲ καὶ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον νὰ ἀποδείξῃ. Οὕτως ἐὰν δὲν δύναμαι νὰ κατανοήσω πῶς τρία πρόσωπα ἀποτελοῦσι μίαν ἐν τῇ οὐσίᾳ θεότητα, δύναμαι διὰ τῆς λογικῆς ἐκζητήσεως νὰ ἀναχθῶ εἰς τὴν ἀλήθειαν περὶ ὑπάρξεως Ὑψίστου Ὄντος, δημιουργοῦ τοῦ παντός. Ἐὰν ἀδυνατῶ νὰ κατανοήσω τὸ μυστήριον τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως, δύναμαι ὅμως νὰ ἀντιληφθῶ, ὅτι ἡ προσωπικότης τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶναι μοναδικὴ ἐν τῇ καθόλου Ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρω-

πότητος. Ἐὰν δὲν δύναμαι ν' ἀντιληφθῶ διὰ τῶν αἰσθήσεων τὴν ὕπαρξιν πνευματικοῦ κόσμου, δύναμαι ὅμως νὰ διαπιστώσω, ὅτι ἡ ὕλη μόνη δὲν δύναται νὰ ἐξηγήσῃ τὰ πνευματικὰ φαινόμενα κλπ. Ἡ διὰ τοιούτων δ' ἐκζητήσεων τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου δικαίωσις τῶν ἀληθειῶν τούτων τῆς φυσικῆς Ἀποκαλύψεως ἀποτελεῖ ἑτέραν ἐκ τῶν ἀποστολῶν τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας. Ἐπὶ πλέον ἡ ἔρευνα τῆς θρησκείας ὡς καθολικοῦ φαινομένου ἐξ αὐτῆς τῆς ἐνδοτέρας φύσεως τοῦ ἀνθρώπου ἐκπηδῶντος καὶ ἡ ἀπόδειξις τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς τῆς τελειοτέρας ἱστορικῆς θρησκείας, μεταξὺ τῶν τόσων ἄλλων θρησκειῶν, τὰς ὁποίας ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων μᾶς παρουσιάζει, ἀποτελεῖ πεδίον προσιτὸν εἰς τὸν ἀνθρώπινον λόγον καὶ περιλαμβανόμενον διὰ τοῦτο εἰς τὴν θεωρητικὴν ἐξέτασιν τοῦ συστηματικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας.

3. Ἀλλὰ καὶ αὐταὶ αἱ ὑπὲρ κατάληψιν ἀλήθειαι καθίστανται ὑποκείμενον τῆς ἐρεύνης τοῦ πιστεύοντος ἀνθρωπίνου λόγου, κινουμένου οὐχὶ πρὸς κατανόησιν καὶ πλήρη διαλεύκανσιν αὐτῶν, ἀλλὰ πρὸς πληρέστερον μὲν καθορισμὸν τούτων, ὥστε νὰ προλαμβάνηται πᾶσα νόθευσις καὶ παρεκδοχὴ τούτων, πᾶσα πλάνη ἐξ ἧς ἀναπηδᾷ ἡ αἵρεσις, πρὸς εἰδοποίησιν δὲ τούτων, ὥστε ἀπὸ τῆς συνεπτυγμένης καὶ ἐν σπέρματι οὐχὶ σπανίως μορφῆς, ὑφ' ἣν παρέχονται εἰς ἡμᾶς ἐν ταῖς πηγαῖς τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, προσλάβωσιν ἐξωτερικὴν μορφὴν καὶ διατύπωσιν, καθιστῶσαν αὐτὰς εὐληπτοτέρας εἰς τοὺς πολλοὺς καὶ χωρὶς νὰ μεταβάλληται ἡ οὐσία αὐτῶν νὰ προσλαμβάνωσιν ἔνδυμα, ὑφ' ὃ εὐκολώτερον νὰ δύναται νὰ προσοικειωθῇ αὐτὰς ὁ πιστεύων ἀνθρώπινος λόγος. Βεβαίως διὰ τῆς τοιαύτης θεολογικῆς ἐπεξεργασίας τῶν ἀληθειῶν τούτων καὶ τῆς εἰς αὐτὰς ἐμβαθύνσεως τοῦ θεολογικοῦ νοῦ δὲν ἐκτοπίζεται ἡ πίστις, οὐδὲ παύει ὁ ἐμβαθύνων καὶ ἐπεξεργαζόμενος τὰς ἀληθείας ταύτας θεολόγος νὰ εἶναι πιστὸς οὐδὲ διὰ τῆς προσκτωμένης ἐντεῦθεν γνώσεως καταργεῖται ἡ πίστις. Ἀλλ' ὁ ὀρθὸς λόγος καθίσταται ἐν προκειμένῳ τὸ εἰδολογικὸν ὄργανον πρὸς ἀκριβῆ καὶ περισσότερον ἀνεπτυγμένην διατύπωσιν καὶ βαθυτέραν οἰκείωσιν καὶ ἐπίγνωσιν τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Ὁ βαθὺς θεολόγος ἐν ἄλλαις λέξεσι δὲν διαφέρει ἐν προκειμένῳ τοῦ ἁπλῶς πιστεύοντος εἰμὴ κατὰ τὸ ὅτι ἔχει πληρεστέραν, σαφεστέραν καὶ ἐπὶ μᾶλλον ἀκριβῆ γνῶσιν τοῦ τί πιστεύει εἶναι δ' ἐντεῦθεν εἰς θέσιν νὰ διακρίνῃ εὐθὺς τί δὲν συμφωνεῖ καὶ τί ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ἀλήθειαν τῆς πίστεως καὶ ἐπὶ παραποιήσεων καὶ νοθειῶν τῆς θείας ἀληθείας ἔχει προχείρους τὰς ἀνασκευὰς καὶ ἀναιρέσεις, ἐξ αὐτῶν τῶν πηγῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἀντλῶν ταύτας. Ταῦτα πάντα ἀποτελοῦσι ἀποστολὴν καὶ ἔργον τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας.

4. Πρόδηλον ἐντεῦθεν ὅτι ἡ «Συστηματικὴ Θεολογία» ἔχει ὡς θεμέλια αὐτῆς τὰ πορίσματα τῆς Ἐξηγητικῆς καὶ Ἱστορικῆς Θεολογίας. Βεβαίως τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως ἀποτελεῖ τὸ ὑποκείμε-

νον τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας. Ἀλλ' ἡ ἀνάπτυξις τοῦ περιεχομένου τούτου τῆς πίστεως ἐγένετο καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ γίνεται ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐξεδηλώθη ἐξ ἀρχῆς τῆς συστάσεως αὐτῆς τὸ ἐνδιαφέρον πρὸς βαθυτέραν ἐξερεύνησιν τούτου. Ἐγένετο δὲ ἡ ἀνάπτυξις αὕτη ἐπὶ τῇ βάσει πάντοτε τῆς ὀρθῆς κατανοήσεως καὶ ἐξηγήσεως τῶν πηγῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, τὰς ὁποίας ἐρευνᾷ ὁ ἐξηγητικὸς κλάδος, ἐπὶ πλέον δὲ καὶ ὑπὸ διαφόρους ἱστορικὰς συνθήκας, δημιουργουμένας ἑκάστοτε καὶ ὑπ' ἀνθρώπων μὴ ὀρθῶς ἑρμηνευόντων τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς πλάνας ἢ αἱρέσεις ἐκτρεπομένων, περὶ τούτων δὲ ὁμιλεῖ ὁ Ἱστορικὸς τῆς Θεολογίας κλάδος. Οὕτω διὰ θεωρητικῆς καὶ θεολογικῆς ἐρεύνης τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως, καθωρίσθη διὰ μέσου τῶν χριστιανικῶν γενεῶν ἀκριβέστερον τοῦτο καὶ διηκριβώθη, τί ὁ ἐν ταῖς πηγαῖς τῆς θείας Ἀποκαλύψεως περιεχόμενος λόγος τοῦ Θεοῦ προβάλλει εἰς ἀποδοχὴν τοῖς πιστοῖς, διετυπώθησαν δὲ τὰ ἐκ τῆς βαθυτέρας ταύτης ἐρεύνης τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως προϊόντα εἰς δογματικὰς ἀποφάνσεις ἢ εἰς δόγματα συστηματικῶς ταξιθετημένα. Καὶ ἵνα ἐπὶ τὸ ἀναλυτικώτεον εἴπωμεν, ἡ πνευματικὴ ἐνέργεια πρὸς ἔρευναν τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως σημειοῖ τὴν ἐμφάνισιν αὐτῆς κατ' αὐτὴν τὴν ἀποστολικὴν ἐποχήν, ἐσυνεχίσθη δὲ ἐπὶ τῶν ἀπολογητῶν καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, μετέπειτα δὲ καὶ ἐν τῇ συντάξει τῶν συμβολικῶν βιβλίων τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν, οὕτω δὲ πληθὺς διατυπώσεων δογματικῶν προέκυψεν, ἐξ οὗ ἡ χριστιανικὴ πίστις εἰς πλήρες δογματικὸν σύστημα ἀνεπτύχθη. Λόγῳ ὅμως τῶν διαφόρων περὶ δόγματος ἐκδοχῶν ἡ μία Ἐκκλησία διεσχίσθη εἰς διαφόρους ἐκκλησιαστικὰς κοινότητας, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἐπεξειργάσθη τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως κατὰ τὰς ἑαυτῆς ἐκδοχὰς καὶ ἐντεῦθεν προῆλθον εἴτε πλήρεις ὁμολογίαι καὶ συμβολικὰ βιβλία, εἴτε συστηματικαὶ πραγματεῖαι ἀναφερόμεναι εἰς τὴν δογματικὴν καὶ ἠθικὴν διδασκαλίαν. Ὅλην αὐτὴν τὴν κίνησιν, ἥτις ἐνέχει μεγάλην σπουδαιότητα διὰ τὴν Συστηματικὴν Θεολογίαν, παρουσιάζει εἰς ἡμᾶς, ὡς ἤδη εἴπομεν, ὁ Ἱστορικὸς κλάδος τῆς Θεολογίας. Ἐξ αὐτοῦ ἡ Συστηματικὴ Θεολογία λαμβάνει ὡς ἐξόχως βοηθητικὰς ἐπιστήμας τὴν Ἱστορίαν τῶν Δογμάτων καὶ τὴν Συμβολικήν. Ἀλλ' ἐν μέσῳ τῶν ἀντιγνωμιῶν τούτων καὶ τῶν ἀλληλοσυγκρουομένων ἐκδοχῶν, αἵτινες ἐμφανίζονται ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῶν Δογμάτων καὶ ταῖς διαφόροις ὁμολογίαις, πρόδηλον, ὅτι τὰ πορίσματα τοῦ Ἐξηγητικοῦ κλάδου ἀποτελοῦσι τὸν ἀπλανῆ μίτον, τὸν καθοδηγοῦντα εἰς τὴν διακρίβωσιν τοῦ τί πράγματι εἶναι χριστιανικόν, καὶ ποῖαι διατυπώσεις ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸ ἀληθὲς περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὀρθῶς λοιπὸν ἐλέχθη, ὅτι ἡ Συστηματικὴ Θεολογία ἐπὶ ἐδάφους καθαρῶς ἐκκλησιαστικοῦ βασίζεται ἐπὶ τῶν πορισμάτων τοῦ Ἐξηγητικοῦ καὶ τοῦ Ἱστορικοῦ κλάδου.

5. Ἀλλ' ἡ Συστηματικὴ Θεολογία δὲν ἔχει μόνον ἔργον νὰ ἐκ-

θέσῃ ὅ,τι ἐν τῇ διδασκαλίᾳ εἶναι πράγματι χριστιανικόν ἐκ τῶν πηγῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἀπορρέον, ἀλλ' ἀναλαμβάνει καὶ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι πᾶν τὸ χριστιανικὸν εἶναι καὶ ἀντικειμενικῶς ἀληθές. Οὕτως ἡ Συστηματικὴ ἢ κάλλιον ἡ Θεωρητικὴ Θεολογία διὰ μεθόδου λογικῆς ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ χριστιανικὴ πίστις ἐκπροσωπεῖ τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν καὶ παρέχει οὕτως εἰς τοὺς πιστοὺς πλήρη τὴν βεβαιότητα περὶ τοῦ ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ἀπόλυτος θρησκεία, δικαιοῦσα τὸν Χριστιανισμὸν ἐνώπιον τοῦ βήματος τοῦ ὀρθοῦ λόγου, καθ' ὅσον εἶναι ἐφικτὸν εἰς τὸν πεπερασμένον ἀνθρώπινον νοῦν ν' ἀντιληφθῇ καὶ νὰ κρίνῃ τὸ περιεχόμενον τῆς ὑπερφυσικῆς Θείας Ἀποκαλύψεως. Οὕτως ἡ Συστηματικὴ Θεολογία ἀποτελεῖ τὸ συμπλήρωμα τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης. Καὶ πᾶσα μὲν ἡ Θεολογία ὡς σύνολον μετὰ τῶν κυρίων αὐτῆς κλάδων παρέχει ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας τῆς πίστεως τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' αἱ ἀποδείξεις τῆς Ἐξηγητικῆς, τῆς Ἱστορικῆς καὶ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας ἀντλοῦσι τὴν ἀποδεικτικὴν αὐτῶν δύναμιν ἀπὸ τῆς ἀποδείξεως, τὴν ὁποίαν ἡ Συστηματικὴ Θεολογία ἐπεξειργάσθη δι' ἐπεξεργασίας λογικῆς, ἀπορρεούσης ἐξ αὐτῆς τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία εἶναι ἡ ἀπόλυτος ἀληθὴς θρησκεία, διότι εἶναι ἡ μόνη θρησκεία ἥτις ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς ἀνάγκας καὶ ἀξιώσεις τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, διὰ τοῦτο καὶ ἐνίκησε τὸν κόσμον ἐπικρατήσασα πασῶν τῶν θρησκειῶν καὶ ἐκτείνει ὁλονὲν τὰς ἀνὰ τὴν οἰκουμένην κατακτήσεις αὐτῆς. Τοῦτο δ' ἀκριβῶς ἀποτελεῖ ὑπόθεσιν ἀπασχολοῦσαν σοβαρῶς τὴν Συστηματικὴν Θεολογίαν, διατρίβουσαν οὐ μόνον περὶ τὸν θρίαμβον τοῦτον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ περὶ τὴν φύσιν αὐτοῦ ὡς ἀνταποκρινομένου εἰς τὰς τάσεις καὶ ἀνάγκας τῆς κατὰ τὸν Τερτυλλιανὸν naturaliter christianae ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

6. Ἡ διαίρεσις τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας κατὰ ταῦτα καθορίζεται ὑπὸ τοῦ ὑποκειμένου αὐτῆς. Ἐφ' ὅσον αὕτη ἔχει ὡς ὑποκείμενον τὸν Χριστιανισμὸν κατὰ τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον αὐτοῦ καὶ ἐξετάζει πρωτίστως τοῦτον ὡς θρησκείαν, ἔργον αὐτῆς εἶναι νὰ περιλάβῃ τὴν θρησκείαν γενικῶς. Τῆς διαπραγματεύσεως τῆς ἐπὶ μέρους θρησκείας, δέον νὰ προηγῆται διαπραγμάτευσις γενικὴ περὶ θρησκείας, ἐφ' ὅσον καὶ ὁ Χριστιανισμὸς μετέχει τῆς γενικῆς ἐννοίας τῆς θρησκείας καὶ ὡς ἐπὶ μέρους θρησκεία δύναται νὰ κατανοηθῇ ὀρθῶς μόνον ἐὰν θεωρηθῇ καὶ ἐξετασθῇ ἐν τῷ γενικῷ θρησκευτικῷ πεδίῳ. Οὕτως ἔχομεν ὡς πρῶτον μάθημα τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας γενικήν τινα ἔρευναν περὶ τῆς φύσεως τῆς θρησκείας, ἐν τῇ ὁποίᾳ θὰ ἐκτίθενται αἱ ποικίλαι μορφαὶ τῆς θρησκείας, ἤτοι αἱ κατὰ καιροὺς ἀναφανεῖσαι ἱστορικαὶ θρησκεῖαι κατὰ τὴν πρὸς ἀλλήλας σχέσιν αὐτῶν καὶ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ὡς τοιαύτη κατὰ τὰς κυρίας φάσεις τῆς ἀναπτύξεως αὐτῆς. Τὸ πρῶτον τοῦτο μάθημα, διὰ τοῦ ὁποίου καταδεικνύεται ἡ ἀσύγκριτος ὑπεροχὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔναντι τῶν ἄλλων θρησκειῶν, θὰ ἠδύνατο νὰ ὀνομα-

σθῇ κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς Θεωρία περὶ θρησκείας ἢ Θρησκειολογία, ἢ Ἱστορία θρησκευμάτων. Διὰ τοῦ μαθήματος τούτου καθίσταται δῆλον, ὅτι ἡ θρησκεία δὲν ἀποτελεῖ αὐταπάτην ἢ φαντασιοπληξίαν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἀπὸ τῆς ὁποίας τοῦτο πρέπει νὰ χειραφετηθῇ, ἀλλὰ στοιχεῖον θεμελιῶδες τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ καλλιεργῆται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ἐὰν πρόκειται οὗτοι νὰ μὴ ἐκπέσωσιν εἰς παχυλὴν δεισιδαιμονίαν καὶ κτηνώδη σαρκολατρείαν. Ὅταν δὲ ἡ βάσις αὕτη καταστῇ ἀδιάσειστος, τότε καὶ ἡ Χριστιανικὴ Θρησκεία θεμελιοῦται ἐπ' αὐτῆς, καὶ αἱ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας ἐνστάσεις ἐξανεμίζονται.

7. Ὑπὸ τῶν πλειόνων συγγραφέων καὶ κατὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους εἰς τὴν Συστηματικὴν Θεολογίαν ἐνετάχθη καὶ ἡ Ἀπολογητική, ἥτις εἶναι ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἀπολογεῖσθαι, ἢ ἡ θεωρία τῆς αὐτοδικαιώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Προϋποθέτει αὕτη ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ προτίθεται νὰ ἀντικρούσῃ τὰς ἐπιθέσεις ταύτας εἰς τρόπον ὥστε αὗται νὰ καταστῶσιν ἀνίσχυροι, ὅπως προκαλέσωσι κλονισμὸν ἢ ἀμφιβολίαν παρὰ τοῖς ἐξ εἰλικρινοῦς ἐνδιαφέροντος ἐρευνῶσι τὴν ἀλήθειαν. Ἐντεῦθεν ἡ Ἀπολογητικὴ ἐθεωρήθη παλαιότερον ἡ παρέχουσα τὴν βάσιν πρὸς οἰκοδομὴν ἐπ' αὐτῆς τοῦ δόγματικοῦ καὶ ἠθικοῦ οἰκοδομήματος, ὅπερ τὰ μαθήματα τῆς Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς φιλοτεχνοῦσι. Κατὰ τοὺς νεωτέρους ἐν τούτοις χρόνους ὑπεστηρίχθη, ὅτι τὸ ἔργον τῆς ὑπερασπίσεως καὶ δικαιώσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τὰς ἑκάστοτε τῶν καιρῶν ἀνάγκας, ὁσονδήποτε καὶ ἂν ἀπαιτῇ γιγάντιον ἀληθῶς ἐπιστημονικὴν δύναμιν, εἶναι πρωτίστως ἔργον πρακτικόν, ὅπερ ἵνα διεξαχθῇ ἐν τελειότητι, παρίσταται οὐχὶ σπανίως ἀνάγκη, νὰ προμηθεύηται τὰ ὅπλα αὐτοῦ καὶ ἐξ οἱωνδήποτε ἐκ τῶν λοιπῶν μαθημάτων τῆς Θεολογίας. Ἐντεῦθεν ἡ Ἀπολογητική, χωρὶς ποσῶς νὰ μειοῦται ἡ ἀξία καὶ ἡ σπουδαιότης αὐτῆς, ἐτοποθετήθη ὑπὸ πολλῶν νεωτέρων καὶ δὴ διαφόρων τάσεων συγγραφέων (μεταξὺ ἄλλων καὶ ὑπὸ τῶν Kielen, Delitzch, Tideman, Doedes, van Oosterzee) ὡς τελευταῖον μάθημα, μετὰ τὰ μαθήματα καὶ αὐτῆς τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας. Καὶ ἵνα χρησιμοποιήσωμεν οἰκείαν τινὰ εἰκόνα, ἡ Ἀπολογητικὴ κατέστη οὕτως οὐχὶ ἡ ρίζα τοῦ ὅλου δένδρου τῆς Θεολογίας, ἀλλ' ὁ στέφανος αὐτοῦ ἢ μᾶλλον αὐτὴ ἡ κορυφὴ τοῦ Θεολογικοῦ ἐπιστεγάσματος. Ὡς τοιαύτη δὲ ἡ Ἀπολογητικὴ κατέστη οὐ μόνον τὸ προϊόν, ἀλλὰ καὶ ἡ προϋπόθεσις τῆς ὅλης Θεολογίας, ἀκριβῶς διότι ἡ Θεολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς πίστεως τῆς ἀπαύστως στρατευομένης Ἐκκλησίας καὶ συνεπῶς ἡ Θεολογία, ἐὰν πρόκειται δεόντως νὰ καλλιεργῆται, καλεῖ τὸν ὅλον θεολογικὸν ἄνδρα νὰ εἶναι ἐπαρκῶς πληροφορημένος καὶ συγκεκροτημένος, ὥστε εἰς πᾶσαν σφαῖραν τῆς ἐπιστήμης αὐτοῦ νὰ δύναται, ὁσάκις ἡ ἀνάγκη τὸ καλέσῃ, νὰ διδάξῃ ἐκείνους, οἵτινες ἀνθίστανται πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Τὸ ἰδανικὸν λοιπὸν τοῦ Ἀπολογητοῦ, εἶναι νὰ εἶναι διδάσκαλος εἰς πάντα κλάδον τῆς θεολογι-

κῆς ἐπιστήμης, ἀφοῦ εἰς πᾶν διαμέρισμα τοῦ μεγάλου θεολογικοῦ οἰκοδομήματος, ὡς ἀπὸ εὐρέος τινὸς ὁπλοστασίου, δέον οὗτος κατὰ τὰς παρουσιαζομένας ἀνάγκας ν' ἀναζητῇ τὰ ὅπλα, τὰ χρησιμοποιούμενα ἐν τῷ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀγῶνι αὐτοῦ. Παρὰ ταῦτα ἔχοντες ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ 'Απολογητικὴ εἶναι συγχρόνως καὶ θεωρητικὴ ἐπιστήμη, θὰ διαπραγματευθῶμεν αὐτὴν μεταξὺ τῶν μαθημάτων τοῦ θεωρητικοῦ κλάδου, εἰς τὸν ὁποῖον κατέταξαν αὐτὴν μεταξὺ ἄλλων καὶ οἱ Schleiermacher, Rothe, Pelt, Hagenbach καὶ Lange.

8. 'Αλλ' ἡ θρησκεία εἶναι ἄμεσος ἔκφρασις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὡς τοιαύτη εἶναι ἔργον τῆς τε γνώσεως καὶ τῆς θελήσεως αὐτοῦ. Τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα τὸ θεωρητικὸν καὶ τὸ πρακτικὸν συνδυάζονται ἐν ἀδιασπάστῳ ἑνότητι ἐν τῇ θρησκείᾳ. Κατὰ τὴν γνῶσιν, ἣν ὁ θρησκεύων ἄνθρωπος ἔχει, ρυθμίζει καὶ τὴν ἐν τῷ βίῳ πρᾶξιν καὶ διαγωγὴν αὐτοῦ. Τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκευτικῆς του πίστεως, ἔχει ἄμεσον ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς ζωῆς του. Ἡ ἀλληλεπίδρασις αὕτη γνώσεως καὶ πράξεως, πίστεως καὶ ἠθικῆς, ἰσχύουσα ἐπὶ πάσης θρησκείας, κατὰ φυσικὸν λόγον, διατηρεῖ τὴν ἰσχὺν αὐτῆς καὶ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ. Καὶ τὰ δύο ταῦτα χαρακτηριστικὰ τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς εὕρηνται καὶ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ στενώτατα καὶ ἀδιασπάστως συνδεδεμένα. 'Αλλ' ἐὰν πρόκειται ἡ θρησκεία νὰ καταστῇ ὑποκείμενον ἐρεύνης καὶ ἐπιστημονικῆς γνώσεως, τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα δέον νὰ διαχωρισθῶσι θεωρητικῶς καὶ νὰ καταστῇ ἑκάτερον ὑποκείμενον κεχωρισμένης ἐπιστημονικῆς διαπραγματεύσεως. Οὕτως ἡ θεωρητικὴ πλευρὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἢ τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς γνώσεως δέον νὰ ἐξετασθῇ πρῶτον, καὶ τοῦτο γίνεται διὰ τοῦ μαθήματος τῆς Δογματικῆς. Τὸ δ' ἕτερον κύριον στοιχεῖον, ἤτοι ἡ πρακτικὴ πλευρὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐξετάζεται ὑπὸ τῆς 'Ηθικῆς. Καθ' ὃν ὅμως χρόνον ἡ ἐπιστήμη διαχωρίζει καὶ ἐρευνᾷ κατ' ἰδίαν τὰ δύο ταῦτα στοιχεῖα, ἡ ἑνότης αὐτῶν ὡς ἐμφανίζεται ἐν τῇ θρησκευτικῇ ζωῇ πρέπει νὰ δεικνύεται καὶ ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ διαπραγματεύσει. Δογματικὴ καὶ 'Ηθικὴ διατελοῦσιν ἐν στενωτάτῃ πρὸς ἀλλήλας σχέσει. Ἡ 'Ηθικὴ δὲ κατ' οὐσίαν περιλαμβάνεται ἐν τῇ Δογματικῇ. Καὶ ἐὰν ἤδη ἐκράτησεν, ἵνα διαπραγματεύωνται τὴν Δογματικὴν καὶ τὴν 'Ηθικὴν κεχωρισμένως, εἰς παλαιοτέρους χρόνους ἡ 'Ηθικὴ ἐξητάζετο σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου ἐν τῷ συστήματι τῆς Δογματικῆς, ὡς γίνεται καὶ ἤδη τοῦτο ἐν ταῖς Κατηχήσεσι. Λόγῳ ὅμως τοῦ μείζονος ἐνδιαφέροντος, ὅπερ ἐν παλαιοτέροις χρόνοις αἱ 'Εκκλησίαι ἐξεδήλουν περὶ τὸ δόγμα, τοῦτο κυρίως ἐτύγχανεν ἰδιαιτέρας ἐπεξεργασίας καὶ προσοχῆς, ὅλως δὲ ἐν παρόδῳ,καθὼς αἱ παρουσιαζόμεναι εὐκαιρίαι παρεῖχον,ἐξετίθετο ἡ σχέσις, εἰς ἣν τὸ δόγμα εὕρηται πρὸς τὴν χριστιανικὴν διαγωγὴν καὶ πρᾶξιν. 'Εν τῇ Προτεσταντικῇ 'Εκκλησίᾳ ὁ Lambert Danaeus κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα πρῶτος ἐν τῇ Καλβινικῇ 'Εκκλησίᾳ, καὶ ὁ Γεώργιος

Calixtus κατὰ τὸν ΙΖ΄ αἰῶνα ἐν τῇ Λουθηρείῳ Ἐκκλησίᾳ διεπραγματεύθησαν τὴν Ἠθικὴν συστηματικῶς καὶ κεχωρισμένως τῆς Δογματικῆς. Ἀλλ' ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς τῆς Ἠθικῆς ἀπὸ τῆς Δογματικῆς, ἀναγκαῖος καὶ ἐνδεικνυόμενος δι' ἐπιστημονικοὺς σκοπούς, ἤγαγε παρά τισιν εἰς πλήρη διάσπασιν τῶν δύο μαθημάτων ἀπ' ἀλλήλων καὶ εἰς τὴν ἀντικατάστασιν τῆς χριστιανικῆς Ἠθικῆς διὰ γενικοῦ τινος συστήματος φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς. Κατὰ τῆς τοιαύτης ὅμως διασπάσεως ἡ Θεολογία ὀφείλει σθεναρῶς ν' ἀντιταχθῇ ὑποστηρίζουσα τὴν παλαιόθεν διακηρυχθεῖσαν σχέσιν μεταξὺ Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς. Εἶναι δὲ ὑποβοηθητικὸν τὰ μάλιστα πρὸς διατήρησιν τῆς συνειδήσεως τῆς σχέσεως ταύτης, τὸ νὰ θεωροῦνται ἡ Δογματικὴ καὶ ἡ Ἠθικὴ ὡς διὰ τῆς ἀμοιβαίας εἰς ἀλλήλας εἰσχωρήσεως ἀποτελοῦσαι ἓν σύνολον, ὡς διεκήρυξε καὶ ὁ Schleiermacher καὶ ὡς οἱ Nitzsch καὶ Beck ἀπειργάσθησαν τοῦτο, ἑκάτερος κατὰ τὴν ἰδίαν μέθοδον.

Ταῦτα καὶ περὶ τοῦ Θεωρητικοῦ ἢ Συστηματικοῦ κλάδου γενικῶς.

1. Θρησκειολογία.

1. Ἡ Θρησκειολογία (science of Religion, Religionswissenschaft) περιλαμβάνουσα ἔνθεν μὲν τὸν περὶ πασῶν τῶν θρησκειῶν λόγον, ἔνθεν δὲ τὸν περὶ θρησκείας γενικῶς λαμβανομένης λόγον, κατὰ μὲν τὸ ἓν σκέλος αὐτῆς ὡς ἱστορία τῶν θρησκειῶν (History of Religions, Histoire des religiones, Religions geschihte) ἀνήκει προδήλως εἰς τὸν 'Ἱστορικὸν κλάδον' κατὰ δὲ τὸ ἕτερον σκέλος αὐτῆς ὡς πραγματευομένη γενικῶς τὸ φαινόμενον τῆς θρησκείας ὡς φιλοσοφία τῆς θρησκείας ἀνήκει εἰς τὸν Συστηματικὸν κλάδον τῆς Θεολογίας, λόγῳ δὲ τοῦ γενικωτέρου χαρακτῆρος καὶ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ τὸ μέρος τοῦτο διδάσκεται καὶ εἰς φιλοσοφικὰς πανεπιστημιακὰς σχολάς. Ὅτι ὅμως καὶ διὰ τοῦ ἱστορικοῦ αὐτῆς σκέλους πραγματευομένη καὶ τὸν Χριστιανισμὸν ὡς μίαν τῶν ἱστορικῶν μορφῶν καὶ ἐκδηλώσεων τῆς θρησκείας καὶ ἀποδεικνύουσα τὴν ἀσύγκριτον ὑπεροχὴν αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὰ κατὰ καιροὺς ἀναφανέντα θρησκεύματα, καθίσταται ἡ Θρησκειολογία ἐξόχως βοηθητικὴ ἐπιστήμη τῆς Ἀπολογητικῆς, τὴν ὁποίαν ἐνετάξαμεν εἰς τὸν Συστηματικὸν κλάδον, μόλις εἶναι ἀνάγκη καὶ νὰ εἴπωμεν. Ἐφ' ὅσον δ' ἐξ ἄλλου ἡ Θεολογία ὡς ἐπιστήμη ἐνδιαφέρεται ν' ἀποδειχθῇ, ὅτι ἡ θρησκεία δὲν εἶναι τυχαῖόν τι καὶ ἔξωθεν παρεισδῦσαν εἰς τὰ βάθη τοῦ ἀνθρώπου στοιχεῖον, ὑπὸ τῆς παχυλῆς ἀγνοίας ὑποτρεφόμενον καὶ προωρισμένον νὰ ἐξοστρακισθῇ ἐκεῖθεν ὑπὸ τοῦ φωτὸς τῆς προόδου καὶ τῆς ἐπιστήμης, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἀναγκαῖον στοιχεῖον ἐν τῇ ζωῇ τῆς ἀνθρωπότητος ὁλοκλήρου καὶ τάσιν ἐμφυῆ τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ὠθουμένης ὑπ' αὐτῆς πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ θείου, καθίσταται πρόδηλος καὶ ἡ σπουδαιότης τοῦ φιλοσοφικοῦ μέρους τῆς Θρησκειολογίας, τοῦ ἐνδιατρίβοντος περὶ τὴν φύσιν τῆς θρησκείας.

2. Καίτοι δὲ πρὸς σκοποὺς ἐπιστημονικωτέρας καὶ ἀκριβεστέρας ἐρεύνης τὰ δύο ταῦτα μέρη τῆς Θρησκειολογίας δύνανται νὰ διακριθῶσιν—ὄντως δὲ καὶ διακρίνονται—εἰς δύο αὐτοτελεῖς ἐπιστήμας, δὲν παύουσιν ὅμως νὰ συνδέωνται στενώτατα πρὸς ἄλληλα, τῆς μὲν Ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων ἀποτελούσης τὸ ἀναλυτικὸν μέρος τῆς Θρησκειολογίας, τῆς δὲ Φιλοσοφίας τῆς θρησκείας συνιστώσης τὸ συνθετικὸν ἢ θεωρητικὸν ἢ συστηματικὸν μέρος αὐτῆς. Ὁπόσον δὲ στενὸς τυγχάνει ὁ σύνδεσμος οὗτος, κατανοεῖ τις λαμβάνων ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὅπως γνωρίσωμεν τὴν φύσιν τῆς θρησκείας καὶ καταλήξωμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ θρησκεία δὲν ἔχει τὴν ἀρχὴν αὐτῆς οὔτε εἰς τὴν πανουργίαν τῶν ἱερέων ἐκμεταλλευομένων τὴν εὐπιστίαν τοῦ ἀμαθοῦς λαοῦ, οὔτε εἰς τὴν πανουργίαν τῶν πολιτικῶν χρησιμοποιούντων ταύτην ὡς ὄπιον πρὸς εὐκολωτέραν κυριαρχίαν ἐπὶ τῶν μαζῶν, οὔτε εἰς φόβον τινὰ ἐκτυφλωτικὸν ὑποθαλπόμενον ἐκ τῆς ἀδυναμίας τοῦ ἀνθρώπου πρὸ τῆς ἀγριότητος καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐν ἀρχῇ ὅλως ἀκατανικήτων δυνάμεων τῆς φύσεως καὶ γενικῶς τοῦ περιβάλλοντος αὐτοῦ, παρίσταται ἀνάγκη νὰ προχωρήσωμεν γενετικῶς καὶ νὰ ἀναζητήσωμεν πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ εἰς τὸ ἀπώτατον παρελθὸν τὴν ἀρχὴν τῆς θρησκείας. Ἀλλ' εἰς τὴν πρὸς τὰ ὀπίσω στροφὴν ἡμῶν ταύτην καθοδηγεῖ ἡμᾶς ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων, ἥτις οὕτω παρέχει διὰ τοῦ ὑπ' αὐτῆς καὶ δι' ἐρεύνης ἱστορικῆς συλλεγομένου καὶ ἐπιστημονικῶς τακτοποιουμένου ὑλικοῦ ἕτοιμον καὶ καλῶς παρεσκευασμένον τὸ ἔδαφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου ἡ Φιλοσοφία τῆς θρησκείας θὰ ἐργασθῇ καὶ θὰ στηρίξῃ τὸ οἰκοδόμημα αὐτῆς.

3. Οὕτως ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας ὑπὸ τὰς πολλὰς καὶ ποικίλας ἐκδηλώσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐμφανίζεται τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῶν ἐπὶ μέρους θρησκευμάτων διαπιστοῖ, ὅτι τόσον παρὰ τῷ πλέον πρωτογόνῳ καὶ ἀπολιτίστῳ θρησκεύοντι, ὅσον καὶ παρὰ τῷ πλέον ἐξειλιγμένῳ Χριστιανῷ ὑπὸ τὰς μορφὰς ταύτας καὶ ἐκδηλώσεις ὑπόκειται ἐσωτερική τις τάσις καὶ ὥθησις τοῦ νὰ ἀναχθῇ ὁ ἄνθρωπος ὑπεράνω τῶν αἰσθητῶν εἰς ἀόρατόν τινα κόσμον, ἔνθα διὰ τῶν ἐνδοτέρων αὐτοῦ δυνάμεων ἀναζητεῖ ὑπέρτερόν τι Ὄν, ἀδιαφόρως τοῦ πῶς ἀντιλαμβάνεται τοῦτο, διὰ νὰ προσαγάγῃ εἰς αὐτὸ τὰς προσφοράς του καὶ νὰ ἐπικαλεσθῇ τὰς παροχὰς αὐτοῦ. Ἀκριβῶς δὲ διότι ἡ ὥθησις αὕτη προέρχεται ἐκ τῶν ἔσωθεν, ὑπάρχει δὲ ἐγγενὴς καὶ ἐμφυὴς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἡ τάσις καὶ ἡ δεκτικότης πρὸς τὸ θρησκεύειν, διὰ τοῦτο καὶ ἡ θρησκεία ἀποτελεῖ φαινόμενον καθ' ἁπάσας τὰς ἐποχὰς τοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος κυριαρχοῦν, εἰς τοῦτο δὲ ὀφείλεται καὶ ἡ εὐπιστία τῶν ἀναναπτύκτων μαζῶν, τὰς ὁποίας ἐξεμεταλλεύθησαν κατὰ καιροὺς οἱ πανουργότεροι καὶ ἰδιοτελέστεροι. Τούτους ὅμως ἀπετίναξαν αἱ μᾶζαι αὗται, ὅταν διεφωτίσθησαν, χωρὶς μετὰ τῆς ἀπολακτίσεως τῶν παρασίτων τούτων νὰ συνεκλίπῃ καὶ τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον, διὰ νὰ διαπιστωθῇ καὶ διὰ τούτου, ὅτι καὶ ὅταν οἱ ἐξωτερικοὶ παράγοντες, οἱ πρὸς ἰδιοτελεῖς σκοποὺς

ὑποθάλποντες τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα τῶν ἁπλουστέρων καὶ εὐπιστοτέρων ἐξέλιπον, ἡ ἐσωτερικὴ τάσις παραμένει. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ἐκ τῶν φιλοσοφούντων ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου διατεινομένους, ὅτι ἡ θρησκεία προέρχεται ἐκ τοῦ φόβου, τὸν ὁποῖον δοκιμάζει ὁ ἄνθρωπος πρὸ τῶν ἰσχυροτέρων αὐτοῦ καὶ ἐν ἀρχῇ ὅλως ἀκατανικήτων δυνάμεων τῆς φύσεως, ἢ ἐκ τοῦ θαυμασμοῦ καὶ τῆς καταπλήξεως, τὴν ὁποίαν προξενεῖ εἰς αὐτὸν ἡ ἔκπαγλος ὡραιότης τῆς φύσεως καὶ ἡ ἐν αὐτῷ κρατοῦσα ἁρμονία, οἱ ὑγιέστερον φιλοσοφοῦντες παρατηροῦσιν, ὅτι, ἵνα ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἱκανὸς πρὸς τοιαύτας ἔξωθεν ἐντυπώσεις καὶ ἵνα τὰ συναισθήματα ταῦτα τοῦ φόβου, τῆς ἐκπλήξεως καὶ τοῦ θαυμασμοῦ προσλαμβάνωσι τὸν χαρακτῆρα τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, πρέπει νὰ προϋπάρχῃ ἐν αὐτῷ προδιάθεσίς τις θρησκευτική, ἄνευ τῆς ὁποίας θὰ ἦτο ἀδύνατον αἱ ἐκ τῶν ἔξωθεν ἐντυπώσεις νὰ λάβωσι τοιαύτην τινὰ τροπήν. Καὶ ὡς λίαν ὀρθῶς σημειοῖ ὁ **Lipsius** ἐν τῇ Δογματικῇ αὐτοῦ([16]) «ἐνδοτέρα τις ἀνάγκη τῆς ἰδίας αὐτοῦ πνευματικῆς ζωῆς ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον πρὸς τὸν Θεὸν καὶ μόνον διότι εὑρίσκει οὗτος τὸν Θεὸν ἐν ἑαυτῷ, ἀνευρίσκει τοῦτον καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ κόσμῳ». Οὕτως ἡ ὑγιὴς φιλοσοφία τῆς θρησκείας καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα ὡς πρὸς τὴν ἀρχὴν αὐτῆς, ὅτι ἡ θρησκεία ἐν τῷ ἀνθρώπῳ δὲν προέρχεται ἔξωθεν, οὐδὲ ἐγγίνεται ἐν αὐτῷ τυχαίως, ἀλλ' εὕρηται ἐρριζωμένη ὡς διάθεσις καὶ δεκτικότης εἰς αὐτὰ τὰ ἐνδότερα τῆς φύσεως αὐτοῦ, ὡς ἐκ τούτου δὲ ὁ ἀγὼν πρὸς ἐξάλειψιν τῆς θρησκείας εἶναι συγχρόνως καὶ ἀγὼν κατ' αὐτῆς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, δι' αὐτὸ δὲ εἶναι καὶ ἐκ προτέρου καταδεδικασμένος εἰς ἀποτυχίαν.

4. Ἐρευνῶσα δὲ περαιτέρω ἡ φιλοσοφία τῆς θρησκείας τὴν οὐσίαν, τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ἀξίαν, ὡς καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὴν ἄλλην πνευματικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου διαπιστοῖ, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐν τῇ θρησκείᾳ ζῇ ἰδίαν τινὰ καὶ ὑψηλοτέραν ζωήν, ἀποσπώμενος κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἐκ τοῦ κόσμου τῶν αἰσθήσεων, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου ρέει καὶ ἐκδηλοῦται ἡ σωματικὴ ζωή του. Ὡς ἐκ τούτου δὲ ὀρθῶς θὰ καθωρίζετο ἡ θρησκεία ὡς ζωή, ζωὴ δὲ προσιδιάζουσα εἰς μόνον τὸν λογικὸν ἄνθρωπον, διότι μόνος αὐτὸς ἔχει προικισθῇ δι' ἀνωτέρων ψυχικῶν δυνάμεων, ἱκανῶν νὰ συλλάβουν τὸ ὑπερκόσμιον καὶ νὰ διαγράψουν πτήσεις εἰς τοὺς ὑπὲρ αἴσθησιν ὁρίζοντας. Ἀντιλαμβάνεται δέ τις, ὅτι ἡ βαθυτέρα οὐσία τῆς θρησκείας εἶναι ζωή, καθυποτάσσουσα τὰ κατώτερα ἔνστικτα τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὑψοῦσα αὐτὸν εἰς κόσμον τινὰ ὑπὲρ αἴσθησιν, ὅταν ἐνθυμηθῇ, ὅτι τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ δύναται νὰ συλλάβῃ ὁ ἄνθρωπος καὶ διὰ τῆς τέχνης καὶ γενικῶς διὰ τοῦ καλαισθητικοῦ συναισθήματος, καθὼς καὶ διὰ τῆς σκέψεως τοῦ φιλοσοφοῦντος νοῦ. Διὰ τῶν συλλήψεων ὅμως τούτων δὲν ζῇ ὁ ἄνθρωπος μετὰ τοῦ Θεοῦ, ὅπως ζῇ ἐν τῇ θρησκείᾳ. Προκειμένου δὲ

(16)Παρὰ **Räbiger** ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 311 ὑποσ. 1.

καὶ ὁ καλλιτέχνης, ὁ ζητῶν διὰ συμβόλων καὶ αἰσθητῶν παραστάσεων νὰ παραστήσῃ τὴν θείαν πραγματικότητα, καὶ ὁ φιλόσοφος, ὁ διὰ τοῦ νοῦ ἀποπειρώμενος «εἰ ἄρα γε ψηλαφήσειε καὶ εὕροι» τὸν Θεόν, νὰ αἰσθανθοῦν τὸν Θεὸν ζῶντα ἐν ἑαυτοῖς καὶ νὰ ἔλθωσιν εἰς ἄμεσον μετ' αὐτοῦ κοινωνίαν, μόνον διὰ τῆς θρησκείας θὰ ἐπιτύχωσι τοῦτο. Ἀρκεῖ νὰ συγκρίνῃ τις τοὺς Ἀποστόλους καὶ τοὺς Προφήτας πρὸς τοὺς φιλοσόφους καὶ τοὺς καλλιτέχνας διὰ νὰ ἀντιληφθῇ αἰσθητῶς τὴν ἀπόστασιν, τὴν χωρίζουσαν τούτους ἀπὸ ἐκείνων.

5. Τῆς θρησκείας οὕτω θεωρουμένης ἐν σχέσει πρὸς τὰ θεμελιώδη στοιχεῖα τῆς οὐσίας αὐτῆς ὡς κεντρικῆς ζωῆς ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι, ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας διαπιστοῖ, ὅτι καὶ αἱ τρεῖς δυνάμεις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἔχουσι θρησκευτικὰς λειτουργίας καὶ σκοποὺς προσιδιάζοντας εἰς ἑκάστην τούτων ἐν τῇ ψυχολογικῇ πορείᾳ τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Εἶναι ἤδη παραδεδεγμένον γενικῶς, ὅτι μονομερῶς ἀντελήφθησαν τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον τόσον ὁ Schleiermacher, ὁ καθορίσας ὡς κυρίαν ἕδραν αὐτοῦ τὸ συναίσθημα, ὅσον καὶ ὁ Hegel, ὅστις ἐξέλαβε τὴν θρησκείαν ὡς διανοητικήν τινα ἐντύπωσιν (Vorstellung) τοῦ ἀπολύτου. Ἡ θρησκεία δὲν εἶναι οὔτε ἁπλοῦν συναίσθημα, οὔτε ἁπλῆ νόησις καὶ γνῶσις, οὔτε ἁπλῆ ἐνέργεια καὶ βούλησις, ἀλλ' ὡς ἐνεργὸς ζωὴ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος εἶναι ἄμεσος συνύφανσις συναισθήματος, νοήσεως καὶ βουλήσεως, ἐν τῇ ὁποίᾳ συνεργάζονται ἐξ ἴσου ἁρμονικῶς συνεκδηλούμεναι καὶ συναναπτυσσόμεναι πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς πρὸς σχέσιν καὶ κοινωνίαν αὐτῆς μετὰ τοῦ θείου. Θρησκευτικὴ ζωή, ἥτις διευθύνεται ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τοῦ συναισθήματος, τὸ ὁποῖον ἔχει κοινὸν ὁ ἄνθρωπος μετὰ τῶν κτηνῶν, ἄγει εἰς νοσηρὸν μυστικισμόν, ὅλως διάφορον τοῦ ὑγιοῦς μυστικισμοῦ, οὗτινος ἐκπρόσωπος ἐν τῇ Κ. Δ. θὰ ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης. Ὁ νοσηρὸς δὲ οὗτος μυστικισμὸς συμπνίγει τὸ λογικὸν καὶ τὴν συνείδησιν. Τὸ συναίσθημα πλέον ἀποφασίζει περὶ τοῦ τί εἶναι ἀληθὲς καὶ ψευδὲς καὶ πρὸ τῶν τυφλῶν τοῦ συναισθήματος προτιμήσεων καὶ αὐταὶ αἱ ἀλάνθαστοι τοῦ λογικοῦ κρίσεις καθίστανται ἀνίσχυροι καὶ μάταιαι. Ὅταν δὲ τὸ συναίσθημα αὐτὸ ὑπερεξαρθῇ ὑπὸ τεταραγμένης φαντασίας, ἐκρήγνυται εἰς ἀσυγκράτητον φανατισμόν, συνήθως δὲ ὁ ἄνθρωπος ὑπὸ τὴν ἀχλὺν τυφλοῦ τινος μυστικισμοῦ μεταβάλλεται εἰς ὕπαρξιν παθητικήν. Ὅταν δὲ πάλιν ἡ θρησκεία ἐκληφθῇ ἀποκλειστικῶς ὡς ὑπόθεσις τῆς διανοίας, ἀνακύπτει ἀμέσως ἡ τυραννία τῆς νοησιαρχίας, ἓν δὲ περαιτέρω βῆμα ἄγει πρὸς τὸν Ὀρθολογισμόν, τὸν ἐκλαμβάνοντα τὸ λογικὸν οὐχὶ ὡς ὄργανον, ἀλλ' ὡς αὐτὴν τὴν πηγὴν καὶ τὸ ὑπέρτατον κριτήριον τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας. Ἀλλὰ καὶ ὅταν τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον καλλιεργῆται μονομερῶς ὑπὸ μόνης τῆς θελήσεως, αἱ συνέπειαι δὲν εἶναι ὀλιγώτερον κινδυνώδεις. Ἰδιορρυθμίαι καὶ ὑπερασκητικαὶ τάσεις καὶ τυπικὸς φαρισαϊσμὸς εἶναι τὰ ἀπότοκα τοιαύτης μονομεροῦς θεραπείας τῆς θρη-

σκείας ὑπὸ μόνης τῆς θελήσεως, ἥτις δὲν καθοδηγεῖται καὶ ὑπὸ διανοίας πεφωτισμένης θρησκευτικῶς. Αἱρέσεις δὲ καὶ σχίσματα καὶ φατριασμοὶ καὶ διχοστασίαι διαχωρίζουσαι τὰς θρησκευτικὰς κοινωνίας καὶ συνταράσσουσαι αὐτὰς προέρχονται ἐξ ἐγωϊστικῶν ὑπερεξογκώσεων τῆς θελήσεως ἀρεσκομένης εἰς καταστάσεις ἀδεσμεύτου ἀνεξαρτησίας ἀγνοούσης ὅλως τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἀγάπης.

6. Δοθέντος, ὅτι πᾶσαι αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς φυσικῶς καὶ ἐμφυῶς εἶναι διατεθειμέναι πρὸς συμμετοχὴν σύμμετρον ἐν τῷ φαινομένῳ τῆς θρησκείας, καθίσταται πρόδηλον, ὅτι ψυχολογικῶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ χαρακτῆρος τῆς θρησκείας ἐκζητεῖται, ἵνα καὶ μορφή τις λατρείας συνδέηται μετὰ πάσης ἀνεξαιρέτως θρησκείας. Πᾶς θρησκεύων δὲν περιορίζεται εἰς μυστικόν τι συναίσθημα, οὐδὲ εἰς ἁπλῆν τινα καὶ ἀπεψιλωμένην γνῶσιν τοῦ θείου, ἀλλ' ὠθεῖται ὑπὸ ἐνδοτέρας τινὸς ἀνάγκης νὰ ἔλθῃ εἰς ἰδιάζουσαν σχέσιν πρὸς τὸ θεῖον. Ἡ θέλησις αὐτοῦ πρώτη καθοριζομένη ὑπὸ τῆς ἐμφυοῦς φορᾶς πρὸς τὸ θεῖον, ἐκδηλοῦται ὡς κλίσις καὶ ροπὴ πρὸς δημιουργίαν τελετουργικοῦ τινος, τὸ ὁποῖον διέπει τὰς μορφὰς τῆς πρὸς τὸ θεῖον λατρείας. Καὶ περὶ τὰς μορφὰς ταύτας ἐνδιατρίβει ἡ Φιλοσοφία τῆς Λατρείας, θεωροῦσα καὶ ἐπεξεργαζομένη καὶ συνθέτουσα τὸ παρὰ τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων παρεχόμενον ὑλικόν. Διαπιστοῖ δὲ ἡ Φιλοσοφία ἐν τῷ πεδίῳ αὐτῆς τούτῳ, ὅτι πᾶς ἄνθρωπος θρησκεύων ἐνδιαφέρεται νὰ λατρεύσῃ τὸ θεῖον, ἐκδηλῶν τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ τοῦτο καὶ δι' ἐξωτερικῶν πράξεων καὶ σχημάτων. Ἐπὶ πλέον ὁπουδήποτε ὑπάρχει θρησκεία, ἀπαντᾶται καὶ κοινότης λατρεύουσα τὸ θεῖον. Ὁ λάτρης δηλαδὴ δὲν ἀρκεῖται μόνον εἰς τὴν κατ' ἰδίαν λατρείαν ἐκείνου, τὸ ὁποῖον θεωρεῖ ὑπέρτερον ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὠθεῖται, ἵνα καὶ ἐν κοινῇ μετὰ τῶν ὁμοθρήσκων αὐτοῦ συναγωγῇ συμπροσφέρῃ μετ' αὐτῶν τὴν ὀφειλομένην πρὸς τὸ πιστευόμενον ὑπὸ τούτων θεῖον τὴν ὁμαδικὴν λατρείαν αὐτῶν. Κοιναὶ δὲ μορφαὶ πάσης λατρείας εἶναι ἡ προσευχή, ἡ θυσία καὶ ἡ δοξολογία καὶ ἐν ἑκάστῃ τῶν μορφῶν τούτων, ποικιλοτρόπως συνυφαινομένων, ἐκδηλοῦται τὸ θεμελιῶδες θρησκευτικὸν συναίσθημα τῆς ἑνώσεως, τῆς διαστάσεως, τῆς ἐπιστροφῆς καὶ συνδιαλλαγῆς τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τοῦ Θεοῦ.

7. Ἐκ τῶν εἰρημένων δύναταί τις νὰ ἀντιληφθῇ, ποῖον τὸ πεδίον τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας, πρὸς πραγματοποίησιν ποίου σκοποῦ δέον νὰ κατατείνῃ καὶ αὕτη καὶ ποῖαι αἱ προϋποθέσεις, ἀπὸ τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ἀφορμᾶται καὶ ποῖαι αἱ κατευθύνσεις, τὰς ὁποίας πρέπει νὰ ἀκολουθῇ, ἵνα καταλήγῃ εἰς ὑγιῆ καὶ ὀρθὰ πορίσματα. Πᾶσα παρέκκλισις ἐκ τῶν προϋποθέσεων τούτων καὶ πᾶσα ἀπομάκρυνσις ἀπὸ τῶν κατευθύνσεων αὐτῶν, ἐπόμενον εἶναι νὰ ὁδηγήσῃ εἰς συμπεράσματα πεπλανημένα, ὡς καταδείκνυται ἐκ τῶν διαφόρων φιλοσοφημάτων, ἅτινα διεμορφώθησαν ὑπὸ τῶν ἐκ διαφόρων προκαταλήψεων ὁρμηθέντων εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἔρευναν τοῦ θρησκευτικοῦ

φαινομένου. Πράγματι δὲ ἀναλόγως πρὸς τὰς θεμελιώδεις τάσεις τῶν ἐπὶ τῆς θρησκείας φιλοσοφούντων ἐσχηματίσθησαν διάφοροι περὶ θρησκείας θεωρίαι, ἄλλων μὲν δεχομένων τὴν φυσικὴν λεγομένην θρησκείαν, τὴν ἀποκλείουσαν πᾶν τὸ ὑπερφυσικὸν καὶ ἀποξενουμένην παντὸς ἐκ θείας Ἀποκαλύψεως δόγματος, ἄλλων δὲ θεωρούντων τὴν θρησκείαν ὡς τι περιττόν, καὶ μόνον πρὸς ἠθικοποίησιν τῶν ἀμορφώτων μαζῶν ἀναγκαίαν, καὶ ἄλλων, ὡς ὁ Κάντιος, περιοριζόντων τὴν θρησκείαν εἰς τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ εἰσηγουμένων τὴν θεωρίαν τῆς ἀγνοίας καὶ τὴν ἀμφιβολίαν τοῦ λεγομένου Ἀγνωστικισμοῦ, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸν ὑπὲρ αἴσθησιν κόσμον καὶ τὰς σχετιζομένας πρὸς αὐτὸν ἀληθείας. Ὑπῆρξαν ὅμως καὶ ὑπάρχουσιν οἱ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὑγιοῦς Θεϊσμοῦ φιλοσοφοῦντες περὶ θρησκείας, οἵτινες συναποδέχονται καὶ θρησκείαν ἐκ θείας Ἀποκαλύψεως, τῆς ὁποίας τὰ ὑπὲρ κατάληψιν δόγματα χαρακτηρίζουσιν ὡς ὑπὲρ λόγον, οὐχὶ δὲ καὶ ὡς παρὰ λόγον, καὶ οἵτινες ἐν τῷ Χριστιανισμῷ διαβλέπουσι τὴν τελειοτάτην ἐκδήλωσιν καὶ ἔκφρασιν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου.

8. Ἱκανὰ ταῦτα περὶ τοῦ θεωρητικοῦ σκέλους τῆς Θρησκειολογίας, ὑπὲρ τὸ ἐνδεικνύμενον δι' Ἐγκυκλοπαιδείαν τῆς Θεολογίας λεπτομερῆ, ἐπειδὴ παρ' ἡμῖν οὔπω ἐδιδάχθη ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Θεολογικῇ Σχολῇ, μόνος δὲ ὁ καθηγητὴς Ν. Λούβαρις ἐδημοσίευσε διάφορα μὲν ἄρθρα ἐν τῇ Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ γενικώτερον περὶ αὐτῆς, ἐν τῷ περιοδικῷ δὲ «Θεολογία» τοῦ ἔτους 1952 διεπραγματεύθη περὶ τῆς σημερινῆς ἐν τῇ ἐπιστήμῃ θέσεως τῆς Ψυχολογίας τῆς Θρησκείας.

Ἐρχόμεθα ἤδη εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἱστορικοῦ σκέλους τῆς Θρησκειολογίας.

9. Ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων οὖσα μέρος τῆς γενικῆς Ἱστορίας, ἥτις δὲν δύναται νὰ ἀντιπαρέλθῃ τὴν θρησκείαν καὶ τὰς ἐπιδράσεις αὐτῆς ἐπὶ τοῦ λαοῦ, συγκεντροῖ μετὰ κριτικὴν ἐξέτασιν καὶ ἐπεξεργασίαν τῶν πηγῶν τὰς ἱστορικὰς μαρτυρίας, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὰς διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐκδηλώσεις τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν λαῶν, τῆς πίστεως αὐτῶν, τῆς λατρείας των καὶ τῆς ἠθικῆς των καὶ ἀναπλάσσει τὴν ζωὴν ταύτην ἀντικειμενικῶς καὶ ἐκτίθησιν αὐτὴν συστηματικῶς. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων δὲν ἀρκεῖται εἰς τὴν ἁπλῆν διαπίστωσιν τῶν γεγονότων καὶ εἰς τὴν ὁποιανδήποτε ἐπισώρευσιν αὐτῶν, ἀλλὰ συνεξετάζει ταῦτα ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ πολιτισμοῦ ἑκάστου λαοῦ, ἀξιολογεῖ τὰ γεγονότα ταῦτα καθ' ἑαυτά, ταξιθετεῖ ταῦτα κατὰ τὴν ἱστορικήν των ἀλληλουχίαν, συγκρίνει ταῦτα, ὡς ἐμφανίζονται παρὰ τοῖς λαοῖς ἑκάστοις καὶ συλλαμβάνει οὕτω τὴν εἰκόνα τοῦ συνόλου τῶν γεγονότων τούτων καὶ καθ' ἑαυτὴν περὶ ἑκάστου ἐπὶ μέρους θρησκεύματος καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ θρησκεύματα συγγενῶν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον λαῶν. Δὲν περιορίζεται δὲ μόνον

εἰς τὰ ὑπάρχοντα ἤδη θρησκεύματα ἀλλ' ἐκτείνεται εἰς πάντα ταῦτα, καὶ εἰς αὐτὰ ἔτι τὰ ἐκλιπόντα.

10. Ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων ὡς ἰδία ἐπιστήμη εἶναι σχετικῶς ἀρκετὰ νέα, καίτοι αἱ ρίζαι αὐτῆς ἀνευρίσκονται βαθεῖαι καὶ ἰσχυραὶ εἰς ἱκανῶς μεμακρυσμένην ἀρχαιότητα. Ἀπ' αὐτῆς δηλαδὴ τῆς ἀρχαιότητος ἐξεδηλώθη ἡ περιέργεια πρὸς γνῶσιν τῶν θρησκευτικῶν μορφῶν καὶ τῶν τελετῶν ξένων χωρῶν καὶ πρὸς διακρίβωσιν τῶν διαφορῶν, αἱ ὁποῖαι παρουσιάζοντο μεταξὺ τούτων καὶ τῆς ἰδίας τοῦ ἐρευνητοῦ. Οὕτως ἐγένετο ἀπόπειρα πρὸς συγγραφὴν ἱστορίας θρησκειῶν τινων πρὶν ἡ ἀκόμη διὰ μεθόδου κριτικῆς καὶ συστηματικῆς τεθῶσιν αἱ βάσεις ἐπιστήμης συγκριτικῆς τῶν Θρησκευμάτων. Ἔχομεν δ' οὕτω παρ' Ἡροδότῳ, Παυσανίᾳ καὶ Στράβωνι ἱστορικάς τινας πληροφορίας περὶ θρησκευμάτων τινῶν τῆς ἐποχῆς των, αἵτινες, μολονότι δὲν δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς ἱστορίαι τούτων, ὑφ' ἣν ἔννοιαν ἐκλαμβάνεται σήμερον ὁ ὅρος ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων, ἀποτελοῦσι τὸ πρῶτον σπέρμα, ἐξ οὗ ἀνεπήδησεν ἡ νεωτέρα αὕτη ἐπιστήμη. Κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα ἐσημειοῦντο τυχαίως ὅλως ὑπὸ τῶν περιηγητῶν, χωρὶς νὰ διέπωνται οἱ παρατηρηταὶ αὐτῶν ὑπὸ κριτικῆς τινος ἀρχῆς. Πρέπει ἐν τούτοις νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι τὸ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι ὁλονὲν προαγόμενον φιλοσοφικὸν πνεῦμα ἐδημιούργει ἀπέχθειάν τινα πρὸς ἀποδοχὴν μυθολογίας, ἥτις συχνάκις προσέκρουε καὶ πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ πρὸς τὸν κοινὸν νοῦν. Ἐντεῦθεν σκεπτικισμός τις ἤρξατο ἀναπτυσσόμενος, ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ὁποίου ἄλλοι μὲν ἀπέρριπτον ὁλοτελῶς, ἄλλοι δὲ ἀπεπειρῶντο νὰ ἑρμηνεύσωσιν ἀλληγορικῶς τοὺς ἀπεχθεῖς τούτους μύθους. Οὕτως ἐμορφώθησαν δύο ρεύματα: Ἡ ἀλληγορία καὶ ὁ λεγόμενος εὐημερισμός, ὅρος σχηματισθεὶς ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀθέου Εὐημέρου, τοῦ ἀρνηθέντος τοὺς θεοὺς τῶν μυθολογιῶν καὶ ἐκλαβόντος τούτους ὡς ἥρωας θεοποιηθέντας. Ἡ ἱστορικὴ κριτικὴ οὕτω ἐσημείου τὰ πρῶτά της βήματα ἐν τῷ πεδίῳ τῆς Θρησκείας, οἱ δύο δ' οὗτοι τρόποι τῆς ἐξηγήσεως τῶν μύθων ἐκράτησαν καθ' ὅλην τὴν ἀρχαιότητα καὶ μέχρι τοῦ Μεσαίωνος.

11. Μόλις κατὰ τοὺς ΙΗ' καὶ ΙΘ' αἰῶνας ἐνεφανίσθησαν αἱ ἀπαραίτητοι συνθῆκαι καὶ γνώσεις πρὸς δημιουργίαν τῆς νέας ταύτης ἐπιστήμης καὶ κατέστησαν τὸ ἔδαφος ὥριμον, ἵνα ἐπ' αὐτοῦ ἀναβλαστήσῃ καὶ μεγαλυνθῇ ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων. Οὕτω τῷ 1687 ὁ Chardin ἀνεκοίνωσε τὴν ἐκ Περσίας πρώτην σφηνοειδῆ ἐπιγραφήν, τῷ 1771 δὲ ὁ Anquetil Duperron ἐδημοσίευσε Γαλλιστὶ τὴν Ἀβέστα καὶ περὶ τὸ 1829 ὁ Burnouf ἤρχισε τὴν κριτικὴν τῶν κειμένων τούτων. Ἀγγλικὴ δὲ μετάφρασις τῶν πρώτων βεδικῶν κειμένων ἐκυκλοφόρησε τῷ 1775. Ἡ αἰγυπτιολογία ἤρχισε καλλιεργουμένη τὸν ΙΘ' αῶνα, ὅτε ὁ Bouchard ἀνεκάλυψεν ἐν ἔτει 1799 τὴν τρίγλωσσον στήλην τῆς Rosette καὶ ἐξεῦρεν οὕτω τὴν κλεῖδα,

ὅπως ὁ Champollion ἀπὸ τοῦ 1822 μεταφράσῃ τὰς ἱερογλυφικὰς ἐπιγραφάς. Αἱ ἀνασκαφαὶ μετέπειτα τῶν Ἰνδιῶν, τῆς Περσίας, τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ρώμης, τῆς Ἀσσυροβαβυλωνίας, τῆς Αἰγύπτου, τῆς Παλαιστίνης κλπ. παρήγαγον εἰς φῶς ὁλοκλήρους συλλογὰς νέων μνημείων, δυναμένων νὰ διαφωτίσωσι πολλὰ θρησκευτικὰ ἤθιμα τῶν ἀρχαίων λαῶν. Τέλος περὶ τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἡ ἀναπτυχθεῖσα ἐπιστήμη τῆς Ἀνθρωπολογίας καὶ ἡ ἀρκούντως καλλιεργηθεῖσα Λαογραφία παρέσχον τὴν δυνατότητα πρὸς σύγκρισιν καὶ διακρίβωσιν τῶν διαφορῶν τῆς διανοητικότητος τῶν πεπολιτισμένων καὶ τῶν ἀγρίων καὶ ἐξ αὐτῆς νὰ καταλήξωσιν εἰς ὡρισμένα συμπεράσματα.

12. Οὕτω βαθμηδὸν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πορισμάτων τῆς Φιλολογίας, τῆς Ἀρχαιολογίας, τῆς Ἐθνολογίας, τῆς Ἀνθρωπολογίας, τῆς Λαογραφίας ἠδυνήθη ἡ Ἱστορία τῶν Θρησκευμάτων νὰ ἐμφανισθῇ εἰς τὸ σύνολον τῶν ἐπιστημῶν καὶ νὰ καθορίσῃ τὰς μεθόδους της. Ὁ καθορισμὸς τῶν μεθόδων τούτων διῆλθε διάφορα στάδια ἐξελίξεως συμφώνως πρὸς τὸ ἑκάστοτε ὑλικὸν καὶ τὴν διαμόρφωσιν τῶν βοηθητικῶν ἐπιστημῶν, αἵτινες ὁλονὲν προῆγον τὴν νεαρὰν ταύτην ἐπιστήμην. Οὕτως ἐμορφώθησαν αἱ διάφοροι σχολαὶ τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων, ἀναλόγως τῶν συμπαθειῶν καὶ τῶν προτιμήσεων τὰς ὁποίας οἱ διάφοροι ἐπιστήμονες ἐξεδήλωσαν εἰς τὴν κατάταξιν τῶν γεγονότων τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Ἡ πρώτη ἐκ τῶν μεγάλων τούτων σχολῶν τοῦ ΙΘ' αἰῶνος εἶναι ἡ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Ὀξφόρδης, γερμανοῦ δὲ τὴν καταγωγὴν **Max Müller**, ἡ ἐπικληθεῖσα συγκριτικὴ ἢ βεδικὴ σχολή. Ὁ **Max Müller** πρῶτος ἵδρυσε τὴν ἐπιστήμην τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων διὰ τῆς συγκριτικῆς σπουδῆς τῶν θρησκευμάτων τῶν Ἰνδιῶν, τῶν Ἑλλήνων, τῶν Περσῶν, τῶν Γερμανῶν καὶ τῶν Κελτῶν. Βεβαίως τὸ πεδίον τοῦτο τῆς ἐρεύνης του ὑπῆρξεν ἱκανῶς περιωρισμένον, ἐφ' ὅσον δὲν ἐπεξετάθη καὶ ἐπὶ τῶν ἕως τότε ἀγνώστων θρησκευμάτων τῆς Ἀμερικῆς, τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Αὐστραλίας. Ἐξ ἄλλου ὁ **Max Müller** στηριχθεὶς κυρίως ἐπὶ τῶν δεδομένων τῆς γλωσσολογίας διετύπωσε μὲν τὴν θεωρίαν αὐτοῦ περὶ τῶν γλωσσῶν τῶν Ἀρίων, ἐκ ταύτης δὲ ἤχθη εἰς τὴν ὑποστήριξιν τῆς ὑποθέσεως περὶ τῆς φυλῆς καὶ τῆς θρησκείας τῶν Ἀρίων, καὶ ἐξεδέχετο ὅτι ἡ θρησκεία αὕτη ὑπῆρξε κοινὴ πάντων τῶν λαῶν. Ἐκτενὴς ἀλλ' ἀνεπαρκὴς σύγκρισις ἤγαγεν αὐτὸν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι πάντες οἱ μῦθοι, αἱ τελεταὶ καὶ αἱ λατρεῖαι ταυτίζονται ἐν ταῖς πρώταις αὐτῶν ἀρχαῖς.

13. Παραλλήλως πρὸς τὸ ρεῦμα τοῦτο καὶ τὴν γλωσσολογικὴν μέθοδον τοῦ **Max Müller**, αἱ σπουδαὶ τῆς Λαογραφίας ὑπὸ τῶν ἀδελφῶν **Grimm** ἐδημιούργησαν νέον ρεῦμα καὶ νέαν μέθοδον, διαπνεόμενα ὑπὸ τῆς Ἐθνολογίας καὶ λαμπρυνθέντα ὑπὸ τοῦ **Wilhelm Mannhardt**, τοῦ συγγραφέως τῶν **Wald—und Feldkulte**. Τρίτη σχολὴ ἐσχηματίσθη διὰ τῆς σπουδῆς τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων

κυρίως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δεδομένων τῆς Ἀνθρωπολογίας. Καὶ ἐν μὲν τῇ Ἀγγλίᾳ οἱ ὀπαδοὶ τῆς σχολῆς ταύτης, ἐν τῇ ὁποίᾳ διεκρίθησαν οἱ Andrew Lang, Robertson Smith καὶ ὁ σὲρ James Frazer, ἐβασίσθησαν κυρίως ἐπὶ τῶν δεδομένων τῆς Ψυχολογίας, ἐν δὲ τῇ Γαλλίᾳ, ὅπου διεκρίθησαν οἱ Durkheim καὶ Levy—Bruhl, ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῆς ἀκμαζούσης τότε κοινωνιολογίας.

14. Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν προηγηθεισῶν τούτων προσπαθειῶν κρατοῦσα μέθοδος ἐν τῇ Θρησκειολογίᾳ ἐξῄρθη ἡ ἱστορική. Αὕτη συνίσταται α) εἰς τὴν συγκέντρωσιν καὶ κριτικὴν ἐπεξεργασίαν τῶν πηγῶν, ἤτοι τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν, ὅσαι ὁπωσδήποτε ἀναφέρονται εἰς τὰς διὰ μέσου τῶν αἰώνων θρησκειακὰς καὶ θρησκευτικὰς ἐκδηλώσεις τῶν λαῶν πρὸς ἔλεγχον τῆς γνησιότητος καὶ ἀξιοπιστίας αὐτῶν. β) Εἰς τὴν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν ἀκριβῆ καὶ ἀντικειμενικὴν ἀνάπλασιν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν λαῶν κατὰ τὰ ἀλλεπάλληλα στάδια τῆς ἐξελίξεώς της, καὶ εἰς τὴν συστηματικὴν ἔκθεσιν αὐτῆς τόσον ὡς πρὸς τὰς ἐξωτερικὰς αὐτῆς ἐκδηλώσεις, καθὼς καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐσωτέραν πλοκὴν τῶν ἑκάστοτε γενεσιουργῶν αἰτίων της. Τὸ γεγονὸς κατά τε τὴν ἐκδήλωσιν αὐτοῦ καὶ κατὰ τὸ βαθύτερον νόημά του ἑρμηνεύεται ἐκ τοῦ προγεγονότος καὶ ἐν συναρτήσει πρὸς τὸ πλέγμα τῶν λοιπῶν παραγόντων τοῦ πολιτισμοῦ. γ) Εἰς τὴν ἀξιολόγησιν τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν λαῶν καθόλου τε καὶ ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους, ἤτοι εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῆς ἀξίας (θετικῆς ἢ ἀρνητικῆς, ἀξίας ἢ ἀπαξίας) μιᾶς ἑκάστης θρησκευτικῆς ἐκδηλώσεως καθ' ἑαυτήν τε καὶ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἀξίαν ἀντιστοίχων θρησκειακῶν ἐκδηλώσεων παρ' ἄλλοις λαοῖς ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ πολιτισμοῦ των.

15. Οὕτως ἡ μέθοδος τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων καθίσταται καὶ συγκριτική, ἐκ τούτου δὲ καλεῖται καὶ συγκριτική comparativ, comparative, vergleichende). Συγκρίνονται δὲ α) Παράλληλοι θρησκειακαὶ ἐκδηλώσεις πρὸς διαπίστωσιν τῆς ἐξαρτήσεώς των ἢ τῆς αὐτοτελείας των καὶ τῶν λόγων, εἰς οὓς ὀφείλονται αἱ ὁμοιότητες καὶ διαφοραί των, ἰδίᾳ κατὰ τὸ ἐσώτατον αὐτῶν νόημα. β) Συγκρίνονται θρησκεύματα ὅλα πρὸς ἄλληλα, καὶ δὴ διδασκαλίαι πρὸς διδασκαλίας, κοσμοθεωρίαι καὶ βιοθεωρίαι πρὸς κοσμοθεωρίας καὶ βιοθεωρίας, καὶ πράξεις πρὸς πράξεις· ἡ ἀξία ἑκάστου θρησκεύματος προσδιορίζεται κατὰ πρώτιστον λόγον ἀπὸ τῆς ἀξίας τῶν θρησκευτικῶν του θέσεων καὶ ἀρχῶν (πίστεως καὶ ἠθικῆς). Ἡ σύγκρισις δέον νὰ ᾖ ἀπροκατάληπτος καὶ ἀντικειμενική, ξένη πρὸς τὰς ὑποκειμενικὰς πεποιθήσεις τοῦ θρησκειοδίφου, ὅστις οὐδέποτε ἐπιτρέπεται νὰ λησμονῇ ὅτι πᾶν θρήσκευμα καθόλου τε καὶ ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους, δέον νὰ κατανοῆται καὶ ν' ἀξιολογῆται ἐξ ἑαυτοῦ πρῶτον καὶ δι' ἑαυτοῦ ὡς αὐτοτελὲς ἱστορικόν, ἐν χώρῳ καὶ χρόνῳ ὅλον. Ἡ σύγκρισις ἕνα σκοπὸν ἔχει: Τὸν προσδιορισμὸν καὶ τὴν κατανόησιν τῆς διαφορᾶς τῶν θρησκευμάτων ἀπ'

ἀλλήλων, καθόλου τε καὶ ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους. Ἄριστα διατυποῖ τὸν σκοπὸν τοῦτον ὁ Ὁλλανδὸς Tiele ἐκ τῶν πρώτων ἐπιφανῶν ἐκπροσώπων τῆς Θρησκειολογίας, ἐν τῇ ἐρωτήσει: «πῶς δύναμαι νὰ γνωρίζω, ὅτι μία θρησκεία εἶναι ἡ ὑψίστη, ἐὰν μὴ συγκρίνω αὐτὴν πρὸς τὰς ἄλλας;»([17]), ἐνθυμιζούσῃ τὸ ἀξίωμα τοῦ Buffon «on ne peut pas acquerir des connaissances que par la comparaison», γνωσιολογικὸν ἀξίωμα, διέπον σήμερον πᾶσαν Ἐπιστήμην.

16. Πηγαὶ τῆς Θρησκειολογικῆς Ἐπιστήμης, καὶ ἰδίᾳ τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων, ἥτις ὑπόκειται βάσις καὶ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας, εἶναι: α) ἡ γραμματεία τῶν ἀρχαίων λαῶν, ἰδίᾳ δὲ ἡ ἱστορικὴ καὶ ἡ ἱερὰ (τὰ ἱερὰ αὐτῶν κείμενα). β) Αἱ ἀπὸ τῶν γεωγράφων, θαλασσοπόρων, περιηγητῶν καὶ ἱεραποστόλων πληροφορίαι. γ) Ἡ Χριστιανικὴ γραμματεία Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. δ) Τ' ἀπὸ τῶν ἀνασκαφῶν εὑρήματα καὶ ε) ἡ ἀπὸ τοῦ ε', ἰδίᾳ δὲ ἀπὸ τοῦ ιγ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς γνωσθεῖσα ἐν Εὐρώπῃ πλουσία γραμματεία τῶν λαῶν τῆς ἐγγὺς καὶ ἄπω Ἀνατολῆς καὶ τῆς προκολομβιανῆς Ἀμερικῆς.

Βοηθήματα δέ:

α) αἱ δόκιμοι φιλολογικαὶ μεταφράσεις τῶν γραμματειῶν καὶ τὰ εἰς αὐτὰς ὑπομνήματα καὶ β) παντὸς εἴδους πραγματεῖαι (φιλολογικαί, ἀρχαιολογικαί, θεολογικαί, λαογραφικαὶ κ. ἄ.) ἀναφερόμεναι εἰς θρησκειακὰ εὑρήματα ἢ ζητήματα.

17. Ἐκ τούτων εἶναι προφανὴς ἡ σχέσις τῆς Θρησκειολογίας καὶ εἰδικώτερον τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων πρὸς τὴν Γενικὴν Ἱστορίαν, ἧς ἀποτελεῖ μέρος, πρὸς τὴν Γλωσσολογίαν καὶ Φιλολογίαν, εἰς ἃς ὀφείλεται ἡ γλωσσικὴ ἐπεξεργασία τῶν πηγαίων κειμένων, πρὸς τὴν Ἀρχαιολογίαν, ἥτις ἐπεξεργάζεται τ' ἀπὸ τῶν ἀνασκαφῶν προβάλλοντα λείψανα τῆς θρησκειακῆς ζωῆς τῶν ἀρχαίων λαῶν—πρὸς τὴν Ἐθνογραφίαν καὶ Ἐθνολογίαν, τὰς ἐξεταζούσας τὴν σύστασιν, ἐξέλιξιν, ζωὴν καὶ πολιτισμὸν τῶν ἐθνῶν, ἐν τῷ πλαισίῳ τῶν ὁποίων προβάλλουσι τὰ θρησκεύματα—πρὸς τὴν Λαογραφίαν, ἥτις συγκεντρώνει καὶ ἐπεξεργάζεται τὰς παραδόσεις τῶν λαῶν, ὧν αἱ πλεῖσται ἀνάγονται εἰς τὰς θρησκευτικὰς των πεποιθήσεις καὶ ἐκδηλώσεις. Τέλος δὲ πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν, ἤτοι πρὸς τὴν Ἐπιστήμην τῆς ὅλης ζωῆς, ἥτις διερευνᾷ, ἀνατέμνει καὶ προσδιορίζει τὸ βάθος καὶ τὴν οὐσίαν τῆς ζωῆς, ἄρα καὶ τῆς θρησκευτικῆς, κατὰ τὰ βασικὰ καὶ θεμελιώδη αὐτῆς κοσμοθεωρητικά, μεταφυσικὰ καὶ ἠθικὰ προβλήματα.

Πᾶσαι αἱ ἐπιστῆμαι αὗται εἶναι βοηθητικαὶ διὰ τὴν Θρησκειολογίαν, συνεισφέρουσαι εἰς αὐτὴν ἄφθονον πηγαῖον ὑλικόν, μάλιστα δὲ τούτων ἡ Γλωσσολογία, ἥτις ὡς τὸ ἐπιστημονικὸν ὄργανον τῆς

(17) C. P. Tiele· Einleitung in die Religionswissenschaft (Giffond-Vorlesungen Übersetzt von G. Gehrig). Teil: Morphologie (Gotha, Andrea Perthes 1899) σελ. 48.

πρώτης ἐπεξεργασίας τῶν πηγαίων κειμένων, ὑπῆρξεν ἡ γενεσιουργὸς μήτρα τῆς Θρησκειολογίας. Ἀπὸ τῶν γλωσσολογικῶν ἐργαστηρίων ἦλθον εἰς φῶς αἱ πηγαὶ ἀλλογλώσσων κειμένων, γλωσσικῶς ἐπεξειργασμέναι, εἰς ἃς ἐνέκυψαν ἔπειτα οἱ φιλόλογοι καὶ τρίτοι οἱ θρησκειοδίφαι καὶ ἱστορικοί. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται τὸ γεγονός, ὅτι ὁ πατὴρ τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων ὡς Ἐπιστήμης καὶ πρῶτος καθηγητὴς τῆς Θρησκειολογίας ἐν Ὀξφόρδῃ, ὁ F. Max Müller, ὑπῆρξε γλωσσολόγος καὶ δὴ Ἰνδολόγος.

18. Ἀπὸ τοῦ 1870 καὶ ἑξῆς ἡ Θρησκειολογία προβάλλει μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος ὡς αὐτοτελὴς ἐπιστήμη καί, ἀπὸ τῆς Ἀγγλίας πρώτης, καταλαμβάνει περιφανῆ θέσιν ἐν τοῖς Εὐρωπαϊκοῖς, Ἀμερικανικοῖς καὶ Βαλκανικοῖς Πανεπιστημίοις. Ἐπιφανέστατοι θρησκειολόγοι Καθηγηταὶ ὑπῆρξαν μετὰ τὸν Müller ἐν Ἀγγλίᾳ, ὁ Albert Reville ἐν Γαλλίᾳ, ἱδρυτὴς τῆς Revue de l' histoire des Religiones καὶ συνιδρυτὴς μετὰ τοῦ ἐμπόρου Guimet τοῦ μεγάλου θρησκειολογικοῦ Musée Guimet, οἱ Tiele καὶ Chantepie de la Saussaye ἐν Κάτω Χώραις, ὁ Nathan Söderblon ἐν Σουηδίᾳ καὶ Γερμανίᾳ, ὁ Hans Haas ἐν Γερμανίᾳ κ. ἄ. Πλεῖσται δόκιμοι φιλολογικαὶ μεταφράσεις πηγαίων κειμένων, ὧν σπουδαιότεραι ἡ 50τομος σειρὰ τῶν Sacred Books of the East ἐπιμελείᾳ τοῦ Müller καὶ αἱ Göttiger Quellen zur Religionsgeschichte πλεῖστα εἰδικὰ θρησκειολογικὰ περιοδικὰ καὶ θρησκειολογικαὶ μονογραφίαι, τέλος δὲ ἀπὸ τοῦ 1893 καὶ ἑξῆς θρησκειολογικὰ συνέδρια συνετέλεσαν εἰς τὴν μεγάλην ἀνάπτυξιν τοῦ εὐρυτάτου τούτου θεολογικοῦ κλάδου. Κατ' ἐπίσημον στατιστικὴν τοῦ 1930, εἰς 73 Πανεπιστήμια καὶ 20 ἰσοτίμους Ἀνωτάτας Σχολάς, Σεμινάρια καὶ Κολλέγια 21 Κρατῶν, ἐλειτούργουν μέχρι τοῦ ἔτους ἐκείνου 156 θρησκειολογικαὶ ἕδραι, ἐξ ὧν 123 τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων καὶ 33 τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας καὶ Ψυχολογίας τῆς Θρησκείας. Ἐκ τῶν 123 ἑδρῶν τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων αἱ 80 ἐλειτούργουν εἰς Θεολογικὰς Σχολάς, ἐξ ὧν 53 εἰς Προτεσταντικάς, 22 εἰς Καθολικάς, καὶ 6 εἰς Ὀρθοδόξους Θεολογικὰς Σχολάς. Εἰς ὅσα Πανεπιστήμια καὶ Ἀνωτάτας Σχολὰς δὲν ὑπάρχει Θεολογικὴ Σχολή, ἡ Θρησκειολογικὴ ἕδρα φιλοξενεῖται ἐν τῇ Φιλοσοφικῇ Σχολῇ, λόγῳ τοῦ εὐρυτάτου ἱστορικοφιλοσοφικοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς Θρησκειολογίας. Τελευταῖον εἰσήχθη εἰς τὸ ἡμέτερον Πανεπιστήμιον ἡ Θρησκειολογία μόλις τῷ 1930, ἡ δὲ τακτικὴ αὐτῆς ἕδρα μόλις ἀπὸ τοῦ 1939 ἤρχισε λειτουργοῦσα, διδάσκοντος ἐν αὐτῇ τοῦ καθηγητοῦ Λ. Φιλιππίδου οὐ σμικρὸν καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας καὶ διὰ συγγραφῶν προαγαγόντος παρ' ἡμῖν αὐτήν.

19. Ἡ Χριστιανικὴ Θεολογία καὶ ἰδίᾳ ἡ Ἀπολογητικὴ μεγάλως ἐνισχύθη διὰ τῆς θρησκειολογικῆς Ἐπιστήμης, καθόσον διὰ τῆς πρὸς τὰ ἐξωχριστιανικὰ θρησκεύματα ἀπροκαταλήπτου καὶ ἀντικειμενικῆς συγκρίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνεδείχθη ἡ ἀπόλυτος καὶ

ἀσύγκριτος ὑπεροχὴ αὐτοῦ, προσδιωρίσθη ἡ μοναδικὴ ἰδιοτυπία του καὶ κατεδείχθη, δι' ἐξωδογματικῶν ἀποδείξεων, ἡ θεία αὐτοῦ προέλευσις, ὁ ἀποκαλυπτικὸς χαρακτήρ του καὶ ἡ ἐν τῇ προσωπικότητι τοῦ μόνου ἱστορικοῦ Θεανθρώπου Ἱδρυτοῦ του, τῇ μοναδικῇ ἐν τῇ παγκοσμίῳ Ἱστορίᾳ, πλήρωσις τῆς παγκοσμίου Θεανθρωπικῆς καὶ λυτρωτικῆς προσδοκίας. Διὰ τῆς συγκρίσεως ἀπεδείχθη ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς ὡς «ἡ ὁδός, ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή», ἡ μόνη ὁδὸς πρὸς ἀληθῆ θεογνωσίαν, ἡ διὰ τῆς ἐν Χριστῷ αὐταποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ ἀποκάλυψις αὐτῆς τῆς Ἀληθείας καὶ ἡ ἀπὸ τῆς ἀμέσου κοινωνίας μετὰ τοῦ ἐν Χριστῷ σαρκωθέντος Θεοῦ ἀπορρέουσα ζωή. Οὕτως αἱ δογματικαὶ θέσεις τῆς Χριστιανικῆς ἀποκαλύψεως ἐβεβαιώθησαν ἐπιστημονικῶς διὰ τῆς θρησκειολογικῆς Ἐπιστήμης καὶ ἐπιβάλλονται ὁλονὲν καὶ περισσότερον εἰς εὐρυτέρους κύκλους τῆς παγκοσμίου Διανοήσεως. Σήμερον ὅτε αἱ ἀποστάσεις ἀνὰ τὴν ὑδρόγειον ἐξεμηδενίσθησαν καὶ τὰ ἐπὶ μέρους προβλήματα ἐξετάζονται ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ πλέγματος τῶν παγκοσμίων προβλημάτων, οὐδεὶς ἐπιστήμων θεολόγος δύναται νὰ τελῇ εἰς τὸ ὕψος τῆς ἀποστολῆς του ἐὰν ἀγνοῇ τὴν θρησκευτικὴν ἱστορίαν καὶ ζωὴν τοῦ ἐξωχριστιανικοῦ κόσμου. Καὶ ἐν τούτῳ ἔχομεν πρότυπον τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες πρὸς βαθυτέραν κατανόησιν, συνειδητοποίησιν καὶ ὑπεράσπισιν τοῦ Χριστιανισμοῦ, κατέφυγον εἰς συγκρίσεις αὐτοῦ πρὸς τὸν ἐξωχριστιανικὸν κόσμον ἀδεῶς, καθόσον τὸ φῶς οὐδὲν ἔχει νὰ φοβηθῇ ἀπὸ οἱασδήποτε συγκρίσεως.

2. Ἀπολογητική.

1. Ἡ Ἀπολογητικὴ εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ ἄμυνα τοῦ Χριστιανισμοῦ· εἶναι τὸ μάθημα ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον πραγματεύεται κατ' ἐπιστημονικὴν μέθοδον τὴν ἄμυναν καὶ δικαίωσιν τῶν θεμελιωδῶν ἀληθειῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ κατὰ τῶν ὁθενδήποτε καὶ ὁποτεδήποτε ἐνδεχομένων ἢ ἤδη πραγματοποιουμένων προσβολῶν, τῶν ἐκ τῆς ἀπιστίας προερχομένων, διὰ τῆς ἀποδείξεως τοῦ πιστευτοῦ καὶ τοῦ ἐφετοῦ αὐτῶν.

Ἐκ τοῦ ὁρισμοῦ τούτου ἕπεται ὡς πρὸς μὲν τὸ ὑποκείμενον τῆς Ἀπολογητικῆς, ὅτι τοῦτο εἶναι διττόν, θετικὸν καὶ ἀρνητικόν, ἤτοι α) Ἡ δικαίωσις τῆς Χριστιανικῆς πίστεως, ὡς στηριζομένης ἐπὶ τοῦ γεγονότος τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως διὰ τῆς ἀποδείξεως τοῦ πιστευτοῦ τοῦ γεγονότος τούτου. Τὸ πρόβλημα λοιπὸν ὅπερ καλεῖται κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην ν' ἀποδείξῃ ἡ Ἀπολογητικὴ εἶναι, ὅτι, δεδομένου ὅτι ὑπάρχει ἀριθμός τις θρησκειῶν πρεσβευομένων ὑπὸ τῶν ἑκασταχοῦ φυλῶν καὶ ἐθνῶν, ἡ μόνη ἀληθὴς καὶ τελεία μεταξὺ αὐτῶν εἶναι ὁ Χριστιανισμός. Πρὸς τοῦτο στηριζομένη εἰς τὰ πορίσματα τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων θὰ

ἀναπτύξῃ τοὺς λόγους, τοὺς καταστήσαντας ἀναγκαίαν τὴν ὑπερφυσικὴν θείαν Ἀποκάλυψιν καὶ τὰ τεκμήρια τὰ ἐμφανίζοντα τὴν θείαν προέλευσιν τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας. β) Ἡ ὑπεράσπισις τῆς Χριστιανικῆς πίστεως τ. ἔ. ἡ ἄρνησις καὶ ἀναίρεσις τῶν προσβολῶν, αἵτινες ὑπὸ τῶν ἀντιδιατιθεμένων κατευθύνονται κατὰ τῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως ταύτης. Ἐπειδὴ δὲ αἱ προσβολαὶ αὗται ἀνανεοῦνται διαρκῶς καὶ ποικίλλουσι κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχάς, ἔπεται ὅτι καὶ ἡ Ἀπολογητικὴ κατὰ φυσικὴν συνέπειαν δέον νὰ ἀνανεοῦται ἀπαύστως προσαρμοζομένη πρὸς τὰς νέας κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπιθέσεις καὶ παρατρέχουσα τὰς παλαιὰς ἐνστάσεις, ἐφ' ὅσον αὗται κατέπεσαν καὶ ἀπέβαλον πᾶσαν ἰσχύν, νὰ ἀντιμετωπίζῃ δὲ τὰς νέας τοιαύτας διεξάγουσα τὴν ἄμυναν ἐπὶ τοῦ πεδίου, ἐφ' οὗ οἱ νέοι καὶ σύγχρονοι πολέμιοι τοῦ Χριστιανισμοῦ διεξάγουσι τὴν κατ' αὐτοῦ μάχην.

2. Ὡς πρὸς δὲ τὸν χαρακτῆρα τῆς Ἀπολογητικῆς, ἔπεται ἐκ τοῦ ὁρισμοῦ αὐτῆς, ὅτι δὲν πρέπει νὰ συγχέηται πρὸς τὰς ἐπὶ μέρους Ἀπολογίας. Ἡ Ἀπολογία εἶναι μερικὴ ἄμυνα κατὰ τῶν προσβολῶν ἐναντίον ὡρισμένης ἀληθείας χριστιανικῆς, ἐξυπηρετοῦσα ἀνάγκην ἐκ καιρικῶν συνθηκῶν δημιουργουμένην. Ἐνῷ ἡ Ἀπολογητικὴ εἶναι ἡ καθ' ὡρισμένας γενικὰς ἀρχὰς καὶ κατὰ πλήρες καὶ ὠργανωμένον ἐπιστημονικὸν σύστημα κατοχύρωσις τοῦ συνόλου τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας κατὰ πάσης οὐ μόνον προβληθείσης ἤδη, ἀλλὰ καὶ ἐνδεχομένης νὰ προβληθῇ εἰς τὸ μέλλον ἀρνήσεως ἢ ἐνστάσεως. Οὕτως Ἀπολογίας ἔχομεν ἤδη ἀπ' αὐτῶν τῶν πρώτων τοῦ Χριστιανισμοῦ αἰώνων, αἵτινες ἀναιρέσασαι κατηγορίας καὶ συκοφαντίας ἐκτοξευθείσας κατ' αὐτοῦ εἶχον μεγάλην σοβαρότητα καὶ σημασίαν ἀπολογητικὴν διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, μολονότι σήμερον κατὰ τὸ πλεῖστον ὡς ἱστορικὰ μνημεῖα κινοῦσι τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἀναγινωσκόντων αὐτάς. Τῶν ἐπιθέσεων ὅμως σὺν τῷ χρόνῳ ἀνανεωθεισῶν, καὶ κατευθυνθεισῶν ὁτὲ μὲν κατὰ ταύτης, ὁτὲ δὲ κατ' ἐκείνης τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, γενομένων δ' ἐν τῷ μεταξὺ τῶν προσβολῶν καὶ θεωρητικωτέρων, δι' ὅπλων καὶ συλλογισμῶν ἐκ τῆς Φιλοσοφίας καὶ ἐκ τῶν Φυσικῶν ἐπιστημῶν, κατ' ἀνάγκην ἡ Ἀπολογία τοῦ Χριστιανισμοῦ ὠργανώθη συστηματικώτερον, οὕτω δὲ πρὸς ταῖς κατὰ καιροὺς Ἀπολογίαις ταῖς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἧττον μεταβλητὸν περιεχόμενον ἐχούσαις, ἐσχηματίσθη τὸ μάθημα τῆς Ἀπολογητικῆς, ἥτις ἔχουσα μονιμώτερον περιεχόμενον ἀναζητεῖ τὰς πηγὰς τῆς ἀπιστίας καὶ ἐκτίθησι συγχρόνως τὰς μεθόδους καὶ τὰ ὅπλα δι' ὧν κατοχυροῦνται αἱ χριστιανικαὶ ἀλήθειαι. Κατὰ ταῦτα ἡ Ἀπολογητικὴ συνδέεται πρὸς τὴν Ἀπολογίαν κατὰ λόγον πράξεως καὶ θεωρίας. Ἡ Ἀπολογητικὴ εἶναι ἡ θεωρία καὶ ἡ Ἀπολογία ἡ πρᾶξις. Καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ Κατηχητικὴ καὶ ἡ Ὁμιλητικὴ καὶ ἡ Λειτουργική, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὰς θεωρίας τῆς Κατηχήσεως, τῆς Ὁμιλίας, τῆς Λατρείας, συνδέονται πρὸς τὴν Κατήχησιν, τὸ κήρυ-

γμα, τὴν λατρείαν, τὰ ἀποτελοῦντα τὴν πρᾶξιν αὐτῶν. Ὑπάρχει ἐν τούτοις καὶ διαφορά τις. Ἐνῷ δηλαδὴ ἡ Κατηχητικὴ δὲν εἶναι συγχρόνως καὶ Κατήχησις, ὅπως καὶ ἡ Ὁμιλητικὴ καὶ Λειτουργικὴ δὲν ἀποτελοῦσι συγχρόνως καὶ κήρυγμα καὶ λατρείαν, ἡ Ἀπολογητικὴ εἶναι συγχρόνως καὶ Ἀπολογία. Ἀλλὰ πάντως ἡ Ἀπολογία δὲν δύναται νὰ εἶναι καὶ Ἀπολογητική.

3. Ἐκ τοῦ ὁρισμοῦ τῆς Ἀπολογητικῆς συνάγεται, ὅτι σκοπὸς αὐτῆς συγχάνει ἡ παραγωγὴ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ βεβαιότητος περὶ τοῦ πιστευτοῦ καὶ ἐφετοῦ τῶν θείων ἀληθειῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ διὰ τῆς χρήσεως ὡς μέσων ἀποδείξεων ἢ ἐνδείξεων ὁποθενδήποτε λαμβανομένων. Οὕτω πρὸς ἀνατροπὴν ἐνστάσεων ἐκ κακῆς ἐφαρμογῆς τῶν πορισμάτων τῶν Θετικῶν ἐπιστημῶν, ἀντλεῖ τὰς ἀποδείξεις αὐτῆς ἡ Ἀπολογητικὴ ἐξ αὐτοῦ τοῦ πεδίου τῶν ἐπιστημῶν τούτων, προσλαμβανούσης τῆς ἐπιχειρηματολογίας αὐτῆς βάσεως τοῦτ' αὐτὸ ἐπιστημονικῆς καὶ θετικῆς, ἐπ' αὐτῶν τῶν δεδομένων τῶν πειραματικῶν τούτων ἐπιστημῶν ἐρειδομένης. Χρησιμοποιοῦσα δέ, ὅπου ἐγχωρεῖ, τὰ δεδομένα ταῦτα, χωρεῖ καὶ θετικῶς εἰς τὴν ἀπόδειξιν γενικῶν τινων ἀληθειῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ, οἷαι ἐπὶ παραδείγματι αἱ ἐκ τῆς πολυσυνθέτου κινήσεως τοῦ σύμπαντος, οἵαν παρουσιάζουσιν αὐτὴν αἱ νεώτεραι τῆς Ἀστρονομίας παρατηρήσεις, καὶ αἱ περὶ ἀποσυνθέσεως τῆς ὕλης εἰς ἐνέργειαν καὶ ὑποβαθμίσεως τῆς τελευταίας ταύτης τελευταῖαι ἀνακαλύψεις συμπληρώσεις τοῦ κοσμολογικοῦ στοιχείου τῆς περὶ Θεοῦ ἀποδείξεως. Ὡσαύτως ἀντεπεξερχομένη κατ' ἐνστάσεων πεπλανημένων φιλοσοφημάτων ἀναζητεῖ τὴν ἀνατροπὴν αὐτῶν διὰ συλλογισμῶν ὑγιῶν φιλοσοφικοῦ χαρακτῆρος, εἶτα δὲ διὰ τῆς ὀρθῆς χρήσεως τῆς λογικῆς καὶ δι' ἐπιχειρηματολογίας ἐπὶ τῆς ὑγιοῦς Φιλοσοφίας ἐρειδομένης οἰκοδομεῖ καὶ θετικῶς. Ἐπὶ πλέον ἐξετάζουσα τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ὡς ἱστορικὸν γεγονὸς ποιεῖται χρῆσιν καὶ ἄλλων, ἀλλὰ καὶ ἱστορικῶν τεκμηρίων καὶ ἀποδείξεων. Τέλος δὲ ἀναφερομένη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν φύσιν καὶ τὰς τάσεις καὶ τὰς ἄλλας πνευματικὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου ἀντλεῖ ἐπιχειρήματα ἐξ αὐτῆς τῆς ἐσωτερικῆς πείρας ἀποδεικνύουσα τὸν Χριστιανισμὸν οὐ μόνον ὡς πιστευτόν, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐφετόν τι καὶ ἀνταποκρινόμενον εἰς τὸν ἄσβεστον πόθον τῆς μακαριότητος καὶ εἰς τὴν δίψαν τοῦ ἰδεώδους, τοῦ ἀπείρου καὶ τοῦ θείου, ἅτινα φυσικῶς ἐνυπάρχουσιν ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ.

4. Μολονότι ὅμως ἡ Ἀπολογητικὴ ἀπὸ πάσης πηγῆς ἀντλεῖ τὰ ἐπιχειρήματα ἢ τὰς πίστεις αὐτῆς, ἡ βεβαιότης, ἣν διὰ τούτων παράγει, κατὰ μέγα μέρος εἶναι ἠθική, ἐνίοτε δὲ μόνον φυσικὴ καὶ μαθηματικὴ ἢ θετικὴ καὶ πειραματική. Τὸ πείραμα ἢ ὁ μαθηματικὸς ὑπολογισμὸς τοὐτέστι παρέχουσι βεβαιότητα, ἥτις βιάζει οὕτως εἰπεῖν τὸ πνεῦμα ὑπὸ τῶν ἀναγκαστικῶν ἢ θεωρητικῶν στοιχείων τῆς παρατηρήσεως ἢ τοῦ μαθηματικοῦ ὑπολογισμοῦ εἰς συναίνεσιν καὶ συγκατάθεσιν, ἐκτιθεμένου παντὸς μὴ συναινοῦντος εἰς τὸν ἄμεσον

κίνδυνον νὰ χαρακτηρισθῇ μωρὸς ἢ παράφρων. Οὕτως ὅτι 2+2=4 μόνον ἀνόητοι δύνανται νὰ ἀρνηθῶσιν. "Οτι ἡ γῆ ἕλκει πρὸς ἑαυτήν, οὐδεὶς ἐχέφρων δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ, ἐφ' ὅσον πηδῶν ἀπὸ τοῦ εἰς ὕψος παραθύρου θὰ εὑρεθῇ συντετριμμένος ἐπὶ τοῦ ἐδάφους. Τοιαύτας ὅμως πειραματικὰς ἀποδείξεις δὲν δύναται νὰ παράσχῃ ἡ 'Απολογητική. Βεβαίως ὁ ζῶν τὸν Χριστιανισμὸν καὶ γευσάμενος τοῦ Κυρίου σχηματίζει καὶ ἐκ πείρας βεβαιότητα περὶ τοῦ ὅτι Χρηστὸς ὁ Κύριος, καὶ ἡ βεβαιότης αὕτη εἶναι τοιαύτη, ὥστε χάριν αὐτῆς θυσιάζει οὗτος καὶ αὐτὴν τὴν ἁπτὴν πραγματικότητα. 'Αλλ' ἡ βεβαιότης αὕτη ἀποτελεῖ καρπὸν προϋπαρχούσης πίστεως καὶ προόδου ἐν τῇ πίστει. Δὲν δύναται ὅμως ν' ἀποτελέσῃ καὶ πειραματικὸν τεκμήριον διὰ τοὺς ἐκτὸς τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοὺς πολεμίους αὐτοῦ, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀπευθύνεται ἡ 'Απολογητική. Ἡ βεβαιότης, ἣν ἐγγενᾷ ἡ 'Απολογητική, εἶναι κυρίως ἠθική, ὁποίαν ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ πεδίου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου κρατεῖ ἡ ἐλευθερία, ἥτις παραμένει πάντοτε ἀδέσμευτος ν' ἀποδεχθῇ ἢ ν' ἀπορρίψῃ τὴν ὑπὸ τῶν ἀπολογητικῶν τεκμηρίων κατοχυρωθεῖσαν ἀλήθειαν. Καὶ χαρακτηρίζεται μὲν ὁ ἀρνούμενος καὶ ἀπωθῶν τὴν ἠθικὴν ταύτην βεβαιότητα ὡς τυφλώττων πρὸς τὴν ἀλήθειαν καὶ ὡς σκληροτράχηλος καὶ ἀπερίτμητος τῇ καρδίᾳ καὶ τοῖς ὠσίν, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τῶν ὑγιῶς ἐχόντων κατὰ τὰ αἰσθητήρια τῆς ψυχῆς.

5. Παρὰ ταῦτα δὲν μειοῦται ἡ σπουδαιότης καὶ ἡ σοβαρὰ σημασία τῆς 'Απολογητικῆς. Τοῦτο δὲ διότι πρωτίστως αὕτη διὰ τῶν κατὰ τῶν ἀντιτιθεμένων εἰς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν ἀναιρέσεων καὶ ἀποδείξεων αὐτῆς, ἐγγενᾷ μὲν παρὰ τοῖς πιστοῖς τὸ συναίσθημα τοῦ θριάμβου ἐπὶ μᾶλλον κρατύνουσα αὐτοὺς ἐν τῇ πίστει, ἀπομακρύνει δὲ τὸν ἐκ τῆς ἀμφιβολίας κλονισμὸν εἰς τοὺς μήπω ἀδιασείστως ἑστερεωμένους ἐν τῇ πίστει. Εἶτα δὲ ὑποβοηθεῖ τοὺς εἰλικρινῶς διψῶντας τὴν ἀλήθειαν καὶ μετ' ἐνδιαφέροντος πρὸς ἀνεύρεσιν αὐτῆς ἐρευνῶντας τὸν Χριστιανισμόν, ἵνα προσοικειωθῶσι τοῦτον. Ἐν τέλει δὲ ἀναχαιτίζει κατὰ τὸ δυνατὸν τὴν ὁρμὴν καὶ τὴν βίαν τῶν πεισμόνως κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀντεπεξερχομένων. Γενικῶς δὲ ἡ 'Απολογητικὴ ἱκανοῖ τοὺς πιστούς, ἵνα εἶναι «ἕτοιμοι πρὸς ἀπολογίαν», περὶ τῆς ἀληθείας τῶν ὑπ' αὐτῶν πιστευομένων. Ὁποίαν δὲ σπουδαίαν ἐξυπηρετεῖ ἡ 'Απολογητικὴ ἀποστολήν, ἐμφαίνεται καὶ ἐξ αὐτοῦ τοῦ γεγονότος, ὅτι εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ εὑρέθη ἠναγκασμένος ὁ Χριστιανισμὸς εἰς ἀπολογίαν, ἡ κυρία δὲ συγγραφικὴ θεολογικὴ δρᾶσις τοῦ Β' καὶ Γ' αἰῶνος ὑπῆρξεν ἀπολογητική.

6. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διαίρεσιν τῆς 'Απολογητικῆς δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι, ἐφ' ὅσον ὁ Χριστιανισμὸς βασίζεται ἐπὶ τοῦ δεσμοῦ καὶ τῶν σχέσεων, αἵτινες ὑφίστανται μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, ἡ 'Απολογητικὴ ἐνδείκνυται νὰ διαπραγματευθῇ περὶ Θεοῦ, περὶ ἀνθρώπου καὶ περὶ τῶν σχέσεων αὐτῶν. Καὶ πρῶτον μὲν νὰ διαπραγμα-

τευθῆ· τὰς λεγομένας φυσικὰς βάσεις τῆς θρησκείας, ἐπὶ τῶν ὁποίων καὶ ὁ φιλοσοφῶν νοῦς διὰ τῶν ἰδίων δυνάμεων δύναται νὰ προχωρήσῃ ἀρκούντως διὰ τῆς λογικῆς σκέψεως. Ἐντεῦθεν τὸ πρῶτον τοῦτο τμῆμα θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ καὶ ὡς φιλοσοφικόν. Περιλαμβάνει δὲ τὰ περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ περὶ δημιουργίας προβλήματα, τὰ περὶ ὑπάρξεως ἀνθρωπίνης ψυχῆς, πνευματικῆς ἀΰλου, ἐλευθέρας καὶ ἀθανάτου καὶ τὰ περὶ καταγωγῆς τοῦ ἀνθρώπου προβλήματα καὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ θρησκευτικὸν φαινόμενον εἰσαγωγικὰ ζητήματα. Μεθ' ὅ, ἀποδεικνυομένου, ὅτι ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου διαφθαρεῖσα ρέπει πρὸς παραφθορὰν τῶν στοιχείων τῆς ἐν τῇ θρησκείᾳ πρωταρχικῆς καὶ τῆς φυσικῆς Ἀποκαλύψεως, ἡ Ἀπολογητικὴ χωρεῖ ἐπὶ τὴν ἀπόδειξιν ὑπάρξεως καὶ ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως, ἥτις ἔλαβε χώραν ἐν χρόνῳ τοῦτο μὲν ἐν τῇ πρωταρχικῇ καὶ μωσαϊκῇ ἀποκαλύψει, τοῦτο δὲ ἐν τῇ διὰ τοῦ Χριστοῦ τελειοτάτῃ Ἀποκαλύψει. Οὕτω διὰ τεκμηρίων κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἱστορικῶν ζητεῖ ἡ Ἀπολογητικὴ ν' ἀποδείξῃ τὸ θεόπνευστον μὲν τῆς ἐν τῇ Π. Δ. ἀποκαλύψεως, τὴν θεότητα δὲ τοῦ Θεανδρικοῦ προσώπου τοῦ Κυρίου. Κατὰ ταῦτα ἡ μέθοδος τῆς Ἀπολογητικῆς δέον νὰ εἶναι τοῦτο μὲν Φιλοσοφικὴ ἢ λογικὴ εἰς τὸ τμῆμα αὐτῆς τὸ φιλοσοφικόν, ἔνθα ἐξετάζει τὰ κατὰ τὴν ὕπαρξιν καὶ φύσιν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰ κατὰ τὰς σχέσεις αὐτῶν γενικῶς, τοῦτο δὲ ἱστορική, εἰς τὸ τμῆμα αὐτῆς, τὸ διαπραγματευόμενον τὸ ἱστορικὸν γεγονὸς τῆς ὑπερφυσικῆς θείας Ἀποκαλύψεως.

7. Ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἀπολογητικῆς θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἴπωμεν γενικῶς, ὅτι αὕτη ταυτίζεται πρὸς τὴν ἱστορίαν τοῦ ἀκαταπαύστου ἀγῶνος τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸν ὁποῖον οὗτος διεξάγει εὐθὺς ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ, τοῦτο μὲν ἀναιρῶν τὰς κατ' αὐτοῦ ἐνστάσεις τῶν πολεμίων του, τοῦτο δὲ δικαιῶν τὰς ἀξιώσεις αὐτοῦ ὡς τῆς τελειοτάτης θρησκείας, τῆς δικαιουμένης νὰ ὑποκαταστήσῃ πᾶσαν ἄλλην μορφὴν θρησκείας καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ καθ' ἅπαντα τὸν κόσμον ὡς ἡ μόνη ἀληθὴς καὶ ἀναντικατάστατος θρησκεία. Οὕτως ἡ Ἀπολογητική, ὑπὸ τὴν μορφὴν τῆς ἐπὶ μέρους Ἀπολογίας παρακολουθοῦσα τὸν Χριστιανισμὸν ἀπὸ τοῦ λίκνου αὐτοῦ, ἔχει ἱστορίαν ἐκτεινομένην καθ' ὅλον τὸν δισχιλιετῆ βίον τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἥτις ἱστορία δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς τρεῖς περιόδους, ἤτοι τὴν ἀρχαίαν, τὴν μέσην καὶ τὴν νεωτέραν. Καὶ κατὰ μὲν τὴν ἀρχαίαν περίοδον ὁ Χριστιανισμὸς ἠμύνθη κατὰ τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν ἐθνικῶν, κατὰ δὲ τὴν μέσην καὶ κατὰ τοῦ νέου ἀναφανέντος ἐχθροῦ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ· κατὰ δὲ τὴν νεωτέραν, ὅτε ἐκινήθη ὁ κατὰ τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας πόλεμος ἐκ πολλῶν σημείων τοῦ ἐπιστητοῦ, ἡ Ἀπολογητική, δι' ἐπὶ μέρους ἄχρι τοῦδε ἀπολογιῶν ἐπιτελοῦσα τὸ ἔργον αὐτῆς, ἀνήχθη ἤδη εἰς αὐτοτελῆ ἐπιστήμην περὶ τὴν δικαίωσιν πασῶν τῶν θεμελιωδῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀληθειῶν σπου-

δάζουσαν καὶ τὰς μεθόδους πρὸς ἀναίρεσιν πάσης τυχὸν ἐπιθέσεως ὁποθενδήποτε προερχομένης ἐκτιθεῖσαν.

8. Κατὰ τὴν ἀρχαίαν περίοδον αὐτὸς ὁ Κύριος ἀντιμετωπίζων τὴν ἀπιστίαν τῶν ὁμοεθνῶν του προβάλλει ἀποδείξεις τὰ σημεῖα αὐτοῦ εἰς πίστωσιν τῆς θείας αὐτοῦ προελεύσεως καὶ ἀποστολῆς, ἀπολογητικὸν δὲ χαρακτῆρα φέρουσι καὶ αὐτὰ τὰ εὐαγγέλια, ἐξ ὧν τὸ κατὰ Ματθαῖον καὶ διὰ τῆς παραθέσεως διαφόρων προφητειῶν ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ εἰς τοὺς πρὸς οὓς ἀπευθύνεται Ἰουδαίους, ὅτι ὁ Ἰησοῦς εἶναι ὁ ἐπηγγελμένος υἱὸς Δαβὶδ καὶ υἱὸς Ἀβραάμ, εἰς πάντα δὲ τὰ λοιπά, ἐκ τῶν πολλῶν σημείων ἅτινα ἐποίησεν ὁ Ἰησοῦς «ἅτινα ἐὰν γράφηται καθ' ἓν οὐδὲ αὐτὸν οἶμαι τὸν κόσμον χωρῆσαι τὰ γραφόμενα βιβλία» κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Ἰωάννου (Ἰωάν. κα' 25), καταγράφεται ὡρισμένος τις ἀριθμὸς ἐπὶ τῷ σκοπῷ, ἵνα οἱ ἀναγνῶσται πιστεύσωσιν, «ὅτι Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, καὶ ἵνα πιστεύοντες ζωὴν ἔχωσιν ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ» (Ἰωάν. κ' 31). Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν συστηματικώτερον ἡ πρὸς Ἑβραίους δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρώτη διεξοδικὴ ἀπολογητικὴ προσπάθεια, ἀναφερομένη εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἰδιότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς μεγάλου καὶ αἰωνίου ἀρχιερέως καὶ τῆς ἀσυγκρίτου ὑπεροχῆς τῆς Κ. Δ. ἐπὶ τῆς Παλαιᾶς. Οἱ ἀπολογηταὶ τοῦ Β' καὶ Γ' αἰῶνος Ἰουστῖνος, Ἀρίστων, Κυπριανός, Ἀριστείδης, Ἀθηναγόρας, Τατιανός, Μελίτων, Τερτυλλιανός, Μινούκιος Φῆλιξ, Λακτάντιος ἀντεπεξέρχονται ἰδίᾳ κατὰ τῶν ἐθνικῶν κατηγοριῶν, τινὲς δὲ καὶ κατὰ ἐξ Ἰουδαίων ἐπιθέσεων· μετέπειτα δὲ ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς διὰ τοῦ Προτρεπτικοῦ πρὸς Ἕλληνας, καὶ ὁ Ὠριγένης διὰ τῆς κατὰ Κέλσου συγγραφῆς αὐτοῦ τῆς ἀποτελούσης τὴν πρώτην Ἀπολογητικήν, καὶ Εὐσέβιος ὁ Καισαρείας διὰ τοῦ κατὰ Φιλοστράτου ἔργου του καὶ τῶν ἀπολογητικῶν του ἔργων Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή, καὶ Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις· καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος διὰ τοῦ Λόγου του πρὸς Ἕλληνας καὶ ὁ Ἀλεξανδρείας Κύριλλος διὰ τοῦ ἔργου αὐτοῦ «Ὑπὲρ τῆς τῶν Χριστιανῶν εὐαγοῦς θρησκείας πρὸς τὰ τοῦ ἐν ἀθέοις Ἰουλιανοῦ» καὶ ὁ Θεοδώρητος ὁ Κύρου, ὅστις συνέγραψε τὸ Ἑλληνικὸν θεραπευτικὴ παθημάτων κλπ. καὶ ὁ Ἰούλιος Φίρμικος Maternus (De errore profanarum religionum) καὶ ὁ Αὐγουστῖνος διὰ τοῦ μνημειώδους αὐτοῦ ἔργου De civitate Dei καὶ εἴ τις ἄλλος, συνέβαλον οὐκ ὀλίγον εἰς τὸ ὑπὲρ τῆς ἀπολογίας τοῦ Χριστιανισμοῦ ἔργον.

9. Κατὰ τὴν μέσην περίοδον τῆς Ἀπολογητικῆς, ἐφ' ὅσον ἤδη ὁ ἐθνισμὸς εἶχε καταπέσει, ἡ προσπάθεια τῶν Ἀπολογητῶν, ἡ περιωρισμένη καὶ οὐχὶ τοσοῦτον δαψιλὴς εἰς παραγωγὴν ἀπολογιῶν, στρέφεται κυρίως κατὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ καὶ τοῦ Μωαμεθανισμοῦ. Καὶ κατὰ μὲν τῶν Ἰουδαίων συνέγραψαν εἰδικὰς ἀπολογίας Ἀναστάσιος ὁ Σιναΐτης, ὁ ἅραψ ἐπίσκοπος Γρηγέντιος, ὁ Ἀνδρόνικος Κομνηνὸς καὶ ἐν τῇ Δύσει ὁ Ἀγοβάρδος καὶ Ἀβαιλάρδος, κατὰ

δὲ τῶν Μωαμεθανῶν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Θεόδωρος Ἀβουκαρᾶς ἐπίσκοπος Χαρράν, Νικήτας ὁ Βυζάντιος καὶ Ἰωάννης ὁ Καντακουζηνός, ἐν δὲ τῇ Δύσει Ἰσίδωρος ὁ Σεβίλλης, Ἰουλιανὸς Τολέδου καὶ ἄλλοι τινές. Ἐκ τῶν σχολαστικῶν δὲ οἱ Ἄνσελμος Καντερβουρίας († 1109), καὶ Θωμᾶς Ἀκινᾶτος συνέβαλον κατὰ τὰς βάσεις τῆς σχολαστικῆς Θεολογίας εἰς τὴν συστηματοποίησιν καὶ τῆς Ἀπολογητικῆς.

10. Κατὰ τὴν νεωτέραν περίοδον ἡ συγκομιδὴ ἀπολογητικῶν ἔργων ὑπῆρξε δαψιλεστάτη. Εἰς τοῦτο συνετέλεσεν ἡ ἐμφάνισις τοῦ Ὀρθολογισμοῦ καὶ διϊσμοῦ καὶ ἡ κατὰ τοῦ ὑπερφυσικοῦ ἰδίᾳ ἐπίθεσις αὐτῶν. Εἰς τὰς ἐντεῦθεν ἐπιθέσεις προσετέθησαν καὶ αἱ ἐκ προόδων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ τοῦ ἐκ τούτων προκληθέντος προσκαίρου θάμβους νέαι ἡμιμαθῶν ἐπιστημόνων συστάσεις. Εἶναι δυσεξαρίθμητοι δὲ αἱ συγγραφαί, αἵτινες πρὸς Ἀπολογίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶδον ἔκτοτε καὶ μέχρι σήμερον τὸ φῶς. Κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους ἐμπνευσθέντες ὑπὸ τοῦ **Schleiermacher** ἐπειράθησαν ὁ διαμαρτυρόμενος **Sack** καὶ ὁ καθολικὸς **Drey** νὰ θεμελιώσωσι τὴν Ἀπολογητικήν, ὑφ' ἣν ἔννοιαν ὡρίσαμεν αὐτήν. Οὕτω κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα καὶ ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τούτου ὁριστικῶς συστηματοποιηθεῖσα ἡ Ἀπολογητικὴ διεκρίθη εἰς αὐτοτελῆ ἐπιστήμην.

11. Ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν ἀσχοληθέντων περὶ τὴν Ἀπολογητικὴν ἀξιοσημείωτοι τυγχάνουσιν ὁ Βράϊλας Ἀρμένης μεταφράσας τὸ ἔργον τοῦ Αὐγούστου Νικολάου **Etudes philosophiques sur le Christianisme**, οἱ Μυριανθεὺς καὶ Γαβριηλίδης μεταφράσαντες ἐκ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀπολογητικοὺς λόγους τοῦ **Luthardt**, ὁ ἀείμνηστος Ἰωάννης Σκαλτσούνης, ὅστις ἐδημοσίευσε σειρὰν ἀπολογητικῶν ἔργων κατὰ τοῦ Ὑλισμοῦ, ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, δημοσιεύσας πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὸ πρῶτον τεῦχος τῆς Ἀπολογητικῆς αὐτοῦ, καθὼς καὶ τὸ ὁ Ἰησοῦς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον, καὶ ὁ Π. Τρεμπέλας δημοσιεύσας σειρὰν Ἀπολογητικῶν Μελετῶν καὶ τὸ σύγγραμμα τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον Ἰησοῦς ὁ ἀπὸ Ναζαρέτ, καθὼς καὶ ἄλλα τινά. Ἐκ τῶν εἰς ξένας γλώσσας δημοσιευθέντων ἔργων ἀξιοσημείωτοι τυγχάνουσι ἡ Ἀπολογητικὴ καὶ αἱ ἀπολογητικαὶ μελέται τοῦ **F. Hettinger**, αἵτινες μετεφράσθησαν καὶ εἰς τὸ Γαλλικόν, ἔργα σπουδαιότατα τοῦ **G. Ebrard** ἡ Ἀπολογητικὴ εἰς τὸ Γερμανικόν, ἧς μετάφρασις καὶ εἰς τὴν Ἀγγλικήν, ἡ Ἀπολογητικὴ τοῦ **A. Bruce** (εἰς τὴν Ἀγγλικήν), τὸ **Manuel d' Apologetique** τοῦ **Ἀββᾶ Boulanger**, καθὼς καὶ τοῦ **W. Devivier Cours d' Apologetique** κ.λ.π.

3. Δογματική.

1. Εἴπομεν ἤδη περὶ τῆς σημασίας καὶ τῆς ἐννοίας τοῦ ὅρου δόγμα, ὅστις ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ χρήσει κατέληξε νὰ σημαίνῃ αὐθεντικὴν περὶ τῆς πίστεως διδασκαλίαν. Τὰ δόγματα ταῦτα βασι-

ζόμενα ἐπὶ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως, ἐν μέρει μὲν διετυπώθησαν ἐν ταῖς οἰκουμενικαῖς συνόδοις ταῖς συγκροτηθείσαις πρὸς ἀποκήρυξιν πεπλανημένων καὶ αἱρετικῶν διδασκαλιῶν, καὶ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς αὐτὰς καθορισάσαις καὶ ἀποσαφηνισάσαις ἐν τοῖς ὑπ' αὐτῶν συνταχθεῖσι συμβόλοις καὶ ὅροις τὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν καὶ ταῦτα εἶναι τὰ ἐπισήμως διατετυπωμένα δόγματα· ἐν μέρει δὲ καὶ κατὰ μεῖζον μέτρον διδάσκονται ἀείποτε ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ συνάγει τις ταῦτα ἔνθεν μὲν ἐκ πάντων τῶν γραπτῶν μνημείων, ἐν τοῖς ὁποίοις ἐκφράζεται ἡ συνεχὴς καὶ ἐξ ἀρχῆς συνείδησις τῆς Ἐκκλησίας, ἔνθεν δὲ καὶ κυρίως ἐκ τῶν συγγραφῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, τῶν ὁποίων ἡ ὁμόφωνος γνώμη εἴτε ὑπὸ πάντων τούτων ἐξηχουμένη εἴτε ὑπό τινων ἐκ τούτων, μὴ ἀντιλεγόντων ὅμως εἰς αὐτοὺς τῶν ἄλλων, κηρυττομένη ἀποτελεῖ αὐθεντικὴν μαρτυρίαν περὶ τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, τὴν ὁποίαν πάντοτε ἐπρέσβευεν ἡ Ἐκκλησία, ἔνθεν δὲ καὶ ἐκ τῆς κρατούσης ἀνέκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πράξεως. Ἐντεῦθεν προσέλαβεν τὸ ὁριστικὸν αὐτῆς ὄνομα ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰῶνος ἡ Δογματική, ὅτε ἀπεκλήθη ὑπὸ τοῦ Ruddeus († 1729) Δογματικὴ Θεολογία, πρότερον καλουμένη θετικὴ Θεολογία (Theologia positiva) ἢ Συστηματικὴ Θεολογία ἢ Θεωρητικὴ Θεολογία ἢ Θεολογία διδακτικὴ ἢ ἁπλῶς Διδασκαλική. Ἐνδιατρίβουσα δὲ ἡ Δογματικὴ ἀποκλειστικῶς περὶ τὰς θεόθεν ἀποκεκαλυμμένας ἀληθείας τῆς πίστεως, ὡς αὗται διδάσκονται αὐθεντικῶς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἐγκύρως ἑρμηνευούσης τὴν Γραφὴν καὶ διαφυλαττούσης τὴν Ἀποστολικὴν Παράδοσιν, φέρει οὐ μόνον βιβλικόν, ἀλλ' ἐφ' ὅσον προβάλλεται ὡς Ὀρθόδοξος Δογματικὴ φέρει καὶ ἐκκλησιαστικὸν χαρακτῆρα. Ἐλευθέρα διαπραγμάτευσις τοῦ περιεχομένου τῆς Δογματικῆς, ὥστε νὰ προσδίδεται εἰς αὐτὴν γενικός τις μόνον χριστιανικὸς χρωματισμός, μόνον ἐξ ἐπόψεως τῶν ἀποσεισασῶν τὸ ἐκκλησιαστικὸν κῦρος καὶ τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀνοθεύτως διαφυλασσομένην ἀποστολικὴν Παράδοσιν κοινοτήτων, δύναται νὰ νοηθῇ. Εἶναι δὲ πρόδηλον, ὅτι ὁ περὶ τὰ δόγματα ἐνδιατρίβων θεολόγος δέον νὰ εὑρίσκηται εἰς στενὰς σχέσεις πρὸς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ Ἐκκλησίαν καὶ μόνον ὡς ἑρμηνεὺς τῆς ὁμολογίας αὐτῆς ὀφείλει νὰ ἐμφανίζηται. Οὕτως ἡ Δογματικὴ τῆς κατὰ Ἀνατολὰς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας διακρίνεται καὶ διαστέλλει ἑαυτὴν σαφῶς ἀπὸ τῶν Δογματικῶν τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἔτι δὲ καὶ ἀπὸ τῶν Δογματικῶν τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἥτις διευρύνασα, ὡς εἴπομεν, τὰ ὅρια τῆς Ἀποστολικῆς Παραδόσεως ἤνοιξε τὴν θύραν πρὸς παρείσδυσιν καὶ δογμάτων καινοφώνων, μὴ ὑπὸ τῆς Παραδόσεως ταύτης σαφῶς κατοχυρουμένων, οἷα τὰ τοῦ ἀλαθήτου τοῦ πάπα, τῆς ἀσπίλου συλλήψεως τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Μεταστάσεως αὐτῆς, ἰσχυριζομένη, ὅτι ὑπονοουμένως καὶ λανθανόντως τὰ δόγματα ταῦτα περιέχονται ἐν τῇ Παραδόσει.

2. Διεκρίθη δὲ ἡ Δογματικὴ καὶ ἀπὸ τῆς Ἠθικῆς, παρὰ τὸ ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια εἶναι ἐνιαῖόν τι καὶ ἀχώριστον, ἡ χριστιανικὴ δὲ γνῶσις δὲν δύναται νὰ νοηθῇ πλήρης καὶ ἀπηρτισμένη, ἐὰν δὲν ἀναπηδᾷ καὶ ἀπὸ τῶν κόλπων τῆς ζωῆς, οὐδὲ δύναται νὰ θεωρηθῇ τελεία πίστις, ἐὰν αὕτη δὲν εἶναι ζῶσα, ἀποδεικνυμένη καὶ ἐνεργὸς διὰ τῶν ἔργων τῆς ἀγάπης. Ἡ διάκρισις ὅμως τῶν δύο τούτων ἐπιστημῶν ἐγένετο πρὸς ἀρτιωτέραν σπουδὴν καὶ μελέτην ἑκατέρας τούτων. Πράγματι αὗται εἶναι τοσοῦτον πλούσιαι εἰς περιεχόμενον, ὥστε ὁ χωρισμὸς αὐτῶν, ὁ προκαρασκευασθεὶς μὲν τὸν ΙΖ′ αἰῶνα ὑπὸ τῶν Dannaeus καὶ Amyraldus, συντελεσθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ G. Calixtus (1634), νὰ παρουσιάζηται οὐχὶ μόνον δυνατός, ἀλλὰ καὶ ἐπιθυμητός. Οὕτως ἡ Δογματικὴ περιορίζεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν Δογμάτων καὶ γενικῶς τῶν θεωρητικῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως, διακρινομένη καὶ τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας. Διότι αὕτη μὲν ἐκθέτει, ὡς εἴπομεν, κατὰ καθαρῶς ἱστορικὸν τρόπον, τί ἡ Βίβλος διδάσκει, ἡ δὲ Δογματικὴ ἀποσκοπεῖ διὰ τῆς μεθοδικῆς καὶ συνθετικῆς ταξιθετήσεως καὶ κατατάξεως τῶν διαφόρων ἐγκατεσπαρμένων ἐν τῇ Γραφῇ λίθων τῆς αἰωνίου ἀληθείας νὰ ἀνεγείρῃ διὰ τοῦ καταλλήλου συνδυασμοῦ αὐτῶν ἀρχιτεκτονικὸν σύνολον.

3. Οἴκοθεν ἐκ τῶν εἰρημένων νοεῖται, ὅτι ἡ Δογματικὴ δὲν περιορίζεται εἰς τὴν ἐξέτασιν καὶ συστηματοποίησιν μόνον τῶν ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν ἢ καὶ ἄλλων τοπικῶν ἢ γενικωτέρων συνόδων διατυπωθέντων δογμάτων, τῶν ἐξ ὡρισμένων ἀφορμῶν καὶ πρὸς ἀποκήρυξιν ἀναφυεισῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πλανῶν διακηρυχθέντων, οἷα τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ περὶ Τριαδικοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὴν Χριστολογίαν δόγματα. Ἐπεκτείνει τὴν ἔρευναν καὶ τὸ ἔργον αὐτῆς εἰς πάσας τὰς ἀληθείας τῆς πίστεως, ἤτοι καὶ εἰς ἐκείνας ἔτι, αἵτινες μὴ διαμφισβητηθεῖσαί ποτε μαρτυροῦνται εἴτε ὑπὸ τῆς ὁμοφώνου συμφωνίας τῶν Πατέρων καὶ Διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας εἴτε ὑπὸ τῆς ἀνέκαθεν μαρτυρουμένης λατρείας καὶ πράξεως αὐτῆς. Οὕτως ἡ περὶ μεταβολῆς ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ διδασκαλία, καθὼς καὶ ἡ περὶ ἀναγεννήσεως ἐν τῷ βαπτίσματι, ὅπως καὶ ἡ περὶ ἀριθμοῦ τῶν μυστηρίων καὶ τόσαι ἄλλαι διδασκαλίαι, μολονότι περὶ αὐτῶν οὐδεμίαν ἔχομεν ἐν ταῖς ἱεραῖς Συνόδοις τῶν ἑπτὰ πρώτων αἰώνων ἐπίσημον ἀπόφανσιν, δὲν παύουσιν ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι δόγματα οὐδὲ μειοῦται ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἀποφάνσεως τοιαύτης ἡ δογματικὴ σημασία αὐτῶν. Ἐκ τῆς ἐπόψεως ταύτης ὁ ὁρισμὸς τοῦ δόγματος ὡς αὐθεντικῆς περὶ πίστεως ἀποφάνσεως θὰ ἠδύνατο νὰ μὴ θεωρηθῇ πλήρης, ἐφ' ὅσον πρεσβεύομεν ὡς δόγματα καὶ διδασκαλίας, περὶ τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν συνοδικὰς ἀποφάνσεις, καὶ θὰ καθίστατο ἀκριβέστερος οὗτος, ἐὰν τὸ δόγμα ὡρίζετο ὡς αὐθεντικὴ περὶ πίστεως διδασκαλία.

4. Ὡς πρὸς δὲ τὴν σχέσιν τῆς Δογματικῆς πρὸς τὰ ἄλλα μαθή-

ματα τῆς Θεολογίας, θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι ἐφ' ὅσον ἡ ὅλη Θεολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὡς οὗτος ἐβιώθη καὶ ἀνεπτύχθη ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας, τὸ βίωμα δὲ τοῦ Χριστιανισμοῦ θὰ ἠδύνατο νὰ ὁρισθῇ ὡς «πίστις δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη», πρόδηλον, ὅτι ἡ Δογματική, ἡ πραγματευομένη τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως, καταλαμβάνει μετὰ τῆς Ἠθικῆς κεντρικωτάτην θέσιν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ τῆς Θεολογίας. Ἡ ἀκουσμένη ἀπό τινα στόματα κραυγή: Ὄχι πλέον Δογματική, μαρτυρεῖ οἰκτρὰν καὶ ἐξόχως ἐλαφρὰν ἐπιπολαιότητα. Εἶναι ὡς νὰ λέγωμεν εἰς ἕνα μαθηματικόν: Ὄχι πλέον ἀριθμητικήν, ἄλγεβραν ἢ γεωμετρίαν. Ἐξ ἄλλου ὄχι μόνον ἡ Βιβλικὴ Θεολογία, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει ἡ Ἐξήγησις τῶν Γραφῶν, ὅπως καὶ ἡ Ἱστορία τῶν Δογμάτων, καθὼς καὶ ἡ Συμβολικὴ παρέχουσι τὸ ὑλικόν, ὅπως ἡ Δογματικὴ ἐξ αὐτοῦ κατεργασθῇ τὴν πλήρη καὶ συστηματικὴν τοῦ δόγματος ἔκθεσιν. Δεδομένου δ' ὅτι ἡ διδασκαλία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὑπὸ τῆς Πατρολογίας ἐκτιθεμένη, οὐκ ὀλίγον συνέβαλεν εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν δογμάτων, ἡ συμφωνία δ' αὐτῶν (consensus Patrum) ἀποτελεῖ καὶ καθ' ἑαυτὴν πηγὴν τοῦ δόγματος, πρόδηλος καθίσταται καὶ ἡ πρὸς τὴν Πατρολογίαν σχέσις τῆς Δογματικῆς. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Ἠθικὴν εἴπομεν ἤδη, ὅτι διὰ λόγους θεωρητικοὺς πρὸς πληρεστέραν σπουδὴν ἑκατέρας τῶν ἐπιστημῶν, ἐγένετο ὁ διαχωρισμὸς ταύτης ἀπὸ τῆς Δογματικῆς. Ἄλλως ἀμφότεραι αἱ ἐπιστῆμαι συνδέονται πρὸς ἀλλήλας στενότατα, ὡς θὰ εἴπωμεν λεπτομερέστερον, ὅταν θὰ ὁμιλήσωμεν καὶ περὶ τοῦ μαθήματος τῆς Ἠθικῆς. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ μαθήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας συνδέεται στενότατα ἡ Δογματική. Κατανοεῖ δέ τις τοῦτο, ὅταν λάβῃ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ μὲν Κατήχησις ἐκθέτει στοιχειωδῶς καὶ ὑπὸ μορφὴν προσιτὴν καὶ εἰς τοὺς ἁπλουστέρους ὅ,τι ἡ Δογματικὴ συστηματικώτερον καὶ θεωρητικώτερον διαπραγματεύεται· ἡ δὲ λατρεία, περὶ ἣν ἐνδιατρίβει ἡ Λειτουργική, ἐνσωματώνει ζῶσαν καὶ ἐποπτικὴν ἔκφρασιν τῆς πίστεως , πολλοὺς δογματικοὺς ὅρους καὶ διατυπώσεις εἰς τοὺς ὕμνους καὶ τὰς εὐχάς αὐτῆς συνυφαίνουσα καὶ ἀντλοῦσα μὲν ἐκ τῆς Δογματικῆς, χρησιμεύουσα δὲ καὶ ὡς πηγὴ ταύτης διὰ τὰ μήπω εἰς ἐπισήμους καὶ συνοδικὰς ἀποφάνσεις διατυπωθέντα δόγματα. Ὅταν δέ τις ἀποβλέψῃ εἰς τὸ ἐξόχως δογματικὸν περιεχόμενον πολλῶν κηρυγμάτων ἐκ τῶν Πατέρων, κατανοεῖ ὁποία μὲν πολύτιμος διὰ τὴν Δογματικὴν πηγὴ ὑπάρχουσιν οἱ λόγοι οὗτοι, ὁπόσον δὲ καὶ ἡ Δογματικὴ τροφοδοτεῖ τὸ ἀπ' ἄμβωνος κήρυγμα. Τέλος ἐπειδὴ ἡ Δογματικὴ παρουσιάζει τὸ δόγμα ἔνθεν μὲν ἐπὶ τῶν πηγῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως στηριζόμενον, ἔνθεν δὲ καὶ πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον μὴ ἀντιτιθέμενον, πρόδηλος καθίσταται ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν Πολεμικὴν πρωτίστως, τῆς ὁποίας κύριον ἔργον εἶναι ἡ ἀπόκρουσις τῶν ὑπὸ τῶν αἱρετικῶν καὶ διαστρεφόντων τὴν Γραφὴν προβαλλομένων ἐνστάσε-

ων, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν Ἀπολογητικὴν ἔπειτα τὴν δικαιοῦσαν τὰς θεμελιώδεις τῆς πίστεως ἀληθείας ἔναντι τῶν ἀπίστων.

5. Ὡς πρὸς τὴν μέθοδον τῆς Δογματικῆς αὕτη δέον νὰ εἶναι ἔνθεν μὲν συνθετικὴ καὶ φιλοσοφική, ἔνθεν δὲ ἀναλυτικὴ καὶ ἱστορική. Οὕτως ὁ διαπραγματευόμενος τὴν Δογματικὴν ἐφ' ὅσον ἐξετάζει τὰ δόγματα οὐ μόνον καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν σύνδεσμον αὐτῶν πρὸς ἄλληλα εἰς ἀποτέλεσιν ἑνιαίου ὀργανικοῦ συνόλου, θὰ χρησιμοποιῇ μέθοδον συνθετικήν. Ἐπειδὴ δὲ ἀπαιτεῖται καὶ διασάφησις ἑνὸς ἑκάστου τῶν δογμάτων, πρὸς ἐπίτευξιν δὲ τούτου παρίσταται ἀνάγκη καὶ ἀναλύσεως, θὰ προσφεύγῃ καὶ εἰς τὴν ἀναλυτικὴν μέθοδον. Προκειμένου δὲ πάλιν νὰ διαπιστωθῇ, ὅτι ἕκαστον δόγμα βασίζεται ἐπὶ τῶν πηγῶν τῆς θείας Ἀποκαλύψεως καὶ ὅτι ἐνεσωματώθη ἐν αὐτῷ οὐ μόνον ἡ διδασκαλία τῆς Γραφῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀνέκαθεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐξηχουμένη Ἀποστολικὴ Παράδοσις, ἡ μέθοδος τῆς Δογματικῆς θὰ καθίσταται καὶ ἱστορική. Ἐπειδὴ δὲ ἐξ ἑτέρου ἡ Δογματικὴ προτίθεται καὶ τὴν ὑπεράσπισιν καὶ ἀρνητικὴν δικαίωσιν τοῦ δόγματος, χρησιμοποιεῖ ἔν τινι βαθμῷ καὶ μεμετριασμένως καὶ μέθοδον φιλοσοφικήν, πάντοτε ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν, ὅτι αἱ ὑπερφυσικαὶ τῆς πίστεως ἀλήθειαι ὑπέρκεινται τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ καὶ δὲν δύνανται φιλοσοφικῶς καὶ διὰ συλλογισμῶν τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ νὰ ἀποδειχθῶσι.

6. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διαίρεσιν τῆς Δογματικῆς ἡ εἰς παλαιοτέρους χρόνους κρατήσασα τοπική, καθ' ἣν κατενέμετο ἡ δογματικὴ ὕλη εἰς ἄρθρα πίστεως, διακρίνουσα ὡρισμένα κεφάλαια, εἰς τὰ ὁποῖα τὰ διάφορα δόγματα κατετάσσοντο καταλαμβάνοντα ἕκαστον τὸν ἴδιον τόπον, ἐξ οὗ καὶ ὁ ὅρος τοπική, δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰς νεωτέρας ἀξιώσεις. Οὕτω συνήθως κατὰ τὴν τοπικὴν διαίρεσιν διεκρίνοντο τέσσαρα τμήματα ἢ κεφάλαια· ἤτοι ἡ Θεολογία, ἡ ἀνθρωπολογία, ἡ Χριστολογία καὶ ἡ ἐσχατολογία. Κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα εἰσήχθη ἡ λεγομένη διαίρεσις foederalis ἤτοι Διαθηκικὴ διαίρεσις, κατὰ τὴν ὁποίαν διεκρίθη ἡ Διαθήκη τῆς Φύσεως καὶ τῶν ἔργων καὶ ἡ Διαθήκη τῆς χάριτος. Κατὰ τὴν μέθοδον ταύτην ὁ Ἀλέξανδρος Schweizer διῄρεσε τὴν Δογματικὴν αὐτοῦ εἰς δύο μέρη, ἤτοι εἰς τὴν Φυσικὴν Θεολογίαν ὡς οἰκονομίαν τῆς Διαθήκης τῆς χάριτος τῆς πρὸ τοῦ νόμου καὶ ὑπὸ τὸν νόμον, καὶ εἰς Θεολογίαν τῆς Ἀποκαλύψεως ὡς οἰκονομίαν τῆς Διαθήκης τῆς χάριτος τῆς μετὰ τὸν νόμον ἤτοι τῆς εὐαγγελικῆς. Κατὰ τὰς νεωτέρας ὅμως ἀξιώσεις ἡ ὅλη δογματικὴ ὕλη δέον οὕτω συστηματικῶς νὰ συντίθεται καὶ οὕτω στενῶς νὰ εἶναι συνηρμολογημένη, ὥστε νὰ διέπηται ὑπὸ κεντρικῆς τινος καὶ διηκούσης ἐννοίας ἢ ἀρχῆς, ἐκ τῆς ὁποίας νὰ ἐκπορεύωνται τὰ ἐπὶ μέρους δόγματα ὡς μέλη ἑνιαίου τινὸς καὶ ἁρμονικῶς συνδεδεμένου ὀργανισμοῦ. Τοιαῦται διηκουσαι ἔννοιαι προετάθησαν ὑπ' ἄλλων ἄλλαι, ἡ προβάλλουσα ὅμως τὴν βουλὴν τοῦ Θεοῦ περὶ ἱδρύσεως βασιλείας αἰωνίου, τῆς ὁποίας

οἱ κληρονόμοι ἔσονται μακάριοι, φαίνεται νὰ εἶναι ἡ ἁπλουστέρα καὶ προσφυεστέρα. Κατ' αὐτὴν ἡ δογματικὴ ὕλη θὰ διῃρεῖτο εἰς ἑπτὰ μέρη. ἤτοι 1) εἰς τὸ τμῆμα τὸ πραγματευόμενον περὶ Θεοῦ ὡς ὑπερβατικοῦ καὶ ἐνιαίου καὶ Τριαδικοῦ, τοῦ Ὑψίστου βασιλέως, τοῦ ἐν τῇ ἀϊδίῳ αὐτοῦ βουλῇ συλλαβόντος προαιωνίως τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν (= Θεολογία)· 2) εἰς τὸ τμῆμα τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν Θεὸν ὡς δημιουργὸν καὶ ἐν χρόνῳ ἀρξάμενον τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ περὶ βασιλείας οὐρανῶν σχεδίου αὐτοῦ (=Θεὸς δημιουργὸς καὶ προνοητής)· 3) εἰς τὸ μέρος τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὸν ἄνθρωπον ὡς ὑπήκοον καὶ πολίτην τῆς βασιλείας ταύτης, ἐκπεσόντα αὐτῆς (=Ἀνθρωπολογία)· 4) εἰς τὸ μέρος τὸ πραγματευόμενον περὶ τοῦ Χριστοῦ ἢ τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς βασιλείας (=Χριστολογία)· 5) εἰς τὸ μέρος τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν διὰ τοῦ Χριστοῦ Ἀπολύτρωσιν καὶ προσοικείωσιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀποκαθισταμένου εἰς τὴν ἐξ ἧς ἐξέπεσε βασιλείαν(=Σωτηριολογία)· 6) εἰς τὸ μέρος τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς τὴν ἐπὶ γῆς βασιλείαν τοῦ Χριστοῦ, τὴν παρασκευάζουσαν τὰ εἰς τὸ διηνεκὲς μέλη ταύτης (=Ἐκκλησιολογία) καὶ 7) εἰς τὸ μέρος τὸ πραγματευόμενον περὶ τῆς τελειώσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολυτρώσεως (=Ἐσχατολογία). Πάντως οἱαδήποτε καὶ ἂν ἤθελε προκριθῇ ὡς διήκουσα ἔννοια τῆς Δογματικῆς, οὐδέποτε πρέπει νὰ λησμονῆται, ὅτι καὶ ὁ θεμέλιος τοῦ ὅλου οἰκοδομήματος τῆς Δογματικῆς λίθος, ἀλλὰ καὶ ὁ συνέχων τοὺς διαφόρους λίθους τῆς οἰκοδομῆς ἀκρογωνιαῖος εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός.

7. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Ἱστορίαν τῆς Δογματικῆς θὰ παρετήρει τις, ὅτι αὕτη δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς τρεῖς περιόδους, τῆς πρώτης περιλαμβανούσης τοὺς χρόνους τῶν πρώτων συγγραφέων τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τῶν μεγάλων τῆς Ἐκκλησίας Πατέρων. Κατ' αὐτὴν μόνον αἱ βάσεις καὶ οἱ θεμέλιοι λίθοι τοῦ δογματικοῦ οἰκοδομήματος ἐτέθησαν, σημειωθεισῶν ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους πρῶτον, εἶτα δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ Αὐγουστίνου ἐν τῇ Δύσει, καὶ μεταξὺ ἄλλων ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοδωρήτου, τῶν πρώτων ἀποπειρῶν πρὸς συγγραφὴν δογματικοῦ δοκιμίου. Ἡ δευτέρα περίοδος ἀρχομένη ἀπὸ τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ (754), πρώτου καλλιεργήσαντος συστηματικῶς κατὰ τοπικὴν διαίρεσιν τὴν Δογματικὴν διὰ τῆς συγγραφῆς αὐτοῦ «Ἔκδοσις ἀκριβὴς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως», ἐκτείνεται μέχρι τῶν χρόνων τῆς ἐν τῇ Δύσει Μεταρρυθμίσεως. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἐμφανίζεται ἐν τῇ Δύσει ἡ λεγομένη Σχολαστικὴ Θεολογία, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος ἀκμάσασα καὶ χρησιμοποιήσασα τὴν Ἀριστοτέλειον φιλοσοφίαν ἐν τῇ μορφῇ καὶ μεθόδῳ τῆς ἐκφορᾶς τοῦ δόγματος. Κύριοι ἐκπρόσωποι ταύτης ὑπῆρξαν ὁ Ἄνσελμος Καντουαρίας, Ἀλβέρτος ὁ μέγας, Θωμᾶς ὁ Ἀκινᾶτος καὶ ἄλλοι συγγράψαντες Δογματικὰς ὑπὸ τὸν τίτλον Summa

universae Theologiae. Ὁ Σχολαστικισμὸς ἐδέχθη ἀπὸ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν ὑπὸ τῆς ἀντιδράσεως τῶν μυστικῶν, ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ὁποίων εὕρηται ὁ Βερνάρδος τοῦ Clairvaux, διεκρίθη δὲ μεταξὺ αὐτῶν ὁ ἐπὶ ἁγιότητι βίου διακριθεὶς Bonaventura. Ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἐσημειώθη ἀναζωογόνησίς τις ἐπὶ τοῦ Φωτίου (†890), μόνον ὅμως ἔργον δυνάμενον νὰ διεκδικήσῃ θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Δογματικῆς εἶναι τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Πανοπλία δογματικὴ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἤτοι ὁπλοθήκη δογμάτων», ἔργον Εὐθυμίου τοῦ Ζιγαβηνοῦ († 1118). Ἄξιοι μνείας τυγχάνουσι καὶ Νικόλαος ὁ Μεθώνης διὰ τὴν περὶ ἀπολυτρώσεως διδασκαλίαν αὐτοῦ, καθὼς καὶ ὁ Νικήτας Χωνιάτης ἢ Ἀκομινᾶτος († 1206) διὰ τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον «Θησαυρὸς Ὀρθοδοξίας» ἔργον αὐτοῦ, ὅπως καὶ ὁ ἐξ ἀφορμῆς τῶν Ἡσυχαστικῶν ἐρίδων συγγράψας διαφόρους πολεμικοδογματικὰς πραγματείας Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς († 1359). Κατὰ τὴν ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως ἀρξαμένην καὶ μέχρις ἡμῶν ἐκτεινομένην περίοδον ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ συντελούσης οὐκ ὀλίγον τῆς ὑποδουλώσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους δὲν σημειοῦται σοβαρὰ καλλιέργεια τῆς Δογματικῆς ἐπιστήμης. Ἐν τούτοις μεταξὺ τῶν ἐνδιατριψάντων περὶ τὸ σύνολον τῆς Δογματικῆς διδασκαλίας ἀξιομνημόνευτοι τυγχάνουσιν ὁ Παχώμιος Ρουσάνος (†1553), ὁ Ν. Κούρσουλας († 1652), ὁ Βικέντιος Δαμῳδός (1679-1752), ὁ Ἀ. Μοσχόπουλος († 1788), ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις (1716-1806) καὶ ὁ Ἀθανάσιος Πάριος († 1813). Παραλλήλως κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα ἐκαλλιεργήθη ἡ Δογματικὴ καὶ ἐν τῇ ὁμοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ρωσίας, καρπὸς δὲ τῆς καλλιεργείας ταύτης ὑπῆρξεν ἡ δημοσίευσις τῶν Δογματικῶν τοῦ Προκοβικίου, τοῦ Ἀντωνίου, τοῦ Μακαρίου καὶ τοῦ Φιλαρέτου. Τέλος κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐν Ἑλλάδι ἐδημοσιεύθησαν ὁ πρῶτος τόμος τῆς Δογματικῆς τοῦ Ζήκου Ρώση, καθὼς καὶ τὸ συνοπτικὸν ἐγχειρίδιον τῆς Δογματικῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χρήστου Ἀνδρούτσου, πρὸς χρῆσιν δὲ τῶν ἱεροδιδασκαλείων ἐξέδωκεν Ἐγχειρίδιον Δογματικῆς ὁ Ἰωάννης Παπαδόπουλος καὶ Σύνοψιν τῆς Δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὁ Ἰ. Καρμίρης, τρίτομον δὲ Δογματικὴν τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ὁ Π. Τρεμπέλας.

8. Ἐν δὲ τῇ Δύσει ἡ κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα ἀκμὴ τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἐξ ἑνὸς καὶ ἡ Μεταρρύθμισις ἐξ ἑτέρου συνετέλεσαν εἰς σοβαρὰν ἀναζωογόνησιν τῶν περὶ τὴν Δογματικὴν σπουδῶν. Καὶ ἐν μὲν τῇ Λουθηρανικῇ ἐκκλησίᾳ πατὴρ τῆς Δογματικῆς θεωρεῖται ὁ Μελάγχθων, εἰς τὸ ἔργον δ' αὐτοῦ Loci communes, καθὼς καὶ τοῦ μαθητοῦ του Chemnitz, κυριαρχεῖ ἡ ὑπὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ ἐγκαινισθεῖσα τοπικὴ μέθοδος. Παρὰ δὲ τοῖς Καλβινικοῖς ἐξήρθη τὸ ἔργον τοῦ Καλβίνου Institutio religionis Christianae. Ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς τὴν Μεταρρύθμισιν ἐσημειώθη νέα ὥθησις περὶ τὴν Δογματικὴν καὶ ἐν τῇ Ρωμαιοκαθολικῇ ἐκκλησίᾳ, διεκρίθησαν δὲ

κατ' αὐτὴν ὁ Δομηνικανὸς Canus, ὁ Canisius καὶ μεταξὺ ἄλλων ὁ Βελλαρμῖνος. Κατὰ τοὺς ΙΖ' καὶ ΙΗ' ὅμως αἰῶνας ἡ ἀνάπτυξις τῆς Δογματικῆς ἐπηρεάσθη ἐξ ἐπιδράσεων τοῦ Σχολαστικισμοῦ, τοῦ Ὀρθολογισμοῦ, ἐν μέρει δὲ καὶ τοῦ Μυστικισμοῦ. Ἐσημειώθη ἐν τούτοις ἡ δημοσίευσις διαφόρων ἐγχειριδίων Δογματικῆς, μὴ ἀπηλλαγμένων τάσεών τινων μισαλλοδοξίας καὶ φανατισμοῦ.

Πλείονα περὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Δογματικῆς ἀναγράφονται ἐν τῇ Δογματικῇ τοῦ Π. Τρεμπέλα (τόμ. Α' σελ. 46-65), ὅπου παραπέμπεται ὁ ἐπιθυμῶν λεπτομερέστερον νὰ πληροφορηθῇ περὶ αὐτῆς.

4. Χριστιανικὴ Ἠθική.

1. «Μάθωμεν κατὰ Χριστιανισμὸν ζῆν», ἔγραφεν ὁ Θεοφόρος Ἰγνάτιος πρὸς τοὺς Μαγνησιεῖς(18). Ἁπλούστερος, βραχύτερος καὶ ἐπιτυχέστερος ὁρισμὸς τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς ζήτημα εἶναι, ἂν θὰ ἠδύνατο νὰ δοθῇ ἄλλος. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ λοιπὸν δύναται νὰ ὁρισθῇ ὡς ἡ ἐπιστήμη τοῦ ζῆν κατὰ τὸν Χριστιανισμόν· εἶναι δηλαδὴ ἡ ἐπιστήμη τῆς χριστιανικῆς ζωῆς καὶ κοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ ἢ τῆς ἠθικῆς ζωῆς τῆς καθοριζομένης ὑπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ. Ἐφ' ὅσον δὲ τὸ ἰδεῶδες τῆς θρησκείας ὡς πνευματικῆς κοινωνίας καὶ ζωῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐπραγματοποιήθη τελείως ἐν τῷ Χριστῷ, ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ δύναται νὰ ὁρισθῇ καὶ ὡς ἐπιστήμη τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς κατὰ μίμησιν τοῦ Χριστοῦ διαμορφουμένης. Ἐφ' ὅσον δὲ δεικνύει αὕτη πῶς ἡ Θεανθρωπίνη ζωὴ τοῦ Χριστοῦ δέον νὰ πραγματοποιῆται ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ συμπεριφορᾷ τῶν ἀνθρώπων καθ' ὅλας τὰς σφαίρας καὶ ἐκφάνσεις τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς, δύναται ἀκόμη ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ νὰ ὁρισθῇ ὡς ἡ ἐπιστήμη τῆς πραγματοποιήσεως τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς.

2. Πράγματι· ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται μόνον ὡς ἐπιστήμη τις πρὸς ἀτομικὴν ἠθικὴν ἀποβλέπουσα, ἀλλ' ἀποτελεῖ καὶ κοινωνικὴν ἐπιστήμην. Ὁ θεῖος Παῦλος ἀπέβλεπε πρὸς τὴν ὅλην χριστιανικὴν κοινωνίαν, ὅταν ηὔχετο εἰς τοὺς Ρωμαίους, ἵνα «ὁ Θεὸς τῆς ὑπομονῆς καὶ τῆς παρακλήσεως δῷ αὐτοῖς τὸ αὐτὸ φρονεῖν ἐν ἀλλήλοις κατὰ Χριστὸν Ἰησοῦν» (Ρωμ. ιε' 5). Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ λοιπὸν εἶναι ἡ ἐπιστήμη ἡ διδάσκουσα τὸ ζῆν μετ' ἀλλήλων κατὰ Χριστόν. Καὶ ἵνα κατὰ Μινούκιον Φήλικα(19) εἴπωμεν, οἱ Χριστιανοὶ «δὲν λέγομεν μεγάλα, ἀλλὰ ζῶμεν αὐτά». Καὶ ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ λοιπὸν ὡς ἐπιστήμη τοῦ ζῆν μεγάλα, δὲν ἐκθέτει ἀφῃρημένην τινὰ θεωρίαν περὶ ἀρετῆς, ἀλλὰ προχωρεῖ ἀπὸ δημιουργικῆς τινὸς Προσωπικότητος, ἐνσαρκωσάσης ἐν τῷ βίῳ αὐτῆς τὸ ὕψιστον ἠθικὸν ἰδεῶδες καὶ προβαλλομένης ὡς ὅ-

(18) Κεφ. 10 Βεπ. 2, 270.

(19) Octavius c. 38.

ψιστον ἠθικὸν πρότυπον, τὸ ὁποῖον ἐζήτησαν νὰ ἐκμάξωσι καὶ πλεῖσται ἄλλαι προσεγγίσασαι εἰς αὐτὸ μᾶλλον ἢ ἧττον καὶ ἀποτελέσασαι ἀνὰ τὰς γενεὰς τὸν ὁλοὲν πυκνούμενον κύκλον τῶν μαθητῶν τοῦ Θεανθρώπου. Συνεπῶς ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ δὲν ἀποτελεῖ ἁπλῶς θεωρητικήν τινα ἔκθεσιν τῶν ἠθικῶν ἀξιωμάτων καὶ διδαγμάτων τοῦ Ἰησοῦ καὶ τῶν μαθητῶν του, ἀλλ' ἐπιζητεῖ τὴν ἑρμηνείαν καὶ τὸν συμβιβασμὸν τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς καὶ τῶν προβλημάτων αὐτῆς ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ πνεύματος τοῦ Χριστοῦ.

3. Ἐντεῦθεν καθίσταται πρόδηλον, ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Ἠθική, φέρει καὶ ἱστορικὸν χαρακτῆρα, ἀφοῦ ἡ ἐν Χριστῷ κοινὴ ζωὴ δὲν εἶναι μόνον ἰδεώδης τις ἀπαίτησις τοῦ νέου εὐαγγελικοῦ νόμου, προβαλλομένη εἰς τοὺς ἀνθρώπους πρὸς τὴν κατὰ τὸ ἐνὸν μίμησιν, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ ζῶσα πραγματικότης. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἐκπηγάζει ἐξ ἱστορικῆς τινὸς ἀποκαλύψεως καὶ λαμβάνει ζῶσαν πραγματοποίησιν διὰ μέσου τῆς χριστιανικῆς ἱστορίας, καθισταμένη ζῶσα πραγματικότης ἐξ ὅτου ὁ Κύριος παρουσίασε τὴν ζωὴν αὐτοῦ ἅπασαν ὕψιστον ἠθικὸν ἰδεῶδες καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς γνησίως φέρουσι τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ. Εἶναι λοιπὸν καὶ ἠθικὴ ἐμπειρικὴ ἡ ἱστορική, διότι τὰ ἠθικὰ διδάγματα τοῦ Εὐαγγελίου δὲν παρέμειναν θεωρητικὸν γράμμα, ἀλλὰ προσέλαβον τὸ ζῶν ὑπόμνημα αὐτῶν ἐν τῇ ζωῇ τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀληθῶν Χριστιανῶν, τῶν διὰ μέσου τῶν γενεῶν ἐπιζητησάντων ν' ἀντιγράψωσιν ἐν τῇ ζωῇ αὐτῶν τὸ ζῶν παράδειγμα τοῦ Κυρίου.

4. Ἀφ' ἑτέρου, στενός, ὡς εἴπομεν, ὑφίσταται σύνδεσμος μεταξὺ Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς. Εἶναι πρόδηλον, ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ βασίζεται ἐπὶ δογματικοῦ θεμελίου, δανειζομένη τὰς ἀρχάς αὐτῆς ἐκ τῆς Δογματικῆς καὶ σπουδάζουσα νὰ καταδείξῃ πῶς αἱ δογματικαὶ αὗται ἀρχαὶ δέον νὰ καταστῶσι καθολικοὶ νόμοι δεσπόζοντες τῆς ἀνθρωπίνης ζωῆς. Εἶναι φυσικὸν ὁ γνησίως πιστεύων νὰ συμμορφοῖ τὸν βίον αὐτοῦ πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεώς του, ὁ ἀληθῶς δὲ θρησκεύων μετατρέπει εὐθὺς τὸ περιεχόμενον τῆς θρησκευτικῆς του συνειδήσεως εἰς συγγενῆ ἠθικὴν ἐνέργειαν καὶ πρᾶξιν. Ὅ,τι πιστεύομεν περὶ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἔργου αὐτοῦ θὰ ἔχῃ ἄμεσον τὴν ἀνταπόκρισιν καὶ ἐνσωμάτωσιν αὐτοῦ καὶ ἐν τῷ βίῳ ἡμῶν. Ἡ Δογματικὴ ἄλλως τε καὶ ἡ Ἠθικὴ ἀναφέρονται ἐξ ἴσου εἰς τὴν Βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἔχουσι πολλὰ τὰ κοινὰ πρὸς ἀλλήλας μέχρι σημείου, ὥστε οὔτε ἡ Δογματικὴ εἶναι ἄμοιρος ἠθικοῦ χαρακτῆρος, οὔτε ἡ Ἠθικὴ ἄμοιρος δογματικοῦ χαρακτῆρος. Κατὰ τοῦτο δὲ καὶ μόνον διαφέρουσιν ἀλλήλων, ὅτι ἡ μὲν Δογματικὴ διατρίβει περὶ τὸν Θεὸν καὶ τὰς θείας ἐν γένει ἰδιότητας καὶ βουλάς, τὰς ἀναφερομένας εἰς τὸν ἄνθρωπον καὶ εἰς τὴν σύστασιν τῆς θείας βασιλείας, ὅπως καταστῇ ταύτης μέλος καὶ ὁ ἄνθρωπος, ἡ δὲ Ἠθικὴ ἐνασχολεῖται μὲ τὸν ἄνθρωπον καὶ τὰς ἠθικὰς δυνάμεις καὶ ἐνεργείας αὐτοῦ ἀποσκοποῦσα νὰ κατευθύνῃ αὐτὸν εἰς μετοχὴν καὶ κοινωνίαν τῆς

θείας βασιλείας ὡς τοῦ πληρώματος πάντων τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν. Οὕτως, ἵνα διὰ παραδείγματος ὁμιλήσωμεν, ἐὰν ἡ Δογματικὴ ἐξετάζῃ τὴν διὰ τοῦ Χριστοῦ συντελεσθεῖσαν θείαν οἰκονομίαν, δι' ἧς ἔσωσεν ἡμᾶς ὁ Θεὸς κατὰ τὸ αὐτοῦ ἔλεος, παραδοὺς τὸν Υἱὸν αὐτοῦ, ἵνα πάθῃ δίκαιος ὑπὲρ ἀδίκων, ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἐξετάζει τίς ἡ πρὸς τὰς θείας ταύτας δωρεὰς συνάδουσα πολιτεία τῶν πιστῶν καὶ πῶς οὗτοι δέον νὰ συμπεριφέρωνται περιπατοῦντες ἀξίως τῆς κλήσεως αὐτῶν καὶ τῆς προσφερομένης εἰς αὐτοὺς σωτηρίας. Ἡ σχέσις λοιπὸν Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς εἶναι πολὺ στενὴ δυναμένη νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς σχέσις αἰτίου πρὸς αἰτιατόν, ὡς σχέσις τοῦ αἰτίου τῆς ζωῆς πρὸς αὐτὴν τὴν ζωήν. Ἡ Δογματικὴ ἐν ἄλλαις λέξεσι πραγματεύεται τοὺς ἀπαραιτήτους ἀντικειμενικοὺς ὅρους τῆς ἠθικῆς ζωῆς καθόλου καὶ τῆς καινῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς ἰδίᾳ, ἡ δὲ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἐνδιατρίβει περὶ αὐτὴν ταύτην τὴν ἠθικὴν ζωήν.

5. Λόγῳ τοῦ συνδέσμου τούτου τοῦ ὑφισταμένου μεταξὺ Δογματικῆς καὶ Ἠθικῆς ἀμφότεραι αἱ ἐπιστῆμαι αὗται δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσι καὶ ὡς θετικαὶ ἐπιστῆμαι, οὐ μόνον διότι ἀποβλέπουσι πρὸς πρακτικόν τινὰ σκοπόν, ὅστις ἐστὶν ἡ νέα ἐν Χριστῷ ζωή, ἀλλὰ κυρίως καὶ διότι ἔχουσι τὸ ὑποκείμενον αὐτῶν ἐξ ἐξωτερικῆς καὶ ἀνωτέρας θείας αὐθεντίας. Κατὰ τοῦτο δὲ διαφέρει ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ τῆς Φιλοσοφικῆς τοιαύτης. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ βασίζει τὰς ἀρχὰς αὐτῆς ἐπὶ δογματικῶν προϋποθέσεων, ἐνῷ ἡ Φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ ἀνακαλύπτει καὶ ἐκθέτει τὰς ἀρχὰς αὐτῆς καὶ τοὺς ἠθικοὺς νόμους καθαρῶς ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης προσωπικῆς συνειδήσεως. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ δὲν ἔχει ἀνάγκην νὰ ἀναζητήσῃ καὶ νὰ ἀνεύρῃ τὴν ἠθικὴν ζωὴν καὶ νὰ καταρτίσῃ ἁπλῆν θεωρίαν περὶ αὐτῆς. Ἔχει τὴν ἠθικὴν ἰδέαν δεδομένην ἐν τῷ Χριστῷ ὡς ἱστορικὸν θρησκευτικὸν γεγονὸς καὶ δύναται νὰ προβάλῃ τὸν Χριστὸν ὡς τὸ ζῶν ἠθικὸν πρότυπον καὶ ἠθικὸν ἰδανικόν, ὅπερ δέον νὰ πραγματοποιηθῇ καὶ ἐν τῇ ἠθικῇ ζωῇ τῶν ἀνθρώπων. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ λοιπὸν ὡς σύστημα κατ' οὐσίαν θρησκευτικῆς ἠθικῆς, ἀποκλείει μέγα τμῆμα τοῦ ὑλικοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς καὶ ἐνδιατρίβει μόνον περὶ τὴν ὑψίστην ἰδανικὴν σφαῖραν τῆς ἠθικῆς, ἥτις ἐμφανίζεται ὡς ἡ ἀπόλυτος πραγματοποίησις τοῦ ἠθικοῦ ἰδανικοῦ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. Παρὰ ταῦτα ἡ ἐξ ὑγιῶν ἀρχῶν ὁρμωμένη Φιλοσοφικὴ Ἠθικὴ καὶ ἡ Χριστ. Ἠθικὴ δὲν ἀντιτίθενται πρὸς ἀλλήλας. Ὁρμῶνται βεβαίως αὗται ἐκ διαφόρων ἀφετηριῶν, εἰς τὰ οὐσιώδη ὅμως συμπεράσματα συμφωνοῦσι. Τοῦτο δὲ εἶναι ἐπόμενον, ἀφοῦ ἡ δευτέρα ἐν Χριστῷ καινὴ κτίσις τελειοῖ τὴν πρώτην δημιουργίαν καὶ ὁ χριστιανικὸς χαρακτὴρ ἐν τῇ τελείᾳ αὐτοῦ ἐκφάνσει εἶναι ἡ φύσις τοῦ ἀνθρώπου πλήρως ἠθικοποιηθεῖσα διὰ τῆς ἐν αὐτῇ ἐνοικήσεως τοῦ Πνεύματος. Ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ εἶναι μέν τι πλέον εἰδικοῦ τινὸς κλάδου τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας, διότι εἶναι ἡ ἠθικὴ ἐν τῇ ὑψίστῃ καὶ πληρεστάτῃ ἠθικῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ κόσμου καὶ τῆς ἱστορίας του καὶ ἡ ἠθικὴ

ἐξυψωμένη εἰς ὑψίστην δύναμιν καὶ τελειότητα. Ἵνα ὅμως προσλάβῃ καὶ ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα, δέον νὰ περιλάβῃ καὶ τὰ γεγονότα τῆς ἠθικῆς ζωῆς τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ μὴ περιέλθῃ εἰς ἀντίφασιν πρὸς τὰ λογικὰ καὶ ὑγιῆ πορίσματα τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς. Ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τοῦ λόγου καὶ τῆς πίστεως δὲν δύναται νὰ νοηθῇ ὡς ἔχων βάσιν. Συνεπῶς δὲ καὶ ἡ ἠθικὴ τοῦ λόγου οὐ μόνον δὲν ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ἠθικὴν τῆς πίστεως, ἀλλὰ καὶ ζητεῖ τὴν τελείωσιν καὶ τὴν πλήρωσιν αὐτῆς ἐν τῇ Χριστιανικῇ Ἠθικῇ.

6. Ἡ σύγκρουσις μεταξὺ συστημάτων τινῶν Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς καὶ Χριστιανικῆς Ἠθικῆς ὀφείλεται εἰς τὸ γεγονός, ὅτι τὰ συστήματα ταῦτα παρατρέχουσι τὴν ἠθικὴν συνείδησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ θεωροῦντες αὐτὴν ὡς ἁπλοῦν τι ἐπεισόδιον ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ἱστορίᾳ, κείμενον ἐν δευτερευούσῃ τινὶ πλευρᾷ τῆς ἠθικῆς ἐξελίξεως τοῦ κόσμου, ὡς τι λοιπὸν τὸ ὁποῖον δύναται ν' ἀντιπαρέλθῃ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἀρκουμένη μόλις εἰς σημειώσεις τινὰς περὶ τούτου καὶ ἐπαφίνουσα αὐτὸ πρὸς εἰδικὴν ἐξέτασιν εἰς ἐκείνους, οἵτινες αἰσθάνονται κλίσιν πρὸς αὐτό. Ἀλλ' ἡ τοιαύτη ἀποκλειστικότης τῆς φυσιοκρατικῆς ἠθικῆς εἶναι ὅλως ἀνεπιστημονική, σχετικὴ πρὸς τὴν παράλογον μέθοδον, ἣν θὰ ἐχρησιμοποίει ἐρευνητής τις τῆς φύσεως ἐπιμένων νὰ ἐνεργῇ τὰς ἐρεύνας αὐτοῦ ὑπὸ τὸ σεληνόφως καὶ οὐχὶ ὑπὸ τὸ ἡλιακὸν φῶς. Ἡ ἠθικὴ φύσις τοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ ἐξετάζεται καὶ μελετᾶται ὑπὸ πᾶν τὸ δυνατὸν φῶς, οὐδεὶς δὲ ὑγιῶς σκεπτόμενος δύναται νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι ἡ ζωὴ τοῦ Χριστοῦ ὑπῆρξε ζωὴ τοῦ Υἱοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις παρουσίασε τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ὑψίστην καὶ τελειοτάτην αὐτοῦ ἠθικὴν ἐξέλιξιν. Οὐδεμία λοιπὸν Ἠθικὴ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀξιοῖ, ὅτι εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ἐπιστημονικὴ καὶ νὰ προβάλῃ ἑαυτὴν ὡς τὴν μόνην ἐπιστήμην τῆς Ἠθικῆς, τῆς δυνατῆς καὶ ἐπιτευκτῆς εἰς ἡμᾶς συμφώνως πρὸς τὴν κτηθεῖσαν ἤδη πεῖραν, ἐὰν δὲν ἐζήτησε νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστοῦ καὶ δὲν ἔθεσε πάσας τὰς ἀναλύσεις καὶ θεωρίας περὶ τῆς ἠθικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀκτινοβόλου ἠθικῆς προσωπικότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἐφ' ὅσον δὲ δὲν δύναταί τις ἀπροκαταλήπτως καὶ σοβαρῶς σκεπτόμενος νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι ἡ χριστιανικὴ ἠθικὴ συνείδησις, ὡς ἐμορφώθη αὕτη ὑπὸ τὴν ἀνταύγειαν τοῦ Χριστοῦ ὡς ὑψίστου ἠθικοῦ προτύπου, εἶναι ἡ τὰ μάλιστα ἠθικοποιημένη συνείδησις, ἡ γνωστὴ τοῖς ἀνθρώποις· καὶ πᾶν ὅ,τι ἄριστον παρήγαγεν ἡ ἠθικὴ ἱστορία ἐν τῇ γῇ καὶ ὅ,τι ἡ ἀνθρωπίνη διάνοια ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστοῦ καθίσταται πράγματι ἀναγεγεννημένη καὶ ἀνακεκαινισμένη διάνοια, καθίσταται πρόδηλον ὅτι καὶ ἡ Χριστιανικὴ Ἠθική, ἡ διερμηνεύουσα τὴν μᾶλλον ἐξειλιγμένην καὶ ἐξυψωμένην ἠθικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, ἀποκτᾷ τὸ δικαίωμα καὶ τὴν δύναμιν νὰ ἐξαγγέλλῃ τὴν τελευταίαν λέξιν μεταξὺ **τῶν ἀλληλοσυγκρουομένων θεωριῶν** τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας, καὶ ἔχει τὸ κῦρος τοῦ ὑψίστου δικαστηρίου, εἰς ὃ δέον νὰ προσφεύγωσιν ἐφεσιβάλλουσαι οὕτως εἰπεῖν

τὰς διαφόρους δόξας αὐτῶν αἱ Φιλοσοφικαὶ Ἠθικαί.

7. Ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται, ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ παρὰ τὴν ἐν πολλοῖς κοινότητα τῆς ὑποθέσεως καὶ τῶν λυτέων προβλημάτων δὲν δύναται κατ' οὐδὲν νὰ συμφωνήσῃ πρὸς τὰ συστήματα τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς τὰ ὁρμώμενα ἐξ ἀρχῶν σκεπτικιστικῶν ἢ καὶ ὅλως ὑλιστικῶν καὶ ἡδονικῶν. Δὲν δυνάμεθα ὅμως νὰ εἴπωμεν, ὅτι δὲν συναντᾶται ἐν πολλοῖς πρὸς τὰ φέροντα ἐμβριθεστέραν καὶ σπουδαιοτέραν μορφὴν συστήματα τῶν ἠθικολογούντων κατὰ Ἀριστοτέλην καὶ Πλάτωνα καὶ Κάντιον, πολλῷ δὲ μᾶλλον πρὸς τὰ συστήματα τῶν ἐν θρησκευτικῷ πνεύματι φιλοσοφούντων ἐπὶ τῆς ἠθικῆς φύσεως καὶ ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Πρὸς τὰ συστήματα ταῦτα ἡ διαφορὰ τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς συνίσταται κυρίως εἰς τὸ ὅτι αὕτη μὲν ὡς ἀλάνθαστον γνώμονα, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποίου θὰ κρίνῃ τὰ πρακτέα καὶ φευκτέα, κέκτηται τὸν γραπτὸν νόμον τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, τὸν ἐν ταῖς Γραφαῖς καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ σωζόμενον, ἐκεῖνα δὲ ἐπιχειροῦσι νὰ διατυπώσωσι γνώμονας πρακτικοὺς ὡς κριτήρια τῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας τῶν ἀνθρωπίνων βουλήσεων καὶ πράξεων εἴτε ἐκ τῶν προτέρων ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ τοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐμφύτου ἠθικοῦ νόμου, εἴτε ἐκ τῶν ὑστέρων, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἑκάστοτε καὶ ἑκασταχοῦ κρατούντων ἠθῶν. Ἐπὶ πλέον ἐν τῇ ἐπιστημονικῇ ἀναλύσει πάντων τῶν εἰς τὴν ἠθικὴν ζωὴν ἀναφερομένων, τὰ μὲν ὑγιῆ συστήματα τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψει τὸν ἄνθρωπον κυρίως ὡς ὑπάρχει καὶ ἐμφανίζεται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ καὶ ἐξετάζουσι τὴν ἠθικὴν ζωὴν αὐτοῦ ἐν σχέσει πρὸς τὸν παρόντα βίον. Ἡ δὲ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἔχουσα ὡς ἀφετηρίαν καὶ θεμελιώδεις αὐτῆς ἀρχὰς τὴν ἐκ τοῦ Θεοῦ προέλευσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἐν τῷ μέλλοντι μακαρίαν ζωὴν αὐτοῦ ἐξετάζει τὸν ἄνθρωπον ὡς πολίτην οὐ μόνον τοῦ παρόντος κόσμου, ἀλλὰ καὶ τῆς ἐν τῷ μέλλοντι ἐκδηλωθησομένης ἐν δόξῃ βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ συνεπῶς διαπραγματεύεται τὴν ἠθικὴν ζωὴν αὐτοῦ ὡς ἐκ τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τοῦ Θεοῦ καὶ εἰς τὸν Θεὸν προερχομένην, αὐξανομένην καὶ τελειουμένην. Τέλος ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ὁρμᾶται ἐκ τῆς προϋποθέσεως, ὅτι τὸ ἠθικὸν ἀγαθὸν ἤδη ἐπραγματοποιήθη ἐν τῷ Χριστῷ, ὃν προβάλλει ὡς ζῶν ἠθικὸν πρότυπον ἀπομιμούμενον καὶ ἐν τῇ ζωῇ τῶν ἀληθῶς Χριστιανῶν, ἐνῷ τὰ ὑγιῆ φιλοσοφικὰ συστήματα τῆς Ἠθικῆς θεωροῦντα τὸν ἀνθρώπινον βίον ὡς χρήζοντα διαρρυθμίσεως καὶ βελτιώσεως συμφώνως πρὸς σαφῆ καὶ ἀνεγνωρισμένα ἠθικὰ ἀξιώματα, ζητεῖ νὰ ἀνεύρῃ καὶ διατυπώσῃ ταῦτα ὡς κανόνας τοῦ βίου. Ἐντεῦθεν τὸ ὑπὸ τῶν φιλοσοφικῶν τούτων συστημάτων πρὸς μίμησιν προβαλλόμενον εἶναι μόνον τύπος καὶ σκιὰ τῆς ἠθικότητος, ἐνῷ τὸ ὑπὸ τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς διαζωγραφούμενον ἠθικὸν πρότυπον εἶναι ζῶσα πραγματικότης.

8. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διαίρεσιν τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς δέον νὰ ἔ-

χωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι αὕτη ἐξετάζει μὲν τὰ κατὰ τὴν καινὴν ἐν Χριστῷ ζωήν, δὲν δύναται ὅμως νὰ παρίδῃ καὶ τὴν προτέραν ταύτης καὶ κοινὴν πᾶσιν ἀνθρώποις ἠθικὴν ζωὴν τὴν ἐκτὸς τοῦ Χριστοῦ. Ἐὰν ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ νέος Ἀδάμ, πρόδηλον ὅτι πρὸ αὐτοῦ ὑπῆρξε καὶ ἠθικὴ ζωὴ ἐν τοῖς τοῦ πρώτου Ἀδὰμ ἀπογόνοις, τὴν ὁποίαν ἦλθεν ὁ νέος Ἀδάμ, ἵνα ἀνακαινίσῃ καὶ ἀνυψώσῃ. Ἡ κατ' ἀξίαν δὲ ἐκτίμησις τῆς νέας ἐν Χριστῷ ἠθικῆς ζωῆς καὶ ἡ ἀκριβὴς κατανόησις αὐτῆς εἶναι ἀδύνατος ἄνευ τῆς ἀκριβοῦς γνώσεως τῆς πρὸ τοῦ Χριστοῦ ἠθικῆς ζωῆς. Ἕνεκα τούτου καὶ ἡ Χριστιανικὴ Ἠθική, καίπερ ἔχουσα κυρίαν ὑπόθεσιν τὰ κατὰ τὴν γένεσιν, αὔξησιν καὶ τελειοποίησιν τῆς ἐν Χριστῷ ἠθικῆς ζωῆς, δὲν ἀποκλείει τῆς διαπραγματεύσεως αὐτῆς καὶ τὰ κεφάλαια ἐκεῖνα, ἅτινα ἀποτελοῦσι τὸ περὶ ἀρχῶν γενικὸν μέρος τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἠθικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου καθόλου καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν σύστασιν καὶ κατάστασιν τῶν ἀνθρώπων καὶ εἰς τὰ ὑγιεινὰ καὶ θεραπευτικὰ μέσα τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Ἀλλὰ καὶ τὰ κεφάλαια ταῦτα ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ θὰ ἐξετάσῃ οὐχὶ κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς ὑγιοῦς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς, ἥτις στηρίζεται ἐπὶ μόνου τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ τῶν ψυχολογικῶν παρατηρήσεων, ἀλλὰ θεολογικῶς, ὁρμωμένη ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῆς θρησκευτικῶν ἀρχῶν καὶ ἐξετάζουσα τὸν ἄνθρωπον ὡς κατ' εἰκόνα Θεοῦ δημιουργηθέντα καὶ ὡς ἀχρειώσαντα διὰ τῆς πτώσεως τὴν εἰκόνα ταύτην, διατελοῦντα δὲ ὑπὸ τὴν ροπὴν τοῦ ἀπὸ τοῦ Ἀδὰμ κληρονομικῶς μεταδοθέντος αὐτῷ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Μετὰ τὴν διαπραγμάτευσιν ταύτην ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ χωρεῖ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ κυρίου αὐτῆς θέματος, ἤτοι τῆς καινῆς ἐν Χριστῷ ἠθικῆς ζωῆς ἐκθέτουσα πῶς ἡ ἐν τῷ πρώτῳ Ἀδὰμ διαφθαρεῖσα ἠθικὴ φύσις ἀνεπλάσθη ὑπὸ τοῦ νέου Ἀδὰμ καὶ πῶς οἱ ἐξ αὐτοῦ πνευματικῶς καταγόμενοι καὶ εἰς νέαν ζωὴν ἀναγεννώμενοι αὐξάνουσι καὶ τελειοποιοῦνται ἐν αὐτῷ.

9. Κατὰ ταῦτα ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο μέρη: Τὸ γενικὸν ἢ τὴν ἀρχολογίαν, τὸ διαλαμβάνον περὶ τῆς καθόλου ἢ τῆς ἐν τῷ πρώτῳ Ἀδὰμ ἠθικῆς ζωῆς, καὶ τὸ εἰδικόν, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ἠθικὴν ζωὴν καὶ ἐξετάζον τοῦτο μὲν τὴν ἠθικὴν ζωὴν τοῦ Χριστοῦ, τοῦτο δὲ τὴν ἠθικὴν ζωὴν τῶν Χριστιανῶν. Εἰς τὴν ἀνωτέρω διαίρεσιν καταλήγει καὶ ἡ κατὰ Räbiger([20]) εἰς τρία μέρη διαίρεσις αὐτῆς, ἀφοῦ τὸ μὲν πρῶτον μέρος διατρίβει περὶ τὴν ἔκθεσιν τῶν ἀρχῶν, τὸ δὲ δεύτερον περὶ τῆς ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ζωῇ κυριαρχίας τῆς ἁμαρτίας, τὸ δὲ τρίτον διαπραγματεύεται τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἠθικοῦ ἰδανικοῦ ἢ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς.

10. Ὡς πρὸς δὲ τὴν μέθοδον τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς δέον νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι ὁ διαπραγματευόμενος ταύτην δέον νὰ ὁρ-

(20) Ἔνθ' ἀνωτ. II σελ. 367 κ. ἑ.

μᾶται ἐκ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ εἰδικῶς ἐκ τοῦ βίου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ νὰ εἰσδύῃ εἰς τὴν ἐκτίμησιν τοῦ πλούτου, τοῦ ἠθικοῦ περιεχομένου τῶν δύο Διαθηκῶν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς χριστιανικῆς ἰδέας. Ἐπὶ πλέον ὁ Χριστιανὸς ἠθικολόγος δέον νὰ ἐξετάζῃ καὶ τὰς ποικίλας μορφὰς τῆς ἠθικῆς ζωῆς, τὰς ὁποίας ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία παρουσιάζει ὡς χριστιανικὰς καὶ διαμορφωσάσας ὑπὸ ὡρισμένας καὶ εἰδικὰς χρονικὰς ἐπιδράσεις καὶ εἰς εἰδικὰς ἐκκλησιαστικὰς κοινότητας τὴν ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς ἠθικότητος ὡς διαφόρους φάσεις αὐτῆς. Ἐν τούτῳ ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ ἔχει ὡς προϋπόθεσιν αὐτῆς τὴν ἱστορίαν τοῦ χριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Οὕτως ἡ μέθοδος τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς καθίσταται κατὰ τὴν πλευρὰν ταύτην ἀναλυτικὴ ἢ ἐπαγωγική, ὡς ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ ἐπαγωγικῶς ἀπὸ τῶν μερικῶν ἀνατρέχουσα ἐπὶ τὰ καθόλου καὶ ἀπὸ τῶν ἐπὶ μέρους παρατηρήσεων ποριζομένη συμπεράσματα. Ἡ ἀναλυτικὴ αὕτη μέθοδος τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς ἐφαρμοζομένη καθ' ὃν τρόπον καὶ εἰς τὴν Ἐμπειρικὴν Ψυχολογίαν, τὴν ἐπιμελῶς ἐπισυνάγουσαν τὰ διάφορα φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου, εἶτα δὲ τακτοποιοῦσαν αὐτὰ καὶ ἐξηγοῦσαν κατὰ τὰς ἰδίας ἀρχάς, δύναται νὰ ὀνομασθῇ Ψυχολογία τοῦ ἠθικοῦ βίου. Τοῦτο δὲ διότι ἡ Χριστιανικὴ Ἠθικὴ συλλέγουσα ὡς καὶ ἡ Ἐμπειρικὴ Ψυχολογία τὰ διάφορα φαινόμενα τοῦ ἠθικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων καὶ ἰδίᾳ τῶν Χριστιανῶν καὶ κατατάσσουσα αὐτὰ εἰς συγγενεῖς κατηγορίας καὶ τὰ σύνθετα εἰς ἁπλούστερα ἀναλύουσα, ἐξηγεῖ ταῦτα ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῆς θρησκευτικῶν καὶ θεολογικῶν ἀρχῶν. Ἡ τοιαύτη ὅμως ἀναλυτικὴ μέθοδος τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς δεῖται συμπληρώσεως καὶ διὰ τῆς συνθετικῆς μεθόδου, διότι ἡ Χριστ. Ἠθικὴ ἔχει καὶ ἀρχὰς ἐξ ἀνωτέρας αὐθεντίας δεδομένας αὐτῇ, καὶ ἀποτελούσας τοὺς ἀπαραιτήτους ὅρους τῆς ἠθικῆς ζωῆς. Τὰς ἀρχὰς ταύτας ἔχει ἐκ τῆς θείας Ἀποκαλύψεως ἑτοίμους ἡ Χριστ. Ἠθικὴ καὶ ἀπ' αὐτῶν ὁρμωμένη ὡς γενικῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιωμάτων ὑπάγει ὑπ' αὐτὰ πάσας τὰς μερικὰς περιπτώσεις χωροῦσα συνθετικῶς. Οὕτω συνδυασμὸς τῆς ἀναλυτικῆς καὶ συνθετικῆς μεθόδου παρουσιάζεται ἐνδεικνυόμενος ἐν τῇ διαπραγματεύσει τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς.

11. Ὡς πρὸς τὴν ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς ἀρκούμεθα νὰ σημειώσωμεν τὰ ἐν τῇ Ἑλληνικῇ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος δημοσιευθέντα κυριώτερα ἔργα τοῦ Μισαὴλ Ἀποστολίδου, Ἐγχειρίδιον Χριστιανικῆς Ἠθικῆς ἢ κατὰ Χριστὸν Ἠθική (1849), τοῦ Π. Ρομπότου, Χριστ. Ἠθική (1855), τοῦ Α.Δ.Κυριακοῦ, Χριστ. Ἠθικὴ διὰ τὴν ἐν Γυμνασίοις διδασκαλίαν (1900), Χ. Ἀνδρούτσου, Σύστημα Ἠθικῆς (1925) καὶ τὸ τελειότερον τούτου τοῦ Βασ. Ἀντωνιάδου Ἐγχειρίδιον κατὰ Χριστὸν Ἠθικῆς (1927), παραπέμπομεν δὲ τὸν ἐπιθυμοῦντα πλείονα νὰ μάθῃ περὶ τῆς ἱστορίας τῆς Ἠθικῆς εἰς ὅσα ὁ Χ. Ἀνδροῦτσος καὶ Β. Ἀντωνιάδης ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῶν γράφουσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Προθεωρία τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας.

1. Τὸ ἔργον τοῦ φιλοσόφου τερματίζεται μετὰ τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας καὶ τῆς Φιλοσοφικῆς Ἠθικῆς. Τοῦ θεολόγου ὅμως τὸ ἔργον δὲν περατοῦται μετὰ τῆς Θεωρητικῆς ἢ Συστηματικῆς Θεολογίας. Ὁ φιλόσοφος μένει πλήρως ἱκανοποιημένος, ὅταν ἐκθέσῃ πλῆρες σύστημα θεωρίας, δὲν δύναται δὲ νὰ καθορίσῃ πῶς ἡ θεωρία αὕτη θὰ καταστῇ πρᾶξις ἐν τῇ ζωῇ. Ὁ θεολόγος ὅμως, ὅστις ἐνδιατρίβει περὶ ἐπιστήμην γεννηθεῖσαν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, ἥτις ἀποτελεῖ ὠργανωμένον καὶ Θεοσύστατον θεσμὸν ἀποβλέποντα εἰς τὸ νὰ καταστῇ ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενον ὡς τε πίστις καὶ ὡς ἠθικὴ ἐκτίθεται θεωρητικῶς ὑπὸ τοῦ Συστηματικοῦ κλάδου, καθημερινὴ ζωὴ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ κοινότητι, δὲν δύναται νὰ ἀντιπαρέλθῃ ἀδιάφορος πρὸ τοῦ ὠργανωμένου τούτου θεσμοῦ, ἀλλ' ὀφείλει νὰ ἐπιτελέσῃ καὶ ἄλλο τι τελευταῖον ἔργον ἀφορῶν εἰς τὴν ζωὴν τοῦ θεσμοῦ τούτου. Ὁ Χριστιανισμὸς ἄλλως τε ἀνεπτύχθη ἐξ ἀρχῆς καὶ μέχρι τοῦ νῦν, ὡς ἤδη ἐσημειώσαμεν καὶ ἐν τοῖς προηγουμένοις, ὡς ἐκκλησιαστικὴ ζωή. Ἀποτελεῖ λοιπὸν ἔργον καὶ ἀποστολὴν τῆς Θεολογίας νὰ προσδιορίζῃ καὶ τὸν τύπον τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καὶ νὰ δεικνύῃ τὴν μορφήν, τὴν μάλιστα εὐάρμοστον καὶ κατάλληλον, διὰ τὴν πρακτικὴν ἐφαρμογὴν τῆς Χριστιανικῆς Πίστεως καὶ τὴν μετατροπὴν αὐτῆς εἰς ἐκκλησιαστικὴν καὶ χριστιανικὴν ζωήν. Τοῦτο δὲ εἶναι γενικῶς εἰπεῖν τὸ ἔργον τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας.

2. Ἡ Πρακτικὴ Θεολογία ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἀσχολουμένη περὶ τὴν θεωρίαν τοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔργου, ἐκτίθησιν ἐπιστημονικῶς τὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς κανόνας καθ' οὓς δέον νὰ διεξάγεται τὸ σωτηριῶδες τοῦτο ἔργον κατὰ τὴν τριπλῆν αὐτοῦ ἔκφανσιν καὶ διάρθρωσιν ὡς διδακτικοῦ, λειτουργικοῦ καὶ ποιμαντικοῦ, πρὸς ἀπόδοσιν μὲν τῆς πρεπούσης λατρείας εἰς τὸν Θεόν, πρὸς μετάδοσιν δὲ τῆς σωτηριώδους γνώσεως καὶ χάριτος εἰς τοὺς ἀνθρώπους καὶ γενικῶς πρὸς ἐπίτευξιν τῆς οἰκοδομῆς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς κατὰ τὰς ἑκασταχοῦ τοπικὰς ἀνάγκας καὶ καιρικὰς περιστάσεις. Ἐν ἄλλαις λέξεσι τὸ ἔργον τῆς Ἐκκλησίας, ὅπερ εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου χαρακτηρισθὲν ὡς ἔργον διακονίας πρὸς καταρτισμὸν τῶν ἁγίων καὶ πρὸς οἰκοδομὴν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ καὶ ὅπερ ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον ἀποτελεῖ τὴν δρᾶσιν ἢ πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς ἐκδήλωσιν, ἀνάπτυξιν καὶ διάδο-

σιν τῆς νέας ἐν Χριστῷ ζωῆς, ἀποτελεῖ τὸ ὑποκείμενον τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας. Τὸ ἔργον δὲ τοῦτο πολυποίκιλον ὄν, ἐξεδηλώθη ἀπ' αὐτῆς τῆς συστάσεως τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἔργον ἱεραποστολικὸν ἐξ ἑνὸς ἀποβλέπον εἰς τὴν προσέλκυσιν νέων μελῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὡς ἔργον διδακτικὸν καὶ ποιμαντικὸν καὶ λειτουργικὸν ἐξ ἑτέρου ἀποβλέπον εἰς τὴν διδασκαλίαν, διαποίμανσιν, οἰκοδομὴν τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν τέλεσιν τῆς δημοσίας λατρείας καὶ τῶν λοιπῶν μυστηρίων, καθὼς καὶ ὡς ἔργον φιλανθρωπικῆς προνοίας ἀναφερόμενον εἰς τὴν περὶ τῶν πτωχῶν καὶ πασχόντων φροντίδα. Οὕτω τὸ ἔργον τοῦτο τῆς Ἐκκλησίας προσλαμβάνει εὐρεῖαν ἔκτασιν μὴ περιοριζόμενον μόνον εἰς τὴν δρᾶσιν τοῦ ἱερέως ἢ ποιμένος, ὡς εἶχε ταύτην ὑπ' ὄψιν σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ὁ Schleiermacher, θεωρήσας ὡς ἀποστολὴν τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας μόνον τὴν κατάρτισιν καταλλήλων λειτουργικῶν ὀργάνων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καλῶς τὸ λειτουργικὸν καὶ διδακτικὸν καὶ ποιμαντικὸν ἔργον αὐτῆς διεξαγόντων, ἀλλ' ἐκτεινόμενον εἰς οἱονδήποτε ἔδαφος τῆς ἐκκλησιαστικῆς δράσεως, καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς ὑπὸ ἁπλῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ φιλανθρωπικοῦ ἢ ἱεραποστολικοῦ ἢ κατηχητικοῦ πεδίου διεξαγομένης. Τὸ ἔργον λοιπόν, ὅπερ ὡς ὑποκείμενον αὐτῆς ἔχει ἡ Πρακτικὴ Θεολογία, περιλαμβάνει καὶ τὰς μορφὰς ἐκείνας τῆς δράσεως τῆς Ἐκκλησίας, εἰς ἃς συμμετέχει ἐνεργῶς καὶ τὸ λαϊκὸν στοιχεῖον, ἐπειδὴ ὅμως ἐνδείκνυται νὰ μὴ ἀποξενοῦται τούτων καὶ ὁ κλῆρος, ὁ ἔχων συνείδησιν τῆς ἱερᾶς αὐτοῦ ἀποστολῆς καὶ μὴ ἀποξενῶν αὐτὸς ἑαυτὸν τούτων, διὰ τοῦτο τὸ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔργον δέον νὰ νοῆται καθ' ὅλην μὲν αὐτοῦ τὴν ἔκτασιν, ἰδίᾳ δὲ ὡς ἀσκεῖται τοῦτο ὑπὸ τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ποιμένων καὶ διδασκάλων.

3. Ἀλλ' ἐὰν τοῦτο εἶναι τὸ ὑποκείμενον τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, δὲν πρέπει παρασυρόμενοι ἐκ τῆς οὐχὶ κατὰ πάντα ἐπιτυχοῦς ὀνομασίας αὐτῆς νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ Πρακτικὴ Θεολογία εἶναι αὐτὴ αὕτη ἡ πρακτικὴ δρᾶσις ἢ πρᾶξις τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι αὕτη σύστημα θεωρίας περὶ τῆς πράξεως ἢ δράσεως τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι γνῶσις ἐπιστημονικὴ καὶ θεολογικὴ ἀποσκοποῦσα νὰ διαφωτίσῃ πάντα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δρῶντα, πῶς ἐπωφελέστερον νὰ διεξάγῃ τὴν δρᾶσιν αὐτοῦ. Δὲν εἶναι τέχνη τις, ἐκμανθανομένη διὰ τῆς πρακτικῆς ἀσκήσεως, ἀλλὰ θεωρία, ἀναμφιβόλως προορισμὸν ἔχουσα νὰ διαπεραιωθῇ καὶ νὰ ἐνσαρκωθῇ εἰς πρᾶξιν, πάντοτε ὅμως παραμένουσα ἐπιστήμη τῆς πράξεως καὶ διὰ τὴν πρᾶξιν. Ἐντεῦθεν ὀρθῶς διεκρίθη ἡ ἐν ταῖς πανεπιστημιακαῖς σχολαῖς διδασκομένη Πρακτικὴ Θεολογία τῆς διὰ τοὺς ἱερεῖς προοριζομένης καὶ ἐν σεμιναρίοις πρακτικῶς ἀσκουμένης Τεχνολογίας ἢ Τεχνικῆς, τῆς ἀποκληθείσης ὑπὸ τῶν Γερμανῶν **Pfarramstskunde**, ἥτις ὡς ἐπικρατέστερον χαρακτῆρα φέρει τὸν τῆς τέχνης καὶ ἀσκήσεως μετὰ τὴν σπουδὴν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς θεωρίας, ἣν παρέχει ἡ καθ' αὐτὸ Πρακτικὴ Θεολογία.

4. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ὁλόκληρος ἡ Θεολογία εἶναι ἐξόχως πρακτικὴ ἐπιστήμη, προελθοῦσα ἐκ τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ προωρισμένη, ἵνα περιθάλψῃ καὶ προαγάγῃ τὴν ζωὴν ταύτην. Δέον ὅμως νὰ γίνεται πάντοτε διάκρισις μεταξὺ τῆς τάσεως τοῦ συνόλου καὶ τοῦ προσιδιάζοντος εἰς ἓν ἕκαστον τῶν μερῶν αὐτοῦ χαρακτῆρος. Βεβαίως ἡ ὅλη Θεολογία εἶναι ἐπιστήμη τάσεως πρακτικῆς. Εἶναι scientia ad praxim. Τὸ ἐπὶ μέρους ὅμως τμῆμα αὐτῆς, τὸ φέρον τὴν ὀνομασίαν Πρακτικὴ Θεολογία, εἶναι συγχρόνως καὶ ἐπιστήμη αὐτῆς ταύτης τῆς πράξεως. Δὲν εἶναι δύσκολον ν' ἀντιληφθῇ τις, ὅτι τὸ ἔδαφος καὶ οἱ σκοποὶ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας διακρίνονται σαφῶς τοῦ ἐδάφους καὶ τῶν σκοπῶν τῆς λοιπῆς Θεολογίας. Πράγματι αὕτη ἀποσκοπεῖ κυρίως εἰς τὴν παίδευσιν καὶ μόρφωσιν ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν καὶ ποιμένων καὶ λοιπῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δρώντων παραγόντων, μὴ ἔχουσα κυρίαν φροντίδα αὐτῆς ν' ἀσχοληθῇ περὶ τὸν καταρτισμὸν τῶν θεολόγων τῆς αὔριον, ἀλλὰ τῶν μελλόντων ἐργατῶν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῶν λειτουργῶν τῆς Ἐκκλησίας. Πόσον δὲ ἡ παρεχομένη ὑπ' αὐτῆς κατάρτισις προσιδιάζει εἰς αὐτήν, ἀντιλαμβάνεταί τις ἐνθυμούμενος, ὅτι εἶναι σύνηθες νὰ εἶναί τις δεινὸς ἐξηγητὴς ἢ δογματικὸς ἢ ἱστορικός, ἀποτυγχάνων ὅμως ἀξιοθρηνήτως ὡς λειτουργὸς καὶ ποιμὴν καὶ ἐργάτης τῆς Ἐκκλησίας.

5. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων καθορίζεται πλήρως καὶ ἡ θέσις τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας ἐν τῇ Θεολογικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ. Προϋποθέτει αὕτη τὰς λοιπὰς Θεολογικὰς ἐπιστήμας, ἔχουσα μὲν ἄμεσον ἀνάγκην τῆς ἐξ ἐκείνων ἐπικουρίας, ἀλλὰ καὶ σοβαρῶς ἐπικουροῦσα ταύτας. Διδάσκουσα αὕτη τὸν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐργάτην νὰ καθιστᾷ καρποφόρον ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τῆς Ἐκκλησίας τὴν γνῶσιν, ἣν ἀπέκτησεν ἤδη διὰ τῶν ἄλλων θεολογικῶν κλάδων, καθίσταται ἐφηρμοσμένη Θεολογία, ἀποδεικνύουσα οὕτω καὶ πρακτικῶς ὠφέλιμον τὴν ὅλην Θεολογίαν καὶ συντελοῦσα ὅσον οὐδεμία ἄλλη τῆς Θεολογίας ἐπιστήμη, ὅπως μὴ παραμείνῃ ἡ Θεολογία θεωρία ἄκαρπος καὶ ἀνωφελής. Ὑπὸ τὴν ἔποψιν δὲ ταύτην θὰ ἠδύνατο μὲν νὰ λεχθῇ, ὅτι πάντα τ' ἄλλα τμήματα τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης ὑφίστανται κυρίως εἰπεῖν διὰ τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Πρακτικοῦ κλάδου, καὶ καλλιεργοῦνται μετ' ἀμέσου ἢ ἐμμέσου βλέψεως πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πράξεως, ὀρθῶς δὲ ἐχαρακτηρίσθη ἡ Πρακτικὴ Θεολογία ὡς γέφυρα μετάγουσα ἀπὸ τῶν Θεολογικῶν σπουδῶν πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν δρᾶσιν. Οὕτως ὡς πρὸς τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν κατὰ τὴν εὔστοχον παρατήρησιν τοῦ van Oosterzee(1) ἐφαρμόζονται πλήρως οἱ λόγοι: Οἱ ἔσχατοι ἔσονται πρῶτοι. Τελευταία κατὰ σειρὰν μεταξὺ τῶν λοιπῶν κλάδων τῆς Θεολογίας ἐρχομένη ἡ Πρακτικὴ Θεολογία, κατέχει οὐχ ἧττον

(1) Practical Theology μετάφρ. H. Smith and P. Schaff σελ. 3.

μεταξὺ αὐτῶν θέσιν ἐξόχως τιμητικήν, ἐξασφαλισθεῖσαν ἤδη εἰς αὐτὴν ὑπὸ τοῦ Schleiermacher καὶ τῆς σχολῆς του, ὁ ὁποῖος ἐχαρακτήρισε ταύτην ὡς τὴν κορωνίδα τῶν Θεολογικῶν σπουδῶν (Die Krone des Theologischen Studiums).

6. Ὡς πρὸς δὲ τὴν κατανομὴν τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας εἰς ἐπὶ μέρους μαθήματα καθορίζεται αὕτη ὑπὸ τῆς φύσεως καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔργου. Ἐφ' ὅσον δηλαδὴ τὸ ἔργον τοῦτο περιλαμβάνει ἐξ ἑνὸς μὲν τὸ πεδίον τῶν διακονιῶν τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ὑπάρχον ἤδη σύνολον, ἐξ ἑτέρου δὲ τὸ πεδίον τῶν διακονιῶν, αἵτινες ἀναφέρονται εἰς τὰ ἐπὶ μέρους μέλη τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε τὰ ἤδη εἰς αὐτὴν ἐντεταγμένα εἴτε τὰ μελλοντικῶς εἰς αὐτὴν ἐνταχθησόμενα, ἐκ μὲν τῶν διακονιῶν τῶν εἰς τὸ σύνολον τῆς Ἐκκλησίας ἀφορωσῶν ἀπορρέουσι τὰ μαθήματα 1) τῆς Ὁμιλητικῆς ἢ τῆς Θεωρίας τοῦ πρὸς τὴν ὅλην Ἐκκλησιαστικὴν κοινότητα ἀπευθυνομένου κηρύγματος, καὶ 2) τῆς Λειτουργικῆς ἤτοι τῆς Θεωρίας τῆς ὑπὸ τοῦ συνόλου Ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος ἀπευθυνομένης πρὸς τὸν Θεὸν λατρείας· ἐκ δὲ τῶν δευτέρων διακονιῶν ἀπορρέουσι τὰ μαθήματα 3) τῆς Κατηχητικῆς, ἤτοι τῆς θεωρίας τῆς κατηχήσεως τῶν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἑλκυομένων νέων μελῶν καὶ 4) τῆς Ποιμαντικῆς, ἤτοι τῆς θεωρίας τῆς πνευματικῆς φροντίδος, ἣν ὁ ποιμὴν δέον νὰ λαμβάνῃ καὶ γενικώτερον μὲν ὑπὲρ τῆς ὅλης ποίμνης, ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἐπὶ μέρους μέλη τῆς ποίμνης καὶ τὰς ἐπὶ μέρους τάξεις καὶ κατηγορίας αὐτῶν. Καὶ περὶ τοῦ ὅτι μὲν τὰ τέσσαρα ταῦτα μαθήματα περιλαμβάνονται ἐν τῷ πεδίῳ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας οὐδεμία οὐδαμόθεν διετυπώθη ἀντίρρησις. Διετυπώθησαν ὅμως ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὸ ἐὰν καὶ τὸ Κανονικὸν ἢ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον ἔχῃ θέσιν ἐν τῷ Πρακτικῷ κλάδῳ, τινῶν ἰσχυρισαμένων, ὅτι τοῦτο οὐ μόνον ἀποτελεῖ μάθημα τῆς νομικῆς ἐπιστήμης, ἀλλὰ δέον ἐν τῇ Θεολογικῇ ἐπιστήμῃ νὰ ἐνταχθῇ εἰς τὸν Ἱστορικὸν κλάδον αὐτῆς. Εἶναι ἐν τούτοις γεγονός, ὅτι τόσον ἐπ' ἐσχάτων ὁ Fendt, ὅσον καὶ προγενέστερον ὁ Achelis, περιέλαβον εἰς τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην τοῦ δικαίου τῆς Ἐκκλησίας, οἱ δὲ ρωμαιοκαθολικοὶ διαχωρίζοντες τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν εἰς δύο σκέλη ἐπεφύλαξαν τὸ ἓν τούτων ὁλόκληρον εἰς τὸ Κανονικὸν Δίκαιον. Ὡς πέμπτον λοιπὸν μάθημα καὶ εὐθὺς μετὰ τὴν Ποιμαντικὴν καταλεκτέον τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον.

7. Ζωηρόταται διετυπώθησαν ἀντιρρήσεις, ἐὰν πρέπῃ νὰ περιληφθῶσιν εἰς τὰ μαθήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας καὶ ἡ Ἐξωτερικὴ Ἱεραποστολικὴ ἢ Ἁλιευτική, ἤτοι ἡ θεωρία τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, καθὼς καὶ ἡ θεωρία τοῦ κοινωνικοῦ καὶ φιλανθρωπικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας ἤτοι ἡ Ἐσωτερικὴ Ἱεραποστολική. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν Ἁλιευτικήν, ὅτι ἔχει τὴν θέσιν αὐτῆς ἐν τῷ Πρακτικῷ κλάδῳ πείθεταί τις, ὅταν ἐνθυμηθῇ, ὅτι ἡ ἱεραποστολικὴ δρᾶσις τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀποτέλεσμα ὠθήσεως, ὅπως ἡ Ἐκκλησία

κατακτήσῃ ὅ,τι ἀνήκει εἰς αὐτὴν λόγῳ τῆς ὑπὸ τοῦ Ἱδρυτοῦ αὐτοῦ δοθείσης ἐντολῆς εἰς τὰ πρῶτα λειτουργικὰ ὄργανα τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως «πορευθέντες μαθητεύσωσι πάντα τὰ ἔθνη» (Ματθ. κη' 19) καὶ κηρύξωσι τὸ Εὐαγγέλιον «εἰς τὸν κόσμον ἅπαντα» (Μάρκ. ιστ' 15). Ὡς πρὸς δὲ τὴν Ἐσωτερικὴν Ἱεραποστολικὴν παρουσιάζεται μὲν ἐκ πρώτης ὄψεως σοβαρὰ ἡ παρατήρησις, ὅτι τὸ ἔργον αὐτῆς ἀποτελεῖ εἰδικὴν ἐπέκτασιν τῆς διὰ τὰ ἐπὶ μέρους ἄτομα ποιμαντικῆς φροντίδος καὶ ὡς ἐκ τούτου δέον αὕτη ν' ἀποτελέσῃ τμῆμα τῆς Ποιμαντικῆς. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ Ἐσωτερικὴ Ἱεραποστολικὴ δὲν ἀπασχολεῖ μόνον τοὺς ποιμένας ἀλλὰ καὶ ἄλλα ὄργανα, οἷα αἱ διακόνισσαι, αἱ ἀδελφαὶ νοσοκόμοι κλπ., οἱ εἰσηγούμενοι τὴν ὑπαγωγὴν τῆς ἐσωτερικῆς ἱεραποστολικῆς εἰς τὴν Ποιμαντικὴν εὑρέθησαν εἰς τὴν ἀνάγκην, ὅπως εἰσηγηθῶσι καὶ τὴν διεύρυνσιν τοῦ πεδίου τῆς Ποιμαντικῆς, ὥστε αὕτη νὰ μὴ ἀφορᾷ εἰς μόνους τοὺς ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ποιμένας. Ἀλλ' ἓν τῶν ἰδανικῶν τῆς ἐσωτερικῆς ἱεραποστολῆς εἶναι νὰ κινητοποιήσῃ εἰς δρᾶσιν ὡς οἷόν τε περισσότερον ἀριθμὸν πιστῶν καὶ ν' ἀποσπάσῃ ἀπὸ τῆς παθητικῆς αὐτοῦ θέσεως τὸ λαϊκὸν στοιχεῖον, ὠθοῦν αὐτὸ εἰς δρᾶσιν ὑπὲρ τοῦ πλησίον. Πῶς λοιπὸν θὰ διευρυνθῇ ὁ κύκλος τῆς Ποιμαντικῆς; Κατὰ ταῦτα ὀρθότερον κατανέμουσιν οἱ καταριθμοῦντες εἰς τὰ μαθήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας τήν τε ἐξωτερικὴν Ἱεραποστολικὴν ἢ Ἁλιευτικὴν καὶ τὴν Ἐσωτερικὴν τοιαύτην, μολονότι πλήρη συστήματα θεωρίας περὶ τῶν μαθημάτων τούτων δὲν εἶδον εἰσέτι τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος.

1. Ὁμιλητική.

1. Ἡ Ὁμιλητικὴ εἶναι τὸ μάθημα ἐκεῖνο τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, τὸ ὁποῖον προτίθεται νὰ ἐκθέσῃ τὴν θεωρίαν τοῦ κηρύγματος. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ Ὁμιλητικὴ προτίθεται νὰ ἐκθέσῃ τὰς ἀρχὰς καὶ τοὺς κανόνας, καθ' οὓς δέον νὰ διεξάγεται τὸ κήρυγμα οὐχὶ ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν αὐτοῦ ἔννοιαν, ἀλλ' εἰδικῶς τὸ ἐν τοῖς τόποις τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἢ καὶ ἔξω αὐτῶν πρὸς πληρώματα χριστιανικὰ ἢ πρὸς ἤδη πεπιστευκότας εἰς Χριστὸν ἀπευθυνόμενον. Ὑπὸ τὴν στενοτέραν ταύτην ἔννοιαν ἐκδεχόμενοι τὸ ὑποκείμενον τῆς Ὁμιλητικῆς (κατὰ τὴν περὶ τούτου ἀντίληψιν τοῦ Schleiermacher καὶ τῶν ἀκολουθούντων αὐτῷ Schweizer, Palmer, G. Bauer, Gaupp, Krauss, Bassermann καὶ ἄλλων ἐν ταῖς Ὁμιλητικαῖς αὐτῶν, καὶ τῶν Otto, Harnack, van Oosterzee, Nitzsch καὶ Achelis ἐν τοῖς περὶ Πρακτικῆς Θεολογίας συγγράμμασιν αὐτῶν) ἀποχωρίζομεν ταύτης τὸ λεγόμενον ἱεραποστολικὸν κήρυγμα, τὸ ἀπευθυνόμενον πρὸς ἀγνοοῦντας ὅλως τὸ Εὐαγγέλιον τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, δὲν ἀποξενοῦμεν ὅμως ταύτην τούτου καὶ ὁλοτελῶς. Τοῦτο δέ, διότι τὸ ἱεραποστολικὸν κήρυγμα μόνον κατὰ θεωρίαν δύναται νὰ διακριθῇ καὶ χωρισθῇ τοῦ οἰκοδομητικοῦ κηρύγματος, τοῦ πρὸς ἐκκλησιαστικὰ πληρώματα ἀπευθυνομένου. Ὀρθῶς δὲ

παρατηρεῖ ὁ Vinet(2) «οἱ δύο σκοποὶ τοῦ κηρύγματος δὲν εἶναι κεχωρισμένοι ἀλλήλων κατὰ τρόπον τόσον ἐμφανῆ, ἀλλ' ὁ ἀπευθυνόμενος πρὸς ἀπίστους δύναται νὰ ὠφελήσῃ συγχρόνως καὶ τοὺς πιστούς, καθὼς καὶ ὁ πρὸς πιστοὺς κηρύττων δύναται νὰ ὠφελήσῃ καὶ τοὺς ἀπίστους».

2. Προεκρίναμεν τὴν κρατήσασαν ὀνομασίαν Ὁμιλητικὴ ἢ Χριστιανικὴ Ὁμιλητική, ἀντὶ τῶν ὑπό τινων ἡμετέρων χρησιμοποιηθεισῶν «Ἐκκλησιαστικὴ ρητορική» (Φ. Παπαδόπουλος, Ἰωάν. Μεσολωρᾶς) ἢ «τοῦ ἱεροῦ ἄμβωνος ρητορικὴ» ἢ «ἱερὰ ρητορεία» (Ν. Βάμβας, Χ. Παμπούκης) ὡς ἀνταποκρινομένην πληρέστερον πρὸς τὴν ἔννοιαν καὶ τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κηρύγματος. Πράγματι· ὁ ὅρος ὁμιλία σημαίνων παρὰ τοῖς κλασσικοῖς τὴν φιλικὴν καὶ μετ' οἰκειότητος ἀναστροφὴν καὶ συνδιάλεξιν καὶ εἰς τοιαύτην σημασίαν ἀπαντῶμενος καὶ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ(3), προσέλαβεν ἔπειτα ἐν τῇ χριστιανικῇ γλώσσῃ εἰδικὴν ὅλως ἔννοιαν, χρησιμοποιούμενος εἰς δήλωσιν τῶν ἀφελῶν καὶ ἀνεπιτηδεύτων προτροπῶν καὶ νουθεσιῶν, τὰς ὁποίας ἀπηύθυνεν ὁ προεστὼς ἐν ταῖς πρὸς λατρείαν συνάξεσι τῶν πρώτων Χριστιανῶν ἐξ ἀφορμῆς τοῦ κατ' αὐτὴν Βιβλικοῦ ἀναγνώσματος. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ὠριγένους τὸ κατ' ἀρχὰς ἀνεπιτήδευτον καὶ πρόχειρον τοῦτο κήρυγμα κατέστη μᾶλλον ἐπιμελημένον καὶ αἱ ὁμιλίαι ἐμφανίζονται, ἰδίᾳ ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος, καὶ ὡς ἔργα ρητορικῆς ἀξιοζήλευτα, διετήρησαν ὅμως καὶ τότε τὸν ἀρχαῖον τῆς φιλικῆς συνδιαλέξεως καὶ πρὸς καθαρῶς οἰκοδομητικοὺς σκοποὺς ἀποβλέποντα τόνον, καὶ κατὰ τοῦτο διακρίνονται τῶν ρητορικῶν λόγων τῶν θύραθεν ρητόρων. Εἶναι ὡσαύτως ἀληθές, ὅτι ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Αὐγουστίνου ἤρχισε νὰ γίνεται διάκρισίς τις μεταξὺ τῆς εἰς Βιβλικὴν τινα περικοπὴν στρεφομένης καὶ ταύτην ἀναλυτικῶς ἐκτιθεμένης ὁμιλίας καὶ τοῦ ἐπὶ ἐνιαίου τινὸς θέματος κατὰ μέθοδον συνθετικὴν τεχνικώτερον ἐξειργασμένου λόγου. Οὐδεὶς ὅμως θὰ ἠδύνατο νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι καὶ πάλιν ὁ ὅρος ὁμιλία ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ ὁ πάντων καταλληλότερος πρὸς δήλωσιν τοῦ ἐπινοήσεως καὶ τέχνης καθαρῶς χριστιανικῆς πρὸς τὰ ἐκκλησιάσματα τῶν πιστῶν μάλιστα ἐν τῇ λατρείᾳ ἐξ ἀφορμῆς τῶν Βιβλικῶν ἀναγνωσμάτων ἀπευθυνομένου κηρύγματος.

3. Εἶναι λοιπὸν ἡ ὀνομασία Ὁμιλητικὴ προτιμοτέρα τῶν ὀνομασιῶν «Ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ» ἢ «ἀπ' ἄμβωνος ρητορικὴ» τῶν ὑπὸ τῶν ἡμετέρων, παλαιότερον δὲ καὶ ὑπὸ τῶν Steinbart, Schmid, Marezoll, Aminon, Alt καὶ ἄλλων χρησιμοποιηθεισῶν, ἐπειδὴ διὰ ταύτης παρουσιάζεται ἡ ἐπιστήμη τοῦ κηρύγματος οὐχὶ ὡς κλάδος τις τῆς Ρητορικῆς, ἀλλ' ὡς αὐτοτελὴς καὶ προσιδιάζουσα ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ἐπιστήμη. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι καὶ ἡ Ὁμιλη-

(2) Homiletique ou Théorie de la Predication, Paris 1853, σελ. 13.
(3) Α' Κορινθ. ιε' 33, Λουκ. κδ' 15, Πράξ. κδ' 26.

τικὴ παρουσιάζεται καταγομένη ἐκ τῆς ἀρχαίας Ρητορικῆς, προσήρμοσεν ὅμως τοὺς κανόνας αὐτῆς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας καὶ ἐξειλίχθη εἰς αὐτοτελῆ καὶ καθ' ἑαυτὴν αὐτάρκη ἐπιστήμην. Ὡρισμένως δὲ ἡ Ὁμιλητικὴ καὶ ὡς ἐκ τοῦ οὐρανόθεν δοθέντος ὑποκειμένου αὐτῆς καὶ ὡς ἐκ τῶν καθαρῶς πνευματικῶν καὶ ἥκιστα ματαίων σκοπῶν, πρὸς τοὺς ὁποίους ἀποβλέπει, καὶ ὡς ἐκ τῶν ὑπερφυσικῶν ἐν πολλοῖς μέσων, ἅτινα πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τοῦ κηρύγματος συνδυάζονται πρὸς αὐτό, καὶ ὡς ἐκ τοῦ ἱεροῦ χαρακτῆρος, τὸν ὁποῖον δέον πάντοτε νὰ φέρῃ ὁ διάκονος αὐτῆς, διαφέρει οὐσιωδῶς τῆς πρὸς ἀνθρώπινα τέλη διὰ μέσων ἀνθρωπίνων κατατεινούσης Ρητορικῆς καὶ παρουσιάζεται ταύτης ἀνεξάρτητος καὶ αὐθυπόστατος. Καὶ ἀληθῶς οὐδὲν ἄλλο θέμα, ἐξ ὅσων ποτὲ ἀπησχόλησαν τοὺς θύραθεν ρήτορας, δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὴν ὑπεροχὴν καὶ τὴν χρησιμότητα τῆς εὐαγγελικῆς ὑποθέσεως, ἥτις ἀπασχολεῖ τὴν Ὁμιλητικήν. «Omnia magna quae dicimus», εἶπεν ὁ Αὐγουστῖνος(4). Τὰ σπουδαῖα θέματα καὶ ὑψηλὰ βήματα εἶναι σπάνια. Διὰ τοὺς κηρύττοντας ὅμως τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ εἶναι συνήθη καὶ καθημερινά, τὸ βῆμα δέ, ἐκ τοῦ ὁποίου ὁμιλοῦσι, κεῖται παραπλεύρως τοῦ θυσιαστηρίου, τοῦ συνδεομένου ἀμέσως μετὰ τοῦ ὑπερουρανίου θυσιαστηρίου. Ξένος δὲ πρὸς τέλη ἐπίγεια καὶ ἐφήμερα ὁ γνήσιος τοῦ κηρύγματος διάκονος, παρουσιάζει τὰ πρόσκαιρα sub specie aeternitatis καὶ δὲν ἐπιζητεῖ, ὅπως προκαλέσῃ στιγμιαίας ἁπλῶς ἐντυπώσεις, ὅπως οἱ ρήτορες τῆς ἀρχαιότητος, ἀλλὰ νὰ ἐπηρεάσῃ βαθέως τὰς θελήσεις τῶν ἀκροατῶν καὶ νὰ αἰχμαλωτίσῃ ὁριστικῶς αὐτάς, εἰς τρόπον ὥστε νὰ παραμένωσιν αὗται σταθερῶς ἀγωνιζόμεναι πρὸς κατάκτησιν τοῦ Οὐρανοῦ. Συνεργὸς δ' ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ οὐχὶ αἵματος καὶ σαρκός, ἀλλ' αὐτοῦ τοῦ Ὑψίστου Θεοῦ, ἔχει ἐν αὐτῷ σύμμαχον τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τὸ ὁποῖον ἀοράτως ἐπενεργεῖ διανοῖγον τὰς καρδίας τῶν ἀκροατῶν καὶ δημιουργοῦν τὴν ἐν αὐταῖς καρποφορίαν τοῦ λόγου. Καὶ διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν φράσιν τοῦ van Oosterzee(5) «ἡ θύραθεν ρητορεία τῶν ἀρχαίων ἦτο κυρίως τέχνη, ἐνῷ ἡ ἱερὰ ρητορεία εἶναι κυρίως χάρισμα». Πρότυπα δὲ τοῦ διακόνου τοῦ κηρύγματος καὶ προκάτοχοι αὐτοῦ τυγχάνουσιν οὐχὶ οἱ Δημοσθένεις καὶ οἱ Κικέρωνες, ἀλλ' αὐτὸς ὁ Κύριος μετὰ τῶν Ἀποστόλων αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν ἀπ' ἀρχῆς χρηματισάντων διακόνων τοῦ λόγου.

4. Ὡς πρὸς δὲ τὴν σχέσιν τῆς Ὁμιλητικῆς πρὸς τὰ λοιπὰ μαθήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας θὰ παρετηροῦμεν, ὅτι ὑπ' ἄλλων μὲν (Th. Harnack καὶ ἄλλων προγενεστέρων αὐτοῦ) συνεδέθη αὕτη μετὰ τῆς θεωρίας τῆς περὶ τῶν ψυχῶν φροντίδος, τῆς ἄλλως καλουμένης Ποιμαντικῆς, ὡς ἀσχολουμένης περὶ τὴν μεταβίβασιν τῆς οἰ-

(4) De doctrina Christiana IV 36.
(5) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 179.

κοδομῆς ἀπὸ τῆς σφαίρας τῆς κοινῆς λατρείας εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἐπὶ μέρους μελῶν τῆς Ἐκκλησίας· ὑπ' ἄλλων δὲ (Hagenbach, Henke κλπ.) συνεδέθη μετὰ τῆς θεωρίας τῆς λατρείας, διότι τὸ κήρυγμα ἐθεωρήθη ὑπ' αὐτῶν ὡς ἡ κυρία πρᾶξις τῆς λατρείας· καὶ τέλος ὑπ' ἄλλων (Hüffel, Harms, Nitzsch κλπ.) συνεδέθη πρὸς τὴν Κατηχητικήν, ἐπειδὴ κήρυγμα καὶ κατήχησις συναποτελοῦσι σύνολόν τι ἐν τῇ διακονίᾳ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ λόγου. Ὅτι βεβαίως ἡ Ὁμιλητικὴ συνδέεται στενότατα πρὸς τὰ λοιπὰ μαθήματα τοῦ Πρακτικοῦ κλάδου, οὐδεὶς δύναται σοβαρῶς ν' ἀμφισβητήσῃ. Καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι τόσον ἡ διδασκαλία τοῦ κατηχητοῦ, ὅσον καὶ ὁ λόγος τοῦ ἱεραποστόλου, ὅσον καὶ τὸ κήρυγμα τὸ ἀπ' ἄμβωνος πρὸς τοὺς πιστοὺς ἐκφωνούμενον, ὁσονδήποτε καὶ ἂν κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν μορφὴν τοῦ περιεχομένου των διαφέρωσιν, ὅμως κατ' οὐσίαν πρὸς τὸν αὐτὸν ἀποβλέπουσι σκοπόν, ἐκ τῆς αὐτῆς ἀπορρέουσι πηγῆς καὶ τὸ αὐτὸ ἐκθέτουσιν Εὐαγγέλιον. Ἐὰν δὲ πρόβατα καὶ ἀρνία ἀποτελοῦν τὴν ποίμνην τοῦ Χριστοῦ, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐτάχθησαν φρουροὶ καὶ προστάται οἱ Ποιμένες τῆς Ἐκκλησίας, εἰς τῶν ὁποίων τὸν καταρτισμὸν ἀποβλέπει τὸ μάθημα τῆς Ποιμαντικῆς, ὁ μύστης τῆς Ὁμιλητικῆς ἀπευθύνεται διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ πρὸς τὰ πρόβατα, τοὺς σχετικῶς ὡρίμους ἐν Χριστῷ, ὁ δὲ κατηχητὴς ζητεῖ νὰ ἐκθρέψῃ διὰ τοῦ λόγου αὐτοῦ τὰ ἀρνία τῆς χριστιανικῆς ποίμνης, καὶ ὁ ἱεραπόστολος ζητεῖ νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὴν μάνδραν τοῦ χριστιανικοῦ ποιμνίου τὰ ἐκτὸς αὐτῆς ἄλλα πρόβατα, ἅτινα ὁ Κύριος ἔχει καὶ ἅτινα οὕπω εἰσὶν ἐκ τῆς αὐλῆς ταύτης. Παρὰ ταῦτα τὸ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἔργον δύναται νὰ διακριθῇ κατὰ τὴν ἐκδήλωσιν αὐτοῦ εἴτε ὡς δρᾶσις τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὰ ἔξω, εἴτε ὡς ἐκδήλωσις τῆς ζωῆς αὐτῆς πρὸς τὰ ἔσω. Κατὰ τὴν διάκρισιν ταύτην λοιπὸν τὸ κήρυγμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἀφορᾷ ἡ Ὁμιλητική, ἀνήκει εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ ἡ λατρεία (Λειτουργική) ὅπως καὶ ἡ φροντὶς καὶ μέριμνα περὶ τῶν ψυχῶν (Ποιμαντική) καὶ ἡ σπουδὴ τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν κυβέρνησιν τῆς Ἐκκλησίας ἐν γένει (Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον). Ἡ Κατηχητικὴ δ' ἐξ ἄλλου καὶ ἡ Ἱεραποστολικὴ ἢ Ἁλιευτικὴ ἀφορῶσιν εἰς τὴν πρὸς τὰ ἔξω ἐκδήλωσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἀλλ' ἐὰν κατὰ τὴν διάκρισιν ταύτην ἡ Ὁμιλητικὴ παρουσιάζεται ὡς κειμένη ἐγγύτατα πρὸς τὴν Λειτουργικήν, δέον ἐξ ἄλλου νὰ διακρίνωμεν σαφῶς τὰ ὅρια, καθ' ἃ γειτνιάζουσι καὶ ὑφ' ὧν διαχωρίζονται τὸ κήρυγμα καὶ ἡ λατρεία. Ἀποτελεῖ μὲν τὸ κήρυγμα στοιχεῖον ἐπιθυμητὸν ἐν τῇ λατρείᾳ, δὲν περιλαμβάνει ὅμως τοῦτο καὶ ὁλόκληρον τὴν λατρείαν ἥτις ὑφίσταται καὶ καθ' ἑαυτὴν καὶ δύναται πλήρως νὰ διεξαχθῇ καὶ ἐλλείποντος αὐτοῦ.

5. Ὡς πρὸς δὲ τὴν διαίρεσιν καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς Ὁμιλητικῆς θὰ ἠδύνατο νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι πλήρης θὰ παρουσιάζετο αὕτη, ὅταν περιλαμβάνῃ οὐ μόνον τὴν θεωρίαν τοῦ κηρύγματος, ἀλλὰ

καὶ τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ, εἰ καὶ αὕτη θὰ ἠδύνατο ν' ἀποτελέσῃ, ὡς εἴπομεν, ἴδιον μάθημα τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου. Τοῦτο δ' ἐπιβάλλεται καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι καὶ ἐν τῇ Ὁμιλητικῇ προηγήθη μὲν ἡ πρᾶξις, ἐπηκολούθησε δὲ ἡ θεωρία, συναχθεῖσα ἐκ τῆς πείρας, ἣν προσεπόρισεν ἡ πρᾶξις. Ἀναγκαῖον λοιπὸν συμπλήρωμα τῆς περὶ τοῦ κηρύγματος θεωρίας καθίσταται ἡ ἱστορικὴ παρακολούθησις τῆς ἀνὰ τοὺς αἰῶνας ἀναπτύξεως καὶ ἐπιδόσεως τοῦ κηρύγματος καὶ ἡ ἐν τοῖς πράγμασιν ἀναθεώρησις τῶν μορφῶν καὶ τῶν κατευθύνσεων, τὰς ὁποίας κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς προσέλαβε καὶ ἠκολούθησε τοῦτο. Ἡ Ὁμιλητικὴ λοιπὸν κατὰ ταῦτα δύναται νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο κύρια μέρη, τὸ ἱστορικὸν καὶ τὸ θεωρητικόν. Καὶ εἰς μὲν τὸ πρῶτον ἐκ τῶν μερῶν τούτων, ἀφοῦ κατὰ τὸ δυνατὸν ἐξετασθῇ τὸ πρότυπον, ὅπερ καὶ ἐν τῇ διαδικασίᾳ τοῦ κηρύγματος κατέλιπεν ἡμῖν ὁ μόνος δικαιούμενος νὰ καλῆται ὑπὸ τὴν ἀπόλυτον ἔννοιαν Διδάσκαλος καὶ Καθηγητὴς καὶ Προφήτης Ἰησοῦς ὁ Χριστός, ἐνδείκνυται νὰ ἐξετασθῶσιν ἱστορικῶς τὰ κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν καὶ ἐπίδοσιν τοῦ κηρύγματος κατά τε τοὺς πρώτους χρόνους καὶ τοὺς μετέπειτα μέχρις ἡμῶν αἰῶνας, ἰδίᾳ μὲν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίᾳ, εἶτα δὲ καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς. Εἰς δὲ τὸ δεύτερον μέρος μετὰ γενικήν τινα θεωρίαν περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ κηρύγματος, τῶν πηγῶν αὐτοῦ, τῶν προσόντων τοῦ εἰς τὴν διακονίαν αὐτοῦ καλουμένου, καὶ τῆς κατανομῆς τῆς ὁμιλητικῆς ὕλης, δέον νὰ ἐκτεθῶσι καὶ τὰ κατὰ τὴν μορφὴν τοῦ κηρύγματος. Οὕτω τὸ δεύτερον τοῦτο μέρος ὑποδιαιρεῖται εἰς δύο τμήματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ πρῶτον ἐνδιατρίβει περὶ τὴν ὕλην τοῦ κηρύγματος καὶ τὸ δεύτερον περὶ τὴν μορφὴν αὐτοῦ. Λέγοντες δὲ ὕλην καὶ μορφὴν τοῦ κηρύγματος ἐννοοῦμεν ὅ,τι ἐν ταῖς θύραθεν ρητορικαῖς ἐξεφράζετο διὰ τῶν ὅρων Εὕρεσις, Διάθεσις, Λέξις ἢ Ἔκφρασις. Τὴν ὑπὸ τῶν ἀρχαιοτέρων υἱοθετηθεῖσαν διαίρεσιν ταύτην τῆς ρητορικῆς μετὰ τὴν ἀπ' αὐτῆς χειραφέτησιν τῆς Ὁμιλητικῆς δὲν ἐνδείκνυται πλέον νὰ ἀκολουθῇ αὕτη, προτιμωμένης ἀντὶ ταύτης τῆς ὑπὸ τοῦ Schweizer καὶ τοῦ Nitzsch εἰσαχθείσης, καθ' ἣν ἐπὶ τὸ ἁπλούστερον καὶ μεθοδικώτερον τὸ θεωρητικὸν μέρος τῆς Ὁμιλητικῆς διαιρεῖται κατὰ τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῆς ὕλης καὶ τῆς μορφῆς τοῦ κηρύγματος.

6. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ὁμιλητικῆς περιοριζόμεθα νὰ ἀναφέρωμεν τὰ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν δημοσιευθέντα ἔργα, παραπέμποντες τὸν ἐπιθυμοῦντα νὰ πληροφορηθῇ λεπτομερέστερον περὶ ταύτης εἰς τὴν ἐκδοθεῖσαν ὑφ' ἡμῶν Ὁμιλητικὴν ἢ Ἱστορίαν καὶ θεωρίαν τοῦ κηρύγματος (Ἀθῆναι, 1950 ἔκδ. δευτέρα) ἐν σελ. 13-18. Ἐκ τῶν ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ προπαρελθόντος καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐκδοθέντων ἔργων τούτων τὰ περισσότερα ἀναφέρονται εἰς τὴν θύραθεν ρητορικήν. Τοιαῦτα δ' εἰσί: 1) Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως τοῦ Ἀθηναίου, Περὶ ρητορικῆς ἐκθέσεως (ἐν Μο-

σχοπόλει 1744). 2) Ρητορικὴ τέχνη συντεθεῖσα χάριν τῆς Ἑλληνικῆς νεολαίας παρὰ Κωνστ. Βαρδαλάχου τοῦ Αἰγυπτίου (Βιέννη 1815). 3) Τέχνης ρητορικῆς βιβλία τρία συνταχθέντα ὑπὸ Κωνσταντίνου τοῦ Οἰκονόμου (Βιέννη αωιγ). 4) Νεοφύτου Βάμβα Ρητορική, ἐκδοθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν Παρισίοις καὶ ἀκολούθως καὶ ἐν Ἀθήναις (1841). 5) Ρητορικὴ καὶ Ρητορεία ὑπὸ Χ. Παμπούκη (Ἀθῆναι 1857). Ἐν αὐτῷ ἐξετάζεται καὶ ἡ Ἱερὰ ἢ ἀπ' ἄμβωνος ρητορεία ὡς ἓν τῶν εἰδῶν τῆς καθ' ὅλου ρητορείας χαρακτηριζομένη. Τῶν δὲ εἰς τὴν Ὁμιλητικὴν ἀναφερομένων ἔργων ἄλλα μὲν ἀποτελοῦσι συμβολὰς πενιχροτάτας, σχεδὸν δὲ πάντα δὲν κατορθώνουσι ν' ἀπελευθερωθῶσι τοῦ κλοιοῦ τῆς θύραθεν ρητορικῆς. Οὕτω μόλις στοιχεῖά τινα ρητορικῆς πρὸς τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα προσαρμοζόμενα παρέχει Βικεντίου τοῦ Δαμῳδοῦ τὸ τιτλοφορούμενον Πρᾶξις κατὰ συντομίαν εἰς τὰς ρητορικὰς ἑρμηνείας ἔργον, τὸ ἐκδοθὲν χάριν τῶν εὐσεβῶν ἱεροκηρύκων (ἐν Πέστῃ τῆς Οὐγγαρίας 1815). Σοβαρωτάτην δὲ προσπάθειαν πληρεστέρας τοιαύτης προσαρμογῆς, ἀξιόλογον ἀληθῶς, παρουσιάζει ἡ Τέχνη Ρητορικὴ Φραγκίσκου ἱερέως τοῦ Σκούφου (Ἐνετίησι αχπα) ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ ρητορικοὶ κανόνες ἐκτίθενται ἐν συνδυασμῷ μετὰ ὑποδειγμάτων. Ὁδηγίας εὐστόχους, ἀλλ' ἄνευ συστήματος, καὶ ἱκανὰ ὑποδείγματα ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς παρέχει καὶ τὸ Ἐγχειρίδιον τῆς τοῦ ἱεροῦ ἄμβωνος ρητορικῆς τοῦ Ν. Βάμβα (Ἀθήνησι 1851). Περικοπαὶ ἐκ τῶν Πατέρων ὑποδειγματικαί, ἀντιστοιχοῦσαι εἰς γενικοὺς τῆς ρητορικῆς κανόνας καὶ σχήματα, ἀποτελοῦσι καὶ τὴν Ρητορείαν τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βενιαμὶν Ἰωαννίδου (Ἐν Ἱεροσολύμοις 1869), μὴ ἐστερημένην ἱκανῆς ἀξίας. Ὡς δὲ ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ τίτλου αὐτοῦ, κυρίως ρητορικοὺς ὁρισμοὺς ἐκθέτει καὶ τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου ἡμῶν Ἰ. Μεσολωρᾶ «Οἱ κυριώτεροι ὁρισμοὶ καὶ κανόνες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ρητορικῆς». Ἐξ ἄλλου ἡ «Ἐκκλησιαστικὴ ρητορικὴ» τοῦ Φιλίππου Παπαδοπούλου (ἐν Κωνσταντιπουπόλει 1888) ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως σοβαρὰν προσπάθειαν πρὸς συστηματικὴν ἔκθεσιν τῆς θεωρίας τοῦ κηρύγματος, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ ἡ ἐξάρτησις ἀπὸ τῆς θύραθεν ρητορικῆς, ἡ καὶ ἐκ τοῦ τίτλου τῆς συγγραφῆς ὑπεμφαινομένη, παρουσιάζεται πρόδηλος. Τέλος ἐν τῇ ὑφ' ἡμῶν δημοσιευθείσῃ εἰς δευτέραν ἔκδοσιν (ἐν ἔτει 1950) συγγραφῇ ὑπὸ τὸν τίτλον Ὁμιλητικὴ ἢ θεωρία τοῦ κηρύγματος, περιελήφθη μὲν καὶ ἡ Ἱστορία αὐτοῦ, κατεβλήθη δὲ πᾶσα προσπάθεια, ὅπως ἐμφανισθῇ ἡ Ὁμιλητικὴ κατά τε τὴν μορφὴν καὶ τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ἐν γένει διάθεσιν, ὡς αὕτη ἀπέβη μετὰ τὴν χειραφέτησιν ἀπὸ τῆς θύραθεν ρητορικῆς. Ἐκ τῆς συγγραφῆς ταύτης ἐλήφθησαν σχεδὸν κατὰ τὸ σύνολον καὶ ὅσα ἀνωτέρω περὶ τοῦ μαθήματος τῆς Ὁμιλητικῆς ἐξετέθησαν.

2. Λειτουργική.

1. Λειτουργικὴ (ἐπιστήμη) καλεῖται τὸ ἀσχολούμενον περὶ τὴν θεωρίαν τῆς λατρείας μάθημα. Ἐνδιατρίβουσα κυρίως οὐχὶ περὶ τὴν ἐσωτερικὴν λατρείαν καὶ τὰς ἐσωτερικὰς διαθέσεις τῶν μετεχόντων τῆς λατρείας πιστῶν ἔχει ὡς ὑποκείμενον τὰς ἐξωτερικὰς πράξεις τῆς λατρείας, τὰς δημοσίας λατρευτικὰς πράξεις καὶ τελετάς, τῶν ὁποίων τὴν ἔρευναν καὶ γνῶσιν κατὰ τὰς ἐκκλησιαστικὰς πηγάς, κατὰ τὴν γένεσιν μιᾶς ἑκάστης τούτων καὶ κατὰ τὴν σημασίαν αὐτῶν ἐπιστημονικῶς διαπραγματεύεται. Καθαρῶς Ἑλληνικῆς προελεύσεως ὄντος τοῦ ὅρου Λειτουργικὴ κατανοεῖται ἡ ἔννοια αὐτοῦ πλήρως, ὅταν ἐξετασθῇ ἡ σημασία τῶν ἐξ ὧν παράγεται οὗτος ἑλληνικῶν λέξεων λειτουργός, λειτουργία, λειτουργεῖν κατά τε τὴν παρὰ τοῖς θύραθεν καὶ ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ χρῆσιν αὐτῶν.

2. Ἡ λέξις λειτουργός, σύνθετος ἐκ τοῦ λήϊτος ἢ λεῖτος (=λαός) καὶ ἔργον σημαίνει τὸν ἔργον δημόσιον διεξάγοντα, εἴτε δι' ἐκλογῆς εἰς τοῦτο κληθέντα, εἴτε ἑκουσίως διὰ τῆς ἐξ ἰδίων καταβολῆς τῶν πρὸς περαίωσιν καὶ διεξαγωγὴν αὐτοῦ δαπανῶν ἀναλαβόντα. Οὕτως ἤδη παρὰ τοῖς θύραθεν κατήντησαν αἱ λέξεις λειτουργὸς καὶ λειτουργία νὰ σημαίνωσι τὸν ἐπιτελοῦντα θρησκευτικήν τινα ὑπηρεσίαν καὶ νὰ χρησιμοποιῶνται οἱ ὅροι οὗτοι ἐπὶ τῶν ἱερῶν, ἁπαντωμένων καὶ παρ' αὐτοῖς τῶν φράσεων «λειτουργὸς τῶν θεῶν», «λειτουργίαι αἱ πρὸς τοὺς θεούς», «τὰς τῶν θεῶν λειτουργίας»(6). Πρὸ παντὸς ὅμως παρ' Ἰουδαίοις, ὅπου διὰ τὸ κρατοῦν παρ' αὐτοῖς θεοκρατικὸν πολίτευμα πᾶν δημόσιον ἔργον ἔφερε καὶ χαρακτῆρα θρησκευτικόν, διὰ τοῦ ὅρου λειτουργία ἐδηλοῦτο ἡ ἐν τῷ ναῷ ἢ τῇ σκηνῇ ἢ τῷ θυσιαστηρίῳ ὑπηρεσία τοῦ ἀρχιερέως καὶ τῶν ἱερέων καὶ λευϊτῶν, ἤδη δὲ ἐν τῇ Πεντατεύχῳ χρησιμοποιεῖται πρὸς δήλωσιν τῆς ὑπηρεσίας ταύτης ἡ λέξις ἀβωδά, τὴν ὁποίαν οἱ Ο΄ μεταφράζουσι διὰ τῶν ἑλληνικῶν λέξεων λειτουργεῖν καὶ λειτουργία(7). Ἐν δὲ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ εὕρηται ἡ λέξις καὶ εἰς τὴν εἰδικὴν ταύτην σημασίαν τῆς ἐν τῷ ναῷ ὑπηρεσίας(8), καλεῖται δὲ καὶ ὁ Κύριος ἀρχιερεὺς «τῶν ἁγίων λειτουργὸς καὶ τῆς σκηνῆς τῆς ἀληθινῆς»(9), χρησιμοποιεῖται ὅμως καὶ εἰς εὐρυτέραν ἔννοιαν. Οὕτως οἱ ἐν τῇ πολιτείᾳ ἄρχοντες ἐν τῇ ἐνασκήσει τῆς ἐξουσίας αὐτῶν καλοῦνται λειτουργοὶ τοῦ Θεοῦ (Ρωμ. ιγ΄ 6), ὁ δὲ κομίσας πρὸς τὸν Παῦλον τὴν προσφορὰν τῶν Φιλιππησίων, ἐφ' ὅσον αὕτη ἦτο προσφορὰ καὶ πρὸς τὸν Θεόν, καλεῖται λειτουργὸς

---

(6) Ἀριστοτέλους Πολιτικ. 7, 10. 11. Διονύσιος Ἁλικαρνασεύς 1, 21 καὶ 2, 22.

(7) Ἔξοδ. κη΄ 35 «Καὶ ἔσται Ἀαρὼν ἐν τῷ λειτουργεῖν... εἰσιόντι εἰς τὸ ἅγιον ἔναντι Κυρίου» καὶ κθ΄ 30 «...εἰσελεύσεται εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου λειτουργεῖν ἐν τοῖς ἁγίοις» καὶ Ἀριθμ. δ΄ 39 «πᾶς ὁ εἰσπορευόμενος λειτουργεῖν καὶ ποιεῖν τὰ ἔργα ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ μαρτυρίου».

(8) Λουκ. α΄ 23 «Καὶ ἐγένετο ὡς ἐπλήσθησαν αἱ ἡμέραι τῆς λειτουργίας αὐτοῦ (τοῦ Ζαχαρίου)».

(9) Ἑβρ. η΄ 2.

τῆς χρείας τοῦ Παύλου (Φιλιπ. β' 25). Ἐξ ἑτέρου καὶ ὁ Παῦλος ὀνομάζει ἑαυτὸν «λειτουργὸν Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς τὰ ἔθνη, ἱερουργοῦντα τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θεοῦ» (Ρωμ. ιε' 6), χαρακτηρίζει δὲ καὶ τὰς ὑπὲρ τῶν πασχόντων Χριστιανῶν τῆς Ἰουδαίας εἰσφορὰς τῶν ἐξ ἐθνῶν Χριστιανῶν «ὡς διακονίας τῆς λειτουργίας ταύτης» (Β' Κορινθ. θ' 12), εἰς τὴν ὁποίαν οἱ ἐξ ἐθνῶν Χριστιανοὶ «ἐν τοῖς σαρκικοῖς» ἐλειτούργουν τοῖς Ἰουδαίοις (Ρωμ. ιε' 27).

3. Ἐν δὲ τῇ παλαιᾷ χριστιανικῇ γραμματείᾳ Κλήμης ὁ Ρώμης εἰς τὴν Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴν (κεφ. 8) ὀνομάζει τοὺς παλαιοὺς προφήτας λειτουργοὺς τῆς χάριτος, λαλοῦντας διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τὸ ἀξίωμα δὲ καὶ τὸ ἔργον τῶν Ἀποστόλων καλεῖ «λειτουργίαν αὐτῶν» (κεφ. 44). Ἀπὸ τῆς γενικωτέρας ὅμως ταύτης ἐννοίας μεταπίπτει ὁ ὅρος λειτουργία εἰς ὁλονὲν περιοριζομένην σημασίαν. Οὕτως ἐν τῷ πρώτῳ κανόνι τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ (314) συνόδου, χρησιμοποιοῦνται οἱ ὅροι λειτουργεῖν καὶ λειτουργία εἰς δήλωσιν πάσης ἱεροπραξίας, ὅταν δι' αὐτοῦ ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς θύσαντας εἰς τὰ εἴδωλα ἱερεῖς «προσφέρειν ἢ ὁμιλεῖν ἢ ὅλως λειτουργεῖν τι τῶν ἱερατικῶν λειτουργιῶν». Ὡσαύτως εἰς τοὺς ὑπὸ τὸ αὐτὸ κρίμα διατελοῦντας διακόνους ἐπιβάλλει ὁ δεύτερος τῆς αὐτῆς συνόδου κανὼν «πεπαῦσθαι αὐτοὺς πάσης τῆς ἱερᾶς λειτουργίας, τῆς τε τοῦ ἄρτου ἢ ποτήριον ἀναφέρειν». Ἐν δὲ τῷ 18 κανόνι τῆς ἐν Λαοδικείᾳ συνόδου ὁρίζεται «περὶ τοῦ τὴν αὐτὴν λειτουργίαν τῶν εὐχῶν πάντοτε καὶ ἐν ταῖς ἐνάταις καὶ ἐν ταῖς ἑσπεριναῖς ὀφείλειν γίνεσθαι». Ὁ δὲ Θεοδώρητος χρησιμοποιεῖ τοὺς ὅρους σαφῶς εἰς δήλωσιν «τῶν ἑσπερινῶν ἢ τῶν ἑωθινῶν λειτουργιῶν», τουτέστιν ἀκολουθιῶν([10]), καὶ ὁμιλεῖ περὶ λειτουργίας τοῦ ἁγίου βαπτίσματος, προκειμένου ὅμως περὶ τῆς τελέσεως τῆς Θ. Εὐχαριστίας ποιεῖται χρῆσιν τῆς φράσεως «μυστικὴ λειτουργία»([11]). Οὕτω βαθμηδὸν μετέπεσαν οἱ ὅροι λειτουργία καὶ λειτουργεῖν εἰς δήλωσιν τῆς τελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς Θ. Εὐχαριστίας, λειτουργοὶ δὲ ἐκλήθησαν οὐ μόνον οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ πρεσβύτεροι, ἀλλὰ καὶ οἱ διάκονοι. Διαρκοῦντος δὲ τοῦ Μεσαίωνος καὶ μετ' αὐτόν, ἐσημαίνετο διὰ τοῦ ὅρου λειτουργία ἡ Διάταξις καὶ ἡ τάξις, καθ' ἣν ἐτελεῖτο ἡ δημοσία λατρεία, ἐντεῦθεν δὲ ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ ὠνομάσθησαν λειτουργίαι αἱ τοῦ Ἰακώβου, τοῦ Μάρκου, τοῦ Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ αἱ πολυπληθεῖς τῆς Ἀνατολικῆς Συρίας ἀναφοραί, ἐν δὲ τῇ Δύσει διεμορφώθησαν ἡ Ρωμαϊκή, ἡ Ἀμβροσιανή, ἡ Γαλλικανική, αἱ Μοζαραβικαὶ καὶ εἴ τις ἄλλη λειτουργία. Ὡσαύτως καὶ αἱ Προτεσταντικαὶ ἐκκλησίαι ἔχουσι τὰς λειτουργίας αὐτῶν, αἵτινες καλοῦνται Agenda, συμφώνως πρὸς τὰ ὁποῖα συμμορφοῦνται ἐν ταῖς ἱεροτελεστίαις αὐτῶν καὶ τῇ ὅλῃ λατρείᾳ

(10) Ἐπιστ. 153, Migne 83, 1441.

(11) Ἐκκλ. Ἱστ. II 23 Μ. 84. 1065 πρβλ. καὶ Μ. 82, 1333.

των κατὰ τὴν διάκρισιν ταύτης ἀπὸ τοῦ κηρύγματος, τὸ ὁποῖον ἀφίεται εἰς τὴν ἐλευθέραν ἐκλογὴν καὶ διάταξιν τοῦ κηρύττοντος.

4. Κατὰ ταῦτα ἡ Λειτουργικὴ ἀσχολεῖται γενικῶς περὶ πάσας τὰς δημοσίας πράξεις καὶ τελετὰς τῆς χριστιανικῆς λατρείας, εἰδικώτερον δὲ περὶ τὴν Θείαν Εὐχαριστίαν ὡς κέντρον τῆς λατρείας, ἀποτελοῦν τὴν σπουδαιοτέραν καὶ ἱερωτέραν πρᾶξιν καὶ τελετὴν αὐτῆς. Ἐντεῦθεν καὶ δὲν ἔλειψάν ποτε ἐγχειρίδια ἢ μελέται λειτουργικαὶ ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον περὶ τὴν Θείαν Εὐχαριστίαν διατρίβουσαι. Κατὰ τὴν ἔννοιαν δ' αὐτῆς ὡς θεωρίας τῆς λατρείας ἡ Λειτουργικὴ δέον νὰ διακρίνηται τῆς τε λατρείας καὶ τῆς ἐν ταῖς ἱεροπραξίαις πρακτικαῖς ἀσκήσεσι, κατὰ τὴν διαφορὰν καὶ τὴν σχέσιν τὴν ὑπάρχουσαν μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξεως. Ἡ λειτουργία καὶ γενικῶς αἱ ἱεροτελεστίαι καὶ τελεταὶ ἀποτελοῦσι τὴν πρᾶξιν. Ἡ Λειτουργικὴ ἀσχολεῖται περὶ τὴν θεωρίαν τῆς πράξεως ἀποσκοποῦσα, ἵνα καταρτίσῃ τοὺς ἑαυτῆς τροφίμους εἰς λειτουργοὺς καὶ λάτρας, ἐν ἐπιγνώσει τῆς τε σημασίας καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν τελουμένων τελετουργοῦντας καὶ εἰς τὰ ἱερὰ διακονοῦντας.

5. Ὡς θεωρία δὲ τῆς λατρευτικῆς πράξεως, τῆς ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀποστολικῶν χρόνων τὴν ἀρχὴν ἐχούσης καὶ διὰ μέσου πάντων τῶν αἰώνων εἶτα ἐξελιχθείσης, ἔργον ἔχει ἡ Λειτουργικὴ πρῶτον μὲν νὰ περισυλλέξῃ ἅπαν τὸ πλούσιον ὑλικόν, ὅπερ ἐπεσώρευσε τὸ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα κρατῆσαν ἐν τῇ Θεολογίᾳ ἱστοριοκρατικὸν πνεῦμα διὰ τῶν περὶ ἀρχαίας Ἐκκλησίας καὶ περὶ τὴν Πατρολογίαν ἐρευνῶν καὶ διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν κατακομβῶν καὶ τῆς δημοσιεύσεως χειρογράφων τέως ἀγνώστων καὶ γενικῶς τῶν ἀνασκαφῶν, καὶ διαχωρίζουσα ἐξ αὐτοῦ πᾶν τὸ ἀμέσως πρὸς τὴν λατρείαν ἀναφερόμενον καὶ διαφωτίζον τὰ κατ' αὐτὴν νὰ κατατάξῃ τοῦτο χρονολογικῶς καὶ νὰ ἐρευνήσῃ τοῦτο ἱστορικῶς. Πρόδηλον, ὅτι διὰ τῆς κατατάξεως καὶ ἐξετάσεως ταύτης ἡ Λειτουργικὴ ἀποσαφεῖ πῶς, πότε καὶ κατὰ ποίαν ἔννοιαν καὶ ἐκδοχὴν ἐνεσωματώθη ἑκάστη ἐπὶ μέρους τελετὴ εἰς τὴν ὅλην λατρείαν καὶ ποία ὑπῆρξεν ἡ ἐξέλιξις τῆς λατρείας διὰ μέσου πάντων τῶν αἰώνων διὰ τῆς βαθμηδὸν μὲν καὶ βραδέως ἐξασθενίσεως καὶ τοῦ παραμερισμοῦ στοιχείων τινῶν δευτερευόντων, διὰ τῆς ἐνσωματώσεως δὲ νέων στοιχείων κατὰ τὰς ἑκάστοτε λατρευτικὰς ἀνάγκας τῶν ἐκκλησιαστικῶν πληρωμάτων. Καθορίζουσα δὲ ἡ ἱστορικοφιλολογικὴ αὕτη ἔρευνα τῆς Λειτουργικῆς τὴν ἀρχικὴν ἔννοιαν καὶ σημασίαν τῶν λόγων καὶ χειρισμῶν καὶ ἐπὶ μέρους τελετῶν τῆς λατρείας, δὲν θὰ παραλείπῃ ἀκροθιγῶς νὰ ἐξετάζῃ καὶ πῶς ταῦτα ἡρμηνεύθησαν ἀλληγορικῶς καὶ συμβολικῶς κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους, τόσον ὑπὸ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ περὶ λειτουργικὰ θέματα ἐνδιατριψάντων, ὅσον μάλιστα καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ Δύσει ὅπου ἡ ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία τῆς λειτουργίας ἀνήχθη τὸν Μεσαίωνα εἰς περιωπὴν καὶ

εἰς πολλὰς ὑπερβολὰς καὶ παρανοήσεις παρεκκλίνασα. Ἐπὶ πλέον λόγῳ τοῦ ὅτι παρὰ ταῖς ἐπὶ μέρους ἐκκλησίαις διεμορφώθησαν τύποι λειτουργικοὶ διάφοροι, ἐνδείκνυται, ἵνα ἡ Λειτουργικὴ ἐξετάζῃ συγκριτικῶς τὸ πλῆθος μὲν τῶν ἀρχαίων ἀναφορῶν, ἀλλὰ καὶ τοὺς λειτουργικοὺς τούτους τύπους γενικώτερον καὶ νὰ διακριβοῖ τὰς μεταξύ των σχέσεις καὶ ὁμοιότητας καὶ συγγενείας καὶ ἀνομοιότητας παρακολουθοῦσα καὶ καθορίζουσα τὰς κατευθύνσεις, τὰς ὁποίας ἀπὸ τῆς πρώτης ἀρχῆς καὶ γεννήσεως αὐτῶν ἐξηκολούθησαν ἐν τῇ ἐξελίξει των οἱ τύποι οὗτοι.

6. Πρόδηλον, ὅτι ἡ λεπτομερὴς καὶ βαθεῖα ἔρευνα καὶ συγκριτικὴ σπουδὴ τοῦ ἀληθῶς ἀπεράντου τούτου ὑλικοῦ καθιστᾷ τὸ ἔργον τῆς Λειτουργικῆς ἐξόχως βαρὺ καὶ τὸ πεδίον αὐτῆς ἐκτεινόμενον μονονουχὶ ἀπεριορίστως. Ὡς ἐκ τούτου προκύπτει ἡ ἀνάγκη οὐ μόνον ὅπως αὕτη ἀπομονωθῇ τῶν λοιπῶν τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας μαθημάτων, ἱδρυομένης ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον δι' αὐτὴν εἰδικῆς ἐν ταῖς Θεολογικαῖς σχολαῖς ἕδρας, ἀλλὰ καὶ κατανεμηθῇ αὕτη εἰς ἐπὶ μέρους τομεῖς. Ἐντεῦθεν ἡ Ἱστορία τῆς λατρείας ἐπιβάλλεται, ὅπως ἐξετάζηται κεχωρισμένως τῆς Λειτουργικῆς, ἥτις θὰ παραλαμβάνῃ ἕτοιμα τὰ πορίσματα ἐκείνης, ἵνα ἐν γενικαῖς γραμμαῖς περιλαμβάνῃ αὐτὰ εἰς εἰδικὸν κεφάλαιον τῆς διαπραγματεύσεώς της. Ἐξ ἄλλου ἰδιαίτερός τις κλάδος τῆς Λειτουργικῆς, ἡ λεγομένη Λειτουργιολογία (Liturgiewissenschaft) περιώρισε τὸ ὑποκείμενον τῆς ἐρεύνης αὐτῆς εἰς μόνας τὰς λειτουργίας. Ἐκ τῆς συγκριτικῆς δὲ σπουδῆς τῶν ἀρχαίων λειτουργιῶν καὶ τῆς ἐξελίξεως αὐτῶν προῆλθεν ἡ συγκριτικὴ λειτουργική, εἰς τὴν ὁποίαν ὑπάγονται τὸ νεώτερον ἔργον τοῦ A. Raes, Introductio in Liturgiam Orientalem (Romae 1947) καὶ τὸ ὀλίγον παλαιότερον αὐτοῦ τοῦ A. Baumstark, Liturgie comparée (1939).

7. Πρόδηλον ἐντεῦθεν, ὅτι, ὅπως ἡ Δογματική, οὕτω καὶ ἡ Λειτουργικὴ δὲν δύναται νὰ προσλάβῃ τοιαύτην σύνθεσιν καὶ μορφήν, ὥστε νὰ προσαρμόζηται καὶ ἀνταποκρίνηται πρὸς τὰς ἀξιώσεις καὶ τὸν χρωματισμὸν πασῶν ἐν γένει τῶν Ἐκκλησιῶν. Ἡ Ὀρθόδοξος δηλαδὴ Λειτουργική, ὡς ἔχουσα βάσιν τὸν Βυζαντινὸν λειτουργικὸν τύπον, θὰ διαφέρῃ ἐν πολλοῖς ἀπὸ τῆς Λειτουργικῆς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς ἐκκλησίας τῆς κατὰ τὸν ρωμαϊκὸν τύπον συντεταγμένης, ὅπως ἀμφότεραι αὗται θὰ παρουσιάζωσι πολλὰς διαφορὰς πρὸς τὴν Λειτουργικὴν τῆς Ἀγγλικανικῆς ἐκκλησίας, ἔτι δὲ περισσοτέρας πρὸς τὰ κατὰ τὰ Agenda τῶν Προτεσταντῶν συντεθειμένης. Δύναται ὅμως, ὁσάκις παρέχεται ἀφορμή τις νὰ θίγῃ δι' ὀλίγων καὶ συγκριτικῶς καὶ τὰς διαφορὰς ταύτας. Οὕτως ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Λειτουργικῇ θὰ ἠδύνατο εἰς προτασσόμενόν τι ἱστορικὸν τμῆμα νὰ ἐκτίθενται τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἱστορίας τῆς λατρείας ἀπαριθμουμένων καὶ τῶν διαφόρων λειτουργικῶν τύπων τῆς τε Ἀνατολῆς (Ἀλεξανδρινός, Συριακός, Βυζαντινὸς καὶ Ἀρμενικὸς τύποι)

καὶ τῆς Δύσεως (Ρωμαϊκός, Ἀμβροσιανός, Γαλλικανικός, Μοζαραβικὸς καὶ Κελτικὸς τύποι) χωρὶς ἡ περὶ τούτων διαπραγμάτευσις νὰ εἶναι ἐκτενὴς καὶ λεπτομερής, διότι τοῦτο εἶναι ἔργον τῆς Ἱστορίας τῆς λατρείας. Τὸ δ' ἐπακολουθοῦν θεωρητικὸν μέρος θὰ ἠδύνατο νὰ διακριθῇ εἰς δύο, ἤτοι τὸ Γενικὸν τὸ διαλαμβάνον τὰ διάφορα στοιχεῖα τῆς λατρείας (εὐχαί, ἀναφωνήσεις, ψαλμῳδίαι, ὕμνοι, στάσεις τοῦ λάτρου, χειρισμοὶ κλπ.) καθὼς καὶ τὰ περὶ τόπου, ἀμφίων, σκευῶν καὶ καιρῶν τῆς λατρείας ἢ ἑορτῶν καὶ ἐν γένει τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἔτους, καὶ τὸ Εἰδικὸν μέρος, ἐν τῷ ὁποίῳ θὰ ἐξετάζωνται αἱ ἀκολουθίαι, αἱ τελεταὶ τῶν μυστηρίων καὶ ἰδίᾳ τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ πᾶσα ἐν γένει ἱεροπραξία. Ἐν δὲ τῇ προτασσομένῃ τῆς ὅλης Λειτουργικῆς εἰσαγωγῇ δέον ἐκτὸς τῶν πηγῶν αὐτῆς καὶ τῆς ἄλλης βιβλιογραφίας νὰ ἐπισυνάπτεται καὶ γενική τις θεωρία περὶ τῆς λατρείας, τῆς ὁποίας συνέχειαν ν' ἀποτελῇ τὸ ἱστορικὸν τμῆμα, περὶ τοῦ ὁποίου εἴπομεν.

8. Ὡς πρὸς δὲ τὴν σπουδαιότητα τῆς Λειτουργικῆς ὡς ἰδίου μαθήματος τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας ἀρκεῖ νὰ σημειώσωμεν, ὅτι ἀνεγνώρισαν ταύτην καὶ αὐτοὶ οἱ Διαμαρτυρόμενοι. Ἀναντιλέκτως εἰς τὴν Ὀρθόδοξον καὶ Ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν, ἐν αἷς αἱ ἀκολουθίαι συνυφάνθησαν μετὰ τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ τῶν λοιπῶν μυστηριακῶν τελετῶν, αἵτινες κατὰ τὴν πίστιν τῶν ἐκκλησιῶν τούτων ἐνέχουσιν ἀντικειμενικὴν δύναμιν καὶ ἀξίαν, ὡς ex opere operato ἐπενεργοῦσαι, ἡ ἰδιότης τοῦ λειτουργοῦ ὡς προεξάρχοντος ἐν τῇ λατρείᾳ ἐπόμενον εἶναι νὰ ἐξαίρηται ἰδιαιτέρως. Ἐντεῦθεν καὶ ἡ θεωρία τῆς χριστιανικῆς λατρείας ἐν τῇ Θεολογίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν τούτων προσλαμβάνει ἰδιαιτέραν σοβαρότητα. Ἀλλ' ὡς παρατηρεῖ ὁ van Oosterzee([12]), καὶ διὰ τὴν Λουθηρανικήν, καθὼς καὶ διὰ τὰς ἡνωμένας εὐαγγελικὰς Ἐκκλησίας τῆς Γερμανίας, ἔνθα παρὰ τὸν ἄμβωνα ὀρθοῦται ἀφιερωμένη εἰς λειτουργικὴν χρῆσιν ἡ τράπεζα-θυσιαστήριον, περὶ τὴν τράπεζαν ταύτην ἔχει διαμορφωθῇ μέρος τῆς ἐκκλησιαστικοθρησκευτικῆς πράξεως. Ἀκόμη καὶ εἰς τὰς ἐκκλησίας ἐκείνας τῆς Μεταρρυθμίσεως, εἰς τὰς ὁποίας ὁ ἄμβων ἀπερρόφησε σχεδὸν τὰ πάντα, ἡ κολυμβήθρα δὲ τοῦ βαπτίσματος καὶ ἡ τράπεζα τοῦ Κυριακοῦ δείπνου εἰσάγονται καθ' ὡρισμένας ἐποχὰς τοῦ ἔτους, γίνεται ἀμέσως αἰσθητόν, ὅτι ὁ προϊστάμενος τῆς κοινότητος, ὅταν ἐξ ὀνόματος αὐτῆς «ἀναφέρῃ θυσίαν αἰνέσεως τῷ Θεῷ, τοῦτ' ἔστι καρπὸν χειλέων ὁμολογούντων τῷ ὀνόματι αὐτοῦ»([13]), ἐπιτελεῖ τι ὅλως διάφορον τοῦ κηρύγματος. Καὶ αὐταὶ αἱ ἐπὶ τὸ ριζοσπαστικώτερον μετερρυθμισμέναι ἐκκλησίαι αἰσθάνονται, ὅτι εἶναι κεκλημέναι οὐ μόνον νὰ κηρύττωσι τὸν λόγον, ἀλλὰ καὶ νὰ προσφέρωσι διὰ τοῦ Χριστοῦ τὴν θυσίαν ταύτην τῆς αἰνέσεως. Καὶ δὲν εἶναι μὲν διὰ

(12) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 346.
(13) Ἑβρ. ιγ' 15.

τὰς ἐκκλησίας ταύτας ὁ λειτουργὸς ἱερεύς, ὑφ' ἣν ἔννοιαν ἐκδέχονται τοῦτον ἡ Ὀρθόδοξος καὶ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, ἀλλ' εἶναι ἀσφαλῶς περισσότερόν τι τοῦ θρησκευτικοῦ διδασκάλου ἢ παιδαγωγοῦ τοῦ λαοῦ. Δὲν ἀμφισβητεῖται δὲ καὶ παρὰ ταῖς ἐκκλησίαις ταύταις, ὅτι ὁ Χριστιανός, ὁ ἀκροασθεὶς καλοῦ τινος κηρύγματος, δὲν ἔχει ἐπιτελέσει εἰσέτι τὴν ὀφειλομένην εἰς τὸν Θεὸν λατρείαν. Ἐντεῦθεν καὶ ἀπὸ καθαρῶς Καλβινικῆς, πολλῷ δὲ μᾶλλον Λουθηρανικῆς ἐπόψεως ἀναπηδᾷ ἡ ἀναγκαιότης τοῦ μαθήματος τῆς Λειτουργικῆς, ἡ ὁποία καθορίζει μὲν τοὺς νόμους καὶ κανόνας, τοὺς ὁποίους δέον ν' ἀκολουθῇ ὁ προϊστάμενος τῆς κοινότητος, ἵνα ἡ κοινὴ λατρεία αὐτῆς τελῆται ἀξίως τοῦ εἰς ὃν ἀναφέρεται Θεοῦ, διαφωτίζῃ δὲ διὰ καταλλήλου θεωρίας τὸν λειτουργόν, ὥστε νὰ ἔχῃ σαφῆ συνείδησιν τοῦ ἔργου, ὅπερ ἐπιτελεῖ, καὶ τοῦ σκοποῦ πρὸς τὸν ὁποῖον τὸ ἔργον τοῦτο ἀποβλέπει. Τοσούτῳ δὲ μᾶλλον καθίσταται ἀναγκαιοτέρα ἡ ἐπιστήμη τῆς Λειτουργικῆς, ὅσῳ ἀπὸ τοῦ ΙΘ' αἰῶνος εὑρέθησαν ἀπολύτως ὁμόφωνοι οἱ θερμότεροι φίλοι τῆς θρησκείας καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐπὶ τοῦ ὅτι ἡ κάθαρσις καὶ ἀνύψωσις προτύπου ἐν τῇ δημοσίᾳ λατρείᾳ εἶναι ἀντικείμενον πρώτης ἀνάγκης. Μόνη δὲ ἁρμοδία ἵνα ἀποφανθῇ περὶ τοῦ ποῖαι ἐκ τῶν ἀκουομένων ἑκάστοτε γνωμῶν καὶ σχεδίων συμφωνοῦσι πρὸς τὴν ἀρχαίαν πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας, δικαιούμεναι διὰ τοῦτο νὰ τυγχάνωσι προσοχῆς, ἀλλὰ καὶ ποῖαι δὲν εὑρίσκουσιν ἔρεισμα ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ παραδόσει, εἶναι ἡ ἐπιστήμη τῆς Λειτουργικῆς.

9. Ὡς πρὸς δὲ τὰς πηγὰς τῆς Λειτουργικῆς ἀναμφιβόλως πρώτη μεταξὺ αὐτῶν δέον νὰ καταριθμηθῇ ἡ Βίβλος, ἤτοι οὐ μόνον ἡ Καινή, ἀλλὰ καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη. Διότι ναὶ μὲν αἱ περὶ λατρείας διατάξεις τῆς Π. Δ. ἀπέβλεπον ἀποκλειστικῶς εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας, τὸ πνεῦμα ὅμως τῆς θερμῆς εὐλαβείας καὶ ἀφοσιώσεως, τὸ ὁποῖον ἀποπνέεται ἐκ πολλῶν προφητικῶν καὶ ψαλμικῶν λογίων, δύναται νὰ ἐπιδράσῃ ἐμψυχωτικῶς καὶ ἐξυψωτικῶς καὶ ἐπὶ τῆς λατρείας τοῦ νέου Ἰσραήλ. Ἐπὶ πλέον ἐκ τῆς Π. Δ. συμπληρουμένης καὶ ὑπὸ πληροφοριῶν τῆς Κ. Δ. καὶ ἐξ ἄλλων ἐξωβιβλικῶν πληροφορούμεθα περὶ τοῦ τρόπου τῆς Ἰουδαϊκῆς λατρείας ἔν τε τῷ ναῷ καὶ τῇ συναγωγῇ, τῆς λατρείας δὲ ταύτης ἐδέξατο σοβαρὰν ἐπίδρασιν καὶ ἡ ἐπακολουθήσασα χριστιανικὴ λατρεία. Ἐκ τῆς Π. Δ. ἄλλως τε ἐλήφθησαν αἱ πνευματικαὶ ᾠδαὶ καὶ οἱ ψαλμοὶ καὶ τὰ ἀναγνώσματα, εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται πλεῖσται πρῴϊμοι μαρτυρίαι περὶ τῆς πρώτης χριστιανικῆς λατρείας. Ἐξ ἑτέρου ἀπὸ τῆς Κ. Δ. παρέχονται εἰς ἡμᾶς παραγγέλματα περὶ τῆς ἀληθοῦς καὶ ἐν πνεύματι λατρείας, ἀλλὰ καὶ πληροφορίαι περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων ὀργανωθείσης λατρείας ταύτης. Ἀνεκτιμήτου ἀξίας τυγχάνουσιν οἱ λόγοι τοῦ Κυρίου περὶ τῆς ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείας (Ἰωάν. δ' 23, 24), περὶ τῆς συμφιλιώσεως τῆς ἐπιβαλλομένης πρὶν ἢ προσφέρομεν τὸ δῶρον ἡμῶν εἰς τὸ θυσιαστήριον (Ματθ. ε' 23, 24), καθὼς

καὶ ἡ Κυριακὴ Προσευχή (Ματθ. στ' 9-13) καὶ οἱ περὶ συστάσεως τῆς θείας Εὐχαριστίας καὶ τοῦ Βαπτίσματος λόγοι τοῦ Κυρίου καὶ ἄλλοι. Εἰς τὰς Πράξεις δὲ καὶ εἰς τὰς ἐπιστολὰς παρέχονται πληροφορίαι ἐπιχύνουσαι φῶς ἐπὶ τοῦ ἀρχεγόνου χαρακτῆρος, τῶν στοιχείων, τοῦ πνεύματος καὶ τῆς τάσεως τῆς ἀρχαίας χριστιανικῆς λατρείας. Αἱ πρὸς Κορινθίους ἰδίᾳ ἐπιστολαὶ καὶ αἱ Ποιμαντικαὶ καὶ ἡ Καθολικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰακώβου παρουσιάζουσι πολλὰ τὰ σπουδαίως ἐνδιαφέροντα τὴν Λειτουργικήν.

10. Εἶτα ἐκ τῶν συγγραφῶν τῶν ἀποστολικῶν Πατέρων καὶ δὴ ἐκ τῆς Διδαχῆς καὶ τῆς πρώτης πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς τοῦ Κλήμεντος, ἐξ ὑπαινιγμῶν τοῦ Ἰγνατίου, μετὰ ταῦτα δὲ ἐκ σαφῶν πληροφοριῶν τοῦ Ἰουστίνου, παρέχοντος καὶ τὸ παλαιότερον διάγραμμα τῆς θείας Λειτουργίας, καθὼς καὶ ἐκ μαρτυριῶν τοῦ Κυπριανοῦ καὶ Τερτυλιανοῦ, καθοδηγούμεθα εἰς τὴν ἀνασύνδεσιν τοῦ μίτου τῆς παραδόσεως, καθ' ἣν ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν διὰ φωνῆς ζώσης μετεδόθη ἡ τέλεσις τῆς λατρείας. Αἱ ἐγκατεσπαρμέναι ἀνὰ τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων πληροφορίαι, καὶ δὴ ἐν τοῖς τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, τοῦ Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, ἰδίᾳ αἱ Μυσταγωγικαὶ κατηχήσεις τούτου, τοῦ ἱεροῦ Ἀμβροσίου, μάλιστα τὸ de Mysteriis καὶ de Sacramentis αὐτοῦ, τοῦ Ψευδοδιονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου κλπ., τὸ περὶ Παρθενίας ἔργον τοῦ Μ. Ἀθανασίου ἀποτελοῦσι σπουδαίας πηγάς. Ποία εἶναι ἡ σημασία τῶν πηγῶν τούτων, ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἐν τέλει τῆς ἐκδόσεως τοῦ Brightman παρατιθεμένων σχεδιαγραμμάτων τῆς ἐν ταῖς διαφόροις ἐκκλησίαις τῆς Ἀνατολῆς ἀρχαίας Λειτουργίας. Γραπτὰ μνημεῖα παλαιὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν θείαν Λατρείαν, οἷα τὸ Εὐχολόγιον Σεραπίωνος τοῦ Θμούεως, αἱ Ἀποστολικαὶ Διαταγαὶ καὶ αἱ πηγαὶ τούτων, μάλιστα δὲ ἡ Αἰγυπτιακὴ Διάταξις, εἰς τὴν ὁποίαν ἐνεσωματώθη τὸ ἔργον τοῦ Ἱππολύτου Ἀποστολικὴ Παράδοσις, οἱ ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἱππολύτου φερόμενοι κανόνες, καθὼς καὶ ἡ Διαθήκη τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, καταλέγονται μεταξὺ τῶν μεγίστης σπουδαιότητος πηγῶν τῆς Λειτουργικῆς. Ὁδοιπορικά, οἷον τὸ τῆς Μαυριτανῆς Αἰθερίας, περιγράφοντα τὰς κατὰ τοὺς ἁγίους τόπους ἱερὰς ἀποδημίας εὐσεβῶν Χριστιανῶν, παρέχουσιν εἰς ἡμᾶς πολυτίμους πληροφορίας περὶ τῶν λατρευτικῶν ἐθίμων καὶ τελετῶν τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ ἑξῆς, πολλὰ τῶν ὁποίων ἐνεσωματώθησαν καὶ εἰς τὴν λατρείαν τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν.

11. Αἱ λειτουργικαὶ δέλτοι καὶ αἱ παλαιαὶ ἀναφοραὶ παρέχουσι νέον πηγαῖον ὑλικὸν εἰς τὴν Λειτουργικήν. Τοιαῦται ὡς πρὸς τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν εἶναι ἡ τῆς Αἰγυπτιακῆς διατάξεως, ἥτις εἶναι ἡ παλαιοτάτη πασῶν καὶ γνωστὴ ἤδη ὡς ἀναφορὰ τοῦ Ἱππολύτου. Εἶτα αἱ Βυζαντιναὶ Λειτουργίαι, ἡ τοῦ Ἰακώβου καὶ αἱ Ἀλεξανδριναί, ὡς πρὸς δὲ τὰς ἐν τῇ Δύσει Ἐκκλησίας ἡ Ρωμαϊκὴ Λειτουργία, ἡ Ἀμβροσιανή, ἡ Μοζαραβική, ἡ Γαλλικανικὴ καὶ αἱ Κελτικαὶ Λει-

τουργίαι· ὡς πρὸς δὲ τὰς προτεσταντικὰς αἱ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν Agenda καθιερωθεῖσαι παρ' ἑκάστῃ τούτων τελετουργίαι. Τὰ Λειτουργικὰ βιβλία ἑκάστης Ἐκκλησίας μάλιστα δὲ τὰ ἐν χειρογράφοις παλαιότερά πως Εὐχολόγια καὶ Τυπικὰ εἶναι καὶ ταῦτα σοβαραὶ πηγαὶ τῆς Λειτουργικῆς. Οὕτως ὡς πρὸς τὰς Ἀνατολικὰς Λειτουργίας τὰ ὑπὸ τοῦ Δμητριέβσκη δημοσιευθέντα Εὐχολόγια καὶ Τυπικά. Τὸ Τυπικὸν τοῦ ἁγίου Σάββα, τὰ Εὐαγγελιστάρια καὶ οἱ Πραξαπόστολοι, τὸ ἐν χρήσει Εὐχολόγιον, τὸ Ὡρολόγιον, τὸ εἰς καθίσματα κατανενεμημένον Ψαλτήριον, τὰ Μηναῖα, ἡ Παρακλητική, τὸ Τριῴδιον καὶ Πεντηκοστάριον, τὸ Τυπικόν, τὰ ἐν χειρογράφοις Δίπτυχα, Κοντακάρια, Καλενδάρια, Ἀντιφωνάρια, κλπ. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν ἐκτὸς τῶν ἐν χρήσει λειτουργικῶν βιβλίων αὐτῆς καὶ τὰ τρία παλαιὰ Sacramentaria (=Εὐχολόγια) ἤτοι τὸ Leonianum, τὸ Gelasianum καὶ τὸ Gregorianum, ἅτινα μᾶς ἐμφανίζουσι τρεῖς σταθμοὺς ἀλλεπαλλήλους ἐξελίξεως. Τὸ Γρηγοριανὸν ἴσχυσεν εἰς τὸ κράτος τῶν Καρολιδῶν καὶ ὑπέστη σὺν τῷ χρόνῳ διαφόρους προσθήκας, συνεπληρώθη δὲ διὰ τῆς προσθήκης ἀναγνωσμάτων καὶ ᾀσμάτων, ἐξ αὐτοῦ δὲ προῆλθε τὸ Missale Romanum, τὸ Pontificale ἐν ἔτει 1596 καὶ τὸ Rituale τῷ 1614, τὸ ἀφορῶν εἰς τὴν τέλεσιν τῶν μυστηρίων, σπουδαῖα μνημεῖα Λειτουργικὰ προελθόντα ἐκ μεταρρυθμίσεων καὶ τροποποιήσεων τῆς ἐν Τριδέντῳ Συνόδου. Ἄλλα Λειτουργικὰ βιβλία περιέχοντα ὕμνους λατινιστί, καθὼς καὶ Ordines τῶν παπῶν, ἀποτελοῦσιν ἄλλας πηγὰς πολυτίμους διὰ τὴν λατρείαν τῆς Δύσεως. Πολύτιμοι πηγαὶ τῆς Λειτουργικῆς εἶναι καὶ τὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα, αἱ κατακόμβαι, ἐπιγραφαὶ διάφοροι, ἐπιτύμβιοι πλάκες, ἐρείπια παλαιοχριστιανικῶν ναῶν, ἐξ ὧν ἐμφαίνεται ἡ διάταξις τοῦ ναοῦ ἐν παλαιοτέροις χρόνοις (σκευοφυλάκιον, πρόθεσις, ἁγία τράπεζα,ἐγκαίνια, σύνθρονον κλπ.).

12. Ὡς πρὸς τὰ χειρόγραφα τῆς Βυζαντινῆς λατρείας ἀξιοσπούδαστος πηγὴ τυγχάνει τὸ Βαρβερινὸν Εὐχολόγιον, κῶδιξ περγαμηνὸς μεγαλογράμματος τοῦ ὀγδόου αἰῶνος, ἀποκείμενος νῦν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Βατικανοῦ ὡς «Barberinianus graecus 336». Αἱ κατὰ τὸν κώδικα τοῦτον Λειτουργίαι ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Ἰακώβου Goar εἶτα ὑπὸ τοῦ Bunsen (εἰς τὰ Analecta antenic. τόμ. III σελ. 201-236) καὶ ὑπὸ τοῦ Swainson (The Greek Liturgies Cambridge 1884 σελ. 76-98), ἐκ τούτου δὲ ἐδημοσίευσεν αὐτὰς καὶ ὁ Brightman Liturgies Eastern and Western... Oxford 1896 σελ. 309-352). Αἱ δὲ τάξεις τῶν χειροτονιῶν κατὰ τὸν κώδικα τοῦτον ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Morinus (De sacris ecclesiae Ordinationibus Paris 1655 σελ. 64-73 ἀπὸ τῆς χειροτονίας τοῦ ἐπισκόπου μέχρι τῶν χειροθεσιῶν ἀναγνώστου καὶ ψάλτου καί τινων εὐχῶν πρὸς κατάστασιν ἡγουμένου καὶ κουρᾶς μοναχοῦ ἢ μοναχῆς), ἡ ἀκολουθία δὲ τοῦ Βαπτίσματος, καθὼς καὶ ἡ τοῦ Μ. Ἁγιασμοῦ, ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ F. C. Conybear (ἐν Rituale Armenorum σελ. 408-442), ὁ ὅλος δὲ κῶδιξ ὑπάρχει ὑπ' ὄψιν

τοῦ Goar ἐν τῷ ἐκδοθέντι ὑπ' αὐτοῦ Εὐχολογίῳ. Τὸ Βαρβερινὸν Εὐχολόγιον ὡς δεικνύον τὴν μορφὴν τοῦ Βυζαντινοῦ Εὐχολογίου κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα ἀποτελεῖ σπουδαίαν πηγὴν διὰ τὴν Βυζαντινὴν Λειτουργίαν. Κατὰ σημείωσιν ἐν τῷ ἐξωφύλλῳ αὐτοῦ ὁ κῶδιξ οὗτος ἐκομίσθη εἰς τὴν σύνοδον τῆς Φλωρεντίας ὑπὸ τοῦ Νικολάου de Nicholis καὶ ἀφέθη εἰς Φλωρεντίαν ὑπό τινος μέλους τῆς συνόδου τῷ 1439. Ἐκ παλαιογραφικῶν ἐνδείξεων τοποθετεῖται εἰς τὸν Η' ἢ Θ' αἰῶνα καὶ ἡ χρονολογία του καθορίζεται μεταξὺ τῶν ἐτῶν 788 καὶ 797 ἐπὶ τῇ βάσει τῆς μετὰ τὸν καθαγιασμὸν μνείας ἐν τῇ εὐχῇ τῆς Ἀναφορᾶς τῶν βασιλέων Κωνσταντίνου ΣΤ' (779-797) καὶ Μαρίας (μεθ' ἧς συνεζεύχθη τῷ 788) ἢ Θεοδότης (τῷ 795) καὶ τῆς βασιλίσσης Εἰρήνης(14). Ὡσαύτως ὁ ἀπολεσθεὶς κῶδιξ τῆς Πάτμου, ὁ κομισθεὶς εἰς τὸν Goar ὑπὸ τοῦ φίλου του ἱεροδιακόνου Ἰσιδώρου Πυρομάλη, περιληφθεὶς δ' ὑπ' αὐτοῦ εὐτυχῶς ἐν τῷ Εὐχολογίῳ του καὶ περιέχων τὴν Λειτουργίαν τοῦ Μ. Βασιλείου δέον νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν διὰ τὴν Βυζαντινὴν Λειτουργίαν ὡς παρουσιάζων διαφορὰς καὶ μεγίστην συγγένειαν πρὸς τὸ λατινικὸν κείμενον τὸ ὑπὸ τοῦ de la Bigne δοθὲν καὶ περιληφθὲν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Morelius ἔκδοσιν Liturgiae Patrum (Paris 1560). Ἐξ ἄλλου ὁ ὅμιλος τῶν χειρογράφων τῶν Ὀρθοδόξων κοινοτήτων τῆς Σικελίας καὶ κάτω Ἰταλίας ὡς πηγὴ τῆς Βυζαντινῆς Λειτουργίας εἶναι πηγὴ ἀξιόλογος. Τοῦτο δέ, διότι εἰς περιπτώσεις μέν τινας διετήρησαν ἤθη ἐκλιπόντα ἐν τῇ πράξει τῆς Ἀνατολῆς, τοῦτο δὲ διότι ἐκπροσωποῦσιν ἀνάπτυξιν μᾶλλον ἢ ἧττον ἀνεξάρτητον τῆς ἀνατολικῆς παραδόσεως καὶ περιέχουσι δυτικόν τι μεῖγμα μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τύπου, ὀφειλόμενον εἰς τὴν ἐκ τοῦ λατινικοῦ τύπου ἐπίδρασιν. Εἰς ταῦτα ἀνήκουσι πλεῖστα χειρόγραφα τῆς Κρυπτοφέρρης. Πᾶσαι αἱ ἐπιγραφαὶ καὶ αἱ τυπικαὶ διατάξεις αἱ εἰς κώδικας Λειτουργικούς, εἰλητάρια, χειρόγραφα, εὐχολόγια τόσον τὰ παλαιότερα, ὅσον καὶ τὰ νεώτερα μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἐντάσσονται εἰς τὰς πηγὰς τῆς Βυζαντινῆς λατρείας, διότι ἐν αὐτοῖς ἀπεικονίζεται ἡ ὁλονὲν συνεχιζομένη βραδέως ἐξέλιξις τῆς λατρείας. Ἐντεῦθεν καὶ παλαιότεραι ἔντυποι ἐκδόσεις Εὐχολογίων καὶ Λειτουργικῶν δέλτων δὲν εἶναι ἄμοιροι ἀξίας. Καὶ τοπικαὶ διατάξεις, ὡς ἡ τοῦ Φιλοθέου καὶ ἡ διάταξις τῆς Λειτουργίας τοῦ Πατριάρχου, ἐντάσσονται εἰς τὰς πηγάς.

13. Θύραθεν δὲ πηγαὶ τῆς Λειτουργικῆς εἰσι μαρτυρίαι εἰδωλολατρῶν περὶ τῆς χριστιανικῆς λατρείας, οἷα ἡ παλαιοτέρα πασῶν τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Πλινίου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Τραϊανόν. Ἐπὶ πλέον ἡ Ἱστορία τῶν θρησκευμάτων δέον νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῆς Λειτουργικῆς, διότι ἑορταί τινες καὶ ἔθιμα καὶ πράξεις καὶ ἑορταὶ τῶν ἄλλων θρησκειῶν ἐκχριστιανισθεῖσαι καὶ προσλαβοῦσαι ὑπὸ τὴν διατηρηθεῖσαν ἢ μὴ παλαιὰν μορφὴν αὐτῶν νέον περιεχόμε-

(14) Brightman μν. ἔργ. σελ. lxxxviiii-IX.

νον ἐνεσωματώθησαν εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν.

14. Τέλος ὡς πρὸς τὴν Μοζαραβικὴν καὶ τὴν Γαλλικανικὴν Λειτουργίαν πηγαὶ θὰ ἠδύναντο νὰ λογισθῶσι τὸ σύγγραμμα τοῦ Ἰσιδώρου Σεβίλλης († 636) De ecclesiasticis officiis ad Fulgentium καὶ τὸ ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Γερμανὸν τῶν Παρισίων († 576) ἔργον Expositio brevis antiquae liturgiae gallicanae. Ὡσαύτως τὰ ὑπὸ τοῦ Férotin ἐκδοθέντα Liber ordinum καὶ Liber mozarabicus sacramentorum, καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Lesley ἐκδοθὲν Missale mixtum διὰ τὸν Μοζαραβιτὸν τύπον, καθὼς καὶ αἱ ὑπὸ τοῦ Mone ἐκδοθεῖσαι Γαλλικανικαὶ Λειτουργίαι, τὰ ὑπὸ τοῦ Muratori δημοσιευθέντα Missale gothicum καὶ Missale galicanum vetus, τὸ Missale Francorum καὶ τὰ Statuta Ecclesiae antiqua διὰ τὸν Γαλλικανικὸν τύπον. Ὡσαύτως τὸ Missale Bobbiense καὶ τὸ τοῦ Stowe καὶ τὸ Antiphonarium τοῦ Bangor καὶ τὸ Lectionnarium τῆς Luxeuil καὶ τὸ βιβλίον Dimma διὰ τὸν Κελτοϊρλανδικὸν τύπον ὅπως καὶ τὰ Sacramentaria Biasca καὶ Bergame μετὰ τῶν Ordo τοῦ Berold καὶ Missale ambrosianum διὰ τὸν Ἀμβροσιανὸν τύπον. Τέλος πᾶσαι αἱ ἀναφοραὶ τοῦ Αἰθιοπικοῦ, Κοπτικοῦ, Ἀνατολικοῦ Συριακοῦ, Ἀρμενικοῦ τύπου μετὰ τῶν Εὐχολογίων τῶν ἐκκλησιῶν τούτων συγκαταλέγονται εἰς τὰς πηγὰς τῆς Λειτουργικῆς.

15. Ὡς πρὸς δὲ τὴν μέθοδον, τὴν ὁποίαν δέον ν' ἀκολουθῇ ἡ Λειτουργική, αὕτη ἀναμφιβόλως πρέπει νὰ εἶναι ἱστορική, συγχρόνως δὲ καὶ συγκριτική, οὐχὶ δὲ ὀλιγώτερον καὶ δογματική. Λέγοντες δὲ μέθοδον ἱστορικὴν δὲν ἐννοοῦμεν ταύτην μόνον ὡς ἀρχαιολογικήν. Ἐφ' ὅσον ἡ λατρεία εἶναί τι διαρκῶς ἐξελισσόμενον, ἡ Λειτουργικὴ παρακολουθοῦσα τὴν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐξέλιξιν αὐτῆς ἔχει ὡς ἔργον οὐ μόνον νὰ διακριβοῖ πότε καὶ ὑπὸ ποίαν ἔννοιαν καὶ σημασίαν εἰσήχθη στοιχεῖόν τι ἐν τῇ λατρείᾳ, ἀλλὰ καὶ πῶς τοῦτο ἐξελήφθη ἐν τοῖς μετέπειτα χρόνοις νέαν σημασίαν προσλαβόν. Ἐντεῦθεν ἡ Λειτουργικὴ δὲν ἐνδείκνυται νὰ ἀγνοῇ καὶ τὴν ἀλληγορικὴν καὶ συμβολικὴν ἔννοιαν τὴν προσδοθεῖσαν εἰς μεταγενεστέρους χρόνους εἰς τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τῆς λατρείας, παρὰ τὴν ἀρχικὴν σημασίαν, τὴν ὁποίαν ταῦτα εἶχον ὅταν συμπεριελαμβάνοντο εἰς αὐτήν. Ἐπὶ πλέον ἐφ' ὅσον εἰς τὴν λατρείαν ἐκδηλοῦται ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐνσαρκοῦται ἡ ὑπὸ τῶν δογμάτων ἐκτιθεμένη πίστις αὐτῆς, ἐπιβάλλεται ἡ μέθοδος αὕτη τῆς Λειτουργικῆς νὰ προσλαμβάνῃ καὶ θεολογικὸν χαρακτῆρα, διακριβοῦσα ποῖον δόγμα διερμηνεύεται ἐν ἑκάστῃ τῶν εὐχῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἐνσωματώσεως αὐτῶν ἐν τῇ λατρείᾳ. Τέλος προκειμένου ἡ Λειτουργικὴ νὰ διακριβώσῃ καὶ τὰς μεταξὺ τῶν διαφόρων τύπων συγγενείας ἡ ἱστορικὴ αὐτῆς μέθοδος καθίσταται καὶ συγκριτική.

16. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Ἱστορίαν τῆς Λειτουργικῆς θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῇ, ὅτι αὕτη δέον νὰ διακρίνηται τῆς Λειτουργικῆς πράξεως, ἥτις εἶναι τοσοῦτον ἀρχαία, ὅσον καὶ ἡ Ἐκκλησία. Τοὐναντίον ἡ Λει-

τουργικὴ εἶναι σχετικῶς νέα ἐπιστήμη, πᾶν δὲ ὅ,τι συνετελέσθη πρὸ τῶν χρόνων τῆς Μεταρρυθμίσεως ἐν σχέσει πρὸς τὴν Λειτουργικὴν ἢ τὴν θεωρίαν τῆς λατρείας ἐνέχει μόνον προπαρασκευαστικὸν χαρακτῆρα. Οὕτω πρέπει νὰ χαρακτηρισθῶσι τόσον ἡ περὶ ἧς εἴπομεν καὶ ἀνωτέρω περιγραφὴ τῆς Λειτουργίας ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου, ὅσον καὶ τὰ συγγράμματα τοῦ Τερτυλλιανοῦ (De cultu feminarum, De pudicitia, ad uxorem, de oratione, de baptismo) καὶ τοῦ Κυπριανοῦ (de oratione dominica, ad Cecilium καί τινες ἐπιστολαὶ αὐτοῦ), ὅπως καὶ τὰ μνημονευθέντα ἀνωτέρω μεταξὺ τῶν πηγῶν τῆς Λειτουργικῆς συγγράμματα καὶ μυσταγωγικαὶ κατηχήσεις τῶν Πατέρων, εἰς τὰ ὁποῖα καταριθμοῦνται καὶ τὰ ἑπόμενα ἔργα τῶν Λατίνων Πατέρων. Ἤτοι τὸ ἀποδιδόμενον εἰς Λέοντα τὸν Μέγαν († 461) de Pastorali cura καὶ τὸ Liber pastoralis Γρηγορίου τοῦ μεγάλου, ὅπερ μετεφράσθη καὶ ἑλληνιστί, καθὼς καὶ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου Epistola ad Ianuarium, ad Ps. cxix καὶ Liber contra Hilarium, de canticis ad altare, de cura mortuum, de symbolo ad Catechumenos. Τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα ἐνέχουσι καί τινες Σύνοδοι συνελθοῦσαι μεταξὺ τοῦ πέμπτου καὶ ἑβδόμου αἰῶνος, οἷαι ἡ ἐν Τρούλλῳ, Ἐλβίρᾳ, Τολέδῳ καὶ εἴ τις ἄλλη, αἵτινες διὰ τῶν ἔν τισι τῶν κανόνων αὐτῶν Λειτουργικῶν διατάξεων συνέβαλον εἰς τὴν θεωρίαν τῆς λατρείας.

17. Ὡς πρὸς τὴν Βυζαντινὴν λατρείαν καὶ Λειτουργίαν θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῶσι τὰ καὶ ὡς βοηθήματα δυνάμενα νὰ χαρακτηρισθοῦν ἑπόμενα ἔργα: Ἐκτὸς τῆς εἰς τὸν Πρόκλον ψευδῶς ἀποδιδομένης πραγματείας «Περὶ παραδόσεως τῆς θείας Λειτουργίας» καὶ ἡ τοῦ Μαξίμου Μυσταγωγία (Migne 91, 657) καὶ ἡ ὑπὸ τὸ ὄνομα Γερμανοῦ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως († 740) φερομένη «Ἱστορία ἐκκλησιαστικὴ καὶ μυστικὴ θεωρία» (Migne 98, 384-453), ἔργον νοθευθὲν πιθανῶς διὰ παρεμβολῶν κατὰ τὸν ΙΑ′ ἢ ΙΒ′ αἰῶνα· Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου († 826) «Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων» (Migne 99, 1687-1690)· Θεοδώρου τοῦ Ἀνδίδων «Προθεωρία κεφαλαιώσεως περὶ τῶν ἐν τῇ θείᾳ Λειτουργίᾳ γινομένων συμβόλων καὶ μυστηρίων» (Migne 160, 417-468), ἀγνώστου χρονολογίας, πάντως δὲ μεταγενεστέρου τοῦ Γερμανοῦ, ἴσως δὲ καὶ τοῦ Ψευδογερμανοῦ· «λόγος περιέχων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἅπασαν ἱστορίαν καὶ λεπτομερῆ ἀφήγησιν πάντων τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱερουργίᾳ τελουμένων» (Migne 87, 3981) ἀποδιδόμενος μὲν εἰς τὸν Σωφρόνιον Ἱεροσολύμων, μεταγενέστερος δὲ ἴσως τοῦ Θεοδώρου τοῦ Ἀνδίδων· Νικολάου Καβάσιλα (1354) «Ἑρμηνεία τῆς θείας Λειτουργίας» (Migne 150, 368-492)· Συμεὼν Θεσσαλονίκης († 1429) «Περὶ τῆς ἱερᾶς Λειτουργίας» καὶ «Περὶ τοῦ ἁγίου ναοῦ» κλπ. (Migne 155, 253-304 καὶ 305-361). Ὡς πρὸς δὲ τὸ τυπικὸν τῶν τελετῶν, ἐν ταῖς ὁποίαις συμμετεῖχεν ὁ αὐτοκράτωρ, τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου (912-958) «Ἔκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως» (Migne τόμ. 112) καὶ Γεωργίου Κωδινοῦ τοῦ Κουροπαλάτου (1450) «Περὶ ὀφφι-

κιαλίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὀφφικίων τῆς Μ. Ἐκκλησίας (Migne 157, 25-121). Ἐξ ἄλλου ἐκ τῶν ἐν τῇ Δύσει κατὰ τὸν Μεσαίωνα δημοσιευθέντων ἔργων ἀξιομνημόνευτα τυγχάνουσι τὸ τοῦ Hugo τοῦ ἁγίου Βίκτωρος († 1141) «De caerimoniis ecclesiarum» καὶ εἰδικῶς τὸ τοῦ G. Durandus († 1296) «Rationale divinorum officiorum», ὅπερ εἰς ὀκτὼ βιβλία ἐνδιατρίβει περὶ τὴν θεωρίαν τῆς Ρωμαϊκῆς λατρείας, καθ' ἅπαντα τὰ κύρια αὐτῆς σημεῖα.

18. Ὡς πρὸς τὴν νεωτέραν κίνησιν περὶ τὴν Λειτουργικήν, τὴν σημειωθεῖσαν ἐν τῇ Δύσει, ἀρκούμεθα εἰς γενικά τινα παραπέμποντες τὸν ἐπιθυμοῦντα, ἵνα λεπτομερέστερον πληροφορηθῇ περὶ ταύτης ἔνθεν μὲν εἰς τὸ ἔργον τοῦ καθηγητοῦ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας ἐν τῷ Ἀθήνησι Πανεπιστημίῳ Δημητρίου Μωραΐτου «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Λειτουργικὴν καὶ τὰς λειτουργικὰς σπουδάς» (ἀνάτυπον ἐκ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1950) σελ. 23-29, ἔνθεν δὲ εἰς τὸ ἄρθρον Liturgistes τοῦ Dictionnaire d' Archéologie Chrètienne et de Liturgie τὸ ὑπὸ τοῦ Cabrol καὶ Leclercq ἐκδοθέν. Ὤθησιν ἔλαβον αἱ λειτουργικαὶ σπουδαί, τοῦτο μὲν ἐκ τῆς ἐντόνου ζωῆς τῆς Μεταρρυθμίσεως, τῆς ἐκδηλωθείσης καὶ ὡς πρὸς τὴν λατρείαν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς καὶ τοῖς λόγοις καὶ τοῖς συμβολικοῖς βιβλίοις τῶν Μεταρρυθμιστῶν, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς κατὰ τοὺς αὐτούς που χρόνους ἀναπτυχθείσης Λειτουργιολογίας (Liturgiewissenshaft), ἤτοι τῆς εἰδικῆς σπουδῆς τῶν Λειτουργιῶν. Πράγματι δὲ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην παύει ἡ ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία τῆς λειτουργίας καὶ ἀρχίζει ἡ ἱστορικὴ ἐξήγησις τῶν λειτουργιῶν, συμπίπτει δὲ καὶ ἡ ὑπὸ τῆς ἐν Τριδέντῳ συνόδου δοθεῖσα σοβαρωτάτη ὤθησις πρὸς τὰς λειτουργικὰς σπουδάς. Οὕτως ἄνθησις λειτουργικὴ ἀξιόλογος σημειοῦται τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ ΙΖ' αἰῶνος συνεχισθεῖσα καὶ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ἐπακολουθήσαντος αἰῶνος, ὁπότε καὶ ἐσημειώθησαν αἱ ἐκδόσεις τοῦ ἀρχιερατικοῦ τοῦ Habert (Paris 1643), τοῦ Εὐχολογίου τοῦ Ἰακώβου Goar, τοῦ Assemani ὁ Codex liturgicus Ecclesiae universae (Romae 1749-1766) καὶ τοῦ Renaudot, Liturgiarum orientalium collectio (Paris 1716). Κατὰ δὲ τὸν ΙΘ' αἰῶνα τὸ κατ' αὐτὸν κρατῆσαν ἱστοριοκρατικὸν πνεῦμα ἐξ ἑνός, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐξερεύνησις τῶν κατακομβῶν, αἱ πρόοδοι τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ ἡ δημοσίευσις χειρογράφων τέως ἀγνώστων ἐξ ἑτέρου ἐπρομήθευσαν ἄφθονον ὑλικὸν πρὸς λειτουργικὰς σπουδάς. Ἐντεῦθεν κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον καὶ τὸν εἰς αὐτὸν ἐπακολουθήσαντα ἰδικόν μας αἰῶνα ἐσημειώθησαν σπουδαῖαι πρόοδοι καὶ ἐργασίαι ἐν τῷ πεδίῳ τῆς Λειτουργικῆς. Ἡ πρώτη ἐν τούτοις διαπραγμάτευσις τῆς Λειτουργικῆς ἐν συστηματικωτέρᾳ μορφῇ ἤρχισε περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἐγένετο δὲ ὑπὸ τοῦ Βενεδικτίνου μοναχοῦ τοῦ Mainz G. Köhler εἰς τὸ ἔργον αὐτοῦ «Principia Theologiae Liturgicae» (1788). Ἐξ ἄλλου ἐν Γαλ-

λίᾳ τὸ ἀββαεῖον τοῦ Solesmes καὶ ἐν Γερμανίᾳ τὸ ἀββαεῖον τῆς Maria Laah, καθὼς καὶ οἱ Βενεδικτῖνοι τοῦ Βελγίου, ἀπέβησαν σπουδαῖα κέντρα λειτουργικῶν σπουδῶν. Οὕτως ἡ νεωτάτη περίοδος τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Λειτουργικῆς, ἡ ὁποία συνυφαίνεται μετὰ τῆς Λειτουργιολογίας, εὑρίσκεται εἰς στενοτάτην συνάφειαν μετὰ τῆς ἀπὸ τοῦ 1913 ὑπὸ τὴν ἔγκρισιν καὶ τὸ κῦρος τοῦ πάπα Πίου τοῦ δεκάτου ἐνταθείσης λειτουργικῆς καθολικῆς κινήσεως. Κυριώτατον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα αὐτῆς εἶναι, ὅτι παραλλήλως πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῆς Λειτουργίας, ἡ ὁποία ἀναζητεῖ τοὺς νόμους τῆς ἐξελίξεως αὐτῆς, ἐρευνᾶται καὶ ἡ καταγωγὴ καὶ ἡ οὐσία τῆς χριστιανικῆς λατρείας τῇ βοηθείᾳ τῆς θρησκειολογίας καὶ τῆς Βιβλικῆς Θεολογίας. Ἡ οὐσία δὲ τῆς καθολικῆς λατρείας ἀνευρίσκεται ἐν τῷ καθαρῶς μυστηριακῷ χαρακτῆρι αὐτῆς καὶ οὐχὶ τόσον ὁ μεσαίων, ὅσον ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιότης εἶναι τὸ κέντρον τοῦ ἱστορικοῦ καὶ τοῦ συστηματικοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς κινήσεως ταύτης. Εἰς ταῦτα προστίθεται καὶ ψυχολογική τις καὶ φιλοσοφικοθεολογικὴ ἐξερεύνησις τῆς λατρείας.

19. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν Διαμαρτυρομένων οὐκ ὀλίγοι ἐστράφησαν μετὰ σοβαροῦ ἐνδιαφέροντος εἰς τὰς περὶ τὴν Λειτουργικὴν σπουδάς. Οὕτω κατὰ τὸν αἰῶνα ἡμῶν μετὰ μεγάλου ζήλου καὶ ἐπιτυχίας εἰργάσθη ὁ G. Rietschel, λουθηρανός, συγγράψας ἀρίστην Λειτουργικὴν ὑπὸ τὸν τίτλον Lerhbuch der Liturgik (Berlin 1900-1908). Ἄλλοι διακριθέντες ἐκ τῶν Διαμαρτυρομένων ὑπῆρξαν οἱ Wobbermin, Achelis, οὐ μόνον ἐν τῇ Πρακτικῇ Θεολογίᾳ αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ δημοσιεύσει μαρτυρολογίων, τῶν κανόνων τοῦ Ἱππολύτου κλπ., Hans Lietzmann, Drews διὰ τῶν ἀξιολόγων ἄρθρων αὐτοῦ εἰς τὴν Realeengyclopedie, καθὼς καὶ διὰ τῶν ἐρευνῶν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς Κλημεντίου λειτουργίας. Ἀξιολογωτάτη ὑπῆρξε καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Smith - Cheetham ἔκδοσις τοῦ διτόμου εἰς τὴν ἀγγλικὴν λεξικοῦ Dictionary of Christian Antiquities. Μεταξὺ δὲ τῶν πολυαρίθμων νεωτέρων ρωμαιοκαθολικῶν, τῶν προαγαγόντων τὰς λειτουργικὰς σπουδὰς διεκρίθησαν ἐκτὸς ἄλλων καὶ οἱ Pierre Batiffol (1861-1929), Ἀντώνιος Baumstark καὶ διὰ πλείστων ἄλλων, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ περιοδικοῦ Oriens Christianus, Odo Casel, Placide de Meester, μάλιστα δὲ οἱ Cabrol καὶ Léclercq, ἰδίᾳ διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ πολυτόμου λεξικοῦ Dictonaire d' Archéologie Chrètienne et de Liturgie.

Ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν δημοσιευθέντων ἔργων σημειοῦμεν τοῦ ἀοιδίμου πρωτοπρεσβυτέρου καὶ καθηγητοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Π. Ρομπότου τὴν Λειτουργικήν, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησαν καὶ ὅσοι μετ' αὐτὸν συνέγραψαν λειτουργικάς, τοῦ ἀοιδίμου Κωνστ. Καλλινίκου τὸ ἀξιόλογον ἔργον Ὁ Ναὸς καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ, τοῦ Μητροπολίτου Κερκύρας Μεθοδίου τὴν Τελετουργικὴν καὶ τὰ ἡμέτερα Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας (1935), Μι-

κρὸν Εὐχολόγιον τόμος Α' (βραβεῖον Ἀκαδ.) καὶ Β' (1950, 1955), Λειτουργικοὶ τύποι Αἰγύπτου καὶ Ἀνατολῆς (1961), Ἀρχαὶ καὶ Χαρακτὴρ τῆς Χριστιανικῆς Λατρείας (1962). Καὶ οἱ δημοσιευόμενοι νῦν λειτουργικοὶ τύποι τῆς Δύσεως. Παραλείπομεν ἄλλας διατριβὰς λειτουργικὰς καὶ ἡμετέρας καὶ ἄλλων συναδέλφων.

20. Τοσαῦτα καὶ περὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Λειτουργικῆς ἐκτενῆ μὲν καθ' ἑαυτά, βραχέα ὅμως ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὄγκον τῶν ἐργασιῶν, αἵτινες εἶδον τὸ φῶς μετὰ τὴν ἀπὸ τῶν μέσων τοῦ ΙΘ' αἰῶνος ἐνταθεῖσαν καλλιέργειαν τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν.

3. Ὑμνολογία.

1. Ἐκ τῆς λειτουργικῆς περισσότερον, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς Πατρολογίας ἐν ἥττονι μέτρῳ, ἀπεσπάσθη εἰς ἴδιον μάθημα ἡ Ὑμνολογία, ἐνδιατρίβουσα εἰδικῶς περὶ τοὺς χριστιανικοὺς ὕμνους, μάλιστα δὲ τοὺς εἰς χρῆσιν ἐν τῇ λατρείᾳ εἰσαχθέντας. Τὸ πεδίον τοῦ μαθήματος τούτου θὰ ἠδύνατο νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἀπέραντον, ἐφ' ὅσον θὰ ἐξετείνετο περιλαμβάνον οὐ μόνον τοὺς ἑλληνικοὺς χριστιανικοὺς ὕμνους, ἀλλὰ καὶ τοὺς εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν, οἷοι οἱ ἀξιολογώτατοι τοῦ Ἐφραὶμ τοῦ Σύρου, τοῦ Ἰακώβου τοῦ Σαρούγ, τοῦ Σεβήρου Ἀντιοχείας κλπ., καθὼς καὶ τοὺς εἰς τὴν Ἀρμενικὴν τῶν δύο Ναρσῆ καὶ εἴ τινος ἄλλου· ἐπὶ πλέον δὲ καὶ τοὺς εἰς τὴν λατινικὴν τοῦ Ἀμβροσίου καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων ὑμνογράφων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας. Μόνον δὲ ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν τὴν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1000 σύνθεσιν τῶν μεταξὺ τῶν ἀναγνωσμάτων ἐν τῇ λατινικῇ λατρείᾳ ψαλλομένων στροφῶν, τῶν ἐξ ὁμοιοκαταλήκτων καὶ ἰσοσυλλάβων στίχων ἀποτελουμένων καὶ γνωστῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα Sequentiae, ἐκ τῶν ὁποίων περισυνέλεξαν ἐκ τῶν χειρογράφων περὶ τὰς πεντακισχιλίας ([15]), κατανοεῖ ὁποίαν καταπληκτικὴν ἔκτασιν προσλαμβάνει τὸ ἔδαφος τῆς Ὑμνολογίας. Συγχρόνως ὅμως δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται καὶ ἡ εἰς ἀξιομνημονεύτους ὕμνους παραγωγὴ τῶν Προτεσταντικῶν ἐκκλησιῶν, τῶν ὁποίων τὰ εἰς τὴν λατρευτικὴν χρῆσιν ὄντα βιβλία περιέχουσιν ἐλαχίστους ἐκ μεταφράσεως παλαιοὺς ὕμνους, σχεδὸν δὲ κατὰ τὸ σύνολον ὕμνους νεωτέρους. Περὶ ὑμνολογίας λοιπὸν ὁμιλοῦντες δέον νὰ ἐκλάβωμεν ταύτην οὐχὶ ὑπὸ τὴν εὐρεῖαν αὐτῆς ἔννοιαν, ἥτις θὰ ἐξέτεινε τὸ μάθημα εἰς σπουδὴν τῆς καθόλου Ὑμνολογίας, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ τὴν εἰδικὴν αὐτῆς ἔννοιαν, ἤτοι ὡς Εἰδικὴν Ὑμνολογίαν σπουδάζουσαν τὴν Ὑμνογραφίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, μετάφρασις τῶν ὕμνων τῆς ὁποίας εἰσήχθη καὶ εἰς τὴν λατρείαν τῶν ἐκ τοῦ Βυζαντίου παραλαβουσῶν τὸν Χριστιανισμὸν σλαβικῶν Ἐκκλησιῶν.

([15]) J. Jungmann Missarum solemnia μετάφρ. 1952 Γαλλ. II σελ. 205.

2. Ὁπόσον σπουδαῖον παρουσιάζεται τὸ τμῆμα τοῦτο τῆς καθόλου Ὑμνολογίας κατανοεῖ τις, ὅταν ἔχῃ ὑπ' ὄψιν τὰς περὶ τῶν ὕμνων τούτων κρίσεις τῶν ξένων. Οὕτως ὁ μὲν Pitra([16]), παρατηρεῖ ὅτι «ἀμφιβάλλομεν, ἐὰν ἡ κλασσικὴ ποίησις κατὰ τὰς πλέον τολμηρὰς προσπαθείας της ἠδυνήθη νὰ κινηθῇ ἀνετώτερον». Ὁ δὲ Edmond Bouvy([17]) προσθέτει, ὅτι «ἐν τῇ Βυζαντινῇ Ἑλλάδι εἶναι ἀναρίθμητον τὸ πλῆθος τῶν μελωδῶν, μετὰ τῶν καθηγεμόνων αὐτοῦ, οἵτινες ἀποτελοῦσι χορόν, καὶ τοῦ κορυφαίου των, τοῦ ἁγίου Ρωμανοῦ, τοῦ μεγαλυτέρου τῶν Χριστιανῶν μας ποιητῶν... πρέπει νὰ χειροκροτήσωμεν πάσας ταύτας τὰς δόξας, νὰ ἀκροασθῶμεν μετ' ἐνθουσιασμοῦ πάντας τούτους τοὺς ὕμνους». «Ἡ ὑμνογραφία τῶν Ἑλλήνων ἀποτελεῖ ἄπειρον ποιητικὴν γραμματείαν, τῆς ὁποίας ἡ ἱστορία δὲν ἐγράφη». Ὁ δὲ ἐκ τῶν ἡμετέρων Δ. Σεμιτέλος([18]) παρατηρεῖ ὅτι «εἰ καὶ ἡ σύνταξις τῶν στροφῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ποιήσεως εἶναι παντάπασι πρωτότυπος... ὅμως στηρίζεται ἐπὶ τῶν αὐτῶν καθόλου καὶ αἱ ἀρχαῖαι ρυθμικῶν ἀρχῶν καὶ ὑπὸ τεχνικὴν ἔποψιν ἀμιλλᾶται τὴν ἐκείνων κατασκευήν».

3. Τὴν οὕτω καθοριζομένην Ἑλληνικὴν Ὀρθόδοξον Ὑμνολογίαν θὰ ἠδυνάμεθα νὰ διαιρέσωμεν κατὰ τὴν καὶ ὑπὸ τοῦ Κρουμβάχερ υἱοθετηθεῖσαν διαίρεσιν τῆς ὅλης ὑμνογραφικῆς γραμματείας εἰς τρεῖς περιόδους. Ἐκ τούτων ἡ μὲν πρώτη περιλαμβάνει τοὺς τέσσαρας πρώτους αἰῶνας, καθ' οὓς ἐν τῇ λατρείᾳ κρατεῖ ἡ ψαλμῳδία, ἀναφαίνονται δὲ ποῦ καὶ ποῦ καὶ ὀλιγόστιχοί τινες ὕμνοι, ἴχνη τῶν ὁποίων σημειοῦνται καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Παύλου. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην παρουσιάζονται καὶ συνθέσεις ποιητικαὶ κατὰ τὰ ἀρχαῖα προσῳδιακὰ μέτρα, ἐν τῇ χρήσει τῶν ὁποίων Γρηγόριος ὁ Θεολόγος κατέλαβε κατὰ τὸν Κρουμβάχερ([19]) τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ τῶν Χριστιανῶν Ἑλλήνων ποιητῶν. Ἡ δευτέρα περίοδος ἀρξαμένη ἀπὸ τοῦ πέμπτου πιθανῶς αἰῶνος παρουσίασε μεγάλην ἄνθησιν καὶ παραγωγὴν κατὰ τοὺς ΣΤ' καὶ Ζ' αἰῶνας, καθ' ἣν ἡ Ὑμνογραφία ἐκκινήσασα ἀπὸ τὰ ἐλευθέρας ποιήσεως ἐφύμνια καὶ εἰς τροπάρια καὶ καθίσματα ἐξελιχθεῖσα περιλαμβάνει καὶ τὰς λαμπρὰς συνθέσεις τῶν κοντακίων, ἐν οἷς διέπρεψεν ὡς μέγας ποιητὴς καὶ μελῳδὸς ὁ Ρωμανός. Ἡ τρίτη περίοδος ἄρχεται ἀπὸ τοῦ περὶ τὸ ἔτος 650 γεννηθέντος Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται ἐπινοητὴς τοῦ εἴδους τῆς ποιήσεως τοῦ γνωστοῦ ὑπὸ τὸν ὅρον Κανόνες. Κατὰ τὴν περίοδον ταύτην διεκρίθησαν τρεῖς σχολαὶ ποιητῶν καὶ μελῳδῶν· οἱ Σαββαΐται, οἱ

---

(16) Hymnographie de l' église Grecque Rome 1867 σελ. 25.
(17) Etudes préparatoires au pélerinage eucharistique de Jérusalem (Paris 1893) σελ. 226 καὶ Poètes et mélodes (Nimes 1886) σελ. 347.
(18) Ἑλληνικὴ μετρική. Ἀθήνησι 1894 σελ. 134 - 135.
(19) Κρουμβάχερ - Σωτηριάδου: Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, τόμ. Β' σελ. 497.

κέντρον ἔχοντες τὴν ἐν Παλαιστίνῃ μεγάλην Λαύραν τοῦ ἁγίου Σάββα καὶ τῶν ὁποίων προεξάρχουσιν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός, Κοσμᾶς ὁ Μαϊουμᾶ καὶ Θεοφάνης ὁ Γραπτός· οἱ Στουδῖται ὁρμώμενοι ἐκ τῆς παρὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν μονῆς τοῦ Στουδίου, ἐξ ἴσου δὲ περίφημοι πρὸς τοὺς Σαββαΐτας· καὶ οἱ Ἰταλοέλληνες συγκροτηθέντες εἰς πολλὰς μουσικὰς σχολάς, τῶν ὁποίων σπουδαιοτέρα ὑπῆρξεν ἡ τῶν Συρακουσῶν. Ὑπὸ τῶν ὁμάδων τούτων ἡ Ὑμνογραφία ὡθήθη εἰς μεγάλην ἀκμὴν διατηρηθεῖσαν μέχρι τοῦ ΙΑ′ αἰῶνος, ἀπὸ τοῦ ὁποίου σημειοῦται ἡ παρακμὴ αὐτῆς, ὀφειλομένη κατὰ μέγα μέρος καὶ εἰς τὴν τελειωτικὴν συμπλήρωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν.

4. Πηγαὶ τῆς Ὑμνολογίας εἶναι τὰ ἐν χρήσει λειτουργικὰ βιβλία, τὰ Μηναῖα δηλαδή, τὸ Τριῴδιον, τὸ Πεντηκοστάριον, ἡ Παρακλητική, τὰ Θεοτοκάρια, τὰ Εἱρμολόγια, τὰ Κοντακάρια, ἀντιφωνάρια καὶ εἴ τι ἄλλο. Ἐννοεῖται, ὅτι ἐξαιρέσει τῶν κοντακαρίων, καθὼς καὶ μεγάλου μέρους τοῦ Τριῳδίου, εἰς τὰ λοιπὰ βιβλία εἶναι ἐγκατεσπαρμένοι διαφόρων ἐποχῶν ὕμνοι, περὶ τῶν συγγραφέων τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν πάντοτε ἀκριβεῖς πληροφορίας. Ἐν τούτοις τῶν μεγάλων ὑμνῳδῶν αἱ συνθέσεις, ὡς τοῦ Δαμασκηνοῦ, τοῦ Κοσμᾶ, τοῦ Θεοφάνους, τοῦ Ἰωσήφ, τοῦ Γερμανοῦ καὶ ἄλλων, ἂν μὴ πᾶσαι, πάντως ὅμως πολλαὶ οὐ μόνον ἐκ τοῦ ὕφους, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ ἐκ τῶν ἀκροστιχίδων εἶναι εὐδιάκριτοι. Συλλογαὶ ὕμνων δι' ἐπιστημονικὴν ἔρευναν ἤρχισαν συντελούμεναι ἀπὸ τοῦ ἡμίσεος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, τοιαῦται δὲ εἶναι τοῦ Christ-Παρανίκα ἡ «Anthologia Graeca carminum Christianorum» (Λειψία 1871), τοῦ καρδιναλίου Pitra τὰ «analecta Sacra» (Paris 1876), τοῦ P. Maas εἰς τὰ Kleine Texte μικρὸν τευχίδιον δημοσιευθέν, τοῦ Π. Τρεμπέλα, Ἐκλογὴ Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ὑμνογραφίας (Ἀθῆναι 1949), τοῦ Σωφρονίου Εὐστρατιάδου Εἱρμολόγιον (Παρίσιοι 1932) καὶ Θεοτοκάριον (Παρίσιοι 1931) καὶ ἄλλα τινά. Ἀξιόλογα δὲ βοηθήματα διὰ τὴν σπουδὴν τῶν ὕμνων, ἐκτὸς τῶν εἰσαγωγῶν, αἵτινες ὑπάρχουσιν εἰς τὰς ἀνωτέρω συλλογάς, θὰ ἠδύναντο νὰ σημειωθῶσι καὶ τὰ ἑπόμενα συγγράμματα: Pitra, Hymnographie de l' Eglise Créque, Rome 1867 Edm. Bouvy, Poètes et Melodes, Paris 1883· Κρουμβάχερ - Σωτηριάδου, Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας τόμ. Β′ Ἀθῆναι 1900 σελ. 496-561. Ν. Τωμαδάκη, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν Ἀθῆναι 1952. Καὶ ἄλλα τινά.

4. Κατηχητική.

1. Ἡ Κατηχητικὴ εἶναι τὸ μάθημα ἐκεῖνο τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, τὸ ὁποῖον περὶ τὴν θεωρίαν τῆς χριστιανικῆς κατηχήσεως ἀσχολούμενον ἐκτίθησι τὰς μεθόδους καὶ τοὺς κανόνας, καθ' οὓς δέον νὰ διαξάγηται αὕτη. Ἀλλ' ἐφ' ὅσον περὶ τὴν χριστιανικὴν κα-

τήχησιν διατρίβει ἡ Κατηχητική, εἶναι πρόδηλον, ὅτι πρὸς πληρεστέραν διευκρίνισιν τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ σκοποῦ αὐτῆς καθίσταται χρήσιμον νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ἔννοιαν, τὴν ὁποίαν ἐκφράζει ὁ ὅρος κατήχησις.

2. Ἐτυμολογεῖται ἡ λέξις κατήχησις ἐκ τοῦ ρήματος κατηχεῖν, ὅπερ σημαῖνον τὸ κατ' ἀρχὰς ἰσχυρῶς ἠχεῖν, πληροῦν ἤχου, κατήντησεν ἔπειτα εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ διδάσκειν διὰ ζώσης. Ἐντεῦθεν καὶ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ἅπαξ μὲν εὑρηται τὸ ρῆμα τοῦτο εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ πληροφορεῖσθαι περί τινος (Πράξ. κα' 21), ἐπανειλημμένως δὲ χρησιμοποιεῖται, ἵνα σημάνῃ τὴν θρησκευτικὴν διδασκαλίαν τὴν ἐκ τοῦ νόμου ἢ τῆς ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἔτυχον ἤδη ἢ λαμβάνουσι τὰ μέλη αὐτῆς (Λουκ.α'4· Ρωμ.β'18·Α'Κορ. ιδ' 19), καὶ δὴ τὰ μέλη ἐκεῖνα, ἅτινα ἔλαβον μὲν γνῶσίν τινα τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, χρήζουσαν ὅμως συμπληρώσεως (Πράξ. ιη' 25· Γαλάτ. στ' 6). Οὕτω τὰ πρῶτα μὲν στοιχεῖα τοῦ κατηχεῖν συναντῶμεν ἐν αὐτῇ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ, πλὴν ὅμως οἱ κατηχούμενοι δὲν ἔχουσιν εἰσέτι διακριθῆ εἰς ἰδίαν τάξιν, διότι οἱ ἐν τῇ Κ. Διαθήκῃ χαρακτηριζόμενοι ὡς κατηχούμενοι τυγχάνουσι βεβαπτιομένοι, καθάπερ καὶ οἱ τούτους κατηχοῦντες([20]). Ἐντεῦθεν διὰ τῆς λέξεως κατήχησις κατὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν αὐτῆς χρῆσιν σημαίνεται ἡ διὰ ζώσης, κατὰ διάκρισιν πρὸς τὴν διὰ μέσου τῶν βιβλίων παρεχομένη ὑπὸ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας διδασκαλία εἰς τοὺς μὴ μεμυημένους εἰς τὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως, καὶ εἴτε ἐκδηλοῦντας τὴν διάθεσιν νὰ καταριθμηθῶσιν εἰς τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, εἴτε ἐν συντόμῳ ἢ μακρᾷ μαθητείᾳ παρασκευαζομένους ἐπὶ τὸ ἅγιον βάπτισμα, εἴτε τέλος καὶ μετὰ τὴν λῆψιν τοῦ ἁγίου βαπτίσματος πληρέστερον τὰ τῆς πίστεως μυσταγωγικῶς ἐκδιδασκομένους· (μυσταγωγικὴ κατήχησις τῶν νεοφωτίστων, νηπιοβαπτισμός). Συνεκδοχικῶς δὲ ἡ λέξις κατήχησις εὑρηται παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ Λατίνοις πατράσι τῶν πρώτων αἰώνων καὶ εἰς δήλωσιν τοῦτο μὲν τοῦ ἔργου καὶ τῆς διακονίας ἐν γένει τοῦ κατηχεῖν, τοῦτο δὲ αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου τῆς κατηχήσεως, ἐξ οὗ καὶ μεταγενεστέρως ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ Λουθήρου εἰς δήλωσιν καὶ τοῦ βιβλίου τῆς κατηχητικῆς διδασκαλίας, ὅπερ τὰς θεμελιώδεις τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀληθείας περιλαμβάνον ἐκράτησε νὰ συντάσσηται ὑπὸ μορφὴν ἐρωτήσεων καὶ ἀποκρίσεων.

3. Ἀλλ' ἡ διδασκαλία αὕτη πρὸς τὰ νεαρὰ ἤδη καὶ μετὰ τὸ κατὰ τὴν νηπιακὴν ἡλικίαν ληφθὲν ὑπ' αὐτῶν βάπτισμα μέλη τῆς Ἐκκλησίας ρυθμίζεται καὶ κανονίζεται κατὰ μεθόδους καὶ κανόνας ὡρισμένους, τῶν ὁποίων ἡ συστηματικὴ ἔκθεσις ἀποτελεῖ ἔργον τῆς Κατηχητικῆς, ἥτις οὕτω συνδέεται πρὸς τὴν κατήχησιν κατὰ

---

(20) Πρβλ. καὶ Achelis, Lehrbuch der praktischen Theologie, ἔκδ. 1898 τόμ. II, σελ. 3.

τὴν μεταξὺ θεωρίας καὶ πράξεως σχέσιν. Εἰς οἵαν τουτέστι σχέσιν διατελεῖ ἡ Ἑρμηνευτικὴ πρὸς τὴν ἑρμηνείαν ἢ ἐξήγησιν, καὶ ἡ Ὁμιλητικὴ πρὸς τὴν ὁμιλίαν ἢ τὸ κήρυγμα, καὶ ἡ Λειτουργικὴ πρὸς τὴν λατρείαν, καὶ ἡ Ἀπολογητικὴ πρὸς τὴν ἀπολογίαν, εἰς τοιαύτην σχέσιν εὕρηται καὶ ἡ Κατηχητικὴ πρὸς τὴν κατήχησιν. Ἀληθῶς· ἐὰν ὁ σκοπὸς τῆς κατηχήσεως εἶναι ἡ διδασκαλία τῶν θεμελιωδῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν πρὸς μόρφωσιν νέων μελῶν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, ἐπιγινωσκόντων τὸν χαρακτῆρα καὶ προορισμὸν τοῦ Χριστιανοῦ, σκοπὸς τῆς Κατηχητικῆς εἶναι ἡ συστηματικὴ ἔκθεσις τῶν νόμων καὶ τῶν μεθόδων, καθ' ἃς δέον νὰ ρυθμίζηται ἡ Κατήχησις, καὶ ἡ ἐντεῦθεν μόρφωσις οὐχὶ νέων μελῶν τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, ἀλλὰ νέων διδασκάλων καὶ κατηχητῶν, ἐπιτυχῶς τὴν διακονίαν τῆς χριστιανικῆς κατηχήσεως ἀσκούντων.

4. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιον τυγχάνει, ὅτι ἡ ἐν τῇ κατηχήσει διδασκαλία παρέχεται ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, ἤτοι ὑπὸ τῶν ἐν τῇ διακονίᾳ τοῦ λόγου τεταγμένων διακόνων αὐτῆς, οἵτινες ἀπευθυνόμενοι πρὸς τὰ νεαρὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας ὁμιλοῦσι καὶ διδάσκουσιν ἐξ ὀνόματος αὐτῆς. Ἐν τούτῳ δὲ ἡ Ἐκκλησία συμμορφοῦται πρὸς τὴν ἐντολὴν τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ Κυρίου αὐτῆς, ἐντειλαμένου τοῖς μαθηταῖς αὐτοῦ, ἵνα μαθητεύσωσι πάντα τὰ ἔθνη βαπτίζοντες τοὺς πιστεύοντας εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος (Ματθ. κη' 19), ἐπὶ τῷ σκοπῷ νὰ ὁδηγήσωσιν αὐτοὺς εἰς τὴν σωτηρίαν κατὰ τὸ «ὁ πιστεύσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται» (Μάρκ. ιστ' 16). Ἐντεῦθεν, μολονότι ἡ κατήχησις ὡς διδασκαλία δὲν ἐνδείκνυται νὰ παραθεωρῇ τοὺς κανόνας καὶ τοὺς νόμους τοὺς διέποντας καὶ πᾶσαν ἄλλην καλῶς διεξαγομένην διδασκαλίαν, λόγῳ ὅμως τοῦ ὑπερόχου ἠθικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ σκοποῦ, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀποβλέπει, καὶ τοῦ ἱεροῦ χαρακτῆρος, τὸν ὁποῖον περιβάλλεται ὁ διάκονος αὐτῆς, ὁ ὁμιλῶν καὶ διδάσκων οὐχὶ κατὰ τὰς ἐπινοίας τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ κατ' ἐπιταγὴν Θεοῦ, τοῦ δόντος «τοὺς μὲν ἀποστόλους, τοὺς δὲ προφήτας, τοὺς δὲ εὐαγγελιστάς, τοὺς δὲ ποιμένας καὶ διδασκάλους πρὸς τὸν καταρτισμὸν τῶν ἁγίων εἰς ἔργον διακονίας εἰς οἰκοδομὴν τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ» (Ἐφεσ. δ' 12), διαφέρει αὕτη οὐσιωδῶς πάσης ἄλλης θύραθεν καὶ πρὸς προσκαίρους σκοποὺς κατατεινούσης διδασκαλίας. Ἕνεκα τούτου καὶ ἡ Κατηχητική, μολονότι ἐνδείκνυται νὰ καρποῦται τὰς ἐκ τῶν προόδων τῆς θύραθεν Διδακτικῆς ὠφελείας, δέον νὰ διακρίνηται ταύτης ἐπιμελῶς, οὐδὲ πρέπει νὰ καθίσταται ἐξάρτημα τῆς θύραθεν Παιδαγωγικῆς εἰς σχέσιν εἴδους πρὸς γένος ἔναντι αὐτῆς κατατασσομένη. Τοῦτο δὲ κατανοεῖ τις, ὅταν ἐνθυμηθῇ, ὅτι οἱ σκοποί, πρὸς τοὺς ὁποίους κατατείνει ἡ θύραθεν Παιδαγωγικὴ καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἐξαρτωμένη Διδακτική, δὲν εἶναι τοσοῦτον εὐρεῖς καὶ ὑψηλοί, ὅσον οἱ ὑπὸ τῆς κατηχήσεως καὶ τῆς

Κατηχητικῆς ἐπιδιωκόμενοι, οὐδὲ τὰ μέσα τὰ ὑπ' ἐκείνων διατιθέμενα σχετίζονται ἀμέσως πρὸς τὴν θείαν αὐθεντίαν καὶ τὴν πίστιν καὶ τὴν συνεργίαν τῆς σωζούσης χάριτος, ὡς συμβαίνει ἐν τῇ ὑπὸ τῆς Κατηχητικῆς συστηματοποιουμένῃ διδασκαλίᾳ. Ἡ ἀγωγή, πρὸς τὴν ὁποίαν συντρέχει ἡ θύραθεν Διδακτική, ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ εἰσαγάγῃ τὸν παῖδα εἰς τὰ ἀγαθὰ τοῦ πολιτισμοῦ διαπλάττουσα αὐτὸν εἰς ἰσχυρὰν προσωπικότητα δυναμένην νὰ δράσῃ καὶ νὰ συμμετάσχῃ ἐν τῇ ἐκπολιτιστικῇ ἐργασίᾳ τῆς κοινωνίας([21]), οὐχὶ δέ, ἵνα καταστήσῃ αὐτὸν «συμπολίτην τῶν ἁγίων καὶ οἰκεῖον τοῦ Θεοῦ», ἐποικοδομούμενον εἰς ναὸν ἅγιον ἐν Κυρίῳ «ἐπὶ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀποστόλων καὶ προφητῶν» (Ἐφεσ. β' 19-20). Οὐδὲ ἐμφανίζονται οἱ λειτουργοὶ τῆς Παιδαγωγικῆς καὶ Διδακτικῆς ὡς διάκονοι Θεοῦ καὶ συνεργοὶ Θεοῦ, ἀναγεννῶντες «οὐκ ἐν σπορᾷ φθαρτῇ, ἀλλ' ἀφθάρτῳ διὰ λόγου ζῶντος Θεοῦ καὶ μένοντος εἰς τὸν αἰῶνα» (Α' Πέτρ. α' 28), ἀλλὰ παρουσιάζονται ὡς ἄνθρωποι πρὸς ἀνθρώπους λαλοῦντες καὶ τῇ βοηθείᾳ εἰδικώτερον τῆς ὑπὸ τῆς Φιλοσοφίας τῶν ἀνθρώπων θεμελιωθείσης καὶ οἰκοδομηθείσης Ψυχολογίας καὶ Ἠθικῆς τοὺς ἑαυτῶν προσκαίρους καὶ ἐπιγείους ὅλως σκοποὺς θεραπεύοντες. Ἡ Παιδαγωγικὴ διὰ μέσων ὅλως φυσικῶν ζητεῖ νὰ ἀναπτύξῃ τὰς φυσικὰς δυνάμεις τῶν διδακτῶν αὐτῆς μορφοῦσα τούτους εἰς ἀνθρώπους. Ἐνῷ ἡ Κατηχητικὴ «τὸν ἔμφυτον λόγον τοῦ Θεοῦ» χρησιμοποιοῦσα, τῇ συνεργίᾳ καὶ τῆς ἐν τῷ βαπτίσματι καὶ διὰ τῶν λοιπῶν μυστηρίων παρεχομένης χάριτος, ζητεῖ νὰ ἀποδείξῃ τοὺς κατηχουμένους. υἱοὺς Θεοῦ, ἀπογράφουσα τὰ ὀνόματα αὐτῶν ἐν οὐρανοῖς, ἀφοῦ προηγουμένως καταστήσῃ τούτους μέλη ζῶντα τῆς Ἐκκλησίας.

5. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, τοῦτο μὲν ὅτι ὁ ἀληθὴς Χριστιανός, ὁ εἰς τέκνον Θεοῦ καὶ διὰ τῆς κατηχήσεως ἀνυψωθείς, ἔχει ἤδη καταστῆ καὶ τέλειος κατὰ τὸ ἐνὸν ἄνθρωπος, τοῦτο δὲ ὅτι αἱ διδακτικαὶ μέθοδοι τῆς Κατηχητικῆς δὲν εἶναι ξέναι, ἀλλ' ἐν πολλοῖς καὶ συγγενεῖς πρὸς τὰς μεθόδους τῆς Διδακτικῆς, ταῦτα ὅμως καθιστῶσι μὲν τὴν Κατηχητικὴν καὶ τὴν Παιδαγωγικήν, μάλιστα τὴν ὑπὸ χριστιανικοῦ πνεύματος διαπνεομένην, συμμάχους καὶ συμβοηθοὺς ἀλλήλων, οὐδέποτε ὅμως ἐξαρτῶσι τὴν μίαν ἀπὸ τῆς ἄλλης ὡς στέλεχος ἀπὸ κορμοῦ τοῦ αὐτοῦ δένδρου. Ὅπως ἀκριβῶς ἡ Ὁμιλητικὴ παρὰ πᾶσαν τὴν συγγένειαν αὐτῆς πρὸς τὴν θύραθεν Ρητορικὴν ἀποτελεῖ ἰδίαν ἐπιστήμην· καὶ ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία δὲν συγχέεται πρὸς τὴν καθόλου Ἱστορίαν οὐδὲ ἡ Χριστιανικὴ Γραμματολογία πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν ἢ τὴν καθόλου Γραμματολογίαν, οὕτω καὶ ἡ Κατηχητικὴ δέον σαφῶς νὰ διακρίνηται τῆς θύραθεν Διδακτικῆς καὶ Παιδαγωγικῆς. Ἡ τοιαύτη δὲ διάκρισις

---

(21) Ν. Ἐξαρχοπούλου, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παιδαγωγικήν, Ἔκδ. β', σελ. 187 καὶ 188.

ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον ὅρον διὰ τὴν αὐτοτέλειαν τῆς Κατηχητικῆς ὡς ἰδίου μαθήματος τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης καὶ ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν πρὸς περιχαράκωσιν ἀσφαλῆ τῆς ὁλοκληρίας τοῦ Πρακτικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας.

6. Εἰς αὐτοτελὲς οὕτω μάθημα τοῦ Πρακτικοῦ κλάδου διαμορφωθεῖσα ἡ Κατηχητικὴ εὕρηται εἰς στενὴν καὶ φυσικὴν σχέσιν πρὸς ὁλόκληρον μὲν τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην, μάλιστα δὲ πρὸς τὰ λοιπὰ μαθήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας. Καὶ πρωτίστως μὲν παρουσιάζεται δίδυμός τις ἀδελφὴ τῆς λεγομένης Ἁλιευτικῆς ἢ Ἱεραποστολικῆς, τὸ αὐτὸ ἔργον πρὸς αὐτὴν πληροφοροῦσα κατὰ συμμόρφωσιν πρὸς τὴν αὐτὴν παραγγελίαν τοῦ Κυρίου, ὅπως μαθητευθῶσι πάντα τὰ ἔθνη. Κατὰ τοῦτο δὲ μόνον διαφέρουσιν ἀλλήλων, ὅτι τὸ μὲν ἔργον τῆς Ἁλιευτικῆς ἀφορᾷ εἰς τοὺς ὅλως ἔξω τοῦ χριστιανικοῦ περιβόλου, «οἷς οὐκ ἀνηγγέλη καὶ οἳ οὐκ ἀκηκόασιν» περὶ Χριστοῦ, πρὸς τοὺς ὁποίους διὰ πρώτην φορὰν ἀποστέλλονται οἱ εὐαγγελιζόμενοι τὴν εἰρήνην, ἐνῷ τὸ ἔργον τῆς Κατηχητικῆς διενεργεῖται ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς κατηχουμένους, οἵτινες πιστεύσαντες εἰς Χριστὸν ἢ καὶ βαπτισθέντες κατὰ τὴν νηπιακὴν των ἡλικίαν ἐκδιδάσκονται ἤδη τὰ στοιχεῖα τῆς πίστεως. Ἐντεῦθεν ἡ Κατηχητικὴ διὰ τοῦ ἔργου αὐτῆς προευτρεπίζει τὸ γεώργιον τοῦ Κυρίου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ Ὁμιλητικὴ καὶ ἡ Λειτουργικὴ διὰ τῶν διακόνων, τοὺς ὁποίους καταρτίζουσι, καλοῦνται νὰ ἀσκήσωσι τὸ ἔργον αὐτῶν οἰκοδομοῦσαι ἐπὶ τοῦ θεμελίου, τοῦ ὑπὸ τῆς κατηχήσεως τεθειμένου. Ἡ Κατήχησις προμηθεύει ἀκροατὰς εἰς τὸ κήρυγμα καὶ δημιουργεῖ τοὺς ἐν ἐπιγνώσει λάτρεις καὶ κοινωνοὺς τῶν μυστηρίων. Αὐτὴ ἐκτρέφει διὰ τοῦ γάλακτος τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας τοὺς νηπίους ἐν Χριστῷ, πρὸς τοὺς ὁποίους ἔπειτα ἡ Ὁμιλητικὴ διὰ τοῦ κηρύγματος παρέχει τὸν ἄρτον καὶ τὴν στερεὰν τροφήν, ὁ δὲ ὑπὸ τῆς Λειτουργικῆς καταρτισθεὶς λειτουργὸς διὰ τῆς χορηγίας τῶν μυστηρίων παρέχει τὴν αὐξάνουσαν τὸ καταβληθὲν σωτήριον σπέρμα χάριν. Τὸ ἔργον λοιπόν, εἰς τὸ ὁποῖον κατατείνουσιν ἡ Ὁμιλητικὴ καὶ ἡ Λειτουργική, ἀρχίζει κυρίως ἀφ' ἧς ἀκριβῶς στιγμῆς περατωθῇ τὸ ἔργον τῆς κατηχήσεως. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Ποιμαντικὴν τὸ ἔργον αὐτῆς ἀναφέρεται εἰς ὁλόκληρον τὴν ποίμνην, εἰς τὴν αὐλὴν τῆς ὁποίας ὁδηγοῦνται τὰ πρόβατα διὰ τοῦ ἔργου τῆς Ἁλιευτικῆς καὶ τῆς Κατηχητικῆς. Πρὸς εἰδικὴν λοιπὸν τάξιν ἀνθρώπων ἡ καὶ πιστῶν ἀπευθυνομένη ἡ Κατηχητικὴ διὰ τοῦ ἔργου αὐτῆς δὲν ἔχει μὲν τοσοῦτον εὐρεῖαν τὴν ἀκτῖνα τῆς δράσεως ὡς ἡ Ποιμαντική, ἐπιμελεῖται δὲ τὰ μικρὰ ἐκεῖνα ἀρνία, ἅτινα πρόκειται νὰ προστεθῶσιν ἔπειτα ὡς ὥριμα πρόβατα εἰς τὴν χριστιανικὴν ποίμνην.

7. Ἐκ τῶν εἰρημένων καθίσταται δήλη καὶ ἡ χρησιμότης τῆς Κατηχητικῆς ἐν τῷ Πρακτικῷ τῆς Θεολογίας κλάδῳ. Καὶ ἀσχέτως ὅμως πρὸς ταῦτα, ἡ σοβαρότης καὶ ἡ δυσκολία τοῦ ἔργου τῆς

κατηχήσεως ἀρκοῦσι νὰ παρουσιάσωσιν εἰς ἡμᾶς τὴν χρησιμότητα καὶ ἀναγκαιότητα τῆς Κατηχητικῆς. Διότι πρὸς τὰς ἀκάκους ψυχὰς τῶν παιδίων ἀπευθυνομένη σήμερον ἡ Κατήχησις καὶ ζητοῦσα νὰ ἐγγράψῃ εἰς αὐτὰς τὰ ρήματα τῆς σωζούσης πίστεως, γνωρίζει μὲν εἰς ταῦτα εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων βημάτων αὐτῶν τὰς ἀληθεῖς καὶ σωτηριώδεις κατευθύνσεις, τὰς ὁποίας ἀκολουθῶν «ὁ νεώτερος κατορθώσει τὴν ὁδὸν αὐτοῦ» (Ψαλμ. ριη΄ 9), ἄρχεται δὲ ἐν ταῖς ἁπαλαῖς παιδικαῖς καρδίαις καὶ ἔργου μένοντος εἰς τὸν αἰῶνα, ὅσον οὐδὲν ἄλλο συντελοῦντος εἰς τὸ ν' ἀποδειχθῇ ὁ κατηχούμενος μέλος μὲν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς κοινωνίας τίμιον καὶ χρήσιμον, πολίτης δὲ καὶ κοινωνὸς τῆς ἐπουρανίου βασιλείας. «Τοῦτό ἐστιν, ὃ τὴν οἰκουμένην ἀνατρέπει πᾶσαν, ὅτι τῶν οἰκείων ἀμελοῦμεν παίδων», παρατηρεῖ προσφυῶς ὁ θεῖος Χρυσόστομος(22). Ἡ πεῖρα ἐξ ἄλλου καὶ ἡ ἱστορία μαρτυροῦσιν, ὅτι τότε ὁ χριστιανικὸς βίος ἤνθησε καὶ ἤκμασεν, ὅταν εἰς τὸ ἔργον τῆς κατηχήσεως ἀπεδόθη ἡ δέουσα προσοχὴ καὶ μετ' ἐπιμελείας πολλῆς τοῦτο ἐθεραπεύθη. Ἐξ ἴσου δὲ ἀληθεῖς ἐλέγχονται καὶ οἱ λόγοι τοῦ Borger βεβαιοῦντος, ὅτι «ἐκεῖνος, ὅστις σπείρει τὸ σπέρμα τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ καρδίᾳ ἑνὸς παιδίου, καλλιεργεῖ ἓν φυτὸν διὰ τὸν Παράδεισον τοῦ Θεοῦ»(23). Τοιοῦτον ὅμως ἐξόχως σοβαρὸν ἔργον, τοῦ ὁποίου αἱ συνέπειαι δὲν ἐκδηλοῦνται μόνον ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλ' ἐκτείνονται καὶ εἰς τὸν οὐρανόν, καὶ ἐξ ἑαυτοῦ καθίσταται δῆλον, ὅτι οὐδαμῶς ἐστιν ἀπηλλαγμένον δυσκολιῶν σοβαρωτάτων. Δὲν εἶναι εὔκολόν τι τὸ νὰ λαλῇ τις εἰς τὰ παιδία περὶ τῶν μυστηρίων ἐκείνων, εἰς τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ θείου Πέτρου «ἐπιθυμοῦσιν ἄγγελοι παρακύψαι» (Α΄ Πέτρ. α΄ 12), κατὰ τρόπον δὲ διαθέτοντα περὶ αὐτῶν οὕτως εὐλαβῶς, ὥστε ν' ἀποκλείηται τὸ ἐνδεχόμενον τοῦ νὰ δίδηται τὸ ἅγιον τοῖς κυσὶ καὶ νὰ βάλλωνται οἱ μαργαρῖται ἔμπροσθεν τῶν χοίρων. Ἐντεῦθεν ἡ ἀναγκαιότης τοῦ μαθήματος τῆς Κατηχητικῆς παρουσιάζεται ἐπιβεβλημένη. Χωρὶς δὲ νὰ παραγνωρίζωμεν, ὅτι συνήθως προηγεῖται ἡ πρᾶξις καὶ ἕπεται ἡ θεωρία, ἡ συστηματοποιοῦσα εἰς ἑνιαῖον σύνολον τὰ μαθήματα τῆς ἐπὶ μέρους πείρας, καὶ χωρὶς νὰ λησμονῶμεν, ὅτι καὶ ἡ πλέον ἀπηρτισμένη θεωρία δὲν δύναται νὰ προΐδῃ πάσας τὰς ἐν τῇ πράξει ὑπὸ τῶν ποικίλων περιστάσεων δημιουργουμένας περιπτώσεις, δὲν ὑπερεξαίρομεν, ἀλλὰ καὶ δὲν παραθεωροῦμεν τὴν χρησιμότητα καὶ ἀναγκαιότητα τῆς Κατηχητικῆς. Ὡς προσφυῶς παρατηρεῖ ὁ van Oosterzee(24) αἱ στερεώτεραι τῶν βακτηριῶν δὲν δύνανται νὰ ἀναπληρώσωσι τὰς πτέρυγας, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἠδύνατό τις νὰ πετάξῃ εἰς τὰ ὕψη· ἀποτελοῦσιν ὅμως ἀδιαμφισβητήτου ἀξίας ὑποστήριγμα, ὅταν βα-

(22) Ἐν τῷ περὶ Ἄννης τρίτῳ λόγῳ Migne 51, 327.
(23) Παρὰ van Oosterzee μν. ἔργ. σελ. 451.
(24) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 452.

δίζωμεν εἰς ἄγνωστον, συχνάκις δὲ καὶ ἀνώμαλον ἔδαφος. Οὕτω καὶ ἡ Κατηχητικὴ δὲν ἐξαρκεῖ μὲν μόνη διὰ τῶν διδασκομένων ὑπ' αὐτῆς μεθόδων νὰ ἐμφυτεύσῃ εἰς ἡμᾶς χαρίσματα, τῶν ὁποίων εἴμεθα πάντῃ ἐστερημένοι, ἀναπτύσσει ὅμως καὶ καλλιεργεῖ τὸ προϋπάρχον χάρισμα καὶ καθοδηγεῖ τὸν κεκτημένον ἐμφυῶς τὸ κατηχητικὸν τάλαντον πρὸς τὴν πρακτικωτέραν καὶ ὠφελιμωτέραν χρησιμοποίησιν αὐτοῦ. Καθιστᾷ μὲν γνωστὰς εἰς τὸν κατηχητὴν τὰς μεγάλας ἀρχάς, τὰς ὁποίας οὗτος δέον νὰ ἀκολουθῇ ἐν τῇ ἀσκήσει τοῦ ἔργου του, καθὼς καὶ τοὺς κινδύνους καὶ τὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας θὰ ἀντιμετωπίσῃ, παρουσιάζει δὲ εἰς αὐτὸν ὑποδείγματα κατηχητικῆς δράσεως καὶ διδασκαλίας, ἅτινα καὶ οὗτος δέον νὰ ἀκολουθῇ, καὶ παρέχει εἰς αὐτὸν βοηθήματα πρὸς χειραγωγίαν αὐτοῦ κατὰ τὰς διαφόρους τοῦ διδακτικοῦ αὐτοῦ ἔργου περιπτώσεις. Ἡ τοιαύτη δὲ γνῶσις καὶ διδασκαλία, ἡ ὑπὸ τῆς Κατηχητικῆς παρεχομένη, καθίσταται τοσούτῳ μᾶλλον ἀναγκαιοτέρα, ὅσῳ ἡ ὁλονὲν ἐπὶ τὰ πρόσω χωροῦσα σήμερον ἐξέλιξις τῆς Διδακτικῆς συντελεῖ ἵνα καὶ ἡ θύραθεν διδασκαλία καθίσταται κατὰ τοὺς χρόνους ἡμῶν ὁλονὲν τελειοτέρα. Πρόδηλον δέ, ὅτι ἐπιβάλλεται καὶ ἡ κατήχησις ὡς διδασκαλία τῶν θεμελιωδῶν ἀληθειῶν τῆς πίστεως νὰ μὴ ὑπολείπεται κατὰ τὴν μορφὴν καὶ τὰς καθόλου μεθόδους πάσης ἄλλης διδασκαλίας.

8. Ὡς πρὸς δὲ τὸ περιεχόμενον καὶ τὰς μεθόδους τῆς Κατηχητικῆς δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ἡ ἱστορία εἶναι ὁ ἄριστος διδάσκαλος, ἑκάστη δὲ ἐπιστήμη ἐξελίσσεται καὶ ἀναπτύσσεται ἐπὶ βάσεων καὶ κεφαλαίων, ἅτινα κληροδοτοῦνται εἰς ἑκάστην γενεὰν ὑπὸ τῆς ἱστορίας τῶν προκατόχων καὶ παρελθουσῶν γενεῶν. Οὕτω καὶ ἡ Κατηχητικὴ ὡς θεωρία καὶ ὡς μέθοδος τῆς κατηχητικῆς διδασκαλίας συνήχθη ἐκ τῆς κατηχητικῆς πράξεως καὶ πείρας, κατηχητικὴ δὲ πρᾶξις καὶ κατηχητικὴ θεωρία ἀνέκαθεν παρουσιάζονται ὑποστηρίζουσαι καὶ ὑποβοηθοῦσαι ἀλλήλας, ταύτης μὲν συντελούσης εἰς τὴν μεθοδικωτέραν καὶ τελειοτέραν ἄσκησιν τῆς πρώτης, ἐκείνης δὲ πάλιν ἀγούσης διὰ τῆς πείρας εἰς τὸν ἐπὶ τὸ σαφέστερον καὶ πληρέστερον καθορισμὸν τῆς κατηχητικῆς θεωρίας. Ἡ Κατηχητικὴ λοιπὸν ἐνδείκνυται νὰ μὴ ἀγνοῇ τὴν Ἱστορίαν τῆς κατηχήσεως, ἐξ ἧς καταφαίνεται, ποῖαι μὲν μέθοδοι γενικῶς ἠκολουθήθησαν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἐν τῇ κατηχητικῇ πράξει, πῶς δὲ ὁλονὲν αἱ μέθοδοι αὗται τελειοποιούμεναι προσέλαβον τὴν σημερινὴν μορφὴν αὐτῶν. Ἐντεῦθεν, ἐφ' ὅσον ἡ Ἱστορία τῆς κατηχήσεως δὲν ἀπετέλεσεν ἴδιον μάθημα τοῦ ἱστορικοῦ κλάδου, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐκτίθεται αὕτη εἰς πρῶτόν τι μέρος τῆς Κατηχητικῆς, ἵνα μή ποτε ἡ Κατηχητικὴ παρουσιάζηται ἄναρχος καὶ ἀγενεαλόγητος, καρπός τις ἐν πλήρει ὡριμότητι καὶ ὀργανισμός τις ἀνδρωθείς, χωρὶς νὰ εἶναι εἰς ἡμᾶς γνωστὰ τὰ στάδια τῆς πρωϊμωτέρας αὐτοῦ ἐξελίξεως. Οὕτως ἡ Κατηχητικὴ κατὰ μέθοδον ἱστορικὴν καὶ ἀναλυτι-

κὴν ἐνδείκνυται νὰ ἐξετάζῃ τὴν ἱστορίαν τῆς κατηχήσέως, δυναμένην νὰ διαιρεθῇ εἰς τρεῖς περιόδους· ἤτοι α) εἰς τὴν περίοδον τὴν περιλαμβάνουσαν τοὺς πρώτους τῆς Ἐκκλησίας αἰῶνας, καθ' οὓς ἐσημειώθη μὲν ἡ θεμελίωσις καὶ ἀνάπτυξις τῆς κατηχήσεως, ἐτέθησαν δ' ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας αἱ θεμέλιοι βάσεις καὶ τῆς Κατηχητικῆς ἐπιστήμης· β) εἰς τὴν περίοδον τοῦ Μεσαίωνος, καθ' ἣν καὶ ἡ θεωρία τῆς κατηχήσεως παρουσιάζεται συμπαρακμάζουσα μετὰ τῆς πράξεως αὐτῆς, καὶ γ) εἰς τὴν ἀπὸ τῆς μεταρρυθμίσεως ἀρξαμένην περίοδον, καθ' ἣν μετὰ τῆς κατηχήσεως ἐμφανίζεται ἐπανορθουμένη καὶ προοδεύουσα καὶ ἡ Κατηχητικὴ θεωρία, ἀναχθεῖσα βαθμηδὸν εἰς τὴν περιωπὴν αὐθυπάρκτου καὶ αὐτοτελοῦς ἐπιστήμης.

9. Ἐκ τῶν δεδομένων καὶ τῆς πείρας, ἅτινα ἀποτελοῦν τὸ κεφάλαιον, ὅπερ αἱ παρελθοῦσαι χριστιανικαὶ γενεαὶ ἐκληροδότησαν εἰς ἡμᾶς, συνάγομεν διὰ μεθόδου συνθετικῆς τὴν Μεθοδολογίαν τῆς κατηχήσεως, ἀποτελοῦντες οὕτω θεωρητικὸν καὶ συνηρμοσμένον σύστημα κατηχητικῆς θεωρίας. Οὕτως εἰς τὸ δεύτερον μέρος τῆς Κατηχητικῆς, ἐξετάζονται αἱ μέθοδοι τῆς Κατηχητικῆς, αἱ χρησιμοποιούμεναι περί τε τὴν ἐκλογὴν τῆς κατηχητικῆς ὕλης καὶ τὴν κατανομὴν αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ περὶ τὴν ὑπὸ μορφὴν κατάλληλον προσφορὰν αὐτῆς εἰς τοὺς κατηχουμένους. Οὕτω τὸ δεύτερον μέρος τῆς Κατηχητικῆς, τὸ περὶ τὰς μεθόδους αὐτῆς ἐνδιατρίβον θὰ ἠδύνατο νὰ περιλάβῃ: α) τὰ κατηχητικὰ ἀξιώματα ἢ τὰς θεμελιώδεις κατηχητικὰς ἀρχάς, αἵτινες ὑπόκεινται ὡς βάσεις καὶ θεμέλιον πάσης κατηχητικῆς θεωρίας· β) τὴν Μεθοδολογίαν τὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν ἐκλογὴν τῆς κατηχητικῆς ὕλης· γ) τὴν Μεθοδολογίαν τῆς κατηχητικῆς διδασκαλίας· καὶ δ) πρακτικάς τινας ὁδηγίας καθοριζούσας τὴν μέθοδον ἐν τῇ κατηχητικῇ πράξει, καθὼς καὶ θεωρίαν τινὰ περὶ τοῦ ὁποία τις δέον νὰ εἶναι ἡ προσωπικότης τοῦ κατηχητοῦ, ἥτις ὑψουμένη ὑπὲρ πᾶσαν μέθοδον ἀποτελεῖ τὴν ψυχὴν τῆς κατηχητικῆς διδασκαλίας καὶ ἄνευ αὐτῆς παραμένει νεκρὸν καὶ ἄψυχον γράμμα ἡ περὶ τῶν κατηχητικῶν μεθόδων θεωρία.

10. Τέλος ὡς πρὸς τὴν Ἱστορίαν τῆς Κατηχητικῆς ὡς διαμεμορφωμένου πλέον μαθήματος τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας θὰ ἐσημειοῦμεν τὰ ἑπόμενα: Κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Schleiermacher καθορισθείσας κατευθύνσεις εἷς τῶν ἀρίστων αὐτοῦ μαθητῶν, ὁ **K. E. Rütenick** συνέταξε σοβαρὸν βιβλίον θρησκευτικῆς διδασκαλίας (**Christliche Lehre für Confirmanden**), τὸ ὁποῖον ἐκυκλοφόρησε κατ' αὐτὸ τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ διδασκάλου του. Ὡσαύτως μᾶλλον ἢ ἧττον ἐκτεταμένον μέρος παρεχωρήθη εἰς τὴν Κατηχητικὴν καὶ ἐν τοῖς κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἐκδοθεῖσι καὶ εἰς τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν ἀναφερομένοις ἔργοις τῶν **Cl. Harms, L. Hüffell, Ebrard, Moll, Otto** καὶ **Nitzsch**. Εἰδικὰ δὲ ἔργα Κατηχητικῆς κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐδημοσίευσαν ὁ καθολικὸς **Hirscher**,

οὗτινος τὸ ἔργον ἐσημείωσεν ἐποχήν· ὁ Palmer, τῆς Κατηχητικῆς τοῦ ὁποίου τῷ 1881 ἐσημειώθη ἡ ἕκτη ἔκδοσις· ὁ G. von Zezschwitz. Ἐκ δὲ τῶν κατὰ τὸ τελευταῖον τέταρτον τοῦ παρελθόντος αἰῶνος κυκλοφορησάντων ἔργων μνημονεύομεν συστημάτων μὲν Πρακτικῆς Θεολογίας, περιλαμβανόντων καὶ Κατηχητικὴν τοῦ van Oosterzee, τοῦ R. Hofmann, τοῦ K. Knoke, τοῦ A. Krauss καὶ τοῦ Achelis· συγγραφῆς δέ, ἐν ᾗ ἐξετάζονται συνδεδυασμένως ἡ Ὁμιλητικὴ καὶ Κατηχητικὴ τοῦ H. Nagelschmitt, ἔργων δὲ Κατηχητικῆς ἰδίων τοῦ Schülze, τοῦ Shéele, τοῦ R. Küber, τοῦ Th. Harnack καὶ τοῦ Buchrucker. Τέλος κατὰ τὸ πρῶτον τέταρτον τοῦ αἰῶνος ἡμῶν ἐξεδόθησαν αἱ περιληφθεῖσαι Κατηχητικαὶ εἰς τὰ συστήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας τῶν F. Niebergall, Martin Schian, ὡς καὶ αἱ κατ' ἰδίαν Κατηχητικαὶ τῶν Sachsse, H. Mayer, Steinbeck καὶ Göttler. Ἐκ δὲ τῶν παρ' ἡμῖν ἐκδοθέντων ἔργων, τῶν σχετιζομένων πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς κατηχήσεως ἀξιομνημόνευτος τυγχάνει ἡ Κατηχητικὴ τοῦ Φ. Παπαδοπούλου καὶ ἡ ἀρκούντως ἐκτενὴς τοῦ Κλεάνθους Στρατιώτου. Ὡσαύτως ὁ καθηγητὴς Δημ. Μωραΐτης ἐξέδωκεν ἀξιόλογον ἔργον ἀναφερόμενον εἰς τὰς μεθόδους τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας. Τέλος μνημονεύομεν καὶ τοῦ ἐν ἔτει 1931 δημοσιευθέντος ἡμετέρου ἔργου ὑπὸ τὸν τίτλον «Κατηχητικὴ ἢ ἱστορία καὶ θεωρία τῆς κατηχήσεως».

5. Ποιμαντική.

1. Ποιμαντικὴ εἶναι τὸ μάθημα ἐκεῖνο τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας τὸ ἐνδιατρίβον περὶ τὴν θεωρίαν τῆς μερίμνης καὶ ἐπιμελείας, τὴν ὁποίαν δέον νὰ λαμβάνῃ καὶ ἀσκῇ ὁ πνευματικὸς ποιμὴν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς δικαιοδοσίας του τόσον ὑπὲρ τῆς πεπιστευμένης αὐτῷ ποίμνης, ὡς συνόλου λαμβανομένης, ὅσον καὶ ὑπὲρ ἑνὸς ἑκάστου τῶν πιστῶν, οἵτινες ἀποτελοῦσιν αὐτήν.

2. Ὁ ὅρος Ποιμαντικὴ προῆλθεν ἐκ τῆς ἑλληνικῆς λέξεως ποιμήν, ἥτις καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς Ἕλλησιν ἐχρησιμοποιήθη ἐνωρίτατα πρὸς δήλωσιν τῶν ἡγεμόνων καὶ βασιλέων, τοὺς ὁποίους αὐτὸς ἤδη ὁ Ὅμηρος συχνάκις ἀποκαλεῖ «ποιμένας λαῶν». Ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ δὲ Αὐτὸς ὁ Ἰεχωβᾶ καλεῖται ἐπανειλημμένως ποιμὴν τοῦ Ἰσραήλ, ὡς φροντίζων καὶ ἐπιμελούμενος αὐτοῦ καθὼς καὶ ὁ ποιμὴν ἀγρυπνεῖ καὶ ἐκτρέφει καὶ λαμβάνει πρόνοιαν ὑπὲρ τῆς ποίμνης καὶ τῶν προβάτων αὐτοῦ (Ψαλμ. κβ' 1-2, οθ' 1 καὶ ἀλλαχοῦ). Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ ὁ Κύριος μὲν καλεῖ ἐπανειλημμένως ἑαυτὸν ποιμένα καὶ δὴ ὑπὸ ἀπόλυτον ἔννοιαν («ὁ ποιμὴν ὁ καλός»), ὁ ὁποῖος «τὰ ἴδια πρόβατα ἐκβάλλει καὶ ἔμπροσθεν αὐτῶν πορεύεται» καὶ «γινώσκει» τὰ ἑαυτοῦ πρόβατα «καὶ γινώσκεται» ὑπὸ τούτων, ἀκολουθούντων αὐτῷ καὶ εἰδότων «τὴν φωνὴν αὐτοῦ», «τιθεμένου δὲ καὶ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν προ-

βάτων» (Ἰωάν. ι' 2, 4, 11, 15). Ἐντεῦθεν καὶ καλεῖται ἐν τῇ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῇ «ὁ ποιμὴν τῶν προβάτων ὁ μέγας» (ιγ' 20). Ἔχων δὲ ἀπόλυτον καὶ ἀπεριόριστον ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς ποίμνης αὐτοῦ ὁ Κύριος, ὡς ζῶσα κεφαλὴ τῆς ἣν ἐξηγόρασε διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος αὐτοῦ Ἐκκλησίας, ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας καὶ ἤδη ἀοράτως παρίσταται κυβερνῶν καὶ ζωογονῶν ταύτην διὰ τοῦ Πνεύματος αὐτοῦ, ἐκπροσωπεῖται καὶ αἰσθητῶς ὑπὸ τῶν κανονικῶς καὶ ἐν καθωρισμένῃ δικαιοδοσίᾳ ἐν ταῖς ἐπὶ μέρους ἐκκλησίαις καὶ ἐνορίαις ἐγκατεστημένων διὰ μυστηριακῆς χειροτονίας ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν, οἵτινες καὶ καλοῦνται διὰ τοῦτο ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ ποιμένες. Οὕτως ἐν μὲν τῇ Π. Δ. ὁ προφήτης Ἰεζεκιὴλ ἐξ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ (κεφ. λδ') ἐλέγχει τοὺς κακοὺς ποιμένας τοῦ Ἰσραήλ, οἵτινες ἀντὶ νὰ ἐπιμελῶνται τὰ πρόβατα τοῦ Θεοῦ «βόσκουσιν ἑαυτούς» καὶ κατεσθίουσι τὸ γάλα καὶ τὰ ἔρια περιβάλλονται καὶ τὸ παχὺ σφάζουσι καὶ τὸ ἀπολωλὸς οὐ ζητοῦσι», τοὺς ὁποίους διὰ στόματος τοῦ προφήτου τούτου ἀπειλεῖ ὁ Κύριος, ὅτι «ἐκζητήσει τὰ πρόβατα αὐτοῦ ἐκ τῶν χειρῶν αὐτῶν». Ἐν δὲ τῇ Κ. Δ. ὁ θεῖος Πέτρος προτρέπει τοὺς πρεσβυτέρους τῆς Ἐκκλησίας, ἵνα «ποιμάνωσι τὸ ἐν αὐτοῖς ποίμνιον τοῦ Θεοῦ» «τύποι γινόμενοι τοῦ ποιμνίου», ὅπως «φανερωθέντος τοῦ ἀρχιποίμενος (Χριστοῦ) κομίσωνται τὸν ἀμαράντινον τῆς δόξης στέφανον» (Α' Πέτρ. ε' 2, 4). Ἀλλὰ καὶ ὁ θεῖος Παῦλος συνιστᾷ εἰς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἐφέσου, ἵνα «προσέχωσιν ἑαυτοῖς καὶ παντὶ τῷ ποιμνίῳ», «ποιμαίνειν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Κυρίου», τοὺς ἐχθροὺς καὶ ἐπιβούλους τῆς ὁποίας ἀποκαλεῖ «λύκους βαρεῖς μὴ φειδομένους τοῦ ποιμνίου» (Πράξ. κ' 28-29).

3. Πρόδηλον ἐκ τῶν χωρίων τούτων καθίσταται ὅτι ὁ Ἀρχιποίμην καὶ ὁ μέγας Ποιμὴν ἐν πάσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ εἶναι μόνος ὁ Κύριος, ὁ ἐξαγοράσας καὶ «περιποιησάμενος ἑαυτῷ τὴν Ἐκκλησίαν διὰ τοῦ ἰδίου αἵματος» (Πράξ. κ' 28), οἱ ἐπὶ μέρους δὲ ποιμένες εἶναι πολλοί, ἔχοντες ἐπὶ ὡρισμένης καὶ σαφῶς περιγεγραμμένης περιφερείας δικαιοδοσίαν, τούτους δὲ σημαίνουσιν οἱ δύο Ἀπόστολοι διὰ τῶν ὀνομασιῶν πρεσβύτεροι καὶ ἐπίσκοποι, πεπιστευμένοι τὴν φροντίδα καὶ ἐπιμέλειαν ὡρισμένου τμήματος τῆς ποίμνης καὶ μὴ δικαιούμενοι νὰ εἰσπηδῶσιν ἀπροσκλήτως καὶ αὐθαιρέτως εἰς ἄλλα τμήματα, εἰς ἄλλων ποιμένων καὶ συμπρεσβυτέρων καὶ συνεπισκόπων τὴν δικαιοδοσίαν ἀνηκόντων. Οἱ κατ' ἐπισκοπὰς λοιπὸν ἐπίσκοποι πρωτίστως καὶ οἱ κατ' ἐνορίας πρεσβύτεροι ἔπειτα εἶναι οἱ ποιμένες, εἰς τὴν κατάρτισιν τῶν ὁποίων πρὸς καρποφόρον καὶ ἐπιτυχῆ κατὰ πάντα θεοφιλῆ διεξαγωγὴν τοῦ ἔργου αὐτῶν ἀποβλέπει ἡ θεωρία τοῦ μαθήματος τῆς Ποιμαντικῆς.

4. Πρόδηλον, ὅτι εἰς τὸ ἔργον καὶ τὴν φροντίδα τοῦ ποιμένος ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου αὐτοῦ περιλαμβάνονται γενικώτερον καὶ τὸ πρὸς τὸ ποίμνιον γινόμενον ὑπ' αὐτοῦ κήρυγμα, καθὼς καὶ ἡ λατρεία, τὴν ὁποίαν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ ποιμνίου του θὰ διεξάγῃ οὗτος ὡς λει-

τουργός, ὅπως καὶ ἡ κατήχησις τῶν ἀρνίων τοῦ ποιμνίου, τῆς ὁποίας θὰ προΐσταται καὶ θὰ κατευθύνῃ οὗτος. Περὶ τὰς διακονίας ὅμως αὐτοῦ ταύτας, ὅπως ἤδη εἴπομεν, ἐνδιατρίβουσιν ἄλλα μαθήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, ἅτινα ἐν προγενεστέροις καιροῖς περιελαμβάνοντο ὑπὸ τὸν γενικὸν ὅρον Ποιμαντικὴ Θεολογία. Πλὴν ὅμως τῶν διακονιῶν του τούτων ἀπομένει καὶ ἕτερόν τι εἰδικώτερον ἔργον εἰς τὸν ποιμένα, περὶ τὸ ὁποῖον ἀκριβῶς ἐνδιατρίβει ἡ Ποιμαντική. Σχηματίζει δέ τις ἀντίληψιν περὶ τοῦ ἔργου τούτου λαμβάνων ὑπ' ὄψιν, ὅτι καὶ ὁ ἄριστος κήρυξ τοῦ θείου λόγου διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ προκαλέσῃ μόνον πρόσκαιρόν τινα ἐνθουσιασμὸν εἰς τοὺς ἀκροατὰς αὐτοῦ, μόνιμον δὲ ἐκ τοῦ κηρύγματός του καρπὸν δύναται νὰ ἀναμένῃ, ἐὰν μετ' αὐτὰ ἔλθῃ καὶ εἰς ποιμαντικὴν καὶ εἰς ἰδιαιτέραν σχέσιν πρὸς αὐτούς. Ὡσαύτως καὶ ὁ λειτουργὸς δύναται μὲν διὰ τῆς εὐλαβοῦς καὶ τῆς ἐν ἐπιγνώσει τελέσεως τῆς λατρείας νὰ διεγείρῃ συναισθήματα ἀφοσιώσεως παρὰ τοῖς λάτραις, ἵνα ὅμως ταῦτα ἔχωσι βαθυτέραν καὶ μονιμωτέραν ἐπίδρασιν καὶ διάρκειαν παρ' ἑκάστῳ τούτων, εἶναι ἀνάγκη, ὅπως γνωρίσῃ οὗτος διὰ ποιμαντικῆς ἐπαφῆς πρὸς αὐτοὺς τὰς ἰδίας ἑκάστου ἀνάγκας καὶ κατ' αὐτὰς κανονίσῃ τὴν συμμετοχὴν εἰς τὰ μυστήρια. Ἀλλὰ καὶ τὰ μικρὰ ἀρνία τῆς χριστιανικῆς ποίμνης, τῶν ὁποίων ἐπιμελεῖται ὁ Κατηχητής, ἔχουσιν ἀνάγκην καὶ ἰδίας παρακολουθήσεως, ἕως οὗ ταῦτα αὐξηθῶσιν εἰς ὥριμα πρόβατα τοῦ Κυρίου.

5. Καὶ φαίνεται μὲν ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅτι τὸ ποιμαντικὸν ἔργον, ἐφ' ὅσον ἀπ' αὐτοῦ διακρίνονται αἱ διακονίαι τοῦ κηρύγματος καὶ τῆς κατηχήσεως καὶ τῆς λατρείας, εἶναι ἱκανῶς περιωρισμένον. Ὅταν ὅμως ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι ἡ ἀγάπη, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν ψυχὴν τὴν κινητοποιοῦσαν εἰς αὐτό, δὲν ἔχει ὅρια, ἔτι δὲ καὶ ὅτι τοῦτο καλεῖ τὸν ποιμένα εἰς μόχθους καὶ φροντίδας οὐ μόνον πρὸς περιφρούρησιν καὶ καθοδήγησιν τῆς ὅλης ποίμνης του ὡς συνόλου λαμβανομένης, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἀντίληψιν ἑνὸς ἑκάστου τῶν προβάτων αὐτοῦ, καθὼς καὶ μιᾶς ἑκάστης τῶν κοινωνικῶν καὶ ἐπαγγελματικῶν τάξεων, τῶν συναποτελουσῶν τὸ ὅλον ποίμνιόν του, παρουσιάζεται τότε τοῦτο βαρὺ καὶ ἐπίμοχθον καὶ ἐξόχως δύσκολον καὶ ἐκτεταμένον. Πράγματι· ὅταν ὁ Κύριος διεπυνθάνετο παρὰ τοῦ Πέτρου, ἐὰν οὗτος ἀγαπᾷ αὐτόν, εἰς τὴν καταφατικὴν τοῦ κορυφαίου ἀπάντησιν, ὁ Κύριος ἐζήτησεν ἐπανειλημμένως, ἵνα ὁ Πέτρος ἐπιδείξῃ τὴν ἀγάπην του ταύτην ἐμπράκτως, ἀξιῶν παρ' αὐτοῦ, ὡς λέγει ὁ θεῖος Χρυσόστομος(25) οὐχὶ ἵνα νηστεύῃ ἢ ἀγρυπνῇ ἢ ἀσκῇ ἄλλας σκληραγωγίας τοῦ σώματος, ἀλλ' ἵνα ποιμαίνῃ τὰ ἀρνία του καὶ τὰ πρόβατά του. Χρειάζεται δὲ μεγάλη αὐταπάρνησις καὶ μεγάλη ὑπομονή, ἵνα ὁ ποιμὴν γίνεται τοῖς πᾶσι τὰ πάντα,

(25) Περὶ Ἱερωσύνης λόγ. II, 1.

ἵνα πάντως τινὰς σώσῃ καὶ ἵνα, ὡς ὁ Ἀρχιποίμην οὐκ ἦλθε διακονηθῆναι, ἀλλὰ διακονῆσαι καὶ δοῦναι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ λύτρον ἀντὶ πολλῶν, οὕτω καὶ αὐτὸς δουλεύῃ τοῖς πᾶσι διὰ τῆς ἀγάπης καὶ καταδαπανᾷ ἑαυτὸν ὑπὲρ τοῦ ποιμνίου. Τὸ ἔργον τῆς ἀγάπης, παρατηρεῖ ὁ Oosterzee([26]), δὲν γνωρίζει ὅρια καὶ ἐνίοτε αἱ ἀνάγκαι τῆς Ἐκκλησίας εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγκάζουσι τὸν ποιμένα εἰς ἐκτάκτους προσπαθείας, ὥστε νὰ ἔχῃ ἐφαρμογὴν πλήρη ἡ γαλλικὴ παροιμία «à la guerre comme à la guerre». Ὅπως δηλαδὴ εἰς τὸν πόλεμον καὶ εἰς τὴν μάχην παρουσιάζονται περιπτώσεις ἀπρόβλεπτοι, ἀξιοῦσαι ἀπὸ τοὺς διεξάγοντας αὐτὰ πρωτοβουλίας τῆς στιγμῆς καὶ ἀνατροπὰς ἐκ προτέρου μεμελετημένων σχεδίων καὶ νέας προσπαθείας καὶ κατ' αὐτὸ τὸ ἐξαντληθὲν μέτρον τῆς ἀντοχῆς, οὕτω καὶ ἐν τῷ ποιμαντικῷ ἔργῳ. Πρέπει μὲν τοῦτο νὰ περιορίζηται εἰς τὴν θεραπείαν καὶ ἐπιμέλειαν τοῦ ποιμνίου, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου εἶναι ἐγκατεστημένος ὁ ποιμήν, ἀλλ' ὁσονδήποτε καὶ ἂν περιορισθῇ ἡ ἀκτὶς αὕτη τῆς θεραπείας καὶ καθαρῶς ποιμαντικῆς φροντίδος, ὁ ποιμὴν ἔχει ν' ἀντιμετωπίσῃ πλῆθος προβλημάτων καὶ ἀναγκῶν τοῦ ποιμνίου. Εἶναι πρωτίστως ὑποχρεωμένος οὗτος νὰ γνωρίσῃ τὸ ποίμνιόν του καὶ νὰ γνωρισθῇ ὑπ' αὐτοῦ, ὥστε νὰ εἶναι εἰς θέσιν νὰ εἴπῃ μετὰ τοῦ Ἀρχιποίμενος: «καὶ γινώσκω τὰ ἐμὰ καὶ γινώσκομαι ὑπὸ τῶν ἐμῶν». Πρέπει ἀκόμη νὰ παρακολουθῇ τοὺς κινδύνους, τοὺς ἐπαπειλοῦντας τὸ ποίμνιον καὶ νὰ λαμβάνῃ μέτρα κατὰ τῆς διαδόσεως ἰδεῶν καὶ φρονημάτων ψυχοφθόρων, κατὰ τῶν ὑλιστικῶν καὶ κακῶν κοσμικῶν ἐπιδράσεων, κατὰ τῆς ἀδιαφορίας, ἥτις προσβάλλει συνήθως πολλὰ τῶν προβάτων, κατὰ τῶν κομματικῶν καὶ φατριαστικῶν διαιρέσεων αὐτοῦ, κατὰ πάσης ροπῆς τεινούσης ὑπὸ τὸ ἐξωτερικὸν χριστιανικὸν ἐπίχρισμα νὰ ὑποθάλπωνται εἰδωλολατρικὰ βιώματα καὶ συνήθειαι. Ἐπὶ πλέον ὁ ποιμὴν καλεῖται νὰ ἐνδιαφερθῇ καὶ διὰ τὰς βιοτικὰς συνθήκας καὶ ἀνάγκας τῶν πενεστέρων τοῦ ποιμνίου του· νὰ συμπενθήσῃ μετὰ τῶν κλαιόντων καὶ νὰ παρηγορήσῃ αὐτούς· νὰ ἐνισχύσῃ καὶ ἀνακουφίσῃ τοὺς πάσχοντας καὶ ἀσθενοῦντας· νὰ καθοδηγήσῃ καὶ στηρίξῃ τοὺς ὑπὸ τύψεων καὶ ὑπερβολικῆς εὐαισθησίας τῆς συνειδήσεως αὐτῶν κλονιζομένους· νὰ ἀναζητήσῃ πᾶν ἀπολωλὸς πρόβατόν του· νὰ ἀνορθώσῃ πᾶν πεπτωκός· νὰ εἰρηνεύσῃ τοὺς διαμαχομένους· νὰ προλάβῃ τὴν διὰ τοῦ διαζυγίου διάλυσιν οἰκογενειῶν ἢ τὰ ἠθικὰ ὀλισθήματα νέων καὶ νεανίδων ἢ τὰ ἀπεγνωσμένα διαβήματα ὑπάρξεων ἀπηλπισμένων. Ἐν ὀλίγαις λέξεσιν ὁ ποιμὴν ὑπάρχει καὶ ζῇ οὐχὶ δι' ἑαυτόν, ἀλλὰ διὰ τὸ ποίμνιόν του. Εἶναι δοῦλος τοῦ ποιμνίου καὶ οὐχὶ δεσπότης καὶ κύριος αὐτοῦ. Καὶ βεβαίως ἔχων πάντοτε ὡς πρότυπον αὐτοῦ τὸν μέγαν Ἀρχιποίμενα δὲν πρέπει ὑπὸ πνεύματος δουλοπρεπείας ἀγόμενος νὰ

(26) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 511.

ἐπιζητῇ ἰδιοτελῶς, ὅπως ἀρέσῃ εἰς τὸ ποίμνιον, ἵνα τοῦτο ἀρεσκόμενον εἰς τὸν ποιμένα του ἱκανοποιῇ σκοποὺς καὶ τέλη ἀλλοτρίους τῆς χριστιανικῆς αὐταπαρνήσεως καὶ ἀγάπης. Διότι μεταβάλλεται τότε εἰς μισθωτόν. Ἀλλὰ δουλεύων εἰς τὸ ποίμνιον διὰ γνησίας καὶ ἀνιδιοτελοῦς ἀγάπης νὰ πραγματοποιῇ τοὺς λόγους τοῦ θείου Παύλου: «ἕκαστος τῷ πλησίον ἀρεσκέτω εἰς τὸ ἀγαθὸν πρὸς οἰκοδομήν» (Ρωμ. ιε΄ 2). Ἐὰν δὲ εἶναι ἐπαίσχυντος ὁ ποιμὴν ὁ δίψυχος καὶ ἰδιοτελής, ὁ ὁμοιάζων πρὸς κλύδωνα θαλάσσης, ἀνεμιζόμενος καὶ ριπιζόμενος ὡς αὐτὸς κατὰ τοὺς ἀπὸ τοὺς κατὰ κόσμον ἰσχυροὺς τοῦ ποιμνίου του πνέοντας ἀνέμους, ἀπεχθὴς καὶ ἀποδόκιμος καθίσταται καὶ ὁ ποιμήν, ὁ δεσποτικῶς ὑπὲρ τὸ ποίμνιον ὑψῶν ἑαυτὸν καὶ ἀντιμετωπίζων τὸ ποίμνιον οὐχὶ ὡς τὴν δι' ἣν ἀπέθανεν ὁ Χριστὸς ποίμνην, ἀλλ' ὀρδήν τινα καὶ ἀγέλην. Πολὺ περισσότερον οὗτος εἶναι μισθωτός, ἀξίζων νὰ ὀνομάζεται οὐχὶ ποιμήν, ἀλλ' ἀγελάρχης. Ἐντεῦθεν κατανοεῖ τις, ποῖον τὸ ἔργον τοῦ ποιμένος καὶ κατὰ τί ἡ ἀγάπη, καθ' ἣν τοῦτο δέον νὰ διεξάγηται, δὲν γνωρίζει ὅρια ἐν ταῖς ἐκδηλώσεσι καὶ ταῖς προσπαθείαις αὐτῆς. Πόσον δὲ δύσκολον καθίσταται τὸ ποιμαντικὸν ἔργον, κατανοεῖ τις οὐ μόνον ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων, ἀλλὰ καὶ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν τὸ γεγονός, ὅτι πολλοὶ διάκονοι τῆς Ἐκκλησίας διαπρέψαντες ἐν τῷ κηρύγματι ἢ ἐν τῇ κατηχήσει ἢ ἐν τῇ λειτουργίᾳ τῶν μυστηρίων, ἀπέτυχον οἰκτρῶς ὡς ποιμένες καὶ ἐπίσκοποι αὐτῆς.

6. Κατὰ τὰ εἰρημένα ἡ Ποιμαντικὴ προτάσσουσα γενικήν τινα θεωρίαν, ἐν τῇ ὁποίᾳ θὰ ἐκτίθενται κυρίως τὰ προσόντα, ἅτινα ἀπαραιτήτως δέον νὰ περικοσμῶσι τὸν ποιμένα τῶν ψυχῶν, ἐκτίθησι τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς, διαιρουμένη εἰς δύο μέρη, ἤτοι εἰς τὴν Γενικὴν Ποιμαντικήν, ἥτις ἐκθέτει τὸ ἔργον τοῦ ποιμένος, τὸ ἀναφερόμενον εἰς ὁλόκληρον τὴν ποίμνην ὡς σύνολον λαμβανομένην, καὶ τὴν Ἀτομικὴν Ποιμαντικὴν τὴν σχετιζομένην πρὸς τὸ ἔργον τοῦ ποιμένος ἐπὶ ἑνὸς ἑκάστου τῶν πιστῶν, συμφώνως καὶ πρὸς τοὺς λόγους τοῦ Παύλου ὑπενθυμίσαντος εἰς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἐφέσου, ὅτι ἐπὶ «τριετίαν νύκτα καὶ ἡμέραν οὐκ ἐπαύσατο μετὰ δακρύων νουθετῶν ἕνα ἕκαστον» (Πράξ. κ΄ 31).

7. Πηγαὶ δὲ τῆς Ποιμαντικῆς πρωτίστως εἶναι ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ ἐν τῇ Γραφῇ περιεχόμενος. Ἐφ' ὅσον πρότυπον ποιμένος ὑπῆρξεν αὐτὸς ὁ Ἀρχιποίμην, ἡ εἰκὼν αὐτοῦ ἡ διαζωγραφουμένη ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις καὶ ἰδίᾳ οἱ λόγοι τοῦ ἰδίου, τοὺς ὁποίους εἶπε χαρακτηρίζων ἑαυτὸν ὡς «τὸν ποιμένα τὸν καλόν» καὶ περιγράφων τὴν μέριμναν αὐτοῦ περὶ τῶν ἰδίων προβάτων καὶ μάλιστα οἰουδήποτε ἀπολωλότος ἐξ αὐτῶν, δέον νὰ πρόκειται πάντοτε ὡς κανὼν καὶ ὡς κάτοπτρον, πρὸς συμμόρφωσιν καὶ κατοπτρισμὸν παντὸς γνησίου ποιμένος, θέλοντος νὰ ἀρέσῃ εἰς τὸν ὃν ἐκπροσωπεῖ Ἀρχιποίμενα. Αἱ ποιμαντικαὶ ἐξ ἄλλου ἐπιστολαί, ἰδιαιτέρως

δὲ ἡ πρὸς Φιλήμονα ἐπιστολή, καθὼς καὶ ὁ ἐν ταῖς Πράξεσι (κ' 17-38) λόγος τοῦ Παύλου πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς Ἐφέσου παρέχουν πλουσιώτατον καὶ πολυτιμότατον ὑλικόν, ἐκ τοῦ ὁποίου πᾶς εὐσυνείδητος ποιμὴν καλεῖται νὰ διδάσκηται καὶ νὰ παραδειγματίζηται. Ἡ ἱστορία ἐξ ἑτέρου, ἡ παρουσιάζουσα μεγάλας φυσιογνωμίας εἰς τὰς προσωπικότητας τῶν μεγάλων Πατέρων, ἰδίᾳ τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, αἵτινες ἐξέμαξαν ὅσον οὐδεὶς ἄλλος τὸ ὕψιστον ἰδανικόν, τὸ ὁποῖον τελείως καὶ ἀνεφίκτως ἐνεσάρκωσεν ὁ Ἀρχιποίμην, ἀποβαίνει ἄριστος τῶν ποιμένων διδάσκαλος.

8. Ὡς βοηθήματα δὲ τῆς Ποιμαντικῆς, ἥτις προδήλως ὡς μάθημα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας εἰς ἓν συστηματικὸν σύνολον ἐπισυναγαγὸν τὰ ἐκ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς πείρας μαθήματα, εἶναι ἐπιστήμη νεωτέρα, ἐκ τῆς παλαιοτέρας ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας, ἀναγομένης εἰς τὸ προπαρασκευαστικὸν στάδιον τῆς διαμορφώσεως τῆς Ποιμαντικῆς, θὰ ἐσημειοῦμεν τὰ ἑπόμενα:

Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου «λόγος ἀπολογητικὸς τῆς εἰς Πόντον φυγῆς» (Migne 35, 408), ἐν τῷ ὁποίῳ δικαιολογεῖται οὗτος διὰ τὴν μετὰ τὴν χειροτονίαν αὐτοῦ εἰς πρεσβύτερον φυγὴν αὐτοῦ εἰς τὸν Πόντον παρουσιάζων τὸ ὕψος τῆς ἱερωσύνης καὶ χαρακτηρίζων τὸ «ἄνθρωπον ἄγειν», ὅπερ εἶναι τὸ ὑποκείμενον καὶ ὁ σκοπὸς τῆς Ποιμαντικῆς, ὡς «τέχνην τεχνῶν καὶ ἐπιστήμην ἐπιστημῶν» (ἔνθ' ἀνωτ. 425). Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου «Λόγοι περὶ ἱερωσύνης» (Migne 48, 623 καὶ ἑξῆς), τοὺς ὁποίους ἀπηύθυνε πρὸς τὸν φίλον αὐτοῦ Βασίλειον δικαιολογούμενος, διατί αὐτὸς ἀπέφυγε τὴν χειροτονίαν καὶ ἐν τοῖς ὁποίοις περιγράφει τὸ ὕψος τῆς ἱερωσύνης καὶ τὰς βαθείας εὐθύνας τοῦ ἀναλαμβάνοντος αὐτήν. Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, «Ἐπιστολὴ κανονικὴ πρὸς Λητόϊον ἐπίσκοπον Μελιτινῆς» (Migne 45, 221). Ἀμβροσίου Μεδιολάνων, De officiis clericorum (=περὶ τῶν καθηκόντων τῶν κληρικῶν), ἔνθα εἰς τρία βιβλία ἐξαίρεται ἡ ἱερωσύνη κατὰ τρόπον μὴ ὑπολειπόμενον τῆς θερμότητος καὶ εὐγλωττίας, μεθ' ἧς καὶ ὁ Χρυσόστομος περιγράφει ἐν τοῖς μνημονευθεῖσι λόγοις αὐτοῦ τὸ ὕψος καὶ τὰ καθήκοντα τοῦ ποιμένος· Λέοντος τοῦ μεγάλου De Pastorali cura (=περὶ τῆς ποιμαντικῆς φροντίδος) καθὼς καὶ Γρηγορίου τοῦ μεγάλου πάπα Ρώμης Liber regulae pastoralis (=βιβλίον ποιμαντικοῦ κανόνος). Τὸ τελευταῖον τοῦτο ἔργον θεωρεῖται ὡς σπουδαιότατον βοήθημα τῆς Ποιμαντικῆς. Διαπραγματευόμενον περὶ τῶν ἀναγκαιούντων εἰς τὸν κληρικὸν προσόντων καὶ τοῦ βίου, τὸν ὁποῖον δέον νὰ διάγῃ ὁ λειτουργὸς τῆς Ἐκκλησίας· καθὼς καὶ περὶ τῆς διδασκαλίας, ἥτις δέον νὰ παρέχεται εἰς τὰ διαφόρων τάξεων καὶ καταστάσεων πρόσωπα, ἐν τέλει δὲ καὶ περὶ τῶν διαφόρων ἐλαττωμάτων καὶ κακιῶν καὶ ἰδίᾳ τῆς ὑπερηφανείας, μετεφράσθη ζῶντος ἔτι τοῦ Γρηγορίου καὶ εἰς τὴν ἑλληνικήν, εἶτα δὲ εἰς τὴν ἀγγλοσαξωνικὴν καὶ ἔτυχε μεγάλης χρήσεως κατὰ τὸν μεσαίωνα μεταξὺ τῶν κληρικῶν.

Οὐχὶ πολὺν χρόνον μετ' αὐτὸ συνέγραψε καὶ Ἰσίδωρος ὁ Σεβίλλης († 636) τὸ ἔργον αὐτοῦ De sacerdotum in Ecclesia officio, τὸ ὁποῖον δὲν στερεῖται μὲν σοβαρότητος, δὲν ὑπερέβαλεν ὅμως τὸ ἔργον τοῦ Γρηγορίου. Παράδειγμα δὲ ἀποστολικῆς μερίμνης, προβαλλομένης εἰς μίμησιν καὶ ὑπὸ παντὸς ποιμένος τῆς ἐκκλησίας διέσωσεν εἰς ἡμᾶς Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ, Τίς ὁ σωζόμενος πλούσιος, ἀφηγούμενος πῶς ὁ Ἰωάννης ὁ Εὐαγγελιστὴς δραμὼν πρὸς τὸ ληστρικὸν αὐτοῦ κρυσφήγετον ἐπανήγαγεν ἐκεῖθεν τὸν εἰς ληστρικὸν βίον ἐξολισθήσαντα νέον, τὸν ἀποξενώσαντα ἑαυτὸν τῆς φροντίδος καὶ ἐπιβλέψεως τοῦ ἐπισκόπου, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Ἰωάννης εἶχεν ἐμπιστευθῇ αὐτόν.

9. Ὡς πρὸς δὲ τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τῆς Ποιμαντικῆς, διὰ τὴν ἐκ τῆς περὶ αὐτὴν συγγραφικῆς κινήσεως ἐν τῇ Δύσει, θὰ ἐσημειοῦμεν, ὅτι καὶ πρὸ τοῦ Schleiermacher διεπραγματεύθησαν ἱκανοὶ ὕλην ἀναφερομένην εἰς τὴν Ποιμαντικήν, μεταξὺ δὲ αὐτῶν ἀξιομνημόνευτοι τυγχάνουσιν ὁ R. W. Evans συγγράψας τὸ ἐν ἔτει 1844 εἰς τρίτην ἔκδοσιν δημοσιευθὲν ἔργον αὐτοῦ «The Bishopric of Souls»· ὁ J. W. Burgon (A. Treatise of the Pastoral office 1864)· ὁ J. Blunt (The Parish Priest πέμπτη ἔκδοσις 1869)· ὁ W. Walsham How Pastor in Parochia δημοσιευθὲν καὶ εἰς δεκάτην ἔκδοσιν καὶ ἄλλοι. Ἐν τῇ μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ δημοσιευθείσῃ (1850) Πρακτικῇ Θεολογίᾳ τοῦ Schleiermacher δύο κεφάλαια αὐτῆς, τὰ ἐπιγραφόμενα «Pastoralklugkeit» καὶ «Kirchenregiment» ὑπῆρξαν μεγάλης σπουδαιότητος, καθορίσαντα σαφῶς τὴν ἁρμόζουσαν εἰς τὴν Ποιμαντικὴν θέσιν ἐν τῷ κλάδῳ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας. Ἔκτοτε πᾶσαι αἱ περὶ Πρακτικῆς Θεολογίας συγγραφαί, ὡς τοῦ Ebrard, Harms, Palmer, Vinet, van Oosterzee καὶ πᾶσαι αἱ νεώτεραι περιλαμβάνουσι καὶ τὴν Ποιμαντικήν, διαπραγματευόμεναι ταύτην ὡς ἓν τῶν ἐπὶ μέρους μαθημάτων τοῦ Πρακτικοῦ κλάδου. Εἰδικὰ δὲ συγγράμματα ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Lehrbuch der Pastoraltheologie ἐδημοσίευσαν ὁ A. F. C. Wilmar, ὁ Al. Schweitzer, ὁ Ph. D. Burk, ὁ Kübel καὶ εἴ τις ἄλλος.

10. Ἐκ τῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν δημοσιευθέντων νεωτέρων ἔργων ἀξιομνημόνευτα τυγχάνουσι:

Τοῦ Μεθοδίου Ἀνθρακίτου ἔργον ἐπιγραφόμενον «Βοσκὸς λογικῶν προβάτων, ἤτοι περὶ τοῦ καθήκοντος τῷ πνευματικῷ ποιμένι, καὶ πῶς δεῖ ποιμαίνειν τὸ ἐμπιστευθὲν αὐτῷ λογικὸν ποίμνιον»· τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ ὁ «Ἱερατικὸς συνέκδημος», ἤτοι ἡ εἰδικῶς πρὸς μόρφωσιν μάλιστα τῶν ἱερέων ἑρμηνεία τῶν τριῶν ποιμαντικῶν ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου· τοῦ διδάξαντος τὸ μάθημα τοῦτο εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις Θεολογικὴν Σχολὴν Νικηφόρου Καλογερᾶ τὸ φέρον τὴν ἐπιγραφὴν «Ἡ Ποιμαντικὴ» ἔργον· τοῦ ἀοιδίμου Μητροπολίτου πρ. Πενταπόλεως καὶ διευθυντοῦ τῆς Ριζαρείου Σχολῆς, ἐσχάτως δ' ἀνακηρυχθέντος ἁγίου Νεκταρίου, «Μάθημα Ποιμαντικῆς»· τοῦ

ἀειμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου τὸ «Περὶ ἱερωσύνης» ἔργον· τοῦ ἀοιδίμου Μιχαὴλ Κωνσταντινίδου, ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς ὁ «Ἱερεύς»· τοῦ Σπυρίδωνος Μακρῆ ἡ «Ἐπίτομος Ποιμαντική»· καὶ τοῦ ἀρχιμ. Ἰωάν. Παπαδοπούλου, Διευθυντοῦ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Βοστώνης ἡ «Ποιμαντική».

Τοσαῦτα καὶ περὶ τοῦ μαθήματος τῆς Ποιμαντικῆς.

6. *Ἁλιευτικὴ ἢ Ἱεραποστολική.*

1. Ἡ Χριστιανικὴ Ἁλιευτικὴ εἶναι τὸ μάθημα ἐκεῖνο, τὸ διαπραγματευόμενον τὴν θεωρίαν τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ διεξαγομένου ὑπ' αὐτῆς πρὸς ἐπέκτασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταξὺ κυρίως τῶν μήπω ἐκχριστιανισθέντων ἐθνῶν, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ ἀνθρώπων, οἵτινες, καίπερ ἐν τῇ νηπιακῇ ἡλικίᾳ των βαπτισθέντες, παρέμειναν ξένοι καὶ ἀλλότριοι πρὸς τὴν χριστιανικὴν ποίμνην.

2. Ἡ χριστιανικὴ πίστις, παρατηρεῖ ὁ Räbiger([27]), δὲν εἶναι μόνον ζωὴ ἐν Χριστῷ, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ δρᾶσις ἐν τῷ Πνεύματι τῷ καταπεμφθέντι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ Θεοῦ διὰ τοῦ Χριστοῦ. Καὶ ὡς μὲν ζωὴ ἐν Χριστῷ διὰ τοῦ κοινοῦ συναισθήματος τοῦ προερχομένου ἐκ τῆς ζωῆς ταύτης, καθὼς καὶ διὰ τῆς ὀργανώσεως τῆς λατρείας, τοῦ κηρύγματος, τῆς λατρείας καὶ τῶν λοιπῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐσωτερικῆς ταύτης ζωῆς της ἡ Ἐκκλησία ἀπαύστως ἐνεργεῖ πρὸς οἰκοδομὴν καὶ περαιτέρω ἀνύψωσιν καὶ ἠθικὴν τελειοποίησιν τῶν λαῶν, τῶν ἐν κοινωνίᾳ πρὸς αὐτὴν διατελούντων καὶ ἐνταχθέντων διὰ τῆς εἰλικρινοῦς πίστεως αὐτῶν πρὸς τὸν Ἀρχιποίμενα Χριστὸν εἰς τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ αὐλὴν καὶ συναποτελούντων τὴν πνευματικὴν ποίμνην αὐτοῦ. Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς ζωογονουμένης ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐσωτερικῆς ζωῆς αὐτῆς ταύτης, ἡ Ἐκκλησία ἔχει καὶ ἕτερον τομέα ἐξωτερικῆς δράσεως, κατατεινούσης, ἵνα ἑλκυσθῶσιν εἰς τὸν ἱερὸν καὶ ἐξαγιαστικὸν περίβολον αὐτῆς καὶ αἱ μήπω ἐκχριστιανισθεῖσαι φυλαὶ τοῦ κόσμου, συμφώνως πρὸς τὴν ρητὴν παραγγελίαν τοῦ Ἱδρυτοῦ αὐτῆς, τὴν πρὸς τοὺς μαθητὰς αὐτοῦ ὀλίγον πρὸ τῆς Ἀναλήψεως αὐτοῦ ἀπευθυνθεῖσαν, ὅπως μαθητεύσωσι πάντα τὰ ἔθνη (Ματθ. κη' 19) καὶ ὅπως πορευόμενοι εἰς τὸν κόσμον ἅπαντα κηρύξωσι τὸ Εὐαγγέλιον αὐτοῦ «πάσῃ τῇ κτίσει» (Μάρκ. ιστ' 15). Οὕτως ἐκ τῆς προκυπτούσης ἀπὸ τῆς ρητῆς ταύτης ἐντολῆς τοῦ Κυρίου ὑποχρεώσεως καὶ δράσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκ τῆς πείρας τὴν ὁποίαν παρέχει ἡ πρὸς τὰ ἔξω αὕτη ἱεραποστολικὴ δρᾶσις τῆς Ἐκκλησίας, γεννᾶται τὸ σχετιζόμενον τόσον πρὸς τὴν Ποιμαντικήν, ὅσον καὶ πρὸς τὴν Κατηχητικὴν μάθημα τῆς Ἁλιευτικῆς ἢ Ἱεραποστολικῆς.

(27) Μν. ἔργ. σελ. 410.

3. Ὁ ὅρος Ἁλιευτικὴ ὑπενθυμίζων τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς πρώτους κληθέντας, ἵνα ἀκολουθήσωσιν αὐτόν, ἀποστόλους, «δεῦτε ὀπίσω μου καὶ ποιήσω ὑμᾶς ἁλιεῖς ἀνθρώπων» (Ματθ. ε' 19), παρουσιάζεται ὡς ἐκφραστικώτερος καὶ προσφυέστερος πρὸς δήλωσιν τοῦ μαθήματος, τοῦ ἀφορῶντος εἰς τὴν θεωρίαν τῆς δράσεως καὶ τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, τοῦ ἐνεργουμένου πρὸς ἀνέλκυσιν ἐκ τῆς θαλάσσης τῶν ἀγνοούντων τὸν Χριστὸν εἰδωλολατρικῶν λαῶν καὶ πρὸς ἐνσωμάτωσιν αὐτῶν εἰς τὴν αὐλὴν τῶν λογικῶν προβάτων τοῦ Ἀρχιποίμενος. Προσετέθησαν ὑπὸ τῶν διαπραγματευσαμένων τὴν θεωρίαν ταύτην καὶ οἱ ὅροι Ἀποστολική, Κηρυκική, Εὐαγγελιστική. Καὶ ὅτι μὲν ἔχει σχέσιν ἄμεσον ἡ δρᾶσις αὕτη τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸ ἔργον τῶν Ἀποστόλων, τὸ ἀσκηθὲν ὑπ' αὐτῶν πρὸς διάδοσιν τῆς νέας πίστεως ἀνὰ τὸν εἰδωλολατρικὸν κόσμον, οὐδεὶς ὁ ἀντιλέγων. Ὅτι ὅμως καὶ οἱ Ἀπόστολοι ἀπετέλεσαν ἰδίαν καὶ ἀναντικατάστατον τάξιν καὶ ἀξίωμα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ τοῦτο εἶναι προφανές. Ἐντεῦθεν καὶ οἱ νῦν, ἀλλὰ καὶ γενικῶς οἱ μετὰ τοὺς Ἀποστόλους διεξαγαγόντες καὶ συνεχίζοντες τὸ ἔργον τοῦτο δὲν σημαίνονται διὰ τοῦ ὀνόματος Ἀπόστολοι, ἀλλὰ διὰ τοῦ ὅρου ἱεραπόστολοι. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ πρὸς τὸ ἔργον αὐτῶν ἐνδιατρίβουσα θεωρία θὰ ἠδύνατο μὲν νὰ κληθῇ Ἱεραποστολική, οὐχὶ ὅμως καὶ Ἀποστολική. Ὡσαύτως καὶ ὡς πρὸς τοὺς ὅρους Κηρυκικὴ καὶ Εὐαγγελιστικὴ θὰ ἠδύνατο νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι αἱ λέξεις κήρυγμα καὶ εὐαγγελισμὸς ἐκφράζουσιν ἐννοίας γενικωτέρας, κατὰ τὰς ὁποίας δὲν δηλοῦται ἡ πρὸς μόνον τοὺς ἔξω τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ περιβόλου παρεχομένη διδασκαλία, ἀλλὰ καὶ ἡ πρὸς τοὺς ἐν τῇ μάνδρᾳ τῆς Ἐκκλησίας διδακτικὴ ἐνέργεια. Ἐπὶ πλέον δὲ ἡ Ἁλιευτικὴ ἢ Ἱεραποστολικὴ ἐκτὸς τοῦ κηρύγματος περιλαμβάνει καὶ εὐρυτέραν δρᾶσιν τοῦ Ἱεραποστόλου, καλουμένου ὄχι μόνον νὰ εὐαγγελισθῇ ἐκείνους «οἷς οὐκ ἀνηγγέλη περὶ αὐτοῦ», ἀλλὰ καὶ νὰ προπαρασκευάσῃ τὸ ἔδαφος πρὸς ὑποδοχὴν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ νὰ ὀργανώσῃ εἶτα εἰς ἐκκλησιαστικὴν κοινότητα καὶ ἐνιαῖον σύνολον τοὺς ὑπ' αὐτοῦ ἑλκυομένους βαπτίζων, συνδέων πρὸς ἀλλήλους, ὁδηγῶν εἰς κοινωνίαν τῶν μυστηρίων καὶ ἀσκῶν πᾶν τὸ πρὸς παρασκευήν, εἶτα δὲ καὶ ἐμπέδωσιν τῶν ἐπιτυχιῶν αὐτοῦ ποιμαντικὸν ἔργον.

4. Ἀλλ' ἐκτὸς τῶν ἀγνοούντων ὅλως τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ ἐθνικῶν καὶ εἰδωλολατρῶν, εἰς τοὺς ὁποίους διὰ πρώτην φορὰν πρόκειται νὰ κηρυχθῇ τοῦτο, ὑπάρχει καὶ ἄλλη τις τάξις ἀνθρώπων βεβαπτισμένων μέν, οἵτινες ὅμως ὄντες θύματα τῆς ὁλονὲν ἐπιτεινομένης θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας καὶ τῆς ὑλιστικῆς καὶ ξένης πρὸς πνευματικὰ καὶ ἀνώτερα ἰδεώδη ζωῆς, διαβιοῦσι μὲν ἐν χώραις χριστιανικαῖς καὶ φέρουσι τὸ ὄνομα τοῦ Χριστιανοῦ, πράγματι ὅμως καὶ κατ' οὐσίαν εἶναι ἀλλότριοι τοῦ Χριστοῦ καὶ ζῶσιν ἔξω τῆς ποίμνης αὐτοῦ, καίπερ μετὰ Χριστιανῶν ἀναστρεφόμενοι καὶ συνδιά-

γοντες. Τούτους ἐκάλεσαν διὰ τὴν ἀλλοτρίωσιν αὐτῶν ταύτην ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς αὐλῆς «νεοεθνικούς» (néopaïens) καὶ «ἡμιβεβαπτισμένους» (demi baptisés) ([28]) ἢ «βεβαπτισμένους ἀβαπτίστους». Καὶ πρὸς αὐτοὺς λοιπὸν συνδέεται ἀμέσως τὸ ἔργον «τῆς Ἱεραποστολῆς». Καὶ θὰ ἠδύνατο μὲν νὰ καθορισθῇ τὸ ἔργον τοῦτο ὡς ἀνῆκον εἰς τὸ πεδίον τῆς Ποιμαντικῆς, ἐφ' ὅσον διεξάγεται εἰς τὸν ἐσωτερικὸν περίβολον τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὲν εἶναι ξένον πρὸς τὴν φροντίδα, τὴν ὁποίαν δέον νὰ λαμβάνωσιν οἱ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ποιμένες διὰ τὰ ἀπολωλότα πρόβατα. Εἶναι ὅμως ἐξ ἄλλου ἐμφανές, ὅτι κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ πρόβατα ταῦτα παρουσιάζονται ἀπρόσιτα πρὸς τοὺς λειτουργοὺς τῆς Ἐκκλησίας, αἰσθανόμενα ἀπέχθειαν καὶ ἀποστροφὴν πρὸς αὐτούς. Ἐντεῦθεν ἐνδείκνυται ἡ ὀργάνωσις καὶ εἰδικῆς τινος ἱεραποστολῆς, τὴν ὁποίαν καλοῦνται ὑπὸ τὴν ἀπωτέραν φροντίδα τῶν λειτουργῶν νὰ διεξάγωσι μᾶλλον οἱ λαϊκοί, αὐτοὶ ἐρχόμενοι εἰς ἄμεσον σχέσιν καὶ ἐπαφὴν πρὸς τοὺς ἀπολωλότας τούτους ἀδελφούς των. Οὕτως ἡ ἱεραποστολικὴ ἐνέργεια τῆς Ἐκκλησίας διακρίνεται εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἱεραποστολήν (innere Mission ἢ Home Mission) καὶ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἱεραποστολήν (Outer Mission ἢ Foreign Mission).

II

5. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν ἐσωτερικὴν ἱεραποστολήν, αὕτη παρουσιάζεται τοσοῦτον ἀναγκαιοτέρα καὶ τοσοῦτο μᾶλλον ἐκζητοῦσα τὴν πρὸς αὐτὴν κινητοποίησιν καὶ ὅσῳ τὸ δυνατὸν περισσοτέρων λαϊκῶν πιστῶν, ὅσον κατὰ τὴν σύγχρονον ἐποχὴν διεξάγεται αὕτη καὶ μάλιστα διὰ παρομοίων μεθόδων ὑπὸ τῶν ἀντιθέτων πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν ρευμάτων πρὸς διάδοσιν τῶν ἰδεῶν τοῦ ἱστορικοῦ ὑλισμοῦ, τῶν κρατουσῶν εἰς τὰ ὁλοκληρωτικὰ κράτη. Οὕτως ἐν τῇ Κίνᾳ πάντες οἱ ἐκεῖθεν ἐκδιωχθέντες Χριστιανοὶ Ἱεραπόστολοι βεβαιοῦν, ὅτι οἱ ἐκεῖ κομμουνισταὶ ἀποβλέπουν εἰς τὸ νὰ κατακτήσουν τὴν ψυχὴν ἑκάστου ἀτόμου δι' ἐντατικοῦ προσηλυτισμοῦ καὶ κατηχήσεως εἰς τὰς νέας ἀνατρεπτικὰς ἰδέας. Αὐτὰ τὰ παιδία καθίστανται τὸ ἀντικείμενον εἴδους τινὸς πραγματικῆς κατηχήσεως, ὑποχρεούμενα ἀπὸ ἡλικίας ἓξ ἐτῶν νὰ ἀκολουθῶσι σειρὰν καθημερινῶν μαθημάτων τῆς νέας πολιτικῆς. Οἱ νέοι δὲ μορφοῦνται εἰς τὸ προσηλυτιστικὸν τοῦτο τῆς ὀλεθρίας καὶ φθοροποιοῦ καὶ ὑπὸ τῶν κομμουνιστῶν ἀποκαλουμένης ἱεραποστολῆς διὰ συστηματικῆς σπουδῆς καὶ προοδευτικῆς ἀγωγῆς καὶ παιδεύσεως, ὥστε νὰ καθίστανται ἱκανοὶ πρὸς διάδοσιν τῶν νέων ἰδεῶν. Καὶ ἀφοῦ διέλθουν οἱ ἔφηβοι πάντα τὰ στάδια τῆς κομμουνιστικῆς ταύτης κατηχήσεως ἀνὰ δύο διασκορπίζονται εἰς τὰ πλέον μεμακρυσμένα χωρία πρὸς μετάδοσιν τῆς νέας αὐτῶν πίστεως καὶ διακήρυξιν τῶν καινῶν δαιμονίων([29]).

---

(28) Léon - Joseph Suenens, L' Eglise en état de mission (1955), σελ. 7·
(29) Suenens ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 18 - 19.

6. Ἐξ ἑτέρου τονίζεται ἰδιαιτέρως ὡς προϋπόθεσις τῆς γενικωτέρας ταύτης ἱεραποστολῆς, τῆς διὰ συμμετοχῆς τοῦ λαοῦ διεξαγομένης, ὅτι, ἐφ' ὅσον καὶ οἱ ἐπὶ μέρους πιστοὶ εἶναι μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι καὶ πρέπει νὰ εἶναι πάντοτε ζῶν, ὀφείλουν καὶ εἷς ἕκαστος τούτων νὰ εἶναι ζῶν καὶ νὰ ἐκδηλοῖ τὴν ζωὴν αὐτοῦ ταύτην. Πᾶν μέλος ἐν οἱῳδήποτε ζῶντι ὀργανισμῷ καταδικαζόμενον εἰς ἀκινησίαν καὶ ἀδράνειαν ἀτροφεῖ, ἐκφυλίζεται καὶ ἐν τέλει νεκροῦται. Οὕτω καὶ πᾶν μέλος τοῦ μυστικοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ, μὴ κινητοποιούμενον καὶ μὴ συμμετέχον τῆς ἐνεργοῦ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ δράσεως, κινδυνεύει νὰ ἀποψυγῇ, ἐνῷ τοὐναντίον ἐνισχύεται καὶ αὐξάνει ὁ ζῆλος αὐτοῦ διὰ τῆς ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἱεραποστολῇ ἀσκήσεως τῆς πρὸς τὰ ἀπολωλότα πρόβατα τοῦ Χριστοῦ ἀγάπης καὶ φιλαδελφίας αὐτοῦ. Ἐντεῦθεν δέον νὰ καταβάλληται ὑπὸ τῶν ποιμένων προσπάθεια, ἵνα ὡς οἷόν τε περισσότερα πρόβατα τῆς ποίμνης αὐτῶν συμμετέχωσιν εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐσωτερικῆς ἱεραποστολῆς. Εἰς τοῦτο δὲ ἐστράφη ἀπ' αὐτῶν τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος ἡμῶν ἰδιαιτέρως τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ σπουδὴ καὶ αὐτῆς τῆς ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐπειγομένης ἵνα κινητοποιήσῃ τὴν ὅλην Ἐκκλησίαν μετὰ τῶν λειτουργῶν καὶ τῶν λαϊκῶν μελῶν αὐτῆς, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν εἰς κατάστασιν ἱεραποστολῆς. Οὕτως ὁ μὲν πάπας Πῖος Ι' εἰς συνέλευσίν τινα καρδιναλίων διεκήρυξεν, ὅτι «τὸ ἀναγκαιότατον σήμερον εἶναι νὰ ἔχωμεν εἰς πᾶσαν ἐνορίαν ὁμίλους ἐναρέτων λαϊκῶν, πεφωτισμένων, ἀποφασιστικῶν, θαρραλέων, ἀληθινῶν ἀποστόλων». Ὁ δὲ Πῖος ΙΑ' ἐβεβαίωσεν, ὅτι «οἱ πρῶτοι ἀπόστολοι τῶν ἐργατῶν θὰ εἶναι οἱ ἐργάται». Καὶ ὁ πρό τινος ἀποθανὼν Πῖος ΙΒ' ἐτόνισε τὴν ἀνάγκην «ἵνα εἰς τὰ ἐργοστάσια, εἰς τὰ σχολεῖα, ὑπάρχουν ἄνθρωποι, οἵτινες νὰ ἀσκοῦν τὸ ἀποστολικὸν ἔργον οὐ μόνον διὰ τῆς παρουσίας των ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς δράσεώς των([30]). Εἰς τὴν Βοῦλλαν δ' αὐτοῦ «Summi pontificatus» διεκήρυξεν, ὅτι «ἡ εἰς τὴν ἀποστολικὴν ἱεραρχικὴν δρᾶσιν πολυπληθὴς καὶ ὑπὸ διακαοῦς ζήλου καὶ γενναίας ἀφοσιώσεως ἐμπνευσμένη πολυάριθμος συμμετοχὴ τῶν λαϊκῶν καταφαίνεται πολύτιμος βοηθὸς τοῦ ἔργου τῶν ἱερέων καὶ ἀποκαλύπτει δυνατότητας ἀναπτύξεως, ἐπιτρεπούσας τὰς ὡραιοτέρας ἐλπίδας». Ἡ συμμετοχὴ αὕτη «συμπληροῖ καὶ ἀναπληροῖ εὐτυχῶς τὰς συχνάκις παρεμποδιζομένας καὶ ἀνεπαρκεῖς ἱερατικὰς ἐνεργείας. Φάλαγξ ἔνθερμος ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἀφιερώνουν ὅλην τὴν θερμότητα τῆς ψυχῆς των εἰς τὰ ἔργα τῆς θείας ἀποστολῆς πρὸς ἐπαναφορὰν εἰς τὸν Χριστὸν τῶν ἀποσπασθεισῶν ἀπ' αὐτοῦ λαϊκῶν μαζῶν». «Εἰς ἁπάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις, εἰς ὅλας τὰς κατηγορίας, εἰς ὅλας τὰς ὁμάδας ἡ μετὰ τοῦ ἱερατείου συνεργασία αὕτη τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου φανερώνει πολυτίμους ἐνεργείας». «Ὁ ἀποστολικὸς δὲ οὗτος ἆθλος

(30) Suenens ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 102-104.

ἐπιτελούμενος συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας χειροτονεῖ καὶ ἀναβιβάζει, οὕτως εἰπεῖν, τὸν λαϊκὸν εἰς λειτουργὸν τοῦ Χριστοῦ».

7. Προδήλως ὅμως καὶ τὸ διὰ τῶν λαϊκῶν διεξαγόμενον τοῦτο ἔργον τῆς ἐσωτερικῆς ἱεραποστολῆς εἶναι ἐπέκτασίς τις, διὰ βοηθῶν τοῦ ποιμένος διεξαγομένη τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου, περὶ τὸ ὁποῖον ἀσχολεῖται ἡ Ποιμαντική. Κατὰ τοῦτο δὲ μόνον σχετίζεται πρὸς τὴν Ἱεραποστολικήν, καθόσον ἀφορᾷ εἰς ἀπεξενωμένους τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀγνοοῦντας αὐτόν, πρὸς τοὺς ὁποίους δὲν δύναται νὰ ἔλθῃ εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν ὁ ποιμήν. Ἐξαρτᾶται ὅμως ἐκ τοῦ ποιμένος, παρὰ τοῦ ὁποίου καὶ πρέπει νὰ ἐκπορεύωνται τὰ νήματα, δι' ὧν θὰ κρατῆται συνδεδεμένος πρὸς αὐτὸν ὁ διεξάγων τοῦτο λαϊκός, ἀπαραιτήτως δὲ πρὸς τὸν ποιμένα δέον νὰ καταλήγῃ τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ λαϊκοῦ. Ἐκ τούτου ὅμως δὲν ἕπεται, ὅτι οἱ λαϊκοὶ βοηθοὶ τοῦ ποιμένος καὶ συνεργοὶ αὐτοῦ εἰς τὸ ἔργον τῆς ἐσωτερικῆς ἱεραποστολῆς ἐνδείκνυται νὰ μεταβάλλωνται εἰς ἐνεργούμενα καὶ τυφλὰ ὄργανα αὐτοῦ, ἐστερημένα οἱασδήποτε πρωτοβουλίας. Καὶ καθὼς ὁ τῆς Malines καρδινάλιος Suenens([31]) γράφει, ὁ ρόλος τοῦ λαϊκοῦ εἶναι μὲν ὅμοιος πρὸς τὸν τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου, καθ' ὅσον ἐξομαλύνονται δι' αὐτοῦ αἱ ὁδοὶ καὶ αἴρονται τὰ ἐμπόδια διὰ τὴν δρᾶσιν τοῦ ποιμένος, ὅστις ἐν τέλει θὰ ἐπισφραγίζῃ τὸ ὑπὸ τοῦ λαϊκοῦ ἐπιτευχθὲν ἔργον, ἀλλὰ συγχρόνως εἶναι καὶ ρόλος συνεργασίας, ἀπὸ τὴν ὁποίαν δὲν ἐνδείκνυται κατ' οὐδένα λόγον νὰ ἀποκλείωνται αἱ πρωτοβουλίαι, ἀλλ' ὅλως τοὐναντίον πρέπει νὰ ἀξιοποιοῦνται αὗται προσφυῶς. Ὅσῳ περισσότερον ἀπομακρυνόμεθα ἐκ τοῦ καθαρῶς θρησκευτικοῦ πεδίου, ἵνα εἰσέλθωμεν εἰς τὸ κοσμικόν, τὸ περιλαμβάνον τοὺς ἀποξενωμένους ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, τόσῳ περισσότερον ὁ λαϊκὸς δύναται καὶ ὀφείλει νὰ ἀναλαμβάνῃ τὴν πρωτοβουλίαν, μέχρι σημείου ὥστε νὰ περιέρχηται αὕτη ἀποκλειστικῶς εἰς αὐτόν. Ὅπως ἡ κλῆσις τοῦ ἱερέως δὲν εἶναι νὰ προσεύχηται ἀντὶ τῶν λαϊκῶν ἀπαλλάσσων αὐτοὺς τοῦ καθήκοντος τῆς προσευχῆς, ἀλλ' ἡ κλῆσις του εἶναι νὰ προσεύχηται ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν, οὕτως ὀφείλει νὰ ἐπιτελῇ καὶ τὸ ἀποστολικὸν ἔργον οὐχὶ ἀντικαθιστῶν τοὺς λαϊκούς, ἀλλ' ἐπὶ κεφαλῆς αὐτῶν. Εἶναι ἀπαραίτητον ὁ ποιμὴν νὰ μὴ καταλήγῃ εἰς αὐταρχισμὸν καὶ νὰ ἀνθίσταται εἰς τὸν πειρασμὸν τοῦ νὰ γίνωνται ὅλα δι' ἑαυτοῦ ὑπὸ τὴν πρόφασιν, ὅτι μόνον οὕτω θὰ γίνουν ταχύτερον καὶ καλύτερον. Πρέπει νὰ γνωρίζῃ νὰ ἐμπνέῃ, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ νὰ ἐξαφανίζεται. Καὶ μὲ ὀλίγας λέξεις πρέπει νὰ γνωρίζῃ νὰ εἶναι αὐτὸς τὸ πᾶν, ἀλλὰ καὶ νὰ μὴ εἶναι τίποτε. Ποιμὴν ἐξουσιαστικῶς καὶ αὐταρχικῶς φερόμενος συντελεῖ εἰς τὸ νὰ καταρρέῃ ἀπ' αὐτῆς τῆς βάσεως πᾶσα δυνατότης συνεργασίας. Ἀναμφιβόλως ὁ ἔλεγχος εἶναι ἀπαραίτητος. Ἀλλὰ τὸ ἐλέγχειν ἐν

(31) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 91-94.

προκειμένῳ δὲν σημαίνει περιορίζειν καὶ πικραίνειν, ἀλλὰ διεγείρειν, κατευθύνειν, προωθεῖν. Ἐλέγχειν δὲν σημαίνει ὑποκαθιστᾶν, ἀλλὰ τοὐναντίον εἶναι ἡ τέχνη οὐχὶ τοῦ νὰ πράττῃ ὁ ποιμὴν αὐτὸς τὰ πάντα, ἀλλὰ νὰ ὑποκινῇ τοὺς ἄλλους νὰ πράξουν οἱ ἄλλοι αὐτὰ μετὰ τῆς ἰδίας του ἕκαστος πρωτοβουλίας.

8. Ὡς πρὸς δὲ τὸν τρόπον καὶ τὰς μεθόδους τῆς ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἱεραποστολῇ δράσεως, ὅπως ἅπαν τὸ Ποιμαντικὸν ἔργον, οὕτω καὶ τὴν δρᾶσιν αὐτὴν δέον νὰ διαπνέῃ καὶ νὰ κινητοποιῇ ἡ ἀγάπη. Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι εἰς τὰ ἀπολωλότα πρόβατα θὰ ἐπιδράσωμεν ἀποτελεσματικῶς, ἐὰν τὰ πλησιάσωμεν εἰς τὴν δυστυχίαν, τὰς δοκιμασίας, τὰς οἱασδήποτε ἀνάγκας αὐτῶν καὶ ἐπιδείξωμεν εἰς αὐτὰ ὄχι ἁπλῆν τινα συμπάθειαν, ἀλλ' ἔκδηλον καὶ εἰλικρινῆ ἀγάπην, δι' ἔργων καὶ ἐμπράκτως ἀσκουμένην. Οὕτω νοσοκόμοι καὶ ἰατροὶ συμμετέχοντες ἐν τῷ ἱεραποστολικῷ ἔργῳ σημειοῦσι θαυμαστὰς ἐπιδράσεις καὶ ἐπιτυγχάνουσιν οὐχὶ σπανίως ἀνελπίστους ἐπιστροφάς. Ἐπισκέψεις γυναικῶν εἰς τρώγλας καὶ ὑπόγεια, ὅπου ἡ δυστυχία κυριαρχεῖ μαστίζουσα ἀστέγους καὶ κακῶς διαιτωμένας ὑπάρξεις, ἢ εἰς οἴκους πένθους πρὸς παρηγορίαν καὶ ἄλλην ἀνακούφισιν ἢ εἰς φυλακὰς πρὸς ἐκδήλωσιν στοργῆς εἰς τοὺς ἀποκλήρους τῆς κοινωνίας ἢ εἰς ἄσυλα ἀνιάτων πρὸς δημιουργίαν, ἔστω καὶ δι' ὀλίγας ὥρας, ἀτμοσφαίρας εἰρήνης, δὲν εἶναι δυνατὸν παρὰ νὰ ἔχωσι σπουδαῖα ἀποτελέσματα ἐπὶ τῶν δοκιμαζομένων καὶ ἀγνοούντων τὸν Κύριον πλασμάτων. Φιλανθρωπικαὶ κινήσεις οἱαιδήποτε καὶ πρὸς οἰκονομικὴν ἀκόμη βοήθειαν τῶν στερουμένων τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων ἢ πρὸς διευκόλυνσιν τῶν εἰς οἱανδήποτε δυσκολίαν διατελούντων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ ὑποβοηθῶσι σοβαρῶς τὸν ἔργον τῆς ἱεραποστολῆς. Συμπεριφορὰ εὐγενής, φιλόφρων, φιλάδελφος πρὸς τοὺς συντρόφους καὶ συναδέλφους ἐν οἱῳδήποτε ἐπαγγέλματι καὶ ἔργῳ, ἡ ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ λογικοῦ καὶ τοῦ δικαίου ἐπιδεικνυομένη πρὸς αὐτοὺς ἀλληλεγγύη, δημιουργεῖ εὐμενῆ διάθεσιν καὶ ἐμπιστοσύνην, ἥτις ἐν δεδομένῃ εὐκαιρίᾳ θὰ ἀποδώσῃ τοὺς καρπούς της. Διαλέξεις ἀπολογητικαὶ ἢ κοινωνικαὶ ἔχουσι βέβαια ὡρισμένον τὸ ἀκροατήριόν των. Εὐσεβεῖς ἐπαγγελματίαι ἢ ἐπιχειρηματίαι ἢ ἐργάται δύνανται νὰ παρασύρουν εἰς ἀκρόασιν αὐτῶν καὶ συναδέλφους ἐκ τῶν ὑπὸ ἀδιαφορίας ἀπεψυγμένων. Καὶ ἐν ὀλίγοις ἀγάπη ὑπὸ συνέσεως καὶ ἐν ἐπιγνώσει ζήλου καθοδηγουμένη ἐν ταῖς ποικίλαις καὶ εἰς διαφόρους περιστάσεις ἐκδηλώσεσιν αὐτῆς εἶναι τὸ δραστικὸν καὶ ἑλκυστικὸν δίκτυον ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ἱεραποστολῇ.

III

9. Ἐὰν ἡ θεωρία καὶ τὸ ἔργον τῆς ἐσωτερικῆς ἱεραποστολῆς συνδέωνται, ὡς εἴπομεν, πρὸς τὴν Ποιμαντικήν, ἡ θεωρία καὶ τὸ ἔργον τῆς ἐξωτερικῆς ἱεραποστολῆς, τὰ ἀποτελοῦντα τὴν κυρίως Ἀ-

λιευτικὴν συνδέονται πρὸς τὴν Κατηχητικήν. Πράγματι· ὁ Schleiermacher προσήρτησε βραχεῖάν τινα θεωρίαν τῆς Ἱεραποστολικῆς (Theorie des Missionswesens) εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν τῆς Κατηχητικῆς. Ἀπὸ τῶν χρόνων δ' αὐτῶν ἡ Ἁλιευτική, ὑπὸ διάφορα ὀνόματα (Ἀποστολική, Κηρυκική, Εὐαγγελιστική) κατέλαβε μόνιμον θέσιν ὄχι μόνον εἰς τὰ σοβαρώτερα συγγράμματα τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας, τὰ ἔκτοτε ἐκδοθέντα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ κυριώτερα τῶν δημοσιευθέντων συστημάτων τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, οἷα τὰ τοῦ Ebrard, Moll, A. Schweizer, von Zezschwitz καὶ Th. Harnack, μόνον δὲ ὁ Nitzsch ἐτήρησε σιγὴν ὡς πρὸς αὐτήν. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι καὶ ὁ Ebrard τοποθετεῖ αὐτὴν μεταξὺ τῆς Κατηχήσεως καὶ τῆς Λειτουργικῆς, ὁ δὲ Moll συγκαταριθμεῖ αὐτὴν πρώτην μεταξὺ τῶν παιδαγωγικῶν ἔργων τοῦ λειτουργοῦ τῆς Ἐκκλησίας καὶ καθορίζει ταύτην ὡς τὴν θεωρίαν τῆς ἐμφυτεύσεως νέας ζωῆς([32]). Μεταξὺ δὲ τῶν μετὰ πληρότητος διαπραγματευσαμένων τὴν Ἁλιευτικὴν ἄξιοι μνείας τυγχάνουσιν ὁ ὀνομάσας αὐτὴν Κηρυκικὴν von Zezschwitz, ὅστις εἰς τὸ σύστημα αὐτοῦ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας διέγραψε θαυμάσιον σχεδιάγραμμα ἱεραποστολικῆς θεωρίας, καθὼς καὶ ὁ Ehrenfeuchter εἰς τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν Πρακτικὴν Θεολογίαν ἔργον του διαπραγματεύεται τὴν «ἐπιστήμην τῶν ἱεραποστολῶν» μετὰ μεγάλης πληρότητος.

10. Ἡ Ἁλιευτικὴ δύναται νὰ προσλάβῃ εὐρυτέραν ἢ στενοτέραν ἔκτασιν. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν περιλαμβάνει εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν αὐτῆς πᾶν ὅ,τι σχετίζεται μὲ τὰς ἱεραποστολάς, ἤτοι τὴν ἵδρυσιν αὐτῶν, τὴν φύσιν των, τὴν ἱστορίαν των, τὰς συνθήκας ὑφ' ἃς διεξήχθησαν, τὰς εἰς αὐτὰς παρασχεθείσας καὶ ἀναγκαιούσας βοηθείας, τὰς ἀνάγκας καὶ ἀπαιτήσεις των, τὰ ἐπιτεύγματά των, τὰς προσδοκίας καὶ ἐλπίδας, τὰς ὁποίας ὡς πρὸς τὸ μέλλον παρέχουσι. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἡ Ἁλιευτικὴ ἐκτείνεται ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε πολλοὶ συγγραφεῖς ἀκολουθοῦντες τοὺς ὑπὸ τοῦ Schleiermacher ὑπαινιγμοὺς ὡς πρὸς τὴν θεωρίαν τῶν ἱεραποστολῶν, ἐξέλαβον ταύτην εἰς τὰ συστήματά των ὡς ἴδιον καὶ αὐτοτελῆ κλάδον. Μεταξὺ δὲ αὐτῶν συγκαταλέγονται οἱ μνημονευθέντες καὶ ἀνωτέρω A. Schweizer, Moll, Ebrard, von Zezschwitz καὶ Harnack([33]). Ἡ Ἁλιευτικὴ ὑπὸ τὴν στενοτέραν αὐτῆς ἔκτασιν, ὑπὸ τὴν ὁποίαν καὶ ἐντάσσεται εἰς τὰ μαθήματα τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας διαπραγματεύεται τὰς ἱεραποστολὰς μόνον καθ' ὅσον ὁ ποιμὴν καὶ λειτουργὸς τῆς Ἐκκλησίας εὑρηται εἰς σχέσιν τινὰ πρὸς αὐτὰς καὶ λαμβάνει μέρος τι εἰς ταύτας. Εἰς τὴν δευτέραν ταύτην περίπτωσιν ἡ Ἁλιευτικὴ ἀποσκοπεῖ νὰ ἐνημερώσῃ ἐπαρκῶς τὸν ποιμένα εἰς τὸ ἔργον τῶν ἱεραποστόλων, νὰ διεγείρῃ θερμὸν τὸ ἐνδιαφέρον αὐ-

(32) Van Oosterzee ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 589.
(33) Rābiger ἔνθ' ἀνωτ. II σελ. 411.

τοῦ ὑπὲρ τούτου καὶ κινήσῃ αὐτὸν εἰς μεμελετημένην καὶ κατὰ τὸ δυνατὸν συμμετοχὴν εἰς αὐτό.

11. Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὰ περιωρισμένα ταῦτα ὅρια αὐτῆς ἡ Ἁλιευτική, παρατηρεῖ ὁ van Oosterzee([34]) ἐνέχει ἀδιαμφισβητήτως μεγάλην σπουδαιότητα. Τοῦτο δέ, διότι τὸ ἔργον τῶν χριστιανικῶν ἱεραποστολῶν βασιζόμενον ἐπὶ τῆς ρητῆς τοῦ Κυρίου ἐντολῆς ἀποτελεῖ σπουδαίαν ὑποχρέωσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀνεκτίμητον εὐλογίαν δι' αὐτήν, ὅταν ἐπιτυχῶς, λελογισμένως καὶ διὰ πάσης θυσίας διεξάγῃ αὐτό. Ἐὰν δὲ πᾶς Χριστιανὸς ἐπιβάλλεται συμφώνως πρὸς τὴν ἐντολὴν ταύτην τοῦ Κυρίου, τὴν ἐκζητοῦσαν, ἵνα τὸ Εὐαγγέλιον κηρυχθῇ πάσῃ τῇ κτίσει, νὰ ἐνδιαφέρεται δι' αὐτό, πολὺ περισσότερον πᾶς ποιμὴν ἔχει καθῆκον νὰ διατηρῇ θερμὸν τὸ ἐνδιαφέρον τοῦτο καὶ νὰ συμμετέχῃ εἰς αὐτὸ εἴτε διενεργῶν εἰσφορὰς τοῦ ποιμνίου του ἀνταποκρινομένας πρὸς τὰς εἰς χρῆμα δαπάνας τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου, εἴτε καὶ ἐκλέγων ἐκ τῶν προβάτων αὐτοῦ καὶ παιδαγωγῶν καὶ ἐμπνέων νέους ἱεραποστόλους, ἀμέσως εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἐνταξομένους.

12. Ὡς πρὸς δὲ τὸ ὑποκείμενον καὶ περιεχόμενον τῆς Ἁλιευτικῆς ὑπὸ τὴν περιωρισμένην ταύτην μορφὴν καὶ ἔκτασίν της θὰ παρετηροῦμεν, ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον αὕτη νὰ ἐνημερώνῃ τὸν σπουδαστὴν αὐτῆς ἔνθεν μὲν περὶ τοῦ τί μέχρι τοῦδε ἐπετεύχθη ἐν τῷ πεδίῳ τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως, ἔνθεν δὲ περὶ τοῦ τί δύναται καὶ τί ἐνδείκνυται νὰ γίνῃ εἰς τὸ μέλλον καὶ πῶς πρὸς ἐπίτευξιν καὶ ἐπιτυχῆ διεξαγωγὴν τούτου δέον νὰ ἔλθῃ ἐπίκουρος ἡ Ἐκκλησία καὶ τὰ μέλη αὐτῆς εἰς τὸ ἔργον τῶν εἰς ξένας χώρας ἐργαζομένων ἱεραποστόλων. Ἐν ἄλλαις λέξεσι περιληπτική τις ἔκθεσις καὶ ἀνασκόπησις τῆς ἱστορίας τῶν ἱεραποστολῶν ἐξ ἑνὸς καὶ θεωρία πρὸς μόρφωσιν νέων ἱεραποστόλων καὶ πρὸς προμήθειαν τῶν πρὸς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν τῆς ἱεραποστολῆς ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς Ἁλιευτικῆς.

13. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν ἱστορίαν τῶν ἱεραποστολῶν δὲν πρέπει νὰ λησμονῆται, ὅτι ἀρχίζει αὕτη εὐθὺς ἀπὸ τῆς συστάσεως τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ λόγοι δὲ τοῦ Κυρίου πρὸς τοὺς εἰς περιοδείαν ἀποσταλέντας μαθητάς Του, οἱ ἐν Ματθ. ι' 5-42 ἀποτελοῦσι τὸν καταστατικὸν καὶ αἰωνίως ἰσχύοντα χάρτην, τὸν ὁποῖον ἐπιβάλλεται καὶ πᾶς μὲν κήρυξ τοῦ Εὐαγγελίου νὰ τηρῇ ἐπακριβῶς, μάλιστα δὲ πᾶς ἱεραπόστολος. Περαιτέρω δὲ ἐν τῇ Κ. Δ. παρέχονται εἰς ἡμᾶς ὑποδείγματα ἱεραποστολικῆς δράσεως, μάλιστα καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Παύλου, τοῦ οὐχὶ μόνον εἰς πολυμόχθους πορείας καὶ ἀκαταπονήτους προσπαθείας ὑποβληθέντος, ἕως οὗ ἀγάγῃ τὸ Εὐαγγέλιον εἰς Ρώμην, ἀλλὰ καὶ διδάσκοντος τοὺς ἱεραποστόλους τοὺς τρόπους τῆς διδασκαλίας τοῦ Εὐαγγελίου, ἄλλως

(34) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 588.

μὲν πρὸς τοὺς ἐν ταῖς συναγωγαῖς Ἰουδαίους λαλήσας, ἄλλως δὲ πρὸς τοὺς ἐθνικοὺς καὶ ἄλλως ἀπὸ τοῦ Ἀρείου Πάγου πρὸς τοὺς φιλοσοφοῦντας διαλεχθείς. Ἡ ἱστορικὴ αὕτη ἀνασκόπησις θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ εἴτε ἐθνογραφικῶς ἐκτιθεμένου πῶς εἰς τὰ διάφορα ἔθνη εἰσήχθη ὁ Χριστιανισμός, εἴτε χρονολογικῶς διαιρουμένης τῆς Ἱστορίας τῆς ἱεραποστολῆς εἰς τρεῖς περιόδους, ἤτοι εἰς τὴν τῶν πρώτων, τῶν μέσων καὶ τῶν νεωτέρων χρόνων. Πάντως ἐν τῇ ἀνασκοπήσει ταύτῃ δέον νὰ ἐκτίθεται ἡ ἱεραποστολικὴ δρᾶσις τῶν ἀτόμων ἤτοι προσωπικοτήτων διακριθεισῶν εἰς τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον (Παῦλος, Φίλιππος, Στέφανος, Οὐλφίλας, Φρουμέντιος, Βονιφάτιος, Πατρίκιος κλπ. μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων)· ἡ ἱεραποστολικὴ πρόνοια Ἐκκλησιῶν (Ἐκκλησία Ἀντιοχείας Πράξ.ιγ' 1-3, Βυζαν. Ἐκκλησία, Ρωμ. Ἐκκλησία, Γαλλικανικὴ καὶ Ἱσπανικὴ Ἐκκλησία, Ρωσικὴ Ἐκκλησία, κλπ.) καὶ ἡ ὑπὸ διαφόρων ἱεραποστολικῶν ὀργανώσεων καὶ ἑταιριῶν δρᾶσις, ἡ κατὰ τοὺς νεωτέρους κυρίως χρόνους ἐκδηλωθεῖσα (Protestant Missionary Society (1647), Baptist Mis. Society (1792), The London Mis. Soc. (1795) κλπ.). Μάλιστα δὲ τούτων ἡ τῶν ἀτόμων ἱεραποστολικὴ δρᾶσις, ὅταν παρουσιάζηται ἐν αὐτῇ ἀνάγλυφος ἡ εἰκὼν τῶν κατ' αὐτὴν διαπρεψασῶν προσωπικοτήτων, καθίσταται πηγὴ ἐνθουσιασμοῦ καὶ μιμήσεως, καθοδηγοῦσα καὶ διδάσκουσα τοὺς νεωτέρους διαδόχους αὐτῶν ἐν τῷ ἱεραποστολικῷ πεδίῳ.

14. Ὡς πρὸς δὲ τὴν θεωρίαν τῆς Ἁλιευτικῆς περιλαμβάνει αὕτη τὰς ἐνεργείας τοῦ ποιμένος πρῶτον μὲν πρὸς διέγερσιν τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ποιμνίου του ὑπὲρ τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου, ἐφ' ὅσον ἐξ αὐτοῦ θὰ ζητηθῶσιν αἱ δαπάναι αἱ ἀναγκαιοῦσαι διὰ τὸ ἔργον τοῦτο, ἔπειτα δὲ καὶ πρὸς κατεύθυνσιν τῆς δράσεως οἱασδήποτε ὀργανώσεως, ἢ ἑταιρείας ἀποσκοπούσης εἰς ἄσκησιν τοῦ ἔργου τῆς ἱεραποστολῆς, καὶ τέλος εἰς ἐκλογὴν καὶ μόρφωσιν τῶν πρὸς ἱεραποστολὴν ἐξαποστελλομένων. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὴν διέγερσιν τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ποιμνίου ὑπὲρ τῆς ἱεραποστολῆς, ἀρκεῖ νὰ εἴπωμεν, ὅτι δέον αὐτὸς οὗτος ὁ ποιμὴν νὰ φλέγηται ὑπὸ σφοδροῦ καὶ ἱεροῦ πόθου πρὸς διάδοσιν καὶ γνωστοποίησιν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ εἰς λαοὺς «οἷς οὐκ ἀνηγγέλη περὶ αὐτοῦ», ὁπότε εὐκόλως τὸ πῦρ τῆς καρδίας αὐτοῦ θὰ μεταδίδεται καὶ εἰς τὰ πρόβατά του. Ὡς πρὸς δὲ τὸν συντονισμὸν τῆς δράσεως τῶν οἱωνδήποτε ὀργανώσεων καὶ ἑταιρειῶν, δέον νὰ τονισθῇ, ὅτι ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῶν ἐν Πράξεσι ιγ' 1-3 ἱστορουμένων περὶ ἀποστολῆς ὑπὸ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐκκλησίας τῶν Βαρνάβα καὶ Σαύλου εἰς τὸ ἔργον τοῦ εὐαγγελισμοῦ τῶν ἐθνῶν, ἡ ἱεραποστολὴ εἶναι κυρίως ἔργον τῆς Ἐκκλησίας, μόνον δὲ ὅταν τοῦτο ἀναγνωρισθῇ ὡς τοιοῦτον, δύναται νὰ παρουσιάζῃ καὶ ἑνότητα καὶ μονιμότητα. Ἐφ' ὅσον δὲ αἱ πρὸς διεξαγωγὴν αὐτοῦ συνιστώμεναι ἑταιρεῖαι δὲν κινοῦνται

καθ' ἐνιαῖον σχέδιον καὶ πρὸς μεμελετημένας κατευθύνσεις, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἐπόμενον εἶναι καὶ πενιχροὺς ν' ἀποδίδωσι καρποὺς καὶ εἰς ἀνταγωνισμοὺς πρὸς ἀλλήλας νὰ περιέρχωνται, ἀλλ' ἀκόμη δὲν δύναταί τις νὰ ἐγγυηθῇ, ὅτι τὸ ἔργον αὐτῶν θὰ εἶναι μακρᾶς διαρκείας καὶ θὰ προσλάβῃ μόνιμον καὶ συνεχῆ χαρακτῆρα. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι τὴν σύστασιν καὶ ἵδρυσιν τοιούτων ὀργανώσεων προεκάλεσεν ἔνθεν μὲν τὸ ὅτι οὐχὶ ἐγκαίρως οὐδὲ εἰς ἀξιόλογον βαθμὸν ἐξεδηλώθη ὑπὸ τῶν ἑκασταχοῦ ἐκκλησιῶν τὸ ἱεραποστολικὸν ἐνδιαφέρον, ἔνθεν δὲ ἡ λόγῳ τῶν σημειωθέντων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ σχισμάτων, ἅτινα παρεμποδίζουσι τὴν ἐνιαίαν ἐμφάνισιν τοῦ ἱεραποστολικοῦ ἔργου, διάσπασις τῆς ἑνότητος τῆς ἱεραποστολικῆς δράσεως, καὶ ἐπὶ πλέον τὸ ἐξ ὑπολογισμῶν πολιτικὸν ἐλατήριον, ὅπερ οὐχὶ σπανίως ὤθει καὶ κυβερνήσεις ἀδιαφόρως ἢ καὶ ἐχθρικῶς κατὰ βάθος διακειμένας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν νὰ ὑποβοηθῶσι προπαγανδιστικὰς ἢ καὶ ἱεραποστολικὰς κινήσεις. Ὅτι ὅμως ἱεραποστολικαὶ κινήσεις ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ὀργανούμεναι καὶ μεθ' ἑνότητος κατὰ τὰς ἀπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ των κέντρου ὁδηγίας ἐνεργοῦσαι, ἔχουσι δαψιλεῖς καρπούς, καταφαίνεται ἐκ τῶν ἐπιτυχιῶν, τὰς ὁποίας ὑπὸ τὰ ὄμματα ἡμῶν πραγματοποιεῖ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία. Ὅτι δὲ πάλιν τὸ ὑπὸ ὀργανώσεων κεχωρισμένων καὶ ἀπ' ἀλλήλων ἀνεξαρτήτων διεξαγόμενον ἱεραποστολικὸν ἔργον καταλήγει εἰς διασπάσεις καὶ ἀνταγωνισμοὺς καὶ δὲν φέρεται ὑπὸ ἀναλόγου πρὸς τὰς καταβαλλομένας θυσίας καὶ μόχθους ἐπιτυχίας, ἀποδεικνύεται ἔνθεν μὲν ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Παγκοσμίου συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν ἐσχάτως διεξαχθεισῶν καὶ συνεχιζομένων συζητήσεων περὶ εὐαγγελισμοῦ ἀχρωματίστου ὁμολογιακῶς ἐπὶ τῷ σκοπῷ συνενώσεως τῆς ἱεραποστολικῆς κινήσεως, ἔνθεν δὲ καὶ ἐκ τῶν ἀντιδράσεων, τὰς ὁποίας τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον ἐν ταῖς ἐπὶ μέρους ἐκδηλώσεσιν αὐτοῦ ἀντιμετωπίζει εἴτε ἀπὸ τῶν ὠργανωμένων προσπαθειῶν τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς ἱεραποστολῆς, εἴτε καὶ ἐκ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ τῶν μεταξὺ προτεσταντικῶν ἑταιριῶν προκυπτουσῶν λόγῳ τῆς εἰς διαφόρους ὁμολογίας ἢ καὶ ἐθνικὰς ἐκκλησίας ἐντάξεως τούτων.

15. Τέλος ὡς πρὸς τὴν ἐκλογήν, παιδαγωγίαν καὶ μόρφωσιν τῶν εἰς ἱεραποστολὴν προοριζομένων ὁ ποιμὴν ἢ ἡ Ἐκκλησία ἐνδείκνυται νὰ συνιστᾷ καὶ εἰδικὰ σεμινάρια, ἐν τοῖς ὁποίοις ἐκτὸς τῆς Ἱστορίας τῶν ἱεραποστολῶν νὰ διδάσκηται καὶ ἡ πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο καταρτίζουσα τοὺς ἐπιδόξους ἱεραποστόλους ἄλλη θεωρία. Δεδομένου δὲ ὅτι ὡς εὐαγγελισμὸς λαῶν μὴ ἀκουσάντων περὶ τοῦ Χριστοῦ ἐμφανίζεται τὸ ἱεραποστολικὸν κήρυγμα, τοῦτο προδήλως ταυτίζεται πρὸς τὴν κατηχητικὴν διδασκαλίαν, προσλαμβάνον εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς χαρακτῆρα ἀφυπνιστικὸν τῶν ἐν τῷ σκότει τῆς ἀγνοίας καὶ τῇ σκιᾷ τοῦ θανάτου καθημένων καὶ καθευδόντων λαῶν. Δὲν ἀρκεῖ ὅμως ὁ ἱεραπόστολος νὰ ἔχῃ οἰκείως μόνον πρὸς τὰς

μεθόδους καὶ τὸ περιεχόμενον διδασκαλίας. Ἀπαιτεῖται καὶ νὰ εἶναι εἰς θέσιν ὥστε νὰ κατανοῇ τὴν Γραφὴν καὶ νὰ ἑρμηνεύῃ ταύτην πρακτικῶς πρὸς τοὺς διὰ τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἁλιευομένους, ἐπὶ πλέον δὲ νὰ εἶναι ἠσκημένος, ὥστε νὰ ἡγῆται τῆς μετ' αὐτῶν λατρείας καὶ νὰ μυσταγωγῇ αὐτοὺς εἰς τὰς ἱερὰς καὶ μυστηριώδεις τελετὰς τῆς Ἐκκλησίας· ἔτι δὲ γνώστης τῆς τάξεως καὶ τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας νὰ μὴ ὑστερῇ εἰς τὸ νὰ ὀργανώνῃ τούτους εἰς νέας καὶ ὑπ' αὐτοῦ συνιστωμένας χριστιανικὰς κοινότητας. Ἀπομένει δὲ πλέον εἰς τὴν μητρικὴν Ἐκκλησίαν νὰ ἀποφασίσῃ, πότε αἱ νεωστὶ συσταθεῖσαι κοινότητες θὰ εἶναι ὥριμοι, ἵνα λάβωσι τὴν ἀνήκουσαν αὐταῖς θέσιν παρὰ τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις διὰ τῶν ἱεραποστόλων αὐτῆς ἵδρυσε ταύτας.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τῆς Ἁλιευτικῆς.

7. *Ἐκκλησιαστικὸν καὶ κανονικὸν δίκαιον.*

1. Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον λέγοντες ἐννοοῦμεν τὴν καὶ ἐν ταῖς Νομικαῖς Σχολαῖς θεραπευομένην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν Πρακτικὸν τῆς Θεολογίας κλάδον ἐντασσομένην ἐπιστήμην, τὴν ἐξετάζουσαν καὶ συστηματοποιοῦσαν τὸ σύνολον τῶν νομικῶν κανόνων καὶ διατάξεων, δι' ὧν ρυθμίζεται τὸ πολίτευμα καὶ ἐν γένει ὁ βίος τῆς Ἐκκλησίας κατά τε τὴν μετ' ἀλλήλων ἀναστροφὴν τῶν λειτουργῶν καὶ μελῶν αὐτῆς καὶ κατὰ τὰς σχέσεις αὐτῆς πρὸς τοὺς ἐκτός, ἤτοι τὸ κράτος καὶ τὰς ἄλλας θρησκευτικὰς ἢ κοσμικὰς κοινότητας.

2. Πρὸς ἀποσάφησιν καὶ μείζονα καθορισμὸν τῆς ἐννοίας καὶ τῶν ὁρίων τῆς ἐπιστήμης τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου παρίσταται ἀνάγκη νὰ ὁρίσωμεν καὶ τί εἶναι ἡ Ἐκκλησία. Κατὰ τὸν δογματικὸν ὁρισμὸν αὐτῆς ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ θεοσύστατος κοινωνία τῶν ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν ἀνέκαθεν καὶ μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος θεόθεν κλητῶν ἀνθρώπων, τῶν συνδεδεμένων διὰ τῆς αὐτῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ τῆς συμμετοχῆς εἰς τὰ αὐτὰ θεῖα μυστήρια, συνηνωμένων δὲ ὑπὸ κυβερνῶσαν αὐτὸ κεφαλὴν τὸν Χριστὸν εἰς ἓν ἠθικὸν σῶμα, ὁρατὸν ἅμα καὶ ἀόρατον, διακονούμενον δὲ καὶ διοικούμενον ὑπὸ κλήρου κατ' ἀδιάκοπον ἀποστολικὴν διαδοχὴν ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Κυρίου καταστάντος καὶ συνεχίζον ὑπὸ τὴν θείαν τοῦ Πνεύματος πνοὴν καὶ ἐνέργειαν τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Κυρίου μέχρι τῆς δευτέρας αὐτοῦ παρουσίας. Κατὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦτον ἡ Ἐκκλησία ἔχει ὁρατὴν καὶ ἀόρατον πλευράν. Εἶναι δηλαδὴ κοινωνία ὁρατὴ καὶ ἀόρατος, στρατευομένη μὲν ἐπὶ τῆς γῆς ὡς ὁρατὴ κοινωνία, θριαμβεύουσα δὲ ἐν οὐρανῷ διὰ τῶν ἀπὸ τοῦ κόσμου τούτου μεθισταμένων διὰ τοῦ θανάτου μελῶν αὐτῆς, τῶν μετὰ τῆς ἐν οὐρανοῖς ἀοράτου Κεφαλῆς αὐτῆς καὶ τοῦ ἐκεῖθεν ζωοποιοῦντος αὐτὴν Ἁγίου Πνεύματος συνιστώντων τὴν ἀόρατον πλευρὰν αὐτῆς.

3. Προδήλως τὸ Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον δὲν περιλαμβάνει εἰς τὸ πεδίον τῆς σπουδῆς αὐτοῦ τοὺς ἀπὸ τοῦ κόσμου τούτου μεταστάντας πιστοὺς οὐδὲ τὴν ἀόρατον ἐν γένει πλευρὰν τῆς Ἐκκλησίας. Ἀναφέρεται τοῦτο εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς ὁρατὸν καθίδρυμα καὶ ὡς θεοσύστατον μὲν ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ γῇ ὑφισταμένην κοινωνίαν ἐπιδιώκουσαν ὑψίστους καὶ τοῦτ' αὐτὸ οὐρανίους σκοπούς, πρὸς ἐπίτευξιν τῶν ὁποίων οἱ πιστεύοντες εἰς τὸν Χριστὸν συνενοῦνται καὶ ἐξωτερικῶς. Ἡ συνένωσις δ' αὕτη ἡ ἐξωτερική, ἥτις τὰ μάλιστα ἐνδιαφέρει τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον, καθίσταται ἀναγκαία τοῦτο μέν, ἵνα ἐνισχυθῇ καὶ καταστῇ αἰσθητότερος καὶ ἁπτότερος ὁ ὑπὸ τοῦ Πνεύματος καὶ τῆς μετοχῆς τῶν μυστηρίων συναπτόμενος ἐσωτερικὸς σύνδεσμος τούτων, τοῦτο δὲ ἵνα προάγηται εἰς τελειοποίησιν ἡ ἐν αὐτοῖς νέα ἐν Χριστῷ ζωὴ καὶ εὐοδωθῇ διὰ κοινῆς συνεργίας καὶ προσπαθείας ἡ ἐξάπλωσις τῆς οὐρανίου τοῦ Χριστοῦ βασιλείας. Ἀλλ' ἡ συνένωσις καὶ ὀργάνωσις αὕτη τῶν πιστῶν συντελεῖται δι' ὡρισμένου πολιτεύματος καὶ κυβερνήσεως προερχομένων ἐξ αὐτῆς τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας. Πολίτευμα ὅμως καὶ κυβέρνησις συνυπονοοῦσι καὶ σύστημα ἐκκλησιαστικῶν νόμων καὶ κανόνων ἐκτὸς τῶν προσώπων, τὰ ὁποῖα κατὰ τοὺς νόμους τούτους διοργανοῦνται εἰς κοινωνίαν καὶ ἐξωτερικῶς συνδεδεμένα καὶ ἐκτὸς τῶν λειτουργῶν οἵτινες κατὰ τοὺς αὐτοὺς νόμους κυβερνῶσι τὸ ὁρατὸν τῆς Ἐκκλησίας καθίδρυμα. Ἐντεῦθεν διεμορφώθη μὲν ἐξ ἀρχῆς τὸ ἐκκλησιαστικὸν πολίτευμα, ἐδημιουργήθη δ' εἶτα καὶ ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, ἥτις διατρίβει περὶ τὴν σπουδὴν τῶν νόμων καὶ κανόνων τοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς καὶ τῶν ἐκ τῆς ἀναγνωρίσεως καὶ λειτουργίας αὐτῆς ὑφισταμένων καὶ δημιουργουμένων σχέσεων.

4. Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω δογματικοῦ ὁρισμοῦ συνάγεται ἐπὶ πλέον σαφῶς, ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι καθαρῶς πνευματικὸν καὶ πνευματικοὺς ἐπιδιῶκον σκοποὺς καθίδρυμα. Εἶναι αὕτη τὸ ἐπὶ γῆς ὁρατὸν τμῆμα τῆς ἐν οὐρανοῖς τὸ πολίτευμα αὐτῆς ἐχούσης βασιλείας τοῦ Χριστοῦ, ἥτις κατὰ τὴν ρητὴν βεβαίωσιν αὐτοῦ τοῦ ἰδίου δὲν εἶναι «ἐκ τοῦ κόσμου τούτου», ὡς διεξηγεῖται σαφέστερον καὶ ἐκ τῆς περαιτέρω βεβαιώσεως τοῦ Κυρίου, κατὰ τὴν ὁποίαν «εἰ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ἦν ἡ βασιλεία ἡ ἐμή, οἱ ὑπηρέται ἂν οἱ ἐμοὶ ἠγωνίζοντο, ἵνα μὴ παραδοθῶ τοῖς Ἰουδαίοις. Νῦν δὲ ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐντεῦθεν» (Ἰωάν. ιη' 36). Στρατεύεται μὲν τὸ ἐν τῇ γῇ τμῆμα αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ἀλλ' ὁδεύει καὶ ἀγωνίζεται πρὸς κατάκτησιν τοῦ οὐρανοῦ, πνευματικοῖς ὅπλοις χρώμενον καὶ πνευματικοὺς ἀγῶνας διεξάγον καὶ πρὸς καθαρῶς πνευματικοὺς σκοποὺς κινούμενον. Ἐντεῦθεν ἅτε μὴ διεκδικοῦσα ἡ Ἐκκλησία κοσμικὴν ἐξουσίαν καὶ τηρουμένη ἐπιμελῶς ξένη πρὸς πάντα ἀνταγωνισμὸν πρὸς τὰ κράτη καὶ τὰς βασιλείας τοῦ κόσμου τούτου, οὐδὲν ἐμπόδιον συναντᾷ, ὅπως συνυπάρχῃ, ἔτι δὲ καὶ συνεργάζηται μετὰ τῶν κυ-

βερνήσεων καὶ ἐξουσιῶν τῶν κρατῶν καὶ βασιλειῶν τούτων, εἰς τὰς ὁποίας τὰ μέλη αὐτῆς συμβαίνει νὰ εἶναι ἅμα πολῖται καὶ ὑπήκοοι τῶν ἐπιγείων βασιλέων καὶ ἀρχόντων. Καὶ διεκδικεῖ μὲν ἔναντι αὐτῶν τὴν ἄμεσον καὶ ἀπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ κατ' εὐθεῖαν καταγωγὴν αὐτῆς, δὲν ἀρνεῖται ὅμως, ὅτι καὶ αὐτά, ἐφ' ὅσον ἡ κοινωνικὴ τῶν ἀνθρώπων συμβίωσις ἐπεβλήθη ἐκ φυσικῆς καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐμβεβλημένης εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἀνάγκης, ἔχουσιν ἔμμεσον τὴν ἀπὸ τοῦ Δημιουργοῦ καὶ ἐκ τῆς προνοίας αὐτοῦ προέλευσιν. Ἐντεῦθεν ἀκολουθοῦσα πιστῶς ἡ Ἐκκλησία τὰς παραγγελίας τοῦ Ἱδρυτοῦ αὐτῆς καὶ τῶν δύο κορυφαίων Ἀποστόλων παραγγέλλει εἰς τὰ μέλη αὐτῆς: «Ἀπόδοτε τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ» (Ματθ. κβ' 21), καὶ «πᾶσα ψυχὴ ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω. Οὐ γὰρ ἔστιν ἐξουσία εἰ μὴ ἀπὸ Θεοῦ, αἱ δὲ οὖσαι ἐξουσίαι ὑπὸ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσί» (Ρωμ. ιγ' 1)· καὶ τὸ σημαντικώτερον τὴν ὑπὸ τοῦ Πέτρου ἀπευθυνθεῖσαν προτροπὴν βασιλεύοντος τοῦ Νέρωνος: «Ὑποτάγητε... εἴτε βασιλεῖ ὡς ὑπερέχοντι, εἴτε ἡγεμόσιν ὡς δι' αὐτοῦ πεμπομένοις». «Τὸν Θεὸν φοβεῖσθε, τὸν βασιλέα τιμᾶτε» (Α' Πέτρ. β' 14, 17). Οὕτως ὡς βασιλεία τοῦ Χριστοῦ πνευματικὴ ἡ Ἐκκλησία δύναται νὰ συνυπάρχῃ μετὰ τῶν ἐγκοσμίων βασιλειῶν ἢ τῶν καθ' οἱονδήποτε πολίτευμα, αὐτοκρατορικὸν ἢ δημοκρατικόν, διαμεμορφωμένων καὶ ὑφισταμένων κρατῶν, ἔτι δὲ καὶ νὰ συνεργάζηται μετ' αὐτῶν, ἠθικοποιοῦσα καὶ ἐμπνέουσα νομιμοφροσύνην εἰς τὰ μέλη αὐτῆς ὡς πολίτας τούτων, ἀπολαύουσα δὲ καὶ τῆς προστασίας αὐτῶν διὰ νόμων συσσωματουμένων εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον. Τότε δὲ μόνον ἐπέρχεται σύγκρουσις μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Κράτους, ὅταν τοῦτο ὅλως ἀδίκως καὶ ἄνευ βάσεως ἢ ἀφορμῆς τινὸς ἐκδηλοῦται ἐχθρικῶς πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἐπιζητεῖ τὴν ἐξόντωσιν αὐτῆς, ὁπότε καὶ δι' αὐτὴν ὡς σύνολον καὶ δι' ἕκαστον τῶν μελῶν αὐτῆς ἐπιβάλλεται κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Πέτρου καὶ τῶν λοιπῶν Ἀποστόλων ἡ ὑποχρέωσις: «πειθαρχεῖν Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις» (Πράξ. ε' 29).

5. Ἡ Ἐκκλησία ὡσαύτως διὰ τῶν μυστηριακῶν αὐτῆς τελετῶν μεταδίδει εἰς τὰ μέλη αὐτῆς τὴν ἀόρατον θείαν χάριν. Αἱ ἀόρατοι καὶ αἱ ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν κοινωνῶν τῶν μυστηρίων συνέπειαι τῆς μεταδόσεως ταύτης διεκφεύγουσι προδήλως τῆς δικαιοδοσίας καὶ ἁρμοδιότητος τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, διὸ καὶ ὑπ' αὐτοῦ ἐπαφίεται ἡ σπουδὴ τούτων καὶ ἔρευνα εἰς τὴν Δογματικήν. Δημιουργοῦσιν ὅμως τὰ μυστήρια καὶ σχέσεις νομικὰς τοῦ εἰς ὃν μετεδόθη ἡ ἀόρατος θεία Χάρις πρός τε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ πρὸς τὰ ἄλλα μέλη αὐτῆς. Οὕτως προκειμένου περὶ τοῦ Βαπτίσματος τὴν μὲν διδασκαλίαν περὶ τῆς ἐν αὐτῷ διὰ τῆς θείας Χάριτος συντελουμένης ἀπονεκρώσεως τοῦ παλαιοῦ Ἀδὰμ καὶ τῆς ἀναγεννήσεως ἐκτίθησιν ἡ Δογματική, παρατρέχει δὲ ταύτην ὡς ἔξω τῆς δικαιοδοσίας αὐτοῦ τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον. Ἐπειδὴ ὅμως ὁ βαπτισθεὶς

ἀπέκτησεν ἤδη νέαν ἐξωτερικὴν σχέσιν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὰ μέλη αὐτῆς, παρεσχέθησαν δὲ διὰ τοῦ Βαπτίσματος δικαιώματα εἰς αὐτὸν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἅτινα πρὸ αὐτοῦ δὲν εἶχεν, ὅπως ἐπιβάλλονται εἰς αὐτὸν καὶ καθήκοντα, τῶν ὁποίων πρότερον ἦτο ἐλεύθερος, τὸ Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον πληροφορούμενον μόνον, περὶ τοῦ ἂν λειτουργικῶς τὸ Βάπτισμα ἐτελέσθη κανονικῶς, ἀποφαίνει τὸν λαβόντα αὐτὸ ὡς κεκτημένον νομικὴν ἱκανότητα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τοῦτ' αὐτὸ προκειμένου καὶ περὶ γάμου ἢ περὶ χειροτονίας. Ὁ τέως ἁπλοῦς πιστὸς διὰ τῆς Χειροτονίας ὑψοῦται εἰς νέαν θέσιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ λαμβάνει ἀξίωμα περιβάλλον αὐτὸν δι' ἐξουσιῶν καὶ ὑποχρεώσεων, τὰς ὁποίας πρότερον δὲν εἶχε. Τὰ κατὰ τὴν θεωρίαν τῆς χειροτονίας ὡς τε μυστηρίου καὶ ὡς πράξεως τελετουργικῆς ὑπάγονται εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς Δογματικῆς καὶ τῆς Λειτουργικῆς. Αἱ ἐξωτερικαὶ ὅμως συνέπειαι τῆς χειροτονίας ὡς καταστάσεως τοῦ χειροτονηθέντος εἰς ὡρισμένην ἐνορίαν ἢ ἐπισκοπὴν προδήλως ἀνήκουσι καὶ εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, τοῦ ἐξετάζοντος ποῖαι αἱ ἐξουσίαι καὶ ὑποχρεώσεις τοῦ χειροτονηθέντος καὶ ποῖαι ἐπιβάλλονται εἰς αὐτὸν ποιναί, ἐὰν εἰσεπήδησεν εἰς τὸ ἀξίωμα εἴτε ἐπὶ χρήμασιν εἴτε δι' ὑπερορίου χειροτονίας ἔλαβεν αὐτό, εἴτε δι' ἀποκρύψεως κωλυμάτων τῆς ἱερωσύνης, ἅτινα μετὰ τὴν λῆψιν αὐτῆς ἐγένοντο κατάδηλα κλπ. Δὲν εἶναι λοιπὸν ξένον τι καὶ αὐτὰ τὰ μυστήρια πρὸς τὴν ἁρμοδιότητα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, περιωρισμένως ὅμως καὶ μόνον κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῶν πλευρὰν τὴν δημιουργοῦσαν νομικὰς σχέσεις τῶν εἰς οὓς μετεδόθησαν ταῦτα πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὰ μέλη αὐτῆς.

6. Τοῦτ' αὐτὸ θὰ ἠδύνατο νὰ παρατηρηθῇ καὶ ὡς πρὸς τὴν σχέσιν τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου πρὸς τὴν χριστιανικὴν Ἠθικὴν καὶ πρὸς τὰς ἠθικὰς πράξεις παντὸς μέλους τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἠθικὴ βεβαίως ἐξετάζει πᾶσαν ἠθικὴν πρᾶξιν καὶ ἐνέργειαν τοῦ Χριστιανοῦ οὐ μόνον ὡς ἐξωτερικὴν ἐκδήλωσιν, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐσωτερικὴν τῆς ψυχῆς σύλληψιν, ἀπόκειται δὲ εἰς τὸν λειτουργὸν τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ ἐνασκήσει τῆς πνευματικῆς ἐξουσίας αὐτοῦ ὡς πνευματικοῦ πατρὸς δεχομένου τὴν ἐξομολόγησιν τοῦ ἁμαρτήματος νὰ ἐξετάσῃ καὶ τὰ βαθύτερα ἐλατήρια, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξεπήγασεν ἡ πρᾶξις. Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν ὅμως Δίκαιον κατ' ἐξοχὴν ἐνδιατρίβει περὶ τὰς ἐξωτερικὰς πράξεις μέλους τινὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ περὶ ταύτας μόνον καθ' ὅσον παραβλάπτουσι τὸν κύκλον τῶν δικαιωμάτων ἄλλων μελῶν αὐτῆς ἢ παραβιάζουσι τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ κοινωνικὴν τάξιν καθόλου. Οὕτω καὶ ἐξωτερικαὶ ἐνέργειαι τοῦ πιστοῦ, ὑπὸ μόνου αὐτοῦ ἐνεργούμεναι ἐν κρυπτῷ κατὰ παράβασιν ὡρισμένων διατάξεων τῆς Χριστιανικῆς Ἠθικῆς, ὑπόκεινται μὲν εἰς ἐπιτίμια ὑπὸ τοῦ πνευματικοῦ ἐπιβαλλόμενα, ἐφ' ὅσον οὗτος ἐξομολογηθῇ ταύτας εἰς αὐτόν, διεκφεύγουσιν ὅμως τῆς ἁρμοδιότητος τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου. Τὸ δίκαιον τοῦτο καθορισθὲν ἐπὶ τῷ σκο-

πῷ τῆς τηρήσεως ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς ὑπαρχούσης ἐν αὐτῇ ἐξωτερικῆς κοινωνικῆς τάξεως καὶ τῆς μεταξὺ τῶν μελῶν αὐτῆς ἁρμονικῆς συμβιώσεως καὶ εἰρήνης, μόνον διὰ τὰς διαταραττούσας αὐτὰς ἐξωτερικὰς πράξεις τῶν πιστῶν ἐνδιαφέρεται καθορίζον καὶ τὴν χρῆσιν μέτρων πειθαρχικῶν καὶ ποινῶν (ἀφορισμός, ἀνάθεμα, καθαίρεσις, ἀργία) πνευματικῆς μὲν φύσεως, πάντως ὅμως δι' ἐνασκήσεως καταναγκαστικῆς ἐξουσίας. Ὁ ἐξαναγκασμὸς δ' οὗτος ἀποτελεῖ τὴν κεφαλαιώδη διαφορὰν μεταξὺ τοῦ ἠθικοῦ νόμου, περὶ ὃν διατρίβει ἡ Χριστιανικὴ Ἠθική, ἥτις περιορίζεται εἰς τὸ νὰ διαφωτίζῃ τὴν χριστιανικὴν συνείδησιν καὶ νὰ διεγείρῃ αὐτὴν ὑπνώττουσαν, καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ θετικοῦ νόμου, περὶ ὃν ἀσχολεῖται τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον.

7. Ἀλλ' ἡ μία ἀποστολικὴ καὶ καθολικὴ Ἐκκλησία διὰ τοῦ ἐπελθόντος σχίσματος ὑπὸ τῆς ἐν τῇ Δύσει ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας διῃρέθη, διατηρηθείσης τῆς Ἀποστολικῆς παραδόσεως ἀνοθεύτου μόνον ἐν ταῖς Ἀνατολικαῖς Ἐκκλησίαις ἀποτελούσαις ἤδη τὴν μίαν ἁγίαν τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν. Οὕτως ἀπὸ τοῦ σχίσματος καὶ περαιτέρω ἡ ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία, νομοθετοῦσα κεχωρισμένως τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ μόνη καθορίζουσα τὰ καθ' ἑαυτὴν διεμόρφωσεν ἴδιον Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον πολλὰς τὰς διαφορὰς παρουσιάζον πρὸς τὸ διέπον τὴν ἐξ ἧς αὕτη ἀπεσχίσθη μίαν ἁγίαν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν. Τοῦτ' αὐτὸ συνέβη καὶ ὡς πρὸς τὰς ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως ἀποσχισθείσας ἀπὸ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας προτεσταντικὰς κοινότητας, αἵτινες εἰς πολλὰς κατατμηθεῖσαι ἐπὶ μέρους ὁμάδας, διαφερούσας ἀλλήλων καὶ δογματικῶς, διεμόρφωσαν ἴδιον ἕκαστα Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον. Ἐπὶ πλέον καὶ αἱ κατ' Ἀνατολὰς ἀποτελοῦσαι τὴν μίαν καθολικὴν Ἐκκλησίαν Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι διεκρίθησαν ἑνωρὶς εἰς ἐπὶ μέρους αὐτοκεφάλους Ἐκκλησίας, ἑκάστη τῶν ὁποίων ἀναλόγως τῶν σχέσεων, τὰς ὁποίας συνῆψε μετὰ τῶν κυβερνήσεων τοῦ ἔθνους, εἰς τὸ ὁποῖον ὡς πολῖται ἀνῆκον οἱ εἰς αὐτὰς ἐνσεσωματωμένοι Χριστιανοί, καὶ ἀναλόγως τῶν διαφόρων συνθηκῶν, ὑφ' ἃς ἑκάστη τούτων διετέλει, συνεπλήρωσε τὸ συνενοῦν καὶ ἐν τῷ ἐκκλησιαστικῷ πολιτεύματι ταύτας Κανονικὸν Δίκαιον καὶ διὰ διατάξεων ἄλλων, μὴ ἀντιτιθεμένων μὲν εἰς αὐτό, πλὴν ὅμως διαμορφουσῶν ἴδιον δι' ἑκάστην Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον. Οὕτως, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Α. Χριστοφιλόπουλος(35), τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον νοεῖται εἴτε ὡς πρὸς τὸ σύνολον τῶν Χριστιανῶν, ἀδιακρίτως τῶν ἐν τῷ δόγματι καὶ τῇ διοικήσει χωριζουσῶν διαφορῶν, εἴτε ὡς πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς ὡρισμένου δόγματος, οἵτινες δύνανται νὰ ἀνήκωσιν εἰς διάφορα ἔθνη ἢ κράτη, ἐξαρτώμενοι ἀπὸ κοινοῦ τινὸς ἐκκλησιαστικοῦ κέντρου (οἱ εἰς τὴν ρωμαιοκαθολικὴν Ἐκκλησίαν ἀνήκοντες λαοί)

(35) Ἑλληνικὸν ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον, τεῦχος Α΄, Ἀθῆναι 1952, σελ. 10.

εἴτε εἰς ἑκάστην τῶν ἐπὶ μέρους προτεσταντικῶν κοινοτήτων, καθὼς καὶ εἰς ἑκάστην τῶν αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, αἵτινες συναποτελοῦσι τὴν μίαν Καθολικὴν καὶ Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Καὶ ὑπὸ τὴν πρώτην μὲν ἔννοιαν ἔχομεν τὸ Γενικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον, τὸ ὁποῖον μόνον ὡς συγκριτικὸν δίκαιον δύναται νὰ νοηθῇ δεδομένου, ὅτι οὔτε κατὰ τὰς πηγάς, οὔτε κατὰ τὸ περιεχόμενον συμπίπτουν πάντοτε πρὸς ἄλληλα τὰ δίκαια τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν καὶ κοινοτήτων. Ὑπὸ τὴν δευτέραν δὲ ἔννοιαν ἔχομεν τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας κοινὸν καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς καθολικοῖς λαοῖς τὸ αὐτό, μετά τινων ἐπουσιωδῶν ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους διαφορῶν. Καὶ ὑπὸ τὴν τρίτην ἔννοιαν ἔχομεν πάλιν μερικὰ καὶ εἰδικὰ Ἐκκλησιαστικὰ Δίκαια ἀναφερόμενα εἴτε εἰς μίαν ἑκάστην τῶν Προτεσταντικῶν κοινοτήτων εἴτε εἰς μίαν ἑκάστην τῶν Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, ἅτινα πάλιν συγκριτικῶς δύνανται νὰ ἐρευνηθῶσιν εἴτε ὡς Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῶν προτεσταντικῶν κοινοτήτων, εἴτε ὡς Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Συστηματικὴ συνεπῶς ἀνάπτυξις ὡς πρὸς τὸ δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας γενικῶς δὲν εἶναι δυνατὴ εἰ μὴ διὰ τὰ δίκαια τῶν ἐπὶ μέρους Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν. Ἐν τούτῳ δὲ ἀκριβῶς ὁ ὅρος «Κανονικὸν Δίκαιον» διακρίνεται σαφῶς τοῦ γενικωτέρου ὅρου «Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον». Διότι εἰς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀποκλείεται νὰ ἐνσωματωθῶσι νομικαὶ καὶ ἐκκλησιαστικαὶ διατάξεις ἀντιτιθέμεναι εἰς τὸ Κανονικὸν Δίκαιον, ἐκ τούτου δὲ φαίνεται τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον ταυτιζόμενον ἐν ταῖς Ὀρθοδόξοις Ἐκκλησίαις πρὸς τὸ Κανονικὸν Δίκαιον. Διὰ πάσας ὅμως τὰς αὐτοκεφάλους ἐκκλησίας, τὰς συναποτελούσας τὴν μίαν Καθολικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, τὸ Κανονικὸν Δίκαιον ἀποτελεῖ τὸν συνταγματικὸν χάρτην αὐτῶν καὶ ἐξασφαλίζει τὴν καὶ ἐν τῷ Ἐκκλησιαστικῷ πολιτεύματι ἑνότητα αὐτῶν.

8. Οὕτω τὸ Κανονικὸν Δίκαιον περιλαμβάνει ἔνθεν μὲν τοὺς νόμους καὶ κανόνας, οἵτινες εἴτε καθωρίσθησαν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Ἀποστόλων αὐτοῦ καὶ ἔχουσι διὰ τοῦτο αἰωνίαν καὶ ἀκατάλυτον ἰσχύν, περιέχονται δὲ ἐν τῇ Κ. Δ. καὶ τῇ ἀπ' ἀρχῆς μαρτυρουμένῃ ἀποστολικῇ παραδόσει, εἴτε ἐνομοθετήθησαν ὑπὸ τῶν οἰκουμενικῶν καί τινων τοπικῶν συνόδων καὶ ὑπὸ Πατέρων, τῶν ὁποίων ὅμως τοὺς ὁρισμοὺς καὶ κανόνας ἀνεγνώρισαν καὶ ἐπεκύρωσαν οἰκουμενικαὶ σύνοδοι. Οἱ κανόνες οὗτοι οἱ ὑπὸ Οἰκουμενικῶν Συνόδων ὁρισθέντες ἢ ἐπικυρωθέντες ἀποτελοῦσι τὸ συνταγματικὸν δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, δυνάμενοι νὰ τροποποιηθῶσιν ὑπ' ἄλλων συνόδων Οἰκουμενικῶν, ἐχουσῶν τὸ αὐτὸ κῦρος πρὸς τὰς θεσπισάσας αὐτοὺς συνόδους. Κατὰ διάκρισιν σαφῆ πρὸς τοὺς ἱεροὺς τούτους κανόνας οἱ κατὰ καιροὺς ὑπὸ συνήθων τοπικῶν συνόδων ἢ πατριαρχῶν ἢ αὐτοκρατόρων καὶ

γενικῶς τῆς Πολιτείας ὁρισθέντες καὶ νομοθετηθέντες κανόνες καὶ νόμοι ἔχουσι σχετικὸν μόνον κῦρος καὶ ἰσχύουσιν ἐφ' ὅσον δὲν καταργοῦνται εἴτε ὑπὸ τῆς πράξεως, ἀγνοησάσης ἐπὶ μακρὸν τούτους, εἴτε ὑπὸ νεωτέρας συνοδικῆς ἢ πατριαρχικῆς ἢ πολιτικῆς ἀποφάσεως καὶ νομοθεσίας. Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον λοιπὸν τῶν κατὰ ἀνατολὰς Ὀρθοδόξων αὐτοκεφάλων ἐκκλησιῶν, τῶν συναποτελουσῶν τὴν μίαν ἁγίαν Καθολικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, δύναται νὰ διακριθῇ εἰς θεῖον δίκαιον, τὸ ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως ἀμέσως ἐκπηγάζον καὶ στηριζόμενον ἐκ τοῦ σαφῶς ἐκπεφρασμένου θείου θελήματος, ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ κῦρος αὐτοῦ εἶναι ὕψιστον καὶ ἡ ἰσχὺς αὐτοῦ αἰωνία· καὶ εἰς Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον, ἀποτελούμενον ἐκ τοῦ συνταγματικὸν κῦρος περιβεβλημένου Κανονικοῦ Δικαίου καὶ τοῦ εἰς αὐτὸ προστεθέντος ὑπὸ συνήθως συνερχομένων συνόδων ἢ πατριαρχῶν ἢ αὐτοκρατόρων ἢ ἄλλης πολιτειακῆς ἀρχῆς, τὸ ὁποῖον δύναται νὰ μεταβληθῇ καὶ τροποποιηθῇ ἀρκεῖ ἡ ἀποφασίζουσα τὴν τροποποίησιν ἀρχὴ νὰ ἔχῃ τὴν αὐτὴν δικαιοδοσίαν πρὸς τὴν νομοθετήσασαν τοὺς ὑπὸ τροποποίησιν κανόνας ἢ νόμους. Ὡσαύτως τὸ Ἐκκλ. Δίκαιον τοῦτο δύναται νὰ διακριθῇ εἰς γενικὸν εἰς τὴν ὅλην Ὀρθόδοξον Καθολικὴν Ἐκκλησίαν ἀφορῶν, καὶ τοῦτο εἶναι τὸ «Κανονικὸν Δίκαιον» καὶ εἰς μερικὸν ἢ τοπικόν, εἰς ὡρισμένην ἐκκλησιαστικὴν περιφέρειαν ἢ αὐτοκέφαλον ἐκκλησίαν ἀναφερόμενον (Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἢ τῆς Σερβικῆς ἢ τῆς Ρωσικῆς ἢ ἑκάστου τῶν τεσσάρων Πατριαρχείων ἢ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου κλπ.). Δύναται ἐπὶ πλέον νὰ διακριθῇ τοῦτο εἰς ἐσωτερικὸν δίκαιον ἀναφερόμενον εἰς τὸν διακανονισμὸν τῶν ἐσωτερικῶν νομικῶν σχέσεων τῶν αὐτοκεφάλων τούτων ἐκκλησιῶν, τὸ ὁποῖον κατὰ μέγα μέρος συμπίπτει πρὸς τὸ Κανονικὸν Δίκαιον, συμπληρούμενον ἐν λεπτομερείαις τισὶν ὑπὸ τῶν ἀποφάσεων καὶ ὁρισμῶν τῶν ἱερῶν συνόδων μιᾶς ἑκάστης τῶν ἐκκλησιῶν τούτων καὶ εἰς ἐξωτερικὸν δίκαιον ρυθμίζον τὰς σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν πολιτείαν, προσιδιάζον δὲ εἰς μίαν ἑκάστην τῶν ἐθνικῶν τούτων ἐκκλησιῶν, καθὼς καὶ τὰς σχέσεις πρὸς τοὺς μὴ ἀνήκοντας εἰς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἢ καὶ τοὺς ὅλως ἔξω τοῦ περιβόλου αὐτῆς ἀλλοδόξους, ὅπερ εἶναι καὶ κοινὸν εἰς πάσας τὰς αὐτοκεφάλους ἐκκλησίας.

9. Γεννᾶται ἤδη τὸ ἐρώτημα ποία εἶναι ἡ θέσις τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ἐν τῷ καθόλου συστήματι τοῦ δικαίου. Ἡ λύσις τοῦ ζητήματος τούτου διευκολύνεται, ὅταν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι τὸ δίκαιον τοῦτο εἶναι δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας, ἤτοι τῆς πνευματικὸν καὶ κατὰ τὴν ἑτέραν αὐτῆς πλευρὰν ἀόρατον χαρακτῆρα φερούσης κοινωνίας, ἥτις ἀποσκοποῦσα κυρίως εἰς τὴν πραγμάτωσιν καὶ ἐξάπλωσιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῆς γῆς ἀποβλέπει πρωτίστως εἰς τὴν θεραπείαν πνευματικῶν ἀναγκῶν, προερχομένων ἐκ τῆς φυ-

σικῆς τάσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν αἰωνιότητα καὶ ἐκ τῆς ἐφέσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἕνωσιν. Τὴν φυσικὴν δὲ ταύτην τάσιν καὶ τὴν ἔφεσιν τοῦ ἀνθρώπου οὔτε τὸ ἰδιωτικόν, οὔτε τὸ δημόσιον, οὔτε οἱονδήποτε ἄλλο ἀνθρώπινον δίκαιον δύναται νὰ ἱκανοποιῇ, ἐφ' ὅσον ἄλλως τε οὐδὲ ὡς κύριον αὐτοῦ σκοπὸν εἶναι ἁρμόδιον τὴν ἱκανοποίησιν ταύτην νὰ θέσῃ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι καὶ ἐπίγειος κοινωνία, ἔχουσα ὅμως θείαν τὴν σύστασιν καὶ ὑπάρχουσα οὐχὶ ἀνθρωπίνῳ, ἀλλὰ θείῳ δικαίῳ, ἀποτελεῖ αὐτόνομον καὶ αὐτοτελὲς καθίδρυμα οὐ μόνον πολλάς, ἀλλὰ καὶ οὐσιώδεις ἀνομοιότητας παρουσίαζον πρὸς τὰ ἄλλα καθιδρύματα, τὰ ἐκ τοῦ κόσμου τούτου προερχόμενα καὶ ὑπὸ τοῦ κοινοῦ καὶ ἀνθρωπίνου δικαίου διεπόμενα. Ποία ἄλλη ἐγκόσμιος κοινωνία ἐκτείνεται καὶ πέραν τοῦ τάφου ὡς ἡ Ἐκκλησία, ἡ εἰς στρατευομένην καὶ θριαμβεύουσαν διακρινομένη; Ἢ ποία ἔχει ἀόρατον καὶ αἰώνιον τὸν Ἀρχηγὸν καὶ τὴν Κεφαλὴν αὐτῆς; Καὶ ποία ἄλλη ἔχει ὡς θεμελιώδες ἀξίωμα αὐτῆς «ἡμῶν δὲ τὸ πολίτευμα ἐν οὐρανοῖς ὑπάρχει»; Θείαν λοιπὸν ἔχουσα τὴν καταγωγὴν ἡ Ἐκκλησία, πρὸς οὐρανίους δὲ πρωτίστως κατατείνουσα σκοπούς, θεῖα δ' ἐν πολλοῖς καὶ θείας χάριτος μεταδοτικὰ χρησιμοποιοῦσα μέσα πρὸς ἐπίτευξιν τῶν σκοπῶν αὐτῆς τούτων, ἐκ τοῦ θείου δ' αὐτῆς Ἀρχηγοῦ, τῷ ὁποίῳ «πᾶσα ἐδόθη ἐξουσία ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ γῆς», λαβοῦσα τὴν ἐξουσίαν καὶ δύναμιν τοῦ αὐτοδιοικεῖσθαι καὶ ἀναπτύσσειν τὴν ζωὴν αὐτῆς ἐν ἀδιαρρήκτῳ ἑνώσει πρὸς τὴν πνευματικὴν Κεφαλὴν αὐτῆς, προδήλως παρήγαγε καὶ δίκαιον ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῆς αὐτοτελῶν πηγῶν.

10. Ἄλλως τε ἡ αὐτοτέλεια τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς ἱστορίας τῶν κατὰ τὴν γένεσιν αὐτοῦ, χρονολογουμένων ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὅστις κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας τῆς ζωῆς του ἀντιμετώπισε σκληροὺς διωγμοὺς ἐκ μέρους τῆς Πολιτείας. Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον λοιπὸν ἀνεφάνη καὶ ἀνεπτύχθη ἐν χρονικῇ περιόδῳ, καθ' ἣν ἡ Πολιτεία οὐ μόνον δὲν ἀνεγνώριζε τὴν νομικὴν ὕπαρξιν τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐνήργει πρὸς ἐξόντωσιν καὶ ἐξάλειψιν αὐτῆς. Ἡ μετέπειτα δὲ ἀναγνώρισις τῆς Ἐκκλησίας ὡς νομίμως ὑφισταμένης ὑπὸ τῆς Πολιτείας εὗρεν ἤδη διαμεμορφωμένον τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τοὐλάχιστον κατὰ τὰς θεμελιώδεις αὐτοῦ γραμμάς, ἔκτοτε δὲ τοῦτο οὐ μόνον οὐδὲν ἀπώλεσεν ἐκ τῆς αὐτοτελείας αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐπέδρασεν ἀναμορφωτικῶς ἐπὶ τοῦ δημοσίου καὶ ἰδιωτικοῦ δικαίου τῆς Πολιτείας. Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν λοιπὸν Δίκαιον κατὰ τὴν Ὀρθόδοξον καὶ τὴν Ρωμαιοκαθολικὴν ἀντίληψιν ἀποτελεῖ ἴδιον κλάδον δικαίου, οὐχὶ ὡς εἶδος πρὸς γένος σχετιζόμενον πρὸς τὸ λοιπὸν κοινὸν δίκαιον, ἀλλ' ὡς ἄλλο γένος παραλλήλως πρὸς αὐτὸ ὑπάρχον καὶ μετ' αὐτοῦ τὸ ὅλον Δίκαιον ἀποτελοῦν, χωρὶς οὐδέτερον τούτων νὰ εἶναι τμῆμα τοῦ ἄλλου. Ἐὰν δὲ τμή-

ματά τινα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου καὶ παρ' ἡμῖν ἀνάγωνται εἰς τὸ δημόσιον δίκαιον (οἷον τὸ ἐκκλησιαστικὸν διοικητικὸν δίκαιον ἐν μέτρῳ τινί) ἢ εἰς τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον (ὡς τὸ γαμικὸν δίκαιον), τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ σύστημα σχέσεων Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας, ὡς τὸ παρ' ἡμῖν κρατοῦν. Τοῦτο ὅμως ἀποτελεῖ οὐχὶ κύριον καὶ οὐσιῶδες, ἀλλὰ κατὰ συμβεβηκὸς χαρακτηριστικὸν τοῦ Εἰδικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, ὡς δύναταί τις ν' ἀντιληφθῇ λαμβάνων ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὀψέποτε αἱ σχέσεις ἐπὶ μέρους τινὸς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐν ᾗ αὕτη δρᾷ Πολιτείας καθορισθῶσι κατὰ τὸ σύστημα τοῦ τελείου χωρισμοῦ ἢ καὶ ἀποβῶσιν ἐχθρικαί, τὸ κοινὸν δίκαιον τῆς Πολιτείας ταύτης ἥκιστα θὰ ἐνδιατρίβῃ περὶ τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ διοικητικὸν ἢ γαμικὸν δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας ταύτης. Εἰ δὲ καὶ ἐσημειώθη διχογνωμία τις περὶ τοῦ ἂν τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἴδιον γένος ἢ ὡς εἶδος τοῦ κοινοῦ δικαίου, ὀφείλεται τοῦτο εἰς τὴν σχέσιν τῶν Προτεσταντικῶν ἰδίᾳ ἐκκλησιῶν μετὰ τῶν ἐν αἷς αὗται βιοῦσι Πολιτειῶν, ἔνθα ἡ διοίκησις τῆς Ἐκκλησίας διεξάγεται ὑπὸ ὑπαλλήλων τοῦ Κράτους ἢ καὶ τῶν κατὰ τὸ Καισαροπαπικὸν πολίτευμα ὀργανωθεισῶν Ἐκκλησιῶν, ἐν αἷς ὁ αὐτοκράτωρ ἐσφετερίσθη ἀπολυταρχικῶς ὁλόκληρον τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν. Δεδομένου ὅμως, ὅτι αἱ σχέσεις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἐξελίσσονται κατὰ τὰς νεωτέρας δημοκρατικὰς ἀντιλήψεις, ἡ αὐτοτέλεια τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ἀνακύπτει ἐξ ἑαυτῆς καὶ μόνον ἡ καθορίζουσα τὴν ἀναγνώρισιν τῆς Ἐκκλησίας ὡς νομίμως ὑφισταμένου καὶ λειτουργοῦντος σωματείου νομοθεσία ὑπάγεται εἰς τὸ ἰδιωτικὸν δίκαιον τῶν δημοκρατουμένων τούτων πολιτειῶν.

11. Ὡς πρὸς τὰς πηγὰς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου λόγῳ τοῦ πλήθους καὶ τῆς εὐρύτητος αὐτῶν μόνον γενικά τινα εἴμεθα ἠναγκασμένοι ἐνταῦθα νὰ σημειώσωμεν, τῆς περὶ αὐτὰ λεπτομερεστέρας διαπραγματεύσεως ἀπασχολούσης εἴτε ὁλόκληρον μέρος αὐτοῦ, ὡς ἐν τῷ ἔργῳ τοῦ ἐπισκόπου Ζάρας Νικοδήμου Μίλας, εἴτε ἴδιον κεφάλαιον ἀρκούντως ἐκτενές, ὡς ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ καθηγητοῦ τῆς Νομικῆς Σχολῆς Ἀναστασίου Χριστοφιλοπούλου (τεῦχος Α΄ σελ. 24-103). Κατὰ τὸν τελευταῖον τοῦτον συγγραφέα πηγαὶ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ἐκ τῆς μέχρι τοῦ Μ. Κωνσταντίνου πρώτης τοῦ Χριστιανισμοῦ περιόδου κληροδοτηθεῖσαι τῇ Ἐκκλησίᾳ εἰσὶ πρωτίστως ἡ Ἁγία Γραφὴ καὶ ἡ Ἀποστολικὴ Παράδοσις, αἰώνιον κῦρος καὶ ἰσχὺν διατηροῦσαι. Ὡς πρὸς τὴν Ἀποστολικὴν Παράδοσιν, τὴν ὁποίαν ἀπέρριψαν οἱ Διαμαρτυρόμενοι, θὰ ἔπρεπεν ἰδιαιτέρως νὰ τονισθῇ ὅτι αὕτη παρουσιάζεται τοσούτῳ μᾶλλον ἀναγκαία καὶ ἀπαραίτητος, ὅσῳ ἀποτελεῖ καὶ ἀσφαλῆ καθοδηγὸν πρὸς ἑρμηνείαν ὀρθὴν τῶν ἐν τῇ Ἁγ. Γραφῇ νομικῶν κανόνων καὶ παραγγελμάτων, διαφωτίζουσα ἡμᾶς περὶ τοῦ πῶς ἐξεδέχθη καὶ ἡρμήνευσε ταῦτα ἐξ ἀρχῆς ἡ Ἐκκλησία. Ἐπὶ πλέον ἔχομεν

καὶ κωδικοποίησίν τινα τῆς τε ἀποστολικῆς καὶ τῆς τῶν πρώτων αἰώνων τῆς Ἐκκλησίας ἱερᾶς παραδόσεως καὶ τῶν κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους ἀναπτυχθέντων ἐθίμων εἰς ἀνώνυμα ἔργα, γνωστὰ εἰς ἡμᾶς διὰ τίτλων, ἐπιγραφομένων εἰς αὐτὰ καὶ ἀποδιδομένων εἰς τοὺς Ἀποστόλους. Τοιαῦτα εἶναι ἡ «Διδαχὴ Κυρίου διὰ τῶν δώδεκα ἀποστόλων τοῖς ἔθνεσι» δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Νικομηδείας Φιλοθέου (ἐν ἔτει 1883). «Ἡ Αἰγυπτια κὴ Διάταξις», ἥτις ὡς ἀπεδείχθη ὑπὸ τῶν Connolly καὶ Schwartz ταυτίζεται πρὸς τὸ ἔργον τοῦ Ἱππολύτου «Ἀποστολικὴ παράδοσις». Ἡ «Διδασκαλία τῶν Ἀποστόλων», συνταχθεῖσα ἐν Συρίᾳ κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ Γ΄ αἰῶνος. Καί τινες ἐκ τῶν 85 λεγομένων Ἀποστολικῶν κανόνων, ἀναγόμενοι εἰς τὴν πρὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ πρώτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου περίοδον· τέλος δὲ καὶ τὰς περὶ τοῦ κύρους τοῦ ὑπὸ αἱρετικῶν παρασχεθέντος βαπτίσματος ἀποφάσεις τῶν ἐπὶ Κυπριανοῦ συγκληθεισῶν ἐν Καρχηδόνι συνόδων, περὶ ὧν πληροφοροῦσιν ἡμᾶς ἡ 70ὴ καὶ 72α ἐπιστολαὶ τοῦ ἱερομάρτυρος τούτου ἐπισκόπου. Ἐκ δὲ τῆς Βυζαντινῆς περιόδου ἔχομεν τὸ πλεῖστον τῶν 85 Ἀποστολικῶν κανόνων, οἵτινες πάντες ἐπεκυρώθησαν ὑπὸ τῆς Πενθέκτης συνόδου διὰ τοῦ δευτέρου κανόνος αὐτῆς τὴν ἐπιτομὴν τοῦ ὀγδόου βιβλίου τῶν Ἀποστολικῶν Διαταγῶν· τὴν εἰς τὴν συριακὴν γλῶσσαν διασωθεῖσαν Διαθήκην τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἣν ἐδημοσίευσεν ὁ Ἰγνάτιος Rahmani μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως· τοὺς κανόνας τοῦ Ἱππολύτου σωζομένους εἰς ἀραβικὴν καὶ αἰθιοπικὴν μετάφρασιν καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἔργου τοῦ Ἱππολύτου «Ἀποστολικὴ παράδοσις» κατὰ τὸν πέμπτον αἰῶνα συνταχθέντας· τοὺς κανόνας τοὺς ὑπὸ τῆς Πενθέκτης ἐπικυρωθέντας τοπικῶν τινων συνόδων, ἐκ τῶν ὁποίων μία ἢ δύο ἀνάγονται εἰς τὴν προηγουμένην περίοδον· ἤτοι τῆς ἐν Γαλατίᾳ Ἀγκύρας περὶ τὸ 314 συνελθούσης κανόνας 25, τῆς ἐν Καππαδοκίᾳ Νεοκαισαρείας (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 314-325) κανόνας 15, τῆς ἐν Συρίᾳ Ἀντιοχείας (περὶ τὸ 332) κανόνας 25, τῆς ἐν Γάγγρᾳ (περὶ τὸ 340) κανόνας 20, τῆς ἐν Λαοδικείᾳ (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 343 καὶ 381) κανόνας 60, τῆς ἐν Σαρδικῇ (περὶ τὸ 342) κανόνας 21, τῆς ἐν Καρχηδόνι (περὶ τὸ 419) περὶ τοὺς 133 κανόνας καὶ τέλος τὴν ἀναφερομένην εἰς τὸν ἀπαιτούμενον ἀριθμὸν ἐπισκόπων πρὸς καθαίρεσιν ἐπισκόπου ἀπόφασιν τῆς ἐν ἔτει 394 ἐν Κωνσταντινουπόλει συγκληθείσης συνόδου. Εἰς τοὺς ἱεροὺς κανόνας τούτους δέον νὰ προστεθῶσι, μάλιστα προτασσόμενοι αὐτῶν καὶ οἱ ὑπὸ τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων ὁρισθέντες κανόνες. Ἤτοι τῆς Α΄ ἐν Νικαίᾳ (325) κανόνες 20, τῆς Β΄ ἐν Κωνσταντινουπόλει (381) κανόνες 7, τῆς Γ΄ ἐν Ἐφέσῳ (431) κανόνες 8, τῆς Δ΄ ἐν Χαλκηδόνι (451) κανόνες 28, τῆς ἐν Τρούλλῳ Πενθέκτης (691) κανόνες 98, τῆς ἐν Νικαίᾳ Ζ΄ Οἰκουμενικῆς (787) κανόνες 22, καὶ τῆς ἐν ἔτει 861 ἐν Κωνσταντινουπόλει πρωτοδευτέρας ἀποκληθείσης συνόδου κανόνες 17.

12. Ἔχομεν ὅμως καὶ κανόνας ἐξ ἐπιστολῶν κανονικῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας κατανεμηθέντας καὶ ἐπικυρωθέντας ὑπὸ τῆς Πενθέκτης συνόδου, τινὲς τῶν ὁποίων ἀνάγονται εἰς τὴν πρώτην περίοδον. Εἶναι δὲ οὗτοι οἱ ἑξῆς: Διονυσίου Ἀλεξανδρείας († περὶ τὸ 264) ἐκ τῆς πρὸς Βασιλείδην ἐπιστολῆς κανόνες 4, Γρηγορίου Νεοκαισαρείας († περὶ τὸ 270) κανόνες 11, Πέτρου Ἀλεξανδρείας († 311) ἐκ τῆς «περὶ μετανοίας ὁμιλίας» αὐτοῦ κανόνες 15, Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας († 373) ἐξ ἰσαρίθμων ἐπιστολῶν του κανόνες 3, Βασιλείου Καισαρείας († 379) κανόνες 92, Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας († 385) κανόνες 18, Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ († 390) τριάκοντα τέσσαρες στίχοι ἐκ ποιήματος αὐτοῦ ἀναφερομένου εἰς τὸν κανόνα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, Γρηγορίου Νύσσης († 394) ἐκ τῆς πρὸς Λητόϊον ἐπιστολῆς κανόνες 8, ἑξήκοντα ἐννέα στίχοι ἐκ ποιήματος τοῦ Ἀμφιλοχίου Ἰκονίου († μετὰ τὸ 394) καὶ οὗτοι εἰς τὸν κανόνα τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀναφερόμενοι, Θεοφίλου Ἀλεξανδρείας († 412) κανόνες 14 καὶ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας († 444) κανόνες 5, καὶ τέλος ἐπιστολή τις τοῦ πατριάρχου Ταρασίου περὶ τῆς σιμωνίας. Πάντες οὗτοι οἱ κανόνες ἀποτελοῦσι τὸ κανονικὸν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας δίκαιον.

13. Εἰς τὰς συμπληρωματικὰς πηγὰς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου τῆς Βυζαντινῆς Ἐκκλησίας ὁ ἐπίσκοπος Μίλας καταριθμεῖ τὰς κανονικὰς διατάξεις τῶν πατριαρχικῶν συνόδων, ἐκ τῶν ὁποίων τινὲς μὲν περιελήφθησαν εἰς τὸ Σύνταγμα ἱερῶν κανόνων τῶν Ράλλη καὶ Ποτλῆ, ἄλλαι δὲ εἰς τὸ ὑπὸ τοῦ Μ. Γεδεὼν ἐκδοθὲν ἔργον ὑπὸ τὸν τίτλον Κανονικαὶ Διατάξεις. Εἰς τὰς βοηθητικὰς δὲ πηγὰς ἐντάσσει τὰς γνώμας διαπρεπῶν κανονολόγων, τὰς περιληφθείσας εἰς τὸ μνημονευθὲν Σύνταγμα τῶν Ράλλη καὶ Ποτλῆ, καθὼς καὶ τὰς ἐν ταῖς ἑρμηνείαις τῶν ἱ. κανόνων ὑπὸ τοῦ Ζωναρᾶ, Βαλσαμῶνος καὶ Ἀριστηνοῦ ἐκτεθειμένας γνώμας αὐτῶν. Οἱ δὲ ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι οἱ ὑπὸ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει αὐτοκρατόρων ἐκδοθέντες οἱ μέχρι μὲν τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐκωδικοποιήθησαν εἰς τὸν ἐν ἔτει 534 δημοσιευθέντα εἰς δευτέραν ἔκδοσιν Ἰουστινιάνειον κώδικα, ἀπηρτίσθη δὲ καὶ «Συλλογὴ ἐξ 168 Νεαρῶν». Μετέπειτα δὲ εἰς τὰ Βασιλικὰ περιελήφθησαν ἀνακαθαρθέντες πάντες οἱ παλαιότεροι καὶ μέχρι Λέοντος τοῦ σοφοῦ (886-912) ἐκδοθέντες ἐκκλησιαστικοὶ νόμοι. Πᾶσαι δὲ αἱ μετὰ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸν ἐκδοθεῖσαι Νεαραὶ ἀπὸ τοῦ Ἰουστίνου μέχρι τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Παλαιολόγου, τ. ἔ. ἀπὸ τοῦ ἔτους 566 μέχρι τοῦ 1451, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἀνέρχεται ἐν συνόλῳ εἰς 337 ἐξεδόθησαν εἰς μίαν συλλογὴν ἐν Λειψίᾳ τὸ ἔτος 1857, ἐδημοσιεύθησαν δέ τινες ἐξ αὐτῶν καὶ ἐν τῷ μνημονευθέντι Συντάγματι τῶν Ράλλη καὶ Ποτλῆ. Μόλις δὲ εἶναι ἀνάγκη νὰ εἴπωμεν, ὅτι διὰ τὰς ἐπὶ μέρους αὐτοκεφάλους Ἐκκλησίας τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον ἔχει ὡς πηγὰς αὐ-

τοῦ τὰς ὑπὸ τῶν κυβερνήσεων πρωτίστως, εἶτα δὲ καὶ τὰς ὑπὸ τῶν ἱερῶν συνόδων αὐτῶν νομικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς διατάξεις, οἱ ἑκάστοτε δὲ ὑπὸ τῶν κατὰ τὰς ἐκκλησίας ταύτας κυβερνήσεων ἐκδιδόμενοι νόμοι προσδίδουσι τὴν προσιδιάζουσαν μορφὴν εἰς τὸ εἰδικὸν ἢ ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον μιᾶς ἑκάστης τῶν ἐκκλησιῶν τούτων.

14. Τέλος εἰς τὰς πηγὰς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐντάσσονται καὶ τὰ ἔθιμα. Τούτων τὴν πρακτικὴν σημασίαν χαρακτηρίζει ὁ καθηγητὴς Χριστοφιλόπουλος([36]), ὡς ἀσυγκρίτως μεγαλυτέραν ἐν τῷ Ἐκκλησιαστικῷ Δικαίῳ ἢ εἰς τοὺς λοιποὺς νομικοὺς κλάδους λόγῳ τῆς ἀνυπαρξίας ἐπισήμου κωδικοποιήσεως τοῦ δικαίου τούτου, ἐμφανίζοντος ὡς ἐκ τούτου πολλὰ καὶ σπουδαῖα κενά, ἅτινα κατ' αὐτὸν δύνανται καὶ ὀφείλουν νὰ πληρῶνται ἐν μέρει τοὐλάχιστον διὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐθίμων. Διακρίνει δὲ ταῦτα εἰς καθολικά, τ. ἔ. ἀναπτυχθέντα καθ' ἅπασαν τὴν ἐδαφικὴν ἔκτασιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἢ ἐνδεχομένως καὶ ἐκτὸς αὐτῆς εἰς ἄλλας ὀρθοδόξους ἐκκλησίας, καὶ εἰς τοπικά, ἐφαρμοζόμενα εἰς ὡρισμένην μόνον περιοχὴν καὶ ὑπερισχύοντα τῶν καθολικῶν. Πάντα δὲ ἐν γένει τὰ ἔθιμα ταῦτα δύνανται νὰ διακριθῶσι πάλιν εἰς γενικὰ ἀφορῶντα εἰς τὸ ὅλον ἐκκλησιαστικὸν πλήρωμα καὶ εἰς εἰδικὰ περιοριζόμενα εἰς ὡρισμένην κατηγορίαν προσώπων καὶ ὑπερισχύοντα τῶν γενικῶν.

15. Ὡς πρὸς δὲ τὰς πηγὰς τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν θὰ ἐσημειοῦμεν γενικῶς, ὅτι προκειμένου περὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας κυρία πηγὴ τοῦ δικαίου ταύτης κατέστη τὸ Corpus juris canonici, συμπληρούμενον ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ ἐντεῦθεν διὰ τῶν ἑκάστοτε ὑπὸ τῶν παπῶν ἐκδιδομένων διαταγμάτων. Προκειμένου δὲ περὶ τῶν ἐκκλησιῶν τῶν Διαμαρτυρομένων, ἀπορριψάντων τὴν Ἱερὰν Παράδοσιν, πηγαὶ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου ἐκτὸς τῆς Γραφῆς εἶναι καὶ ἐκ τοῦ Corpus juris canonici, ὅσαι συμβιβάζονται πρὸς τὰ προτεσταντικὰ δόγματα διατάξεις· ἐπὶ πλέον δὲ καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔθιμα καὶ μάλιστα πάντων οἱ ὑπὸ τῶν ἀποδεχθέντων τὸν προτεσταντισμὸν κρατῶν ἐκδιδόμενοι νόμοι καὶ αἱ ὑπὸ τῶν ἀνωτέρων συλλογικῶν ὀργάνων τῶν προτεσταντικῶν κοινοτήτων ψηφιζόμεναι διατάξεις.

16. Ὡς πρὸς τὴν διαίρεσιν τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου αὕτη ὑπῆρξε καὶ ὑπάρχει ἄλλη κατ' ἄλλους. Κατὰ τὸν Μίλας ([37]) τὸ πρῶτον εἶδος συστήματος, καθ' ὃ διῃρέθη τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ὑπὸ τοῦ Bernhard von Pavia, ὑπῆρξε κατὰ τὰ ἑπόμενα πέντε ὀνόματα: Judex, judicium, clerus, sponsalia,

(36) Ἔνθ' ἀνωτ. Ι σελ. 86.

(37) Μν. ἔργ. σελ. 30.

crimen. Κατ' αὐτὸ δηλαδὴ τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον διῃρεῖτο εἰς πέντε μέρη. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον (Judex) διελάμβανε τὰ περὶ τῶν ἐπιτετραμμένων τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐξουσίαν· τὸ δὲ δεύτερον (judicium) τὰ περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος· τὸ τρίτον (clerus) τὰ περὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ κλήρου· τὸ τέταρτον (sponsalium) τὰ ἀφορῶντα εἰς τὸν γάμον καὶ τὸ πέμπτον (crimen) τὰ περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐγκλημάτων καὶ ποινῶν. Ἀλλὰ διὰ τῆς διαιρέσεως ταύτης προδήλως δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιτευχθῇ ἐσωτερική τις συνάφεια ἐν τῇ ὕλῃ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, δι' ἧς θὰ παρουσιάζετο τοῦτο ὡς ἐνιαῖόν τι καὶ ὑπὸ διηκούσης τινὸς ἰδέας κυριαρχούμενον σύστημα. Ἑτέρα τις διαίρεσις εἰς τρία μέρη, οἷον πρόσωπα, πράγματα, ἀγωγαί, τὴν ὁποίαν υἱοθέτησε κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα ὁ Παῦλος Lancelottus, εἶναι μὲν πολὺ κρείττων τῆς προηγουμένης, διότι πράγματι οἱ κύριοι παράγοντες τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου περιλαμβάνονται εἰς τοὺς τρεῖς τούτους τίτλους, ἕνεκα ὅμως τῆς δυσκολίας, τὴν ὁποίαν ἡ διαίρεσις αὕτη παρουσίασεν ἐν τῇ ἐφαρμογῇ αὐτῆς καὶ πραγματοποιήσει της, ἐγκατελείφθη. Λυπηρόν, ἐξακολουθεῖ παρατηρῶν ὁ Μίλας, ὅτι οὐδὲν αὐθεντικὸν σύστημα ἐδημιουργήθη, δυνάμενον νὰ θέσῃ χαλινοὺς εἰς τὴν κρατοῦσαν σήμερον ἐπαχθῆ διαφορότητα τῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, ἡ ἐκλογὴ δὲ τοῦ συστήματος τῆς ἐκθέσεως αὐτοῦ ἤρτηται ἐκ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ πράγματος ὑπὸ ἑκάστου τῶν συγγραφέων. Οὕτως ὁ μὲν Μίλας([38]) προτιμᾷ τὴν διαίρεσιν τῆς ὕλης τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου εἰς πέντε μέρη· ἤτοι 1) εἰς τὰς πηγὰς αὐτοῦ καὶ τὰς περιεχούσας αὐτὰ κανονικὰς πηγάς· 2) εἰς τὸ πολίτευμα τῆς Ἐκκλησίας· 3) εἰς τὴν διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας· 4) εἰς τὸν βίον τῆς Ἐκκλησίας· καὶ 5) εἰς τὴν σχέσιν τῆς Ἐκκλησίας πρός τε τὴν πολιτείαν καὶ τοὺς ἑτεροδόξους. Ἐν δὲ τῷ πρό τινων ἐτῶν (1947) ἐκδοθέντι συγγράμματι ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῆς Νομικῆς Σχολῆς Γ. Ράμμου ἀκολουθεῖται ἡ ἑπομένη διαίρεσις: 1) Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν συνταγματικὸν Δίκαιον, τὸ ἀφορῶν εἰς τὰ τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας καὶ εἰς τὰ τῆς ὀργανώσεως τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας ἐν γένει καὶ τῶν ἐπὶ μέρους Ἐκκλησιῶν εἰδικώτερον· 2) τὸ Ἐκκλησιαστικὸν διοικητικὸν δίκαιον· 3) τὸ Ἐκκλησιαστικὸν ποινικὸν δίκαιον· 4) τὸ Ἐκκλησιαστικὸν δικονομικὸν δίκαιον· 5) τὸ Ἐκκλησιαστικὸν περιουσιακὸν δίκαιον· 6) τὸ Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον τοῦ γάμου καὶ 7) τὸ Διεθνὲς Ἐκκλ. δίκαιον. Τέλος ὁ καθηγητὴς Α. Χριστοφιλόπουλος([39]) εὑρίσκει διὰ τὸ δίκαιον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος εὐστοχωτέραν τὴν ἑπομένην πενταμερῆ διαίρεσιν: 1) Τὸ γενικὸν μέρος, ἔνθα ἐκτὸς τῶν θεμελιωδῶν ἐννοιῶν ἀναπτύσσονται τὰ κατὰ τὰς πηγάς, τὸν χαρακτῆρα, τὴν

(38) Αὐτόθι σελ. 33.

(39) Ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 23.

ἑρμηνείαν, τὸν τρόπον καὶ τὴν ἔκτασιν ἐφαρμογῆς τῶν κανόνων τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου καὶ τὰς πρὸς τὴν Πολιτείαν σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας· 2) Ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας· 3) Διοίκησις αὐτῆς· 4) Ποινικὸν οὐσιαστικὸν καὶ 5) Ποινικὸν δικονομικὸν δίκαιον.

17. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἱστορίαν τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, παρὰ τὴν χρησιμότητα αὐτῆς, οὐδεμία ἐργασία ἀναφερομένη εἰς τὸ δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας συνεγράφη, ἐκτὸς τῶν ἐν ταῖς Γενικαῖς Ἐκκλησιαστικαῖς Ἱστορίαις τῶν Α. Διομ. Κυριακοῦ, Μητροπολίτου Διδυμοτείχου Φιλαρέτου, Β. Στεφανίδου καὶ Γ. Κονιδάρη περὶ τοῦ Πολιτεύματος τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὰς διαφόρους περιόδους ἀναγραφομένων. Περιοριζόμεθα διὰ τοῦτο ν' ἀναφέρωμεν τὰ εἰς τὴν ἑλληνικὴν δημοσιευθέντα πλήρη συστήματα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, τὰ εἴτε εἰς τὴν καθ' ὅλου Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν εἴτε εἰδικῶς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος ἀφορῶντα. 1) Ἀποστόλου Χριστοδούλου, Δοκίμιον Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1896· 2) Μελετίου Σακελλαροπούλου, Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις 1898· 3) N. Milasch, Τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, μετάφρασις Μ. Ἀποστολοπούλου, ἐν Ἀθήναις 1906· 4) Εὐ. Φιλιππότου, Σύστημα Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου κατὰ τὰ παρ' ἡμῖν κρατοῦντα τόμ. Α'-Β', Ἀθῆναι 1912-1915· 5) Κ. Ράλλη, Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν αὐτοῦ, τεῦχος Α', ἐν Ἀθήναις 1927. Ἀσυμπλήρωτον. Ὁ αὐτὸς ὅμως ἐξέδωκεν ἐκτὸς ἄλλων ἀξιολόγων μονογραφιῶν καὶ τὸ ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν βραβευθὲν σπουδαιότατον Ποινικὸν δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, (Ἐν Ἀθήναις 1907)· 6) Γ. Ράμμου, Στοιχεῖα ἑλληνικοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, Ἀθῆναι 1947· 7) Ἀναστ. Π. Χριστοφιλοπούλου, Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον, τεύχη Α'-Γ', ἐν Ἀθήναις 1952-1956, καὶ 8) Παναγ. Ἰ. Παναγιωτάκου, Σύστημα τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου κατὰ τὴν ἐν Ἑλλάδι ἰσχὺν αὐτοῦ, τόμος τρίτος 1962, τόμος τέταρτος τὸ δίκαιον τῶν μοναχῶν, 1957. Ἄξιον ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι καὶ τὸ ἔργον τοῦ Ἰωάννου Εὐταξίου: «Τοῦ κανονικοῦ δικαίου τῆς Ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας τὰ περὶ ἱερατικῆς ἐξουσίας». Ἐν Ἀθήναις 1872.

Τοσαῦτα καὶ περὶ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου, ἐπισφραγίζοντα τὰ περὶ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας.

ΠΙΝΑΞ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΘΕΜΑΤΩΝ

'Αβαιλάρδος Πέτρ. 73, 75, 79, 135.
'Αβραὰμ μετανάστευσις 249.
'Αγγάδα (haggada) 195.
Agenda 301, 364, 368.
'Αγιολογία 307, 308,
'Αγιολογίας μέθοδος 309.
'Αγιολογίας πηγαὶ 308-309.
'Αγιολογίας σχέσεις 309-310.
'Αγιολογίας ὑλικοῦ κατάταξις 309.
'Αγνωστικισμὸς 109.
'Αγοβάρδος 71.
'Αδριανὸς Α΄ πάπας 71, 265.
'Αθανάσιος μέγας 25-27, 199, 269.
'Αθανάσιος Πάριος 90, 343.
'Αθηναγόρας 4.
Αἰγυπτιακὴ Διάταξις 367.
Αἰθερία Μαυριτανὴ 243, 304, 367.
'Ακάθιστος ὕμνος 35.
acta sanctorum 307.
Achelis 'Ερν. 119, 354, 355.
ἀλάθητον πάπα 155.
ἀλαχικὴ ἑρμηνεία (halaha) 195.
'Αλβέρτος 77, 342.
'Αλεξανδριναὶ Λειτουργίαι 367.
'Αλεξανδρινὴ σχολὴ 10, 25, 198, 269.
'Αλεξανδρινῆς σχολῆς ἐπίδρασις 17.
'Αλέξανδρος Πολυΐστωρ 242.
'Αλέξανδρος τῆς Χάλης 76.
'Αλιευτικὴ 391.
» ὅρου ἔννοια 392.
» ἔκτασις 397.
» ὑποκείμενον 398.
» θεωρία 399, 400.
'Αλκουῖνος 71.
ἀλληγορία 196, 198, 199.
ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία 206.
'Αμβροσιανὴ Λειτουργία 367.
'Αμβρόσιος Μεδιολάνων 44, 212, 367, 389.
Ammon von 110, 157.
Amyraldus 339.
'Αμφιλόχιος 'Ικονίου 30.
ἀμχαρικὴ γλῶσσα 216'
'Αναβαπτισταὶ 103.
ἀνακρεόντιοι τονικοὶ 35.
analecta Bollandiana 307.
'Ανδρέας Κρήτης 70, 375.
'Ανδροῦτσος Χρ. 295, 350.
'Ανθρακίτης Μεθόδιος 390.
Ἄνσελμος 73-75, 342.
'Αντιοχειανὴ σχολὴ 18, 21-24, 199,269.
'Αντίοχος 'Επιφανὴς 225.
Antifonarium Bangor 370.
'Αντωνιάδης Βασ. 208, 265, 350.
'Αντώνιος Παδούης 82.
'Αντώνιος (ρῶσος δογμ.) 343.
Augusti J. Ch. W. 300.
ἅπαξ λεγόμενα 230.
apparatus—ὑπόμνημα 232, 235.
'Απολινάριος Κλαύδιος 4, 8.
» Λαοδικείας 27, 210.
'Απολογηταὶ 4.
'Απολογητικὴ 318, 319, 331.
'Απολογητικῆς ὑποκείμενον 331, 332.
» χαρακτὴρ 332.
'Απολογητικὴ—'Απολογία 332.
'Απολογητικῆς σκοπός 332.
» ἐπιχειρήματα 333.
» σπουδαιότης 334.
» διαίρεσις 334-335.
» ἱστορία 335-337.
'Απολογητῶν διδασκαλία 5-7.
ἀπολογίαι Χριστιανισμοῦ 147, 170.
ἀπόρρητος ἡ μυστικὴ ἑρμηνεία 195.
'Αποστολίδης Μισαὴλ 350.
ἀποστολικοὶ Πατέρες 2.
'Αποστολόπουλος Μελέτιος 414.
'Απτίων 242, 247.
ἀραβικὴ γλῶσσα 216, 217, 220.
ἀραμαϊκὴ γλῶσσα 215, 218, 220.
'Αργέντης Εὐστρ. 89.
'Αρέθας Καισαρείας 53, 212.
'Αριστείδης 4.
'Αριστηνὸς 'Αλ. 70.
'Αριστόβουλος 196, 242.
'Αρμενόπουλος Κ. 70.
'Αρμίνιος 'Ιάκ.—'Αρμινιανοὶ 104.
artes liberales ἢ ingenuae 123.
articula mixta 139, 141, 314.
ἀρχαιολογία Βιβλικὴ 245.
ἀρχαιολογία Βυζαντινὴ 300, 302, 303.
ἀρχαιολογία 'Ιουδαϊκὴ—'Εβραϊκὴ 242.
» πηγαὶ αὐτῆς 242, 243.
» ὑλικοῦ αὐτῆς κατανομὴ 244-245.
» Παλαιοχριστιανικὴ 302.
» Χριστιανικὴ ἢ 'Εκκλησιαστικὴ 300.
» » εὐρυτέρα ἔννοια 300.
» » νεωτέρα ἔννοια 302.
» » περιεχόμενον 303.
» » περίοδοι 303.
» » ὠφέλειαι 303, 304.
» » πηγαὶ 304.

'Αρχαιολογ. χριστιανικῆς σχέσεις 304-305.
» » βιβλιογραφία, ἱστορία 305.
'Ασμοναίων οἶκος 255.
Assemani 372.
Αὐγουστῖνος 44-48, 199, 211, 212, 371.
αὐθεντία ἐν ταῖς ἐπιστήμαις 139, 140.
αὐθεντία ἐν τῇ Θεολογίᾳ 140.

Βαλλαφρῖδος Στράβων 81.
Walsham W. 390.
Βάμβας Ν. 93, 356, 360.
Baumstark A. 364, 373.
Baur 2, 113, 114, 214, 264.
βαπτισταὶ 104.
Βαρβερινὸν εὐχολόγιον 368, 369.
Βαρδαλάχος Κ. 360.
Βαρλαὰμ ὁ Καλαβρὸς 61, 64.
Βαρνάβα ἐπιστολὴ 2, 197.
Bardford 'Ιω. 101.
Βαρσουμᾶς 24.
Bartmann B. 62.
Βαρχωχέβας 256.
Βαρώνιος Κ. 109.
βασιλεία 'Ισραὴλ 253.
βασίλειον 'Ιούδα 253.
βασίλειον 'Ισραὴλ 253.
κατάλυσις τούτων 254.
Βασίλειος μέγας 28-29, 199, 213, 389.
Βασιλίσκος αὐτοκρ. 33.
Vasquez Γ. 103.
Batiffol 373.
Βαφείδης Φιλάρετος 90, 282, 414.
Vegscheider 'Ιουλ. 110.
Βέδας αἰδέσιμος 71, 81, 213, 290.
Βέζα Θεοδ. 100, 214.
Weizsäcker 214.
Weinel 114, 117.
Weiss 'Ιωάν. 117.
Weisse 257.
Becan Μαρτ. 103.
Βέκκος 'Ιωάν. 66.
Beck 106.
Βελλαρμῖνος 103, 299, 344.
Βέλλας Β. 214, 225, 249, 250.
Wellhausen 264.
Bengel 'Ιωάν. 106, 211.
Βερεγκάριος 72.
Bernadino Och. 163.
Βερνάρδος τοῦ Κλαιρβῶ 73, 76, 79, 82, 343.
Bernhard von Pavia 412.
Westcott F. B. 215, 228.
Beyschlag W. 117, 257.
Βησσαρίων 67.
Βιβλικὴ Θεολογία 265.
θέσις αὐτῆς 265.
σχέσεις αὐτῆς 265-266.
χαρακτὴρ αὐτῆς 267.
διαίρεσις αὐτῆς 267-268.
μέθοδος αὐτῆς 268-269.
ἱστορία αὐτῆς 269-270.
Wigers 'Ιωσ. 104.
Vigor 103.
Vicelius Γεώργ. 103.
Βικέντιος Δαμωδὸς 89, 93.
Βικέντιος ὁ ἐκ Λειρίνου 48, 152.
Vinet 'Αλ. 117, 390.
Wild 'Ιωάν. 103.
Wilmar A. 390.
Βίμπος Θ. 225.
Bingham J. 300.
Winet 225.
Βίος Χριστοῦ 257 καὶ ἑξῆς
Wittichen 257.
Βλαστάρις Ματθ. 70.
Βλάχος Γερ. 93.
Blunt J. 390.
Boerhaaze 125
Voëtius 104.
Βολλανδισταὶ 105, 307.
Βολταῖρος 108.
Wolf 106.
Βοναβεντούρα 'Ιωάν. 73, 77, 82, 343.
Borromeo Καρ. 103.
Bossuet B. J. 105.
Buddeus 338.
Bunsen 368.
Burgon W. 390.
Burk Ph. 390.
Boulanger 337.
Bouvy Ed. 35, 375, 376.
Boucher J. 103.
Βουλγάκωφ Μακ. 94.
Βούλγαρις Εὐγ. 343.
Bourdaloue Λουδ. 105.
Bousset Γ. 117.
Βράϊλας 'Αρμένης 337.
Brightman 368, 369.
Bruce A. 337.
Βρυέννιος Φιλόθ. 91.

Γαβριὴλ Βλάσιος 92.
Γαβριὴλ Σεβῆρος 84, 85.
Γαληνὸς 123.
Γαλλικανικὴ Λειτουργία 367.
Γεμάτρα 197.
Γεννάδιος πρεσβ. Μασσαλίας 298.
Gerlach Στέφ. 83.
Γερμανὸς Κωνσταντινουπόλεως 69, 371
Γερμανὸς Β' Κων/λεως 66.
Γερμανὸς Παρισίων 370.
Gerhard 'Ιωάν. 297.
Γεώργιος 'Ακροπολίτης 66.
Γεώργιος Σχολάριος 67.
Γκολουμπίνσκυ Σ. 94.
Γκουμιλέφσκυ Φιλ. 94.
γλῶσσαι 211.
Γνωστικισμὸς 7.

Γνωστικοὶ 8.
Goar Ἰάκ. 368, 369, 372.
Godet Fr. 117, 215, 259.
Goltz von der 162.
Gordilo M. 94.
Gottschalk 71.
Gunkel Herm. 117, 118.
Grabar 305.
γραμματικὴ ἑρμηνεία 195, 205, 206.
γράμμα κατὰ καὶ ἱστορικὴ ἑρμηνεία 199, 200.
γραφαὶ διάφοροι 228.
γραφαὶ ἐκ πλάνης 237.
γραφαὶ ἐκ προθέσεως 238.
Γραφῆς ἰδιότητες κατὰ Προτεσ. 156.
γραφαὶ διαφόρου προέλευσις 235-237.
Grego J. 211.
Γρηγορᾶς Νικηφόρος 64.
Γρηγόριος Ἀκίνδυνος 64.
Γρηγόριος Ἀκράγαντος 213.
Γρηγόριος Διάλογος 49, 213, 371, 389, 390.
Γρηγόριος Θαυματουργὸς 260.
Γρηγόριος Κύπριος 66.
Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς Θεολόγος 29, 135, 199, 375, 389.
Γρηγόριος Νύσσης 30, 199, 213, 284, 389.
Γρηγόριος Παλαμᾶς 61-64, 343.
Grimm 225.
Grischow H. J. 300.
Grotius Οὔγων 104, 214.

Δαβὶδ 253.
D' Alenbert 108.
Dalton 305.
Δαμαλᾶς Ν. 91, 162, 167, 214, 265.
Δαμασκηνὸς Ἰωάννης 41-42, 70, 376.
Δαμῳδὸς Βικ. 343, 360.
Danaeus L. 319, 339.
Danz 162.
Δαπόντες Καισ. 92.
Deissmann A. G. 215.
Deismus 107.
Δεϊσμὸς 107, 108.
Delitzsch 214, 318.
Δέρβος Γ. 299, 300.
Δευτεροκανονικὰ Π. Δ. 189.
Devivier W. 337.
Δημητριέβσκη Α. 94, 368.
Διάδοχος Φωτικῆς 37-38.
Διαθήκη τοῦ Κ. Η. Ἰησοῦ Χριστοῦ 367.
Διαλησμᾶς Κ. 211.
διασπορὰ 254-255.
Διαφώτισις 108.
Diderot 108.
Diehl Ch. 70, 305.
Dimma 370.
Διόγνητον πρὸς ἐπιστολὴ 3.
Διόδωρος Σικελιώτης 243, 247.
Διόδωρος Ταρσοῦ 19, 21, 199.
Διονύσιος Ἀλεξανδρείας 18.
Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης-ψευδ. 37-39,79.
Διόσκορος Ἀλεξανδρείας 32.
Δόγμα ἔννοια 283-285, 337-339.
Δογματικὴ 283, 319, 338.
Δογματικῆς ἄλλαι ὀνομασίαι 338.
» χαρακτὴρ 338.
» ὑποκείμενον 339.
» σχέσεις 340.
» σπουδαιότης 340.
» μέθοδος 341.
» διαίρεσις 341, 342.
Δογμάτων ἱστορία 283, 342.
Δογμ. Ἱστ. ἔννοια 284-286.
Δογμ. Ἱστ. προϋπόθεσις 286.
Δογμ. Ἱστ. βοηθητικὰ μαθήμ. 287.
Δογμ. Ἱστ. Ἐκκλ. ἱστ. σχέσεις καὶ διαφοραὶ 286.
Δογμ. Ἱστ. καὶ Βιβλ. Θεολ. 287.
Δογμ. Ἱστ. καὶ Δογματικὴ 287.
Δογμ. Ἱστ. καὶ Πατρολογία 287.
Δογμ. Ἱστ. καὶ Ἱστ. αἱρέσεων 277,278.
Δογμ. Ἱστ. καὶ Ὑμνολογία 288.
Δογμ. Ἱστ. πηγαὶ 288-289.
Δογμ. Ἱστ. περίοδοι 289-290.
Δογμ. Ἱστ. συγγραφεῖς 290.
Doedes 161, 318.
Döllinger Ἰγν. 120.
Dorner Ἰσ. 116.
Δοσίθεος Ἱεροσολύμων 87.
Dubois Reymond 179.
Δούκας Ν. 93.
Δοὺς Σκῶτος 78, 184.
Dupin 299.
Durandus G. 372.
Drews 373.
Dryander Ἐρν. 119.
Δυοβουνιώτης Κ. 99.

Ewald 214, 257.
Ἑβραϊκὴ γλῶσσα 216-218.
Ἑβραῖος ἔννοια 249-250.
Ἑβραίους πρὸς ἐπιστολὴ 1.
Ebrard 257, 259, 337, 383, 397.
Ἔγελος 113.
Ἐγκύκλιον 33.
Ἐγκυκλοπαιδεία, ἐτυμ. ἔννοια 123.
Ἐγκυκλοπαιδεῖαι γενικαί, μερικαὶ 124.
Ἐγκυκλοπαιδεῖαι πραγματικαί, ὑποτυπωτικαὶ 125-127.
Ἐγκυκλοπαιδεῖαι καὶ Χριστ. ὁμολογίαι 126.
Ἐγκυκλοπαιδείας ὁρισμὸς 125.
Ἐγκυκλοπαιδείας σκοποὶ 128.
Ἐγκυκλοπαιδείας ὑπηρεσίαι εἰς τὴν Θεολογίαν128.
» » εἰς τοὺς διανοουμένους 129.
» » εἰς τοὺς θε-

ολογοῦντας 129-130.
Ἐγκυκλοπαιδείας ὑπηρεσίαι εἰς τοὺς νεαροὺς σπουδαστὰς 131.
Ἐγκυκλοπαιδείας ὑπηρεσίαι εἰς τοὺς προκατειλημμένους 129.
» διαίρεσις 132.
Ἔθιμα καὶ διάκρισις αὐτῶν 412.
Εἰρηναῖος 9, 290.
Εἰρηνικὴ ἢ Ἑνωτικὴ Χριστιανικὴ 293.
Εἰσαγωγικὴ καὶ Κριτικὴ 263, 264.
Εἰσαγωγικῆς ἔννοια 261.
» διαίρεσις 262.
» μέθοδος 263.
» μέρη 262.
» μερῶν διάταξις 262, 263.
» ὀνομασίαι 261.
» ὑποκείμενον 261.
Ἑκαταῖος Ἀβδηρίτης 242.
Ἔκκαρτ Μάϊστερ 80.
Ἐκκλησία 136.
Ἐκκλησία—Κράτος 402-403.
Ἐκκλησίας ὁρισμὸς 401, 402.
Ἐκκλησία κοιτὶς Θεολογίας 145, 169.
ἐκκλησιαστικὸν ᾄσμα 21.
ἐκκλησιαστικὴ Γραμματολογία 295.
Ἐκκλησιαστικὸν δίκαιον 401.
» δίκαιον καὶ ὁρατὴ πλευρὰ Ἐκκλ. 402.
» δίκαιον καὶ Δογματικὴ 403, 404
» δίκαιον καὶ Λειτουργική, 404
» δίκαιον καὶ Χριστιανικὴ Ἠθική 404, 405.
» δίκαιον καὶ Κανονικὸν 405, 406, 407.
» δίκαιον γενικὸν 406,407.
» δίκαιον Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησ. 406.
» δίκαια μερικὰ 406,407.
» δίκαιον ἐσωτερικὸν 407.
» δίκαιον ἐξωτερικὸν 407.
» δικαίου θέσις ἐν τῷ συστήματι τοῦ δικαίου 407-409.
» δικαίου κανονικαὶ πηγαὶ 409-411.
» δικαίου συμπληρ. πηγαὶ 411.
» δίκαιον καὶ ἔθιμα 412.
» δίκαιον καὶ διαίρεσις 412-414.
Ἐκκλ. Ἱστορία 272.
» » γενικὴ 275.
» » μερικὴ 275.
» Ἱστορικὸς κλάδος 272.
» Ἱστ. καὶ Κριτικὴ 277, 278.
» Ἱστορ. καὶ Πατρολογία 295.
» Ἱστ. βοηθητ. ἐπιστῆμαι 276.
» Ἱστ. ἔκθεσις 277.
» Ἱστ. μέθοδος 278, 279.
Ἐκκλ. Ἱστ. ὑλικοῦ κατάταξις 279,280.
» Ἱστ. περίοδοι 281.
» Ἱστ. συγγραφεῖς καὶ Ἱστορία 282.
» Ἱστ. κλάδου σπουδαιότης 272.
» Ἱστ. κλάδου ὑπηρεσίαι 273.
» Ἱστ. κλάδου μαθήματα 274.
Ἑλληνικὴ γλῶσσα 219, 220.
Ἑλληνικὴ κοινὴ 220-224.
Ἑλληνισταὶ 219, 221.
Ἑλληνιστικὴ γλῶσσα 221.
Ἑλληνιστ. γλώσσης τρία στοιχεῖα 223.
Ἐλίπανδος Τολέδου 71.
Endemann 106.
ἑνωτικὸν 33.
ἐξήγησις πνευματικὴ Χριστοῦ καὶ ἀπολόγων 196.
Ἐξηγητικὴ Θεολογία 188, 315.
» Θεολ. καὶ Ἀπόκρυφα 196.
» Θεολ. καὶ Σημιτικὴ γραμματεία 191.
» Θεολ. μαθήματα 191-192.
Ἐξηγητικὸς ἢ Ἑρμηνευτικὸς κλάδος 165-168.
ἐπακτὴ ἑρμηνεία 195.
ἐπιστήμης ὅρου ἔννοια 133-134.
ἐπιστημονικῆς Θεολογίας ἱδρυτὴς 17.
ἐπιτομαὶ ἢ ἐκλογαὶ 211-212.
Ἐπιφάνιος 243, 290.
Ἔρασμος 99, 211, 221.
ἔργου ἐκκλησίας διάκρισις 358.
Ἐριγένης Σκῶτος Ἰω. 72.
Ἑρμᾶ Ποιμὴν 2.
ἑρμηνεία μυθικὴ 201.
ἑρμηνεία ὀρθολογιστικὴ 200.
ἑρμηνείας μορφαὶ 208.
ἑρμηνευτικὴ ἀρχὴ ὀρθόδοξος 204.
ἑρμηνευτικὴ ὅρου ἔτυμον ἔννοια 192-193.
Ἑρμηνευτικῆς ἱερᾶς ὁρισμὸς 193.
Ἑρμηνευτικῆς ἱερᾶς διακρίσεις 194.
Ἑρμηνευτικῆς καὶ Ἐξηγήσεως διάκρισις 195.
ἑρμηνευτοῦ διάθεσις 203.
εὐαγγέλια ἀπόκρυφα 259.
εὐαγγελίων εἰκὼν Ἰησοῦ 259.
εὐαγγελίων χρόνος συγγραφῆς 258.
Εὐγένιος Βούλγαρις 83, 89.
Εὐσέβιος Καισαρείας 25,242,243,290.
Εὐσεβισμὸς 105-106.
Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης 69.
Εὐτυχὴς 32.
Ἐφραὶμ Σύρος 24, 199, 213, 374.
Ehrenfeuchter 397.
Ehrhard A. 55, 64, 122.
Zahn Th. 2, 117, 119, 215.
Zacharia T. G. 270.
Ζβίγγλιος 97-98, 100, 101.
Zezschwitz von G. 384, 397.
Ζήνων αὐτοκρ. 33.

Ζιγαδηνὸς Εὐθ. 68, 212, 343.
Ζοιρνικάδιος Α. 93.
Ζολώτας Ἐμμ. 73, 81, 214, 217, 219, 221, 231.
Ζοροβάβελ 254.
Juvencus 210.
Jugie 94.
Jungmann J. 374.
Junilius 269.
Ζωναρᾶς Ἰ. 70, 211.

Ἠθικὴ χριστιανικὴ 319.
Ἠθικῆς Χριστ. καὶ Δογματικῆς χωρισμὸς 320, 339.
Ἠθικῆς Χριστ. καὶ Δογματικῆς σχέσις 345, 346.
Ἠθικῆς Χριστ. καὶ Φιλοσοφικῆς διαφορὰ 346, 347.
Ἠθικῆς Χριστ. καὶ Φιλοσοφικῆς σύγκρουσις 347, 348.
Ἠθικῆς Χριστ. διαίρεσις 348, 349.
Ἠθικῆς Χριστ. ἱστορία 350.
Ἠθικῆς Χριστ. μέθοδος 349, 350.
Ἠθικῆς Χριστ. ὁρισμὸς 344.
Ἠθικῆς Χριστ. χαρακτὴρ 345.
Ἡρόδοτος 243, 247.
Ἡσυχαστῶν πολέμιοι καὶ ὑπερασπισταὶ 65.
Ἡσύχιος 211.

Θεοδώρητος Κύρου 19, 23, 33, 199, 213, 290.
Θεόδωρος Ἀνδίδων 69, 371.
Θεόδωρος Ἀντιοχείας 5, 18.
Θεόδωρος Μοψουεστίας 18, 26-32, 33. 199.
Θεόδωρος Στουδίτης 41-42, 69.
Θεόδωρος Ταρσοῦ 72.
Θεοδώρου Ἀνδρ. 290.
Θεοκρατία 252-254.
Θεολογία ἐπιστήμη πίστεως 139, 141, 142.
» ὡς θετικὴ ἐπιστήμη 137, 138, 143, 163, 182.
» ὡς θεωρητικὴ ἐπιστήμη 138, 143, 165, 169.
» καὶ αἱ λοιπαὶ ἐπιστῆμαι 143, 145.
» καὶ πειραματικαὶ ἐπιστῆμαι 179.
» καὶ Πανεπιστήμιον 144, 145.
» καὶ πλάνη 142.
» Ὀρθόδοξος 151-154.
» Ὀρθολογιστικὴ 159-161.
» Προτεσταντικὴ 156-158.
» Ρωμαιοκαθολικὴ 154-156.
Θεολογίας ἀνεξαρτησία ἀπὸ τῆς Φιλοσοφίας 183, 187.
Θεολογίας ἀφετηρία θεοκεντρικὴ 183, 184.
Θεολογίας εἰρηνικὸν καὶ πολεμικὸν ἔργον 171.
Θεολογίας ἔργον μορφώσεως λειτουργῶν 172.
Θεολογίας κατανομὴ κατὰ Schleiermacher 162-164.
Θεολογίας κλάδοι 161, 162, 164, 166, 168.
Θεολογίας Νομικῆς συνεργασία 177.
Θεολογίας ὁρισμὸς 135-136.
Θεολογίας ὅρου ἔτυμον ἔννοια 135.
Θεολογίας πεδίον σπουδῆς 173.
Θεολογίας συμβολαὶ εἰς τὴν Νομικὴν 176.
Θεολογίας τέλος καὶ πρᾶξις 149, 150, 163, 169.
Θεολογίας ὑπηρεσίαι εἰς τὴν Ἐκκλησίαν 170-172.
Θεολογίας Φυσικῶν ἐπιστ. συνεργασία 179.
Θεολογιῶν ὁμολογιακῶν σχέσεις ἀμοιβαῖαι 169.
Θεολόγοι προχριστ. ἀρχαιότητος 135.
Θεοτόκης Νικηφόρος 89, 212.
Θεοπνευστία 198, 200-202.
Θεοφάνης ὁ νέος 69.
Θεοφάνης καὶ Θεόδωρος οἱ Γραπτοὶ 53, 376.
Θεόφιλος Κορυδαλλεὺς 83, 359.
Θεοφύλακτος Βουλγαρίας 68, 212.
Θετικαὶ ἐπιστῆμαι 137, 163, 182.
Θετικαὶ ἐπιστῆμαι καὶ Φιλοσοφία 182.
Θρησκεία 318-323.
Θρησκείας ἀρχὴ καὶ φύσις 136, 162.
» μονομερεῖς ἐκδοχαὶ 323.
Θρησκειολογία ἢ Θρησκευμάτων Ἱστορία 318, 320, 325.
» ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις 330.
Θρησκειολογικὴ Σχολὴ 117, 118.
Θρησκευμάτων Ἱστ. ὡς ἐπιστήμη 326.
βοηθήματα αὐτῆς 329.
ἱδρυταὶ αὐτῆς 326.
μέθοδοι αὐτῆς 327, 328.
πηγαὶ αὐτῆς 329.
σχολαὶ αὐτῆς 327.
Θωμᾶς Ἀκινᾶτος 73, 78, 81, 342.
Θωμᾶς à Kempis 80.

Ἰακὼβ μετανάστευσις 250.
Ἰάκωβος Νισίβεως 24.
Ἰάκωβος τοῦ Σαρούγ 374.
Ἰανσένιος Κ. 103.
Ἴβας Ἐδέσσης 33.
Ἰγνάτιος Θεοφόρος 3, 283, 344.
Ἱεραποστολικὴ 392, 393.
» ἐσωτερικὴ 393.
» ἐσωτερικῆς μέθοδοι 396.
» ἐξωτερικὴ 396.
ὀνομασίαι αὐτῆς 397.
Ἱερεμίας Β. 84

Ἱεροβοὰμ 253.
ἱεροκρατία 311.
Ἱερουσαλὴμ ἅλωσις 256.
Ἱερώνυμος 43, 199, 212, 213, 298.
ἱερωσύνη Ἰσραὴλ 253, 255.
Ἰησοῦς Ναυῆ 251.
Ἱλάριος Πικταύων 42.
Ἰούλιος ὁ Ἀφρικανὸς 18.
Ἰουστινιανὸς αὐτοκ. 33.
Ἰουστῖνος 4, 198, 371.
Ἰουστῖνος αὐτοκρ. 33.
Ἱππόλυτος 8, 9, 213, 290.
Ἱππολύτου Ἀποστ. Παράδοσις 367.
Ἰσίδωρος Θεσσαλονίκης 69.
Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης 32, 199.
Ἰσίδωρος Σεβίλλης 49-50, 370, 390.
Ἰσραὴλ 250.
Ἱστορία Βιβλικὴ 247.
Ἱστορία ἱεραποστολῶν 310, 311.
Ἱστορία Πολιτεύματος 311.
Ἱστορία Πολιτισμοῦ Χριστ. 310, 312, 313.
Ἱστορίας Βιβλ. διαίρεσις 249.
» » πηγαὶ 247.
» θύραθεν συμβολαὶ εἰς Θεολογίαν 175.
ἱστορικὴ ἑρμηνεία 205, 207.
Ἱστορικὴ Θεολογία 315.
Ἱστορικοῦ κλάδου ἔργον 272.
» » μαθήματα 274.
Ἱστορικὸς κλάδος 165-168, 316.
Ἰταλοέλληνες ὑμνῳδοὶ 376.
Ἰχθὺς 197.
Ἰωάννης Μαυρόπους 54.
Ἰωάννης Χρυσόστομος 18, 22, 23, 199, 212, 284, 386, 389.
Ἰωαννίδης Βασίλ. 265.
Ἰωαννίδης Βενιαμὶν 360.
Ἰώσηπος 242, 248.
Ἰωσὴφ Θεσσαλονίκης 42.

Καβάσιλας Νικόλαος 60-61.
Καββάλα-Καββαλισταὶ 197.
Cabrol—Leclèrcq 372
Καινῆς Διαθήκης Κριτικαὶ ἐκδόσεις 239, 240.
Καινῆς Διαθήκης χειρόγραφα καὶ τύποι τούτων 233, 234.
καισαροπαπισμὸς 311.
Καλβῖνος Ἰωάν. 98, 100, 101,214,343.
Καλέκας Ἰωάν. 64.
Καλλίνικος Κωνστ. 301.
Calixtus Γεώρ. 99, 320.
Κάλλιστος Κωνσταντινουπόλεως 69.
Κάλλιστος Ρώμης 8.
Καλογερᾶς Νικηφόρος 92, 300, 390.
Calovius A. 104.
Καλοκύρης Κωνστ. 305.
Canisius Πέτ. 103, 343.
κανόνες κριτικοῦ ἔργου 238, 241.
Κανονικὸν δίκαιον 401, 406.
Κανον. δικαίου περιεχόμενον 406-407.
κανόνες συνόδων ὡς πηγαὶ 410.
Canus Mel. 103, 343.
Κάντιος—Καντιανοὶ 109, 110, 113.
κανὼν Π. καὶ Κ. Δ. 189.
Καππαδόκαι Πατέρες 28.
Καρμίρης Ἰωάν. 63, 84-88.
Κάρολος μέγας 71.
Caspari Karl. 118.
Κασσιανὴ 53.
Κασσιόδωρος 49, 50, 265, 290.
κατακόμβαι 301, 368.
Καταστατικὴ 305 καὶ ἑξῆς
Κατηχήσεως ἔργον 381.
Κατήχησις ἔννοια 377.
Κατηχητικὴ ὁρισμὸς 376.
Κατηχητικὴ—Κατήχησις 377-378.
» —λοιπὰ μαθήματα Πρακτ. κλάδου 380.
» —Παιδαγωγικὴ 378, 379.
Κατηχητικῆς διαίρεσις 383.
» α′ καὶ β′ μέρος 383.
» ἱστορία 383.
» μέθοδοι 382.
» περιεχόμενον 382.
» σπουδαιότης 381.
Kaftan 116.
Κελτικαὶ Λειτουργίαι 367.
Keil 214.
Keim 257.
Κήρυκες ΙΗ′ αἰῶνος 105.
» ΙΗ′—ΙΘ′ αἰῶνος 109.
Κηρυκικὴ 397.
Kielen 162, 318.
Clarisse 161.
Kleuker 161.
Clericus 214.
Κλεώπας Διον. 208.
Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς 11-13, 198, 390.
Κλήμης Ρώμης 2.
Knoke 384.
Knox Ἰωάν. 101.
Κοδρᾶτος 4.
Koëhlel W. 290.
Coccejus Ἰωάν. 100, 104.
Κομνηνὸς Ἰωάν. 214.
Κονιδάρης Γερ. 282, 414.
consensus Patrum 36, 152, 199.
Contenson 104.
Κοντογόνης Κ. 91, 208, 247, 265, 282, 299.
Conybear C. F. 368.
Κορεϊσχιτικὴ γλῶσσα 216.
Cornelius à Lapide 103, 214.
Κορνηλίου Ἰωάσαφ 92, 93.
Κοσμᾶς Αἰτωλὸς 92.
Κοσμᾶς Μελῳδὸς (Μαϊουμᾶ) 70, 376.
Quadrivium 71, 123.
Kübel 390.

Küber R. 384.
Κούρσουλας Ν. 88.
Kurtz Ἰωάν. 117.
Köhler G. 372.
Cramer J. 212.
Cranmer Καντουαρίας 99.
Krauss F. 122, 355, 384.
Cremer Her. 119, 225.
Κριταὶ 252.
Κριτικὴ Βιβλικὴ 225.
» ἀρνητικὴ καὶ θετικὴ 228-230, 241.
καὶ διάφοροι γραφαὶ 228.
» ἐξωτερικὴ καὶ ἐσωτ. 228, 229.
» καὶ εἰκασία 241.
Κριτικὴ Ἱστορικὴ 277, 278.
Κριτικὴ κατωτέρα καὶ ὑψηλοτέρα 228, 230.
Κριτικὴ Φιλολογικὴ 277.
Κριτικῆς Βιβλ. ἀκρότητες 226, 227.
» » ἔργον 225, 227, 240.
ὀρθὴ ὁδὸς 227.
» » καὶ Φιλολογικῆς σχέσις 225, 226.
Κριτόπουλος Μητροφ. 86.
Κρουμβάχερ 30, 35, 70, 300, 375,376.
Κρυπτοφέρη 369.
Κτησίας 247.
Κυδώνης Δημ. 64.
Κυπριανὸς 269, 371.
Κυριακὸς Ἀναστ. 91, 282, 299, 350, 414.
Κύριλλος Ἀλεξανδρείας 31, 199, 213.
Κύριλλος Ἱεροσολύμων 30-31, 283.
Κύριλλος Λούκαρις 84, 85, 92.
Κῦρος Ἀλεξανδρ. 33.
Κῦρος βασ. 254.
Chajim ben Ἰακὼβ 231, 232.
Chemnitz Μαρτ. 99, 343.
Choisy 305.
Κωδινὸς Κουροπαλάτης 371.
Κωνσταντῖνος ΣΤ' 369.

Lagarde Π. 117.
λαϊκὸν στοιχεῖον 153.
Lacordaire 119, 122.
Lamennais 119.
Lampe Ἀδόλφ. 100.
Lange P. J. 162, 214, 257, 319.
Lancelottus P. 413.
Λάτας Διον. 93, 300.
Latimer Hugh. 101.
Λατινικὴ Θεολογία 19.
Λατιτουντιναριανοὶ 106.
λατρεία 324.
λατρείας χριστ. ἱστορία 300, 301, 364.
Λαφράγκ 72.
Λεϊβνίτιος 106.
Λειτουργικὰ βιβλία 376.
Λειτουργικὴ καὶ ὁμολογίαι 364.
Λειτουργικῆς ἔργον 363.
» ἔτυμον, ἔννοια 361, 362.
» ἱστορία 370.
» μέθοδοι 370.
» ὁρισμὸς 361, 363.
» πηγαὶ 366 καὶ ἑξῆς.
» σπουδαιότης 365.
» τμήματα 364.
Λειτουργικοὶ τύποι Ἀνατολῆς 364.
» » Δύσεως 365.
Λειτουργιολογία 364, 372.
Λειχοῦδαι Σωφρ. καὶ Ἰωαννικ. 93.
Leon Grandmaison 257.
Λεόντιος Βυζάντιος34.
Lepin 257.
Λέων Α' πάπας 32, 48, 213, 371.
Λέων ΙΓ' πάπας 122.
Lightfoot J. 215.
Lietzmann H. 117, 258, 373.
Lipsius 214, 322.
Λοβέρδος Ἀγάπιος 92.
Loison Ὑάκινθ. 122.
Loisy 122.
loci communes 343.
Λούβαρις Νικ. 214, 325.
Λουθηρανοὶ Ἱεροκήρυκες 101.
Λουθήρειος διδασκαλία 96.
Λούθηρος 95, 100.
Λουκιανὸς πρεσβύτερος 18, 199.
Lücke 116.
Luthardt Ern. 117, 161, 168, 337.
Löhe Ἰωάν. 118.

Mai Ἄγγ. 121, 122, 211.
Μακάριος μέγας 37, 38.
Μακάριος (ῥῶσος) 343.
Μακάριος Χρυσοκέφαλος 69.
Μακεδόνιος Ἀντιοχείας 33.
Μακκαβαῖοι 255, 256.
Μακράκης Ἀπ. 91, 93.
Μακρῆς Σπ. 391.
Μανέθων 247.
Mansi 109.
μαντρόσιαι 24.
Μάξιμος Γραικὸς 93.
Μάξιμος Μαργούνιος 84, 92, 93.
Μάξιμος ὁμολογητὴς 33, 35-37, 39,40, 69, 153.
Μάξιμος Πελοποννήσιος 92.
Μάξιμος Πλανούδης 66.
Mariana 103, 214.
Μαρίας Laah ἀββαεῖον 378.
Μᾶρκος Εὐγενικὸς 67.
Marucchi 305.
Martensen Ἰωάν. L. 117.
μαρτυρολόγια 304.
Massillon B. J. 105, 109.
Μασώρα 231, 232.
Μασωριτικὸν 230.
Μασωριτικοῦ ἐκδόται 232, 233.

Μασωριτικοῦ καὶ Ο΄ σχέσις 231.
Μαυροειδὴς Νικόλ. 92.
Μεθόδιος Κερκύρας 373.
Μεθόδιος Ὀλύμπου 18.
Μεθοδολογίαι ἢ Ἐγκυκλοπαιδεῖαι 125.
μέθοδος Θεολογικὴ 279.
μέθοδος πραγματικὴ 278.
Μεθοδισμὸς 117.
Μελάγχθων 96, 99.
Μελέτιος Ἀθηνῶν 93.
Μελίτων Σάρδεων 4, 8.
Μεννωνῖται 104.
Menochius 103, 214.
Merneptah Φαραὼ 250.
Μεσολωρᾶς Ἰ. 295, 356, 360.
μεταφράσεις Βίβλου παλαιαὶ 210.
μετάφρασις 209.
» τῶν Ο΄ 219, 231, 232.
» Ο΄ κριτικαὶ ἀναθ. καὶ ἐκδόσεις 233.
Meyer 214.
Μήλιας Σπυρίδων 92.
Μηνιάτης Ἠλίας 88.
Migne 109, 299.
Μικρασιατικὴ Σχολὴ 8.
Μίλας (Milasch) Νικόδημος 409,412, 413, 414.
Millet G. 305.
Μιλτιάδης 4, 9.
μίμρα 24.
Μινούκιος Φῆλιξ 344.
mirabilia 304.
missale Ambrosianum 370.
missale Bobbiense 370.
missale Gallicanum 370.
missale Gothicum 370.
missale Francorum 370.
Missale Romanum 368.
Missale τοῦ Stowe 370.
Michaelis Ἰωάν. 108.
Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος 69.
Modernismus 122.
Μοζαραβικὴ Λειτουργία 367.
Moll 383, 397.
Μολῖνος Μιχ. 103.
Μονοθελητισμὸς 33, 153.
Μονοφυσιτισμὸς 32.
Montalembert 119.
Μοντανὸς—Μοντανισταὶ 8.
Montfaucon 109.
Morelius 369.
Morinus 368.
Μοσχόπουλος Ἀντ. 90.
Μπαλᾶνος Δημ. 2, 4, 6, 10, 11, 13-15, 28, 30, 31, 43, 44, 47, 51-55, 62, 68, 70.
Muratori 370.
Müller Ἰωάν. 116.
Müller Ἰούλ. 118.
Mursinna Sam. 125.
Möhler Ἰωάν. 119.
Μπρατσιώτης Π. 118, 214, 256,265.
Μυστικὴ Θεολογία 36-37, 55, 79.
Μυστικισμὸς 37.
Μωραΐτης Δημ. 372, 384.
Μωϋσῆς 251.

Neander 116, 257.
Newman Ἐρ. 122.
Νεεμίας 254.
Νεῖλος Καβάσιλας 66.
Νεῖλος Κων/λεως 69.
Νεκτάριος Πενταπόλεως 390.
Νεόφυτος Ἔγκλειστος 69.
Νεστόριος 23-24.
Νικήτας Μαρωνίτης 65.
Νικήτας Χωνιάτης-Ἀκομινᾶτος 66, 348.
Νικηφόρος Βλεμμύδης 66.
Νικηφόρος Κάλλιστος 290.
Νικόδημος Ἁγιορείτης 89.
Νικόδημος ἱεροκήρυξ 92.
Νικόλαος Λειρανὸς 81.
Νικόλαος Μεθώνης 66, 343,
Nicholis de Νικόλαος 369.
Nitzsch I. C. 37, 355, 358, 359.
Nitzsch Ἐμ. 116, 118.
Noack 162.
Νοβατιανός—Ναυάτος 8.
Νομικῆς—Θεολογίας σύγκρουσις 177.
Νόννος Πανοπολίτης 210.
Νοταρᾶς Χρύσανθος 88.
Νοταρικὸν 197.
Ντρωζντὼφ Φιλάρετος 93.
Ξιφιλῖνος Ἰωάν. 54.
Ξυγγόπουλος 305.
Ὁδηγητικαί—Ἐγκυκλοπαιδεῖαι 125.
Ὁδοιπορικὰ 304.
Odo Casel 373.
Οἰκουμενικαὶ σύνοδοι Ε΄ καὶ ΣΤ΄ 33.
Οἰκουμενικὴ σύνοδος Ζ΄ 41.
Οἰκουμένιος 68, 212.
Οἰκονόμος Κωνστ. ὁ ἐξ Οἰκονόμων 90, 93, 265, 282, 360.
Ὄκκαμ Γουλ. 79.
Olshausen 214.
Ὁμιλητικὴ 355.
» —Κατηχητικὴ 358.
» —λατρεία 358.
» —Λειτουργικὴ 358.
» —Ποιμαντικὴ 357.
» —Ρητορικὴ 357.
Ὁμιλητικῆς διαίρεσις 359.
» ἱστορία 359.
» ὀνομασίαι 356, 357.
» ὁρισμὸς 355.
Ὁμιλιῶν δι' ἐξηγήσεις 212.
Ὀνοματοκρατία (Nominalimus) 74.
Ὀνώριος Ρώμης 33.
Ὀξφόρδειος κίνησις 117.
van Oosterzee 15, 22, 29, 30, 81, 82,

105, 109, 111, 117, 318, 355, 357, 365, 381, 384, 387, 390, 397, 398.
Oriens Christianus 373.
Ordines 368.
Ordo Berold 370.
'Ορλάνδος 'Αναστ. 305.
'Ορθολογισμὸς 37, 107-109, 120.
'Ορθολογιστικὴ Θεολογία 107, 110.
'Ορθολογιστικὴ Σχολὴ 270.
Ott L. 62.
Otto 383.
Usener H. 117.

Παγίδας Νεόφυτος 94.
Παλαιοκαθολικοὶ 121.
Παιδεία ἀνθρωπιστικὴ 123.
» —'Εγκύκλιος 123.
Παμπούκης Χ. 356, 360.
Palmer 384.
Παναγιωτᾶκος Π. 414.
Πανθεϊσμὸς Ἰδεαλικὸς 72.
Πάνταινος 11, 198.
Paulus 'Ερρ. 110, 160.
Παπαγεωργίου Σπ. 265.
Παπαγιαννόπουλος Νικ. 225.
Παπαδόπουλος 'Ιωάν. 343, 391.
Παπαδόπουλος Φίλιπ. 300, 356, 360, 384.
Παπαδόπουλος Χρυσόστομος 'Αρχ. 'Αθηνῶν 91, 208, 282, 391.
Παπαμιχαὴλ Γρ. 93, 94, 225, 260, 337.
Παπίας 'Ιεραπόλεως 3.
παποκρατία 311.
παπῶν ἐξουσία 119.
παράδοσις ἀποστολικὴ 151, 152, 155.
» ἐκκλησιαστικὴ 151.
παραθέσεις Πατέρων 235.
παραφράσεις Χαλδαϊκαί-ἀραμαϊκαὶ 210.
παράφρασις 210.
Πασχάσιος Ραδβέρτος 71.
Πατὴρ ὅρου ἔννοια 296, 297.
Πατρολογία 295.
Πατρολογίας ἐτυμολογία 296.
» ἱστορία 298.
» ὅρια 296-298.
» περιεχόμενον 297.
» περίοδοι 298.
Παῦλος 1.
Pelt 162.
Perrone 'Ιωάν. 122.
Πέτρος Γναφεὺς 33.
Πέτρος Λομβάρδος 73, 76.
Πηγᾶς Μελέτιος 84.
Pierson Al. 117.
Πῖος Θ' 120-121.
Πῖος Ι' 373, 394.
Πῖος ΙΑ' 394.
Πῖος ΙΒ' 394.
Πισίδης Γεώργ. 35.
πίστις—γνῶσις 141.
πίστις—εὐπιστία 140.
πίστεως θεολογικὴ ἀνάπτυξις 147.
Pitra 'Ιωάν. 122, 375, 376.
Planck 161.
Πλάτων Μόσχας 93.
Πλίνιος 243, 369.
Ποιμαντικὴ 384.
Ποιμαντικῆς βοηθήματα 389.
» διαίρεσις 388.
» ἔργον 385-388.
» πηγαὶ 388.
» ὅρου ἔννοια 385.
» » ἔτυμον 384.
ποιμένος ἔργον 385-388.
» ὅρου ἔννοια 385.
Πολεμικὴ Θεολογία 293.
Πολεμικὴ Χριστ. 293.
Πολιτειοκρατία 311.
Πολύβιος 247.
Πολύκαρπος Σμύρνης 3.
Pontificale 368.
Πορφυρογέννητος Κωνσταντῖνος 371.
Πουλίτσας Π. 312.
πραγματεῖαι (dissertationes) 213.
πραγματοκρατία (realismus) 74.
Πρακτικὴ Θεολογία 351.
Πρακτικῆς Θεολογίας θέσις ἐν τῇ καθόλου Θεολ. 353, 354.
» » μαθήματα 354.
» » ὁρισμὸς 351, 352.
» » ὑποκείμενον 352.
» » χαρακτὴρ 352.
Πρακτικὸς κλάδος—Πρακτ. Θεολ. 162, 165-168.
Πρόκλος 371.
Προκόπιος Γαζαῖος 68, 212.
Προκόπιος διάκονος 304.
Προκόπιος Πελοποννήσιος 92.
Προκοποβίκιος Θ. 93, 343.
Προσαλέντης Φιλόθεος 92.
προσαρμοστικὴ θεωρία 160.
Προτέριος 'Αλεξανδρείας 32.
προφητικὸν στοιχεῖον 206.
Πυρομάλης 'Ισίδωρος 369.
Πύρρος Κωνσταντινουπόλεως 33.

Räbiger F. J. 49, 128, 138, 161, 165, 166, 228, 278, 298, 322, 391, 398.
Raes A. 364.
Ράλλης Κ. 414.
Ράμμος Γ. 414.
Ραμψῆς Β' 250.
Renan (Ρενάν) 114, 160, 257, 258.
Reuss 'Ε6. 117, 214.
Reuterdahl 162.
Ridley Νικ. 101.
Rietschel G. 373.
Rituale 368.
Rischl 'Αλ6. 114-116.
Robertson W. 117.

Robinson 225.
Ροβοὰμ 253.
Ρόδιος 304.
Ρόδων 8.
Ρομπότης Π. 256, 356, 373.
Rosenkranz 162.
de Rossi Βαπτ. Ἰωάν. 301.
Rothe 116, 162, 319.
Ρουσᾶνος Παχώμιος 84.
Ρουσσὼ 259.
Rütenick E. K. 383.
Ρουφῖνος 43, 212, 290.
Ρωμαϊκὴ λειτουργία 367.
Ρωμανὸς μελῳδὸς 35, 375.
Ρώσης Ζ. 343.

Σαββαῖται 375, 376.
Sabatier Αὔγ. 117.
Σαδδουκαῖοι 255.
von Sailer Μιχ. Ἰωάν. 122.
Σακελλαρόπουλος Μελ. 414.
Sacramentaria 368.
Sacramentaria Bergami καὶ Biasca 370.
Σαμουὴλ 252.
Σαοὺλ 253.
Swainson 368.
Σεβῆρος Ἀντιοχείας 374.
Seeberg 290.
σειραὶ 211, 212.
σειραὶ καὶ συναγωγαὶ ἐξηγήσεων 68.
Sequentiae 374.
Σεμιτέλος Δ. 375.
Semler S. J. 108, 270, 290.
Σεραπίωνος εὐχολόγιον 367.
Σεραφεὶμ Πισσίδειος 92.
Σέργιος Κωνσταντινουπόλεως 33, 35.
σημειώσεις (adnotationes) 211.
Σημῖται 215.
Σημιτικὴ γλῶσσα 215.
σημιτικοὶ ἰδιωτισμοὶ 219, 220.
Σιλεντιάριος Παῦλος 304.
Σιώτης Μ. 228, 234.
Schaultz 116.
Schwartz E. 18.
Schweitzer A. 110, 341, 355. 359, 390, 397.
Schell H. 122.
Schenkel 257.
Schian 15, 384.
Schleiermacher 111-113, 118, 136, 137, 162-165, 169, 214, 257, 298, 307, 319, 323, 354, 355, 390, 397.
Schmiedel Otto 114.
Schmidt 162, 214.
Schülze 384.
Scott Th. 215.
Σκοῦφος Φρ. 360.
Smith—Cheetham 373.
von Soden 234.
Söderblon N. 79.
Σουΐδας 211.
Solesmes μονὴ 122, 373.
Σολομὼν 253.
Σομπολέβσκη 225.
Σουλπίκιος Σεβῆρος 290.
Suenens L. 393, 394.
Sus Ἐρ. 80.
Σπένερ Φιλ. 105, 214.
Staab 212.
Statuta Eccl. antiqua 370.
Στατιστικαὶ εἰδικαὶ 307.
Στατιστικὴ 105 καὶ ἑξῆς.
Στατιστικῆς μέρη 306-307.
Στατιστικῆς πεδίον ἐρεύνης 307.
Steinbeck 384.
Στεφανίδης Β. 2, 7-9, 11, 16, 18, 20, 23-26, 28, 30, 32, 34, 35, 39, 41, 42, 44, 45, 52-54, 56, 60, 65, 67, 69, 72, 74-81, 83-89, 91, 94, 102, 104, 106, 107, 109-111, 113, 114, 117, 120-122, 282, 414.
Στηθάτος Νικήτας 55.
Στουδῖται 375.
Στράβων 242.
Στρατιώτης Κλεάνθ. 384.
Strygowski 305.
Στὼρ Χρ. 108.
Σύμβολα 291.
Σύμβολα Ρωμαϊκ. Ἐκκλ. 292.
» Καλβινικὰ 292.
» Λουθηρανικὰ 292.
συμβολικὰ βιβλία Ὀρθοδ. Ἐκκλ. 292.
Συμβολικὴ ἢ Ἱστορία Ὁμολογιῶν 290.
» Γενικὴ 291.
» θεμελιώδης 291.
» συγκριτικὴ 293.
Συμβολικῆς ἔννοια 291.
» καὶ Ἱστορίας Δογμάτων σχέσις 294.
» συγγραφεῖς 295.
συμβόλου ἔννοια 290, 291.
Συμεὼν Μεταφραστὴς 53.
Συμεὼν Θεσσαλονίκης 69, 371.
Συμεὼν νέος Θεολόγος 55-66.
συμφωνία Πατέρων 152.
Συνέσιος Πτολεμαΐδος 25.
σύνοδοι ἀσχοληθεῖσαι περὶ τὸν κανόνα τῆς Γραφῆς 190.
σύνοδοι Ἐλβίρας, Τολέδου, Τρούλλου 371.
Συριακὴ γλῶσσα 216, 220.
Συρῖγος Μελέτιος 86, 92.
συροχαλδαϊκὴ γλῶσσα 218.
Συστηματικὴ Θεολογία 314-317.
Συστημ. Θεολογίας μαθήματα 317-318.
Συστηματικὸς θεολ. κλάδος 166-168, 314, 320.
Σχολάριος Γεώργ. (Γεννάδιος) 92.
Σχολαὶ Ἰουδαϊκαὶ 231.

Σχολαὶ προφητῶν 252.
Σχόλια 211.
Σωζόμενος 290.
Σωκράτης 290.
Σωφρόνιος Ἱεροσολύμων 33, 35, 69, 153, 371.

Τάκιτος 247.
Tanner A. 104.
Tauler Ἰωάν. 80.
Ταργούμια—Targumim 210, 218.
Τατιανὸς 4.
Twesten 116.
Τελετόφιλοι 117.
Teller Γουλ. Φρ. 108.
Τερτυλλιανὸς 19-20, 317, 371.
Τέτσελος Ἰωάν. 95.
Τεχνολογία ἢ Τεχνικὴ 352.
Tideman 318.
Tichackert P. 293.
Tillemont Σεβ. 105.
Τιμόθεος Αἴλουρος 32.
Τιμοῦρα 197.
Tindal M. 107.
Tixeront 290.
Τίτος Λίβιος 247.
Toland Ἰωάν. 107.
τοπικὴ μέθοδος 341.
Turner 68.
Traducianismus 21.
Τραϊανὸς 369.
Τρακταριανοὶ 117.
tractatus 212, 213.
Τρεμπέλας Π. 68, 105, 118, 211, 260, 337, 343, 344, 360, 373, 376, 384.
trivium 71, 123.
Τριδέντου σύνοδος 101-102, 201.
Τριθέμιος Ἰωάν. 299.
Τυβίγγης Σχολὴ 108, 113, 161.
Theologia naturalis καὶ revelata 135.
Theologia topica 270.
Tholuck 116, 118, 214.
Thomasius Got. 117.
Τωμαδάκης Ν. 376.

Ὑμνολογία 374 καὶ ἑξῆς.
Ὑμνολογίας διαίρεσις 375.
Ὑπατία 25.
Ὑπερφυσιοκρατία 111.
Ὑπομνήματα 213.
Υἱοθετισμὸς 71.
ὕφους τεκμήριον 213.

Φαρισαῖοι 255.
Φαρμακίδης Θ. 90, 91.
Φαυωρῖνος 211.
Fendt 354.
Fenelon 103, 105.
Φιλάρετος Τσερνικόβου 31.
Φιλάρετος—Παγίδας 299, 343.
Φιλιππίδης Λ. 330.
Φιλιππότης Ἐ. 414.
Fillion 257.
Φιλόθεος Κωνσταντινουπόλεως ὁ Κόκκινος 65, 69, 369.
Φιλολογίας ὑπηρεσίαι εἰς Θεολογίαν 173-174.
Φιλόπονος Ἰωάννης 35.
Φιλοσοφία ἐφηρμοσμένη 181.
» θρησκείας 321.
» λατρείας 324.
Φιλοσοφίας ἀνθρωποκεντρικὴ ἀφετηρία 183, 184.
Φιλοσοφίας εἰδολογικαὶ ὑπηρεσίαι εἰς Θεολογίαν 185.
Φιλοσ. θρησκείας πεδίον 324.
Φιλοσοφίας ὅρου ἔτυμον, ἔννοια 181.
» πραγματικαὶ ὑπηρ. εἰς Θεολογίαν 185, 186.
» σύγκρουσις πρὸς Θεολογίαν 185, 186.
» προβλήματα 181.
» ὑποκείμενον 183.
Fisher 2-5, 7, 8, 15, 16, 19, 21, 25-27, 31, 37, 39, 43-46, 72, 73, 78, 80, 96, 99, 101, 107, 110, 111, 113, 116, 120, 121, 290.
Φίλων 196.
Φίλων ὁ Βίβλιος 243.
Φλαβιανὸς Ἀντιοχείας 21.
Φλαβιανὸς Κωνσταντινουπόλεως 32.
Φλωρεντίας σύνοδος 369.
Φοινικικὸν ἀλφάβητον 250.
Funk F. 122.
Φράγκε Αὔγ. 105.
Φραγκίσκος τοῦ Ἀσιζίου 77, 82.
Frank Fr. 117.
Frommel ἀδελφοὶ 118.
Φυσικῶν ἐπιστημῶν—Θεολογίας σύγκρουσις 180.
» » εἰς Θεολογίαν συμβολαὶ 179.
Φυτράκης Ἀνδρέας 309.
Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως 51-53, 211, 299, 343.

Habert 372.
Hagenbach 161, 166, 290, 319, 358.
Χαλδαϊκὴ γλῶσσα 216, 218.
Harms C. 383, 390.
Harms Λ. 118, 358.
Harnack A. 4, 116, 259, 290.
Harnack Th. 355, 357, 384, 397.
Hase Καρ. 110, 257, 293.
Headlam 257.
Hegel 328.
Χειρόγραφα καὶ κώδικες Βίβλου 228. 230.
Hengstenberg 214.

Henke 358.
Herbert λόρδος 107.
Hergenröther 'Ιωσ. 121.
Hettinger 337.
Hefele 'Ιωσ. 120, 121.
Hilgenfeld 214.
Χιλιασμὸς 3.
Χιμιαριτικὴ γλῶσσα 216.
Hirscher 383.
Hobbes Θωμᾶς 107.
Holtzmann J. H. 214. 258.
Hort 228.
Hugo τοῦ ἁγ. Βίκτωρος 372.
humanitas 123.
Hums F. A. 118.
Hüffel L. 358, 383.
Hoffmann Wil 118.
Hoffmann Joh. 117, 214.
Hoffmann R. 384.
Χρήστου Π. 55.
Χριστοδούλου 'Αποστ. 299, 414.
Χριστοφιλόπουλος 'Α. 409, 412-414.
Χρονικά, Χρονογραφίαι 278.

Ψελλὸς Κωνστ. 54, 55.
Ψευδοκωδινὸς 304.
Ψυχολογία τῆς θρησκείας 323.

'Ωριγένης 13-17, 198, 211-213, 290, 356.
'Ωριγένους ἀλληγ. ἐξήγησις 198.
'Ωριγένους ἑξαπλᾶ 233.

Ἔργα τοῦ ἰδίου συγγραφέως:

Δογματικὰ καὶ Ἀπολογητικά.

ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

(Βραβεῖον Ἀκαδημίας)

Εἰς τὰς σελίδας τῶν τριῶν τόμων τοῦ ἔργου ἀναπτύσσεται διεξοδικῶς, βάσει τῶν ἔργων τῶν Πατέρων, ἡ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας.

Τόμος Α΄. Σελίδες 584.
Τόμος Β΄. Σελίδες 430.
Τόμος Γ΄. Σελίδες 556.

ΑΠΟΛΟΓΗΤΙΚΑΙ ΜΕΛΕΤΑΙ

Συστηματικὴ κατοχύρωσις τῶν ἀληθειῶν τῆς χριστιανικῆς πίστεως εἰς πέντε τόμους.

ΤΟΜΟΣ Α΄. Συστηματικὴ ἀναίρεσις τῶν ὑλιστικῶν, πανθεϊστικῶν κλπ. ἀντιχριστιανικῶν θεωριῶν. Ἕνα ἄριστον σύγχρονον ὅπλον ἐναντίον τοῦ ὑλισμοῦ. Σελίδες 360.

ΤΟΜΟΣ Β΄. — ΑΙ ΑΡΧΑΙ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ.

Εἰς τὸν δεύτερον τόμον τῶν Ἀπολογητικῶν μελετῶν ἀναπτύσσονται τρία βασικὰ κεφάλαια τῆς Πίστεώς μας. Ἀφ' ἑνὸς μὲν «ἡ Βιβλικὴ Κοσμογονία», ἀφ' ἑτέρου «ἡ ζωὴ καὶ ἡ γένεσις αὐτῆς», τρίτον δὲ ἐξετάζεται ἡ «θεωρία τῆς ἐξελίξεως». Μὲ ἐπιχειρήματα ἐκ τῆς ὑγιοῦς ἐπιστήμης ὁ συγγραφεὺς καταδεικνύει μὲ πειστικότητα, ὅτι ὄντως τὰ πάντα εἶναι ἔργα τοῦ Παντοδυνάμου καὶ Πανσόφου Δημιουργοῦ. Σελίδες 398.

ΤΟΜΟΣ Γ΄. — Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ.

Τὸ χάος, τὸ ὁποῖον διαχωρίζει τὴν ζῶσαν ἀπὸ τὴν νεκρὰν ὕλην, δὲν ἠμπορεῖ νὰ συγκριθῇ πρὸς τὴν ἄβυσσον, ἡ ὁποία ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ λογικοῦ ἀνθρώπου καὶ τῶν ζωϊκῶν ὄντων. Ἰδοὺ τί διαπραγματεύεται ὁ τρίτος τόμος τῶν Ἀπολογητικῶν Μελετῶν. Σελίδες 436.

ΤΟΜΟΣ Δ'. – ΑΙ ΠΡΟΦΗΤΕΙΑΙ ΕΝ ΣΧΕΣΕΙ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΥΠΕΡΦΥΣΙΚΗΝ ΘΕΙΑΝ ΑΠΟΚΑΛΥΨΙΝ ΚΑΙ ΚΑΘ' ΕΑΥΤΑΣ.

Εἰς τὸν τέταρτον τόμον τῶν Ἀπολογητικῶν Μελετῶν ἐξετάζεται τὸ λίαν ἐνδιαφέρον θέμα τῆς ὑπερφυσικῆς Θείας Ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον διὰ τῶν Προφητειῶν, αἱ ὁποῖαι προαναγγέλλουσαι τὸ πρόσωπον καὶ τὸ ἔργον τοῦ Μεσσίου ἐξεπληρώθησαν ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ. Σελίδες 431.

ΤΟΜΟΣ Ε'. – ΙΗΣΟΥΣ Ο ΑΠΟ ΝΑΖΑΡΕΤ.

Εἰς ἕνα τόμον 656 σελίδων ἐμφανίζεται ἡ Θεανθρωπίνη προσωπικότης τοῦ Κυρίου Ἰησοῦ, δεσπόζουσα καὶ κυριαρχοῦσα ἐπὶ γῆς καὶ οὐρανοῦ. Ὁ πιστὸς μελετητὴς ἐντρυφᾷ εἰς τὰς σελίδας τοῦ βιβλίου καὶ οἰκοδομεῖται. Ὁ ἀπορῶν πείθεται καὶ στηρίζεται, ὥστε πάντες νὰ ἀναφωνοῦν: «Ὁ Κύριός μου καὶ ὁ Θεός μου».

*

Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΣΜΟΣ

Εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν τοῦτο ἔργον ἀναπτύσσονται συστηματικῶς καὶ ἀποδεικτικῶς ὅλαι αἱ ἐπικίνδυνοι σατανικαὶ ἐνέργειαι τοῦ Πνευματισμοῦ. Σελίδες 245.

ΜΑΣΣΩΝΙΣΜΟΣ

Τί εἶναι ὁ Μασσωνισμός; Ποῖαι αἱ σχέσεις του μὲ τὸν Χριστιανισμόν; Ἠμπορεῖ ἕνας Χριστιανὸς νὰ εἶναι συγχρόνως καὶ Μασσῶνος; Εἰς τὰ φλέγοντα αὐτὰ ἐρωτήματα δίδει σαφεῖς καὶ πειστικὰς ἀπαντήσεις τὸ σύγγραμμα τοῦτο. Σελίδες 282.

ΘΕΟΣΟΦΙΑ

(Μυστηριακὴ θρησκεία ἐπηρεασμένη ἀπὸ ἀνατολικὰς θρησκείας)

Ἀφορᾷ εἰς τὰς διαφόρους μορφὰς τῶν ἀνατολικῶν θρησκειῶν (Κρίσνα, Κρισναμοῦρτι, κλπ.), ποὺ ἔχουν εἰσβάλει τελευταίως εἰς τὴν πατρίδα μας καὶ παρασύρουν, ἰδίως τοὺς νέους, εἰς τὴν πλάνην των καὶ μακρὰν τοῦ Χριστοῦ. Σελίδες 103.

Ο ΧΙΛΙΑΣΜΟΣ

Ὑποδεικνύει καὶ ἀναιρεῖ συστηματικῶς τὰς ἀντιχρίστους διδασκαλίας τῶν «μαρτύρων τοῦ Ἰεχωβᾶ», τῶν πολυωνύμων χιλιαστῶν. Σελίδες 143.

Η ΚΑΙΝΗ ΔΙΑΘΗΚΗ ΜΕΤΑ ΣΥΝΤΟΜΟΥ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ

Ἡ σύντομος αὕτη ἑρμηνεία μετὰ περιλήψεων, παραλλήλων χωρίων καὶ εἰδικῶν κατατοπιστικῶν χαρτῶν, ἔχει ἐγκριθῆ ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, τῶν Πατριαρχείων Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας, Ἱεροσολύμων, τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κύπρου, καθὼς καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὑπὸ τῆς ὁποίας ἐχαρακτηρίσθη ὡς «ἔργον ἀνυπολογίστου ἀξίας» καὶ ὅτι «εἶναι ὁ ἄριστος καὶ μοναδικὸς ὁδηγὸς πρὸς κατανόησιν τοῦ περιεχομένου τῶν ἱερῶν σελίδων τοῦ «Βιβλίου τῆς ζωῆς». Παρομοίους χαρακτηρισμοὺς κάμνουν καὶ τὰ Πατριαρχεῖα. Σελίδες 1104.

*

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΙΝΗΝ ΔΙΑΘΗΚΗΝ

(Βραβεῖον Ἀκαδημίας)

Εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον. Σελίδες 512.
Εἰς τὸ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγέλιον. Σελίδες 326.
Εἰς τὸ κατὰ Λουκᾶν Εὐαγγέλιον. Σελίδες 685.
Εἰς τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον. Σελίδες 743.
Εἰς τὰς Πράξεις τῶν Ἀποστόλων. Σελίδες 699.

Εἰς τὰς Ἐπιστολὰς τῆς Καινῆς Διαθήκης:

Τόμος Α΄ (Ἐπιστολαὶ πρὸς Ρωμαίους, Α΄ καὶ Β΄ Κορινθίους). Σελίδες 560.

Τόμος Β΄ (Ἐπιστολαὶ πρὸς Γαλάτας, Ἐφεσίους, Φιλιππησίους, Κολασσαεῖς, Θεσσαλονικεῖς Α΄ καὶ Β΄, Τιμόθεον Α΄ καὶ Β΄, Τίτον, Φιλήμονα). Σελίδες 461.

Τόμος Γ΄ (Ἐπιστολαὶ πρὸς Ἑβραίους καὶ αἱ ἑπτὰ Καθολικαί). Σελίδες 568.

*

Η ΠΑΛΑΙΑ ΔΙΑΘΗΚΗ ΜΕΤΑ ΣΥΝΤΟΜΟΥ ΕΡΜΗΝΕΙΑΣ
(Τόμοι Α΄ καὶ Β΄)

Εἰς τὴν ἔκδοσιν αὐτὴν περιλαμβάνεται τὸ κείμενον καὶ ἡ σύντομος ἑρμηνεία τῶν «Ποιητικῶν» ἢ «Σοφιολογικῶν» βιβλίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, δηλαδὴ τῶν βιβλίων τοῦ Ἰώβ, τῶν Ψαλμῶν, τῶν Παροιμιῶν Σολομῶντος, τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ, τοῦ Ἄσματος τῶν ᾀσμάτων, τῆς Σοφίας Σολομῶντος καὶ τῆς Σοφίας Σειράχ.

Ὁ Α΄ τόμος περιέχει τὰ βιβλία τοῦ Ἰὼβ καὶ τῶν Ψαλμῶν. Σελίδες 574.

Ὁ Β΄ τόμος περιέχει τὰ βιβλία τῶν Παροιμιῶν Σολομῶντος, τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ, τοῦ Ἄσματος τῶν ᾀσμάτων, τῆς Σοφίας Σολομῶντος καὶ τῆς Σοφίας Σειράχ. Σελίδες 576.

Ἡ σύντομος ἑρμηνεία τῶν βιβλίων αὐτῶν, μετὰ χρησιμωτάτων περιλήψεων κατὰ ἑνότητας, γραμμένη ἀπὸ τὸν καθηγητὴν Παν. Ν. Τρεμπέλαν, βοηθεῖ ἰδιαιτέρως εἰς τὴν εὐχερῆ κατανόησιν τῶν ἱερῶν αὐτῶν κειμένων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ προσφέρει τὴν ἀποκαλυφθεῖσαν ἀλήθειαν ὡς τροφὴν πνευματικὴν εἰς ὅλους τοὺς Χριστιανούς.

❋

ΥΠΟΜΝΗΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑΝ ΔΙΑΘΗΚΗΝ

ΕΙΣ ΤΗΝ ΡΟΥΘ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

Αἱ δοκιμασίαι τῆς νεαρᾶς Ρούθ, ἡ παραδειγματικὴ στοργὴ πρὸς τὴν πενθεράν της, ἡ τιμητικὴ θέσις, τὴν ὁποίαν κατέλαβεν εἰς τὴν γενεαλογικὴν σειρὰν τῶν προγόνων τοῦ Μεσσίου, καθιστοῦν τὸ βιβλίον τῆς Ρουὺθ λίαν οἰκοδομητικὸν ἀνάγνωσμα διὰ τοὺς πιστούς. Σελίδες 95.

ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΣΘΗΡ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

Ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ ἀειμνήστου σοφοῦ καθηγητοῦ. Μᾶς βοηθεῖ νὰ ἐντρυφήσωμεν εἰς τὸ θεόπνευστον αὐτὸ βιβλίον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ὕμνον πρὸς τὴν Πρόνοιαν τοῦ ἁγίου Θεοῦ. Καὶ νὰ μάθωμεν καλὰ ὅτι ὁ Κύριος σκέπει καὶ θαυμαστῶς προστατεύει ἄτομα καὶ ἔθνη, ποὺ καταφεύγουν εἰς Αὐτὸν καὶ ἐπικαλοῦνται τὴν ἀπροσμάχητον βοήθειάν Του. Σελίδες 107.

ΤΟ ΨΑΛΤΗΡΙΟΝ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

Σύντομος ἑρμηνεία καὶ ἠθικαὶ ἐφαρμογαί. Οἱ Ψαλμοὶ τοῦ Δαβὶδ ἀνέκαθεν ὑπῆρξαν καὶ εἶναι ἐντρύφημα τῶν εὐσεβῶν. Ὅπως γράφει ὁ Μέγας Βασίλειος, τὸ Ψαλτήριον «προφητεύει τὰ μέλλοντα· ἱστορίας ὑπομιμνήσκει· νομοθετεῖ τῷ βίῳ· ὑποτίθεται (ὑποδεικνύει) τὰ πρακτέα». Τὸ Ψαλτήριον πρέπει νὰ εἶναι μελέτημα καὶ ἐντρύφημα κάθε πιστοῦ εἰς ὅλας τὰς περιόδους καὶ περιστάσεις τῆς ζωῆς του. Σελίδες 589.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΙΩΒ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

Ὁ Ἰὼβ τίθεται πάντοτε ἐνώπιόν μας ὡς ἕνα ἰσχυρὸν παράδειγμα πίστεως καὶ ὑπομονῆς. Ἡ μελέτη τῆς ζωῆς του δύναται νὰ μᾶς ἐμπνεύσῃ καὶ τὰς δύο αὐτὰς πολυτίμους ἀρετάς. Σελίδες 378.

ΕΙΣ ΤΑΣ ΠΑΡΟΙΜΙΑΣ:

ὑπὸ Ἡρ. Γ. Παπαδημητρίου καὶ Νικ. Π. Βασιλειάδη
(ἐπιστασίᾳ † Παν. Ν. Τρεμπέλα)

Κατάλληλον διὰ πάντα Χριστιανόν, μάλιστα διὰ τὴν περίοδον τῆς Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς, κατὰ τὴν ὁποίαν καθημερινῶς ἀναγινώσκονται εἰς τὰς ἱερὰς Ἀκολουθίας περικοπαὶ ἐκ τῶν Παροιμιῶν. Σελίδες 316.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΗΝ:

ὑπὸ Ἡρ. Γ. Παπαδημητρίου καὶ Νικ. Π. Βασιλειάδη

Τὸ θεόπνευστον βιβλίον τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ ἔχει ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα εἰς τὴν ἐντόνως ὑλιστικὴν ἐποχήν μας. Διότι τὸ ἔργον αὐτό, καρπὸς ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς πολυτιμοτάτης πείρας τοῦ Σολομῶντος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς σοφίας του, εἰδικοῦ δώρου τοῦ μόνου σοφοῦ Θεοῦ, ἀποσπᾷ τὴν ψυχὴν ἀπὸ τὰ μάταια τοῦ παρόντος κόσμου, τὴν ἀνυψώνει εἰς σφαίρας ἀληθῶς οὐρανίους καὶ τὴν γεμίζει μὲ αἰσιοδοξίαν καὶ ἐλπίδα. Τὸ Ὑπόμνημα τοῦτο μὲ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ κειμένου ἔχει κυρίως οἰκοδομητικὸν χαρακτῆρα, τὸ δὲ περιεχόμενόν του γίνεται προσιτὸν καὶ εἰς τὸν ὀλίγης μορφώσεως εὐσεβῆ ἀναγνώστην. Σελίδες 151.

ΕΙΣ ΤΟ ᾌΣΜΑ ᾀΣΜΑΤΩΝ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

«Ἆσμα ᾀσμάτων». Τὸ θεόπνευστον ποιητικὸν βιβλίον τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, τὸ ὁποῖον περικλείει θείας καὶ οὐρανίας πτήσεις μὲ μυστικὴν σημασίαν καὶ ἔννοιαν. Μεταφέρει τὸν εὐλαβῆ μελετητὴν εἰς τὴν ὑπέργειον, εὐώδη καὶ παναρμόνιον ἀτμόσφαιραν τοῦ Παραδείσου. Τὸ ἔχουν ὑπομνηματίσει Ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες καὶ συγγραφεῖς μὲ ἐξαίρετον θεολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν κατάρτισιν. Βάσει τῶν ἑρμηνειῶν αὐτῶν ἔχει συνταχθῆ καὶ τὸ Ὑπόμνημα τοῦτο. Σελίδες 122.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΡΟΦΗΤΗΝ ΙΩΝΑΝ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

Τὴν θαυμασίαν παραμονὴν τοῦ Ἰωνᾶ εἰς τὴν κοιλίαν τοῦ κήτους καὶ τὴν ἐκεῖθεν μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἔξοδον ὁ Κύριος ὑπέδειξεν ὡς προτύπωσιν τῆς ἰδικῆς Του τριημέρου ταφῆς καὶ Ἀναστάσεως. Ἐντεῦθεν καὶ ἀναγινώσκεται ἡ προφητεία τοῦ Ἰωνᾶ κατὰ τὴν θείαν Λειτουργίαν τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. Σελίδες 88.

ΕΙΣ ΤΟΝ ΠΡΟΦΗΤΗΝ ΗΣΑΪΑΝ:

ὑπὸ † Παν. Ν. Τρεμπέλα

Τὸ βαθυστόχαστον καὶ ἀποκαλυπτικὸν αὐτὸ ἔργον τοῦ Μεγάλου Προφήτου Ἡσαΐου, ποὺ ὠνομάσθη ὁ πέμπτος Εὐαγγελιστής, εἶναι ἀπὸ τὰ ἀριστουργήματα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Σελίδες 775.

Πωλοῦνται εἰς τὰ Βιβλιοπωλεῖα «Ο ΣΩΤΗΡ»:

- Σόλωνος 100 – 106 80 ΑΘΗΝΑΙ
- Φίλωνος 34α – 185 31 ΠΕΙΡΑΙΕΥΣ
- Πλ. Ἁγ. Σοφίας 6 – 546 22 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
- Γούναρη 45 – 262 21 ΠΑΤΡΑΙ
- Ἑλλάδος 113, Λεμεσός (τ.τ. 202) – ΚΥΠΡΟΣ